

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

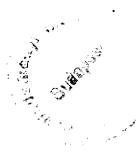
SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

LII. KÖTET

1956

A legfőbbrendűségét követő
Könyvtára

Leletti szám:

F 5427/75

1975

Egy Bartók-vers

Idő előtt elvesztett nagy zeneköltőnkéről és zenetudósunkról olyan valaminek a bemutatásával emlékezünk meg, ami mindenesetre ritka, ha nem egyetlen az ő alkotásai között. Egy verstördék ez, különleges megvillanása Bartók hatalmas szellemének. Aligha pusztán szeszély adott okot a keletkezésére. Bizonyára valami terv, cél fűződött hozzája, ami – sajnos – nem valósulhatott meg.

A mi szempontunkból, a nyelv, a magyar nyelv tudósainak és barátainak a szempontjából nem kevésbé érdekes és értékes ez a verses „hapax legomenon”, mint egyik érzékeltetője ama szálaknak, amelyek a nyelvből a költészetten át a zenébe vezetnek, vagy a zenéből nyúlnak a költészetbe és a nyelvbe.

A magam részéről egyáltalában nem voltam meglepve, de örültem, amikor Bartók fiának, IFJABB BARTÓK BÉLÁNAK az emlékezésciben ezt olvastam róla: „Nemcsak nagyszerű pedagógus volt, hanem ő maga is kiválóan értett a tanulás művészetéhez. A magyar nyelvet állandóan elmélyülten tanulmányozta, igen szépen beszélt magyarul és sokszor sajnálkozott azon, hogy a Gombocz–Melich-féle etimológiai szótár kötetei milyen lassan jelennek meg. Már fiatal korában jól beszélt franciául és németül, később románul, szlovákul, angolul is megtanult, de foglalkozott az arab, a török, a bolgár és a finn nyelvvel, élete végén pedig a délszláv nyelvekkel is.” (A fiú az apáról: Gách Marianne riportja: Béke és Szabadság VI. évf. 38. szám 1955. szeptember 21. 5. l.)

Azt hiszem, mintegy viszonzásul szabad úgy hódolnunk az Elköltözött emlékének, hogy ezzel a közleményünkkel módot nyújtunk neki a nyelvészettel való postumus érintkezésére is.

PAIS DEZSŐ

I.

I. lap:

Vetekedik vala háromféle világ,
Háromféle világ, ” ország.
Az egyiknek neve: napkelet országa
Másodiknak neve: napnyugat országa
Harmadiknak neve: fényes dél országa.
Meg is megszólala elsőféle ország
Elsőféle ország, napkelet országa:
– Szébb vagyok, jobb vagyok annyival náladnál,
Jobban szeret engem még a fényes nap is,
Még a fényes nap is hozzám jön először
Hozzám jön először, jobban kedvel engem.
Szóval felfelele második szép ország
Második szép ország, napnyugat országa:

— Szebb vagyok jobb vagyok annyival náladnál,
 Jobban szeret engem még a fényes nap is,
 Még a fényes nap is nálam van legtovább
 Nálam van legtovább, jobban kedvel engem.
 Szóval felfelele harmadik szép ország,
 Harmadik szép ország, fényes dél országa:
 — Szebb vagyok jobb vagyok annyival náladnál
 Jobban szeret engem még a fényes nap is
 Még a fényes nap [nap]* is melegebben süt rám,
 Melegebben süt rám, jobban kedvel engem.

2. lap:

S egyre csak vetekszik mind e három ország
 Napkelet, napnyugat, fényes dél országa.
 Meg is meghallja ezt minden ország [atyja,]* ura
 Minden ország [atyja]* {a teremtő Isten
 ura [teremtő Uristen]*:
 [Ne]* [Sohse]* Sose vetekedj te háromféle ország
 Hiú vetekedés [de]* {semmit sem bizonyít
 {semmire se való
 (Semmire se való, senkinek sem használ.)
 Csak mutasd meg, mutasd háromféle ország
 [Cs]* Mutasd meg mutasd meg, mit tudsz teremteni.
 Aki szebbet teremt, elsőség is azé
 Elsőség is azé, azt választom én is.
 [Össze]* tanakodik háromféle ország,
 Össze / [vala]*
 Összetanakodik, mérkőzésre készül
 - - - - - **

* Ezek törölve.

** 11 vonalka van.

II.

A kézirat egy New York-i Bartók-gyűjtemény anyagával került Budapestre, a Magyar Zeneművészek Szövetségének birtokába. A Szövetség engedélyével tesszük közzé.

Keletkezésének idejéről egyelőre semmi pontosabbat nem tudtunk megállapítani. A szöveg közönséges levélpapírra van írva, amelynek nagysága 160 × 220 mm. Színe szürkésfehér. Vízjele nincs. Lehet európai, de éppúgy lehet amerikai is. Bartók Béla kézírása már fiatal korára kiforrt, s élete végéig alig változott. Ezek alapján tehát nem lehet biztosan következtetni. A tartalmi elemek sem nyújtanak több támaszt. A világhatalmak vetélkedése a töredék kezdő képeben, az elmúlt világháborúra utalhat; az egész kép értelmét megadó szózat viszont kezdettől fogva jellemzi Bartók életfelfogását.

A közölt szöveg nyilván kezdete csak egy nagyobbra méretezett versnek: az utolsó sor és az utána következő vonalkázás is ezt bizonyítja. Lehetőséges, hogy Bartók egy, a „Cantata profaná”-val rokon nagy zenei békemű szövegének szánta. — A vers kezdete majdnem teljesen megegyezik annak a népdalnak a szövegével, amelyet a „Virágok vetélkedése” néven ismerünk.

KODÁLY ZOLTÁN gyűjtéséből való a Nyitra megyei Ghymesről. Először BARTÓK és KODÁLY közös művében, a Magyar Népdalokban (Budapest, 1906. Rozsnyai) jelent meg. A kiadvány jegyzetéből megtudhatjuk: „A »Virágok vetélkedése«-nek eddig ismeretlen dallamát igazán az utolsó órában sikerült fölfedezni. Már csak néhány ghymeszi öregasszony tudja. Szövege annyira megromlott, hogy az 1., 5., 6., 7. strófán némi igazítást kellett végeznünk.” Az ott közölt vers kezdő sora: „Vetekedik vala háromféle virág” . . . Bartók Béla verse túlmegezen az egy dalon. Megtalálható benne több magyar népballada nyoma, így a „Júlia szép leány”-é, „Kőműves Kelemen”-é, néha csak hangulati, néha szószerinti átvételekben. A legfontosabb: a töredék Bartók Béla egész világszemléletét kifejezi. Semmi sem lehet rá jellemzőbb az utolsó soroknál:

„Mutasd meg mutasd meg, mit tudsz teremteni.
Aki szebbet teremt, elsőség is azé
Elsőség is azé, azt választom én is.”

KERESZTURY MÁRIA

Kodály Zoltánnak

— a másik nagy barátunk
és munkatársnak.

Elhangzott a M. Tud. Akadémia Nyelvművelő Bizottságának 1953. február 19-én tartott ülésében.

Nincs tévedés, nincs ez esetben sajtóhiba sem: az alább következők csakugyan három évvel ezelőtt, 1953. február 19-én hangzottak el, és némely protokoll-szempontok ellenére, illetőleg az 5-tel oszthatóság elvére épített jubileum-norma figyelmen kívül hagyásával most kapnak nyomdafestéket.

Talán nem tévedek, ha azt gondolom, hogy Kodály Zoltán fölötte áll némely „szabályoknak”, — de meg az is, aki ezeket annak idején elmondta, és most nyomdai műveletek tárgyává teszi, szintén nem ritkán szabálytalanodott, — helytelenítések kockázatával is.

A köszöntésnek mégis van időszerűsége: a hetvenharmadik életév a „Z r i n y i s z ó z a t a” kijövetelének esztendeje.

Mit mondjak? — Zrínyit csodáltam, és most, hogy a „Ne bántsá a magyart!” nyelvi és zenei hangjain át szól hozzám, még jobban csodálom. Arról, aki a csodálatot tovább fokozta bennem, nem tudom nem idézni a szavakat, amelyekkel a múlt évben jubilált magyar költő-óriás fordult Bartók és Kodály hatalmas elődjéhez és mesteréhez, Liszt Ferenchez:

Zengj nekünk dalt, hangok nagy tanárja,
És ha zengesz a múlt napiról,
Légyen hangod a vész-zongorája,
Melyben a harc mennydörgése szól,
S árja közben a szilaj zenének
Riadozzon diadalmi ének.

Zengj nekünk dalt, hogy mély sírjaikban
 Őseink is megmozduljanak,
 És az unokákba halhatatlan
 Lelkeikkel visszaszálljanak,
 Hozva áldást a magyar hazára,
 Szégyent, átkot áruló fiára.

Igen! Kodály a száztizenöt éve kelt, de mindenkorra szóló buzdítást megfogadta, és lenyűgöző, de egyben felemelő hatású művében a hangoknak mai nagy tanárjaként Zrínyi és a maga nemzetének is újra nagy tanárja lett.

Egyébként nekünk, nyelvészeknek még külön okunk is van arra, hogy éppen most jubiláljuk Kodályt, minthogy ezelőtt ötven esztendővel, 1906 elején jelentkezett mint nyelvész.

*

Tisztelt Bizottság! Igen tisztelt Elnök Úr!

Az első alkalom, hogy bizottságunk körében Elnök Úrral találkozunk hetvenedik születése napja óta. Kérem, engedje meg, hogy néhány szót szóljak Elnök Úrhoz és Elnök Úrról.

Ezelőtt majdnem ötven esztendővel, 1904 szeptemberében a Csillag utca 2-es számú ház harmadik emeletén levő ebédlőteremben mint újdonsült Eötvös-kollégista láttam először elnökünket, Kodály Zoltánt. Láttam és tiszteltem, nem azért, mivel Kodály Zoltán volt, és még kevésbé azért, mivel sejtettem volna, hogy Kodály Zoltán lesz. Hanem azért tiszteltem, persze messziről, mert én gólya voltam, és ő ötöd éves. — Úgy emlékszem, ezután soká nem láttam őt. De hallottam róla, mégpedig nem mindig éppen a legnagyobb elismeréssel. Érthető, mivel nem a szokvány és szabvány embere volt. És hogy ne ez legyen, abban — gondolom — nem csekély része volt a fejlődő Eötvös-kollégium szellemének. De viszont, hogy ez a szellem kibontakozott, abban igen jelentős része volt az olyan egyéniségeknek, amilyenek Kodály Zoltánt ismerjük.

Kodály abban sem volt a szabvány embere, hogy a művészt és a tudóst, a teremtő fantázia hatalmát és az értelem erejét párját ritkító közösségben egyesítette magában. Sőt csodálatos, hogy a fantázia lendülete és a filológiai apró munka — idéző jelben mondom — „pepecselése” legteljesebb összhangban fértek meg benne, illetőleg egészítették ki, segítették egymást. — „A magyar népdal strófa-szerkezete” című értekezésével 1906-ban, a Nyelvtudományi Közleményekben (NyK. XXXVI, 95—136) lépett arra az útra, amelyen hasonlíthatatlan művészi alkotások szerzője és rendkívüli jelentőségű tudományos teljesítmények végrehajtója lett. A [f e l t á m a d á s r a é r d e m e s] Eötvös-kollégiumi szellem egyik fő jellemvonása, az egyetemesség iránt való érzék nyilvánul meg az ő tevékenységében.

Kodály filológus volt pályája elején, és az maradt mindmostanáig. Hogy mennyire az maradt, egyik kitűnő bizonyága a mű, amelyet nemrégén kaptunk tőle az Arany János népdalgyűjteményével foglalkozó kötetben.

De Kodály filológus volt és most is az, a *filológus* szó etimológiai értelmében is: szerette és szereti a beszédet, a nyelvet, mégpedig a magyar beszédet, a magyar nyelvet. A zene, a dallam mellett mindig páratlan gondot fordított

Utekedik vella háromféle világ,
Háromféle világ, " orrág.

Ar egyiknek neve: napkelet orrága
Márodiknak neve: napnyugat orrága
Harmadiknak neve: fényes dél orrága.

Még is megvólala elsőféle orrág

Elsőféle orrág, napkelet orrága:

— Szell vnyok, jobb vnyok anyival náladnál,
Jobban szeret engem még a fényes nap is,
Még a fényes nap is hosszám jön előtör
Hosszám jön előtör, jobban kedvel engem.

Szával felfelele & márodik néps orrág

Márodik néps orrág, napnyugat orrága:

— Szell vnyok jobb vnyok anyival náladnál,
Jobban szeret engem még a fényes nap is,
Még a fényes nap is nálam van legtovább
Nálam van legtovább, jobban kedvel engem.

Szával felfelele harmadik néps orrág,

Harmadik néps orrág, fényes dél orrága:

— Szell vnyok jobb vnyok anyival náladnál
Jobban szeret engem még a fényes nap is
Még a fényes nap ~~vnyok~~ is melegjében süit ráim,
Melegjében süit ráim, jobban kedvel engem.

a kísérő szövegre; a zene és a nyelv szerves egységén tartotta rajta a jelenségek gyökeréig ható pillantását.

Kodály már régóta tevékeny tagja a nyelvművelő mozgalomnak. Több cikket írt, rádióelőadást tartott erről a kérdésről.

1937. december 9-én az Eötvös Szövetség közgyűlésén elmondott beszéde megindítója volt a helyes magyar kiejtés elméleti és gyakorlati kérdéseivel való törődésnek. Aki a jó magyar beszéd akusztikai részével foglalkozik, mindig ehhez a cikkhez tér vissza, annak a gondolatait igyekszik tovább fejteni, megvalósítani.

Gombocz Zoltánnal való kapcsolatáról írva ezt mondja: „Együtt állapítottuk meg, hogy nálunk semmi beszédkultúra, semmi oktatás nincs, sőt a hangzó beszéd alaptörvényei sincsenek tisztázva. Mikor Lipcséből visszatért, Sieversről beszélt. Nemsokára megjelentek Sievers első írásai nyelvmelódiai kutatásairól. Amihez hasonlókat Gombocz buzdításai ellenére sem tudtam már végezni: más utakra terelt a sors, a hajlam.

(Ámbár ha vesszük, az is egy neme a kísérleti fonetikának, ha az ember versek alá kótákat írogat, s megpróbálja a bennük rejlő melódiákat napvilágra hozni.)”

(A jó magyar ejtés aktái 6.)

Ennek a fellépésének és a budapesti bölcsészeti kar akkori dékánja, Kodály egyik fő híve, Eckhardt Sándor megértésének volt a következménye, hogy több éven keresztül kiejtési versenyeket rendeztünk, mégpedig jelentékeny sikerrel. A versenyeknek — nem túlzok — mindeddig legkiválóbb győztese itt van közöttünk mint bizottságunk titkára: Lőrincze Lajos. — Sajnos, a versenyek szünetelnek, mégpedig nem utolsó sorban a mi hibánkból. A magam részéről napirendre igyekszem hozni a felújításukat.¹

Körülbelül tizenöt esztendeje Kodály kívánságára ült össze vele egy nyelvészcsoporthoz — benne én is —, hogy megbeszéljük, nem lehetne-e valahogyan megvédeni a magyar nyelvjárásokban, főképpen a köznyelvi ejtésben egyre inkább háttérbe szoruló zárt *ē* hangot. A megbeszélésnek nem igen lett gyakorlati folytatása. Pedig csakugyan tenni kellene, és hitem szerint tenni is lehetne egyet-mást ennek a hangnak a megmentésére. Tudniillik nekem is az a meggyőződés, hogy itt nem egy fonetikai különlegesség múzeumi biztosításáról van szó, hanem nyelvünk egyik eleven hatóerejének, egy fogalmi és hangulati kifejező elemének a megőrzéséről, a nyelvben szükséges és a művészi hatás szempontjából éppenséggel nem elhanyagolható változatosság egyik fontos tényezőjének a fenntartásáról, sőt elterjesztéséről. Az egyébként természetes nyelvi változással igenis e tekintetben szembe lehet szegezni a szándékos nyelvfejlesztés módszerét.

Nagyon örültünk, amikor tavaly sikerült Kodályt megnyerni, hogy a nyelvművelő munka élére álljon. Azzal, hogy elvállalta bizottságunk elnökségét, kötelezett bennünket arra, hogy mindent elkövessünk munkánk eredményessége érdekében.

A művész alkotó közreműködését nem nélkülözhetjük a nyelvművelésben, hiszen a nyelv akkor tölti be igazán feladatát, ha a gondolatok és érzések legfinomabb árnyalatait is tolmácsolni tudja, tehát művészi eszközzé is válik.

¹ Azóta a felújítás megtörtént Kodály élénk érdeklődésétől kísérve és hathatós közreműködésétől támogatva. [Folytatás lesz-e, nem tudjuk.] — P. D.

Ezért tartjuk fontosnak egyébként, hogy ilyen irányú munkánkban együttműködjenek velünk jeles íróink is. Hiszen a nyelv művelésnek a tudományos megalapozottság mellett nagyon is kiemelkedő mértékben feltétele, hogy azok is a maguk ügyének tekintsék, akik a nyelvből és a nyelvtel teremtene. — Ebben az összefüggésben üdvözlöm Illyés Gyulát, akinek szintén most ünneplte ötvenedik születése napját a magyar írók és olvasók közönsége. Ittléte mutatja, hogy valóban komolyan vehetjük a szegedi nyelvészkongresszuson közös munkára tett ígéretét. Kérjük és várjuk, hogy aki korábbi és legújabb műveiben megmutatta, milyen művésze a nyelvnek, segítsen nekünk, hogy a magyar nyelvet védhessük, s tovább, mindig magasabbra virágoztathassuk.

Kodály Zoltánhoz visszatérve még valamire rámutathatok, aminél fogva mozgalmunk őt természetszerűen magáénak vallhatja. Magasztos hivatást választott és tölt be a zene területén: a nép zenéjét, a magyarság lelkéből fakadt zenét adja vissza a népnek megtisztítva, művészi magaslatra emelve; ami eddig csak egy kis közösségé, egy-két falué volt, nemzeti kincsé, köztulajdonná tette. Ezt törekszünk mi tenni a magyar nyelvvel. S ebben sokat, nagyon sokat köszönhetünk Kodály Zoltánnak.

A múltat és a jelent, a magyar múltat és magyar jelent magyar jövőre átváltani: ezt tette meg világra szóló sikerrel Kodály Zoltán a művészetben, és bizonyára hasonló céllal vállalta el a mi munkánk irányítását is. Tudja és tudjuk, hogy a magyar nyelv jövője a magyarság jövője is, és éppen ezért ezzel a nyelvvel törődni kell, nyelvünket művelni, fejleszteni kell, mert ezzel népünk, nemzetünk jövőjét biztosítjuk, építjük. Kérjük, hogy ebben az építésben legyen a mi vezetőnk.

Kívánunk neki sok-sok teremtő esztendő, és ezeket a teremtő esztendőket kívánjuk neki a mi javunkra és a magyarság javára is.¹

PAIS DEZSŐ

Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban

Előadás és vita a M. Tud. Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1955. október 25-én tartott felolvasó ülésén.

I. Tudvalevő, hogy a román nyelv számos magyar eredetű kölcsönszavában a *v* hang vagy kiesett (pl. *város* > *oraş*), vagy más hanggá fejlődött, mégpedig mássalhangzós *u*-vá, amit írásban gyakran *o*-val jelölnek (pl. *kovács* > *căuaci*, *căoaci*), továbbá *h*-vá (pl. *tolvaj* > *tâlhar*), *f*-fé (pl. *vágás* > *făgaş*) és *j*-vé (pl. *üveg* > *uiagă*). A *v*-nek ezen fejlődését a magyar kutatók román hangtani sajátosságnak tekintik. Így SZABÓ T. ATTILA, miután megállapítja, hogy számos esetben a magyar szókezdő *vá* vagy *va* hangcsoportnak a románban szókezdő *o* felel meg (*város* > *oraş*, *Várad* > *Oradea*, *Vadafalva* > *Odeşti*, *Vajasd* > *Oieşdea*, *Vártelek* > *Ortelek*, *Vadverem* > *Odverem*, *Vaskút* > *Oşcut*), ezt a jelenséget a szókezdő *v* kiesésével magyarázza (ErdMúz. LII, 143). Hasonlóképpen az a benyomásunk, hogy a szókezdő magyar *va* hangcsoport-

¹ Ez, amit 1953. február 19-én mondtam és hittem, ma, amikor a korrektúrát végzem, 1956. február 22-én és folytatólagosan is ér. — P. D.

nak *o*-vá való átalakulását TAMÁS LAJOS is román nyelvi jelenségnek tekinti, s annak a szótagnak hangsúlytalan voltával hozza kapcsolatba, amelyben a *v* előfordul (pl. magyar *város* > román *oraş*) (Ung Jb. IX, 286, 309). — De a *v* kiesése nem ad magyarázatot arra, hogy a magyar *á* miért vált *o*-vá az olyan szavakban és helynevekben, mint *város* > *oraş*, *Várad* > *Oradea*, *Vártelek* > *Ortelek*. Sok példából látható, hogy a *v* nemcsak szókezdő helyzetben „esik ki”, illetőleg alakul át, hanem bármilyen helyzetben, mégpedig a hangsúlytól függetlenül. Ezt látjuk az *altoan*, *Chioag*, *Chioar*, *Coazna*, *Feldioara*, *Hunedoara*, *morcoaşă*, *Oarda*, *Oaş*, *Orlea*, *Sintiuan* stb. alakokban: < *oltovány*, *Kővár*, *Kővár*, *Kovászna*, *Földvár*, *Hunyadvár*, *marokvas*, *Várda*, *Avas*, *Váralja*, *Szentiván*.¹ Egyébként maga TAMÁS is idéz olyan példákat, amelyekben a *v* nem szókezdő szótagban fordul elő.

A román nyelvnek vannak ugyan egyes jelenségei, amelyek valamelyes analógiát mutatnak a magyar *v*-nek a „kiesésével” vagy átalakulásával. Így az *a vrea* segédige egyes hangsúlytalan alakjaiban megállapítható a *v* eltűnése. Valószínűleg kezdetben a *v* mássalhangzót *u*-val helyettesítették, s ezt az *u*-t később aztán az *o* magába szívta (*vö. voi* > *voi* > *oi*, *vom* > *uom* > *om*, *vor* > *uor* > *or* stb.). De ez a hangtani fejlődés a segédige hangsúlytalan helyzetével magyarázható. A gyakran használt segédigék minden nyelvben kopásnak vannak alávetve, és hajlamosak arra, hogy egyes fonémákat, sőt egész szótagokat elveszítsenek, és gyakran egyetlen szótagra vagy egyetlen fonémára rövidüljenek. Ilyenformán az *a vrea* segédige fenti formáiból fokozatos lekopás következtében végül egyetlen magánhangzó maradt meg, az *o*: *o* (*să fac*), *o* (*să faci*), *o* (*să facă*) stb. (Vö. A. LOMBARD, *Le futur roumain du type o să cânt*: Bulletin Linguistique VII, 1.)

A moldvai és erdélyi román nyelvjárásokban van még egy, a *v*-nek ezen átalakulásához hasonló eset, és pedig egyes szavak többnyire szókezdő *v*-jének *o*, *u*, *i* magánhangzók előtt *h*-val való helyettesítése: *hîrtop* < *vîrtop*, *holbură* < *volbură*, *horbă* < *vorbă*, *hoştină* < *voştină*, *hulpe* < *vulpe*, *hultan* < *vultan*, *hultur* < *vultur*, *bihol* < *bivol*, *a se pohîrni* < *a se povîrni* stb. A *v*-nek ez a *h*-vá való átalakulása szláv és latin eredetű elemekben ment végbe, és a *v* hangnak *o*, *u* és *i* előtt jelentkező bilabialis ejtésével magyarázandó. A moldvai és erdélyi nyelvjárásokban e fonetikai sajáttság eredetét talán a szláv (ukrán) nyelvnek a román fonetikára gyakorolt hatásában kell keresnünk. (Vö. PETROVICI: i. h. 445—6.)

De az *o*, *u*, *i* előtti szókezdő *v* átalakulása *h*-vá (a román nyelv szláv és latin elemeiben) nem hozható kapcsolatba a román nyelv magyar elemeiben levő *v*-nek a kiesésével vagy *h*-vá való átalakulásával; nemcsak azért, mivel a magyar *v* az *a* magánhangzó előtt alakul át félhangzós *u*-vá, vagy *h*-vá (mint pl. magyar *Kővár* > román *Chioar*, magyar *tolvaj* > román *tilhar*), hanem azért sem, mivel e két jelenség elterjedése egymástól különböző. Míg a magyar *v*-nek kiesése vagy félhangzós *u*-vá, illetőleg *h*-vá való átalakulása a román nyelv egész területén észlelhető, addig a latin és szláv elemek *v*-jének *h*-vá való átalakulása kisebb területen jelentkezik.²

¹ A további példákra nézve I. E. PETROVICI, *O particularitate a fonetismului maghiar oglindită în elementele maghiare ale limbii române*: Studii și Cercetări Științifice. Academiile R. P. R., Filiala Cluj V/3—4 [1954.], 447.

² Lásd a *hulpe* < *vulpe* 'róka' elterjedésére vonatkozó térképet: Studii și Cercetări Științifice. Acad. R. P. R., Filiala Cluj, V/3—4, 466. A *hulpe* alak csak a román nyelvterület északi (sőt inkább csak északkeleti) felében van elterjedve.

Ilyenformán a román nyelv magyar elemeiben levő *v* hang kiesését, illetőleg félhangzós *u*-vá vagy *h*-vá való átalakulását nem lehet a román nyelvjárásoknak valamilyen tendenciájával magyarázni. Ezért a román kutatók a magyar *v*-nek a román nyelv magyar kölcsönszavaiban észlelhető fejlődését inkább a magyar *v*-nek egykori bilabialis jellegével igyekeznek megmagyarázni.

A. GRAUR már 1935-ben azt állította, hogy a magyar *va*-hangsoportot „eredetileg *wa*-nak ejtették”. Szerinte ez magyarázza meg az olyan alakokat, mint *Timișoara*, *Feldioara*, *oraș*, *ormeghie*, *Oradea* stb. (Notes sur les diphtongues en roumain: Bulletin Linguistique III, 46).

Hogy a magyar *v* valamikor bilabialis lett volna, azt a régi írásmódok alapján nem lehet megállapítani, mivel régen nem különböztették meg az *u* magánhangzót a *v* mássalhangzótól. A magyar nyelvészek csak alkalmilag jeleztek korszakonként vagy vidékenként valamelyes különbséget a *v* hang ejtésében. Tudvalevő, hogy az ómagyar labiodentalis *v* gyakran egy ósmagyar labialis hangból ered, melyet a nyelvészek általában **β*-val jelölnek. Egy ilyen bilabialis *v*-nek hajdani létezését Gyulafehérvár környékének magyar nyelvjárásával kapcsolatban lehetségesnek tartja MOÓR ELEMÉR (A keletmagyarországi helynevek kérdéséhez: Századok 1945—1946: 213). De a bilabialis *v* még ma is létezik erdélyi és moldvai nyelvjárásokban. A román nyelv atlasz Magyarbikalon és különösen Gyimesfelsőlokon gyakran bilabialis *v*-t jelez. A Bolyai Tudományegyetem és a R. N. K. Akadémiája kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének nyelvész-munkaközössége a moldvai magyaroknál is megtalálta bizonyos hangtani helyzetben a *v*-nek ilyen bilabialis ejtését. Feltehetőleg azokban a magyar nyelvjárásokban, ahonnan a románság magyar kölcsönszavainak túlnyomó többségét vette, a *v* nem labiodentalis, hanem bilabialis spirans volt.

2. A román nyelv magyar kölcsönszavaiban a *v* — mint jeleztük — nemcsak félhangzós *u*-vá, hanem *j*-vé is fejlődött. A magyar *kőműves*, *Köved*, *Kövend*, *Kövesd*, *Rév*, *Tövis*, *üveg*, *Veck*, *Vécs* stb. alakoknak a románban *chimieș*, *Cuied*, *Chieind*, *Chiejd*, *Cuijdiu*, *Răia*, *Teiuș*, *viagă*, *Iescu*, *Ieciu* felelnek meg. (A további példákra l. PETROVICI: i. h. 457—9.) Ennek a fejlődésnek az oka abban rejlik, hogy a magyar bilabialis *v*-nek a palatalis magánhangzók szomszédságában palatalis jellege volt. A magyar bilabialis *v*-nek tehát két változata volt: velaris magánhangzók szomszédságában a *v* mássalhangzós *u*-féle hang volt (*u*), míg palatalis magánhangzók szomszédságában mássalhangzós *ü*-féle hang lehetett (*ü*). Így magyarázható, hogy a feltehető magyar **Űvári* névből a románban *Ouaru* lett, viszont a magyar *kőműves* szóból a román *chimieș* (írott formájában rendszerint *chimieș*) fejlődött.

3. A magyar eredetű félhangzós *u* és *j* a román nyelvben többféleképpen fejlődött tovább. Hangsúlyos szóvégi *a* előtt a *u* mindmáig megtartotta eredeti jellegét, habár rendszerint az írásban *o*-val adják vissza: *Kává*s > *Căuas*, *Szentiván* > *Sintiuan*; de *Földvár* > *Feldioara*, *Várda* > *Oarda* (ejtsd *jeldi-uara*, *u*arda). (A további példákra l. PETROVICI: i. h. 447—50.) Hangsúlytalan *a* előtt — mely rendszerint *ă*-vé lesz — csak egyes nyelvjárásokban különböztethető meg jól a *uă* „diftongusban” (mint pl. az erdélyi *uăraș* alakban). A legtöbb nyelvjárásban a *u* *o*-vá labializálta a következő *ă* magánhangzót. Az így keletkezett *uo* diftongusban a *u* összeolvad az *o*-val: *ogaș* < *vágás*, *oraș* < *város*, *Orăștie* < **Várasti* = **Várasd*, *Oșorhei* < *Vásárhely* stb.

(A további példákra l. PETROVICI: i. h. 451—3.) A hangsúlytalan, zártabb *o* néhány esetben *u*-vá lesz; ilyenkor a *u* még inkább beleolvad a következő *u*-ba: *Bălăușeri* < *Balavásár, ului* > *vallani* stb.

Mivel a mássalhangzóból és mássalhangzós *u*-ból (digammából) álló hangcsoport szokatlan a román nyelvben, ezt a hangcsoportot háromféleképpen — sőt négyféleképpen — távolították el. Számos esetben hangsúlyos *a* előtt a mássalhangzó + digamma csoportot kerekített mássalhangzóval helyettesítették. Így lett az egykori magyar **Timisúara* alakból (szótagolva *Ti-mis-ú-a-ra*) a román *Timiș^oara* (szótagolva *Ti-mi-ș^oa-ra*, írott alakban *Timișoara*). Hasonlóképpen keletkezett: *Hunedoara* < *Hunyadvára, morcoușă* < *marokvas, Micloșoara* < *Miclosuara* (1332—1337.), *Sighișoara* < *Segesvár, Uioara* (= *uj^oara*) < *Ujvár* stb. Más esetekben a mássalhangzó és az utána következő digamma közé egy magánhangzó ékelődött, mégpedig *o* vagy *u*, ha a megelőző szótagban *o* vagy *u* állott, illetőleg *i* vagy *e*, ha a megelőző szótagban ugyanezek a magánhangzók állottak, és végül *ă* az előző szótagban levő *ă* után: *Belioara* < *Belwar* (1417.), *Feldioara* < *Földvár, Chilioara* < *Kirvá[ra]*, *Miluyan* (*Miluan*) < *Milván, Sărăuad* < *Szarvad, Siliuaș* < *Szilvás, tuluoaie!* < *tolvaj* stb. A románban szokatlan *l* + digamma csoportot *l* + *h* csoporttal helyettesítették a *tîlhar* < *tolvaj* szóban. Több esetben a mássalhangzó + digamma csoportot úgy egyszerűsítették, hogy a digammát nem ejtették ki: *Ciunga* < *Csongva, tulai!* < *tolvaj*.

A magyar eredetű *ü*-ből származó *j* — legalábbis írásban — szintén beleolvadt a szomszédos *i*-be vagy *e*-be: *chimieș* < *kömlüves, Chiend* < *Kövend, Chiejd, Cuejd, Cuejdiu* < *Kövesd, Lueriu* < *Lövér* stb. Megjegyzendő, hogy mindezen formákban a *j*-t — habár gyengén — de kiejtik és néha ki is írják: *Cuiejd, Cuiejdiu*.

4. Sok olyan magyar szó és helynév, amely átment a román nyelvbe, s amelyről feltesszük, hogy bilabialis *v* hangja volt, a magyarban szláv eredetű. Hogyan magyarázható meg a bilabialis *v* jelenléte szláv *v* helyén a magyar nyelv szláv elemeiben? Tudjuk, hogy midőn egy nyelv szavakat kölcsönöz egy másik nyelvből, az átvevő nyelv hangrendszeréből hiányzó hangokat a saját fonetikai hangrendszeréhez legközelebb álló hangokkal helyettesíti. (Vö.: GOMBOCZ, ÖM. II/1, 67—8; BÁRCZI, Hangtört. 82.) Így tehát a magyar nyelv szláv elemeinek minden labiodentális *v* hangját, mivel ez nem létezett a magyar nyelvben, egykor bilabialis *v*-vel helyettesítették, vagyis olyan hanggal, amely legközelebb állott a szláv *v*-hez. A *Virbovo, Vilčikü, Dobovü* szláv helynevek a magyarban a következő alakokat vették fel: *Uorboü* > *Orboü* (> rom. *Orbou*) > *Orbó, Üülcsük* (> rom. *Ulciug*) > *Üölcsök* > *Völcsök, Domboü* (> rom. *Dîmbău*) > *Dombó*.

5. A románság tehát a magyar *v*-t gyakran a román *u*-val azonosította. De a magyarok is román eredetű kölcsönszavakban *v*-vel helyettesítették a román *u*-t: *oșan, ușan* 'Avas vidéki ember' > *Vasány* (a románok gúnyneve Szatmár környékén); rom. *oacheșă* > m. *vakisa* 'olyan juh, amelynek szeme körül fekete karika van'; rom. *Alio.*, *Aliuor* > m. *Alivor*; rom. *Bucuroaia* (< *Bucuroaia*) > m. *Bukorviny*; rom. *Căprioara* > m. *Kaprevár* (1337-ben *Caprevar*-nak írták); rom. *Onc(ești)* (< *Oancea*) > *Váncs(falva)*. Köztudomású, hogy azok a magyarok, akik keveset tudnak románul, a román *u* helyett *v*-t ejtenek: *vovele* = *uouăle, nove* = *nouă, Juványe!* = *Ioane!* stb.

Azokon a helyeken, ahol magyarok és románok élnek együtt, minduntalan találkozunk egyrészt a románok beszédében a magyar *v* nek *u*, *i* ejtésével, másrészt a magyarok beszédében a román *u* nak *v*-ként való ejtésével. Érdekes ebből a szempontból tanulmányozni ezeknek a vidékeknek helynévanyagát is. Egy és ugyanazon községben az *Onuca*, *Uănuca* (*Fîntîna Uănuicii*) román helynevet, melyet a magyarok ma *Onuká*-nak ejtenek, 1855-ben a magyarok *Vonuka* ~ *Vonuke*-nak írták. A *La fâgădău* magyar eredetű román helynevet a magyarok 1830-ban *la Fogadave*-nek írták. Ezzel szemben az *Irtovány*, *Tövisút* magyar helyneveket a románok *Iertăoi* (*Iertăuoi*), *Iertăoie* (*Iertăuioie*), *Teieşute* (vö. magyar *Tövis* > román *Teiuş*) alakban adták vissza. (Vö. SZABÓ T. A.—GERGELY B., A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Kolozsvár, 1945. 47, 73, 74, 76, 158.)

Feltehetőleg ezen jelenségek is bizonyítékul szolgálhatnak arra, hogy a magyar *v* nemrég vált bilabialis hangból labiodentalissá.

6. Hogyan magyarázhatók meg azok a román formák, amelyek megőrizték a magyar *v*-t? Mint ahogyan a *văgaş* ~ *ogaş* (< m. *vágás*) esetében lehetséges, hogy a *v*-s alakok újabb kölcsönzés eredményei, éppúgy a *v*-s helynevek is újabb keletűek. Gyakran egy *v*-t tartalmazó magyar eredetű, hivatalos román helynév csupán a magyar hivatalos alak újabb átvétele; a helybeli lakosság viszont a *v* nélküli alakot használja. *Covasna*, *Ilva*, *Salva*, *Sava*, *Valasut*, *Vaidahaza* stb. népies alakjai *Coazna*, *Iluva*, *Salva*, *Ulasut*, *Hoidăhaza* stb.

Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy egy-egy magyar eredetű szó vagy helynév szláv közvetítéssel került a románba. A szlávok a magyar *u*-t *v*-vel helyettesítették, s a szlávból a szó vagy helynév *v*-s alakkal került a románba. Így a *Covăşinţ* és *Cuvin* helynevek KNIEZSA ISTVÁN szerint szláv közvetítéssel jutottak a román nyelvbe (Keletmagyarország helynevei: Magyarok és Románok I, 190). Még az olyan régi magyar eredetű román szavak is szláv közvetítéssel kerülhettek a román nyelvbe, melyek a legrégebb nyelvemlékekben fordulnak elő, mint például *vamă*, *vameş* (némely nyelvjárásban *uămaş*). Lehetséges azonban, hogy egyes olyan magyar nyelvjárásokban, amelyekkel a románság érintkezésben volt, az *u* már korán *v*-vé alakult. Mindenesetre Erdély néhány magyar nyelvjárásában még ma is többé-kevésbé bilabialisan ejtik a *v*-t.

Mindezeket figyelembe véve, abból a tényből, hogy a román nyelv egyes magyar elemeiben a *v* kiesett vagy átalakult, nem vonhatunk le semmi nemű következtetést a kölcsönzés régiségére nézve. Az olyan köz- és tulajdonnevek, mint *oraş*, *Orăştie*, *Oradea* minden bizonnyal nagyon régiiek a román nyelvben, de például *ormeghie*, *Odorău*, *Căuaceu* egészen új keletűek lehetnek.

Mindazonáltal két olyan alak közül, amelynek egyikében *u* van a magyar *v* helyén, a másik pedig megőrizte a magyar *v*-t, azt kell régebbinek tartanunk, amelyik a magyar *u* (*ü*) hangot tartalmazó alakból ered: *ogaş* — *văgaş*; *ormeghie* — *varmeghie*; *Olăşutean* — *Ulasut* — *Valasut*; *Oşlobanu* — *Voşlab*; *Coazna* — *Covasna*; *Iluva* — *Ilva*; *Oradea* — *Varfălău*; *Ioarăş* — *Uivarăş* < *Ujváros* (Nagyvárad egyik városrésze); stb. Ilyenformán az erdélyi román nyelvjárásoknak azok a magyar elemei, amelyek a magyar *v*-t megőrizték, egészen új keletűek. Az olyan szavak, mint *vaşălău* < *vasaló*, *valău* < *vălu*, *văcălaş* < *vakolás*, *a vădăzli* < *vadászni*, *vălătaş* < *vallatás* stb. (vö. CABA

VAZUL, Szilágy vármegye román népe, nyelve és népköltészete. Bécs, 1918. 102), nyilván sokkal újabb kölcsönzések, mint *oraş, ogaş, altoi, tilhar* stb., melyek az egész román nyelvterületen ismeretesek.

Lehetséges, hogy a *v* hang az egész magyar nyelvterületen nem is olyan régen még bilabialis volt, és csak újabban változott labiodentalissá. Mindenestre a *v* bilabialis ejtéséből kiindulva nagyon könnyen megmagyarázhatjuk azokat a hangváltozásokat, amelyeken ez a mássalhangzó az ómagyar korban keresztülment. Ilyenformán, ha feltesszük, hogy a magyarok a szláv *v-t* magyar *u*-val helyettesítették a *vlachü, vlasi, Virbovo* szláv alakokban, akkor a magyar *ulah, ulasi, Uorbou* alakokból magyarázhatók a későbbi *oláh, olasz* (1181: *uloz*), *Orbó* (1315: *Urbou*) alakok is.

7. Összefoglalva az elmondottakat, szeretném még egyszer kifejezni azon véleményemet, hogy a magyar *v* hangnak a román nyelv magyar elemeiben megfigyelhető fejlődése nem tekinthető csupán román hangtani jelenségnek. E fejlődést helyesen csak akkor értjük meg, ha feltesszük, hogy a tárgyalt jövevényszavak magyar bilabialis *v*-vel kerültek át a román nyelvbe. Most már a magyar nyelvészek a sor, hogy e kérdésről magyar és finnugor hangtörténeti szempontból nyilatkozzanak.

PETROVICI EMIL

A rendkívül érdekes és értékes előadást annál nagyobb örömmel hallgattam, minthogy megerősített egy már nem egészen mai keletű meggyőződésemben, és ennek támogatására olyan bizonyítékokat tárt föl, melyek minden kételkedést eloszlatnak, és amelyekre magam eddig nem gondoltam. Talán nem egy magyar nyelvész fejében megfordult már az az ötlet — én bennem legalábbis egy idő óta mind határozottabb nézetté erősödött —, hogy az ómagyar nyelvben, legalábbis a nyelvterület jelentékeny részén, de talán az egészén a XIII. század végéig, esetleg helyenként tovább is, a mai, zöngés labiodentalis réshangnak megfelelő mássalhangzó még nem labiodentalis, tehát nem *v*, hanem bilabialis, azaz β volt. Ezt a gondolatot főleg az a tény keltette bennem, hogy szórványemlékeinkben többször előfordul a *v*-nek meg a *b*-nek a fölcserélése, egyik helyett a másiknak az írása (vö. SZABÓ DÉNES: MNyTK. 85. sz. 32), sőt kivételesen a szókezdő *v*-nek *wo-*, *Bo-*, *Bv-* írásmódja is (MELEGDI JÁNOS [MELICH]: MNy. VIII, 238). E tényeket régebben paleográfiai alapon próbálták magyarázni (MELICH: i. h.; DR. J. E. [JAKUBOVICH]: MNy. XII, 238), hogy azonban itt nem betűformák félreértéséről van szó, hanem valóban nyelvi tényekről, azt mutatja például a *Beszprém* ~ *Veszprém*, *Vajla*, *Wila* ~ *Bila* (MARJALAKI KISS ISTVÁN: MNy. LI, 227), *Versend* ~ *Bersen* (SZABÓ DÉNES: i. h.) váltakozás, illetőleg fejlődés, és PAIS is ilyesmire gondol, amikor a *Bata* ~ *Vata*, *Bát* ~ *Vát* alakokat összekapcsolja (MNyTK. 50. sz. 34, 35).

E jelenségnek szinte önként kínálkozó magyarázata az, hogy az ómagyarban még β volt a mai *v* hang, ebből könnyen érthető a mai *v*-vé való fejlődés, hiszen a $\beta > v$ változás egyike a legközönségesebbeknek, és a finnugorra, valamint az ősmagyarra eddig is joggal tettük föl a *v*-nek β előzményét. De érthető a *b* változat keletkezése is, azaz az ingadozás a β meg a *b* között. Hasonló jelenséget látunk a spanyolban; ott ugyanis az általános β igen gyakran *b* változatba csap át, egyes fonetikai helyzetekben, például nasalis

után szinte szabályosan, de többnyire szó elején is. Ismeretes az a jelenség is, hogy a bilabialis β eltűnése után jövevényyszavakban a magyar az idegen nyelvi β -t rendszerint b -vel helyettesíti. Mármost, ha a β -nek gyakran b változata is támadt, az is érthető, hogy hiperurbanizmussal olykor az eredeti b helyett is w -t, v -t, u -t (azaz a β megszokott jeleinek egyikét) írtak, de β -t ejtettek is, s így léphetett eredeti b helyébe is β , ebből viszont később szabályosan labiodentalis v fejlődött. Másrészt arra is lehet gondolni, hogy a szókezdő b -n is szórványosan (pl. egyes nyelvjárásokban) érvényesült a szókezdő zárhangokat spirantizáló tendenciának valami elkésett gyenge hulláma, és ennek során lépett sok esetben a szókezdő b mellé β változat. (Nem példátlan ugyanis, hogy néha igen nagy időbeli eltéréssel egyes tendenciák megismétlődnek, de persze valószínűbb, hogy a szókezdő $b > \beta$ spirantizálódás teljesen független a korai ősmagyar szókezdő zárhangok réshanggá válásától.) A β kivételesen állandósult egy-két szóban, majd a követő $\beta > v$ változással v -ben állapodott meg. Innen van a szókezdő $v \sim b$ írásmódok ingadozása és az eredeti b helyében olykor mindmáig meglevő v . — Hogy e két ellentétes föltevés — $\beta \sim b$ vagy $b > \beta$ — közül melyik a helyes, azt csak tüzetes vizsgálat fejtheti meg.

E gondolat lassanként annyira érlelődött bennem, hogy Magyar Hangtörténetemnek munkapéldányába a lap szélére már vagy két éve följegyeztem, mint egy újabb kiadás esetén figyelembe veendő módosítást, s ugyancsak két év óta egyetemi előadásaimban is ezt tanítom. E föltevés most oly erős támogatást kapott PETROVICI akadémikus kitűnő, módszeres okfejtésében, mely egészen más oldalról nyúl e kérdéshez, hogy bennem bizonyossággá érlelődött. Én a β eltűnését a XIII. század végére tettem, és ma sem gondolom, hogy a XIV. századot a nyelvterület nagyobb részén túlélte volna, de az időbeli határok megállapítása és a koronként változó, zsugorodó földrajzi elterjedés körvonalazása további tüzetes kutatások feladata lesz. Annyi bizonyos, hogy ez a megállapítás egész magyar hangtörténetünkre fontos, és alkalmasint több más kérdésben is módosítani fogja fölfogásunkat, egyebek közt általa kettőshangzóink természete és fejlődése is új megvilágításba kerülhet. Lényegesnek érzem ugyanis azt az eredményt, hogy a kérdéses hang bilabialis volt nemcsak a szó elején, hanem a szó belsejében is, mert bár ez eleve is valószínű, magyar adataimban erre támasztékot eddig nem találtam. Másrészt fontosnak tartom PETROVICI akadémikusnak azt a jól megalapozott föltevését, hogy a magyar β a környező magánhangzók színezete szerint hol palatalis, hol meg velaris csengésű volt, vagyis rendkívül közel állt labialis utótagú kettőshangzóink u és $ü$ eleméhez, noha meg kell engednünk, hogy olykor i után is ölthetett velaris színezetet, helyesebben megőrizhette velaris színezetét az i -nek palatalizálódása után is, mint erre $i\ddot{u}$ kettőshangzónk mutat.

A magam részéről — ismétlem — igen nagy élvezettel és örömmel hallgattam e messzevágó értekezést, mely magyar hangtörténetünkre igen megtermékenyítőleg fog hatni elsősorban új megállapításaival, melyeknek szétágazó következményei lesznek, másrészt a módszeres eljárással, mellyel ily értékes eredményekre jutott.

Kérem előadó kartársamat, hogy becses tanulmányát bocsássa közlés céljából a Magyar Nyelv rendelkezésére.

BÁRCZI GÉZA

PETROVICI akadémikusnak érdekes és tanulságos fejtegetései több tekintetben új megvilágításba helyezhetik a magyar *v* hang történetét is. Nem egy ponton azonban alighanem úgy kell módosítanunk eddigi tanításainkat, hogy közben módosul magának PETROVICI akadémikusnak megfogalmazása, esetleg egy-két részeredménye is. Most csak két kérdést ragadnék ki: a magyar bilabialis β meg a magyar *v* ($< \beta$) \sim román *j* megfelelés problémáját.

1. Ami a magyar bilabialis *v*-féleség kérdését illeti, azt hiszem, túlságosan általános PETROVICI akadémikusnak ez a rá vonatkozó megfogalmazása: „Lehetséges, hogy a *v* hang az egész magyar nyelvterületen nem is olyan régen még bilabialis volt, és csak újabban változott labiodentalissá.” (Előadása MNy. LII, 11). Ezt alighanem meg kell majd szűkítenünk időben, de főleg térben. Jó lenne, ha a továbbiakban láthatnók a román fejlemények kronológiáját, amely a magyar *w*-nek¹ terminus post quem non-t, a *v*-nek pedig terminus ante quem non-t adhatna, legalábbis a szóban forgó területen.

Magyar nyelvjárási adataihoz mindenekelőtt hozzátennem azt, hogy nemcsak az ő munkaközösségük jegyzett fel erdélyi és csángó magyar nyelvjárásokból β -t, hanem már WICHMANN csángó szótárában is gyakoriak a magánhangzóközi helyzetben eléggé ritka *v* mellett a hasonló helyzetben és β értékben följegyzett *u* vagy *ü* hangok.

Hangtörténeti tanításainkat az eddigiekhez képest PETROVICI eredményei annyiban módosítanak, hogy a finnugorból örökölt β folytatójaként (vö. WICHMANN: MNy. XV, 105) jelentkező *s* legelső nyelvemlékeink óta *v* \sim *w* \sim *u* stb. jellel írt hangot bilabialisnak tartva az iráni és török *v*-s etimonú szavakban (ezekre l. BÁRCZI, Hangtört. 81, 84) *v* $>$ *w* ($= \beta$) hanghelyettesítéssel kellene számolnunk, ami természetesen nem okoz különösebb nehézségeket.

Ami azután a további fejlődést illeti, itt — mondom — időben vagy térben (esetleg mindkét tekintetben) föltétlenül le kell szűkítenünk PETROVICI idézett megfogalmazását. Nem lehet ugyanis véletlen az, hogy az eléggé korai középlatin *Vincentius* $>$ *Bencenc*, *Valentinus* $>$ *Bálint* megfelelésben a föltehető eredeti bilabialis β -nek már *b* felel meg (adatok: FEKETE ANTÓNIA, A magyar zárhangok története. Szeged, 1927.), a későbbiekben pedig igen sok német jövevényszavunkban találunk *w* $>$ *b* megfelelést. A németből származó *bognár* (személynévi adat már 1410-ből), *bükköny* (első adata 1549-ből), *billikom* (a XVII. század közepétől), *plajbász*, *bakter* (adatolva a XVIII. század második felétől, de nyelvjárásokban már föltehetően korábban is) a magyarban eléggé következetesen *b*-sek, s a *vagon* szónak van eléggé elterjedt *bagony* alakja is. Szó belsejében ehhez hasonlóan *b-s* és *silbak*, a *v-s* mellett *b-s* alakváltozatban is él a *suvisz* \sim *subick*, *fédervejsz* \sim *féderbajsz*, *óvogat* \sim R. *óvogat* (adatok: FEKETE i. m. és SzófSz.). S megfigyelhető, hogy a kettős változatúakban általában a *v-s* az irodalmi, a *b-s* a nyelvjárási alak.

Pusztán magyar, azaz belső fejleményű *v* $>$ *b* változásra alig van példa: pl. a *kavics* szónak van *kabics*, a *zavar* szónak *zabar* alakváltozata; a *vacsora* \sim *bacsora* megfelelés már gyanúsabb, mert a szó idegen eredetű (adatok: FEKETE i. m.). Ezért az említett példákban nem kereshetünk ilyen belső *v* $>$ *b* változást, hanem más magyarázatot kell megkísérelnünk. Az EtSz. a német *w* \sim magyar *b* megfelelést az osztrák—bajor, pontosabban bajor nyelvjárási *b-s* ejtéssel próbálja magyarázni (pl. *bognár* és *bakter* al.). Magam — s talán nemcsak magam — azonban inkább a hanghelyettesítéses magyarázatot tar-

¹ Az egyszerűség kedvéért olykor ezt a jelet használom β helyett.

tanám valószínűnek. Feltehető ugyanis, hogy a magyar *w* — ha ezek után nem zárhatjuk is le *v*-vé válását a honfoglalás előtt vagy körül — labiodentalissá válásakor jó ideig még földrajzi ingadozást mutathatott az új formával. Ez a nyelvjárási *w* ~ *v* eltérés tenné érthetővé azt, hogy az eredeti német *w* a magyarban már a XV—XVI. században *b* alakban jelentkezik, legalábbis a nyelvjárásokban eléggé következetesen, s *v*-sek legföljebb az irodalmi átvételek vagy újra-átvételek; — ugyanakkor, amikor a románba még valószínűleg továbbra is *w*-s alakban mentek át a nyelvi elemek, főleg a földrajzi nevek. Mert a nyugatibb nyelvjárásokban már mindenesetre végbe kellett mennie a *w* > *v* fejlődésnek ahhoz, hogy a német *w*-t a magyar nyelv — a bilabialitás mozzanatát fogva meg a számára már ismeretlen hangban — *b*-vel helyettesítse.

Mindez persze csak arra figyelmeztetne — ami a nyelvek életében egyáltalában nem példátlan —, hogy a magyar *w* > *v* változás nem egy csapásra ment végbe, hanem egy vagy talán több évszázados időközben, esetleg lassan húzódva nyugat felől egyre keletebbre. De egyben érthetővé is tenné: miért lehetett szükség már a német *w*-k hanghelyettesítéses átvételére esetleg ugyanakkor, amikor a románba még mi adtunk át *w*-s szavakat, illetőleg neveket.

2. A magyar *v*-k helyén jelentkező román *j*-ket magyarózva PETROVICI akadémikus — jórészt palatalis hangrendű szavakról lévén szó — magyar palatalis színezetű (kb. *ű* hangszínű) *w* > román *j* fejlődéssel számol. Ez persze nem lehetetlen föltevés; de ami a palatalis hangrendű szavakban és intervokalikus helyzetben jelentkező *v* (< *w*) ~ *j* megfeleléseket illeti, arra fölvehetünk szerintem más magyarózatot is, ha a magyar irodalmi formák helyett az erdélyi magyar nyelvjárások formáiból indulunk ki (ennek fontosságáról fordított viszonylatban GÁLDI: MNy. XXXVII, 358).

PETROVICI akadémikus például a *kőműves*, *Köved*, *Kövend*, *Kövesd*, *Tövis*, *üveg*, illetőleg a *Lövér* (i. h. 8) szavaknak *j*-s román megfelelőit közvetlenül a magyar irodalmi formával, illetőleg annak föltett *w*-s (szerinte palatalis helyzetben *ű*-s) ejtésével kapcsolja össze. Feltűnő azonban, hogy éppen az erdélyi magyar nyelvjárásokban nem ritka a *v* kiesésével keletkezett hiátus. HORGER anyagában: *koa*, *loak*, *hoaz*, *toa*, *fűet*, *fűek*, *nyűek*, *szűit*, *kűek*, *köesz* (moldvai csángó); *hoaz*, *hoa*, *toa*, *köet* (hétfalusi csángó); *szűem*, *fűeny*, *kőmies*, *loak*, *hőej*, *csaarok* (halmágyi magyar); sőt a szakadati nyelvjárásban tudomása szerint minden intervokalikus helyzetbeli *v* hang kiesett (MNyelvj. 94). Ezt megerősítik más monográfiák is. Hiátusos alakokat találunk Bálványosváralján: *szűit*, *szűit*, *hoas*, *loa*, *öeg*, *köön*, *öé*, *toabb* (MNy. IV, 441); Nagybaconban: *ziatar*, *miesnap* (NyF. 75. sz. 14); s nagyobb utánajárással még másutt is. Csak hiátusos formán át keletkezhett a gyergyói *ruva*, *csihán*, *bihal* (NyF. 20. sz. 39). — De nemcsak hiátusos alakokat találunk az erdélyi magyar nyelvjárásokban *v*-s formák helyett, hanem a *v* kiesésével vagy egyéb módon keletkezett hiátust másodlagos *j*-vel kitöltőket is. Ilyen hiátustöltő *j*-re utal a gyergyói *viloja* (< *vijola* < *viola*) (i. h.); s ilyenek a szalontai *tuggya jű*, *ű vitte jel* (NyF. 69. sz. 8), a kissé beljebb eső Gyulán feljegyzett *tanítójűr* (GYEPES, A gyulai nyelvjárás 5) és a hasonlók.

PETROVICI akadémikus magyarózatával legalábbis egyenlő rangúan valószínűsíthetőnek érzem a fentiek után azt a feltevést, hogy a magyar magánhangzóközi *v* ~ román magánhangzóközi *j* (esetleg ~ román hiátus) nem magyar *w* ~ *ű* > román *j* fejlődéssel magyarózandó, hanem a *v* kiesésével keletkezett magyar hiátusos vagy esetleg már a magyarban szervesen *j*-vel kitöltődött formából.

DEME LÁSZLÓ

Egyetérthetünk azzal, hogy PETROVICI akadémikus előadása a magyar hangtörténet egy eddig kellőképpen nem tisztázott kérdését helyezi új megvilágításba. Ezúttal a szóátvételek problémájával kapcsolatban bizonyosodik be, mennyire fontos a fonémák pozitív sajtóságainak a tisztázása, amit például a strukturalisták tagadnak; nem mindegy ugyanis, hogy a *v* bilabialis vagy pedig labiodentalis ejtésű.

Vannak azonban adatok, amelyek azt látszanak bizonyítani, hogy már régebben sem volt egészen kizárólagos a magyar *v* bilabialis ejtése, hiszen ezzel a lehetőséggel maga PETROVICI is számot vet. Ilyen mindenekelőtt az igen régi *vamá* (< *vám*) és a *rávaş* (a XVI. század óta mutatható ki a románban), melyekben minden bizonnyal mindig labiodentalis *v* volt. Aligha hihető, hogy ezek szláv vagy netán kizárólag szláv közvetítéssel kerültek volna a románba. Azt hisszük, hogy PETROVICI egy ilyen típust is vizsgálat tárgyává tehetett volna: magyar *v + á >* román *va* (*vamá, rávaş*). Vannak olyan szavak is, melyek először *vă* kezdetű alakban fordulnak elő, s csak később *o* kezdettel. Ilyen például a *văgaş*, melynek különböző változatai később is váltakozva találhatók meg (érdekes, hogy a bolgárban *vagaş* ~ van, holott a munténiai alak *řagaş*). Nem lebecsülendő a régisége az ilyen szavaknak sem, mint *vălătaş, vălătuesc, valost* (utóbbi a *vălasz* tárgyesete), melyek a XVIII. század eleje óta mutathatók ki román szövegekből, *vădăsluitoriu domnesc* pedig a XVIII. század vége felé fordul elő. A *Cuvejdian* családnév régiségét is meg kellene vizsgálni.

Az a tétel tehát, hogy a magyar *v* nemrég vált bilabialisból labiodentalissá, ebben a kategorikus formában — úgy látszik — nem mondható ki.

TAMÁS LAJOS

Melegen köszöntöm PETROVICI akadémikus kollégámat mai előadása alkalmából. Élmény volt számomra, amely tovább erősített abban a régi meggyőződésemben, hogy amint a nyelveket, úgy a nyelvészeteket sem lehet egymástól elszigetelni. Különösen pedig érintkező nyelvek vizsgálóinak kell egymással érintkezést fenntartani, a gyakran adódó közös anyag összegyűjtésében és feldolgozásában, a közös anyagtól diktált közös kérdések együttes felderítésében közremunkálni.

1. „Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában” című közleményemnek¹ 6. „A magyar hangtörténet forrásai: a jövevényszók” című szakaszában (MNy. XLVI, 97—101 és MNyTK. 78. sz. 8—12) kiemelem — nem én először természetesen — és példákon mutatom be, hogy a nyelvek közti csereforgalomban kapott és adott jövevényszók a nyelvek hangtörténetében felvetődő számos mozzanatnak a tisztázásához a legkonkrétebb fogózkodást nyújtják.

Egyik példám a magyar—román nyelvi kapcsolatok köréből merítettem. Harminc éve lesz, hogy 1926-tól fogva a magyar nyelvtudományt foglalkoztató mozzanatok közt éveken át meglehetősen előtérben volt a *falu*

¹ Az 1938—1939. tanév óta tartott egyetemi hangtörténeti előadásaim bevezető fejezete.

szóvégi *u*-jának mivolta és milyensége.¹ A körülötte lefolyt vitában ismételten részt vettem én is. Több hozzászólás, illetőleg adatközlés hozzájárult annak a homálynak az eloszlataához, amely a régi magyar helyesírás elégtelensége miatt a szóvégi *u* időmértékét burkolja. A szónak az ómagyar szórványadatai között jelentkező a végükön *uu*, *uw*, *ou*, *ow*, *o* írású formák a szóvég kettőshangzós eredete mellett bizonyítanak. „A *fal*u alakváltozatai” című cikkemben (MNy. XXX, 306) majd az Irányelvekben arra hívom fel a figyelmet, hogy a magyar nyelvtörténeti adatok kiegészíthetők és támogathatók a román nyelv felől: „Hogy a szó korábban csakugyan hosszú *ú*-val, még előbb *uu* vagy *ou* kettőshangzóval hangzott, azt megerősíti, hogy a magyar szó a román nyelvbe átment helynevekben ilyen alakokban szerepel: *-falou*, *-faleu*, *-falău* velaris *ę*-vel. T. i. a román nyelv a beléje került *h o s s z ú ú*-ra végződő közszókat *eu*-val, illetőleg *eu*-val ejti: *ágyú* > *agyeu*, *bornyú* > *bornyeu*, *gyalú* > *zsileu* stb.” (Az Irányelvekből idézve.)

2. A magyar *v* kérdése — mégpedig a szóeleji, szóbelseji és szóvégi *v*-é egyaránt — jó ideje foglalkoztat.

A szókezdő *v* eltűnésének egyik eseteként az Arad, korábban Zaránd megyei *Elek* helynevet veszem fel, amely szerintem az Anonymusnál emlegetett *Velec*, *Veluc*, *Ueluc* személynévvel függ össze (MNy. XXIV, 94).

A szóeleji *v* ~ *b* megfeleléssel, illetőleg *v* > *b* változással magyarázom francia *volt*-ból a magyar *bolt*-ot *v* ~ *b* váltakozást mutató egyéb példákra utalva (MNy. XXXI, 105). E tőlem felvetett etimológiával kapcsolatban BÁRCZI (MNy. XXXI, 185) a *v* > *b* változás kérdését tisztázandónak tartja.

Szóeleji *b* > *v* változással lehet szerintem török eredetű *Bata* személynévből levezetni a pogány nemzeti visszahatást vezető *Vatha* nevét (PAIS, A veszprémvölgyi oklevél 34). — Hasonlóképpen török *bat* vagy *batu* előzményhez fűzném hozzá a Veszprém és Vas megyei határon fekvő két *Vát* hely nevét (i. m. 35). — Nem tudom, kell-e külön jeleznem, hogy nem szórakozottságból iktattam itt be a *v* > *b* változások közé *b* > *v* változások eseteket is. Ez az eljárás megfelel annak az ismételten nyilvánított felfogásomnak, hogy ha egy hangváltozás vagy egyéb nyelvi változás megtörténik, megtörténik vagy legalábbis megtörténhetik a fordítottja is, gyakran éppen egymás folyományaképpen.

3. Elég régóta nem jutok hozzá, hogy közvétegyem a némely szók elején tapasztalható *v* ~ *l* váltakozásra vonatkozó magyarázatomat. GOMBOCZ (Módszertan 17) *lép* > *vép* „hangcsérés” változást tesz fel, figyelmen kívül hagyva azt, hogy a korábban feltűnő forma a *v* kezdetű. Másik ilyen megfelelés a *vápa* ~ *lápa*. Az utóbbinak KNEZSA (SzlávJövsz. I/1, 547—8) helyesen veszi fel eredetijél a szláv *vapa* szót a következő megjegyzés kíséretében: „A *v*-ből ugyan lesz személynóyan *l*-, de *l*-ből *v*-re példánk nincs. A *lápa* változat ilyen változás eredménye, vö. *Lepsény* régi *Vepsény* Cs III, 260.” A *Lepsény* ~ *Vepsény* megfelelés mellett hasonló esetként tartom számon, hogy amíg egy Tolna megyei hely neve 1395: *Veperd* és 1430, 1478: *Weperd* volt, ma az *Leperd*,² közel *Lápa*fő-höz, mely hajdan *Vápa*fő nevet viselt (CSÁNKI III, 458). — BÁRCZI (Bevezetés 67) a hasonulás vagy assimilatio példái közt sorolja fel:

¹ A kérdés irodalma „Fal” című cikkem egyik jegyzetében (MNy. XXVII, 245);
1. még EtSz. II, 149—50 és SzófSz., továbbá PAIS: MNy. XLVIII, 137—9.

² Egy másik *Veper* vagy *Veperd* Sopron megyében (CSÁNKI III, 635).

„*láp* → nyj. *váp*; *lép* > nyj. *vép* (alveo-dentalis → labialis)”. Mielőtt BÁRCZINAK ezt a nézetét ismertem volna, a fenti esetekben társulások hangváltozásra gondoltam és gondolok most is, azonban nem hasonulásra, hanem az alakok jelentkezésének időrendje miatt $v-p > l-p$ elhasonulásra.

4. Gondolom, igazam van, amikor azt mondom, hogy a szóbeljei *v* különösen mint a hiatus létrejöttének vagy megszűnésének oka, illetőleg következménye érdemel figyelmet. Engem mindenestre leginkább az idevágó jelenségek érdekeltek és érdekelnek.

„Hetevény” című cikkemben (MNY. XXIX, 41–2) adok összeállítást arra, hogy *ie* meg *ive*, *üe* meg *üve*, *ëe* meg *ëve* hangegyüttesek váltakozhatnak egymással. Meg kell jegyeznünk, hogy a szóban forgó esetekben a hangtani helyzetre jellemző egy zártabb és egy nyíltabb magánhangzó egymásra következése és köztük a hiátusnak a fellépése, illetőleg a megvolta.

Még eddig nyomtatásban nem nyilatkoztam arról a nem éppen fiatal véleményemről, hogy a HB. *hadlawa*, *terunteve*, *feledeve*, *veteve*, valamint *tilutoa*, *mundoa* elbeszélő múlt tárgyas ragozású egyes 3. személyű alakok a „jelen idejű” -*γ* vagy -*v* képzős melléknévi igenévnek 3. személyű birtokos személyranggal való megtoldásai (eredetibb praesens historicum szerepben). Közülük a *hadlawa* olvasása *hádlává* vagy *hádlává*, a *tilutoa* és *mundoa* olvasása pedig *tilutoá* vagy *tilutoá*, illetőleg *mundoá* vagy *mundoá* (az olvasásra vö. PAIS, A HB. olvasása és értelmezése: MNY. XXXVIII, 160–1). — A HB. Eötvös-kollégiumi és egyetemi megtárgyalásai alkalmával jelezni szoktam, hogy nem fogadható el MELICH JÁNOSNAK a „*Tilutoa*, *mundoa*” című dolgozatában (Nyr. XXXII, 409–14) kifejtett véleménye, mely szerint: „az -*oa* (*tilutoa*, *mundoa*; más magánhangzók közti *v* írását ezuttal nem kutatom) csupán helyesírási sajtáság, a hol a *v*-t csupán az írásban nem jelölték, valóban azonban a kiejtésben megvolt. Erre vonatkozó érveimet az eredetiben fennmaradt oklevélananyagból veszem, s kezdem a magyar oklevelekben előforduló olyan nem magyar szavakkal, a hol a *v* okvetetlen hangzott.” (I. h. 410.) MELICH később — legalább a *tilutoa*, *mundoa* alakokra nézve — feladta ezt a véleményét, minthogy a tárgyias igeragozással foglalkozó úttörő tanulmányában (MNY. IX, 398–9) így olvassa őket: *tilutó(á)*, *mundoá(á)*”.

A MELICH korábbi cikkében feltárt adatanyag azonban nem évült el, csak mást lehet vele bizonyítani, mint amire ő akkor felhasználta azt. — Két az ő nyomán felvett példán mutatom ezt be. A) 1216. páp. okl.: *Zawa*; 1259 előttről Liber Ruber: *Scavaiensibus* ~ 1231: „terre que dicitur *Zoa*”; 1240 kör. Albeus: „In predio *Zoa*” ~ 1464: *Zawa*; 1493: *Sawa* (CSÁNKI III, 558); LIPSZKY, CSÁNKI (i. h.): *Száva*; Hnt. 1873.: *Szava* [?] Győr megye csilizközi részében. B) A *Száva* folyó neve, amelyet a *Conversio Bagoariorum* és *Freisingeni Ottó* így ír: *Sawa*, egy XII/XV. századi kéziratban így van meg: *Soa*. Egy 1280-i oklevélbeli *Zawaberke*, egy 1259-i oklevélben mint *Zoaberke* merül fel (Oklsz. is, *berek* al.). — MELICH, HonfMg. 73–5, 81–2 foglalkozik a *Száva* és *Dráva* vízneveknek ómagyar *Szoa* és *Drova*, illetőleg *Szoa* változataival. Idéz stájeri 895/XII. sz. és 1043: *Sowam* (acc.), azonkívül *Drova* változatokat, de ezek mivoltáról vagy keletkezéséről nem nyilatkozik. Azonban megjegyzi: „az északi és keleti germán *Savaz*, *Savas*, *Dravaz*, *Dravas* a szláv-ságban szabályosan *Sova*, *Drova* vagy *Sava*, *Drava* kell, hogy legyen.” (I. h. 75.) Majd utána: „A nyug. germán **Sava*, **Drava* névből a szláv nyelvekben szabályosan *Sovā*, *Drovā* vagy *Sāvā*, *Drāvā* lesz.” (Uo.) Kár, hogy ezen utalások és megjegyzések mellett nem világosít fel bennünket, hogy miért írja mégis

ezt: „(ó-magyar *Szívá*, *Drává* > *Szoa*, *Drova*,¹ > *Szoa*, *Droa*” (i. h. 74). Majd alább ezt: „*Szoa* > *Szoa*, *Drova* > **Droa*. Ez *o*-val hangzó alakok csakis előbbi magy. *Szívá* > *Szava*, *Drává* > *Drava* alakokból fejlődhettek.” (I. h. 82.) — Egyébként az első szótagban *a*-val vagy *o*-val, a név belsejében *v*-vel vagy *v* nélkül írott alakok viszonyára nézve egy véleményen vagyok MELICHHEL abban, hogy az *o*-zó és hiátusozó formák magyar keletkezésűek. Eddigi véleményem szerint az első szótagbeli *o* hang magyar *á*—*á* és a formansos alakokbeli *á*—*á* hangegyüttesben fellépő elhasonulás következménye, a hiátus pedig az így összerakult különböző nyelvallású *o*—*á* hangok között támadt a *v* kiesésével, vagyis hasonló helyzetben keletkezett, mint aminőre fentebb rámutattam.

Így jött létre — vélekedtem — a HB. nyelvjárásában a *tilutává[á]* > *tilutová[á]*, *mundává[á]* > *mundová[á]* előzményű *tilutóá[á]*, *mundóá[á]*, míg ugyanott a *hádlává[á]* eredetibb fokozatú alak.

Itt jelzett nézetemen alább némi módosítást teszek.

5. Ezekhez, de még több problémámhoz vagy nézetemhez igen értékes anyagot kaptam PETROVICI akadémikus előadásából már az egyszeri hallás útján is, és még többet várok abból tüzetes áttanulmányozása alapján.

Egyelőre annyit jegyzek meg, hogy ha bekapcsoljuk hangtörténeti vizsgálatainkba egy bilabialis β későbbi megvoltának a lehetőségét, a fent érintett körökben, de rajtuk kívül is igen termékeny magyarázatokra nyílik kilátásunk.

Ha feltesszük vagy igazoljuk, hogy az ó- vagy középmagyarban — leg-alább bizonyos nyelvjárásokban — élt a szóeleji bilabialis β , jóval simábban magyarázhatjuk a szóeleji „*v*”-nek meg a bilabialis *b*-nek a váltakozását. — Hasonlóképpen könnyebben érthetjük meg a *vép* > *lép* vagy *Vepsén* > *Lepsény*-féle — szerintem elhasonulásos — változást, ha a régi formákban bilabialis β -t és nem labiodentalis *v*-t teszünk fel. — A *Szívá* > *Szoá* megfelelésnek, valamint a *tilutoa*, *mundoa*-féle (írott) alakok kifejlődésének a megvilágításához is egy újabb mozzanatot gondolok felvethetőnek a bilabialis β oldaláról. Ez pedig az, hogy az *á*—*á* és *á*—*á* hangegyüttestől kiváltott elhasonulásos indítékon kívül az első szótagbeli illabialis *á*-nak labialis *o*-ra változását előmozdíthatta a második szótag elején álló bilabialis β -nek az előző illabialis *á*-ra gyakorolt hasonító hatása. Hangsúlyozom: egy más-más elemből eredő elhasonító és hasonító hatás érvényesülésére gondolok, s ilyen jellegű komplex okokat egyéb jelenségek magyarázatánál is elképzelhetőnek tartok.

6. Természetesnek ítélem, hogy ezt — mint más kérdésköröket is — vizsgálva, nyelvtörténeti korszakokban és nyelvjárási körzetváltozatok valószínűségében kell gondolkodnunk, mind a magyar, mind a román nyelv oldaláról. — S szerintem főképpen ebben szívlelendő meg a csinján bánás irányelve, aminek a fontosságát már TAMÁS LAJOS kiemelte.

Ilyen vonatkozásban van egy megjegyzésem vagy kérdésem. — A magyar *Várad* (Nagy-Várad): román *Oradea* viszony mellett megvilágítandónak vélem azokat az eseteket, amelyekben magyar *Várad* helyneveknek *Varadia* a román megfelelőjük. — 1427: „Poss. Zaad et *Waradya*”; 1479: „*Varadia* oppidum” (CSÁNKI I, 762—3) ~ LIPSZKY: „*Várad* (Tót-) vel *Tótváradgya* h.” Arad megyében. 1390, 1392: *Varadia* (CSÁNKI II, 108); LIPSZKY: „*Varadia* val.” régen

¹ Anonymus 41., 43.: „fluuius *zoua*” és 47.: „fluvium *droua*”.

Krassó, ma Temes megyében Versectől délkeletre. 1453: *Varadya*: a régi Temes megyében, a későbbi Krassó-Szörény megye északi részén Lugostól északkeletre fekvő Zsuppány környékén lehetett (CSÁNKI II, 69). LIPSZKY: „*Váradgya* vel *Váradja* (Maros-alsó-) h. Unter-Wardein g. *Várdá* vel *Várdá de dzosz* val. | *Váradgya* vel *Váradja* (Maros-felső-) h. Ober-Wardein g. *Várdá* vel *Várdá de szusz.* val.”; mindkettő: „Pagus C. Albensis inf.” ~ Hnt. 1873: *Oarda din dzosz* és *Oarda din szusz.* — Hogy a magyar alakulat miért ilyen formában jelentkezik a románban, annak megfejtése végett lényeges volna megismerni az átvétel korát és meghatározni vagy kikövetkeztetni az átadó, esetleg az átvevő nyelvjárás ilyen szempontból fogózót nyújtó sajátosságait. Persze a fordított irányban való következtetésnek is megvan a lehetősége és szüksége.

7. A szimmetria elvéhez igazodó érvelést ebben a tárgy- vagy kérdés-körben nem tartanék szerencsésnek, ahogy általában a szimmetriát régóta szívesebben látom a geometriában, mint a nyelvészetben.

*

A történeti hűség kedvéért közlöm, hogy hozzászólásom nem ebben a méretben és nem ilyen alakításban hangzott el, amint — úgy tudom — a többi hozzászólások szintén jórészt kisebb-nagyobb módosulásokon mentek át. Azt hiszem, a történeti hűségnél vagy kronológiai hitelességnél ilyen esetekben nem csekély mértékben többet ér, hogy kevésbé beszéltünk légyen bele a levegőbe. Éppen ezért én az előadás alkalmával elmondottakat több ponton adatokkal és megjegyzésekkel kiegészítettem és megerősíteni törekedtem. Így talán jobban hozzá tudok járulni az előadásból meríthető sok és fontos tanulság hamaros érvényesítéséhez.

*

Itt is megköszönöm PETROVICI akadémikusnak, aki első ittlétekor mindjárt igen eredményes munkatársunk és kedves barátunk lett, az előadást és annak közlésre való készséges átengedését.

PAIS DEZSŐ

PETROVICI akadémikus előadása általános nyelvészeti szempontból is fontos és érdekes adalék, hiszen arról van benne szó, hogyan tükrözheti egy á t v e v ő nyelv az á t a d ó nyelvnek valamely régi és más módon alig kimutatható hangtani sajtáságát. Az előadás nagy érdeme az adatközlés gazdagsága, mely egyszersmind felhívja a figyelmet egy további, nagyon fontos feladatra is. Tekintettel arra, hogy PETROVICI akadémikus mint a Román Nyelvatlasz szerkesztője és gyűjtője kiválóan ismeri az erdélyi román nép nyelvhasználatában ténylegesen élő helynévanyagot, szerfölött kívánatos lenne, ha e téren szerzett tájékozottságát nyelvészeti és történelmi kutatásaink közkincsévé tenné. Élete egyik legmaradandóbb és az utókor szempontjából is leghasznosabb művét alkotná meg, ha megszerkesztené az erdélyi helynevek igazi helységnévtárát, az általa ismert népi nyelvhasználat alapján. Ha egy ilyen munka KNEZSA ISTVÁN akadémikusnak rendelkezésére állott

volna tizenöt évvel ezelőtt, amikor sokat foglalkozott Erdély helyneveivel, adatközlése még pontosabb és eredményei még szilárdabbak lettek volna.

Nagyon szükségesnek tartanám e két hangtani megfeleléstípus kronológiájának és földrajzi elterjedésének minél aprólékosabb összeállítását. Egyszersmind figyelemmel kell lennünk az analógia erős hatására is, hiszen kétségtelen, hogy például *Timișoara*, azaz *Temesvár* román neve a románban olyan végződéssel bír, amely igen gyakori a román eredetű szavakban is (ezt az *-oara* szuffixumot képviseli pl. az említett *Căprioara*, amelyből a magyarban *Kaprevár* lett). TAMÁS LAJOS akadémikus kissé meglepőnek tartotta azt a tényt, hogy a Szászvárosi Ószövetség előszavában *vármegye* szavunk *varmigie* alakban szerepel a *potropopul varmigiei Henedoriei* 'Hunyad vármegyei esperes' kifejezésben. Kétségtelennek látszik azonban, hogy a *város* > *oraș* és a *vármegye* > *varmigie* megfelelések közt bizonyos kronológiai különbség van: valószínű ugyanis, hogy a *vármegye* szó később került át a románba, mint *város* szavunk, és ezért szókezdő *v*-jét már nem vesztette el.

Szeretnék néhány szót szólni azokról a lehetőségekről is, amelyeket a *vám* > *vamă* megfeleléssel kapcsolatban figyelembe veendőnek tartok. Benyomásom szerint ebben az esetben számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy *vám* szavunk igen régen, már a középkor utolsó századaiban átkerült nemcsak a románba, hanem a szláv nyelvekbe is. Lehetséges tehát, hogy ez a kereskedelmi szempontból oly fontos szó azért őrizte meg szókezdő *v*-jét, mert a románba nem közvetlenül a magyarból, hanem szláv közvetítéssel került át. Ismeretes, hogy efféle közvetítés gondolata a román nyelv magyar jövevényszavaival kapcsolatban már más vonatkozásban is felmerült.

GÁLDI LÁSZLÓ

Az Országos Levéltárban végzett kutatásaim során a XVIII. század közepéről való nagy számú román nyelvű iratra bukkantam, amelyek az 1760-as évek nagy erdélyi román népmozgalmával, a Sofronie-féle felkeléssel kapcsolatosak. A román nyelvű levelek legnagyobb része népi eredetű, s ezt többek között az is bizonyítja, hogy elfogott román parasztoknál találták meg őket. Az említett iratokban jól megfigyelhető a magyar *v* hang kétféle átvétele. Találkozunk a már többször említett *ormeghie* < *vármegye*, továbbá a hasonló hangfejlődést mutató *odorbireu* < *udvarbíró*, *Oșorhel* < *Vásárhely* alakokkal; velük párhuzamosan azonban nem kisebb számban és ugyanarról a területről jelentkezik a modernebb *varmeghie* ~ *varmide*, *odvorbireu* és *Vasarheiu* alak. Itt minden bizonnyal régibb népi és újabb hivatali úton történt átvételekkel állunk szemben. Ezek mellett azonban találunk olyan *v* hangot tartalmazó magyar elemeket is, amelyeknek a románban *u* vagy *o* hanggal való átvétele ismeretlen: *vălătaș* < *vallatás*, *vălas* < *válás*. Ez mindenesetre arra mutat, hogy e szavak átvételének korában, tehát legkésőbb a XVIII. század derekán, a magyar *u* > *v* fejlődés már megtörtént.

Fentebbi állításom igazolására még egy érdekes adatot említhetek. A tőlem lemásolt iratok egyike az akkori Szolnok-Doboka vármegye görög katolikus és görög keleti rítusú községeinek illegális összeírása. Az irat az erdélyi gubernium kezére jutott, ahol azt latinra fordították. A román népi helyneveket a fordító, aki vagy nem volt erdélyi, vagy e téren meglehetősen

tájékozatlan volt, csak ott tudta magyar alakjukra fordítani, ahol ezek könnyen felismerhetők voltak: *Săcu* ~ *Szék*, *Sămărtin* ~ *Szentmárton* stb. A magyar eredetű *v* elemű helynevek ebben az okmányban is a már ismeretett sajtóságos kettősséget mutatják: egyrészt ilyen alakot találunk: *Silvaș* < *Szilvís*, másrészt a *Vásárhely* és *Száva* helységnevek *Oșorhel* és *Saoa* alakban szerepelnek. Az *Oșorhel* név esetében, mivel nagy fontosságú közigazgatási és művelődési központról volt szó, továbbá mivel a magyar szó amúgy is könnyen felismerhető volt, *Vasarhely* szerepel a fordításban, azonban a másik helynévnel a fordító képtelen volt a magyar *Száva* alakot felismerni, és a latin okmányban *Saua* szerepel. A magyaros *Silvaș* név a régebbi *Siliyaș* alakkal szemben, továbbá, hogy a román *Saua*-t a fordító már nem tudta a magyar névvel azonosítani, ismét arra figyelmeztet, hogy Erdély legnagyobb részén a *y* ejtés már nem élt.

Mindezek alapján a XVIII. század közepét a *y* > *v* változás tekintetében általánosságban véve terminus post quem non-nak tekinthetjük; természetesen külön vizsgálatot igényel, hogy ez a hangváltozás vidékenként előbb vagy utóbb zajlott-e le.

Befejezésül még azt szeretném megemlíteni, hogy a *Căprioară* > *Kaprevár* esetében a magyar helynevekben igen gyakori *-vár* analógiás hatását nem lehet kizárni; az sem lehetetlen azonban, hogy a magyar *vára* > román *-oară* hangmegfelelés fordított analógiájával állunk szemben.

BAKOS FERENC

Örömmel üdvözölhetjük PETROVICI akadémikus előadását, amely a román nyelv magyar elemeinek irányából közelíti meg a magyar mássalhangzók történetének egy fontos részletkérdését. Nemrégiben többek közt FOKOS DÁVID (NyK. LV, 3 és Acta Lingu. Hung. III, 211) is rámutatott, hogy a jövevényszó-kutatások milyen fontosak nemcsak az átvevő, hanem az átadó nyelv hangtörténetének szempontjából is.

PETROVICI professzor előadásának a legrövidebb summája az, hogy a román nyelv magyar eredetű elemei olyan megfeleléseket mutatnak, amelyek csak magyar bilabialis réshangból származhatnak. Ezért arra a következtetésre jut, hogy az a magyar nyelvjárás, amelyből a román nyelv magyar jövevényeinek többsége származik, az átadás idején még nem labiodentalis, hanem bilabialis zöngés réshangot ejtett (amelyet a nyelvészeti szakirodalomban *β*, *w*, *y* betűkkel szoktak átírni). Ez a megállapítás nagyon fontos a magyar mássalhangzók történetének szempontjából, és nemcsak a *v* hang történetéhez tartozik, hanem több más hangtani területet is érint, mint például a hiátustöltő hangokat, a hiátus keletkezését stb.

Sajnos, a kérdés sem a magyar hangtörténet, sem a nyelvjárastanulmányok részéről nem részesült eddig kellő figyelemben. Így én is csak néhány kisebb, és nem egészen összefüggő mozaikkal szeretnék hozzájárulni a kérdés tisztázásához.

1. A finnugor hangtan művelői a finnugor alapnyelvre nem *v*-t, hanem bilabialis zöngés réshangot tesznek föl (így pl.: SZINNYEI, NyH.⁷ 30, 38, 45; STEINITZ, Kons. 15, 24 stb.). Ez a finnugor *β* több finnugor nyelvben egyes labialis magánhangzók előtt eltűnt. Maga a bilabialis réshang ilyen formában

maradt meg az obi-ugor nyelvekben és a mariban, dentilabialis réshanggá lett a többi finnugor nyelvben. Az a tény, hogy éppen a magyarral legközelebbi rokonságban levő obi-ugor nyelvekben töretlenül megmaradt általában a finnugor β hangszíne, fokozza annak a valószínűségét, hogy legalább egyes nyelvjáráásokban a magyarban is fennmaradhatott.

2. A bilabialis réshang meglétét írásos emlékeink alapján nehéz eldönteni, mert nyelvemlékeinkben az *u*-ra és *v*-re sokáig azonos írásjeleket (*u*, *v*, *w*, *wu*) használtak, és így jelölhettek ezek a betűk β -t is.

3. Meggondolkoztató azonban a magyar hangtörténet néhány megfelelése, mint az előadótól is említett *unoka* (< szl. *vznuka*), *oláh* (< szl. *vlah*), *olasz* (< szl. *viasi*) szavak (vö. még BÁRCZI, Hangtört. 90). Van jó néhány példánk a *v* > *b* hangmegfelelésre is: *Alibánfa* < *Olivant* + *falva*, vö. 1438: *Olywanthfalua*, 1464: *Alybanthfalwa* (WERTNER: NyF. LXXIII, 9–10); *Beszprém* ~ *Veszprém*; *rivalda* < ol. *ribalta*; *hebeg* ~ *heveg*; *cibak* ~ *civak*; *hébér* ~ *hévér* < ném. *Heber*; *Bálint* < lat. *Valentinus*; *Bencenc* < lat. *Vincencius*; *berzseny* < ol. *verzino*; *Boroszló* < cseh *Vraclav*; *valaska* ~ *balaska* < szlov. *valaška*; *bognár* < ném. *Wagner*; *bükköny* < ném. *Wicken*; *berdó* < ném. *wer da*. A német jövevényszavakban megmutatkozó német *w* > magyar *b* megfelelést hanghelyettesítéssel szokás magyarázni (pl. BÁRCZI, M. szókincs er. 70), tehát úgy, hogy a magyarban nem lévén bilabialis réshang, a német *w*-t hanghelyettesítéssel *b*-nek vettük át. Mit kezdünk azonban akkor a latin, olasz, szláv *v* > magyar *b* megfelelésekkel? A *Bálint*, *bolt*, *berzseny*, *balaska* stb. szavakban aligha lehet ilyenfajta hanghelyettesítéssel magyarázni a *v* > *b* változást. A bilabialis réshang föltevése egyes nyelvjáráásokban lehetővé tenné egy két, sőt néha három irányú fejlődés magyarázatát ilyenféleképpen:

latin, szláv, olasz *v* > magyar $\beta \begin{matrix} b \\ \swarrow \\ v \\ \searrow \\ u, \ddot{u} \end{matrix}$

A zöngés bilabialis réshangtól ugyanis mind a *b*, mind a *v*, mind az *u* csak egy képzési mozzanatban különböznek, és így belőle bármelyik változatot könnyen meg lehetne magyarázni. Ide tartozik még a számos párhuzamosan élő alak, mint *vagon* ~ *bagony*, *vacsora* ~ *bocsora*, *verdung* ~ *berdung*, *óvogat* ~ *óbogat*, *leveg* ~ *lebeg*, *suviksz* ~ *subick*, *civil* ~ *cibil* stb. (I. FEKETE ANTÓNIA, A magyar zárhangok története. Szeged, 1927. 12, 34). Még finnugor szavakban is előfordul a *b* ~ *v* ~ *u* váltakozás, mint *ekeszaru* Petneháza, Mánd, Gebe Szabolcs-Szatmár m. ~ *ekészáru* Csucsom, *ekészáru* Jánok ~ *ekészár*v vagy *ekészár*b Hernádszurdok ~ *ekiszar*ba Felsőőr (vö. IMRE SAMU, A felsőőri földművelés 51). Vagy utalhatunk a *v* kiesésére, mint *urusság* 'orvosság' Hidas (bukovinai székelyek). Hasonló hangtani helyzetben a nyelvtörténet folyamán gyakran váltakozhatnak nyelvjárásonként a *v* hanghiánnyal, mint *hamu* ~ *hamvas*, *könny* ~ *könyű* ~ *könnyü* ~ *könyv* 'Träne' (MTsz.), *könyv* ~ *könyű* ~ *könyü* 'Buch', *orvos* ~ *urus*, *orv* ~ *oroz*, *enyv* ~ *enyü* (uo.). Mindezen példák ismét a bilabialis β ejtést valószínűsítik, amelyből egyaránt könnyen fejlődhetett *v*, de *u*, *ü* is.

4. Mindehhez hozzátehetjük még, hogy nemcsak PETROVICI észlelt bilabialis réshangokat egyes magyar nyelvjáráásokban, pl. Gyimesfelsőlokon,

hanem a nyelvatlasz-gyűjtés során magam is följegyeztem, ha nem is nagy számban, és seholsem általánosan, pl. *leβes*, *aβas* Nagyiván Heves m.

PETROVICI professzor szellemes föltevése remélhetőleg újabb eredményes kutatásra fogja ösztönözni hangtörténetünk művelőit.¹

KÁLMÁN BÉLA

PETROVICI EMIL nagyon tanulságos előadása fényt vet a magyar *v* hang történetének több olyan érdekes vonatkozására, amelynek teljes összefoglalása bizvást megérdemelne akár egy külön monográfiát is. A szerző gondolatébresztő, értékes fejtegetéseihez az alábbi megjegyzéseket fűzhetem.

1. PETROVICI említi, hogy a nyelvjáráskutatók a keleti magyar nyelvterület több részéről följegyezték a bilabialis zöngés spiransot. Hadd egészítsem ki megjegyzéseit saját gyűjtéseim néhány adatával. — Ismeretes, hogy WICHMANN csángó szótára igen nagy számú olyan *u* és *u* jelölést tartalmaz, amely *β*-nek olvasható. Ezek a jelölések azonban — feltűnő módon — csak szóbelseji hangzóközi helyzetben, illetőleg összetételben magánhangzó utáni helyzetben (pl. *fá-uāgǝ*, *fejre-ualo* stb.) fordulnak elő; abszolút szókezdeten vagy szó belsejében mássalhangzó után WICHMANN következetesen *v-t* ír. Ennek a feljegyzésmódnak azonban nem szabad túlságos jelentőséget tulajdonítanunk, s belőle fonetikai törvényszerűségeket levonnunk. Még a mai csángóban is fölös számmal hallhatni az utóbbi két hangtani helyzetben levő *β*-ket. 1952-ben Moldvában jártamban viszonylag rövid idő alatt több ilyen adatot jegyeztem le: *βáros* 'város', *βárju* 'varjú', *βereb* 'veréb', *βagyon* 'van', *βállò* 'vályú'; *βeress* 'vörös'; *szilβa* 'szilva', *odβasz* 'odvas', *szárβa* 'ekének a szarva'; stb. A moldvai csángóban tehát a *β* sokféle hangtani helyzetben egészen általános. — A Szeret melléki csángóknál jóval későbbben és nagyrészt máshonnan Moldvába települt székelységnél is megvannak a *v* bilabialis ejtésének bizonyos nyomai. Folyóiratunk egyik korábbi számában ismertettem a ma Szárászon lakó pusztinai székelyek nyelvében észlelhető hasonulási eseteket: *szép pagy*, *nagyab báras*, *szeb birág*, *jób bóna* stb., melyek nyilván szöleleji *β*-s ejtésből erednek (MNY. XLIX, 523—4). — Tavalyi tiszakerescenyi (régii Bereg megye) nyelvatlasz-gyűjtésem során egész sor *β*-t jegyeztem fel, mindig szóbelseji, hangzóközi helyzetben: *fufár* ~ *fufuár*, *űβeg* ~ R. *ieβég*, *saβanyu*, *hűβös*, *haβas*, *fűβes*, *fűβet*, *lőβök*, *loβa*, *szibē* stb. Ugyanezek a szavak — nyilván a köznyelvi dentilabialis ejtés hatására — jórészt *v*-vel is szerepelnek a jegyzetfüzetben. — Itt említem meg, hogy KÁLMÁN BÉLA szórványos Heves megyei *β*-s feljegyzései (l. KÁLMÁN hozzászólását) összhangban állanak a Heves megye területéről korábban közölt *rosszab bót*, *szép pagyok*-féle hasonulásokkal (l. SIMONYI: Nyr. XLII, 367; vö. még MNY. XLIX, 524).

Ha mindezt összevetjük PETROVICI-nak a *β* mai nyelvjárási előfordulásaira vonatkozó utalásaival, megállapíthatjuk, hogy az északkeleti-keleti magyar nyelvterület egymástól meglehetősen elszigetelt, távol eső részein ma is élénk nyomai vannak a *v* bilabialis ejtismódjának. A magyar nyelv-

¹ Ez a hozzászólás PETROVICI EMIL azonos tárgyú debreceni előadása alkalmával hangzott el.

történet korábbi β -nek ismeretében, a mai magyar nyelvjárási β -zés földrajzi szétszórtságát tekintve, valamint PETROVICI megállapításai alapján nagyon valószínű, hogy mai nyelvjárásaink β hangjai jórészt nem egymástól független újabb fejlemények, hanem ellenkezőleg: megőrzött régiségek, egy nagy keleti-északkeleti nyelvjárási részleg korábbi általánosabb β -s ejtésének a peremekre, szigetekre kiszorult maradványai. Ennek a tételnek aligha mond ellene az a tény, hogy elsősorban hangzóközi, labialis hangkörnyezetű v -k nyelvtörténetünk minden szakaszában, minden nyelvjárási részlegben válhattak β -vé (vö. LADÓ JÁNOS: MNy. L, 155).

Másrészről egészen nyilvánvaló, hogy a keleti-északkeleti nyelvjárásoknak korábban valószínűleg általános β -s ejtismódját már jó néhány évszázad óta szorítja vissza a dentilabialis ejtismód, melynek továbbterjedése e területeken egyrészt nyugat (és dél?) felől jövő nyelvjárási hatásokra, másrészt felülről jövő egységes nyelvtípusbeli hatásokra támaszkodhatott. A XVI. század óta egyre jobban egységesülő, de a magyarországitól sokáig eléggé külön fejlődött erdélyi magyar irodalmi nyelv és provinciális köznyelv aligha tudott volna már kezdettől fogva — az erdélyi írásbeliség, valamint a XVII—XVIII. századi erdélyi grammatikusok határozott vallomása szerint — általánosan v -zövé alakulni a v -zés korai erdélyi nyelvjárási jelentkezései nélkül. Igen valószínű, hogy a β -s és v -s nyelvjárási ejtés több évszázad óta tartó küzdelmének eredménye az a nagyszámú mai keleti nyelvjárási $v \sim b$ kettősség (*szilva* ~ *szilba* stb.), amely Erdélyben minden más magyar nyelvjárási részlegnél erősebben jelentkezik.

A román nyelv magyar jövevényszavainak vizsgálatában véleményem szerint általánosan is, de a v -s vonatkozásúaknál különösen föl kell vetnünk — természetesen a kutatási körülményekhez mérten — az erdélyi magyar irodalmi nyelvi kölcsönzés lehetőségét. A magyar v kettős román megfelelőinek, illetőleg a korainak látszó v -s átvételeknek a kérdésére esetleg ilyen alapon is derülhet némi fény. — A román nyelv magyar jövevényszavai azonban nyilván jóval nagyobb számban nyelvjárási — az erdélyi magyar nyelvjárásokból az erdélyi román nyelvjárásokba való — kölcsönzések, mintsem irodalmi szinten való átvételek. De a fentebb mondottak alapján nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az erdélyi magyar nyelvjárásokban valószínűleg már jó néhány évszázad óta adva volt a kisebb nyelvjárási részlegek $v \sim \beta$ kettőssége, s így az erdélyi román nyelvjárások számára is adva volt a v -s, illetőleg magánhangzós átvételek lehetősége. Ilyen megvilágításban viszont — a régiségre vonatkozó mai nyelvföldrajzi tudásunk alapján — minden olyan kronológiai megállapítás illuzórikusnak látszik, amely a román $v \sim$ magánhangzó kettősségben időbeli eltérést keres. A kettős nyelvjárási átvételek hosszú időn keresztül, szinte napjainkig való lehetősége tehát még PETROVICI óvatosabb következtetéseinek valós értékét is igen nagy mértékben lecsökkenti, vagy legalábbis lecsökkentheti.

A mondottaknak megfelelően a korai román v -s átvételek szláv közvetítésének a feltevése egyáltalán nem látszik szükségszerűnek.

2. PETROVICI EMIL előadása hozzásegítheti a megoldáshoz a szláv jövevényszavaink v -jének magyar nyelvbeli vokalizációjával kapcsolatos tisztázatlan kérdéseket.

Az *oláh*, *olasz*, *unoka*, *Orbó* stb. szócsoporthoz nincs okunk a szláv v + mássalhangzó > magyar β + mássalhangzó > u, o + mássalhangzó hanghelyettesítéses — vokalizációs magyarázattól eltérő, egyéb feltevéseket keres-

nünk; pl. szláv β -t, u -t¹ vagy u -t (vö.: MELICH: NyK. XXXIX, 70; KNEZSA, SzlJövsz. I, 359, 542); magyar bontóhangot (*vnuka*), majd a v kiesését (*unuka*) (vö.: MELICH, HonfMg. 311; HORGER: MNy. XXI, 178; BÁRCZI, Hangtört. 90); v -s átvételt, majd közvetlen magyar $v > u$, o vokalizációt (vö. BENKÓ, Hangtört. 1952-i egyetemi jegyzet 51); stb.

Lehet, hogy a szláv szótagvégi magánhangzó + v -s szócsoport (*posztó*, *akó*, *zsidó*; *palóc*, *póráz*, *lóca*; stb.) vitás hangtani problémáját (vö.: MELICH: NyK. XXXIII, 53; KNEZSA: MNy. XXXV, 183, MNy. VI, 42, SzlJövsz.; BÁRCZI: MNy. XL, 290; BENKÓ: NyK. LIV, 49; TÖRÖK GÁBOR: MNy. LI, 330) a magyar β -s hanghelyettesítés, majd a β vokalizációjával keletkezett diftongusképződés oldja meg.

3. A korábbi bilabialis ejtésmód föltevése nem világíthatja meg ugyan teljesen a v különböző fonetikai helyzetekben való kiesésének problémáját, de némi magyarázatul talán mégis szolgál e fejlődés megértéséhez.

Ismeretes, hogy a magyarban ötféle helyzetben tűnt el nyomtalanul a v : 1. szó elején, mint kezdő hang: R. *vimád* > *imád*, R. *Vigmánd* > *Igmánd* stb. (MELICH: MNy. IX, 395; JAKUBOVICH: MNy. XIV, 31; PAIS: MNy. XXIV, 94; BÁRCZI, Hangtört. 87; stb.); 2. mint a szókezdő torlódás második eleme: szl. *svobodb* > m. *szabad*, szl. *svetb* > m. *szent*, ném. *zwickel* > m. *cikkely* stb. (HORGER: MNy. VIII, 12; SZILY: MNy. XI, 228; BÁRCZI, Hangtört. 90; KNEZSA, SzlJövsz. I, 484, 499); 3. szó belsejében mássalhangzó előtt: szl. *rovna* > m. **rovna* > *rona*, szl. *povrazs* > m. *poráz* stb. (TÖRÖK GÁBOR: MNy. LI, 330); 4. szó belsejében mássalhangzó után: R. *körtvély* ~ *körtve* > *körte*, szl. *prívar* > m. *pítvar* > *pitar*, lat. *salvia* > m. *zsálya* stb. (MELICH: MNy. XXII, 6; SÁGI: MNy. XXII, 284; BENKÓ: I. Oszt. Közl. VII, 136; KNEZSA, SzlJövsz. I, 425); 5. szó belsejében magánhangzók között: *havas* > *hoas*, *üveg* > *üeg*, *kovács* > *koács* stb. (MÉSZÖLY: MNy. XV, 86; HORGER, MNyelvj. 93; KNEZSA: MNy. XXIV, 320; PAIS: MNy. XXIX, 41; BÁRCZI, Hangtört. 87).

Mivel e külön-külön is népes szócsoportokban a v előtt állt magánhangzó az esetek zömében nemcsak hogy eredeti rövidségét, de eredeti hangszínét is megtartotta, a v eltűnését itt általában nem magyarázhatjuk hanghelyettesítéses vagy magyarban való vokalizációval, hanem csakis a v nyomtalan kiesését, képzésmódjának teljes eltűnését tehetjük fel. (Kivételek esetleg a *sógor*, *kór*-féle alakulatok, melyeknek hosszú magánhangzója diftongusképződéssel járó vokalizáció eredménye is lehet.) Egyrészt a vokalizációs, másrészt a kieséses fejlődés kettősségét igen jól érzékeltetik a magyar *póráz* ~ *poráz*-féle változatok, amelyek nyilvánvalóan nem egymásból származnak, hanem a v — valószínűleg nyelvjárási jellegű — kétféle fejlődésmódjának tükröződései.

Az említett szócsoportok v hangjának nyomtalan eltűnése egyes esetekben (pl. *szabad*, *szent* stb.) történhetett a jövevényszó átvételekor is; az esetek túlnyomóan nagy többségében azonban kétségtelenül a magyar nyelv életében végbement fejlődéssel van dolgunk. Nem egészen világos, hogy a v teljes eltűnése milyen fonetikai okokra vezethető vissza, s hogy magának a hangfejlődésnek a lefolyása milyen fonetikai mozzanatokban történt. Sőt az sem biztos, hogy a fejlődés azonos végeredményét mutató öt említett csoportban teljesen azonosak voltak az eltűnés okai és körülményei. De az

¹ A β -t és u -t, éppen úgy, mint a j -t és az z -t nem tartom fonetikailag teljesen azonosaknak (vö. I. Oszt. Közl. VII, 506).

valószínű, hogy közelebb jutunk a hangfejlődés lényegének megismeréséhez akkor, ha a kérdéses esetekben nem a *v*-nek, hanem az eredeti vagy a *v*-ből lett (vö. LADÓ: i. h.) β -nek az eltűnését tesszük föl. A bilabialis ejtés mód ugyanis valamivel közelebb van az artikulációnak, elsősorban az ajakműködésnek ahhoz a nyugalmi állapotához, amelyet a képzésmód teljes megszűnése megkíván.¹ — Valószínű továbbá az is, hogy a teljes vagy fél labialis magánhangzós környezet az eredeti vagy a *v*-ből lett β hangképzésének megszűnését nagymértékben segítette: R. *luβos* > *luos* stb., illetőleg R. *küβes* > *kües* stb. Nyilvánvalóan több a véletlennél, hogy keleti és nyugati peremnyelvjárásaink hangzóközi *v* (helyesebben valószínűen β) kiesései túlyomó többségükben teljes vagy fél labialis magánhangzós környezetben történtek meg (vö. HORGER, MNyelvj. 93—4).²

BENKŐ LORÁND

A magyar megengedő mondatok kialakulása

A gondolkodás fejlettebb formáinak nyelvi kifejezéséhez

I. A megengedő mondatok természetéről és a többi mondat típus közt elfoglalt helyéről eltérő vélemények voltak forgalomban a korábbi magyar nyelvészeti irodalomban. A kérdéseket így lehet röviden összefoglalni: 1. A megengedő mondatok mellérendelt vagy alárendelt mondatok-e, illetve egységes csoportot alkotnak-e, vagy vannak mellérendelt megengedő és alárendelt megengedő mondatok? — 2. Ha vannak alárendelt megengedő mondatok, ezek melyik mondatrész kifejtői?

KLEMM (MNY. XXX, 7—12) részletesen ismerteti az egyes nyelvészek felfogását — ezt tehát itt mellőzhetjük —, és maga is állást foglal a kérdésben: a megengedő mondatokat egységesen a mellékmondatok, mégpedig az állapothatározó mellékmondatok közé sorolja. Lehetséges, hogy a leíró rendszerezés szempontjából — amelynek szüksége van a pontos kategorizálásra, és a fejlődés bonyolultságát nem tükrözheti — ez a jobbik megoldás. Én csak két kérdést akarok felvetni ezzel kapcsolatban: mik azok a jelenségek, amelyek többekben — magamat is ezek közé számítom — bizonytalanságot keltettek a megengedő mondatok mellékmondat voltával szemben, és van-e valami történeti magyarázata ezeknek a zavart keltő jelenségeknek?

Anélkül, hogy a mellé- és alárendelés logikai vagy lélektani magyarázatát érintenők, pusztán formai szempontból is általában éles különbség van a magyar nyelvben³ a mellérendelt és alárendelt mondatok között. Az alárendelt mondatok kötőszava mindig vonatkozó névmás, illetve ennek származéka. Történeti szemmel nézve ide sorolandók nemcsak az *(a)ki*, *(a)mi*, *(a)mely* megmerevedett határozóragos alakjai, mint a *mert*, *mint*, hanem a *ho-* névmástő összes határozószói származékai az eredetileg módhatározó

¹ Vö. pl., hogy tővéghangzóink képzésbeli redukálódásában, majd teljes eltűnésében is milyen erős szerepe volt a labializálódásnak.

² Ez a hozzászólás utólag készült PETROVICI EMIL előadásához.

³ Ez — mutatis mutandis — más nyelvekre is érvényes, de ebben a rövid áttekin-
tésben idegen analógiákra nincs módomban kitérni.

hogy-gyal együtt.¹ Egészen más típusúak és különféle eredetűek a mellérendelő kötőszók (*és, de, vagy, viszont, tehát, ugyanis* stb.). Mármost a megengedő mondatok kötőszavainak egy része valóban alárendelő jellegű: *holott, ha . . . is, mindamellett, hogy* stb., más része azonban a mellérendelő kötőszókkal mutat rokonságot: *bár, ám, ugyan, akár, jöllehet, maga, pedig* és összetételeik. Ez késztette arra SIMONYI-t, hogy a megengedő mondatokat szétszakítva, kötőszavaikat két helyen tárgyalja, az utóbbiakat a mellérendelő, az előbbieket az alárendelő kötőszavak között (MKöt. I, 211—41, 153, 195 és III, 99—151).

Persze a kötőszó típusa maga még nem dönti el okvetlenül azt a kérdést, hogy m a egy mondat alárendelt vagy mellérendelt-e, mert átfajlás elképzelhető egyikből a másikba a nyelvtörténet folyamán. Sajnos, a magyar nyelvben csak egyetlen példánk van erre, mégpedig egy feltételes mellékmondat → ellentétes mellérendelt mondat átalakulás a *hanem* kötőszó esetében (l. SIMONYI, MKöt. I, 157—73 és KLEMM, TörtMondt. 444—7). Fordított irányú vándorlás pedig éppen csak a szóban forgó megengedő mondatokban történt volna. KLEMM megállapítása kétségtelenül jogos, hogy számunkra éppen olyan megengedő értelme van a *bár* kötőszós mondatnak, mint a *holott* kötőszósnek. De nem képzelhető-e el — a *hanem* mintájára —, hogy a *holott, ha . . . is* stb.-ből lett mellérendelő kötőszó? Ezt csak az döntheti el — mint KLEMM is felveti a kérdést —, felfoghatjuk-e a megengedő mondatot egy mondatrész kifejtésének, és mivel ezt máshol nemigen kereshetjük, mint a határozók között, van-e megengedő határozó?

2. Nyelvtanaink általában nem számolnak megengedő határozóval, tehát a felületes szemlélő könnyen levonhatja azt a következtetést, hogy „a megengedő mondat nem a főmondat egy mondatrészét fejezi ki” (saját régebbi egyetemi jegyzetem, 1953.). Pedig van ma néhány kifejezésünk, elsősorban a *létére és ellenére (dacára)* névutószerű nyelvelemek, amelyeknek a szerkezetével a megengedő mondatok behelyettesíthetők: *Bár beteg volt, felkelt. ~ Beteg létére felkelt. Bár hideg volt, megfürdött a tóban. ~ A hideg ellenére megfürdött a tóban.* Ezért újabban egyesek már felveszik rendszerükbe a megengedő határozókat (és vele együtt a feltételes határozót is, pl. *Szép idő esetén kirándulunk. ~ Ha szép idő lesz, kirándulunk.*). KALMÁR ELEK elméleti megfontolások alapján az okhatározók közt helyezi el ezt a megengedő határozót (NyK. XXXII, 450), KLEMM — SIMONYI adataira támaszkodva — az állapothatározók egy csoportjának tekinti (MNy. XXX, 11). SIMONYI-nál nincs ugyan külön megengedő határozó, de azért számon tartja az ilyen megengedő értelmű alakulatokat, és a *ha, holott* kötőszós megengedő (meg a feltételes) mondatokat az állapothatározó mellékmondatok közé sorolja (MHat. I, 194, 265, II, 142, 266; MKöt. III, 99). Ugyanígy az állapothatározóhoz teszi a megengedő és feltételes határozókat SZABÓ DÉNES egyetemi jegyzetében (Mai magyar nyelv. 1955. 377—8). Az ilyen értelmezésből azonban, hogy *beteg állapotában felkelt*: éppen a megengedés nyelvi kifejezése hiányzik, ez tehát nem pontos megfelelője a megengedő mondatnak.

Ha a mai megengedő kifejezések eredetét megvizsgáljuk, nem állapot-, hanem okhatározóhoz jutunk. Révai még ezt írja: „*Magyar létemre* jól kell

¹ Egyetlen kivétel az időhatározó kötőszóként némelykor magában is használt *alig*, pl. MÁ: Scult. 3: „*Alig* töltöttem tizenkettődik esztendőmet, hazámból ottan hamar kibudostam” (id. KLEMM, TörtMondt. 603), de ez is általánosabb az *alighogy* összetételben.

magyarul tudnom” (tehát szabályos okhatározó). A hasonló szerkezetű és jelentésű *voltomra* a régi nyelvben szintén okhatározó, de kaphat megengedő színezetet is, pl. Haller: „Ne ítélj meg engemet, hogy *isméretlen voltomra* hozzád szólok” (id. SIMONYI, MHat. I, 194). Több okhatározó kifejezésnek van ráhagyó, megengedő értelme: *miattam* (a XVI. század óta), *felőlem* (a XVII. század óta), *tőlem* (a XIX. század óta) (l. SIMONYI, MHat. II, 266, 142, I, 265).

Én tehát KALMÁR ELEKhez csatlakozva szintén az okhatározók közé helyezem el a megengedő határozót, illetőleg inkább csak megengedő értelmű okhatározóról beszélünk. Úgy látom, hogy egy éppen alakulóban levő kategóriával van dolgunk: még gyakran kölcsönveszi a kifejező eszközöket a rokon okhatározótól, és csak a nyelvtörténet utolsó szakaszában kezdett kialakítani saját, más funkcióval már nem rendelkező nyelvelemet. Ilyennek tekinthetjük a mai nyelvben az okhatározóként már nem használatos *létére* névutót, és a jelentésénél fogva kezdettől csak megengedő használatú *ellenére* kifejezést. Sajnos, kellő mennyiségű történeti adat hiányában nem tudom megállapítani, hogy mióta általános használatúak ilyen értelemben. A kategória kialakulatlan voltára mutat az is, hogy a leíró nyelvtanok még csak ritkán találják szükségesnek külön megemlíteni. Nem is maga ez a néhány határozós szerkezet, hanem a megfelelő mondatok elhelyezésének nehézségei hívták fel rájuk a nyelvészek figyelmét. Egy kis túlzással azt mondhatnók, hogy a megengedő határozót azért találták ki, hogy a megengedő mondatot el tudják helyezni a határozói mellékmondatok között (ugyanaz áll a feltételes határozóra is).

Az előbbiekből is kitetszik, hogy a megengedés nem olyan ősi kategóriája a határozóknak, mint a hely, idő, de még annyira sem, mint az elvontabb, s így későbbi mód, ok, cél. Már a teljes határozórendszer kialakulása után jutott el a gondolkodás fejlődése arra a fokra, hogy a megengedésnek is nyelvi formát keressen. Először csak mint alkalmi mellékértelem bukkant fel az erre legalkalmasabb határozó fajtánál, később főfunkcióvá lépett elő, elhomályosítva az eredeti értelmet és lefoglalva magának egy-egy nyelvi elemet.

A megengedés kifejezésének szükségessége azonban nem a mondatrészeknél, hanem a mondatoknál merült fel először. A megengedő értelmű határozók — mint láttuk — csekély számúak és valószínűleg fiatalok. A megengedő értelmű mondatok viszont jóval gazdagabbak, sokrétűbbek, és korai nyelvemlékeinkben is megtaláljuk őket. A megengedésnek mellékmondatokon kívüli formáit már SIMONYI megemlíti (MKöt. I, 211—4). KLEMM a megengedő kötőszók elemzésekor szintén utal ráhagyó értelmű egyszerű mondatokra, ellentétes és feltételes mondatokra (TörtMondt. 604—15, 439—44, 600), de a végső következtetést egyikük sem vonja le. Pedig ez adja magyarázatát annak a zavarnak, ami a megengedő mondatok elhelyezésében mutatkozik.

A megengedés nem főfunkciója egy mondatfajtának, hanem mint mellékértelem különböző mondatfajtákhoz hozzácsatlakozhatott, először alkalmilag, később már lefoglalva magának egy-egy kifejező eszközt. Ezek a kifejező eszközök nincsenek még készen legelső szövegemlékeink korára, hanem a nyelvtörténet folyamán mindig újabb és újabb formák jönnek létre. A magyar megengedő mondatok kialakulása három irányból indult el: az ellentétes, a feltételes és az okhatározó mondatok felől. Ez természetes is, hiszen ennek a három mondatnak van olyan funkciója, amelyre könnyen

ráérthető bizonyos ráhagyás, megengedés. A megengedő mondatot úgy próbálnám meghatározni, hogy olyan okot, feltételt, lehetőséget fejez ki, amelynek megléte ellenére a várt okozat nem következik be, hanem annak éppen az ellentéte történik. A magyar nyelv megengedő kötőszavai világosan mutatják, hogy ebből a három forrásból erednek.¹

3. Legáltalánosabb az az eset, hogy két ellentétes viszonyban álló mondat közül az első, tehát a kötőszó nélküli kap megengedő értelmet, persze nemcsak pusztá ráértéssel, hanem különböző megengedő értelmű nyelvelemek felhasználásával.

A) Ezek a nyelvelemek természetesen úgy is előfordulhatnak, hogy nem követi őket ellentétes mondat. Ebből kell tehát kiindulnunk, mint leg-egyszerűbb típusból. A megengedésnek, mondhatnám, legprimitívebb, körülírászerű kifejezése az — mint SIMONYI is megemlíti —, hogy egy megengedést jelentő szó előzi meg a kijelentést, külön mondatban; amit megengedünk, az ehhez mint alanyi vagy tárgyi mellékmondat kapcsolódik: „Lehet, hogy igazad van.” „Megengedem, hogy elmenj.” Mikes: „A való, hogy nagy hidegek is járnak, hideg házakban is lakunk.” Ilyen főmondat értékű még gyakran a kódexekben a *jöllehet*: LobkK. 77: „Iol lehet hog mindõn therõmtõt allatoknal leg meftõfagoõb.” Mivel az ilyen alanyi és tárgyi mellékmondatok gyakran kötőszó nélküliek voltak, a főmondat önállóságát veszítve beleolvadhatott saját mellékmondatába (ez hozta létre nemcsak a *jöllehet*, hanem a *hiszen*, *tudniillik* stb. kötőszavakat és egyéb nyelvelemeket is). — Ugyancsak különálló mondat volt eredetileg a felszólító mondatoknak ráhagyó értelmet adó *hadd* (*hagyd* 'engedd!' *menjen!* → *hadd menjen!*) és a gyakran megengedő értelmű *akár* (*akarod?* 'ha akarod', *menj!* → *akár menj!*). — Egy-egy mondatrész — pl. határozószó — vagy a mondatban helyet foglaló nyomatékosító szócskák segítségével a felszólító mondatok kívánság vagy parancs helyett megengedő jelentést nyerhetnek: *menj csak! ám menj!* R. bátor 'bátran' *menj!* — Néhány történeti példa az ilyen önálló megengedő értelmű mondatra: JókK. 90: „had zolyonak”²; 1537: „De bar ig legien” 'hadd legyen'; ÉrdyK. 642: „Am laflád”; Decsi: Adag. 233: „Halálom után akár hadd forduljon a föld.” (L. részletesen: SIMONYI, MKöt. I, 211—41; KLEMM, TörtMondt. 604—15, 14, MNy. XXX, 7—12.)

B) A megengedő kijelentéssel szemben azonban az ember mindig bizonyos fenntartással él: intést fűz hozzá, várható kellemetlenséget jósol, ellentétes lehetőséget is felkínál. Elképzelhető ilyen mondat magában is: „Megengedem, hogy elmenj.” De jóval gyakoribb ilyesféle záradékkal: „de vigyázz magadra!”, „de megjárhatod!”, „de jobb lenne, ha itthon maradnál” stb. Így tehát az ellentétes mondatok között sok olyant találunk, amely ilyen ráhagyó, megengedő színezetű — az előbbi pontban felsorolt szócskákat tartalmazó — mondathoz csatlakozik. Ilyenkor válnak ezek a szócskák valóban megengedő kötőszóvá. (Az említettek közül csak a *hadd* és a *csak* nem kapott ilyen funkciót.) Már legrégebb kódexeinkben általános a *jöllehet* és a *bátor* (összevonva *bár*). A főtípus az, hogy a megengedő mondat elől áll, utána valamilyen ellentétes kötőszóval következik a másik mondat: BirkK. 3: „iollehet ákorta haragra kefertetik de maga fiet meg kernj”; WinkK. 357:

¹ Példáim nagy része SIMONYI és KLEMM már sokszor idézett műveiből való, és inkább csak az egyes típusok bemutatására szolgál. Teljes történeti áttekintést nem adhattam — ez csak részletes anyaggyűjtés alapján lehetséges —, csak a gyökerekre akartam rámutatni.

„*bator* walaky tekelletelen hyggen. *megef* ad heerek bodogfagra nem iwthhat”. Megvan már kódexeinkben az *akár* is: TihK. 254: „*Akar* mit pörölietók thi: *cak* ez az dologh” (főképp választó megengedő mondatokban). Később bukkan fel az *ám*, majd az összetett *ám*bátor (> *ám*bár), pl. Balassi: „*Ám* szenvedjek, *csak* ne útáljon meg.” — Némelykor az ellentétes kötőszó hiányozhat, vagy a mondatrend fordított, de ez már későbbi alakulat lehet. Nem térek itt ki az igemódok használatára, és annak az eldöntésére sem vállalkozom, hogy ezek a mondatok ma már alárendelteknek tekinthetők-e, és ha igen, mikor, mi okból váltak azzá.¹

4. A másik, bár jóval ritkább lehetőség az, hogy a két ellentétes mondat közül a második kap megengedő színezetet, itt már pusztán ráértéssel, az előbb felsorolt megengedő szócskák segítsége nélkül. Ilyenkor persze az ellentétes kötőszó kap megengedő jelentést. Ide sorolom a *pedig* és a *maga* kötőszós megengedő mondatokat. A *maga* kötőszó megengedő szerepét KLEMM közvetlenül a nyomatékosításból magyarázza (TörtMondt. 615). De a *maga* nyomatékosító szónak tudtommal nincs ráhagyó mellékértelme, hogy az előző csoport kötőszóival megegyező fejlődést tulajdoníthatnánk neki. (A *maga* nyomatékosító szó a régiségben állítólag gyakori, de sem SIMONYI, sem KLEMM nem idéz rá példákat.) Különben is a *maga* kötőszós megengedő mondat általánosan a másik (fő-?)mondat után áll (mint a *pedig*-es megengedő mondat is). Igaz, hogy a magában álló *magá*-ra mint ellentétes kötőszóra a kódexekből ma csak kevés példát ismerünk (KLEMM i. m. 441 hármát említ), de ezt még bizonyára meg lehetne szerezni néhányal. Például az ÉrsK. 530—50 lapjai közt négyszer találkozunk a *magá*-val. Egyszer inkább nyomatékosító elem: 545: „monda az yffyw az lafarnak kywel bezeellez monda az lafar *maga* myt gondolz wele kywel bezellek ym az őrdöggel bezellewk”; kétszer ellentétes kötőszó: 530: „ember gyakorta azt alyttya hogy yol al yol eel yol mywelköddygh Es yg Cryftwfnak lelket hyzy ő benne *maga* fatan feneflegnek angalawa waltoztatot ygen el tytkoltatwan lakozyk ő benne”; uo.: „Ime te zentfeged kyben alytod wala letedeth *maga* ygaz zerelem nelkwl ygaz engedelmefeghnelkwl Es ygaz eghelfegnelkwl mywelkeded azokat”; a negyedik már megengedő mondat: 542: „mert yonak alyttatol *magha* gonoz wagy”. Szintén inkább megengedő színezete van a *magá*-nak az ÉrsK. 473 lapján: „es ewtet Myndeenekkel ymattatod *Maghaa* balwany yg yol latod”. Az 530. lap két mondatában az ellentétes *pedig*-gel helyettesíthetjük legjobban a *magá*-t, de éppen ezekben a példákban könnyen elképzelhető a funkcióeltolódás a megengedés irányában. — A *maga* történetét úgy képzelhetjük el, hogy fejlődésének egyes fokozatai különböző mértékben váltak ismertekké az egyes nyelvjárásokban: a *maga* nyomatékosító elemre (ma is megvan a székely nyelvjárásban, vö. SIMONYI, MKöt. I, 195) a *demaga* kapcsolatban ráértették az ellentétes funkciót (sok kódexben gyakori), innen elvonták a puszta *maga* ellentétes kötőszót (szűk nyelvjárási körre szorul, talán azért, mert ellentétes kötőszó úgyis elég van), ez megengedő értelmet nyer (ilyen funkcióban kissé szélesebb körben ismertté válik, mert a megengedés még

¹ SLOTTY felhívja a figyelmet arra, hogy a mellékmondatok kifejező eszközei között a hanglejtést és a beszédszünetet jobban számba kell venni, mint általában teszik (Zur theorie des nebensatzes. Travaux du Cercle Linguistique de Prague. 1936. VI, 133—140). Én úgy érzem, hogy a megengedő mondatoknak ebben a csoportjában a beszédszünet éppúgy nagyobb a két mondat között, mint a mellérendelőknél. Ez azonban meg a hanglejtést is eszközfonetikusainknak kellene megvizsgálniuk.

keresi, gyűjti az alkalmas kifejező eszközöket). Azonban hamarosan elavul mindez a funkció, valószínűleg az általánosan elterjedt visszaható névmási szerep miatt (az ezzel való kapcsolatra itt nem térhetek ki).

A *pedig* ellentétes kötőszónak is van megengedő használata. SIMONYI szerint ez csak a múlt században vált általánossá (MKöt. I, 154), pedig idézhetünk már rá példákat a XVII. századból: Zrínyi: „Láttatik, hogy az tűz száll körösztyenyekre, *penig* inkább rá hul pogány Törökökre.” Mikes: „A Német Követ leg többet azon elmélkedik, hogy nekünk árthasson: mi *pedig* leg kissebben sem ártunk néki.” (Ezeket és egyéb példákat I. KLEMM, TörtMondt. 435, MNy. XXV, 102; ő a megengedő értelmet itt sem az ellentétes, hanem a nyomósító használatból magyarázza.)

E két megengedést kifejező kötőszónak az ellentétes funkcióból való magyarázatát támogatja az is, hogy az előző csoporttal ellentétben itt szinte mindig a második helyen áll a megengedő mondat. Az ellentétes kötőszó valóban a második mondathoz van kötve, nyomósító elem viszont egyaránt lehet mindkét mondatban. A megengedő mondatoknak ez a típusa bár szintén korán felbukkan, de szórványos jellegű marad. Úgy tekinthetjük, mint a megengedés kifejezésének megakadt — esetleg nem általános, hanem csak nyelvjárási — kísérletét.

5. A megengedő mondatok másik nagy csoportja alárendelt mondatokból keletkezett: feltételes és okhatározó kötőszavak váltak megengedő kötőszókká. Azonban ezek a mondattípusok már maguk is későbbi fejlődés eredményei. Az elvont oki viszony felismerése több mondatfajtaban öltött testet. A felfogás különbözősége szerint a tulajdonképpeni okhatározó mellékmondaton kívül oki viszonyt fejeznek ki a feltételes és a megengedő mondatok, sőt — mellérendelő formában — a következtető és magyarázó mondatok is. Anélkül, hogy mindezek jellegzetességeire és összefüggésére kitérnék, csak éppen utalok arra, hogy oki viszony kifejezéséhez több kevésbé elvont határozófajta továbbfejlődése elvezethetett, így az állapothatározóé (*haragjában megölte*), az eredethatározóé (*irigységből tette*), a cserevizonyt kifejező módó-zathatározóé (*dolgozik a mindennapi kenyérért*). De leggyakoribb az időegymásután → oki viszony fejlődés, ami egészen természetes is. Ahol a felületes szemlélő csak két egymásután bekövetkező történést lát, élesebb szem észreveheti, hogy a második történést követő eredménye az elsőnek. Pl. VirgK. 38: „*kiralnak paranczolatyara*, viuek wtet egy igen zep camoraba” (mikor? → miért?). Így kapott a *folytán* névutó is okhatározó funkciót. A *tehát* következtető kötőszó a kódexekben még 'akkor' jelentésű határozószó (az *akkor*-nak is van következtető kötőszói szerepe). Éppígy ismert tény, hogy a feltételes *ha* az időhatározó *ha* származéka. A *mikor*, *midőn*, *miután* időhatározó kötőszóknak is van vagy volt okot (néha feltételt vagy megengedést) kifejező használata. (L. bővebben SIMONYI, MHat. I, 194, II, 267, MKöt. I, 242—51, III, 40, 44, 50).¹

A megengedő jelentésárnyalat kifejlődését most már két úton képzelhetjük el: a feltételes vagy okhatározó mondat már kialakult kifejező eszközeit átvitték analógiásan olyan mondatokba, ahol a főmondat és a mellékmondat történése között ellentét állott fenn, tehát a feltétel vagy ok + következmény

¹SIMONYI gyakran idő → állapot → ok fejlődést tesz fel teljesen fölöslegesen, adatokkal sem támogathatóan. Megjegyzendő, hogy SIMONYINÁL az állapothatározó éppoly tág és homályos kategória, mint ma a képes helyhatározó.

mondatrend így módosult: feltétel vagy ok + várt következmény ellentéte. Pl. *Ha beteg, lefekszik.* → *Ha beteg (is), nem fekszik le.* — *Azért, hogy beteg, lefekszik.* → *Azérthogy beteg, nem fekszik le.* — A másik lehetőség az, hogy a feltétel és megengedés, illetve az ok és megengedés szerepe egyszerre, egymással párhuzamosan jött létre az időhatározóból, a mondat tartalmának megfelelően. Ha a főmondat történése egyenes következménye volt az időhatározó mellékmondat történéének, elvontabb irányba fejlődve ez feltételes, illetve okhatározó mellékmondatá lett: 'mikor beteg, lefekszik' értelmezés helyett 'ha beteg, lefekszik' vagy 'mivel beteg, lefekszik'. Ha a két történé között bizonyos ellentét állt fenn, és mégis ki akarták emelni az oki viszonyt, ez csak megengedő formában volt lehetséges: 'mikor beteg, nem fekszik le' → 'bár beteg, nem fekszik le'. Az egyes nyelvelemek konkrét történeti vizsgálata döntheti csak el, hogy mikor lehet szó az idő → feltétel vagy ok → megengedés, és mikor az idő → feltétel vagy ok, illetőleg idő → megengedés fejlődésről. Az utóbbihoz mindenesetre az kell, hogy az ember már képes legyen ennek a bonyolultabb és kevésbé kézzelfogható oki viszonynak a felismerésére, hogy legyenek már előtte minták: más úton-módon létrejött megengedő mondatok.

A) A feltételes kötőszó egymagában ritkán használatos megengedő jelentésben: VirgK. 3: „*ha* teltzerent nem vetkeztem, *de* elmembe tantorgo voltam”; Pesti: „Miképpen kérsz én tőlem innod, *ha* te fido vagy”. Általánossá az a forma vált, hogy hozzácsatoltak valamilyen — a megengedő jelentésárnyalatot kiemelő — nyelvelemet: *is*, *bár*: TihK. 138: „*ha* tegődet legedfegől hinalakes heiaba munkalkodnam”; Dévai: Tízpar. 10: „*ha* hitetlenekis meg ešmeric magocat, *de* az űmmagoc ešmerete az Išteni ešmeret nekül ketfégbe eyt es cārhoztat”; ÉrdyK. 181: „mýt haznaal vele ember *ha* bator mynd ez vylagot el nyerye”. (Az ilyen kapcsolatból jöttek létre a *habár* és *bárha* megengedő kötőszók, de ezeket csak a XVIII. század végén és a XIX. század elején kezdték sűrűbben használni, l. KLEMM, TörtMondt. 609 és SIMONYI, MKöt. III, 143—6.) A *no* indulatszó eleinte néha feltételes *ha* előtt is állhatott, pl. Tinódi: „*noha* engödelmesök ti nem lesztek, az császárnak haragjában ti lesztek”; de az összeforrt *noha* már csak megengedő kötőszó, pl. Dévai: Tízpar. 20: „at termébet Berént valo Išteni ešmeret, *noha* ezis Ištemec aiándéca, *de* igenn ketšin”.

Az adatok tehát arra mutatnak, hogy az időhatározó *ha*-nak fő fejlődési iránya a feltételes jelentésárnyalat volt. Már megszilárdulhatott ebben a funkcióban, és különben is az egyetlen feltételes kötőszó volt — ma is az —, így nem maga vált megengedő kötőszóvá, hanem toldalékok felvételével hozott létre magából új megengedő kötőszókat.

B) Ma gyakori megengedő kötőszó a *holott*. A SIMONYI-nál és KLEMM-nél található adatokból ennek a következő funkciói állapíthatók meg: a kódexekben általánosan helyhatározó, ritkábban időhatározó.¹ A XVII. században bukkán fel gyakrabban az okhatározói és a megengedő funkció, pl. Heltai: „megleszen ezokáért ez is, *holott* a több dolgok mind meglettenek”. Zvonarics: „Mint cselekedhetem én azt meg, *holott* irás-nem-olvasható ember vagyok?” Mikes: „háládatlannak tartanálak, ha Elvirt nem szeretnéd, *holott* mit cselekedett érted” (ezek és egyéb példák SIMONYI, MKöt. III, 12—7). Mivel

¹ A hely → idő funkciófejlődésre SIMONYI is említi már a *mihelyt* kötőszót és a *legott*, *ottan* 'akkor' mutatószókat (MKöt. III, 14).

az utóbbi két szerep egyformán későbbi, és a tiszta okhatározói használat nem gyakoribb — a megengedő jelentésárnyalat később teljesen kiszorítja —, valószínűnek tartom, hogy az időhatározói funkcióból az előbb vázolt módon egymással párhuzamosan fejlődött ki az okhatározó és a megengedő árnyalat; a még úgysem általánosult időhatározói funkció kiszorult az okhatározóival, sőt a korábbi helyhatározóival együtt a megengedés javára.¹

Hasonlóképpen részint okhatározó, részint megengedő jelentésárnyalatot vehet fel némelykor a *mikor* kötőszó (főképp kérdő főmondat után, pl. „*hoggy menjek el, mikor beteg vagyok*”); ez az előbbinél jóval újabbkori fejlemény,² vö. SIMONYI i. m. III, 39—41), azonban általános és világosan érezhető időhatározó volta miatt az elvontabb funkció nem gyökeresedett meg.

C) Az okhatározó kötőszavak közül a *hoggy*-nak van újabban megengedő használata, pontosabban az ilyen kapcsolatoknak: *azérthogy, attól hoggy, mindamellett hoggy, mindazáltal hoggy*.³ Ezek közül csak az elsőt venném egy-séges kötőszónak (vö. Arany: „A folyó, *azért hoggy* hallgatag, mélyebb szokott lenni, mint a csörgő patak”), a többi esetben a főmondatnak — méghozzá jó hosszú — mutatószava még csak lazán kapcsolódik a kötőszóhoz. Természetesen csak megengedő funkciója van a hasonló szerkezetű *annak ellenére hoggy, annak dacára hoggy* alakulatoknak. Ezekkel itt — nagyobb méretű anyaggyűjtés híján — nem foglalkozhatom. Csak azt jegyzem meg, hogy mindezek (az utolsó kettőt nem számítva) persze *hoggy* nélkül ellentétes kötőszók is. Ezt SIMONYI ironikus nyelvhasználattal magyarázza (MKöt. I, 208), de már KLEMM rámutat a megengedéssel való kapcsolatra és a következő mondatlat való párhuzamra (TörtMondt. 444). Szükszavú példáit kifejtve a következőképp illeszthetjük be gondolatmenetünkbe: *Beteg vagyok; azért lefekszem. — Beteg vagyok; azért nem fekszem le.* Ebben a két mondatban sem a mellérendelés minőségét, sem a mondattagok tartalmában lappangó oki viszonyt nem jelöli nyelvi elem: kötőszó. Az *azért* az első mondatban okhatározó, a másodikban — a mondattagok tartalma közt fennálló ellentét következtében — megengedő határozó. A mondatok továbbfejlődésekor ez a határozószó magára veszi a két mondat közti viszony jelölését: az okhatározóból következtető kötőszó lesz, a megengedő határozóból ellentétes kötőszó, mégpedig megszorító ellentétet kifejező, amelynek előmondatában mindig lappang bizonyos megengedő színezet (vö.: SIMONYI, MKöt. I, 122—3; KLEMM, TörtMondt. 428). Itt tehát megint az ellentét és a megengedés szoros kapcsolatát látjuk, csak megfordított eredménnyel: a korábbi esetekben az ellentétes

¹ SIMONYI hely → állapot → ok, illetőleg állapot → megengedés, esetleg ok → megengedés fejlődést tesz fel; nagy nehezen talált két — nehezen elemezhető — példája azonban minden inkább, mint állapothatározó (MKöt. III, 14—6). KLEMM már nem is vesz fel a *holott*-nál állapothatározói funkciót (TörtMondt. 542—3). Mint láttuk, az állapothatározói fok közbeékelése felesleges, viszont az okhoz és a megengedéshez egyaránt az idő funkciója vezethet el.

² A kódexekben néha felbukkanó okhatározó, illetve megengedő *mikor*-t SIMONYI latinosságnak tartja, a latin okadó vagy megengedő *cum* szolgái fordításának (MKöt. III, 40—1). Így magyarázom én is a DöbrK. egyetlen megengedő *holott*-ját (idézé KLEMM i. m. 543). Ezek tehát nem a későbbi — a latintól természetesen független — magyar fejlődés korai előfutárai.

³ Nem tudnék hirtelenében megnyugtató választ adni arra a kérdésre, hogy a leggyakoribb okhatározó kötőszónak, a *mert*-nek miért nincs legalább szórványosan megengedő jelentése? Talán azért, mert nem időhatározóból, hanem csereviszony jelentésből vált okhatározóvá? Mint lejjebb látjuk, az *azért* már lehet megengedő határozó.

mondatból születtek a megengedő mondatok, itt a megengedő határozó válik ellentétes kötőszóvá.

6. Részletesebb megvizsgálást igényelne még az *ugyan* módhatározó → nyomatékosító elem megengedő használatának kialakulása (vö.: SIMONYI, MKöt. I, 233–8; KLEMM, TörtMondt. 614; MÉSZÖLY: MNy. XXXV, 156–7). Erre itt nem vállalkozhatom. KLEMM megengedő kötőszónak tekinti a nyelvjárási *hiába hogy, mihaszna (hogy), hais, báris* alakulatokat (i. m. 615). Az újabb megengedő kötőszavaknak így tekintélyes száma vár még tüzetesebb vizsgálatra.

7. Feladatomnak csak a legkorábban kialakult megengedő mondat-típusok megvizsgálását tekintettem. A XV–XVI. században létrejött megengedő kötőszavakat — a *magá*-t kivéve — ma is általánosan használjuk. De az újabb alakulatok futó áttekintése arra mutat, hogy a XVII. századtól napjainkig is állandóan szaporodtak a megengedő mondatok kifejező eszközei, illetőleg újabb és újabb nyelvelemek indultak meg a kötőszóvá fejlődés útján. (Hogy ezek közül melyik életképes, azt ma még nem állapíthatjuk meg, bár az ilyen hosszadalmas alakulatoknak, mint pl. *mindamellettt hogy* nem sok jövőt jósolhatunk.) A megengedő mondat tehát még mindig fejlődőben levő nyelvi kategória. Bizonyos egyszerűsödésnek, egységesülésnek kell még ahhoz végbemennie, hogy a jövő századok nyelvészei pontosan és gondolkodás nélkül el tudják helyezni a megengedő mondatokat leíró nyelvtanaikban.

Úgy látom, hogy a megengedő mondatokhoz hasonlóan későbbi eredete és fejlődésében is rokon története van a — leíró nyelvtanaink számára szintén többé-kevésbé problematikus — hasonlító, következményes, feltételes, következtető és magyarázó mondatoknak. De ezekről máskor.

8. Befejezésül néhány elméleti tanulságot vonnék le a megengedő mondatok történetéből arra nézve, honnan és hogyan veszik kifejező eszközeiket az újonnan létrejövő nyelvi kategóriák.

A határozóknak megvannak a maguk fejlődésvonalai, amelyeknek mentén vándorolnak a konkrétól az elvont felé mind a ragok, mind a kötőszók (pl. hely → idő → ok → megengedés; hely → partitívus → eredethatározó → ok; hely → helyettesítés → csereviszony → cél stb.). Tehát az elvontabb határozók, illetve a később kialakult vagy önállósult jelentésárnyalatok a hozzájuk legközelebb álló — kevésbé elvont — határozókból veszik kölcsön kifejező eszközeiket. Először csak kölcsönveszik, az önállósulás magasabb fokán már lefoglalják maguknak (l. a megengedő határozóról mondottakat). Érdekes megfigyelni, hogy a szórványos átvitt használat mikor tud állandósulni. Említettük, hogy a *holott* azért válhatott gyakori megengedő kötőszóvá, mert azt megelőző időhatározói funkciója szórványos volt, és nem is volt olyan szorosan hozzákötve, hiszen világosan felismerhető helyhatározó nyelvelemekből fejlődött. A gyakori és jól elemezhető *mikor* időhatározó megengedő funkciója viszont nem tudott gyökeret verni. Talán szintén az általános és erős okhatározói használat az egyik oka annak, hogy a *mert*-nek nincs megengedő funkciója. — Egy nyelvelemnek bizonyos funkcióban való meggyökeresedésével együtt jár vagy járhat az, hogy egyéb szórványos — vagy korábban akár gyakori — funkciója lassan háttérbe szorul, kivész (pl. a *holott* hely-, idő-, okhatározó szerepe). Ha az erőviszonyok egyenlőbbek, alaki megoszlás következhet be, mint a feltételes *ha* és a megengedő *ha . . . is, noha* stb. esetében láttuk. Egymástól távolabb álló funkciók azonban nem okvet-

lenül zavarják egymást, pl. a *bár, ám, akár, ugyan* megengedő kötőszók, illetve nyomatékosító, ráhagyó, óhajtó szócskák esetében; egy *bár*-ral kezdődő óhajtó mondat hanglejtése annyira más, mint a megfelelő megengedő mondaté, hogy az összetévesztés lehetősége nem áll fenn.

Röviden: ma már nem elégedhetünk meg mondattani kutatásainkban azzal, hogy a fejlődés egyes fokait megállapítjuk, hanem a nyelvi elemek harcát, egymásutánjuk dinamikáját részleteiben is vizsgálunk kell. Ezekre a mozzanatokra — ahol csak lehetett — ebben a cikkemben is rámutattam.

BERRÁR JOLÁN

Az időhatározószók egy csoportjának történetéhez

Az a gondolat, hogy a *ma, majd, már, más, most* szavak egyike-másika etimológiailag összetartozik, úgyszólván egyidős a tudományos igényű magyar szófajtéssel. KRESZNERICS (II, 51) a *majd*-ot a *ma* alatt tárgyalja: tehát valamilyen — egyébként ki nem fejtett — kapcsolatot érez a két szó között. KASSAI (Szók. III, 306, 317, 324, 381) egyrészt felveti a később is sokáig elfogadott *majdan* < „*Mai üdönn*” magyarázatot, másrészt a *most*-ról *mast*-ra utal: „quasi *cum hodie*: hodierna cum die”. Ezt átveszi a RMNy. (III, 323—4), CzF. és MÁTYÁS FLÓRIÁN (NyK. III, 349) is. CzF. ugyanakkor a *már* magyarázatát igyekszik adni így: „(ma-ar) időhatározó, melynek gyöke a jelen időt jelentő *ma*, melyből *ar* képzővel lett *már*”. A *már*-ra vonatkozó etimológiai vizsgálódások — tudomásom szerint — ezzel nagyjában be is fejeződtek. SIMONYI is csupán annyit jegyez meg róla (MHat. II, 348), hogy „Néha a *most*-tal válik egyértékűvé”. (Nem vetette fel lényegében sem a *ma*, sem a *már* etimológiáját a hírhedt „*mama contra már ma*” vita sem; l. később.) A SzófSz. is természetesen ismeretlen eredetűnek jelzi.

A cikkünk elején adott szócsaládból a *most* eredete a *már* jelzett (*ma + st*) alapon vitathatatlan (vö. pl.: MUSz. 605—6; Nyr. VII, 337; SIMONYI, MKöt. I, 95; SzófSz.). Ugyancsak megoldottnak tekinthető a minket ezúttal csak közvetve érdeklő *más* származása: *má + s* melléknévképző (MUSz. i. h.-ek; Nyr. i. h.; MUNKÁCSI: Nyr. IX, 100; ORBÁN GÁBOR, A finnugor nyelvek számnevei 75; JÓKAY ZOLTÁN: MNy. XXV, 362; JUHÁSZ JENŐ: MNy. XLIV, 61; PAIS: MNy. LI, 185). Az a körülmény azonban, hogy a vizsgálódások központja és sarok-szava a *más* volt, döntő módon hátráltatta az általunk felvetett többi határozószó megközelítését: *j e l e n t é s t a n i* vonalon ugyanis egy ősinek és központinak tekintett *más*-tól nem tudunk a *ma, majd, most, már* tagokhoz eljutni. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha egyrészt a *más*, másrészt az előbbi határozószók azonos töre mennek vissza, a *tő* eredeti *j e l e n t é s e* nem lehetett a *más* őséül feltüntetett 'alter, alius → secundus' jelentés. A csoport többi tagjának jelentésében ugyanis kézzelfoghatóan egy mutató-időhatározó elem az uralkodó, s a SzófSz.-nak *ma* alatti megjegyzését („talán fgr. er. névmási tőből, mely azonos a *más* alapszavával... bár a jel.-fejlődés nem példátlan, mégsem megnyugtató”) kategorikusabban is megfogalmazhatjuk: ilyen jelentésfejlődés a nyelv és gondolkodás összefüggésének világánál alig elképzelhető. Az egybefogó, szintetikus mutató jelentéselem mindenkor korábbi, mint a differenciáló, analitikus 'alios' vagy a számnévi 'secundus' jelentés. Már HUNFALVY (MNyszet IV, 425, jegyz.)

megállapítja (sajnos, bővebben nem fejti ki), hogy a *majd*-ban — mely szerinte „ma ide [idé?, idő?]” — „Az előző ma = ez, mast = hoc (tempore, momento), nunc”. Még világosabb BUDENZ állásfoglalása: ő észrevette, hogy „a 'más (alius, alter)' jelentésű szók a 'mutató' úgyn. névmásokhoz tartoznak”, s a mutató értéket „egy mélyhangú, *m*-en kezdődő tő”-ben látja, melynek folytatása a *ma* 'hodie' és *mostan* 'nunc' (MUSz. 605; vö. még Nyr. VII, 337, NyK. VII, 41). BUDENZ azt is jól látta, hogy „A mutató s egyéb névmási alaptók helyett az ugor nyelvek nagy részben csak képzett alakokat használnak” (uo.). Persze BUDENZ itt a „képzett alak”-on nem föltétlenül képzővel bősített alakot ért, hanem általában tovább formált, gyarapított alakot — keletkezzék az akár ismétléssel, akár nyomatékosítóvá színtelenedett elem hozzátoldásával —, s igaza van, hogy az ilyen alakokban „a képzők eredeti értéke már alig érezhető” (általában „nyomatékosítónak vehető fel”). — BUDENZ fejtegetéseiből és példáiból annyi mindenesetre vitathatatlanul látszik, hogy volt egy *ms* *m u t a t ó* névmás, mely tőként vagy (esetleg *m*-mé rövidülve) járulékos elemként fennmaradt az ilyen alakokban: f.S. *tá-mä* 'ez'; veps. *kuda-ma* 'mely'; osztj. *to-ma, te-ma* 'az, ez'; f.S. *muutama* 'nonnullus quidam; der oder der'; vog. *mä-t, ma-t* 'mi'; osztj. *me-da, ma-da* 'weleher, was'. Nyilván ide tartozik: osztj.É. *tam* 'ez', *tema* 'ez', *toma* 'az', *mat, mad* 'mi' (HUNFALVY: NyK. XI, 97); votj. *ma, mar* (*mir, myr*) 'was, was für ein', *malî, ma-lî, ma-uj, mayj* 'wozu, warum', *maro* 'was für ein, was', *make* (*ma-ke*), *ma-r-ke* 'was immer, was nur; etwas, irgendetwas' (WICHMANN, VotjChr. 81). Ezek alapján a kérdéses névmásnak az ősmagyarban *má*, esetleg *ma* alakja lehetett. A *má* alak mellett szólna a *más*, ez azonban későbbi analógiás képződmény is lehet (*fa* ~ *fás* stb.). A *má*-nak azonban — ha valóban ez volt az ősmagyar alak — viszonylag korán meg kellett rövidülnie: az ómagyar kori származékok (*ma, majd, mast*) ugyanis már egy *ma* forma alapján képződnek. (A szóvégi *á* ~ *a* kérdése egyébként túlságosan is bonyolult és kényes ahhoz, hogy itt akárcsak érinteni is tudnám; l. az egész kérdést: BÁRCZI: MNy. XLIX, 324).

A *má* ~ *ma* névmás jelentése természetesen nem csupán változott az egyes finnugor nyelvekben (például kérdő, vonatkozó stb. tartalmú lett), hanem eredetileg nem lehetett benne világosan differenciálódva a közelre vagy távolra mutató jege sem: csak általában helyettesítette vagy kísérte a rámutatást („közönséges mutatóértékkel” bírt — mondja BUDENZ (MUSz. 605) — „melyben nincs annyira kiemelve az ellentét”). Így történhetett, hogy a fejlődés során mind a távolabbra mutató vonalán (*más* 'nem ez'), mind a közelre mutató vonalán (*ma, mast*) keletkeztek származékai. Azt azonban újból hangsúlyozni kívánom, hogy a tárgyalt határozószócsalád alaki és főleg jelentésbeli fejlődésének megfejtése csak azon az alapon lehetséges, ha visszanyúlunk a *má* ~ *ma* eredeti *m u t a t ó* névmási és *n y o m ó s í t ó* funkciójához. Kísérletképpen vegyük sorra szócsaládunk néhány szavát.

ma

A vele kapcsolatosan felmerülő kérdések részben alakiai, részben szemantikaiak. A jelentésfejlődés körüli kételyek a *má* ~ *ma* tő eredetinek feltett 'alius, alter' jelentésének elfogadásából származtak. BUDENZ ugyan látja (MUSz. 605–6), hogy a *ma* a *más* „közönséges mutató értékét ('ez') tartotta fenn”, tudja, hogy a *ma* „régén ... 'nunc'-ot is teszen”, mégis

— különös módon — a *ma* 'hodie' jelentéséből próbál kiindulni. Véleményem szerint azt kell hangsúlyozni, hogy nem „nunc'-ot is teszen”, hanem eredetileg és első sorban azt „teszi” (ezt már CzF. is sok példával igazolta). A HB.-ben a 'hodie' még *ez nopun*, s az is ismeretes, hogy a Jókai-kódex is csak 'modo' vagy 'nunc' és sohasem 'hodie' jelentésben használja a szót (Nyr. I, 319);¹ pl. JókK. 62: „Immar *ma* tudýad byzonual: n u n c autem scias pro certo”. Túlnyomórészt (de már nem kizárólag) ezt a képet mutatja a Bécsi és Münchener Kódex is: BécsiK. 29: „Azét *ma* ymag: N u n c ergo ora”; BécsiK. 30: „Néziéd *ma*: Respice n u n c”; BécsiK. 58: „ha *ma* véztegléndéz: si enim n u n c silueris”; stb. Az itt párhuzamosan felbukkanó 'hodie' jelentés azonban rövid néhány évtized alatt általánossá lesz, noha a *ma* 'nunc' jelentésben is sokáig használatos: például a Ján. 13: 7. „tu nescis *modo*, scies autem postea” kifejezés első felét a Münchener (198), a Jordánszky- (674) és Döbrentei-kódex (315) egyformán így adja vissza: „te *ma* nem tudod”; vagy TihK. 258: „zolok: neköd *ma*”. Olykor még mai nyelvérzékünkkel sem tudnánk megmondani, melyik jelentéssel is állunk szemben. Szent Elek „felesége” így panaszkodik férje holtteste felett: TihK. 29: „O Iay en neköm: mert *ma* aruaia hagattam es őzuege marattam . . . *Ma* kezdetöt el kesserőse-göm”. Hasonló jelentést mutat a CornK. 101: „te zyletesednek ideien . . . es *ma* te halalodnak ideien”.

Sokszor viszont a *ma* időhatározói tartalmát vesztett, pusztán nyo-m ó s í t ó funkciót végző szó 'modo, vero', azaz 'csak, hát, pedig, bizony' jelentésben. A JókK. 60: „myre *ma* zokafnal ýnkab kynzatnak: cur m o d o plus solito torqueatur” még az átmenetet mutatja, világosabb ez a szerep az ilyen kifejezésekben: MünchK. 18: „zönnel *ma* mert íg illik” (~ JordK. 362: „Hadd vgyan *ma*, mert íg yllik: sine m o d o”) vagy TihK. 59: „talall'atok az kis germőköt az Iazolba: Niluan mongia *ma* [= bizony]: Mert Iollehet akkoron ei uona: de mağa az nağ uilagolagnak miatta: az ei napra változtatot uala”.

Kérdés tehát: hogyan képzelhető el a *ma* forma kialakulása. A fel-tett **ma* ~ **má* 'ez, az' névmás önmagában nyilván nem válhatott idő-határozóvá, a *ma* alakban valamilyen határozói suffixumnak kell rejtőznie. Így gondolta ezt BUDENZ (MUSz. 606) és SIMONYI is, aki szerint (MKöt. 95) „eredetileg egy mutató névmásnak elkopott ragú alakja, mely . . . a *majd* és *most* szavakkal függ össze, s régebben talán *mal*-nak, *maj*-nak hangzott”. Nem tudom, a *mal* alakból SIMONYI hová akart eljutni (a *már* magyarázatát nagyon megkönnyítené, de sajnos nem sikerült ráakadnom), a *maj* [: *mai*] feltevése viszont járható útnak látszik. Véleményem szerint is *mai* alak az előzmény, amelyben lativusi -i < ősmagyar -γ (vö. BÁRCZI, TihAl. 192—3) van, s a szó *mai* > *má* > *ma* (> *mo*) fejlődésen ment át. Ismeretes, hogy a lativus egész sereg más funkciójú határozót (sőt ezekből alakult melléknévet) is kifejez: *soká*, *örökké*, *többé*, *kissé* stb., s a megrövidülés is elég közön-séges: *bele*, *fele* 'versus', *messze*, *haza*, *oda*, *össze*, *vissza*, *tele* stb. (vö.: KLEMM, TörtMondt. 202; BÁRCZI: i. h.). Mármost a lativus időtartamot, sőt időpontot is kifejezhet: „nem tart *örökké*”, „*soká* van *oda*”, „*soká* jön” stb. Ismeretesek az ilyen időtartam-megjelölések is: JordK. 219: „negywen *ee nappaa* leek

¹ Ebből az következik, hogy a *ma* legelső előfordulásaiban (XII—XIII. század, személynévben): *Mauog*, *Mauog*, *Mauag* stb. (l. PAIS: MNy. XVIII, 95—6) 'nunc' és nem 'hodie' jelentéssel szerepel.

az hegynek teteyn"; JordK. 362: „Es mykoron beytelt vona Negven eé es nappaa"; (de vö. DöbrK. 303: „böitölt volna negven napokban es negven eyel); ÉrdyK. 360: „harom ee nappaa ymatkozwan"; ÉrdyK. 311: „negyveen ee nappaa yarwaan"; CzechK. 109 (GömK. 139): „kylencz honappa te zentfeleges meehedben berekeztween"; stb. Figyelemre méltó, hogy a *teg* lativusi alakja is szerepel ilyen funkcióban: 1545: „Sos Ferencz yt uala nalam é thege [= e minapában]" (LevT. I, 28). A *má* > *ma* jelentése e szerint 'eddig, ezalatt → ezennel (vö. *nappal* ~ *nappá*), ekkor → most' volt, s ebből a 'hodie' jelentés természetesen alakult. Feltehető, hogy a *má* legelső formájában konkrét mutatónévmasi határozó volt, mely helyviszonyt ('ide → itt') fejezett ki, s ebből alakult ki nagyon is ismert szemantikai úton az időviszony tartalma; vö. MünchK. 64: „matol-foguan . . . mend a' napiglian: de hoc . . . usque in diem illum". Még mai nyelvérzékünkkel is haboznánk a 'most' és 'itt' értelmezés között az ilyen esetekben: MünchK. 173: „iő az idő es ma vagon". A nyomatékosító funkció kialakulása kérdésében csak utalok két korábbi cikkemre (MNy. XLIX, 61, L, 348), ahol részletesebben kitérek arra, hogyan válnak a mutató névmások — ha már nem egyidejűleg azok — nyomatékosító szókká (*igyen, ugyan, ígyöl, egyen, azonnal* stb.).

Magától értetődő, hogy a *má* ~ *ma* alak képzett és ragos származékai-ban nem a névmási 'ez, az', hanem már az adverbializálódott 'mostan' jelentés él tovább. Ezek között a leggyakoribbak: *mai*: 1492: „ez maig napon" (MNy. XXXVII, 203), JordK. 35, 241: „May napon"; stb. (NySz.); *maig(lan)* ~ *maig(lan)*: BécsiK. 4: „Mend maiglan: usque nunc", ÉrdyK. 174: „mind ez mayglan" (NySz.); *mától* (*fogva*); *mára*. Mind e származékokban is természetesen még sokáig a 'nunc' jelentés az uralkodó a 'hodie' jelentéssel szemben: TihK. 192: „es adek megh nem halna: mig nem ezt zómeiuel latna [Simeon]: ez kegek ma tellesődek be Mikoron azert ez bodok Simeon ez mai napra iutot uona Ez mai napon Imadkozuan . . ."; továbbá GuaryK. 38: „Ez mai időbe"; 1546: „Ez may eztendewben" (LevT. I, 30); Hall: HHist. II, 179: „mántul ne vétkezzél" (NySz.).

A *ma* eredetibb *má* alakját nemcsak a fenti ragos-képzős származékok: *mai* (tájnyelvben is, MTsz.), *mára*; *mától* stb. tanúsítják, feltehetőleg ezt tükrözik — esetleg az élő kiejtés ellenére — a KrisztL. 24: *má*, a LevT. I, 194, 196: *maa* és a VeszprK. 106, LevT. I, 133, 170: *mah* írásformák. Ugyancsak egy *má* alakból magyarázhatók legkönnyebben a tájnyelvi *mó*, *móa*, *mua*, *mua* alakok. (Érthetetlen, miért sorolja külön homoním címszó alá a MTsz. ezeket az alakokat, még hozzá értelmezés nélkül.) A régi (VitkK. 52—3, 104; TelK. 295) és tájnyelvi *mo* lehet *ma* > *mo* változás eredménye. A *má* kétség-telen meglétének tudatában semmi esetre sem megokolt az a határozottság, mellyel annak idején ZOLNAI GYULA és mások (MNy. XXXII, 121, XXXIV, 49, 282, 348) mindenestül elutasították KÖRÖSI SÁNDORNAK azt a feltevését (Bp. Hírlap 1927. júl. 10., 1928. febr. 28.), hogy a *máma* egy kétszeres 'hodie' jelentésű alakulat, s egy már *ma* > *máma* származás mellett kardoskodtak. Egy *má-má* alkatú szó igazán nem tartoznék a magyar nyelv (s bármely nyelv) ritkaságai közé; példaként említhetjük: *már-már, egyen-egyen* (NySz.), NémGl.: *honap honap* 'procrastinare'; „tiz s meg-meg egy tizenegy" (GYARMATHITÓL idézi SIMONYI, MKöt. 85); JordK. 598: *napi nap* 'dies'; ÉrdyK. 247: „egy napy napon"; N. *napos-naptyán, napton-nappal* (KISPÁL MAGDOLNA: MNy. XXXIV, 79). Azon sem lehetne nagyon meglepődni, hogy az etimológiai tudat elhalványodásával a szóbelseji á másképpen viselkedik, mint a szóvégi.

Még ilyen csodabogarak is előfordulnak: *mamájnaj* 'ma' (Nyr. XLV, 235), *mamá* 'ma' (Nyr. LXI, 64, LXIX, 28). A népi adatok mindenesetre a *máma* szót mindig 'ma' jelentésben ismerik, s nem 'iam hodie' jelentésben (ezzel szemben HARTNAGEL SÁNDOR a *márma* 'ma' jelentésére is adott példákat: MNy. XXXII, 121). Nem hiszem, hogy túlságosan nagy meglepetés lenne, ha kiderülne, hogy a *máma* 'már ma' jelentése tudós (vagy inkább szótárírói) elvonás eredménye, annál is inkább, mert ez a jelentés újabb keletű: XVIII. század végi, XIX. század eleji. Ez a megjegyzés persze nem óhajtja a végső szót kimondani a vitában.

most

Az összes ide tartozó szavak közül a *most*-esete a legegyszerűbb, első-sorban alaki vonatkozásban. Régen ismert, hogy a *ma* + *-st* (módhatározói suffixum-csoport) kapcsolata, mint a *hamarost*, *egyenest*, *mindjárt* stb. Hogy jelentéstani fejlődésének magyarázata nem volt megnyugtató, abból eredt, hogy a *ma* 'hodie' jelentéséből indultak ki. Ha a kétségtelenül eredetibb 'nunc'-ból magyarázzuk, elég, ha csak utalásszerű megállapításokra szorítkozunk. Keletkezése idején a *mast* (> *most*) teljesen azonos jelentésű a *ma*-val. Olyan köztük a viszony, mint az *azont* : *azontost*, *hamar* : *hamarost*, *meg* : *megest* stb. között: azaz a *mast* eredetileg a *ma* dinamikailag vagy stilisztikailag nyomósított formája. A fejlődés során aztán az alaki elkülönülést szemantikai differenciáció követte, vö. *veres* : *véres*, *hites* : *hitves*, *család* : *cseléd* stb. Ennek ideje — az eddigi adatok alapján — a XV. század második fele, XVI. század eleje. A *mast* > *most* aztán további rag-, illetőleg képzőhalmazódással *mastan* ~ *mostan*, *mostanság* (NySz.); *mostand*(on) ~ *mostannon*, *mostan*(n)ég, *mostég* stb. lett (MTsz.). A NySz. kérdőjellel *monst*, *monstan* változatokat közöl MOLNÁR ALBERTTŐL; ezek talán egy *mast* (> *most*) × *mán* keveredés eredményei: vö. *hamarán* : *hamarost*, *sebesen* : *sebest* stb.

A *ma* és *most* ~ *most* persze sokáig egymás mellett él stiláris, táji vagy műveltségi különbségek hordozójaként. Hogy 'nunc' jelentésben váltakozva fordulnak elő, arra — a *ma* alatt mondottak után — nem kell példát sem hoznom. De érdemes megemlíteni, hogy a *most* is szerepel nyomósító ('modo; nun') funkcióban. Például a Ján. 13: 33.: „vobis dico m o d o” [= „mondom pedig nektek”] fordításai: MünchK. 200: „Es tūnec~~te~~c mondom *ma*” ~ DöbrK. 426: „Es nektek *mostan* mondom” (~ JordK. 677: „tynektek es *azth* mondom”); Sylv: PuerColl.: „Mitte me m o d o : Haggy *mosthan* enghe-meth”; SzalkGl.: „I s t i n c, iam in isto loco: *mosth ynnen*”; CAL. 667: „m o d o *Most Tsak*”.

majd

E szó már több alaki vonatkozású problémát vet fel, noha — mint látuk — a *ma*-val való kapcsolatának gondolata elég régi. A helyes megoldás felé való közeledést ugyan sokáig késleltette a „*majdan* < *ma* időn” elmélet, de már BUDENZ (MUSz. 607) hangsúlyozta, hogy „mint más határozók, tisztán viszonyragozással alakult (illetőleg tán közvetítő tőképzéssel: *d v. t*)”; „viszonyragozása lativ-féle (vö. a hasonló értelmű *soká*: *nem-soká* határozót)”. Ez kétségtelenül helyes nyom, de annyira nem megnyugtató, hogy a SzófSz. még azt mondja szavunkról: „bizonyt. és vitatott er.”, a *ma*-ból való származtatás gondolatával kapcsolatban pedig: „képzése nem világos”. Azt

— elsőnek — már MÁTYÁS FLÓRIÁN is hangsúlyozta, hogy „*Ma-ból tan raggal lesz majtan, majdan*” (NyK. III, 349), de ez a *j* kérdését megoldatlanul hagyja. Véleményem szerint a *maj* alak nemcsak *má* irányában fejlődhet, hanem (az *i* zárt helyzetbe kerülésével) *maj-t* > *maj-t* is lehet belőle. Tökéletesen egyezik ezzel a *rá* : *rajt*, *há* (> *ha*) : *hajt(an)* (> *hajdan*) kétirányú fejlődése. Az így alakult *majt* érdekes módon az osztjákban is létrejött, s helyes úton jár KARA FERENC, aki a magyar *majd* szót az osztják *moxti*, *moxti* 'iziben, hirtelen, rögtön' szóval azonosítja (Nyr. XLVII, 282). Arról talán nem is kell beszélni, hogy a *majdan* nem *ma* + *időn* kapcsolat, hanem a *majd*-nak kezdetben teljesen azonos jelentésű, tovább duzzasztott alakja, amilyenre ezerszámra van példa: *most* : *mostan*, *így* : *ígyen*, *ezent* : *ezentén*; JordK. 679: „egy kevesstenne” stb. A *majt* ~ *majd* tájnyelvi változatai közül a *maj*, *máj* nyilván a *-d* lekopásával (és nyúlással) keletkezett, a *majdég* ~ *majtég* (MTsz.) pedig az *ittenég*, *ottanég*, *osztég* stb. csoportba tartozó analógiás alakulat. Az elmondottakhoz tegyük hozzá, hogy elképzelhető esetleg egy **mát* vagy **mál* alakból analógiásan képződött *majt* > *majd* is, vö. *honnét* ~ *honnejt*, *innét* ~ *innejd*, *onnét* ~ *onnéjd* ~ *onnajd*, *ezennejd*, *azonnal* ~ *azonnajd* stb. (l. NySz., MTsz.). — Ilyen feltevésre azonban aligha van szükség; így hát térjünk vissza a (*majt* >) *majt* alakhoz, amelynek *t*-je természetesen a locativusi *-t*, s így a *majt* eredetileg bizonyára 'itt' jelentésű volt. Ebből a jelentésből egyrészt 'ezennel, ekkor, most', másrészt — mint arra máshol részletesebben kitérek (MNY. XLIX, 61, L, 348) — törvényszerűen a 'rögtön, azonnal; statim, illico, mox' jelentés fejlődik. A hamar-ságot kifejező magyar határozók (*itt*, *nyomban*, *legott*, *itt e helyben*, *ígyól*, *tüstént*, *azonnal* stb.) jelentésfejlődése szükségszerűen következik abból a szemléleti módból, mely a cselekvés gyorsaságát úgy fogja fel, mint egyáltalán az elmozduláshoz szükséges (tér →) idő hiányát: a leggyorsabb cselekvés az, mely „ott nyomban”, „azonhelyben” történik, illetőleg a statikus állapot és az elmozdulás közé csak egészen rövid (tér →) idő iktatódik: *erre*, *rá*, *azonnal*, *ezennejd*, *azonmód* stb. Efféle határozói jelentés kialakulása ma is folyik, illetőleg újra megtörténik: ilyen például az *egybe* : *egyből* szó: „*egybe lenyeltte*” : „*egyből behúzott neki*” stb.

A *majt* ~ *majd*-nak 'most' jelentését már csak a *majd* ... *majd* 'egyszer ... másszor' kapcsolat őrzi; ismeretes, hogy helyette gyakran *most* ... *majd* szerkezet is áll. A régiségben előfordul *most* ... *most*, *most* ... *már*, *már* ... *már*, *néha* ... *majd* párosítás is. Talán a *majd* 'most' jelentése szerepel ebben a mondatban: ÉrsK. 306: „mygh leezen az mykoron ennekem azt mongyak wary *mayd* [? tévesen ismételve] *mayd* kewessee esmeg kewessee” (NySz.). Általában azonban a *majd* ismert jelentésfejlődése az 'itt → rögtön, azonnal' vonalra tolódik át, s adja kezünkbe egész későbbi szemantikai fejlődése kulcsát. A TihK. 299. egy versengésről számol be, mely a szent püspök és pogány ellenfele imájának hatásossága körül folyik: „Mikoron azert [a püspök] az nepnek kozont uona monda: Im meg eferitok *maidan* [= rögtön, azonnal] melunk legön iftentől”. Hasonló jelentést mutat az ÉrdyK. 79: „Wram kel ffez zabadoych meg mert *maydan* el vezewnk”. Egész világos ez a jelentés az ilyen összehasonlításokból: 69. zsolt. 4. v.: „avertantur statim” ~ DöbrK. 132: „Terienek vizha *majdan*” (~ KeszthK. 173: „El fordulyanak *legottan*” ~ Apork. 21: „El fordollanak hamar”) | Ján. 13. 32.: „continuo clarificabit eum” ~ MünchK. 200: „es *legottan* megfenéseiti otet” ~ DöbrK. 426: „es *maytan* diódfőiti vtet” ~ JordK. 677:

„es ymaron es meg dyczówyty lhwtet” | DöbrK. 406: „akarom, hog *mayten* [!] nekem ágád: volo ut protinus des mihi” (~ MünchK. 82: „... *hamaran* ágád” ~ JordK. 473, ÉrdyK. 523: „... *ezennel* aggyad”) | Sylv: PuerColl.: „Iam imminet prima: Immar *mayd* [hamarosan] elseo lyzen” | CAL. 676: „mox *mayd*” | MA.: „*Mayd*: Mox, Statim” (és utána külön címszóként [!]: „Fere, Ferme”); „*Maydan* Iamiam, Mox Statim, Protinus E vestigio Extémplo”; „*Maydugyan* Fere propendium”. A *majd* e jelentése — úgy látszik — körülbelül a XVIII. századig volt élő. SÁNDOR ISTVÁN (Told.) a *majd* *majd*-ot még így értelmezi: „jam jam. Protinus. Illico”, de a *Majd bizony* jelentése nála 'scilicet' és csak „ironice” [!] 'illico, actutum'.

Kizárólag ez a jelentés szerepel a *majd*-nak *immajd(an)* és *ingyen-majd(an)* ~ *ingyenmajd(an)* ~ *ingyammajt* elbokrosodott kapcsolataiban: VirgK. 46: „Ha nem ihatandom, *ingien maydan* meg kell halnom” | DebrK. 29: „[Ha nem engedelmessz] *ingiammit* a Bordeliba uitetlek” | Tel: Evang. II, 669b, 158: „Öllyanok vagyunk mint a virág, mely *ingyen maid* el hul” (NySz.). Vö. még: MA.: „*Ingyen mayd(an)* Mox, Evestigio, Confestim”, „*immajdan*: Iamiam” | MA. I.: „Iamiam: Ezennel [!], *Immajdan*” | CAL.: „Iam iam Ezennel *immailon*” (olv. *immajdon*: MNy. IX, 231). — Figyelemre méltó, és magyarázatunkhoz jól vág az a tény, hogy ismeretes *iggyen majan* változat is: JókK. 143: „k'efedelmmelkwl *iggyen mayan* el meny: statim absque mora vadas”. A *majdan*-nak ez a *t ~ d* nélküli változata nyilván akkor jöhetett létre, amikor a *majd(an)* szóban a *-t ~ -d* funkciója még tudatos volt, így a töről leválaszthatták, s helyébe a hasonló funkciójú *-n (-an, -en stb.)* ragot alkalmazták ilyenek mintájára: *ezent*: *ezennen*, *sebest*: *sebesen*, *innen*: *innen* stb.

A *majd* minden jelentése ezekből — és csak ezekből — a jelentésekből vezethető le. Különösen természetes a 'paene, ferme, fere' jelentés kialakulása: az 'itt' és 'most, azonnal' jelentésű szavak elhatározásban, parancsban vagy akár elbeszélésben általában csak pszichológiai túlzással fejeznek ki abszolút egyhelyűséget vagy egyidejűséget, fizikailag rendszerint egy kis hely- vagy időbeli elmozdulást jelölnek, hiszen az elhatározás, parancs és végrehajtás, előzmény és folytatás közé mindig közbeiktatódik valamilyen mértékű tér- vagy időeltolódás: *Mikor menjek?* — *Most, rögtön, azonnal, nyomban*. A jelentés magva ennek megfelelően eltölődhatik az abszolút egyhelyűségtől, egyidejűségtől a valóságban fennálló kicsiny elmozdulás, eltávolodás irányába, és 'itt, most' → csaknem most, szinte most → rövidesen ezután' fejlődés következik be. Egy további fok a *majd* azt fogja jelenteni, hogy csak megközelítőleg, a valóságvonatkoztatás kisebb-nagyobb fokú eltéréssel kell az igével kifejezett cselekvés (állapot, folyamat) általános, közösségi, valóságos jelentését elfogadni; jelentése 'szinte, csaknem' lesz: *Majd meghalt. Majd elestem*. Ennek mintájára más (főnévi, melléknévi, számnévi stb.) tartalmakkal kapcsolatban szintén az azonosságtól a megközelítő azonosság, a kis különbséggel elmozdult, megváltozott tartalmi vonatkoztatás felé visz: CAL.: „subamarus: *Maid* kesserw”, „subobscrurus: *majd* holmályos” stb. Zvon: PázmP. 8: „*maid* ket szaz esztendeig” | Mik: TLev. 176: „*majd* tél sintsen” stb. (NySz.). Így válik a *majd* — olykor *majd ugyan* formában nyomósítva — 'szinte csaknem', a *majd-majd* pedig 'már-már' jelentésűvé. — A fejlődés egy más vonalán ugyanakkor a különbség, elmozdulás *kicsinységének* elhalványulása következik be, s ('itt, most' → rögtön, azonnal' →) 'rövidesen ezután' → ezután, azután → később → később egyszer → a jövőben valamikor'

jelentésfejlődést állapíthatunk meg: *Gyere már! — Majd megyek. | Nézzétek meg! — Jó, majd megnézzük* stb. Természetesen ebbe a vonalba tartozik a j ö v ő i d ő kifejezésére szolgáló *majd* is.

A *majdan* — mint már mondtuk — kezdetben ugyanazt jelenti, mint a *majd* (l. NySz.), jelentésfejlődése egy ideig követte a *majd*-ét, később azonban valamilyen okból visszaszorult, így nem járta végig a *majd* egész eddigi útját. Mai: 'a jövőben egyszer, a távoli jövőben' jelentésében a romantika újította fel, nyilván a *hajdan* jövő vonatkozású ellenpárjaként.

A szócsalád legproblematisabb tagjára, a *már* időhatározószóra más alkalommal térnék ki.

MARTINKÓ ANDRÁS

Gége, gegőzik *

1. *Gége* szavunkat HARMATTA JÁNOS uráli eredetűnek magyarázza, és a lapp T. *kiŋge* 'Kehlkopf' szóval veti össze és ennek különböző szamojéd nyelvjárási megfelelőivel, például a Nj. *kiŋkū*, S. *kiŋkku*, O. *huŋkū* 'Lufttröhre' stb. szavakkal (MNy. XLIII, 276.). — A lapp és a szamojéd alakok velaris hangrendűek, de lehetett ezeknek palatalis előzményük is, jobban mondva: palatalis hangrendű változatuk, s ennek lenne HARMATTA szerint egyenes folytatása a magyar *gége* szó.

Ha hangtanilag elfogadható is ez a magyarázat, ha a lapp és a szamojéd szavak jelentése egyezik is a magyaréval, megdöbbentő az a tény, hogy a magyar *gége* szónak csak a lappban és a szamojédban találjuk meg állítólagos megfelelőjét, tehát a legtávolabbi rokon nyelvekben. HARMATTA egyeztetését abból a feltevésből indítja el, hogy „... testrészneveink óriási többségükben finnugor eredetűek, tehát nyelvünk szókészletének legrégebbi rétegéhez tartoznak, nagyon valószínűnek látszik, hogy a *gége* szó eredetét is ebben az irányban kell keresnünk” (MNy. XLIII, 276.).

Testrészneveink többsége csakugyan finnugor eredetű, de vannak ugor eredetűek is (pl. *torok*, *haj*), magyar nyelvbeli alakulatok is (pl. *csípő*, *halánték*, *pilla*), sőt jövevényszavak is (pl. *boka*, *koponya*).

Vizsgáljuk meg hát *gége* szavunk jelentésváltozatait, hangváltozatait, alapszavát és származékait, mert ezek megmutatják a megoldás nyitját.

2. Mi a *gége*?

CALEPINUSnál ezt olvassuk: 139: „bronchus: *Gege*, *torok*”; ugyanebben a szótárban másutt ez olvasható: 156: „canalis: Tsatorna. Lelékzet véuē *torok* (avagy) *gege*”. Itt tehát a megfejtendő *gége* egy jelentésű az ugor eredetű *torok*-kal. — A Csere: Enc. 184: „A mi hurutás által vettetik ki, a tüdőkből vagy a *gégéből* jő” (NySz.). — A mai szótáríró szavával a *gége*: „... az emberi és állati testben a hangképző szervek összessége” (BALASSA). A XVI. századi adat is ezt a jelentést igazolja: DebrK. 29: „Torkaba űtek a tórt a *gegeiet*

* Miután e közlemény nyomdába került, hasonló tárgyú cikket kaptunk B. LŐRINCZY ÉVÁTÓL. Az utóbbit a közeljövőben igyekszünk megjelentetni. — A SZERK. Cs. FALUDI ÁGOTA közleményére (MNy. L, 457) és BENKŐ LORÁND megjegyzésére (MNy. L, 257) azért nem hivatkoztam cikkemben, mert ezt az említett közlemények megjelenése előtt küldtem el a MNy. szerkesztőségének. — Ny. A.

is megh metek, de azért a zolasnak aian dokkat el nem vezte” (NySz.). Ezenkívül jelenti a *gege* a régi nyelvben még a nyelőcsövet is: Com: Jan. 50: „Az eledel meg metéltetvén a zápörlő fogackal meg-rágattatic és meg rágattatván a *gegén* alá nyeletik” (NySz.).

Hogy a *gege* csakugyan a hangképzésnek egyik fontos szerve és annak a neve, igazolja az adatok sokasága: „Első az *gege* a szólásra” — mondja Pécsi Simon (Psalt. 182, 1. jegyzet.). „Ne ugás má; ne nyerics; ne üvöcs; fog bé já *gegődet* [= hallgass, ne lármázz]” — mondják a szlavóniai magyarok (BALASSA, A slavoniai nyj. 34). „Kiordibáltam a *gögömet*” — mondja a Cegléd melletti Ugyer szőlőstelepülés népe nótás mulatság után (FORGÁCS TIVADARNÉ adata, köszönet érte). „Kihült a *gögöm*” — mondja ugyanott az, aki köhög vagy hurút. Nagyvátyon meg azt mondják: *gegekűtés* ’torokfájás’: „Tennap az ém fijam ojan *gegekűtést* kapott” (MNny. III, 391). „Had mönnyek inni, mer ég ez a bűdözs *gege*”; „Úty fáj a *gegém végig*” — olvassuk KISS GÉZA Ormánysági Szótárában.

Az országszerte ismert *gege*, Pécsi Simon és az Ormányság *gege* szava, az ugyeri *gög* mellett volt e testrésznévnek *gög* alakja is: Fal: NE. 27: „Bizakodás látszott orczáján, lebocsátá *gögét*, felgombolá ajakát, félre tevé süvegét, a nagy öröm csaknem elfogta lélekzetit” (NySz.); Szentm: TFiú 22: „Az io bort néha *gögghel* iszszak, de annak tövét csak vassal kapallyák” (NySz.). — A *gege*, *gege*, *gög*, *gög* testrészt, különösen annak *ádámcsutka* nevű része jól meglátszik a büszke fejtartású emberen. Ezért mondták az ilyenekre azt, hogy „*göggre* tartja magát”, „nagy *gögghel* viselte magát”, „ott ül nagy *göggre*” (MNy. XIV, 29) stb. Az ilyen ember *gögös*, azaz gégés, rátarti, büszke. A *gögös* ’büszke’ is a *gög* testrésznév származéka.

Az ormánysági *gege* testrésznévvel teljesen azonos hangalakú a rábaközi ’hebegő’ jelentésű *gege*. Ha azt látjuk, hogy hangképző szervünknek *gege*, *gege*, *gegő*, *gög*, *gög* a neve, és jelent a *gege* ’hebegő’-t is, kétségtelen, hogy a hangképző szervet jelentő *gege* meg a ’hebegő’ jelentésű *gege* nem homonima, vagyis nem két különböző eredetű szó, hanem ugyanannak a szónak két jelentésváltozata. Az ormánysági *gege* szónak ’hangképző szerv’ jelentése és ugyanennek a szónak rábaközi ’hebegő’ értelme azt mutatja, hogy ez a szó hangutánzó. Megfigyelhetjük, hogy az ’artikulálatlan hangot ad’ fogalmat nyelvünk hangutánzó szavakkal fejezi ki: *dadog*, *hebeg*, *hörög*, *gagyog*, *gügyög*; a gyors beszédű ember *hadar*, az alig érthetően beszélő: *dödög*. BARÓTI SZABÓ DÁVID a *gügyögni* szónak ilyen szinonimáit szedte csokorba: *gügyogni*, *gagyogni*, *bugyogni*, *gögögsélni*, *tsevegni*, *zotyogni*, *gatyátolni*, *hebegni*, *pelypegni* (SzD.¹ 29). Mind hangutánzó. — Azt is megfigyelhetjük, hogy a hangszerek közül a magyar nevéük legnagyobb része hangutánzó eredetű: *hegedű* (Kodály-Emlékkönyv 43–54), *bögő*, *sip*, *süvöltő* (SzófSz.).

Ezek a tények is a ’hangképző szerv’ jelentésű *gege*, *gege*, *gegő*, *gög*, *gög* hangutánzó voltát bizonyítják.

3. De vannak más bizonyítékok is.

A ’hangképző szerv’ jelentésű hangutánzó eredetű *gög*, *gög* testrésznév igei jelentésben is előfordul az Ormányságban *güg* hangváltozatban: „*Güg*: Szavakat még nem ejt a kis gyermek, de már gl-gl-gl-szerű hangokat ad. — „Ojan szépön *güg* má ez a kizsgyerök” (OrmSz.). Kiskunságban a halcan bömbölő marhára azt mondják: *güg* (TÁLASI ISTVÁN, A Kiskunság népi állattartása 69). 1592-ből való adat arról szól, hogy a szép filemile „dallját... *gögi*” (= gögi, gögi, gögicséli: NySz.). Az Érdy-kódexben meg azt olvassuk,

hogy „Az alazatus gherlycze madarnak hallattatyk *gűggheefe*” (380). Kétség-telen, hogy az ÉrdyK.-beli *gűggése* 'nyögdécselése' csakis *gűgg* ige származéka lehet, amely *gűg* alakban gyermekre vonatkoztatva ma is megvan az Ormányságban, *gűgg* változatban meg állatra értve a Kiskunságban.

Vas megyében: *gegeg* 'gágog'; Szabolcsban: „*Elgegenti* magát” 'egyed gágog'; a Mátra vidékén: *gaggant* 'egyed gágog (ti. a liba)' (MTsz.). — Ormányságban és másutt is *gágog* a liba: „[A vadlúd] repülése többnyire horog formában 's nagy *gágogással* történik” (Pák: Vadászattud. I, 174.); „Harsogó, érdes torzhangu gígározással jöttek a szilaj vadludak setét falkái . . . Gi, g á — riadtan rebtent szét a setét falka” (Móricz P.: A rejtelmes Alföld 15). — Nagyszalontán *gógároz* a liba (VISKI, Nagyszalonta ny. 21). — Idetartozik a *gagyog*: 'h a n g o k a t szinte beszélgetésszerűen a d k i baromfi, még folyékonyan beszélni nem tudó kisgyermek' stb.: „Vaj minek k á t o z u n a k a libak? Vacs csak magigba g a g y o g n a k? Vendégöd várnak” (OrmSz.). — *Gűgyög*: 1. 'öregesen beszél', 2. 'öregesen megy, totyog' (MTsz.) ~ *gűgyög*: 1. 'a gyermek g a g y a r á s z': Megy: SzAÖröme 109: „Gyermek módon viselik magokat az ő magzatt yokhoz, ugy szólnak, *gűgyögnek* azoknak” (NySz.), 2. 'az anya gyermekének kedveskedve gyagarász' Born: Evang. III, 344: „Mint az edes anya *gűgyöc* beteg gyermekinec” (NySz.). *gűgyögés* 'az anya kedveskedő gagyogása' GKat. Válts. I, 39: „Az édes anya látván az ő földön tsuskolodo magzatjának lábön járásra való szándékát, mellyet keze nyujtásával, sok *gűgyögéssel* jelent, kezét fogja és jártatja” (NySz.). — *Gűgyül*: Ker: Préd. 561: „Az édes anya kicsiny gyermekének *gűgyül* és jelekkel jelenti akarattyát” (NySz.). — Szigetközben *gűgyél* 'dédelget' (SZABÓ SÁNDOR, Szigetköz 42); *gűgyü* 'házasulandók közötti közbenjáró' (többnyire asszony, akit leánykérőbe vagy a leányos házhoz a vagyoni állapot és az érzelmek kipuhatólása végett küldenek) Szeged (MTsz.).

4. Hogy gyermekekre azt mondják: *gűg*, azt meg, hogy *gűgg*: marhára, a filemile pedig „dallját *gűgi*”, a liba meg a gyermek *gagyog*, az öreg ember *gűgyög*, — mindez nem azt jelenti, hogy itt más-más eredetű szóra kell gondolnunk, hanem úgy kell ezt felfognunk, hogy különböző tájak és különböző korok azonos hangbenyomásokat kifejező, nagyjából azonos hangsorú hangutánzó szavaival van dolgunk. Hogy ugyanaz a hangutánzó szó vonatkozhatik emberre, állatra egyaránt, azt sok példán szemlélhetjük: *bűg* a tehén, a szarvas, de *bűg* a gyermek is; *ordít* a nagy haragú ember, a kikapó gyermek, *ordít* a farkas is; „*rikoltoz* a bagoly csonka régi tornyán”, *rikoltoz* a jókedvű legény is; van *gűgyögő* gyermek, s „Sáncok martján *gűgyögő* pipék tépték a föld haját” (Tamási: Összes novellái 26).

A *gege*, *gege*, *gegő*, *gűg*, *gűg* 'Kehle' szó hangutánzó eredetének másik fontos bizonyítéka az 'é r t e t l e n' jelentésű ormánysági *gűge*: „Na, te *gűge*, nem értöd, hogy mit mondok?” (OrmSz.). Ennek más tájbeli hangváltozatai: *gűgye*, *gyűge*, *gyűgye*, *gyűgygyő*, *gyugya*, *gyagya*. *gűgő*, *gűgő*, *gűgő*, melyeknek jelentése 'félkegyelmű, bamba, ügyefogyott'; *gűgyűge* 'olyan ember, aki n e h e z e n ért meg valamit' (ÉDES, Balatonfelv. ny. 57); *gűga* 1. 'golyva' és 2. 'pestises mirigy' (MTsz.); Baranyában a *gűga* 'kuka, néma' (BERZE NAGY, Baranya III, 14); *kűkkő*, *kűkő* 'ügyetlen, gyámoltalan, együgyű, bamba, mafla'; *kűkkő* 'golyvás, törpe termetű'; *kűka* 'mokogó, rosszul beszélő; mafla, bamba, bárgyú, hülye; néma, süketnéma' (MTsz.).

A szellemi hibában levőknek sokszor tapasztalható külső fogyatkozásuk a dadogó, értetlen beszéd, ennek meg szemléletes kifejezései az itt idézett

hangutánzó szavak, melyek mind változatai egymásnak és rokon hangbenyomás kifejezései, rokonok az ormánysági *gűg* igével (= *gl-gl-gl*-szerű hangot ad a gyermek), a *gög* főnévvel (vö. „Kiordibáltam a *gögömet*”), s ennek *gög*, *gege*, *gegő*, *gége*, *gíga*, *géga* változataival, melyek a hangadás legfontosabb szervének, a hangszalagokat tartalmazó testrésznek a nevei, e szerv forrása a hangnak, a *güggés*-nek, a *gógicselés*-nek, a *gögyögés*-nek, ezzel *gűg* az ormánysági gyermek.

5. A *gége*, *gege*, *gegő* stb. 'Kehle' hangutánzó eredete fontos bizonyítékának tartom a *gegőz* igét is. Az egyik adat szerint „*gegőz*: 'énekel' (a kántáló diákokra mondják)” (Nyr. VIII, 92). Ez az adat Hódmezővásárhelyről való, és jó példa arra, mennyire semmit mondó a csupasz adat mondatkörnyezet nélkül. Tömörkény István már jóval többet mond erről: „Pétör akkor szokott énekelni, mikor be van rugva, mikor pedig énekel, akkor *gegőzni* szokott. Mikor valaki a torkából sikoltozik, s a sikoltozásban oly kiméletlenül használja a torkát, mintha nem az övé volna, akkor *gegőzik*: „*Gegőzte* tehát Pétör kiméletlenül a kutyavilágot [ti. a »Kutya világ« kezdetű nótát]” (Tömörkény: Napos tájak. Bp., 1908. 159: BÁLINT SÁNDOR szíves közlése, köszönet érte.)

ERDŐS JÁNOS (A *gegőzés*: MNy. VI, 263—5) még pontosabban leírja a *gegőzés* mivoltát: „A *gegőzés* vagy *gégézés* a múlt század közepe táján már letűnésének korszakát élte; egy évtizeddel később, ameddig a sorok írójának emlékei visszanyúlhatnak, a községben élő emberek előtt nagyon lenézett foglalkozás volt, és aki *gegőzött*, azt ugyancsak vad parasztnak¹ tekintették. Rendszeresen nem is gyakorolták mások, mint a puszták és a rétségek gyérszámú lakosai, akiknek birodalma a művelés alá került földterületek gyarapodásával mindinkább szűkebb határok közé szorult. A pásztorélet megszűntével egy darab ősvilág volt ott kihalóban, amely azonban eredetiségét utolsó mozzanatáig minden változás nélkül megtartotta.” — „Élénken él emlékezetemben — írja tovább ERDŐS —, hogy mikor az alföldi rónaságon a nyári éjszaka csendje ráborult a puszták végtelenségére, a távol messzeségben felcsillanó pászortüzek felől különös hangokat hordott magával az éjjeli szellő. A kivehetőleg embertől származó, erőteljes, modulált, reszkető, néha hullámszó, majd üvöltésszerű, hosszanelhúzódó hangáradat csekély megszakítással órák hosszat is eltartott, s csak a késő éjszaka vetett ennek véget. *Valahol gegőztek*. Az volt a szokás, hogy mikor a puszták lakója alkonyat után bevégezte napi foglalkozását, s elfogyasztotta esteli ebédjét, leheveredett a földre, a tűz mellé pihenni. A nagy csendességben hátra dőlve, bal könyökére támaszkodva töltötte az időt, hosszan elnézve a csillagos eget, amíg szemei bele nem fáradtak. Azután mintha gondolt volna egyet, kényelmesen elhelyezkedve, egy párszor megköszörülte a torkát; majd jobb keze hüvelyk ujjának második perczét [!], hajlító oldalával, harántul, oly módon helyezte ádámcsutkájára, hogy hüvelyk ujjának csúcsa jobb felé tekintett, többi ujjai pedig bal felé fordulva könnyedén kinyitva szabadon maradtak. Így nekikészülve, egy belégzés után, a gége-re helyezett hüvelyk ujj ritmusos le és felfelé irányuló rángatásával, öblös, galuskás hangon kezdődött a *gegőzés*. Minden momentumban, amikor a mérsékelt nyomással feltett hüvelyk ujj, a nyak bőrével együtt a gégen átsiklott, a hang egyet dőccent s bizonyos egymásba folyó szakgatottságot nyert, mely tárgyilag a tremoló, egyénileg az érzelmesség jellegét viselte magán. A szöveget az a hangnak módszeres ismétlése

¹ A ritkítással való kiemelések tölem valók.

pótolta. A dallam igen egyszerű, kezdetleges volt, némi ritmus azonban felismerhető volt rajta. Az itt bemutatott kótákon minden hangjegynek a hüvelykújj egyszeri lefelé rándítása felel meg. Az új mozgatása oly kitérésben történt, amint azt az újjal együtt mozgó nyakbőrnek nyúlékonysága megengedte. Az itt következő melódiák közül a két első mintha a farkas üvöltését utánozná; a harmadik már dallamosabb.”

I.

II.

III.

„Boldogult Széll Farkas szóbeli közlése szerint — mondja tovább ERDŐS — a gegőzést mindig hanyatt heveredve, bal könyökre támaszkodva szokták gyakorolni és pedig oly szenvedélyes kitartással, hogy annak rendszerint csak akkor szakadt vége, amikor az illető kimerülve hanyatlott hátra. Az ilyen jelenet nagyon hasonlított a táncoló dervisek fanatikus munkájához, akik mindaddig keringőlnek, amíg végül ájultan roskadnak össze.” — „A vásárhelyi pusztákon a gegőzés mindvégig megmaradt a maga egyszerű eredetiségében. A gegőzést azonban a később művelés alá került határrészekben, a tanyákon is űzték, különösen a béres legények. Sőt a város közvetlen közelében, a tó fenéken — a tó alatt — legeltető kanász gyerekek is gyakorolták unaloműzésből. Ezek azonban nem feküdtek neki, mielőtt hozzáfogtak volna; nem is folytatták olyan szenvedélylyel, lélekzet szakadtáig: melódiájuk is többnyire valamely ismertebb népdal áriája szerint igazodott.”

Ehhez NÁTLY JÓZSEF (Gegőzés: MNY. VI, 469) a következőket fűzi: „Gimnáziumi tanuló koromban, 1863 körül, Szeged közvetlen közelében fekvő majorságban láttam egy béres legényt gegőzni, aki ujjainak ugyanazon tartásával végezte, mint ahogy Erdős leírja (MNY. 6: 264), de e közben ia-aa-iaaa hangokat hangoztatott és más dallammal, mint a fűzetben hangjegyekkel közölt.” Az a véleménye, hogy a gegőzést jeladásra is használhatták, mert a gegőzés messzebb hallik a kurjantásnál.

Lehet, hogy a gegőzés csakugyan jeladásra szolgált, a pusztán élő állattartó nomád nép jelszava lehetett. — De gondolhatunk másra is. Abból,

hogy a *gegőzés* nagyon lenézett cselekedet volt, hogy elsősorban pásztorok úzték, akik a hagyományokat szívosán őrizték, hogy a *gegőzést* kiméletlen, sikoltozó hangon órák hosszáig folytatták, míg a *gegőző* a fáradtságtól kimerülve hátra nem hanyatlott, következtethetünk a *gegőzés* lehető egykori pogány vallási kapcsolatára is. Hasonlítsuk össze ERDŐS híradását és TÖMÖRKÉNY fentebb idézett jellemzését MUNKÁCSI egyik híradásával egy XVIII. század első tizedeiben élt vogul sámán imádkozásáról, a *gegőzésnek* a vogul sámán imádkozásával való rokon hangulatát nyilvánvalónak látjuk. Ez a sámán „Birtokosa és szolgálja volt amaz ocsmány bábunak (t. i. bálványnak) ... gonosz ábrázatú, fekete s mellén, hátán egyaránt púpos. Oly hévvel szerette volt gyalázatos bálványát, hogy szakadatlanul mellette volt; imádkozás közben hangját vékonyan eresztette ki, s nem volt az semminemű értelmes beszéd, hanem afféle, mint a borjú bőgése; így végezte ő napjában többször bálványa tisztelethelyén szemérmetlen, sőt esztelen imádkozását” (VNGy. II, 1, 0357–8).

6. SZARVAS GÁBOR ezelőtt 63 évvel foglalkozott a *gege*, *gegő*, *gög* stb. testrésznév eredetével a *dédelget* eredetéről írott cikkében (Nyr. XVIII, 145–52), de ezt sem BÁRCZI nem idézi, sem pedig HARMATTA. SZARVAS cikkének az a veleje, hogy volt egy *gög* vagy *gög* ige, melynek eredeti jelentése 'hangot ad, hangzik'. Eszerint a *gegő*, *gege*, *gög* eredetileg azt a testrészt jelentené, amely a hangot előállítja, amelyből a hang származik. Ez általános jelentés némi megszorításával a *gög* 'kiválóan kedvesen eső hang'-ot jelent az alapszón kívül még e származékokban: *güggés* 'turbékolás', *gügyög*, *gügyüz* 'édesdeden szól, danolgat'. Hozzájuk csatlakoznak: *gögicsél*, *gögítél* 'lalló'. A *dédelget* is a *gege*, *gög* származéka (i. h.).

SZARVAS a *gege*, *gegő*, *gög*, *gög* testrésznév hangutánzó jelentéstartalmát kifejthette, de azt nem mondta ki, hogy a *gege* hangutánzó eredetű szó. Én most SZARVAS jelentéstani megállapításait újabb adatokkal megerősítettem, e szó hangutánzó eredetét — úgy gondolom — kétségtelenül arra valló adatokkal bebizonyítottam. Egyúttal rámutattam arra is, hogyan lehet a hangutánzó eredetű szavak hangutánzó voltát a szubjektivitás veszélyét kikerülve tárgyilagosan igazolni. (Vö. erre „Hárít szavunk és rokonai” című szövejtésemet is: MNY. XLIX, 392.)

SZARVAS GÁBOR (Nyr. XVIII, 150) ezt írja: „Hogy a *gög* vagy talán eredetibb *gög* alapszó-e vagy pedig származék, arról számot nem adhatunk, jelentését azonban minden valószínűség szerint annyinak vehetjük, mint 'hangot ad, hangzik'.”

7. A *gög*, *gög*, *gege*, *gege* stb. hangutánzó eredetéből nyilván következik, hogy a *gög*, *gög*: maga a hangutánzó fő főnévi értelemben használva. A hangutánzó fő ugyanis lehet igei jelentésű is, névszói jelentésű is. A *top* hangutánzó szó például igei jelentésű ebben a mondatban: „Lábod nyomába *toptam*” (MTsz.): múlt idő -t jele és igei személyrag járult itt hozzá. „Egy *toppot* se menj innen” (MTsz.) — ebben a mondatban meg főnévi jelentésű a *topp*: -t tárgyrag járult hozzá; jelentése 'lépés'. Van a *top*-nak 'lábnyom' jelentése is; jelenti még a *top* azt a testrészt is, mely lépéskor *top* hangot hallat: a lábfej első részét (MTsz.). Hibás tehát SÁMSON EDGÁRnak az az általánosítása, hogy a hangutánzó szavak tövei névszói jellegűek (A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői 19). Viszont igaza van MÉSZÖLYnek, mikor megállapítja a következőket: „... úgy gondolom, hogy a *szotyogó*-, *csattogó*-féle

alakok mellett a *szotyó*-, *csatti*-féléket szintén igeneveknek kell tartanunk, s ilyen esetben a hangutánzó tőnek igei szerepet tulajdonítanunk...” (MÉSZÖLY, A *fattyú* szó eredete: MNy. X, 164). Amint tehát MÉSZÖLY szerint a *szotyogó*, *csatti*, *fattyú pihő* (vö. *egy pihőre*) igenevek, ugyanolyan igenév a *gegő*, a *gege* meg a *gége* is (vö. *pihe*). A *giga*, *géga* végső a hangja is lehet az igenévképző mélyhangú változata, talán a *guga* hatása alatt.

Gondolhatunk arra is, hogy — mivel testrésznévről van szó — a *gége*, *gege*, *giga*, *géga* szóvégi *e*, a hangja birtokos személyrag, amilyen az *epe* szóvégi *e*-je. A *gegő* azonban inkább az igenévképzőt javallja.

A magyar nyelv külön életében keletkezett hangutánzó eredetű *gége* testrésznév megjelenése előtt e szó jelölte fogalmat elődeink a *torok* szóval illették. A mi *torok* szavunk rokon nyelvekbeli megfelelői: vogul *tor*, *tur*, osztj. *tur*, *tür* (NyH.⁷ 92). A vogul *tur* jelenti azt is: 'Kehle', azt is: 'hang'. A farkas egyik vogul hősi énekben „haragos hanggal — vogulul: *türöl* — íme lépdegél” (VNGY. II/2, 199). A mi nyelvünkben is régi kifejezés a *torka szakadtából kiabál*. — Ezek a tények azt bizonyítják, hogy a *torok* ugor kori szó a hangszalagokat magában foglaló testrész jelölésére, melyre később a magyarban új szó támadt, a hangutánzó *gége*, *gege*, *gegő*, *giga*, *géga*, *gög*, *gög*.

NYÍRI ANTAL

Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez*

I. A magyar nyelvi becézés módjait MELICH JÁNOS alapvető megállapításai óta (MNyTK. 15. sz. 11—3) a következőképpen csoportosítjuk: a) rövidülés; b) ikerítés; c) képzés (rövidült vagy csonkítatlan névalakból).

Az ikerítéses becézésről MELICH a következőket írja: „A magánhangzón kezdődő keresztnévek, pl. *Ilona* (becéző alak: *Ila*), *Erzsébet* (becéző alak: *Erzsi*, *Örzse*, *Özse*, *Öske*), *Anna*, *András*, *Ignác*, *István*, sok esetben *p* vagy *b* kezdetű előtétet kapnak, tehát van: *Ilából Pila*, *Erzsiből Perzsi* (ebből *Pere*), *Özse*, *Öskéből Bözse*, *Böske*, *Annából Panna*, *Andiből Bandi*, **Ignából Bigna* (KRIZA, Vadrózsák 386), *Istából Pista*. E nevek ikerítés útján keletkeztek; volt tehát: *Ila-Pila*, *Ista-Pista* stb., s ebből önállósult az utótag (lásd erről KÚNOS IGNÁCZ, Az ikerszókról, Tanulmányok az egyetemi magyar nyelvtani társaság köréből I, III: 251). Bár a becézésgetés e nemét a régi nyelvből nem tudjuk kimutatni s újabb fejlődésnek kell tartanunk,¹ mindazonáltal nem kölcsönzés, hanem eredeti magyar becézésgetés az. A reánk ható nyelvek egyikéből sem mutatható ki. Magyar becézésgető módnak tartja SZILASI is, lásd Nyr. XII, 252.” (I. h.) — TOLNAI VILMOS ikernevekből kivált becézőknek mondja az ilyen típusú neveket (MNy. XXIII, 172).

VARGA KATALIN (Becéző keresztnéveink 11—2) helyesli MELICHnek azt a feltevését, hogy az ikerítéssel alakult becézők újabb eredetűek. Megállapítását a következő két érveléssel támogatja: 1. Az ikerítéses becéző nevek nem alapnévből (= „nem becéző, csak indifferensül megnevező” névből) vagy pusztán rövidülésből keletkeztek, hanem rövidülés + továbbképzés útján

* Mutatvány „A magyar nyelvi becézés a XIV. században” című értekezéséből.

¹ Én ritkítottam.

alakult becézőkből.¹ (Az *Anna* :> *Panna* név VARGA szerint esetleg csak látszólagos kivétel, mert az *Anná*-t végződése miatt becéző névalaknak is felfoghatták.) Eszerint a rövidülés + képzés mint becézési mód megelőzi az ikerítéses becézést. — 2. Az ikerítéses becéző nevek száma sokkal kisebb, mint a rövidülteké vagy a képzetteké.

BENKŐ LORÁND (Nyr. LXXIV, 337) szerint a XVII. század előtt nem keletkeztek nálunk ikerítéses becéző nevek. Ennek megfelelően ilyen becézőket nem is említ „A régi magyar személynévadás” című értekezésében. Nincs róluk szó BERRÁR JOLÁNNAK „Női neveink 1400-ig” című dolgozatában (MNyTK. 80. sz.) sem.

2. Az említett szerzők az ikerítéses becéző neveket régi adatok hiánya miatt tartják újabb eredetűeknek, csupán VARGA igyekszik — mint láttuk — az adathiányon kívül más érveket is felhozni e feltevés mellett. Bizonyítási kísérlete azonban nagyon könnyen cáfolható: 1. Igaz, hogy az ikerítéses nevek létrejöttének többnyire feltétele a rövidülések továbbképzésével alakult becéző származékok keletkezése; csakhogy az utóbb említett módon alakított becéző nevek igen régi időkből, már a XII. századtól kezdve kimutathatók, a XIII. s főleg a XIV. században pedig már igen el voltak terjedve (vö. BENKŐ i. m. 5, 13). Ezek alapján tehát a XIV. században már igenis keletkezhettek volna ikerítéses becézők.² — 2. Az a körülmény, hogy az ikerítéses becéző nevek száma nem nagy, a régiség kérdésében nem lehet perdöntő. Hiszen a puszta névrövidítés mint becéző eljárás ma már alig-alig dívik (vö. mégis HORGER: NyK. XXXI, 385), jóllehet ez a becézési mód kétségtelenül igen régi. — Nem marad tehát más érv az újabb eredet mellett, mint az adathiány. Ennek az argumentumnak azonban csak akkor volna ereje, ha az okleveleinkben hemzsegő személynevek össze volnának gyűjtve és fel volnának dolgozva, tehát ha volna történeti személynévszótárunk. Minthogy ilyen nincs, joggal feltehető, hogy az adathiány esetleg csak szubjektív érzés, nem pedig objektív tény, azaz lehetnek régi adataink az ikerítéses becézésre, csakhogy eddig nem bukkantunk rájuk.

3. Mielőtt még idevágó adatok után kutatnánk, meg kell említenünk HORGERnek egy nem egészen határozott fogalmazású különvéleményét az ikerített nevek régiségének dolgában. HORGER a szóeleji inetimologikus *p* és *b* keletkezéséről szólva (MNy. XXIX, 262) a következőket írja: „Nyelvemlékeinkben ilyen inetimologikus *b* és *p* kezdetű nevek és iker-alakulatok még nem fordulnak elő (legrégebb említésük OTROKOCSMÁL a XVII. században, vö. SIMONYI: Nyr. XL, 135), s ebből MELICH (MNy. X, 107) azt a következtetést vonja le, hogy az ikerítésnek és becézésnek e módja nyelvemlékeinkben

¹ VARGA itt HORGER egyetemi előadására hivatkozik.

² A *Bandi* névről szólva BENKŐ kijelenti, hogy ennek előzménye, az *Andi* név is viszonylag fiatal, mert az *-i* kicsinyítő képző csak a XVI. század óta jelentkezik személynévadásban (Nyr. LXXIV, 337; vö. még uó.: MNy. XLVI, 232 és „A régi magyar személynévadás” 20). Ez a megállapítás azonban módosításra szorul, hiszen *-i* képzős becézők már a XIV. században is feltűnnek, főleg a női nevek között. BERRÁR a következőket idézi: 1348: *Mary* (MNyTK. 80. sz. 27), bár ez lehet rövidülés is (uo., vö. i. h. 54); 1357, 1360, 1385, 1390, 1397: *Kathy*, 5 úrnő neve (i. h. 33). BERRÁRNÁL nem szerepel, de idevonható: 1387: *Magy* (ZsigmÓkl. I, 33), l. még a későbbiekben. — A XIV. századi férfinévek közt mindössze egy kétségtelenül *-i* képzőst tudok kimutatni, ez azonban éppen a BENKŐTÓL jóval későbbi keletkezésűnek vélt becéző származék: 1396: *Andi* (Nyr. XLIV, 298).

fiatalabb korú. De lehetne arra is gondolni, hogy régibb elő nem fordulásának csak az az oka, hogy az ilyen alakulatok élénken érezhető tréfás vagy becéző voltak miatt nem illettek volna a hivatalos vagy legalább is komoly tartalmú nyelvemlékek nyelvébe, s ezért ezeknek írói szándékosan kerülték őket.” Mészöly Gedeonnak a *búz* szó eredetéről szóló — még kéziratban levő — cikkéből, melyet szíves engedelmevel átnézhettem, kiderül, hogy ilyen ikerszó bizony olvasható „komoly tartalmú” nyelvemlékben is. Mészöly e dolgozatában egyébként szintén azon a véleményen van, hogy az ikerített becenevek régebbi keletkezésűek lehetnek.

Ami az ikerítéses becézőknek a feljegyzését illeti, valóban gondolhatunk arra, hogy ezek nem illettek volna be a hivatalos hangú oklevelekbe. Van példa arra, hogy a becéző nevet latinos alapalakjára „komolyítja” az oklevél-író (KARÁCSONYI JÁNOS: MNy. I, 183). De azért az a körülmény, hogy egy név becéző alakulat, egymagában nem lehet akadály a oklevélbeli megörökítésének. Az oklevelekből idézhető becéző neveknek se szeri, se száma. A dolgozatomnak egy más helyén közölt adatok tucatjaiból az is kiderül, hogy a régi magyar személynévadásban s olykor magában az oklevelezésben nem is ritka eljárás, hogy apa és fiú, anya és lány, testvérek és néha távolabbi hozzátartozók megkülönböztetésére becéző névalakokat alkalmaznak anélkül, hogy ezek kedveskedő funkciójuk lennének.

Az ikerítéses becézés azonban — legalábbis keletkezési szakaszában — kétségtelenül feltűnően játszi, erősen kedveskedő jellegű lehetett. Ez a körülmény a régi magyar női nevek felé irányítja figyelmünket.

4. A régi magyar női nevek becézői — ha számarányukban nem múlják is felül a férfinevek becéző származékait (mint WERTNER MÓR: Nyr. XLV, 148 gondolja) — mégis eléggé változatos formákban jelentkeznek. E változatosság egyik előidézője az, hogy a szokványos becézési módokon: a rövidülésen (tehát a névalak végének elhagyásán) és az ennél sokkal gyakoribb képzésen kívül másképp is keletkeztek — már a XIV. században is — női becenevek.¹ A női nevek alakításában — a női nem iránti kedveskedésből² — megnyilvánuló különleges becézési hajlam hozhatta létre a kiváltképpen játszi jellegű becézési módokat, az ikerítésnek első produktumait.

Mind WERTNER (Nyr. XLV, 204), mind BERRÁR (i. m. 55) megemlíti, hogy egy úrnő a XIV. században négy különböző néven szerepel: 1372: *Bagich*, 1373: *Margareta*, 1374: *Magich*, 1375: *Magdalena* (SztárOkl. I, 391, 408, 412, 425). BERRÁR ezt a különös esetet az oklevélíró téves latinosításának tulajdonítja. Ez végeredményben lehetséges, de semmit nem magyaráz meg a *Bagics*: *Magics* változatok viszonyáról. WERTNER szerint *Bagics* = *Margit*. Ennek igazolására még két példát hoz fel (uo.). Véleményünk szerint a XIV. század folyamán többször felbukkanó *Bagics*: 1311 és 1380 között: *Bagich*, *Bagych*, *Bagith* ∅: *Bagich*?, *Bagyth* ∅: *Bagych*? (MNy. XI, 328; Nyr. XLV, 204; Anjou-Okm. VII, 610) neveknek legalábbis egy része nem más, mint a *Magics* női névnek ikerítéssel létrejött változata, ez a *Magics* név pedig a *Magdalena*, esetleg a *Margareta* (vö.: VARGA i. m. 72; TAGÁNYI: MNy. IX, 224; WERTNER: Nyr. XLV, 367; CSÚRY BÁLINT: MNy. XXXVI, 112) és néha talán az ómagyar *Mag* névnek (JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXXIII, 116; TERESTYÉNI FERENC:

¹ Dolgozatomnak egy másik részében azt fejtegetem, hogy a *Neste*, *Nesta* s talán a *Sebe*, *Seba* női neveknek egy része esetleg úgy is felfogható, mint a névalak elől való megcsonkításával alakult becéző.

² Vö. az úgynevezett bóknevekkel (PAIS: MNy. XVIII, 94).

MNyTK. 59. sz. 18) -ics képzős becéző származéka. (A kétfajta *Magics* név viszonyára nézve I. BERRÁR: MNy. XLVI, 255–6 és MNyTK. 80. sz. 13, 28.)

Más esetekben is gondolhatunk ikerítéses becézésre. VARGÁNÁL a *Baga* női név a *Margaréta*, a *Bagi* — akárcsak a *Bagics* — a *Magdolna* és a *Margaréta*, a *Bagó* a *Magdolna* becéző származékának van feltüntetve (i. m. 72). Van *Bagicsa* (és *Bagita*?) női nevünk is. Mindezek a nevek idézhetők a XIV. századból is: 1372: *Baga* (MNy. XI, 328) | 1317, 1347: *Bagij*, *Bagy* (MNy. XI, 328; MonStrig. II, 729; HazOkm. VII, 400) | 1355: *Bagó* olv. (ZichyOkm. II, 601); 1360, 1385: *Bagow* (TelOkl. I, 114; MNy. XI, 328) | 1343: *Bagitha* ∅: *Bagicha*? (ZalaOkl. II, 85, 91, 92). — Ezeket a *Bag-* kezdetű női neveket tudomásom szerint eddig senki sem magyarázta. Az előbbieket után nagyon valószínű, hogy jó részük egy *Mag-* kezdetű (elsősorban a *Magdolna*-ból és esetleg a *Mag* női névből keletkezett) becéző név ikerítéses változata. Eszerint *Baga* <: *Maga* ~ *Baga*; vö. 1360: *Maga* (ZichyOkm. III, 169; I. BERRÁR: MNyTK. 80. sz. 13) | *Bagi* <: *Magi* ~ *Bagi*; vö. 1387: *Magy* (ZsigmOkl. I, 33) | *Bagó* <: *Magó* ~ *Bagó*; vö. 1325: *Magou* (AnjouOkm. II, 233), 1359: *Mago* (ZichyOkm. III, 144), 1366: *Magou* (uo. 320, azonos az előbivel) (I. BERRÁR i. m.) | *Bagicsa* (*Bagita*?) <: *Magicsa* ~ *Bagicsa* (*Magita* ~ *Bagita*?); vö. 1282: *Magycha* (ÁrpÚjOkm. XII, 368), 1357: *Magytha* ∅: *Magycha*? (KARÁCSONYI, Az első Lónyaiak 100) (I. BERRÁR i. m. 28–9).

Mindamellettt figyelembe kell vennünk, hogy JAKUBOVICH (MNy. XI, 328–9) a *Baga* mellett 1232-ből *Buga*, 1291-ből *Boga* nevet idéz, a *Bagow* mellett pedig 1356-ból *Bogow* nevet; továbbá a WERTNERTŐL (Nyr. XLV, 206) a *Baga* mellett 1315-ből felhozott *Buga* női név is számba jöhet. Az első szótagbeli *u* valószínűtlenné teszi, hogy a *Buga* névnek a *Magdaléna*-hoz, a *Margaréta*-hoz, sőt a *Mag*-hoz is valamely köze lenne. Így a *Bag-* kezdetű női nevek egyike-másika esetleg a *Buga* női névnek, illetőleg ezen név alapnévének (?)¹ becéző változata is lehet, a nevekben nem példátlan *u* ~ *o* ~ *a* váltakozással (fejlődéssel?), vö. az egymással összetartozó *Fukó*, *Fokó*, *Fakó* férfinevekkel (RÁCZ ENDRE: MNy. XLII, 53). Ez azonban kevésbé valószínű.

Szóeleji *m* ~ *b* váltakozás eredménye lehet a *Manga* női név (pl. 1358: „pro domina *Manga* vocata”: MNy. XI, 423 és AnjouOkm. VII, 123) mellett — amit VARGA (i. m. 73) a *Mangics*-csal együtt KUBINYI FERENC nyomán, nem tudni, milyen alapon, a *Mária* becéző származékának tart — az 1371-ből, 1388-ból és 1400-ból idézhető *Banga* női név (Nyr. XLV, 205; ZsigmOkl. I, 42; MNy. XI, 328); bár itt is figyelembe kell vennünk ilyen adatokat: 1303: *Bung* (Nyr. XLV, 206) | 1317: *Bungo* (uo.) | 1312 stb.: *Bunguch* stb. (uo.) | 1348: *Bonguch* (MNy. XI, 328).²

Az ikerítésre felhozott példák egy része tehát kétes. BERRÁR sem a *Bag-*, *Bog-*, *Bug-*, sem a *Mang-*, illetve *Bang-*, *Bong-*, *Bung-* kezdetű női neveket nem tárgyalja dolgozatában. A *Mag-* ~ *Bag-*, *Mang-* ~ *Bang-* ikerítéses becézést azonban legalábbis feltehetővé teszi az egyszer tetten ért *Magics* ~ *Bagics* játszi névalakítás.

5. Az ikerítéses becézést MELICH (MNyTK. 15. sz. 12) és VARGA (i. m. 11) csak a magánhangzón kezdődő nevekkal kapcsolatban tartja lehetséges-

¹ WERTNER 1277-ből *Bug* női nevet is közöl (i. h.). Érdekes, hogy a *Bug*, *Buga*, *Boga* neveket általában szolgálólányok viselik.

² Ez utóbbival a fentiek alapján esetleg kapcsolatba hozható az említett *Mangics* név, pl. 1328: *Mang[y]ch* (AnjouOkm. II, 345–6). Az *-ucs* (*-ocs*, *-acs*) ~ *-ics* megfelelőre vö. *Anducs* (*Andocs*, *Andacs*) ~ *Andics* (I. MIKESY SÁNDOR: Nyr. LXXVII, 131).

nek. Mégis maga VARGA említ egy ilyen becézést: *Jula ~ Pula* (i. m. 12; vö. CSEFKÓ GYULA: MNy. XXIV, 44). HORGER (Nép és Nyelv I, 80) idéz egy *Judit*: > *Juci ~ Muci* nevet, s a *Manci* név kialakulását — nem teljesen meggyőző módon — így magyarázza: *Anna*: > *Anci ~ Panci* > *Panci — Manci* (uo.). Hasonló másodlagos ikerítéssel keletkezett a *Csöre* és a *Csöri* becenév az (*Erzsébet* >) *Örzsébet*-nek (*Öre* ~) *Pöre*, illetőleg (*Öri* ~) *Pöri* becezőjéből (CSEFKÓ: i. h.). KÚNOS (i. h.) szerint „játszi gúnyolódásoknál vagy ingerkedésnél” mássalhangzóval kezdődő neveket is ikeríthetnek, pl. *Sándor-Bándor*, *Gyula-Bula*, *Julcsa-Pulcsa*, *Zsuzsi-Buzsi* stb. Magam is tudok egy *Julianna*: > *Juci ~ Puci* beczésről. Mindezek azt igazolják, hogy mássalhangzón kezdődő névnek is lehet ikerített változata. Különösen megtörténhetett az ikerítéses beczés a mi *m* kezdetű neveinkkel kapcsolatban, hiszen a szóeleji *m ~ b* megfelelés nem ritka jelenség ikerszavainkban (vö. LEHR ALBERT: MNy. IV, 357). Ha ugyanis egy mássalhangzóval kezdődő szót ikerítünk, az utótag első hangja gyakran labialis mássalhangzó lesz (vö. PAIS: MNy. XLVII, 147). Ha pedig már az előtag szókezdője is labialis, mégpedig bilabialis mássalhangzó (bilabialis nasalis), akkor az utótagban ennek helyére a legtermészetesebb módon egy másik bilabialis mássalhangzó (bilabialis explosiva) léphet.

RÁCZ ENDRE

A kiskunsági *-li*, *-li* > *-la*, *-le* képzős földrajzi nevek

I.

1. Mivel a cikkem során idézett török nevek több nyelvhez tartozva különböző alakjait mutatják ennek a képzőnek, célszerű egy pillantást vetni e melléknévképző történetére. Az ótörökben a teljesebb *-liq*, *-liq*; *-luq*, *-lüq* a képző alakja. A manichaeus emlékek úgynevezett *n*-dialektusában még *-laq*, *-lüq* is előfordul. Mindenütt 'valamivel ellátott, valamihez tartozó' a jelentése (VON GABAIN, *Alttürkische Grammatik* 65), vagyis a magyar *-s*, illetőleg *-i* melléknévképzőnek felel meg. Nem tévesztendő össze a *-liq*, *-lik*; *-luq*, *-lük* főnévképzővel, mely leginkább a magyar *-ság*, *-ség* képzővel azonos funkciójú. A melléknévképzőt látjuk például a *Baliqliq* (a. m. 'Halas') folyónévben, a VIII. századból való šine-usui feliratban (RAMSTEDT, *Zwei uigurische Runenschriften* 30—1). Ugyancsak az ujgurban látjuk: *qamišliq bärk ariq* (a. m. 'nádas nagy árok': *Suvarnaprabhása*, ed. MALOV, *Памятники древнетюркск. письменности. М.—Л., 1951. 173*). A *Qutluq* személynév a *qut* 'szerencse' szóból szintén igen korai (THOMSEN, *Mss. in Turkish Runic Script: JRAS. 1912: 186*). A középtörökben Mahmüd al-Kāšgari XI. századi szótárában *Qargaliq* (a. m. 'Varjas') egy vár neve Turkesztánban, a Talasz folyó mellett; *Qutluq* személynév ugyanott. De a kipesak népből valónak mondott *Qanli* névben a rövidült *-li* alakot látjuk (BROCKELMANN, *Mitteltürkischer Wortschatz* 247—8). A jórészt ma is meglévő nyelvjárások osztályozásának egyik fő kritériuma — a *tağ* 'hegy' szó mellett — éppen e képzőnek az egyes nyelvjárásokban, illetőleg nyelvjáráscsoportokban való képviselete mikéntjén alapszik. LIGETI LAJOS világos rendszerezése (vö. *SzófSz. XV. l.*) után legutóbb RÁSÁNYI — főként SZAMOJLOVICS rendszerezésének továbbfejlesztésével — a következő felosztást szerkesztette: délnyugati (oğuz típusú) nyelvjárások:

oszmánli, délkrími, azerbajdzsáni, türkmén: *-li*; Éélkeleti (csagatáj típusú) nyelvjárások: keletturkesztáni, városi özbek, szárt: *-liq*; északnyugati (kipcsak típusú) nyelvjárások: kazak, kirgiz, nomád özbek, baskir, kazáni tatár, miser, nogáj, kumük, karacsáj, balkár, karaim: *-li*. Idetartozott a kun és a besenyő is. Az északkeleti csoporthoz tartoznak az Altáj, Tannu-Tuva és Szaján hegységek nyelvjárásai az ojtrot kivételével, s az abakáni nyelvjárások: *-liq*. A Tomszk környékén élő nyelvjárásokat középészakinak nevezi RÄSÄNEN, s ezekben *-li* a képző (Contributions au classement des langues turques: Rocznik Orientalistyczny XVII, 92—5). Számunkra ez alkalommal az a legfontosabb, hogy a kipcsaki szótárak — a XIII. századtól kezdve mind — a *-q* eltűnését mutatják: *erdemli* 'virtuosus', *jabovly* 'mit einer Hülle versehen' (GRÖNBECH, Komantisches Wörterbuch), *körklü* 'szép', *qutlu* 'boldog' (Abu Hayyân, Kitáb el-Idrâk, ed. CAFEROĞLU), *atlu* 'reiter', *saqallu* 'bärtig' (HOOTSMA, Ein tü.-arab. Glossar) stb. Éppen így az orosz évkönyvek kun tulajdonnevei is: 1169, 1185: *Тоглыи*, *Товлыи* (Летопись по Лаврентиевск. сп. Спб., 1881. 342, 375); 1190: *Тоглыеву* (Лет. по. Ипатск. сп. Спб., 1882. 450); 1262: *Кутлыби* (Лет. Лавр. 453); 1305: *Кутлыбуз* (uo. 501; Лет. Ипатск. 578); stb. A kipcsaki eredetű egyiptomi mam-lúkok között is: *Mängli-boga*, *Qutlu-bäk*, *Tulu* < *Tuglu* (SAUVAGET, Noms et surnoms de Mamelouks: JÄs. 1950: 51, 53, 56).

A *-li*, *-li* képzős nevek a törökség földrajzi neveinek a legelterjedtebb csoportját alkotják. — Elterjedtség tekintetében is, jelentéstani szempontból is a magyar földrajzi nevek azon kategóriájával hasonlíthatjuk őket össze, amelyet már középkori okleveleinkben is bőven látunk szerepelni: 1297: „villa *Fyuzes*”, 1327: „nemus *fizes dictum*”, 1251: „in valle *chuchinus*”, 1264: „nemus *Reketias dictum*”, 1391: „in latere montis *Baglyas vocati*”, 1528: „infra locum *Varyas cheree vocatum*” (Oklsz.) stb. PESTY FRIGYES kéziratosa Helynévtára a Kunságból és a Jászágából említi a következő neveket: *Baglyas* (Jászmihálytelek), *Ürmös*, *Hódos*, *Иаттыús*, *Ózes* (Karcag), *Varjas*, *Darvas* (Kunmadaras), *Kigyós*, *Keselyús* (Kunszentmiklós) stb., melyek egy-egy érre, halomra, fenékre, szigetre, kis erdőre és rétre vonatkoznak.

Különösen gyakoriak a törökségben is a megjelölni kívánt hely jellegzetes növénye vagy állata nevéből képzett ilyen nevek, például a kazak nyelvterületen: *Каскырды* (АОП. 38); *Каскырлы* 'Farkasos' (АОП. 62); *Джыланды озеро* 'Kigyós tó' (КЮАР. X); *Тышканды* 'Nyulas' tó a Mertvyj Kultukon (uo.); *Караганды* 'Caragana-val benőtt', az északi szélesség 45. s a keleti hosszúság 56. fokánál; *Sarimsaqti* 'Fokhagymás', vidék a Balkas tótól északkeletre, továbbá a Lepsza mellékfolyója (Petermanns Mitteilungen Ergbd. 43. Tafel); *Qayindi* 'Nyíres' (HEDIN, Southern Tibet IX, 104). Baskir-földön: 1708: *Чертанлы* 'Csukás' tó (Материалы по истории Башкирск. АССР. III, 19); 1714: *Кундузды* 'Hódos' Ufa vidékén (i. m. 113); *Аюлы* 'Medvés', *Қараайлы* 'Fenyős', *Қарсақлы* 'Rókás' (Записки И. Р. Георг. Общ. VI, 419, 425, 454). Kelet-Turkesztánban számtalan *-liq*, *-lik* végű földrajzi név tartozik ide; *Yäkänlik* 'Gyékenyes', *Tikkenlik* 'Tövises', *Ögälik* 'Vadkenderes' (HEDIN, Southern Tibet: General Map of Eastern Turkestan and Tibet. Sheet II, III, V) stb. Az ojtrot nyelvterületen: *Аюлу*, *Бакалу* 'Békás', *Балыкту* 'Hallas', *Бөрүлү* 'Farkasos', *Талду* 'Füzes' stb. (БАСКАКОВ-ТОЩАКОВА, Ойротск. Слов. 198—205).

2. A tárgyalt kiskunsági nevek végén azonban nem *-li*, *-li* van. Az ótörökben — mint láttuk — van ugyan a *-liq*, *-luq*; *-lig*, *-lüg* mellett *-laq*, *-läq* alakja is a képzőnek, s mint a *liq* stb., ez is elveszithette volna egyes nyelvekben a *q*-t, azonban az ismert *-la* végű szavak: *qışla*, *yaıla*, *tarla* stb. jórészt igei

eredetűek (-*la* denominális¹ igeképző + -*ğ* participiumképző), vagy még tisztázandók (*borla*,¹ *tuzla* stb.), vagy talán az -*ilä*-vel való összetételből erednek (pl. *qurla*: BANG: Turán 1918: 93). A karacsájban ismert -*la*, -*le* szóvég meg a -*lar*, -*ler* többesjeltől rövidült: *atla* < *atlar*, *itle* < *itler* stb. (PRÖHLE, Karatschaische Studien: KSz. X, 221), azonban semmi indicium sincs arra, hogy ezzel a jelenséggel a kunban számolhassunk.

A mai kipcsaki típusú nyelvek közül a kazáni tatárban BALINT GÁBOR megállapítja a -*li* mellett, a -*li* helyett egy -*le* képző jelenlétét (Kazáni tatár nyelvint. 32—3). DMITRIEV szerint a baskirban meg -*li*, -*lo*, -*le*, -*lō* a képző: *селе*, *мозло* stb. (Грамматика Башкирск. языка 68), de nem tudjuk, hogy mindez mennyire régi.² A kazáni tatár, baskir, kazak tulajdonnevek orosz átírásában a -*li* szóvégződés gyakran -*le*, -*ля*, -*ль*, a -*li* meg a -*лы* mellett vagy helyett -*ла*, néha -*ля* vagy -*ле* alakot kap: kazak *Укуле* (l. alább), *Куркуль* (l. alább); baskir *Зурикле* < *zirik* 'éger' (Стат. опис. лесн. пространства между Уралом и Иком. Зап. И. Р. Геогр. Общ. VI, 453, 464, 465), *Қарагаилы* és *Қарагайла* (i. m. 421, 464), *Çaganlı* és *Çaganla* 'Juharos' (BEZSZONOV—MUNKÁCSI, Baskir helynevek: Ethn. XIII, 165, 167), 1709: *Ярыклы* tó (Материалы по Ист.. Башкирск. АССР. III, 51), 1735: *Ярыкла* (i. m. III, 498), 1746: *Камышла* (i. m. III, 440), 1706: *Чертанлы* 'Csukás' (i. m. III, 19), 1713: *Чертонла* folyó (i. m. III, 98) stb. Ennek az ingadozásnak azonban a kipcsaki szótárakban nem látjuk nyomát, a Codex Cumanicusban sem (talán a *borla* kivételével), s az orosz évkönyvek *kun* (*polovec*) neveiben sem. Mindössze a Слово о полку Игореве-ben emlegetett *Каяла* (ed. ЈУГОВ—ГРЕКОВ—ОРЛОВ, М., 1945. 237., 277., 351., 391., 642. sor; < *qaya* 'szikla') folyónevet idézhetem, mely másutt is előfordul a törökségben, például az Urál hegység baskirok által lakott részében (Зап. И. Р. Геогр. Общ. VI, 467). Ezek után, bár nem állíthatjuk határozottan, hogy a magyarországi kunban vagy mivel a betelepülés több rétegű volt, annak egy részében nem lehetett ma újabb fejleménynek érzett -*li* \approx -*la*, illetőleg -*li* \approx -*le* megfelelés, valószínűbbnek kell tartanunk, hogy a -*li*-ből -*le* s a -*li*-ből -*la* a magyarban fejlődött. Erre látszanak utalni a következők: a magyarországi kun *Jurguche* (< *-ci*) személynév 1330-ból (GYÁRFÁS, A jászkunok tört. III, 472); 1436: *Cherche*, 1475: *Cherchy* (i. m. III, 596, 676) < *čerči* 'mercator' (CodCum.); az 1347-ben említett *Althabarz*, azaz *Altibars* (i. m. III, 484) név *alti*-ja (ГОМБОЦ, Árpádkori török személyneveink 37); vö. ehhez a Nogai kán korában szereplő kipcsaki emir nevét: *Алтибарс* (Смирнов, Крымское ханство 100); az 1521-ben szereplő *Jangortha* (GYÁRFÁS III, 754); talán az 1340-ből való *Kochola* (GYÁRFÁS III, 479) név (< *Qočulı*); az *Orgonda* (*zenthmiklos*) településnév 1521-ből (GYÁRFÁS III, 752); ezt vö. az anatóliai *Urganlı* falu nevével (Köylerimizin adları. Ist., 1928. Manisa vilayet Turgutlu járásában). Idetartoznak még: 1439 stb.: *Gyolchā* (< *jolči* 'utas') (GYÁRFÁS III, 735—42 stb.), vö. e névhez: *Jolči ügä*, az uigur idiqt egyik nőkerje (Rašideddīn-ХЕТАГУРОВ I/1, 177), kazak, szárt, tadzsik *Юлчы*, *Джолчы*- (*бай*, *бек*) személynevek (Протоколы Туркестанск. Кружка Люб. Археол. IV, 77; КСКО. VIII, 210, 201); 1469: *Kachkanchiw* (< *qačqinčig*, erről

¹ A Codex Cumanicusban *tarlov* 'der Acker' és *borla* 'Weingarten' egyidejűleg fordulnak elő. A *borla* denominalis eredetű.

² Felbukkan ugyan a magyarországi kunok között is 1347-ben egy *Jamulo* személynév (GYÁRFÁS III, 484), vö. alt., tel. *yamı* 'das Ansehen, mächtige Stellung' (RADL.), de e név -*lu*, -*lo*-ja már magyar fejlemény lehet, vö. csuv. < kazáni tatár *Ямула* szn. (Магницкий, Чув. Яз. им.)

másutt); 1353, 1368: „*Karla capitaneus Cumanorum*” (< *qarlı* 'havas') (GYÁRFÁS III, 487, 504); jól igazolható név a törökségből, vö. kazak *Қарлыбай* (СОК. 56, 72); 1068, 1071: *قارلو التركى* (Ibn al-Athîr, ed. TORNBURG X, 40; Ibn al-Qalânîsî, ed. AMEDROZ 98); stb.

A *-li > -le* megfelelés esetleg az *i*-nek az ómagyarban az *i*-zó nyelvjárá-sokban — legalább is más helyzetekben — megfigyelt egy fokkal nyíltabbá válásával lehet kapcsolatos, de arra is gondolhatunk, hogy a kun *-li i*-je bizonytalan színezetű, redukált hang volt, s ez a magyarban hangzóhelyettesítéssel lett *e*-vé. Így válhatott a bizonyos mértékben redukálódott *i*-ből is *a*, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a magyar nem ismerte a velaris *i*-t. Hogy mindez a magyar nyelv török jövevényszavainak a szempontjából sem érdektelen, valószínűnek mutatja az a két szó, amelyre a Magyar Nyelv-tudományi Társaság 1954. június 22-i ülésén LIGETI LAJOS utalt: török *qaqi* > magyar *káka*, török *darî* > magyar *dara*.

A tárgyalt képző magánhangzójának a baskirban és a kazakban stb. fentebb bemutatott ingadozása is a redukáltságra mehet vissza, amit egyébként GRONBECH már a kunban is megállapít: „Im Komanischen, genau so wie in so vielen modernen Türkischen, die Suffixvokale unvollständiger artikuliert wurden als die Stammvokale” (Komanisches Wörterbuch 17).

II.

Kargala

Bár ezt a nevet nem tudom oklevelekből idézni, mégis ezzel kezdem a kiskunsági *-li, -li* képzős nevek sorát, mert etimológiája annyira világos, hogy erősen támogatja az ebbe a kategóriába sorolt egyéb nevek magyarozatát.

PESTY Helynévtára (XXII. köt.) az akkor Kunszentmiklóshoz tartozó Orgovány pusztáról említi a „*Kargala* zombos kaszálót”-t. Maga a tőszó, a *Karga* is előfordul a kunsági határrésznevek között: Karcag határában van vagy volt *Karga*, *Kargaderék*, *Kargahát* (PESTY XXII. köt.). Bár mind a *Qarğa* (sor és szagáj *Qarğa* nemzetségeket RADLOFF említi: Aus Sibirien I, 213; Proben IX, 370, 432 stb.), mind a *Qargalı* név mint valószínűleg személynévi eredetű nemzetségnév is előfordul, például a baraba-tatároknál, a *Қарғалинская управа*-ban (АРИСТОВ, Заметки. Жив. Старина 1896: 350; RADLOFF, Aus Sib. I, 244), mégis úgy vélem, hogy a mi *Kargala* nevünk — mint kiskunsági társai is — nem személynévi eredetű, hanem egyszerűen olyan határrészt jelöl, amelyen valaha feltűnően, illetőleg jellegzetesen sok *qarğa* mutatkozott. A *qarğa* szó valamennyi köztörök nyelvben megvan, megvolt a régiekben is, az ótörökben (VON GABAIN, Alttürk. Gramm. Glossar), Mahmūd al-Kāšgarinál, Ibn Muhannánál, a kipszaki szótárakban stb., s mindenütt 'holló' vagy 'varjú' a jelentése.

A *Qargalı*, illetőleg *Qargala* földrajzi név nagyon gyakori a törökségnél. G. АНМАРОВ a miser nyelvterületről és Turkesztánból négy *Qargala* és három *Qargalı* nevet sorol fel. Szerinte a nomádok neveznek így településeket, mert (?) a varjúkárogást szerencsehozónak tekintik (О языке и народностей мишарей ИОАЭК. XVIII, 130—1). Kazáni tatároknál használt arabos személynevek közé is behatolt mint nisba egy 1806-ban elhunyt šeyh nevében: الشیخ الکریم القرغالی اید الرشید بن عبدالکریم القرغالی, *al-Qargalı* (M. M. RĚMŹI, Talfiq al-ahbār fi mulūk al-tātār. Orenburg, 1908. II, 420). Az 1712-ben, baskir földön említett

Каргалы (деревня) előfordul *Каргала* alakban is (Mat. по. Ист. Башк. АССР. III, 8, 279). A baskir földön *Qarqala* folyó is van, melyet BEZSZONOV a *qarqali* szóval magyaráz (Ethn. 1902: 165). *Qarqala* folyót kazak területen, Turgai környékén is ismerünk (КОСТЕНКО: Туркестанский край II, 41). *Каргалы* (урочище) szintén kazak területen van, a petropavlovszki kerületben (АОП. 30). Az Amu-Darja jobb partján, Vahs vidékén is volt egy ilyen nevű qışlaq (Турк. Ведомости 1888—82). *Каргала* vasútállomás Cskalovtól (Orenburgtól) nyugatra ma is megvan (Атлас Командыра РККА 21 Е6). *Каргалы* Csisztopoltól délkeletre (i. m. 24). *Каргалинская* Mahacs-Kalétól északnyugatra (i. m. 21), s *Каргалык* (mint fentebb láttuk, a kelet-turkesztáni *-liq* szabályos megfelelője a kazak, baskir *-li-nak*) Járkendtől délkeletre található (i. m. 26 M. 20). *Якшы-Каргала* (*yaqşı* a. m. 'jó') és *Яман-Каргала* (*yaman* 'rossz') az Пек mellékfolyói Orszkától délnyugatra (Карта Земель Киргизов, сост. Ханыков 1832.) Hat *Karğalı* és tizenkét egyéb *Karğa*-falunevet ismerünk Törökországban is (Köyler Nüfusu 1927.).

Ügüle

Az oklevelekben említett nevek közül ezt veszem elsőnek, mert ez amellett, hogy etimológiája világos és félreérthetetlen, a legkorábban fordul elő: 1359: „vadt ad *Vgulehomoka* . . . abinde . . . ad quoddam halm Kolpakorhana” (GYÁRFÁS III, 499). Töve az *ügü* szó. Már Mahmüd al-Kāşğari többször említi mint „a tiszta török” nyelvjárásoknak s hangsúlyozottan a kipszaki ejtésnek a kritériumát, hogy ott nem *h*-val, hanem *g*-vel ejtik: *اوكى ügi*, s jelentése arabul *البوم* (ed. BESIM ATALAY I, 9, 161, III, 113, 238; hasonmás 91). Az arab szó jelentése 'Bubo' (FREYTAG), azaz 'uhu'. Ibn Muhanna (ed. KILISLI RIFAT ۱۷۶) is *اوكى* alakban ismeri. Ami számunkra különösen fontos, a kipszaki szótárak mind regisztrálják. Abü Hayyān szerint azonban *اوكى ügü* (el-Idrāk, ed. CAFEROĞLU 19), az et-Tuhfet szerint is *ügü* (*اوكى* ed. B. ATALAY), s a CodCum. *vgu*-ja is *ügü*-nek olvasandó: 'dugus' (Eule). *Ügü* a Muştâq-ban is (ed. ZAJĄCZKOWSKI).

Megvan az oszmánli nyelvjárások némelyikében is: *ügü kuşu* 'öleş yiye bir kuş (?) Anadilden Darlameler', *ügü* 'puhu kuşu' Çorum és İzmir vilayet-jeiben (Söz Derleme Dergisi V.). A kazakban *ükü* 'филин' (Полн. Кирг. Словарь. Оренб., 1903.). A kirgizben is *ükü* 'Bubo turcomannus' (ALMÁSSY, Karakirgiz nyelvészeti jegyz.: KSz. II, 113 és ШИТНИКОВ: Птицы Семиречья. М.-Л., 1949. 191). A teleutok egyik totemisztikus eredetmondájában (ПОТАНИН: Очерки IV, 177) és a kazakoknál is szerepel, mint állatós (i. m. II, 4 és НЕМЕТН, НонКиял. 70). Kicsinyítő képzős származéka a *Угучек*, mely a qizil nép egyik nemzetségének a neve (ЯРЫЛОВ: ҚЫЗЫЛЦЫ 38). Az *ü*-t az orosz források *ю*-val vagy *y*-val jelölik.

Az *Ügüle* földrajzi név jelentése tehát 'Baglyas'. Ez a név a magyar névadásban is gyakran szerepel, a középkorban is (vö. OklSz.). A török földrajzi nevek között is megtaláljuk: *Укуле* (урочище), olv. *Üküle* (АОК. 38) a kazakok területén, Kokcsetav környékén.

Kürküle

1488: „per stagnum Haryzthy ad caput *Kwrkwle*”, a Kecskemét, Alpár és Kécske közötti Szentkirályszállás határában (GYÁRFÁS III, 698). Minden bizonnyal egy fölthető kun *kürkü* 'valami fajdféle madár' jelentésű szóra

megy vissza, amelyet a következő szavak alapján következtethetünk ki: szagáj és kojából *kürkü* 'der Birkhuhn' (RADL.) ~ kazáni tatár *kürkä* 'pulyka' (PRÖHLE, Tatár nyelvjárási adalékok: НУК. XXXVIII, 361) ~ baskir *kürkä-индюк* (КАТАРИНСКИЈ) ~ oszm. nyelvj. *kürke* 'kulučka olmuş tavuk' ('kotlóssá lett tyúk', Van környékéről közli a Söz Derleme Dergisi). Meg kellett lennie a kazakban is; erre utal a *Куркуле* (урочище-) név Petropavlovszk vidékén e század elején (АОП. 86), továbbá az alma-atai kerületben (СОВ. 4). A Szpasszk környékéről a XVIII. században említett *Куркуль* folyó neve (Сборник материалов по истор. казанск. ИОАЭК XVIII, 200) is idetartozhat csak. Hogy a kunsági földrajzi név jelentése csak 'Fajdos' lehetett, 'Pulykás' ellenben nem, az nem szorul magyarázatra, mert a pulyka csak Amerika felfedezése után került át az óvilágba.

Csengele

1493: „reliquam dimidietatem ipsius Kempeth a parte occidentali ad *Chengele* extendente” (GYÁRFÁS III, 709). A halasi kun székhez tartozott. 1683-ban Kecskemét város jegyzőkönyvei említik *Csengelye* alakban (NAGY SZEDER ISTVÁN, Kiskun-Halás Város története I/2, 48). A nagy kiterjedésű terület két részre szakadt. Eszterházi Zsigmond jászkun főkapitány egy utasítása már 1690-ben „*Alsó és Felső Csengelye*”-t sorol fel a kiskun puszták között (i. m. I, 60). A BALLA-féle térkép 1793-ban Kistelek és Félegyháza között „*praedium Alsó Csengele*” és „*praedium Felső Csengele*”-t tüntet fel. PESTY Szeged leírásában „*csengelei* nagy és kis erdőségek”-et említ még a múlt század hatvanas éveiben. Ma, 1950 óta *Csengele* k ö z s é g lett; anyaközsége Szeged (Hnt. 1952.).

Magyarból és szlávból a név nem fejthető meg, s környezete különben is törökségre, a kunokra utal. Lennének ugyan olyan török szavak, amelyekből hangtanilag egyszerűbben meg lehetne magyarázni: *çenge*, *çengi* anatóliai nyelvjárási szavak (Söz Derleme Dergisi I, 324.), — de ezek a szavak vagy jelentés-tanilag nem állíthatók be egykönnyen a -li képzős földrajzi nevek csoportjába, vagy csak kis területen használt, elszigetelt szavak. A megoldás tehát másutt keresendő. Minden valószínűség szerint a nagy területen elterjedt *Çengelli* ~ *Çingildi* ~ *Çingelik* földrajzi nevek mutatják még a helyes utat.

Mielőtt ezeket bemutatnám, utalok arra, hogy maga az alapszó: *Çengäl* ~ *Çängül* ~ *Çingil* ~ *Jingil* is ugyancsak előfordul földrajzi nevekként, ami magától értetődő, ha a jelentését ismerjük. A valószínűleg a XVI. század elejéről való Abuşqa Lügati című szótár alapján THURY JÓZSEF a csagatáj irodalmi nyelvből közli a „*çengel* (orman) erdő” szót, megjegyezve róla, hogy perzsa eredetű (KSz. V, 20). Kelet-Turkesztánból GRENARD a „Termes géographiques Turcorientale” között sorolja fel a *چنگل* 'forêt' szót (Le Turkestan et le Tibet: Étude ethnographique 382). VÁMBÉRY a középpázsiai földrajzi terminológiában szintén felsorolja: „*tschengel*, *dschengel* kleiner Wald” (Die geographische Nomenklatur Zentralasiens: Petermanns Mitt. 1891, Sonderabdr. 26). LE COQ szerint „*jängal* 'Gestrüpp'” (Osttürkische Namenliste: Southern Tibet IX, 102). BASZKAKOV és NASZLOV a Kelet-Turkesztánba több alakban, két rétegben is átkerült szó *jangal* változatának több jelentését ismeri: 'лес, заросли кустарника главным образом по берегам рек и озер' (Уйгурск-русск словарь. М., 1939.). Érthető ez a jelentésfejlődés, hiszen ott a kevés oázison kívül csak a folyók partján van növényzet. A tarancsiban a *jangal* jelentése 'куст-

арниковыя порозли с талом и друг разчительностью' (PANTUSZOV, Образцы таранчинск. народн. лит. Казань, 1909. 51). Az afganisztáni özbegben meg *dzengal* 'wilderness' (JARRING, Uzbek Texts from Afghan Turkestan 186). Bár RADLOFF szótára nem regisztrálja, mégis RADLOFF jegyezte fel a kirgiz Manasz-époszban a *čengäl* szót: „taqimín *čengäl* sidirgan, töröm!” (Proben V. Text 24). A fordításban: „das Tschengäl dir die Kniekehle streift, mein Fürst!”. Ehhez megjegyzi RADLOFF, hogy a *čengäl* 'ein Kraut' (Proben V. Übs. 24). Azt hiszem, nem tévedek, ha az összefüggés alapján arra következtetek, hogy inkább 'bozót' jelentésre kell itt gondolnunk vagy bozótot alkotó valamilyen bokorféleségre, melyen Kőkő qan keresztül lovagolt. Jelentésszükü-léssel ugyanis két cserjére is vonatkozik a *čengäl*, *čingil*, illetve *jingil* szó. Az Urungu folyó vidékén, Dzsungáriában POTANIN a szakszaul és a nád mellett a *jingil*-t mondja jellegzetes növénynek, és azonosítja a tamarixszal (Очерки I 69). GRUMM-GRZSIMAJLO ugyanezen a területen a Halimodendron nevének mondja (Западная Монголия I, 297). RADLOFF szerint a kazakban *jangil* a Tamarix gallica neve. KÖPPEN azonban *čingil*-ről, illetve *jingil*-ről tud, s ez az egész turkesztáni steppezónában elterjedt Halimodendron argenteumot jelöli (Die geogr. Verbreitung der Holzgewächse des europ. Russlands und des Kaukasus. Spb., 1889. I, 205–8). KÖPPEN adatait PRZSEVALSZKIJTól veszi, aki tudvalevően a keleti részét keresztezte a kazakok és kirgizek nyelvterületé- nek. Az Ili-völgy flórájának jellegzetességei között a borbolya és a tamarix mellett ALMÁSSY is „a benmszülöttek *csingil* nevű tuskés, sűrű bozótját”-t, a Halimodendront emeli ki (Vándorutam Ázsia szívébe. Bp., 1903. 123, 161). A toboli tatárban a „*čingil* ágaji” a Halimodendron ugyan, de a *-lik* melléknév- képzős alak, a *čingillik* jelentése: 'терновник', illetve 'тёрн' (ГИГАНОВ: Сл. Росск.-татарск Слб., 1804.). Az előbbi általában tövises bokrot, az utóbbi meg Prunus spinosát (kökény), Halimodendront jelent, vagy jelzős össze- tételeiben egyéb tövises bokrokat.

Az oszmánliban is régóta meg kellett lennie a *čengel* szónak. MENINSKI szótára azonban már 1677-ben összekeveri egy 'uncus, harpago, ungues et avium rapacium rostrum' jelentésű, a perzsából átkerült, az oszmánliban és a kirgizben ma is élő homonimával (ALMÁSSY, Karakirgiz nyelv. jegyzetek: KSz. II, 113), de közli a 'sylva, desertum' jelentést is. Közli a törökben is aktív perzsa *-istan* képzővel alakult *čengelistan* szót is, 'arboribus consita via, mons, sylva, hortus' jelentéssel. Bár a 'silva' jelentésű *čengel*-t REDHOUSE és SAMI BEY szótárai már nem ismerik, s REDHOUSE-nál is csupán a *čengelistan* 'a jungle of thorny bushes, a thicket' fordul elő, az ugyancsak REDHOUSE által említett *čengel saqizi* kifejezés 'the inspissated juice of a species of thistle or cardoon, acarna gummifera' inkább a mi *čengel*-ünk emlékét őrzi, s nem a 'hook' jelentésű homonimával függ össze, mint REDHOUSE gondolta. Különben a Kars környéki nyelvjárásban megvan még a *cengel* (olv. *jangäl*) 'küçük fidan' (CAFEROĞLU, Doğu illerimiz ağızlarında toplamalar 237).

A szó nem autochton a törökségben. Az afganisztáni özbegek *dzengal*-ja, a kelet-turkesztáni *jangal* és az oszmánli *čängäl* egyaránt a szomszédos Irán, sőt India felé mutatnak. A tadzsikban *čangal* 'лес' (Дехоти — Ершов-Бертельс: Таджикско-русс. сл. М., 1953.). A Pamir völgyeiben meghúzódó wakhi, sangleči-iškašmi, šugni *jangal* ~ *jingäl* 'forest', illetve 'reeds' (G. MORGENSTIERNE, Indo-iranian Frontier Languages II, 524, 396, 24), az orošor *jingal* 'лес' (ЗАРУБИН: Орошорск.-русс. сл. Д. А. Иванова. Вост. Заметки СПб, 1895. 287) jelzik az egyik utat a törökség felé. Megvan a szó Afganisztánban is, Perzsiá-

ban is. A perzsa جنك 'silva, saltus' (VULLERS), illetőleg 'a wood, forest, thicket; a country overgrown with wood, reeds, or long grasses; a jungle' (STEINGASS), továbbá a mazenderani, gileki nyelvjáráások *jeŋgel* ~ *jeŋgel*, az Afganisztánból bevándoroltak bengesi *jeŋgal*-ja, az észak-iráni kurd nyelvjáráások *jeŋgal* ~ *jeŋel* 'forêt' szava (J. DE MORGAN, Mission Scientifique en Perse V. Études linguistiques, Paris, 1904. 116, 202, 301) jelzik a másik utat. Az iráni szavak meg végelemzésben a szanszkrit *jaŋgala*-ra meunnek vissza. Ennek eredeti jelentése 'wasserarm, eine wasserarme Gegend; eine menschenleere, unbewohnte Gegend' (BÖHTLINGK, Sanskrit Wb. 1861. III, 8). A későbbi hindi és maharatta *jaŋgal* „means in strictness only waste uncultivated ground; then such ground covered with shrubs trees or long grass; a forest a thicket; a tangled wilderness” (HOBSON—JOBSON being a Glossary of Anglo-Indian Colloquial Words and Phrases etc. by H. YULE and C. BURNELL. Lo., 1886. 358—9). A hindusztánban FALLON a belőle képzett melléknévnek: *jaŋgli* — 'wild savage boorish' jelentését adja (A New Hindustani—English Dict. Banaras, 1879. 482). Indiából a szó a nagy buddhista expansio korában akár közvetlenül is átkerülhetett a Tarim-medencébe.

Természetes, hogy a különféle török *čängäl* ~ *jeŋgil* stb. szavak földrajzi nevekként is előfordulnak. Hogy csak néhányat említsek, keletről Nyugat felé haladva: *Кичи-чингиль* és *Чингиль* Dzsungáriában, az Altáj hegység déli oldalán eredő és a Kara-Irtisbe ömlő folyók (ПОТАНИН: Очерки Сев.-Зап. Монголии. I, 68, 71, 75; ibidem: Карта Рафаилова; Грумм-гржимайло, Западн. Монг. I, 292—5). Három *Кара-Чингиль* nevű *урочище*-t is ismerünk, egyiket a Zaiszan-nornál, másikat a Balkaş-tótól északnyugatra (КЮАР. XII), a harmadikat a Balkaş-tóba ömlő Qaratal mellékén (Petermanns Mitt. Ergbd. 43. Karte). *چنگل Čängäl* egy qišlaq neve Pendzsikent környékén, Szamarkandtól keletre (Записки И. Р. Георг. Общ. I. Сп. С. IV.). *Çengel* falu Anatóliában is van, Kocaeli vilayetjében, Geyve nahiyeban (Köylerin Nüfusu. 1936.). *Çengel kariyesi* (*kariye* 'falu'), *Çengel yaylası* Ankara környékén (AVNI CANDAR, Anadolu coğrafya lügatı. I. Ankara vilayeti A. 1936.). *Çengel köyü* a Boszporusz keleti oldalán (*چنگل کوی*: REDHOUSE), ma *Çengelköy*. A szó többese, *Çengeller* négy falunak a nevévé is vált az itt-ott erdős-bozotos Északnyugat-Anatóliában, Bilecik, Bolu és Zonguldak vidékén (Köylerin Nüfusu. 1936.).

Volt idetartozó falunév Magyarországon is. 1408-ban Fejér megye tartozékaként szerepel az egyébként a Kiskunság peremén, Kiskőröstől északra lévő *Chengela* (CSÁNKI III, 322). A -d képző — mint erre BENKŐ LORÁND figyelmeztet — itt már valószínűleg puszta földrajzinév-képző funkciójú.

Nemcsak a nagy — részben a kipszaki nyelvjáráásokhoz tartozó — területen szétszóródott adatok, hanem a jelentésfejlődés hosszú útja is valószínűvé teszi, hogy a szó régi jövevény a törökségben. Kášgari segítségével már a XI. századi törökség nyelvében is kikövetkeztethetjük a megvoltát, sőt azt is, hogy már akkor sem lehetett friss jövevényt. Kášgari szótárában található a *چنگل آر čängäl är* jelzős kifejezés, melyben *är* a. m. 'férfi', s amelynek arab értelmezése ott *الشربير* (Туркбасım, ed. B. ATALAY, Ankara, 1941. 443). Az arab *šarīr* szót DOZY, illetőleg LANE a következőképp értelmezi: 'caustique, capable de tout; evil, wrongdoing, unjust, bad, wicked, mischievous'. Ha mármost figyelembe vesszük, hogy a 'szúrós, tövises sűrűség' jelentésből a hindusztánban is kifejlődött a 'vad, durva' (*jaŋgli*) jelentés, továbbá, hogy a törökországi cigányban is volt egy valószínűleg idevonható szó, a

čungalo ~ *jungalo* ~ *zungalo* 'méchant, misérable', amelyet PASPATI a fentebb említett hindusztáni *janḡlī*-val hoz kapcsolatba (A. G. PASPATI, Études sur les Tchingianes ou Bohémiens de l'Empire Ottomane. Constantinople, 1870. 555–6), nem zárkozhatunk el azon feltevés elől, hogy a Kászgar *čängäl*-je is az indiai *janḡal*-ra megy vissza. De szerepel Kászgarinál — aki igen nagy terület sok török nyelvjárását regisztrálta — egy másik szó is, amely már nagyobb valószínűséggel, csaknem kétségtelenül a növényzet formát jelölő *čängäl*-re mutat: جنكك *čänglig*. Ennek arab értelmezése اللبلاب *al-lablāb* (Tıpkıbasım 611), melynek LANE a következő értelmezéseit adja: 'A certain plant that twines about trees; convolvulus, a herb which as it rises embraces a tree'. Ugyanaz a szó ez, mint a mai kelet-turkesztáni, ujjurnak nevezett törökségnél élő *čingiläk* 'площ, повилка, повитель' szó (БАСКАКОВ-НАСИЛОВ: Уйг.-русск. словарь), azaz: 'Hedera, Convolvulus, Polygonum, Vicia' A steppe népeinek növénynevei kevésbé differenciáltak, s hacsak nem leegeltetésre alkalmas növényekről van szó, sokszor inkább csak a felületes, külső szemlélet alapján vett típusokat jelölnek. A *čänglig* szó a középső nyílt szótag magánhangzójának a kiesésével **čängälig*-ből, az meg — mint erről alább még szó lesz — **čängällig*-ből rövidült. A *-lig* ~ *-lik* megfelelés teljesen szabályos, és összhangban van a *-li* képző történetét illetően fentebb elmondottakkal (vö. ezzel az alább idézett *Čingälük* földrajzi nevet is). Ami a jelentésfejlődést illeti, ahhoz megjegyezzük, hogy a liánfélék Belső-Ázsiában csupán erdős, fás helyek félárnyékos vagy árnyékos, nyirkosabb részein lehetnek honosak. A **čängällig* > *čänglig* ~ *čingälük* jelentésfejlődése tehát: 'erdőbeli növény → kúszónövény'.

A **čängällig* *ll*-jének a megrövidülése még magyarázatra szorul. De a kínálkozó magyarázat egyúttal az utolsó akadályt is elhárítja a kiskunsági *Csengele* név fejlődése megértésének útjából. Mert, bár arra is lehetne gondolni, hogy a jelentés elhomályosulása után a térben és időben oly közeli *Ügüle*, *Kürküle* és *Kargala* nevek hatása alatt, analógiás úton vesztette el hosszúságát az *ll*, mégis inkább valószínű az, hogy azzal a török hangtörténetben még alig érintett, csupán W. BANG (Turkologische Briefe V.: ÜngJb. X 20, 23) és M. RÄSÄNEN (Lautgesch. der tü. Sprachen: Studia Or. XV. Helsinki, 1949. 139) által fölvetett jelenséggel állunk szemben itt is, hogy az őstörökben aligha voltak kettőzött mássalhangzók, s azon esetekben is, amikor hasonulás vagy tövégi mássalhangzó + képző találkozása révén kettőzött mássalhangzó jött létre, ezek is mind „geneigt sind zu Einzelkonsonanten zu werden, so dass das Erscheinen der Doppelkonsonanten ziemlich sporadisch ist” (RÄSÄNEN i. h.). BANG és RÄSÄNEN példáit — **ul-lug* > *uluḡ* > *ulu* 'gross' és **il-lig* > *ilig* > *ili* 'König' — megtoldhatjuk a fönt említett **čängällig* > *čänglig* ~ *čingälük* példájával. Futólagos vizsgálat alapján azt a benyomást szerezhethetjük, hogy ez a jelenség inkább volt gyakori a kipszaki jellegű, mint az oguz nyelvek területén. Idézhetek rá példákat magából a Codex Cumanicusból is: 1. *könül* + *lü* > **könülü* > *könlü*, vö. *ulu conglu* 'superbus, hochmütig' (GRÖNBECH, KomWb.), ellenben ujjgur *köngüllüg* (BANG—GABAIN, Tü. Turfantexte III.: SBAW. 1930. 71, 89, 120) ~ oszmánli *gönüllü*; 2. *ayil* (et-Tuhfet ~ *ayl* 'cingulum, Bauchgurt, Gürtel': CodCum.) + *-la-* > *ayla-*; 3. *ayil* ~ *ayl* + *-li* > **ayilli* > **ayili* > *ayli* 'Schwanger' (KomWb.)¹; 4. *Yolig-tigin* az orkhoni

¹ Az alapszó és a származék logikai összefüggését illetően vö. H. PLOSS, Das Weib in der Natur- und Völkerkunde. VIII. Aufl. I, 852–8: Die Bedeutung des Gürtels in der Schwangerschaft.

feliratokban < *Yo/l/lf/i/j* (МАЛОВ: Памятники 20, 28); 5. *čölig* is az orkhoni feliratokban fordul elő < *čö(l)lig* (i. m. 26, 29).

A kun **Čängälli* > **Čängäli* > mai magyar *Csengele* is idetartozik. — A török nyelvek egyébként más módot is találnak a kettőzött mássalhangzók kiküszöbölésére. A kazakoknál és több más nyelvben elhasonulással történik ez, például az *ll*-ből *ld* lesz, amit az alatt felsorolt földrajzi nevek egy részénél is megfigyelhetünk. (Ezt látjuk talán a magyarországi kun *Bachkolda* személynévnl is; erről másutt.)

Az itt adott magyarázat persze csak akkor tarthat igényt az elfogadásra, ha a *Csengele* hasonmásait a törökségben is ki tudjuk mutatni. Éppen e neveknek a sokasága, illetőleg elterjedtsége adta az ötletet magyarázatomhoz.

Törökországban három *Çengelli* és egy *Çengilli* van, Tekirdag, Zonguldak és Kırklareli, illetőleg Kars vilájetben (Köylerin Nüfusu. 1936.). Ami ezeknél fontosabb, kazak területen is vannak idevágó példák, természetesen a kazakra jellemző elhasonulással: három *Чингильди* is van az Üstyurton (КЮАР. XI.). *Čingildi* a Balkas-tó egy kis öble a déli part vonalában; egy folyó is viseli ott a *Jingildi* nevet. Egy *Čingildi* a Lepszába ömlő *Saribulag* mellett van, egy másik a Balkas-tóba ömlő *Aqsu* mellett (Peterm. Mitt. Ergh. 42. Karte). *Чингильды* egy völgy neve a Karatal folyó vidékén (Записки по И. Р. Георг. Общ. I, 272). *Jengildi* dombvidék Alma-atától északnyugatra (Peterm. Mitt. Erghd. 42. Karte). *Чингильды* szintén Alma-ata vidékén (КОСТЕНКО: Туркест. Край II, 32). Szó esik egy ily nevű kazak aulról is (ГРОДЕКОВ: Киргизы и Каракирг. Прилож. 40). Még egy kazak nemzetség is: a Qırçaq törzs „Jappas” alosztályának nemzetsége viseli e nevet, valószínűleg azért, mert az eponymos személy valamely ilyen nevű helyen született (Тилло: Перв. народи переписи в кирг. степи. Изв. И. Р. Георг. Общ. IX, 83). Az Aral-tótól északrakeletre 160—180 km távolságban egy forrás neve *Джингильди* (Атлас Командира РККА. 26 ж 14). Taškenttől 80—90 km távolságban egy vasúti kitérő a *Ченгелды* nevet viseli (i. m. 26 к 16). Végül említek egy *Ченгелик*-et, Kelet-Turkesztánból Čärčän vidékéről (КЮАР. XX); ez valószínűen azonos a SVEN HEDIN által térképezett *Chingelik*-kel, a Tarim-medence déli peremének már kevésbé száraz vidékén (Southern Tibet VIII, 345; General Map, Sheet V.).

Mindezek után összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a *Csengele* név török, közelebbről kun eredetű, s hogy ami másutt 'halimodendronos'-t, 'tamarixos'-t, esetleg 'kökényes'-t, 'folyondáros'-t jelent, az a Kiskunságban (mint Kisásziában és talán Taskent mellett) 'erdős'-t, vagy '(tüskés)bozótos'-t jelentett. A Halimodendron és a Tamarix csupán száz-százötven év óta díszlik Magyarországon, eredetileg csak a díszkertekben; a Berberis, a Juniperus communis és a Prunus spinosa (borbolya, boróka és kökény) azonban a középkorban is élt az Alföldön.

RÁSONYI LÁSZLÓ

A jelfunkció és egy bíráló kérdéséhez

Folyóiratunk 1955-i évfolyamában (LI, 290—7) PAPP ISTVÁN „A jelfunkció kérdéséhez” címen bírálóat írt az *emberé*-féle alakok toldalékjának elnevezéseit tárgyaló cikkemről (MNy. L, 301—18). Véleménye szerint dolgozatom a benne foglalt gondolatok éretlensége, a terjengős előadás és homályos

megfogalmazás miatt nem lett volna méltó arra, hogy tudományos folyóirat közölje. Bírálatában éppen ezért nemcsak a jelfunkció vizsgálatával foglalkozik, hanem az én képességeim megítélésével is; ezenkívül a mai magyar nyelvtudomány életének két kérdését érinti: a komoly kritikai szellem hiányát, s a Magyar Nyelv szerkesztőjének és munkatársainak — elsősorban fiatalabb munkatársainak — kapcsolatait.

A Magyar Nyelv szerkesztői lehetőséget adtak arra, hogy PAPP ISTVÁN cikkére én is megtegyem megjegyzéseimet.

A) A cikkemre vonatkozó bírálatához.

1. A bírálatot nyert cikket 1953 őszén írtam. Tárgya már egy-két évvel előbb is foglalkoztatott. Elsősorban azért terelődött rá a figyelmem, mert a gondolkodásbeli viszonyításmozzanatok kiküszöbölődése és ennek nyelvi tükröződése érdekelt, tehát mint ilyen a ragnak képzővé válása is. Az -é toldalék szerepére vonatkozó nézetek és a rá utaló elnevezések vizsgálata tudománytörténeti szempontból sem ígérkezett haszontalannak. Cikkem megírására közvetlenül azok a bírálatok ösztönöztek, amelyek a cikk elején említett alkalmakon a terminológiai különbségekről, ellentmondásokról elhangzottak. Saját tanítási gyakorlatomban a jelekről és az -é-ről az érvényben levő egyetemi jegyzetnek megfelelően tanítottam. A különféle elnevezések engem sem zavartak jobban, mint bárkit, akinek ugyanarról szinte évenként mást kell tanítania, vagy akinek le nem zárt kérdésben más véleménye van, mint amit tanítania kell. Az eddig említetteken kívül egy külső indíték is hozzájárult a cikk létrejöttéhez: az elsősorban történeti érdeklődésű fiatalok többször kaptak buzdítást, hogy foglalkozzanak a mai magyar nyelv leíró nyelvtanának kérdéseivel is. Így történt, hogy el mertem kalandozni középkori nyelvemlékeink adatai mellől olyan területre, ahol általában csak nagyobb múltra visszatekintő szakemberek szoktak forgolódni.

Kéziratom már a Magyar Nyelv szerkesztőjénél volt, amikor megjelent PAPP ISTVÁN cikke a szó nyelvtani jellegéről (MNy. XLIX, 359—70). Ebben több alapvető fogalomnak más értelmezésével találkoztam, mint amilyen az én írásom alapult. Nem tartottam volna helyesnek, ha ugyanazon folyóiratban rövid időközön belül egymásnak bizonyos mértékig ellentmondó cikkek úgy jelennek meg, hogy a második említés nélkül hagyja az elsőt. Ezért cikkem kéziratát a szerkesztőségtől visszakértem, s a második részt átdolgoztam: kibővítettem a PAPP ISTVÁN cikkére vonatkozó észrevételekkel, saját szóhasználatom magyarázataival.

Tehát a cikk gondolatai nem „egyszer véletlenül” jutottak eszembe, nem is valami „meghökkenés” váltotta ki őket, de nem is vitatkozó kedv szeszélyéből születtek.

2. PAPP ISTVÁN bírálatában többször is azt mondja (290, I. szakasz; 295, 12. szakasz), hogy a terminológiai kérdés tisztázását tűztem ki célul magam elé, illetőleg ígértem az olvasóknak. — Nem ígértem ezt. Arra vállalkoztam, hogy az elnevezésben mutatkozó zavar múltját és jelenét bemutassam, kutassam a zavar okát, s az -é funkciójára vonatkozó egyik — szerintem legjobban megokolható — véleményt elmondjam. A kérdés tisztázódását attól vártam, hogy cikkem szólásra bírja az enyémtől eltérő vélemények képviselőit is, s így a különféle nézetek részletes kifejtése alapján lehetséges lesz a legmegfelelőbb választás. (Vö. MNy. L, 301 és 317.)

3. „A jelfunkció kérdéséhez” című cikkben (MNY. LI, 290—7) PAPP ISTVÁN a jel kategória fenntartásának szükségét indokolja, s a kérdéses -é „jel” elnevezése mellett foglal állást. Helyteleníti (290, 2. szakasz), hogy ezt a nézetet szóra sem méltattam, illetőleg inkább az érzelen, mint az értelem nyelvén szólva summásan intéztem el. — Ezzel kapcsolatban azt jegyzem meg, hogy mégsem olyan summásan, mint a bírálat bemutatja. Említettem a jel kettős funkciójáról szóló tanítást. Kifejtettem, hogy a grammatikai viszonyítás fogalmát korábban szerzett ismereteim alapján szűkebbre korlátozom, mint azok, akik a jelnek grammatikai viszonyító szerepet is tulajdonítanak. Az -é jelnek minősítése a jelentésmódosító szerep elismerését is jelenti, ez ellen nem kellett írnom. A viszonyjelölő szerep viszont a rag funkciójával azonos. Ennek kérdésével nem foglalkoztam kétszer, hanem azt írtam, hogy amit az -é-nek „jel” neve ellen mondhatnék, az a „rag” elnevezés bírálatában kerül sorra. (Vö. MNY. L, 311.)

A jel kategóriával kapcsolatban nem azért hivatkoztam PAPP ISTVÁNRA, mintha úgy tudnám, hogy felfogásával egyedül áll (bírálat 290, 2. szakasz). A régebbi és mai elnevezések ismertetéséből is kitűnhetett (MNY. L, 305—6, 308—10), hogy több és nagy hatókörű munkának, főleg mai egyetemi jegyzeteknek a szerzője beszél jel kategóriáról, s az -é-t a jelek közé sorolja. PAPP tanulmányára mint a MNY.-ben e tárgyról akkoriban megjelent írásra utaltam (MNY. L, 311).

4. Megrovást kaptam, hogy néhány szakkifejezés értelmét a kellőnél hosszabban, terjengősen magyaráztam meg, s ezzel inkább homályba burkoltam, ahelyett, hogy megvilágítottam volna (296, 15. szakasz). Én úgy látom, hogy bizonyos pontokon még mindig nem mondtam eleget. Két kiegészítést teszek most. 1. A nyelvi egységek mibenlétének kérdése. A „mibenlét”-en nem azt értem, amit PAPP (291, 4. szakasz; 296, 15. szakasz). Egyszerűen az illető egység meghatározásának alapjául szolgáló funkciót értem ezen, azt a kritériumot, amelynél fogva egy nyelvi elemet ilyen vagy olyan nyelvi egységnek minősíthetünk. Tehát azt, hogy a hang jelentésmegkülönböztető egység; hogy a szó képzetváltás nélküli gondolati egységet felidéző nyelvi egység; hogy a szószerkezet képzetváltás.mozzanatát tartalmazó gondolati egység nyelvi kifejezője: egymással grammatikai viszonyba állított szavak együttese; hogy a mondat a valósághoz való viszonyítás mozzanatát hordozó nyelvi egység. Mindezek megállapítása nem lehet annak a grammatikának a feladata, amelyik csak a nyelvi elemek összerakásának vizsgálatával foglalkozik. 2. A „grammatikai viszonyítás” kérdése. Cikkemben egy helyen ezt írtam: „A mai nyelvállapot szempontjából szintaktikai viszonyításnak csak azt tarthatjuk, amit PAPP »kifelé viszonyítás»-nak nevez” (MNY. L, 315). Ezt azzal kapcsolatban mondtam, hogy a képző és a tő között leíró szempontból szerintem nincs szintaktikai viszony. Most, hogy PAPP az idő- és módjelekről mint a valósághoz való viszonyítás kifejezőiről beszélt (296, 14. szakasz), szükségesnek látom, hogy a grammatikai viszonyítás fogalmának korlátját a másik irányban is élesebben megvonjam. A „kifelé viszonyítás” is tágabb körű PAPPnál, mint az én szóhasználatomban a „grammatikai viszonyítás”. Amit cikkemben írtam (MNY. L, 314), most megerősítem: a valósághoz való viszonyítás nem grammatikai viszonyítás, mert nem nyelvi elemek egymáshoz való viszonyítása. Nem csupán nyelven belüli tény. A valósághoz való viszonyítást hordozó nyelvi egységnek nem mindig volt és ma sem feltétlen kritériuma

a grammatikai megformáltság. Mindamellett a mondat tárgya a grammatikának a mondatalkotó grammatikai eszközök vizsgálatánál fogva, de nem csak a grammatikának tárgya. A mondat már nem a kifejezés eszköze, a mondat már kifejezés.

5. Hogy a szó és a szószerkezet határvillongásának ügyébe — mint PAPP az 5. szakaszban (291) mondja — miként került a mondat, azt a kérdéses helyen megmondtam. Tudniillik a mondat az egyetlen olyan nyelvi egység, amelynek megítélésében az alkalmi funkció alapján dönthetünk: a szó funkcióját bizonyos alkalmi szereplései alapján nem tarthatjuk azonosnak a szószerkezet funkciójával. — Azt egyébként, hogy a szónak egy fogalmat vagy képzetet felidéző szerepe van, nem akartam cikkem egyik szakaszában sem bizonyítani, mint PAPP gondolja (296, 15. szakasz). Ez olyan alapvető tétel, amelynek bizonyítására nem kell nekem vállalkoznom. Amikor kimondom, hogy *szó*, ezen képzetváltás nélküli gondolati egység jelölőjét értem. A logikai botlás példajaként említett mondat egyszerűen ezt jelenti: valamely nyelvi egység funkciója nem lehet ellentétes azzal, amit az illető nyelvi egység mibenlétét megadó, meghatározását lehetővé tevő, sajátos funkcióinak ismertünk el. Azaz a valódi szó (= egy képzetet keltő elem) funkciója nem lehet a viszonykeltés (= képzetváltással járó gondolati egység felidézése). Ha a szó funkciója a viszonykeltés, akkor le kell tennünk a szó fogalmának eddig elfogadott meghatározásáról.

6. A bíráló cikkben több helyen is, főleg a 11–14. szakaszban (294–6) PAPP ISTVÁN kérdéseket tesz fel, s ezekre az én nevemben válaszol, hogy ezen keresztül megmutassa az -é viszonyító funkciójának tagadására és az -é toldalékos szavak szófaji kategóriájára vonatkozó állásfoglalásom tartathatatlanságát. Természetes, hogy a nyelvtannal, nyelvtani rendszerezéssel régóta foglalkozó szakember egy-egy kérdésnek a többivel való összefüggését jobban látja, az összefüggés megemlítését több esetben fontosabbnak ítéli, mint az egy kérdés fonálán elinduló kezdőbb kutató. Nem részletezem, mely kérdések feltevését tartom helyénvalónak, melyeket nem találok idetartozónak, sem azt, hogy melyikre mit választoltam volna. Szükségesnek látom azonban a figyelmeztetést: amit PAPP velem mondat, azt nem én mondom, — s annak közlését, hogy a feltett kérdések bekapcsolása után sem látom jelenleg megváltoztatandónak a bírált cikkben kifejtett állásfoglalásomat.

7. A 15. szakaszban (296–7) cikkem terjedelméről és megfogalmazásáról van szó. A terjedelemre vonatkozó két nyilatkozat, amelyeket PAPP a MNy. L, 301. és 310. lapjára való utalással mint egymással ellentétben állókat említ, nem állítható szembe egymással. Világosan közöltem, hogy a korlátozottság miatt a régebbi elnevezésekkel foglalkozom röviden. A PAPP szerint terjengősen — szerintem részletező előadásmóddal — megírt II. szakasz bevezetőjében nem azt vallom be, hogy jobbnak ítélném a tömörebb előadást, hanem megindokolom, hogy az adott esetben miért nem látom célszerűnek a tömörséget. — A tömör és a részletező előadásmód szerintem nem értékelő szempontú megjelölések. A tömör előadásmód nem szükségképpen világos, a részletező, sőt ennek már értékelt: a kelleténél bőbeszédűbb változata sem jelent okvetlenül homályosat. Megfelelő helyen, megfelelő cél érdekében alkalmazva egyik sem kifogásolható. Használatuk nem is csupán a célkitűzéstől függ, hanem az egyéni hajlandóságtól és ízléstől is. Ezért az előadás tömör vagy részletező voltát bírálóat tárgyává csak olyan mértékben lehet tenni,

amennyiben a tartalom kifejezését nem szolgálja megfelelően. Gyakorlottabb szakember mindkét fajta előadásmódnak ügyesebb képviselője lehet, mint a fogalmazásban járatlanabb. Nincs olyan fogalmazás, amelyen ne lehetne javítani; természetes, hogy a kezdőkén többet lehet, mint az idősebbekén. A fejlődés a részletező előadásmód terén nehezebb; ebben ugyanis kevesebb jó példánk van. Nagyérdemű nyelvész tudósaink legtöbbje csak a tömör előadásmódra adott kitűnő mintát. Minden elismerésem mellett úgy látom, hogy ha nem fogalmaztak volna minden esetben oly kiváló tömörséggel, akkor talán nem alakultak volna különböző fogalmaink a grammatikai viszonyításról, a valósághoz való viszonyításról, a képzetváltásról, a szó funkciójáról és egyébekről.

8. Nem találok jogosnak és igazságosnak azt a hangot, ahogyan PAPP ISTVÁN cikkem létrejöttének és megjelentetésének körülményeiről, a benne kifejtett gondolatok logikátlanságáról és előadásmódjáról, a fiatalabb cikkíróknak a törekvéseiről s ezek eredményeiről vagy eredménytelenségéről beszél, ahogyan olvasnivalókat ajánl, ahogyan a szokatlanabb kifejezések használatán való megütközésemet, bírálatával kapcsolatos magatartásomat elképzelteti. Nem szándéksom felsorolni az összes kifejezést, amelyre nemcsak érzékenységnél, de az egyes szavak használati körének és hangulati hatásának vizsgálatához meglévő érzékennél fogva is figyeltem. A meghökkenéstől és a stilszerű fegyverforgatástól kezdve a vissza-visszatérő „vitázó partner” néven keresztül a kénytelenségből tett vallomásokig, fájó szívvel mondott panaszokig, várható tiltakozások pergőtüzéig, több mondat sorozatától a legkisebb „ám” szócskáig sok mindent említeni lehetne, aminek tanulmányozása nyelvészeti szempontból sem volna éppen érdektelen. — Ilyen hang megütésére cikkemben alapot nem adtam. Különösképpen nem volt joga PAPP ISTVÁNNAK a munkamódszeremre és emberi magatartásomra vonatkozó megjegyzésekhez, mivel személyesen nem ismer, s így az ilyen nyilatkozatokhoz nem lehet alapja. De nemcsak jogtalan, hanem szükségtelen is volt a sértő hang alkalmazása. A szakavatottabb kutató elítélő véleményét az olvasók tárgyilagos hangú bírálatból is tudomásul vették volna, sőt komolyabban vették volna.

B) A kritika kérdéséhez.

A legutóbbi időkben lefolyt magas színvonalú nyelvtudományi viták, a megjelent kisebb-nagyobb bíráló szempontú könyvismertetések, lapszemlék arról tanúskodnak, hogy a komoly kritikai szellem hiánya, amelyről nemrégiben beszélni lehetett, megszűnt vagy legalábbis szűnőben van. Mintaszerű és kevésbé mintaszerű bírálatok olvasása vagy hallgatása egy régi igazságot juttat eszünkbe: a kritika szakmai felkészültség, tudományos állásfoglalás és erkölcsi magatartás kérdése. Nem árt, ha néhányat számba veszünk a vele szemben felállítható követelmények közül.

1. Ne tulajdonítson a bíráló a megbíráltnak olyan célkitűzéseket és kijelentéseket, amelyeket a bírált munka nem tartalmaz.

2. A bíráló a megbírált félnek az övétől eltérő állásfoglalását ne nézze feltétlenül az illető tájékoztatlanságának, készületlenségének, korlátoltságának.

3. Ne válaszoljon a bíráló a saját maga által feltett kérdésekre a megbírált nevében. A bírált munka hiányaira, a szerző állásfoglalásának megváltoztatásához vezethető új szempontokra egyenesen mutasson rá.

4. Vigyázzanak a vitázó felek a hang megválasztására. A kritikában alkalmazott és alkalmazható hangnak számos változata van. A legszigorúbb és legigazságosabb természetesen a teljes tárgyilagosság hangja lenne. Ezt az egyet azonban nehezebb megtalálni és mellette megmaradni, mint akár művészi remekeléssel játszani a különböző hangszínek finom árnyalataival. Úgy gondolom, a bíráló és a viszontbíráló joga nem több és nem kevesebb, mint hogy az előzőleg szóló fél által megütött hangon folytassa a vitát. Hogy valaki az ebből adódó korláttól milyen irányban és mennyire tér el, az kizárólag órá jellemző, ellenfele helyzetén nem változtat.

5. A tudomány szempontjából leghelyesebb cél sem szentesíti az erkölcs szempontjából helytelen eszköz alkalmazását.

C) A kezdő kutatók irodalmi szereplésének kérdéséhez.

PAPP ISTVÁN cikke végén több fiatal és megletebb nyelvésznek terjengős előadásmódjáról és önkritikájának hiányáról írt, nemcsak az enyémről. Nem tudom, hogy az ellenem irányuló hang élet akarta-e tompítani ezzel, vagy valóban gondolt másokra is. Egy másik helyen (291, 4. szakasz) arról beszél, hogy a Magyar Nyelv szerkesztőségében a nyomtatásra kész kéziratok megjelentetésének sorrendjét nem helyesen döntenek el, a szerzőket nem azonos elv alapján értékelik.

Mint a folyóiratnak nem éppen legfiatalabb, de mindenesetre legterjengősebb fiatal munkatársa, mondanék valamit e megjegyzésekre a Magyar Nyelv kezdő cikkíróinak nevében.

Annak, hogy a tudományos kutatómunkára készülő fiatalok korán szerepelnek a nyilvánosság előtt, megvannak az előnyei is, a veszélyei is. Mindezek részletes taglalásának inkább egy, a tudományos utánpótlás kérdéseivel is foglalkozó pedagógiai folyóiratban volna helye. Annyit azonban itt is elmondhatunk, hogy előnye összehasonlíthatatlanul több van. A legnagyobb előny kétségtelenül az, hogy a fiatalokat a feljük irányuló bizalom a legtöbb esetben komoly munkára kötelezi, fejlődésüket elősegíti, írásaik korai megjelentetése pályájuk további alakulását is irányíthatja, a tudománynak esetleg több évtizedes komoly szolgálatára teremthet lehetőséget. Emellett a legelső vagy folytatás nélküli kísérletek is vezethetnek helyes eredményekre, kezdeményezhetnek termékeny vitákat. Úgy gondoljuk, hogy a magyar nyelvtudomány szempontjából sem volt egészen haszontalan, hogy a kezdők írásai nem mindig heverték két-három évig kiadatlanul. — A korai szereplés a tudomány számára nem jelenthet veszélyeket, csupán amennyiben a fiatal kutató fejlődésére esetleg kedvezőtlenül hat, például elbizakodottá teszi a „siker”, vagy a további munkától kedvét elveszi egy-egy nem éppen jóindulatú kritika. Ezek a veszélyek elkerülhetők akkor, ha a munkát irányító vagy értékelő szerkesztő fiatal munkatársainak egyben megfelelő tudományos és erkölcsi magaslaton álló tanítója és nevelője is.

Nekünk az a tapasztalatunk, hogy a Magyar Nyelv szerkesztője minden figyelmeztetés nélkül a múltban is azon volt, hogy fiatal munkatársai kellő önkritikával dolgozzanak, legyen bátorságuk véleményük elmondásához, esetleges viták kezdeményezéséhez is. Emellett segítette és segíti őket abban, hogy minden szempontból lehetőleg tárgyilagosan ítéljék meg azokat, akikkel vitát folytatnak.

HEXENDORF EDIT

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adalék mesterszavaink reformkori szótározásához. „A reformkor nyelve” című tanulmánykötetben (szerk. PAIS DEZSŐ. Bp., 1955.) megjelent értekezésemben („A gazdasági élet nyelve”) idézek SÁRKÖZI ZOLTÁN közlése nyomán (MNyj. II, 183) egy debreceni céhíratot 1832-ből (i. m. 206–7). Ez azokról az intézkedésekről számol be, amelyeket a debreceni céhek a Magyar Tudós Társaság felszólítására a magyar mesterszavaknak összegyűjtése és a német mesterszavaknak magyarokkal való helyettesítése érdekében foganatosítottak. Az irattal kapcsolatban tanulmányom kéziratának lezárásakor (1954 augusztusában) azt voltam kénytelen megjegyezni (i. m. 207), hogy nem sikerült nyomára jönnöm, mi is volt tulajdonképpen a Magyar Tudós Társaság ama kezdeményező lépése, amelynek eredménye Debrecenben a jelzett intézkedés kiadása és mesterszavak gyűjtése lett, mint azt a debreceni kalaposoknak és kerékgyártóknak egy-egy mesterszó-lajstroma bizonyítja (vö.: SÁRKÖZI: i. h. 185; FÁBIÁN: i. h. 209–10).

Úgy vélem, azóta végzett kutatásaim során sikerült a kérdés nyitját megtalálnom, mégpedig részben GÁLDI LÁSZLÓNAK 1954 novemberében megvédett — még kéziratot — doktori értekezésének („A magyar szótárírodalom a felújulás korában és a reformkorban”) a segítségével.

A Magyar Tudós Társaság 1831. február 20-i első nagygyűlésén határozat született egy nagy magyar szótár kiadásáról s ezzel kapcsolatosan a szótár számára a különböző tudományok műszavainak az összegyűjtéséről. Intézkedtek arról is, hogy „gyűjtsék a’ tagok a’ mennyire alkalmok van a’ tájszavakat, ’s a’ városi és falusi mesteremberek’ műszavait” is (vö. MTT. Évk. I, 67). VÖRÖSMARTY és SCHEDEL előterjesztései (vö. MTA kéziratár 29/1831. és 35/1831. sz.) alapján a munkálatok tervezetét a társaság a „héti” üléseken vitatta meg részletenként. A tudományos műszavakra vonatkozó részt 1831. június 13-án (vö. MTA kéziratár. Kis ülések jegyzőkönyvei; s a fentiekre általában GÁLDI i. m. 624–34. kézirati lapok).

A jelzett tárgyban ez az ülés több fontos határozatot hozott. Ezek között a minket közelebből érdeklő pont így szól: „Különösen pedig a’ természeti és mathematriai tudományok osztálya találjon abban módot, hogy a’ kézi mesterségek, a’ bányászság, hajósság, földművelés eszközei és szerei elnevezését magoktól azok gyakorlótól vegye által.” (A kiemelés tőlem.)

Utalás történik a szógyűjtésre egyebek között DÖBRENTÉI GÁBOR 1831. december 31-ről keltezett titoknoki jelentésében is (MTA kéziratár 93/1831. sz.), továbbá az 1832. január 9-i kis ülés jegyzőkönyvében. Ebben „Esztergam vármegye’ közönségének” arra a kérésére, hogy a társaság „a’ mesterségek műszavaiban lévő szükségét pótolná ki”, ezt a választ olvashatjuk: „a’ Társaság [e tárgyban] tett már lépéseket, felkérvén a’ haza’ minden vidékin lakó tagjait, hogy a’ minden nemű mesterségek műszavait szorgalmasan gyűjtenék”. (MTA. kéziratár. Kis ülések jegyzőkönyvei).

A fenti adatok alapján a tárgyalt debreceni céhíratokat illetően nyilvánvalónak látom, hogy a Tudós Társaság vezetői és a szótár kiszemelt szerkesztői nem csupán a társaság tagjait kérték föl mesterszavak gyűjtésére, hanem nagyobb magyar városok céheihez is fordultak anyagért. Ezeknek magyar anyanyelvű iparosaitól remélhették ugyanis a legtöbb magyar szót az idogen (német) mesterszavak pótlására, mégpedig — az idézett határozat szellemében — maguktól a mesterségek gyakorlótól. Várakozásukban nem is csalatkoztak. Erre vall a debreceni céhek megmozdulása, de még inkább a kalapos céhnek már említett mesterszó-lajstroma. Ez utóbbit szerintem teljes joggal tarthatjuk a Magyar Tudós Társaság szótára részére végzett széleskörű anyaggyűjtés egy részletének. A szójegyzék majdnem minden, a céhben ismeretes német műszó helyett ajánlott használatban levő magyar mesterszót. Ezek közül

több belekerült már a Tzs.-be is. Természetesen nem mindig abban a formában, helyesebben formátlanságban, amelyet a Debrecen vidéki nyelvjárást tükröző és meglehetősen primitív helyesírású szójegyzékben láthatunk, hanem az irodalmi nyelvnek megfelelő kiejtés és helyesírás szerint. Így: *kártolószek* (*kárt szek*), *gyapjűjűsű* (*gyapju jűsű*), *csapőfa* (*csapő fa*), *bélhűr* (*bél hűr*), *nyűjtőfa* (*nyűjtőfa*), *előkötő* (*előkötő*), *vasalő* (*vasalő vas*) (vö. Tzs. Magyar—német rész; illetőleg FÁBIÁN: i. h. 209—10). Ugyanezek a szavak megvannak CzF.-ban is.

Hogy a debreceniektől származik-e végső soron a szótározott magyar szó, vagy az ő közlésük csak egy adalék volt más azonos adatok erősítésére, avagy az idézett szójegyzék el sem jutott talán a szerkesztők kezébe, persze ma már nem lehet eldönteni. Annyi azonban bizonyos, hogy VÖRÖSMARTYÉKNAK fentebb vázolt eljárása biztosítéka volt annak, hogy hőséges, jól használható anyag gyűljön össze, és a Magyar Tudós Társaságnak sikerüljön megvalósítania azt az elvét, amelyet ugyancsak az 1831. június 13-i ülés jegyzőkönyvében olvashatunk: a Társaság nem törekszik „a szükséges új műszavakat . . . a nemzetre makacsúl, önkénnyel tolni akarni”, hanem az a célja, hogy „azokat a’ míveltségben gyarapodó magyar mind nyelve természeté, mind a’ világos értelem megkívánása útján fogadhassa kincsekül új szavai köző”.

FÁBIÁN PÁL

Kalauz-imperativus. KÁLMÁN BÉLA már 1947-ben megfigyelte, mennyire terjed a villamoskalauzok nyelvében a jelentő mód többes első személyű alakja parancsoló helyében (Magyarosan XVIII [1949.], 31). Már akkor főleg az *Igyekszünk!*, de emellett *Kapaszkodunk! Nem ugrálunk! Felszállunk!* típusú felszólítások hangzottak a kocsikban, amit a kalauzok bizonyára udvariasabbaknak éreztek, mint az egyszerű parancsoló módot. Ugyanezt figyelte meg G. Z. (GTÁRFI, azaz TRÓCSÁNYI ZOLTÁN) 1951-ben (Nyr. LXXV, 386): „Igyekszünk kérem!” című cikkében.

Ez a parancsoló értelmű jelentő mód, mely torna- és táncitanároknál, valamint a katonai nyelvben is már régen el van terjedve, ma is erősen él a kalauzok nyelvében: *Ügyesen ugrálunk!* — mondta előttem egy autóbuzszkalauz a csoportosan felugráló kis gyerekeknek. Az *Igyekszünk a felszállással!* pedig már teljesen közkeletű lett. *Középen előremegyünk a kocsiban!* s más efféle igazolja, hogy itt egy befogadott igemódhasználatlaltal van dolgunk, ahol erősség és hangmagasság is azonos a parancsoló hanghordozásával.

Újabban, körülbelül egy félszázadban ez a módhasználat egy teljesen új alakkal gyarapodott: a múlt idejű imperativussal. Bizonyára mások is hallottak már, mint mi, efféléket: *Vigyáztunk a lépcsőn! Vigyáztunk hátul!*, sőt egyes szám első személyben is: *A lépcsőnél vigyáztam!*¹

Itt egy sajátos szükséglet jelentkezik. A kalauz parancsoló módban figyelmeztet, de egyúttal ki akarja fejezni reményét, hogy a parancsot a felszállók már követték is (*actio perfecta*).

A múlt idejű imperativus pedig a magyar nyelvben eddig ismeretlen igemód volt. Más nyelvekben, mint az ógörögben megvan.

Leíró nyelvtaníróink tehát egy új magyar igeidőt könyvelhetnek el, amit derék kalauzainknak köszönhetünk. Nagyvárosi közlekedésünk állandó növekedése biztosíthat arról, hogy az új igemódhasználat nem egyhamar fog kiveszni nyelvünkéből, sőt az egyes számi alak szórványos megjelenése arról tanúskodik, hogy újabb meglepetésekre lehetünk elkészülve.

ECKHARDT SÁNDOR

¹ Hallottam én is, de mivel autóbuzszon utazom, csak autóbuzszkalauzoktól. — P. D.

Nansen az eszkimó személynevekről. Mindazt, amit a régi magyarság személynévadásának indítékairól, a nevek használatáról, valamint a névvel kapcsolatos elképzeléseikről, szokásaikról tudunk (vö. főképpen: GOMBOCZ: MNy. X, 241, 293, 337, XI, 145, 245, 341, 433; PAIS: MNy. XVII, 158, XVIII, 26, 93; BENKŐ, A régi magyar személynévadás. 1949.), érdemes összevetnünk más népek névadási szokásaival, hiszen ezeknek a számontartása — akár rokon, akár nem rokon népekről van is szó, a tárgy természetéből folyólag mindenképpen — ösvényeket mutathat a régi magyar személynévadás, vagy általában a névtörténet kutatójának.

Ilyenképpen érdemes a könnyebben hozzáférhető adatok forgalmába bocsátanunk FRIDTJOF NANSENNak az eszkimó névadásra és névhasználatra vonatkozó észrevételeit, NANSEN, a kitűnő norvég oceanográfus, az északi sarkvidék nagy kutatója az 1888-ból 1889-be hajló telet Grönland szigetén töltötte. A grönlandi eszkimók körében gazdag néprajzi ismeretanyagot gyűjtött. Kutatásainak eredményét — a megelőző szakirodalom gondos felhasználásával — „Eskimoleben”¹ című könyvében tette közzé. Ennek a műnek „Die Religion der Eskimos” című fejezetéből emeljük ki a tulajdonnevekkel, különösképpen a személynevekkel kapcsolatos mozzanatokat.

1. A név helye az eszkimók világképében.

Az eszkimók magukat *inua*-nak, azaz „ember”-nek nevezik. A többi népet a magasabb rendű állatok közé sorolják. (4, 1. még 200.)

Az ember testből, lélekből és — Grönland keleti partvidékeinek lakóinál — névből áll² (202).

A léleknek az alakja hasonló a testéhez, csakhogy levegőszerű anyagból van. Érintése igen lágy, alig érezhető; csak különleges adottságú vagy különleges kedélyállapotban levő emberek láthatják. (200—1.) Egyes eszkimók szerint két lélek van: az egyik az „árnyék”, amely — az árnyékhoz hasonlóan — kíséri, illetőleg (álomban) képes elhagyni bizonyos időre a testet; a másik a „pára”, mely a halál beálltakor távozik a testből³ (193—4). — Az árnyéklélek grönlandi neve *tarnik*. Erről NANSEN ezt írja: „Hasonlít a *tarrak* szóhoz, amely árnyékot jelent, és számomra nem kétséges, hogy a kettő eredetileg egy és ugyanaz a szó volt, hiszen az eszkimó, mint már említettük, a lelket az árnyékkal azonosította.” Jegyzetben hozzáfűzi, hogy a bennszülöttek nem tesznek különbséget *tarrak* és *tarnik* (*tarnek*) között. Majd így folytatja: „Ez teljesen megfelel annak, amit más népeknél találunk. Például a Fidzsi-szigetek lakója az árnyékot, mely öt éjjel elhagyja, a maga fekete lelkének nevezi, fehér lelke pedig a tükörképe. A grönlandi nyelvben *tarrak* árnyékot és tükörképet jelent, tehát a 'lélek' jelentésű szó eredetileg mindhárom dolgot jelentette.” (201.) — Korábbi szakirodalomra hivatkozva NANSEN a *tarrak* stb. alakot összekapcsolhatónak véli a grönlandi *tartok* 'sötét', a kelet-grönlandi *tartek* 'fekete' és a dél-alaszakai *taituk* 'kőd' szavakkal (215).

A név: *atekata* akkora, mint maga az ember (202).

2. A névadásról.

A név a névadás pillanatában lép be a gyermekbe, akkor, amikor — rögtön a születése után — megnedvesítik vízzel a száját, és nevéen szólítják azt a halottat, akinek a nevét a gyermek örökli (203).

¹ A norvég eredetiből németre fordított művet Berlinben, 1921-ben adták ki. A továbbiakban e kiadás lapszámaira hivatkozunk.

² Vö. WUNDT, *Völkerpsychologie. Mythos und Religion*. 1906. II, 265.

³ A német fordításban „Schatten” és „Atem”. — Egyes finnugor népek lélekhitére („Körperseele” és „Schattenseele”) vö. GOMBOCZ—PAIS, A jelentéstan vázlata. Egyetemi jegyzet. 1954. 24.

A gyermek rendszeren a legutóbb elhunynak a nevét örökli, ha ugyan már más újszülött nem kapta meg azt a nevet.¹ Ennek azért kell így történnie, hogy a halottnak nyugta legyen sírjában. Ugyanis a név mindaddig a halottnál maradni kényszerül, amíg valakit el nem neveznek vele. Ezért a nevet minél előbb újból fel kell használni, különben az illető gyermeket — akivel kapcsolatban a legutóbb elhunyt nevének felhasználása esedékes lett volna, de elmulasztották — éri baj. — Ezzel kapcsolatban NANSSEN utal a norvég személynévadás egy az előbbivel párhuzamos jelenségére. A norvégok szerint a holtak „mennek a nevík után”. A terhes asszony azt álmodja, hogy ez vagy az az elhunyt rokon eljön hozzá (megy a neve után); születendő gyermekét tehát az illető halott nevével kell elneveznie. — Mint NANSSEN rámutat, az álom és a névadás hasonló kapcsolata megvan egyes észak-amerikai népeknél is.² (203.)

M e g j e g y z é s. A személynévadásnak ez a módja nyilván másodlagos az afféle indítékokból eredő személynévadáshoz képest, amelyeket PAIS a régi magyar személynévek jelentésánál vizsgálva az úgynevezett kezdetleges nevekre vonatkozólag, valamint a rendszeres munka nyomán felsarjadzó művelődés tárgyköreiből származó nevekre vonatkozólag megállapított (MNY. XVIII, 26—34, 93—100). Természetes, hogy a halott nevét, amely átszáll egy újszülöttre, nem lehet a végtelenségig visszavezetni megelőző halottak nevére. Az is természetes, hogy ha a születés idejében nem áll rendelkezésre egy kellő halott (mert már más újszülött lefoglalta a legutóbb elhalálozottnak a nevét), akkor a névadás valamely más indítékának kell fellépnie. Valóban, az eszkimó nevek között gyakori az állatot vagy tárgyat jelentő közzsó (NANSSEN 204), s bár e nevek nagy része halottól örökölt név, mégis az állatok, tárgyak vagy egyéb dolgok nevének valamely közvetlen indítékból történő, tulajdonnévként való felhasználása nyilván eredetibb a névöröklésnél. — Az eszkimó személynévadásnak abban a módjában, amelyről NANSSEN tájékoztat minket, példáját láthatjuk annak, hogy az alkalmi indítékú személynévadás helyébe a névadásnak egy olyan rendje lép, amely kialakítja a személynéveknek bizonyos mértékig állandó, kötött állományát (mint aminő például a keresztény személynévek állománya vagy az egyes modern államokban használt személynév-készlet is).

3. A név használatáról; a vele kapcsolatos hiedelmekről és szokásokról.

Két azonos nevű ember szellemi, illetőleg lelki rokonságnak nevezhető kapcsolatban van.

Hasonlóképpen a halottnak a tulajdonságai rászállnak a róla elnevezettre. — A név örökösének meg kell küzdenie azokkal az ártó hatalmakkal és befolyásokkal, melyek elődjének halálát okozták. Például: ha a nevét átadó előd a tengerben lelte halálát, az utódnak becsületbeli kötelessége, hogy — kajakjában ülve — dacoljon a háborgó tengerrel.

Halott ember nevét, az úgynevezett „holt nevet” merik kimondani. Grönland keleti partvidékén szokás, hogy ha két azonos nevű ember közül az egyik meghal, a másik tüstént megváltoztatja nevét. Ha a halott neve egyszersmind valamely állatot vagy tárgyat jelentő közzsó, akkor az illető állat vagy tárgy nevét is megváltoztatják. Mivel ezeket a változtatásokat az egész lakosság (tudniillik a keleti partvidék egész

¹ NANSSEN szavaiból nem derül ki, hogy mekkora társadalmi körre vonatkoztatja megállapítását.

² Hasonlót találunk a norvégiai lappoknál is: a gyermek anyja álmában nyer kinyilatkoztatást a gyermek neve felől (KROHN, A finnugor népek pogány istentisztelete 161, jegyz.).

lakossága) elfogadja és átveszi, a nyelvben nagy változások mennek végbe.¹ Azonban e változások nagy része csak ideiglenes, mert a közszó ismét föléled, ha személynévként újból alkalmazták, azaz ha a „holt név” ismét eleven névvé válik. — Mint NANSSEN más művekre hivatkozva megjegyzi, ugyanez a jelenség tapasztalható Észak-Amerika és Patagonia indiánusainál, az európai cigányság körében, továbbá Kelet-Afrikában, Ausztráliában, Tasmániában, Új Guineában, valamint a Társaság szigeteken és Tahiti szigetén is¹ (204).

A kelet-grönlandi eszkimók nem merik saját nevüket kiejteni. Ha megkérdezik tőlük, mást kérnek meg, hogy válaszoljon helyettük.² — Amikor megkérdezték egy anyától, hogyan hívják a gyermekét, azt felelte, hogy nem tudja megmondani. Az apja sem tudta; úgy tett, mint aki elfelejtette. Végül az asszony testvére mondta meg a gyermek nevét. — Ezzel kapcsolatban — más munkákra hivatkozva — NANSSEN még a következőket mondja: Az indiánusok is titkolják nevüket; különféle ragadványneveken szólítják egymást. Sok népnél megtalálhatjuk azt a szokást, hogy az emberek nem nevezik nevükön rokonaikat (a házastársat, az anyóst, a vót, a szülőket stb.), valamint az uralkodókat. Egyes népeknek ez a szokása: a megnevezéstől, illetőleg a megneveztetéstől való félelem rendkívüli módon jelentkezik. Például Bossa Ahadi, Dahome királya mindenkinek, akit Bossá-nak hívtak, fejét vétette trónra léptekor. NANSSEN véleménye szerint ez a félelem abból ered, hogy a nevet nem tudják elválasztani a megnevezettől, a kettő azonosul, s így a név megismerése, egyenlő a megnevezett megismerésével, a felette való hatalomnak és a káros ráhatás képességének megszerzésével.³ Kimutatható ez a hit a Saemundar Eddá-ból is: Sigurd eltitkolja nevét, mert a haldokló ellenfél átkának nagy hatalma van, és ha az netalán elátkozná a nevét, nagy baj érné őt. — Hasonló hiedelem nyomai meglehetősen Nyugat-Norvégiában is. (205–6.) — Ahhoz, amit az eszkimók és más népek e tabu-jelenségeiről NANSSEN könyvében olvashatunk, érdemes hozzáfűznünk WUNDT művéből (Völkerpsychologie. Mythos und Religion. 1906. II, 305) a következő adalékokat: „Polinéziában a tabu — egészen különösképpen — szavakat és neveket is érintett. A tilalom itt is főképpen az uralkodó osztályra korlátozódott. Így egy hawaii fejedelemnek, midőn az átvette a kormányzást, a neve tabuvá vált: a hozzá hasonló hangzású szavakkal együtt száműzték a nyelvből. Megfelel ennek az az ausztráliai szokás, mely szerint a férfiuvá avatáskor titkos totemneveket osztanak ki. Hasonló hozzá továbbá a néger országoknak az a szokása, hogy az uralom váltásakor mindenkinek, akinek az új uralkodóval közös neve van, le kell azt tennie. Végül idetartozik az az ugyancsak Ausztráliában és Afrikában elterjedt tilalom, amely szerint a halottak nevét nem szabad kimondani. Ez a szokás egyik-másik szónak az előkelők nyelvéből való, múltó vagy tartós számkivetését okozhatja.” (Ezenkívül l. még WUNDT i. m. II, 252–4, 264–6.)

A grönlandiak nem merik kimondani a gleccserek nevét sem, mert attól félnek, hogy az illető gleccser haragjában meghasadna. — Hasonló szokás uralkodik — többek között — az indián népek körében is: nem merik a folyókat — gyakran más földrajzi objektumokat sem — megnevezni. (206–7.)

A NANSSENTől elmondottakhoz még egy adalékot csatolhatunk. A norvég ARNE HÖYGAARD, aki orvosként 1936–1937-ben maga is egy évet töltött a grönlandi eszkimók

¹ Vö. BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba 84.

² THEODOR KOCH-GRÜNBERG írja „Zwei Jahre bei den Indianern Nordwest-Brasiliens” című (Stuttgart, 1923.), néprajzi érdemű útleírásában: Az indiánusok habozás nélkül megmondják a keresztségben kapott nevüket, azonban vonakodnak hazai nevüket elárulni. Az utóbbit rendszerint csak másodszájból lehet megtudni. Még falvaik nevének közlésétől is húzódoznak. — A szerző szerint valószínűleg attól félnek, hogy az idegen vagy az ellenfél a névvel, mely része az egyénnek, káros varázslatot úzhat. (117, 311.)

³ „A primitív népek az ellenség leírt nevét elegetik” (GOMBOCZ-PAIS i. m. 3).

között, „Im Treibeisgürtel” című könyvében¹ (23) közli — részben az eszkimókat jól ismerő GUSTAV HOLMnak a művéből² — a következőket:

Az ember testből, lélekből és névből áll. A test természetesen elenyészik a halál után, azonban a név körülengi a holttestet mindaddig, amíg egy újszülöttbe a névadáskor be nem hatol. De a név rossz útra is tévelyedhetik. Egyszer egy *Adlagdlak* nevű ember elhunyt nővéérének holttestét öltöztette. Ezalatt nem lett volna szabad vasból való tárgynak lennie a házban, de *Adlagdlak* vigyázatlan volt. Ezért nővéérének a neve nagy haragra gerjedt, és elhagyta *Adlagdlak* fiacskáját. A gyermek sokat sírt, és folyni kezdett a hasa. Szerencsére az *angakok* (= varázsló), aki a gyermeket gyógyította, észrevette a név távollétét. Még mielőtt a név elérte volna az *Ipertüt* nevű, félelmes, távoli országot, az *angakok*-nak sikerült utolérnie őt. A név már fájni kezdett, és hangosan jajgatott, ezért betegedett meg a gyermek. Ha a név elérte volna *Ipertüt* földjét, a gyermek meghalt volna.

KUBÍNYI LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Lárma. A *lárma* szó eredetével legutóbb HORVÁTH MÁRIA foglalkozott (MNy. XLIX, 398). HORVÁTH LOVÁNYI GYULA fejtegetéseit (MNy. XLIV, 46) cáfolta, aki szerint a szó a lengyel *larma* 'ua.' szó átvétele, s Kemény János hozta volna magával Lengyelországból, mivel először (1644-ben) az ő levelezésében bukkan föl. Ezzel szemben HORVÁTH rámutat arra, hogy a *lárma* már előbb is, nevezetesen 1639-ben és az 1640-es évek elején megvolt Zrínyi Miklós műveiben. Zrínyinek ekkor még lengyel kapcsolatai nem voltak, s ezért HORVÁTH a szót a bajor-osztrák nyelvjárási *larne*, *larm* szó szabályos megfelelőjének tartja. Úgy véli, hogy a *lárma* szót Zrínyi használta először, mint hadászati író, — hozzáteszi azonban, hogy kívánatos volna átnézni a korbéli anyagot.

A *lárma* szó történetét módomban áll néhány korábbi és egykorú adattal a saját gyűjteményemből kiegészíteni. Ezek időrendben a következők: 1631: „... itt az hadak költöztetésével Tokajnál *lármat csináltunk* nekik s Rakamazból kiszorítván az gyaloggal ökök, ki is ütöttek onnét rájuk”, Eszterházy Miklós nádor levelezéséből (TörtTár 1898: 37); 1631: „... minthogy ugyanazon nap a kállaiak [ti. a nagykállói vár őrsége] is *lármat csináltak* volt nekik”, Eszterházy (TörtTár 1884: 77); 1636: „Írja kegyelmed, hogy *lármat* is *csinálunk* s egymással ellenkező hírrel”, Eszterházy (TörtTár X, 80); 1640: „... es senkj ez üdő (9 óra) után az uczan ne kborollion, az kj penigh elegh sulios causa nekül vagi kborollinaia, uagi *larmat tenneie*, az örök az olliatt detinealliak es az Kalodába zariak” (Csepreng Története 168); 1643: „hogy előb hogy sem mint kegyelmetek olly *larmat csinált* volna, az öreg vármegyéktől várt és értett volna”, Draskovits György győri püspök Győr vármegyének (TörtTár VIII, 180); 1652: „ha életem megmarad, a *lárma* után Muránba tekintek”, Wesselényi Ferenc (TörtTár 1880: 226); 1658: „valaki az seregben *lármat csinálna*, mindjárt meg ölettenessék”, II. Rákóczi Gy. edictuma (Száz. 1877: 277). Esetleg a *lárma*-ra vonatkozhatik a következő érdekes adat is: „... Ide az emberek nagy *armát indítottak* vala, mintha Budánál egynihány basaság volna. De semmi nem volt a dologban”, Pázmány Péter Rudnáról (TörtTár

¹ A norvég eredetiből való német fordítás Braunschweigben, 1940-ben jelent meg.

² GUSTAV HOLM, Mitteilungen über Grönland. Kopenhagen, 1889. — Erre a műre nagy mértékben támaszkodik NANSEN is. — HÖYGAARD nem szó szerint idéz; a helyet sem említi.

1881: 655). Ha az *ide* szót 'itt'-nek értjük, a mondat jelentése az, hogy Rudnán nagy riadalom támadt a török készülődésének hírére. Vö. még Zrínyinél: „arra a helyre menjen, ahol a *lármát indították*” (HORVÁTH: i. h. 400). Ha ez az értelmezés helyes, akkor az olasz műveltségű Pázmány itt tudatosan az olasz (*all*) *arme* alakot használja latinosított formában.

Feltűnő, hogy valamennyi 1644 előtti adat Nyugatmagyarország osztrák befolyás alatt levő területéről való. Erdélyből nem sikerült Kemény idézett adatánál korábbit találni, pedig több erdélyi írást forgattam, mint nyugatmagyarországit. Ez megerősíti az osztrákból való átvétel feltevését. Érdekes, hogy a legrégebbi adatokban kivétel nélkül a *lármát csinálni (tenni)* szókapcsolat fordul elő (*Larm machen?*). Továbbá a *lárma* szó 1640-ben már eléggé közismert szó lehetett, s nemcsak katonai műszó, ha Csepreg város tanácsa rendeleteiben is él vele. Egyébként Csepregnek élénk kapcsolatai voltak az osztrákokkal, nemcsak az osztrák nyelvterülethez való közelségénél fogva, hanem a városban dívó csepregermek-intézmény következtében is. A csepregi lícumban sok osztrák gyermek tanult akkoriban (l. Csepreg története).

BERNÁTH BÉLA

Festett lovak színelnevezései. Hadtörténeti irodalmunkban THÚRY JÓZSEF említette először (HadttörtKözl. I, 592) azt a szokást, amely a törökök révén hazánkban is elterjedt, hogy a lovak ékesebbé tétele végett sörényüket, farkukat színesre festették. Hozzászólásában THALY KÁLMÁN (HadttörtKözl. II, 157) kiegészítette THÚRY adatait azzal, hogy még a kurucvilágban is divatozott a lovak festése. THALY valószínűnek tartotta, hogy a szürke lovakat festették, mégpedig nemcsak sörényüket és farkukat, hanem egész testüket is. HARMATTA JÁNOS nagy távlatú összefoglalásban (MNy. XLII, 26) mutatta ki, milyen fontos szerepet játszott a lovak színe a nomád népek hadi életében. — THALY és az ő nyomán HARMATTA megemlíti, hogy a kuruc korban a kék színt kedvelték különösen, vannak azonban arra is adataink, hogy az előző időkhöz a vörös szín is divatozott. THALY megállapításaiból kitűnik, hogy a lovak szokták simán egyszínűre, habosra (pl. habos-kékre) festeni, kedvelték a habos, pettyegest festést is. Akár természetből volt pettyes a ló, akár festés következtében, *szepé*-nek nevezték. Erről a színelnevezésről THALY azt vélte, hogy török eredetű, ámbár azt is lehetségesnek tartotta, hogy a magyar *szepeló*-vel rokon. Ugyancsak a *szepeló*-vel való összefüggését valószínűsítette CSEFKÓ GYULA (MNy. XLVI, 365). Felhozott példái szerint volt *szepe*, *szepes*, *szepelős* változata.

A pettyes színre tehát a műszó *szepe* volt. Vajon hogyan hívhatták a habosra és a simán festett lovak színét? A habos festésre a NySz. közli 1693-ból Gyöngyösitől: „Igen szép mind kettő, *úszóvan*-is festet”; „Fejér kék a lóva, *úszóvan* festették.” Apor Pétertől való: „... *úszólag* veresen ... festett lovak”. Faluditól: „... *úszóván* festett, habzó, tágos, kevély tubinmantó”. BARÓTI SZABÓ: „*Úszón (úszólag, úszó formán)* festett, habzó tubin mántó, palást.” „*Úszón* állva festett ló. *Úszóan* festett eb.”

A habosra festést tehát *úszóan*, *úszóvan*, *úszóván*, *úszólag*, *úszóm* festett-nek mondták. Nyilvánvaló, hogy az *úszik* ige *úszó* igenevének különböző módhatározóragos alakjaival van dolgunk. Az *úszóvan*-ban a *v* hiatustöltő mássalhangzó.

Még az a kérdés, volt-e külön műszava a simán egyszínűre való festésnek is. Zichy Pál győri altábornok írja 1637. november 6-án István fiának Bécsbe (OL. Zichy-lt.: Zichy Pál levelei): „Ha az barna parippa nekeol el lehttel ñ hanem hogy magham zük-seghemre megh kooldedh. Az Derestis megh feostetem, chak erchem toled ha *meren*, uagj *uzollan* feostessem . . .” Két nap múlva ezt írja: „Az derest megh feostettem *uzollan*.” Itt az *uzollan* (olv. *úszóllan*) ugyanazt jelenti, mint az egyéb adatokban előforduló *úszóvan*, az *ll* itt is hiatustöltő mássalhangzó lehet (vö.: ABAFFY ERZSÉBET: MNy. LI, 213; BENKÓ

LORÁND: MNy. LI, 528), sőt talán az *úszólag l-*je is befolyásolta kialakulását. — Ebben a levélben különben megtaláljuk a simán egyszínűre festés műszavát is: *meren* olv. *merén*. Ez nem más, mint a *merő* melléknévből alakult módhatározó. *Merő arany*, *merő ezüst* ma is annyit jelent, hogy 'csupa arany', 'csupa ezüst'. *Merén festeni* tehát annyit volt, mint 'csupa kékre vagy csupa veresre festeni'.

CSONKÁS MIHÁLY

Topánka. 1. Mint oly sok más szavunk, ez is a magyar nyelvi szókinés azon elemeinek egyike, melyet a leggazdagabb és legbővizűbb forrás, a tájnyelv sodort be irodalmi és köznyelvünk áramába. DONNER (Wb. 151) finnugor eredetűnek tartotta, s az észet *topakas* 'Socke', valamint a komi *tobök* 'Stiefel aus Hirschleder' szavakkal vetette össze. MARIÁNOVICS MILÁN szerint (Nyr. XLIII, 17) népetimológiával keletkezett a szerb-horvát *opanka* 'fűző, cipő, bocskor' szóból. A SzófSz. álláspontja agnosztikus: a szerb-horvát származtatást nem tartja meggyőzőnek, szavunk eredetét ismeretlennek bélyegzi. KNIEZSA (SzlJövsz.) ismét a szerb-horvát credeztetés mellett foglal állást, de megjegyzi, hogy a *topánka* szókezdő *t-*je csak a a németből magyarázható, vagyis a szót — amennyiben közvetlenül a németből vettük át — német jövevényszónak tekinti. Az etimológia tehát elég bizonytalan. Pedig a megoldás olyan természetesnek, magától értetődőnek látszik, hogy — talán éppen ezért nem méltattuk eddig figyelemre.

2. A *topánka* a nyelvjárások elég gyakori szava. Megtalálható már az 1838-i Tsz.-ban is „Székely szó” jelzéssel, s a MTsz. is bizonyára csak azért nem említi, mert akkor már nem érezték tájszónak. A készülő ÚMTsz. cédulái között harmincnégyezer fordul elő a szó *topánka* (29 adat), *topány* (3 adat) és *topán* (2 adat) alakban, s bár az adatok a mai Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyéket tüntetik fel előfordulási góccokként, jelentkezik az ország más részeiben is; Csallóközben és a Székelyföldön, Esztergomban és Zala megyében egyaránt. A kismartoni (Sopron megye) születésű MÁRIARTI [SZAITZ LEÓ] 1788-ban megjelent „Kis magyar frázéológia” című gyűjteményében a szó dunántúli használatára utal: „Tiszán innen: Tziipe. Dunántúl: *Topánka*” (153). A *topánka* első adatai¹ arra mutatnak, hogy szerzőjük azt vagy Győr-Sopron megye környékéről, vagy a már említett tiszántúli, Tisza melléki vidékekről hozta magával. Nem tekintve a NySz.-nak Thaly: VÉ. 1851-i kiadásából idézett egyetlen, kétes hitelű adatát, idézem a szó legkorábbi előfordulási helyeit: „Magyaros a' *topánka*-is” — írja a csécsényi (Győr megye) születésű, később nagyváradi püspöki könyvtárosként működő MOLNÁR JÁNOS 1783-ban (Könyvház II, 256). Az 1787-ben Bécsben megindított Magyar Kurir című politikai hetilap társlapjaként megjelenő Magyar Musában — mindkettőt a Maros-Torda megyei születésű, Debreceben tanult SZACSVAY SÁNDOR szerkesztette — háromszor is előfordul: „Láb ikrádon strimpfli vagyon; 's a' lábad' fején — *Topány* helyett tsattos paputs” (1787: 390); „Eleinktől kedvellett, 's reánk maradt kurta *topánkánkhöz*, 's telekes botskorunkhoz annyira ne ragaszkodjunk” (1787: 241); „Szebb a' *topánkába* tipegni tapogni” (1788: 222). Megtalálható a szó G V A D Á N Y I-nál, aki Borsod megyei születésű, s mint tudjuk, évekig állomásozott Szatmár, majd Máramaros megyében: „Arany készülettel volt rajta a' dolmán, — Szintén olyan nadrág, *topánka* a' lábán.” (FalNót. 60.) Ugyanez évben jelenik meg a Szabolcs megyei születésű GÖRÖG DEMETERNEK KERÉKES SÁMUELLEL közösen kiadott munkája a következő adattal: „... el ne múlasson [minden ember] egy pár jól meg szegzett sarkú *topánkát* ... vinni magával” (Hadi tört. III, 340). Stb. A XVIII. századi, valamint a

¹ Mind a készülő ÚMTsz., mind a NSz. cédulaanyagának szíves rendelkezésre bocsátásáért ez úton mondok köszönetet.

mai nyelvjárási adatok helyhez kötés tekintetében egybehangzó vallomása csak megerősít abban a véleményemben, hogy a szót a tájnyelvből, a magyar nyelvből, nyelvünk belső fejlődésének figyelembe vételével kell magyaráznunk.

3. Töve azonos azzal a hangutánzó *top* szavunkkal, amely a *topog*, *toppant*, *topor-zékol*-féle származékok száznál többre menő során kívül a nyelvjárásokban minden képző hozzájárulása nélkül is él. Rövidség kedvéért csak a MTsz. adatait idézem: *top* ~ *tap* 'lép'; *bele-top* 'belelép'; *lő-top*, *lő-topik* 'lelibben, loguggol, hasra veti magát, négykézlábra áll, lehajol'; *oda-top* 'odalép'; *össze-top* 'összetapos'; *rá-top* 'rálép, ráhág, rátapod' | *topp*, *top* ~ *tapp*, *tap* 1. 'lépés', 2. 'lábnyom', 3. 'a lábfej alsó része', 4. 'láb'. A *topány* ennek az igeként és névszóként egyaránt élő *top* alapszónak -ány deverbális nomenképzős származéka lehet, mint amilyen a *vágány*, *kötény*, *foszliány*, *serény*, N. *szilány* 'szilánk', *ragadány* 'bogáncs, bojtorján' stb. (a képzőre vö.: TMNy. 499; Kis-ERős, 309; a képzőbókor deminutív -ny elemére PAIS: MNy. XV, 128–9; továbbá PAIS: MNy. XXIII, 54, 507, XXV, 121, XXXI, 208 stb.). Ma már – mint cikkem bizonyítja – nyelvészeti feladat a szó eredetének tisztázása, százötven évvel ezelőtt azonban még világosan érezték a hangutánzó eredetű *top* igenévszóval való rokonságát, legalább is erre vallanak SÁNDOR ISTVÁN adatai: „[Mostan] *Toppány*, *Toppányka*. – [Hajdan] *Toppantó*, *Toppantyú*.” (Sokféle VII, 240); „*Toppány*, *Toppants*. *Semicalceus hungaricus*.” (Told. 389.)

A szó hangalakjára is kell tennünk egy-két megjegyzést. Ez könnyű feladat lesz, mert az idevágó hangtani tanulmányok eredményei teljes mértékben összeegyeztethetők azzal a hangfejlődés-rajzzal, amelyet a *topán* ~ *topány* ~ *topánka* változatok *n* ~ *ny* hangjáról adhatunk. Kutatóink azt már régen észrevették, hogy a magyar szavak szóvégi *n* hangja gyakran változik *ny*-nyé (így JUSTUS HAJNALKA, Adatok a magyar „ny” hang történetéhez, különös tekintettel a tővégi *n* > *ny* hangváltozásra. Bp., 1911. 28–32), az újabb vizsgálatok eredményeként azonban sikerült a szóvégi *n* ~ *ny* használatában meglévő törvényszerűségeket általánosabb formában is megfogalmazni. Az ország legkülönbözőbb vidékeiről való adatok tanúsága szerint a nyelvjárásokban szinte valamennyi köznyelvi *n* vagy *ny* végű szavunk előfordul mind a két módon, mégpedig mássalhangzó előtt *n*-nel – *tehénke*, *legínféle* –, magánhangzó előtt *ny*-nyel – *tehenyek*, *legények* –, abszolút szóvégen vagy így, vagy úgy, tehát *tehén* vagy *tehény*, *legén* vagy *legény* stb. (HORGER, MNyelvj. 104; VISKI KÁROLY: MNy. XL, 168–79). S hogy ez a fonetikai helyzettől függő tővégi *n* ~ *ny* váltakozás nem valami újabb fejlemény, hanem nyelvünk régóta általános, mindmáig megőrzött sajátossága, azt igen valószínűvé teszik BENKŐ LORÁND ilyen irányú, legújabbban végzett nyelvtörténeti vizsgálatai (A magyar *ly* hang története 43).

Mindez érvényes a nyelvjárások oly gyakori szavára, a *topán* ~ *topány*-ra s kicsinyítő képzős származékukra, a *topánká*-ra is. Hogy az irodalmi nyelv a *topánká*-n kívül inkább a *topán*, tehát az *n*-es alakot őrizte és őrzi meg, az a legelterjedtebb *topánka* származék hatásának s talán az *n*-es ejtést kívánó fonetikai környezet gyakoribb voltának köszönhető. Ugyanilyen módon rögzítődtek a köznyelvben más *n* ~ *ny* végű szavaink is vagy ebben, vagy abban a formában: *szegény*, *cigány*, de *tehén*, *csalán* stb., sőt néha még a köznyelvi ejtés is mintha ingadoznék: *szappan* ~ *szappany*, *díván* ~ *dívány*. Mindkét alakváltozat azonban többnyire csak akkor marad meg, ha jelentéskülönbség is fellép köztük, mint például *csin* ~ *csíny*, *kéj* ~ *kény*, *senyed* ~ *szened*.

A német *Topanke* 'topánka' (MÁRTON), szlovák *topánka* 'félcipő, cipő', *topánocka* 'kis cipő, cipőske, cipellő' (HVOZDÍK), valamint kárpátalji ukrán *topanka* 'topánka' (CSOPEK) – mint erre MARIÁNOVICS (Nyr. XLIII, 17) utalt – valóban magyar jövevényeknek látszanak. A szerb-horvát *opanka*, amely már LODERECKER 1605-i szótárában megtalálható – néhány újabb szótári adata: *opanak* 'boeskor' (SPICER), *onanak*

'eine Art Socke, socci genus' (KARADZIC), *opanak* 'eine Art Socke, socci genus' (IVEKOVIC—BROZ) —, a magyartól valószínűleg független, s a rumén *opincă* 'sandale (des paysans)' (DAMÉ) szóval rokonítható (vö. még KNIĘZSA, SzJövvsz.).

Hogy a nyelvjárási *top* szavunk e származéka egész természetesen jelenthet 'topánká'-t, azt — a már említettekén kívül — a szintén nyelvjárási, vele azonos jelentésű és eredetű *topika* (gyermeknyelvi szó) 'gyerekipő, topánka' (SzamSz.) bizonyítja.

GRÉTSY LÁSZLÓ

Régi ételneveinkről. A XVI. század végéről származó szakácskönyvünk (Radv: Szak.) feldolgozásakor az ételek elnevezését is megvizsgáltam. Tudományosan először GOMBOCZ ZOLTÁN foglalkozott ételnevekkel (A régi magyar ételnevek eredetéről: MNy. I, 160 és 254), bár korábban már BÁRCZAY OSZKÁR cikke (A régi magyar konyháról: Századok 1893: 402) is utal a régi szakácskönyvek ételneveire. GOMBOCZ elsősorban csak az idegen eredetű ételnevekkel foglalkozik, a belső keletkezésűeket tudatosan mellőzi. Ennek keretében teljesen feldolgozza a Radvánszkytól kiadott szakácskönyv idegen eredetű ételneveit. (GOMBOCZ rövidítése: SzakácsTud.) Abban igaza van, hogy a *rétes*, *leves* magyarázatára nincs szükség, ellenben van olyan elnevezés-típus, amelynek kialakulásán érdemes elgondolkozni.

Amikor e szakácskönyvben található műveletek nyelvi kifejezéseit vizsgáltam, észrevettem, hogy ezek gyakran behatolnak az ételek leírásának címébe is.

Mielőtt a jelenség magyarázatába kezdenék, közlök néhány adatot. A Radv: Szak.-ben (magában a szakácskönyvben és az orvos ételleírásaiban) a műveletek nevei 158 címbe kerültek bele. Ezeknek a következő — később részletezendő — típusai vannak: — Legtöbbször a *süt* ige, 45 esetben: 1. „*Sült* lúdhöz való tej” (81); 2. „Mondolából való örege *sült* tikmony” (290); 3. „Malacz *sütve* szárazon” (71); 4. „Kerekded fánkot *sütni*” (289); 5. „Fogoly madarat *sütni*, főzni” (282). A *főz* ige 25 alkalommal kerül be a címbe, s ilyen formái vannak: 1. „Az fára folyó tököt így *főzzed*” (235); 2. „Büjt napra jó füget *főzni*” (197); 3. „Vizben *főtt* tejes éték” (190); 4. „Asszú meggy *főve* borban” (226); 5. „Zöld békának az *főzése*” (273). A *ránt* mint sütési művelet harminceszor fordul elő ilyen körülmények között; típusai: 1. „Körtvélt *rántani*” (285); 2. „*Rántott* czipó” (206), „*Rántott* tejes éték” (190), „Mondolás *rátott* tikmony” (276), „Tikmonyból sállás *rántott*” (216). A *tölt* igére 17 adat van; ezek közül: 1. „Olasz formán kolbászt *tölteni*” (290); 2. „*Töltött* tikmony” (195); 3. „Lúdfi *töltve*” (84), „Tikmony *töltve* héjában” (214); 4. „Csuka bélnek az *töltése*” (112). — A többi művelet neve már ritkábban kerül bele a címbe. (Itt minden adatot közlök.) Ezek: „Lúd *perselt* lével” (80), „*Pirított* hús” (17), „*Pirított* cipó az kit trágyás kenyérnek hivunk” (206), „Mégis *pirított* czipó” (207); „*Röstelt* suffás szobású éték” (269); „Csukafiak sóban *fodorítva*” (104); „Őz czémer *sütve*, szalonnával *ispékelve*” (172); „*Fojtott* pecsenye” (15), „Csik *fojtott* lével” (159); „Csik *burított* (máskép) boroditom lével” (160); „*Törött* fánk” (176); „Lúdfi *törött* lével” (83), „Csik *törött* lével” (162), „Kárász *törött* lével” (132), „Menyhal *törött* lével” (131), „Csuka *törött* lével” (105), „Tyúk *törött* lével” (91); „*Metélt* tejes éték” (188); „*Vágott* tejes éték” (187); „Csik *morsolt* lével” (160); „Rák *szulva*” (164), „Posár száraz olajos lével, avagy *szivült* posár” (116); „Semlyeng *hideggé téve* éles lével” (129); „Juhhús *savanyítva* káposztával” (49); „*Borsolt* tejes éték” (187); „Habaricizát mint kell *áztatni*” (154); „Nádméz *ereszteni*” (290), „Méz *ereszteni*” (294); „*Csőpögetett* tejes éték” (209); „*Oltott* tejes éték” (181), „*Oltott* bor” (181), „Helvétiai módra *oltott* tej” (268), „Tejből *oltott* pép” (281); „Jó tikmonyas sajtot így *készéts* el” (276), „Savanyú tejet *készéteni*” (289), „Havas szobású étket *készéteni*” (288), „Rósás nádméznek az *készítése*” (294), „Tragcanak az *készítése*” (294), „Friss hideg pépnek az *készítése*” (293).

Érdemes utalni a Thurzó-féle étlapra (1603.), amelyet Radvánszky a szakácskönyvvel együtt adott ki, s amelyről azt állapítja meg, hogy „A Galgócz várában 1603-ban ily formában feltálalt ételek javarészének készítmódját pedig megtanulhatjuk Báthory fejedelem főszakács-mesterének »Szakács tudomány« című könyvéből” (Gróf Thurzó Szaniszló lakomái 1603-ban: Századok 1893: 210). Ezek az étlapokon legtöbb a *sült*, *sütve* ételnév. Közöttük szembetűnő a „*Sült hal*” (Radv: Szak. 390). A *főtt és főve* alak sokkal kevesebb van. Ellenben igen gyakori a *ránt* igével ellátott cím. Ezek közül kiemelkedik a „*Lúd rántott lisztel*” (329), amely ezzel együtt háromszor fordul elő. Igen sok adat van a „*Kappan vagdalva*” című ételre. Hasonló étel lehetett a „*Lúd vagdalva, hagymával*” (339), de ennek csak ez az egyetlen adata van. A „*Kappan törött lével*” egy hónap alatt kilenceszer fordul elő. Van lúd és csuka is „*törött lével*” (315 stb.), sőt van „*Törött kappan*” (383) is. — Ezenkívül a következő formák találhatók még: „*Kappan metélt lével*” (383), „*Csík marsolt lével*” (333), „*Töltött fánk vajban*” (337), „*Kappan mézelt tésztával*” (327), „*Pírtott hús eczettel*” (341).

Végül a Nagyszombati Szakácskönyv 1742. kiadásában is a *süt*, *főz*, *ránt* és a *tölt* ige szerepel leggyakrabban a címekben. Itt látjuk a Radv: Szak.-ben még ismeretlen „*Töltött kápolztá*”-t (2). (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ebben a szakácskönyvben szerepelt először ez az ételleírás.) Több adatban találkozunk itt olyan elnevezésekkel, amelyeket már jól ismerünk, de megjelenik néhány addig ismeretlen művelet neve is: „*Kínzott Káfa*” (132) és „*Párolt rák*” (129). Ez pedig arra mutat, hogy az új műveletek elnevezése később is ugyanúgy bekerül az étel címébe, mint a korábbi századokban.

De hogyan? E címadás elég kezdetleges formából, az úgynevezett bevezető mondatokból indulhatott ki. Ennek határozott nyomai, illetőleg maradványai vannak. Főleg a Radv: Szak.-ben, de a későbbi szakácskönyvekben is megtalálható a teljesen kialakult és az idegen eredetű ételnevek mellett. Ilyen például a Radv: Szak.-ben: „Az fára folyó tököt így főzzed” (235). A szakácskönyv Fay-féle kéziratában az ilyen bevezető mondatok feltűnően nagyobb betűkkel vannak írva. Ezek elsősorban az ételleírások elválasztását, elkülönítését szolgálták. (Ide sorolnám még az ilyen természetű címeket is: „Büjt napra jó fűgét főzni”.) Azonban mindjobban a szemlélet középpontjába kerülhetett a legfontosabb művelet mint megkülönböztető jegy, mivel sokszor ezzel az egyetlen művelettel kapott más ízt vagy formát egy-egy étel a többi hasonlóval szemben. Ennek a műveletnek a neve így az ételleírás élére kerül, és ezzel elhatárolódik más ételektől (vö. „Fogoly madarad *sütni*, *főzni*”). Így például ugyanaz az étel *sütve*, *főzve*, *pírtva* és *rántva* is megtalálható. Igen kifejező a húsonkál és a tésztáknál a *töltve* megjelölés. Ezzel mintegy a lényegre utaltak, és megkönnyítették a szakácskönyv olvasójának a tájékozódását. A legtöbb ételnevet azonnal megértjük, van azonban olyan is, amelyen gondolkozni kell. Így például a *Csukafiak sóban fodorítva*. Az étel készítését mégis el tudjuk képzelni, ha elolvassuk a szakácskönyv magyarázatát: „az *fodorításával* így élj: az derekát az végső szárnyáig hasítsd alá, az hasát az feje felé fordítsd, mikor fordítani akarod, ne az háta felé, hanem az feje felé essék az farka” (Radv: Szak. 104). E címbe is látjuk, hogy a leglényegesebb teendőre utalt a szakácskönyv írója. A *Fojtott pecsenye* és a *Csík fojtott lével* ételnévben a *fojtott* igenév jelentése nem világos. Az ételleírás (uo. 15—6) elolvasásakor azonban látjuk, hogy ez az eljárás tulajdonképpen igen egyszerű: a félig megsült, fűszerezett tehénhúst levélvel együtt teljesen elzárt fazékban még tovább puhítják. A *fojtott lé* pedig 'olyan lé, amelyet a hús felszív'. A lé felszívódását azzal érik el, hogy a húrra, amely már egy tálon van, fazekat borítanak. A *fojtott pecsenye* elnevezésben BÁRCZAY OSZKÁR nyugat-európai hatást lát (*à l'étouffé*) (i. h. 416).

Szembeötlő a *tör*, *metél*, *vág*, *morzsol*, *perzsel* stb. művelet nevének bekerülése olyan ételek címébe, amelyek tulajdonképpen folyadékok. Ilyen a *Törött lé* vagy a *Vágot* *tejes éték* stb. Aki sohasem hallott ezekről, az nem érti meg. Pedig itt igen egyszerű

dolog történt: két szemlélet vonódott össze. Egyik, amelyből a művelet neve származik, a másik pedig a kész étel. A *Törött lé* nevű étel nyersanyagát például *összetörték* vagy szítán *áttörték*, átnyomkodták, és úgy főzték bele abba az ételbe, amely a végén *lé*-szerű lett. A *Vágott tejes éték* tésztafélé volt, ahol a tésztát *belevágták* az ételbe, amihez *tejet* tettek. Tehát itt két fontos jegy volt: a *vágás* a tésztaánál, és az ételbe belekerülő *tej*. E kettő vonódott össze a címben, és ilyen nyelvi formában nyilvánult meg. Ugyanez a folyamat játszódhatott le a *Metélt tejes éték*, *Csik morsolt lével*, *Lúd perzselt lével* stb. ételnevek kialakulásában is. Hasonló elnevezéscikkel a XX. században is találkozunk. A Magyarság Néprajza I. kötetében található ez az ételleírás: „Az é d e s t e j e t nem annyira isszák, mint inkább beléje aprított kenyérral levesképen eszik (»Aprított tej«, Ilajdúság) vagy kásához, tésztahoz ételpótlónak használják. Különösen Erdélyben . . .” (87). Kovács JÁNOS pedig ezt jegyzi meg: „Az országos hírrel bíró paprikás halon kívül Szegeden — még három-négy évtized előtt is — a hal mindig egyik főtáplálékát képezte a szegedi népnek; és pedig a kisebb potykák, keszegek, kárász és süllő, vagy néha „a vágott hal is” — mint *sült-hal* (— rendszeren megirdalva, durván lisztbe megforgatva, lassú tűzön sütve készül —) állandóan szerepel minden háznál” (Szeged és népe. Szeged, 1901. 200).

Végül talán érdemes utalnom még arra is, hogy régi szakácskönyveinkben alig-alig fordul elő eszköznév az ételleírások címében. A Radv: Szak.-ben van néhány: „Tyúk sak vászonnal” (93 és még 115, 160), „Tálban főtt tejes éték” (190), „Tölcséres fánk” (248) és „Szivárványos avagy *fecskendő* esőrógét sütni” (287). De a Thurzó-féle étlapon és a Nagyszombati Szakácskönyvnek idézett kiadásában egyetlen címben sem szerepel eszköznév. (Bár más, egykorú vagy későbbi kéziratokban egy-egy mégis felbukkan.)

Tehát a művelet nevének belekerülése az ételleírás címébe végeredményben a megkülönböztetésre való törekvés eredménye. Az pedig, hogy inkább a művelet, s nem az eszköz neve hatolt be az ételnévbe, érthető, hisz bármennyire is fontos a sütés-főzés mesterségében az eszköz, mégis a művelet az étel megformálásának lényege.

REJTŐNÉ HUTÁS MAGDOLNA

Fráng. ECKHART FERENC „Jogtörténeti szómagyarázatok” című tanulságos cikkében (MNY. LI, 447–9) szavunk legrégibb, XVI–XVII. századi elterjedési területének (Nyugat-Magyarország) figyelembevételével valószínűnek tartja, hogy az EtSz.-től ismeretlen eredetűnek mondott *fráng* a németből származik.

Valóban, szavunk forrása a korai újfelnémet *freiung*, amely a középkori német jogi terminológiában a *freiheit* és a *freitum* szinonimája volt. Közös jelentésük: 1. 'liberatio, immunitas'; 2. 'libertas, privilegium' (LEXER, MhdTwb.²⁷; GÖTZE, FrnhdGl.²; TRÜBNER'S DtWb. II, 431). E szavakra a XV. századtól kezdve vannak hazai adataink. Sopron városa pl. 1413-ban egy ágfalvi jobbágyának telke után három évi mentességet ad: „das man Hansen im Schach *freyung* geben hat auf drew jar . . .” (HAZI, SoprOkI. II/1, 155). 1440-ben a soproniak Erzsébet királynétól újabb kiváltságot (*libertas*) nyerneket, ti. árumegállító jogot az osztrák sóra; a latin oklevél hátlapján ez az egykorú kancelláriai feljegyzés olvasható: „*freyung* von des salcz wegen” (i. m. I/3, 208). Ugyanakkor a királyné vásártartási jogukban is mergerősíti őket; az egykorú regeszta a latin oklevél *privilegium* szavát így fordítja: „*freyhait* vmb jarmärkt” (i. m. I/3, 210). Egy 1400 körüli feljegyzés Sopron város kiváltságainak megsértéséért — ECKHART 1655. évi körmendi adatához hasonlóan — a következő büntetést írja elő: „Item vmb *freyvmb*-prokeh ain yedermann XXXII lib. den. verfaln dem gericht vnd der stat die recht hant” (i. m. II/1, 11).

ECKHART a szó következő legrégibb változatait ismeri: 1556: *franghja*; 1582: *fraygont*; 1584: *franghot*. A korai újfelnémet *freiung* (∴ *frāiung*) átvétele nyelvtörténeti.

szempontból a XIII. századtól kezdve lehetséges, mivel a középfelnémet \bar{i} (vö. kfn. *vriunge*) diftongizálódása a bajorban ekkorra már befejeződött: $\bar{i} > ei > ai$ (MOSER, FrnhdGr. I/1: 154, 158, 168). Szavunkban a i így magánhangzóközi helyzetbe került. Konzervatívabb nyelvjárásokban továbbra is megmaradt (vö. a magyar *fraygon*), leggyakrabban azonban eltűnt (MOSER i. m. I/3, 89). A szóvég átvételére vö. *bitang* szavunkat, amely nem egy feltételezett középnémet **bütunge* szóval (így EtSz., SzófSz.), hanem egy valóban meglévő középfelnémet *biutunge* (o: *bütunga*) szóval (LEXER, Mhd-Twb.²⁷) függ össze. A gyakoribb *fráng* alak mellett így a magyarban élhetett *frájong* is, amelynek hangátvetéses-változata lehet az 1582. évi *fraygon*.

A magyarba a *freiung* csak 'libertas, privilegium' jelentéssel került át, majd új jelentéssel bővült, ahogyan ezt ECKHART helyesen meghatározta: „A pallosjoggal bíró, úgyszólván minden nagyobb uradalmú földesúr elrendelhetette, hogy senki a nyugalmat uradalmában erőszakos fellépéssel meg ne zavarja. Azt, aki ezt a nyugalmat, »frángot« megsértette; az úr székén a bűncelekményért járó rendes büntetésen kívül a *fráng* kihirdetésekor megállapított külön bírsággal is sújtották. Ez utóbbit is nevezték *fráng-nak*.”

MOLLAY KÁROLY

Szuszek. KNEIENZA ISTVÁN azt írja (A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1, 515), hogy a *szuszek* „sohasem volt 'ruhatartó láda' és nem a magyarban alakult 'gabonartartó láda'-vá, mint Cs. Sebestyén MNy. 23: 201, gondolja”. — KNEIENZÁNAK ebben igaza van, — de csak félig. Mert az a *szuszek*, amelyről ő tudósít, valóban sohasem volt 'ruhatartó láda', ellenben az a *szuszek*, amelyről én szóltam az említett helyen, bizony eredetileg 'ruhatartó láda' volt, sőt itt-ott még ma is az, s ez csak az idők folyamán degradálódott le 'élelmiszer- és gabonartartó láda'-vá. Ebből tehát az tetszik ki, hogy itt kétféle tárgyról van szó. Úgy is van. A magyar néprajz ugyanis a *szuszek* elnevezésen két, egymástól alakban, méretben és rendeltetésben különböző, bár szerkezetben némileg hasonló vagy rokon tárgyat tart nyilván.

Az ország északkeleti részén, Szabolcs és Bereg megyében, de másfelé is, a lakóház egyik helyiségében, a kamrában, a hatalmas beépített gabonartartálynak a neve *szuszek*. Ez a KNEIENZA említette *szuszek*. Ez csakugyan sohasem volt 'ruhatartó láda'. Az ilyen nagyméretű gabonartartók az ország más részein is ismeretesek, leginkább *hambár*, *hombár* néven. A *szuszek* és a *hambár* tehát sokszor egyet jelent. Nagy múltjuk van ezeknek a nagy gabonartartóknak. Regécen 1678-ban deszkából csinált ajtósz *szuszek* volt, benne 283 köböl gabonával. Szentimrén 1688-ban öt *hombár* volt. Ajnácskón 1685-ben olyan *hombár* volt („scrinium vulgo *hambár*”), melybe 300 pozsonyi méró gabona elfért. Berencs 1671. évi összeírása nyolc öreg gabonartartó *szekrény*-t említ, melyekben 150 méró gabona volt. (TAKÁTS SÁNDOR, Rajzok a török világból III, 231.)

Ez a fenti *szekrény* elnevezés rávezet minket a magyar néprajz másik *szuszek*-jára. A Felvidéken, az Alföldön és Erdélyben *szuszek*-nak nevezik azt a kisebb méretű, leginkább hasított bükkfalemezekből összeállított ládát, melynek azonban eredeti neve egykor *szekrény* volt és ma is az ott, ahol a Felvidékről lekerült *szuszek* elnevezés ki nem szorította. Így például a Dunántúl nagy részén ma is *szekrény*, *szökröny* a neve, s itt eredetileg ruhatartó házibútor volt, és néhol még ma is az. A Baranya megyei Ormányságban a lakóházhoz tartozó, de az udvaron különálló úgynevezett hálókamrákról írja GUNDA BÉLA: „Egyedüli berendezésük a deszkából hevenyészett ágy és a festett vagy karcolt díszítésű, római sarkophagokra emlékeztető ruhás *szekrények* egész tömege (magy. *szökröny*, horv. *ladica*, *skrinja*)” (Ethn. XLVII, 207). A Nagyalföldön is „a *szuszek*, más néven *szekrény* . . . ősi magyar bútor. Valamikor valóságos bútor volt, mert ruhafélét tartottak benne. Később a *hombár* szerepét töltötte be, mivel gabona és liszt került

belo" (CSETE BALÁZS, Faluról-falura. 1940. 36). A Pest megyei Dunavecseán „szökröny a neve . . . nagyanya kapta hozományul, mikor férjhez ment . . . a legtöbb jóra való háznál megvolt ez a butordarab . . . Eredetileg ruhásszekrény s így a tulipános láda őse lehetett." (NéNy. I, 201.) Szentesen „. . . öregebb gazda *szekrénynek* nevezi . . . eredetét a felvidékről származtatja, ahonnan a kanalas és sonkolyos tótok hozták. Állítása szerint *szuszék*nek nem ezt nevezték, hanem a *hambár* kicsinyített alakját, amelyben a házi szükségletre szánt búzát tartották." (NéNy. I, 200.) A Zala megyei Muramentén „a gabonát régente leginkább *hombárok*ba rakták és a kamrákban tartották . . . Terménytartásra szolgál ma már a *szökröny* (*skrinja*) is . . . Az öregek szerint száz év előtt még leginkább a szobában tartották (a szökrönyt), de már akkor kezdte a tulipános láda kiszorítani. Ma már teljesen kiszorult a kamrába, ahol többnyire babot, borsót tartanak benne." (NéprÉrt. XXVI, 35.) A Vas megyei Őrségben „menyasszonyi ládából élelmi-szertartóvá fokozták le" a szekrényt (vendül *škrinja*) (KARDOS LÁSZLÓ, Az Őrség népi táplálkozása. 1943. 196). A Heves megyei Tiszaigaron régebben „Egyetlen nem odahaza, sőt nem is Igaron készült darab volt a bútortatban, a lányok kiházásitáskor adott *szekrény*. A *szekrényt* gabonáért cserélték a tiszafüredi és a madarasi vásárokon kanalas tótoktól, akik „onnan felülről hozták" (Ethn. LXIII, 85). A múlt század harmincas éveiben Tiszaigaron is változás állt be a házberendezésben: „Míg a legtöbb parasztlány továbbra is csak *szekrényt* kapott, a módos gazdalaný *szekrény* helyett *tulipános ládában* vitte a holmiját . . ." (Ethn. LXIII, 87).

Ez volt tehát a magyar néprajz másik *szuszék*-ja. Ez az ősi, kezdetleges készítésű, formájában és szerkezetében az ókorból származó ládaforma volt valamikor a magyar parasztház első és sokáig egyetlen bútordarabja, amely eredetileg a ház legféltettebb holmijainak és leginkább a női ruhaneműnek tartására szolgált. Az új ládaforma, a tulipános láda elterjedésével lecsökkent a régi *szekrény-szuszék* jelentősége és értéke. A házból kitétek, előbb a konyhába élelmentartónak, tejesszekrénynek, azután a padlásra került szalonnatartónak, s végül szegény helyen kenyérgabona tartására szolgált, s így alakult 'gabonatarató láda'-vá a magyarságban.

CS. SEBESTYÉN KÁROLY

Lavéroz. MNy. LI, 220 HORVÁTH MÁRIA fenti tétel alatt tárgyalja ennek etimológiáját. Mint „Az -éroz, -íroz képző történetéhez" című cikke bevezetésül közli, ezt és a többi szót Eszterházy Antal kuruc generális tábori könyvéből meríti, mely részemre hozzáférhetetlen. Ezért a két felsorolt idézetet: „az ellenség háta megé vegye magát és ott *lavérozson*" — HORVÁTH MÁRIA szerint: „Jel: 'kerülő úton megközelít' — és „*lavierozással* töltjük időnket" pusztán logikai és etimológiai alapon ítélem meg.

Tarthatatlan felfogás, hogy *lavérozson* értelme 'kerülő úton megközelít' volna, mert akkor a szöveg ismételné önmagát. A *lavierozás* sem lehet ugyanaz, mint a kerülő úton való megközelítés, mert az időtöltés nem egyezik, sőt ellenkezik egy veszélyes feladat elvégzésével.

Etimológiailag a hiba ott van, hogy a *lavieren*, holland *laveeren* (régí írásmód: *laveeren*) két fogalmat egyesít magában. HORVÁTH MÁRIA szerint a német *lavieren* szó, amelyből a magyar eredt, „XV. századi kölcsönzés a holland hajósnyelv *laveeren* szavából. Erre utal a korábbi jelentés is: 'szél ellen, cikcakkban vitorláz'." Ebben az értelemben a szó mindmáig használatos. „Adataink kétségtelenül a már átvitt jelentéshez fűződnek", folytatja HORVÁTH MÁRIA. A fenti átvitt jelentés sehohsem található, és — mint láttuk — nem is állja meg a helyét. A katonai műszó, amelynek tárgyalását tűzte ki a cikkíró célul, egy másik holland szóból, illetőleg az első szó jelentéséből származik. Ez a szó *laveien*, s a mai holland nyelvben, illetőleg holland nyelvjárásokban 'szünetel a munkával,

zendül (munkásokról), lármáz' értelemben fordul elő (Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal.² Hága, 1912.). Mindennapi szó *lawaaí* 'láрма, lármázás'. KILIAEN-nál (Dictionarium teutonico-latinum. 1574.; javított kiadása: Etymologicum. 1599.) *laveien* a. m. 'vagari otiosa, otia agere, errare, palari: pascere errando sive pallando', tehát: 'lézeng, lődörög'. Így mindkét idézet érthetővé válik.

HORVÁTH MÁRIA helytelen szófejtésének KLUGE-GÖTZE, EtWb. és PAUL-EULING, DWb. hézagossága az oka. Pontosabb tájékoztatást adott volna GRIMM (-HEYNE) német szótára (Leipzig, 1855.), ahol ez a jelentés is található „... stille sitzet, die zeit erwartet und dem unglück entweicht”. A legpontosabb persze a „Woordenboek der Nederlandsche Taal” (Hága-Leiden, 1916. VIII/1, 1179-1182. hasáb), ahol a *laveeren* és *laveien* ('jár-ke'l)! az egész tárgykört kimerítően van tárgyalva.

SIVIRSKY ANTAL
(Scheveningen)

SIVIRSKY ANTAL megjegyzései „Az -éroz, -íroz képző történetéhez” című cikkemben tárgyalt *lavéroz* igére vonatkoznak (vö. MNy. LI, 220). Szerinte a hibás, a közölt szöveghez nem illő értelmezés helytelen szófejtést eredményezett. Hiányosnak találja a megadott holland nyelvi adatokat is, majd ezeket kiegészítve új, szerinte helyes jelentést ad a kifogásolt helyett. Mielőtt megállapításait megvizsgálnam és kifejténém felfogásomat, röviden utalnék érintett cikkem céljára, forrására, szerkezetére.

I. Az -éroz, -íroz képzőre vonatkozó adatok legnagyobb részét Eszterházy Antal kuruc generális tábori könyvének 1706-1709 között készült feljegyzéseiből gyűjtöttem. A megírásra BÁRCZI GÉZA cikke indított (MNy. L, 451-2), mely e német eredetű képzőnk keletkezési körülményeire, alakulására, időszakos magyarosodási folyamatára (nem csupán német közvetítésű francia-olasz szavakhoz járult) is utal többek között. — Magam elsősorban arra törekedtem, hogy bemutassam e képző gyakori előfordulását a tábori könyvből szerzett nagy mennyiségű német jövevényszó anyagából. Azért tartottam fontosnak a minél nagyobb számú példa közlését, mert forrásom keletkezési ideje nagyjából egybeesik képzőnk felbukkanásának idejével. Az idézettek: *attakéroz*, *bombardéroz*, *fektéroz* (EtSz.), *futrászéroztat*, *kampéroz*, *kanonérozni*, *kommandéroz*, *lavéroz*, *maséroz*, *mundéroz*, *obsitéroztat*, *pataléroz*, *patroléroz*, *revelérozán*, *spioniroztat*, *strapacéroz*, továbbá: *konfuéroz*, *prófuntéroz* — kivétel nélkül a hadászati szakkifejezések körébe tartoznak. Közöttük a *fektéroz* későbbi (az EtSz. 1803-ból idézi), a *kommandéroz*-ra 1700-ból, Gyöngyösitől közlök egy adatot, a többi az eddigi megállapítások szerint mind a bemutatott szavak első előfordulása. Használati arányuk különböző. Van közöttük egyszeri előfordulás (*bombardéroz*, *revelérozán*, *spioniroztat*); legtöbbször azonban gyakran, szinte a könyv minden lapján felbukkan. — Amint már utaltam rá, cikkem megírásakor elsősorban a képző bemutatására törekedtem. A feltehetően a XVII-XVIII. század fordulóján feltűnő -éroz, -íroz képző — a példák tanúsága szerint — számos új, nálunk addig ismeretlen szakszót hozott magával. A szavak újsága készítetett arra, hogy a mogyoróhéjnyinél is kurtábbra szabva közöljem az említett kifejezésekre vonatkozó legfontosabb adatokat. Kezdetől fogva tisztában voltam azzal, hogy rövidke etimológiáim nem felelhetnek meg majd minden szempontból a legmagasabb igényű, szélesebb látókörű szófejtés követelményeinek. Hiszen a címszavak után csupán az egyszer-egyszer idézett mondat — vagy szöveggörnyezetből kifejtett (vagy kifejténi vélt) esetleg alkalmi jelentést, a származékokat, az elért idegen nyelvű szótárak (ADELUNG, GRIMM: KLUGE-GÖTZE¹¹; PAUL-EULING⁴; SCHULZ-BASLER, DtFremdWb.; Der Sprach-Brockhaus. 1935.) és a magyar irdalom alapján a szavak származására vonatkozó adatokat

közlöm. A további germán, sőt indogermán kapcsolatokat — ha megemlítettem is — már nem kutattam.

Az így tárgyalt szavakat az egy *reveléroz* kivételével (i. h. 221) határozottan nem ezt jövevényszavaknak tekintettem. Arra — amennyire forrásaim lehetővé tették — utaltam, hogy a kutatások kideríthető állása szerint végső fokon az egyes kifejezések milyen keletkezésűek. Azonban arra egyetlen esetben sem törekedtem, hogy szerényke adataimból széleskörű indogermanisztikai következtetéseket vonjak le. A német jövevényszóvá minősítéskor a magyar nyelvtudománynak azt a régen megfogalmazott és gyakorlatba is átültetett elvét követtem, mely szerint az átadó és nem a megalkotó, létrehozó nyelvet kell figyelembe vennünk szavaink anyakönyvezésekor (vö. pl.: HORGER, A nyelvtudomány alapelvei. 1926.² 111; BÁRCZI, A magyar szókincs eredete 26; — gyakorlati megoldásként: EtSz.; SzófSz.; KNEZSA, SzJJs. osztályozási szempontjai; stb.; stb.).

2. Mivel az egyes címszavakat arányosan szerkesztettem meg, az elmondottak vonatkoznak a SIVIRSKY-től helytelenül magyarázottnak ítélt *lavéroz* igére is. A kifogásolt 'kerülő úton megközelít' jelentéshez a következőképpen jutottam: átnéztem az Eszterházy Antal tábori könyvből kijegyzett tizenhét adatot a megfelelő szövegkörnyezettel együtt; majd a hozzáférhető és már említett szótári anyagot tekintettem át. Szeretném megjegyezni, hogy a SIVIRSKY-től hiányolt GRIMM, Wb. vonatkozó részeit is használtam itt és a többi szócikk összeállításakor is; azonban ennél a szócikknél nem hivatkoztam rá, mert az idézett szótárak értelmezését megfelelőbbnek találtam. A németalföldi szóalakok után nem is kutattam, mert az adatok alapján világosan láttam, hogy szavunk: „a németben XV. századi kölcsönzés a holland hajósnyelv *laveeren* szavából” (MNy. LI, 220).

A szó alapjelentése a németben: 'szél ellen, cikcakkban vitorláz' (így: ADELUNG, Wb.; GRIMM, Wb.; KLUGE — GÖTZE, EtWb.¹⁶; SCHULZ — BASLER, DtFremdWb.; Der Sprach-Brockhaus 1935.).

Átvitt használata a németben:

1. A SIVIRSKY-től idézett: '... stille sitzet, die zeit erwartet und dem unglück entweichet ...' (így: ADELUNG, GRIMM); kár, hogy ennek a jelentésárnyalatnak keletkezési idejéről nincsenek adataink. ADELUNG csak ennyit közöl: „bald aber bürgert sich das wort in hochdeutschen gewande ein und wird auch in freier bedeutung gebraucht”.

2. A tőlem idézett 'kerülő úton megközelít' árnyalat (így: Der Sprach-Brockhaus. 1935.; továbbá HALÁSZ ELŐD, Német — magyar szótár. 1952.).

3. A 'tétovázik, bizonytalanodik' (Der Sprach-Brockhaus. 1935.; HALÁSZ).

Itt jegyzem meg, hogy cikkem eredeti kéziratában felsoroltam mindhárom jelentésárnyalatot, azonban — szerkesztői tanácsot követve — itt és máshol is csupán az idézetek alapján leginkább fontosnak vélteket tüntettem fel; kétségtelenül helyesebb lett volna mindhármát felsorolni. A hollandból idézett 'lézeng, lődörög', valamint 'lármázik' jelentéseket a németben kifejezetten nem találtam meg; természetesen az előbbieket az idézett 3. változathól megmagyarázhatók: 'lődörög → bizonytalanul jár → bizonytalanodik'; de keletkezési idejéről nem tudunk, és én német nyelvi adatait sem ismerem.

Nem látom azonban világosan azt, hogy ha SIVIRSKY tarthatatlannak minősíti a tőlem idézett „az ellenség háta megé vegye magát és ott *lavérozson*” (i. h. 220) esetben a 'kerülő úton megközelítse' értelmezést, vajon a felsorolt jelentésárnyalatok melyikével helyettesítené? Úgy vélem, a közölt 1–3. árnyalatok egyaránt (és egyforma bizonytalansággal) szerepelhetnének.

Újra átvizsgálva Eszterházy Antal tábori könyvének idetartozó adatait, azt állapíthatom meg, hogy az említett és talán egyenlőképpen vitatható értelmezések mellett

esetleg — és talán éppen itt — nagyobb figyelmet kell szentelnünk szavunk két — az eddigiekben elhanyagolt jelentésárnyalatának: 'ausforschen, auskundschaften' (bajorosztrák jelentésárnyalatként közli LUMTZER — MELICH, DOLw. 167); 'sich behutsam durchdringen' (így: TRÜBNER, DtWb. 1943.). Úgy vélem, ezek figyelembevételével világosabb értelmet nyer az idézett mondatrészlet, és a tábori könyv ide tartozó több más adata is.

Összegezve az elmondottakat: a *lavéroz* németalföldi alak- és jelentésbeli rokonságát nem ismerve, hálásan köszönöm SIVIRSKY ANTAL megjegyzéseit. Igen nagy szükség lenne e német jövevényszavunk holland > német előéletének pontos felderítésére, mert nem egyszer csak ez vezethet kielégítő jelentéstani eredményekhez is. Addig a SIVIRSKY-től közölt holland jelentésárnyalatoknak szavunkban való érvényesülését nem látom teljes mértékben bizonyítottnak.

Végül: egyéni tanulságként: pontos, szabatos fogalmazásra kell törekednem, de — úgy látszik — néha a tömörítésből is megárt — a sok.

HORVÁTH MÁRIA

rohal? — **dohal?** KUBINYI LÁSZLÓ a *rohad* magyarázataiban (MNY. LI, 93) két-ségbe vonja a SermDom. II, 660 olvasható „omni spurcitia [*dohal genetleggell*]” értelmezésből való *dohal* hitelességét, mivel a Németújvári Glosszában az „omnis sporticia” kifejezésnek *rohal genetseggel* az értelmezése.

Az eredeti szöveg megtekintése nélkül sincs okunk kételkedni a *dohal* hitelességében, mert a szaglás fogalomkörébe tartozó *doh* szó és származékai más adatokban is előfordulnak a *genyetség* társaságában: CornK. 291: „Oh meg *dohosult genyetsseg*, myt keuanz”; MA: Tan. 91: „Az bálványképek tiszteletinec régtül fogván valo eredetinec *dohos* és *gönyetséges* színe az, mellyct az papistac fitogatnac” (NySz.). A fenti példákban ugyan nem maga a *doh* főnév, hanem *dohos*, *meg-dohosult* melléknévi származékai szerepelnek jelzői funkcióban, ez azonban a hasonlóság tényén mit sem változtat. — A *doh* a régiségben még nem a mai differenciált jelentésében él, hanem a *szag* és *bűz* szavak szinonimája. Íme egy-két erre vonatkozó adat: MA: Bibl. II, 138: „Felmégyen az ő *doha*, felmégyen az ő *bűzi*”; Tof: Zsolt. 602: „Utálatos *bűzi*, *szaga*, *doha*” (NySz.). A *doh*-ból képezett *dohos* melléknév a *bűzös*, *bűdös* (*szagos*), a *dohos*-ból képezett *dohosság* főnév és az ebből való *dohosságos* melléknév hasonlóképpen a *bűdösség*, illetve a *bűdös*, *bűzös* melléknévek megfelelői. Így: WinklK. 325: „Vram ymar *dohos* merth neged napy halatth [!];” Pesti: Evang. 212: „Immar *dohos*, mert negyed napy wagon”; WeszprK. 4: „*Dohosb* a koporsonal”; ÉrdyK. 590 b: „kywl . . . mynt az megh feyeerőytőt koporsook belől kedeeg tellyesők az hallottaknak bynes [*ɔ:byzes?*] *dohos tetemeywel*”; KazK. 100: „Hot emböröknek *dohosságos* tetemők” (NySz.).

Az idézett példák egyúttal azt is mutatják, hogy a *doh*, *dohos*, *dohosság* szavak a régiségben gyakran fordulnak elő a felbomló holttesttel kapcsolatban. Érdekes, hogy a SermDom. idézett helyén is ilyen összefüggésben szerepel a *dohal genetleggell*. Éppen ezért a magyar értelmezést nem elég csupán az „omni spurcitia”-ra vonatkoztatni. A latin szövegben ugyanis ez van: „Vac vobis scribae et pharisei hypocritae, qui similes estis sepulchris dealbatis [feýereteth], quae foris apparent hominibus speciosa [i. e. pulchra], intus autem plena sunt ossibus mortuorum, et omni spurcitia [*dohal genetleggell*]”. Ennek a bibliai szövegnek (Máté 23: 27.) MünchK.-beli fordítása így hangzik: „Jay tunèktec iraltudoc es leualtae kopmutaloc kie egènløec vattoc a meg-fèiereitèt koporlockal, kie èmberecnc kuuøl zepecnc tètnc, dè beløl te l'lefec halottaenac tètèmeckel, es mèd fèrtèzètèffeguel”. Amikor a SermDom. írója a bibliai idézet végére odaírta a két magyar szót, akkor a *dohal* kifejezést bizonyára az „ossibus mortuorum”-ra

értette, a *genetleggel* kifejezéssel pedig az „omni spureitia” értelmét akarta visszaadni. Ezt az állítást támogatják azok az adatok, amelyekben a *h o l t t e s t, t e t e m, k o p o r s ó* jelzője a *dohos, dohosságos* melléknév. — Megjegyzendő még, hogy a SermDom.-ban az idézett *doh* főnéven kívül előfordul még a *dohos* melléknév és a *dohosít* ige is: I, 395: „ad vas foetidum *dohosba*”; II, 138: „illud os mitissimum quod fuit foedatum (*dohosejtottak woth*)”.

A fentiek alapján úgy látjuk, hogy a *dohal genetleggel* esetében nem is rokonértelmű szókkal van dolgunk, ahogy azt KUBÍNYI véli, hanem olyan stílári fordulattal, amely kódexirodalmunk korában a jelzett adatok tanúsága szerint eléggé kedvelt volt. E kifejezések: *doh, dohos, genyetség, genyetséges* nem éppen esztétikus, sőt egyenesen visszaszító értelme nyilván nem tévesztette el hatását a lelki dolgokat a romlásra ítélt földi dolgok fölé helyező korban.

A *dohal genetleggel* hitelességének tisztázásán túlmenően az idézett és a hasonló többi itt mellőzött példák elmélyültebb elemzése valószínűleg érdekes tanulságokkal szolgálhatna a stílustörténet számára is.

ÚRHEGYI EMILIA

NYELVMŰVELÉS

Válasz Szemere Gyulának

Nem szívesen írom ezt a cikket, mert nem szeretem a meddő vitatkozást. Mégis rá kell fanyalodnom, mivel SZEMERE GYULA hozzászólását (MNy. LI, 491–5) nem lehet válasz nélkül hagyni. Úgy tűnhetnék fel, hogy elismertem, a vitás kérdésekben mindig öneki van igaza.

Először is azt mondja, helytelenül olvastam ki soraiból, hogy ő pontot sürget a rövid nagy *I* betűre, és rá akar duplázni a hosszú nagy *Í* ékezetét megkívánó szabályra (492). Korábbi cikkében ezt írta: „... nem értjük, hogy a nagy *I* eddigi kivételes helyzetét miért csak félig szünteti meg a szabályzat (vagyis ha a hosszú *i* nagybetűjére vesszőt teszünk, miért nem teszünk pontot a rövid *i* nagybetűjére)” (MNy. LI, 103). Ebből talán nem egészen logikátlanul következtettem azt, hogy ő helyesebbnek tartaná, ha pontot is tennék a nagy *I* betűre, mert így volna teljes párhuzamosság a kis *i, í* és a nagy *I, Í* között. Úgy vélem, nem csupán én értettem így sorait. De szívesen elhiszem neki, hogy nem így gondolta. Annál könnyebben elhiszem, mert most azt írja, még a vesszőt sem tartja „feltétlenül szükségesnek a hosszú *i* nagybetűjén” (492). Minthogy pedig azt is írta, hogy „az új szabályban van ráció” (103, 492), ebből én megint azt következtettem (ne vegye zokon!), hogy nem tartja okvetlenül szükségesnek — a rációt. Igaz, a világ akkor sem dül össze, ha a kis *i*-re sem teszünk vesszőt. Karinthy Frigyes ismert művének belső, nyomtatott címlapján ez van: *ÍGY ÍRTOK TI*, külső, rajzolt és festett címlapján pedig ez: *Igy irtok ti...* (2. kiadás). Mind a kettőt megértjük. De ha az *Í*-ben van ráció, minek kritizálni?

Másik panaszja így szól: Meghökken tettem azzal a váratlan kérdéscimmel, hogy melyik szabályzat szerint kellett vagy kellett volna ilyen módon írni: *petőfi-utcai*, hiszen ő egyik szabályzatra sem fogott rá effélet (492). Tehát megint én vagyok a ludas a félreértésben, ő egy csöppet sem hibás benne. Igaza van, hogy nem fogta rá a *petőfi-utcai* írásmódot egyik régebbi szabályzatra sem, de én sem állítottam effélet. Csak kérdést bátorkodtam fölteni, talán nem éppen ok nélkül. Mentségemre itt is idézem cikkének idevágó helyét: „Egészen időszerű is lett volna ez az újítás [tudniillik az a *donyec-medencei* és *csepel-szigeti* írásmód, amelyet ő javasol] akkor, amikor az utcanévek kikerültek a

kötőjelesek csoportjából (246.), és már nem kell attól a furcsaságtól tartani, hogy egyszer *petőfi-utcai*-t, máskor *Petőfi Sándor-utcai*-t íránk” (104). Vajon nem támadhat-e a már nem kell láttára az olvasóban, kivált a magamfajta nem valami figyelmes olvasóban ez a gondolat: „Hát eddig tartani kellett?” Szemere csak most mondja meg világosan, hogy csupán az ő javaslata szerint kellene a *csepel-szigeti* és a *Szent Gothárd-hágói* mintájára „furesa kettősséggel” így írni: *petőfi-utcai*, de *Petőfi Sándor-utcai*, ha megmaradt volna az utcaneveknek kötőjeles írása (492). Nem mindig az olvasó a hibás, ha nem azt érti, amit az író gondolt; az íróban is lehet, van is olykor hiba.

Különben ahhoz is szó fér, jó-e az, hogy a földrajzi nevek írásának más szabályai vannak, mint a hasonló szerkezetű egyéb szavaknak, például hogy így kell írni: *Kossuth-díj*, de *Kossuth tér*, *Kossuth-díjas*, de *Kossuth téri*. Én nem tartom helyesnek az utcanevekben a kötőjelnek elhagyását, mert fogyatékos írásmód az ilyen: *Petőfi utcai ismerősöm*. Petőfi – legalább énnekem – nem utcai ismerősöm, de *Petőfi-utcai ismerősöm* igenis lehet valaki. A kötőjelet mellőző írás nem fejezi ki ezt az értelmi különbséget.

A *dz* és a *dzs* dolgában ezúttal sem mondhatok mást, nagyon megev, egyoldalú az a felfogás, amely ezeknek a betűknek újfajta kettőzésében és elválasztásában nyilvánul. Ábécénk tudvalevőleg nem valami tervszerű, elejétől végig egyszerre átgondolt alkotás, hanem történeti úton, apránként fejlődött, különféle hatások eredményeképpen, s ezért nincs benne egység. Most aztán némelyek a nem egyféle szabású betűket utólag egyforma szabályoknak akarják alávetni a nagyobb rend kedvéért. Én már sokat töprengtem rajta, mennyi hátránnyal jár az, hogy nem egyjegyű betűink is vannak. Erről is szeretnék egyszer írni, ezt a választ azonban nem akarom elnyújtani vele. Itt csak néhány példával szemléltetem a mássalhangzót jelölő betűknek kettőzését és elválasztását.

Ha már a sors kétjegyű betűkkel, sőt egy háromjegyűvel is megvert bennünket, ez volna a teljesen szabályszerű és következetes, logikus írásmód: *ko-ca*, *koccan*, *koc-can*; *bron-za*, *hozza*, *hoz-za*; *no-sza*, *hoszsza*, *hosz-sza*; *brin-dza*, *bodzdza*, *bodz-dza*; *gán-csa*, *locscsan*, *locs-csan*; *lán-dzsa*, *hodzsdzsa*, *hodzs-dzsa*. Ezt a szép következetességet azonban megbontja az, hogy a nem egyjegyű betűket a *dz* és a *dzs* kivételével esonkítva kettőztetjük már régóta, tehát *hoszsza* és *locscsan* helyett ezt írjuk: *hossza*, *loccsan*. Elválasztásban és összetételben megmaradt a szabályszerű írás: *díszszázad*, *kulccsont*, de – tudjuk – volt olyan javaslat, hogy összetételben is csonkítsuk a kettőzött kétjegyű betűket, s akkor így kellene írni: *díszszázad*, *kulccsont*.

Vannak, akik a *dz*-t is, a *dzs*-t is a többi nem egyjegyű betű mintájára kívánják kettőztetni és elválasztani, tehát ilyen módosítást szeretnének: *boddza*, *bodz-dza*; *hoddzsa*, *hodzs-dzsa*. Szemere nem látja célszerűnek ezt a tűzön-vízen át logikus *eddző*-féle írásmódot, csak a hasonulásos szóalakokban helyesli az ilyen újmódi kettőzést: *eddze*, *fogóddzék*, és „nagyon is helytelen következtetéssel” vádol engem, amiért más véleményen vagyok (493). Hát ha megengedi, én meg az ő következtetését tartom nagyon is helytelennek. Engem bizony „legkevésbé sem zavar” következtetésemben, nem bűvöl el teljesen az ábécé, mert nem csupán az ábécét nézem, mint a helyesírásnak némely vizsgálója. Azt vallom, hogy nem kell mindenáron újítani, s a szóban forgó módosítást teljesen fölöslegesnek tartom. Sürgette talán valaki, hogy így írjunk: *ha eddzük magunkat*, *fogóddzatok meg*, *briddzsel szórakoznak?* Tudtommal nem sürgette senki. Egészen jól megvoltunk ezzel az írással is: *ha edzzük magunkat*, *fogóddzatok meg*, *briddzsel szórakoznak*. Csak nyelvészeknek jutott eszükbe a *ddz*, *ddzs* írásforma (de nem javasolták), s újabban énám is úgy hivatkoztak, mintha én is pártolnám ezt a helyesírási újítást, pedig korántsem én „vettem fel” a kettőzésnek ezt a módját (Ny. LXXVIII, 300), hiszen már az iskolai helyesírásnak SIMONYITÓL való magyarázatos kiadásában megvan: „*bodza*, *fogóddzik* (mintegy *boddza*, *fogóddzik*)” (NyF. 5. sz. 27), s az 1922-i

akadémiai szabályzatnak 80. pontjában is ezt olvashatjuk: „*madzag*, . . . *bodza* (ejtsd: *maddzag*, *boddza* stb.)”. Sőt BALASSA JÓZSEF már az 1895-ben megjelent TMNy.-ban ilyen írásmóddal érzékeltette a *dz* hang ikeritődését és hosszúságát: *takaróddzik*, *hallgatóddzik*, *fogóddzik*, *tekeróddzik* (130), a felszólító módban: *fogóddz*, *takaróddz* (132), de ő sem ajánlotta, hogy így is kellene írni.

Szemere azzal az ellenvetéssel próbálja érvényteleníteni az én *fogózzatok*, *fogózzatok* analógiámat, hogy e két ige „írásmódja külön-külön helyesírási probléma, mert az igető végső mássalhangzója mindkét esetben más” (493). Ezt én is észrevettem kézi nagyító nélkül is, de észrevettem azt is, hogy például a *les* és a *fest*, a *legelész* és az *emészt* végső mássalhangzója sem azonos, mégis egyforma a felszólító módjuk: *lesse* és *jesse*, *legelészen* és *emészen*. No meg tán az is csak nyom valamieskét a latban, hogy a *fogózik* és a *fogózzik* nem két külön ige, hanem egyazon igeének két, szorosan összetartozó alakváltozata, tehát némi jogcím van arra, hogy felszólító módjuk írása egy kissé hasonlítson egymáshoz. Arra pedig, hogy Szemerének a csakugyan váratlan helyesírási újítás megőhköntő hatásáról nincsenek tapasztalatai (493), nagyon könnyen megfelelelhetek. Mivel ügyis tapasztalatsere folyik, tisztelettel átadom tapasztalataimat. Sok olyan pedagógussal találkoztam, aki fejeseválva, méltatlankodva vagy felháborodva beszélt a *fogózzatok* írásmódról, mindegyik a maga vérmérséklete szerint. Nem kellett volna ezt a módosítást a logikai szabályozás kedvéért erőltetni.

A *dz* és a *dzs* elválasztásáról írván, Szemere rám pírít, hogy már megint figyelmetlen nebuló voltam, mikor idézetemben elhagytam a kijelölő jelzőt, mert ő nem azt mondta, hogy kivételek lehetőleg ne legyenek, hanem hogy „ilyen kivételek lehetőleg ne legyenek helyesírásunk rendszerében” (493). Itt van előttem cikkének kézírata. Nem az eredeti, mert azt természetesen nem küldte el nekem a MNy. szerkesztőségé, de itt van az eredetinek gépirásos másolata, s abban a *kivételek* szó idézőjelbe van téve, így: ilyen „kivételek”. Három sorral följebb is ez van, szintén idézőjellel: mint „kivételek” (17. l., alulról 5–6. és 9. sor). Nyomatásban nem így jelent ugyan meg, hanem idézőjel nélkül, s a *kivételek* szó az első kapcsolatban ritkított szedésű: mint *k i v é t e l e k*, két sorral lejjebb pedig nincs semmiféle kiemelés: ilyen kivételek (112), de a nálam levő kéziratmásolatban a *kivételek* szó van idézőjellel kétszer is kiemelve. Most már talán nem csodálkozok rajta Szemere, hogy az *ilyen* jelzőt nem idéztem. Megint szívesen elhizsem, hogy őneki ez a jelző volt a fontos, de akkor ezt kellett volna kiemelni akár idézőjellel, akár ritkítással. Nem vészett kárba az a néhány szó sem, amelyet Szemere erre a kérdésre vesztegetett. Inkább nagyon megnyugtatót vele, mert ha a nyelvben elkerülhetetlenek a „kivételek”, mint újabb cikkében idézőjellel írja (493), akkor talán mégsem tévedtem rossz útra. Akkor tudniillik az ügyis ritka *dz* s a még ritkább *dzs* is bizvást lehet kivétel az ábécében, írásuk módja bátran eltérhet a többi nem egyjegyű betű írásának szabályaitól.

Itt igazítom helyre egy adatbeli tévedésemet. A Toldiban nem csupán egyetlen *dz*-s ige van, mint állítottam (114). Találtam még egyet a IV. éneknek 5. versszakában, ebben a sorban: „Akkor *lelopózzott* a fiú fejérc.”

De beszéljünk inkább arról Szemere kívánsága szerint, jó-e a *dz* és a *dzs* elválasztására nézve az ő analógiája, az *e-gyes*. Sajnálatomra azt kell mondanom, hogy nem jó. Ő túlságosan hozzátapad az ábécéhez, pedig nemcsak ábécé van a világon, hanem fonetika is. Az *e-gyes* elválasztás kivétel, mégpedig egyetlen a maga nemében, s a kiejtés szempontjából határozottan rossz, mert amit a kiejtésben így tagolunk: *egy-gyes*, azt írásban ilyen tökéletlenül és hibásan jelöli: *e-gyes*. Szemere megmagyarázza nekem, hogy ezt az egyszerűsítő, a hosszúság jelölését elhanyagoló írásformát, tehát a neki kedves *e-dzó* szóalakot is csak a silabizáló gyermek olvassa rosszul, más nem (494). Köszönöm a magyarázatot, mert szeretek tanulni. A jó tanár holtig tanul. Én is foglal-

koztam egy picikét az olvasás lélektanával és az olvasástanítás módszertanával. Azt is tudom, amit talán nem mindenki tud, hogy van az olvasástanításnak olyan iránya is, amely silabizálás nélkül akarja tanítani az olvasást, és mindjárt egész szavakat olvastat a kezdő tanulókkal. Ámde vajon nem ejtette-e gondolkodóba Szemerét az, hogy ha az *e-gyes* és az *e-dzö* elválasztás olyan kitűnő, akkor miért egészítjük ki elválasztás alkalmával a csonkítva írt kettős kétjegyű betűket? Miért választjuk el a *meggyes* szót így: *megy-gyes*, miért nem így: *meg-gyes* vagy *me-ggyes*? Hiszen a helyesírási szabályzat készítői nem éppen az általános iskola legalsó osztályainak „olvasóira” vannak tekintettel (494). Szemere csak az ábécé betűire irányítja figyelmét, és azzal érvel az *ed-zö*, *hod-zsa* elválasztás ellen, hogy ez olyan, mintha az *egyes*-t így választaná el valaki: *eg-yes*. Ha csupán a betűkkel törődünk, egyébbel nem, akkor valóban olyan, de más-képpen is lehet ám okoskodni.

Vizsgáljuk csak meg egy kissé affrikátáinkat. Hat ilyen hangunk van, és nem tervszerűen alakult helyesírásunk nagyon különféle módon írja őket: *c, dz; cs, dzs; ty, gy*. Az volna a jó, ha valamennyit egyjegyű betűvel jelölnék, mint szerencsére a *c*-t. Ha pedig nem írhatjuk egyjegyű betűvel valamennyit, akkor a *dz*-hez és a *dzs*-hez hasonlóan nagyjából fonetikusan így kellene őket egységesen jelölni: *tsz, dz; ts, dzs; tj, dj*. Írjuk is őket így szóelemző írással, és ha a kiejtésben hosszúak, elválasztásuk ilyen: *met-szö, tát-sa, fut-ja, tud-ja*. Hiába mondja Szemere, hogy ez egészen más, mert *tsz, ts, tj, dj* betű nincs a magyar ábécében, ezek csak olyan alkalmi betűkapcsolatok, a *dz* és a *dzs* pedig benne van ábécénkben, ezek valóságos, szabványos betűk. Mégis az *ed-zö* és a *hod-zsa* az aránylag legelfogadhatóbb elválasztás, ha már nincsenek ezekre a hangokra egyjegyű betűink, mert legalább valahogy jelzi a mássalhangzók hosszúságát.

Érvényben levő szabályzatunk szerint a *dz*-t és a *dzs*-t kétféleképpen kell elválasztani. Ha ezek a betűk rövid hangot jelölnek, együtt kell hagyni a két jegyet, ha pedig hosszú a hangértékük, szétbontjuk a betű jegyeit: *brin-dza, bod-za; jin-dzsa, hod-zsa*. Akiknek nem tetszik ez a kétféleség, azok azt mondják, legyen csak egyetlen, egységes elválasztási szabály a kettő helyett. Némelyek úgy képzelik az egységesítést, hogy válasszuk szét ezeket a betűket mindig, akkor is, ha rövid hangot jelölnek. Ez azért elfogadhatatlan, mert a *brind-za, jind-za* elválasztás fonetikai szempontból helytelen, mint az egyjegyű betűvel való jelölés világosan mutatja. Egyjegyű betűvel ugyanis így kell elválasztani ezeket a szavakat: *brin-za, jin-ža*. Mások meg azt kívánják, hagyjuk együtt ezeket a betűket mindig, akkor is, ha hosszú hangot jelölnek. Szemere is ezek közé tartozik, mert ilyen elválasztást javasol: *e-dzö, ho-dzsa* (493). Erre a javaslatra most sem mondhatok egyebet, csak azt, hogy teljes képtelenség, fonetikai képtelenség. A fonetika szempontjából olyan, mintha így íránk: *re-ccsen, po-ttjan, ja-ggyü, ho-szan, ri-zszel, kö-nnyü*. Ha Szemere úgy érzi, nem tudtam meggyőzni, s az egyjegyű betűs *ez-zö, hoz-ža* íráskép alapján sem látja be tévedését, keressen olyan magyar nyelvészt, aki jóváhagyja ezt a szörnyű elválasztást: *e-dzö, ho-dzsa*. Tamás vagyok benne, hogy talál ilyent.

Haladjunk azonban tovább, térjünk át a *kevésbé-re*. Itt Szemere 1927-ben megjelent saját kis nyelvtanomat szövegi mellemlnek (494), mert ebben a könyvecskében én is azt tanítottam, hogy a *-vé* rag van ezekben a határozószókban: *kevéssé* és *kevésbbé*. Ez nagyon sikerült taktikai fogásnak látszik a vitában, de csak látszik, mert azt nyilván ő is tudja, hogy az iskolai könyveket engedélyeztetni kellett, és aligha engedélyezték volna nyelvtanomatom, ha szembeszállok az akkori helyesírási szabályzattal. Márpedig az 1922-i szabályzatnak mind a nyolc kiadásában ezt mondja az 55. pont: „... *kevésbbé*, ... *kevéssé*, ... (e h. ... *kevésbvé*, ... stb.)”, tehát én sem taníthattam mást, alkalmazkodnom kellett a szabályzathoz. Szemere azonban azt vitatta első cikkében, hogy a *kevésbé* kivétel: „A *kevésbé*-vel most megszületett az első kivétel”, azután így folytatta:

„... melynek értelmezésére sokak számára alig érthető érvekre van szükségünk” (107). Hát először is a *kevésbé* nem most született, mert már a múlt században is írták így éppen nyelvészek, s az 1902-i akadémiai szabályzat már meg is engedte mind a két írásmódot: „*kevésbé*, egy *b*-vel is: *kevésbé*” (a szómutató a 65. pontra utal), az iskolai helyesírás szójegyzékében is ez van: „*kevésbé* v. *kevésbé*”. Továbbá hozzászólásomban rámutattam arra, hogy a *kevésbé* nem kivétel, és tanulókkal is nagyon könnyű megértetni, hogy nem a *-vé* rag van benne (116–7). Újabb cikkében Szemere nem is emlegeti már ezeket az előbbi kifogásait, hanem ezzel védi felfogását: „... a *kevésbé*-t nemzedékeknek magyarázták úgy nyelvtankönyveink ... , hogy abban a *-vé* határozórag foglaltatik. A változtatást az iskola tanítási gyakorlatának folyamatossága szempontjából nem tartom szerencsésnek” (494). De hisz aki ezt az elvet vallja, annak minden újítást elleneznie kell a helyesírásban, mert minden ilyen változtatás kisebb-nagyobb zökkenővel jár. Aztán meg hogyan lehetséges az, hogy a magában álló és nem is egészen új *kevésbé* megzavarja a tanítás folyamatosságát, a *dz*-s igék *j*-s alakjainak merőben új *ddz*-s írása pedig egyáltalában nem zavarja? Szemere ezt a *ddz*-t szükségesnek tartja, a *kevésbé*-t nem; én a *ddz*-t tartom szükségtelennek, a *kevésbé*-t pedig helyeslem, bár arra sem nézek felvállról, aki *kevésbé*-t ír. Ki tesz köztünk igazságot?

A *híján* írásában sem akar Szemere engedni a negyvennyoleból. Először úgy nyilatkozott, hogy ezt fonetikusnak kellene írni, ilyen módon: *híján* (113). Én azt feleltem, hogy a *híján* írásmód is fonetikus, mert sokan így ejtik, magam is így mondom (118). Erre most nincs szava, hanem azzal érvel, hogy a *híján* változatot a *jőjön* analógiája nagyon is támogatja (494). Hát vajon a *híján* írásmódot nem támogatja még sokkal jobban a *jőjön*, *lőjön*, *nőjön*, *szőjön* analógiája? Hallgat arról is, hogy a régies írású *pünkösöd* változat mentegetésében a *pünköst* és a *presbíter* köznévre, valamint az ilyen gyakori igealakokra is hivatkoztam: *kösd*, *üsd*, *vesd*, *lásd* stb. (117–8), ellenben mivel hasonló írású földrajzi neveket és családneveket is említettem, most azt fejtegeti, hogy a tulajdonnevek írása más megítélés alá esik. Úgy látom, nem teszi fel rólam, hogy ennyit én is tudok a helyesírásból.

Az egybeírás és a különírás kérdéséről azt mondtam (ritkített betűkkel van szedve), hogy nem lehet tökéletesen rendezni (118). Ebből alkalmasint következik, hogy a mostani rendezés sem egészen tökéletes, nem is vagyok vele teljesen megelégedve. Hogyan békülhetnék ki például azzal, hogy a *nemigen* egy szó, a *nem nagyon* pedig kettő? Hát azzal, hogy a *nemegyszer* is egy szó? Akik nagyon a jelentéshez akarják igazítani az egybeírást és a különírást, tehetnek olyan különbséget, hogy a *nemegyszer* annyi mint *többször*, a *nem egyszer* pedig az *egyszer* szónak a tagadása: „*Nemegyszer* elkésett. *Nem egyszer* késett el, hanem nyolcszor.” (A két szóba írt forma nincs benne a szabályzat szótárában.) De talán be lehetne érni azzal, hogy mindig két szóba írjuk ezt a kifejezést, mert a szórend kétfélesége úgyis kifejezi a határozószónak két különböző jelentését, továbbá azért is, mert ha így írunk: *nemegyszer* elkésett, akkor egybe kell írni ezeket is: *nemegy alkalommal* (vagy *nemegy ízben*) *elkésett*. Az egybeírás és a különírás azonban nagyon bonyolult kérdés, nem lehet itt bővebben taglalni.

Be is kell már fejeznem ezt a választ a „tiszteteletlenség” ügyének érintésével. Én nem kívánok, nem is kívánhatnék magamnak több tiszteletet, mint amennyi más embertársamnak kijár. Nem is annyira a személyeket kell tisztelni, mint inkább az igazságot. De mi az igazság? Sokszor nem lehet eldönteni, s ilyenkor jelszavam ez: „In dubiis libertas.” Kétséges, vitás dolgokban engedjünk szabadságot. Nem vagyok barátja a zsarnokságnak és az erőszakosságnak még a helyesírásban sem. Úgy veszem észre, hogy vitázó felem nem egészen így gondolkodik. Csodálkozását fejezi ki, hogy cikkem vége „nem kapott szerkesztői lábjegyzetet” (495). Ha tagja volnék a szerkesztőségnek, rábeszéltem volna a cikkírót, maradjon el ez a *lábjegyzet*, vagyis *Fußnote*, hogy

eggyel kevesebb germanizmus legyen a cikkben. Most a hiányzó lapalji jegyzet pótlásául a főszövegben kaptam Szemerétől megrovást, hogy engedetlen fiú módjára szembezártam a szabályzattal. Mint a Helyesírási Főbizottság tagja rossz példát mutattam a nem kebelbclieknek, mivel *jőjön*-t merészelek írni, pedig az új szabályzat már nem engedélyezi ezt az írásmódot. „Föl” kellene valahogy „lépni” az ilyen fegyelemsértés ellen! De mit csináljunk? Hogyan fegyelmezzük meg azt a rakoncátlan Nagy J. Bélát, aki nem fogad szót? Talán adjunk neki „büntetési feladatot”. Írja le százszor: *jőjön*, hogy megtanulja, mi a helyes!

Én azonban inkább arról az általános kérdéstről szeretnék elmélkedni, mit tekintünk helyesírási hibának. Mondhatjuk-e azt, hogy a jelenlegi szabályzattól való minden eltérés hiba? Ez tán nem volna célszerű, mert a hiba nagyon viszonylagos fogalom, és mindegyik szabályzatban is akadhat hiba. Ne legyünk túlságosan szigorúak, ez nem tanácsos! Lám, a MNy.-nek ugyanabban a számában, amelyben Szemere engem korhol a miatt a szegény *jőjön* miatt, bár ez a változat őszerte is „megmaradhatott volna” (494), a 403. lapon a Zsirai Miklós temetésén mondott gyászbeszéd elején kétszer is olvashatjuk ezt a szót: *elhúnyttát*, noha az új szabályzat szótára szerint így kell írni, ékezet nélkül: *elhunyt*. De én nem vagyok parancsolgatni szerető ember, vaskalap sínos a fejemen, ennél fogva még álmomban sem jut eszembe, hogy hibáztassam a szerzőt és a szerkesztőket ezért az eltérésért. Szemere is irgalmas volt hozzám, enyhén osztályozott, nem buktatott meg a helyesírásból, csak olyan kisebb hibának minősítette az én *jőjön* változatomat, amilyen a *zsemle* helyett írt *zsemlye*. Bölcse tette, mert a szabályzatnak 1–9. kiadása szerint éppen a *zsemle* a hiba, a helyes pedig a *zsemlye*!

Nehéz dolog erről szatirát nem írni. (Jaj, körmömre ne koppintsanak megint! Az 1–9. kiadásban *szatíra* van, a 10.-ben *szatíra*.) Azért ne is vitatkozzunk tovább, hiszen bizonyára mind a ketten a békés egymás mellett élés hívei vagyunk. Tehát: Békesség, *jőjön* el a te országod — a helyesírásban is!

NAGY J. BÉLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Zsivány-argot 1782-ből

A szójegyzék a jászárokszállási Protocollum Currentalium köteteinek az 1781. és 1784. évből származó feljegyzései között, a 126–8. lapokon olvasható. A közölt szövegből is kiderül: az acta a hajdú városok átírata. E körülmény alátámaszthatja feltevéssünket: nemcsak lokális, egy-egy városban, de nyugodtan vélhetjük: egy országrészben beszélt argot válogatása e gyűjtemény. A hivatal nyelvéből kölcsönvett, torzított latin és német kifejezések jól megférnek az akkori köznyelv szavaival, s másított értelemben találkozunk szláv stb. eredetű szavakkal is. Mindez igen természetes, mert a körözlevelekben a korabeli bűnözők személyleírásai azt tanúsítják, hogy a szóban forgó emberek különböző nemzetiségűek voltak, és gyakorta akadt közöttük deklasszált elem is. Ilyen körülmények között született mindig az argot, hogy beleilleszkedjék a köznyelvbe, vagy elnémuljon örökre.

A szavak értelmezése sokszor bizonytalan, ezért teljes szövegűséggel adjuk közre a gyűjteményt, s mellőzük még a nyilvánvalóan másolási hibákból eredő torzítások javítását is:

Anno 1782. die 17^a Aprilis sub Sede Districtus Privilegiator[um] Oppidor[um] Hajdonicalium Causar[um] Criminalium Revisoria in oppido Böszörmény celebrata,

Consignatio Terminor[um], et vocum, quibus Fures Nundiales, vulgo Sivány, seu vásári Tolvaj in mutuo colloquio, occasione patrandor[um] Furtor[um] uti Consveverunt.

Peculiares voces Furum
Nundinalium

Interpretatio Hungarica

Fejes	Tiszt Ur
Kutya	Hajdú
Tisztartó	Második személy a fő Zsiványok között
Rikkantó	Kátsa
Sógor	Németh
Eördögh	Lakat
Fasék	Fély
Lobogó	Keszkenő
Topánka	Bor, Pálinka
Topánkásodni	Részegeskedni
Füstölő	Pipa
Szúr hordó	Kondás
Gágyi	Arany
Nagy víz	Sokaság a vásárban
Zsivány	Tolvaj
Perge	Kotsi, vagy szekér
Leves	ezüst pénz
Konyik	orgazda
Rút ember	Hóhér
Kanaforia	akasztó fa
Meg ruházni	verni, vagy tsapni
Ruhi	csapás
Puczika	Ruha
Gordán	Zsidó
Czafka	Kurva
Balék	Az Ura
Kaszakolni	összve szorítani a vásárt
Nyalán	az új Zsiványok közt leg jobb
Szuszogó	Disznó
Kuksi	vásár
czaf	egy forintos
Vágván	Bitska, vagy Penicilus
czoltolvaj	Fizess
Csatsogó	Kutya
Hentirozd	Tagadd
Ne haduvaj	Ki ne kiálts
Parázs	erszén nélkül pénz a zsebben
Kigyó	Tür keő
Pariso	Mente
Gyertyáz	vigyáz
Fel-tévő	Kalap
Fel-rantó	csizma
Lábra-valo	Nadrág
Rajzolni	Lopni
Kapkodás	Kankó

Peculiares voces Furum	Interpretatio Hungarica
Nundinalium	
Poszderja	Gyolts vászon
Csengetyü	Zsbbe való óra
Posteriud	Tömlőcz
Kasznya	Szoknya
Füles	Ló
Buga	ökör
Letergeng	Köpönyeg
Szörös	Bunda
Koporsó	Láda
Sztrepriska	Katona
Olvasztó	Bilints
Piarista	Pulyka
Banya	Lud
Kaparó	Tyuk
Delivator	Bitskás Tolvaj
Kajzer	Bitskások kis Birája
Kut	Zseb
Kutazni	Zsebbül Lopni
Nyalán nyelvő	Zsiványos nyelv
Minden orapi	Kenyér
Profiterium	Vármegye kenyére
Pufra inni	hitelbe inni
Singyula	Kurva
Plede	Szalagy
meg capturalnák	meg fognak
Gyertya ég	vigyáznak
Sógor fel rántó	Stíbl
Sógor lábba való	Plundra
Sógor kapkodás	Kaput

HOFFMANN TAMÁS

Adatok az á utáni o-zás történetéhez

Tihany, 1654. december 16.

Mi Karaficz Matias tihany fű kapitany | Sorós Mihaly Befzpremy lovas had-nagy Bar | bely peter Szabo Istvany ü fölsege lovas | renden valo [zolgayo adyuk tutaro Az kik | nek ilik ez levelünknek rendiben hogy | noha Grof Uram ü Nagysago egyfer meg al | kut tihany Vayda uramal az töb aranda | torokal Mind azon altol akarvan Erlek Ur | am ü Nagysago kegyelmes paran Czolatianok | es töb Bóczuteses katona embereknek | Vayda uramnak nekünk is Complaciálny | rea felelt elötünk hogy az öt[al]z forint | ot Vayda uram Kezebe adya ilyen forman | hogy az három [zal]zat mihelt befzpremben | iün az [al]z hatvanat a ki lörinCze adam | nal vagyon penfzy ü Nagysaganok es negyven | forintyaro Comenfiot az iofagro hogy az ref | tanciabol ki velék | elyen okal hogy tudny | ilik Vayda Uramis tartozek az mint az elöttis | meg volt igerve az hat [al]z forint kelz penfzt | reftanciat (*ezen a helyen egy-két lehúzott betű*) az töb előbeny alkuyabo valo ige | retit preftalny [tatim et de facto || Mely elötünk tet igeretit ha Grof

uram | Ú Nagysago Meg nem alona in luma ConviCal | tofok (!) holot peniglen az mas fel akar mi- | okbul meg nem alona minden pör patvar | nekül meg vehes (!) raytonk Kól tihan | iban Ano 1654 ełztendöben Kara | Czon havanok tilzen hatodik Napian. | (PH.) Karachicz Mattias mp. | (PH.) Seres (!) Mihali hadnağ mp. | (PH.) Barbeli peter mp. | Szabo Jstvány mp.¹ (OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 203. N. 4/3.)

PAPP LÁSZLÓ

A MTsz. *késa* szavának értelmezéséhez

A MTsz.-ba helymegjelölés nélkül felvett és 'szőlőrész'-nek értelmezett *késa* véleményem szerint azonos a régi nyelvből ismert *késa* szóval (vö. NySz. II, 252), amelynek különféle származékai megvoltak a régiségben és megvannak a nyelvjárásokban is: *kisál* 'certo; streiten, kämpfen', *kisálás* 'vexatio, pugna', *késáldkodik* 'certo, pugno; streiten, kämpfen', *késáldkodás* 'certamen; kampf, streit', *késás* 'seditiosus', *késaság* 'seditio' (NySz. II, 252–3; OklSz. csak *késás*); *?késnyás* 'jurgiosus, rixosus; zänkisch, streitsüchtig' (vö. még Nyr. I, 223–4, IV, 235); *kisál* és *kisáldkodik* (MTsz.). Ezzel a szóval azonos a VárReg. *Késa* nevű szolgálójának neve (MNY. XXI, 48) és a Biharfélegyházán 1943-ban feljegyzett *Késa* legelő és szántó, *Késaji kút* kút (saját gyűjtésem). Ez utóbbi földrajzi név annak a névtípusnak a képviselője, melyeket *e s e m é n y n e v e* knek nevezhetünk. Keletkezésének háttere éppen úgy valami birtokper lehet, mint az ugyancsak Biharfélegyházán feljegyeztem *Perezsgaz*, másik nevén *Perezsgazi legelő*, *Perezsgazi erdő*, *Perezsgazi kút* kút, 1892-ben, a kataszteri térképen: *Peres erdő*, *Peres kút* (vö. LŐRINCZE LAJOS, Földrajzineveink élete. Bp. 1947. 20; Uő., Földrajzinev-gyűjtésünk. Bp., 1949. 13).

A MTsz. *késa* adata is minden bizonnyal földrajzi név, valamely birtokperrel kapcsolatban keletkezett határrész-név volt előbb. Ezen a határrészen történetesen szőlő volt, és így, a birtokper emlékének eltűnése után ezt jelenthette: 'szőlővel beültetett terület' és nem feltétlenül 'szőlőrész', ahogyan a MTsz. értelmezi a Nyr. XII, 527-ről idézett mondat alapján.

Vö. még MUNKÁCSI: Nyr. IX, 157.

PAPP LÁSZLÓ

NYELVJÁRÁSOK

A moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román nyelvi hatásról

I. A moldvai csángó nyelvjárást a megőrzött régiségek és az új nyelvi képződmények nagy számán kívül elsősorban az erős román nyelvi hatás különbözteti meg többi nyelvjárásunktól, köztük a hozzá legközelebb álló székely nyelvjárástól is. A csángó nyelvjárást ért román nyelvi hatás tanulmányozását már ez megokolttá teszi. Csak fokozza a kérdés fontosságát az a körülmény, hogy a tanulmányozás során a nyelvi hatás legváltozatosabb mozgásformáit áll módunkban megfigyelni és rögzíteni. Így feltárul előttünk a román nyelvi hatás vízszintes és függőleges irányú vetülete: milyen méretű a román nyelv hatása a csángó nyelvjárásterület különböző részein, az egyes nemze-

¹ Ugyanezen szám alatt az 1. és 2. irat Veszprémben kelt, de azokban ez a jelenleg nem fordul elő, „köznyelviék”.

dékek, a férfiak és a nők beszédében, továbbá a nyelvjárás legfontosabb változataiban, mint amilyen mindenekelőtt a mindennapi élet nyelvhasználata és az íratlan népi irodalom (mesék, mondák, népdalok stb.) nyelvváltozata? Igen tanulságos annak a vizsgálata is, hogyan jelentkezik a román nyelvi hatás a csángó nyelvjárás nyelvi rendszerében, azaz a nyelvjárás szókészletében, hangrendszerében, nyelvtani szerkezetében és formakészleti elemeinek rendszerében. E téren — a dolog természeténél fogva — a szókészletet ért hatással kapcsolatban merül fel a legtöbb kérdés. Meg kell vizsgálnunk, hogy a valóság, az élet mely területekre vonatkoznak a kölcsönszók. Módunkban áll rámutatni arra, hogy milyen mértékben vannak képviselve a kölcsönszók közt az egyes szófajok. Rendkívül tanulságos a román kölcsönszóknak a csángó nyelvjárás szókincsébe való beilleszkedési folyamata. Mind a nyelvjárás peremszókészletében találhatók-e, vagy egyesek behatoltak már alapvető szókincsébe is? Meg kell vizsgálnunk, melyek azok a román kölcsönszók, amelyek gazdagították a csángó nyelvjárás szókincsét, s melyek azok, amelyek meglévő szókat szorítottak ki. Tanulságos a román kölcsönszóknak a moldvai csángó nyelvjárás szókészletének jelentésrendszerébe való beilleszkedése, továbbá hangtani és nyelvtani sajátosságaihoz való alkalmazkodása.

E cikk nem tekintheti feladatának a moldvai csángó nyelvjárást ért román nyelvi hatásnak még csak vázlatos bemutatását sem. Mindössze a nyelvjárás szókincsét ért román nyelvi hatás néhány mozzanatát mutatja be nyolc faluban végzett nagy kérdőíves gyűjtésünk alapján. Mivel e nyolc falu (Bogdánfalva: Valea Seacă, Kléze: Clejea, Lészped: Lespezi, Gajesána-Magyarfalu: Găiceana-Unguri, Onyest: Onesti, Ploszkucény: Ploscuteni, Szabófalva: Săbăuani és Pusztina: Pustiana) kis kérdőíves gyűjtésünk során a moldvai csángó nyelvjáróterület legjellegzetesebb pontjainak bizonyult, megállapításaink a csángó nyelvjáróterület egészére érvényesek.

2. A csángó nyelvjárás szókincsét ért román nyelvi hatás igen sokoldalú. A hatás sokoldalúsága elsősorban abban nyilvánul meg, hogy kiterjed az élet minden területére. Elég nagy számban szerepelnek román kölcsönszók a testrészek, az emberi tulajdonságok, a betegségek és gyógy módok nevei közt, a rokonsági kapcsolatokat jelölő szók, a társadalmi élet és a mindennapi érintkezés szavai közt. Vannak román kölcsönszók a földrajzi környezet, a növény- és állatvilág, az időjárás, az év- és napszakok szókincsében. Elég nagyszámú román kölcsönszót használnak a moldvai csángók a földműveléssel és az állattenyésztéssel kapcsolatban, de vannak román eredetű szók a gyümölcs-, a szőlő- és a zöldségtermesztésre vonatkozó szókincsben, továbbá az ipar, a kereskedelem és a közlekedés egyszerűbb, falun ismert formájára vonatkozó szókincsben is. A dolgok természeténél fogva igen erős a román nyelvi hatás a csángó nyelvjárás szókészletének közigazgatásra, igazságszolgáltatásra és katonáskodásra vonatkozó részében.

Álljon itt mutatónak három fogalomkör román kölcsönszó-anyaga. A testrészek, emberi tulajdonságok, betegségek és gyógy módok nevei közt például ezeket a román kölcsönszókat találtuk:¹ *bárba* 'szakáll, áll', *bárbaska* 'áll', *bärke* 'toka', *beregáta* 'ádám-csutka', *bésika* ~ *bászike* ~ *biszika* 'hólyag, húgyhólyag', *burik* 'köldök', *buza* ~ *buddza* 'ajak', *busta* 'has', *drelea* 'fülcimpa', *fáca* 'arc', *fál* 'háj', *fálka* 'állkapocs', *gëldács* 'gége, nyeldeköl', *gëtlëddz* ~ *gätlëddz* 'gége', *gribon* ~ *gribón* 'hátgerinc', *gustyur* 'nyelöcső', *kpaszta* ~ *kiszta* 'oldalborda', *minytye* 'ész', *musty* 'izom', *mutra* 'arc', *pëlica* ~ *pëlica* 'dobhártya', *pokriska* 'térdkalács', *pulpa* 'vastaghús', *rëndza* 'gyomor', *rërunk* ~ *lërunyty* ~ *lärunk* ~ *lärunk* 'vese', *sold* 'csipő', *szkülét* 'csontváz', *sztomák* ~ *sztomág* 'gyomor', *tämpla* 'halánték', *szinzsina* 'iny'; *bacosz* 'pocakos', *balán* ~ *bälán* 'szőke' *cäpänyilödik* 'elzsidbad', *csákër* 'kancsi', *gigyil* 'csikland', *hodorozsil* 'hadar', *klipil* 'pislog', *kräncäjil*

¹ A példaanyag fonetikai feljegyzésmódja azonos a magyarban szokásossal, csupán a velaris illabialis magánhangzók jelölésére használtam a román *ă* és *î* betűket.

'csikorgat (fogat)', *momojil* 'morog', *măszinăl* 'emészt', *măkăjil* 'dadog', *nyisztujil* 'emészt', *stirba* 'csorba', *turtyilt* 'piszeorrú', *zdrăvon* 'jó kötésű, izmos, kövér' | *ămbiciosz* ~ *hămbiciosz* ~ *hămbiciosz* 'izgága, számító, alattomos', *bićiv* 'részeseg', *blăzăn* 'gyámoltalan', *blend* 'csendes', *cěknyilt* 'felkótya', *děstept* 'okos', *dusmán* ~ *duszmán* 'irigy, rosszindulatú', *dzsingás* 'kényes, válogatós', *ěndrăznijil* ~ *ěndrěznijil* 'merész, bátor', *frikosz* ~ *frikósz* ~ *frikósz* 'gyáva', *hărcăgosz* ~ *hărcăgősz* 'kényes, vérmes', *jutye* 'gyors', *korázs* 'bátorság', *lăszător* ~ *leszator* 'nemtörődöm, hanyag', *lukrator* 'dolgos, szorgalmas', *motăn* 'hallgatag', *muta* 'ua.', *něterog* 'ügyetlen', *nyěpăszător* 'nemtörődöm', *nyěrvossz* 'ideges', *szláb* 'sovány', *trinta* 'dologkerülő', *vojnik* ~ *vőjnyik* ~ *vőnyik* 'erős, bátor, jól megtermett', *ězgircsit* ~ *gărcsit* ~ *gőrcsit* 'fősvény' | *ăpěndisziă* ~ *ăpěnyicșit* 'vakbélgyulladás', *băba* 'öregasszony, aki gyógyítással is foglalkozik', *bićtyăg* 'beteg', *gyěszkěntăl* 'ráolvas', *doftor* 'orvos', *doftorica* 'orvosnő', *doktorije* 'orvosság', *fărmăcsia* 'gyógyszertár', *fěrměka* ~ *fěrmăk* ~ *fărmok* 'öntés', *fěrměkăl* 'kuruzslással beteggé tesz', *fărmăkătura* 'kuruzslás, rontás', *foloszil* 'használ (a gyógyszer)', *gălălăjil* 'nyög', *meggrădol* 'lázat mér', *gutunărosz* 'náthás', *holěra* ~ *holjăra* 'kolera' (betegség-név s egyben az alacsony ember gúnyneve), *inzsekcia* 'injekció', *kărziě* ~ *kěrziě* 'mankó', *komprěsz* ~ *krompesz* 'vizes borogatás', *kukuj* 'daganat', *lyedăkk* 'gyógyszer', *mőszě* 'bábaasszony', *oftigăs* ~ *oftyigussz* ~ *ofcsigussz* 'tüdőbajos, asztmás', *oblăzil* 'borogat', *ótrăva* 'méreg', *otrivił* 'megmérgez', *ramătijiz* ~ *ramătijisz* ~ *rămătijiz* 'reuma', *răna* 'seb', *rătăkăna* 'ua.', *răza* 'röntgen', *rěcěta* 'recept', *szpítăl* 'kórház', *szufiril* 'szenved', *tuběrkuloz* 'tüdővész', *tyor* 'félszemű', *ventuzo* ~ *vintuz* 'ventuza', *vizita* 'orvosi vizsgálat'. — Mivel a román nyelvi hatás az emberi testrészekre, tulajdonságokra, betegségekre és gyógy-módokra vonatkozó szókészlet terén közepesnek mondható, e rövid felsorolásból is láthatjuk, hogy a csángó nyelvjárás szókészletét ért román nyelvi hatás nemcsak sokoldalú, hanem ugyanakkor meglehetősen erős, mélyreható is.

A szókészletet ért román nyelvi hatás erős voltára utal továbbá az a körülmény, hogy a szókölcsönzés nem korlátozódott csak a főnevekre, hanem az igékre és más szófajokra is kiterjedt. A 'jön', 'megy', 'jár', 'kél', 'eszik', 'iszik', 'alszik', 'fekszik', 'ül' s az ezekhez hasonló fontos cselekvést vagy állapotot jelölő magyar igék ugyan mindenütt használtak, találunk azonban a moldvai csángó nyelvjárás szókészletében több románból kölcsönzött igét is. Az előbbi fogalomkörben felsoroltakon kívül ilyenek: *biruje* 'tud, képes, bír', *csěrkăl* 'próbál', *csoknyil* 'összekocoint, összeüt', *csokănyil* '(kalapácsul) ver', *dőril* 'óhajt, kíván', *frănl* 'fékez', *gătăjil* 'fojt', *gicsil* 'kitalál, jósol', *gidil* 'csikland', *grămăgyil* 'csomóba rak', *grizsil* 'vigyáz, őriz', *indrěptăl* 'helyesbít', *jubil* 'szeret', *luptăl* 'elvisel, elbír', *měrităl* 'érdemel', *nyăkăzilődik* 'bajlódik', *opril* 'tilt', *păcil* ~ *pacil* 'megjár, úgy jár, végez', *prămil* 'kap, fogad', *szervil* 'szolgál' stb.

Vannak a moldvai csángó nyelvjárás kölcsönszavai közt kötőszók, indulatszók, prepozíciók és határozószók is. Ilyenek: *ădikă* ~ *ăgyekă* 'azaz', *ăprape* 'majdnem, közel', *bă* 'vagy', *bre* 'hé', *bunăară* 'habár', *dă* 'igen', *gye făpt* 'tulajdonképpen, valójában', *gye lok* 'egyáltalán', *gye tot* 'teljesen', *doară* 'csupán', *kă* 'hogy', *kăm* 'mítegy', *măj* 'még', *număjdekăt* 'mindjárt', *odătă* 'egyszer', *szigur* 'biztosan, természetesen' stb.

A hatás erős voltára utal végül a tükörszók meglehetősen nagy száma: *běka* 'kilincs, retesz' (: r. *broască* 'retesz, zár'), *il* 'ül' és 'lakik' (: r. *rșede* 'ua.'), *napszentület* 'naplemente' (: r. *asfințitul soarelui* 'ua.'), *eladődik* (: r. *se vinde* 'ua.'), *csănődik* 'keletkezik, terem, vmivé válik' (: r. *se face* 'ua.'), *emeledik* 'emelkedik' (: r. *se ridică* 'ua.'), *ięrtődik* 'egyert ért' (: r. *se întelge cu cineva* 'ua.'), *kapődik* 'található' (: r. *se găsește* 'ua.'), *mozgătődik* 'mozog' (: r. *se mișcă* 'ua.'), *vivüdik* 'megy' (: r. *se duce* 'ua.'). Igaz, hogy a visszaható igék használata gyakori a székely nyelvjárás területén is, a felsorolt csángó visszaható igék azonban kétségtelenül román tükörszók. Néha egész kifejezéseket lefordítanak: *inzsekciăt csinăl* 'injekciőt kap' (: r. *face injectie* 'ua.'), *csinăja a șemět* 'hányja a fejét

(a búza)' (:r. *face seminte* 'ua. '), *tart hëjzã* 'húz hozzá, mellé áll vkinck' (:r. *tine la el* 'ua. '), *tud irãszã* 'tud írni és olvasni' (:r. *știe carte* 'ua. ').

3. Az a körülmény, hogy a román nyelvi hatás a moldvai csángó nyelvjárás szókinésének az élet minden vonatkozásához kapcsolódó részét érintette, továbbá az, hogy a kölcsönszók közt a névszók (elsősorban természetesen a főnevek) nagy száman kívül igék, kötőszók, határozószók, indulatszók és tükörszók is szép számban szerepelnek, a román nyelvi hatás erős, mélyreható voltát bizonyítja. Vizsgáljuk meg most a nyelvjárás szókinését ért román nyelvi hatásnak néhány, véleményünk szerint fontos vonását.

Mindenekelőtt azt emeljük ki, hogy a meglehetősen nagyszámú és változatos kölcsönszó-anyag nem fordul elő valamennyi csángó lakosságú faluban. Ennek oka főleg az, hogy a román nyelvi hatás nem azonos erősségű az egész csángó nyelvjárásterületen. A legerősebb a román nyelvi hatás a csángó nyelvjárásterület északi részén: Szabófalván és környékén, a Szabófalváról kitelepült Ploszkucény csángó lakosságának nyelvében, továbbá a csángó szórványokban. Elég erős a román nyelv hatása a Bákó városa közelében található Bogdánfalván és környékén. Viszonylag gyengébb a román nyelv hatása az újabb keletű csángó települések nyelvében, mint amilyen például Lészped, Gajcsána-Magyarfalu, Pusztina. Ezenkívül számolnunk kell természetesen a moldvai román nyelvjárásnak a szókészlet, elsősorban a tájszók terén megnyilvánuló változatosságával. Főleg e két okra vezethető vissza az, hogy számos olyan román kölcsönszót sorolhatunk fel, amelyeket gyűjtésünk során a nyolc falu közül csak egyben jegyeztünk le. Az ismertetett fogalomkörökön belül ilyenek: *burta*, *fãca*, *fãlka*, *gustur*, *foloszul*, *mutra*, *sold*, *szufiril*, *zsinzsina* stb. Hivatkozhatunk számos olyan szóra is, amelyekkel a nyolc falu közül háromban, négyben is találkoztunk: *bãrba*, *bãrge*, *bãrãgãta*, *burik*, *gãtlãddz*, *gribon*, *kãszta*, *musty*, *sztomãk*, *dusmãn*, *frikõsz*, *gircsit*, *szlãb*, *lyeãkk*, *rãna*, *szpitãl*, *vizita* stb. Ugyanakkor számos szó mind a nyolc faluban előfordul. A szóban forgó fogalomkörök román kölcsönszavai közül ilyenek: *bësika*, *buza*, *gribon*, *rãrunck*, *võjnyik*, *fãrmãcsia*, *fãrmãkãl*, *gibõsz*, *rãmãtyiz*, *õtyilãr* stb.

Meglehetősen szép számú román kölcsönszót jegyeztünk le a földműveléssel és az állattenyésztéssel kapcsolatban is. A lejegyzett 240–250 szó közül mind a nyolc faluban csak csekkel találkoztunk: *boszãn* 'takarmánytõk', *buksa* 'kerékagy perselye', *cãpusa* 'rakonca', *hãrjãpka* 'vasfogú borona', *kãntãr* 'hídmérleg', *kãrãus* 'szekeres', *kõrt* 'szekérenyõ', *kotyiga* 'taliga', *masina* 'általában gép vagy csak eséplõgép', *nyiriste* 'tarló', *pãkura* 'szekérkenõcs', *pomostyina* 'szekéraljdeszka', *procãp* 'marhaszekér rúdja', *õjisteã* 'lõszekér rúdja', *puj* 'kukorica', *rezsnyice* 'kézidaráló', *sina* 'ráf', *vãrtãz* 'fergettyû', *zsitãr* 'mezõpásztor'. Az állattenyésztés körébõl: *ãmãszãr* 'csõdõr', *bütãl* 'ürü', *brãdz* 'hõka (lõ)', *cãp* 'bakkecsko', *csoãn* 'pásztor', *gusa* 'begy', *iszlãz* 'legelõ', *kãpica* 'rudas', *kãpãsztru* 'kantãr', *kãrlãn* 'egy éves bãrãny', *kãtãr* 'õszvér', *kurka* 'pulyka', *nyivõra* 'két éves bãrãny', *mutãl* 'kõltõztet (juhkosarat)', *nãrãvos* 'makrancos (lõ)', *okol* 'juhakol', *otãva* 'sarjú', *penterõk* 'kesely (lõ)', *plekãtor* 'bãrãny nélküli fejõs juh', *porkãn* 'rudas', *prãstyia* 'lõgõ (lõ)', *purkãr* 'disznõpásztor', *rãnza* 'zuzã', *sztina* 'karãm, juhkosár', *vakãr* 'tehãnpásztor', *zsuncka* 'két éves ünõ'.

E kiragadott felsorolásból is látható, hogy az egész moldvai csángó nyelvjárásterületen elterjedt román kölcsönszók száma lényegesen kisebb, mint a nyelvjárásterületnek csak egyes részein előforduló kölcsönszók együttesen. Errõl egyébként könnyen meggyõzõdhetünk, és átfogóbb képet alkothatunk, ha összevetjük az egész nyelvjárásterületen használt román kölcsönszók számát a megfelelõ fogalomkörök egész román kölcsönszó-anyagával. A testrészekre és emberi tulajdonságokra, illetõleg a betegségekre, gyógymódokra vonatkozó mintegy 140–150 román kölcsönszó közül csak tíz fordul elő mind a nyolc tanulmányozott faluban, a földművelésre vonatkozó 120–130 szó

közül mintegy 19–20, az állattenyésztés 118–120 kölcsönszava közül 26, a közigazgatás, igazságszolgáltatás, katonáskodás 70–80 szava közül pedig mintegy 23–25.

A szóképzület ért román nyelvi hatás minél helyesebb megítélése céljából vizsgáljuk meg a földművelés és a szénakészítés szóképzületét a kérdőívvel gyűjtött anyag alapján Lészpeden, Bogdánfalván és Szabófalván. E három falu — amint láttuk — a román nyelvi hatás erőssége szempontjából három különböző fokot, a hatásnak viszonylag gyengébb, közepes és legerősebb fokát képviseli. A földművelés és a szénakészítés terén a hatás szintén közepesnek mondható. Lészpeden az említett két fogalomkör kétszázötvennél több szava közül román kölcsönszók a következők: *bojér* 'földesúr', *ádmisztrátor* 'uradalmi intéző', *prezsina* '1/56 Ha', *célina* 'eleven föld', *bursza* 'eketest', *kotyiga* 'eketaliga', *hutyit* 'kisült (búza)', *krud* 'zsenge (búza)', *nyiristye* 'tarló', *faklia* 'viharlámpa', *krák* 'rúdszárny', *kruca* 'felhérc', *huluba* 'hámfa', *vurtész* 'fergettyű', *tyilna* 'saroglya', *pumusztina* 'szekéraljdeszka', *buksa* 'persely', *pakura* 'szekérkenőcs', *surub* 'sróf', *drágin* 'oldalrúd', *kantár* 'hidmérleg', *zsirjáda* 'kazal', *púj* 'kukorica', *musunoj* 'töltés (kukoricánál)', *bosztán* 'takarmánytök', *panus* 'csuhaj', *rásnyica* 'kézidaráló', *borcság* 'bükköny', *trifj* 'lóhere', *həriáпка* 'vasfogú borona', *porsj* 'ösztorű', *trágla* 'vontató'. A nagy kérdőív kétszázötvennél több kérdése a népi földművelés legfontosabb szóanyagát öleli fel, mindenekelőtt a gabonaneműek, a szerszámok és a munkafolyamatok nevét. A felsorolt 32 román kölcsönszó közül a *bojér* és az *ádmisztrátor* tulajdonképpen nem is tartozik a népi földművelés szókinéséhez, és van közöttük néhány nem szorosan a földműveléssel kapcsolatos szó is, mint *rásnyica*, *tărăbonc*, *kantár*. Magára a szorosabb értelemben vett földművelésre mindössze a többi román kölcsönszó vonatkozik. Mindezek a román kölcsönszók csak kiegészítik a lézpediek földműveléssel és szénakészítéssel kapcsolatos magyar szóképzületét.

Bogdánfalván — ugyanebben a fogalomkörben — a következő román kölcsönszókkal találkoztunk: *bojer*, *căruş* 'övek', *vikir* 'ispán', *gyimillye* 'véka', *juger* 'hold', *ótyik* 'ösztöke', *kotyiga* 'eketaliga', *mekszulfál* 'kékkövez (búzát)', *hupilt* 'megszorult (búza)', *dizma* 'dézsma', *klájica* '16 kévéből álló búzarakás', *tovărăşije* 'kaláka', *látërna* 'viharlámpa', *procáp* 'szekérrúd', *kătuse* 'rúdfő', *úrscik* 'hámfa', *vártéz* 'fergettyű', *kráka* ~ *krákána* 'utóágas', *pomostyina* 'szekéraljdeszka', *buksza* 'persely', *şana* 'ráf', *şurub* 'sróf', *rászkol* 'közpálea (szekéren)', *şkrípe* 'csiga', *prástyijéba* 'lógóba (fogott ló)', *csur* 'rosta', *mészina* 'gép, cséplőgép', *tréerál* 'csépel', *gógyina* 'ocsú', *kántár* 'hidmérleg', *púj* : *kukuruddza* 'kukorica', *pújistyé* 'kukoricás', *bosztán* 'takarmánytök', *şuszka* '(kukorica)cső', *huruz* 'kóré', *rásnyicé* 'kézidaráló', *kuszka* 'góré', *fánác* 'kaszáló', *trifj* 'lóhere', *csókán* 'kalapács', *kutyie* 'fentok', *pörkán* 'rudas', *pápura* 'sás', *pojusz* 'muhar', *ótáva* 'sarjú', *kápicá* 'rudas'. Bogdánfalván gyűjtött anyagunkban 50 román kölcsönszó fordul tehát elő a földműveléssel és a szénakészítéssel kapcsolatban. Ez is azt bizonyítja, hogy Bogdánfalván lényegesen erősebb a román nyelvi hatás, mint Lészpeden. A román kölcsönszók azonban itt is csak kiegészítik a két fogalomkör magyar szóanyagát.

Szabófalván a román hatás tudvalevőleg nagyon erős, ezeket a román kölcsönszókat jegyeztük le: *bojér*, *vik'él*, *ótyik* 'ösztöke', *t'elyágá* 'eketaliga', *həriáпка* 'vasfogú borona', *şărámurál* 'csáváz (búzát)', *kikolcil* 'kikél', *şk'ík* 'kalász', *pelica* 'toklász', *nyiristye* 'tarló', *drik* 'szekérderek', *káruca* 'lőszekér', *felyinár* 'viharlámpa', *tízála* 'tészla', *procáp* 'szekérrúd', *krák* 'rúdszárny', *úrşikk* 'hámfa', *brecár* 'fojtókarika', *vrtýedz* 'fergettyű', *blyedáúá* 'marokvas', *korda* 'hasgúzs', *pomostyina* 'szekéraljdeszka', *túring* 'lőcsgúzs', *butuk* 'kerékagy', *buksza* 'persely', *şin* 'ráf', *pákura* 'szekérkenőcs', *piulica* 'sróf', *căpusze* 'nyárs', *krápásztu* 'kötőfék', *zábálye* 'zabla', *ştráng* 'istrang', *prástyijéba* 'lógóba (fogott ló)', *mészina* 'gép, cséplőgép', *kógyina* 'búzaalj', *kántár* 'hidmérleg', *şkává* 'létra', *púj* 'kukorica', *musunojaz* 'feltölt (kukoricát)', *şuga* 'kóré', *bosztán* 'takarmánytök', *pi'l'i* 'csuhaj', *résnyicce* 'kézidaráló', *kuszka* 'góré', *müddzerik* 'bükköny',

trífoj 'lóhere', *breccár* 'kaszavör', *šokán* 'kalapács', *bátka* 'üllő', *òrszor* 'òsztörű', *pápor* 'nád', *otáva* 'sarjú', *kápica* 'rudas', *zviréada* 'kazal'. Szabófalván mintegy 54 román kölcsönszót jegyeztünk le tehát kérdőíves gyűjtésünk során a földműveléssel és a szénakészítéssel kapcsolatban. A lejegyzett szók itt is csak kiegészítik e két fogalomkör eredeti szókészletét. A földművelésre és szénakészítésre vonatkozó szók túlnyomó többsége Szabófalván is magyar: *mező*, *nyomász*, *szánt*, *szántász*, *ganyó*, *vasvilla*, *eki*, *ekivasz*, *borozda*, *vet*, *buza*, *vetész*, *gyomlál*, *zérík*, *arat*, *aratász*, *arató*, *szarló*, *gyüt*, *kölözö*, *kivö* ~ *kivi*, *hòrdász*, *szekér*, *nyújtó*, *tengely*, *lüs*, *keriék*, *fajfa*, *rak*, *kòtòrúd*, *kòtiél*, *lánc*, *hám*, *šíp* 'csép', *roszta*, *rosztál*, *szuór*, *asztag*, *nyomtatász* 'cséplés', *zág* 'zsák', *szálma*, *polyva*, *árpa*, *roz*, *zab*, *konkoly*, *gabana*, *kapa*, *kapál*, *fülyóka* 'kukorica fia', *kòt* 'csózik a kukorica', *széna*, *szénafű*, *kölösz*, *lucerna*, *fű*, *fordít* (szénarendet), *kasza*, *kaszál*, *kaszász*, *monko*, *veri meg e kaszát*, *kó* 'kaszavör kő', *tok* 'kaszakó tokja', *èlszéliti* 'eltergeti a szénarendet', *gereblye*, *gereblyél*, *gereblyélis* stb.

Azt hiszem, a valóságnak megfelelő megállapítást teszünk, amikor mindebből azt a következtetést vonjuk le, hogy — nem számítva a közigazgatást, az igazságszolgáltatást, a katonáskodást s a valóságnak még egy-két olyan területét, melyet a csángók csak a román nyelv segítségével ismerhettek meg — a román kölcsönszók csak kiegészítik a csángó nyelvjárás eredeti, a többi magyar nyelvjárással közös, tehát óssznépi jellegű szókincsét. Felmerül azonban a kérdés: vannak-e a román kölcsönszók közt olyanok, amelyek bekerültek e nyelvjárás alapvető szókincsébe is, vagy valamennyien a peremszókészletben helyezkednek el? A válasz csakis az lehet, hogy igen. A román kölcsönszók közül több bekerült már a csángó nyelvjárás alapvető szókincsébe. A hatás erős, mélyreható jellegének ez is egyik igen fontos bizonyítéka. E kérdés pontosabb felmérése további, főleg ezt a szempontot szem előtt tartó gyűjtőmunkát és tanulmányozást igényel. Addig is utalhatunk azonban arra, hogy az egész moldvai csángó nyelvjárás-területen használt román kölcsönszók közül az ilyenek: *káldár* 'veder', *csokán* 'kalapács', *tyibrik* 'gyufa', *kumpána* 'kútgém', *kuptor* 'sütökemence', *gáz* 'petróleum', *ograda* 'udvar', *plíta* 'sparhelt', *bosztán* 'takarmánytök', *nyiriste* 'tarló', *furtuna* 'vihar', elsősorban 'hóvihar', *frank* 'pénz', *maliga* 'puliszka', *guzgán* 'patkány', *kozónák* 'kalács', *cigára* 'cigaretta', *tábák* 'dohány', *kozsók* 'bunda', *patladzsika* 'paradicsom', *plóp* 'nyárfa', *brád* 'fenyőfa', *mamá* 'anya', *tátá* 'apa', *nepot* 'unoka', *nepóta* 'leányunoka', *vere* 'unokatestvér', *verisóra* 'unokanővér', *mósu* 'öregember', *prétyin* 'barát', *vadána* 'özvegy (asszony)', *esztát* 'állam', *plumb* 'ceruza', *kátolik* 'római katolikus, magyar', *ortodoks* 'görög keleti, román', *primil* 'fogad' stb. e nyelvjárás alapvető szókincséhez tartoznak. Fontos fogalmakat jelölő és gyakran előforduló román kölcsönszók. Nem egynek összetételei és származékai is vannak, tehát hozzájárultak a csángó nyelvjárás szókészletének további gazdagodásához: *kumpánás kút*, *törökboztán*, *fejérbosztán*, *pujöld*, *vaguzgán*, *furtunáz*, *pretyinkodik* stb. Elsősorban ezek azok a román kölcsönszók, melyek a szókészlet terén a moldvai csángó nyelvjárást mind a magyar köznyelvtől, mind a többi magyar nyelvjárástól megkülönböztetik.

4. Az, hogy a kölcsönszó a nyelvjárás peremszókészletében található-e vagy pedig behatolt-e már alapvető szókincsébe is, a kölcsönszó beilleszkedésének legfontosabb vonatkozása. A kölcsönszó beilleszkedésének azonban más, a nyelvtudomány szempontjából ugyancsak tanulságos vonatkozásai is vannak.

A szókölcsönzés a legtöbb esetben azért történik, hogy a kölcsönző nyelvet vagy nyelvjárást beszélő társadalom megnevezhesse azokat az új valóságfeleket, amelyekkel az átadó nyelvet beszélő társadalom révén ismerkedett meg. Az ilyen, új szükségleteket kielégítő szók beilleszkedése viszonylag gyorsan, minden különösebb zökkenő nélkül történik. Ezek a szók az átvevő nyelv vagy nyelvjárás szókészletének gazdagodásait eredményezik. Ez a megállapítás a moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai

közüli is számosra érvényes, elsősorban természetesen az iparra, kereskedelmre, technika-kára, közigazgatásra és katonáskodásra vonatkozó szókra. Ilyen szók: *fábrica* 'gyár', *sztdcia* 'állomás', *trin* 'vonat', *primár* 'bíró', *tribunál* 'törvényszék', *zsudekátor* 'törvénybíró' stb.

A szókölcsönzés terén azonban, különösen tartós és egyben erős nyelvi hatás esetén gyakori jelenség, hogy az idegen eredetű szó valamelyik eredeti, már meglevő szó dublettjeként jelentkezik. Ilyenkor két eset lehetséges. Vannak esetek, amikor az idegen eredetű szó dublett ugyan, azonban az eredeti szó az illető tárgy régebbi, egyszerűbb válfaját nevezvén meg, az idegen eredetű szó pedig az újabb, tökéletesebb változatot, az eredeti szó és a kölcsönszó közti ellentét jelentésmegoszlás formájában föloldódik, azaz mindkét szó fennmarad a nyelvben. Végso fokon a szókölcsönzés ebben az esetben is az átvevő nyelv vagy nyelvjárás szókészletének gazdagodását eredményezi. A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai közt ilyenekkel is találkozunk: *hériápká* 'vasfogó borona' – *borona* 'tövisborona', *bészke* 'nagyfűrés' – *fűrész* 'kézfűrés', *grázd* 'nagyobb istálló' – *pajta* 'kisebb istálló', *sura* 'hosszúkás búzakazal' – *asztag* 'kerek búzakazal', *iszláz* : *szohát* 'szarvasmarha-legelő' – *nyomás* 'juhlegelő', *csérsáf* 'vékony-lepedő' – *lepedő* 'vastaglepedő'.

Igen érdekesek azok a szópárok, melyeknek mindkét tagja román kölcsönszó. Gajcsána-Magyarfaluban például a 'bolt' neve *präválija*, de kezdi már kiszorítani a 'szövetkezet' jelentésű *komperativa*. Ugyanott a régebbi *márka* 'bélyeg' mellett jelen van már az újabb *tyimbru* 'ua.', a *kokosztér* 'gólya' mellett pedig a *bárza* 'ua.'. Klézsében a levélhordót egyaránt nevezik *plikár*-nak és *fáktor*-nak. Bogdánfalván a ceruzát a régebbi *plumb* szón kívül jelölik az újabb *krejon* szóval is. Ezek az adatok azért érdekesek, mert arra vetnek fényt, hogy tartós nyelvi hatás esetén a kölcsönző nyelvjárás lépést tart az átadó nyelvben, illetőleg nyelvjárásban végbement szókészletileg változásokkal.

Vannak olyan szópárok is, melyeknek tagjai közt nem mehet végbe jelentésmegoszlás. A két szó sorsa ilyenkor rendszerint harc árán dől el. Ha az idegen nyelvi hatás nagyon erős, rendszerint az idegen eredetű szó kerül ki győztesen a harcából, ellenkező esetben a nyelv fejlődése folyamán könnyen háttérbe szorulhat. A moldvai csángó nyelvjárásban ilyen szópárok is szép számban találhatók. Gajcsána-Magyarfaluból valók a következő adatok: *bütü* : *litéra*, *olvas* : *csitil*, *rokon* : *ruda*, *szakáll* : *bárba*, *cukor* : *zahár*, *njénike* : *matus*, *atyafi* : *nyám*. Lészpeden is sok hasonló szópárt jegyeztünk le: *honcsoktúrás* : *musunój*, *kapcs* : *észköba*, *ék* : *pána*, *cséplőgépj* : *batuza*, *udvar* : *ográda*, *anya* : *mámé*, *ápa* : *táté*. Pusztinából valók a következő adatok: *firhang* : *pérgyáva*, *csó* : *burlán*, *keménce* : *kuptór*, *pétrolíjom* : *gáz*, *késefa* : *örcsik*, *ögyvez* : *vaddna*. Több hasonló szópárunk van Onyestról és Klézséből is. A nyelv jövő fejlődésének részleteit nehéz körvonalazni. Nehéz jóslásokba bocsátkozni arról, hogy ilyen esetekben a magyar vagy pedig a román szó kerül-e ki győztesen a harcából. A nyelvtörténeti tapasztalat azt bizonyítja, hogy erős és tartós idegen nyelvi hatás esetén az idegen eredetű szónak nagyok az esélyei. Ezt a megállapítást a moldvai csángó nyelvjárás szókészletéből vett példákkal is támogathatjuk. Ilyen szó például a 'völegény' jelentésű *nyírel* és a 'menyasszony' jelentésű *nyírásza*. A magyar szó mindkét esetben feledésbe merült, holott jelentése egyezik a megfelelő román kölcsönszó jelentésével. Az ebbe a kategóriába tartozó román kölcsönszók semmiestre sem gazdagítják a csángó nyelvjárás szókészletét. Éppen ezért, ha a csángók még közvetlenebb kapcsolatba kerülnek a magyar köz- és irodalmi nyelvvel (iskoláztatás, rádió, újságok, irodalom stb. révén), az ebbe a kategóriába tartozó román kölcsönszók jelentős része feledésbe merül.

5. A nyelvek történeti fejlődése azt bizonyítja, hogy a kölcsönszó nemcsak az átvevő nyelv szókészletébe illeszkedik be. Többségük lassan alkalmazkodik az átvevő

nyelv hangtani sajátosságaihoz is. Ennek közismert oka az, hogy a nyelvet beszélő társadalom az idegen eredetű szavakat is saját artikulációs bázisa szerint ejti. E beilleszkedésre való törekvés a moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavainak egy részében is megfigyelhető. A hangtani alkalmazkodás eredményeképpen Bogdánfalván, Szabófalván és Ploszkucényban a román nyelv *ș* hangja a kölcsönszókban *sz*-szé alakult: *gusza* 'begy', *biszika* 'hólyag', *maszina* 'gép' stb. Számos példát hozhatunk fel a mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésére is: *ezgircsüt* 'fösvény' (: r. *zgircit* 'ua. '), *esztát* 'állam' (: r. *stat* 'ua. '), *eszténka* 'szikla' (: r. *stîncă* 'ua. '), *eszfert* 'negyed' (: r. *șfert* 'ua. '), *esztráda* 'utca' (: r. *stradă* 'ua. '), *esztácija* 'állomás' (: r. *stație* 'ua. '), *kontrák* 'szerződés' (: r. *contract* 'ua. ') stb. Megfigyelhető a román kölcsönszókban a mássalhangzók ikerítődése is: *zábălucca* 'zabla' (: r. *zăbăluță* 'ua. '), *kăpicca* 'rudas' (: r. *căpiță* 'ua. '), *szkikk* 'kalász' (: r. *șpic* 'ua. '). A román nyelv jellegzetes *ă* hangját (= *ĕ*) számos szóban *á*-val, *o*-val, *a*-val vagy *ĕ*-vel helyettesítették: *lukrator* 'munkaszerető, szorgalmas' (: r. *lucrător* 'ua. '), *fakliia* 'viharlámpa' (: r. *făclie* 'fáklya'), *pakura* 'szekérkenőcsként használt nyersolaj' (: r. *păcură* 'ua. '), *bălân* 'szőke' (: r. *bălan* 'ua. '), *măgár* 'szamár' (: r. *măgar* 'ua. '), *văcăr* 'tehénpásztor' (: r. *văcar* 'ua. '), *zrdávon* 'jó kötésű, megtermett' (: r. *zdravăn* 'ua. '), *dusmėnosz* 'rosszindulatú' (: r. *dusmănos* 'ellenségeskedő'). Ugyanígy az *î* hangot több szóban *e*-vel, *ö*-vel, *a*-val vagy *u*-val helyettesítették: *blind* 'szelíd' (: r. *blind* 'ua. '), *ėndrăznyeic* 'merész, bátor' (: r. *îndrăzneț* 'ua. '), *gőrcsüt* 'fösvény' (: r. *zgircit* 'ua. '), *kantár* 'hidmérleg, mérleg' (: r. *cântar* 'ua. '), *vurtėzs* 'fergettyű' (: r. *virtej* 'ua. '). A román *oa* kettőshangzó helyén számos szóban *ó*-t vagy *a*-t találunk: *kóma* ~ *kăma* 'sőrény' (: r. *coamă* 'ua. '), *róba* 'targonca' (: r. *roabă* 'ua. '), *řada* 'termés' (: r. *roadă* 'ua. '), *gărna* 'kürt' (: r. *goarnă* 'ua. '). Számos román kölcsönszóban megtalálható a moldvai csángó nyelvjárásnak a székelyes tájszólásra jellemző *e* és *á* hangja: *băszike* 'hólyag', *burlăn* 'cső', *csobăn* 'pásztor', *kăldăr* 'vödör' stb. Több példát hozhatunk fel a magánhangzó-illeszkedésre is: *fėrmăk* ~ *fărmok* 'varázslat, rontás' (: r. *farmec* 'ua. '), *gyibėsz* 'púpos' (: r. *ghibos* 'ua. ').

Ezek és az ezekhez hasonló példák azt bizonyítják, hogy a román kölcsönszókknak hangtani szempontból való alkalmazkodása megindult és még ma is tart. De mivel az ismert körülményeknél fogva (hosszas népi együttélés, a tőkés-földesúri rendszer kíméletlen románosító törekvései) meglehetősen nagyszámú román kölcsönszó került a moldvai csángó nyelvjárásba, ez a hasonulási, alkalmazkodási folyamat egyre inkább vesztett erejéből, s így lehetővé vált a román nyelv több hangtani sajátosságának, köztük a már említett *ă* és *î* hangnak a meghonosodása a csángók beszédében. Figyelemre méltó, hogy e két hangot ma már nemcsak román kölcsönszókban ejtik, hanem eredeti szókban is. Az *ă* hangot a magyar *e*, *á*, *o* és *ö* hang helyett ejtik leginkább: *kărika*, *pătko*, *tărisnya*, *hăsznál*, *șămăr*, *kăpu*, *vălăki*, *dăru*, *hămu*, *hăsznál*, *lucărna*, *kăndăr*, *humălesz* 'homályos, felhős', *hămbăr*, *șănyu* 'szomjúság', *hăszzu*, *hărkog*, *tărpe* stb. Az *î* hangot hallottuk például ezekben a szavakban: *gínăr* 'gúnár', *virszie* 'varsa'. E két hang első sorban Szabófalván, Bogdánfalván és Ploszkucényban, tehát a legrégebbi és így természetesen a legerősebb román nyelvi hatásnak kitett falvak nyelvében figyelhető meg.

A román nyelvben csak rövid magán- és mássalhangzók vannak. A hosszú magán- és mássalhangzók megrövidülése meglehetősen elterjedt jelenség ma az egész moldvai csángó nyelvjárás területén, különösen az erősebb román nyelvi hatásnak kitett falvakban. Így az *á* *ă*-vá, az *é* *ĕ*-vé, az *ó* pedig igen sok szóban és faluban *o*-vá rövidült: *hărom*, *găt*, *humăly*, *egěr*, *șăk*, *rágyio* stb.

E néhány jelenség kellő mértékben érzékelteti, hogyan válik a nagyszámú kölcsönszó az átadó nyelv legjellegzetesebb és természetesen a kölcsönző nyelvtől elütő hangtani sajátosságainak úttörőjévé az átvevő nyelvben, illetőleg nyelvjárásban, s hogyan egészülhet ki így az átvevő nyelv vagy nyelvjárás hangkészlete idegen eredetű hangokkal, ami szükségszerűleg a nyelv vagy nyelvjárás addigi hangjai fonematikus

megterhelésének módosulását vonja maga után. Különösen tág tere van a hangtani hatásnak a kétnyelvűség esetében, amikor az egyik társadalomnak vagy legalábbis a társadalom egy részének két artikulációs bázisa van. A moldvai csángóknál a kétnyelvűség, különösen a nagyon régi településeken s itt is elsősorban a férfiak körében elég gyakori.

6. Végül vessük fel azt a kérdést is, hogy a szóképzetet ért hatás válhat-e szerkezeti hatások közvetítőjévé vagy sem. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy nem. Ha a román kölesőnszóknak hangtani szempontból való hasonulására igen erős román nyelvi hatás esetén nem is kerül sor, a beilleszkedésnek feltétlenül meg kell történnie nyelvtani, elsősorban alakítani szempontból. Ez mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a csángó nyelvjárásba került román kölesőnszók beilleszkednek a megfelelő szófajkategóriába. Ha névszók, elveszítik román nyelvtani nemüket, egyik vagy másik deklinációhoz való tartozásukat, s a névszókra jellemző nyelvtani kategóriák minden esetben magyar formakészletű elemek és nyelvtani eljárások segítségével jutnak kifejezésre. Az igék hasonló módon beilleszkednek a magyar nyelv egyetlen igeragozási rendszerébe (a román nyelvben tudvalevőleg négy igeragozás van), s alkalmassá válnak alanyi és tárgyias személyragok felvételére. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvtani szerkezet terén a román nyelv hatása egyáltalán nem érvényesül. Román szerkezeti hatások a moldvai csángó nyelvjárásban is kimutathatók, azonban ezek jelentéktelenebb, a nyelvjárás nyelvtani rendszerét alig érintő, főleg a mondatban körébe tartozó hatások. E hatásokat azonban már nem egyes szók, hanem szókapcsolatok és mondatfűzési módok közvetítik, s így tárgyalásuk nem tartozik e cikk feladatkörébe.

MÁRTON GYULA

Szövegmutatvány a kürti nyelvjárásból

Az itt közölt nyelvjárási anyagot 1941 augusztusának második felében gyűjtöttem Kürtön (Strekov, Nové Zámky-i járás, Szlovákia). A község lakosságának egy része azóta kicserélődött. — A tartalmi egységet alkotó szövegrészek fölé címet írtam, hogy a szöveg megértését megkönnyítsem.

1. Két gazda beszélgetése a háborús gazdálkodásról:

— *Hasas ez a tehén?*

— *Van abba görcs! Nem köllött, hogy ejjén. A píst sənki ē nēm fogyaszthattya. Inkább gabona termétt vóna több! Hét holdo lett huszonhárom méter búza. Négyvem métert az idén nēm hallanyi sənkiné.*

— *Sógorékná gaz észti még a földet. Ínsiqēs kinyeret annak a szegény embernek, de azí: ha híll a haza, mennyi kő; ha kír a haza, annyi kő.*

2. A gazdasszony gondjai cséplés idején:

Itt ez a gyerek is ē! Nēm lehet ezen sēmmít vēnnyi! Embēr még nīncs a munkához. Egy vót a kívíné, osztám még asszonnipek. Megőtünk két tyúkot, vizekét készittem be í a zasztakhó. A Pétér nálunk vót a láncí, osztámmég begyűtt az eggyes kiséfájí. Ékírte í a zókrököt, mer úgy akar gipēnyi kocsiú. Oszta kérdēm a szülétí: ekkora tába élig a vocsora? Mēk kápusztás tészta jó í í lenne? Szērinte, azí bizon nēm mēgy ē napszamos.

3. Hogyan megy az élet a gondos, hogyan a fegyelmezetlen családban?

— Mi vót má i ez az esső i é, no?! De ki ténne i a nípek kedvire!
A szüléjékné mēnt a masina, dédelle¹ vót az ebid.

— Nékünk kő belülle nígy levél.

— Azok a széginy Marisék estefelé vocsoráznak, sē ebidēt nēm vót aki horgyon.
Azí csak észenni i a markot, pejig má mindēnnapos.

— Nízd még a Rozijékná? Nincs othom má münő rigēnn az ura! Nízd a sok kőccsigēt . . . Mégis jobbam bírják.

— Hát a szomszídék?! Ojan őreg asszonnak törvímbe járnyi! Izét kír a János,
ötvem pengőt.

— Máskípp ánának azok is, de i ami kicsiny van is, ētörvínkēzik, a íódet
mék ki köllött annyi felibü. A gyerékeji mindēnt el akartak tüle vēnnyi. Nēm lēhet annyira
követőnyi! Az ünneplő ruháját nēm atta oda. A felesige mēnyasszom píze ötszáz pengő
vót. A gyerékeji mínyíg a nyakán vótak, sokat veszekettek. A Rózi néne órát lē i akar
ták vágnyi. Azok játíknak vészik az egísszet.

4. A kötelességnek eleget kell tenni:

A kötelességnek ēleget kő tēnnyi! A jó árnyígba i itt fekütté, akkor most hánd
a kívü!

Hánta i is a gyerék, a többiük még a szómáná i a létránn átak, még
mindēn, Este i a többi i elé (a többi fogás elé) attam nēkik jó elesigleves.²

5. A beszélő a szöveg első felében a maga gondolatai: mondja el, majd áttér a Bógyi bácsitól hallott eseményekret

Tavas vígín, nyár felé, kibújnak a jányokonn a ragyák. — Má rajta is
gyűnnek a ragyák! [mondta a beszélő Rozinak]. Rozi erre ójam mírges lēt, hogy maj
kiöntött az epéje. Az apja míg ojan jó embēr, hogy az epéje sē keserő. A hordássā
sē erőtētēt sēnküt. Odatta i a jó lovakot. Egísz nap nagyon finom ídő vót. Este lēi
üttünk a fal alá; a Hódnak nagy udvara vót. Beszígettünk a rigi világrú. Bógyi bácsi
szeret sokat mesényi. Mesēt a tüzes embērrú, aki mínd a lāmpás, ússzalatt. Fíték tüle.
Éccēr a Jánosék is látták. Mínk azokat kajdásztuk, azok még mínkēt.

Bógyi bácsi igazam beszilli i a mesékēt [komolyan mondja]. Émonta, hogy
éccēr este i a komájára hótt embēr szót rā i a píncefárú. Ódatekíntēt a koma,
látta, hogy arampohárbü isznak. Kínáták. Ivott is. Éggy arampoharat belopott a
szúr újába. Ithon kivēszi, hát lóköröm!

A komáját nyomták még a istállóba i a boszorkák is. Vót úty, hogy nappal is
mēgnyomták.

A rigi i időbe farkasok is bejártak a faluba, szász-százötven esztendővel ezelőtt.
Éggy embēr nēki i át kífognyi i a határba. Vót ēcs csikaja is. A farkasok nēki
mēntek. A lovak mégátak, hortyoktak. A csikó észalatt. Utánna mínd a farkasok! A csikó
nak a vacoráját³ fokták el a farkasok, ő még a lovakkal igēnyēst haza! Kísőbb a
farkasok mégētték kēt pásztorgyerékēt. Az apjuknak az elméje is ēfordút.

Níha vannak íjen sēmmi beszídék. Mikor osztánn az embēr ámos, pílloktattyá i a
szēmejit, Bógyi bácsi hazaballag. Mos má csak a termírú beszillünk, a vetnyivalórú,
még a hósihalotakrú. Nagyonn ēssze van keverődzel a világ.

DANCI JÓZSEF

¹ dédelle 'barátfüle, derelye'.

² elesigleves 'bab-, borsó-, lencseleves'.

³ vacora 'papilla mammae'.

SZEMLE

Megjegyzések a magyar *ly* hang kérdésének vitájához

A Nyelvtudományi Értekezések jelzésű sorozatnak 6. számaként jelent meg külön „A magyar *ly* hang kérdéséhez” címen az az anyag, amely a Nyelvtudományi Főbizottság egyik vitaülésén hangzott el BENKŐ LORÁNDnak „A magyar *ly* hang története” című, az említett sorozat első számaként megjelent munkája bemutatásakor. Aligha titok bárki előtt is, hogy ez a dolgozat kinyomatása után doktori értekezésékként volt megvitatandó — ez azonban sajnálatos körülmények folytán elmaradt —, s hogy a Főbizottságban PAIS DEZSÓtól és BÁRCZI GÉZÁTól elhangzott hozzászólások eredetileg opponensi jelentések, a BENKÓtól közölt kiegészítés és válasz pedig részben a korábban kiadott tézisek rövid summája, részben az opponensi ellenvetésekre készített felelet. — Mindezt nem azért idézem most föl, hogy megkavarjak egy már nyugvópontonra jutott régi ügyet; hanem csak azért, mert e körülményeknek ismerete nélkül talán szokatlan és föltűnő lehetne a vitának az a színvonala, amely ebben az új kiadványban mind a bírálók, mind pedig az eredeti szerző részéről megmutatkozik.

Itt következő megjegyzéseimet nem merném ismertetésnek nevezni, s még kevésbé könyvbírálatnak. Ha ezzel a céllal vettem is eredetileg kézbe; a tömör és sokfelé ágazó hozzászólásokat ismertetni, az önálló kiegészítő anyaggyűjtésre alapított mélyreható elemzéseket bírálóan minősíteni, s a kérdést fölényes biztonsággal összefoglaló és tovább is fejlesztő választ illendőképpen méltatni meghaladná erőmet és ismereteimet. Így hát csak röviden és eléggé külsőlegesen futnék végig a kiadványon, elmondva, mi van benne; s inkább néhány módszertani tanulságot emelnék ki egyrészt ebből a kiadványból és a vita alapjául szolgált előzőből, másrészt meg az előzményekből és következményeikből.

1. PAIS DEZSÓnek bevezetőül tett megjegyzéseit valahogyan nem érzem eléggé egyértelműen megfogalmazottaknak. E formájukban talán úgy is lehetne értelmezni őket (3. lap), hogy a nyelvtudósnak a nagy áttekintésű szintézis nem való, hogy neki szükségszerűen bele kell vesznie a részletekbe. Pedig PAIS bizonyára maga sem erre gondol — s különösen újabb munkássága sem erre ad bizonyítékot —, hanem csak arra, hogy a nagystílusú összefoglalás az adatok gondos vizsgálata helyett: ez az, ami valóban megengedhetetlen tévutakra viszi a nyelv kutatóját. Azt hiszem, a két megfogalmazás közül maga is az utóbbit választaná.¹

A továbbiakban már nemcsak világos, hanem mintaszerű is az az alaposág, amellyel a bírált dolgozatban foglaltakon végigmegy. Előre veszi és kiemeli a BENKÓ-nél módszerük vagy eredményeik szempontjából jelentősebb részeket (5–7); azután a részletekhez etimológiai kiegészítéseket, sőt új etimológiai javaslatokat ad (pl. a *sólyom*, *gödölye* stb. szóhoz), majd olykor hangtörténeti korrekciókat is (7–10). Éppúgy hoz

¹ DEME észrevételei után újra latra vettem szóba hozott megjegyzéseimet. És megbocsásson DEME barátom, de nem tartom őket kétértelműen megfogalmazottaknak, illetőleg nem gondolom, hogy „e formájukban talán úgy is lehetne értelmezni őket, hogy a nyelvtudósnak a nagy áttekintésű szintézis nem való, hogy neki szükségszerűen bele kell vesznie a részletekbe”. Azok, akik DEMÉ-től érintett megnyilatkozásomat figyelmesen elolvasták vagy elolvassák, — azt hiszem — igen csekély kivétellel világosan érzik, hogy a „nagyvonalúan”, a „széles ecsetkezelés” kifejezéseket ott irónikus jelentésben alkalmaztam. S meg vagyok győződve, hogy DEME szerint is a megnyilatkozás előzményei vagy körülményei miatt némi iróniára okom és jogom volt. A nyelvtudományal és az időszerű esetben BENKŐ munkájával kapcsolatban érvényesülő ténytelenítési törekvések iránt nem lelkesedtem és nem lelkesedem. És ezt a nem lelkesedésemet nem kívánám másképpen megfogalmazni, mint ahogy annak idején kifejezésre juttattam. — PAIS DEZSÓ.

megerősítő és kiegészítő adatokat BENKŐ feltevéseinek támogatására (pl. 11–2), mint ahogyan szükség esetén kronológiailag fontos, főleg helynévi kiegészítő példákat (13–4), az addig ismerteknél korábbi előfordulásokat (14–5). Nemcsak azzal foglalkozik tehát, amivel nem ért egyet, hanem erősíteni igyekezve tárgyalja és adatolja azt is, amit helyesel. — Elméleti és módszertani, illetőleg az átfogóbb eredményeket módosítani szándékoló megjegyzéseire alighanem leghelyesebb lesz BENKŐ válasza során kitérnem. Itt csak azt emelném ki közülük, amit a hangok környezete, azaz a hangtani helyzet számbavételének fontosságáról mond (5–6); meg annak hiányolását, hogy a szerző — aki egyébként igen helyesen mindmáig felfejtette az *ly* fejlődésének fonalát — normatív szándékkal állást foglalt volna az *ly* jel írásbeli megtartásának vagy *j*-re váltásának gyakorlati kérdésében is (15).

BÁRCZI GÉZA PAISÉNál némileg átfogóbb szempontokkal közelít ugyan a dolgozathoz; de a részleteknek, a legapróbbaknak is megtalálható nála a számbavétele és szükség esetén kiegészítése. Ő először a BENKŐtől alapított — vagy legalábbis e formájában erősen átalakított — műfajnak, a monografikus jelenségtörténeti tanulmányozásnak fontosságát emeli ki (17), meg annak jelentőségét, hogy a szerző végre szakít a jelenségek megértéséhez oly fontos összefüggések negligálásának nem örvendetes hagyományával (18). Elismeréssel adózik BENKŐnek a szerinte szinte teljes anyagösszeállításért (18), a komplex kérdéscsoportért és különösen a lineáris hangtörténeti irányzattal való szakításért, azaz a nyelvjárási szempontnak a történeti bűvarlatban is megvalósított alkalmazásáért (uo.). PAISZsal (4) egybehangzóan sürgeti a dolgozat alapjául szolgáló anyag teljes adattárának kiadását, ami a földolgozás támogatásán kívül a további munkát is segítené (19). Ezután a dolgozat egyes részein végigmenve hol helyesel és támogat, hol kételkedik és kiegészít, hol meg BENKŐétől eltérő magyarázat lehetőségét veti fel. Csak néhányat emelve ki belőlük: Kételkedik a finnugor *l' > magyar lgy* fejlődésben, s a *gy*-t inkább képzőnek tartaná (20); a fiatal *lt > jt* változásokat is *lyt* fokon keresztül magyarázná (24); a középlatin és a német szavak *l*-jének magyar palatalizációja mögött esetleg az átadó nyelv fonetikai sajátágaiban gyökerező hanghelyettesítést keresne (23). Érdekes gondolata: meg kellene vizsgálnunk, milyen viszony van egy hangváltozásnak érvényesülési ereje és érvényesülési időtartama közt; szerinte fordított arányosság található (21). — Figyelemre méltók apróbb megjegyzései (24–5) is. — Egynémely tételére még a továbbiakban visszatérek, mert visszatér rájuk a még ismeretendő válaszban BENKŐ is.

A bírálók észrevételeihez annyit tennék hozzá: igaz van KNEZSÁNAK és TAMÁSNAK, akik közül amaz a Főbizottságban való megvitatáskor, emez pedig egy későbbi főbizottsági ülésen hiányolta BENKŐ munkájában a palatalizáció valószínű okaival foglalkozó külföldi fonetikai és hangtörténeti irodalom számbavételét, s a bírálók részéről is hiányolták ennek hiányolását. Igazuk van abban, hogy így a palatalizáció okának megmagyarázását esetleg jobban meg lehetett volna közelíteni; mert ha a megfejtés nem feltétlen követelmény is, ennek körütekintő megpróbálása azért valóban lehet az.

2. BENKŐnek a hozzászólásokra adott, a kettő összesített terjedelménél is vaskosabb válasza mindenképp egy dologra bizonyíték; arra, hogy a tudományos publikációk terjedelmét előre megszabni, illetőleg az előre megszabott terjedelemhez mereven ragaszkodni olykor igen nagy kára a tudománynak. A válasznak mindkét része sokban tartalmaz újat az eredeti dolgozathoz viszonyítva, pedig mindkét része benne lehetett volna már abban is, ha a terjedelem nem 6 szerzői ívben van megszabva, s ha ehhez a szerző vagy a kiadó nem ragaszkodik mereven. Nem is a 10–12 ívre terjedő adattárról van itt szó (29), ami esetleg valóban szétfelezhető volna az adott kereteket, hanem azokról a részben módszertani (26–31), részben meg tárgyi (31–52) megjegyzésekről, amelynek nagy része nem ellenvetésszerűen, hanem csak részletezésként, bővebb megvilágításként

került most az új kiadványba, s melyeknek már az eredetibe való bevétele egyszerre adott volna teljesebb képet a szerző által elvégzett munkáról és a tőle képviselt módszertani állásfoglalásról.

Akadémiai nagyheti hozzászólásában (vö. I. Oszt. Közl. VII, 216) TAMÁS LAJOS úgy emlékezett meg BENKŐ eredeti dolgozatáról, mint „egyetlenegy hang elszigetelt vizsgálatá”-ról, amely szerinte „legfeljebb csak kandidátusi fokozat elnyerésére képesíthet”, s hozzátette: „Én nem tartanám szerencsésnek, ha 5–10 éven belül volna 5–10 olyan doktorunk, akik mind egy-egy hang történetét dolgoznák fel” (valamennyi részlet az idézett helyen).

TAMÁSnak erre a – szerintem nem teljesen igazságos – ítélkezésre ismét főleg azok a körülmények szolgáltattak okot, amelyeket az előbb említettem: hogy BENKŐ dolgozatából bizonyos részek, főleg a módszertani megjegyzések kimaradtak. Mert így valóban nem mindenki számára volt eléggé világos magából a dolgozatról az, hogy itt mennyivel többről van szó, mint egyetlen hang elszigetelt vizsgálatáról. Hiszen éppen ellenkezőleg: nagyon is komplex vizsgálatról van szó, amely eredményeivel tulajdonképpen egy egész jelenségkomplexumot (a mássalhangzók palatalizációját) bevilágít, sőt módszerével kiutat keres és talál éppen abból, amit TAMÁS neki tulajdonít: a hangok történetének elszigetelt vizsgálatából.¹

PAIS és BÁRCZI hozzászólására adott válaszában BENKŐ összefoglalja főbb módszertani tételeit. Ez látszólag csak bírálat az eddigi hangtörténeti kutatások fölött, annak megállapítása, hogy eddigi munkánk gyakran a korábbi és meglehetősen hiányos adatgyűjtésre épült (28), időközben a kódexek koránál általában nem vitte túl a vizsgálatokat (27), nem vizsgálta a jelenségekkel kapcsolatos többiekét (27), nem számolt a régi nyelvnyelvjárásosságával, még ha elvben igen is, módszerében akkor sem (27), kiszakította a vizsgált jelenséget természetes környezetéből, a szóból, s attól elválasztva vizsgálta, mintha a hang a levegőben változnék, nem a szóban (27). De ebből a bírálatból a továbbiakban pozitív módszertani hitvallás nőtt ki (28–31), amely annál értékesebb, mert nemcsak hitvallás, hanem magatartás is, sőt gyakorlati magatartás és vizsgálati alap volt már az eredeti műben magában is. Itt BENKŐ részletesebben fejti ki azt, amit eredeti munkájában elevenen tett ugyan, de csak nagyon röviden (A magyar *ly* hang története 5–6) mondott el szavakban: hogy a nagyobb törvényeket is csak konkrét részletfeldolgozásokon át lehet fölépíteni (28), hogy a vizsgált jelenséget nem szabad egy pillanatra sem elszakítani a vele kapcsolatos többiektől (28), hogy a fejlődést a kezdetektől egészen napjainkig figyelemmel kell kísérnünk (29), ehhez nagy tömegű új anyagot tárva föl (29), mindig tekintetbe véve a mai nyelven kívül a réginek is nyelvjárási kuszáltságát (30), nem ragadva ki a vizsgált hangot összefüggéseinek komplexusából, a szóból, hanem abban figyelve meg (30); azaz „e bonyolult problémákat minden számbajöhető vonatkozásukban” vizsgálva (31).

Egyetlen hang elszigetelt vizsgálata volt-e BENKŐ eredeti dolgozata? Szerintem tárgyilag sem. Az *ly* történetén kívül teljesen föl kellett dolgoznia a finnugor *l' >* magyar *gy*, a finnugor *l' >* magyar *lgy*, a magyar *r > l* és *l > r*, magyar *ly > gy* és *ly > ny*, magyar *n > l* stb. kérdéseit, nem beszélve arról, hogy teljesen megnyugtató módon megvilágította a palóc *ly*-ezés, a dunántúli *l*-ezés, a köznyelvi és más nyelvjárási *j*-zés kialakulásának történetét, a szóvégi *l*, illetőleg *j* eltűnését és sok egyéb kérdést is.

¹ Még DEME kitűnő fejtegetései után sem érzem kellően megokoltnak, illetőleg elengedhetetlennek, hogy egy-egy nyelvészeti munka módszerbeli újdonságait okvetlenül megadják a munkában, a g á b a n a m u n k á b a n, m a g á n a k a s z e z ő n e k kellene külön fejtegetnie, méltatnia. Egy ilyen eljárás nézetem szerint súlyos lebecsülése volna nemcsak azok ítélő, sőt értelmi képességének, akik a tudományos minősítésekbe beleszólnak, de talán minden valamirevaló magyar nyelvésznek is. — BENKŐ LORÁND.

Számításba vette, s ahol kínálkozott, analógiaként föl is használta az $n > ny$ változást, elválasztva – nem módszertani, hanem tárgyi okokból – e kettőtől a $d > gy$ és a $t > ty$ irányban bekövetkezett palatalizációkat; ugyanakkor rávilágítva a palatalizációs jelenségek okaira általánosságban is. A dolgozat tehát anyagában is jóval szélesebb volt, mint ahogyan ezt címe mondja; s ezért nem nevezhető joggal egyetlen hang elszigetelt vizsgálatának. Helytálló BENKŐ megfogalmazása válaszában: „nem hiszem, hogy szerénytelenség lenne azt mondanom, hogy éppen a kapcsolatos jelenségek bemutatása az, amelyben tanulmányom módszere nem kis haladást jelent az eddigi hangtörténeti részlettanulmányokhoz képest” (29).

De ha nem egyetlen hang elszigetelt vizsgálata is: fenyeget-e bennünket az a veszély, hogy a továbbiakban – ezt elfogadva – be kellene engednünk a hasonló doktori témával kopogtatókat egy-egy hasonló dolgozattal? Szerintem egyáltalán nem fenyeget. Ahogyan BÁRCZI GÉZA kiváló műve, a Tihanyi Alapítólevél úttörő jelentőségű munka, a Königsbergi Töredéknek hasonló földolgozása viszont hasznos, de már korántsem úttörő módszertani másolat erről, ugyanúgy úttörő BENKŐnek ez a munkája, de másolat jellegű már – bár szükségessé és hasznos – az esetleg utána jövő hasonló. Mert egy hang történetét földolgozni talán valóban nem elég jelentős teljesítmény; de ezt elsőnek csinálni meg úgy, hogy az egyben módszertani minta legyen az összes utána következőknek: ez nehezen elvitatható úttörő érdem. Különösen akkor, ha a szerző nemcsak hangoztatja a dialektikából a jelenségnek összefüggéseiben, kapcsolataiban, teljes és bonyolult fejlődésében, ellentéteiben, mennyiségi fölhalmozódásában és minőségi átcsapásában való vizsgálata fontosságát, hanem elevenen ható módszerként alkalmazza is.

Mert itt lényegében erről van szó. A vizsgált hang mai hangtörténet-írásunk során először jelenik itt meg úgy, mint egyed, de ugyanakkor rendszertag, más oldalról meg mint konkrét szavak hangtestének része, azaz mint ellentétnek bonyolult egysége; a szavak, amelyekben e hangok élnek és változnak, először jelennek meg úgy, mint egyedek, meghatározott és sajátos hangkomplexusok, de ugyanakkor mint olyan rendszer-részek, amelyek a rájuk ható tendenciák hatása alól nem vonhatják ki magukat. – Vagy mást véve példának: először érvényesül itt a történeti földrajziség elve a hangjelenségek megítélésében, s a szónak mint a nyelvterület valamely konkrét pontján élő s azon konkrét pont nyelvi rendszerébe tartozó elemnek tárgyalása. Ki ne látta volna eddigi módszertani ismereteink alapján ellentmondónak azt a két tételt, amelyek egyike szerint a *borbé* alak szóvégi *l* elesésével, másika szerint pedig szóvégi *j* elesésével keletkezett. Mert azt – ismereteim szerint – a magyarra nézve BENKŐ meri elsőnek vállalni, hogy tulajdonképpen két *borbé* szóalakunk van, egy *l* hiányt és egy *j* hiányt mutató (i. m. 32); ezzel hallgatólag arra is rámutatva, hogy ugyanazon szóalak kialakulhatott egymástól függetlenül többször, sőt több úton is.

Persze itt egy kérdés nyitva marad: hogy az összefüggésekben való vizsgálat módszertani elve milyen széles összefüggésekben való vizsgálódásra kötelez. Érzésem szerint ez nem relatív kérdés, s így nem pusztán szubjektív megítélésünkre tartozik. A nyelvben – mint a valóság egészében is – végelemzésben minden összefügg mindennel, s az összefüggések számbavételét ezért nem lehet a végtelenig tágitani. A határt alighanem ott kereshetjük, ahol a jelenségnek a megértéséhez szükséges természetes és közvetlenebb összefüggéseit már a távolabbiak váltják fel. S az ilyen közvetlen és fontos kapcsolatok megvizsgálásának BENKŐ – a KNEIJSÁTÓL és TAMÁSTÓL idézett hiány kivételével – szerintem lényegében helyesen szabott határt.

Mondom: abban BENKŐt magam is hibáztatom, hogy dolgozatának a kelletténél szerényebb címet választott; s abban még inkább, hogy azokat a módszertani tanulságokat, amelyek az olvasónak taxatív fölsorolásban megmutathatták volna azt, ami az eljárásban új, – engedte a terjedelem szűk voltának nyomása alatt kiszorulni munkájá-

ból. Ugrásszerű módszertani fejlődés idejében élünk: valóban helyes és szükséges a dialektikát nemcsak a l k a l m a z n i próbálnunk, hanem munkánk függelékében összefoglalásszerűen némiképpen m a g y a r á z n u n k, sőt p r o p a g á l n u n k is. Ez nem valamiféle „öntömjenezés” lenne a szerző részéről, pusztán csak segítség az olvasónak és a további fejlődésnek. Mert azt alighanem mégiscsak a szerző maga tudja legjobban, hogy eredményeit hogyan, milyen módszertani elvek alkalmazásával érte el; de ő is gyakran csak akkor, ha ezt összefoglalni és megfogalmazni kényszerül. A magam tapasztalatából hoznék erre példát. Újabban többször is foglalkoztam olyan nyelvtörténeti jelenséggel, amely egyes, eredetileg külön-külön indítékból létrejött, más-más változási soron át keletkezett esetek felhalmozódásából vonódott el s lett a nyelvben új törvénnyé (a jelöletlen határozós összetételekről: MNy. XLIX, 140; NyK. LIV, 17; a $j > gy \sim ty$ változásról: MNy. I, 32). Azt azonban, hogy ezekben a mennyiségi felhalmozódásnak minőségi változásba való átcsapását fogtam meg, magam is csak akkor értettem meg, amikor ezek módszertani tanulságait egy újabb munkámban össze kellett foglalnom.

Kissé talán elkanyarodtam eredeti témámtól, a vita ismertetésétől; de ezek a gondolatok egyrészt a vitához tartoznak, másrészt meg el is hangzottak részemről s az említettek részéről a megvitátáson, amelyen meghívottként részt vehettem; s végül talán megérdemlik a nagyobb nyilvánosságot is.

3. Válasza további részében BENKŐ főleg tárgyi kérdésekkel foglalkozik, azokkal, amelyeket a bírálók vetettek fel. De nem pusztán igent vagy nemet mond rájuk, hanem bőséges anyag és alapos megfontolások alapján gyakran új megvilágításba helyezi a felvetődött kérdéseket. Érdekesen és számomra meggyőzően érvel a finnugor $l' >$ magyar lgy fejlődésnek BÁRCZI javasolta képzős magyarázata ellen (31), belevonva a kérdésbe az $ly > lny$ analóg fejlődést is (32). Hathatós földrajzi és történeti érveléssel száll sikra BÁRCZINAK német és középlatin szavainkra ajánlott hanghelyettesítéses magyarázatával szemben (34–5); tovább vizsgálja a *zsálya* ~ *Illyés*-beli időtartambeli kettősséget, s BÁRCZITÓL eltérően csakis magyar problémának látja (35–8). Sikeresen megvédi azt a magyarázatát, amely az abszolút tövégek sorsát szorosan a végmagánhangzós teljes tövekhez kapcsolja (40–2); újból megvilágítja azt is: miért a magánhangzó előtti, s miért nem a magánhangzók közti helyzetet vette föl elsődleges palatalizáló erőnek (42–3). Részletesen vizsgálja ismét az újkori $lt > jt$ változást, s BÁRCZIVAL szemben újabb érveket hoz az *lyt* fok kikapcsolásának valószínűsítésére (45–8); majd kisebb megjegyzéseket is tesz. Végül állást foglal az *ly*-nek írásunkban j -vel való helyettesítése kérdésében: szerinte erre ma még nyelvileg nem érett meg a helyzet (50–2).

Mondom: nem akarnám s nem is tudom most megítélni azt, hogy a fenti kérdésekben a bírálóknak van-e igazuk, vagy pedig a szerzőnek. Egy kétségtelen — ezt BENKŐ is mondja —: abban, hogy az eredeti dolgozatnak egyes eredményei megszilárdultak, mások módosultak vagy kiegészültek, a bírálóké — s tegyük hozzá: a válaszoló szerzőé is — az érdem, akik „sokszor fáradságos kutató munkával m e g o l d a n i, e l ő b b r e v i n n i igyekeztek az *ly*-lyel kapcsolatos kérdéseket” (52).

4. Itt érdemes még ezzel a gondolattal egy kicsit tovább is mennünk. Nemrégiben (MNy. LI, 271) azt mondtam, hogy a nyelvtudományban nem az ankét, a „kapásból” való vitatkozás viszi előre a módszer és az elvek tisztázását, hanem a konkrét alkotó munka; a vita pedig csak akkor, ha kellő idő van rá fölkészülni, adatokat keresgélmi és töprengeni helyes megszólaltatásukon. — Azt hiszem, az a színvonalas, de korántsem helyben és hallomás után kialakult vita, amelyről most számot adhattam, ebben a nézetben — említett hiányai ellenére is — nemcsak engem erősített meg.

A magyar leíró hangtan újabb eredményei

(1945—1955)

Tartalom. 1. A hangtan köre, szemlénk tárgya. 2. A hangtan története. 3. Akusztikai vizsgálatok. 4. A beszélszervek működése. 5. A hangok osztályozása. 6. A hangjelölés. 7. Az egyes hangok képzése. 8. Az időtartam; a beszédszünetek. 9. A hangkapcsolatok. 10. A hangerő és a hangsúly; a hangzósság. 11. A hangmagasság és a hanglejtés. 12. A magyar nyelv hangtani szerkezetére vonatkozó vizsgálatok. 13—14. Egyéb kérdések.

1. Hangtani irodalmunk tíz esztendejének termését vizsgálva először is körül kell határolnunk feladatunkat.

1. Szemlénk határa egybeesik a leíró hangtanéval. A hangtan körére vonatkozóan követjük az újabb magyar nyelvtudományban meghonosult fölfogást: e szerint tudományunknak két ága van, mégpedig a beszédhangok fiziológiai és akusztikai kutatásával foglalkozó fonetika és a hangok nyelvi szerepét vizsgáló fonológia. Tudomásom szerint először SZABÓ DÉNES képviselte határozottan ezt a felfogást (Leíró magyar nyelvtan. Egyetemi jegyzet. 1950—1951. 21.; már előbb is előadásai-ban).¹ 2. Nemcsak a magyar nyelven, illetőleg Magyarországon megjelent munkákat vettük figyelembe, hanem — lehetőleg — a magyar szerzők idegen nyelvű műveit is, akkor is, ha külföldön jelentek meg; mivel ezek kevésbé hozzáférhetők, a fontosabbakat általában bővebben ismertettük. 3. Tíz évi szemlénkben az 1955 őszéig megjelent munkákat tárgyaltuk; ez talán nem megokolatlan, hiszen 1945 elején még az ország egy része harotér volt, tudományos munkák nem jelenhettek meg. 4. A főiskolák és egyetemek hangtani jegyzetei közül általában csak azokat vehettük figyelembe, amelyek megvannak az Országos Széchényi Könyvtárban. 5. Végül megjegyzem, hogy tárgyának fontossága miatt néhány kéziratot is bevettünk e rövid áttekintésbe.

2. Azt hiszem, valde indecorum et satis indecens, ha szemlénk elején nem emlékezünk azokra a hajdani kutatókra, akiknek munkásságára az elmúlt évtized egyben-másban világot derített. Először is KEMPELENTE gondolunk, akinek beszélő gépét DUDLEY HOMER és TARNÓCZY TAMÁS beiktatta a hasonló szerkezetek történetébe (The Speaking Machine of Wolfgang von Kempelen: Journ. of the Acoust. Soc. of Am. XXII [1950.], 151—66). Emlékeznünk kell a másfél századdal ezelőtt működő SIMON ANTALRA, a váci süketnéma-intézet első igazgatójára, az írva-olvastató módszer hazai úttörőjére. „Igaz mester” (1808.) című művéről kimutattam, hogy az első magyar nyelvű fonetika (Bevezetés a fonetikába. Főisk. jegyz. 1950. 12). Nem tudjuk, hatott-e SZILÁGYI JÁNOSNAK „A' selypségről” című munkájára, az első magyar beszédjavító értekezésre; ez a tanulmány is az utóbbi években került a fonetika történetébe (i. h.); SZILÁGYI más hangtani értekezéseire BAKOS JÓZSEF hívja föl figyelmünket (Nyelv és iskola. Eger, 1955. 21).

Ami a külföldicket illeti, hadd említsük egy szóval COMENIUS érdemét: kiderítették, hogy a mondathanglejtés grafikus ábrázolásával több mint egy évszázaddal megelőzte WALKERT (VÉRTES: Antik Tanulmányok I, 141—2).

3. A mai magyar fonetikából először az akusztikai kutatásokat tárgyaljuk; az alább ismertetett eredmények teljesen TARNÓCZY TAMÁS munkásságának köszönhetőek. TARNÓCZY a mássalhangzók akusztikai szerkezetére vonatkozó vizsgálatait

¹ Nem térünk ki bővebben, csak utalunk arra a vitára, amelynek tárgya — a többi között — a hangtannak a grammatikában való helye (részletesebben l. MNy. L, 1—17). SULÁNNAK az a felfogása, hogy a hangtan a nyelvtannak nem része, hanem bevezetője, nézetem szerint igen nyomós ellenérvekkel találkozott (vö. i. h.).

az orrhangú mássalhangzók és a liquidák elemzésével kezdte (A beszédhangok kialakulása: Természettudomány I, 172 kk.; Resonance Data Concerning Nasals, Laterals and Trills: Word IV/2, 71–7). E kutatások eredményeképpen megállapította a hangok formánshelyeit, kiszámította a formánsok dekrementumát és lecsengési idejét is.

A fentiekből következik az az érdekes megállapítása, hogy az *l* és az *r* formánsai nagyjából egyeznek egymással; véleményem szerint ezt figyelembe vehetjük például az *l*–*r* hangátvételék okainak kutatásában s a gyermekek, illetőleg beszédhibások $r > l$ hanghelyettesítésének vizsgálatában.

Bizonyára nem kell bővebben kifejtenem, hogy TARNÓCZY megállapításait nem mellőzheti a fülészet, illetőleg a neurológia sem. Nézetem szerint az új eredmények nyomán más megvilágításban kell látnunk – például – a hangtévesztésnek alább leírt különös esetét. Egy „kérgi” süketnéma magyar gyermek körképét leírva, RANSCHBURG kiemelte, hogy a kisfiú az *i* hangot gyakran hallotta *r*-nek. Így a jelenség magyarázatát abban vélte megtalálni, hogy az *i* hangnak főleg 4000–5000 Hz-es frekvenciás felhangjai vannak (ezeken kívül megemlíti még egy mélyebb, 600 Hz-en felüli felhangot is), s az *r* felhangtartománya szintén 4000 Hz-nél kezdődik és 4500 Hz-ig tart (Zeitschrift für Kinderpsychiatrie II, 134). RANSCHBURG természetesen nem ismerhette a későbbben kiderített magyar adatokat, tehát jórészt GEMELLI és PASTORI olasz hangelemzésére támaszkodott. TARNÓCZY új eredményeit ismerve, már nem győz meg bennünket ez az okfejtés. Hasonlítsuk össze az *r* és néhány magánhangzó formánsait (a számok Hz-ekre vonatkoznak); *r*: 500–600, 1200–1600, 2000, –; *á*: 480–640, –, 2400–2600, –; *a*: 600–800, 1200–1600, 2600–2800, –; *i*: 320–450, (1600–2000), 2400–3200, 4000–. Ebből azt látjuk, hogy voltaképpen egy magánhangzó felhangtartománya sem egyezik az *r*-ével, de az *r* felhangjainak közelebbi rokonságuk van az *a* és *á* hangéival, mint az *i* hang formánsaival. Az *i* hang *r*-rel való felcserélésének említett esete tehát meg nem oldott kérdés. Azt hiszem, hogy a kérgi sükettség (és hozzátehetem: a kérgi nagyothallás) BÁRCZI GUSZTÁV fölvetette problémáinak vizsgálatában is szerepe lehet a formánsok megállapításának.

A zöngétlen réshangok felhangjainak nehéz kérdését TARNÓCZY több eredménnyel vitte előre (Die akustische Struktur der stimmlosen Engelaute: Acta Lingu. IV, 313–349). Új módszert dolgozott ki a hangok jellemző felhangjainak megállapítására. A módszer lényege az, hogy több kísérleti személlyel ejteti ki egy időben a vizsgálandó hangot, az így nyert közös hangot magnetofonon rögzíti, majd elemzi. Például 5 férfi és 5 nő egyszerre mondta ki a *mosson* szót; ugyanezekkel a kísérleti személyekkel adott jelre, egy időben mondatták a *mossa, üssön, fusson, lássa* stb. szót, mégpedig úgy, hogy mindegyiküknek más szó jutott. A módszer célja az, hogy a kísérlet folyamán ejtett vizsgálandó hangnak lényeges sajátosságait emelje ki. E kísérleti anyagban szembeötlik a német *lachen* szó, hiszen a tíz magyar anyanyelvű kísérleti személy közül csak négy tanult németül és angolul; ugyancsak ezért kérdéses, hogy (a nem csoportos kísérletekben) a magyar anyanyelvűek ejtette angol *nothing* szó *ð* hangjának elemzése egészen reális eredményeket tükröz-e. Talán nem megokolatlan az a megjegyzésünk sem, hogy a hosszú (ún. ikerített) réshangok minősége némileg eltér a rövidekétől; ekként a kísérletek folyamán nyert számok általában a hosszú mássalhangzók szerkezetének adatai.

E munka fő eredményei nemcsak a magyar, hanem az általános fonetika szempontjából is figyelmet érdemelnek: a szerző megállapította a *φ, f, θ, s, š, ž, ç* és *h* hang felhangjait s e felhangok (fiziológiai) hangerejét. A zöngétlen réshangok közül az *s* és az *š* bizonyultak a legerősebbeknek. Érdekes, hogy – külföldi megállapításokkal ellentétben – TARNÓCZY az *s*-et az *š*-nél hangzósabbnak találta. Fölvetődik a kérdés: a két megállapítás különbözőségének az oka csak a módszerben rejlik-e, vagy pedig a szóban forgó hangok magyar és angol ejtése közötti eltérésben is? Az *s* hangnak a magyarban

is van két ismert változata, az δ képzésének még talán nagyobb eltérési lehetőségei vannak.

TARNÓCZY most megjelenendő tanulmányában (Über eine neue Methode zur Bestimmung des durchschnittlichen Spektrums der Sprachlaute und der Sprache) kimutatja, hogy a zöngés és a zöngétlen réshangok között csak körülbelül 1000 Hz-es frekvencia alatt mutatkozik különbség: a zöngés változatok ugyanis 100 Hz körül mutatnak még egy intenzitásbeli maximumot; ez a maximum a zöngé alaphangját jelzi.

E tanulmányában foglalkozik a beszédnek mint zajnak elemzésével; sok emberrel eltérő szövegeket mondatt, ezeket közös felvételén rögzíti, s az így keletkezett folytonos szinképű zörejt elemzi. Új módszerével az is megállapítható, hogy különféle nyelvek szinképe között van-e különbség.

4. A beszélőszervek működésével kapcsolatos eredmények közül módszerük miatt is érdekesekek TARNÓCZYNAK a hangszalagok nyitódási hányadosára vonatkozó megállapításai. (Physical Characteristics of Speech Sounds and Some Aspects of Their Anthropological Relations. [Separatum ex Acta Anthropologica.] Bp., 1947. 22–6; – Vibration of the Vocal Cords and the Opening Quotient. Kny. a Műegyetemi Közleményekből. Budapest, 1948.; – The Opening Time and Opening-Quotient of the Vocal Cords During Phonation: Journ. of the Acoust. Soc. of Am. XXIII, 42–4; – Vibration of the Vocal Cords an Their Opening Quotient: Linguistica I, 41–56.) A hangrész nyitott állapotának időtartamát oszcilogrammokból állapította meg: főleg olyan oszcilogrammokat választott, amelyek a hangszalagok rezgésformájáról aránylag világos képet adnak; ilyenek például az *m* és a *ž* hangéi: ugyanis *c* hangok képében a hangszalagrezgés rajzát nem zavarják nagy amplitudójú felhangok; a fűrészfogás jellemző formája meglehetősen határozottan kirajzolódik. Az oszcilogramm fűrészfogának első része a hangszalagok nyitott voltát jelzi, az emelkedő pedig a csukottat. A fűrészfogak e két részének megméréséből kiderült, hogy körülbelül 400 Hz-es frekvenciáig a hangszalagok nyitott állapotának abszolút ideje a hangmagassággal jóformán nem változik: mintegy 2σ és $2,5\sigma$ között van. Ebből következik, hogy a nyitódási hányados a hangmagassággal körülbelül egyenes arányban nő: 100 Hz-es hangmagasságnál 0,2 körül van, 300 Hz-esnél már 0,5 táján. Így nyilvánvaló, hogy a hangmagasság további, nagyobb emelkedésével regisztrertörésnek kell bekövetkeznie, hiszen a nyitódási hányados nem közelítheti meg az 1-et, mert a zöngé képzésekor a hangrész nem lehet állandóan nyitva.

E megállapításait érvényesíti – a többi között – a HELMHOLTZ- és a HERMANN-féle magánhangzó-elméletek bírálatában is. HELMHOLTZ tudvalevőleg a magánhangzók felhangjait a toldalékeső kényszerrezgésével magyarázza, HERMANN szerint azonban a formánsok a szabadrezgés következményei. TARNÓCZY a nyitódási hányados 0,5–0,6-os és hasonló értékei alapján nyilvánvalónak mondja a szabadrezgés elméletének tarthatatlanságát, s érvényét csak igen rövid impulzus, tehát igen kis nyitódási hányados esetére korlátozza (Linguistica I, 54).

Egy-egy személy valamennyi magánhangzójának felhangjait vizsgálva, TARNÓCZY megállapította, hogy bizonyos formánsok hiányoznak; így például az egyik énekes hangjaiban nincsenek meg (durva számítással) az 1200–1350 Hz-es, 2200–2300 Hz-es és 3000 Hz-es felhangsávok. Ez adataival arra a különben is valószínű következtetésre jut, hogy az ember rezonáló üregeinek egy része csak korlátozott mértékben módosítható (Physical Characteristics 39–40).

RÉTHI AURÉL a gégeizmok kettős beidegzésére derített világot. Kutyakísérleteivel kimutatta, hogy a nervus recurrens rostjai a bolygóideg elvágása után is épek maradnak, a nervus accessoriusé után azonban nem; a bolygóideg elvágása következtében a felső gégeideg rostjai károsodnak, a nervus recurrenséi ellenben nem változnak el (Acta Morphologica I, 221–30).

Ugyancsak RÉTHI írta le elsőnek a garat egy redőjét: ezt „*plica palato-styloidea pharyngealis*”-nak nevezte el (A *stylopharyngealis* izomrendszer szerepe az álhangeszalag és a *dysphonia spastica* kórképében: Magyar Sebészet V, 221–31; vö. *Folia Phoniatria* IV, 201–16). Talán nem fölösleges megemlíteni, hogy az újabban terjedő *pharyngealis* műszó helyett – nyelvi szempontból – kívánatosabb a *pharyngea*, esetleg *pharyngica* terminus: ez utóbbi kettő közül választván, éppen nem kerülne szembe a bázeli vagy a jénai anatómiai nomenklaturával.

A magyar beszédhibajavítás nagy tapasztalatú szakembere, KANIZSAI DEZSÓ megfigyelése szerint a beszéd folyamán a nyelv „a belső térből kifelé irányulóan hullámzó, cirkuláris” mozgást végez (A beszédhibák javítása. Bp., 1955. 280). Kívánatos, hogy a szóban forgó megfigyelést röntgenfilmen alapuló vizsgálatok is kiegészíthessék.

5. Nem egyszer szóba került a hangok osztályozásának egyik fogas kérdése, a magánhangzóknak a mássalhangzóktól való elhatárolása; a megszövegyelődés különösen a képzési szempont alapján nehéz. VÉRTES O. ANDRÁS – az organogenetikus szempontot is figyelembe véve – így határolja el a két csoportot: „Magánhangzó az a beszédhang, amely leglényegesebb jegyét az akadályt nem támasztó toldalékcsoport megfelelő alakításától kapja (akadályt nem tekintve az orrüreg zártságát). A többi hang mássalhangzó.” (Bevezetés a fonetikába 35–6.) Így a *h* a mássalhangzók között kapott helyet. Ez a hang okozza a legnagyobb bökkenőt: például a SIEVERSET követő GOMBOCZ bizonyos fenntartással közölt meghatározása szerint magánhangzó (ÖM. II/1, 16), jóllehet GOMBOCZ maga is mássalhangzónak mondja. FORCHHAMMER (Arch. f. vergl. Phon. IV, 51–66) elhatárolásában kimarad a *h* hang mind a két csoportból.

Figyelemre méltó DEME LÁSZLÓ kísérlete (MNyJK. 42–3): a jellemző képzőmozsgatok száma szerint csoportosítja a hangokat. Eszerint az egyjellemezősökhöz tartoznak a mássalhangzók; ugyanis ezek képzéséber csak az egyik szájüregbeli szervpár működése döntő: vagy a nyelvműködés, vagy az ajakműködés jellemző, de mindig csak az egyik. A kétjellemezősök csoportjában mind a nyelvállás, mind az ajakműködés (a kettő együtt) döntő: ez a magánhangzók kategóriája. A *h* e kritériumok szerint nem tartozik egyik csoportba sem. DEME nem is számítja „önálló” beszédhangnak: „... a *h* hang fonetikailag nem más, mint minden magánhangzó zöngétlen, illetőleg 10 fokos hangszalag-szűkréssel ejtett változatának összefoglaló neve...” (i. m. 35); „A *h* hang ... – bár a mindennapi gyakorlat és a nyelvérzék egységnek fogja fel, mert realizációs különbségei akusztikai szempontból elenyészők – fonológiai szempontból” keletkezett „abstrakció, fonetikai gyűjtőfogalom” (i. m. 36). DEME érdekes bizonyítását s művének több más részletét illetően az eredeti szövegre utalunk. Mégis megemlítjük, hogy nem egy szempontból problematikuskak látszik az említett csoportosítás, illetőleg a *h*-nak a fonetika „önálló beszédhang”-jai köréből való számúzése. Először is fölvetődik a kérdés: ha a *h* nem lehet beszédhang, mert képzésére nem jellemző sem a nyelv-, sem az ajakműködés, akkor a glottalis pergőhang vagy a pharyngalis tremulans sem lehet mássalhangzó? Meggondolandó továbbá az is, hogy a fonetikai kérdés eldöntéséből kirekeszthetjük-e az akusztikát; újabb vizsgálatok szerint ugyanis a *h* hang akusztikai szerkezete közel van más zöngétlen réshangokéhoz, például az *f*-éhez (Acta Lingu. IV, 348). DEME szerint funkciójában azért tartozik a *h* a mássalhangzók közé, „mert a sokféle 10 fokos hangszalagréssel ejtett zöngétlen magánhangzónak közös sajáttsága a szűkrésen való keresztútláramlás sűrűlődő zöreje s a környező magánhangzók zöngéjének megszakiatása” (i. m. 43).

DEME a képzés helyét tekintve – mint MADSEN is – két fő csoportot különböztet meg: az ajakhangokét és a nyelvhangokét; az első csoportnak két, az utóbbinak hét alcsoportja van (i. m. 38). A hetedik alcsoportnak a nyelvhangok kategóriájába való iktatása talán nem minden szempontból jogosult; mert lingualisoknak azokat

a hangokat szoktuk nevezni, amelyeknek képzésében a nyelvnek aktív szerepe van, s DEME többi hat csoportjában valóban ilyen hangokat találunk: ez utolsó alcsoport azonban „az uvula által a nyelv hát hátsó részén” képzettek (pl. az *q*-et) tartalmazza. A nyelv szerepe itt — legalábbis igen nagy részt — passzív.

A képzés módját tekintve is csak kétféle működést ismer (i. m. 38–9): zár- és résalkotást. A zárhangok 1. egyszer felpattanók (*b, d, g*), többször felpattanók (tremulantes); 2. nem felpattanók (*m, n, ny*); a réshangok pedig 1. oldalrész képzettek (laterales); 2. középrészre ejtettek; ez utóbbiaknak két csoportjuk van: szűkresűiek (spirantes) és tágresűiek (magánhangzók). DEME a magánhangzók és mássalhangzók ez egységes szempontok szerint való csoportosítását támogatja a magánhangzók és a mássalhangzók közötti határok vázolásával (i. m. 40–1, 49 stb.), valamint ügyesen szerkesztett táblázattal (46). E táblázatnak és a képzés helye szerint való csoportosításnak (38) egy helye azonban ellentmond egy másik megállapításának. DEME szerint ugyanis az „*m* nem más, mint a *b*-nek, az *n* a *d*-nek stb. egyszerű orrhangú változata . . .” (37), tehát az *András* szó jelölése voltaképpen *Addrás* lenne (i. h.). A táblázat azonban a *t*-t és a *d*-t praedorso-alveolarisnak tünteti föl, az *n*-et pedig apico-alveolarisnak; a szövegben is: „. . . apico-alveolárisak, azaz a nyelvheggyel az alveoláris területen képzettek (*l, r, n*); . . . praedorso-alveolárisak, azaz úgy képzettek, hogy a nyelvhegy az alsó fogsor mögé húzódik, a praedorsum pedig az alveoláris területen végez képző tevékenységet (*d, z*)” (38).

Ettől a felosztástól eltér SZABÓ DÉNESÉ; ő ugyanis a zárhangok (occlusivae) gyűjtőneve alá két csoportot foglal: a tulajdonképpeni zárhangok (explosivae) és az orrhangok (nasales) osztályát (A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet. 1955. I, 46–8).

Végül megemlítjük TARNÓCZY akusztikai szempontú csoportosítását: a) rezonanciás hangzók (idtartoznak a magánhangzók, az orrhangú mássalhangzók és a liquidák); b) zörejhangzók (minden más hangot e csoportba oszt) (Természettudomány I, 177–8).

6. A hangjelölés ügyében fordulatot jelentett, hogy mind az I. Országos Nyelvészkongresszus, mind a Magyar Nyelvatlasz munkaközössége elfogadta a legnagyobb részt DEMÉTŐL származó egyezményes hangjelölési rendszert (DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése. Debrecen, 1953. Kny. a MNyj. II. kötetéből).

Az egyezményes hangjelölésben a magánhangzók alapjelei ugyanazok, mint a helyesírásban, és még a következők: *ä, à, ë, œ; ā, ā, ē, ē*. A mássalhangzók alapjelei azonosak az akadémiai helyesírásával. A jelcsoport = hangcsoport elvének érvényesítése sok fölösleges mellékjelet és betűt takarít meg, s ezzel elősegíti a minél nagyobb olvashatóságra való törekvést. Így például általában nem kell a mediopalatalis orrhangú mássalhangzó jelölésére az *ŋ* jelet használnunk, mert e hang csak *k* és *g* előtt szokott előfordulni; a *nk, ng* jelcsoport hangértéke tehát mindig *ŋk* és *ŋg* (i. m. 20, 22). Mellékjele e rendszernek nincsen sok; ami van, logikus és könnyen megjegyezhető, például a magasabb nyelvállás jele: *˘*, az alacsonyabbé: *˙*, az előrébb képzett hangé: *˚*, a hátrább képzetté: *˛*, az illabialisabbé: *˙˙*, a labialisabbé: *˙˚*. — Az ismertetett fonetikus írásmód a nyelvjáráskutatásnak mintegy hivatalos hangjelölésévé vált (i. m. 5).

BÁRCZI GÉZA is elismeri, hogy DEME átírása jó szolgálatot tesz a nyelvjáráskutatásnak, de vitatja az egyezményes hangjelölés elvszerűségét (MNyj. II, 38–42). Kiemeli, hogy az egyezményes hangjelölés nem mindig követi az állandó hangkapcsolat = állandó betűkapcsolat elvét, „hiszen eszerint semilyen, a magyar köznyelvben kényszerűen bekövetkező hasonulást nem volna szabad jelölni, s átírásunknak még sokkal nagyobb mértékben kellene az irodalmi íráshoz közelednie” (i. m. 41); s fölveti a kérdést: hogyha a zöngességi asszimilációt jelölni kell, miért nem szabad feltüntetni az úgynevezett jésített hangokhoz való hasonulást? — KÁZMÉR MIKLÓS szintén érinti az alveolopalatalis hangok kérdését, s mondatfonetikai szempontból is megokolja módosítási javaslatát:

az alveolopalatalis hangok előtti alveolarisok hasonulása is jelölendő (MNY. I., 207–9). E kérdésekkel függ össze a hasonulás fiziológiai kényszerűségének fogalma, illetőleg kifejezése; az $n + k = \eta k$, $n + t = n' t$ féle kapcsolatok átírását tárgyalván, szoktak erre hivatkozni (vö. pl. MNYj. II, 35, MNY. L, 208). Azt hiszem, a fogalmak tisztázását szolgáljuk, ha rávilágítunk az ilyenfajta alkalmi hasonulások nem kényszerű (pontosabban: fiziológiai szempontból nem kényszerű) jellegére. Utalhatunk példaként a német és az orosz $n + k$ -féle hangkapcsolatra: „Russ. *n* bietet nur in einer [!] Stellung Schwierigkeiten für den Deutschen: vor *k* (*r*). Während im Deutschen vor velarem Verschlusslaut der entsprechende velare nasal η erscheint (z. B. 'Bank' = *baŋk*), erscheint im Russischen, das η überhaupt nicht kennt, der dentale Nasal . . . [Bekezdés.] Die Aussprache von *nk* mit dentalem *n* erscheint dem Deutschen zuerst sehr schwer” (STEINITZ, WOLFGANG, Russische Lautlehre. Berlin, 1953. 74; vö. még: ASBÓTH: Nyelvtud. V, 241–6, VI, 224; BALASSA: Nytud. VI, 219–20; FUCHS: Nytud. VI, 222–3; SZINNYEI: Nytud. VI, MNY. XXII, 169).

A helyesírás kérdéseinek tárgyalása ugyan nem feladatunk, de mivel a hangjelölés elvi kérdéseit érinti, legalább említünk kell DEME LÁSZLÓNAK ortográfiánk alapelvét illető felfogását. DEME ugyanis alighanem fején találta a szöveget, amikor ortográfiánk hangjelölését fonematikusként mondta: eszerint helyesírásunk általában a szó megalkotásában részt vevő hangot jelöli, de olykor nem a valóságosan kiejtettet, hanem a „képzetben élő”-t (Anyanyelvünk az iskolában I, 134; Nyelvünk a reformkorban 31; vö. még IIIK. 45 kk.).

7. Nemcsak az említett hangjelölési rendszert, hanem az egyes hangok minőségére vonatkozó számos megfigyelést is köszönhetünk a nyelvatlasz munkálatainak. A magánhangzók képzésmódját világosan szemlélteti DEMÉNEK a nyelvatlaszt szolgáló munkája (erre vonatkozóan l. például: MNYjK. 49–50); ábrázolását már az I. Országos Nyelvészkonferencia elfogadta. Azt hiszem, alig lehet vitás az a megállapítása, hogy az *e* és az *é* között határozott nyelvmagasságbeli különbség van. Utalok ezzel kapcsolatban RÉVAINAK egy feledésbe merült megjegyzésére: „De *e*, cum accentu, probe notandum est; id non modo produci, sed etiam, medio inter *e* et *i* sono, acute proferri oportere”¹ (ElabGramm. I, 60). Vitás az *o*, *ö*, *u* stb. és szűk ejtésű hosszú megfelelőik nyelvvállása. Az a kérdés, hogy e szűk ejtésű hosszú hangok magasabb nyelvéllásúak-e rövid párjuknál. BÁRCZI (MFon. 26; vö. DEME, MNYj. 50–1) ábrázolása erre igenlő választ ad, DEME ellenérvei a kérdés további tisztázásának szükségességét bizonyítják (i. m. 50–1).

KÁLMÁN BÉLA gyűjtő útjai során több tökéletlenül képzett (redukált) magánhangzót jegyzett fel (MNY. XLVII, 314–316; MNYM. 104). Ezek – általában – átmeneti hangok középső és felső nyelvvállású vokálisok között.

Nem volna fölösleges eszközfonetikai vizsgálatokat végezni a palatalis magánhangzók képzésekor való nyelvműködésre vonatkozóan. DEME ugyanis az uralkodó felfogással szemben e hangokat nem praedorsalis, hanem mediodorsalis képzésűeknek gondolja (MNYjK. 46), újabb megfigyeléseim szerint nem alap nélkül.

BENKŐ LORÁND a kettőshangzókat hét fonetikai tényező szerint csoportosítja, s vizsgálja a nyomatéknak a többi hathoz való viszonyát (NyK. LIV, 37–46). Rendszerezése és terminológiája is hozzájárult a diftongusok vidékén uralkodó zűrzavar eloszlatásához. — PAIS DEZSŐ egy megjegyzésében (MNY. XLVII, 225) joggal hívja föl a figyelmet arra, hogy érdemes volna tisztázni a KRÄUTER dolgozatában (MNY. IX, 17 kk.) szereplő *öblösség* ('Schallfülle': KRÄUTER) és *visszás diftongus* műszavakat. Mikor közelebről vettem szemügyre az *öblösség* terminust és társát, kiderült, hogy nem annyira

¹ RÉVAI ismerte mind a nyílt, mind a zárt *e* hangot (vö. ElabGramm. I, 61–2).

az idézett helyen szereplő kettőshangzókat, hanem inkább az *öblösség* műszó megszületését kell visszásnak tartanunk. Egyelőre csak annyit, hogy KRÄUTER érdemes dolgozatában forrását (SIEVERS, Grundzüge der Phonetik⁶ 515. és kk. pontjait) félreértve fordította a 'hangzósság' jelentésű *Schallfülle-t öblösség*-nek; alighanem ennek a félreértésnek köszönhető, hogy KRÄUTERben kialakult az *öblösség*nek — önmagában helyes — műszava, illetőleg fogalma, amely joggal szerepel újabb hangtani munkáinkban is.

BÁRCZI a debreceni, hajdúsági diftongusok ejtését figyelvén megállapította, hogy a köznyelvi *ó*, *ö*-nek megfelelő kettőshangzó képzése erősen ingadozik *ó* és *óy*, *sőt aq* (*aq*), *ö* és *öy*, *sőt eö* (*eö*) között. Megfigyelései a jelenség okára is rávilágítanak: minél erősebb emfázissal ejtik a szót, annál erősebb a diftongálás (MNY. XLIX, 40–3). 1944-ben VÉGH JÓZSEF tett hasonló megállapítást (Sárréti népmesék 11), s mostanában B. LÓRINCZY ÉVA (MNY. XLIX, 524–5) és mások is megerősítik az érdelemtől fűtöttebb szavak hangjainak képzésére vonatkozó megfigyelést. Azt hiszem, érdekes eredményt ígér nemcsak az emfázis, hanem a kiáltás eszkozfonetikai vizsgálata is: gondoljunk csak a kiáltás elnyújtott hangsorvégi magánhangzójára (illetőleg kettőshangzójára), a hangok erősségbeli arányának eltolódására.

A diftongusok kérdésszövevényét különben sokat hogoztatták. DEME (MNYjK. 60) arra gondol, hogy a diftongust egyetlen hosszú hangnak kell fölfognunk; csak határhelyzetes indítása vagy záródása különböztetné meg a monoftongikus magánhangzótól („határhelyzetűek” a *j*-vel, *γ*-vel, *β*-vel és az *λ*-vel határos magánhangzók; a *j* különböző tágasságú, általában illabialis, palatalis félhangzók gyűjtőneve; vö. i. m. 41 és 61). (HEGEDŰSNEK a hangnyomásmérésekkel kapcsolatos megállapítását l. a 10. pontban.) DEMÉTŐL származik a kettőshangzóknak a nyitódók és záródók csoportjába való beosztása (vö. MNY. XLVII, 225, MNYjK. 59), s itt említhetjük meg, hogy számos szerzővel szemben tagadja az emelkedő-záródó diftongusok létét (i. m. 64 kk.). BENKŐ szerint köznyelvi hatásra a hosszú monoftongus felé közeledő, de azt még el nem érő (nyelvjárási) diftongálásokban a nyomaték- és időtartamtöbblet a köznyelvi hosszú monoftongussal egyező hangelemekre esik. Ezért is lehetségesnek tartja az emelkedő-záródó típusú diftongusokat (I. Oszt. Közl. VII, 504 k.; ugyanitt még több, figyelemre méltó hangtani megjegyzés). DEME — BENKŐ érvelésének hatására — már megengedi, hogy vannak ilyen kettőshangzók, de ezeket csak a köznyelv felé haladó, bomló diftongusrendszer kérészetű jelenségeinek tartja (I. Oszt. Közl. VII, 525).

BÁRCZI 28 — különféle vidékekről, de főleg a Tiszántúlról és a Palócságból való — ember ejtésében megfigyelt *m + f* és *n + f* kapcsolatú szavakat. A 28 közül csak egy ejtett következetesen *mf*-et, 12 minden egyes esetben, ismételve is *mφ*-et ejtett, a többiek szavaiban a kétfajta artikuláció minden szabályosság nélkül keveredett. Mindez a bilabialis spiransnak mint variánsnak aránylag nagy elterjedésére utal (MNY. XLVIII, 199–200); ezzel a változattal a Nyelvatlasz gyűjtői is találkozottak, de eddig csak szórványosan (KÁLMÁN BÉLA: MNYM. 108).

DEME szerint az *m + f* és *m + v* kapcsolat második eleme valószínűleg zárhangként viselkedik; nemcsak ezeket a hangokat, hanem a *θ*-t és a *δ*-t is „kértértékűnek”, azaz rés- és zárhang értékűnek mondja (MNYjK. 39–40). Nézetének ellentmond egy megfigyelésem: hibás beszédű gyermek *p* helyett képzett labiodentalis zöngétlen zárhangját *p*-szerűnek halljuk, ez a hang az *f*-re úgyszólván nem is emlékeztet (pl. a *papa* szóban). SIEVERSRE való hivatkozása a *pf* és *bv* kapcsolatokat illetőleg — gondolom — éppen DEME felfogása ellen bizonyít. DEME ugyanis — a többi között — ezzel érvel a *v* hang „zárhangos” viselkedése mellett: „Erre látszik utalni SIEVERSnek az a megjegyzése, hogy a *pf*, *bv* kapcsolatokban dentilabialis zárhangokat találunk” (i. h.). SIEVERS azonban a DEME idézte helyen e „hangkapcsolatok” első eleméről mondja,

hogy labiodentalis zárhangok, sőt hozzátézi, hogy a képzés helyének eltérő volta keveset vagy éppenséggel semmit sem változtat az említett explosívák hangzásán. Megemlítem, hogy BÁRCZI ímént említett adatai sem szólnak a zárhangúság mellett, HEGEDŰS (NyK. XLVIII, 268—9) pedig két nyomásméréséből maga sem következtet olyan szabályosságra, mint amilyenre DEME gondol (részben épp e gépi mérések alapján).

LADÓ JÁNOS az *f* és a *v* hangnak nemcsak a mássalhangzókhoz, hanem a magánhangzókhoz való nagyobb fokú igazodására is talál példákat; a dentilabialis és a bilabialis fok között több árnyalatot állapít meg (MNY. L, 155—6).

DEME az alveolaris hangok közül az *l*-et, *r*-et és *n*-et apicalisnak, a *t*-t, *d*-t és *z*-t pedig praedorsalisnak írja le (i. m. 38, 46); a *d* és a *z* ejtésére vonatkozó nézetét l. ismertetésünk 5. pontjában.

E szakaszba kívánczok DEMÉNEK az az érdekes megfigyelése is, amely szerint a mássalhangzó előtti *n* jelölése nem más, mint gyűjtőneve a rákövetkező mássalhangzó orrhangú változatainak (i. m. 37). Nem vonom kétségbe, hogy e „nominalista” felfogású szabály számos esetre vonatkozóan helytáll, de például a *honszerző*, *Kunság*-féle alakokban legalábbis nem tartom általános érvényűnek. Különben a DEME fölvetette érdekes kérdésnek eszközfonetikai ellenőrzése ez utóbbi példákban nem nehéz feladat.

BÁRCZI fontos jelenségre hívja föl figyelmünket: az ország több részén terjed a *t* és *d* postalveolaris, talán cacuminalis ejtése (MNy. VI, 111—6, MNyj. II, 39). Azt hiszem, hogy több ok szól az *n* hasonló ejtésének fölvetése mellett is, így például az, hogy nyelvünkben — mint sok másban — a *d* képzése az *n*-ének oralis megfelelője szokott lenni; a hátrább képzett *n* ejtésének eltérő voltát azonban nem igen vesszük észre, mivel zárjának tartama alatt az orrüregen át távozik a levegő. Ezek a jelenségek arra utalnak, hogy mind e hangok ejtését, mind a velük összefüggőket — különösen az alveolaris mássalhangzókat — eszközfonetikai vizsgálat tárgyává kell tenni.

8. Az időtartamvizsgálatok egy elvi kérdésével foglalkozik HEGEDŰS („Beitrag zur Frage der Geminaten” című, most megjelenendő tanulmányában); mások-e a gemináták, mint a többi hosszú mássalhangzó? 750 elszigetelt szót vizsgált (kijelentő és kérdő formában), továbbá 120 mondatot elemzett: a szájmikrofonnal és a gégmikrofonnal készült hangnyomásképek szerint a „geminátáknak” nincs kétesücsös nyomásalakulásuk és sajátos hangnyomásmenetük; alakulásuk teljesen olyan, mint a hosszú mássalhangzóké. A figyelemre méltó eredmények mellett szól az úgynevezett ikerített mássalhangzók hangmagasságának képzés közben való alakulása.

Időtartamvizsgálatunk aránylag nincs sok. Ezért is érdekelhetik a fonetikusokat HEGEDŰSNEK a Baranya megyei Kozármislényben készült felvétele alapján közölt számadatai (MNyj. II, 15—6). Ezek szerint a nyugodt menetű beszélgetésben a rövid magánhangzók zöme körülbelül 8 századmásodpereni tartamú; a hosszúak középpértéke 13,4 századmásodperc. Az aránylag kis számú mérés inkább csak tájékoztató további kutatások számára. Úgy vélem, hogy hasznos volna különféle életkorúak, foglalkozásúak (például pásztorok és gyári munkások), valamint más-más nyelvjárásba való beszéd-iramanak megállapítása. Elve valószínű különben, hogy nyelvünk legújabb történetének folyamán a beszéd-irama — az iparosítás következtében is — változik. Rámutatunk egy ezzel kapcsolatos jelenségre: a gyorsabb beszéd felfogásának készsége is változik vidékenként. Nemrégén azzal a kívánsággal fordultak a rádióhoz, hogy a falusi adásokban a tudósítók lassabban beszéljenek (Magyar Nemzet 1954. november 13. 4.).

Szintén az időtartam kérdéskörébe tartozik: vannak-e mássalhangzó előtti hosszú mássalhangzóink? VÉRTES szerint köznyelvi ejtésünkben nem szokatlanok a mássalhangzó előtti hosszú mássalhangzók az ilyenféle példákban: *Ott trombitáltak. Kít tréjált meg?* Téves tehát magyar hangtani munkáknak az a tétel, hogy mássalhangzó előtti

hosszú mássalhangzó a magyarban nincs (Bevezetés a fonetikába 63). KÁLMÁN BÉLA nemrégiben tett hasonló megfigyelései (*otthon, álltam*: MNyM. 110—1) igazolják ezt a megállapítást.

HEGEDŰS megmérte számos diftongus mindkét elemének időtartamát (MNyM. 234 kk.); kívánatos, hogy a sok egyes adatot összesítésben láthassuk, és a többi hang időtartamához viszonyíthassuk.

A gondolkodás és a beszéd törvényszerűségeinek elemzéséhez kíván adatokat adni HEGEDŰS a beszédszünetek elemzéséről szóló tanulmányaiban (A beszédszünetekről, kézirat; On the problem of the pauses of speech: Acta Lingu. III, 1—36; Eszközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában: MNyM. 309). Pneumográffal végzett kísérletei azt mutatták, hogy például egy olyan beszédszakaszban, amelyben 25 belélegzés volt, 32 beszédszünetet lehetett megállapítani; tehát 7 beszédszünet a kilélegzés folyamán keletkezett. Az ilyen szünetek HEGEDŰS megállapítása szerint is „frazéológiai egységek határán” helyezkednek el. HEGEDŰS rámutat arra, hogy a beszédszünet olyanfajta nyelvi tényező, mint például a hangsúly: a beszélő úgy él a szünetekkel, amint azt a nyelvközösségben megtanulta. A nyelvjárásonként eltérő mondatritmus alakulásában is fontosnak tartja a beszédszünetet. Megmérte több hangfelvétel beszédszüneteit és kiszámította az átlagokat, de tárgyilagosan megállapítja: az elemzések csekély száma miatt még nem lehet helyes képünk e tényezőkről (MNyM. 309). HEGEDŰS számos nyelvjárási közlésében jelzi a beszédszünetek helyét (Népi beszélgetések az Ormánságból. Pécs, 1946.; Bukovinai csángó népnyelvi gyűjtés: Nyr. LXXI, 189—92; Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952. [IMRE SAMU bírálatát l. MNyj. II, 172—80]; stb.).

9. A hangkapcsolatok rendszerezését VÉRTES O. ANDRÁS kísérte meg (Bevezetés a fonetikába 76 kk.). Alkalmazkodásnak nevezi azt a jelenséget, hogy egy hang — képzésének helyét, illetőleg módját tekintve — a környező hangok képző mozgulataihoz illeszkedik. Az alkalmazkodásnak — foka szerint — két fajtáját különbözteti meg: 1. az igazodást, 2. a hasonulást. — 1. A képző mozgulatok oly kis mértékben tolódnak el, hogy az eredmény ugyanannak a hangtípusnak más változata: ez az igazodás (példa erre a *tá* és a *tű* szóbeli *t*). 2. A képzés helyének vagy a képzés módjának a szomszédos hangéhoz való idomulása következtében más hangtípust kapunk: ez a hasonulás (pl. *vas, vasba*, *o: vűš, vűžbà*). — Az igazodás eseteit két fő csoportba sorolja: A) igazodás a szomszédos hang képzési helyéhez (erre példa a *ki* és a *kút* szóban levő *k*); B) igazodás a szomszédos hang képző mozgulataihoz; ez utóbbinak két alcsoportja van: a) az aktív igazodás példái a képzőmozgulatok egy részének megváltozását mutatják, b) a passzív igazodás eseteiben pedig a képző mozgulatok egy része elmarad. Íme egy-egy példa ez utóbbi két csoport szemléltetésére; a) aktív igazodás: az ajkak a nem labialis hangok képzése alatt elfoglalják a következő hangok ajakhelyzetét: *betű, üti, holtpont, cselekmény* stb.; b) passzív igazodás: a hangsorkezdő *p, b, m* implosiója és a hangsorvégi *m* explosiója többé-kevésbé elmarad: *por, bér, ma, im* stb.

A passzív igazodás egyik alcsoportjában a zárhang + nem homorgán nasalis mássalhangzók kapcsolatában VÉRTES megfigyelése szerint a köznyelvi ejtés nem egyszer határozottan hallatja a zárhang labialis vagy lingualis zárjának megnyitását: *népnyelv, szakma, dogma* stb.; a lágyíny zárjának a megnyitása viszont nem hallható e példákban: ezért kétségbe vonja — HORGERRREL szemben —, hogy e szavakban úgynevezett faucalis explosiva van (i. m. 80—1).

VÉRTES megfigyelése szerint a hangsorvégi zárhang + réshang kapcsolat zöngétlenné válása nem nagyon ritka *rűgj, dobj* típusú szavainkban (i. m. 45). KÁLMÁN már általánosabb szabályszerűséget lát: a köznyelvben sokak ejtésében a szóvégi mássalhangzók általában zöngétlenek (MNyM. 109).

NAGY J. BÉLA a hasonulás számos példájával kapcsolatban fölveti a kérdést: mi a szóban forgó hangkapcsolat köznyelvi kiejtése? Az *n* és az *ny* találkozásából lett *nny*-re is ad példákat (MNy. XLV, 308–10).

Latinos szavaink *ñ*-ezését jelentős részben a hangkapcsolatok szempontjából tárgyalja KÁLMÁN BÉLA, s egy sor példát közöl a mai kiejtés szemléltetésére (MNy. XLV, 280–5).

BENKŐ az asszimiláció egy föltűnő fájára bukkant a ma Szárászon lakó pusztinai székelység nyelvében: a *v* mindig teljesen hasonul az előtte levő bilabialis zárhangokhoz, a *p*-hez és a *b*-hez¹ (MNy. XLIX, 523–4).

10. A h a n g e r ő és a h a n g s ú l y kérdését fonetikusaink két irányból is megbolygatták: nemcsak akusztikai, hanem a fiziológiai vizsgálódásokból kiindulva is sikerült eredményeket elérniök.

HEGEDŰSnek akusztikai kutatásai, nevezetesen hangnyomásmérési alapján tett megállapításai közül (Hangnyomás-mérések: NyK. LVI, 180–214) a következőket emeljük ki: a gondolat vagy értelmi egység befejezettségének általában eső hangnyomás-menet felel meg, a befejezetlenségnek pedig magasabb szinten mozgó, előremutató hangnyomásforma; a hangnyomásmaximum kifejtésére a beszélszervek már az előző szótagban (szótagokban) felkészülnek: ezt mutatja a megelőző szótag nagy nyomása; kísérletekkel igazolható volt, hogy a hangnyomás menetét igen befolyásolják a vizsgált nyelvterület sajátos mondatritmusai; ugyanazon osztályon belül hosszabb időtartammal általában nagyobb hangnyomás párosul, mint a megfelelő röviddel; végül hangnyomás-méréseinek és szubjektív megfigyeléseknek egybevetése azt mutatja, hogy szabad füllel a beszéd gyors hullámlásában a szótagok nyomatókának négy vagy öt fokozatú egybevetése aligha lehetséges.

Ugyancsak HEGEDŰS számos hangnyomás-mérést végzett az elmúlt évtized egyik sokat vitatott hangcsoportjának, a diftongusoknak elemzése céljából (MNyM. 234–304). Érdekes, hogy vizsgálatai szerint is a diftongus mindegyik elemének nyomásértéke más és más lehet a beszédhelyzettől függően: emelkedő nyomatókú diftongus emfaticus helyzetben eső formában is jelentkezik (i. m. 249, 254, 303; vö. a KÁLMÁN közölte érdekes párbeszédet: MNyM. 106.). VÉGH JÓZSEF kutatási területén, Alsó-Órségben az *uo*, *üö*, *ie* kettőshangzóknak a nyomatók az első tagon van, de csak az öregek beszédében; a fiatalokéban — a köznyelv hatására — a nyomatók a második tagra tolódik (MNy. XLVI, 280). — A nyomatók mérések adataiból HEGEDŰS úgy látja, hogy nyelvjárásaink diftongusai kétféle formában mutatkoznak: vannak egy nyomatócsúcsú, azaz egy szótagú, és vannak két nyomatócsúcsú (NyK. LVI, 214), vagyis két szótagú „kettőshangzó” (az utóbbiak különösen kiemelt vagy érzelmekkel színezett szavakban). Mi teszi akkor a diftongust egységgé? HEGEDŰS nézete szerint az, hogy egy fonéma értékű (MNyM. 304).

A hangsúly és a hangzóság kapcsolatával FÓNAGY IVÁN foglalkozott (Über die Schallfülle der ungarischen Vokale: Acta Lingu. IV, 383–425). Az elszigetelten ejtett magyar szavak vokálisainak hangzósági sorrendjét illető kísérletei általában megerősítik Gombocznak idevágó megállapításait; az *á*-nál azonban hangzósabb az *a*, és általában is a labialisoknál hangzósabbaknak bizonyultak az illabialisok, a velarisoknál pedig a palatálisok; a palatálisok nagyobb hangzóságát *c* hangok felhangjaival magyarázza. E kísérletek szerint a hosszú magánhangzók kevésbé hangzósak, mint a megfelelő röviddek: ennek okát FÓNAGY a nyelvhát emelkedettebb voltában *s* az ajakkerekítés fokozottságában keresi.

¹ A 7. pontban tárgyaltuk azokat a hangkapcsolatokat, amelyeknek egyik tagja sajátos képzésű hang (pl. *φ* vagy dentilabialis zárhang).

A hangsúlyeloszlás vizsgálatát elősegítik a különböző magánhangzóknak (a kísérletek folyamán kapott) hangzóssági (illetőleg nyomási) adatai; tudniillik így bizonyos fokig ki lehet küszöbölni a hangok minőségéből (a toldalékeső sajátos szerepéből) következő nyomáskülönbségeket. Például: az *úszás* szó első magánhangzója 22,5 dB-es, a második 31 dB-es; ez még nem mutatja a valódi hangsúlyviszonyokat, hiszen az \bar{u} az átlagszámítások alapján 9,5 dB-lel kisebb nyomásszintű az \bar{a} -nál: ha ezt a mennyiséget hozzáadjuk az \bar{u} 22,5 dB-es adatához, akkor az arány 32 dB: 31 dB lesz, s ez már FÓNAGY szerint valószínűleg megközelíti a hangzósság nélküli nyomásviszonyokat. Különböző pneumográfus kísérletei a magyarra vonatkozóan igazolják azt a föltevést, hogy egy szó kisebb hangerősségű szótagja is lehet hangsúlyos; vizsgálatai ezt a megállapítást oly szóra vonatkozóan is érvényesnek találták, amelynek hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjában azonos minőségű magánhangzó van (ilyenkor a hangzóssági tényező nem zavarja a hangsúly megállapítását).

A hangsúly kérdését főleg fiziológiai szempontból vizsgálja FÓNAGY másik dolgozata (Zur Akzentfrage, kézirat). A tanulmány bevezető akusztikai kísérletei szerint is hangsúly és hangosság (Lautstärke), hangsúly és időtartam bizonyos párhuzamosságot mutat; különösen mondat elején mutatkozik hasonló összefüggés hangsúly és hangmagasság között. A hangsúly azonban nem egyenlő sem az említett három másik tényező egyikével, sem pedig összegükkel. Érdekes megállapítása, hogy a magyar kísérleti mondatok elején levő szó második, hangsúlytalan szótagja átlagban nagyobb hangerejű volt, mint az első. A hangsúly mibenlétét eszerint csupán akusztikai tényezőkkal nem magyarázhatjuk meg. FÓNAGY elektrofiziológiai vizsgálatokhoz folyamodott: szerinte a hangsúly szubjektív érzetének objektív alapja a fonációban résztvevő izmok nagyobb tevékenysége; az említett izmok akciós áramának képe ugyanis hangsúlyos szótagok képzésekor nagyobb amplitudót és frekvenciát mutatott, mint hangsúlytalanok ejtésekor. A nagyobb élettani intenzitás természetesen tükröződik a hangsúlyos szótag akusztikai tulajdonságaiban, anélkül azonban, hogy a fent említett három tényező szükségképpen nagyobb értékeket mutatna, mint hangsúlytalan szótagokban.

II. A magyar hanglejtés nagy anyagot átfogó rendszerezésére MOLNÁR IMRE vállalkozott (A magyar hanglejtés rendszere. — A magyar énekbeszéd recitativóban és ariozóban. Bp., 1954. 140 l.). A feladat nehézségeit nagyrészt az eszközfontikai vizsgálatok kis száma, illetőleg a hanglejtésformák grafikus ábrázolásának gyér volta okozta. MOLNÁR vizsgálatának elvi alapja új: „...nem azt kutatjuk, mi a mondanivaló dallama, hanem azt, hogy mi a dallam mondanivalója”. Vagyis azt vizsgálja, hogy hányféle hanglejtéslehetőség van általában, s ezek mit fejeznek ki (15). Hogy végeredményben ez a módszer vagy pedig a nyelvi formákból való kiindulás gyümölcsözőbb-e, kérdéses. HEGEDŰS határozottan az utóbbi módszert tartja célravezetőbbnek (MOLNÁR munkájáról szóló bírálatát l. Új Zenei Szemle VI/1, 25–9). De mindenképpen örvendetesnek kell tartanunk, hogy új szemléletmódja alkalmat adott a kitűnő érzékű szerzőnek számos finom megfigyelésre: a magyar hanglejtés nem egy ismeretlen típusának felfedezésére. — Íme fontosabb megállapításai: A hangközmagyságok sorrendje általában dönt közlés és kérdés között, tudniillik a közlés dallamának az elején van a nagyobb hangköz, a kérdésnek a végén, a kérdésfajták egy része azonban olyan hanglejtésű, mint a közlés (több helyen és 39); a dallam „menetiránya” befejezett vagy befejezetlen jelleget ad a hangsornak: ereszkedő menet lezár, emelkedő nyitva hagy (20 kk., 30 kk.); külön mondatdallam nincs: a beszéddallam voltaképpen szó-, illetőleg szólamdallam, az összetett mondatoké tehát a szólamokéinak a kombinációiból alakul (39; vö. CsŰRY; ezzel szemben HEGEDŰS figyelemre méltó érveit l. Új Zenei Szemle VI/1, 26). 31 magyar hanglejtésformát különböztet meg: ezeket 5 csoportba sorolja; talán mondanunk sem kell, hogy csoportosítása akkor is gondolatébresztő, ha kategóriát

(pl. a II. f. és a III. f. variánst) illetően más véleményen vagyunk. Még egy lényegtelen megjegyzést. MOLNÁR szerint 3 magánhangzós szóban elvileg 6, 5 magánhangzósban 120, 10 magánhangzósban pedig 36, 36.000 [!]féle hanglejtés („dallamfordulat”) lehetséges (13). Úgy vélem azonban, hogy ismétléses variációval más eredményre jutunk; ha a szótagok száma n , akkor a fentiek szerint az elképzelhető hanglejtések száma n^n , vagyis 3, 5, 10 magánhangzós hangsorban rendre 27 (ez később MOLNÁR könyvében így, vö. 16–8), 3025, 10 000 000 000; az elvileg lehetséges hangmenetek összege pedig: $(n-1)^n$.

Tanulmányosok MOLNÁRnak az ének és a beszéd kapcsolatát vizsgáló kutatásai is (i. m.). Tömör fogalmazásában: az ének két alapeleme a kötött magasságú zene és a szabad magasságú, de kötött hangszínű beszéd (i. m. 47). MOLNÁR természetesen e megállapítással éppen nem akarja a beszédnek a hangmagasságtól való teljes függetlenségét hangsúlyozni: idézett tanulmányában kimutatja – a magyar énekbeszéd másfél-százados történetének áttekintése folyamán – az énekbeszéd dallamának a szöveg hanglejtésétől való függését. Dolgozata czen kívül még példákkal igazolja, hogy miként hat a szöveg időtartama, hangsúlya, ritmusa a recitativóra és ariosóra. (Az idézetten kívül l. még MOLNÁR könyvének két másik, újat is nyújtó bírálatát: BÁRDOS LAJOS: Új Zenei Szemle VI/2, 17–27; LÁSZLÓ ZSIGMOND: Új Zenei Szemle VI/3, 20–7.)

HEGEDŰSnek az általános fonetika szempontjából sem érdektelen kísérletei bizonyították, hogy zöngés zár- és réshangjaink képzése közben a hang magassága csökken (Új Zenei Szemle VI/7–8, 54–6). A jelenség magyarázata világos: a rés- és a zárképződés folyamán növekszik a hangszalagok glottis fölötti nyomása, ennek következtében pedig nehezebb a hangszalagregzés létrehozása (vö. i. h. 54).

Ugyancsak HEGEDŰS kísérletei mutatták ki, hogy a diftongusaink elemei között levő határon csökken a hangmagasság, mégpedig a nyomás csökkenésével párhuzamosan (MNyM. 317–8).

12. A nyelvünk hangtani szerkezetére vonatkozó vizsgálatokat a gyakorlati szükség, az érthetőségi vizsgálatok követelményei indították el. Érthetőségi vizsgálattal állapítják meg például elektroakusztikus rendszerek hangátviteli minőségét, a hallás-romlás fokát (vö. TARNÓCZY: NyK. LIII, 107–8). TARNÓCZY célszerűnek látta, hogy az ilyen vizsgálatot Magyarországon is értelem nélküli hangsorokkal (logatomokkal) folytassák, mert szerinte így jobban kiküszöbölik a kísérleti személyek kombinációs képességének zavaró hatását. Szükséges azonban, hogy a logatomok szerkezete tükrözze a magyar nyelv hangjait, hangkapcsolatait (vö. i. h.). TARNÓCZY Ady hangkapcsolatait vizsgálta (A magyar hangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján: NyK. LIII, 107–52), s megállapította a hangok, hangkapcsolatok és a szótagtípusok gyakorisági fokát.

VÉRTES EDIT munkájának első részében az eddigi hangstatisztikai vizsgálatoknak és Veres Péterre vonatkozó saját eredményeinek kritikai egybevetését adja, a második részben pedig (a Szófsz. alapján) a magyar szókinés különböző eredetű rétegeinek statisztikai feldolgozását (Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez: NyK. LIV, 96–140, LV, 138–80, LVI, 215–66; Statistische Untersuchungen über den phonetischen Aufbau der ungarischen Sprache: Acta Lingu. III, 125–58, III, 411–30, IV, 195–224). Új szempontú vizsgálatának számai arról tanúskodnak, hogy a fonémák eloszlása nem egyenletes, s a hangkapcsolatok adatai is a szavak eredete szerint csoportonként más-más képet mutatnak; például magánhangzók találkozása latin, neolatin és latinositott szavakban gyakoribb (NyK. LVI, 233, 237), szláv és latin-görög jövevényszavainkban több a nyílt szótag, a német eredetűekben a zárt (252–3). A matematikai statisztika módszereit nagy mértékben értékesítő dolgozat még sok részletkérdésre vet fényt. Az a véleményem, hogy a hasonításnak a kelleténél kisebb szerepet juttat (NyK. LIV, 98),

de ezzel is megoldandó kérdésre irányítja figyelmünket: az asszimiláció tüzetesebb eszközfonetikai vizsgálatára.

13. Újabb hangtani irodalmunk számos olyan tárgyat vetett föl, amely méltó lenne a részletesebb kidolgozásra. Példaképpen csak a fonetikai megfigyelések hibáinak lélektanát említem. Sok elszórt megjegyzés vonatkozik e kérdésre. „... mi magunk is tanúi voltunk annak” — írja például DEME (MNYJK. 63) — hogy „közös gyűjtés során egyik munkatársunk az *éé'* diftongust azzal az érveléssel akarta *éé* formában feljegyezni, hogy ilyet már látott leírva, olyant azonban még nem”. Ugyancsak DEME említi példát arra, hogy a tényekkel szemben a rendszernek milyen igéző ereje van (i. m. 64). KÁLMÁN BÉLA visszaemlékezése is jellemző: bizonyos kettős-hangzók helyes lejegyzéséről maga is áttért a helytelenre, mert látta, hogy mint kezdő nagy tekintélyekkel szemben egyedül áll, s így elvesztette bátorságát (MNYM. 105—6). A lélektani tényezők közé tartozik a hallási figyelemnek a gyűjtés folyamán való élese-
dése is: erre is rávilágít KÁLMÁN egy-két adata (i. m. 98). — ELEKFI LÁSZLÓ adatokkal kimutatta, hogy a hanglejtés felfogására önmagában sem az emberi fül, sem a gépi följegyzés nem elégséges; pusztán hallás alapján a hanglejtesek jelentős részét helytelenül fogták föl a kísérletben részt vevő nyelvészek (előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, 1953. október 20-án). Hozzáfűzhetjük, hogy tanulságos lenne a Nyelvtudományi Intézet úgynevezett lehallgatásainak följegyzéseit feldolgozni hasonló szempontok szerint (vö. DEME: MNYM. 211—20).

14. Az utolsó évtized magyar hangtanának minden eredményét nem foglalhattuk össze e lapokon. A nyelvjárások kutatóinak sok finom megfigyelése, a nyelvhelyességi irodalom több tanulmánya is számon kívül maradt (például D. BARTHA KATALINNAK a nők kiejtésbeli konzervativizmusára vonatkozó kutatásai: MNY. XLVII, 214—21; DEME tanulmánya: A helyes magyar kiejtés kérdése: Nyelvművelésünk főbb kérdései. 199—239; stb.).

Mint összefoglaló munkát éppen csak említhetjük BÁRCZI GÉZA már idézett tömör egyetemi tankönyvét (alapos bírálata: PAPP ISTVÁN: MNYj. II, 165—71) és PAPP ISTVÁN főiskolai jegyzetének jó magyar műszavait (Hangtan. Jegyzet a pedagógiai főiskolák számára. 1951. és még több levonat).

Nem feladatunk a színészek helyes kiejtését célzó tankönyvek ismertetése, és nincsen terünk a beszédhibajavítás eredményeinek bemutatására sem.

De szólanunk kell arról, hogy ez évtizedben létesült a MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztálya, első jobban berendezett fonetikai laboratóriumunk (leírását közli az osztály vezetője, HEGEDŰS LAJOS: NYIK. II/3, 98—101). A fonetikával kapcsolatban akusztikai kutatásokat végeznek még a Postakísérleti Állomás akusztikai osztályán TARNÓCZY TAMÁS vezetésével.

Végül meg kell emlékeznünk a Nyelvtudományi Intézet gazdag gyűjteményéről: a — nagyrészt HEGEDŰS munkájának köszönhető — mintegy 900 nyelvjárási és 200 köznyelvi hanglemezeiről.

Mindez reményt ad arra, hogy vizsgálni lehet a messze jövőben is a mai magyar beszédet, nagy irodalomtörténészünk ihletett szavával: e röpke tüneményt, mit múlt légrézdület zendít, némít ezrek ajkán s fülében untalan.

VÉRTES O. ANDRÁS

KÜLÖNFÉLÉK

Kangarok és zavarok*

I.

1. A besenyő történelem legrégebb adatai közül különösen Konstantin császár „De administrando imperio”-jának a 37. („besenyő”) és 38. („magyar”) fejezetében előadott besenyő vonatkozású tudósítások tisztázása okozott sok fejtörést őstörténészeinknek. E két fejezet magyarázatában az utóbbi évtizedek szinte egész idevonatkozó szakirodalma THURY JÓZSEF-nek hatvan évvel ezelőtt előadott fejtegetéseiből indul ki. Ezeknek egy-két mozzanatára, minthogy újabban külföldön, de itthon is gyakran megfelelnek róluk, talán nem lesz felesleges újlag felhívnom a figyelmet.

2. A császár szerint (38. fej.) a türkök [magyarok] „régén” Levediában laktak, s „valamilyen okból” *Σάβαρτοι άσφαλοι*-nak hívták őket. „Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vere-seget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávartú ászfalúnak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik” (MORAVCSIK GYULA ford., saját kiadásában, 171–2). A besenyők leírásában (37. fej.) a kangarok nevét így magyarázza a császár: „Tudnivaló, hogy a besenyőket kangarnak is nevezik, de nem mindet, hanem csak három törzs területének népét . . . mint akik a többiek-nél vitézbbek és nemesebbek; erre mutat ugyanis a kangar elnevezés.”

THURY már korábbi cikkében (Száz. 1896: 798–9) arra a meggyőződésre jutott, hogy a levediai kangar – besenyő támadásnak 830 táján kellett történnie, nem pedig — mint a császár mondja — kevéssel Etelköz (889–895.) és a honfoglalás előtt. Erre mutat az, hogy a magyarok már 839-ben az Aldunánál, 862-ben pedig nyugaton tűnnek fel, továbbá az a szerinte biztosnak vehető tény, hogy Sarkel várát a kazárok 835-ben a már nyugatra vándorolt besenyők ellen építették: „a besenyők tehát mindenesetre még 835 előtt kiűzték a magyarokat Lebédiából, honnan egy részük . . . Atelkuzuba . . . költözött, a másik pedig visszament keletre Perszisz felé.” Második cikkében (Száz. 1897: 393) THURY újonnan felfedezett, szerinte döntő bizonyítéokra hivatkozik: az örmény források sem a magyar honfoglalással egy időben beszélnek először a Kur vidéki szavárdokról, hanem már 854-ben. „Azt hiszem tehát, kétségbe vonhatatlanul kitűnik a történelemből 1. az, hogy a magyarság a 835 év előtt szakadt két részre Lebédiában a besenyők támadása következtében, 2. az, hogy a keleten maradt töredék már 854 előtt a Kur folyó mentén lakott.”

3. Bár THURY magyarázata a legmeggyőzőbb az addigiak közül, több ponton is támadható. — Először is: a magyarok 839. és 862. évi nyugati harcainak mint egy állandó keleti hazából nyugatra irányuló portyázások is értelmezhetőek. — Másodsorban a szavárdok Kaukázuson túli vándorlása úgy is elképzelhető, hogy a császár szerint 889-ben Levediából kivonuló szavárdok nem véletlenül mentek Transzkaukáziába, hanem már korábban odatelepedett szavárd néprészekhez csatlakoztak. A kazárok, szavírok és más nomád népek ugyanis szinte esztendőnként törtek be a Kaukázusi kapukon keresztül Persarmeniába a VI–IX. század folyamán, s számos töredékük

* A címet én ajánlottam, mivel úgy éreztem, hogy a közlemény II. részében CZEGLÉDY KÁROLY-tól szövege tett bizonyos mozzanatok körül valóban zavarok forognak fenn a tudományos eljárás szempontjából. — PAIS DEZSŐ.

meg is telepedett ezeken a részeken. Nem lehetetlen tehát, hogy kazár vagy szavir kötelékben a magyarok is gyakran megfordultak Transzkaukáziában. Talán az sem jelentéktelen körülmény ebben a vonatkozásban, hogy Menandros (Exc. de leg. 201) szerint a bizánciak már 576-ban szavirokat telepítettek meg a Kur folyó vidékén, s hogy a *szavir* nevet — igaz, hogy csak további feltevések árán — a *szavárd*-dal is etimológiai kapcsolatba szoktuk hozni (vö.: NÉMETH, HonfKial. 317; PAIS: ScriptRerHung. I, 93). Mindez esetleg szintén megmagyarázhatná azt, hogy szavárdok már 889 előtt szerepelnek a Kur folyó vidékén (vö. a THÚRY magyarázatával kapcsolatban tett idevonatkozó megjegyzésemet: A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. 173—5). — Különösen szembeötlő harmadsorban, hogy olyan forrásunk, amely a besenyőknél (kangaroknak) 889 előtti Volgán inneni szereplésével volna összekapcsolható, egészen a legutóbbi időig egyetlen egy sem volt. A besenyők mind a császár, mind pedig a mohamedán szerzők tanúsága szerint 889 előtt a Volgától keletre, Ázsiában laktak. A kazár területen át a Kaukázuson túlra irányuló 830 körüli korábbi kangar (besenyő) támadás feltevését tehát THÚRY idejében adatokkal megtámogatni nem lehetett. Ez lett a legfőbb oka annak, hogy THÚRY magyarázatából csak a fő gondolat vált általánosan elfogadottá, vagyis az, hogy Konstantin tudósításában korábbi és későbbi események emléke keveredik.

4. Ezt az alapgondolatot, THÚRY érdemcinek hangsúlyozása mellett J. MARQUART (Streifzüge 36—40) is magáévá tette, s egyben rámutatott arra, hogy a szavárdok arab források szerint már 750 táján a Kur folyó vidékén laktak. Természetesen, ha továbbra is kitartunk THÚRY alapgondolata mellett, ez azt is jelentené, hogy Levedi alakját és a levediai eseményeket most már nem néhány évtizeddel 889 elé, 830-ba, hanem 750 tájára kellene képzelnünk. Ilyen feltevésre azonban aligha gondolhatunk: Levedi szerepe a császár elbeszélésében nemcsak Levediával, de Etelközzel is szorosan összefonódik. Ha tehát a császár szavait csak nagyjában is hitelesnek tartjuk, Levedi alakját nem választhatjuk el a honfoglalás előzményeitől, s tartózkodnunk kell a Levedia-fogalomnak időben túlságosan tág értelmezésétől is (vö. idevonatkozó megjegyzéseimet: MNy. XLI [1945.], 51).

THÚRY alapgondolatát elfogadta NÉMETH GYULA (HonfKial. 317) és MORAVCSIK GYULA (ByzZschr. 1933: 384) is. MORAVCSIK (i. h.) fontos új gondolattal gyarapította idevonatkozó ismereteinket, amikor Konstantin írói egyéniségének és kompilálási mód-szerének minden eddiginél lehetőbb tanulmányozása alapján rámutatott arra, hogy a szavárdok szétválását valószínűleg a császár forrása kapcsolta össze tévesen a 889. évi besenyő támadással. — Amint az elmondottakból kitűnik, THÚRY magyarázatának legfőbb elemei térnek vissza DEÉR JÓZSEF (Száz. 1945—1946: 14—5) fejtegetéseiben is, aki 750 tájára teszi a szavárdok szétválását, és hangsúlyozni igyekszik, hogy Levedi nem a honfoglalás korának, hanem a 750 körüli időknél a szereplője. A korábbi kangar (besenyő) támadók kérdésében DEÉR sem foglal határozottan állást: a szavárdok szétválását szerinte egy számunkra „egyelőre meg nem határozható népmozgalom” okozta.

THÚRY magyarázatának legfőbb gyengéjéből, a besenyők túlságosan korai szerepeltetéséből indultak ki újabban C. A. MACARTNEY és II. GRÉGOIRE is, akik a szavárdok szétválását okozó támadók eredetét igyekeztek megállapítani. Magyarázataik alaptételét MACARTNEY (The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930. 103) fogalmazta meg: „... A szavárdok szétválása, azé a népé, amely két részre vált, egy kaukázusira és egy Don mentire, földrajzi okokból aligha történhetett bárhol másutt, mint a Kubán vidékén, de ezt a szétválást kronológiai és földrajzi okokból nem okozhatták a besenyők.” — Ez természetesen lényeges továbbfejlesztési kísérlet THÚRY alapgondolatával szemben, a kiinduló pont azonban ebben az esetben is vitathatatlanul THÚRY ötlete. Ezért helytelen GRÉGOIRE (ZDMG. XCI [1937.], 630, 642—2) eljárása, aki hangsúlyozza, hogy Konstantin besenyő és magyar fejezeteinek szövegekritikai vizsgálatában

J. BURY, G. MANOJLOVIĆ és MACARTNEY, tehát „három nem magyarországi” kutató jelölte ki a helyes utat, s nem említi THÚRY nevét, holott mind MANOJLOVIĆ (Rad Jugosl. Akad. 187. Knj. Zagreb, 1911. 88–106), mind pedig MACARTNEY (i. m. 88–112) éppen a 38. fejezet forrásokra való bontásában THÚRY alap gondolatára, illetőleg annak MARQUART-féle kiegészített változatára épít.

MACARTNEY javaslata a feltett korábbi támadásban résztvevő népnek a besenyőktől való elválasztására egészen a legutóbbi időig elfogadhatatlannak látszott. A császár ugyanis egyrészt maga megmondja azt, hogy a feltett korábbi támadás résztvevői a kangarok voltak, másrészt a 37. fejezetből fent idézett mondatokban látszólag azt is világosan megmondja (legalább is ekként értelmezte a császár szavait a teljes idevonatkozó szakirodalom, így GYÖRFFY GYÖRGY is: KCsA. I. kieg. k., 436; Krónikáink és a magyar őstörténet 65, 67), hogy a régibb támadásban résztvevő kangarok neve besenyő közszo, amelynek a kangarok saját besenyő nyelvében ’előkelő születésű, vitéz’ a jelentése. — Ezért nem keltett visszhangot MACARTNEY (i. m. 104–8) több tárgyi tévedést is tartalmazó merész kombináció-sorozata, amely szerint az első támadást a cserkeszek hajtották volna végre, s ezért nem voltak bizalmat gerjesztőek GRÉGOIRENAK a MACARTNEY alaptételére épített furcsa fejtegetései sem, amelyekben GRÉGOIRE még a *kangar* név meglétét is kétségbe vonta. Mindez azonban természetesen nem változtat azon a tényen, hogy MACARTNEY, amikor a császár elbeszélésének kettősségére besenyő vonatkozásban is rámutatott, valóban létező nehézségekből indult ki, s hogy 1930-ban valóban nem volt semmi olyan adat, amellyel a kangarok (besenyők) 750 körüli szerepeltetését valószínűsíteni lehetett volna.

5. Lényeges változást hozott a tárgyalt kérdésekben az a szír adat, amelyre 1950-ben lettem figyelmes. Mar Aba nesztorianus püspök életrajzának egy helyéről van szó, ahol az 541. év eseményei során említés történik a kangarok transzkaukáziai betöréséről is. Ezt az adatot előzetes közlésül szánt sorok kíséretében azonnal közzétettem (MNy. XLVI [1950.], 360–1), s egyben hozzáfogtam a szír adattal, valamint Konstantin besenyő tudósításaiival kapcsolatos filológiai kérdések tisztázásához. E munkámról az 1950 és 1954 között tartott egyetemi előadásaimon kívül 1954-ben egy összefoglaló cikkben („A kangarok [besenyők] a VI. századi szír forrásokban”: I. OK. V, 243–76 = „IV–IX. századi népmozgalmak a steppén”: MNyTK. 84. sz. 12–45) számoltam be.

Bár 1950-ben írt előzetes beszámolómban még nem tárgyaltam részletesen az új kangar adat magyar őstörténeti vonatkozásait, néhány kétes pontra az 541-ből származó szír adat pusztán meglelte is világos fényt derített. Így először: most már bebizonyosodott, hogy a korábbi feltett támadást a császár szavainak megfelelően akkor is a kangaroknak tulajdoníthatjuk, ha ennek a támadásnak az időpontját 750-be vagy akár annál korábbi időkre képzeljük. Választ nyert továbbá GRÉGOIRE (i. h.) kérdése, aki orientalisták közreműködését kérte a *kangar* név meg nem voltához fűződő feltevései végső igazolásának ügyében. — Kezdetről fogva nagy nehézséget jelentett az a tény, hogy az új szír adat 541-ből való, vagyis négy évvel megelőzi a törökök belső-ázsiai fellépését és nyugati hódításait. Ebből látszólag vagy az következik, hogy a kangarok 541-ben még nem voltak törökök, vagy pedig az, hogy a kangarok a törökségnek nem a türk ágához tartoztak. Előzetes beszámolómban (i. h. 362) az utóbbi lehetőségre mutattam rá.

A kangarok és besenyők eredetének és egymáshoz való viszonyának megítélése végső fokon természetesen attól függ, hogy hogyan értelmezzük a császárnak a *kangar* névről adott magyarázatát. Ezzel a kérdéssel behatóan foglalkozva, a magam részéről arra a meggyőződésre jutottam (I. OK. V, 269–71), hogy a császár — az eddigi irodalomban begyökeresedett nézettel szemben — sehol sem mondja, hogy a *kangar* besenyő

közzszo, csak azt, hogy a besenyő vezértörzsek neve volt, és 'vitéz, előkelő születésű' értelemben használták. Ez a felismerés most már lehetővé tette MACARTNEY magyarázatának utólagos megalapozását: besenyőket kronológiai és földrajzi okokból valóban nem kereshetünk a korábbi támadás kangarjaiban, de erre a császár szavai nem is kényszerítenek bennünket, s nincs többé akadálya annak, hogy a korai kangarokat elválasszuk a későbbi besenyőktől. Ebben a felfogásban azután végleg megerősített az az ellentét, amely nézetem szerint a magyar és besenyő vonatkozású mohamedán források, valamint Konstantin tudósításai között mutatkozik (I. OK. V, 272).

II.

1. Cikkemnek a besenyő támadásra vonatkozó részletével kapcsolatban legutóbb GYÖRFFY GYÖRGY (Budapest régiségei XVI [1955.], 31, 2. jegyz.) tett néhány megjegyzést. GYÖRFFY úgy gondolja, hogy ezt a részletet 1954-ben én lényegében az ő 1952-ben kifejtett idevonatkozó álláspontját követve dolgoztam ki. Ezt a nyomtatásban meg nem jelent álláspontot GYÖRFFY abban a referátumban, amelyet a MOLNÁR ERIK akadémikus őstörténeti tankönyvével kapcsolatos, 1952-ben tartott előkészítő értekezletek egyikére NÉMETH GYULÁVAL közösen dolgozott ki, Konstantinnak a levediai besenyő támadásról szóló szavait idézve így fogalmazta meg [1]: „Az a kangar—besenyő¹ támadás, amelyről itt szó van, igen régen kellett, hogy történjék, mert a szavárdok már 740 és 750 között szerepelnek a Kur folyó völgyében; egy nyugatázsiai kangar nép Transkaukáziába való betöréséről pedig Mar Aba VI. századi szír krónikája tudósít. (Ez utóbbi adatot közölte CZEGLÉDY KÁROLY: Magyar Nyelv XLVI. 361.) A szövegforgó kangar támadást több évszázaddal a honfoglalás előtti időbe helyezve és a fejedelmválasztással kapcsolatos részt elválasztva tőle, Levédiát a Kaukázus melletti hazával, Etelközt a Volga és Duna között elterülő délorosz szteppével azonosíthatjuk.” A referátum másik idevonatkozó helyét GYÖRFFY a következőkben közli [2]: „A szavárdok leköltözése kapcsolatba hozható Mar Aba szír író VI. századi munkájának azon adatával, mely szerint a délszibériai kangar nép betört Transzkaukáziába. Ezen az alapon Konstantinos adata felfogható úgy, mint egy korai esemény téves összekapcsolása közvetlenül a honfoglalás előtt lezajlott eseményekkel.”

Mínthogy GYÖRFFY nem jelöli meg szabatosan, hogy mi az, amit az idézetekből én „kidolgoztam”, legyen szabad megjegyeznem a következőket: GYÖRFFY itt idézett álláspontja nem más, mint THURY eredeti elmélete egy korábbi besenyő (kangar) támadásról. Én viszont, bár THURY úttörő cikkére mind 1943-ban (Őstört. Szerk. LIGETI 173—5, 177), mind pedig 1954-ben (I. OK. V, 172, 114. jegyz.) megfelelő módon utaltam, THURYval ellentétben határozottan elválasztottam a besenyőket a kangaroktól (I. OK. V, 269—72). — THURY feltevését GYÖRFFY az én utánam idézett szír adat alapján még egy másikkal is megtoldja: szerinte a kangar—szavárd háború 541-ben játszódott le. Félreértések elkerülése végett meg kell jegyeznom, hogy én ezt merész, légből kapott kombinációnak tartottam 1952-ben és tartom ma is. A kérdéses szír forrásban egy szó sem esik a szavárdokról, ott csak a kangarok egy közelebről meg nem határozott betöréséről van szó. Én tehát csak annyit mondok (I. OK. V, 275), hogy a kangar—szavárd háború valamikor a VI. vagy VII. században játszódott le. Azt sem szükséges talán hangsúlyoznom, hogy GYÖRFFYnek a Levedióval és Etelközzel kapcsolatos fenti nézetei számomra szintén elfogadhatatlanok (vö. idevonatkozó magyarázatomat: I. OK. V, 275).

2. GYÖRFFY ötleteiről alkotott negatív véleményemet a referátum vitáján, egy 1952. március 14-én tartott értekezleten adtam elő, amelyről MOLNÁR ERIK számára

¹ Én ritkítottam.

– bizonyára emlékeztetőül – titkárnói jegyzetek is készültek. GYÖRFFY (i. h.) ezeket a közreműködésem nélkül készült feljegyzéseket sajtószerű módon „kivonatossá” nyilvánítva, a következőkben idézi – illetőleg nem idézi – bírálatomat: „CZEGLÉDY: ... Tudományos munkához igen, de tankönyvhöz túl merésznek találja a besenyő támadással kapcsolatban GYÖRFFY szír forrásinterpretációját. Csatlakozik MORAVCSIK véleményéhez, nem lehet lezárni az őstörténetet biztos tényekkel, rá kell bízni a szerkesztőre, hogy véglegesen leszűrje az esetleg ellentmondó előtanulmányokból, amit helyesnek tart. Persze óvatosan kezelendő, mert a laikus rosszul bírja a kétségeket.” Természetesen felesleges volna hangsúlyoznom, hogy ez nem az én bírálatom, hanem az, amit belőle a feljegyzések készítője lényegesnek tartott vagy egyáltalán fel tudott jegyezni. Bár az ellen, ami e kipontozással kezdődő és gyászosan is végződő néhány mondatfoszlány közé egyáltalán bekerült, semmi kifogásom nincsen, nem tudok egyet érteni azzal a szemlélettel, amely éppen egyes ötletek eredetiségének megvitatásakor elegendőnek tartja mások véleményének ilyen idegen kéztől származó, „kivonatossá” fogalmazásból történő „idézés”-ét.

Még rosszabbul járt azonban GYÖRFFY (i. h.) 1955-ben írt cikkében egy másik bírálat, NÉMETH GYULÁÉ, aki mint társszerző már magában a közösen készített, nyomtatásban közzé nem tett referátumban (25. lap, 1. jegyz.) kifejtette GYÖRFFY-nek az állítólagos 541. évi besenyő–szavárd háborúval kapcsolatos, fent idézett ötletére vonatkozó elutasító véleményét: „Nem lehet még ekkor itt besenyőket felvenni. És egy magában álló kétes adat¹ nem alkalmas arra, hogy egy ismertebb kor adataival épített elgondolást megdöntsön.” Érthetetlen, hogy GYÖRFFY NÉMETH-nek éppen a saját véleményéhez lapalji jegyzetben csatolt bírálatáról hogyan feledkezhetett meg.

Pedig a csonkán között, illetőleg teljesen elhallgatott bírálatok után GYÖRFFY álláspontja feltűnő változáson ment át: most már ő sem „vett fel” besenyőket 541-ben. Erről ő maga (i. h. 31) most így ír: „Az előtanulmány 1952. március 14-én került megvitatás alá, amelyen CZEGLÉDY bírálta felfogásomat. Ugyanakkor véleményemet némileg módosítottam.” Ezt a „módosított” véleményt az értekezletről készített feljegyzésekből GYÖRFFY a következőképpen idézi [3]: „GYÖRFFY: Mar Aba szír adatával kapcsolatban megjegyzi, hogy a dolgozat megírása óta rájött a kérdés jobb interpretálására. Az a *kangarije* nép, amely Turkesztánból Transzkaukáziaiba betört, egy besenyőktől *f ü g g e t l e n*² *kangar* nép lehet, s ezek támadásához kapcsolhatjuk a szavárdok átköltözését. A kangar népet később meghódították a besenyők s azért szerepelnek Konstantinosznál mint a besenyők első három, előlharcoló, csatlakozott törzse.” Ehhez az indokok és kifejtés nélküli, de GYÖRFFY-től, úgy látszik, eredetinek tartott „módosított” ötletéhez – most már függetlenül attól, hogy GYÖRFFY milyen bírálatok után vetette fel – egyrészt csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a szavárd szétválást, amint már előbb is jeleztem, a magam részéről nem kapcsolom össze az 541. évi kangar betöréssel, másrészt pedig azt, hogy GYÖRFFY újabb ötlete nem más, mint MACARTNEY fent idézett alaptételének kevésbé szerencsés megfogalmazású változata. A „független” ugyanis ebben az összefüggésben túlságosan rugalmasan értelmezhető szó. Jelentheti például azt, hogy a kangarok függetlenek voltak ugyan a besenyőktől, de maguk is besenyők lévén, nevük a besenyőből magyarazandó; vagy: a kangarok függetlenek a besenyőktől, de maguk is törökök és nevük is az; vagy: a kangarok függetlenek a törököktől és nem is törökök stb. stb. Azt sem kell talán hangsúlyoznom, hogy egy olyan dodonai stílusban

¹ A szír adatot én 1950-ben részletes bizonyítás nélkül neveztem hitelesnek. A „kétes” jelző tehát 1952-ben teljesen indokolt volt. Azokat a további érveket, amelyek az új adat hitelességét, úgy vélem, meggyőzőbben bizonyítják, csak 1954. évi cikkemben (I. OK. V, 248–66) fejtettem ki.

² Én ritkítottam.

megfogalmazott mondatba, mint ez: „az a *kangarije* nép, amely Turkesztánból Transzkaukáziába betört, egy besenyőktől független *kangar* nép lehet” —, nemcsak az én magyarázatom, de a még ezután közzeendő, azzal részben vagy homlokegyenest ellenkező magyarázatok is fáradság nélkül beleérthetők. — Egyébként GYÖRFFY, úgy látszik, kerülte az ismétléseket: itt idézett három nyilatkozatában a *kangar* egyszer nyugatázsiai nép, egyszer délszibériai, egyszer pedig turkesztáni. — A magam részéről THÚRYnak és MACARTNEYnek a GYÖRFFYtől említésre sem méltatott Konstantin-magyarázatait, ezekben a vonatkozásaikban, hibáik ellenére is, mint 1943-ban (Östört. Szerk. LIGETI 122) és 1954-ben (I. OK. V, 272, 114. jegyz.), ma is alapvető jelentőségűnek tartom.

Ami mármost a besenyőktől elválasztott régi *kangarok* és a besenyők egyesülését illeti, GYÖRFFY (i. h.) úgy gondolja, hogy itt az ő „módosított” magyarázatából meríték, bár sajtószerűen éppen megfordítva gondolom az eseményeket, mint ő. Én ugyanis (I. OK. V, 271 és előadásaimban) GYÖRFFYnek az imént idézett nézetével ellentétben, sejtésképpen — hiszen a *kangarok* történetéről 541 előtt és 541–889-ig semmit sem tudunk — azt az ötletet vetettem fel, hogy a *kangarok* lehettek azok, akik meghódították a besenyőket, mert ők lépnek fel később a besenyők vezértörzseiként, s a kettős (*besenyő*–*kangar*) nevet is, más példákhoz hasonlóan (vö. НЕМЕТЯ, HonfKial. 78) *kangar* hódítással magyarázhatjuk a legegyszerűbben. GYÖRFFY (i. h.) szerint, „ismerve a besenyő törzsszövetségben a *kangarok*nak a *kabaroké*hoz hasonlítható helyzetét”, ez „eleve valószínűtlen”. Nem vagyok ugyan szakértő az „eleve valószínűtlen” feltevésekben, de úgy tudom, hogy Konstantin (39. fej.) tanúsága szerint a *kavarok* csak a magyarok hadifelvonulásaiban jártak elől, az elővéd sok véráldozatot kivánó, igen hátrányos szerepében. A *kangarok* viszont, ugyancsak a császár szavai szerint, a besenyők állandó vezértörzseit alkották, úgyhogy már maga a *kangar* eredet is előkelőséget jelentett a besenyőknél. A magam részéről nem ismerek olyan adatot, amely arra mutatna, hogy a *kavar* származás az előkelőség jele lett volna a magyaroknál.

Mint 1952-ben, úgy most is szívesen napirendre térnék végül a felett a nem éppen mérsékelt gondatlanság felett, amellyel GYÖRFFY a „Budapest régiségei”-ben, tehát egy történeti kiadványban, 1950-ben írt cikkemet (MNy. XLVI, 361–2) idézi. Én ott Mar Aba perzsa nesztorianus püspöknek a halála után készült életrajzáról beszélek. GYÖRFFY (i. h.) maga is jelzi, hogy az új adatra vonatkozó ismereteit ebből az egyetlen nyomtatott lapot sem kitevő, félreérthetetlenül megfogalmazott cikkből meríti, de mégis, amint a fent idézettekben kiderül, háromszor is Mar Aba nem létező szír író nem létező krónikájáról, illetőleg adatáról beszél. A *kangarokról* ugyanott azt írom, hogy nevük *kangarāyē* alakban fordul elő a szír szövegben, s hogy ebben az *-āyē* szír népnév-többesszám-képző. GYÖRFFY azonban megint csak rám hivatkozva a tréfának is beillő *kangarije* (kontaminált szír „nyelvújítási” alak a *modszgharije* formában közismert arab adatról és a *kangarāyē* szír névalakból) nem létező formát használja. Elismerem, hogy GYÖRFFY fenti „módosított” és nem módosított ötleteinek a szempontjából nem túlságosan fontos, hogy Mar Aba perzsa püspök volt-e vagy szír krónikás, s az sem, hogy ő maga vagy pedig életrajzának írója említi-e a *kangarokat* a *kangarāyē* vagy akár-milyen más névalakban. Mégis ezeknek a valóban nem tölem származó „adat”-oknak a tulajdonjogáról, tekintve, hogy GYÖRFFY most már nyomtatásban is a számba adja őket, kénytelen vagyok lemondani.

Ez a THÚRY alapötletének a történetéből kiragadott néhány mozzanat is, úgy gondolom, tanulságosan mutatja, hogy őstörténetünk kevés adat alapján sokat tárgyalt kérdéseiről nehéz igazán újat mondani, de itt még az új is csak akkor igazán új, ha részletes megokolással, a korábbi véleményektől pontosan elkülönítve, szabatos formában jelenik meg.

CZEGLÉDY KÁROLY

Tanóság-os és tanu(l)ság-os különféle

1. BENKŐ LORÁND „Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből” című közleményének „Megjegyzések az ómagyar kettőshangzók rendszeréhez” című szakaszában (NyK. LIV, 58) írja: „Az *uy* előzményre visszamenő szóvégek *ou*-vá fejlődése abban a korban indulhatott meg, amikor a spirans vokalizálódása még nem fejeződött be teljesen: pl. *tanuy* > *tanuy* > *tanuy* > *tanou*.”

Én fel mernék vetni egy másik megfogalmazást is: a *tanuy* alakban a második szótag *u*-ja nyiltabb *o*-vá vált, és miután ez megtörtént, fejlődött félhangzóvá a *γ*. — Egyelőre nem tulajdonítanám ezt saját véleményemmé, de mint lehetőséget megpendíthetőnek, sőt megpendítendőnek ítélem.

Egy ilyen megpendítéshez ösztönzést nyújthat, hogy a *tanú* szónak legkorábbi adataiban — a kódexekben — *tano*, *tano*-, illetőleg WinklK. 1506. 172—3: *thanook*, *tanooth* és KulcsK. 1539. 60: *tanook* formája van, csak az ÉrsK.-ben: 186 mutatkozik *tanw* kétszer; de még később is jelentkezik az *o*-val írott alak (NySz.).

A 'testimonium' jelentésű *-ság* képzős származékot *o*-val találjuk meg: GyulDist. (*tonofagaban*), valamint BécsiK. 9, MünchK. 27, JordK. 414, KeszthK. 34. Ugyanez *u*-val vagy *w*-vel van: VirgK. 7, JordK. 705 és DebrK. 56 (vö. NySz. *tanú*, *tanó* címszó *tanúság*, *tanóság* tétel 4. jelentés).

2. A 'studium — doctrina — eruditio — consilium' jelentésű adatok (vö. NySz. *tanú*, *tanó* címszó *tanúság*, *tanóság* tétel 1.—3., 5. jelentés) a JókK.-tól: 109 kezdve legtöbbször — sokszor! — *u*-val vagy *w*-vel fordul elő. A jóval ritkább *o*-s írású változatra adatok: MünchK. 26 stb., BodK. 2, LobkK. 268, SzékK. 128—9, WeszprK. 72, SerinDom. II, 112, 383; Komj: SzPál, Szék: Krón.

Találkozunk *ss*-es írású formákkal is: DöbrK. 258: *tanooffagonkra*; SándK. 23, 31: *tanossaag*; 1542: *thanussagoth* és *tanússagoth*, míg uo. *irassunkkal* és *massuva* van (LevT. I, 20).

3. A *-ság* képzős alakulatok, amelyeket a NySz. mint a *tanú*, *tanó* címszó *tanúság*, *tanóság* tételét egybevon, két külön eredetű szóra választandók szét: az egyik a török jövevény *tanú*, illetőleg *tanó* származéka, a másik pedig a *tanul* — *tanít* igéknek *tanu*-alapszavából való deverbális névszó; a képző előtti magánhangzója az előbbinek hosszú *ó*, illetőleg *ú*, az utóbbié eredetileg rövid *u* vagy *o* tővégi magánhangzó, ami a hasonló hangzású másik szó hatása alatt utóbb megnyúlhatott. A 'consilium: tanács' értelmű szónak ilyen megnyúlt magánhangzójú alakjára biztos példa *oo*-s írásával Komj: SzPál 10: *tanoosaagoth* (NySz.).

4. SZILY KÁLMÁN „Tanulság és tanúság” című cikkben (MNY. XIV, 142—3) foglalkozik a 'studium stb.' jelentésű — ő így írja — *tanúság* szóval. Összeállítja adatait (fentebbi felsorolásunkban ezt követtük). SZILY az *l*-es és *l* nélküli alakok viszonya érdekl. Kimutatja, hogy 17 kódex adataiban nincsen *l*, s az *l*-es *tanolság* forma csak Ráskai Lea kódexeiben: CornK., DomK., HorvK. jelentkezik következetesen, azonkívül a GuaryK.-ben: 11: *tanulfag* és 126: *tanolfag*. SZILY szerint az *l* nélküli alak az *l*-esből lett, mégpedig úgy, hogy az a bizonyos „17 codex (talán több is van) . . . a *tanulság* szóból következetesen kihagyta az *l* betűt, éppen úgy, mint a *gyüöltség*-ből a második *l*-t”. — Én korántsem gondolom, hogy az *l* nélküli formák egyszerűen csak sajátos írásmódnak köszönik a létüket. Ez teljesen valószínűtlen, sőt ha valamelyik alak a másiktól lett, nem a *tanúság* ~ *tanóság* az. Lehetséges, hogy a *tanol* ~ *tanul* igéhez járult a *-ság* képző; az is megeshetett, hogy a *tanúság*-ba behatolt az igének az *l* eleme, azonban megfontolandó egy olyan magyarázat is, hogy az 1508-ból (DöbrK.) és a XVI. század első negyed-

ből (SándK.) adatalható -ss-es formákból elhasonulással változtak el az *ls*-et tartalmazó alakok, amelyek a XV. század végéről (GuaryK.) és az 1510—1521 közti időből (CornK.) való adatokban tűnnek fel először. — A *hamis tanóság* Telegdi Miklósnál: Evang. *hamis tanolság* formát ölt, vagy szövegyüléssel, vagy az *ó*-nak *ol*-lá való felbomlásával.

5. A MünchK.-ben: 66 stb. jelentkezik egy 'testor, testificor' értelmű (írva) *tanol* ige; ugyancsak *ellened tanolnak* a magyarja az „adversum te testificantur” latinnak a DöbrK.-ben: 436, ahol *hamis tanok* is előfordul; „hamysan read *tanulanak*” van GömK. 45 (NySz. a *tanul, tanol* címszó 2. '[testor, testificor]' jelentése gyanánt, míg az 1. jelentés a 'disco, studeo'). Nem kell külön bizonygatni, hogy a *tanó* ~ *tanú* főnévnek -*l* képzős igei származékával van dolgunk. Egy 1567-i levélben *tanolokat* a. m. *tanúkat*, azonban van benne *tanwkat* is (RMNy. III/2, 61 után NySz.).

6. A 'disco, studeo' jelentésű ige korai: kódexbeli és XVI. századból való adataiban nagyobb részét a *tanol* és *tanól* formát mutatja.

A *tanol* ~ *tanul* szerintem nem volt a *tanít* ige visszaható párja (így NyH.⁷ 77 is), és benne az *l* előtti magánhangzó eredetileg nem volt hosszú *ó* vagy *ú*. A *tanol* ~ *tanul*-ban én inkább gyakorító -*l* képzőt vennék fel. Ez jobban érthetővé teszi, hogy miért használatos tárggyal már korai adataiban (l. NySz.). Vagyis azt gondolhatjuk, hogy a *tanol* ~ *tanul* olyan viszonyban van eredetileg a *tanoxt* stb. ~ *tanít*-tal, mint a *vásol* 'vásol' a *vásít*-tal, vagy a *terel* a *térít*-tel, amihez a visszaható a *térül*.

Egy ilyen magyarázat — gondolom — összeegyeztethető azzal az etimológiával, mely szerint a *tanul* finnugor tartozékai: cser. *tunem*- 'tanul, szokik' és *tunékt* 'tanít, szoktat'; md. *tonadâ*-, *tonado*- 'tanul, szokik' és *tonaftâ*-, *tonavlo*- 'tanít, szoktat'; továbbá a szamojédból idevonható *tānamtan*- 'szokik, tanul' (NyH.⁷ 153).

PAIS DEZSŐ

LEVÉLSZEKRÉNY

N. J. B.-nak (MNy. XXIII, 538) és H. D.-nak, aki keresztnéve felől érdeklődik. — A *Dalma* név is az irodalmi eredetű nevek közé tartozik. E névadási szokásnak az az alapja, hogy az irodalmi művekből hallott vagy olvasott hős tettei, jelleme olyan mély hatást tesz a hallgatóra vagy olvasóra, hogy gyermekére is a kedvelt hős nevét ruházza rá, mintegy azt fejezve ki ezzel, hogy olyanná szeretné őt nevelni, mint amilyen a név irodalmi viselője. Az irodalmi névadásnak nagy hagyománya van nálunk: a XII—XIII. században élt *Achilles, Priamus, Roland, Olivér, Tristan* stb. nevek a Trója-regény, illetőleg a lovagköltészet kedveltségére vallanak (utóbbiakra l. PAIS: MNy. XXVIII, 324). A XVIII. század végének éledő nacionalizmusa ihlette Dugonics Andrást „Etelká”-jának megírására, és ennek nagy sikere teremtette meg a lehetőséget a *Zoltán, Gyula, Etelka* stb. nemzeti nevek számára. Persze ugyanakkor a külföldi szépirodalom is ad neveket, így pl. *Emília, Eduárd* vagy Osszián énekeiből (a skandinávoknál az *Osszián* maga is keresztnévvé lett) a nálunk 1825 körül feltűnő *Oszkár* és *Malvina*. (Az első magyar *Malvina* Dukai Takács Judit költőnő volt, akinek Döbrentei és Berzsenyi adta ezt a nevet 1817-ben). *Lilla* (Csokonai), *Csilla, Hajna, Csongor, Tünde* (Vörösmarty), *Melinda* (Katona) és társaik századunkban kapnak lábra.

A *Dalma* nevet Jókai Mór 1852 novemberében bemutatott hasonló című drámája tette népszerűvé (nemz. kiad. XXXVIII. k.), amely a nem sokkal azelőtt, ugyanazon év május 4-től kezdve a Pesti Naplóban folytatásokban megjelent „A

varchoniták" című kisregényének színpadra való átdolgozása (nemz. kiad. XXI. k.). Az erős hazafias érzéstől fűtött színműben, amelyet a Bach-rendszer alatt sikerrel játszottak a Nemzeti Színházban, a közönség magára ismert. A darab főszereplője *Dalma*, Oldamur kagán egyetlen leánya, akit atyja utódának nevel. Különösen nagy hatása annak a jelenetnek lehetett, amikor uralkodói jelmondata felől kérdezik és Dalma így felel: „A hazáért semmi áldozat sem nagy”. A megnyerő férfierényeket a női szív lágyabb kedélyvilágával egyesítő Dalma végül nemzetéért harcolva csatában hal meg. A szomorújáték utóéletéhez tartozik, hogy 1952-ben Szőnyi Erzsébet operát írt belőle.

Bár a *Dalma* nevet Jókai sikere tette keresztnévvé, s így keresztapának tulajdonképpen őt tarthatjuk, a név nem tőle származik. Készen találta már Vajda Péter 1839-ben megjelent „Atila halála” című beszélyében. A *Dalhon* kötet cím, valamint az ugyanott a „Mirmah” című Mátyás korabeli történetben olvasható *Dalolka* női név (I, 73) megadja a kulcsot a név előtagjához: női névül igen alkalmas *dal* szavunkhoz. Erre utalhat *Dalma* jelzője is: a *kedves szavu* (II, 161). Vajda szerette és szépnek tartotta a *dal* szót. „Eddigélé *Alkondala* volt a legkedvesebb leánynév nyelvemen” — írja az-„Atila halála”-ban (II, 99). (Talán < *alkony dala?*, de vö. *Valkoontala* a *Dalhon* első füzetében.) A *-ma* végződés is előfordul az „Atila halála”-ban, egy hun leány, később Attila menyasszonya: *Zelidma* romantikus nevében, amelynek alapjául *szelid* szavunk szolgált. — A *Dalma* név alakjának végső megformázásában szerepet játszott az a körülmény is, hogy vannak *dalma*, *dalmahodik* tájszavaink, illetőleg *Dalmad* és *Dalmánd* helységneveink is.

H. D.-ék születendő kislányuknak bátran adhatják ezt a költői csengésű és fogantatású nevet. Kár lenne nem-viselése által amúgy sem nagyszámú magyar neveink körét apasztani.

MIKESY SÁNDOR

Bulcsú. Az ilyen című közleménynek (I. MNy. LI, 433—46) egyelőre ez a folytatása. A II. résznek szánt „Nyelvészeti fejtegetések”-ből a „Származtatás” jelzésű szakaszokat kiszedettük. A szám összeállításánál a nem egészen 6 lap terjedelmű tételt félre kellett tennünk: mivel sok a közlendő és nem elegendő... a közlési hely. — Talán majd a következő számban jobban sikerül az eszkimók és a fókák között megteremtelnünk az egyensúlyt.

A SZERKESZTŐSÉG

Boros Jenő (Pilis) írja: Helyeslem, hogy a Magyar Encyclopaedia megjelenésének 300. évfordulóján (a címlapon ugyan 1653 van, valójában azonban 1655-ben nyomták ki) MIKESY SÁNDOR az *enciklopédia* helyett az egy szótaggal rövidebb *ismerettár* szót javasolja (MNy. LI, 495). Ha azonban megnézi a Pallas Lexikon „Enciklopédia” címszavát, akkor a mintául vett szókapcsolatra az említettek mellé még az 1840-ben kiadott *Ifjusági Ismeretek Tárá*-t is idézhette volna. Sőt azt is megtudhatta volna belőle, hogy Heckenast Gusztáv 1858 és 1864 között *Ismerettár* címen tíz kötetes lexikont boesátott ki. Bár így az elsőség érdemét elvitatom tőle, az egymástól független kétszeri megalkotás arra vall, hogy újszülötte nem minősíthető koresznak.

Szibinyáni Jank

Örülünk, hogy Hunyadi Jánost halálának ötszázadik évfordulója alkalmából éppen MELICH JÁNOS nagyértékű közleményével ünnepelheti a Magyar Nyelv és a magyar nyelvtudomány.

Reméljük, és különösen az öregbik és régebbi szerkesztő reméli, hogy folyóiratunknak hosszú időn át volt kitűnő szerkesztőjét és még hosszabb időn át minden tekintetben legeredményesebb munkatársát újra állandó támogatónként tisztelhetjük, és Vele együtt küzdhetünk a magyar nyelvtudomány további haladásáért.

A SZERKESZTŐSÉG

1. Arany Jánosnak „Szibinyáni Jank” románcából minden középiskolát járt magyar ember tudja, hogy *Szibinyáni Jank* (így a címben, l. a többek közt VOJNOVICH GÉZA, Arany János összes kisebb költeményei. É. n. 4°. Franklin-Társulat 159), *Janko Szibinyáni*, *Jank Szibinyáni* vagy egyszerűen *Jánk* (így Arany költeményében, l. VOJNOVICH: i. h.) nem más, mint *Hunyadi János*.

Úgy tudjuk, mert úgy tanultuk, hogy *Szibinyáni* is, *Jank*, *Jánk*, *Janko* is szerb nyelvi név, így fordul elő a szerb hősrégékben. Mindazok a jeleseink, akik a szerb hősrégékkel foglalkoztak, e hősrégeket lefordították, a szerb nevet *Szebeni János*-nak (értsd: *Nagy-Szebeni*), *Szebenvári János*-nak fordították.

Közülök elsőnek említhető SZÉKÁCS JÓZSEF. Műve: „Szerb népdalok és hősrégék”. Pest, 1836.; második kiadása: Olcsó Könyvtár 574—576. sz. 1887. Ebből idézem a következőket: „*Szibinyáni János*, egyszerűen *János*, *Janko*” (167—70); „*Jankó* vagy *Jankó Szibinyanin* (Szebeni János), *Hunyadi János* neve a szerb dalokban” (275); „*Szibiny*, az erdélyországi Szeben, innen: *Szibinyanin Jankó*, Szebeni János, azaz Hunyadi János” (292).

ROMÁNECZ MIHÁLY dolgozata: „A Szibinyáni-románczkör a szerb népköltészetben”; megjelent a pancsovai áll. főgimnázium 1889—1890. tanévi Értesítőjében (3—24). ROMÁNECZ a Jovánovics-testvéreknek Pancsován 1881-ben megjelent „Сибинянин Янко у народним песмама” című kiadványban közölt hősrégeket fordította. A fordításban a nevek így vannak: *Szibinyáni Janko*, *Jankó*, *Jank*, *Jánk*, *Ugrin Janko**, *Janko goszpodárunk*, *szebeni vár*, *Szeben vára* stb. ROMÁNECZ fordítása bevezetésében ezt írja: „Nemzeti nagy hősünk, Hunyadi János, a szerb népköltészetben Szibinyáni Janko neve alatt szerepel. Ezt a nevet a hős, egyik vajdai székhelyétől, Szebentől, vagyis a lat. Cibiniumtól s a szerb Szibinytól nyerte”. — ROMÁNECZ értekezését, fordítását (EPHk. XV [1891.], 572—3) SZAMOTA ISTVÁN ismertette, s a *Szibinyáni* név eredetére ezt a megjegyzést tette: A ROMÁNECZ által „fölemlített néphagyomány szerint Hunyady János a budai udvarnál gyakran megfordult István szerb despotától és egy magyar leánytól származott; van ezenkívül egy másik költemény, melynek címe: »Despot Stjepan Lazarević

i *Sibinjka*¹ *djevojka*, roditelja Sibinjánin Janka«, azaz »Lázárevics István despota és a *szebeni*¹ *lány*, Szibinyáni Janko szülei»; ebből sokkal jobban kimagyarázhatta volna, hogy miért nevezik a népdalok Hunyadi Jánost Szibinyáni Jánknak”. — SZAMOTA tehát azt tartja, hogy Hunyadi János szerbül nem azért *Sibinjánin*, mert (Nagy-)Szeben = szerbül *Sibinj* volt a vajdai székhelye, hanem azért, mert az édes anyja (nagy-)szebeni *leány* = szerbül *Sibinjka djëvõjka* volt. — A szerb hõsregékben Janko Sibinjánin édesanyjának *Sibinjka djëvõjka* mellett *Sibinka* és *Sibinkinja* is a neve (l. BOGIŠIĆ V., Narodne pjesme . . . Biograd, 1876. 25—8). Helységek, tartományok, országok neveibõl közönségesek az ilyen nõi megjelölések a szerb és horvát nyelvben; vö. *Bëckinja* ’Bécsbõl való, bécsi nõ’, *Madžarka* ’magyar nõ’, *Srijemka* (Tako pjeva Srijemka gjevojka) ’szerémségi nõ, leány’, *Biògratka* ’belgrádi nõ’, *Zadárka* ’zarái nõ’ stb. (l. IVEKOVIĆ—BROZ szótára; a képzésre vö. MIKLOSICH, VglGramm. II, 143 és VONDRÁK, VglGramm. I², 551, 552). — Azt hiszem azonban, hogy ha Hunyadi János szerb hõsregékbeli neve az anyja nevébõl alakult volna, az nem *Sibinjánin*, hanem *Sibinjčín* vagy *Sibinkinjin* lett volna. Így érzi ezt a nyelvérzékem is (vö. ó-egyházi szláv Cod. Mar., Cod. Zogr. Márk 6: 3.: *syn mariinš*; Assem.-ból VONDRÁK, VglGramm. I², 541 *bogorodičinz* = Vulg.: „filius Mariae”). — Így is, úgy is a végsõ forrás Nagy-Szeben szerb *Sibinj* neve volna, s ez az, amit én nem fogadok el, s másképpen magyarázok.

SZEGEDY REZSÕ nagy érdemeket szerzett magának a magyar és szerb népköltészeti hagyományok vizsgálata terén. Hunyadi Jánosra vonatkozó dolgozatai: 1. Hunyadi János rigómezei csatája a régi horvát népköltészetben: Ethn. XXIII [1912.], 1—15, 65—78, 144—55: „Magyar János, az a híres János vajda”, Magyar János, a *szebeni vajda*, pihen *Szebenvárban*”, „Sibinja[n]in Janko — *Szebeni János*” (10, 71, 73 stb.). — 2. A délszláv népköltészet „Filip Mađarin”-ja: Ethn. XXV [1914.], 292—8: „*Szebeni János* ~ Sibinjanin Janko” (297). — 3. Ki volt Jankó Szibinyáni?: Ethn. XXVIII [1917.], 35—42: „*Szebeni János, szebenvári urak, Szeben szép leánya, Szeben tanácsa*” stb. (38—40 stb.).

2. Amennyire az ide vonatkozó irodalmat átkutattam, úgy látom, senki sem vizsgálta meg a két vezetéknev: *Hunyadi János* és *Szebeni János* közti ellentmondást. Mi az ellentmondás oka? A Hunyadi család származásából ered-e vagy Hunyadi János születése helyébõl, pályafutásából, tetteibõl érthetõ-e?

Az a megoldás, amelyet a Hunyadi család származására vonatkozólag VENCZEL GUSZTÁV elvül felállít, nem kielégítõ. „A magyar nemzeti hõsmondáról” címû értekezésében ugyanis azt írja, hogy a mondai állítások „mondai, nem pedig történeti szempontból méltatandók” (Reguly-album. Pest, 1850. 81). Nem kielégítõ, mert az emberi értelem a mondában is a valóság magját akarja látni, azt keresi. — Az az értelmezés sem kielégítõ, amelyet GREGUSS ÁGOST „Arany János balladái” címû mûvében vallott. Szerinte „*Szibinyáni* a. m. *Szebeni*, mert Hunyadi Jánost Nagy-Szeben (Cibinium) városából vagy legalább e város mellékérõl származtatják” a szerb hagyományok, „*Jank, Jankó* meg a. m. János”. „*János*” (Jeles Írók Iskolai Tára I. szám. 1880.² 36). Igaz, van szerb hagyomány, amely Hunyadi szerbnek, sõt szerb fejedelemnek mondja, de olyant nem ismerek, amely születése helyül Nagy-Szebent mondaná.

¹ Én emeltem ki.

Hol, melyik helységben született vagy születhetett Hunyadi János? Hol, merre lakott apja, lakott ő maga családjával? — Sem történeti, sem mondai forrásban sehol sem olvastam, hogy akár az apja, akár ő maga családjával Szebenben vagy Szeben környékén lakott volna. — Hunyadi János TELEKI JÓZSEF (Hunyadiak kora I, 59) szerint 1387 körül született. KARÁCSONYI JÁNOS (Turul XIX [1901.], 50) szerint is 1394-ben legalábbis hét éves volt. Ha igaza van KARÁCSONYI-nak, hogy Hunyad várát atyja nem 1409-ben kapta — kitől? KARÁCSONYI (Turul XIX, 52) nem mondja —, akkor Hunyadi Hunyadon születhetett. Az 1470 körül író Chalkokondylas is azt mondja, hogy Hunyadi János Erdélyben, Hunyadon született (l. DARKÓ kiad.), s TELEKI (i. m. I, 57) is ezt tartja legvalószínűbbnek. Csakhogy a várát illetőleg a történettudósok KARÁCSONYI feltevését nem fogadják el. A várát atyjának Zsigmond király adományozta 1409-ben (l. CSÁNKI V, 3, 6, 46, 47; az ide vonatkozó irodalmat l. HÓMAN—SZEKFI II, 636), s az emlékek atyját, Vajk vitézt 1414-ben nevezik először *Hunyadi*-nak (l. CSÁNKI V, 47). — De persze mindez nem dönti el Hunyadi János születése helyét. Hunyad 1409 előtt is vár. Egy 1364-ből való oklevélben olvasni: „*Vbul* de Hunyad et Pauli dicti Beseneu de Chycho *castellanorum* nostrorum” (TelekiOkl. I, 133). Az adatot *Vbul* (olv. *Übül* > *Öböl*) neve nélkül CSÁNKI (V, 46) így közli: „Castellanus de Hunyad (1364: gr. Teleki cs. oklt. I. 133)”. Ez az *Übül* > *Öböl* a Hunyadi családnak nem volt a tagja. — Alább szólni fogok arról, hogy Hunyadi atyja egy ideig talán Zágráb vidékén is élt, állítólag ott nősült, s állítólag ebből a házasságából — első házasságából — született Hunyadi János (l. MANGOLD LAJOS, A magyarok oknyomozó tört. Bp., 1903.⁴ 128 jegyz. 379).

Száz szónak is egy a vége: Hunyadi János nem születhetett az erdélyi Szebenben, sem Szeben környékén. *Szibinyánin Jánk* = *Szebeni János* neve tehát Nagy-Szebennek mint születése helyének nevével nem magyarázható. — Lakni sem lakhatott Nagy-Szebenben vagy környékén, a *Szibinyánin* név így sem értelmezhető. Birtokai sem voltak Szeben környékén (l. „H. J. birtokai 1456-ban” című térképet HÓMAN—SZEKFI II, 440—41 közt). Viselt tisztségei sem kötötték Nagy-Szebenhez. 1439-ben szörényi bán (mások szerint öccse volt szörényi bán), 1441-ben Nándorfehérvár kapitánya, később Ujlaki Miklóssal, majd egyedül erdélyi vajda, 1446-ban Magyarország kormányzója, később „comes perpetuus Bistriciensis”. Erre nézve vö.: 1446. Decretum: „Nos Joannes de Hunyad . . . regni Hungariae gubernator generalis et waywoda Transsilvanus” (Mill. Törvtár I, 302); DubnKr. ed. MFLOR. III, 196; — az 1454. évi decretumban „perpetuum comitem *Bistriciensem*”: az 1896. évi magyar fordításban *bihari*?? (Mill. Törvtár I, 316), de l. H. J. birtokai térképét is. Hunyadi lakott Hunyadon, Kolozsvárt (itt született 1440-ben Mátyás fia), Gyulafehérvárt, Zimonyban (l. MonHung. Írók VIII, 383—4 és MNy. XI, 347), Nándorfehérvárott, bizonyára Budán is; Nándorfehérvárott halt meg, Gyulafehérváron temették el (l. DubnKr. i. h.). Hogy tehát Nagy-Szebennel valami állandóbb kapcsolata lett volna, hogy pl. szebeni ispán vagy királybíró lett volna, annak sehol semmi nyoma sincsen (l. a szebeni ispánok, királybírák névsorát PESTY FRIGYES, Az eltűnt vármegyék II, 102—7).

3. Az emberi értelem — mint fentebb is megjegyeztem — a mondában is keresi a valóság magvát. Hunyadi János esetében is keressük, hogy a szerb—horvát—bolgár hősi énekek *Janko*-ja, *od Sibinja Janko*-ja (így sokszor), *Ugrin Janko*-ja, *Ugrišić*-a miért *od Sibinja*, miért *junak Sibinjanin*? Mi itt *Sibinj*,

Sibinjanin értelme? Nagy-Szeben-e ez, vagy talán a névnek más az értelme, jelentése?

A valóság magvának a megközelítésére három feltevést tudok megkockáztatni. Az első csak ötletféle, mégis szólok róla. A második feltevésben megvan a valóság látszata, de csak a látszata, s az a látszat csak újabb keletű, amennyiben Nagy-Szebennel kapcsolatos. Harmadik feltevésem sok tekintetben bizonyítható, hitem szerint bebizonyítható.

Első feltevésem vagy ötletem Hunyadi atyjának egy állítólagos lakóhelyével függ össze. Hunyadi atya egy ideig állítólag „Zágráb környékén élt, és ott vette nőül bizonyos Szapolyai János leányát. Ebből a házasságból született Hunyadi János” (I. MANGOLD LAJOS i. m. 128 jegyz. 379). — Horvátországban (az egykori Szlavónia=Horvátországban) ma három *Sibinj* (olv. *Szibiny*) nevű helység van: 1. Krmpotski-*Sibinj* falu, Novitól nem messze, Modrus-Fiume megye (Rečnik mjest. Beograd, 1925.); 2. Krivoputski-*Sibinj* kis falu (zaselak), Lika-Krbava megye (Rečnik: i. h.); 3. *Sibinj*, a Száva menti Bródtól északnyugatra, Pozsega megye (Rečnik: i. h.); LIPSZKY, Rep.: „*Szibin* cr., *Sibin* illyr. (Olv. *Szibin*.) Pagus, Regim. Brodense”; Hnt. 1873. 157, 1271: „*Szibinj*, falu . . . a gradiskai végezdred *Szibinjei* századának: *Szibinjer* Bezirk” területén; CSÁNKIBAN nem találtam meg. — Volt Horvátországban, Zágráb megyében a Kulpától délre egy **Sibinj* falu; neve részben magyar alakban *Zebin* olv. *Szëbin* megvan István szlavóniai (= régi Szlavónia) bánnak Podgoria vár tartozékait tárgyazó 1249/1421. ítéletlevelében. Az ítéletlevelél (ÁrpÚjOkm. VII, 290—300) tele van határjelölésül szolgáló magyar fa- és hegynevekkel: *bercz, holm, horozt, keurus, nar, nyr, nyrffa, scil.* Az ide vonatkozó hely ez: „Item prima meta terre Grabrounicz, quae est Borconis cum generacione sua, incipit ab aquilone, vbi fons *Zebin* cadit limfam *Cupchina*”. Kupcsina folyó Kupcsina és Blatnica helységek közt a Kulpába szalad, s mindez Zágráb megyében (I. Rečnik: i. h.); *Kupčina* folyó és falvak Zágráb megyében. LIPSZKY, Rep.; Hnt. 1873. 147, 148, 709; ORTVAY, Vízr.; DICKENMANN, Hydronomie des Savesystems. Bp., 1939. 202). E területtől keletre, ugyancsak a Kulpa folyótól délre Zágráb megyében van Zrinj, a Zrínyiek ősi vára; Sziszecktől északra ugyancsak Zágráb megyében van Turopolje — mindmegannyi a középkorban magyar hatás alatt állott terület. Az ötlet az, hogy Vojk első házasságából való János fia ilyen Zágráb megyei *Sibinj*-ben született, a többi gyermek meg az apa más lakóhelyén második házasságából. Innen János fiuk *Sibinjanin*—*Szebeni* ragadványneve, mert hiszen családnevek ekkor még nincsenek, nem öröklődnek. Ismétlem, a feltevés csak ötlet.

Második feltevésémmel kapcsolatban megvan a valóság látszata. „Rien ne fait tant de mal dans le monde, qu’un mensonge, qui ressemble à la verité” — mondja egy francia közmondás. A „mensonge (hazugság)” szót én most tudományos feltevésnek fordítom, s azt mondom: második feltevésem olyant állít, ami fedhetné az igazságot. Nagy-Szebennél, Szeben vidékén a törökkel Hunyadi idejében több ízben voltak harcok, ő ott több ízben harcolhatott. Egy kései szerb krónika írja: „Въ лето 6945. [= 1437.] bystъ прëšbstviye cara Murata sъ vlasi na Ugrë podъ *Sibinъ*”: „6945 [= 1437.]-ben bejött Murat szultán oláhokkal magyar földre *Szeben* alá” (I. SAFARIK, Okázky . . . V Praze 1870. 77). Úgy tudjuk, hogy a törökök Albert király uralkodása idején (1437—1439.) akadálytalanul raboltak Erdélyben, s a török veszély I. Ulászló alatt (1440—1444.) csak növekedett. 1442 márciusában bejött Erdélybe Mezőid bég, s Hunyadit legyőzte Gyulafehérvár és Marosszentimre közt: „ad campum,

ville sci emerici” (Turóci 1488., augsburgi meg brünni kiadás). Erre Hunyadi rövidesen új sereget gyűjtött, s Mezid béget „in quodam vico partium predictarum” döntően megverte (Turóci i. m.) azaz a „partes predictae” = Gyulafehérvár—Szent Imre. A harcban maga Mezid bég is, fia is elesett. E győzelemben köztudomás szerint nagy része volt Kemény Simon önfeláldozásának is. Mezid bég halálán a szultán nagy haragra gyúlt; újabb sereget küldött, s ezt Hunyadi Vaskapunál szintén legyőzte.

Hazai kútfők úgy tudják, hogy a Mezid bégen aratott diadal „nem igen messze Givlafejervárnál” volt (l.: Székely: *Chronica*. 1559. 205b; Heltai: *Chronica*. 1575. 85: „egy faluba meg kezdé őket verni vágni” és fentebb Turóci). A külföldiek közül Chalkokondylas (1470 körül) Szebent említi (l. DARKÓ kiadását; TELEKI, A Hunyadiak kora I, 284—93), egy kései szerb évkönyv meg „na Vlache”-t (= Oláhország) említ (vö. „Vъ lѣto 6950 [= 1442.] ubi Ianьkuъ Mezitbega na Vlache. Marta. ke”: ŠAFÁRIK i. m. 77). A magyar történettudósok közül Hunyadi e diadalmát elsőnek ENGEL JÁNOS KERESZTFÉLY (1770—1814.) kapcsolta Nagy-Szebenhez, s utána egyesek a vereséget Szentimréhez, a diadalt Nagy-Szebenhez, ismét mások mindkettőt Gyulafehérvárhoz stb. kötötték (l.: MANGOLD: i. h.; HÓMAN—SZEKFI II, 635). A helység kérdését VESZELY KÁROLY „Hol verte meg Hunyadi János Mezid béget?” című (Száz. 1879. Kirándulás 134) értekezésében beható vizsgálat alá vette, s meggyőző érvek: Lépes György, gyulafehérvári püspök eleste és emlékfelirata, s ennél döntőbb bizonyíték: Hunyadinak egy adománylevele alapján kimutatta, hogy Hunyadi Mezid béget „nem messze Gyulafehérvártól tette tönkre, verte meg”. Ezt a felfogást a SZILÁGYI-féle Millemiumi Történetben magáévá tette FRAKNÓI VILMOS is; az ütközetet szentimreinek nevezi, színhelyét a Maros jobb partjára, Gyulafehérvár és Szentimre közé helyezi (l. az ott levő rajzot). Nagy-Szebenről tehát, mint a győzelem helyéről sem a magyar, sem a szerb kútfők nem szólnak. Mezid bég neve tudtommal a szerb—horvát—bolgár hősrégékben elő sem fordul, aztán meg e diadalra rögtön jött a vaskapui, amely az előbbit túlszárnyalta. — Mindezek figyelembevételére alapján mondom, hogy ezen második feltevésemnek megvan a valóság látszata, de csak a látszata. Hunyadi János nem azért *Sibinjanin*, mert Mezid béget leverte *Szeben*-nél, és mert Mezid bég az ütközetben halálát lelte.

4. Harmadik feltevésem történeti, filológiai és nyelvtudományi érvekre támaszkodik. Szerintem a legrégebb szerb és horvát hősrégékbeli *Sibinj Grad*, *Sibinj*, *od Sibinja*, *cijela Sibinja*, *Sibinjsko*, *Ugrin Janko vojevoda*, *Sibinjanin junak* kifejezések a. m. *Erdély vára*, *Erdély*, *egész Erdély*, *Erdélység*, *Magyar János vajda*, *az erdélyi hős*.

A legrégebb ide vonatkozó hősrégéknek a következőket tekintem:

1. „Janko i Sekula” (l. VUK STEF. KARADŽIĆ, *Narodne srp. pjesme*. U Lipisci. 1823. II, 299—303, röv.: Nar.; 2. VUK STEF. KARADŽIĆ, *Srpske narodne pjesme*. Beograd, állami kiadás. VI[1899.], 31. és 32. számú ének, röv.: Srp.; 3. BOGIŠIĆ V., *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa*. Biograd, 1878. I, 8. számú ének, röv. Bog., — Kérdés, feltevésem bizonyítható-e, illetőleg bebizonyítható-e?

A) Hunyadi latin emlékeinkben: „waywoda Transsilvanus” (1446. *Decretum*: Mill. *Törvtár* I, 302; Turóci); „voyvoda transsilvanus” (DubnKr. ed. MFLORE.). A magyarokban: „János Vaida”, „János Vayda” (több helyen Székely: *Chronica*. Krakkó, 1559. 205b; Heltai: *Chronica*. 1575. 85 stb.; Pethő Gergely: Röv. m. *cronica*, 1660. L. 4. b.). Vramecz: *Kron*. 1578. 47—8

kaj-horvát nyelven így nevezi: „*Janko Voiuoda* (keze ie zual Huní) *Jerdelzki, Janko Voiuoda* [több helyen], *Janko Voiuoda* vmre vZemlini i pokopan be vJerdele varase Belgrade”. — A szerb évkönyvekben *Jankulb, Jankulb* (több helyen) „vélikyj vojevoda Honjadь Janoš” (l.: ŠAFARIK i.: m. 77–80; HASz. *Jankul* al.) a neve. — A fent idézett legrégebb szerb hősrégékben sokszor egyszerűen *Janko* vagy *Janko vojvoda, Janko vojevoda*. Nar. 303 egyszer ezt olvassuk: „Da ti ga Bog, *Сибиньска bojogoa!* | Da gobujesh цара на Kocoby, | Kaky б’ нама bjery octabio?” SZÉKÁCS (171) ezt így fordította: „Ha sikerül *szebenvári vajda* | Meghódítnod Rigómezőn a czárt, | Minő vallást adnál te minékünk?” — Történeti szemmel nézve a „*Сибиньска bojogoa*”-t, nem mondhatjuk, hogy Hunyadi *Szebenvár vajdája* lett volna, ellenben *Erdély vajdája* volt ő. — A *Сибиньско* (ez a nominativus, *Сибиньска* genitivus)¹ előfordul Bog. 25, 27 is: Племенити збор збораху свјетла сибињска госпога, млади Сибињани, | угрин Јанку подаше шестопера буздохана, Сибињскоме бану. SZEGEDY fordítása (Ethn. XXVIII [1917.], 38, 40: „*Szebenvári* nemes urak egybegyűltek, tanakodnak, *Szebenvári* urak; | Igyen juta Magyar János híres hős buzogányhoz, *Szebenvárnak bánja.*” *Сибиньско*-t tehát SZEGEDY is *Szebenvár*-nak fordítja, bár ő is jól tudta, hogy Hunyadi nem volt sohasem *Szebenvár bánja*, s jól tudta, hogy *Сибиньско* nem lehet a. m. *Szebenvár*.

Nyelvileg *Сибиньско* -sko képzős melléknév → főnév. A -sko képző a szerbben is, a horvátban is tartományok, nagyobb vidékek képzője is. Olyanféle, mint a magyar -ság, -ség; vö. *Erdélyiség* 'Erdély' (EtSz.), *Ormányság, Szilágyság* stb. Pien képzésű szerb és horvát nevek a többek közt: *Gacko*, egykor egy vidék neve Hercegovinában (l. HASz.), *Jastrebarskó = Jaska*, Zágráb megye egy kerülete (l. HASz.; ma a szerb és horvát nyelvben a -skó melléknévképzős neveknek csak -skí, -ská, -skó alakja van, innen a főnevesült alakban is így). Más szláv nyelvi példák: cseh *Rakousko*, ma *Rakousy* 'Austria', *Rusko* 'Oroszország', *Polsko* 'Lengyelország', *Valašsko* 'Morvaországban', *Kaldsko* = német *Glatz* stb.; szlovák *Slovensko* 'Szlovákia', *Sedmohradsko* 'Erdély' stb.; lengyel *Polska* 'Lengyelország' stb.

A kifejtettek alapján nyelvileg a szerb és horvát hősrégék *Сибиньско*: *Sibinjisko*-ját *Szibiny-ség*-nek fordítom, s 'E r d é l y - s é g, E r d é l y' értelmet tulajdonítok neki.

B) A szerb és horvát hősi énekek szerint Janko vojvoda hazája, lakóhelye: *Sibinj grad > Sibinj*, innen neve *od Sibinja Janko*. Hazájának *Sibinja* is a neve, amit Srp. 164 következő helye bizonyít: „Оправи их у Сибињу граду, | Да потурче цијела Сибиња.” Fordítása: „Küldd el őket, *Szibiny várba*, | Hogy törökké legyen egész *Szibinya*.² *Сибинь град > Сидинь*-re sok adatot idézhetni a jelzett hősrégékből, úgyszintén „од Сибиња Јанко”-ra. Megelégszem közülük a következő jellemzőkkel: а) „Ситан ферман царе оправио, | Пође ферман уз Урумелију. | Докле дође у Сибињу граду | А на руке од Сибиња Јанку” (Srp. 159). Fordítása: „Apró rendeletet küldött a szultán, | Megy a rendelet Rumélia mellett, | Amíg el nem ér *Szibiny várba*, | Még pedig *Szibinyből* való Janko kezébe”. — б) „Ќињигу пише

¹ A *Сибиньска bojogoa*-ban *Сибиньска* HADROVICS LÁSZLÓ és HASz. (XIV, 899) szerint melléknév nőnemű nominativusa, amely a *vojvoda* főnévvel genus tekintetében formailag egyezik.

² HADROVICS LÁSZLÓ szerint *u Sibinju gradu* csak hímnemű locativus lehet, még ha az értelem accusativust kívánna is. A *da poturčie cijela Sibinja* mondat értelme pedig: „hogy eltörökösítsék az egész Sibinj-t”. Itt a *cijela Sibinja* egyes genitivus.

царе Отмановић | Посла је ју у Сибињу граду | А на руке војеводи Јанку | Чу ли мене, од Сибиња Јанко.” (Srp. 162). Fordítása: „Levelet ír Otmanović szultán, | Menezsti (küldi) azt Szibiny várba. | Még pedig Janko vajda kezéhez | Hallgass reám (halld), Szibinyből való Janko . . .” — γ) „Хоћу моју сигу покупити, и на Сибињ тебе ударити” (Srp. 159). Fordítása: „Össze fogom hadamat gyűjteni, | S Szibinyen téged megtámadlak”. — δ) Hunyadi Jánosnak od Сибиња Јанко neve a hősregékben igen sokszor fordul elő, magában az egyik legrégebbnek tartottban, a „Јанко и Секула” címűben is hatszor (Nar. 299—303; SZÉKÁCS 167—71).

5. Az a meggyőződés, hogy a szerb és horvát *Сибињ град = Sibinj grad* félig átvétel, félig fordítás Erdélynek *Septem Castra* (ScriptRerHung. I.: ZIMMERMANN—WERNER, Urkb. III.) alapján keletkezett hazai (magyarországi és erdélyi) német *Sibenburg* nevéből (ChronMonac.: ScriptRerHung. II, 61; KépKr.: „Die Simburg”, változat: *Simburk, Sibenburg, Sybenburg*: i. h. I, 286; Windecke Eberhard † 1442 kör.: „die Sibenburg”: PESTY i. m. 323) (német *burg* = szerb és horvát *grad*). A német *Siben* (rövid *i*-vel) fordítatlan maradt, a *burg*-ból meg *grad* lett. A német név másik alakja *Sibenburgen* (ScriptRerHung. II, 285; változat: *Sibenpurgen, Sibenpurgenn*: ScripRerHung. II, index; *Sebinburgen, Sebinbürgin*: i. h. index; *Sebinburgen*: ZIMMERMANN—WERNER, Urkb. IV.; *Sibenburgen*: i. h. III.; *Sybembürgen*: Honterus 1532.); ma és már régebben is *das Siebenbürgen*: (KELEMEN—THIENEMANN, Német—magyar szótár).

A német név eredetéről sokat írtak (ROESLER, Romän. Studien 133; HUNFALVY PÁL: NyK. VI, 214—20 és MEthn. 450; PESTY: MgHn. I, 307—24). Hogy azonban a *Sibenburg* stb. névben nem *Szeben* (Hermanstadt ~ Sibiu) váráról van szó (így ROESLER, HUNFALVY, PESTY: „kell¹ hogy egy korán elenyészett vár ugyanazt a nevet viselte legyen”: NyK. VI, 215), nézetem szerint ma már vitán felül áll. ZIMMERMANN—WERNER I—IV. kötetében egyetlen egy *Castrum Cibiniense* (ez volna a latin alakja) = *Castrum Hermanni* adatot sem találtam. *Hermansdorf*, majd *Hermanstadt*, s nem *Hermansburg* volt a német név, s ma is *das Hermannstadt* Szeben német neve (l. KELEMEN—THIENEMANN).

A német *Sibenburg, Sibenbürgen, Siebenbürgen* nevet korán lefordították a lengyelek, a csehek és a tótok. A) *Sibenburg*-ból: lengyel *Siedmiogród, Siedmigród* (LINDE, KonInl.); így is: *Siedmiogrodzkaziemia* (LINDE) | szlovák *Sedmohrad* (BERNOLÁK); ma: *Sedmohradsko* (JANKOVICS, KÁLAL, Slov., HVOZD.); kel. szlovák *Sedmoracki kraj* (CZAMBEL, Slov. reč.). — B) *Siebenbürgen*-ből: cseh *Sedmíhrad* (JUNGM.); *Sedmíhrady* több. (RANK); ma és régen is így is: *Sedmíhradsko* (JUNGM., RANK, MASARYK, Lex. — A szlovák *Sedmohrad* alapján valószínű, hogy volt a csehben régen is *Sedmíhrad* ~ *Sedmohrad* is, de adatot rá egyelőre csak JUNGMANból tudok idézni). — Az oroszban *Transilvaniya* (PAWL.), de van *Semigradskaja zemlja* (LINDE), *Semigradsje, Semigradskije* Альпы (BARSOV, Očerki 111, 285, 361). A XIX. században KOČUBINSKIJ a latin *Transilvania* alapján Erdélyt oroszul *Zalesje*-re fordította (PESTY, MgHn. 309 *Siebenbürgen* al.). — A mai bolgárban *Sedmigradsko* (WEIG.—DOR.).

A német *Sibenburg* 'Erdély' névnek félig fordítása, félig átvétele a szerb és horvát hősregék szerb és horvát *Sibinj grad*-ja. Bizonyos, hogy volt *Sibinj grad* alakja is, amit a hősregék ilyen váltakozásaiból következtettek: *Сибињка* és *Сибинка, Сибинкиња* (sokszor) (Bog. 25—28). Hogy ilyen fordítás e hős-

¹ Én emeltem ki.

regékben megtörténhetett, arra felhozom, hogy hiszen a szerb és horvát hősregék megindulásukban „tudós” eredetűek, literátus emberek alkotásai, s aztán tudjuk, hogy például Zsigmond király idejében Budán nagy lovagi, bajnoki mérkőzések voltak, amelyeken a balkáni országok fejedelmei, vitézei, lovagjai részt vettek. Hervoja = Hrvoja († 1416.) Missaléja kiadásában le van írva, kik vettek részt 1412-ben Budán egy ilyen lovagi mérkőzésen. Ott volt Hervoja is (l. JAGIĆ—THALLÓCZY 113—4). A német nyelv Zsigmond alatt mint társalgási nyelv erősen terjedőben volt, s később is. Egy ilyen félig átvétel, félig fordítás tehát lehetséges volt akkor is.

Ez a *Sibin grad* = Erdély vegyült Nagy-Szeben szerb *Сибин* és *Сибинь* nevével, s a hangalaki egybeesés folytán könnyű volt az egybeesésnek s ebből idővel a félreértésnek megtörténnie. Hogy ilyen félreértések — népetimológiaiak — mindig voltak, mindig lesznek, a sok közül felhozom, hogy a magyar krónikákban *Sibenburg* neve *Sebinburg* alakban írva is előfordul (l. fentebb és *ScriptRerHung.*), holott a német *siben* > *sieben* 'hét' szónak sohasem volt *sebin* alakja. A szerb évkönyvekben és a szerb hősregékben Szilágyi Mihálynak, Hunyadi sógorának *Силогагевикъ Михаль, Свилогагевикъ, Свилагевикъ* (l. ŠAFARÍK, Okázky 79—80), *Свилогевуф, Мухајло* (Bog. 67) neve fordul elő. A nevek a szerb *sila* 'erő', *svila* 'selyem' szóval keveredtek egybe. — Amikor így a németből félig fordított, félig átvett szerb *Sibin grad* = Erdély Nagy-Szeben szerb *Sibin* ~ *Sibinj* nevével egybeesett, a további azonosításnak mi sem állt útjában. Hiszen vannak városokról elnevezett országok is. Így például a XVI. századtól latin *Moschouia* = magyar *Muszka-*, *Muszkaország*, latin „Austria, Pannonia superior — *Betsország*” (l. SZIKSZAI—UJLAKI 1619. és *ÉtSz.*) stb. A *rác*, *Rácország* név is a szerb *Rásb* vára nevéből való (vö. MNy. V, 388). Azután tudunk eseteket a szerbből is, hogy *-grád* 'vár' összetételű helynevek országnevekké lehetnek, lesznek. *Misírgrád* a szerbben Kairónak s aztán Egyiptomnak a neve (vö. HASz. *misír* a. és szerb évkönyvekben: „*Grads misyrb sirěčb egyptb*”: ŠAFARÍK i. m. 83). És van a szerb hősregékben arra is adat, hogy a *grád* a. m. 'ország'. A szerb hősregékben van *Erdelj grad* is; vö. *pod Erdela grada* 'Erdély vára alá', 'Erdély országba' (HASz.), holott *Erdély vár* nevű vár, helység nem volt és nincsen; így értelmezem a hősregék *Mađar grad*, *Leđan grad* 'Magyarország, Lengyelország' neveit is (HASz.).

Fentebb láttuk, hogy Hunyadi *Сибиньска војвода*; ugyanő a hősregékben *сибиньски бан* (Bog. 27: „Ugrin Janku . . . sibinjskome banu”; uo. 64: „Ugrin Janka vojvodu, *sibinjskoga bana*”), de ugyanő e hősregékben „Mađar Janko od *Erdel-krajine*” (HASz.). Itt *Sibinjsko* = *Erdel krajina* 'Erdély'. Megcáfolhatatlan bizonyíték ez utóbbi adat *Sibinjsko* és *Erdély* azonossága mellett, mert mindkettő Hunyadi Jánosra vonatkozik. A szerb hősregékben van „Miloš Ugrinjanin *Ardeljski ban*” (Bog. 54 és HASz.), van „od *Erdelja ban*, *Jerdelja ban*”, van *vojvoda herdeljski* (HASz.); az évkönyvekben előkerül *Janoš herdeljski vojvoda* (ŠAFARÍK i. m. 83 és HASz.), de ez nem Hunyadi János; az utóbbi Szapolyai János.

Még csak azt említem meg, hogy a hősregékben Erdélynek *Sibinja* neve is van; vö. „Opravi ich u Sibinju gradu, | Da poturče *cijela Sibinja*” (Bog. 164—6). Fordítása: „Küldd őket *Szibinységbe*! Hogy törökké legyen egész *Szibinység*.”

A szerb név *cijela Sibinja* (értsd: *zemlja*). Az *erdeljski* = *sibinski* azonosítást szinte döntő módon támogatja a Vitezoivé krónikájában (12.) szereplő következő adat: „Janko, vojvoda *herdeljski aliti sibinski* . . . bi položen na

ugerskoj zemlji gubernator” (HASz. i. h.). Magyarul: „Janko erdélyi avagy szibini vajdát... Magyarországon megtették kormányzónak.”¹

A kifejtettekkel, azt hiszem, sikerült a hősregék *Sibinj grád*, *Sibinj*, *Sibinja* (értsd: *zemlja*, *krajina*), *Sibinjsko*, *Sibinjánin* kifejezéseikhez a valóság magvát megtalálnom. *Sibin grád* > *Sibinjgrád* kiindulásában félig átvétel, félig fordítás Erdélynek XIV–XV. századi német *Sibenburg* nevéből, s ez Nagy-Szeben-nek² szerb *Sibin* ~ *Sibinj* nevével a hangalaki azonosság miatt korán egybekeveredett. *Sibinjánin* eredetileg a. m. 'erdélyi férfi', *Sibinka* (változat *Sibinjka*, *Sibinkinja*) meg 'erdélyi nő, leány' (a szerbben van *Erdeljanin* 'erdélyi férfi': HASz.); *Sibingrád* > *Sibinjgrád*, *Sibinjsko*, *Sibinj*, *Sibinja* (*zemlja*, *krajina*) meg a. m. *Erdély*. A szerbben egyébként volt, van *Erdelja grád*, *Erdeljkrajina*, l. fentebb; *Erdelj*, *Hèrdelj*, *Jèrdelj* = *Erdély*; *Erdeljac*, *Ardeljac*, *èrdeljski*, *hèrdeljski* (HASz. és ÈtSz. *Erdély* al.).

A kiinduláskor tehát *Hunyadi János* és од *Субурья Янко* vezetőknév közt az a különbség, hogy az utóbbi a. m. *Erdélyi Jankó*. — Hogy Hunyadi Jánost magyarul *Hunyadi Jankó*-nak is hívták, bizonyítja Székely István *Chronicája* (Krakkó, 1559.), ahol a 204–5. lapon ezt olvassuk: „*Huniadi Ianko* az *Erdel'i* vaida... *Huniadi Ianko* által... *Huniadi Ianosrol*... *Hvniadi Iános* Hauasfelföldi nemzet vala... stb.” Nyilván Székely Istvánból *Vramecz*: *Kronika*. 1578.: „*Janko Voiuada* (keze ie zual *Huni*) *Jerdelzki*” az 1445. évnél.

6. Végül pár szót szólok Hunyadi János *Jank*, *Janko* s apja *Vojk*, *Vajk* nevééről. Az írott *Jank* magyar beszédben csakis *Jánk*-nak, *Jank*-nak meg *Jankó*-nak hangozhatott. A *Jánk* név a magyar *János Ján* (vö. „comes *Jan*” MFLO. II, 174) rövidült alakjának -k kicsinyítő képzős származéka; vö.: *Györk* helynév Heves és Pest megyében (CSÁNKI I, 28, 62); *György*-ből; *Lack* személynév (vö.: „Stephani filij *Lacz*k, Stephano filio *Lacz*k vauyoda transsilvano”: *DubnKr*. ed. MFLO. III, 149; ugyanó „Stephanus filius *Lacz*k, Nicolay filius *Lacz*k”: uo. 156, 157 stb.) < **Lasz*k: *László*-ból (vö. MNy. X, 150) és belőle: *Lack* család (Turul név- és tárgym.), *Lackfi* család (Turul: i. h. és KARÁCSONYI, MNemz. II, 170–2); *Lackfalva*, *Lackháza* (Turul: i. h.); stb.

A *Jánk* személynévet-keresztnevet a mai napig őrzi a Szatmár megyei *Jánk* (régén *Jvánk* is, l.: CSÁNKI I, 468, II, 103; MAKSAT, Középk. Szatmár m. 151) helység neve. Hogy a *Jánk* helységnév, s így a *Jánk* keresztnev-személynév román eredetű volna, DRĂGANU tévedése (l. MAKSAT: i. h.). A románban *Ion*, *Iuon*, *Ioan*, *Onu*, kicsinyítő *Ionita*, *Ionuț*, *Ionel* a *János* megfelelője. Hunyadi Jánosnak a szerb évkönyvekben és hősregékben *Iankulb*, *Iankulb*, *Jankul* is a neve (vö.: ŠAFARIK: i. h.; HASz.; *Jankulove* Bog. 68); ez román név, ebből román *Iancu* családnév (vö. *Iancu* Avram, az 1848–1849-i felkelés vezére). A név csak a magyar *Jánk* átvétele lehet, a román 'János' megfelelőiből ilyen származék nem alakulhat. A magyar *Jánk*-ból volt a XV. században Temes megyében *Jánkfi* család is (CSÁNKI II, 81, 85). — Hunyadi Jánost Chalkokondylas (ed. DARKÓ) *Ἰάγγος*-nak, *Ἰάγγος ὁ χωριάτης*-nek nevezi. Ez az alak vagy a magyar *Jánk*-ból vagy a szerb *Janko*-ból van görögösítve.

Ahogy a régi magyar *Lack* mellett van régi és mai magyar *Lackó* (ma családnév is, l. például Kriza: *Vadr*. 386; a XIV. században van egy mára-

¹ Vitezović krónikájának adatát HADROVICS LÁSZLÓNAK köszönöm.

² Nagy-Szeben s a többi *Szeben* nevének eredetéről l. ÈtSz. (kézirat).

marosi eredetű *Lackó* oláh vajda [HÓMAN—SZEKFI II, 226, 241], neve a magyarból), úgy van a régi magyar *Jánk* mellett a régi és mai magyarban *Jankó* is (vö. *Jankó* székely kereszt- és családnév: KRIZA: Vadr. 384, 386; *Jankó* család Temes megyében a XV. században: CSÁNKI II, 26, 81; *Jankó* keresztnev: OKISZ. és MNy. X, 81). Ebben a képző magyar *-k* kicsinyítő + *-ó* (régbben *-ou*) kicsinyítő (vö. MNy. X, 154, 194). — A szerb hősregékben Hunyadi János: Hunyadi *Jankó* (l. fentebb Székely István Chronica-jának adatait) neve *Janko* lett (HASZ.). A szerbben is (más szláv nyelvekben is) van *-o* is, *-ko* is mint kicsinyítő képző (vö. szerb *Bózo: Bòžidar, Kósto: Kostantin, Lázó: Lázár, Váso: Vasilije* stb.; *Jóko: Jòvan, Lákó: Lázár* stb.; a magyarban rövid *-o* kicsinyítő képző nem volt, nincs ma sem). Az ómagyar *Jankó* ilyen szerb *-kó* végű keresztnevek közé illeszkedett bele. Hogy a hősregék szerb és horvát *Janko*-ja egy szerb és horvát *Jan*-nak *-ko* képzős származéka volna (így HASZ.), azért valószínűtlen, mivel a görög-latin *Ἰωάννης — Joannes*-nek nincs szerb és horvát *Jan ~ Jân* rövidült alakja. A szerbben *Jòvan, Joan* (egyh. szláv *Иоанъ, Иоань*), kicsinyítő *Jóca, Jocko, Jóco, Jójo, Jóko, Jon* (az ó-szerbben), *Jóve, Jovo*, másképp *Jvan* (l. mindre HASZ.) a *János*-nak és becealakjainak az egyértékese. Meggyőződésem, hogy *Jánk* és *Janko* magyar eredetűek; közülük *Janko* használt keresztnev volt később is a szerbben és horvátban (l. HASZ. és a XIX. században „Graf Drašković *Janko*” 1770—1856.). — Hunyadi Jánost a magyarok *János*-nak, beceneven *Jankó*-nak és nyilván *Jánk*-nak is hívták.

Hunyadi János atyját *Vojk*-nak hívták (vö. Heltai: Chron. 1575.: „egy Hauas eluõ Boier kinec *Voic Buthi* vala neue . . . Mirce Vayda el hiuata *Voic Buthit* . . . Morbinai igen szép fiat szüle *Buthi-nae*”). TELEKI (Hunyadiak kora I, 46—51) szerint *Vojk* is, *Buth* is keresztnev. A család származásáról s az ide vonatkozó személynevekről sokat írtak kutatóink (többek közt: CSÁNKI II, 191¹; IVÁNYI ISTVÁN, Szabadka tört. II. Okm. 4—5²; PESTY FRIGYES, A szörényi bánáság és Szörény vm. tört. III, 35; CSÁNKI V, 6, 47, 153, 247; TELEKI JÓZSEF i. h.; WERTNER MÓR: Hunyadm. Tört. és Rég. Társ. XI. évk. 89—138; RÉTHY LÁSZLÓ: Turul II, 137—42; MANGOLD LAJOS, M. okny. tört. 4 128, 379; KARÁCSONYI JÁNOS: Turul XIX, 49—53; stb.). — A *Vojk* nevet egyesek *Vajk*-nak írják, de ez alig lehet helyes. — Én ezúttal csak annyit jegyzek meg, hogy a *Vojk* nem lehet a szláv *vľkz* 'farkas' szóból lett szláv *Vľkz*: ó-szerb *Vulk* → mai szerb *Vák* személynév mása. A *Vojk* név végső fokon egy *Voj*-kezdetű szláv személynév származéka; szerb és horvát alakja *Vójko* (l. IVEKOVIĆ—BROZ), a bolgár is *Vójko* (l. GEROV szót.; MIKLOSICH, Pon. 44 is). A *Bud ~ Buthi ~ Buti ~ Both* nevére az adatokat nem gyűjtöttem össze; egyelőre csak „Arany János Összes Kisebb Költeményei. Bevezetéssel és jegyzetekkel kiadja VOINOVICH GÉZA. Franklin-Társulat. É. n. 4” kiadásban a 178. lapon „Both bajnok özvegye” című költeményhez írt jegyzetre hivatkozom.

Budapest 1950. július 17.³

MELICH JÁNOS

¹ Szabadkát „1439-ben Albert király a két Hunyadi Jánosnak zálogosította el. A nagy vezér után 1456-ban Szilágyi Mihályra, tőle Mátyás királyra szállt”.

² 1439: „Johannis Olah de Hunyad”, „Johanne Olah”.

³ Ez értekezés fő eredményét közöltem 1950-ben VOINOVICH GÉZÁVAL és KERESZTURY DEZSÓVAL, később másokkal is, így LAZICZSUS GYULÁVAL, GÁLDI LÁSZLÓVAL stb. VOINOVICH a fő eredményt Arany János művei akadémiai kiadásában az ide vonatkozó költeménynél nevem megemlékezésével közölte is.

1953. március 7.

MELICH JÁNOS

Bulcsú*

II.

Nyelvészeti fejtegetések

A)

Származtatás

I. A korábbi magyarázatok ismertetése.

Amit MELICH JÁNOS „Az Árpád-kori becéző keresztnemek egy csoportjáról” című dolgozatában (MNY. III, 167) ír a *Bulcsu* névről, nem szükséges idéznem, mivel a következők érdemben tartalmazzák azt.¹ — Az EtSz. I, 567 — lényegében ismételve azt, amit MELICH MNY. IX, 326—7 mond a név magyarázatára — ezt írja: „A felsorolt alakváltozatok kétségtelenné teszik, hogy a tn. (és hn.) hangalaki fejlődése a következő volt: *Bulsuh* > *Bulsu* [írva: *Bulsuu*, *Bulsu*] > *Bu(o)lso*, *Bu(o)lcsou* [írva: *Bulsou*, *Bolsou*, *Bulchou*, *Bulchov*, *Bolchou*] > *Bulsó* ~ *Bulcsó* > *Bulsú* ~ *Bulcsú* [írva: *Bulsu*, *Bulchu*, *Bulchv*]. E fejlődési sorból nyilvánvaló az is, hogy a régi *Bulcsú* szn. igenév s azonos *búcsú* köznevünkkel (vö. a *bocsát* c.). Latin egyértékese talán *Indulgens*, *Licentius* volna, vö. MNY. III, 167, VI, 151.” A név eredetére vonatkozó felfogását MNY. IX, 327 így fogalmazza meg MELICH: „A feltüntetett hangfejlődés kétségtelenül vallja, hogy *Bulcsú* > *Bulcsu* tulajdonnevünk nem lehet más, mint *búcsú* köznevünk, s mint ilyen nom. verbale a régi (török eredetű) **bos*- ~ **bocs* igéből (vö. *bocsínat*, *bocsát*).” — GOMBOCZ ZOLTÁN (BTLw. 47) egy címszó alatt tárgyalva a *bocsánik*, *bocsát* és *búcsú* szókat, a *búcsú*-ra vonatkozó adatösszeállításában ezt írja: „In der Árpádenzeit kommt *búcsú* häufig als personennamen vor (vgl. lat. *Licentius*, s. MELICH, MNY. III. 167)”, és *Bulcsú* vezér névadatain kívül az OklSz.-beli adatokat idézi. — JAKUBOVICH EMIL „Lél és Lebedias” című dolgozata bevezetésében (MNY. XIV, 225) bizonyára MELICH nyomán a *Bulcsu*-t a tiszta magyar, azaz a magyar nyelv szókészletéből alakult személynevek közé veszi. — SZINNYEI JÓZSEF „A HB. hang- és alaktana” című tanulmányában (MNY. XXII, 239 és MNYTK. 23. sz. 27) MELICH-re és az EtSz.-ra utalva -y képzős igenévnek tartja a *Bulsuh*, *Bulsuhut* nevet. — A SzófSz. a *búcsú* szó adatolásába ezt veszi fel: „szn. X. sz. k.”; tehát érdemben elfogadja a közszó és személynév azonosságához kapcsolódó etimológiát, amelyet az EtSz. hozott forgalomba.²

Én „Régi személyneveink jelentéstana” című dolgozatomban MELICH magyarázatát elfogadva ezt írom: „Gondolhatunk arra, hogy *Bulcsú* az apjától

* L. MNY. LI, 433—46.

¹ „A tövégi magánhangzokról” című értekezésében (MNY. VI, 151) „Gör. *ov*, lat. *u* = magy. *u*” tétel alatt hivatkozik rá, de ezzel a megjegyzéssel: „lehet, hogy nem idevaló”.

² Azt a nem éppen szerencsés feltevést, amit GYÓNI MÁTYÁS „Kalizok, kazárok kabarok, magyarok” című közleményére (MNY. XXXIV, 91, 95, 166) utalva „A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei” című munkájában (36) is jelez, hogy tudniillik az ősmagyar *Βουλσουδής*, valamint a héber feljegyzésű *Boulchützi* vagy *Bulsúci* olvasatú személynév kapcsolatba hozható a Wachtang-féle georgiai krónikabeli *Bultšan* kazár személynévvel, a tudomány igen nagy kárára nemrég elhunyt szerző tudomásom szerint újabban maga feladta.

örökölt karchaszi, vagyis bírói hivatásánál fogva jutott ehhez a névhez, a mely eszerint egyike volna praedestinációs neveinknek.” (MNy. XVII, 160.) A predestinációs nevek mivoltára nézve pedig ugyanabban a dolgozatomban ezt jegyzem meg: „A név-mystica körébe tartozó jelenség az a hit, hogy a név mint jó omen van hivatva arra, hogy a gyermek jövő sorsát megszabja. Így támadnak a jellemfejlődés és sorsalakulás irányítását célzó nevek: a praedestinációs nevek...” (MNy. XVIII, 96.) E felfogásom szerint tehát a névnek az lett volna a feladata, hogy azt, aki kapta, bírói hivatásához képest ’megbocsátó természetű, kegyes jellemű’ emberré tegye, azonban megjegyztem, hogy a név bűvös hatalma nem nagyon foghatott a viselőjén, mivel Anonymus 53. fejezete „vir sanguinis”: „a vér emberé”-nek, a krónikák meg *Vérbulcsú*-nak mondják kegyetlensége miatt. — Ez a nézetem jelezve van UngJb. III, 238 és MAn. 109. A szóvég képző volta mellett nyilatkozom MNy. XXI, 210 is.

Hamarosan, ahogy a MAn. *Bulcsú* jegyzetét a jelzett értelemben megírtam, az a gondolatom támadt, hogy a *Vérbulcsú* névváltozatban a *vér* előtag nem jelző, hanem a *bulcsú* igenévi utótagnak tárgyi bővítője, vagyis a jelentése ’vérbocsátó’, s a kifejezés a vezérnek nem a kegyetlenségére, hanem a képletes vérrokonságok és vérszerződés megkötésénél betöltött, esetleg — ha gyermekkorában nyerte a nevet — betöltendő bírói szerepére vonatkozik. — Ebből az ötletemből, amelyet egyébként alább előadandó okokból módosítanunk kell, származtak a *karxa* tisztségnévvel kapcsolatos fejtegetéseim (KCsA. II, 357—65).

2. A *búcsú* szóval való kapcsolat cáfolása.

Akár magyar igenévi alakulatnak magyarázza valaki a *búcsú* szót — aminek szerintem aligha lehet magyarázni —, akár — ahogy „Bocsát, bocsánik, búcsú” című dolgozatomban (MNy. XLIII, 200—4) kifejtettem — török jövevényszót látunk benne, a *Bulcsú* személynevet, legalábbis *Bulcsú* *karxa* nevét igen bajos egyeztetni vele.

A mai *-ó* igenévképző 950 táján, vagyis amikor a *karxa* nevét a „De administrando imperio”-ba feljegyezték, minden valószínűség szerint még az eredetibb: *γ-re*, esetleg *v-re* végződő hangalakban élt. Egy ilyen magyar igenévi *-uy*, illetőleg *-uv* szóvéget pedig a bizánci görög író bizonyára *-ovx* vagy *-ovv*, esetleg *-ovβ* betűsorral jelölt volna, nem pedig pusztán *ov*-val, amit a *βουλτιζοῦ* és *βουλτιζους* névalakok mutatnak. Ilyen képzős igenév szerepel is az Árpád-ivadékok nevei között: a NÉMETH GYULA (HonfKial. 286—7) megfejtette *ἐξέλεχ*. Tehát ha a *karxa* neve magyar igenév volna, Konstantinosnál *βουλτιζουχ* (*-ος?* vagy *-ους?*) vagy *βουλτιζουγ* (*-ος?* vagy *-ους?*), illetőleg *βουλτιζουβ* (*-ος?* vagy *-ους?*) alakban várhatnók. — Ilyen okok miatt nem azonosíthatjuk a *Lévedi* név *Lëve*-részét a mai *lévő* igenévvvel, mivel abban a nyelvtörténeti korban ez az igenév *lèveγ(ü)*, illetőleg ragozott-képzett formákban *lèveγε*-alakban lehetett volna meg, tehát *-di* kicsinyítő képzővel: *Lèvegedi* alakban, amit Konstantinosnál nyilván *λεβεγεδι*-nek vagy *λεβεγεδι*-nek találánánk meg.

A török jövevénynek megfejtett *búcsú* szóval sem függhet össze a *karxa* neve. Ti. a végső *γ*-je 950 táján minden valószínűség szerint ennek is meglett volna a magyarban, úgyhogy Konstantinos a nevet ilyen származása esetén is *βουλτιζουχ* (*-ος?* vagy *-ους?*)-nak vagy *βουλτιζουγ* (*-ος?* vagy *-ους?*)-nak írta volna.

Ezért nem csatlakozhatom ahhoz a véleményhez, amit GYÓNI MÁTYÁS

„A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei” című — a nevet egyébként, mint általában egész anyagát, igen körültekintően és tanulságosan tárgyaló — tanulmányában (37) nyilvánít, s ez az, hogy az *οὐς* végződésen levő hangsúlyjelből kitetszőleg az *ov* magyar *uu* kettőshangzót képvisel, vagyis Konstantinos ősmagyar *bultšuu* (~ *bulšuu*) hangalakot jegyzett fel. Nekem az a nézetem, hogy az ékezet magyar tővégi magánhangzóra hívja fel a figyelmet.

A Skylitzes—Kedrenos-féle *Βουλοσουδής* és a Zonaras-féle *Βολοσουδής* magyar *Bu[o]lloszudi* vagy *Bu[o]llosudi* formáknak a görögösítései lehetnek. A *-δής* végzet a maga egészében nem lehet egyes nominativusi görög *-δής* képző (aminek MELICH: MNy. IX, 326 hajlandó gondolni), mivel ez a görög képző patronymikon, márpedig a személy, aki a nevet viseli, nem az apja után van elnevezve. A görög *-ς* nominativus-végződés előtti *-di* a magyar kicsinyítő-becéző *-di* képző, amire századokon át számtalan példát találunk a magyar tulajdonnevek sorában. Hogy a *-δής* végzet nem lehet patronymikon-képző, ellenben az, ami az 1138/1329-i dömösi összeírás *Bulsudi* és *Bulsoudi* alakjabeli *-di*, vagyis kicsinyítő képző, arra rámutat JAKUBOVICH EMIL „A tihanyi alapítólevél olvasásához” című tanulmányában (MNy. XX, 10). — A magyar *-di* képző előtt álló része a névnek: *Bulošu* vagy **Bulušu* a *šu* szótag előtti *o*-jával, illetőleg *u*-jával megint nem felelhet meg a feltevés szerint török eredetű magyar **bos* (*boš*) igéből való magyar **bosay* vagy **busuy* igenévek, de nem felelhet meg a török *bošay*, illetőleg *bošuy* vagy *bošuyu* igenévi származékoknak sem, amelyeket mi a magyar *búcsú* szó előzményéül jelöltünk meg. Nem felelhet meg pedig egyrészt azért, mivel a bizánci görög ezeknek a X. században bizonyára még ejtett magyar *γ* hangját — mint fentebb rámutattam — *χ*-vel vagy *γ*-val feltüntette volna, de másrészt ilyen származás mellett teljesen megmagyarázhatatlan volna, mit keres ott az *l* és *sz* vagy *s* (*š*) között az *o* vagy *u*. A *bošay*-ból, *bošuy*-ból, esetleg *bošuyu*-ból ugyanis egész természetesen fejlődhetett — mint „Bocsát, bocsánik, búcsú” című cikkemben (MNy. XLIII, 203) jeleztem — a magyar hangtörténetben *bossú* és ebből *bolsú* ~ *bolcsú* vagy *bulsú* ~ *bulcsú*: azonban egészen valószínűtlen, hogy ilyen *bulsú* alakban az első szótagot záró *l* és a második szótagot kezdő *s* között magánhangzó: *u* vagy *o* fejlődött volna. — Itt tehát megint ellentétben vagyok GYÓNI (37) nézetével, mely szerint a szabálytalan *o*-t a görög átírók ejtéskönnyítő, másodlagos magánhangzóként iktatták bele a szó testébe. Szerintem annál kevésbé lehet erre gondolni, mivel a felhozott analógiák is egészen más természetűek.

Ha magyar vagy török *bošay*-ból, illetőleg *bošuy*-ból vagy *bošuyu*-ból indulunk ki, akkor nem boldogulhatunk a többi külföldi forrásokban található alakokkal sem. Főképpen azt nem érthetjük meg, miért hiányzik következetesen mindegyikből a magyarban feltételezendő *-suy* vagy *-csuy* szóvég *γ*-jének *h*-val, *ch*-val, esetleg hanghelyettesítés útján *g*-vel vagy *k*-val írandó megfelelője.

Eloszlanak a nehézségek, ha a névnek egy másik etimológiájával számolunk.

3. Az új etimológia: a török *bulγa* ~ *bula* 'kever' ige származékából.

Van a törökben egy 'kever, zavar' jelentésű ige, amelynek a nyelvjárások egy részében, pl. Kāšarīnāl (BROCKELMANN) *bulγa*, másik részében, nevezetesen az oszmánliban pedig *bula* az alakja (vö. RADL. IV, 1836). — Ennek a *bulγa* ~ *bula* igének török *-r* képzős 'keverék' értelmű igenevéül magya-

rázza a **bulyar* ~ *bulgar*: magyar *bolgár* népvét NÉMETH GYULA, mégpedig olyan tárgyi alapon, hogy ez egy olyan népalakulat neve volt, amelyik a hunok és Pontus vidéki egyéb népelemek „összekeveredéséből” keletkezett (HonfKial. 95—8). A nevet egyébként szerintem aktív: 'keverő, zavaró' értelemben is kaphatta egy nép vagy népcsoport, amely Délkelet-Európának a Fekete-tenger és Kaukázus környéki részein élő népek nyugalmlára adatszterűen nem éppen kedvező hatással volt. A *bulyar* név szerepelt olyan változatokban is, amelyekben az *l* után nem hangzott *γ*. Ilyen, a török ige *bula* alakjára visszamenő változatban jelenik meg a népnév Anonymusnak (57.) a Volga melléki Nagy-Bulgáriá-ra vonatkozó „terra *bular*” adatában. S ez a *Bular* változat tükröződik magyarországi *Bolyár* és *Bolár* helynevekben is. (EtSz. I, 566; BÁTKY: Föld és Ember I, 139; NÉMETH, HonfKial. 173—4; PAIS: ScriptRerHung. I, 114.)

A *bulya* vagy *bula* igének felvehetjük egy *-γυ-čy* képzős igenévi **bulya-γučy* vagy *bula-γučy* származékát, mégpedig 'keverő' jelentéssel (DENY 546—7, 576, 579, 931). Megjegyezhetjük, hogy ennek a *γυ-čy* képzőnek a változatával alakult a mi *szatócs* szavunk török eredetije a *sat* 'elad, kereskedik' igéből (oszm. *satıyyı* 'vendeur' DENY 564). A **bulyaγučy* formából is keletkezhetett esetleg **bulyučy* a törökben a *-γα-* szótagnak egyszerűítés-féle eltávolításával. Azonban valószínűbb, hogy ugyancsak a törökben a **bulaγučy* alakot váltotta fel a második szótag *a*-jának a kiesésével **bulyučy* forma, ahogy az oszmánli és csagatáj török *bulyur* a. m. 'kása' és 'hó meg por' (RADL. IV, 1851): eredetileg 'keverék' szó is egy **bulayur* előzményéből keletkezett. A **bulyučy* alakból a *γ* éppen úgy kieshetett, mint ahogy a *bulya* > *bula* vagy a *bulyar* > *bular* fejlődésben látjuk ezt. — Így tehát létrejöhett a török *bulya* ~ *bula* igének egy *bulučy* tartozéka.

Egy ilyen török **bulučy* 'keverő' igenév válhatott a X. század első felében a — legalábbis bizonyos rétegeiben — két nyelvű: török és finnugor-magyar nyelvű magyarság körében személynévvé. Hogy Kál *karya* fia, maga is *karya*, akinek a tisztségnevét idézett dolgozatomban egy török *qar* 'kever, vegyít' ige igeneveként fejtetem meg, egy másik török, ugyancsak 'kever' értelmű igének a 'keverő' jelentésű igenévét kapja személynévül, arra egészen természetes indítékul jelölhetjük meg a tisztségével összefüggő jellemző feladatot: a *v é r k e v e r é s t*. Tárgyi tekintetben mindenesetre ez annyira természetes indíték, mint amilyen az 'ürítés' vagy 'megszabadítás, megbocsátás' funkciója, szerepe lehetne egy ilyen tisztség betöltője számára. Azt, hogy ilyen jelentéstani vonatkozás mutatkozik a tisztség és az azt viselő személy neve között, a török—magyar névadás indítékainak ismeretében joggal tekinthetjük nyomatékos bizonyítéknak a megfejtések helyessége mellett.

4. Az idegen források Bulcsú vezér nevére vonatkozó adatainak beillesztése az új etimológiába.

a)

Ha mostmár azt vesszük fel, hogy a *karya* neve a *Bulucsif[i]* formában került a X. századi magyarság ajkára, joggal gondolhatunk arra, hogy a magyar ejtésben a szóvégi *i*-nek (*i*-nek) *u*-ra váltásával **Bulucsu* változata támadt. A magyar nyelvtörténetnek korai szakaitól kezdve megfigyelhető hangváltozás, hogy a második nyílt szótag rövid magánhangzója, különösen ha még magas nyelvvállású is, kiesik. Így egész természetesen léphetett már a X. században a **Bulucsu* helyébe *Bulcsu*. — Íme, az előző szakaszban megsodort

fonálon¹ eljutottunk a névnek ahhoz az alakjához, amelyben azt Konstantinos jegyezte fel: a *βουλτιζοδς*-ből és *βουλτιζοϋ*-ből kihüvelyezhető *Bulcsu*-hoz.

A fentebb adott török etimológián át megvilágíthatjuk a névnek a Skylitzes—Kedrenos- és Zonaras-féle adatokban mutatkozó alakjait is. — Ezek megértéséhez azt kell figyelembe vennünk, hogy a török *-γυϋϋ* képzőnek számolhatunk török *-γυϋϋ* változatával is. De számolhatunk azzal — és ez a valószínűbb —, hogy a szóvégi *-csi* vagy *-csu* szótagnak a magyarban lépett a helyébe *-si*, illetőleg *-su*, amint az *Almucsi*: *Almus* megfelelés mutatja. Az ilyen alapon feltehető **Bulusi*, illetőleg **Bulusu* magyar kicsinyítő-becéző *-di* képzős származékát kereshetjük a Skylitzes—Kedrenosnál fenntartott *Bulosudi* alakban, ami magyar hangtörténeti folytatása lehet egy *Bulusudi*-nak a második szótagbeli *u > o* változással. — A bizánci forrásokban adatolt névalakok *-δης* végződésében magyar *-di* deminutív képzőt látott JAKUBOVICH (A tihanyi alapítólevél olvasásához: MNy. XX, 10; l. még később). A Zonaras-féle alak első szótagjában az omikron aligha magyar alakváltozatot tükröztet, hanem inkább a Skylitzes—Kedrenos-féle alak második szótagjabeli omikronnak a másolás közben való téves előbb írásának a következménye.

Az Annales Sangallenses Maiores szerint: „cum rege eorum [Agareni] *Pulszi*” a 955. esztendőhöz (MonGerm. SS. I, 79). Ebben a német szókezdő *p* magyar *b* hangot adhat vissza (vö. MELICH, Latinbetűs helyesírásunk eredete: NyK. XLIX, 119), amit az is mutat, hogy valamivel alább *Poemanis* néven szerepelnek a *Boii* 'bajorok'. Ami a *Pulszi*-beli *sz* jelet illeti, BRAUNE alapján megállapíthatjuk, hogy az az ófelnémet ortográfiában előfordul a korábbi német *t*-ből fejlődött foghangú zöngétlen spirans jelenként (AlthdGramm. 141, 143, 167). Tehát *Pulci*-nak olvasva a német adatot, igen valószínűnek tartathatjuk, hogy az egy magyar *Bulcsi* vagy *Bulcsi* formából lett hanghelyettesítéssel.

A Gesta Episcoporum Cameracensium-beli *Bulgio* így olvasható: *Bulgyio* ~ *Buldzio* vagy *Bulgyo* ~ *Buldzo*. Az *o* a név végén ezekben latinositás, amellyel megtoldhattak egy *i* végű magyar formát is, de egy szóvégi magyar *u* hangot is helyettesíthettek vele. A franciaországi latinság a *gi* jel mögött kereshető *gy* vagy *dž* hanggal magyar *cs* vagy *dzs* hangot helyettesíthetett vagy jelölhetett (vö. MELICH, Latinbetűs helyesírásunk eredete: NyK. XLIX, 123, 129). Így ez a névadat megfelelhet magyar *Bulcsi* és magyar *Bulcsu* formáknak egyaránt.

Az Aventinus-féle Annalium Boiorum Libri-ben előforduló *Bultzko* adat különféleképp magyarázható. Legvalószínűbb, hogy egy magyar **Bulcsuku* > **Bulcsku* becézőt latinositottak vagy németesítettek meg benne. Azonban az is lehet, hogy hibás közléssel állunk szemben. Mégpedig a *k*-nál láthatjuk az elvétett betűt. Ennek a helyén ugyanis állhatott *i* betű, s ezt nézhatték *c* betűnek, s mint ilyent cserélhették fel utóbb *k*-val. Így az adat egy magyar *Bulcsi* forma latinositása vagy németesítése lehet. Azonban *h* betűből is csinálhattak *k*-t. Ez esetben **Bultzho*-ban egy magyar *Bulcsu* ölthetett latinos vagy németes formát a magyar *u* szóvégnak *o*-ra változtatásával.

β)

Az Aventinus kiadta Annales Ducum Boiariae forrásban — mint idéztük — *Bulichizo*, *Bulichizonem* a magyar vezér neve. Az *o* németesítő végző-

¹ Hogy a fonál jól vagy rosszul van-e megsodorva, azt a remélhetőleg el nem maradó kritika fogja eldönteni.

dés, amit a kútfőíró latin nominativusi formaként deklinált accusativussá. Az *o* előtti német *z* betűben egy magyar *cs*, *c*, *dzs*-féle hang tükröződik. A *ch*-t *kx*-nak olvashatjuk; ez a *kx* affrikáta pedig német helyettese lehet akár magyar *γ*, *χ*, akár magyar *k* hangnak.¹ Ezek szerint a *Bulichizo* magyar *Buliy[χ]ics* vagy *Bulikiics* formát tartott fenn. De ha a második szótagbeli német *i* betűt elírásnak vagy német ejtéstorzításnak gondoljuk, magyar eredetiül **Bulay[χ]ics* vagy **Bulakiics* alakokat vehetünk fel. Ezeknek az alakoknak a *-yics*, *-yics* vagy *-kiics* végződésében kereshető a **bulayayučy* vagy **bulayučy* igenevek *-yučy* képzőjével rokon másik török igenévképző: *-γyč* ~ *-χyč* ~ *-qyč* (DENY 579). Ez a névváltozat annyiban hasonlít a Skylitzes—Kedrenos- és Zonaras-féle adatokhoz, hogy mivel a *bula*- ige tővégi magánhangzóját nem ugratta ki, szintén három szótagú alakot őriz.

γ)

Ezek szerint egy és ugyanazon személy olyan neveken fordul elő, amelyek nemcsak mint hangváltozatok vagy becéző formák térnek el egymástól, hanem egy alapszónak más-más képzővel alakult származékaira mennek vissza. Ez azonban nem lehet feltűnő egy olyan műveltségi korszakban, amikor a személynevek igen gyakran eleven jelentéssel vonatkoztak az illető személy egyéniségére vagy egyéni körülményeire. A fő mozzanat bennük nem az alaki vagy alaktani azonosság volt, hanem a jelentéstani egyezés, sőt ez esetben a nevek mögött élő tárgyi indíték. — Hogy a kalandozások korának magyarjai meglehetősen könnyen cserélgették a személyneveket, illetőleg a személynévváltozatokat, arra tanú Konstantinos, akinél Árpád nemzetiségének felsorolásában az egyik Árpád-unoka *τὸν φαλίτζιν*, vagyis magyarul *Falicsi*, valamivel alább pedig ugyanő *ὁ φαλίης*, vagyis magyarul *Fali*, s ez szerintem az evésre vonatkozó *fal* igenévszó nomen-ága, az előbbi pedig az ehhez hozzátartozó *-csi* > *-cs* képzős kicsinyítő (vö. PAIS, Fal: MNy. XXVII, 242—3).

*

Vannak még származtatási jellegű kérdések, amelyeket célszerűbb a név alakjára vonatkozó észrevételeket tartalmazó részben tárgyalnunk.

PAIS DEZSŐ

A magyar személynevek XVI. századi történetéhez

I. KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND a XVI. századi magyar személynevekről írt szép cikkében fölhívja a figyelmet a török defterekben rejlt hatalmas magyar személynévanyagra, sőt azt mondja, hogy módja volt a török hódoltság egyes területeinek névanyagát külön egységben is áttekinteni (MNy. L, 384, 385). — Most a magyar tudományos életnek egy jelentős eseménye különös aktualitást ad a hódoltság területére vonatkozó magyar nyelvi emlékek kérdésének. FEKETE LAJOSnak nagyszerű könyve: „Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung” 2 köt. Bp., 1955., mely a török pénzügyi közigazgatási iratok óriási forrásanyagához ad végre

¹ Vö.: BRAUNE, AlthGramm. 74—5; FRANCK, AltfränkGramm. 147 kk.; SIEVERS, AltbairGramm. 67 kk.; MELICH: NyK. XLIV, 362.

kitűnő paleográfiai kulcsot, egyebek között arra is rávilágít, milyen mérhetetlen nagy magyar nyelvtörténeti anyag rejlik azokban az oszmán-török följegyzésű arab betűs forrásokban, melyeket eddig nyelvtudományunk alig aknázott ki, márpedig éppen a hódoltságra, tehát a nyelvterületnek azokra a részeire vonatkoznak, melyekről latin betűs emlékeink viszonylag igen gyéren vannak, esetleg teljesen hiányoznak. A siyaqat-írásban fennmaradt emlékek nemcsak a török adórendszer, pénzügyigazgatás stb. gépezetét tárják föl, nemcsak rendkívül becses művelődéstörténeti, népmozgalmi stb. adalékokat szolgáltatnak, de igen jelentős magyar nyelvi anyagot is. Maga a Siyaqat-Schrift paleográfiai tanulmány, tehát célja nem szövegek vagy éppen magyar nyelvemlékek közlése, hanem csupán a tőle tanulmányozott és teljesen megfejtett, rendkívül bonyolult írástípus illusztrálása számos, az oszmán-török birodalom különféle vidékeiről származó példakon, de e példák között sűrűn szerepelnek mutatványok a magyarországi hódoltság területéről származó adóösszeírásokból, vámlajstromokból, timár- és zijámet-birtokokra vonatkozó feljegyzésekből stb. Persze e különben hatalmas kötetre menő példatár csak elenyésző töredéke a fennmaradt és magyar nyelvi adatokat gyakran bőven tartalmazó oszmán-török forrásoknak, mégis oly jelentős mennyiségben fordulnak elő benne magyar szórványok — főleg tulajdonnevek —, hogy ennek az egyetlen pompás kiadványnak becses tanulságai is összegyűjtést érdemelnek. Az oszmán-török följegyzésű magyar adatok nyelvjárástörténeti szempontból való megvizsgálását más alkalommal óhajtom megejteni, most csak FEKETE könyvének magyar személynév-anyagával kapcsolatban óhajtok néhány tanulságot levonni. A szemelvényes anyag szükségszerű töredékessége, az adatoknak időben és területileg szétszórt volta nem engedi meg, hogy az időbeli különbségeket elhamarkodott következtetések veszélye nélkül alaposabb figyelemben részesítsük, de megállapításaink általában ideiglenes jellegűek, melyek nagyobb idevágó anyag bevonására természetesen módosulhatnak. E rövid cikknek nincs is más célja, mint hogy fölhívja a figyelmet arra az óriási és igen becses anyagra, melynek értékéről e szép munka nyitotta kapun keresztül egy röpke pillantás is meggyőzhet. Ha sok újat nem fog is adni ez a vizsgálat, néhány ponton meg fogja erősíteni eddigi ismereteinket, sőt talán néhány új megállapítást is megenged, vagy legalább fölhívja a figyelmet néhány új lehetőségre.

A Siyaqat-Schriftben közölt forrásokból a XVI. századiaknak magyar személynéveivel foglalkozom. Ez, tekintettel arra, hogy az első közölt magyarországi irat 1548-ból való, gyakorlatilag a XVI. század közepétől végéig terjedő időt jelenti. Területileg a névanyag voltaképpen Buda, Vác, Esztergom, Szolnok és Szeged környékére korlátozódik.

2. E forrásokban följegyzett nevek legnagyobbbrészt a török birodalom keresztény adófizetőinek, a rájáknak, parasztoznak, paraszti sorba süllyedt nemeseknek, városi (mezővárosi) polgároknak a neveit tartalmazza. A nevek egy vagy több eleműsége szempontjából általában megerősítik és kiegészítik ez eddigi megállapításokat (MELICH: MNy. XXXIX, 272; BENKÓ, A régi m. személynévadás 17; SZABÓ ISTVÁN: MNy.TK. 86. sz. 7—8; PAPP LÁSZLÓ: MNy. LI, 257). Messze túlnyomóan, mondhatni általánosan a két elemű név jellemző már e korra, így már az 1548—9-ből való összeírásban Pest város Búza piaci (بوزة پياچ) és Bécs utcai (بچ اوجده) lakosai között 19 két elemű névvel szemben csak egyetlen egy elemű van: *Mihál(y) diák*, ez pedig tudvalevőleg külön elbírálás alá esik. Mégis, az egy elemű nevek

bizonyos körülmények között, illetőleg bizonyos funkcióval megtalálhatók még nemcsak a század közepe táján, de a század vége felé is.

Mint erre rámutattak (BENKŐ i. m. 18; PAPP LÁSZLÓ: i. h. 260), gyakran vezetéknev nélkül fordul elő a bíró, pap, diák neve. Ez a szokás azonban nem egyöntetű. Egy eset kivételével csak egy név szerepel, ha diákról van szó; a papoknak mindig egy elemű nevük van. Így Pest városában: 1548–9: MIHAL DİYAQ¹ (S.² 182–3), Szegeden az 1550-i összeírásban: MATI diák, Péter (PETRI) diák (S. 202–3), stb. végig az egész századon, mint a budai vámjegyzékben: 1551: János diák (S. 230–1), a székesfehévári kereskedők között: 1559–60: GERGEL diák (S. 288–9), a szolnoki összeírásban: 1571–2: Pál diák (S. 352–3) és sok más; sőt Szeged, 1585: GERGEL DİYAQ NI (S. 350–1); valamint a szegedi 1550-i összeírásban: András pap, Miklós pap, János pap stb.; holott például András pap egymás mellett három is van, ezeket mégsem különbözteti meg, nyilván mert ezeket a magyar közbeszédben csak így szokták nevezni, s az adózás különleges szempontjai sem igényelték megkülönböztetésüket, hiszen a papok az oszmán-török birodalomban is föl voltak mentve az adófizetés alól (S. 203, jegyz.). Egyetlen példa a diák kételemű nevére a szolnoki összeírás (1571–2.) Balázs diák István neve, ez aligha érthető másképpen, mint úgy, hogy Istvánnak az apja vagy valamely őse Balázs diák volt, s órá az apja neve ragadt vezetéknevül (vö. János deák Márton: PAPP LÁSZLÓ: i. h. 260). Egyetlen példa van a mester (alkalmasint 'iskolamester') minősítéssel megjelölt személyre, a szegedi összeírásban: YANOŠ MEŠTOR (S. 208–9). Igen gyakori a vezetéknev elmaradása a bírói tisztet viselők megnevezésében, de közel sem olyan általános, mint a diák vagy a pap esetében. Például az 1548–9-i Buda környéki (valószínűleg hevenyészett, ideiglenes jellegű) összeírás minden egyes községben csak azokat a személyeket nevezi meg, akik a falu adóját befizették. Ezekről minden egyes alkalommal (egy kivételével: Bánkházi János) megjegyzi a defter, hogy a kérdéses község (vagy valamely szomszéd község) bírója. A sok név között csak 13 egy elemű, 35 viszont két elemű, szabályos vezeték- és keresztnévből alkotott: Karádi Ferenc bíró, Boldizsár Sebestyén bíró stb. Egy esetben ugyanaz a személy hol vezetéknevvel és bírói tisztjének megjelölésével, hol egyszerűen keresztnévén, bírói mivolta feltüntetése nélkül mutatkozik: SARČA DIMİTRI imrefalusi bíró és „a nevezett DIMİTRI” (S. 186–7). Egynevűek a szegedi 1550-i összeírásban Tamás bíró és Gál bíró, az esztergomi 1570-i defter itt között részében Gergel(y) bíró, Pál bíró és Demetör bíró, viszont az 1588-i budai pénztárkönyv két olyan bírót is ismer, kinek két elemű neve van; a szolnoki defterben (1571–2.) két bíró neve fordul elő, mind a kettő két tagból áll (de Pál diák). Úgy vélem, hogy e honoratiorok esetében a név után tett cím, az úgynevezett „névhelyettesítő” tiszteletadásból vált szokássá a tulajdonképpeni vezetéknev helyett (s belőle aztán, részben már a XVI. század folya-

¹ Ahol átírásban közlöm a török írásos adatokat, ott a nagybetűk a kiírt török betűket jelölik, a kisbetűk ki nem írt, csak kikövetkeztetett magánhangzók. Megjegyzendő, hogy az *I* jelenthet *é*-t vagy *é*-t is, az *u*, *ú*, *o*, *ó*, *ü*, *ű*, *ö*, *ő* hangokra közös török betű mutat, itt tehát az átírás szintén bizonyos fókig értelmezés. Egyéb esetek is vannak, amikor a török betű különféle hangokat jelölhet, pl. az *ç* *k*-t, *g*-t, *ny*-et. Az átbetűzést vagy az arab betűs alak idézését főleg akkor használom, ha a kérdéses név egykorú ejtése nem kétségtelen, pl. *Mihál* vagy *Mihály*, egyébként a föltehető kiejtés szerint írom a neveket. A török írástól és különösen a siyaqat-írástól fölvetett egyéb problémákra itt nem akarok kitérni.

² S. a Siyaqat-Schrift I. kötetét jelöli.

mán új vezetéknev lett). A diák, a pap egész életére diák és pap maradt; ezeknek tehát a *Péter diák*, *András pap* típusú elnevezése szilárdabb volt, mint a tisztjét rendszerint csak időlegesen viselő bíróaé, s emennek ezért vezetékneve is jobban megmaradt.

PAPP LÁSZLÓ (i. h.) fölhívja a figyelmet arra, hogy kovácsokkal kapcsolatban szintén gyakori az egyszerű keresztnév a mesterség jelzésével; ilyesmi valóban itt is előfordul, például a váci házösszeírásban: 1572: *Dávid kovács* (داوید نواج: S. 370—1). Úgy látszik azonban, ez a szokás közel sem általános. Bár kétségtelenül kovács mesterséget folytató személyt többet nem találtam, de valószínűnek látszik, hogy az a *Kovács Imre* (és nem *Imre kovács*), aki a váci vámon (egyéb árúk mellett) 3 arany értékű ásókért, de még inkább az a *Kovács Mihál(y)*, aki a szegedi vámon vasrudakért fizetett vámot, mesterségére is kovács volt. Másrészt az a szokás, hogy egyes mesterségeket gyakorlókat vezetéknev nélkül csak mesterségüknek keresztnévük után tett megnevezésével emlegettek, kivételesen nemcsak kovácsokkal kapcsolatban fordul elő. A váci összeírásban találkozunk *Gáspár vargá*-val (غانشپار وارغه S. 356—7), majd ugyanazt az egyént később *Varga Gáspár*-nak (وارغه غانشپار) nevezik (S. 356—9). E példa egyszersmind rámutat arra, hogyan válik a foglalkozásjelölő címből, „névhelyettesítő”-ből vezetéknev. Egy elemű személynev + foglalkozásnév kapcsolatot említ különben BENKŐ is: *Márton pásztor*, *Czika halász* (i. m. 18). Kétséges, hogy ide tartoznak-e az olyanok, mint 1522: *Gregorius Aurifaber* stb. (vö. SZABÓ ISTVÁN i. m. 38, 11). — Különös eset *FURUNĀI Ferenč* neve; *furunĵi* törökül a. m. 'pék'. Itt azonban csak két dologról lehet szó, vagy hogy az illető magyar emberre valahol, valamilyen körülmények között ráragadt a török név, és vezetékneveképpen állandósult — török nevű magyarok előfordulnak, így Szeged, 1585: *BALĪQ PETÖR* (S. 438—9), s a talán szintén ide tartozó Pánd, 1548—9: *SAQALĪ VIRTAN* (S. 184—5), ha ebben valóban a török *saqallĪ* 'szakállas' szó rejlik —, vagy hogy a török írrok lefordított kivételesen egy magyar *Sütő*, *Kenyérsütő*-féle nevet törökre. Ez utóbbira is akad példa, így Székesfehérvár, 1559—60: *QALMAR BERBER* (= borbély) *BALAS* (S. 288—9). Minthogy a név többször fordul elő következetesen így írva, az előbbi föltevés a valószínű, de annyi kétségtelen, hogy e név nem tekinthető egy eleműnek, mert a *furunĵi* mindig megelőzi a *Ferenč*-et.

Előfordulnak azonban ezeken kívül egy elemű nevek, mégpedig következetesen meghatározott funkcióban. Így az 1550-i Szeged városi összeírásban szinte teljes következetességgel két nevűek a nős férfiak (kivéve persze a diákokat és a bírót), egy nevűek viszont a nőtlenek, csupán négy esetben fordul elő, hogy nőtlenek jelzett ember kettős néven szerepel, és egy esetben, hogy nős ember csak keresztnévén van említve, de a sorrendben őt megelőző két nevű ember testvérének jelezve; itt tehát a vezetéknev a fölösleges ismétlés elkerüléséből is elmaradhatott. Két nevű nős ember az összeírás közölt részében 82 van felsorolva (+ 4 kettős nevű nőtlen), viszont egy elemű nevet viselő nőtlen 114 (ezekhez járul 16 honoratior: pap, diák, bíró, mester és az említett egy nős). Az egy elemű nevek csaknem mind keresztnevék, csupán egy van, mely nem lehet az: egy *Soproni* nevű nőtlen emberé. Ez talán nemrég költözött be Szegedre (nem kell a nyugatmagyarországi Sopron városra gondolni, mert ilyen nevű falu Csongrád megyében is volt: SZABÓ ISTVÁN i. m. 78), és ezért még idegennek tartották, származási helyéről nevezték. Még ha leszámítjuk is azt a jó néhány egy elemű nevet, melynek viselője mint az előbb

megnevezettnek fia vagy testvére van említve, hol tehát jóllehet, hogy esetleg csak nem akarták a vezetéknevet megismételni, mint magától értődőt, a többi egynevű nőtlen emberek száma így is igen nagy marad, és az eljárás olyan következetes, hogy véletlenről, hanyagságról szó sem lehet. Arra esetleg lehetne gondolni, hogy ez a megkülönböztetés a törököktől származik, ámde ezt a föltevést, legalább az előttünk levő anyag alapján, semmi sem támogatja. Hasonló eljárás ugyanis a könyvből anyagában csak Szegeden fordul elő a század közepén. — Az ugyancsak 1550-ből való bácskai (باجقه مکه) összeírás nem magyar ráják között szintén megkülönbözteti a nőseket a nőtlenektől. Bár ebben is a két elemű (szláv) nevek uralkodnak, a defter számos olyan szláv parasztot (سلاق) sorol föl, akiket nőseknek mond, de csak egy nevüket jegyzi föl: *NIQOLA, VUK, Vuqic, TODOR, QONCIT, BALASA*, mind házas (S. 222—3). Az 1522-i Bács, Bodrog és Csongrád megyei dézsmalajstromokban (SZABÓ ISTVÁN i. m.) ugyancsak előfordulnak egy elemű nevek, egyes falukban 4—5 is, másokban egy sem, persze anélkül, hogy ennek az akkor már ritkább névtípusnak az okára a forrásban magában bármi rámutatna. Lehet, hogy itt is a nőtleneket különbözteti meg a népies névhasználat és annak nyomán a hivatalos összeírás. Annak a körülménynek, hogy akkor a nőtlenség (ha valóban ezzel függ össze ez egy nevűség) nem öltött olyan arányokat, mint a török világ Szegedjében, az lehet az oka, hogy sem háborús pusztítás, nőrablások, sem a nagyot romlott gazdasági viszonyok a családalapítást nem tették még olyan nehézé. — Bárhogyan álljon is a dolog az említett dézsmalajstromok egy elemű neveivel, egyelőre az a magyarázat látszik a legvalószínűbbnek, hogy Szegeden és talán szélesebb környékén a népszokás még a század közepén is csak a nők embereknek adta meg a kettős nevet, s a törökök, kiket hivatalos magyar hagyományok nem kötöttek, ehhez igazodtak összeírásaikban. Más területen hasonló megkülönböztetésre nem ismerek példát.

Vizsont a hódoltság más részén a név egy vagy két eleműségének más szerepe van: társadalmi helyzetre mutat rá. Így az esztergomi szandzsákság területén az 1570—1. évi defternek a Siyāqat-Schriftben közölt szemelvényében 102 név közül 92 két elemű, egy elemű csupán három bíró neve, továbbá 7 szolgálé (صولغه) Csolnok, Aha és Csata községekben (S. 332—7). Ugyane defter más részeiből, de egyéb, nem muzulmán forrásokból is hasonló adatokra hivatkozik BENKŐ (i. m. 17—8), és úgy véli, hogy a teljesen vagyontalan zselléreknél, kik más házában laktak, nem volt szükség a két nevűségre, ezek esetében a kettős név csak a XVII. században alakul ki. Valószínű, hogy ez sok helyt valóban így is van. Részben hasonlóképpen vélekedik az 1522. dézsmalajstromok névanyaga alapján SZABÓ ISTVÁN (i. h. 8) és saját, tisztántúli gyűjtésére támaszkodva PAPP LÁSZLÓ (i. m. 259). Vizsont éppen PAPP LÁSZLÓ mutat rá arra is, hogy ez korántsem általános szabály az egész országban, mert már a XVI. században is találkozunk két elemű szolgálé- és zsellérnevekkel. A könyv anyagában egyebűn nem is találtam példát ilyen megkülönböztetésre; a szolnoki összeírásban (1571—2.) még a koldusnak is két neve van: *Bozók Pál* (S. 352—3).

Megjelenik a három elemű név is, mégpedig a század közepe tájáról való forrásokban is, így a székesfehérvári kincstári boltbér-összeírásban: 1559—60: *Kalmár Kubul* (قبول) *Lőrinc*, *Kalmár Szabó János*, *Kalmár Berber* (= 'borbély') *Balázs*, *Szabó Kubul István* (S. 288—9); ezekben a *Kalmár* nyilván a foglalkozásból keletkezett ragadványnév, s a *Kalmár Kubul* és a

Szabó Kubul rámutat arra is, hogy e harmadik névelemnek milyen megkülönböztető szerepe lehetett azonos vezetéknevek mellett. A szegedi vámjegyzékben (1585.) van *Nagy Gál Gergel(y)*, *Nagy Gál Orbán* (S. 432–3), *Kis Fodor István* (S. 438–9), azaz ugyanazon kettős vezetékneven több embert is nevezhetnek, a megkülönböztetés tehát nem okvetlen egyéni.

Az egy eleműség említett esetein kívül az egy tagú férfinév egészen kivételes. A váci házösszeírás (1572.) említ egy *Pál* nevű adókötelest, aki azonban már nem lakik a városban (S. 364–5). Ugyanitt szó van *MATRAŠ* és *PETRE* telektulajdonosokról is (S. 364–5). Ezeknek a kivételeknek okát nem tudom adni, legalábbis a forrásban erre semmi sem mutat rá. A szegedi vámjegyzék (1585.) említ egy *YOVAN* nevű vámfizetőt, ez valószínűleg nem magyar (S. 426–7). Ugyane forrás említ egy *György* nevű egyént, ki a törökök alkalmazottja, vásárpénz-beszedője vagy ennek helyettese (szolgája?) volt (S. 436–7); a törökök hitetlen alkalmazottaikat, úgy látszik, csak egy néven nevezték, s így szerepel egy *Farkas* nevű vámbeszedő is Bátán 1558-ban (S. 270–1).

Nőnevekben az anyag oly elenyészően kicsiny, hogy lehetetlen belőle következtetéseket levonni. Úgy látszik, a század közepe táján a nőket még gyakran egy néven nevezték, így a székesfehérvári boltösszeírásban (1559–60.) két szatócsnő szerepel: *Luca asszon(y)* (لوچه اسون) és „*Klára öreg asszony*” (قلاره مچو؛) csupa két, sőt három elemű nevet viselő férfi kereskedő között (S. 288–9). Úgy látszik, jobbára egy néven nevezték az özvegyeket, így Szeged, 1550: „*Katalina özvegy*”, „*Orsol(y)a özvegy*”, „*Ágota özvegy*” (S. 208–9, 210–11). A váci házösszeírásban (1572.: S. 356–73) három nő szerepel: *Piroska*, *Borbála* és *Margita*, ám a forrás jelzi, hogy az első *Makó Ferenc* anyja, a második néhai *Csaplár Lőrinc*-nek s a harmadik *Ercsi Miklós*-nak a felesége. Itt tehát a másik névelem megjelölése fölösleges volt. A szegedi vámjegyzékben (1585.) viszont már jobbára kettős női nevekkal találkozunk, így *Rejtő Orsolya* (رابتو اورشولا¹), de *Ilona özvegy*, továbbá a férj kettős nevével nevezve *Dél Lőrinc né* (دیل لورینچ نی), *Nagy Lukácsné* (بک لوفچانی), a *né* hol egybeírva a névvel, hol külön, aminek különösebb jelentőséget aligha lehet tulajdonítani; viszont egy elemű férjnévvel jelentkezik *Fazekasné* (فازفانسی نی) és a már említett *Gergely diák né* (گرکل دیاق نی) (S. 426–39.) Tudjuk, hogy mind e nőnévtípusok tarka változatosságban már az 1522-i dézsmajegyzékben előfordulnak, s a mi néhány adatunkból bárminemű tanulságokat levonni könnyelmű vakmerőség volna, a gyér példák mégis figyelmeztetnek arra, hogy a névkutatásban az időrendi és a területi tényezőt egyaránt figyelembe kell venni.

3. Fölvetődik e korban az a kérdés, milyen természetű volt az egyén és vezetékneve között a kapcsolat, milyen mértékben fejezhetett ki a vezeték-név az egyénre jellemző mozzanatot, tehát milyen mértékben tapadt még az egyénhez vagy vált már öröklődővé. Ezt a kérdést általában a név és az egyén foglalkozása között fennálló vagy hiányzó összefüggésből lehet vizsgálni, mert egészen kivételes az az eset, amikor egy XVI. századi embernek valamely, a nevével összefüggő tulajdonságáról tudomásunk lehet, például, hogy a *Sánta* nevű ember valóban *sánta* volt-e, vagy hogy a *Hazug* nevű szeretett-e füllenteni. Török feljegyzésű szórványaink e téren a század közepe táján e kikristályosodás igen előrehaladott folyamatát mutatják: a nevek

¹ FEKETE *Raitó*-nak olvassa, ami szintén lehetséges.

túlhyomórészt már állandók, öröklődők, de mégsem mind és nem teljesen. A székesfehérvári bolthelyiségek összeírásában (1559—60.) 16 magyar kereskedő közül 11-nek a vezetékneve *Kalmár*, ezek közül 3 név három elemű, és első eleme *Kalmár*. Ez tehát szemmel láthatólag a mesterséggel összefüggő vezeték-név, illetőleg olyan ragadványnév, mely még nem szorította ki az örökölt vezetéknevet, azaz éppen az átmeneti állapotot mutatja. A foglalkozás és a név összefüggése itt feltűnően nagy arányokban mutatkozik, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az 5 egyéb név közül 2 nőnek a neve és egy elemű (*Luca asszony* és *Klára öreg asszony*), 1 pedig szintén ragadványneves, három elemű: *Szabó Kubul István*, melyben a *Szabó* név talán szintén előbb fűzött mesterséggel vagy szabó-kellékek árusításával függ össze. Ugyanez az összeírás 7 keresztény mészárosot említ, ezek közül 4-nek a neve *Mészáros*; ez szintén nem lehet véletlen (S. 289—91). Persze a nevek a mesterséggel együtt szállhattak apáról fiúra. Név és foglalkozás összefüggése másutt is kimutatható. Már fentebb említettem a váci házösszeírásban (1572.) ismételt előforduló *Varga Gáspár*-t, ki egy alkalommal *Gáspár varga*-ként (غاشپار ورغه) van jelölve, tehát neve és mestersége azonos. A *Dávid kovács* típusból is *Kovács Dávid* típus van fejlődőben, illetőleg nagyrészt már régebben fejlődött, és a vámlajstromokban előforduló *Kovács* nevű vámfizetők, kik egyebek között vaseszközökért vagy éppen nyersvasért fizetnek tizedet, valószínűleg a fejlődésnek ezt a későbbi szakaszát mutatják, ha még valóban mesterségük szerint kovácsok. Ugyancsak valószínű, hogy a vámlajstromokban említett *Kalmár* nevű egyéneknek, sőt talán a posztót, mindenféle kelmét szállító *Szabó* nevűeknek, a juhbőrt szállító *Szűcs*, a marhabőrt vivő *Varga* nevűnek neve és foglalkozása között is megvolt a kapcsolat. Diák is szerepel a kereskedők között, így *Gergel diák* a székesfehérvári boltösszeírásban (1559—60.: S. 288—9) és a már többször említett *Gergel diákné* Szegeden (ez utóbbi kofának látszik). A vámfizetők között más diákot is találunk (bár ez nem okvetlen kereskedő); tudjuk, hogy egy időben a diák a (nyilván írástudó) kereskedőt is jelentette. Ámde az esetek túlnyomó részében a foglalkozást jelentő név már függetlenül a foglalkozástól. Hogy a sok közül néhány példát említsék, a váci vámon *Szabó Barnabás*, *Szabó Márton* (*MARTIN*), *Tűjártó Imre* késekkel, süvegekkel, rövidáruval halad át (S. 320—1, 322—3), Szegeden *Borbély Máté* 21 tömb só után fizet vámot, *Varga Pál*, *Szabó Sebestyén*, *Kovács Mihály*, *Révész András*, *Csikós Imrőd* stb. búzát, *Varga István* halat hoz a piacra stb. (S. 424—41). A példákat könnyű szaporítani. Persze a legtöbb esetben a különféle defterekben szereplő nevekké kapcsolatban egyéb adatok híján nem lehet következtetni a név és a név jelölte mesterség viszonyára.

4. Bár nem tartozik szorosan a névadás vagy névdivat kérdéséhez, nyelvtörténeti szempontból sem érdektelen rámutatni arra, hogy a hódolt-sági területek népesedési viszonyai milyen rohamosan változtak meg. Például a többször említett Bács és Bodrog megyei dézsmajegyzékek még szinte teljes számban magyar lakosságra mutatnak, nem egészen 30 év múlva pedig, a „Bácska megye”-i török adóösszeírásban — legalábbis ennek a *Siyāqat-Schrift*ben közölt szemelvényeiben még kivételképpen sem találkozzunk magyar névvel. Érdekes tehát összehasonlítani a két jegyzéknek egy-egy azonos falura vonatkozó felsorolását.

1522: *M o r t h a l j o s* községben (az egy elemű neveket félreahagyva) *Michael Gelerd*, *Sebastianus Alch*, *Abraham Biro*, *Vrbanus Boros*, *Gregorius Gardan*, *Martinus Thot*, *Dominicus Nagh*, *Petrus Rosa*, *Benedictus Rosa*, *Elias*

Sentmihály, Lucas Jo, Johannes Jo, Georgius Chalazij, Georgius Korlijath, Thomas Thiztha, Fabianus Toth, Emericus Nagh, Mathias Doma, Petrus Vrban, Valentinus Kenez, Michael Bereck nevekkel találkozunk (SZABÓ ISTVÁN i. m. 45). — Ezzel szemben 1550-ben *MERTVA LOŠ* községben *RADOSAV PLATOVIK', PETRI BOGDAN, ČONQO NIQO, ĞURA PLATOVIK', ISTEPAN QILAROVIK'* a gyér lakosság névsora (S. 220—1).

1522: *Fyrffalwa* községben a *Mathias Wargah, Georgius Berký, Sigismundus Berký, Michael Toth, Georgius Nagh, Cristoferus Sebeh, Stephani Mwchar, Emericus Zabo, Thomas Toth, Petrus Toth, Georgius Yoffeldý, Andreas Toth, Stephanus Lowazý* neveket (SZABÓ ISTVÁN i. m. 53) 1550-ben *FIRFALA* községben a *NIQOLA selaq, Vuq selaq, RADUL, Vuqič selaq, NOVAQ, TODOR selaq, QONČIT selaq, RADOŠA Vuq, MARQO TEKVIK', ISTANQO BALAŠA selaq* nevek váltják föl (S. 222—3)¹.

Ugyancsak teljesen szláv neveket találunk a nyilván magyar elnevezésű Alpár faluban is, ez azonban az 1522-i dézsmalajstromban hiányzik; ma Kis- és Nagyalpár puszta (S. 220—1, 18. jegyz.).

Jelentékeny számú szláv emberre mutató nevet találunk a muzulmán lakosság, katonaság között is. Magyar név viszont itt ritka, kétségtelenül magyar csak a lippai vár zsoldlistáján (1590—1.) szereplő *Simon Mátyás* nevű martalóc (S. 516—7), és talán magyarnak tekinthető a budai pénztárnaplóban (1558.) említett *György fia Jován = Jovan veled György* (جوان ولد كورك), a martalócok ser-odája, bár sem a *Jovan* név, sem az ilyen típusú megnevezés nem magyarra, hanem inkább szlávra mutat, és lehet, hogy csak a *György* név került az írnok jóvoltából magyaros formában följegyzésre. De a *Jovan* elvégre magyar is lehet, és a *Jován veled György* típus előfordulhat magyarokkal kapcsolatban is.

5. Ami a megvizsgált keresztnévek százalékarányát illeti, az nagyban összevág KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMONDNAK az ó egész névanyagáról tett megállapításaival (MNY. L, 379 kk.). Hiányzik a nála felsoroltak közül a mi neveink között az *Ábrahám, Ádám, Adrián, Ákos, Áron, Cirill, Dániel, Ezsaiás, Erazmus, Eustach, Faust, Felix, Fridrik, Gedeon, Gellért, Gotthardt, Gyula, Henrik, Ignác, Illés, Izsák, Jeromos, Jób, Jónás, Julius, Károly, Keresztély, Konrád, Kozma, Kristóf, Lajos, Leó, Lipót, Lompért, Manasszé, Márk, Mózes, Nikodémus, Pongrác, Rafael, Salatiel, Sándor, Szervác, Szilveszter, Szórád, Tóbiás, Tódor* (bár idegen ember nevéként többször is előfordul), *Viktor, Vitális, Zakariás, Zsigmond*. E hiányok jelentékeny része onnan magyarázható, hogy a főt elsorolt nevek nagyobb része a magasabb társadalmi osztályokban fordult elő, ilyenek pedig a hódoltság területén nem maradtak, vagy rövidesen lesüllyedtek a rájuk szintjére. Másrésztől számos ritkább név hiánya a tőlem vizsgált névanyag sokkal kisebb mennyiségével magyarázható. Megjegyzendő, hogy a *József* név csak *Józsa* alakban fordul a hódoltsági területen elő, s hogy a ritka *Lénárt* az idegenszerű *Linardo* vagy *Lenardo*

¹ Ahhoz nem férhet szó, hogy az említett falvakban a magyar lakosság 28 év alatt eltűnt, és helyébe szlávok költöztek. Az a fölmerült, de különben sem valószínű gondolat, hogy már a mohácsi vész előtt is szláv volt e lakosság, és csak a magyar összeírók magyarosították meg a jobbágyok nevét, a keresztnévek összehasonlításával tartahatatlannak bizonyul. Még ha a *Tóth* nevűek esetében föltennők is, hogy ezek mind szlávok voltak, ami teljesen valószínűtlen, a lakosság túlnyomó része akkor is magyar-nak bizonyulna.

(ميساروش لنادو) alakban jelentkezik Pesten 1548–9-ben (S. 182–3). Előfordul azonban egy-két név, amely KARÁCSONY listáján hiányzik, így *Bóna* (nyilván *Bonaventurá*-ból), *Vertán* és a különben kétes *Korda*. A leggyakoribb név a vizsgált török források anyagában is a *János* (73 egyén, 9,74%; KARÁCSONYnál 1979 egyén, 10,046%), utána azonban nálam *György* következik (6,27%), majd a *Mihály* (5,88%), *Pál* (5,47%) és csak azután az *István* (4,81%), mely KARÁCSONY statisztikájában a második helyet foglalja el. Kissé hátrább szorul az én listámon a *Gergely* (3,87%, KARÁCSONY: 4%) és *Péter* (3,60%; KARÁCSONYnál 5,18%), de az arányok mégis nagyon közel vannak egymáshoz. Meglepő azonban, hogy a hódoltsági területen használatos személynevek sorában KARÁCSONY gyűjtésében az *Illés* igen gyakori (62 személy), az én listámon viszont ez teljesen hiányzik: a különben nem ritka *Ilyas* név mindig török ember neve (a ritkább *Ilya* szlávé). A szegedi *Ilyas* révhivatalnokot is török embernek tekintem, bár itt szóba kerülhet az is, hogy ez lehetett magyar, mert a szegedi muqatának volt magyar alkalmazottja (szolgája?) is: *György* nevezetű. A név azonban következetesen sz-szel van írva (البياسر), s nyilván ezért nem tekinti FEKETE sem magyar névnek, nem is veszi föl a magyar nevek sorába.¹ Ugyancsak eltérő a többi hódoltsági keresztnévre vonatkozó statisztika KARÁCSONYnál és nálam. Így a *Kelemen* nevet KARÁCSONYnál 51 személy viseli, nálam 4, a *Máté*-t nála 193, nálam 30, az *Ábrahám*- és a *Jónás* neveket ő csak a hódoltság területén találta meg, én a Siyāqat-szemelvényekben ezekkel nem találkoztam. — Nyilvánvaló, hogy minden ponton hiteles statisztikát nemcsak az én viszonylag nagyon kicsiny (750 név) anyagomból, de talán KARÁCSONYnak sokkalta gazdagabb gyűjtéséből (19 093 név) sem lehet fölláttani. A nagy elterjedtségű nevek arányszámait nagyjából meg lehet állapítani, de a viszonylag ritkább nevek gyakorisági sorrendjét egy-egy új forrás fölforgathatja.

A Siyāqat-szemelvényekben föltáruló, viszonylag csekély anyagból valószínűnek látszik (ami eleve is valószínű), hogy vidékenként más és más nevek voltak népszerűek. A *Mihály* névre vonatkozó adatokban föltűnő, hogy viszonylag nagyobb számban két forrás adja őket, egyik 13, másik 11 *Mihály*-t tartalmaz. Mind a kettő szegedi, a többi forrásban 6-nál több példa nem fordul elő; százalékban Szegeden 7,32%, Szolnokon és környékén 5,26%, az esztergomi szandzsákság területén 4,9%, csupán Pest városa ugrik ki 12,12%-kal, ez magyarázható úgy, hogy a *Mihály* név talán a városi polgárságnál volt elterjedve, vagy lehet — az adatok csekély számát (összesen 33 pesti név) tekintve — egyszerűen véletlen. Igaz, a szegedi források névanyaga számszerűen is messze túlhaladja a többiekét (több, mint 320 férfinev), az arány azonban más nevekben nem ad ilyen eltérést: Szegeden a *Mihály* megközelíti a *János*-t (24 *Mihály*, 26 *János*). A *György* név Szegeden 1550-ben 20 példában fordul elő, ez sokkal több, mint bárhol; de már az 1585-i vámjegyzéken csak 5 *György* fordul elő, kevesebb, mint a szolnoki összeírásban. Másrészt viszont az *Albert* név 1550-ben Szegeden nem mutat-

¹ Arra lehetne gondolni, hogy a törökök e nevet azonosították a náluk gyakori, neki megfelelő névvel. Valóban szerepel Vácott egy *Ilya Miklós* nevű, nyilván magyar ember, kinek magyar neve *Ilyés*, *Éliás* lehetett. Az, hogy magyar keresztnévet török névvel azonosítanak, nem példátlan; így a *Jakab* nevet néha *Jaquab*-nak (ياقوب) is írják át. Az is lehet különben, hogy a váci magyar emberre valahogyan török név tapadt, ez sem példátlan. A Siyāqat-Schriftben előforduló egyéb *Ilyas*-ok azonban kétségtelenül törökök.

kozik, és 1585-ben is csak egy példával szerepel a vámjegyzékben, lehet, hogy nem okvetlen Szeged környéki ember viseli. E név főleg az ország közepe táján volt használatos (Pest város: 2, váci vám: 1, esztergomi defter: 5, szolnoki defter: 3). Igen erős Szegeden az 1550-i összeírás alapján a *Ferenc* név (18 egyén), ami nyilván összefügg a ferencesek nagy népszerűségével (jelentőségüket az egy csoportban szereplő papok — alkalmasint ferencesek — nagy száma is valószínűsíti; vö. S. 208—9); az 1885-i jegyzékben csak 2 *Ferenc* van, igaz, hogy e vám-, vásár-, révjegyzékben jelzettek jó része nem szegedi lehet. Kétségtelen, hogy ilyen, viszonylag kicsiny anyagból következtetni nem szabad, de annyit mégis meg lehet állapítani, hogy a nevek elterjedtségének vizsgálatában az időrenden és a társadalmi osztályon kívül a területi szempontot is mindig szigorúan figyelembe kell venni. Nemesak egy század egymást követő emberöltőin, nemesak egyik társadalmi osztálytól a másikig változik a nevek divatja, de területenként is, mégpedig jelentős mértékben. A személynévtörténet jövő kutatásaiban tehát a területi megoszlásnak nagy figyelmet kell szentelni.

Ami azt a kérdést illeti, hogy a keresztnevek adásában a szülők keresztnevének volt-e szerepe, azaz szokás volt-e a fiút az apja nevére keresztelni, erre vonatkozólag a tanulság — amennyiben ennyi anyagból szabad tanulságot levonni — negatív. Az 1550-i szegedi összeírásban 16 esetben van jelezve az apa és fia keresztneve, és a kettő egyetlen esetben sem egyezik. Az esztergomi defter 35 fiú nevét jegyzi föl az apja neve után, egyik neve sem egyezik az apjával. A váci házősszeírásban szereplő apák és fiúk szintén különböző keresztnevűek. Ez adatok alapján tehát inkább arra lehet következtetni, hogy legalább a hódoltság területén közel sem volt gyakori az a szokás, hogy a fiúknak az apjuk keresztnevét adták.

Igen keveset lehet mondani a női keresztnevek megoszlásáról, minthogy a vizsgált anyagban mindössze 9 női keresztnév fordul elő, mindegyik egyszer. Ha a *Luca* a *Luciá*-val azonosítható, valamennyi előfordul KARÁCSONYNÁL.

A keresztnevek olykor becéző alakjukban fordulnak elő. Figyelmet érdemel *Csikós Imröd* neve (S. 436—7) Szeged vidékén; e nevet FEKETE *Imröd*-nak írja át, ám a török alak: *امرد* éppúgy olvasható *Imröd*-nek vagy *Emröd*-nek. A különben ritka *József* név (3 eset) mindig *Józsa* (*سوزا*) alakban jelentkezik. Más becéző jellegű változatok *Bóna*, nyilván a *Bonaventurá*-ból rövidítve (így FEKETE is 876); *Berta* és *Bercik* a *Bertalan*-ból. Nem becéző jellegű rövidebb alakok: *Borbás Barabás* mellett és *Margita*.

6. Ami a vezetéknevekkel kapcsolatos kérdéseket illeti, már szólottunk arról, hogy a foglalkozásnévnek és a vezetéknevnek e században még nem ritka összefüggéséből arra lehetne következtetni, hogy a vezetéknev még nem állandó, apáról fiúra változhat. Erre azonban közvetlen bizonyítékot anyagunk nem ad. A szolnoki összeírásból említett *Balázs diák István* (S. 350—1) fölfogható úgy, hogy *István* apjától örökölte a *Balázs diák* vezetéknevet, de apjának, mielőtt a *diák* címzés a vezetéknevet fölöslegessé tette, más neve lehetett. Ám e folyamat lefolyhatott már *Balázs diák István* valamely őse idejében. Ahol forrásainkban apának és fiának vezetékneve meg van említve, ezek azonosak, így Vác, 1572: *Ferenc Balázs* és fiai *Ferenc Imre* és *Ferenc Pál*; *Makó Ferenc* és fia *Makó György*; *Ercsi Miklós* és fiai *Ercsi Gergely*, *Ercsi Albert* és *Ercsi Balázs*; *Bótorján János* és fia *Bótorján Orbán*; *Szabó Menyhért* és fia *Szabó Mihály* (S. 366—7, 370—1, 372—3). Mégis a nevek (bár már csökkentett) változhatóságára és a változás útjára mutatnak a

három elemű nevek, valamint a két elemű nevek még mindig folyó kialakulásának nyomai, továbbá a *deák*, *bíró* stb.-vel kapcsolatban mondtak.

Ami a vezetéknevek típusait illeti, ezt a kérdést csak egészen elnagyolva érinthetjük. Elsősorban nem egy olyan név fordul elő, melynek etimológiája, eredeti jelentésének megállapítása külön tüzetes vizsgálatot igényelne, szinte megannyi cikket, ahány homályos eredetű név van. Másrészt azt a kérdést, hogy a személynévadás lélektana szempontjából egy-egy vezetéknev milyen típusba tartozik, sok esetben lehetetlen megfelelő biztossággal eldönteni. Hogy például a *Csontos* testi adottságra vonatkozik-e (ez a valószínű), vagy foglalkozásra (csontszedő?, enyvfőző?); hogy a *Vajda* név viselt tisztséggel függ-e össze, mint a *Bíró*, vagy olyan jellegű, mint a *Király*, *Herceg* jobbagynevek; hogy a *Törő* név mesterségnév eredetű-e, vagy olyan, mint a *Város*, *Szaró*; hogy a *Boros* iszákost vagy legalábbis borkedvelőt jelentett-e, vagy bortermelőt, -kereskedőt, -tulajdonost; és sok egyéb hasonló kérdés vitatható. Mégis nagyjából át lehet tekinteni a főbb típusokat.

Egyik igen gyakori típus a származásra vonatkozó, *-i* képzős név (az egész névanyagnak kb. egy tizede), mégpedig mind valamely község, város nevéből, mind pedig nagyobb területek nevéből képezve: *Hatvani*, *Homoki*, *Bácsi*, *Férvári* vagy *Fejérvári*, *Csáni*, *Szondi*, *Becsei*, *Bélyei*, *Udvardi*, *Csúzi*, *Kocsi*, *Tel(e)ki* stb.; *Bácsmegyi*, *Bácskai*, *Baranyai*, *Somogyi*, *Szalai*, *Erdélyi* stb. — Legtöbbször nem nagyobb távolságban levő helyekről van szó, de ilyen is előfordul, főleg nagyobb területek nevéből képzett vezetéknevek esetében, így *Erdélyi* az esztergomi szandzsákban (S. 336—7), *Fejérvári* Vácott (320—1), *Szala(i)* Szolnokon (S. 352—3), *Tolna(i)* Vácott (290—1), *Mohács* ugyanott (322—3) stb.

Többször találkozunk földrajzi névből alakult, de *-i* képző nélkül mutatkozó névvel, mint *Buda* (S. 242—3), *Tolna* (292—3), *Szala* (350—1), *Mohács* (322—3), *Losone*? (kétes olvasat: لوشناج S. 240—1), *Iloq* (S. 432—3) stb. Ilyen típusú nevek nem ismeretlenek a régiségből (MELICH: MNy. XXXIX, 273; BENKŐ i. m. 19; SZABÓ ISTVÁN i. m. 13), és alapjában véve mind máig problematikusak. Kérdés azonban, hogy a mi példáink ide tartoznak-e. A török nyelvben ugyanis használatos a perzsa eredetű izáfetnek nevezett szerkesztésmód, mely szerkezetileg egybetartozó szavakat *-i* elemmel kapcsolat össze, s e kapcsolatot az írásban nem betű, hanem az előtag utolsó eleme fölé tett hamza (törökösen hemze) nevű jel (ء), de gyakran semmi sem jelöli. A török diákok azokat a két elemű magyar neveket, melyeknek első eleme *-i*-re végződik, sokszor izáfet-szerű kapcsolatnak fogták föl és jelölték, főleg ha a magyar vezetéknev alapjául szolgáló földrajzi név *-a*, *-e*-re végződött: *Baranya'i Mátyás* (براکهء ماطبانش : S. 182—3), *Csemze'i Mihály* (چمزوء : S. 182—3), *Bélye'i* vagy *Belye'i Péter* (بلنء پتر : S. 184—5), *Becse'i Ferenc* (نچء فرنچ : S. 210—1), *Bácska'i Imre* (باچنء ايمروء : S. 334—5), *Bicske'i* vagy *Becské'i Albert* (بچكء البرد : S. 370—1); *Szala'i Mihály* (صلاء مبعال : S. 436—7) stb. A *siyāqat* igen hanyag folyóírás, melyben a legszükségesebb diakritikus pontokat is csak fölületesen, elnagyolva teszik ki, sőt egy változatában az úgynevezett *noqtasiz siyāqat*-ban teljesen el is hagyják. (Emiatt például ugyanaz a név olvasható *Tatai*-nak, *Nánai*-nak, *Pápai*-nak, *Babai*-nak, *Jájai*-nak.) Mi sem természetesebb, mint hogy a hamza sok esetben a tollban marad. A *Buda*, *Tolna*, *Szala* neveket tehát teljes joggal lehet *Budai*, *Tolnai*, *Szalai*-nak olvasni. Másrészt azonban az sem egészen kétségtelen, hogy a hamza minden egyes esetben kiejtett

i hangot jelöl. A szolnoki (1571—2.) defterben és a szegedi vám- stb.-jegyzékben (1585.) többször szerepel a *Tőke* személynév; ez egyszer *Tőke'i*-nek van írva (توكه : S. 436—7). Az ugyancsak nem ritka *Konya*, *Kónya* név mellett találunk egy ízben *Konya'i* változatot (فوكيه بنديك : S. 182—3). Ilyen nevekkal kapcsolatban három lehetőség is van: 1. van *Tőke* és van *Tőkei*, *Kónya* és *Konyai*; 2. mindegyiket *i*-vel kell olvasni: *Tőkei* és *Konyai*; 3. egyiket sem kell *i*-vel olvasni: *Tőke*, *Kónya* v. *Konya*. A kérdést nem lehet eldönteni, és ebből nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú grafikumok olvasása körül bizonytalanság van, s ezeket a példákat aligha lehet fölhasználni annak az eldöntésére, volt-e pusztán földrajzi névből keletkezett személynév. Nagyobb bizonyító ereje volna a *Mohács* személynévnek (S. 322—3), minthogy mássalhangzó után ízfet-szerű kötést magyar nevekben sem igen használnak. Ilyen lehet a *Záton(y)* név is (S. 358—9). E példák azonban egészen kivételesek. A szegedi vámjegyzékben (1585.) előfordul *Ilok Jakab* (ابلق ياقوب : S. 432—3), azaz *Ujlaki¹ Jakab* mind a két névellem idegenszerű alakjából. Következethetőleg nem volt magyar ember, noha a nevek sorrendje magyaros. A *Makó* (S. 366—7) esetében nagyon kétes, hogy helységnévből alkotott személynévvél van-e dolgunk; a *Mako*, *Makou* stb. a középkorban nem éppen ritka személynév.

A leggazdagabb csoport a foglalkozást jelentő szavakból alakult vezetéknevek csoportja; mintegy még egyszer akkora, mint az előbbi. Több mint hússzor fordul elő a *Szabó* meg a *Kalmár* név, gyakori a *Mészáros* (10-en fölül), a *Varga* és a *Molnár* ~ *Mónár* név, majd a *Halász*, *Kovács*, *Szűcs*, *Borbély*, *Bíró*, *Ótvös*, *Csikós*, *Révész* stb. Ritkábbak viszont (többnyire egy-egy példa) az *Ács*, *Bakó*, *Csaplár*,² *Csapó*, *Csösz*, *Fazekas*, *Füredős*, *Hajdú*, *Hajós*, *Hegedűs*, *Huszár*, *Irtó*, *Kántor*, *Képiró*, *Nyíró*, *Pap*, *Pásztor*, *Posztómető*, *Regös*, *Sáfár*, *Szántó*, *Takács*, *Taligás*, *Timár*, *Törő*, *Tűjártó*, valamint a valószínűleg ide tartozó *Vajda*, néhány kétes olvasású vagy értelmezésű nevet nem számítva.

A népnevekből alkotott vezetéknevek között messze a legszámosabb a *Tót* (20-on fölül); mellette eltörpül a *Horvát* (3), *Rác*, *Cseh*, *Török* (2—2), vagy az egy-egy példában jelentkező *Lengyel*, *Kun?*; *Szász*, *Tatár*, *Oláh*, *Német*, *Székel(y)*. Figyelmet érdemel az ugyancsak egy példában szereplő *Komán*.

Népes csoport a keresztnevekből alakult vezetékneveké is. Ilyen minőségben előfordulnak olyanok is, melyekre mint keresztnevekre nincsen példánk, így *Kolozs*, *Damokos*, *Illyés*, *Kristóf*, valamint számos olyan becéző alak, mely a keresztnévek között nincsen adatolva, így *Boldizs* (*Bódiz*, *Bódizs*), *Mihó* (olvasata kétes),[?] *Katus*, *Mikla*, *Döme*, *Berec*, *Benke*,[?] *Felibe*. Előfordul a *Dénes*, *Dénös* változat is, mely keresztnévként csak *Gyenös* és *Dijenös* formában jelentkezik.

A valamely tulajdonságot, állapotot jelölő vezetéknevek is igen gyakoriak. A legszámosabb ezek között a *Nagy* (mintegy 30), a *Kis* (10-en fölül), a *Fekete* ~ *Fekető* ~ *Feketi* (vagy *Feketé*) (kb. 10). Nyilván ide tartozik a *Fodor*, sőt a *Dudor* is. Említhető a *Veres* ~ *Vörös* ~ *Vörös* (ez utóbbi *Vörös* is lehetne), továbbá *Bornemisza*, *Baql(y)as* (de lehetne *Baglyás* is),

¹ Bár e helységnév rendszeren ilyen alakban szerepel török forrásainkban, a magyarosabb változat sem ment teljesen feledésbe, Evlia Cselebi pl. *Iloq*-on kívül *Ujloq*-nak (اودلوق) is írja (KARÁCSON IMRE, Evlia Cselebi . . . magyarországi utazásai 1664—1666. Bp., 1908. 103).

² FEKETE kiegészítése kétes, az eredetiben csak چاپلا : *Csapla* van.

Bús, Csontos, Csorba, Dús, Fehér, Gyöngye, Hangos, Hegyös, ? Kancsal (قونجل: S. 332—3), *Kazdag, ? Konya, Nagyarú* (v. ? *Nagyorru*: باك ارو: S. 206—7), *Néma, ? Nyakas* (كاقاش: S. 182—3), *Pénzes (Penizes), Pogány, Sánta, Sárga, Szakálos, Szaró* (صارو: S. 366—7), *Takó* (vö.: *takó*: 'hazug' MTsz.), *Tar, Tarka, Tompa, Vesős* ('vesés' vagy *Vésős?*), *Víg* (egy vagy két példával). Ide tartozik talán *Dobó, Rejtő*,¹ *Váró* (vagy *Varró?*) stb. is.

A valamivel bírót jelentő -s képzősök — melyeket alkalmasint a név keletkezése szempontjából nem lehet egy kalap alá fogni — szintén többször fordulnak elő, noha nem alkotnak különösen gazdag csoportot. Így gyakori a *Kádas ~ Kádós* (= *kádár?*); továbbá van *Kerekes, Kutas, Lencsés, Boros, Sörös, Kecskés, Disznós, Darvas, Gombás, Botos, Falus, Fias, Pénzes, Vesős* v. *Vésős, Szakálos* stb.

A fennmaradó nagy és igen különmemű anyagban előfordulnak állatnevek, mint *Bak, Farkas* (keresztnévből is származhat), *Sáska, Kárász, Bagó, Szajkó, Szárca*; növénynevek, mint *Virág, Kóró, Tőke, Rózsa, Káka, Bótorján, Szil, Nyír*; terménynevek, mint *Búza, Bor*; méltóságot, társadalmi rangot jelentő nevek, mint *Király(y), Herceg, Nemes, Vajda*, ide tartozhatik a *Kenéz*, sőt a *Bíró* is, valamint a különféle „névhelyettesítők”; különféle tárgyak nevei, mint *Buzgán, Kés, Kazal, Duga, Karó, Konc, Köntös, Sel(y)em?* stb.; végül egyéb, mint *Csőtörtök, Hajnal, Dél, Barát, Lepő*,² *Dobó* stb.

Érdekes, hogy teljesen hiányzik a -fi utótaggal összetett név.

Találkozik néhány szemmel láthatólag idegen vezetéknev, mint *Albeter, Vanter, Kohut, Polák, Kohár, Balaszko, Balabán, Duka*, sőt török, mint *Balig* (باليق: S. 213—4; a másutt előforduló *بالق* 'Balog' is lehet), *Furunği* (نورونجی), *Saqal(l)i* (FEKETE — úgy látszik — *saqalli*-nak, 'szakállas'-nak értelmezi: S. 184—5) stb.

S végül akad jó egynéhány, mely alaposabb vizsgálatot igényelne, vagy mert több irányban lehet eredetét keresni, vagy mert származása egészen homályos: *Boka* vagy *Bóka* (lehet személynév becéző változata, vagy *boka* főnév, vagy az Árpád-kori *Buka, Boca* stb. utóda; vö.: GOMBOCZ: MNy. X, 299; PAIS: MNy. XVIII, 31; vö. még *bóka*: MTsz.), *Burka* vagy *Borka* (becézett személynév?), *Bozók, Badankus, Boc ~ Bocs ~ Buc ~ Bucs ~ Bóc ~ Bócs ~ Böcs* stb. (mindezek az olvasatok és egyebek is lehetségesek), *Baló, Csicsó* (vö. K. P.: MNy. XXIII, 539), *Divó* (Szolnok vidéki adat, ezért aligha függ össze a MTsz.-ban említett *divó* 'dió' változattal), *Dura* (talán 'duzzadt', vö. *durál*), *Denta, Fanta, Garcsik, Hanka* (talán szláv becézett női név), *Hukes* vagy *Hókes* stb., *Konta* (vö. MTsz.), *Koszó* (= 'kószáló?'), *Kunt, Kömel, Kubul, Timona, Tokmak, Zohár* stb.

A XVI. századi hódoltsági vezetéknev-anyagot természetesen területi szempontból is át kellene vizsgálni, azonban ehhez a Siyāqat-Schriftben közölt források — tekintve a vezetéknevek igen nagy változatosságát — nem lehetnek elegendők. De egy s más még e csekélyebb anyagból is föltűnik, így például, hogy Szolnok és Szeged környékének vezetéknev-anyaga közelebb áll egymáshoz és távolabb az egymással ugyancsak némi rokonságot mutató Buda környéki, váci, Esztergom környéki anyagtól. Ahhoz azonban, hogy e vizsgálat gyümölcsöző lehessen, sokkalta több forrást kellene figyelembe venni.

¹ رانتو, FEKETE szabályosan *Rāitō*-nak olvassa, de lehet *Rejtő* is.

² FEKETE *Lepő*-nak olvassa.

7. Mint említettem, a Siyāqat-Schrift paleográfiai célú munka, a benne közölt szemelvények voltaképpen nem a nyelvészeti vagy történelmi stúdiuumokat akarják közvetlen adatok közlésével támogatni, hanem paleográfiai példatárt adnak. De ha a benne közölt források az óriási kéziratos anyaghoz képest legföljebb csak ízelítőnek tekinthetők, úgy vélem, a fenti fejtegetések eléggé rávilágítanak arra, milyen jelentős nyelvtudományi fontosságuk van az oszmán-török közigazgatás, pénzügy stb. török írásos emlékeinek. Reméljük, hogy most, miután FEKETE LAJOS nagyszerű könyve kitűnő kulcsot adott a siyāqat-írás olvasására, turkológusaink elsőrendű feladatuknak fogják tekinteni, hogy a rendelkezésükre álló hatalmas anyagból minél többet hozzáférhetővé tegyenek a nyelvtudomány és a különféle történelmi diszciplínák számára. Ezzel nyelvtudományunk és főleg történelmi nyelvjáráskutatásunk olyan forrásanyaghoz juthat, mely számos eddig megközelíthetetlen vagy nehezen megközelíthető probléma megoldását teszi lehetővé. Általuk XVI. századi nyelvünkéről s főleg annak hódoltságbeli állapotáról, nyelvjárásairól sokkal teljesebb képet tudunk rajzolni.

BÁRCZI GÉZA

A magyar úr szó eredete

I. Az *úr* szókinszünknek azon szavai közé tartozik, amelyről a kutatók szinte ösztönszerűen megérezték, hogy eredetét őstörténetünk messzi múltjában, a 'd o m i n u s' -nál magasabb rangot jelentő szóban kell keresnünk. Ezek közül legmeglepőbb JUHÁSZ JENŐnek *úr* szavunk szórendjével foglalkozó cikke (MNy. XXXVII, 250—2), amelyben a szórend alapján is arra a következtetésre jut, hogy ennek a megtisztelő jelzőnek okvetlenül ősi hagyománynak kell lennie. Ezt a megérzést nagyban támogatta a szó nem hétköznapi, régi magas rangjelző jelentéstartalma: 'dux' és 'trónörökös'. Az előbbit az *Urkuta* helységnév *puteus ducis* (ERDÉLYI LÁSZLÓ, A tihanyi apátság története I, 15) és a *Margitsziget* ~ *Nyulak szigete* ~ *Urak szigete: insula ducum* (NyK. L, 481—2) latin fordítása is világosan bizonyítja; 'trónörökös' jelentésben pedig *K i n n a m o s* használja az *Ὀδοῦ* szót (MELICH: MNy. XIII, 5). Régi 'királyi herceg', 'trónörökös' jelentését ismeri a SzófSz. is, s e jelentéshez még hozzáfűzi: „még előbb, alkalmasint magának a fejedelemnek a címe”. Már JAKUBOVICH is arra gondolt, hogy ez a megtisztelő jelző annak idején csak az Árpádház tagjait illette, és „Honfoglalás kori hősiénekeink előadásmódjához” című cikkében ezeket mondja: „A pogány fejedelmek és fejedelemasszonyok ősi magyar címe az *úr*, *asszony* — nyelvemlékeink és helyneveink tanúsága szerint — még sokáig hozzátapadt a keresztény szentek nevéhez is pl. HB. *szent peter urot*, *szen achsin mariat* stb. (MNy. XXVII, 276) és ilyen természetű helységneveink: *Szent Mihály-úr*, *Szent Margit-asszonyfalva* stb. (CSÁNKI I, 267 és II, 352).” (Vö. PAIS: I. OK. VII, 260—1.)

Úr szavunk legrégebb emlékei — amint azt az idézett példákban is láthattuk — az OklSz. és NySz. jól ismert hely- és személynévi összetételeiben maradtak ránk, továbbá ragozott és továbbképzett formában a HB.-ben, az ÓMS.-ban és külföldi források idegen átírásában is. Az *Urkuta* és *Urréve*-féle helységnevek világos birtokosjelzős szerkezetek. De a 'dominus noster'

jelentésű HB.: *uromc*-féle ragozott formák mellett hogy értsük a TelK. *vr ar Mihál archangal* (vö. EtSz. I, 116) vagy a JókK. *úr pápa* adatát? (Vö. NyK. XXXIV, 342.) Szinte kényszerítő erővel ötlük fel a *szent Mihály arkangyal* és a *szent pápa* (vö. *szent atya*) értelmezés gondolata. Az *úr* szónak sajátos régi szórendje és a latin szövegekkel való összevetése alapján JUHÁSZ JENŐ — fent említett cikkében — kikövetkezteti ennek a megtisztelő jelzőnek ugyanezt a legvalószínűbb eredeti jelentését: 'szent'. Nem mondja ki ugyan határozottan — mint ahogy azt az *asszony* szóval kapcsolatban teszi —, hogy 'szent'-féle alapjelentésre gondol, de ez következik a továbbiakból: „Könnyen elképzelhető, hogy pogány őseink az *úr* szót az Isten (vagy az istenek) neve elé tették (máshová azonban nem) és ez a szerkezet mentődött át a keresztény magyarság nyelvébe.”

Az *úr* szó jelentésköre tudtommal eddig még nem adott vitára okot, annál inkább eredetének kérdése. Magára a szóra és származékaira vonatkozó gazdag irodalomból itt egészen röviden csak a legjellemzőbb finnugor, török és iráni megfejtési kísérletekre utalok. BUDENZ a finnugorból próbálja magyarázni: f. *uruho* (nom. *uros*), zürj. *veräs*, lapp *vuoras* 'férfi, vitéz, hős' (NyK. VII, 32, 49, X, 87). A finnugor származtatás mellett nyilatkozik legújabban PAIS (I. OK. VII, 260—1), úgyszintén KNEZSA is, amikor „A magyar állami és jogi terminológia eredete” című tanulmányában *úr* szavunkat eredeti szókincsünkhöz tartozónak mondja. VÁMBÉRY a törökben keresté az *úr* szó megfelelőjét, és az *üri*, *urü* — szerinte 'magas, előkelő' jelentésű — szóban vélte feltalálni (NyK. VII, 184). Az *urü* szónak a nyelvemlékekből azonban csak 'Sohn, Jüngling' jelentését ismerjük: *tängri urüsi* 'Göttersohn' (Uigurica II, 31⁴⁸); *känč urü känč kizlar* 'Jünglinge — Jungfrauen' (Uigurica II, 20²⁰). A török származtatás gondolatára tér vissza NÉMETH: szavunkat a török *u-* 'képesnek lenni, tudni, bírni' igének — a nyelvemlékekből is kimutatható — *ujur* 'Mächtiger, Adliger' származékával egyeztetni (Pais-Eml. 362). MUNKÁCSI az Aveszta *ahura* 'Herr, Machthaber, Fürst' szavával veti egybe (Ny. LVII, 41 és ÁKE. 614—7). Iráni megoldásra gondol újabban HARMATTA is (< óiráni *sūra-* 'úr, parancsoló': I. OK. VII, 253). MOÓR ELEMÉR pedig egészen messze-menő következtetéseket von le a keleti finnugor nyelvek állítólagos közös iráni eredetű *úr* szavából az ősmagyar osztálytársadalom korai kialakulására vonatkozólag (Acta Ethn. II, 58).

2. A magam részéről — hogy „in medias res” kezdjem a dolgot — *úr* szavunk őseit mind hangtani, mind pedig jelentéstani szempontból az orchoni feliratok *üduq* 'saint, sacré' jelentésű szavában látom; vagyis olyan csuvasos jellegű honfoglalás előtti török jövevényszónak gondolom, amelyben az őstörök hangzóközi *d*-nek az átvétel korában az átadó ócsuvas nyelvben már *r* felelt meg.

Az orchoni feliratok 'szent' jelentésű *üduq* szavát az ujjur nyelvemlékekben ugyanilyen hangalakban és jelentésben találjuk: *üduq ün* 'heilige Stimme' (Uigurica III, 72¹⁶), ellenben a buddhista vallásos és elbeszélő tárgyú szövegekben *üduy* formában látjuk: *üduy tinliq* 'heiliges Geschöpf' (Uigurica II, 37^{58, 64}). Nem tekintve, hogy a buddhista szövegekkel kapcsolatban felmerült a gondolat, hogy talán nem is török ember tollából származnak (GABAIN: UngJb. XIV, 338), az őstörökben számolnunk kell egy szóvégi *q ~ γ*, *k ~ g* változással, amelynek kielégítő magyarázatát adni még nem tudjuk. (Vö.: NÉMETH, Török jövevényszavaink középső rétege: MNy. XVII, 21—6; LIGETI, Mongolos jövevényszavaink kérdése: NyK. XLIX, 209—14; BÁRCZI,

A török szóvégi *-q*, *-k*, *-g*, *-γ* megfelelései: MNY. XLVI, 223—30; RÄSÄNEN, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* 157.)

Megfejtendő *úr* szavunk az őstörök *ıduq*-nak a nyelvelmékekben is képviselt ilyen *ıduy* alakjára vezethető vissza. Tudjuk, hogy a *γ* végződéssel átvett honfoglalás előtti török jövevényszavaink ma hosszú szóvégi magánhangzót tükröznek (GOMBOCZ, *BTLw.* 170—2), s amennyiben ez a végződés az egyes kölcsönzéseknél a török nyelvjárások alapján feltehető ugyan, de jövevényszavainkban nyoma nincs, valószínűleg későbbi átvétellel van dolgunk, amikor az átadó bolgár-török nyelvjárásban is bekövetkezett már a szóvégi *γ* lekopása. A mondottak alapján tehát már eleve úgy látszik, hogy *úr* (< *ıduy*) szavunk nem tartozhat honfoglalás előtti török jövevényszavaink legősibb rétegéhez.

A) Ami mármost az őstörök *ıduy* hangzóközi *d*-jének történetét illeti, az ismert szabályos altaji hangfejlődés: $d > \text{őstörök } d > \text{đ} > z \sim j \sim r \sim t$ alapján a különböző török nyelvekben az őstörök *ıduq* ~ *ıduy*-nak következő megfelelőit találjuk RADLOFF szótárában: ujj. *ıdik*, *ıduk* 'das von Gott geschickte Verhängniss, (von Gott) gesendet, glücklich, gesegnet' (I, 1381, 1383); szag., kojb., kacs. *ızik* 'Gott geweiht, das Opfer' (I, 1397); alt., tel., leb., kkirg. *ıjik* 'zum Opfer auserwählt, bestimmt, geweiht, auf ein Opfer bezüglieh' (I, 1359). — Ezt a sort a RADLOFFnál hiányzó következő adatokkal egészíthetem ki: Elsőnek az urjanchajit (tuvait) említem, mint amely nyelvjárás megőrizte az őstörök *d*-t. Az adatot PALMBACH 1953-ban megjelent, az élő nyelvet dokumentáló orosz—tuvai szótárából veszem: *ıdıq* 'svjatoj' (525. l.). Soron következőnek Kāşgarı várható *ıduq* példája, de helyette nála is a régiesebb *ıduq* alakot találjuk 'Vieh, das man ohne zu nutzen, frei weiden lässt; geweiht, gesegnet, hoch (von Berg)' jelentésben (Bibl. Orient. Hung. I, 61). Az altaji $d > r$ variánsokra AŞMARINból idézek (Thesaurus linguae tschuvaschorum III.): „1): *ırä* (*ırı*) 'dobrij, choroşij, prevoschodnij, otličnij; zdorovij; milij. Počtennij. Svjatoj. 58. l. 2), nazv. duchov, čtimich čuvaşami'' (64. l.). A 62. lapon az *ırä şın* (*şın* 'ember') címszó alatt a következőket olvashatjuk: „choroşij, počtennij, porjadočnij čelovek. // Upotrebljaetsja v počtitelnych oznaceniach i obraşčeniach, kak bi sootvetsvuja fr. *monsieur*. B etom slučae primae aff. 1-go l. ed. i mn. č. // *ırä şinnäm!* Načalo pis'ma // *ır şın* — bogatje ljudi; eto viraženie ne ukazivaet na duşevnie kačastva, a tolko na bogatstvo. — *ırä şın ıvälë-čërë*, deti bogatich (i potomu vlijatelnych) ljudej.” 1. *ırä* (PAASONEN átírásában) 'jó, szép, kitűnő; egészséges; kedves; tiszteletreméltó; szent'. — 2. *ırä*, a csuvasoknál tiszteletben tartott szellemek elnevezése. Az *ırä şın* címszó alatt ezt találjuk: 'jó, becsületes, rendes ember'. Használják tiszteletteljes említésnél és megszólításnál a francia *monsieur* értelmében. Ebben az esetben ez a kifejezés az egyes vagy többes szám birtokos személyragját veszi fel. Az *ırä şinnäm!* szokásos levélkezdet. Jelent 'gazdag ember'-t is. Az *ır şın* 'gazdag ember' azonban nem jelent lelki tulajdonságot, hanem csak a gazdagságra utal. *ırä şın ıvëla-çarä* 'gazdag (ennélfogva befolyásos) emberek gyerekei'. Uo.: *ırä şır* 'szent föld'. A 65. lapon: *şınä-ırä* 'a keresztleetlen csuvasok szent helyei és határrészei' stb. AŞMARIN-nak az *ırä* címszavakhoz fűzött oldalakra terjedő példatárából csak az *úr* etimológia jelentése szempontjából fontos adatokat emeltem ki.

Az őstörök $d > t$ megfelelőire, a jakut példákra PEKARSKIJ nagy szótárát idézem: „*ıtik* 1) žertva. 2) počitaemij, čestnij, početnij. 3) čest, počtenie, uvaženie . . . 4) v soedinenii s drugimi imenami upotrebljaetsja kak čast imeni, dlja viraženija počtenija: *ıtik Ajanalik—udayan* (imja skazočnoj

šamanki)” (III, 3847—8): 1. ’áldozat’; 2. ’tiszteletreméltó, nagybecsű, becsületes, tisztelt’; 3. ’becsület, tisztelet, megbecsülés’; 4. nevekkal kapcsolatban, azok szerves részeként, a tisztelet kifejezése. Pl. *itik Ájanalik — udayan* (egy mondai sámán-nő megtisztelő címe).

B) Az orchoni feliratok ’szent’ jelentésű *ıduq* szavát az egyes török nyelvjáráásokban módosult jelentésben látjuk. A nyelvek egy részében ma a tiszteletben tartott szellemet vagy annak a tartózkodási helyét jelenti. Itt THOMSEN megjegyzésére gondolhatunk: „ajouté à des noms des montagnes ou des sources je suppose que ce mot doit exprimer du respect envers les divinités de l’endroit, sans que pour cela ces endroits doivent être particulièrement sacrés” (Inscriptions 144). Jelentheti továbbá az őstörök *ıduq* megfelelője a mai török nyelvekben az áldozatot, az áldozatra kiszemelt jószágot, de ugyanakkor megbecsülő jelzőként is szerepelhet nevekkal kapcsolatban, vagyis az udvariasság nyelvi kifejezője lett. A magyar *úr*-ra gondolva nem tekinthetjük a csuvas *ırä سین = monsieur* jelentésfejlődést merő véletlen összeesésnek, mert ott van hozzá párhuzamul PEKARSKIJ jakut szótárában a 4. pontban adott értelmezés: „nevekkal kapcsolatban, azok szerves részeként a tisztelet kifejezése”. A jakut *itik* (<őst. *ıduy*) és a csuvas *ırä* alaki összetartozását kétségtelenné teszi a feltűnő jelentésbeli egyezés is. De amint példáinkból láttuk, nem vészett ki az *ıduq* szónak eredeti ’szent’ jelentése sem: csuv. *ırä sər* ’szent föld’, urj. *ıdıq* ’szent’, és példát találunk rá PRÖHLE karacsáj—balkár szójegyzékének összetett szavaiban: *ıjıx-kün* ’Sonntag’ (KSz. X, 106 és XV, 226). RÄSÄNEN (Fonetik 54) a szóeleji zárt magánhangzók kiesésénél hozza fel a következő példákat: kar. L. *jıxkin* ’Sonntag’ < *ıduq-kün*; kar. T. *jeg’uv* ’Kirche’ és CodCum. *jıxöv* < *ıduq-áb* ’(szent-ház)’.

A feliratok *ıduq* ’szent’ szavát a kutatók egyöntetűen az őstörök *ıd-ısenden, schicken*’ alapjelentésű ıgető névszói származékának tekintik. „*ıduq* = (Das vom Himmel gesendet, daher) *heilig*” — magyarázza GABAIN (Alttürk. Gramm. 309). Az őstörök *ıd-* ıgető szabályos megfelelői a többi török nyelvben: urj. *ıt-* (de *ıdıq*), szag., kojb. stb. *ıs-*, alt., tel. stb. *ıj-* (KATANOV, Opit . . . 44). Kāšgarinál *ıd-*, csuv. *jar-*. (Hogy viszonylik egymáshoz a csuvas *jaru* ’szabad, szabadság’ (AŠMARIN IV, 223) és a most tárgyalt *ırä*? Kétféle ıgető, egy hosszú (vö. jak. *ıt-*) és egy ki nem mutatható rövid csuvas ıgető származékai? (Vö. LIGETI, Les voyelles longues en turc.: JA. 1938: 177—204.) Az *ıd-* ıgetőnek a nyelvemlékekben egyéb származékai is előfordulnak: *ıdyuluy* ’ist zu entsenden’ (Uigurica III, 29), *ıdtimız ırsär* ’gesendet haben sollten . . .’ (Chaustuanift 1946 stb.).

A nyelvemlékekben gyakori az *ıduq* ~ *ıduy* ’küldött → szent’ és a *qut* ’Glück, Segen, Würde, Majestät, Geist’ szóknak páros használata: *ıduq qutluy tınlylar* ’heilige, majestätische Personen’ (Uigurica II, 78); *ılgimiz ıduqgut kün tıgričä* ’Unser Fürst *ıduq-qut* wie der Sonnengott . . .’ (Manichaica III, 35). Erről az *ıdıq-qut* kifejezésről mondja F. W. K. MÜLLER: „Das ist die alte türkische Form, des bekannten Königstitels *Idıqut* (wovon abgeleitet *Idıqut-šähri* = die Stadt des *Idıqut*)” (Uigurica I, 56). — Nem lehet céлом a török fejedelmi címtan kérdéseibe merülni (erre vonatkozólag vö. KÖPRÜLÜ M. F., Zur Kenntnıs der alttürkischen Titulatur: KCsA. kieg. k. 327—44), csak annyi ide tartozót említek a nyelvemlékekből, amennyit *ır* szavunk eredeti jelentésének a megvilágítása okvetlenül szükségessé tesz. Ellenben utalok LÁSZLÓ FERENCNEK „A kagán és családja” című cikkére (KCsA. III, 1—39); amelyben kifejti, hogy a pogány nomádbirodalmak fejedelmeinek hatal-

ma az úgynevezett karizmatikus csoportba tartozik, vagyis a fejedelem és családja az égből nyeri hatalmát, ahogy azt az orchoni felirat: *tängriđäg tängriđä bolmüš türk bilgä kagan*: „mois qui ressemble au ciel, Bilge kagan des Turcs, venu du ciel” (THOMSEN, Inscricion 114), vagy a Kara-Balgas-suni felirat: *uluy ilig tängriđä qut bulmüš*: „Der grosse König der vom Himmel (von Gott) die Majestät erlangt habende...” (Uigurica II, 95) szépen kifejezi.

LÁSZLÓ FERENC nem idézi AHMET CAFAROĞLUNAK korábban megjelent, egészen hasonló tárgyú dolgozatát: „Tukyu ve Uygurlarda Han unvanlari” („A tukiuk és ujugurok fejedelmei”. Konstantinápoly. 1931.: THITM. I.). CAFAROĞLU a „venu du ciel”, a „von Gott gesendet” elképzelést *tängriđä jaratmüš, tängriđä bulmüš* szavakkal tolmácsolja. Ennek az elgondolásnak tömör nyelvi kifejezője az *iduy ~ iduy > szent* fejedelmi cím, amely kiegészíti a nomád török fejedelmek megtisztelő jelzőinek CAFAROĞLUNÁL megadott lajstromát: *alp, qut, (uluy) ülüg, qutlug, iduy* (ide vonható még a *qadir* 'puissant, violent' fejedelmi cím is: PELLIOU: T'oung Pao XXVI, 52, XXXVII, 42—44). CAFAROĞLU szerint a fejedelem nevéhez ezek közül mindig a működésére legjellemzőbb attributum járult (114—5). Eredetileg tehát az *iduy* nem tisztséget jelentő cím, hanem határozottan megtisztelő jelző. A honfoglalás előtt, a különböző török törzsszövetségekben élt magyar törzsfők fejedelmek megtiszteltetésében — úgy látszik — az *iduy ~ iduy*, illetőleg akkori hangtani megfelelője állandósult, amelyet talán éppen az idézett nyelvemlékek korában viseltek fejedelmeink, ha nem már a kettős királyság idejében is. (Vö. CZEGLÉDY, A IX. századi magyar történelem főbb kérdései: MNy. XLI, 54.)

3. Honfoglalás előtti török jövevényszavainkat általában nem szoktuk egyenként szemügyre venni annak a felderítése végett, hogy pontosan milyen korból valók, mert ennek az eldöntése a legtöbb esetben nem is áll módunkban. De *úr* szavunk származtatásának újszerű hangtani megjelenése elkerülhetetlenül szükségessé teszi annak a kérdésnek a felvetését, hogy az ősenek felvett *iduy* mikor és milyen hangalakban került nyelvünkbe? — GOMBOCZ a BTLw. 168. lapján a csuvas $d > \delta > r$ hangváltozás minden nyomának teljes hiányát honfoglalás előtti török jövevényszavainkban azzal magyarázza, hogy a csuvas — magyar érintkezésnek még ennek a hangváltozásnak a megindulása előtt meg kellett szűnnie. POPPE is kései jelenséget lát ebben a hangváltozásban, amikor többek között ezeket mondja: „Zur Chronologie des Überganges $*\delta > r$ kann man bemerken, dass er sich in historischer Zeit vollzogen hat, da einige persische Lehnwörter an diesem Wandel Teilgenommen haben, vgl. tschuw. *erne* < pers. *ādina* 'die Woche'” (KCsA. II, 74). N.K. DMITRIEV a csuv. *erne* esetében sporadikus hangváltozást lát (Issledovanija po sravnitel'noj grammatike tjurkskich jazikov 326). — MARKWART még POPPE időmeghatározását is koránolja: „Es ist unrichtig wenn Poppe annimmt, dass sich dieser Lautwandel im XIII. Jh. bereits vollzogen hat”. MARKWART ugyanis nem tulajdonít semmi fontosságot az orosz krónikás 1230-ból való sokat emlegetett *trunove* < *turun* < őstörök *tudun* (Käšgarinál *tudun* 'Dorfvorsteher, Wasserverteiler') méltóságnév adatának, amire POPPE is hivatkozik, mert szerinté az oroszban hiányzó δ -t más esetben is *r*-rel helyettesítette az orosz krónikás. Ellenben hivatkozik Käšgarira, aki z-t emleget a bolgárban az őstörök *d* helyén, és hozzáfűzi: „ist es richtig, so war um die Mitte des XI. Jahrhunderts erst die Mittelstufe des Tschuwas-

schischen Lautwandels $\delta > (z) > r$ teilweise erreicht" (Das Alter des bulgarischen Wandels des alttürkischen $\delta > r$: UngJb. IX, 78—81). — Mindenesetre sok múlik azon, hogyan értelmezzük Kāšgarinak a török nyelvjárások akkori hangállapotára vonatkozó megjegyzéseit, de egyelőre úgy látszik, hogy MENGESnek van igaza, amikor kételkedik Kāšgari ez irányú föltétlen szavahihetőségében (Qaraqalpaq grammar 30). — MARKWART szerint tehát a csuvas $d > \delta > r$ és a többi török nyelvben végbement $d > \delta > z \sim j$ hangváltozás időben körülbelül összeesik.

Amennyiben jelentéstörténete alapján elfogadjuk *úr* szavunk felvetett származtatását, a csuvas $d > r$ hangváltozást természetesen sokkal korábbi időre kell tennünk, illetőleg a két szóban levő hangfejlődést el kell választanunk egymástól.

Honfoglalás előtti török jövevényszavainkat a magánhangzóközi őstörök d szempontjából véve vizsgálat alá, a következőket állapíthatjuk meg: Pontosan magánhangzóközi helyzetben aránylag kevés példánk van az őstörök d -re, s a BTLw. idevont esetei is mind alapos kiegészítő magyarázatra szorulnak. Ilyenek az *idő* < **ödäy*, *kút* < **kudu*, *gödény* < **ködän*, *üdü* < *üd*-? A többi esetben — a *szöllő*-t kivéve — olyan mássalhangzó-kapcsolatokkal van dolgunk (*rd*, *nd*, *ld*), amelyekre a $d > \delta > r$ hangváltozás törvénye nem terjed ki: *érdem*, *kender*, *köldök*, *ildom*. Éppen erre az utóbbi jelenségre építi elméletét POPPE, amikor kimondja, hogy minden más hangtani környezetben az őstörökben δ -vel és nem d -vel van dolgunk. Ha a honfoglalás előtti magánhangzóközi d -t tartalmazó jövevényszavaink közül kiragadjuk a szóvégi γ -re visszavezethető eseteket, az *idő* és *kút* szavunkat (vö. *quduy* 'Brunnen': Uigurica I, 8) — amelyeknek hangállapota a honfoglalás előtti török jövevényszavaink bizonyos rétegezésére jogosít fel bennünket —, akkor ezek alapján jövevényszavainknak ebben a csoportjában nagy valószínűséggel két réteget különböztethetünk meg: 1. az *idő* (*szöllő*) réteg még magán viseli véghangzójában az egykori szóvégi γ nyomait; 2. a fiatalabb jövényt *kút* ellenben már nem (a *kút* zöngétlen véghangzójára vonatkozólag vö. BÁRCZI, Tihanyi alapítólevél 20). Itt kapcsolódik be honfoglalás előtti „mongolos” jövevényszavaink problémája (LIGETI: NyK. XLIX, 209—14). Ha az altaji d helyén az őstörökben is d -t és nem δ -t fogadunk el, mint RÄSÄNEN (Fonetik 162), akkor megszűnik ide tartozó jövevényszavaink mongol származtatásának kényszerűsége, és fennáll a lehetőség, hogy egyszerűen korábbi átvételeket lássunk bennük, amikor a csuvas $d > \delta > r$ hangváltozás még nem indult meg. Az említett két réteghez járulna most harmadikul az *úr* képviselőében az a réteg, amelyben a $d > r$ hangváltozás is megtörtént már. Tekintve, hogy Kinnamos *Ὀγοδοῦ* adatában *úr* szavunk szóképzületünknek már jól beágyazott elemeként jelentkezik, feltehető, hogy jóval a honfoglalás előtt került nyelvünkbe. Észményi volna, ha a bolgár fejedelmi lista valami fogódzót nyújtana a csuvas $d > r$ hangváltozás korát illetőleg, de pillanatnyilag az a helyzet, hogy *úr* szavunk a legfontosabb bizonyítéka a szóban forgó hangváltozás végkifejlésének. — Az *úr* szó nem áll egyedül honfoglalás előtti jövevényszavainknak ebben a rétegében, mert ide vonható a honfoglalás előtti török jövevényszavaink sorából újabban kiküszöbölt *tor* < *tod*- 'lakoma' szavunk is. (A hangzóközi és szóvégi d -re ugyanazok a hangtörvények érvényesek.) VÁMBÉRY egyetlen valószínűtlen csagatáj *tor* 'Gastmahl, Bewirtung' (BTLw. 130—31) adatával szemben utalok a különböző török nyelvek következő adataira: őst. *tod*- 'satt sein' (RADL. III, 1206); Kāšgari *toδ*- 'sich sättigen' (Bibl. Orient. Hung. I, 211); *szag*., *kojb*.

tos- (RADL. II, 1208); alt., tel. *toj-* 'satt werden' (RADL. III, 1142); oszm., krími *doj-* 'satt werden' (RADL. III, 1701); jak. *tot* '1. sítij; sítost; dostatok, obilie, dovolstvo; sostojanie, blagosostojanie (jóllakott, jólakás; vagyon, bőség, jólét; vagyonosság, jómód); 2. *tot-*, bít sítu, est dosita, naedatsja, nasiščatsja' (jóllakottnak lenni, torkig lakni. . .)' (PEKARSKIJ III, 2752—3). L. N. CHARITONOV megjegyzi, hogy a *tot* a jakutban a ma már csak gyéren előforduló verbumnomenek közé tartozik (Tipi glagolnoj osnovi v jakutskom jazike 17). A csuvasban ma csak továbbképzett igei alakjában ismeretes a szó: *táran-* (PAAS. *táran-*) 'naedatsja dosita' (AŠMARIN XIV, 303). A régi névszói tövet kiszorította a *tuj*, *toj* kazáni tatár jövevényszó: 'svad'ba, svadebnij ceremonial »pir«: lakodalom, lakodalmi ceremónia, menyegzői lakoma' (AŠMARIN XIV, 94). Ez a kölcsönzés egyúttal világos bizonyítéka a *tor* szó 'lakoma (evés-ivás)' alapjelentésének, mert a *halotti tor* kifejezésre az orosz *pominki* kifejezést vették át a csuvasok *pumelkke*, *pumilke* formában (AŠMARIN IX, 287). (Vö. PAIS, A *torok* szó rokonságából: MNy. XXXIX, 344—9.) A csuvas *tuj*, *toj* jövevényszó azonos a MUNKÁCSI ajánlotta, de a BTLw.-ben visszautasított *toj* egyeztetéssel. A szokatlan kívül *toj* 'Hochzeit' adat (Studia Orientalia XIX, 7) (*tos* helyett) itt is kölcsönzó, éspedig az altajiból. Ilyen, az altaji nyelvekből vett kölcsönzésekről DMITRIEV—ISCHAKOV „Voprosi izučenija chakasskogo jazika i jego dialektov (A chakasz nyelv és nyelvjárási tanulmányozásának kérdései)” című munkája is említést tesz (22—3, 57). A *tod* > *tor* 'enni, lakoma' nomen-verbumhoz vö. csuvas *ši-* (*ja-mük*) 'enni' (PAAS. 136) ~ *ši* 'vendégség, lakoma' (MUNKÁCSI, Csuvas nyelvészeti jegyzetek: NyK. XXI, 41).

Honfoglalás előtti török jövevényszavaink állományában a háromféle eredetű csuvas *r* ($r < r$; $r \sim z$; $r < d$) $r < d$ esetére első ízben HASAN EREN vet fel lehetőséget, éspedig *sárkány* szavunkkal kapcsolatban. Szerinte a *sárkány* < *šarkan* < csuvas *šyr-* töve azonos Kášgari *suđ-* 'spuken' adatával és az ujjur *sud-* 'auswerfen' igetövel (MNy. XXXIX, 24—6). Ebből a feltevésből azonban nem von le semmiféle következtetést magyar vonatkozásban, és nem tér ki az összeegyeztethetetlen krími, oszmánli, kun *sazagan*, *sazyán* adatok magyarázatára sem. (Erről más alkalommal bővebben.)

Mindenesetre fontos lenne a különböző átvevő nyelvek csuvas jövevényszavait ennek a hangtörvénynek a világánál is tüzetesen átvizsgálni. A ceremisz nyelv csuvas jövevényszavai *r* alakban tükrözik az őstörök *d*-t (RÄSÄNEN, Die tschuwasschischen Lehnwörter im Tscheremisschischen 45), de tekintve, hogy a magyar átvételeknél fiatalabbak, nem sokat mondanak számunkra.

Régi csuvas nyelvmélekek híján a $d > đ > r$ hangváltozás korát tehát csak viszonylag állapíthatjuk meg, de *úr* szavunk aránylag pontos kormeghatározó értéke alapján annyit már most kimondhatunk, hogy a csuvas $d > r$ hangváltozásnak korábban kell lennie a többi török nyelvben végbement $d > đ > z \sim j$ hangváltozásnál, amely utóbbi — nyelvmélekkel igazolhatóan — mondhatni szemünk előtt, a XI—XIV. század között játszódott le. De nincs is rá semmi kényszerítő ok, hogy a végeredményét tekintve két különböző hangtani folyamatot mindenáron egy nevezőre akarjuk hozni. Az altaji *d* megmaradt az őstörökben, az urjanchajiban, a karagaszban, de minőségében már adva lehetett a *đ* irányú továbbfejlődés potenciája, vagy ahogy RÄSÄNEN mondja: „Hatte die Neigung zu *đ* zu werden”: Mindenesetre legrégebbi típusú honfoglalás előtti török jövevényszavaink átvétele idején az átadó bolgár törökségben még *d* képviselte a magánhangzóközi altaji *d*-t. *Úr* szavunk hangalakja alapján azonban fel kell tennünk, hogy

a csuvas $d > r$ hangváltozás még a csuvas—magyar érintkezés korában indult meg, sőt hogy az alatt — legalább részben — már be is fejeződött. Ez egyben igazolná NÉMETH felfogását, hogy a csuvas—magyar érintkezés a honfoglalásig szakadatlanul fennállott (HonfKial. 126). Ami pedig a VIII. században Közép-Ázsiából előtörök avarok *tudun* méltóságnevét, illeti, abban mást mint $d > t$ az őstörök d helyén nem vázhatunk, akár törököket, akár mongolokat látunk bennük (vö. LIGETI: Acta Orient. Hung. I, 149). Ellenben a MARKWART kritizálta csuvas *turun* $>$ orosz *trunove* jövevény-szóban a XIII. század elején már régen r -es alakot jegyezhetett fel a krónikás, és nem kell okvetlenül hanghelyettesítésre gondolnunk.

A magyar *úr* szó kormeghatározó értékét tekintetbe véve, az altaji d -nek — a különböző török nyelvekben — végbement módosulását időrendben a következőképpen szemléltethetnők: alt. $d \sim \text{öst.}$ urj., karag. $d //$ csuv. $d > r //$ szag., kojb. csoport $d > z //$ többi törökség $d > j //$ jak. $d > t$.

4. Kérdés, hogy a csuvas $d > r$ hangfejlődés esetében milyen közbeeső hangtani állomásokat kell felvennünk. Szükséges-e egy közbeeső z fok feltevése, mert a folyamat másképpen is elképzelhető. Mindenesetre egy z átmeneti fok elfogadása például simán megoldaná *búza* szavunk problémáját, és biztosítaná jogos helyét honfoglalás előtti török jövevénytiszavaink állományában. GOMBOCZ (BTLw. 169) a *búza* ($<$ *bugdaj*) z -jében az őstörök *gd* mássalhangzókapcsolat szabályos csuvas megfelelőjét látja. Hogy ebben az esetben a *búza* szó hosszú *ú*-ja nem volna magyarázható, helyesen észrevételezte MOÓR ELEMÉR (Népünk és Nyelvünk XI, 22—3). RAMSTEDT GOMBOCZ nézetével ellentétben azt mutatta ki (RÄSÄNEN, Tschuw. Lehnw. 177), hogy a *gd* mássalhangzókapcsolatnak mindig r felel meg a csuvasban, következésképpen a magyar *buzá*-val nem tehetett egyebet, mint hogy a török nyelvek más kategóriájába utalta. De ha figyelmen kívül hagyjuk a mássalhangzótorlódás jelenlétét, amelynek d eleme ilyen kapcsolatban különben sem föltétlenül kivételes szerepű, és a *bugdaj* d -jét beállítjuk a $d > \delta > z > r$ hangfejlődés szabályos menetébe, akkor megkapjuk a *bugdaj* mai csuvas *pârj* 'tönköly; Spelt' jelentésű kifogástalan megfelelőjét (BENZING: ZDMG. 98: 26), és ezzel fény derül a magyar *búza* történetére is, amely a szóban forgó hangfejlődés $\delta \sim z$ fokán (esetleg a δ -nek z -vel való helyettesítése útján) kerülhetett nyelvünkbe, az EtSz. helyesen kikövetkeztetett alakjában: *búza* $<$ *büzaj* $<$ *bugđaj* $<$ *bugdaj*. (Vö. RAPAICS RAJMUND, Az ősmagyarság buzái: KCsA. II, 448—9). A. J. JOKI szerint az altaji nyelvek *bugdaj* = *búza* szava kínai eredetű (Die Lehnwörter des Samojedischen: MSFOu. 103: 107).

A *búza* és a hangtani szempontból ide tartozó *túzok* szavunk (RÄSÄNEN: FUF. XXIX, 196) részletes vizsgálata nem tartozik etimológiánk körébe, de ha azzal, hogy a csuvas—magyar érintkezés idejét kitoljuk, túl az őstörök d mozdulatlanságának korán, illetőleg hogy a csuvas $d > \delta > (z) > r$ hangváltozást a honfoglalás előtti időre tesszük, *úr* szavunk felvetett etimológiája igaznak bizonyul, akkor az altaji őstörök d alapján már nem is három, hanem négy rétegét is megkülönböztethetjük a honfoglalás előtti időből származó török szókincsünknek:

1. réteg: *idő* $<$ *ödäy*
2. „ *küt* $<$ *kudu* $<$ *kuduy*
3. „ *búza* $<$ *büzaj* $<$ (*būđaj*) *bugđaj* $<$ *bugdaj*
4. „ *úr* $<$ *uru* $<$ *iru* $<$ *izu* $<$ *iđu* $<$ *idu* $<$ *iduy*.

Ez a négy réteg az anyagi kultúra oldaláról vizsgálva is, úgy látszik, szépen elhelyezhető a csuvas—magyar érintkezés korának felvett V—VIII. század keretébe, amely keret azonban tágítható is. (Másképpen BENZING: ZDMG. 98: 25, 27.)

Amennyiben a csuvasban végbement $d > \delta > (z) > r$ fejlődést és a többi törökség $d > \delta > z \sim j$ hangváltozását időben elválasztjuk egymástól, illetőleg az előbbit jóval korábbi időre tesszük, más vitás kérdés is megoldást nyerhet. Ha ugyanis építhetünk honfoglalás előtti török jövevényszavaink, ez esetben az *úr* szó tanúságtételére, akkor magától megdőlhet BENZING legfőbb érvének, a 'kendervászon' jelentésű csuvas *pir* műveltségi szónak perdöntő értéke a rotacismus—zetacismus még most is eldöntetlen vitájában. Mert ha ezt a kölesönzést: *pir* < arab *bazz* (Kášgarinál *büz* 'Baumvollezeug') a mi jövevényszavaink 3. rétegébe, azaz a *búza* korába helyezzzük, ami egészen jól elképzelhető, akkor ez egy csuvas $z > r$ hangváltozást jelent ugyan, de semmit sem mond a régi $r \sim z$ megfelelés elsődlegességre vonatkozólag (Tschu-wasschische Studien: ZDMG. 94: 397—8).

5. Az *úr* szó eredetével összefüggő eddigi hangtani és jelentéstani érveinket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy *úr* szavunk egy ócsuvas *iduy* 'küldött > szent' alapjelentésű szó fejleménye, amely valószínűleg *idu* > *idu* > (*izu*) közbeeső állomásokon át *iru* hangalakban lépett a magyar nyelvtörténet árájába valamikor a honfoglalás előtt, és ettől kezdve a magyar hangtörvényeknek alávetve folytatta további életét: *iru* > *uru* > *úr*. Az *ú* hosszúságában többféle hangnyújtó tendencia esik egybe, az *iru* > *uru* hangfejlődés pedig a tővégi magánhangzóból kiinduló labializációval volna talán magyarázható, amely már a honfoglalás előtt megindulhatott (vö. BÁRCZI: MNy. XLIII, 89 és XLV, 72). A törökségben is találunk példát labializált szókezdő vokálisra: bar. *ujuk* 'ein Gott gewehtes Pferd (nach heidnischer Sitte)' (RADL. I, 1634).

6. Az *úr* szót valószínűleg megtisztelő címként, a fejedelem nevével kapcsolatban vettük át, s mint olyan az (égből) küldöttet, a népnek Istentől rendelt vezérét, esetleg az áldozat bemutatóját, a legfőbb sámánt jelenthette. A honfoglaló magyarság magával hozta, de a korán megindult térítés hamar háttérbe szorította, s a pogány hitvilág szemléletével telített *úr* szavunk helyét elfoglalta a *szent* „király”. És amikor az *úr* már nem a fejedelem kizárólagos címe volt többé, megindult rangjelző értékének lassú descendens fejlődése. Nyelvemlékek híján nem tudjuk a 'dux' és 'trónörökös' legrégebb ismert jelentéseknek további alakulását minden szakaszában nyomon követni, annyi azonban bizonyos, hogy a XI—XII. századi magyar társadalomban az *úr* szó a legnagyobb rangot jelentette (vö. PAIS: I. OK. VII, 260). Az *úr* szó további jelentésfejlődésére világot vetnek KERTÉSZ MANÓ „Az udvarias magyar beszéd története” című munkájának az *asszony*, *nagyságos*, *tekintetes* stb. címeinkről adott párhuzamos képei. Hézagpótló továbbá HADROVICS LÁSZLÓnak az a megállapítása, hogy a magyar minták alapján keletkezett XIII—XIV. századi délszláv Trója-regények *ur*, *urž*, *urom*, *urove* kifejezései akkor használatosak a délszláv *gospodin* helyett, amikor ezeknek a címeknek politikai tartalma van, azaz rangot jelentenek (I. OK. V, 126). Ránk nézve az az érdekes, hogy a XIII—XIV. században az *úr* szó még mindig több, mint csupán 'dominus'. Azt is tudjuk, hogy a XVI. században is még olyan előkelő az *úr* szó társadalmi értéke, hogy született arisztokratát érte-

nek rajta. A XIX–XX. században pedig már odáig jutott, hogy TOLNAI VILMOS szavaival élve minden férfinak kijárt, akit nem akartunk bizalmas megszólítással illetni (NyK. XLVIII, 295).

Igen tanulságos *úr* szavunkkal kapcsolatban felidézni oszét eredetű *asszony* szavunk sorsát. Egykori magas társadalmi rangértékének nyomait látja PAIS abban a szokásban, hogy még ma is megtisztelőbb, udvariasabb azt mondani: *Tóthné asszony*, mint egyszerűen csak *Tóthné* (MNY. XLVII, 4). Itt utalok egyúttal GYÖRFFY GYÖRGY „Török női méltóságnév a magyar kútfőkben” című cikkére, amelynek alapján feltehető, hogy az *asszony* szó is a régebbi török *katun*-t, a fejedelem első feleségének kijáró címet váltotta fel (MNY. XLIX, 109–11).

Az *úr* szó ősi 'szent' jelentése rejtőzhet az *Úrszabadi* ~ *Szent Király Szabadi*, *Keresztúr* ~ *Szent Kereszt* ~ *Szent keresztúr*-féle párhuzamos helységneveinkben is (CSÁNKI I, 127, III, 106, 253; vö. MELICH: MNY. XXXVII, 1–6 és PAIS: I. OK. VII, 200–2). Az *úr* szó elsődleges jelentésének az elhomályosulása okozhatta később a szórendi zavarokat az írott szövegekben, mígnem megszilárdult 'dominus' jelentésében elfoglalta végleges helyét a mondat-szerkezetben.

7. Az *úr* szó etimológiájával kapcsolatban felmerülhet a kérdés, miért tévelyegtünk ilyen sokáig megfejtése körül. Ennek okát két körülményben látom. Az egyik ok az lehet, hogy az *úr* szó csuvas *irə* megfelelőjében formailag három különböző hangalakú és egyben három különböző alapértelmű őstörök szó esik össze: *idug* 'szent' ~ *ädgü* 'jó' ~ *ariy* 'tisztá'. Az ebből támadt keveredést meggyőzően szemlélteti már PAASONEN szójegyzéke az *irə* címszó alatt a 19. lapon. Ez azonban a kisebbik baj. Nyomósabb oka a homálynak, hogy az őstörök *idug* etimológiai egybevetéseinél csaknem kivétel nélkül minden kutatónál csuvas adatként a *jərax* 'ein böser Geist' szerepel, PAASONENNE való hivatkozással.

A tisztánlátás kedvéért párhuzamos sorba állítom a kérdéses őstörök szavakat a jakuttal, ahol a jelentés és hangalak mindig pontosan elkülönül, és hozzáfűzöm a csuvas megfelelőket:

1. őst.	<i>idug</i> 'szent'	2. <i>ädgü</i> 'jó'	3. <i>ariy</i> 'tisztá'
jak.	<i>itik</i> „	<i>ütüö</i> „	<i>iräs</i> „
csuv.	<i>jərax</i> o: <i>irə</i>	(<i>irə</i>) „	(<i>irə</i>) „

Először talán végezzünk a rossz szellemmel, amely – úgy látszik – ZOLOTNICKIJ szótárából indult ki (Kornevoj čuvaško-russkij slovar'. 1875.). A 149. lapon azt mondja ZOLOTNICKIJ, hogy a legfőbb csuvas istenség jelzője az *irä*: *irä tora* (< *idug tängri*). – Alább elmagyarázza a *jərax* mibenlétét (az emberekre különféle ártó betegségeket küldő istenség... bizonyos mértékig a házi fétisre emlékeztet), s összeveti a jakut *itik* ~ altaji *ijik* stb. alakokkal. PAASONEN (Szójegyzék 26) átvette és tekintélyével szentesítette ezt az egyeztetést, amely még S. E. MALOV 1951-ben megjelent munkájában is kísért (Pamjatniki drevnetjurskoj pišmenosti 442). Az *idug* ~ *jərax* egyeztetés ellen tudtommal első ízben BENZING (ZDMG. 94: 391) emelt szót, és pedig hangtani okokból. A hangtani okoknál azonban még súlyosabban esnek latba a jelentéstani nehézségek. Szótárának V. kötetében (141–4) AŠMARIN példa-mondatokkal támogatva magyarázza, mit jelent a *jərax*. Lényegében: eleinte jelentette a szellemeknek felajánlott tárgyakat, azután jelentette magát a

szellemet, végül csak a gonosz szellemet. A *járax* konkrét fogalom, sehol sem szerepel jelzőként. Az *idug* ~ *járax* egyeztetés tehát nyilvánvaló tévedés, amelynek helyébe az *idug* ~ *irē* megfelelést kell iktatnunk. Az *irē* szó jelentése különösen sokat foglalkoztatja AŠMARINT, ismételten visszatér rá különböző összetételeiben, s szótára III. kötetében a 60. lapon ezekkel a szavakkal domborítja ki alapjelentését: *irā* „skoree ukazivaet na narvstvennie svojtva ili na višokie kačestva, ležašcie v samoj prirode predmeta”: „Az *irē* inkább erkölcsi tulajdonságot jelent, magasrendűséget (kitűnő minőséget), ami magának a dolognak benső lényege”, és ez *úr* szavunk ősi jelentéstartalma.

A *járax* támasztotta mesterséges akadályt elhárítva, azt hiszem, semmi sem áll útjába, hogy az *idug* > *irē* > *úr* egyeztetést mind hangtani, mind pedig jelentéstani szempontból elfogadjuk.

Visszatérve a fentebb felsorolt, illetőleg párhuzamba állított három őstörök *idug* — *ädgü* — *arīy* szóra, meg kell jegyeznünk, hogy ezek elvont jelentése annyira egybefolyó, hogy nem csoda, ha összevetésüknél — különösen minthogy a csuvasban alakilag teljesen egybeesnek — folytonosan felcserélődött a forma és jelentés. Az *ädgü*-ről most röviden csak annyit, hogy magashangú megfelelője ma nem él a csuvasban, jelentése beleolvadt mélyhangú párjába. Az őstörök *arīy* 'tisztá' kifejezést pedig a perzsa eredetű *taza* jövevényező szorította ki. Így ma AŠMARIN szótárában az *irē* egyedül képviseli a 'jó', a 'szent' és a 'megbecsülés' különböző fokát kifejező jelzők egész sorát.

Lezárva *úr* szavunk eredetének történetét, megemlítem még SAUVAGEOT „Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques” című munkáját, amelyben az *idug* szót visszakiséri egészen az urál-altaji nyelvközösségbe. A magánhangzóközi urál-altaji *t* fejezetben ugyanis ezeket mondja: „L'auteur de ces lignes a tenté restituer un radical ouralo-altaïque *sd-* qui aurait exprimer la notion de *sacré*”. Az uráli vonatkozásokat bőven kifejtette SAUVAGEOT „Az urál-altaji nyelvek egy vallási kifejezéséről” című cikkében (MNY. XXIII, 467—9), itt csak az altaji oldalát fejtegeti a kérdésnek, de mongol egyeztetéseiben nincs tekintettel az altaji *d* mongol megfelelőire. RAMSTEDT még tovább megy, és az *idug* 'holy' tövét a koreai *tī-* 'to rise, to go up, to grow up' jelentésű igében keresi (Addicional korean Etymologies: JSFOu. LVII, 17).

Az *úr* szavunknak előlegezett ősiség és magas származás — úgy látszik tehát — nem alap nélkül való.¹

K. PALLÓ MARGIT

Árpád-kori *Gugus*, *Gegus* személyneveink és a *gége*, *góg*, *gögös* *gógicsél* stb. szócsalád

I.

I. A címben szereplő személynevekkel a Várad Regestrumban találkoztam. A *Gugus* egy 1219-ből való jegyzőkönyvben (8. §) fordul elő háromszor egy poroszlónak a nevéként. — A *Gegus* pedig az egyik felperes neve egy 1229-ből származó jegyzőkönyvben (351. §).

A *Gugus* név előfordul még az 1240 körüli Albeus-féle oklevélben, továbbá talán rokonságban állhat vele az 1138/1329-i dömösi oklevél *Gugu* szolganéve,

¹ A dolgozatot 1955. szeptember 3-án kaptuk. — A SZERK.

sőt gondolnunk kell az okleveleinkben igen sokszor felbukkanó *Gug*, *Gugh*, *Gurug*, *Gugh* stb. személy-, nemzetség- és helynevekkel (vö. pl.: 1216: „Benka de generatione *Gug*”: PRT. I, 642; KARÁCSONYI, MNemz. II, 28 | 1234: „*Gug* et *Baya*, iudices”: PRT. VIII, 282 | 1245: „si lis aliqua super memorata terra *Gug* emergeret”: MonStrig. I, 360 | 1515: „*Gugh* predium”: PRT. III, 666, többször) való esetleges kapcsolatára is, amelyeknek az emlékét két *Gugpuszta* ma is őrzi (Hnt. 1952.). Továbbá az 1944-i és 1952-i Helységnévtárban már nem szereplő, de VIRÁGH Rózsának helyneveinkre vonatkozó munkájában (FE. X, 261) még említett Komárom megyei *Gúg* község neve szintén ide tartozik. Meg kell még említenünk az 1193-ból való *guga*, *Gogud* személyneveket, amelyeket MIKOS (MNY. XXXI, 250, 251) fenntartással ugyan, de a *Gug* személynév -a, illetőleg -d kicsinyítőszó származékainak vél.

Magára a *Gugus* névre csak egy helyen találtam utalást a szakirodalomban. A NySz.-ral kapcsolatos vita során MELICH (Nyr. XXXIII, 326) BALLAGI-nak arra a megjegyzésére, hogy a VárReg. *gögös* szava, amelyet szerinte a *Gugus* név képvisel, miért maradt ki a NySz.-ból, azt válaszolta, hogy e nevet helyesírási okból nem lehet azonosítani a *gögös* szóval, mivel a XI–XIII. században az *ó*-t általában *eu*-vel írták, s a kétségtelenül *ó*-s adatokat a VárReg.-ban is így találjuk, például *Sceuleus: Szöllös, Seureg: Söreg, Sceureg: Szöreg* stb.

E személynévnek a *gögös*-nél valószínűbb olvasatai mindenesetre a *gügüs* ~ *gugus*, *gügüs* ~ *gugús*, *gügüs* ~ *gügüs* s esetleg — de már sokkal kisebb valószínűséggel — *gögös* ~ *gogos*. Ilyen *gügü*, *gugu* stb.-féle közzsavunk nincsen, viszont a *gugus* olv. *gügüs*-höz közel álló szóalakot találhatunk az Ormányságban: *gügü* 'gyürke a kenyéren', *gügüs* 'gyürkés' (OrmSz.). Ugyancsak az Ormányságból idézte e szót már az MTsz. is, de csak *gügü* formában. Hogy a szóban forgó pristaldus közvetlenül ezt a szót viselte volna személynévként, nem valószínű. A név és a nyelvjárási szó kapcsolatát azonban mégsem tartottam eleve lehetetlennek. — A BALLAGI—MELICH-vitában felvetődött *gögös* olvasat s a *Gugus* ~ *gügüs* szavak alaki hasonlósága miatt arra gondoltam, hogy talán az utóbbi szónak valamiféle alaki és jelentésbeli változatát kereshetjük e személynévben. Elsősorban valami 'gégés, nagy gégéjű'-féle jelentésre gondoltam, egyrészt mert a *gége*, *gégés* ~ *gög*, *gögös* közös származása köztudomású (SzófSz.), s így önként kínálkozott a kapcsolat, másrészt pedig, mert a régi magyar személynevek között — ugyancsak közismerten — elég gyakoriak a testi tulajdonságot jelölők (vö. PAIS: MNY. XVIII, 28). Az ormánysági *gügü*, *gügüs* 'gyürke, gyürkés' szavaknak a *gége* *gégés* szókkal való kapcsolata jelentéstanilag már első pillanatban sem látszik lehetetlennek: a *gügü* eredetileg a *gége* szó egyik alakváltozata lehetett, majd hasonlósági alapon történő névátvitellel a kenyérnek azt a részét kezdte jelenteni, amely éppen olyan kidudorodó része a kenyérnek, mint a *gége* az emberi nyaknak. Annak a feltevésnek, hogy mai köznyelvi *gége* szavunknak lehetett valaha *gügü* változata is, hangtanilag sincs különösebb akadály. E mellett szólnak a *gége* mai nyelvjárásainkban meglevő gazdag változatai, amint például a készülő Nyelvatlasz szóföldrajzi gyűjtéséből és az ÚMTsz. anyagából kiderül: *gügor* (Barslédec és Nagyhind Szlovákia), *giégá* ~ *gégá*, *géga* (Nógrád és Heves m.),¹ *gege* (Tolna és Baranya m.), *giége*, *giégöl* (Sopron

¹ Ahol csak a megyét jelölöm meg, ott az illető megye több községében is előfordul az illető adat.

és Moson m.), *gegő* (Szegevár Csongrád m.), *gégű* ~ *gégül* ~ *gége* (Csütörtök Komárom m.), *gigá*, *giga* (Heves, Gömör és Borsod m.), *guga* (Bugyi Pest m.),¹ *gága* (Dombóvár Tolna m.), *gëga* (Ada Békés m.), *gégány* (Esztergom m.), *gegerce* (Ózd Baranya m.). — E változatok tehát, amelyeknek az eltérései főként a szó magánhangzóiban mutatkoznak, megengedik a *gége* ~ *gügű* szó összekapcsolását.

Ennek alapján elképzelhetőnek tartom; hogy a *Gugus* személynév a *gügű* 'gége' szó -s nomen possessoris képzős származéka. Jelentését tekintve többféle lehetőséggel számolhatunk: 1. Jelölhetett e név olyan személyt, akinek kiálló gégéje rögtön szembetűnt; tehát a képző a valamivel bírás, valamivel ellátottság mellett bizonyos bővelkedést kifejező árnyalatot is hordozott; ebben az esetben a név valóban — mint először gondoltam — a külső testi tulajdonságot jelölők közé tartoznék. Magam részéről ezt tartom a legvalószínűbbnek. — Ugyanennek a jelentésnek egy más változata lenne, hogy a *gügűs* 'golyvás'-t jelentene, mint ahogy a nyelvterület nagyobb részén 'golyvá'-t jelentő *guga* egy helyen, feltéve, hogy a Bugyi községből való adat valóban létezik (vö. e lap jegyzetét), magát a *gégé*-t is jelentheti. Ekkor a *Gugus* név testi fogyatékoságot, hibát jelölne, s a képző funkciója egyszerűen a valamivel bírás, valamivel ellátottság kifejezése volna. — 2. Elképzelhető azonban az is, hogy e nevet átvitt értelemben olyan személy elnevezésére használták, aki szerette az italt, vagyis „sok bor lefolyt a gégéjén”. A *gége* az ivással kapcsolatos kifejezésekben, ha nem is túl gyakran, de előfordul: *Nagy, feneketlen gége, Sok bor lefolyt már a gégéjén. A gégét megkenni, megáztatni* am. 'inni, jól inni'. *Oly bort szeret, mely a gégét ríszálja.* (CzF.) *Meglocsolta a gégéjét.* (LEHR ALBERT: MNy. VII, 187.) — A régiségben, sajnos, nem akadtam ilyenféle példára. Mindamellettségesnek tartom ezt a magyarázatot is. Az -s képző jelentésében itt is megvolna a bővelkedést kifejező árnyalat, mint a legelső esetben, maga a név azonban már a jellembeli tulajdonságot kifejezők közé kerülne. — 3. Végül nem tartom teljesen kizártnak azt sem, hogy a *Gugus* név 'superbus', vagyis mai *gögös* melléknévünknek megfelelő vagy legalábbis ehhez hasonló jelentést hordozott. Kétségtelen ugyan, hogy a NySz. szerint mind a 'superbus' jelentésű *gögös* melléknév, mind a 'superbia' jelentésű *gög* főnév csak a XV. század végén jelenik meg emlékeinkben (az előbbi a Guary-kódexben, az utóbbi a Sermones Dominicalesben), a *gégés* szó jelentésváltozása azonban valószínűleg már előbb megindult. Minthogy azonban erre a feltevésre inkább ellenérvem van (az tudniillik, hogy a *gége*, *gégés* ~ *gög*, *gögös* teljes szétválása még a XVIII. században sem fejeződött be, mert például — mint a NySz.-ből kiderül — Faludi műveiben és másutt is a *gög* szó váltakozva jelentett 'guttur'-t és 'superbia'-t), és nem bizonyítékom, csupán úgy vetem fel ezt a gondolatot, mint figyelmen kívül nem hagyható, de aligha valószínű magyarázatot.

¹ Ez az adat ellenőrzésre szorul. A *guga* szó ugyanis a nyelvterület nagy részén 'golyva' jelentésben él, s Bugyin kívül sehol sem jegyezték fel 'gége' jelentésben. Mivel pedig — mint a nyelvatlasz-gyűjtőktől értesültem — Bugyi község adatai a gyűjtés legelső időszakából valók, megtörténhetik, hogy a *guga* 'gége' hibás feljegyzés. — A 'golyva' jelentésű *guga* KNEZSA (SzlJsz. I, 204) szerint szláv jövevényszó (vö. még Gombocz: MNy. III, 204; másképp: HALÁSZ: Nyr. XVII, 303), s ezek szerint nem tartoznék a *gége* alakváltozatai közé, bár hangtanilag és jelentésstanilag ez sem volna lehetetlen; a *guga* 'gége' a test gége körüli részének beteges megduzzadása → golyva' jelentésváltozás könnyen elképzelhető; s végül feltehetjük az alakváltozatokban gazdag *gége* és a délszlávból jött *guga* szó keveredését is.

Éppen ezért csak mellékesen jegyzem meg azt is, hogy ha ez az értelmezés egyáltalán számba jöhetne, akkor a *Gugus* továbbra is a jellemnevek csoportjában maradna, s ezek közül leginkább a *Haragos*, *Hazug*, *Álnok* stb.-félék rétegébe illenék bele (vö. PAIS: MNy. XVIII, 34). — A képző jelentése itt is a valamivel bírás, valamivel ellátottság lenne, a bővelkedést kifejező jelentés-áryalat nélkül.

2. Ha a *Gugus* személynévnek a *gége* szó egy régen feltehetőleg megvolt *gügü* változatából való származtatása szóba jöhet, akkor arra is gondolhatunk, hogy a címben szereplő másik név, a *Gegus* is lehet egy másik változatnak, tudniillik a Csütörtökön (Komárom m.) ma is élő *gégü*-nek -s képzős származéka, a *Gugus*-éhoz hasonló jelentéssel. — Noha e név ilyen származtatásának aligha van különösebb akadálya, az idegen eredetű személynévek rövidült formáiból lett -(i)s, -(ü)s, -(u)s képzős becéző neveknek a régiségben tapasztalható nagy elterjedtsége (*Petrus* > *Petus*, *Jacobus* > *Jacus*, *Martinus* > *Mortis* > *Mortis* stb.: MELICH: MNy. X, 198), ezek változatainak gazdagsága mégis amellettszól, hogy a *Gegus* (olv. *gegüs*) nevet inkább a latin *Gregorius*-ból lett *Gergely* *Gegő*-vel azonos becéző formájának tartsuk (vö. WERTNER MÓR: NyF. LXXIII, 20–2), a *gégü* 'gége' szóból való származtatást pedig csak mint esetleg szintén számba jöhető magyarázatot tartsuk nyilván.

Megjegyzendő azonban, hogy a tétel meg is fordítható, s a *Gugus* ~ *Gegus* név kapcsolata úgy is elképzelhető, hogy a *Gugus* is a *Gergely*-ből lett *Geg*-, illetőleg labialis formában *Gug*-tő -(ü)s vagy -(ö)s kicsinyítő képzős származéka, s ebben az esetben a nevet *gügüs*-nek vagy — kisebb valószínűséggel — *gögös*-nek kellene olvasnunk. Erre a lehetőségre PAPP LÁSZLÓ hívta fel a figyelmemet, aki a XVI. században talált is adatot a *Gergely* név labializált formájára (1554: *görgel*: Debreceni Lt. Tan. Jk. I, 527). Minthogy azonban a *Gegus*, *Gegő* beceneveknek a WERTNERTŐL összegyűjtött történeti előfordulásaiban mindenütt *e* betűt látunk, továbbá a *Gergely*, *Gergő*, *Gegő* nevek első szótagjában ma is *e*-t (és nem *ë*-t vagy *ö*-t) találunk, s *ö*-zö formára valójában csak egyetlen példánk van, a *Gugus*-nek a *Gergely* becézőjeként való magyarázatát éppen csak felvetendő, de aligha elfogadható ötletnek tartom, mint a *Gegus*-nek a *gégü* 'gége'-ből való származtatását is. — Ez idő szerint tehát úgy látom, hogy a VárReg. és más nyelvemlékeink *Gugus* és *Gegus* személynéveinek összekapcsolásáról le kell tennünk.

3. Rátérve most már azokra a nyelvtörténeti adatokra, amelyekkel a *Gugus* nevet cikkem elején esetleg összefüggőnek mondtam, be kell vallanom, hogy ezekről sokkal többet most sem mernék állítani. Az 1138/1329: *Gugu* szolganév olvasata és jelentése bizonytalan. Olvasható esetleg *gügü*-nek (bár ezen kívül még legalább három másféle olvasat is lehetséges!), s akkor talán tekinthető a *gége* alakváltozatának, s mint ilyen esetleg tartozhatnék a testrészekről vett személynévek közé; vö.: 1237/1325: *Scim*, 1211: *Feud*, 1210: *Files* stb. (PAIS: MNy. XVIII, 28). Az sem egészen lehetetlen talán, hogy a *gügü* személynév a szolgálka beszédmódjára, beszédhibájára vonatkozott, s valami 'dadogó, gügyögő'-féle jelentése lehetett. Hiszen a testi fogyatékoságról vett nevek szintén használatosak voltak őseinknél: 1198: *sukete*, 1211: *Vocu* stb. (PAIS: MNy. XVIII, 29). — Legvalószínűbb azonban, hogy a második *u* tővégi magánhangzó jele, s így maga a név csak *güg(ü)* vagy *güg(ü)*, esetleg *gug(u)*, *güg(u)* volt. — Arra tehát, hogy a *Gugu* és a

Gugus név valóban összetartozik-e, az alaki hasonlóságon kívül semmi bizonyítékunk nincs.

Semmivel sincs könnyebb dolgunk a *Gug* személy- és nemzetség-, illetőleg helynevekkel sem. Azonkívül, hogy ez a régiségben nem csak *gug* ~ *güg*-nak, hanem *güg* ~ *güg*-nek is hangozhatott, s a későbbi *gug* ~ *güg* ejtést az íráskép is okozhatta, mást nem tudok róla mondani. Azt, hogy a *Gugus* névvel összefügg-e vagy nem, nehéz lenne eldönteni.¹

S végül, ami az 1193: *guga*, *Gogud* személyneveket illeti, lehet, hogy ezek — mint MIKOS felteszi — a *Gug* ~ *Güg* név származékai, bár az sem lehetetlen, hogy a *guga* a mai *guga* 'golyva (esetleg gége?)' szóval azonos, s vagy a testrésznevekről, vagy a testi fogyatékoságokról vett személynevek közé tartozik. A *gugus* szóalakkkal való összetartozás, illetőleg össze nem tartozás kérdése azonban — sajnos — ebben az esetben is mindkét 1193-i személynévre vonatkozólag továbbra is nyitva marad.

II.

I. Mielőtt még cikkemet befejezném, hadd számoljak be egy másik, a *Gugus* név vizsgálata során szerzett tapasztalatomról, amely — ha helytállónak bizonyulna — az egész *gége*, *gög*, *gögös*, *gögicsél* szócsaládot érintené.

A *gége* szó nyelvjárási előfordulásainak az összegyűjtése közben feltűnik, hogy e változások eltérései — mint erre már fentebb is utaltam — főként a magánhangzók terén jelentkeznek (vannak magas-, mély- és vegyeshangrendű alakok egyaránt), a mássalhangzók viszont bizonyos állandóságot mutatnak: tudniillik minden változat *g•g* hangsorral kezdődik; az alakok többségében (*gége*, *gégé*, *gége*, *gégü*, *giga*, *gëga* stb.) a *g*-n kívül nincs is más mássalhangzó, néhány változatban pedig (*gägor*, *gëgány*, *gegerce*) legfeljebb a szó végén találunk valamilyen egyéb mássalhangzót. — A változatok magánhangzóinak ingadozása, és a *g*-nek az állandósága, sőt minden változaton belül való megismétlődése miatt arra gondoltam, hogy talán az eddig ismeretlen eredetűnek tartott *gége* (és következésképpen a belőle kimutathatóan jelentésváltozással keletkezett *gög*, *gögös*) hangutánzás útján jöhetett létre.

A szakirodalomból kiderült, hogy feltevésemmel nem állok egészen egyedül. SZARVAS GÁBOR (Nyr. XVIII, 144 kk.) a *dédelget* szót, amelyet eredetibb *gedélget* formára vezet vissza, végső fokon a *gége*—*gög* családba tartozónak ítélte (az EtSz. szerint aligha valószínűen), s ezzel kapcsolatban feltett egy *gég*-, *güg*-féle igetövet, amelynek a *gége* (*gegő*, *gégő*, *gégü* stb. változataival együtt) igenévi származéka lenne. Továbbá ugyanebbe a családba sorolta a különféle képzőkkel bővült *gögicsél*, *gagyog*, *güggyög* származékokat is. A *geg*-, *gög*-tő jelentése szerinte eredetileg 'hangot ad, hangzik' lehetett. „E szerint *gegő*, *gége*, *gög* eredetileg azt a testrészt jelentené, amely a hangot előállítja, amelyből a hang származik” — írja SZARVAS, úgy hiszem, elég valószínűen. A *gége*, *gög*, *gögös* stb. szócsalád eredeztetésében később ez a nézet teljesen háttérbe szorult; a SzófSz. sem említi még mint esetleg elfogadható magyarázatot sem, hanem e szavakat ismeretlen eredetűeknek ítéli. Ennek valószínű-

¹ A helyrajzi adatok arra vallanak, hogy a nevek a Győr és Komárom megyei *Gug* helynevekben maradtak fenn, de hogy ezekben az *u* hang fellépésének az egykori *u*, *uu*, *w* betűs íráskép lehetne az indítéka, valószínűtlen. — P. D.

leg az az oka, hogy mivel a cikk tulajdonképpeni célját nem érte el, vagyis a *dédelget* ~ *gedél* ~ *gége*, *góg* szavak összetartozását nem sikerült SZARVAS-nak megnyugtatóan igazolni, a *gége* eredetére vonatkozó megjegyzései, mint az adott probléma szempontjából mellékesek, elsikkadtak. Pedig ez az ötlet aligha lehetett egészen terméketlen, ha az utóbbi egy-két évben egymástól függetlenül, más-más oldalról közeledve a kérdéshez, hármunkban is felbukkantak hasonló gondolatok.¹ Először D. BARTHA KATALIN (MNY. XLIX. 463 kk.), amikor a „Cakó, gagó, gagólya, gólya” című cikkében a ’*ciconia*’ *gagó* elnevezését különféle bizonyítékok alapján hangutánzó eredetűnek magyarázza, többek között ezt írja: „Ezek után nyugodtan vallhatjuk, hogy a *gagó* szó hangutánzó eredetű, mégpedig vagy egy *gag* hangutánzó ige melléknévi igenévi származéka, vagy egész hangtestében közvetlenül névszóként létrejött hangutánzó alkotás” (465). Ugyanarról a *g•g* hangorról van tehát itt szó, mint a *gégé*-ben és változataiban, s ugyanarról a *gag* (vagy *geg*, *güg*, *gög*)-féle igetőről, amelyről már SZARVAS GÁBOR is beszélt. De nem kevésbé érdekes számomra az a megjegyzése sem, amit CzF.-val kapcsolatban tesz néhány sorral fentebb: „Ez az elgondolás [ti. a *gagó*-nak és változatainak hangutánzó eredetéről] már CzF.-nál jelentkezik, követőkre és hívőkre azonban nem igen talál” stb. Pontosan ez történik a *gége* szó esetében is. CzF.-nál ugyanis ezt olvashatjuk: „*Gag*, *gág*, *gög*, elvont hangutánzó gyökök, némely madarak, különösen ludak hangját fejezvé ki. Megvan a magyar *kak-as*, *gég-e* . . . szókban is.” — Nem sokkal D. BARTHA KATALIN után BENKŐ LORÁND egyik cikkében (MNY. L. 257) találunk rövid utalást a *gége* szó esetleges — ha nem is hangutánzó, de vele rokon — hangfestő eredetére. A *tát. fú* ~ *fúj* szavak hangfestő jellegéről írva megjegyzi: „Egyáltalán nem látszik lehetetlennek *okád*, *majszol*, *gége* szavunk eredetének hangfestő alapon való megoldása sem.” — Harmadiknak pedig magam próbálkozom most már közvetlenül a *gége* szó ilyenféle magyarázatával.²

2. Saját nézetem kifejtésekor valójában alig kell egyebet tennem, mint felújítanom CzF. ötletét, illetőleg SZARVAS régi magyarázatát. Lehetett valaha a magyarban egy bizonytalan magánhangzós *g•g* igető, amely elsősorban bizonyos fajta állatok hangjának az utánzása útján jött létre, s amelynek származékai ma is élnek: *gágog*, *gigágog* Hajdú m. (ÜMTsz.), *gegent* ’nyekken, vakkan’ Mezőtúr, *gügg* ’bög (a marha féle)’ Kiskunhalas (ÜMTsz.). — Bizonyára ide tartoznak a dajkanyelv, illetőleg gyermeknyelv *gögicsél*, *güggög* változatai is. — A fejlődés során azonban a *g•g* tőnek nemcsak igéi, hanem névszói, főként igenévi származékai is létrejöttek, amelyek már a hang forrását jelölték, például azt az állatot, amely ilyenféle hangot ad ki (l. *gagó*, *gágó*. *gógó* ’*ciconia*’), vagy esetleg azt a szervet, amely a laikus beszélő érzése szerint ezt a hangot vagy hangsort léterhozza (l. *gége*, *gegő* stb.). — Magam

¹ Időközben HARMATTA JÁNOS (MNY. XLIII, 276) kísérletet tett ugyan *gége* szavunk finnugor egyeztetésére is (ti. lapp és szamojéd adatokkal vetette egybe), más finnugor nyelvészek azonban, köztük TOIVONEN — mint Cs. FALUDI ÁGOTA (MNY. L. 457) rövid cikkéből értesülünk — ezt az egyeztetést nem tartották megnyugtatónak, s az etimológia magyar, valamint az ITKONENTŐL (idézve FALUDMÁL) idevont chanti tagjának ide tartozását kétségesnek ítélték (ugyanígy: COLLINDER, FUVoc. 14).

² L. még NYÍRI ANTAL „*Gége, gegőzik*” című közleményét folyóiratunk legutóbbi számában (MNY. LII, 42–8). Az ennek a címéhez tett jegyzetben jeleztük: „Miután e közlemény nyomdába került, hasonló tárgyú cikket kaptunk B. LŐRINCZY ÉVÁTÓL.” — A SZERK.

tehát — BENKŐTŐL (i. h.) némiképpen eltérően — inkább a hangutánzó, s nem a szerv mozgását utánzó hangfestő eredetet tartom valószínűbbnek.¹

Úgy vélem, hogy a *gége* és változatai a *g•g* hangutánzó ige-*ő*, *-ű*, *-a*, *-e* képzős folyamatos melléknévi igenévi származékai, s e szóvégi magánhangzók ezek szerint nem 3. személyű birtokos személyragok lennének, mint HORGER (MNY. XXIII, 129, NYK. XLVI, 304) és BEKE (Nyr. LVIII, 77) gondolta. — A *gége*, *gégés* ~ *gög*, *gögös* kapcsolatán, vagyis az utóbbiaknak az előbbiekből való fejlődésére vonatkozó eddigi magyarázaton (vö.: SIMONYI: Nyr. XVI, 248; SZARVAS: Nyr. XVIII, 147; HALÁSZ IGNÁC: NYK. XXXIII, 158; SÜTŐ JÓZSEF: MNY. XLVIII, 189; SzófSz.) a szócsalád hangutánzó eredete semmit sem változtat.

B. LŐRINCZY ÉVA

Nyakleves

1. Akit ennek az éppen nem magától értetődő összetételünknek az eredete, keletkezése érdekel, az hiába fordul felvilágosításért szótárainkhoz, szövejtő irodalmunkhoz, alig talál bennük valami érdemlegeset szavunkra vonatkozólag. — SIMONYI (Nyr. XLIX, 66) *pofoleves* változatával együtt a nyelvi tréfa eredményeül keletkezett szavak között említi, és a német *Ohrfeige*, *Dachtel* (vö. *Dattel*), *Nuß*, *Kopfnuß*, a latin *malum alicui dare*, valamint a magyar (fejre adott) *barack* kifejezésekkel állítja párhuzamba. — A német *Ohrfeige* és *Backfeige* összetételek keletkezéséről ír szavunkkal kapcsolatban LOVÁNYI GYULA is (MNY. XXXIX, 142), de szerinte a népnyelvben kell keresnünk szavunk eredetét, és mint SIMONYI, ő is valószínűnek tartja, hogy „az elnevezés alapja az utóagnak tréfás 'étel' jelentése”. Arra a kérdésre azonban sehol sem kapunk választ, hogy milyen szemléleten alapszik ez a különös jelentésváltozás.

2. Mielőtt erre a kérdésre választ próbálnánk adni, nézzük meg, mikor bukkan fel a szó írott emlékekben, és milyen más összetételekkel van szavunk rokonságban. LOVÁNYI (i. h.) szerint a *nyakleves* első szótározása, egyszersmind legrégebbi adata 1800-ból, MÁRTONTÓL való. A Nagyszótár cédulaanyagában ennél valamivel régebbi adatokat is találunk: 1786: Kónyi: Democritus I. 46: „olly *nyak-levest* adott neki, hogy mindjárt le-tsurrant az órra leve” | 1793: Magyar játékszín III, 213: „adtam néki egy Magyaros *nyak levest*” | 1799: MÁRTON, Lexicon: „Maulschelle, -tasche, die: artzúltsapás, *nyakleves*”. — Még régebről kimutatható a *nyakleves*-sel kétségtelenül egy töről fakadó *nyaklé*: 1750: WAGNER, Phras.: „pugro icere: nyakon tlapni, *nyak-levet* adni, meg pofozni” (*colaphus* alatt) | 1777: Baróti Szabó: Uj mért. 212: „bátran kiki *nyak levet* adhat” (Nagyszótár) | 1790: Simai: Igazházi 51: „Hallgass, Gaz nemzetség! mert ezentől *nyak-levet* kapsz tőlem” (uo.) | 1792: Magyar

¹ E mellett szólhat — a változatok gazdagságán kívül (vö. GOMBOCZ: MNY. IX, 387) — az a körülmény is, hogy más, indoeurópai nyelvek 'gége' jelentésű szavaiban is fontos szerep jut a *g* hangnak. Sőt az idegen nyelvi példák szöveleji *gurg-*, *gorg-*, *gor-* hangsora (vö. például görög *γαργαρον* 'nyelvecsap'; latin *gurgulio* 'légsó, gége'; késői latin *gurges* 'gége'; francia *gorge* 'ua.'; olasz *gargarozzo* 'torok'; német *die Gurgel* (die Kehle) 'gége, torok'; orosz: *горлань* 'gége', *горло* 'torok', *горбочь* 'büszkeség') talán még inkább sejteti a hangutánzó eredetet, mint nyelvünk *g•g* töve.

játékszín I, 167: „meg-öklözi és egy néhány *nyak-leveket* ad neki” (uo.) | stb. — A *nyaklé*-re még a múlt század második feléből is meglehetősen bőven vannak adatok; közli CzF., BALL., TeljSzót. és a MTsz. Kétségtelenül a *nyaklé* ~ *nyak-leves* mintájára alakult a *pojon*-ból a *poflé* ~ *pofléves* (Tzs. 1838.; CzF.; BALL., TeljSzót.), de amannál sokkal ritkább, sokkal kevésbé elterjedt. Ugyancsak ide vehető az egyetlen adattal (CzF. *poflé* alatt) igazolható, azonos jelentésű *szárazleves* is.

3. Ha az összetételek — mindenekelőtt a többiek keletkezésének alapjául szolgáló *nyaklé* ~ *nyakleves* — keletkezését meg akarjuk érteni, a *lé* ~ *leves* jelentésével kell alaposabban megismerkednünk. Már KERTÉSZ MANÓ (Szokásmondások 56) rámutatott, hogy a régi magyar konyha jellegzetes sajátága a különféle mártások, *levek* nagy változatossága. „A régiek szinte minden húsételt *lével* tálaltak, s a *húsa-leve* kapcsolat a konyha nyelvben állandó volt.” Minthogy a húst sokkal többre becsülték a levénél, átvitt értelmű szókapcsolatokban a *húsa* — *leve* szópár olykor 'valaminek a java — valaminek a rossza' jelentést kapta. Így értendő az a régi nyelvben igen gyakori szólás, melyre már 1553-ból, Tinódi egyik versében is van adatunk: *Ha az koncával jól laktatok, az levét es reá ti megigijátok* (RMKT. III, 113 után NySz.), és amely DECSI szólásgyűjteményében három változatban is előfordul: „Tute hoc intristi, omne tibi exedendum est. *Ha meg ötted az húsát, az leuétis meg igyad.*” (1, 1, 6, 10. sz.) | „Fecem bibat qui vinum bibit. *Az ki a' húsát meg ötte, az leuétis meg igya.*” (1, 5, 3, 9. sz.) | „Mali bibunt improbatibus fecem. *Meg ötted az húsát, de bizony az leuét is meg kel innod.*” (2, 10, 1, 1. sz.) KRESZNERICS kéziratban maradt szólásgyűjteményében (MTA kv. k. kéziratára. M. Nyelvtud. 4. r. 12. sz. 4r.) szövegből, egy 1603-ban írt végrendeletből is idéz rá adatot: „tudod. Uram. Itten utánm mit tfelekedtem veled, nints kegyelmedbe kétfégem, mint jámbor szolgálja *az húsa utánm hogy az levét is meg nem innád reája.*” KERTÉSZ (i. h.) kétségtelenül helytálló megállapítása szerint ebből rövidült ma is élő 'meglakol' jelentésű *megissza a levét* szólásunk.

Lé szavunkhoz azonban nemcsak ebben, hanem még számos más kapcsolatban is erősen pejoratív hangulat társul, illetőleg társult a régi nyelvben. E mögött a pejoratív hangulat mögött bizonyos esetekben — főleg állandósult szókapcsolatokban — teljesen háttérbe szorult a szó tulajdonképpeni fogalmi tartalma, és szavunk nem egyszer a *baj* szinonimájaként fordul elő. A *lé* 'súlyos kellemetlenség, baj' jelentésére a következő kapcsolatokat idézhetem: Melius: Az két Sámuel könyvei 192: „Itten moft neked *azon léuel fizet*” (MNY. XIV, 152) | Decsi: Adag. 3, 10, 4, 9. sz.: „In eodem valetudinario iacere. *Azon léuben fekönni.*” | Spangar—Petthó: Kronika 69: „a' Császár ellen valamely *levet föznenek*” (Nagyszótár) | ERDÉLYI, Köz. 264: *Benne van a lében*; vö. N. „*lében van*: bajban van” (Debrecen, Nyr. IV, 135 és NyF. XXVI, 37), valamint Vas G.: Munk. XI. 129: „Pál úrnak sok is volt ennyi a savanyúból; de már *benn volt a lében*, az egészét ki akarta inni” (Nagyszótár) | Kazinczy G.—Molière: Dandin 196: „bámúlom szerencsétlenségemet, s rima feleségem furfang ügyességét, hogy neki legyen mindig igaza, s én a *lében maradjak*” (uo.) | Jogász humor. 1878. 121: „D—y nem jót sejtett; érezte, hogy most meg *ő került a lébe*” (uo.).

Ugyancsak valami rosszat jelent a *leves* ebben a fenyegető értelmű szólásban is: *hátra van még a feketeleves*. CSEFKÓ (SzegFüz. I, 73) kimutatta erről, hogy eredetét illetően semmi köze sincs az ismert történelmi anekdotához, és nem is 'feketekává'-t jelent a szólás alánya, mint régebben hitték,

hanem a régi magyar konyha egyik legismertebb lé-fajtáját, a beletört főtt vértől sötét színű *fekete leve*-t. A *hátra van még a feketeleves* fenyegető értelme valószínűleg éppúgy alakult ki, mint a *majd megiszod a levét* szólásé, vagyis eredetileg úgy értették, hogy a *fekete lé*-vel, a leves fekete mártással tállalt finom hús után meg kell inni a sokkal rosszabb levet is, átvitt értelemben pedig: 'most jön még csak a dolog kellemetlenebb része'.

CSEFKÓNAK e magyarázatával szemben kevésbé valószínű SIKLÓSSY LÁSZLÓ feltevése (MNY. XXXI, 313), aki a régi magyar konyha *fekete levé*-t nem mártásféle lének, hanem páclének tekintette, amitől éppúgy „iszonyodtak” a régiek, mint ahogy ma sincs kedve senkinek a pusztán pácolásra való levet meginni. A régi *leben van* és az újabb *pácban van* (átvitt értelemben először BALL., TeljSz.-ban) párhuzama nem zárja ki ugyan ennek a magyarázatnak a lehetőségét sem, valószínűbb mégis, hogy a *pácban van* — ha ugyan nem a német *in der Patsche sein* tréfás elferdítéséből keletkezett — talán a *leben van*-nal együtt a *benne van a csávéban* és a *cserben hagy* szólások családjába tartozik, és a cserleben, csávázó lében hagyott, pusztulásra ítélt bőr szemléletéből, nem pedig a konyha nyelvéből ered (vö. TOLNAI: Nyr. XXVII, 146). Hogy éppúgy, mint maga a *lé*, a *fekete lé* vagy *fekete leves* sem csupán ebben a ma is élő kapcsolatban jelent 'baj'-t, 'kellemetlenség'-et, arra a következő adatokat idézhetem: Simai: Mesters. ravasz. 58: „Bezzeg! meg-szeppent ő kegyelme; de a másiknak-is [!] *jút a' fekete lévből!*” (Nagysz.) és Kovács: M. példa és közm. 168: *Jutott néki a' fekete lévben.*

Az említett szólásokból, kifejezésekből a *lé ~ leves* szónak, illetőleg a *fekete lé ~ fekete leves* kapcsolatnak csak az általánosabb 'kellemetlenség, baj' jelentése derül ki: Nyilvánvaló azonban, hogy alkalomadtán ezekben is lehet a szónak, illetőleg a szókapcsolatnak szűkebb 'verés, kikapás' jelentése. Ha például egy lépten-nyomon testi fenyítéket alkalmazó apa azt mondja fiának, hogy „ennek még megiszod a levét”, vagy hogy „hátra van még a fekete leves”, a fiú a várható apai ütlegekre, pofonokra gondol. Ez az alkalmi jelentés azonban valószínűleg állandósult, társadalmi érvényt kapott már ebben a Szatmárról közölt fenyegető szólásban: *Majd lesz neked fekete leves!* (Nyr. VIII, 513), valamint ezekben a DUGONICS szólásgyűjteménye „Más büntetések” című fejezetében közölt „példabeszédekben”: *Oda várnak a' fekete lévre* (I, 26); *Meg adták levét a' koncnak* (uo.); *Jól meg borsozták néki a' levet* (I, 28); *Föl adták a' fekete levest* (I, 29). Ezek a kapcsolatok azonban régen sem terjedtek el szélesebb körben, talán éppen azért, mert nem egyértelműen utaltak a 'testi fenyíték, verés' fogalmára. Ahhoz, hogy a *lé ~ leves* tréfás hangulatú szólásban egyértelműen az 'ütés, verés' fogalmát fejezze ki, egy olyan *t e s t r é s z t* jelentő szóhoz kellett társulnia, amely a *lé ~ leves*-nek szólásszerű kifejezésekben szokásos tágabb körű 'kellemetlenség, baj' jelentését a '*t e s t i* fenyíték' értelmére korlátozza. Így keletkezett az eredetileg nyilván szólásszerű kifejezésnek érzett *nyaklét ad (kap) ~ nyaklevest ad (kap)* (vö. fentebb idézett adatainkat), és ezekből a kapcsolatokból önállósult a *nyaklé ~ nyakleves*.

4. Nem lehet a véletlen játéknak tekinteni, hogy éppen a *nyak*, nem pedig valamely más testrész neve az összetétel előtagja. A *nyak* félig-meddig eredeti jelentésében szerepel ugyan összetételünkben, hiszen *nyakleves*-en elsősorban 'nyakon verés'-t értünk, és csak másodsorban 'arcul csapás'-t, 'pofon'-t, mégsem árt talán felhívni a figyelmet arra, hogy *nyak* szavunk különösen gyakran fordul elő olyan állandósult kifejezésekben, amelyek

szoros kapcsolatban vannak a 'súlyos kellemetlenség, baj, teher' fogalmával. A következő, ma is közkeletű szókapcsolatokból például joggal kielemezhető *nyak* szavunknak ez a jelentése: 'maga az ember, mint valamely baj, teher, kellemetlenség hordozója, szenvedő alanya': *pert akaszt a nyakába; nyakába sóz valamit; baj szakad a nyakába; nyakába varrja magát; másnak a nyakán élösködik; valakinek a nyakán hagy valamit; a nyakán marad valami; a nyakán ül valaki vagy valami; nyakán van az ellenség, veszély; valakinek a nyakára hoz, küld, ültet, visz valakit; a nyakára jár, jön, megy valaki; nyakára nő valaki; leráz valakit vagy valamit a nyakáról*. Hogy miért kapcsolódik ezekben és még néhány kevésbé közkeletű kifejezésben a 'baj, teher, szenvedés' fogalma az emberi nyakhoz, annak nyilván több oka is van. Elsősorban az, hogy úgy látszik, mintha az igavonó állat a nyakával húzná a terhet, a nyaka feszül meg, amikor erőlködik. A kutyának a nyakába szokták kötni a koloncot, hogy ne tudjon gyorsan futni, de meg az a lánca is a nyakában van, ami szabad mozgását akadályozza. A régi kalodáknak is volt olyan fajtája, amelybe a fejet is bele kellett dugni, és az ilyen kaloda súlya elsősorban a nyakra nehezedett. Az akasztott embernek is — DUGONICS szavaival — *nyakára fujtották a' kötelet vagy a' pótrást* (= polturás kötelet: i. m. I, 23, 25), amit azért hívtak így, mert az akasztott embernek, akit *fel nyakra valóztak* (uo. 24); *egy pótrán vették nyakra valóját* (uo. 22).

Ezeket az okokon kívül, amiknek a felsorolását bizonyára sokáig lehetne folytatni, csupán egyetlen olyan nyelvi mozzanatra szeretnék még rámutatni, ami egyrészt hozzájárult ahhoz, hogy a *nyak*-nak a fenti kifejezésekben szereplő jelentése kialakult, és ezáltal a *nyak* különösen alkalmassá vált arra, hogy egy testi fenytétket jelentő összetételben szerepeljen, másrészt pedig talán közvetlenül is szerepe van a *nyaklé ~ nyakleves* összetétel keletkezésében. Annak a szólásnak a teljesebb változatára gondolok, melyet ARANY is használ a Bolond Istók II. énekének elején: „*Engem esz a lúg, ha fejed mosom*”. E szólás legrégibb és egyben legteljesebb változatát a P Á Z M Á N Y Kalauzának első kiadásához kapcsolt Appendixben találom: „*Ittennek legétféle velünk lévén, jó heven az ti nyakatokban kel forditanunk, az nekünk készített párlúgot*” (4). A magyar nyelvterület keleti tájszólásaiban manapság is él a szólás. A székelység körében ezt a változatát jegyezték fel: *Megtanul, mikor a lúg csípni kezdi a nyakát* (Nyr. I, 270; vö. még Nyr. XXVIII, 378). Nagybányáról rimes változatát közölték: *Megaggya magát maj ha csipi a lúg a nyakát* (Nyr. X, 523). VERES PÉTER pedig *esz a lúg a nyakát* változatban használja: „Az írnek úrnak hiába ette a lúg a nyakát, ott kellett neki hencseregni a hodályban a szalmán, ha a Rozi közelében akart lenni” (Szolgaság 298; l. még uő.: Próbátétel 13).

Az *esz a lúg (a nyakát)* nem véletlenül fordul elő együtt ARANY idézett sorában a *megmossa valakinek a fejét* szólással. Nyilvánvaló ugyanis, hogy mindkét kifejezésnek ugyanaz a művelődéstörténeti alapja: mindkettő abból a szokásból származik, hogy hajdan az igen ritka és inkább csak gyógyító, kuruzsló célú fejmosásokhoz csípős lúgot használtak (vö.: SZARVAS: Nyr. II. 441; TOLNAI: Nyr. XXXII, 146; KERTÉSZ i. m. 166; ORTUTAY: Magyarságtudomány I, 577), ami nemcsak a fejbőrt csipte, hanem ha lefolyt a nyakra, azt is marta, ette. Nem lehetetlen mármint, hogy ennek a nyakra lefolyó csípős, lúgos lének a képe is belejátszódott a *nyaklé ~ nyakleves* összetétel keletkezésébe, vagy legalábbis hozzájárult ahhoz, hogy az eleinte bizonyára merésznek feltűnő képet tartalmazó új összetétel meggyökeresedjék, elter-

jedjen. Arra, hogy régen — legalább egyesekben — a nyakat csípő lúgos lé képét keltette fel címül írt összetételünk, jó példa ez a M á t y á s i J ó z s e f - nek 1791-i bécsi és erdélyi utazását leíró verséből (Verseinek folytatása, Vác, 1798. 159) vett idézet: „Negédes verfeit fületlen ki-füti, | 'S pökre méltó markát pixis arany üti, | Holott érdemesebb *tsávázó nyak-lére*, | Vagy ama' tsapodár Marullus' bérére”. Aki tudja, hogy a bőrt lúgos oldatban csávázzák, annak kétségtelen, hogy Mátyási *tsávázó* szava itt csak a *lúgos* színönimája.

5. Összefoglalva a fentieket, megállapíthatjuk, hogy *nyaklé* ~ *nyakleves* szavunk a régen valószínűleg szólásszerűnek érzett *nyaklét* (*nyaklevest*) *ad* (*kap*) kapcsolatból önállósult, *lé* ~ *leves* utótagja a más szólásokban is gyakori 'kellemetlenség, baj', *nyak* előtagja pedig részint eredeti jelentésében, részint pedig a számos kapcsolatban előforduló 'baj, kellemetlenség hordozója' jelentésben szerepel benne. Az összetétel keletkezéséhez vagy elterjedéséhez hozzájárulhatott a régi kínos fejmosások alkalmával a nyakra lecsorgó és azt csípő lúgos lé képe is.

O. NAGY GÁBOR

Mai tárgyragos szóalakjaink egy típusáról

1. Hogy névszóinknak bizonyos toldalékok előtt feltűnő végső rövid magánhangzója (*ház-a-t*) eredetileg a szótőhöz tartozott, azt immár majd egy évszázad óta tudjuk (vö. I. OK. V, 534—5). Ez a felismerés azonban önmagában a *-t* rag előtti szótestnek sajátosan különböző hosszabb és rövidebb alakját — hogy tudniillik a *várat* hosszabb típus mellett van *kárt* rövidebb típus is, holott például az *ágot* mellett csak *virágot*, tehát szintén testesebb alak képzelhető el — még éppúgy nem magyarázta meg, mint az a régibb szemlélet, amely ezt a rövid magánhangzót eredete szerint is a rag szerves részének vagy pedig egyszerűen ejtésekönnyítő járulékhangnak fogta fel. Csak GOMBOCZ ZOLTÁNNAK a Szinnyi-Emlékkönyvben megjelent pompás áttekintése (A tővégi magánhangzók kérdéséhez: MNy. XXIII, 119 kk.) világította meg rendszerbeli helyzetüket. Az egyes névszók jellegzetes tővéghangzója ugyanis vagy nyíltabb: *a, e*, vagy pedig zártabb: *o, é, ö; s* most kitűnt, hogy e kettősségnek több toldalékunk előtt többé-kevésbé párhuzamos jelenségek a velejárói. Így: „Ami mindenekelőtt a tárgyrag használatát illeti, az a szabály, amelyet RÉVAI (Elab. Gramm. 226) és SIMONYI (TMNy. I, 274) ad, nem egészen helyesen van megfogalmazva, amennyiben a tővégi magánhangzó minőségének döntő fontosságát sem RÉVAI, sem SIMONYI nem ismerte fel. Az első csoportba tartozó, nyílt tővéghangzós töveknél ugyanis a tárgyrag a teljes tőhöz járul: *házat, tollat, kezét, levelet* . . . [Új bekezdés.] Ezzel szemben a második csoportba tartozó névszóknál a csonka tőhöz járul a rag, ha a csonka tő végmássalhangzója *sz, z, s, n, ny, r, l, ly* és *j*, tehát: *arasz, . . . azt, . . . állást* . . . [Új bekezdés.] Ezzel szemben a zártabb véghangzóú névszóknál a teljes tőhöz járul a *t* tárgyrag, ha a csonkatő végmássalhangzója *b, c, cs, d, f, g, gy, h, k, m, p, t*, és *v*; [továbbá] ha a csonkatő hosszú mássalhangzóra ill. mássalhangzó-csoportra végződik: *habot, sebét, ducot, vigécét, ácsot, mécsét* . . .; — *aggot, makkot, cikket, cséppét* [!], *orrot, füttyöt*; — *gombot, rendet* [értsd: *réndét!*], *abroncsot, kardot, lantot* stb. (kivétel *pénzt*)” (120—1).

Mai mássalhangzós végű névszóinknak a *-t* rag előtti kettős viselkedése tehát e törvényszerűség szerint általában világosan érthető lett, s egyben más történeti és leíró szóalaktani jelenségekkel is többé-kevésbé párhuzamba hozható. A GOMBOCZ említette megfigyeléseken kívül tudjuk például, hogy amely zártabb véghangzós tövek véghangzója előtt nem volt geminata vagy mássalhangzó-csoport, azoknak — de csak azoknak! — valaha a *-tok*, *-ték*, *-tök* birtokos személyrag eléggé szabályosan a véghangzó nélküli alakjukhoz járult: *rokontok*, *virágtok*, *vezérték*, *büntök*; ellenben nyílt hangzóval: *házatok*, *áगतok*, *kezeték*, *népeték*, *örömeték*; illetőleg zárt véghangzóval geminata után: *orrotok*, mássalhangzó-csoport után: *titkotok*, *kertték*, *fürtötök*. Ennek emléke mai nyelvünkben is megvan; pl. a *velem*—*veleték* megfeleléssel szemben álló *nekém*—*nekték* (nem: *nekéték!*) alakban. (Vö. MNy. XXV, 286—7; Nyelvünk a reformkorban 327.)

Mindez persze a nyílt és a zárt tövéghangzóval kapcsolatos alaktani kettősség kialakulásának végső okát szerintem még nem tisztázta; de erről most nem szólnék. Azzal sem kívánok részletesebben foglalkozni, hogy — mint ismeretes — régi szavaink *tő-*, illetőleg *formansvégi rövid magánhangzója* (*vára-t*, *álmo-m*) és újabb szavaink megfelelő, *analogiás járulékhangja* (*bank-o-k*, *jellem-é-s*) alaktani szempontból tökéletesen egybeesik, s hogy ez egységes jellegű magánhangzót (ahol ti. megvan!) a nyelvközösség önkéntelenül a *formansrészeként* fogja fel (vö. GOMBOCZ, Magyar szóalaktan 116. pont és MNy. XXIII, 5—6; stb.), mégpedig sok-sok emberöltő óta: *vár-at*, *bank-ok*, *jellem-és*, *ön-öz*. (Ezért is olvadhatott bele egyes régibb toldalékainkba: *ház-i*; ezért vesztette el néha eredeti hangszínét, bizonyos toldalékokhoz szorosabban tapadva: *vak-abb*—*mély-ebb*, *vár-unk*—*jellem-ünk*; ezért kaphatott könnyebben szójelentés- és szófaj-megkülönböztető szerepet: *szarvas-ok*: *szarvas-ak*, *vörös-ök*: *vörös-ek*, *debreceni-k*: *debreceni-ek*, *akadémikus-ok*: *akadémikus-ak*, *liberális-ok*: *liberális-ak* stb.: illetőleg *formans-megkülönböztető* szerepet: *gyors-an*: *gyors-on*, *törött-en*: *törött-ön*; stb.) — Mindezek alapján a következőkben ezt a *formans* részének érzett, de egyazon *formans* elején sem mindig szereplő (*vár-at*—*kár-t*), nem egyféle eredetű, hangszínű és funkciójú rövid magánhangzót leíró alaktani szempontból egységesen a SIMONYI hagyományos módján *kötőhangzó* néven — de a MÉSZÖLYTŐL (MNy. XXIV, 29) javasolt *előhangzó* műszónak megfelelő értelemben — tárgyalom.

A tárgyrag kötőhangzós vagy kötőhangzó nélküli használatának fő szabályosságait tehát ma már — ismétlem — eléggé tisztán látjuk. Van azonban az újmagyar nyelvben néhány kisebb jelenség, amely keresztetzi GOMBOCZnak valóban nagyvonalú és tiszta szabályrendszerét. Ezekkel szeretnék most foglalkozni, elsősorban leíró szempontból.

2. Az eddigi szabályokból az következik, hogy ahol főneveinknek többes-jelében a *-k* előtti kötőhangzót kettős mássalhangzó vagy mássalhangzótorlódás előzi meg, ott a *-t* előtt is mindig megvan ez a magánhangzó — tekintet nélkül arra, hogy nyílt: *a*, *e* vagy zárt: *o*, *é*, *ö* ez a kötőhangzó. Más szóval: GOMBOCZ két fő típusa itt éppen egybeesik. Így persze e ponton még SIMONYI-nak régibb szabálya sem áll szemben a GOMBOCZÉVAL: „A tárgyrag előtt mindig van kötőhangzó, ha a tő mássalhangzó-csoporton vagy hosszú mássalhangzón végződik: *gomb-o-t*, *nyársat*, *rëndet*, *harangot*, *fájdalmat*, *csöppet* [GOMBOCZ-nál *cséppét*, vö. EtSz. *csépp* c.], *könnyet*, *rosszat* stb. Csak egy kivétel van: *pézt*” (TMNy. 274). — Az utóbbi *pézt* alakot magyarázva aztán SIMONYI

jegyzetben megemlíti még egy-két kivételt: „Csak a vers kedvéért van elhagyva [a kötőhangzó] a következőkben: . . . *erkölcs*t . . . Fal: UE. 162; *társt* Madách, Emb. trag. 7. szín; *férjt* (rím: kedviért) Kisf.-társ. évl. új f. II: 80. — NB. *klienst*, *pácziens*t stb.” SIMONYI tehát számon tartott bizonyos újabbkori kivételeket is.

A) A *verstan*i szükséggel magyarázható kivételes formákat — kivált a szórványos, erőszakolt alakokban oly gazdag 1750 és 1850 közötti időben — valóban csak abból a szempontból érdemes megnéznünk, hogy mely típusokból kerülnek ki. Az *erkölcs*t például még *l* nélkül ejtve is szabálytörő volna, hisz *cs* után mindig van kötőhangzó. Annál feltűnőbb, hogy nem egyetlen adat; vö. 1768: „Mondod: a' jó *erkölcs*t hogy te-is szereted” (Miháltz: Ker. Seneca 76). Ilyen egyébként Ányos Pálnak (RMK. XXIII, 152) 1779-i verssora is: „Mintha *Mohács*t látnád magyar nap nyugtával”. Mégis elgondolkoztató, hogy egy ilyen ragos szót nemrég a nyelvi kérdések iránt mindig érdeklődő Déry Tibor is leírt, mégpedig prózában: „Ha ketten összeteszik a *nincst*, abból nem lesz van” (idézetben, Felelet II, 289). Nekem ez az alak szabálytalannak látszott (talán a *nincstelen*-re támaszkodik?); a megkérdezett hét kartárs közül azonban három csak ugyanígy tudta volna elgondolni a kivételesen főnévül vett *nincs* tárgyragos alakját. — Látszólag a SIMONYI idézte *társt* is kétszeresen szabálysértő: mássalhangzó-torlódás után nyitabb kötőhangzó maradt el belőle; vö. *társ-ak*, *társ-am*. Viszont egyrészt az egyszerű *s* szóvég után zárt kötőhangzó esetén valóban közvetlenül járul a *-t*: *kos-t*; másrészt régen a *társ*-nak is zártabb *o* volt a kötőhangzója, így pl. 1789-ben: „e' *társ*otoknak lassúságához-képest” (Rájniz: Magyar Virgilius. Töld. 5). (Emellett a *társtalan* szó hangsora is megkönnyíthette a létrejöttét?) — Hasonló alak SIMONYI *férjt* példája is — azzal a különbséggel, hogy ez a reformkorban eléggé járta. Így prózában is, pl. 1841: „Szerencsés is, . . . hogy illy *férjt* kaphatott” (Eötvös: Árvíz. V, 239; l. még uo. 106; vö. Nyelvünk a reformkorban 373; további verses adat 1833-ból Blumauer—Váczy: Aeneis I, 105). — Az eddigi példákban tehát a *t* előtt közvetlenül jól ejthető réshang volt: *s* (félig még a *cs* affrikátában is), illetőleg *j*. Egy kissé erőszakoltabbak ezek az adataim: 1813: „A köz *tárgyt* teheted magadévá” (Virág B.: Thália 9*; uo. 29 *terht** alak is akad!)¹ | 1812: *Románczt** (Verseghy: Vak Béla 86; de uo. 88: *Románczot** | 1833: „elő véven [!] most a' *Balmaz't*” (Blumauer—Váczy i. m. III, 176).

Egy kissé mások a hosszú mássalhangzót követő, kötőhangzó nélküli tárgyragra vonatkozó szórványos, XIX. századi példáim; kivált, hogy ezekben mindig nyílt volna a kötőhangzó: 1801: „fenyv *gallyt* arra hányott” (Peretsenyi Nagy L.: Mezengy 86.) | 1802: *mellyt* (versben, Csokonai I, 424) és 1833: *mellyt* (versben, Blumauer—Váczy i. m. I, 34, 58, 107; más adatokat l. Nyelvünk a reformkorban i. h.) | 1833: „*ollyt* sujta rám” (versben, Blumauer—Váczy i. m. I, 51). Vö. még 1845: „szemet-*szájt* tátva” (Arany: Az elv. alk. VII.) | 1845: „Fussuk e zordon *tájt*” (uo. VI.) | 1845: „*szájt* hasogatni” (uo. III.); stb. A *rész*t alak közkeletű; ismeretes a *helyet*—*helyt*, *jelet*—*jelt*, *íjat*—*íjt*, *olajat*—*olajt* stb. ingadozás is.

Nem vitás, hogy céltudatos gyűjtéssel az effajta kivételes — főként: verses — alakok példáit még megszoríthatnók. A tanulság azonban akkor

¹ A csillaggal megjelölt adatok az MTA Nyelvtudományi Intézetének példagyűjtéseiből valók.

is nagyjában ugyanez maradna: a *-t* előtti kötőhangzó legkevésbé ott marad el, ahol nélküle nehéz volna kiejteni a szót; főleg tiszta zárhang után. Az itt már alig számít, hogy a kötőhangzó nyílt: *a, e* vagy pedig zártabb: *o, ě, ō* volna; más szóval a kivételes, új költői alakokban elsősorban már csak *e j t ě s k ō n n y í t ő s z e r e p e* védi a kötőhangzót.

B) Ennek a tanulságnak a SIMONYIból idézett *klienst, páciienst* típus sem mondana ellent; itt azonban lényegesebb az, hogy már nem szór-
v á n y o s, analógiás tévedésnek is minősíthető kivételekkel van dolgunk. Hiszen *-ns* végű, latin vagy ál-latin (vö. TOLNAI VILMOS, Szily-Eml. 86) eredetű névszóiink száma az utolsó kétszáz évben eléggé megnőtt. — Én magam nem nyomoztam a nyelvújítás előtti korban ez *-nst* tárgyi végződésünk első előfordulását; következő néhány példám is csak a jelenség szemléltetésére idézem: 1781: „a' *Consonanst* . . . különben ki-nem mondhatni” (Rájnisi: Kalaúz. Megszerzés 71); „én a' *Consonanst* Zárólónak . . . szoktam mondani” (uo. 70) | 1786: „purgálya a' *pútzsianst*” (Szatsvay S.: Zakkar. levelei 147)* | 1796: „jónak találta . . . oda egy Frantzia *Comandánst*-is ki-nevezni” (MKurir I, 727)* | 1796: „a' leg nagyobb *paciienst* hazáját vette orvosló kezei alá” (MKurir I, 473)* | 1808: „az sok *inconveniienst* szűlné” (Kaz: Lev. V, 275) | 1814: „Hercules *Furenst*, Oedipust . . . egy Auctorének tartják” (Budai É.: Deák írók 31) | 1839: *sufficiienst* (I. Nyelvünk a reformkorban 373) | 1864: „evő és ivó *contingenst* még a szomszéd megyék is szolgáltatnak” (Lauka G.: Alf. segélyalb. 217)* | 1899: „Bekalandozta a *kontinenst*” (Abonyi Á.: Orvosok I, 72)* | 1912: *adjutánst, ágenst, emigránst, földiánst, klienst, kontinenst* stb. (KELB.²) | 1952: „jó esetben *szimpatizánst* nevelsz belőle” (Déry T. i. m. II, 289). — Ellenkező példám: „azon *áristánst* ki kellene eresztetni” (M. Népkölt. III, 379); „szláv *formansot*” (MNy. LI, 389); *maturáns [-ot;-a]* (BALASSA alábbi, 1940-i szótárában; sajtóhiba?).

Ez alakokban ma jól megfigyelhető az a tendencia, hogy a tárgyrag a főnévként eléggé használatos szókhöz kötőhangzó nélkül, az inkább melléknévi használatúakhoz ellenben inkább *a, e* kötőhangzóval járul. Jó példa erre a *brilliáns* szó; ez ORSZÁGH LÁSZLÓ 1953-i Magyar—angol szótára (ezután rövidítve: ORSZ.) szerint melléknévként *-at*, főnévként *-t* végződést kap. Persze szótáraink csak legújabbban (s nem is mindig tökéletes nyelvtani pontossággal) jelölik a kötőhangzó meglétét vagy hiányát, illetőleg a meglevőnek minőségét. (Ez a zárt *ě* és a nyílt *e* megkülönböztetése nélkül amúgyis csak korlátozott értékű lehet.) — BALASSA JÓZSEF 1940-i egy nyelvű szótára (a következőkben: BAL.) például *-t* ragos tárgyi alakot jelez az alábbi címszók után (mindjárt + jellel toldom meg azokat, amelyeknél ez, legalábbis mint egyetlen lehetőség, szerintem okvetlenül meg-támadható): *adjutáns, ágens, asszisztens, delinkvens, denunciáns, dilettáns, disszonáns+*, *diszponens, dócens, eklatáns+*, *flagelláns, flagrás+*, *földiáns, ignorás+*, *incidens, indolens+*, *infáns, inkompetens+*, *inkonzekvens+*, *intelligens+*, *intendáns, intoleráns+*, *irreleváns+*, *jubiláns, kliens* (sajtóhibával), *komittens* (nem ismerem a használatát), *kommandáns, kompetens+*, *kongruens+*, *konzonáns, kontinens, kontingens, konzekvens+*, *corpulens+*, *kurrens+*, *laboráns, liferáns, markáns+*, *mendikáns, ornamens, páciens, pátens, pedáns+*, *penetráns+*, *permanens+*, *precedens, protestáns, referens, régens, szekundáns, variáns*. Másrészt a szótárban *-at, -et* toldalékkal jellemzettek között is van egypár, mely₂ szerintem főnevesült annyira, hogy a puszta *-t* végződés mindenképp (szintén) jogos volna (ezeket ugyancsak + jellel közlöm): *abituriens+*,

abon(n)ens+, *absztinens*, *arrogáns*, *decens*, *dekadens*, *dirigens+*, *disszidens*, *elokvens*, *eminens+*, *imminens*, *impozáns*, *indifferens*, *inszolvens*, *konciliáns*, *konfidens*, *konzumens+*, *opulens* (nem ismerem a használatát), *pikáns*, *pregnáns*, *rekonvaleszcens+*, *renitens*, *transzparens+*. — A tendenciát az is igazolja, hogy ORSZÁGH említett, 13 évvel későbbi szótára már többet valóban megváltoztatva közöl: a) *disszonáns* (-at), [az *eklatáns* mellett az -ak többesjel után nyilván csak sajtóhiba már a pusztá -t tárgyrag!], *markáns* (-at); b) *abonens* (-t), *disszidens* (-t), *eminens*, (-t), *transzparens* (-t). (Az *ignoráns*, *indolens*, *inkompetens*, *inkonzekvens*, *intoleráns*, *irreleváns*; illetőleg az *abituriens*, *konzumens*, *rekonvaleszcens* ebben a forrásban nincs meg.) — Megjegyzem még, hogy az 1942-i KELEMEN—THIENEMANN-féle Magyar—német Nagyszótár (ezután röviden: KEL.—THIEN.) általában csak a főnevek tárgyragos alakjára utal (bár azokéra se mindig!). Így például a *brilliáns* címszónak I. (melléknévi) értelmezése után nem közli a tárgyrag alakját, II. (főnévi) jelentéséhez azonban megjegyzi: -ok / -ot / -ja (így, -ja birtokos személyraggal!). Ha pedig ezt az elvet számba vesszük, akkor itt is pontosabban elkülönül a főnévi és a melléknévi szó tárgyragja, mint BAL.-ban. Olykor még olyan példaszóknál is ezt látjuk, amelyeknél én fönntem nem jeleztem föltétlen kételyt; pl. az *absztinens* is külön melléknévi és külön főnévi megfelelőekkel szerepel, s csak az utóbbiakhoz tartozik az -ek / -t / -e toldalék-sor. Ilyen (vagy hasonló) helyes szétválasztás van az *eminens*, *protestáns*, *rekonvaleszcens*, *szekáns* és *transzparens* szónál is; de néhány más példa ragjának meghatározása is jobb, mint BAL.-nál. — Meg kell mondanom, hogy a múlt századi példaanyagban még nem találtam nyomát a melléknévek ilyen -at-, -et tárgyragjának; úgy látszik tehát, hogy ez a kötőhangzóval való megkülönböztetés nyelvtanunknak legmaibb elemei közé tartozik. (Melléknév kötőhangzó nélküli raggal mostanában csak egyszer került előm: „a tárgyás szintagmának... másik tagját, a *regenst* pontosan megnevezi”: MNY. LI, 293.)

Arra a kérdésre, hogy miért lett -ns végű latin és ál-latin eredetű főneveink tárgyragja a GOMBOCZ-féle szabályoktól eltérőleg kötőhangzó nélküli -t, csak föltevésekkel válaszolhatok. A legegyszerűbb lehetőség nyilván az, hogy a régibb szabályok hiányosak voltak, s nem számoltak az -ns végű, zárt kötőhangzós főnevek jelentős csoportjával; márpedig ennek ismeretében akár a *pénzt* alakot sem kellett volna kivételnek minősíteni (inkább az újabb *bronzot* alakot?). — Ezt a föltevést esetleg úgy is módosíthatnók, hogy egyes szóvégi mássalhangzó-csoportoknak a -t-vel való közvetlen kapcsolása csak fokozatosan vált fonetikailag könnyűvé a magyarság körében; előbb csak a latinul tudók közt, majd (az *instál*, *installáció*, *Konstantin* stb. szó elterjedése után) általában is. Hiszen előző *halalut* (HB.) alakból lett a későbbi *halált* is! (Mindez persze az esetleg előkerülő korai *kliensét* alak típus magyarázatára volna jó, s ezt nem tartom nagyon valószínűnek.) — A pénzgazdálkodás terjedésével mind fontosabbá váló *pénzt* alak analógiás hatása szintén megkönnyíthette valamelyest a *pácienst* alak létrejöttét. — Mindegyik érintett elgondoláshoz hozzátartozik persze gondolatban, hogy amint az egyszerű mássalhangzón végződő szavakban csak egyes igen könnyű hangkapcsolatok alakultak ki a tárgyraggal: -szt (*araszt*, *aszt*), -rt (*bort*), -lt (*halált*) stb.: úgy a mássalhangzó-csoportok után is a legkönnyebb ejthetőség kívánta legkevésbé a kötőhangzót, s az -nst ilyen volt (ilyenné lett?). Anélkül tudniillik, hogy a zárt kötőhangzónak ilyen ejtéskönnyítő szerepével is számolnánk, illetőleg azzal, hogy az -nst szóvégi hangcsoport (már?) nem jelentett nagy nehézséget

a magyar szájnak: nem lehetne megérteni az *agens-t*, *infáns-t* ragos alakoknak társadalmi érvényűvé: szabályossá válását.

A SIMONYI jegyzetének végén levő „NB.” utalás tehát máris elég sok fontos leíró nyelvtani tanulással szolgált; egyrészt a puszta *-t* ragnak *-ns* végű szavainkhoz kapcsolhatóságával, másrészt a *brilliáns-t* főnévi és a *brilliáns-at* melléknévi alaknak megkülönböztetésével. A hasonló alakú, francia eredetű *revans* főnév mégis: *revansot* (BALL.), illetőleg *revánsot* (ORSZ.); de: *reváns*t (KEL.—THIEN.).

3. Hanem ezzel még csak megkezdjük a GOMBOCZ szabályaitól eltérő viselkedésű (*o*, *é*, *ö* kötőhangzós) szóvégek elsorolását; mert hiszen mind a mássalhangzó-torlódásos, mind a hosszú mássalhangzós szóvégek közt több mind *ing* (főként az utóbbiaknál), *néhány* pedig *ingadozva* (kivált az előbbiektől) puszta *-t* ragot kap. S ami a legfontosabb: itt is csak könnyen kiejthető mássalhangzó-kapcsolatok keletkeznek, s ez megerősíti, hogy az *o*, *é*, *ö* kötőhangzónak ebben az alaktani helyzetben csakugyan van ejtés-könnyítő szerepe is. Az egyes típusokat nem a teljesség igényével állítom össze alább; hiszen például alkalmilag (főleg idegen hely- és személyneveknek, nyelvtani szóelemeknek, hangcsoportoknak tárgyraggal való megtoldásakor) még egyéb, ritkább „szóvégek” is szóba kerülhetnek.

A) Más mássalhangzó-csoportok után: *-jsz*: *firnájszt* (KEL. B.²). — *-jz*: *csuszpájzt* (ORSZ.); *spájzt* (KEL.—THIEN.); de: *rajzot* (minden forrásomban). — *-nsz*: *fajánszt* (BAL.), de: *fajánszot* (ORSZ.); *szeánszt* (BAL., ORSZ.), de: *szeánszot* (KEL.—THIEN.); *pasziánszt* (ORSZ.); de: *nüánszot* (BAL., ORSZ.) ill. *nüánszot* (KEL.—THIEN.); *transzt* (KEL.—THIEN., ORSZ.).¹ — *-nz*: *Alfonzt* (BAL., ORSZ.), de: *Alfonzot* (KEL.—THIEN.); *csimpánzt* (BAL.), de: *csimpánzot* (ORSZ.); *pénzt* (l. f.); de: *bronzot* (minden forrásomban). — *-jn*: *kombájnt* (ORSZ.). — [*-ln*: *Kölnt*; *Lincolnt*; stb. (szövegekben).] — [*-lsz*: *Engelst*; stb. (szövegekben).] — *-rn*: *kominternt* (ORSZ.); *konzsernt* (ORSZ.), ill. *koncernt* (KEL.—THIEN.); sok tulajdonnévben és nem közszóban is. — *-rl*: *görlt* (KEL.—THIEN., ORSZ.). — B) Hosszú mássalhangzók után: *-ll*: *bagatellt* (BAL., ORSZ.); *círillt* (ORSZ.); *flanellt* (BAL., KEL.—THIEN., ORSZ.); *idillt* (uezekben); *korallt* (KELB.² és előbbiektől); *marsallt* (uezekben); *modellt* (BAL., KEL.—THIEN., ORSZ.); *mollt* (ORSZ.); stb. — *-nn*: *dzsinn*t (írva: *dzsint*: ORSZ.); *finnt* (BAL., KEL.—THIEN., ORSZ.). — *-rr*: *bizarrrt* (BAL., ORSZ.); *Marrt* (szövegben mindig!); stb. — *-ss*: *juss*t (a *juss—just* fonetikus írású megfelelésben (SzamSz.. OrmSz.), de: *jussot* (KEL.—THIEN.)). — *-ssz*: *besszt* (KEL.—THIEN., ORSZ.); *dzsesszt* (ORSZ.). A magy. helyesírás szabályai¹⁰); *hosszt* (KEL.—THIEN., ORSZ.); *kompesszt* (BAL., KEL.—THIEN.); *slusszt* (ORSZ.); [*pissz*: „egy pisszt sem szólt” (Déry: Fellelet I, 23)].

Egyes főnévi szerepű igealakokban, mondatokban más változatok is

¹ Egy-két régebbi szövegpéldám is van az *-nsz + -t* kapcsolatra, de nem tudom, nem igazodott-e az *n* betű hangértéke a francia kiejtéshez az ilyen szavakban. Így 1815: „A' muzsika *contredanszt* szállaltata meg” (Kaz: Munk. IX, 121); vö. 1790: „*Contratánszt* iffíu a' mint el végzette” (Gvadányi: FalNót. 80)*; 1856: „a helyett, hogy grand *pacienct* rakna, kiosztja a kártyát” (Aszalay J.: Omn. II, 209).* — Újabb tulajdonnévi adatok: „[Mistral] feltámasztani akarta a *Provence-t*” (Babits: Az európai irod. tört. II, 284–5); „Tábori [a futóversenyen]... *Stephens*t már nem tudta beérni” (Szabad Nép 1955. dec. 18. 6); „A határozat felkéri az *ENNSZ-t*” (Szabad Nép 1956. febr. 10. 3); stb. Ellenkező jellegű példám; „új társadalmi osztály hozta létre a *renaissance-ot*” (Kardos: A... humanizmus 7).

közismertek. Így -jj ejtés kerül -t elé itt: „megállj-t kiáltott” (idézve NyK. XXVII, 197); „az állj-t is ájj-nak [ejtjük ki]” (Nyr. LXXIX, 394); -zz emitt: „visszakozz-t csinálunk?” (R. Rolland—Jankovich F.: C. Breugnon. 1954. 98); stb.

Nem vitás, hogy a fönti rövid ragos alakok egy részében az íráskép nem okvetlen egyezik mindenkinek a kiejtésével; s aki például a *flanell* vagy a *dzsessz* főnevet rövid végső mássalhangzóval ejti ki, az egyúttal a GOMBOCZ szabályai szerint alkotja meg a tárgyragos alakot (ti. a -t rag előtt úgysem lehet hosszú mássalhangzót ejtenünk: *flanellt*, *dzsesszt*, ejtsd: *flanelt*, *dzseszt*). Ez azonban szórványos lehet; tudtommal például a *finn*, a *tüll* stb. szót nem szokás rövid *n*-nel, *l*-lel mondani, sem a *finnek*, *tüllön* típusú toldalékos alakokat mássalhangzó-kettőzés nélkül. S hasonló aggály az eddigi szabályokkal kapcsolatban is akadhatott volna. A nyelvtani példaként gyakran említett *orr—orrot* például megfigyelésem szerint nem ritkán *ór—órot* megfeleléssel váltakozik; pl. egy 1833-i pajzán szövegben: „E' szép Özvegy meg nem veti A' nagy órot, sőt szereti — Nem csömörlik meg tőle” (Blumauer—Váczy i. m. I, 17). Márpedig az *ór* alapalakhoz az *ört* ragos alak illenék a szabályok szerint (vö. *vér—vért*, *őr—ört*). A rendszerszerű szabályosságot tehát a *flanell* kiejtés szórványos megléte nem cáfolja. — Hasonlóképp jogos lehet persze a kétség afelől, hogy az *Alfonzt* példa *n* hangja azonos képzésű-e az *ón* vagy a *pakfon n*-jével. A kötőhangzós vagy kötőhangzótlan tárgyrag alkalmazása szempontjából azonban ennek a fonetikai különbségnek semmi szerepe sem lehet; egyébként a *bronzt* szóalak *n* hangja is teljesen olyan, mint az *Alfonzt* példáé; s fonematikusan mindkettő éppen olyan *n*, mint az *ón* szóé. (A nyelvjárási hang- és alaktani eltéréseket most nem kívánom tárgyalni.)

Természetes, hogy ha az összeállításban szereplő szóvégeket a nyelv-közösség nem tudta volna könnyen összekapcsolni a további -t tárgyraggal, akkor itt is a kötőhangzós megoldást választotta volna; azaz a zártabb kötőhangzó e j t é s k ö n n y í t ő, h a n g k a p c s o l ó funkciója ez esetekben is figyelmet érdemel. Az A) csoportban a legnehezebb kiejtésű hangsor a *görlt* és a *konszernt* típusé; a művelt magyarság azonban például a *Löbl* stb. családnévben *Löblt* alakot is könnyen kimond, s nem iktat bele kötőhangzót, noha például a *Gelb* tárgyragos alakja így van: *Gelbét*. Érdekes viszont, hogy a jóval simábban képezhető -jsz + -t (írva: -jszt és -jzt formában), -nsz + -t (írva: -nszt és -nzt betűsorral) hangkapcsolat mégis többször oldódik fel kötőhangzóval, mint az előbbieket; s még az *ágenst* típus mellett is akad *revansot* alak.

Mind A), mind B) csoportunkban csak olyan mássalhangzó-hoz járult kötőhangzó nélkül a -t, amely a GOMBOCZTÓL idézett szabályok szerint magánhangzó után, illetőleg rövid változatában is közvetlenül kapja a t-t: *kombájn-t*, *konszern-t*, *finn-t—ón-t*, *kén-t*; *görl-t*, *moll-t—halál-t*; *csimpánz-t*, *spájz-t*, *vigyázz-t—gaz-t*; stb. Ellenben senkinek eszébe nem jutna, hogy például a *half*; *golf* főnévhez közvetlenül fűzze a ragot; hiszen az -f szóvégehez amúgyis kötőhangzósan járul: *zsiráf-ot*. A föltűnő itt csak az, hogy hosszú változatában, illetőleg másik mássalhangzó után nem mindazon mássalhangzókhöz járulhat közvetlenül a -t, amelyeket GOMBOCZ szabálya elsorol. Ilyen neveket, mint: *Fessl*, *Gottl*, *Göbl*, *Bern*, *Stern*, *Tulln*, *Pjotr*, *Dnyep* stb. — gondolkodás nélkül pusztá -t-vel toldalékolunk (ha nem mindig van is ínnyükre a sok mássalhangzó!); ellenben régi közszókban is őrizzük a kötőhangzót más

szóvégek után: *mars-ot*,¹ *demars-ot*, *voks-ot*; *boksz-ot*, *iksz-ét* (s mintájukra: *Marx-ot*, *LIGNIMPEX-ét*); stb.

4. Hogy mindezek a szabályba eddig nem foglalt alakok létrejöhetnek, ahhoz jócskán át kellett alakulnia szerintem a mássalhangzó-kapcsolás köznyelvi gyakorlatának. Hangrendszerünk egyéb változásait gyakrabban elemlegetjük: például hogy a kölcsönszavakban levő szöleji mássalhangzó-torlódás már régóta nem sérti a társadalom nyelvérzékét annyira, hogy megszüntetné (*bronz*, *kréta*, *próba*, *sróf*, *tréfa*; *blamátl*, *klasszikus*, *pléh*; *smirgli*, *snassz*; *stratégia*, *spriccel*; stb.); az idegen *ch* betűnek megfelelő hangokat sem helyettesítik már diákjaink rendszeresen *k*-val, *kh*-val vagy *h*-val (*Achilles*, *technika*); az *au* is diftongussá válik a közmagyar kiejtésben (*au-tó*, *Ausztrí-a*); stb. Hasonló változás az alaktanban szerintem az *ágenst*, *spájzt*, *konszern*t, *tüllt* jellegű alakok elszaporodása.

A hosszú mássalhangzóhoz kötőhangzó nélkül kapcsolódó *-t* (*moll-t*, *finn-t*, *bizarr-t*, *jus[s]-t?*, *dzsessz-t*) gyakorisága miatt GOMBOCZ idevágó szabálya már aligha helyes; hiszen azok közül a szóvégi mássalhangzók közül, amelyek rövid változatukban *o*, *ë*, *ö* kötőhangzó nélkül veszik föl a *-t* ragot, talán csak az *-rr* él így, tudniillik az *orr* főnévben. (A *buggy-ot*, *lötty-öt* stb. mássalhangzója nem ilyen!) Helyesebb volna tehát ilyesvalamit mondanunk szabályul: A hosszú mássalhangzón végződő zártabb kötőhangzós főnevek nagyjában ugyanúgy kapják a tárgy ragját, mint a megfelelő rövid mássalhangzósak; mégis: *orrot*.²

Hogy az újabb alakulás miért csak zárt kötőhangzós, s miért éppen jórészt idegen szavakban jelentkezik, arra — azt hiszem — nem nehéz válaszolnunk. Kötőhangzó nélkül tudniillik a szóba jövő egyéb toldalékok is általában csak a zártabb hangzót kívánó névszókhoz járulnak (GOMBOCZ épp ezt mutatta ki!); s a *-t* rag egyszerű mássalhangzón végződő szavakhoz is csak akkor járulhat így, ha a kötőhangzó zártabb volna (*kos-t*: *kos-ok*, *kés-t*: *kés-ék* stb.). Egyébként az is természetes, hogy egy régebben szokatlan alaktani jelenség éppen az új s főként az idegen hangtani fölépítésű szavakban terjedez, amelyeket öröklött analógiák alig kötnek, s amelyekben az eltérő szabályosságot eleinte a nyelvész is alig veszi észre. Márpedig újabb, idegenből kapott főneveink egyúttal zártabb kötőhangzósak szoktak lenni (vö. PRÖHLE VILMOS: *Nyr.* XXXIX, 479—80; stb.).

Az *indulj-t*, *megállj-t*, *visszakozz-t*, *oszolj-t* stb. (ti.: *vezényel*) alak kötőhangzó nélküli ragja láthatólag jobban is segíti a szokatlan: főnévi szerepű igealak fölismerését, megértését, mint a kötőhangzós tenné. Ne felejtjük azonban el, hogy más végmássalhangzók után mégsem ilyen toldalék van; vö.: *néfelejcs-ét*; *haddelhadd-ot*; „Felkerestem »Nekeresd«-et” (Új Világ 1955. nov. 10. 2; vö. uo.: „ezt a majort valamikor »Nekeresd«-nek nevezték”). Stb. Ezért szűrt szemet a főntebb említett *nincst* alak is.

A GOMBOCZtól megfogalmazott szabályrendszernek ez a kiegészítése, illetőleg módosítása nem az alapszókinszbe tartozó szavakra, sőt nem is a

¹ Érdekes, hogy *Mars* isten neve adataim szerint többnyire kötőhangzós ragot kap: *Marsot*, illetőleg *Mársot*; de van kötőhangzótlan példám is. Így 1805-ben egy forrásban mindkettő előfordul: „Feleségével Junóval nemzette [Jupiter] Vulkánust és *Mars*t” (Kis János: Görög és Római mythol. 17); de „*Marsot* a’ Görögök nem tisztelték oly nagy buzgósággal” (uo. 31).

² Szórványosan egy-két más ilyen példám is akadt: 1789: *Nártziszszot* (Rájniz: Magyar Virgilius I, 25); 1807: *dallot* (értsd: *dalt*; Nagy Ferentz: Ódák 141); stb.

peremszókincsbe tartozó szavaknak legfontosabb rétegére vonatkozik. Túlnyomólag idegen szavakról lévén szó, azzal is számolnunk kell, hogy egypár érintett szó eddig is eltűnt, eztán is eltűnik a használatból. Az egész szóanyag mégis számban és súlyban egyre nő; tehát nyelvtani szabályai — bár a nyelvtani rendszer igen lassan változik, kivált a művelt irodalmi nyelvben s az alaktanban! — nemcsak a mai gyakorlati szabályozás szempontjából fontosak, hanem talán a jövő fejlődés szempontjából is eléggé figyelemre méltóak.

5. GOMBOCZNAK 1. pontunkban közölt szabályozásából — hogy, hogy nem — kimaradt az egyszerű *zs* végű, zártabb „tővéghangzós” szavak említése. Bár az én tárgyamhoz ez már csak lazábban kapcsolódik, röviden kitérek hát erre is.

Az *-s* és az *-sz*, *-z* végűek fönti szabályainak nyilván az felel meg, ha a *-zs* szóvéghhez is pusztán *-t* rag járul (a kiejtésben ez úgyis *st*-vé hasonul). Általában így is van: *bagázs-t*, *bandázs-t*, *blamázs-t*, *garázs-t*, *gúzs-t*, *rúzs-t*, *varázs-t*; olykor *darázs-t* (a *darázs-at* főtípus mellett); stb. A *rozs* azonban ingadozó: a NySz. a XVII. századból *rost* alakot idéz; CzF. és 1942-ben KEL. — THIEN. a *rozs-t* és a *rozs-ot* alakot egyformán ismeri; KELB.², BAL. és az ORMSZ. ellenben csak *rozs-ot* formáról, ORSZ. pedig ismét csak *rozs-t* alakról tud. A *rízs-t* (KELB.², BAL., KEL. — THIEN., ORSZ.) mellett szintén elég gyakran hallani a *rízs-et* (*rízs-ét*?) alakot; alighanem a *rozs-ot* analógiájára (?). (Persze a rendszerbe voltaképp csak a *rozs-t*, *rízs-t* illik.)¹

A mássalhangzó-torlódás utáni *pajzs-ot* (de: *pais-t!*) olyanféle alak, mint a fönti *rajz-ot*, *mars-ot*.
TOMPA JÓZSEF

A héber nyelvtanirodalom hatása a magyarra a XVI. században

1. A magyar nyelvtan megalkotására irányuló első kísérlet — mint ismeretes — SYLVESTERnek 1539-ben Magyarországon, a Sárvár melletti Újszigeten kiadott, 96 nyomtatott lap terjedelmű latin—magyar nyelvtana. E mű — mint e századi nyelvtanok mindegyike — a latin grammatikák s köztük különösen DONATUS műveinek nyomán készült. A szerző azonban — saját bevallása szerint — a magyar grammatikai rész kidolgozásában figyelembe vette a héber nyelvtanirodalom egyes tanításait is. Ilyen módon a magyar nyelvnek olyan grammatikai sajátosságait sikerült felfedeznie, amelyeknek észrevételére a latin és görög grammatikák ismerete egymagában aligha segítette volna. Ez a tény eddig elkerülte a kutatók figyelmét. SYLVESTER említett nyelvtanának a latin grammatikai irodalomhoz, különösen pedig DONATUS

¹ KELEMEN JÓZSEF szíves közlése szerint Felső-Somogyban csak a *rozs-t* él; SZÉPE GYÖRGY kartársam tájékoztatása szerint Nagykorörsön hangsúlyosan a *rozs-ot* („*Rozsot* vetett!”), de hangsúlytalanul a *rozs-t* alak járja. Az utóbbi helyen *rízs-t* a szokásos; egy hortobágyi rádióközvetítésben azonban néhány éve a *rízs-et* (*rízs-ét*?) alakra lettem figyelmes. Itt említem meg egy sajátos, 1847-i adatomat: „*parázsot* vetettem szívébe” (Kemény: Gyulai Pál V, 203); persze ez sem nyomósabb alak, mint — teszem — ez: „azon ... időközöt ... tölté be” (uo. IV, 3).

két nyelvtanához való kapcsolatait már ismételten kutatták, így JANCsó BENEDEK (Erdősi János nyelvészete: Figyelő 1879: 177, 301, 356; Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok. Bp. 1881.), SZEGEDY REZSŐ (Sylvester nyelvtana: PhK. 1899: 40—53, 129—41) meg RUBINYI MÓZES (Sylvester és Donatus: Irtört. 1913: 321 kk., Nyr. LIX, 125—7). TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF pedig több mint két évtizeddel ezelőtt kiadott, igen értékes tanulmányában feltárta a SYLVESTER műve, valamint MELANCHTHON görög és latin grammatikája közti szoros összefüggéseket, s megállapította, hogy SYLVESTER nemcsak DONATUS, DIOMEDES, PRISCIANUS és a többi római grammatikus műveiből merített, hanem a humanista nyelvtanírók, mindenekelőtt MELANCHTHON grammatikáiból is (A magyar nyelv felfedezése. Bp., 1933. 10—27). Mind ez ideig azonban senki sem tanulmányozta behatóbban SYLVESTER nyelvtanának héber forrásait, pedig — mint mondtuk — SYLVESTER maga is több ízben hivatkozik a héber nyelvtanirodalom egyes megállapításaira.

A XVI. században a latin és vulgáris nyelvű nyelvtanok írói közül mások is emlegetik a héber grammatikusok műveit. A legelső, francia szerzőtől írt latin—francia nyelvtan írója, JACOBUS SYLVIUS AMBIANUS 1531-ben megjelent művének már a címében hangsúlyozza, hogy forrásai nemcsak görög és latin, hanem héber szerzők is voltak (Jacobi Sylvi Ambiani, In linguam gallicam Isagwge, una cum ejusdem grammatica latino-gallica ex Hebraeis, Graecis et Latinis authoribus. Cum privilegio. Parisiis, ex officina Roberti Stephani, 1531.). SYLVESTER tehát nem az egyetlen ebben a században, aki e három, akkoriban szentnek tartott nyelv grammatikáját ismeri, s anyanyelve grammatikai szabályainak megrögzítése során felhasználja. Aligha volt azonban humanista grammatikus a XVI. században, aki a héber nyelvtan ismeretében anyanyelvének sajátosságaira vonatkozóan olyan jelentős megállapításokat tett volna, mint SYLVESTER. Hogy ez így történt, annak mélyen fekvő okai vannak. A legelső olasz, spanyol, francia, angol, német, cseh, lengyel stb. nyelvű nyelvtanok írói, mivel anyanyelvük az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozott, sokkal megnyugtatóbb kalauzra találtak a latin és görög grammatikusokban, mint a héber nyelvtanok szerzőiben. SYLVESTER azonban — vázlatos latin nyelvtanával párhuzamosan — egy egészen más rendszerű nyelvnek, a finnugor nyelvcsaládba tartozó magyar nyelvnek a grammatikáját vázolta fel, s ebben a nehéz munkájában a latin és görög grammatikusok sokszor cserbenhagyták. Ugyanekkor a héber grammatika megkönnyítette SYLVESTER számára olyan nyelvtani sajátosságoknak a felismerését, amelyek az indoeurópai nyelvekben ismeretlenek, de a héberben — nem a közös eredet, hanem elemi rokonság folytán — a magyarban is megvannak.

2. Sylvester krakkói tartózkodása után, 1529-ben alkalmasint felkereste a wittenbergi egyetemet is. Erről azonban nincsenek biztos adataink. Azt azonban tudjuk, hogy az említett nyelvtanának megírása előtti két évben, 1534—1536 között a wittenbergi egyetem hallgatója volt. (Latin—magyar nyelvtanát ugyanis SYLVESTER — előszavának dátumából ítélve — már 1536 novemberében befejezte.) Ezekben az évtizedekben már számos európai egyetemen tanították a héber nyelvet. A humanizmus és a reneszánsz korában az eszményi filológus a „homo trilinguis”, a „trium linguarum gnarus” volt, vagyis az, aki a latin és görög mellett héberül is tudott. Számos helyen szerveznek e három nyelv tanítására akadémiákat és kollégiumokat, 1517-ben Oxfordban és Louvainben, 1528-ban pedig Spanyolországban, az alcalai

egyetemen létesül egy-egy „Collegium trilingue”. 1529-ben Franciaországban alapítanak hasonló intézményt. Németországban egyebek közt Wittenbergben, Lipszében és Heidelbergben keletkeznek ez idő tájt efféle kollégiumok (LOUIS KOUKENHEIM, Contributions à l'histoire de la grammaire grecque, latine et hébraïque à l'époque de la renaissance. Leiden, 1951. 1).

A wittenbergi egyetemen már az 1518–1519. tanévben kísérleteztek a héber nyelv tanításával (BAUCH, GUSTAV, Die Einführung des Hebräischen in Wittenberg: Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. XLVII [1904.], 22–32, 77, — 86, 145–60, 214–23, 283–99, 328–40, 461–90. — Az említett időszakról l. különösen 145–60, 214–23). Szó volt arról, hogy J o h a n n B ö s c h e n s t e i n fog tartani az egyetemen rendszeres héber nyelvi előadásokat. Közben azonban nehézségek merültek fel. 1519-ben B a r t h o l o m ä u s K a i s e r az egyetemen a héber nyelv tanára, majd pedig C e l l a r i u s. Átmenetileg maga M e l a n c h t h o n is tartott kiegészítő héber nyelvi előadásokat (BAUCH, G. i. m. 214–23). A héber nyelv tanítása később sem szünetelt a wittenbergi egyetemen. Így S y l v e s t e r n e k wittenbergi tartózkodása idején módja volt héberül tanulnia. 1515–1516-ban jelent meg Wittenbergben BÖSCHENSTEINNEK egy latin nyelven írt héber nyelvtana, melynek előszavát maga MELANCHTHON írta (Hebraicae grammaticae institutiones; e kiadásról l. BAUCH i. m. 214 kk.; KUKENHEIM i. m. 140 e műnek 1518-i kiadását említi). Minden tudós egyetért abban — állapítja meg előszavában MELANCHTHON —, hogy az igazi tudományok terén csak az alkothat jeleset, aki latinul, görögül és héberül is tud: „Consensu eruditorum omnium, studiose lector, probatur neminem quidquam insigne conari in rectis studiis posse, nisi qui simul latinis graeca et hebraea coniunxerit” (az 1518-i kiadásból idézi KUKENHEIM i. m. 1).

BÖSCHENSTEIN szóban forgó nyelvtanának fő forrása REUCHLIN volt (BAUCH G.: i. h.). Ebben a korban azonban mások is REUCHLIN Rudimentájából merítettek. (REUCHLINNEK ez az alapvető műve „De Rudimentis Hebraicis libri tres” címen — mint ismeretes — 1506-ban jelent meg Pforzheimben. Az alábbiakban ebből a kiadásból fogunk idézni.) A nem zsidó szerzők közül e század folyamán Németországban héber nyelvi kérdésekben senki sem mérkőzhetett REUCHLINNEL. Minden nyelvtanító az ő tanítványa. Ezért akkor, amikor SYLVESTER héber nyelvtani ismereteinek végső forrását kutatjuk, elsősorban REUCHLIN Rudimentáját kell figyelembe vennünk. Mégis meg kell említenünk, hogy éppen azokban az években, amikor S y l v e s t e r — krakkói tanulmányútjának folytatásaként — alkalmasint először látogatott el Wittenbergbe, ott ismét kiadtak egy héber nyelvtant, MATTHEUS AUROGALLUS (GOLDHAHN) művét (Grammatica Hebraeae Chaldaeaeque linguae a Matthaeo Aurogallo. Wittenberg, 1525.). Hogy S y l v e s t e r ebből a nyelvtanból, vagy valamely más szerző művéből tanult-e héberül, azt nem tudjuk. Ez azonban nem is fontos, mert ismereteinek legvégső forrása — mint ez majd az alábbiakból is kitűnik — akár közvetve, akár közvetlenül, de minden bizonnyal REUCHLIN Rudimentája volt.

3. SYLVESTER először a magyar magánhangzók felsorolásakor hivatkozik a héber nyelvre: „Vocales omnes in nostra lingua ut in hebraea duplicis sunt et potestatis et figurae dempta I litera. Nunc enim sunt r e c t a e n u n c o b l i q u a e” (CorpGramm. 7). A *potestas*, mint latin grammatikai és orthographiai műszó, tudvalevőleg a betű hangértékét jelentette. PROBUS szerint: „Potestas litterae est qua valet, hoc est qua sonat” (KEIL, H., Grammatici

Latini. Lipcse, 1864. Vol. IV. 49, 2). Hogy a héber magánhangzók — az *i* kivételével — mind hangértékükre, mind alakjukra nézve kétfélék, azt REUCHLIN a következőképpen fejtette ki: „Ut autem voces hebreorum clarius intelligas. procedam secundum vocales latinas. A. E. I. O. V. quarum singule una dempta. bifariam dividuntur. scilicet in vocem subtilem sive rectam. et vocem grossam sive obliquam” (i. m. 9). Eszerint a héber magánhangzó vagy *vox subtilis* (*recta*), vagy pedig *vox grossa* (*obliqua*). Mint REUCHLIN későbbi fejtegetéseiből kitűnik, a *vox recta* általában a. m. ’nyílt ejtésű, s ezért finomabb hangzású magánhangzó’, a *vox obliqua* pedig ’zártabb ejtésű, s ezért kevésbé kellemes hangzású magánhangzó’. Az említett öt magánhangzó közül REUCHLIN szerint az *i* az, amelynek a héberben nincs zártabb ejtésű párja: „[Hirik] qua cum sit vox pure latinitatis more semper proferenda. non habet obliquorem se” (i. m. 9–10).

4. Lássuk ezek után, mit ír REUCHLIN az egyes héber magánhangzókról.

A hangok: 1. Az *a rectum* jele —, ejtése pedig olyan, mint a latin *a* hangé az afféle szavakban, mint *appello*, *affectus*. E hang neve *patha*. — 2. Az *a obliquum* jele τ ; az előbbinél zártabb ejtésű, s olyanformán hangzik, mint a német *o* hang. Neve *camez*: „A obliquum signatur hoc lineamento sitque clausiore oris rictu. et a superiore declinat sono paululum. ad *O* germanis certe crebrum in loquendo” (i. m. 9).

E hangok: 1. A „finomabb ejtésű” *e rectum* jele: . . ., neve *Zere*. Olyanformán hangzik, mint az *e* az *Erigone*, *emancipare*, *enim* szavakban. — 2. Az *e obliquum* jele három pont: ∴, neve *segol*. Az *e* és *a* hang közé eső hang: „Apte proferas Segol. dum tamen ab *e* incipias et in *a* desinas uno hiatu” (i. h.).

I hang: Jele egy pont a mássalhangzó alatt: Neve *Hirik*. Ejtése egyezik a latin *i* ejtésével.

O hangok: 1. Az *o rectum* jele egy pont a mássalhangzó felett: ∙. Neve *Holem*. Olyanformán hangzik, mint az *o* a latin *addo*, *benevolus*, *subdolos* szavakban: „[Holem debet] recte proferri atque subtiliter. ut in *addo*. *benevolus*. *subdolos*” (i. m. 10). — 2. Az *o obliquum* az *o* és *a* közé eső hang, de közelebb van az *o* hanghoz, mint az előbbi. Neve *Hetef Camez*. A kevésbé tisztán beszélők az *o* helyett szokták ejteni oly szavakban, mint *Codorlaomer*: „E regione solet inveniri vox aliqua. que ab *o* ad *a* declinet. sitque media inter *o* et *a* sed plus accedat sono ad *o* quam *camez* supra memoratum. ideoque vocatur *Hetef Camez*. Consuevit autem ab indistincte proferentibus semper loco ipsius *o* pronunciari. ut *Codorlaomer rex Elamitarum* . . .” (i. h.). Jele: †: .

U hangok: 1. Az egyik *u* hang jele a héberben ו , neve pedig *Surek*. — 2. A másik *u* hang jele a sor alatt ∴; ennek neve *Kibuz*. E magánhangzó az *u* és *i* közé eső hang: „[Kibuz habet] eum sonum quem apud gallos *v* scilicet commixtione *i* vocalis. Est autem vox media inter *v* et *i* qualem olim greci sue litere hy psilo dedere. Unde solebant in ventre ipsius *v* notam vocalis *i* ponere sic *v* quam postea eximentes subteradnexuerunt sic v ut in *harpyia*” (i. h.). — REUCHLIN e bevezetés után külön is szemlélteti az említett magánhangzóknak különféle mássalhangzókkal alkotott szótagszerű kapcsolatát (i. m. 11–2).

Íme, így alkotja meg REUCHLIN a héber vocalisok rendszerét. Kiindulópontja a felosztásnak, mint láttuk, az öt latin vocalis: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*. A humanizmus korában, a klasszikus latin nyelv rendkívüli tekintélye és ismertsége miatt célszerű volt a héber magánhangzók rendszerét is a latin vokalizmusra építeni.

REUCHLIN fenti felosztása szemre kétségekívül tetszetős; egyszerűnek, világosnak, áttekinthetőnek látszik; szimmetrikussága miatt pedig elegáns is.

5. Megállapíthatjuk, hogy SYLVESTER a magyar magánhangzók rendszerezésében sokkal jobban fel tudta használni ezt az utóbbi felosztást, mint a latin vagy a görög magánhangzók szokásos csoportosítását. Tudjuk, hogy ő volt az első, aki nyelvtani mű keretében a magyar magánhangzók leírását és áttekinthető rendszerbe való foglalását megkísérelte. Úttörő munkáját ő is a hangok betűjelének elemzésével kezdte. Mint a görög—latin nyelvtanirodalom alkotásain nevelkedett humanisták számára, úgy az ő számára is a *litera* a hangok betűjelét és hangértékét egyaránt jelentette. A latin grammatikusok szerint a *litera* három járuléka (*accidense*), vagy ahogy mi mondánók, jelentése a következő: 1. *nomen* 'a betű neve'; 2. *figura* 'a betű írásképe'; 3. *potestas* 'a betű hangértéke'. DONATUS szerint: „*Accidunt uni cuique litterae tria, nomen figura potestas*” (KEIL i. m. IV, 368, 14—5). PROBUS szerint is: „*Accidit uni cuique litterae nomen figura potestas. Nomen litterae est quo appellatur . . . Figura litterae est qua notatur et qua scribitur . . .*” (KEIL i. m. IV, 48, 35—49, 1. A *potestas* meghatározását l. fentebb). Az öt latin vocalis írásképe: *A, E, I, O, V*. SYLVESTER ezeket úgy tekinti, mint a magyar magánhangzó-rendszer jelölésének minden körülmények között figyelembe veendő alapjait. Nem ért egyet azokkal, akik e latin betűket görög betűkkel akarják kiegészíteni. Szerinte a magyar hangrendszer jelölésére a latin betűk teljesen megfelelnek: „*Sunt qui his Latinorum literis, Grecas censeant miscendas, quod equidem non probo. Neque enim sumus ἀγράμματα ζῶα, ut his latinorum literis sermo noster Hungaricus exprimi nequeat*” (CorpGramm. 7). De nemcsak a fent említett öt betűnek az írásképe, hanem a hangértéke is összhangban áll a magyar nyelv természetével. SYLVESTER — úgy látszik — tényként fogadta el, hogy a latin *A, E, I, O, V* betűkkel jelölt latin magánhangzók többé-kevésbé azonos hangzásúak azokkal a magyar magánhangzókkal, amelyeknek jelölésére e betűk a korabeli magyar helyesírásban használatosak voltak. Persze tapasztalnia kellett, hogy a magyarban ezenfelül még más magánhangzók is vannak. Ezeket is az említett betűkkel szokták jelölni, mégpedig rendszerint mellékjellel. SYLVESTER úgy találta, hogy a magyar helyesírásban a szóban forgó latin betűk mindegyikének van egy-egy mellékjelű párja, kivéve az *I*-t, ilyenformán: $a \sim \bar{a} \mid e \sim \epsilon \mid o \sim \delta \mid u \sim \bar{u}$.

A fenti betűjelekkel jelölt nyolc magyar magánhangzóhoz hozzászámítva az *i*-t is, kilenc magánhangzót kapunk, vagyis pontosan annyit, amennyi REUCHLIN szerint a héberben van. Az egyezkes más tekintetben is teljesnek látszik: mind a két nyelvben ugyanazokkal a latin betűkkel jelölhető hangoknak van párjuk, s ugyanaz a hang, az *i* áll magára. A páros hangok közül az egyiket SYLVESTER is *recta*-nak, a másikat *obliqua*-nak nevezi, tehát ugyanúgy, mint REUCHLIN. A két szerző felosztásának teljes egyezését a következő lapon található táblázat mutatja.

A párhuzam, mint az első pillanatban látjuk, teljes. SYLVESTER fenti csoportosításának van azonban egy fogyatéka is, mégpedig az, hogy — az *á* kivételével — hiányoznak belőle a hosszú magyar magánhangzók, amelyeknek betűjelei a mai magyar helyesírásban *é, í, ó, ő, ú* és *ű*. Tudjuk, hogy e magánhangzók a magyar hangrendszerben a XVI. században is megvoltak. Ezek közül négyet SYLVESTER is jelölt említett *Grammaticájában*, valamint 1541-ben szintén Magyarországon, Sárvár mellett nyomtatott Új Testamentum-fordításában.

A héber magánhangzók REUCHLIN szerint			A magyar magánhangzók SYLVESTER szerint			
A betű jele	neve	ejtése	A betű jele	neve	ejtése	
1	–	A rectum (patha)	mint az <i>a</i> az <i>appello, affectus</i> szavakban	\bar{a}	A rectum	mint az <i>a</i> ebben: <i>azt</i> <i>mondā</i> 'hoc dixit'
	Ⲁ	A obliquum (camez)	<i>a</i> és <i>o</i> között	<i>a</i>	A obliquum	mint az <i>a</i> ebben: <i>uĵ monda</i> 'dixit'
2	Ⲑ	E rectum (zere)	mint az <i>e</i> az <i>emancipare, enim</i> szavakban	\bar{e}	E rectum	mint az <i>e</i> ebben: <i>kereſe űtet</i> 'quaesivit eum'
	ⲑ	E obliquum (segol)	<i>e</i> és <i>a</i> között	<i>e</i>	E obliquum	mint az <i>e</i> ebben: <i>kereſe enghemet</i> 'quaesivit me'
3	Ⲓ	I (hirik)		<i>i</i>		
4	Ⲕ	O rectum (holem)	mint az <i>o</i> az <i>addo, benevolus</i> szavakban	\bar{o}	O rectum	mint az <i>o</i> ebben: <i>orom</i> 'fastigium'
	ⲕ	O obliquum (hetef camez)	<i>o</i> és <i>a</i> között	<i>o</i>	O obliquum	mint az <i>o</i> ebben: <i>ōrom</i> 'gaudium'
5	Ⲏ	V rectum (surek)		\bar{u}	V rectum	mint a <i>u</i> ebben: <i>hus</i> 'caro'
	ⲏ	V obliquum (kibuz)	<i>u</i> és <i>i</i> között	<i>u</i>	V obliquum	mint a <i>v</i> ebben: <i>hūs</i> 'μελλόσπισς' 'futurus sponsus'

A hosszú magánhangzók jelei SYLVESTER e két művében a már fent is bemutatott \bar{a} , valamint \bar{e} , \bar{o} , \bar{u} , \bar{i} . KNEZSA szerint a magánhangzók hosszúságának ilyen módon való jelölésére az ösztönzést SYLVESTERnek a középkori rövidítési rendszer gyakorlata adhatta. Ismeretes ugyanis, hogy a középkorban a mássalhangzók kettősségét, vagyis hosszúságát úgy jelölték, hogy a mássalhangzó betűjelét csak egyszer írták le, de föléje vízszintes vonalat húztak. KNEZSA szerint SYLVESTER „ezt a jelet a mássalhangzókról a magánhangzókra vitte át” (A magyar helyesírás története. 1952. 12). A nyílt *e* hangnak \bar{e} jele, mely SYLVESTER fent ismertetett jelölésrendszerében látható, a humanista latinságból ered; az \bar{o} -nek \bar{o} -vel, az \bar{u} -nek meg \bar{u} -vel való jelölésére pedig a német helyesírás szolgáltatotta a mintát (KNEZSA: i. h.).

Tekintsünk most még végig a SYLVESTER rendszerében feltüntetett magánhangzókon. A tőle — REUCHLIN nyomán — *a rectum*-nak nevezett és \bar{a} -val jelölt hang kétségkívül azonos a mai magyar helyesírásban \acute{a} -val jelölt s ajakkerekítés nélkül ejtett, velaris képzésű *a* hanggal. Erről a hangró

már DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS, SYLVESTER kortársa és barátja megállapította, hogy „jól feltátott szájjal” kell kimondani (Orthographia Vngarica. Krakkó, 1549. Aiiij.). DÉVAI e hangot már a mai helyesírásban szokásos *á* jellel jelöli. Itt jegyezzük meg, hogy SYLVESTER ismerte és nyelvtanában említette is DÉVAI művének korábbi, számunkra azonban ismeretlen kiadását. — A SYLVESTERTŐL *a obliquum*-nak nevezett *s* *a*-val jelölt hang azonos a mai helyesírásunkban is így jelölt *s* ajakkerekítéssel ejtett, velaris *a* hanggal. DÉVAI ezt ugyanúgy jelölte, mint SYLVESTER és a mai helyesírás, tehát *a*-val, és megjegyezte róla, hogy „nem mondjuk olyan feltátott szájjal”, mint az előbbi (i. h.). DÉVAI-nak e leírásai helytállóak, és SYLVESTER-nek REUCHLINT követő elnevezéseivel is teljes összhangban állnak. REUCHLIN ugyanis, mint fentebb láttuk, a kétféle héber *a* hang közül a nyíltabb ejtésűt nevezte *a rectum*-nak.

Vizsgáljuk meg most az *e* hangokat. SYLVESTER az *ē* jellel jelölt hangot nevezi *e rectum*-nak, az *e* jelűt pedig *e obliquum*-nak. REUCHLIN műszó-használatát figyelembe véve *e rectum*-on nyílt ejtésű *e* hangot kell értenünk. Kérdés mármost: valóban ilyen hang-e a SYLVESTERTŐL *e rectum*-nak nevezett, *ē* jelű hang? A feleletet ezúttal is DÉVAI BÍRÓ említett művének segítségével adhatjuk meg. DÉVAI BÍRÓ jelölésrendszerében is megtalálhatjuk az *e* hangoknak szóban forgó két jelét, tehát az *ē*-t és *e*-t. Az előbbinek ejtéséről szólva DÉVAI BÍRÓ azt mondja, hogy „jól meg kell vonni, mintha kettős volna, mint itt, *eles kes*” (i. m. Aiiij.). MELICH e megjegyzésből kiindulva és DÉVAI BÍRÓ műveinek jelölésmódját hangtani szempontból elemezve kimutatta, hogy „DÉVAI műveiben az *ē* az esetek legnagyobb részében a nyílt hosszú *é* hang jele” (Az „Orthographia Vngarica” és a magyar helyesírás. 1908. 24). Aligha kétséges, hogy ugyanezt a hangot kell keresnünk a SYLVESTERTŐL *ē*-vel jelölt hangban is. SYLVESTER — mint a fenti táblázatban már említettük — nyelvtanában azt mondja, hogy a szóban forgó hang, az *e rectum* úgy hangzik, mint az *ē* a *kerefe űtet* 'quaesivit [eum]' mondatban. Mármost: MELICH azt is kimutatta, hogy DÉVAI BÍRÓ a tárgyias ragozású igék jelentő mód jelen idejében az egyes szám 3. személyű alakok írásában rendszeresen az *ē* jelet használja: *engeztele, kére, visele*, sőt hivatkozik SYLVESTER-reis, akinek bibliafordításában ugyanígy előkerül: *ueszte, rekezte, tiue, uiue* [= *vevé*] (MELICH i. m. 19–20). A SYLVESTERTŐL való példákat mi még meg is szerezhethetjük az imént idézett *kerefe* alakkal. Mivel pedig az ebben található *ē* hangot — REUCHLIN nyomán — SYLVESTER *e rectum*-nak nevezi, s mert ezen az elnevezésen nyílt ejtésű *ē* hangot kell értenünk, kétségtelennek tartjuk, hogy MELICH helyes eredményre jutott, amikor megállapította, hogy a szóban forgó *ē* DÉVAI BÍRÓ műveiben legtöbbször a nyílt, hosszú *ē* hang jele. Sőt, az elmondottak alapján ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy ez az *ē* nemcsak DÉVAI BÍRÓ, hanem SYLVESTER műveiben is ezt a nyílt *é* hangot jelöli. Ezt a megállapítást SYLVESTER-nek REUCHLINTól kölcsönzött műszava (*e rectum*) is feltétlenül támogatja.

Vessünk most még egy futó pillantást a SYLVESTER fenti felosztásában szereplő többi magánhangzóra és ezek betűjelére. SYLVESTER szerint az *o*-val jelölt hang *rectum*, az *ō*-vel jelölt hang pedig *obliquum*. Mint idézett példáiból is kitetszik, az *o*-val SYLVESTER — a magyar helyesírás hagyományait követve — a labialisan képzett velaris magyar *o* hangot jelölte, a tőle — a XVI. századi magyar helyesírás gyakorlatának megfelelően — *ō*-vel jelölt hang pedig azonos a szintén labialisan képzett, palátalis magyar *ő* hanggal. Vagyis a SYLVESTERTŐL *o rectum*-nak nevezett magánhangzó velaris, az *o obliquum*-nak nevezett hangzó pedig palátalis hang. Ugyanígy a tőle *u rectum* néven emle-

getett magánhangzó azonos az ajakkerekítéssel ejtett, velaris magyar *u* hanggal, az *û obliquum* pedig nem más, mint a szintén ajakkerekítéssel ejtett, palatalis magyar *ü* hang. Ezekben az esetekben tehát a SYLVESTER-től *rectum*-nak nevezett hangok velaris, az *obliquum*-nak nevezettek pedig palatalis hangot jelölnek. A szembenállás tehát e hangok között is megvan, de nem olyan formában jelentkezik, mint az *a* és *e* hangok esetében. REUCHLIN rendszerében az *o* hangok közti különbség is alkalmasint a nyíltság és zártság tekintetében áll fenn, de a kétféle héber *u* hangnak tőle való megkülönböztetése nagyon is vitatható alapokon nyugszik; ez esetben csak kétféle írásmódról („plena scriptio” és „defectiva scriptio”), nem pedig kétféle hangról van szó.

*

Végeredményben megállapíthatjuk a következőket:

1. SYLVESTER a magyar magánhangzók felosztásában kétségtelenül REUCHLIN héber nyelvtanát követte.

2. REUCHLIN szóban forgó csoportosítása a magyar magánhangzó-rendszer első rendszerezésére — említett hiányosságai ellenére is — alkalmasabb volt, mint akár a latin, akár a görög vokalizmusnak a humanista nyelvtanírók műveiben található felosztása. BALÁZS JÁNOS

Baróti Szabó Dávid helyesírása

1. „...ami helyesírásunkban ma van, vagy ami a jövőben lehet, az nem kis mértékben függ attól, ami e téren a múltban volt” — írja BENKŐ LORÁND a szerkesztésében megjelent „Helyesírásunk időszerű kérdései” című tanulmánygyűjtemény bevezetésében (Nyelvtudományi Értekezések 4. sz. 5). Mai helyesírásunk alaposabb megismerése, mélyebb megértése szempontjából sem lehet tehát közömbös számunkra az, hogy mennyire ismerjük helyesírásunk előzményeit, kialakulásának körülményeit. Épp ezért azt gondolom, nem lesz minden haszn nélkül, ha az alábbiakban — helyesírástörténetünkhöz adalékul — vizsgálat tárgyává teszem Baróti Szabó Dávid helyesírását.

Egyetlen író helyesírásának a vizsgálata a szakirodalomban meglehetősen szokatlan. Hogy mégis feladatul választottam, azt elsősorban Baróti korának helyesírástörténeti szempontból sajátos jellege, különleges szerepe magyarázza.

A XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedeiben — mint ismeretes — a kortársak előtt világossá vált az, hogy nemzeti irodalmunk fellendülése alapjának: kiművelt, egységes irodalmi nyelvünknek a megteremtéséhez elengedhetetlenül szükséges a helyesírás terén uralkodó tarkaság megszüntetése, az egységes helyesírás kialakítása. Az idevágó nyilatkozatokból hadd idézzek legalább néhányat: „... úgy tartom, hogy minden Nyelvnek ki pallérozása leg először is függ a' helyes, és egygyes Írásnak, *Orthographiá*-nak, és az egygyező Szólásnak, *Dialectus*nak, Törvény, Regula, Szabott Rend alá való húzásától” — írja BÖJTHY ANTAL (A' nemes magyar nyelv írásának, és szólásának tudománya. 1794. 41). „Minden Literatúrának első fundamentoma a' Helyesírás mestersége. Hogy dolgozhatnak a' remek elmék valami jót, szépet és nagyot azonn a' Nyelvonn, a' mellynek már tsak az

Orthographiája is kétséges és bizonytalan?” — olvassuk KOLMÁR JÓZSEFNÉL (1817. Próbatétel a' magyar helyesírás philosophiájára, Előszó: Jutalomfeleletek II.). Hasonló véleményen van VERSEGHY FERENC is: „... mindaddig, még [!] a Könyvférzök felekezetekre lefznek az orthographiára nézve felöfzva, nem lehet reményleni, hogy könyveik, mellyek az önnön magától sok féleképen különböző mindennapi befzédnél semmivel sem jobbak, köz hafznot hajtsanak” (Magyar Grammatika. 1821. 42). — Az egységes helyesírás jelentőségét felismerve, a művelt, tollforgató emberek egyik legfontosabb feladatuknak tartották, hogy a lehető legjobb írásmódot kialakítsák, s általánosan használttá tegyék. Ez a törekvésük azonban először — bármily paradoxul hangzik — tovább fokozta a helyesírás terén uralkodó zűrzavart: ki-ki más és más írásmódot tartott jónak, az egységes helyesírás megteremtésekor alapul veendőnek. Az addig használatos helyesírási rendszerek (protestáns és katolikus) mellé újak is keletkeztek, egyrészt az addigi helyesírási rendszerek elemeinek keveredése folytán, másrészt a különféle újítások eredményeként (az egészre vö. KNEZSA, A magyar helyesírás története 19 kk.). — A „tökéletes” írásmód elvi és gyakorlati kérdéseinek tisztázására megélenkültek a helyesírási viták, s megszapordtak a helyesírási kérdésekkel foglalkozó írások is. Bizonyosságul elég, ha beletekintünk Kazinczy levelezésébe: az ott vitatott kérdéseknek igen tekintélyes része helyesírási jellegű; az épp ez időben meginduló folyóirat-irodalomban szintén igen jelentékeny helyet foglalnak el a helyesírási kérdéseknek szentelt cikkek; s az sem hagyható figyelmen kívül, hogy e korszakban — akárcsak egyes idegen szók magyarítására — helyesírásunk elvi kérdéseinek tisztázásával foglalkozó tanulmányra is tűztek ki pályadíjat. A helyesírási viták, vitairatok először szintén nem szolgálták mindig az egység irányában való fejlődést. Hatásukra ugyanis nem egy író váltott át más-más írásmódra, ami azt eredményezte, hogy még egy és ugyanazon író művei sem mutattak helyesírás tekintetében egyöntetűséget. Idővel azonban mégis meghozták a várt eredményt: a vitákban kevésbé helyesnek bizonyult jelölés-, illetőleg írásmódok lassan kezdtek kikopni a használatból.

Ez a folyamat: az egységes helyesírás igényének jelentkezése, ennek első gyümölcseként a helyesírási rendszerek számának növekedése, a helyesírás terén uralkodó tarkaság fokozódása, majd a fokozatos tisztulás, egységesedés egyetlen író helyesírásának a vizsgálata során természetesen nem kaphat kellő megvilágítást. Mégis érdemes e korszakban egy-egy író helyesírásával külön is foglalkozni. Abban ugyanis, hogy bizonyos ingadozások milyen irányban küszöbölődtek ki, nem kis része lehetett, sőt volt is egyik-másik nevesebb írónk állásfoglalásának. Baróti Szabó maga is azok közé az írók közé tartozott, akik belefolytak helyesírásunk alakításába: azonkívül, hogy hozzászólt a tisztázásra váró helyesírási kérdések vitájához, újfajta jelölés-módok bevezetését is megkísérelte.

Amikor Baróti Szabó helyesírásának fejlődését be akarom mutatni, akkor azokban a helyesírási kérdésekben elfoglalt (elvi és gyakorlati) álláspontját kell vizsgálnom, amelyek az ő korában még kialakulatlanok, vitatottak voltak. (DEME LÁSZLÓ a „Nyelvünk a reformkorban” című kötetben megjelent tanulmányában reformkori írónk helyesírását vizsgálva KNEZSA nyomán szintén csak azokra a helyesírási kérdésekre fordít gondot, amelyek a reformkorban még problematikusak voltak; vö. 35 kk.) Így elsősorban is vizsgálnom kell azt, hogyan jelölte Baróti az *ö*, *ú*, továbbá a *c*, *cs*, *sz*, *zs* hangot, hogyan kettőzte a kétjegyűeket, mi volt az álláspontja a *t*, *d*, *gy* + *s*, *sz*, valamint a *d*, *gy*, *n*,

ny, l, ly, t, ty + j alkotta hangkapcsolat jelölésének a kérdésében. Ezekon kívül ki kell térnem egy-két alaktani jellegű helyesírási kérdésre is. Így arra, hogyan jelölte írónk a középfokot, a múlt időt, hogyan írta a múlt idejű melléknévi igenevet, hogyan a *-val, -vel* ragos szókat. Teret kell szentelnem továbbá a nagy kezdőbetű használatának, a külön- és egybeírásnak, az idegen nevek írásának, az írásjelek használatának is (érdemes lenne foglalkoznom az elválasztással is, erre azonban — minthogy művei zömében a viszonylag rövid verssorok csak ritkán teszik szükségessé az elválasztást — nem nyílik elég mód). Sőt vizsgálnom kell ezeken a sajátosan helyesírási kérdéseken kívül azt is, hogyan írta Baróti Szabó a szóvégi *n*-et, az *-ul, -ül, az -ít* végződést, hogyan a „sziszegű végű” szók birtokos személyragos alakját. Ez utóbbi kérdések ugyan inkább a hangtan körébe tartoznak, mégsem hagyhatom őket figyelmen kívül, mert olyan szorosan összefüggnek a helyesírással, hogy szinte nem is lehet őket a helyesírástól elválasztani. (Innen érthető, hogy Baróti Szabó korában többen helyesírási kérdésként is kezelik őket!)

2. Baróti műveinek zöme kassai tanársága idején (1777—1799.) jelent meg Fűskúti Landerer Mihály ottani nyomdájában. Mindjárt Kassára kerülése évében napvilágot látott első verseskötete, addigi költői termésének gyűjteménye, az „Új mértékre vett külömb’ verseknek három könyvei” (Kassán, Landerer Mihály költségével és betüivel. 1777.).

Baróti helyesírását már ebben az első művében is az egyöntetűsége és a gondosságra való törekvés jellemzi: a választott jelölés-, illetőleg írásmódhoz egy-két kivételt nem számítva következetesen ragaszkodik, s ami hiba nyomtatáskor becsúszott, azt is javítja az utolsó lapon.

A vizsgálandó kérdésekre térve, az *ő, ű*-t általában *ó, ú*-vel jelöli, bár elvéve még az akkor már erősen elavulóban levő *ó = ö, ő* jelöléssel is találkozunk: *később* (37), *jőbb* (37), *előtt* (40), *elfők* (197), *jönek* (199); *fűz* (43), *Minémű* (54), *keferűvé* (55), *bűn* (177), *derűljön* (197), *tűrjek* (197); de: *kózt* (116), *előbbszór* (116). — A *c, cs* jelölésére a *tz, ts* betűt használja: *páltza* (37), *fel tziírázatom* (40), *tántznak* (45), *hartzba* (193), *tzinegék* (193); *tsudáalom* (37), *alaton* (37), *tsókkal* (39), *tsap* (193), *tsavarog* (193), *tsupa* (213). E tekintetben tehát — Révai Miklóshoz hasonlóan — katolikus létére a XVIII. századi protestáns helyesírás hagyományát követi, bizonyosságul szolgálva arra, hogy ez időben az írókat helyesírás tekintetében már valóban nem köti vallási hovatarozásuk (vö. KNIEZSA i. m. 19—20). — Az *sz* hang jeleként az *sz*-et használja: *szép* (3), *szívem* (33), *éleszt* (73), *szokott* (148), *szedem* (203). — A *zs-t* általában *z*-vel jelöli, de az *’s (s) = zs* jelölésre is akad elég sok példa: *rozdat* (65), *’zírod* (82), *’zellér* (198); de: *balsam* (17), *rosda* (49); *’söldjait* (177). A *zf (zs)* betűre ellenben itt még nem találtam példát, jöllehet már ez időben is ismeri — sőt a *’z*-vel egyértékűnek vallja — e betűt: „*guzály*, vagy *guzfaly*” — írja az „Új mértékre vett . . .” című művéhez csatolt „A’ magyar prosodiának avagy a’ szók mértékjeinek rövid útja” című munkájában (3).

A kétjegyűek kettőzésében költőnk kortársainak zömével tart: az *sz* és a *gy* esetében mindkét jegyet megkettőzi, a többi kétjegyű esetében ellenben csak az első jegyet írja kettőzve: *leszsz* (41), *rofszabbra* (50), *Veszszöt* (193), *meszszze* (196); *Egygyűtt* (54), *Egygyes* (197). És: *arannyal* (41), *Annyjira* (49), *báránnyal* (177), *könnnyen* (192); *mellyben* (38), *Illyen* (149), *némelly* (193), *mellyiket* (193); *Fütttyentünk* (49); *lottsantanak* (82), *mulattság* (194).

A *t, d, gy + s, sz* hangkapcsolatokat elemeik — nem pedig kiejtésük — szerint jelöli. (A *t + s*-et — minthogy Baróti minden *cs* hangot *ts*-sel jelöl —

csak a többi ide tartozó hangkapcsolat alapján vonom ide!) Példák: *tehetségem* (88), *hajtsa* (196); *tetfzeni* (41), *látfsz* (50), *kétszer* (188); *Ébredsz* (39); *egyszer* (40, 189). — A szóvégi *d, gy, l, ly, n, ny, t, ty* és a hozzá kapcsolódó *j* (birtokos személyrag, tárgyias igei rag vagy felszólító módjel) alkotta hangkapcsolat jelölésében, az úgynevezett jottista—ipszilonista kérdésben általában szintén a szóelemzés elvén alapuló jottista írásmódot alkalmazza, azaz *dj, lj, nj, tj*-t ír. E téren tehát megint a protestáns helyesírás (vö. KNEZSA i. m. 19) hagyományát folytatja. Példák: *fáradjon* (25), *mondj* (25), *módja* (197); *hagyja magát* (201); *nehzeltelj* (48), *hivatalját* (201); *anyja* (40), *hányja* (44); *vakítja* (193); *atyja* (201). Persze, kivételek azért akadnak: *káplánnya* (25); *mondója* (38), *Monddjátok* (40), *Mennjünk* (39), *mennjünk* (41), *tünnjön* (93). Az első kivételt alighanem a szedő rovására kell írunk. A többi azonban aligha minősíthető sajtóhibának. Inkább arra gondolhatunk, hogy Baróti a hosszan ejtést akarja ezzel a sajátos írásmóddal kiemelni. Ha ez így van, önként kínálkozik a következtetés: még akkor sem mond le teljesen a kiejtés szempontjának az érvényesítéséről, amikor egyébként a szóelemző jottista írásmódot alkalmazza.

A középfokot — az általános szokásnak megfelelően¹ — magánhangzó után kettős *bb*-vel, mássalhangzó után ellenben csak egyszerű *b*-vel jelöli: *gyepejebb* (211); de: *Szerentsésb* (36), *magasbra* (43), *alkalmasb* (192). — A *-val, -vel* ragot hasonult formában illeszti a szóhoz, bár anyanyelvjárásában, a székelységben még ma is használatos a *kézvel, lábval, sokval*-féle alak (vö. HORGER, MNyelvj. 133). Érdekes azonban az, hogy a hasonult *v*-t csak akkor tünteti föl, amikor a szóvégi mássalhangzó előtt magánhangzó áll; ha ellenben egyéb mássalhangzó előzi meg a szóvégi mássalhangzót, már nem jelöli kettőzéssel a *v*-nek megfelelő hasonult hangot: *örömmel* (45), *vidékkel* (54), *mézzel* (177), *báránnyal* (177), *etzettel* (273); de: *szép rendel* (44), *Göröngyel* (57), *kéntsél* (83). Ebben az eljárásában nyilván a kiejtéshez való alkalmazkodás vezet. — A múlt időt magánhangzó után két, mássalhangzó után egy *t*-vel jelöli: *Láttam* (45), *evett* (49), *ütötte* (116); „[a juhok] kedvekre *legeltek*” (44), *adtak* (45); „jó kedvetek *indúlt*” (46), „Kerted már ki *fakadt*” (170), „ez bú tengerbe *merült* el” (178). A befejezett cselekvésű melléknévi igenevet ellenben minden esetben — tehát mássalhangzó után is! — kettős *tt*-vel írja: „*ki fatsartt* édes mézgéjeket” (37); „*fel emeltt* helyeken” (43), „*fel zúdultt* szél” (201), „*Enyéztk Meg gyúltt* félelmem” (213); de: „*dühödt* ellenségnek” (117). E téren tehát nem alkalmazkodik a kiejtéshez. Fontosabbnak tartja azt, hogy az igenevet a múlt idejű igealaktól megkülönböztesse.

Nagy kezdőbetűvel nemcsak a mondatokat, vesszorokat, tulajdonneveket kezdi; felhasználja — több kortársához hasonlóan — a személyt jelentő foglalkozásnevek, elvont fogalmak, népnevek vagy egyéb fontosnak tartott közszók kiemelésére is: *A' Patikáros* (58), *hamar Orvost* (58), *jó Gazda* (69), *Oldh etzet* (69), *Hazámról* (144), *a' Jámorságnak* (177), *az Ég* (197).

¹ A középfok jelének magánhangzó után két *b*-vel való írása Baróti Szabó korában még közel sem általános. Faludi Ferenc, Kumits Ferenc, Molnár János, Kereskényi Ádám, Kalmár György, Kónyi János, Gerő György, Rácz Sámuel, Verseghe Ferenc, Bessenyei György, Czirjék Mihály, Bárótzai Sándor, Bethlen Kata, Bod Péter és mások műveiben igen gyakran találhatók egy *b*-s jelölések, főként abszolút szóvégen (magánhangzóval kezdődő szó előtt is). Némelyik említett írónál (pl. Bárótzinál, Kereskényinél stb.) ez a jelölési mód szinte kizárólagos. Az persze kérdéses, hogy ez a jelölés kiejtésbeli sajátosságokat is tükröz-e még, vagy már csupán pusztá írássajátság. — B. L.

Különírás-egybeírás tekintetében e művében a különírás híve: mind az összetett szókat, mind az igekötős igéket kötőjel nélkül különírja: *Szó járásban* (37), *bük fa* (42), *kő sóra* (43), *vég bútsút* (48), *fű szerből* (84); *meg fejteni* (37), *fel emelkedik* (38), *Meg lepi* (192), *meg szállja* (193), *le tsap* (193); de: *Kősziriból* (118); *anya-szent-egy-ház* (85).

Az idegen neveket általában magyar betűvel írja, az idegen betűk közül szinte csak az *s* (= magyar *sz'*)-et tartja meg: *Bakkus* (80), *Stzipió* (216), *Pontitze* (221), *Kastor* (228), *Kvintilius* (278); *Nimfákkal Satirok* (278).

Korszakunkban általános szokás volt a ki nem tett betűt vagy végződést hiányjellel pótolni. Baróti Szabó e szokáshoz — egy-két kivételt nem tekintve — következetesen alkalmazkodik: *'s* (10), *a'* (10), *fogad ... sípod'* (16), *Im'* (16), *Verseim' ótsállod* (229), *merit'ni* (274), *'s* (275). — Itt említem meg azt, hogy Baróti *h*-val kezdődő szavak előtt — nem *a'*, hanem — az névelőt használ: *az halak* (11), *az hab* (13), *az hegy* (104). Ez alighanem azzal kapcsolatos, hogy ő a deákos prosodiának megfelelően a *h*-t nem tekintette teljes értékű mássalhangzónak.

Az *-ul*, *-ül* végződést — mint általában kortársai is — hosszú *ú*, *ű*-vel írja: *borúlok* (2), *örülnek* (4), *búsúl* (7), *fordúl* (68), *pirúlt* (187), *kerüli* (283); *Magyarúl* (3), *komorúl* (13), *Királyúl* (197), *Pórúl* (208). — Az *-n* (*-an*, *-en*, *-on*, *-en*, *-ön*) határozóragot ebben a művében, néhány kivételt nem számítva, egyszerű *n*-nel írja, bár tisztában van azzal, hogy némelyek — a kiejtésre való tekintettel — legalábbis magánhangzóval kezdődő szók előtt megkettőzik (vö. A magyar prosodiának avagy a' szók mértékjeinek rövid útja: Új mértékre vett ... 2). Példák: *szaparán e¹* (44), *lassabban m* (50), *egészen ú* (59), *kopafzon m* (196); *partján u* (43), *gáton é* (60), *fákon l* (197), *renden b* (198), *homokon i* (207); de: *dobokonn a* (95), *Egekenn e* (198). — A *-ban*, *-ben* rag *n*-jét szintén nem kettőzi: *szó járásban a* (37), *vízben ú* (44), *szobádban i* (196), *erdőben é* (225); de: *lesbenn á* (65). Egyszerű *n*-nel írja a *-ván*, *-vén* végződés *n*-jét is: *viselvén* (37), *Fordítván* (38), *Kélmélvén* (196), *szűnvén* (197). — Az *-ít* képzőt többnyire mai köznyelvi alakjában írja: *Fordítván* (38), *szoritja* (44), *mozdítsa* (49), *említ* (51), *tanított* (84), *enyhíthetik* (192), *közelítgetek* (214); de: *keritti* (7), *állitt gy* (84), *szóllittja* (128). Ez annál feltűnőbb, mivel anyanyelvjárásában ez a képzőnk *-itt* alakban használatos (vö. HORGER i. m. 142). — A szóvégi *s*-, *sz*-, *z*-t birtokos személyragos alakban hol megkettőzi, hol nem: *mását* (45), *Isten várasát* (80), *kegyefsét* (87), *panaszszairól* (202); de: *járása* (81), *nyelése* (85), *törlésére* (85); *vitéseit* (272). — Megemlítenő végül: még sok olyan esetben ír hosszú magánhangzót, amelyben a mai irodalmi használat szerint rövidet írunk, illetőleg ejtünk. Különösen az *l* előtti nyújtásra találunk nála — mint több más akkori írónál is¹ — sok példát: *vóltunk* (3), *Bólts* (3), *völgyes* (7), *vólna* (9), *Töltése* (9), *Űli jeles napját* (16), *foldem* (143), *völgyek* (156), *töltöm* (161), *zöld* (209). Egyéb esetek: *mútatják* (4), *falú* [= település] (13), *kintsünket* (52), *bé* (113), *múlatsággal* (194) stb.

¹ A szóadat után álló betű itt és a továbbiakban a következő szó első hangját jelöli.

² A zárt szótag végi *l* előtt hosszúnak jelölni a hangsúlyos szótagbeli *o*, *ö*, *u*, *ű*-t — amennyiben a nyomda betűállománya ezt lehetővé tette — szinte kizárólagos irodalmi szokás volt a XVIII. század második felének írónál, keletieknél és nyugatiaknál egyaránt. — B. L.

3. Baróti második nyomtatásban megjelent munkája a „Paraszti majorság” (Posonyban, és Kassán, Landerer Mihály’ költségével, és betűivel. 1779.).¹

Ez a mű helyesírás tekintetében nem sokban különbözik az előzőtől. A legfeltűnőbb eltérés a hangjelölésben mutatkozik. Nevezetesen: az *ő, ű* időtartama nincs jelölve. Példák: *néptől* (9), *szőlőre* (27), *ő* [személyes névmás] (105); *erőssen* (105), *idő* (115), *őfzi* (180); *űznek* (9), *szörnyü* (107), *Fü* (185), *Füz-fának* (188), *tüz* (189). Ennek azonban csupán a *nyomda* betűkészletének a hiányossága az oka, amint azt szerzőnk műve előszavában maga is jelzi: „Hogy pedig moltan a’ vadonnan-új mód s’zerént a’ ki-nyomtatásban hofzfu mértékü magán-hangzókkal ővel tudni-illik és űvel nem kedveskedhetem; azon múlt-el, hogy a’ Könyv-nyomtatóknak kezeiknél nem vóltanak az említett betük a’ siettetett nyomtatás’ kezdetin; ’s később el-érkezélek után már velek élni nem akarnék; hogy azon-egy könyvetskének más, meg más ábrázatja ne lenne” (6. számozatlan l.). Ez a megjegyzés azért is figyelmet érdemel, mert mutatja, hogy ez időben az *ő, ű* időtartamának a jelölése még nem volt általánosan elterjedt, megszokott dolog. Másrészt bizonyosággal szolgál arra is, hogy Baróti valóban fontosnak tartotta helyesírás tekintetében a következetességet, egyöntetűséget. — A másik eltérés a hangjelölés terén az, hogy a *zs* jeleként a ’z mellett már a *zs* is előkerül: ’ziros (8), ’zákmányokat (9), ’ztiros (13), ’Zup (107), ’Ziros (184) és: guzsalyról (99), zsirosb (101), dözsölni (180). A *zs* értékű ’s-re viszont már nem találtam példát, s az *s = zs*-re is csak igen elvétve: *visgálni* (3).

A kétégyűek kettőzésében újdonság az, hogy itt már a hosszú *gy*-nek is csak az első eleme van kettőzve: *eggyenlő* (8), *eggyik* (100), *eggyütt* (100), *Eggyenlős* (177). Megjegyzendő, hogy hasonult ragos példát mindössze kettőt találtam: *frigyjel* (14), *láb-hegyjel* (100), így nem áll módomban bizonyosan eldönteni, vajon ilyen esetben mi volt az álláspontja. Az mindenesetre érdekes, hogy hasonult rag határán egy-két *ny* végű szó esetében is láthatunk hasonló jelölést: *aranyjal* (38) stb.

Eltérés végül első műve helyesírásához képest az is, hogy az összetételeket már többnyire kötőjellel írja: *hegy-aljat* (14), *víz-árok* (14), *kutya-bőr* (98), *menny-dörög* (98), *haj-szálhoz* (141), *Föld-mivelő* (187); *el-húzván* (9), *el-sikkasztott* (10), *bé-hajtják* (10), *le-tsapott* (104), *ki-hozza* (104), *ki-lövik* (104), *ki-tódult* (104); sőt: *nyomul-ki* (104), *hívni-ki* (104); de: *köz népek* (98), *közép pontján* (129), *ki metzett* (9), *ki vévén* (11), *meg rázza* (105); *kőszirtra* (14).

4. Következő műve a „Kiseded szó-tár” (Kassán, Landerer Mihály betűivel. 1784.). Ennek helyesírásában az érdemel figyelmet, hogy az *ő, ű* hosszúsága jelölve van, *ő, ű*-vel: *bőr* (9), *Föld* (25), *nemtői* (59), *öz* (90); *bőszül* (11), *gyürni* (29), *büz* (63), *tüz-vész* (89). — A *zs* jeleként a ’z-n kívül — bár csak ritkábban — itt is használja írónk a *zs* és az *s* betűt: ’zengéje (38); ’zib-vásár (97), ’zarolni (97); gözsörödni (28), kapsi (44), visgálóra (92). Végül említésre méltó újdonság még az is, hogy az *-n* határozórag, valamint a *-ban, -ben* rag *n*-je magánhangzóval, illetőleg *h*-val kezdődő szavak előtt meg van kettőzve: *gömbölyegenn h* (31), *helyefenn á* (104), *általlyábann a* (8), *elsöbenn e* (22), *honnjokban h* (34), *ofztálybann o* (62). Az *n*-nek *h* előtti kettőzése alighanem megint azzal van összefüggésben, hogy költőnk a *h*-t nem tartotta a többi mássalhangzóval egyenértékűnek.

¹ Az adatok az első részből valók.

5. Két évvel a „Kiseded szó-tár” után jelent meg írónktól a „Verskoszorú” (Kassán Fűskúti Landerer Mihály’ betűivel. 1786.).¹ Itt az *ő*, *ű*-t többnyire *o*, *u* jelöli; de elég gyakran előfordul az *is*, hogy e hangok hosszúsága nincs feltüntetve. Ezt azonban nem az író gondatlanságának, hanem a nyomda betűkészlete hiányosságának kell tulajdonítanunk. Erre maga Baróti jogosít fel bennünket egy jegyzetben: „*ö*, *’s ü* betűkkel kelletik általjában helyenként élnünk a’ fzorultság miatt” (A2). — A *zs* jeleként e műben szintén háromféle betűt találunk: *z*-t (vagy *zs*-t), *’z*-t és ritkábban *’s*-t: *guzfaly* (14), *Múzsák* (45), *paizfod* (103), *uzfonád’* (125), *perzseli* (125), *Rózsa* (129); *Mu’zát* (116), *Mu’za* (117), *’zebedbe* (124); *Jó’sej* (29), *Mu’sa* (29), *Ró’sa* (129).

A kétjegyűek kettőzése terén újdonság az, hogy a *ts*-sel jelölt *cs*-nek olykor már nem az első (vö. 194. l.), hanem a második eleme van kettőzve: *kintsfel* (30), *korbátffal* (145); de: *tanáttsaidonn* (45).

Figyelemre méltó változtatás még az is, hogy írónk itt a *-val*, *-vel* rag hasonult *v*-jét eddigi gyakorlatával ellentétben rendszerint az olyan szavakban is föltünteti, amelyekben a szóvégi mássalhangzót még egyéb mássalhangzó is megelőzi: *kintsfel* (30), *verffel* (37), *renddel* (125); de: *lántzal* (134). Úgy látszik, e téren — ahol a kiejtés ezáltal nem szenved csorbát — Baróti hajlik arra, hogy a kiejtés elvén kívül a szóelemzés elvét is érvényesítse. — Ez annál is feltűnőbb, mivel épp e műve bevezetésében találjuk az első olyan megnyilatkozását, amely mutatja, hogy ő többnyire csak akkor tartja elengedhetetlenül szükségesnek a kettőzést, amikor a kiejtés pontos tükrözése szempontjából is fontos: „én azon mértéket, a’ melly verfeimből azonnal ki-tetfzik, leg-jobbna állítom; *’s* ha arra kél a’ dolog, meg-is bizonyítom. Hogy némelly lzóknak végénn (á m b ár m i n d e n k o r l z ü k s é g e s v ó l n a o l l y a n e f e t b e n ²) tsak akkor kettőztetem-meg a’ *gy*, *n*, *sz* betűket, midönn utánnok magán-hangzó következik, első oka az: hogy termézeteti hangjok akkor adja-ki leginkább magát; máfodik, hogy ezen kettőztetést únalmas volna ammyil’zor tollra venni” (Első szakasz A3). A *gy* kettőzését, illetőleg nem kettőzését az utána következő hangtól függően jól megfigyelhetjük például az *egy* esetében: *eggy h* (10), *eggy i* (22), *eggy o* (42), *eggyig* (53), *eggy e* (71); de: *egynek* (22), *egy f* (71), *egy d* (71). (Az „Új mértékre vett . . .” című művében magánhangzó előtt is *egy*-et írt; vö. Ki nyertes 54.). — Az *n* magánhangzó, illetőleg *h* előtti megkettőzését az *n* határozórag, valamint a *-ban*, *-ben* rag *n*-je esetében figyelhetjük meg (egyéb esetekben továbbra sem kettőzi meg a szóvégi *n*-et!): *nehezenn i* (13); *nagyonn ü* (29), *méltánn ó* (26); *Gyeplőjénn ö* (14), *földönn h* (100), *ajtómonn á* (135); *Buda’ Várábann i* (13), *Magyar Országbann a földönn e* (19), (21), *táborbann o* (124), *testebenn e* (124); de: *sokan b* (22), *szaporátlan t* (125), *Ótsóbban m* (125); *földön m* (13), *vállán k* (23), *avaron sz* (101), *fejeden v* (129); *titokban k* (13), *útabban r* (13), *Országban v* (22), *verfedben t* (128).

(Folytatjuk.)

RUZSICZKY ÉVA

¹ Az adatok a második szakaszból valók.

² A kiemelés itt és a további idézetekben tölem.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Germanisztika és magyar nyelvtudomány. I. Ilyen címmel megjelent közleményében (Pais-Eml. 667—73) MOLLAY KÁROLY igen értékes, sok tekintetben hasznosítható germanisztikai adalékokat nyújt néhány *ly* hangot tartalmazó német jövevényszavunk hangtörténetéhez. Cikke több vonatkozásban helyesen példázza, milyen fontos a jövevényszavak hangtörténeti problémáinak kutatásában az átadó nyelvi hangállapot tüzetes feltárása; ugyanakkor persze akarva-akaratlanul rámutat arra, mennyi mulasztása van a hazai germanisztikának német jövevényszavaink átadó nyelvi vonatkozásainak vizsgálatában.¹

MOLLAY érdemeinek készséges elismerése mellett is meg kell azonban mondanom, hogy cikkének néhány megállapítását a tőle hirdetett elvekkel ellentétesnek s egyben erősen vitathatónak tartom. Míg tölem — többé-kevésbé jogosan — számon kéri azt, miért nem hatoltam be jobban német jövevényszavaink középfelnémet és korai újfelnémet nyelvjárási problematikájába, a maga számára e követelmény fordítottját nem tartja kötelezőnek, s megelégedik arról, hogy tárgyalt szavainak magyar nyelvtörténeti—nyelvjárástörténeti problematikája is van. Megállapításait ugyanis néhány esetben ezek „teljes megkerülésével” teszi meg, noha neki a szóban forgó kérdésre vonatkozóan jóval konkrétebb és legalább olyan gazdag magyar hangtörténeti irodalom állott rendelkezésére, mint amellyel német viszonylatban én dolgozhattam.

Ma már elavultnak számít a jövevényszavak olyan módszerű kutatása, amely a kérdéses szó vagy szócsoport átadó nyelvi problémáinak és legjobb esetben még az átvétel körülményeinek a vizsgálatával lezárja a kérdést, de nem kutatja ki tüzetesen a tárgyalt szó vagy szócsoport átvéző nyelvi életét, nem fedi fel az ide vonatkozó nyelvtörténeti—nyelvjárástörténeti problematikát. Sajnos, ez a módszer a jövevényszavak kutatásában nálunk még ma is sok esetben kísért, noha nyilvánvaló, hogy a magyar nyelv jövevényszavainak így nyert magyarázatai a speciális magyar nyelvtudomány szempontjából nem mindenben megnyugtatóak, illetőleg kielégítőek. Alig van ugyanis olyan jövevényszavunk, amely az átvétel után, a magyar nyelv életében ne ment volna keresztül szövevényes nyelvtörténeti—nyelvjárástörténeti fejlődésen, igen sok esetben messze maga mögött hagyva, sőt esetleg többször változtatva átvételkori állapotát. Mindez azt jelenti, hogy a jövevényszó későbbi vagy mai magyar nyelvi (nyelvjárási) hangalakja és jelentése még akkor sem föltétlenül közvetlen folytatója az idegen nyelvi vagy az átvételkori hangalaknak és jelentésnek, ha esetleg teljes is az egyezés közöttük. Sőt éppen az ilyen látszólagos azonosságokkal kapcsolatban jelentkezik a maga kiélezettségében az a fontos módszertani elv, hogy az itt fölmerülő kérdésekre csak a magyar fejlődés tüzetes kiemelése deríthet fényt.

2. MOLLAY (i. h. 672) szerint a magyar *fertál* ~ *fertály*, *ortál* ~ *ortály*, *oktál* ~ *oktály*, *ispotál* ~ *ispotály*, *kristál* ~ *kristály* stb. kettősség nem magyar nyelv fejlődés eredménye, hanem az e szavak német előzményében hangzott *t* kettős (*l* ~ *ly*) magyar hanghelyettesítésével keletkezett. Konkretizálva a dolgot ez annyit jelent, hogy például a *fertál*-t nyugati nyelvjárásaink *l*-es hanghelyettesítéssel vették át a németből, s így is örítették meg; keleti nyelvjárásaink ellenben az *ly*-es hanghelyettesítésű *fertály* alakot vitték tovább, és tükrözik ma is.

MOLLAYnak ez a magyarázata a magyar hangtörténet tényeivel szemben nem állja meg a helyét. Több száz tövégi *l* : *ly* (*j*) és *n* : *ny* vonatkozású szavunk hangtörténete bizonyítja, hogy e szavakban a későbbi magyar nyelvi, illetőleg nyelvjárási tövég-

¹ Azt MOLLAY nyilván maga sem gondolja egészen komolyan, hogy *ly* hangot tartalmazó német jövevényszavaink germanisztikai kérdéseinek kikutatlansága első-sorban az én lelkemen szárad (vö. cikkének így felfogható vonatkozásait).

zödés nem attól függött, hogy *l'* vagy *l*, *n'* vagy *n* volt-e eredetileg, etimológiailag a *tő* végén, hanem attól, hogy a csonka *tő*-teljes *tő* viszonylatában minden régi szavunkban egyidejűleg jelentkező *l* ~ *ly* és *n* ~ *ny* töváltakozás hogyan oldódott meg analógiásan az egyes magyar nyelvjárási részlegek későbbi fejlődése folyamán. Mint „A magyar *ly* hang történeté”-ben magam is rámutattam, olyan viszonylag régi átvételű jövevényszavak, mint a MOLLAYtól említettek, ebbe a magyar nyelvi alakulásba kerültek bele. A legkésőbb a XIV. század második felében nyelvünkbe került német eredetű *fertály* például a XV–XVI. század táján mind nyugati, mind keleti nyelvjárásainkban *fertált*, *fertálnak*, *fertálra* stb. ~ *fertályok*, *fertályon*, *fertálya* stb. töváltakozást mutatott; ebből fejlesztették ki később analógiásan nyugati nyelvjárásaink a csupa *l*-es, keleti nyelvjárásaink a csupa *ly*-es (még későbbi jórészt *j*-s) változatot. E fejlődés következtében lettek eredeti idegen nyelvi *l'*-es tövégzödésű szavaink a nyugati magyar nyelvjárásokban *l*-esek: *királ*, *konkol*, *mol* stb., ugyanakkor pedig eredeti idegen nyelvi *l*-es tövégfű szavaink a keleti magyar nyelvjárásokban *ly*-esek: *tengely*, *bivály*, *Mihály* stb.

A magyar hangtörténet tekintetbe vétele tehát MOLLAYtól egészen eltérő megvilágításba helyezi a *fertály*, *kristály* stb. típusú szavak magyar tövégzödésének kialakulását: rámutat arra, hogy ha a magyar nyelvjárási *l* ~ *ly* kettősséget németből való hanghelyettesítéses kettős nyelvjárási átvételnek tekintenők, helytelen magyarázatot eredményező módszerbeli hibát követnének el.

3. Nem ennyire világos a helyzet egy másik német vonatkozású magyar nyelvi kettősség: a *malter* ~ *majter* esetében. MOLLAY ennek a magyar alakpárnak a PAISTÓL és tölem fölvetett magyarázatát elutasítja, és — az előbbiekhöz hasonlóan — a német *t* kettős (*l* ~ *j*) hanghelyettesítését teszi föl (i. m. 672). MOLLAY magyarázata egyáltalán nem lehetetlen, de megint csak van egy módszerbeli gyöngéje: a magyar nyelvi hangtani vonatkozások figyelmen kívül hagyása. Mert amennyire egyoldalú volt az a tölem is képviselt korábbi nézet, amely a *malter* ~ *majter* hangviszonyt csak magyar alapon próbálta megközelíteni, éppen annyira egyoldalú ez a másik. Azt ugyanis a megfejtésben semmiképpen sem lehet számon kívül hagyni, hogy e szó *l* ~ *j* kettőssége a magyarban korántsem egyedülálló, hanem egy eléggé kiterjedt és a német *t*-el kapcsolatba nem hozható *t*, *cs* (*tš*) előtti *l* : *j* hangvisztonnyal mutat szoros egyezést (vö. pl.: HORGER: MNy. XXV, 130; BENKŐ, A m. *ly* tört. 66–7, A m. *ly* kérd. 46–8; PAIS, A m. *ly* kérd. 11–2).¹ Aligha lehet véletlen például az, hogy a *malter* és a belső magyar keletkezésű *fagylalt* magyar nyelvi fejlődése, helyzete feltűnő azonosságú: a két meglehetősen fiatal szó a korábbi írásbeliségben mindig *l*-es (a *malter* első adata KUNOSS Gyalulatában: „*Málter*: ragasz; vakolat”), néhány évtized óta azonban *j*-s ejtésük igen erősen terjed, s ma mindkét szó nyelvföldrajzilag is eléggé kuszált *l* ~ *j* kettősséget mutat.

Azt tehát semmiképpen sem vallanám MOLLAYVAL együtt, hogy minden magyar *majter* változat közvetlenül német eredetű. Gondolom — mint a nyelvben annyiszor —, két tényező együtthatásáról van itt szó: a *majter* magyar nyelvi megszilárdulását, majd rohamos terjedését a napjainkban is erősen ható *t* előtti *l* > *j* magyar fejlődés nem kevésbé magyarázza, mint a német *malter* hanghelyettesítéses átvétele.

MOLLAY cikkével kapcsolatban volna még néhány megjegyezni valóm a *bokály* szó problémáit illetően is, ezt azonban folyóiratunk legközelebbi számára hagyom.

BENKŐ LORÁND

¹ Újabbán úgy látom, hogy a *t* előtti magyar *l* > *j* fejlődés — a képzőváltás esetein kívül — mindig az *l*-nek *t* előtt *i*-vé vokalizációjával magyarázandó; vö. az *l* zárhangok előtti korai *u*, *ü*-vé vokalizálódását: *volt* > *voyt*, *zöld* > *zöüd*, stb. A *t* előtti *l* > *j* változás néhány esetére vonatkozóan eléggé hasonlóan nyilatkozott PAIS (vö. A m. *ly* kérd. 11).

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29

adós lemond...
M: g adosságo...
M: g adosságo...
M: g adosságo...

mind...
M: g adosságo...
M: g adosságo...
M: g adosságo...

és az von előlala...
Egy házi eger...
M: g adosságo...

Midon hátra...
bebecské...
D...
K...
M: g adosságo...

X. FABVLA.

FABVLAKNAC

KÖNYVE

FABVLAKNAB

mindent vadaknac ki-
málic részét elvén
iz is engemet...
szoc nálatoknál. A M
szoc veremert többet
szoc nálatoknál. Aból va-
negyedik rész de meg lá-
yul hozza: nyilván bá-
szoc nálatoknál. Aból va-
negyedik rész de meg lá-
yul hozza: nyilván bá-
szoc nálatoknál. Aból va-
negyedik rész de meg lá-
yul hozza: nyilván bá-

E.L.M.E.

id meg lássa, kivel tár-
yfe. A fámor, segény
ember békét hűgynon
Mert kefért gondolat
nem

KÖNYVE.

sem az istennel, sem az igallással.
Ezért...
Nem...
Mert ottan...
magokualac.

VII. FABVLA.

Az Oroslánról, Rokáról és

Egybe tarfolkodának egy
Oroslán, egy Róka, és egy fa-
már: és együtt menének vadászni.
és mikoron egy farkast fokra-
nac vólna, Monda az Oroslán a
famárnac, hogy meg ostanáia.
A famár három részre kezdte o-
tani a farkast. Látián azt az o-
roslán, vigyorgni kezdte, és a
famár utimutatói. A famár igen fámag-
meg

FABVLAKNAC

czontod. A vintú be nyula a far-
kasiac torkába az ő hofsu nya-
káuaf és ki vona a darab czontot
beldőle. És midő az igértet meg
kérné a farkastól, felelt a farkas,
és monda: Nem tudom mit ké-
tánsz. Bezzec haladatlan vagy.
Mert fáiamivála a nyakad. Nem
tudodé melly igen hegyes foga-
im legyene: Nyilván kőfőnced
vólna benne, hogy el nem ha-
raptam frédet. Am láid, ha töl
nem szelekörtém velesz: Ezt ke-
dig nca gondolatlanios, és nem
tudó mizoda iuraimot kéntansz:
Ezt meg i alján a darú, meg pi-
rula és: roene.

E.R.T.E.L.M.E.

Eft-

KÖNYV

ERTE

Efabala meg ic
nemtrýac a hami
beret a jegényeket,
léuén nem tudgyac
ni, sem magokac me
mind törvénybe, s m
utú. Nincz okaszt
denha bínisset, és g
a czóvzet. Egy pok
mind a hamis bírós, és
nye: Bizon nem has
monjgyac: Nem o: f
uénye: Nem varóssun
lay és öröké való sa
vránna.

V.F.A.B.V.

Az Ebről, és az K...
Egyfőtenetvezte talá
sep konz húst. A f...
B3

B.6

Az első ismeretes magyar nyelvű korrektúra-ívekről. Régi nyomtatványaink keletkezésének történetéhez örvendetes adalékokat szolgáltatnak azok a XVI. századi magyar korrektúra-ívek, melyeket JENEI FERENC fedezett fel (IrtörtKözl. LVII, 205—9, LVIII, 73—6). Ezekre a nyelvemlékekre folyóiratunkban BÁRCZI GÉZA hívta fel a figyelmet (MNY. LI, 380—1). Tőle függetlenül magam is érdeklődtem a töredékek után, s még az ő ismertetésének megjelenése előtt engedélyt kértem Jenei Ferenc-től a töredékek nyelvészeti értékesítésére.

Számunkra természetesen inkább a két magyar nyelvű töredékcsoport: Heltai Fabulának (1566.) néhány korrektúra-íve és a „Keresztényi Egyenességnek Cickeli” fontos. — A nyelvi értékesítéshez először is a korrektor személyét kell meghatározunk. JENEI szerint (IrtörtKözl. LVII, 209) maga Heltai korrektor. Bizonyításul Heltainak egy GULYÁS PÁLTól (Nyomdáink belső élete a XVI—XVIII. században 1948. 10) feltárt nyilatkozatát közli. Ebben Heltai arról panaszkodik, hogy a nyomtató szolgálak nem veszik figyelembe az ő hibaigazításait, és ezért sok a sajtóhiba. Itt ezzel a bizonyítással nem elégedhetünk meg. Ezért összevettem a korrektor kézírását Heltai néhány, hasonmásban meglevő, latin és német nyelvű sorával (JAKAB ELEK, Oklevéltár Kolozsvár történetéhez II, 6—13; 1544-ből, 1548-ból és az 1550-es évekből). Az összehasonlítás igazolja JENEI-t: az *a, g, h, p* betűk hasonlósága és az egész írás rokon jellege miatt a korrektornak Heltait kell tartanunk. Igaz, az *e* és *t* betűknek a korrektúrában külön előfordul egy-egy alakjai eltérnek Heltai régi betűitől, de azok, melyek a korrektúra kiírt szavaiban találhatóak, azonosak!

Mire terjed ki a javítás a Fabulák töredékeiben?

A) Technikai hibákra: a túlságos ritkán vagy túlságos sűrűn, a sorban lejjebb vagy feljebb álló betűk megigazíttatására stb. — Jelölés: Az összevonás és szétválasztás jele egyaránt |, a szétválasztásnál esetleg ϑ jellel a margón is. A betű feljebb vagy lejjebb csúsztatására: —.

B) Helyesírási, szedési hibák korrigálására. Javítja a vesszők hiányát. Mondatválasztó és előtt is kitétetni a vesszőt. A mesék címeiben előforduló főneveket nagy betűvel kezdeti. Ritka kivétellel észreveszi a szedő betűcseréit (kivétel pl. I8a: korrektúra-íven: *gyonyórkedőnc* ~ a kész nyomtatványban: ua.). — Jelölés: A helytelen betűt áthúzza, a helyes betű (vagy szó) a lapszélre kerül. Olykor az egész szót áthúzva lapszéli *vide*-vel utal vissza a kézíratra. A felesleges betűt szintén áthúzza, s a lapszélre ϑ jegyet tesz. A — főleg stilisztikai jellegű — betoldásokat (igekötőket például többször told be utólag) kiírja a lapszélre, és a betoldás helyét || jellel jelöli meg. — E javítások közül, melyek a helyesíráshoz vonatkoznak, ki kell emelnem a magánhangzók időtartamát illetőket. Heltai nem törekszik a magánhangzók időtartamának teljesen következetes jelölésére, de még így is korának legpontosabb nyomdája. Ez irányú javításai is arra utalnak, hogy e korban a nyomdai és kézírás helyesírás eltér egymástól (vö. Pais-Eml. 507—10). A helyesbítések jó részének nincs köze a hangtanhoz: B1b: k: *bölczelegéből*; j: *é*; ny: *bölczelegéből* | B2: k: *adoffagod*; j: *á*; ny: *adoffagod* | B6b: k: *még pirúla*; j: *e*; ny: *még pirúla*. Bizonyára ezek is helyesírási javítások: I3b: k: [*iol*]; j: *ó*; ny: *íol* | I4a: k: *Jol*; j: [*ó*]; ny: *Jól* | I4b: k: *paštort*; j: *á*; ny: *páštort* | I6a: k: *tarlai*; j: *á*; ny: *tárlai*.

C) De már könnyen lehetnek nyelvi, hangtani változtatások a következők: I3b: k: *koštyába*; j: *ó*; ny: *kőštyába* 'kosztjába' | B3a: k: [*ta]nuc*; j: [*ú*]; ny: *tanúc*. Még világosabb esetek: B6a: k: *Kerlec*; j: *é*; ny: *Kérlec* | I5a: k: *E* (indulatszó); j: *É*; ny: *É* | k: *azzon*; j: ϑ ; ny: *azon* | I6b: k: *azokat*; j: ϑ ; ny: *azokat* | h-íven: k: *czec*; j: *a* 'csak' | uo.: k: [*zoktanec*]; j: *a*; ny: [*szoktanac*]. Olyan legény is lehetett Heltai nyomdászai közt,

¹ A továbbiakban a korrektúra-ívek nyomtatott részét k-val, a javítandót, a hibaigazítást j-vel, a kész nyomtatványt ny-nyel rövidítem.

aki vagy *l*-t kivető nyelvjárásterületről származott, vagy ott tanult meg magyarul: B8b: k: *egerrő*; j: *E l*; ny: *Egerről* | uo.: k: *elől tala*; j: *ála*; ny: *elő találta* | h-íven: k: *Kégyóró*; j: *l*; ny: [Kégyóról]. — Érdekeselek azok a hibák is, melyek a szerző vagy a szedők hiányos magyar nyelvtudásáról tanúskodnak, de a korrigálás alkalmával már feltűnnek: a B6b: k: *kőfzbenel d*-je *t* helyett: j: *β t*; ny: *kőfzβnet* | továbbá: I6b: *megβide*; j: *a*; ny: *megβida* | uo. k: *Vadáforól*; j: *θ*; ny: *Vadáβról*.

Bár a korrektor — amint a magánhangzók időtartamával kapcsolatban már említettem — nem egészen következetes, sőt amit egy helyt kijavít, máshol javítatlanul hagyja (pl. k, ny: I6b: *azzokat*), mégis a nem javításból is vonhatunk le némi tanulságot. A nem javítás alapján bizonyára közönséges lehetett Kolozvárt a Bla: *beβeckeléc* 'beszokell' illabialis alak, vagy az I6a: *fiu* 'sivít'; I5a: *lőueldezni*. Természetesen ezen az alapon csak feltevésekről beszélhetünk, melyek valójában csak más adatok megerősítésére alkalmasak: így például fakultatív variáns lehetett Heltai nyelvben a *barány* ~ *bárány* pár; más műveiben is előfordul mindkettő (ehhez vö. MNy. LI, 480): I8b: *barányokhoz*, h-ív: *Barányról*, de I3b: *báránhúsbá*.

Annnyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy e töredékek nemcsak az a korbéli nyomdai korrigálás módszereibe engednek bepillantást, hanem bizonyos mértékig hangtörténeti forrásul is szolgálhatnak.

A töredékekkel kapcsolatban még egy kérdésre kell válaszolnunk: volt-e a kész nyomtatvány és e korraktúra-ívek közt még egy korrigálás? Már az ívek felfedezője, JENEI megállapítja, hogy a nyomda lelkiismeretesen kijavította a megjelölt hibákat (i. h.). Felsorolt adataink is ezt mutatják. A javításokon kívül a kész nyomtatvány és a korraktúra-ívek közt csak egy eltérést találtam: B5a: k: *igen*; ny: *igē*. Ez pedig semmit sem bizonyít. Tehát még egy korraktúra aligha volt.

E töredékek Heltai saját művének részletei. De jól tudjuk, hogy Heltai átdolgozza hangtanilag a nyomdájába került műveket (vö.: TRÓCSÁNYI, Régi m. nyomt. nyelve 3—4; ABAFFY ERZSÉBET: MNy. XLIX, 28—33). Ezért érdemes összevetni a Fabulák e részeit a „Keresztyéni Egyenességnek Czickeli”-vel, mely bizonyára Dávid Ferenc munkája (JENEI: IrtörtKözl. LVIII, 73—6; BÁRCZI: i. h.). Az összehasonlításból az derül ki, hogy Heltai még a korraktúra előtt dolgozta át a nyomdájába került műveket, mert Dávid röpiratának a korraktúra-ívein ilyen átdolgozás nem látszik, noha kétségtelen, hogy megtörtént. A korrigenda itt inkább csak betűcserékre, helyesírási hibákra terjed ki: k: *kiadatott*; j: [ki adatott] | k.: [sz]ent lélebbe; j: *h* [Lélebbe] | k: *Ckriftulba*; j: *h* [Christusba] | k: *eredo*; j: *ö* (!) [eredő]. Felteszem, hogy Heltai a nyomdába adás előtt sajátkezűleg másolhatta le a kinyomandó műveket.

TÖRÖK GÁBOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Pakura. A MTsz. tanúsága szerint a címűl írt szó Brassó megyében Bácsfaluban 'szekérkenőcs' értelemben járatos (vö. Nyr. III, 564). Megtaláljuk a szót HORGER halmágyi (Nagyküküllő m.) gyűjtésében is, itt azonban a halmágyi sajtóságos *uo* kettőshangzóval, *puokura* alakban ismeretes (NyK. XXXI, 415; az *uo* kettőshangzóra vonatkozóan: uo. 369—70). Román jövevényszavainkat tárgyaló művében SZINNYEI JÓZSEF (Nyr. XXIII, 483) tisztázta, hogy szavunk a román *păcură* 'kátrány, szekérkenőcs' szó átvétele. — Mindelhez pusztán azt kell hozzátennünk, hogy a román szót nyilván határozott névelős alakjában (*păcura*) vettük át, — ugyanúgy, mint a *fáta*, a *hóra*, a *gusa* szavakat is (vö. rom. *fată*, *horă*, *gușă*) —, a szőleji *ă* > *a* fejlődés pedig alkal-

masint hasonulás útján jött létre. Mindkét jelenségre — bár másképp értelmezve — szép példákat mutat be BLÉDY GÉZA (Influența limbii române asupra limbii maghiare. Sibiu, 1942. 12). — A román *păcură* szónak azonban van még egy jelentése: 'Erdharz, spez. (rohes) Erdöl' (ТИКТИН, 'kőolaj' (KERESZTES, Román-magyar szótár. Kolozsvár, 1925.). Ennek a jelentésnek az átvételéről írásbeli adatom nincs, azonban a Torda-Aranyos megyei DOMOKOS SÁMUEL 'petróleum', a szeben megyei LÁZÁR FERENCNÉ pedig 'kőolaj' jelentésben mint magyar szót ismeri. Tekintettel arra, hogy mind a négy adat dél-erdélyi, talán nem tévedünk, ha *pakura* szavunkat a román nyelvből átvett regionális tájszavak közé soroljuk.

Az utóbbi évek folyamán azonban e kétségtelenül közvetlen érintkezésen alapuló átvétel mellett még egyszer, most azonban már irodalmi úton vettük át a román *păcură* szót. NYÚL GYULA, a műszaki tudományok kandidátusa a Természet és Társadalom 1955. évi februári számában (66) a nagylengyeli kőolajról írott cikkében ismerteti a kőolaj lepárlását, amikor is a nyers kőolajat forralják, és a belőle távozó gőzöket hűtéssel cseppfolyósítják. A lepárló tornyok alján a folyós részek elválnak a gázoktól, és a torony fenekéről távozó fekete színű s lehűlés után „sűrűn folyó vagy kenőcsszerű anyagot atmoszferikus párlási maradványnak, fűtőolajnak, mazutnak, *pakurának* hívják”. NYÚL szíves szóbeli közlése szerint ezt az ásványolajpárlási maradványt az 1920-as évektől kezdve Romániából szereztük be; a román szaknyelvben a *păcură* szót ma már főképp ebben a jelentésben használják, a kőolajat a már régebben is járatos *țiței* szóval jelölik. Érdekes, hogy az 1953-ban Moszkvában kiadott román—orosz szótár a *păcură* szónak 'мазут, колесная мазь' jelentését ismeri. Az utóbbi jelentés 'kocsikenőcs', az előbbit a HADROVICS—GÁLDI-féle orosz—magyar szótárban visszakeresve ezt találjuk: „mazut, pakura (nyersolajtermék)”.¹ Ezek szerint a román szó 'kőolaj' jelentése már nem él; ez azonban egyáltalában nem bizonyos.

A *pakura* szóra további adatokat is közölhetek a napisajtóból: „Kovács elvtárs . . . a kazánra szavaz, a *pakuratüzelésű* kazánra” (Népszava 1952. november 29. 6); „A hajó kazánját *'pakurával'*, az olaj egyik melléktermékével fűtik” (Szabad Nép 1952. december 11. 1).

BAKOS FERENC

Léha. I. A szónak és származékainak sokféle elágazó alak- és jelentésváltozatait a következő — időrendben közölt — alakok világíthatják meg: PPB.¹: „*Léha*: Rubigo, Res vilis. die Milt-Thaue, Brand, im Getraide schmillige Aehren”; „*Léhas*: Vilis, Abjectus, Rubigine tactus. millthauig, schmilligt” | SzD.¹: *Léha*; jegyzetben: „rosda, ragya, rogya, ülfög; hitvány dolog” | SzD.²: „*Léha*: rosda, ragya, rogya, ülfög. V. *Leha*: hitvány dolog. *Lehas* gabona” | PPB.³: „*Léhas* buza: Triticum granorum expers. Kernlofes Getreide” | MÁRTON. 1807.: „*Léhas*, ms. hitvány, tsekély, gering, unnűß” | KRESZNERICS: *Léha*, *Léhas* (PPB.¹ szerint értelmezve); „*Léhasodik*. Rubiginem contrahit; *Megléhasodott* a buza is . . .” | KASSAI II, 276: „. . . *Léha*, ebből *Liha* szó a 'Hegyaljánni, és *lihás*-zab, a' miben kevés mag vagyon, olj könyvjú, mint a pelyh . . .”; uo. 279: *Léha*, *Liha*; *Léhas*, *Lihás* 'Avena fatua, sive sterilis'; *Lihás zab* 'üres zab' | Tzs.: „*Léha*, mn. gering, fchal; nachläffig”; „*Léha*, fn. der Balg, die Hülfe” | Arany: Toldi II. 9.: „Nem válik belőle semmi, csak nagy *léha*” (vö. MNy. V, 21, 24) | CzF.: „*Léha* . . . Általán jelent valami könnyüt, milyenek az üres öblü testek. Innen alkalmazásban: *léha gabona*, melynek csak toklásza, polyvája, de szeme nincs; *léha mag*, melynek kevés bele van, és könnyü . . .

¹ A *pakura* szó egyébként szerepel újabban megjelent műszaki szótárainkban, így a magyar—oros, orosz—magyar szótárban is. Érdekes, hogy a magyar—német műszaki szótárban mint német szót is megtaláljuk.

Átv. ért. *léha ember*. am. hitvány, vagy lusta, tunya rest ember . . .”; *liha* „Szatmári tájszólás szerint könnyű vékony kötés”; „*Léhas* . . . Mondják gabonafejekről, és gabonaszemekről, melyek belül üresek, könnyűk, pl. midőn üszögösek, ragyásak”; „*Léhaság* . . . A gabonafajnek és szemnek hibás tulajdonsága, midőn üres, könnyű. Átv. ért. szellemi, lelki üresség . . .” | MTsz.: *léha* ~ *liha* 1. 'üres (gabona, mag)', 2. 'lenge, könnyű, ritkás, silány (szövet, kötés)', 3. 'polyva', 4. 'rest, tunya', 5. 'bolondozó, tréfálkozó, mókázó, kópé'; *léhas* 'üres gabona, mag'; *meg-léhasodik* 'szem nélkül marad (a gabona)' | HORGER, MSzav. 114: *léha*, a köznyelvben: 'nem elég komoly gondolkodású, könnyelmű'; a nyelvjáráásokban: 'üres kalász vagy mag' | SzamSz.: *liha* 'puha, laza'; *lihit* 'puhává, lazává tesz' | mai nyelvjáráások: *léha*, *léha*, *leéha*, *léiha*, *liha*, *lika* 'a kukorica csutkáját borító, a lemorzolt szemek közül kifújható könnyű részecske' (a nyelvatlasz gyűjtéseiből).

A szó eredetével keveset foglalkoztak. KASSAI szerint: „*Héla* szóból betű ált téve lett *Léha*, ebből *Liha*” (II, 276). CzF. talán a szó eredetét is meg akarja világitani, amikor ezt mondja: „[a szó jelentésében] a lehelethez hasonló könnyűség vagy súlytalanság alapfogalma rejlik . . .”. MUNKÁCSI a *léhá*-t a *lajha* 'rest' alakváltozatának tartja, az utóbbit pedig 'leicht, klein, schwach stb.' jelentésű szanszkrit szavakkal egyeztetni (ÁKE. 440–1). HORGER nem ad ugyan a szóra etimológiát, de utal arra, hogy köznyelvi átvitt értelme a nyelvjárási konkrét jelentésekből magyarázható (i. h.). A SzófSz. szerint a szó ismeretlen eredetű, „alkalmasint a [szintén ismeretlen eredetű] *lajha* alakv.-a”.

A *léha* ~ *lajha* (~ *lajhár*) egybevetés hangtani alapon sem áll biztos alapon, az erős jelentéstani eltérések pedig még kevésbé teszik valószínűvé: a *léha* a 'k ö n n y ű', a *lajha* meg — éppen ellenkezőleg — a 'n e h é z' alapjelentést hordozza.

Tudvalevő, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején a tudományos és a szépirodalom, valamint a szótárak révén nagy arányokban indul meg az írott nyelvből korábban nem adatolt, nyelvjárási, provinciális jellegű szavaknak az irodalmi nyelvbe való behatolása és elterjedése. Az is közismert, hogy e szavak legnagyobb része belső magyar eredetű, s nyelvünk, illetőleg nyelvjáráásaink életének eléggé újabb szakaszaiban keletkezett. A *léhá*-ra felsorakoztatott adatok legalábbis sejteni engedik, hogy e szó életében hasonló esettel állunk szemben.

Mellőzve egyelőre az etimológiát, nézzük meg röviden a *léha* jelentéstani vonatkozásait. A szó régi és mai nyelvjárási adatai biztosan mutatnak arra, hogy eredeti jelentése 'könnyű'. Ezt emeli ki a legtöbb értelmezés, és ezzel függ össze, ebből fakad a többi melléknévi jelentés is. Ugyancsak ennek alapján magyarázhatók főnévi jelentései is: *léhá*-nak, *lihá*-nak stb. mondanak több olyan főnévi fogalmat, amely természeténél fogva könnyű, üres, lenge, laza stb., pl. az üszkös, rozsdás gabonaszemet, magát az üszköt, a kukorica könnyű részecskéjét stb. A szó természetesen nem tudta kivonni magát a nagyon hasonló hangalakú, s ellentétességével is rokon jelentéskörbe tartozó *lajhár*, *lajha* analógiás hatása alól; ennek átsugárzása magyarázhatja a CzF.-nál és a MTsz.-ban — a többi jelentéstől meglehetősen elszigetelten — felbukkanó 'rest, tunya' jelentést. — A szó köznyelvi 'könnyelmű' jelentését a mondottak magyarázzák; a 'könnyű' fogalmának az emberi jellemre vonatkoztatása a legtöbb nyelvben hasonlóan történt: pl: német *leicht* 'könnyű' → *Leichtsinn* 'léhaság', orosz *лёгкий* : *легко* 'könnyű' → *легкомысленный* 'léha', olasz *leggero* 'könnyű' → *leggerezza* 'léhaság' stb.; vö. még *könyvelmű* (<: *könyű elméjű* ~ német *leichtsinnig*),

A szó nézetem szerint hangutánzó-hangfestő eredetű. „Töve” a lengeséget, könnyűséget, elfújhatóságot stb. kifejező *leh*- ~ *lih*- ~ *léh*- stb. hangsor, s így — ha talán nem is közvetlen etimológiai azonossággal — beletartozik a *liheg*, *lehel*; *libeg*, *lebeg*; *levegő*, *levél*; stb. szócsoportha. Ez a szócsalád rendkívül kiterjedt; a *léhá*-val közelebbi alaki és jelentésbeli rokonságot mutatnak többek között ezek a szavak: *lehincül* 'lengedez, lassan fúj (a szél)', *lehenda* 'lenge, könnyű, ritkás (szövet)', *léhende*, *léhendék* 'csekély

értékű holmi (ruha- és bútornemű), lim-lom', *lehendék, léhendék* 'lenge, könnyű, ritkás (szövet)', *léhóka, lévóka* 'kisebbsajta' (MTsz.) stb. — A hangutánzó-hangfestő szavak „képző”-jének leválasztásában általában nagyon óvatosan kell eljárunk (vö. MNy. L, 259). A *léha* ~ *liha* stb. szóvégi *a*-jának magyarázatában sem mehetünk biztosra, de az etimológia szempontjából különben sincs elsörendű jelentősége a „képző” kimutatásának. A vegyes hangrendűség miatt arra nehéz gondolni, hogy a *léha* ~ *liha* stb. *a*-ja azonos a melléknévi igenév képzőjével (vö. *csusza, hulla* stb.), s így a szó igenév, olyan, mint a vele közeli jelentésbeli rokonságban levő *lenge*.

Csak mint jellemző, de korántsem meglepő tényt említem, hogy például 'a kukorica-csutka könnyű részecskéje' jelentésű *léha* ~ *liha* stb. nagyszámú szinonimája kivétel nélkül hangutánzó-hangfestő eredetű szó: *pi, pihe, pihe, pili, póle, pölhe, pölhedék, pehel, pehely, pehej, pöhöl, pöhö, pejhite, hôle* stb. (a nyelvatlasz gyűjtéséből).

2. A fenti szófejtés körül eddig — úgy érzem — minden elég világos. Van azonban két olyan adat, amelyik fejtegetésemnek ellentmondani látszik. A NySz. a *léha* címszó alatt a PPB.¹-féle adathnál több évtizeddel korábbi két adatot közöl a szó 'deses; träge' jelentésére: Apoll. 3: „Mutatod magadat nem *léha*, hanem istenes szorgalmatosságu embernek lenni”; SzBodó: Kalm. 2: „Igy az elme néha oly setét és *léha*”. A *léha* jelentése valóban mindkettőben kétséget kizáróan 'rest, tunya, nehéz', s ez a tény látszólag nem keveset nyom a *lajha* ~ *lajhár*-ral való — főként jelentéstanilag gyenge lábon álló — azonosítás serpenyőjében.

A koraiságuknál és jelentéstani vonatkozásaiknál fogva is feltűnő adatoknak utánuk nézve azt tapasztaltam, hogy körülöttük némi homály van. Az „Apoll.” forrásjelzést a NySz. így magyarázza: „Apollonius chronicája. 1722.” Ez aligha lehet azonos mással, mint az Esler Márton nyomdájában először év nélkül; majd 1751-ben megjelent „Igen szép chronica Apollonius nevű király-fi...” című kis könyvecskével (1722-i kiadásáról nem tudok). E művet végigolvasva a jelzett adathnak nem bukkantam nyomára. E furcsaságra némi magyarázatul szolgál az a tény, hogy a szóban forgó forrásnak a NySz. számára való feldolgozója a nem éppen pontosságáról és betűhű másolási módjáról ismert KÖNNYE NÁNDOR volt. Az „Apoll. 3” jelzésű NySz.-beli adat tehát legalábbis fölötte gyanús, s a bizonyításban sem pro, sem contra föl nem használható.

A másik kérdéses adathnak sem volt könnyű nyomára bukkannom, mivel a NySz. az „SzBodó: Kalm.” jelzést a források jegyzékében, majd ennek pótlásaiban is elfelejtette megmagyarázni. Ez az adat korábbi az előbbinél (így a NySz. adatközlési sorrendje sem jó): [Szentmártoni Bodó János]: Az tisztos és nemes kalmaroknak ... ditsireti. Lőcse, 1690. (lapszámozás nélkül): „Igy az elme néha, Oly letét és *léha*, Bár légyen is jó főben: Mint hóld nap és tsillag, Egyaránt nem villag, Tudod minden időben, Elmédnek te fe hidgy, Ok-nélkül meg fe fzidgy, s' Reá érfz jövendőben”. Az adatot azért idéztem újra és nagyobb szövegekörnyezetben, hogy belőle két dolog világossá váljék: 1. a kérdéses mű próza formájában nyomtatott vers; 2. a szerző ügyel a jó rímekre, sőt ezek kedvéért egyrészt a mondat értelme, másrészt egyes szavak hangalakja tekintetében hajlandó némi erőszakot is tenni. Az egész művecskében végig tapasztalhatjuk, hogy a rímek gyakran irányítják a mondanivalót, s a szavak a rímekben a szokásostól, illetőleg a szerzőnél egyébként használttól eltérő hangalakot, helyesírást kapnak: *foldoztat* — *meg-lyukadoztat* 'kilyukadozottat', *adnak* — *vadnak* (egyébként mindig *vannak*), *Kassára* — *vására* 'vásárra', *atlaz* — *adtz* 'adsz', *út* — *fút* 'fut', *szalma* — *Palma* 'pálma'; a közölt mondatban is: *tsillag* — *villag* 'villog' (egyébként sohasem *a*-zó); stb. — Az a gyanúm, ilyesféle a *néha* — *léha* rímpár is; lehet, hogy a *lajha* tudatos átalakítása a rím kedvéért; lehet, hogy csupán a két hasonló hangalakú szó tudattalan összetévesztése; de persze az sincs kizárva, hogy a *lajha* későbbi, szórványos jelentésátzugárzásának igen korai megnyilvánulásával van dolgunk. Annyi mindenesetre valószínűnek látszik,

hogy ha ez adatok kapcsolatban is vannak esetleg a tőlünk vizsgált *léhá*-val, annak nem eredeti jelentését tükrözik. — A SzófSz. tehát aligha követett el nagyobb hibát, amikor — akarva vagy akaratlanul — nem ezeknek a NySz.-beli adatoknak az alapján jelöli ki a *léha* első előfordulását, bár egy következő kiadásban az „1784. SzD.” jelzést így is föl kell majd cserélni az „1767. PPB.” jelzéssel.

BENKŐ LORÁND

Herjó. SIMON GYÖRGYI a Pais-Emlékkönyv 195—9. lapján foglalkozik a *herjó* madárnévvel, s megállapítja róla, hogy eredetileg sólyomféle ragadozó madár volt, és nem fogoly, ahogy MA., PP. és a későbbi szótárak alapján a NySz. is értelmezi. Ennek a bizonyításnak a támogatására közlök egy eddig ismeretlen adatot az Érsekújvári Kódexből. A kódex 114. lapján a húsvéti prédikációban a sátánfejedelem és a pokol beszélgetését találjuk. A sátán felszólítja a poklot, készüljön a halott Krisztus befogadására. A pokol tiltakozik az ellen, hogy Krisztust odahozzák, mert így is már sok halottat kiragadott a pokolból. „Merth hogy hallottham vona az ő paranczolattyanak zawath mykoron lazart ky hywa Azonnal megh rettenek Es mynden ereym en welem ezwe meg haborodanak merth nem[nem] Tharthatok megh lazarth De my keppen egy hamarya heryo a zonnal fel zekellek Es nagy hamarsaghal kywe meene”. A NySz. ezt az idézetet *herjó* címszó alatt egyáltalán nem közli, csak a *hamarja* címszónál találjuk meg erősen megcsonkítva: „Egy *hamarya* heryo azonnal fel zekellek es nagy hamarsaghal kywe meene”. A kifejezés hasonlat jellege így elvész, úgy tűnik fel, mintha a *herjó* a *felszökellék* és *kimene* állítmányok alánya volna, pedig csak egy közbeékelte hiányos hasonlító mellékmondat, s itt a tulajdonképpeni alány a *Lázár*. A hosszasan ismertetett szövegkörnyezetből derül ki, hogy itt egy erős szakos és sebes röpítő madárhoz hasonlítja a kódex a lelket, amely — az általános szokás ellenére — kiszabadul a pokolból. A pokolból a mennyországba való fel szállás egyben azt is sugallja nekünk, hogy nagyon magasra emelkedő madár lebegett az író szeme előtt. Mindezek a tulajdonságok egyértelműen ragadozó madárra, sólyomfélére vallanak inkább, mint a nehézkes fogolyra. A kódexbeli példa tartalmi magva: a 'valaki markából való erőszakos kiszabadulás' Zrínyi előtt is a sólyom képét idézi fel: Zrínyi I, 33: „Ha az ember fogdosny akará, mint az sebes sólyom, mikor kél szárnyára”; vö. még TörtT.² I, 345: „Világ öröme változó, elrepül mint sebes ráró” (mindkét idézet a NySz.-ből). A *fogoly* ilyen természetű hasonlatokban nem szokott szerepelni.

Érdekes egybehangzás az, hogy a *herjó* bihari tájszó, az Érsekújvári Kódexről pedig azt sejtí VOLF GYÖRGY, hogy Nagyváradon másolták (Nytár IX. Előszó XXI. l.). Meg kell jegyezni azonban azt, hogy a Jordánszky-kódexet — amelyben a másik kódexbeli adat található a *herjó*-ra —, délnyugat dunántúli nyelvjárásának tartják (RMNy. V. Előszó XI; VEINSTEIN-HEVESS KORNÉL: Nyr. XXIII—XXIV.).

BERRÁR JOLÁN

Cinterem. 1. A GOMBOCZ—MELICH-féle Etymologiai Szótár egyszersmindenkora meghatározta sokezer más szóval a *cinterem* szó jelentését is. Pontosan és félreérthetetlenül. A *cinterem* a latin *coemeterium* megmagyarosodott formája, s jelentése: 'temető, a régi templomokat övező, rendszerint fallal körülkerített sírkert'.

Annál különösebb, hogy újabb szómagyarázatokban (nevezetesen egy némely Mikszáth-kiadásban) ismét kísértének e szó félreértéséből származó „értelmezések”.

Két adalékkal kívánom kiegészíteni a GOMBOCZ-féle magyarázatot. (Biztosan állíthatom, hogy a két nagynevű szerző közül GOMBOCZ ZOLTÁN írta meg e címszó feje-

zetét, mert annak idején mindkettőjüknek tanítványa voltam, s előadásaikról készített jegyzeteimet — ahol megvannak GOMBOCZ fejtegetései is a *cinterem*-ről — mindmáig megőriztem.)

2. A *cinterem* címszónál — mint e szó egyik helytelen alkalmazójára — többek között K i s s J ó z s e f r e is utal GOMBOCZ, szószerint így: „várnak, kastélynek díszterme (félreértésből keletkezett jelentés, vö. pl. Kiss Józsefnél)”. Közlebbi forrás-megjelölést nem ad.

Hol használja Kiss József a *cinterem* kifejezést? Összes Kőlteményei tüzetes átolvasása nem vezet eredményre. Tévedett tehát GOMBOCZ? Nem, nem tévedett! Kiss József egyik legismertebb költeményére, a „Gedővár asszonya” című balladára utal, anélkül, hogy ezt megnevezné. — Dehát ebben a költeményben sem fordul elő a *cinterem* kifejezés! — tiltakozik az olvasó, kezében tartva Kiss József összes verseinek bármelyik kiadását. Nem bizony, mert GOMBOCZ e költeménynek nem mai, módosított szövegére hivatkozik, hanem legelső közlésére!

A vers a Képes Családi Lapok című hetilap 1882. július 30-i számában (IV. évf. 44. sz. 699–700) jelent meg először.

Gedővár asszonya, a kockán eljátszott felcség, felszólítja a nyertes füleki grófot: vívjon meg érte:

Nyerj meg újra!... Próbáld!... Fönn a *cinteremben*...
Kockánk a kard éle... életre, halálra...
Lesz, ki értem megví, lovag, bizonyára.

Kiss József — nem ismerve a szó latin eredetijét, sem temetőink ősi elnevezését — két szó összetételének tartotta a *cinterem*-et, amely valami *f e g y v e r - t e r e m* képzetét támasztotta benne. Ballada-hősei azért vívnak meg „fönn” (valahol az emeleten) a *cinterem*-ben, amelynek „oszlopos csarnok”-szerű téves értelmezését egy későbbi versszak külön is hangsúlyozza:

Vörös fáklyafénynél fekete lovagok
Lomha árnya nyirkos falakon kavargok,
Visszhangos folyosón kopognak, kocognak,
Oszlopos csarnokban némán sorakoznak.

A párviadal tanúi tehát a költő elképzelése szerint: az „oszlopos csarnok”-nak vélt *cinterem*-ben sorakoznak fel...

Kiss József balladája mindjárt első közlése után országsszerte ismertté vált. Mindenfelé szavalták, s így hamar feltűnt a patinás szó helytelen alkalmazása. A figyelmeztetésekre a költő sietve helyesbítette tévedését, s verseinek kötetbe foglalt gyűjteményeibe már a következő javított szöveg került:

Nyerj meg újra!... Próbáld!... Fönn a *várteremben*...

Javítása döntően bizonyítja, hogy a *cinterem* szóval eredetileg is *vártermet* akart kifejezni.

3. Az EtSz. nem említi a *cinterem* téves használatának egy másik nevezetes irodalmi példáját, amely M i k s z á t h K á l m á n „Galamb a kalitkában” című kisregényében található, melynek első közlése 1891.

E hiányosság magyarázata az lehet, hogy a szerzők elsősorban a nyelvtudományi kiadványok példatárait dolgozták fel, s magukat az irodalmi forrásokat nem mindig aknázták ki közvetlenül. Így például Mikszáth ugyan ezen regényéből az *akarnok* = *stréber* szó magyarázata beikerült a szótárba, minthogy ezt maga MIKSZÁTH

is fölvette abba a szó- és szólásmagyarázat-gyűjteményébe, amelyben saját szóalkotásait tette közzé a Magyar Nyelv 1909. évfolyamában (78), bizonyára a MNy. egyik szerkesztőjének, Szily Kálmán akadémiai főtitkárnak felkérésére. Ugyanekkor azonban nem vette fel szójegyzékébe a *cinterem*-et, mint olyan kifejezést, amelyet ő az eredeti jelentéstől eltérő, szokatlan értelemben használ.

A „Galamb a kalitkában” című kisregény két rokon meséjű elbeszélésből áll. Az első elbeszélés: a középkori „eszményi” barátság tükörképe, míg a második elbeszélés ennek visszája: a XIX. század végi „akarnokok” és szélhámosok „barátsága”. — Az első elbeszélés tárgyát Mikszáth Haller János „Hármas históriájá”-ból, annak „Jeles példabeszédek” című középső részéből, vagyis a Gesta Romanorumból merítette. Forrása a „CLXXI. Rész”, amelynek címe: „A jó barátságról: és hogy az igazság megszabadít a haláltól.” — A történet két nagylelkű jóbarátról szól. Az egyik (Albertus) tönkremenve Nápolyból Veronába gyalogol, hogy a másiktól (Balduintól) segítséget kérjen. Útközben, éjszaka egy temetőben tér pihenőre (akárcsak a Budára igyekvő Toldi Miklós!). Itt mutatja be Mikszáth a maga szokatlan *cinterem*-ét (Jubileumi kiad. 1910. 16–20. l. Kiemelések tőlem!): „Albertus a város szélénél volt, éppen a temető mellett. A sírhalmok és kőkeresztek erdeje közt egy *bádogjedelű kupola* állt — a *cinterem*. A sírvermek előszobája. Albertusnak saját szerű vágya támadt, hogy a *cinterembe* menjen s ott az árnyékban ledöljön egy kiesit, fáradt testét megpihentetni . . . Albertus *benyitott a cinterembe, az ajtó nem volt kulccsal csukva*, csak betéve; *bent a teremben* négy-öt ravatal állt üresen . . . Jó hús volt odabent, a két szemközti ablak nyitva, a levegő szabadon járt ki s be. Egész jó hely ez. A kimerült ember föltápáskodott egy ravatalra s végignyújtózott rajta . . .” stb. A fáradt vándor nyugalmát azonban csakhamar különös dolgok zavarják meg. A „*cinterem*” egyik ablakán beugrik valaki, majd a kísértetnek vélt Albertus szavától megrémülve kiugrik a másik ablakon. De kis idő múlva mindkét ablakon újabb alakok ugranak be: rendőrök, akik letartóztatják a jámbor Albertust. az imént be- s kiugráló rablógyilkos helyett . . . stb.

Mikszáth tehát a *cinterem*-et afféle „bádog-kupolás” épületnek gondolta, amely, ha történetesen üresen áll, esőndes pihenő helyet nyújthat a szegény vándoroknak . . . Egy jegyzetben ömaga megjegyzi, hogy: „E *cinterem*-jelenet magját s egyáltalában ez első beszéde egy részének némi vázát Haller Hármas könyvéből” merítette.

Haller János átdolgozásában valóban előfordul a *cinterem*, de eredeti, helyes jelentésében: mint „temető”. Íme, a *cinterem*-jelenet Hallernél: „. . . De estvének idején, minthogy szolgál nélkül, rongyos is volt, szegényenli a házhoz bémenni, gondolván, hogy meg sem isméri a setétben a baráttya, mivel nem olyan állapottal vagyon, mely fényesen látta valaha: ahoképest mégyen a *czinterembe*, és midőn az éjtszakát ott töltené, kinéz a *czinterem* ajtaján; hát az útzán két ember veszekedik, és egyik a másikat megöli: kire-nézve a gyilkos megfutamodik, mégyen a *czinterembe*, de más-felől a *czinteremből* is kiszalad. Azután tsakhamar kiáltás indul a városon, keresik és kérdezik a gyilkost . . .” Stb.

Mikszáthot is, akárcsak Kiss Józsefet, az tévesztette meg, hogy a *cinterem*-et összetett szónak vélte, s ez „összetétel” második tagja valamiféle terem (itt: ravatalozó terem) képzetét keltette. Tévedését az is támogatta, hogy Haller János a *cinterem* kapuját „a *czinterem* ajtajá”-nak nevezi, amelyen át hőse kinéz az utcára. A vándor valóban csak a *cinterem* ajtaján (kapuján) nézhetett ki, mert a *cinteremek* rendszerint magas kőfallal voltak körülveve . . .

Mikszáth aztán az ajtóhoz mindjárt két ablakot is képzelt, továbbá ravatalozó emelvényeket, s tetejébe egy bádogkupolát. Leírását híven követte az 1892. évi első kötetkiadás egyik rajzolója, Goró Lajos is, akinek *cinterem*-illusztrációja a 38. lapon ilyen kupolás-ajtós-ablakos épületet mutat.

Föltehető, hogy Mikszáthot helytelen irodalmi példák is befolyásolhatták a *cinterem* téves értelmezésében. Forgathatta pl. KUNOSS ENDRE Szófüzérjét (Pest, 1834.), amelynek 14. lapján ez a hibás magyarázat olvasható: „*Czinterem* – sírbolt [!]; die Grabstätte.”¹

Nyelvtudományi szakirodalmunk eddig nem vette figyelembe egyik legnagyobb írónknak ezt a szokatlan, egyedül álló *cinterem*-értelmezését.

RUBINYI MÓZES „Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve” című munkájában (1910.) bőséges gyűjteményét adja Mikszáth sajátos kifejezéseinek, így a 122. lapon a *cinterem* ez egyszeri előfordulását is megemlíti. De nem tisztázza e szokatlan szóhasználat kérdését, sőt ezt mintegy szabályosnak minősíti azzal a megjegyzéssel, hogy: „A nép néhol [!] a templom udvarát, tehát a temetőt magát nevezi így.” A „Galamb a kalitkában” legújabb kiadásában pedig (Mikszáth Kálmán: Kisregények. I. köt. 1954.) még inkább megerősíti Mikszáth téves értelmezését e szómagyarázatával (510): „*cinterem* – temetői halottas-terem [!], temető-, templomudvar.” – Ezek a magyarázatok lehetőséget nyitnak arra, hogy a tájékozatlan közönség általánosítson egy olyan hibás értelmezést, amely egész irodalmunkban egyetlenegyszer, csak itt fordul elő!

Ismételjük tehát, hogy a *cinterem* szó egyedül helyes értelmezését – a XIX. században felbukkant téves felfogásokat hangtani és jelentéstani érvekkel egyaránt megcáfolva – GOMBOCZ ZOLTÁN egyszersmindenkorra megvilágosította! Az ő munkásságának tisztelete indított fenti adalékaim közlésére.

3. Szótáraink egybehangzó tanúsága szerint a *cinterem* jelentéséről a XIX. századig semmiféle ingadozás és bizonytalanság nem mutatkozott.

Első említésétől (JókK. 104) kezdve a kódexírók, prédikátorok, tudósok egész sorában azonos értelmű följegyzéseket hagyott reánk a XVIII. század végéig. Csak a XIX. században jelentkeznek azok a téves magyarázatok, amelyek szerint e kifejezés népetimológias alakulás a *terem* szó hatása alatt. Ezeket a romantikus elgondolásokat RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN meggyőző érvekkel utasította vissza (MNy. IV, 37–8), s GOMBOCZ ZOLTÁN végleg megcáfolta. Fölösleges tehát ezekhez újból visszatérni.

Szótárirrodalmunk egyöntetűen jegyzi fel azt is, hogy a *cinterem* szó, eredeti jelentésével, mindmáig él az erdélyi magyarság körében. A MTsz. és NyK. XXXI, 365–423 Szilágy és Szatmár megyétől Kolozsváron át egészen a Székelyföldre és a hétfalusi csángó telepekig felsorolja, illetőleg ismerteti a *cinterem* vagy *cintorom* szóhasználatát és azonos jelentését: 'a templom körül levő temető', 'a templom és a kerítés közötti tér', 'a templom udvara'.

Hadd egészítsem ki a nyelvjárások e gazdag példatárát egy sor irodalmi példával is. Nem véletlen, hogy ez újabb tanúságtevők is mind erdélyiek.

1. Haller János: Hármias Isteria (1695.). L. fentebb. – 2. PÁPAI PÁRIZ FERENC, Dictionarium Hungarico-Latinum. (1708. 244); „*Tzinterem*: Coemeterium.” – 3. Mikes Kelemen: Törökországi Levelek. XLIII. (1722.) Pestisjárvány idején inti nénjét: „Édes oldal tsontból való Néném, arra vigyázzon kéd, hogy a tsont egészséges legyen, és *tzinterembe* ne vigyék.” – 4. Kriza János: Vadrózsák (1863. I. köt. 386. sz.): a „Kocsomai párbeszéd”-ben: „*Nő*: De ha így élsz, koporsód . . . Nem kíséri el a pap . . . Nem kell hát a *cinterem*? *Férj*: Nem, mert ott bor nem terem.” Az erdélyi nyelvérzék annyira természetesnek tartja a *cinterem*-nek 'temető' jelentését, hogy Kriza a kötethez csatolt tájszótárában nem is magyarázza e szót. – 5. CSÁSZÁR KÁROLY, Az erdélyi cin-

¹ Mikszáth Kálmán összes műveinek az idén megindult kritikai kiadása feltárja, hogy – az eddigi köztudattal szemben – aránylag milyen sok könyv fordult meg az író kezén. Tudjuk: előszeretettel lapozgatta a XVI–XVIII. századi historikusokat; ugyanígy szívesen belelapozott a XIX. századi nyelvészkedő munkákba is.

terem: Pásztortűz 1939: 457–62. Cikk a kolozsvári Házsongárdi-temető író-halottairól. — Még egy személyes jellegű adat is: Szülővárosomban, Fogarason „a mi utcánkat” (a gimnázium utcáját) a tágas *Cinterem* sikátora köti össze a főutcával. Ebben a régi (XVII. századi) református templom körül elterülő, magas fallal körülvett temetőkertben nyugszik többek között az emlékiró Árva Bethlen Kata is, Bod Péter epigrammájával sírkövén . . .

S befejezésül — utolsó bizonyítéknak, hogy a *cinterem* nem 'terem', hanem 'temető' — egy szállóige BALLAGI MÓR gyűjteményéből (Magyar példabeszédek, közmondások és szólárások. 1850. 70): „*Cinterem-virág veri a fejét*” (= ősz már, nem sokáig él!)

BISZTRAY GYULA,

Herdál. 1. *Herdál, elherdál* szavunk 'pocsékol, tékozol', illetőleg 'elpocsékol eltékozol' jelentésben ma egyaránt ismeretes az irodalmi és köznyelvben, valamint a nyelvjárásokban.

Eddig ismert legkorábbi adatunk a szóra Stánics Mihálynál bukkan fel 1847-ben¹: „a kölcsön vett pénzt már hiábavalóságokra *elherdálja*” (Hunnia függetlensége. Előszó X). Majd 1849-ben, Sárosi Gy.: Aranytrombita 11: „Nem számolt a pénzről, mert *elherdálta*”. A század utolsó negyedében már elég sűrűn találkozunk vele különböző irodalmi művekben: 1880–1881: „annyi pénzt *elherdál* a tekintetes úr ezen az úton, a mennyiért három ilyen úrfit lehetne készen venni” (Jókai: Akik kétszer halnak meg. Nemz. kiad. LXII, 89); 1883: „Jaj, hogy *elherdálom* itt az időt, pedig . . .” (Almásy T.: A milimári 35); 1895: „*elherdálta*, amit keresett, s azt tartotta, hogy utána az özönvíz” (Ambrus Z.: Ninive 137); 1896: „Amit mi *elherdáltunk*, én és bátyáid, neked kell visszaszerezned” (Mikszáth: Katángy 22); stb.

Szótárirodalmunkban először BALLAGMÁL jelentkezik szavunk 1857-ben a 'verthun, verschwenden', vagyis a mai jelentésben. Időben az ezután következő adat CzF.-nál található: „*herdál* (her-da-al) áth. m. herdál-t. Átv. és gúnyos ért. am. vagyónát mintegy koptatva, riszálva elvesztegeti, elpazarolja, vagy szeleburdi könnyelműek módjára elszórja. Vö. *herdel* és *herde-hurdi*.” 1869-ben JOSEF LOOS szótárában: *herdál* 'verschwenden'. Tájszóként feltüntetve hasonló jelentésben találjuk BALLAGI későbbi szótáraiban is.

2. A szó első magyarázójának CzF.-t tekinthetjük, minthogy a szócikk után vö.-vel utal a *herdel* és *herde-hurdi* szavakra. A SzófSz. hangulatfestő szónak véli, és — némiképpen CzF.-hoz hasonlóan — egy tájnyelvi *herde* 'szaporán beszélő; szeles, kapkodó', *herde-hurdi* 'hebeburgya' szóval veti egybe.

Szavunk nyelvjárási eredetét fent említett szótáraink kétségtelenül tanúsítják, de éppen a *herde* szóval való összekapcsolásának részint alaki, részint jelentéstani nehézségei vannak.

A *herde* melléknév² -l igeképzős származékként *herdel*, esetleg *herdel* alakot váránk. Ez utóbbit meg is találjuk régi szótárainkban (vö. KIRÁLYFÖLDY, CzF., BALLAGI, Tsz.) és a nyelvjárásokban (vö. MTsz., ÚjMTsz.) egyaránt; 'tompá késsel kenyeret rendetlenül vagdos, nyiszál' jelentését tekintve azonban ez sem a *herdál*, sem a *herde* szavakkal nem fűgget össze.

¹ Az irodalomból idézett valamennyi adat a készülő Nagyszótár gyűjtéséből való.

² Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *herde* önmagában csak BALLAGINÁL fordul elő (1881.) 'hadarva beszélő, szeleskedve cselekvő' jelentésben, de ő is közli a *herde-hurdi* 'der Windbeutel' alakot. Minthogy azonban minden más szótárban csak ikerített változatokat találunk (vö.: SÁNDOR ISTVÁN, Told.; KR.; KIRÁLYFÖLDY; Tsz.; MTsz.; ÚjMTsz.), nem lehetetlen, hogy a *herde* BALLAGI önkényes elvonása a *herde-hurdi*, *herde-berde*, *herde-burdi* stb. 'szeles, szeleburdi' ikerítésekből.

A *herde*: *herdál* összetartozásának azonban az alaktani nehézségeken kívül bizonyos jelentéstani meggondolások is ellene mondanak. Az kétségtelen, hogy aki a vagyont herdálja, sőt elherdálja, nem lehet nagyon megfontolt vagy komoly ember, de nem is feltétlenül hebehurgya. Ami pedig magát a herdálás, elherdálás folyamatát illeti, ebbe éppen nem vagy csak alig érezhetjük a kapkodás, szélesség, hebehurgyaság vagy herdeburdiság képzetét. Ellenkezőleg, vagyont herdálni, elherdálni lézamosabb időn át, éveken, sőt — a vagyon nagyságától függően — évtizedeken keresztül is lehet. Vagyis az alapszónak éppen az uralkodó képzete a származékszóban egyáltalán nem vagy csak esetlegesen van meg. A két szó összekapcsolása tehát jelentéstanilag sem megokolt.

3. Az alábbiakban megkísérlem a szó másféle magyarázatát. A MTsz.-ban a *hord* ige származékai közt találjuk a következő adatot: *el-hordál* 'elhordogat, elhurcol': „A rossz gazdasszony a háztól mindent *elhordál*". Az adat és a példamondat KASSAI-tól való, aki szerint „Nógrádi szó Sipekenn". Az *elhordál* és *elherdál* közötti összefüggés első pillanatban szembeötlő. Ezt észrevette már SZINNYEI is: az *el-hordál* szócikk után vö.-vel utal az *elherdál*-ra. Hogy mi lehetett az elgondolása a két szó kapcsolatára vonatkozólag, arra az alábbiakból következtethetünk. Ha két vagy több, külön címszóként szereplő szó összetartozását valószínűnek vagy lehetségesnek véli, mindegyik szócikk után külön utal a másikra. Például *duvad* . . . (vö. *guvad*, *kuwad*) ~ *guvad*, *kuwad* . . . (vö. *duvad*), *görgő* . . . (vö. *gurgó*) ~ *gurgó* . . . (vö. *görgő*), *gordon* . . . (vö. *gurda*, *gurdancs*) ~ *gurda* . . . (vö. *gordon*, *gudancs*), *kótyagos* . . . (vö. *kotyogós*) ~ *kotyogós* . . . (vö. *kótyagos*) stb. Az *elhordál* után utal az *el-herdál*-ra, itt viszont az *el-hergel* 'elhány, -vet, elemézt, elsínkőfál, elprédál, elpusztít, elveszt' szóra. Az *el-hergel*-nél pedig visszautal az *el-herdál*-ra. Összetartozónak véli tehát az *elherdál* és *elhergel* szavakat, az *elhordál*-t pedig alkalmasint az *elherdál* valamilyen — esetleg hasonulással keletkezett — változatának tartja.

Véleményem szerint SZINNYEI nem helyesen látta a három szó összefüggését. A *herdál* ~ *hergel* etimológiai kapcsolata — bár jelentéstanilag éppen elképzelhető, vö. „Vagyont *elhergelte*" Szatmár m. Nagybánya (MTsz.) — még kevésbé valószínű a *herde* ~ *herdál* összetartozásánál. A *herdál* ~ *hordál* közti viszony pedig éppen fordított: nem a *herdál*-ból alakult a *hordál*, hanem ez utóbbinak elhasonulással keletkezett változata. A szó hangalakjának megváltozását jelentésváltozás követte, s az így keletkezett új szó elszigetelődött a vele etimológiailag azonos szócsaládtól. (Hasonló jelenségre vö. *hurcol*: SzófSz.) Hogy *herdál*, *elherdál* szavunknak ezt a magyarázatát elfogadhatóvá tehesük, ahhoz egyrészt bizonyítanunk, de legalábbis valószínűsíteniünk kell a *hordál* ige meglétét, másrészt igazolnunk a *hordál* > *herdál* változás lehetőségét.

Ismeretes, hogy az -l gyakorító képző megnyúlt tövéghangzós -ál, -él változata előfordul a köznyelvben is: *dobál*, *ugrál*, *vetél* stb. (vö. D. BARTHA KATALIN, A szóképzés története 16. Egyetemi jegyzet. 1954.), de a nyelvjárásokban éppen gyakori: *járál* Kiskunhalas, Palócság (MTsz.), *rugál* Baranya m. (uo.), *háláól*, *szokaól*, *menél* stb. Szlavónia (MNyj. I, 36) stb. Igen könnyen elképzelhető tehát a *hord* ige nek is egy nyelvjárási *hordál* származéka.

Ez a *hordál* jelentkezik KASSAINál (II, 445) — innen idézi SZINNYEI is —, CzF.-nál, valamint BALLAGI Teljszót.-ában 'hordogat' jelentéssel. KASSAI és CzF. Nógrád megyéből közlik, BALLAGI — hely nélkül ugyan — szintén tájszónak tünteti fel. Több adatot sem szótárainkban, sem a nyelvjárásokban nem találtam, de a szó meglétének ez a három adat is elegendő bizonyítéka lehetne, ha nem kellene valószínűnek tartanunk, hogy CzF. és BALLAGI adataikat KASSAITól veszik, s ez a három adat végső soron csak egy, a KASSAIÉ. Azt azonban nem vonhatjuk kétségbe részint a szó előfordulási helyének pontos megjelölése („Nógrádi szó Sipekenn"), részint az idézett példamondat („A' rossz

gazd'aszszony a ' háztól mindent *elhordál'*) miatt, hogy KASSAI valóban létező, élő — ha csak egy nyelvjárásban is élő — adatot közöl. S ezért úgy vélem, bármennyire is megokolt az óvatosság az egy adattal szemben, erre az igazoltan, de legalább is valószínűsíthetően létező adatra is építhetünk, ha meggondoljuk egyrészt azt, hogy adatunk tájnyelvi adat, mely fel nem jegyzetten ma is élhet a nyelvjárásokban, másrészt, hogy újabb adatok bármikor felbukkanhatnak. Lehetséges azonban, hogy ez egy adatot a jövőben sem tudjuk újabbakkal megszerezni, mert a szó kihalt. A *hord* igének ugyanis számos gyakorító képzős származékát ismerjük mind ma: *hordoz*, *hordogat*, *hordozgat*; *hordóskodik* (Szlavónia: MTsz.), mind a régiségben: *hordozdogalom*, *hordozgalom* (MA.) stb. Könnyen elképzelhető tehát, hogy ugyanazon igének több azonos vagy legalább nagyjából azonos jelentésű gyakorító képzős származéka közül az egyik, jelen esetben a *hordál*, feleslegessé válik és kipusztul. — Ezek alapján úgy vélem, a *hordál* ige meglétében nincs okunk kételkedni.

Ami a *hordál* > *hördál* változást illeti, ez nyilvánvalóan a köznyelvben sem ritka (vö. *gyertya*, *hernyó*), de a nyelvjárásokban különösen gyakori elhasonulás eredménye. Erre nem kívánok részletesebben kitérni, de idézek néhány olyan példát, amelyek támogatják a szavunkban bekövetkezett *o* > *ë* változás lehetőségét.

Ismeretes, hogy két vagy több tagú, velaris hangrendű szavaink általában első, de nem ritkán hangsúlytalan második szótagbeli magánhangzója *ë*-vé válik. Ez a változás bekövetkezhetik különféle velaris magánhangzók esetében: hangsúlytalan szótagbeli *ú* — *o* > *ú* — *ë*: *bútor* > *bütër*¹ (Palócság, Gömör m.); hangsúlyos szótagbeli *o* — *o*: > *ë* — *o*: 1227: *Fortunad* > 1428: *Ferthonadfalua* (PAIS: MNy. XXIX, 299); *o* — *ó* > *ë* — *ó*: *próbál* > *poróbál* (Répce mell., Veszprém m., Udvarhely Keresztúr vid., Gyergyószentmiklós) > *toróbál* (Vas m. Répceszentgyörgy, Udvarhely m., Kiskunfélegyháza) > *töróbál* (Hont m. Ipolyság); *a* — *á* > *ë* — *á*: *barát* > *bërát* (Vas m. Őrség), *barázda* > *bërázda* (Pápa mell., Zala m. Kővágóórs, Révfülöp) > *berázda* (Dunántúl), *garád* > *gerád* (Debrecen), *kantár* > *këntár* (Háromszék m.); stb. Valószínűleg ide sorolhatók még: *dara* > *dëra* (Nagykunság, Tiszadob), *gyatra* > *gyëtra* (Félegyháza) stb. (vö.: GOMBOCZ: MNy. XVI, 3; HORGER: Nyr. XXXVI, 412); *ö* — *á* > *ë* — *á*: *tornác* > *tërnác* (Győr m. Szigetköz), *csordás* > *csërdás* (Vas m. Őrség) ~ *cserdás* (Göcsej), *ortyán* > *ërtyán* 'ördög' (Fertő mell.), *porvál* > *përványi* 'pirongat' (Veszprém m. Csetény); stb. Minden bizonnyal ide tartoznak még: *csorba* > *csërba* (Palócság, Esztergom m., Hont m. stb.) ~ *cserba* (Rimaszombat), *csoda* > *csëda* (Őrség, Göcsej, Hetés, Dobronak, Zala m.) stb. (vö. GOMBOCZ és HORGER: i. h.).

A példák számát még jócskán növelhetnők, de ennyi is elég annak a megállapítására, hogy az elhasonulás leggyakrabban *a* — *á*, valamint *o* — *á* hangokat tartalmazó szavakban és — az esetek túlnyomó többségét tekintve — *r* előtt következett be (vö.: HORGER: Nyr. XXXVI, 412; WICHMANN: Nyr. XXXVII, 197).

Nem ennek a dolgotnak a feladata eldönteni azt, hogy az ide vonatkozó példákban az elhasonulás okát a következő szótagbeli *á* (de vö. *bútor* > *bütër*), vagy az elhasonult magánhangzót követő *r* (de vö. *gyatra* > *gyëtra*, *csoda* > *csëda*, *kantár* > *këntár* stb.) hatásában keressük-e, esetleg engedjük meg, hogy mindkettőnek volt szerepe az elhasonulás megindításában és lefolyásában. (Mindhárom nézetet l. bővebben HORGER: Nyr. XXXVI, 412–3.) A mi szempontunkból csak az a lényeges, hogy a *hordál* > *hördál* esetében adva vannak a kellő fonetikai feltételek, s ezért az *o* > *ë* elhasonulást biztosnak, bizonyítottanak tekinthetjük.

Főlegesen sok szót vesztegetnünk a *hordál* > *hördál* jelentésbeli összefüggésének, jelentésváltozásának magyarázatára. Aki a rossz gazdasszonyhoz hasznlóan házától

¹ A tájnyelvi adatok a MTsz.-ből valók.

mindenét elhordogatja, *elhordálja*, az lassanként egész vagyonát — pénzét, földjét, ingóságait — eltékozolja, elpocsékolja, vagyis *elherdálja*.

P. HIDVÉGI ANDREA

Gyepű, gyep. A közelmúltban MIKESY SÁNDOR foglalkozott *gyepű* és *gyep* szavunk jelentésével (MNy. LI, 312—8). Fejtegetéseihez most mindössze néhány megjegyzést, kiegészítést szeretnék fűzni. A két szó etimológiáját MIKESY részletesen nem tárgyalja ugyan, de lehetségesnek tartja, hogy a *gyep* „elvonás lehet a *Gyepel* 'Gyepüntúl', *gyepüs* ~ *gyepös*, *gyepüt* ~ *gyepöt*, *gyepöl*, *gyepüz* stb. alakokból” (i. m. 317), s mindkettőt végeredményben eredetibb **gyapëu*-ból származtatja. A fenti két szó él a felsőöri nyelvjárásban is földrajzi névként: *Dzsepüökk*,¹ *Dzsöp* (IMRE SAMU: MNy. II, 63). A *dzsöp* 'Rasen' jelentésben közsökként is használatos. A mai *Dzsepüökk* alakban minden valószínűség szerint a többes szám -k jelét kereshetjük.

A) A két szó etimológiájával én sem kívánok foglalkozni, az eddigiekből jobb megfejtést — vagy akár csak feltevést is — nem tudnék adni. MIKESY magyarázatát — a *gyep*-nek a *gyepű*-ből elvonás útján való származtatását — nem tartom ugyan eleve lehetetlennek, de bizonyos hangtani nehézségek miatt — amikre részben ő maga is céloz (i. h. 318) — teljes mértékben bizonyítottnak sem. A *gyepű* szó — mint MIKESY (i. h. 316) is megjegyzi — nyelvjárásaink többségében hosszú végmagánhangzós alakban él. Hosszú végmagánhangzós alakra utal a mai felsőöri *Dzsepüökk* földrajzi név is.² A *gyepüt* ~ *gyepöt*, *gyepük* ~ *gyepök* stb. alakokból azonban a *gyep* elvonása valószínűtlen. Nem nagyon valószínű az elvonás még a rövid magánhangzós *gyepüt*, *gyepük* stb. alakokból sem. Egyébként is a *gyep* szóra már a XIII. század végéről van adatunk, s kétes, hogy ebben a korban *ü* > *ü* rövidülés volt-e nyelvünkben (vö. BÁRCZI, Hangtört. 108). Arra már inkább gondolhatnánk, hogy az elvonás esetleg a *Gyepel* szóból történt. Ennek is ellene mond azonban a két felsőöri adatban mutatkozó *e* ~ *ö* megfelelés.

B) A két szó eredeti jelentése MIKESY szerint — 'sövény' volt (i. m. 317). Ezt a véleményt nagyon valószínűnek tartom, s azt a két felsőöri adat alapján csak meg szeretném erősíteni. MIKESY ezt írja: „A *gyepű* eredeti jelentése szerintem — mint mások szerint is — 'sövény' lehetett, tehát semmi esetre sem 'fatorlasz, földhányás' stb., ilyen jelentések csak a későbbi 'határ'-ból fejlődhettek. Sövény, amelyet egyrészt mestersegesen: állandó visszavágással kényszerítettek erre a feladatra, másrészt kökény- és hasonló bokrokból állott, amik maguktól is alkalmasak akadályképzésre” (i. m. 317). Ezt a megjegyzést mindössze annyival szeretném kiegészíteni, hogy a *gyepű* még inkább áthatolhatatlan akadályt jelentett, ha területe mocsaras is volt. Mindkét felsőöri földrajzi név ugyanis ilyen határrészt jelöl. A *Dzsepüökk* a falutól nyugatra-délnyugatra terül el a Pinka folyó jobb partja és a Pinkától kb. 500 méterre, azzal párhuzamosan húzóó *Sürüő* nevű dombvonulat között. Ennek a területnek egy kisebb része még ma is áthatolhatatlan, fűzfabokrokkal sűrűn benőtt ingoványos terület, s határnégyűjtésem közben

¹ A kettőshangzók jelölésére vonatkozóan vö.: KÁLMÁN BÉLA: MNy. XXXVIII, 214; IMRE SAMU: MNy. XXXVIII, 311; vö. még: DEME, A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp., 1953. 63; BENKŐ: I. OK. VII, 503.

² A rendelkezésemre álló felsőöri nyelvtörténeti adatokban következetesen *ü*-vel találjuk a szót: 1674: „A *Gyepükben* való rétét”; 1685: „a *Gyepükben* való rét”; 1686: „a *Gyepükben* való rétét”; 1713: „A *Gyepükben*”; 1714: „a *Gyepükben* való rét” (vö. MNy. II, 63). Ezek az iratok azonban nagyrészt a felsőöri református papoktól származnak, így belőlük az egykori felsőöri kiejtésre vonatkozóan messzebb menő következtetéseket nem vonhatunk le, annál kevésbé, mert egyéb felsőöri nyelvjárási jellegzetességeket sem tükröznek.

idősebb emberektől úgy hallottam, hogy régebben még nagyobb része volt ilyen jellegű. A *Sűrűő* nevű dombvonulat még 50–60 évvel ezelőtt is áthatolhatatlan tüskés-bokros terület volt, s erre a jellegre utal a *Sűrűő*-höz, illetőleg a *Dzsepűöök*-höz csatlakozó *Tüskévár* nevű községrészlet is. Feltehető — bár erre adatom nincs —, hogy szükség esetén a *Dzsepűöök*-öt a Pinka vizével is eláraszthatták.

A *Sűrűő* nevű dombvonulat másik oldalán, a Nadasd patak mentén — nagyrészt erdők között — húzódik a *Dzsepű* nevű határrész; ma kaszáló, néhány évtizeddel ezelőtt még legelő volt. A terület egy része — különösen a Nadasd patak közvetlen környéke — ma is süppedékes „kuteres”; kaszálónak is csak úgy használható, hogy sűrűn keresztülkaszol van hálózva a Nadasdba vezető vízlevezető árkokkal. Szükség esetén ezt a területet is lehetett árasztani a Nadasd vizével.

Ez a két terület tehát kétszeres természetes védővonalat jelentett a falu számára¹ a nyugat felől jövő esetleges támadásokkal szemben, s nagyon valószínű, hogy mindkettő a nevében is a régi gyepűrendszer emlékét őrzi.

IMRE SAMU

Irigy. Ennek a szónak eredetével is foglalkozott néhány nyelvészünk. FÁBIÁN GÁBOR az *ír* gyökből magyarázza, s ez viszont szerinte az oszmánli *jemek* 'kívánni' igéből való (NyK. II, 8). CzF. szerint megegyezik vele többek között a szanszkrit *irs* vagy *irsj*. MUNKÁCSINAK is az a véleménye, hogy szavunk az óiráni *iršyā* 'neidisch, missgünstig' (vö. WALDE, VerglWb. I, 150) szóból származik (NyK. XXVIII, 268; ÁKE.). SIMONYI azt mondja, hogy a szó eredetét még nem sikerült megállapítani, csupán annyit tud, hogy szavunk második tagjában kicsinyítő képzőt kell keresnünk (TMNy. 70, 71). BÁRCZI sem nagyon hajlandó elfogadni az óiráni szóból való magyarázatot, s ezt mondja: „... valószínűtlen iráni egyeztetése, ha szóba kerülhet, tüzetesebb vizsgálatot igényel” (SzófSz.).

Irigy (R. és N. *irigy* és *irigy*) szavunknak jelentéstani alapon való megfejtésére az idegen nyelvek nem adnak felvilágosítást. A latin *invideo* 'irigyelni' szó eredeti jelentése 'schauen mit scheelen Augen' (WALDE, LatEtWb. 713), s ezt maga CICERO is így magyarázza: „Nomen invidiae, quod verbum ductum est a nimis intuendo fortunae alterius” (idézi ERNOUT—MILLET, DietÉtLat. 470), azaz: „Az irigység szó más szerencséjének túlzásba vitt nézéséből származott”. Ugyanígy az ószláv *zaviděti* 'irigyelni' szó is a *viděti* 'látni' szóból származik (WALDE, VerglWb. I, 150). A német *Neid*, gót *neip*, ófelnémet *nid* stb. 'irigység' szó talán a latin *nitor* 'sich anstrengen' igével függ össze (KLUGE, EtWb. 281). Az indogermán *nit-* 'sich befinden' alapszava valószínűleg **ni-* 'nieder' (WALDE, VerglWb. II, 336). A mi *irigy* szavunk nem tartozik olyan magyar *ír-* kezdetű szó családjába, melynek jelentése ez volna: 'lát; törekedik' vagy 'le'. Meg kell tehát kísérlelnünk szavunk eredetét a fölötte kétes óiráni egyeztetés mellőzésével magában a magyar nyelvben keresni.

Az OklSz. 1211-ből megkérdőjelezve idéz egy *Irig* személynevet. A dömösi adománylevélben is szerepel egy *Iruge* név, s ez talán *-e* kicsinyítő képzős származék (l. MNy. XXXVI, 112). Nem tarthatjuk kétségtelennek, hogy ez a két név azonos volna az *irigy* szóval, ezért tovább nem foglalkozunk vele.

A XIV. század közepéről való Königsbergi Szójegyzékben ezt olvassuk: „inuidus: *írítschygus*” (MNy. XII, 147, 243). A szóbelseji *t + s* meg a NySz.-ből való *iredli* 'irigyli', *iredle* 'irigylé', a MTsz.-beli *irélli* 'irigyli' adatokból arra lehet következtetni, hogy az *irigy* szónak *-gy* szövége mellett volt *-d* szövége is, tehát lehetett *iríd*, *iréd* alakja is, s

¹ Illetőleg az ország számára. — P. D.

ez esetben olyan képzésű szavunk ez, mint a *szelíd* (alakváltozatai *szeléd*, *szélégy*, *sziléd*, *szüld*, *szülgy*), továbbá a *rövid*, *könnyid* (vö. MNy. XLVII, 285–7).

Az *irigy* szónak a fentebbi *írid*, *iréd*-en kívül a következő változatai ismeretesek: *irégy*, írva *irég*, *yreg*, *irégy*, *yregy*, *irégy* (NySz.); *irégykedik*, írva *irégykődgyünc*, *irégykődni*, *irégykedtél* (NySz.); *irégyiség*, írva *irégyiség*, *irégyesget*, *irégyseeg*, *irégyiség*, *irégyiség* (NySz.); 1536: *yreghsegbewl* (MNy. XLIII, 160); *irégy* (SzamSz.); *erigy* (Nyr. VII, 122); *ürügy* (MTsz.). Vannak adataink arra is, hogy az *ürügy* szónak *irigy* változata is van (Nyr. XLII, 304; 1695: MNy. XXXVIII, 206), de ez most nem tartozik érdeklődésünk körébe.

Szavunk eredetének megfigyeltésében segítségünkre vannak szólásaink. Azt mondjuk: *a sárga irigyiség emészt; majd megeszi a sárga irigyiség; elsárgult az irigyiségtől; sárga a irigyiségtől*. CzF. is említi a *sárga irigyiség* kifejezést. Nagyon érdekes Mikszáthnak ez a mondata: „De csak *hadd verje őket az irigyiség szeplője*” (Elbeszélések. 1954. I, 166). LOVAS RÓZSA azt hiszi, hogy az efféle kifejezésekben valamiképpen az *epe* képzelet játszik szerepet (MNy. XXVI, 365). De ez nem lehet helyes, mert nemcsak *sárga irigyiség*-ről beszélünk, hanem ezt is mondjuk: *szinte rothad az irigyiségtől; majd elrothad az irigyiségtől*. Az Ótestamentumban is ezt olvassuk: . . . *az irigyiség a csontok rothadása* (Példabeszédek 14: 30.). Az eredeti héber szöveg is csontok rothadásáról beszél, s a német fordításban ez áll: „Neid ist Eiter in den Gebeinen”. — Mi szokott sárgulni, elsárgulni és rothadni, elrothadni, sőt néha „meg is szeplősödni”? Az érett, túlérett gyümölcs. Ímc, azt hiszem, meg is van az *irigy* szó eredete: alapszava a magyar *érik* ige.

Az EtSz. azt mondja, hogy az *ér* ige *é*-je általában véve zárt, de az *ír* változatra csak az *írdekel* alakot idézi a MTsz.-ből és az *Irellen* alakot az OklSz.-ból. Más forrásokból azonban többet is megtudunk. Az OklSz.-ban az *árpávalérő-körte* címszó alatt ez van: 1328: „Quandam arborem piry *Arpal yreu* [igy] nominati”; 1394: „Ad vnam arborem pirorum wlgariter *arpalyreukuruel* [igy] vocatam”. A NySz. is idézi az *ér* igének *ír* változatát, ezenkívül az *érik* igének múlt idejű *írt* alakjára és az *írten* *írnek* alakra is van adata. A MTsz.-ban is vannak adatok az *érmes* szónak *írmes* 'könnyen érő; elérett, kelleténél jobban megérett' változatára. Legtöbb adatot azonban FÜR ISTVÁN „Az *í*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban” című dolgozatában találunk. Igen sok adatot idéz az *írni*, *író*, *írrett* ~ *írött* stb. változatokra (25–6), Sylvesterből is idézi az *irdemel*, *írhet* alakokat (96).

Igen értékesnek tartom Nyíró Józsefnek következő mondatát: „. . . *a dühtől sárgára érett arccal* öklözni kezdi az embert . . .” (Mádéfalvi veszedelem 429). Itt nem irigységről van szó, hanem dühről, mégis igazolja ez az adat azt a megállapításunkat, hogy nemcsak a gyümölcs, hanem az ember is „érik”. Egyébként az irigység és a harag rokon fogalmak. A votjákban is pl. a *vož* jelentése 'Zorn, Neid' (WIEDEMANN szótára 555), a magyarban is *agyarkodik*, *acsarkodik*, *acsarog* 'irigykedik' (LOVAS RÓZSA: MNy. XXVI, 131), pedig ezeknek a szóknak eredeti jelentése 'haragszik'.

De nemcsak gyümölcsről és átvitt értelemben az emberről is mondjuk, hogy *érik*, hanem a kelésről is: N. *Irigy mint a mirigy*. A *mirigy* szó jelentése 'kelés': *mirigyre szokott* 'kelése támadt' (MTsz.). S az ilyen mirígnél türelemmel kell várni, míg megérik. Az *irigy mint a mirigy* szólásunk is azt igazolja, hogy az *irigy*, R. *irigy* szó valóban az *érik* ige származéka.

Az *irigy*, R. *irigy* szó *írid*, *iréd*, *irégy* változataival együtt az *érik* igének *-é* igenév-képzővel és *-d* ~ *-gy* kicsinyítő képzővel alakult származéka, éppen úgy, mint a *szelíd* szó *szeléd*, *sziléid*, *szilégy*, *szilügy* változataival együtt a *szel* igéből való (1. MNy. XLVII, 285).

JUHÁSZ JENŐ

Vádol. A „Vádol — vall” című cikkem (MNY. LI, 50—60) egyik részében a nyelvjárási *vádol* 'elvallal' szó magyarázatával foglalkoztam. Nem ismervén akkor NYÍRI ANTALnak ugyancsak a *vádol* 'elvallal' szóról írt magyarázatát (Nép és Nyelv I, 151—3), cikkemben nem reflektálhattam rá. Ezúton kívánom röviden pótolni mulasztásomat.

Végeredményben a szó magyarázatával kapcsolatban NYÍRI ANTAL is arra a megállapításra jut, mint én, vagyis az *elvádol* 'elvallal' szót etimológiailag azonosnak tartja a *vádol* 'accusare' szavunkkal. Bizonyítási eljárása érdekes. A régi nyelvből vett mondatokban szereplő *megvádol* helyébe a nyelvjárási *vádol*, *elvádol* szót helyettesíti be. Így mutatja ki sikerrel a szavak jelentésének hasonlóságát, illetőleg azonosságát.

Az egyes jelentések összefüggésének és kialakulásuk sorrendjének a magyarázata NYÍRI ANTAL cikkében nem egészen világos. Úgy látszik, hogy a *vádol*-nak a nyelvjárási 'vallal' jelentését közvetlenül a *vádol* 'anklagen' jelentésből magyarázza. Az ÉRDYK. egyik mondatához (341: „minden bűnét és hazugságát megvádolván”) — miután behelyettesíti a *megvádolván* helyébe a nyelvjárási *elvádol* szót — a következő megjegyzést fűzi: „Látjuk tehát, hogy a dunántúli *vádol*, *elvádol* 'elvallal' ugyanazt jelenti, mint az Érdycodexbeli *megvádol*” (i. h. 152). Szerintünk a fenti mondatban a *vádol* inkább az eredetibb 'confiteri' jelentésben szerepel. Tévesen beszél NYÍRI a „*vádol* eredeti [a kiemelés tőlem] 'anklagen'” jelentéséről (uo.). hiszen ez a jelentés másodlagos. Ebből nem is fejlődött semmi egyéb jelentés, így a nyelvjárási 'vallal' jelentés sem. Ezért NYÍRINEK ugyancsak az ÉRDYK. mondatához fűzött magyarázatát: „aki megvádolta a maga bűnét, az beismerte, magáénak vallotta vagy mai magyar irodalmi nyelven: *vállalta*” — inkább így fogalmaznám: aki *megvádolta* 'megvallotta' a maga bűnét, az ugyanakkor *váddal* illetve önmagát, innen a köznyelvi *vádol* szó 'accusare' jelentése; illetőleg *magáénak ismerte el, vállalta* a bűnt vagy más egyéb tettét, innen magyarázható a szó nyelvjárási 'vallal' jelentése. A nyelvjárási *vádol*-nak ilyenféle használata mutatja legjobban az eredetibb 'vall' jelentéssel való rokonságot: *Nem vádúta ő, hogy ü tette* (= nem ismerte el, nem vallotta be . . .). Tehát mind a nyelvjárási 'vallal', mind pedig a köznyelvi 'váddal' illet' jelentés az eredetibb 'vall, beismer' jelentésre vezethető vissza. Közvetlenül nem igen lehet köze egymáshoz a 'váddal' illet' és a 'vallal' jelentésnek. Ezt próbáltam említett cikkemben a *vádol* 'vallal' szóra vonatkozóan különböző bizonyító anyag alapján kimutatni. Ráműtattam arra is, hogy a kialakult 'vallal' általános jelentés különféle konkrét jelentésekbe is átment: *vádol*: 'vallal (munkát, földet)'; 'fogad (szolgát, ügyvédet)' (vö. MNY. LI, 53—4).

KERESZTES KÁLMÁN

Derelye, sifli, fülke. — I. MNY. XLVII, 81 *derelye* szavunkat — a *sifli* analógiájára hivatkozva — a *dereglyé*-ből származónak állítottam. Tettem ezt annak ellenére, hogy KASSAI (I, 423) a két szó összetartozását korreken elutasítja, GYARMATHI pedig Vocabulariumában az illyr *derenye* 'laceratio' szóból magyarázza. Ez a GYARMATHI-féle adat nyilván a *déránje* 'Reissen; elszaggatás, szakítás' szónak (IVEKOVIC—BROZ) kisse a magyarhoz hozzádomított alakja, amelyet nála többször találunk, és ami a mai csillagos alaknak felel meg.

A Magyar Nyelvatlasz gyűjtései során IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA Vágán *derelle*, a csallóközi Nemeshodoson pedig *deregle* alakban jegyezték fel (MNY. L, 214). Az utóbbi és SZABÓ DÉNESnek az ugyancsak északnyugati nyelvjáróterületről, a Moson megyei Kisbodakról közölt tájszógyűjtésében előforduló *deregle* 'belől lekvárral töltött sült-tészta' adata (MNY. XLIV, 74), valamint az, hogy a *sifli*-nek van 'barátfüle' jelentése is

(MTsz.), megerősíti feltevésemet.¹ — Talán megkockáztatható az a feltevés, hogy az északnyugati nyelvjárasterületről jutott be a szó — romlott formában — a köznyelvbe, mert ott ma is él eredeti alakjában, és ott a német *schiff(e)l*-t is átvettük 'haltartó bárka' jelentéssel.

A szó első előfordulását az akadémiai nagyszótár gyűjtése alapján sem lehet Faludi 1787-i szólásánál korábbra visszavinni. *Dereje* alakban 1810-ben és 1816-ban GYARMATHI Vocabulariumában található. 1872-ben Orosházáról *dörölye* (NépkGyűjt. I, 130), 1893-ban Szlavóniából *rözsdöröje* (Nyr. XXIII, 360) kerül elő. Érdekes adat Kazinczyból: „magasb háromszögű *derelye kalapot*, mint a' melly e' kopasz főket fedé, lehetetlen látni” (Utazásai. 1839. 236. E kalapfajta történetéhez l. DEME: MNy. XLV, 287.)

2. A *sifli* (a MTsz.-ban van *siflin* alakváltozata is) adathalható élete a reformkorban kezdődik: 1838: „[A' sátrakban] különféle alakú mézes kalács v. *sifli* — sárgudik” (KUNOSS Természet című folyóiratában 83). A nagyszótárból vett adatok: 1835—1846: „annál mohóbban nyelé a' *sifli*-abc-ét” [ti. a betű alakúra vett mézeskalács süteményeket] (Kovács Pál Munkái IV, 227); 1875: „ha Pedro mester le nem bukik, ... úgy lecsipentik a fejét mintha *sifliből* lett volna” (Győry Vilmos: Don Quijote III, 339); 1879: „vásári *sifli*” (Csáktornyai L.: Költeményei 70); 1905: MNy. I, 164, 260. — Ez eredeti 'mézeskalács' jelentésből két jelentésárgyalat fejlődött: 1. a 'levestészta' (alakjuk hasonlósága alapján, idézett cikkemben — hibásan — ebből a mellékjelentésből indultam ki) és 2. a PAIS DEZSŐTŐL és CZEGLÉDY KÁROLYTÓL Ceglédre idézett 'semmi, semmiség, csekélység, vacak, kicsinység, nulla, bagatell, smafu'. Az utóbbi jelentés: 1863: „Egy kendőért 200 frt., az *sifli*”, „Ha megbetegszik, magának orvosa. Dr. Kozma, Gulyás, Németh stb. mind *sifli*” (Roboz István: Daguerreotyp 62, 57); 1876: „Ha szabad volna még fegyverhez nyulnom, Sancho, ... *siflinek* tartanám ezt a szem közt jövő egész csapatot” (Győry idézett Cervantes-fordításában IV, 428); 1883: „Ahhoz te nem értesz, Rébi. Csak az idea fizeti ki magát, minden egyéb *sifli*. — Egy jó idea egyszerre gazdaggá teheti az embert” (Almási Tihamér: A milimári 44). — A szó mindhárom jelentésében avulófélben van.

Egyébként a *Schiff(e)l*-nek két másik megmagyarosodott alakját is ismerjük. — 1. *Söföl* 'fárosbárka' (HERMAN, HalK. 826, innen MUNKÁCSI: Ethn. IV, 169 és MTsz.). Mivel csak ez az egy adat volt rá — ÉLŐ DEZSÓ „Sarról monográfiájá”-ban nincs meg —, kezdtem kételkedni hitelességében, bár a másik oldalról ott volt HERMAN OTTÓ tekin-télye, akitől távol állt, hogy koholt adatokkal hozakodjék elő. FERENCZI JÓZSEF sarródi tanító úr érdeklődésemre ezt a választ szíveskedett adni: „Bors János sarródi halász szerint valóban használatos még ma is a *söföl* elnevezés, amely szerinte olyan kis bárkát vagy csónakocskát jelent, amelybe az elfogott halakat rakják. 1—1,5 m hosszú és több-helyütt ki van lyukasztva. Sarródon, Fertőhomokon, Hegykőn és Balfon az említett *söföl* elnevezést, Fertőrákoson — német község — mindkét kifejezést, *söföl*-t és *schiff*-t használják.” Ez ellene mond KOVÁCS MÁRTONNAK, aki a *söföl*-t — a német *ä* ~ magyar *ö* megfelelő tisztázása nélkül — a *Schaffel* 'dézsa, sajtár' umlautos alakjából magyarázta (Nyr. XXXIX, 303. Pusztán betűfonetikai alapon is elfogadhatóbb lett volna az azonos eredetű *Scheffel* 'véka, dézsa' -szóval való összevetés.) Vö. 1597: *haltartó bárka* (Oklsz.) és *bárka* (Sopron megyéből: MNy. X, 381). Maga a tárgy igen régi (l. HADROVICS: Pais-Eml. 288). — 2. *Sefej*. Ebben: *sefej*- vagy *sefe-deszka* 'gyúródeszka' (MTsz.). Az adatok arra mutatnak, hogy a szó a Szatmár

¹ A *derelye* < *dereglye* ötletet az is támogatni látszik, hogy egy MORVAY PÉTERTŐL hallottam népdalban a *derelye dereglye* alakban szerepel. Hogy történt-e itt szövegromlás vagy sem, persze nem tudom megállapítani, de nehezen képzelhető el. Szövege: „Elszaldadt a *dereglye* | Egy nagy zsíros pendelybe. | Utánna a galuska | Egy nagy zsíros kalapba.”

megyei németiségtől való, és csak kis területen használatos (a SzamSz. nem ismeri). A szóvég alakulására vö. *sémēj* (SzamSz.) < ném. *Schemmel* (MNY. II, 13).

3. A fülhöz való hasonlósága révén nevezhették **fül*-nek, amire az istensegítsiek nyelvéből lejegyzett *fülke* 'derelye' utal (BENKŐ: Nyr. LXXV, 273). E tézstaneműt *barátfül* néven először 1792-ben SZD.²-ban találjuk. A Barát, vagyis Fráter György szőrös füle, amit HORGER (MSzav.) is említ, Mikszáthnál is szerepel (Különös házasság II. rész, 12. fejezet).

MIKESY SÁNDOR

A kopja és kép fegyvernek. I. Mindabból, amit a régi magyarok hadviseléséről tudunk, kétségtelennek mondható, hogy hadieszközök sorában valami lándzsaszerű hajtó- és szűrőfegyvernek semmiesetre sem lehetett nagyobb szerepe és jelentősége. CSALLÁNY DEZSŐTŐL szerzett értesülésem szerint nagy ritkán mégis került elő honfoglalás-kori magyar sírokból olyan vastárgy, amely lándzsavégnek volt tekinthető. Magam, hogy erre vonatkozólag közelebbi tájékozódást szerezzek, csupán FETTICH NÁNDORNAK a kenézlői ásatásokra vonatkozó ásatási jegyzőkönyvét tanulmányoztam át (ArchÉrt. XLV.). Ezekben a kenézlői sírokban azonban egyetlen olyan vastárgy sem akadt, amelyet FETTICH NÁNDOR lándzsavégnek minősített volna.

2. Az ilyen lándzsaszerű fegyver a régi magyaroknál talán nem is annyira harc fegyver volt, mint inkább a nagy vadak vadászatánál használhatták. Mindenesetre *kelevéz* lehetett náluk a neve. Ez a szó ugyanis ismeretlen eredetű, de semmiesetre sem középeurópai származású szó, mert e tárgy megnevezésére valami hasonló hangalakú szó egyáltalán nem található a középeurópai nyelvekben. Így tehát *kelevéz* szavunk a legnagyobb valószínűség szerint keleteurópai eredetű. Forrását pontosabban megnevezni egyáltalán nem tudjuk, ami azonban nagy sereg keleteurópai származásának mondható szavunkra is vonatkozik.

Kelevéz szavunkon kívül — úgy látszik — a 'Bratspiess' jelentésű ősi *nyárs* szavunk is szolgált elvéve ennek a fegyvernek megnevezésére; legalább is erre lehet következtetni az OklSz.-ban olvasható és magyarázatos összetételnek értelmezhető 1549-i „Cuspis wulgo *nyasgerely*” kifejezésből. De ilyen kettős jelentésű a német *Spieß* szó is.

3. Hogy azonban ennek a fegyvernek csak a honfoglalás utáni századokban lett nálunk nagyobb jelentősége, azt abból a tényből is következtethetjük, hogy a szomszédos népek nyelveiből e fegyvernek egész sereg elnevezése vert jövevényszóként a mi nyelvünkben is gyökeret. Valószínű, hogy ezek az idegenből származott elnevezések eredetileg e fegyver bizonyos különleges fajtáinak megnevezésére szolgáltak, azt azonban pontosabban ma már nem tudjuk megállapítani.

Szlávoktól vettük át ide tartozó régi fegyverneveink közül *cúca* és *kopja* szavainkat, és talán szláv közvetítéssel került el hozzánk a *dárda* szó is (vö. SzófSz.), sőt BÁRCZI a cseh *hrále* szóalakra való hivatkozással a SzófSz.-ban ezt még *gerely* szavunkra is lehetségesnek véli. E két szó nem szerepel ugyan KNEI ZSA ISTVÁN most megjelent „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című nagyjelentőségű művének a „Nem szláv eredetű szavak” című jegyzékében,¹ de amint velem közölte, *dárda* szavunkról nem tartja valószínűnek, hogy szláv közvetítéssel került volna nyelvünkbe. A *gerely* szóval összevethető szláv szónak pedig csak az ócsehben van 'Spieß' jelentése, ahonnan pedig KNEI ZSA

¹ E két szó azért maradt ki a jegyzékből, mert KNEI ZSÁNAK — amint velem közölte — eredetileg nem volt szándékában azoknak a szavaknak a jegyzékét is összeállítani, amelyek felfogása szerint mások tévesen mondottak szláv eredetűeknek, vagy amelyekre vonatkozólag mások tévesen tették fel a szláv közvetítést. A jegyzék összeállítása csak munka közben vált programjává, úgyhogy ide sorolható szavak kimaradhattak jegyzékéből (a tekintetbe vett szavak száma így is 4000 körül jár).

szerint a magyar *gerely* szó biztosan nem származott. De vajon az Árpádok testőrségében nem akadhattak cseh származású egyének is? Az ugyanis nem kétséges, hogy valami szláv **grale* szóalakból könnyebben volna a magyar *gerely* szó (nyílt *e* szerepel mindkét szótagban!) magyarázható, mint a németből. Az a magyarázati lehetőség ugyanis szintén felvetődött, csakhogy súlyos nehézségei vannak, amire már a SzófSz. is célzott. Először is hiba az, hogy a feltett német kicsinyítő képzős alak nem mutatható ki, márpedig a középfelnémetre vonatkozólag, tekintettel az emlékek óriási nagy számára, csillagozott szóalakkal operálni egy fegyvernevet illetően nagyon bajos dolog. Ezenkívül a magyarban **géröl[ly]* alakot kellene várnunk a *gerely* helyett, mert hisz a németben a *Ger 'lándzsa'* szó *e*-je mindig hosszú volt (vö. KLUGE, EtWb.), de a feltehető kicsinyítő képzőnek sem felelhetne meg a magyarban *-ely*, tehát nyílt *e*-vel.

Mindenesetre németből való az ide tartozó szavaink közül az *alabárd* szónak régi *halabárd*, *hellebárd* alakja. E fegyvernek *alabárd* neve már kétségtelenül az olaszból való és onnan származott *lándzsa*, *lácsa* szavunk és talán az előbb már említett *dárda* szó is. De még az oszmán-törököktől is átvettünk egy ide tartozó fegyvernevet, ez pedig a *dsida* szó (vö. GOMBOCZ: MNy. VII, 426). Sőt valami ilyenféle fegyverük volt az első világháború folyamán a kozákoknak is, amelyet — ha jól emlékszem — nálunk is *pika* néven emlegettek (ez ennek a fegyvernek orosz neve).

4. A felsoroltakon kívül volt a régi nyelvben még egy 'lándzsa' jelentésű szó. Annak származására vonatkozólag eddig a nyelvészeti irodalomban tudomásom szerint senki sem nyilvánított véleményt; GOMBOCZ szerint (MNy. VII, 427) „eredetéről mitsem tudunk”. Ez a szó a régi *kép* szó, amelyet oklevelekben 'cuspis' és 'lancea' szavakkal értelmeznek. Adatai: 1424: „Vno Cuspide wlgo *Kep* vocato”; 1428: „Quinque lanceas in wlgo *kep*”; 1510 k.: „Cuspides wlgo *keep*”; 1522: „Lanceas wlgo *keep*” (Oklsz.). — Az utoljára felsorolt alakváltozatokból nyilvánvaló, hogy e szót a XVI. században *kép*-nek ejtették. Ez a körülmény lehetett a nyelvből való kiveszésének is főoka, mert hisz ily módon alakilag teljesen egybeesett a 'Bild, Standbild' jelentésű régi, török eredetű *kép* szóval.¹

A lándzsaszerű fegyvereknek a régi magyarok hadászatában való szerepére vonatkozólag előadottakból már eleve is valószínűnek látszik, hogy e szó nyelvünknek nem keleteurópai, hanem középeurópai eredetű szókincsébe tartozik bele, és nyilván ugyanannak a szláv *koptje* szónak a reflexe, amelyet *kopja* alakban ma is ismerünk.

5. *Kopja* szavunk, amelyre legrégebb adat az 1464-i *kopya* (Oklsz.), nyilván csak a magyar nyelvi *o > ä* hangváltozás általánossá válása után honosodott meg nyelvünkben, mert hisz különben a régebbi szláv jövevényszavainkban található hangmegfelelés módján ma *a* felelne meg benne a szláv *o*-nak. Egy 1587-i adatban valóban *a*-t találunk e szó első szótagjában: *zazlo kaplyastol* (Oklsz.), s ezt talán annak a jelölésnek lehetünk hűek, hogy a magyar *o > ä* hangváltozás egyes vidékeken később következett be, mint egyebütt, úgyhogy ilyen vidékeken — ahol a XVI. században *l* helyett nyilván már *j*-t ejtettek — a késői szláv jövevényszavak *o*-jára is kiterjedt ez a hangváltozás.

Kopja szavunk gyaníthatólag a XIV. század végén vagy a XV. század elején honosodott meg kétnyelvű magyarok révén, akik ez egyetlen értelmű idegen szó segítségével a *kép* szóalak kettős értelműségét igyekeztek megszüntetni.

6. Az átvett *kopje* szóalak nyelvünkben előreható hasonulással *kopja* szóalakká fejlődött. Ugyancsak hasonulás, csakhogy visszafelé ható irányban teendő fel a 'lándzsa'

¹ Mindenesetre az Oklsz.-ban is találunk zavart az ide tartozó adatok sorában; az 1554-i „Et inde itur ad peter ispan *keepe*” adatban ugyanis a *keepe* szóalak kétségtelenül 'Standbild' értelemben szerepel. Márpedig a 'lándzsa' jelentésű *kép*-re vonatkozó adatok sorában találjuk.

jelentésű *kép* szóra vonatkozólag is, ha azt a szláv *kopje* > *kopje* szóval akarjuk kapcsolatba hozni; más magyarázati lehetőség pedig — úgy látszik — egyáltalán nincs. Ezek szerint a régi *kép* 'lándzsa' szóalak szláv előzménye, amennyiben tudniillik ez a szó még a X. század folyamán került nyelvünkbe, *kopje* lehetett, amelyből a magyarban **kopije* > **kepije* fejlődött. A **kepije* alak *-je* végződését azután a beszélők az egyes számú 3. személyű birtokos személyragnak foghatták fel és ezért elhagyhatták, mert az ilyenféle birtokos személyragos szóalakok, mint *fája*, *i-ja*, *almája*, *körtéje*, *veséje* a X—XI. században már lehettek nyelvünkben, hisz az ÓMS.-ban és a GyulGI.-ban már analogikusan mássalhangzós végű névszóknál is megtaláljuk a *-ja* személyragot (pl. ÓMS.: *hullothya*, GyulGI.: *arulatia* stb.). Az ily módon létrejött **kepi* szóalak *i-je* azután a tövéghangzókkal együtt tűnhetett el, ami után az egytagúvá lett szóalak magánhangzója szabályszerűen megnyúlt.

A **kopije* > **kepije* illeszkedései hangfejlődés nyilván abban a korban következett be, amikor nyelvünkben nem volt még *ö* hang, mert különben éppúgy *ö*-t találnánk ebben a szóalakban, mint ahogy ezt a hangot találjuk például a „hangrendi átsapás” útján létrejött *köszméte* szavunkban is, amely tudniillik a szláv *kosmata* szóalak átvételéből származott (vö. KNEZSA i. m. I, 287). Az *o* tehát e szavunkban is — úgy látszik — olyan módon illeszkedett, mint például *ebéd* (< szl. *oběd*), *ecet* (< szl. *ocet*) stb. szavainkban, amelyekben a szláv *o* helyén mindenütt nyílt *e*-t találunk.

MOÓR ELEMÉR

NYELVMŰVELÉS

Mi legyen a készülő magyar enciklopédia címe?

MIKESY SÁNDOR a Magyar Nyelv utolsóelötti számában (LI, 495—6) megjelent *Ismerettár* című cikkében azt javasolja, hogy a készülő nagy magyar lexikonnak *Ismerettár* legyen a címe. Javaslatát azzal okolja meg, hogy: 1. az *ismerettár* szó jól beleilleszkedik a *szótár*, *névtár*, *levéltár*, *kincstár*, *könyvtár*, *irattár*, *képtár*, *gyógyszertár* stb. sorozatába, és világosan megmondja, miről van szó; 2. az „[ismerettár] szóval jelölt fogalom így szélesebb néprétegeink számára megfoghatóbb, mint a számukra jelentéstelen *enciklopédia* révén”; 3. a most száz éves *Ujabbkori Ismeretek Tára* és az 1831-ben megindított *Közhasznú Esmeretek Tára* is, bár „lazább formában”, ezt a címet viseli.

Ehhez az utolsó ponthoz még hozzátehetjük, hogy ilyen címe van a Nagy Márton és Zimmermann Jakab szerkesztésében megjelent lexikonnak is: *Ifjúságot képző ismeretek-tára* (Bécs, 1840—1842.), sőt már nem „laza” formájú, vagyis nem birtokos jelzős szerkezetű alakban, hanem valódi összetételként is előfordul a Heckenastnál megjelent lexikon címeként: *Ismerettár* (1858—1864.).

Az *ismerettár*-nak tehát — MIKESY szavait használva — bizony „jelentős múltja van”. Igaz, hogy ez a múlt már csaknem száz éve lezáródott; *ismerettár* szavunk azóta inkább csak szótárakban tengődött. Némelyek talán éppen ezért régies, múlt századi hangulatúnak érzik.

Ezen a régies jellegén kívül még egyebet is föl lehetne hozni ellene. Hozzuk is föl, mielőtt arra gondolunk, hogy valamiképpen belefoglaljuk a készülő műnek a címébe.

Először is: az *ismerettár* szóban egybemosódik az *enciklopédia* és a *lexikon* jelentése. Bár TOLNAI VILMOS Magyarító Szótára (2. kiadás, 1928.) csupán a *lexicon* egyik magyar megfelelőjének tekinti az *ismerettár*-t, az *encyclopaedia* szót pedig így fordítja: 'tudománytár, tárgyi szótár', valójában mégsem határolódott el ennyire az *ismerettár* szó jelentése. Később maga TOLNAI is ellált a két idegen szó magyarításában ettől a teljes szétkülönítéstől. A Pesti Hírlap nyelvörében (1932.) a TOLNAI szerkesztette „A tiszta magyarság szótára” már így értelmezi az *enciklopédia* szót: 'tudománytár, tárgyi szótár, ismeretek tára', a *lexikon* szónak első jelentése pedig itt szintén 'ismerettár' (a második: 'szótár').

Ha fontosnak tartjuk, hogy enciklopédiánk „enciklopedikus”, vagyis az ismereteket rendszeresebben, összefoglalóbban tárgyaló jellegét címében is kiemeljük, szembeállítva a sok apró cikkekre bontott „lexikon” típusával, akkor az *ismerettár* szó aligha felelne meg. Nem volna alkalmas a *tudománytár* szó sem, mert az meg csakis elvont tudományosságot ígér. A *tárgyi szótár* kifejezés, azt hiszem, még kevésbé volna a mű címlapjára való.

Másodszor: Az *ismerettár* cím ellen szólhat az a körülmény is, hogy külföldiek figyelmét nem vonhatja magára. Pedig ügyelnünk kell erre a szempontra, hiszen — tudomásunk van róla — egyre inkább növekszik az érdeklődés ilyen magyar forrásmű iránt; még a nyelvi nehézség sem riaszt vissza sok tájékozódni akarót.

Harmadszor: Az egyelőre választott *Magyar Enciklopédia* címbe nem iktathatjuk bele az *Enciklopédia* helyére az *Ismerettár* szót; a *Magyar Ismerettár*-t helytelenül úgy is lehetne érteni, hogy 'magyar ismeretek tára'!

Negyedszer: A *Magyar Enciklopédia* elnevezés meghagyása mellett szólna az az érv, hogy az *enciklopédia* szó választásával A p á c z a i C s e r e Magyar Encyclopaediájának, valamint D i d e r o t és d' A l e m b e r t forradalmi jelentőségű enciklopédiájának haladó hagyományait folytatnók, egyszersmind belkapcsolódnánk: számos újabb külföldi *enciklopédia* együttesébe (Nagy Szovjet Enciklopédia, a francia, a brit, az olasz, a spanyol, a holland, a jugoszláv stb. enciklopédia, sőt enciklopédiák, mert némely országban több is van belőle).

Ötödször: Fölvethetné valaki azt a gondolatot, hogy nem kellene-e visszatérni százötven éve élő *lexikon*-os hagyományunkhoz, s *lexikon*-nak elneveznünk készülő művünket; Közép- és Észak-Európában ez a típus az elterjedtebb.

Lássuk egyenként ezeket az ellenérveket!

1. Az újabb enciklopédiák szerkezetének alakulása azt mutatja, hogy a nagy összefoglaló, „enciklopedikus” cikkek mellett egyre jobban szaporodnak a kisebb, részletező, „lexikális” cikkek. A nagy tömegeknek szánt enciklopédiá természetesen nem hanyagolhatja el a rendszeres tájékoztatás adásán kívül a részletkérdésekben való gyors tájékoztatás szempontját sem. Ezért mindinkább elveszíti az ilyen mű a maga elvi tisztaságú enciklopedikus jellegét. Mindamelletts célszerű volna, ha valamilyen képp már a címben feltüntetethetnénk, hogy mást, alaposabb, rendszeresebb tájékoztatást adunk, mint régi meg újabb lexikonaink.

2. Címében, esetleg alcímében lehetőleg jeleznünk kell enciklopedikus voltát, olyan módon, hogy a magyarul nem tudók figyelmét is fölkeltsük vele.

3. Művünk homlokára valóban nem írhatjuk a *Magyar Ismerettár* címet. A *Magyar* helyett más jelzőt kellene választanunk. Arra is lehetne gondolni, hogy ne legyen semmilyen jelzője. Ez azonban aligha volna helyes; a pusztán *Ismerettár* cím nem mondja meg pontosan, hogy enciklopédiánk az ismereteknek egyetemes, nem pedig csupán valamely részleges területét akarja áttekinteni.

4. Kívánatos volna, hogy lehetőleg megmaradjon a mű címlapján a haladó hagyományt tovább örökítő *enciklopédia* szó; ezzel egyúttal belekapcsolódnánk a kül-

földi hasonló jellegű műveknek nagyobbrészt ugyan más világnézetű, de vitathatatlanul igényes műfajú csoportjába. Ne bátortalanítson el bennünket az a körülmény, hogy az *enciklopédia* fogalom és szó nálunk még nem eléggé ismeretes. Mire megjelenik a nagy mű első kötete, addigra bizonytalán továbbra is a sajtó és a rádió segítségével a máris oszladozó homály. Különben sem annyira ködös ez a fogalom, mint első pillantásra véljük, hiszen a múltban is volt jó néhány enciklopédiánk, az *enciklopédia* szó előfordult már a Pallas és Révai Nagy Lexikonának alcímében,¹ és segíti a fogalom megvilágosodását néhány kisebb-nagyobb körben ismert újabb szakenciklopédia is; gondoljunk például a harmincas évek Közgazdasági Enciklopédiájára vagy a mai Gépipari Enciklopédiára és a Vaskohászati Enciklopédiára. (Az első betűrendes, az utolsó kettő rendszeres.)

5. Nincsen semmi okunk a *lexikon* szó száműzésére, de eddigi fejtegetésünkben kitérhet, hogy jobb, ha mellőzzük a mű címében.

Mindezeknek figyelembevételével a következő megoldás látszik legcélszerűbbnek: Legyen a mű főcíme: *Magyar Enciklopédia*; alcíme pedig: *Egyetemes Ismerettár*; vagy: *Általános Ismerettár*; az *általános* jelző talán kevésbé alkalmas, mert nem csak 'egyetemes' jelentése van (vö. *általános nyelvészet, általános növénytan, általános vegytan* stb.), s félre lehetne érteni.

Helyes lenne, ha az alcímet a kötetekre kívül is rányomtatnák; ez segítené az *ismerettár*-nak köznévként való gyors elterjedését.

Akadnak majd bizonyára, akik első látásra, hallásra szokatlannak, régiesnek érzik az *ismerettár* szót. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az új tartalom hamarosan megújítja majd a szónak hangulati értékét is.

FERENCZY GÉZA

Inparlamentáris vagy imparlamentáris?

1. Ismeretes, hogy az *n* hangot *b*, *p* és *m* előtt a beszédben hasonulással *m*-nek vagy az *m*-hez közel álló hangnak ejtjük. Magyar szavak írásában ilyenkor megmaradunk az *n* mellett: ejtés: *azonban, kimpad, tammenet*, — írás: *azonban, kimpad, tanmenet*. Latin, újlatin stb. szavak írásában azonban a latinos szokásnak és kiejtésnek megfelelően *m*-et írunk (az *r*, *l* előtt meg *r*-et, illetőleg *l*-et): *immúnis (in + munia)*, *impotens (in + potens)*, *irreparábilis (in + reparabilis)*, *illuminál (in + lumen)* stb.

Ezzel az eljárással természetesen nem mondunk ellene annak a törekvésnek, mely szerint az idegen szavak írásában lehetőleg a „magyaros írásmód” érvényesüljön. A képzés helye szerinti hasonulás szempontjából a magyaros írásmódra való törekvésnek idegen szavakban különben sem sok értelme lenne. Az idegen szavak jó része ugyanis „készen” kerül a magyarba. A bennük levő összetételi és képző elemeket a magyar nyelvérzék sok esetben nehezen, vagy egyáltalán nem ismeri fel, ezért nem tudhatja eldönteni, hogy eredeti *m*-mel vagy képzés helye szerinti hasonulással keletkezett *m*-mel van-e dolga. Így aztán nehézségek adódnának. Legtermészetesebb tehát, ha úgy írjuk az idegen szavakat, ahogyan a magyarba kerültek. (Így eleget tehetünk az írásban a magyarosság elvének.) Éppen ezért az *in*- is — akár privativum, akár a praepositio szerepét tölti be — az említett fonetikai helyzeteknek megfelelően *im*-, *il*-, *ir*-alakban írandó. (A *con*- praepositio írásmódja hasonló helyzetekben: *com*-, *coll*-, *corr*-).

¹ Pallas: „Az összes ismeretek *enciklopédiája*”, Révai: „Az ismeretek *enciklopédiája*”.

A most emlegetett szabály alól azonban akad kivétel. Ilyen a címben szereplő *imparlamentáris* ~ *inparlamentáris* szó is. Noha a fentiek alapján *m*-et kellene írni a szóban, mégis hol *m*-mel, hol meg *n*-nel írva találjuk: *imparlamentáris* (TOLNAI VILMOS, Magyarító Szótár. 1900., 1928.; HORVÁTH ENDRE, Helyesírási Szótár. 1913.; KELEMEN BÉLA, Idegen szavak ... szótára. 1920.; RADÓ ANTAL, Idegen szavak szótára. 1929. és é. n.; KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, A Pesti Hírlap Nyelvőre; ECKHARDT SÁNDOR, Magyar-francia szótár. 1935.; A magyar helyesírás szabályai ... Praha, 1937.; SÁNDOR KÁLMÁN, Idegen szavak ... 1948.; ORSZÁGH LÁSZLÓ, Magyar-angol szótár. 1935.; stb.). — *inparlamentáris* (HOROVITZ JENŐ, Idegen szavak magyarázata. Bp., 1926.; BALASSA JÓZSEF, Az egységes magyar helyesírás szótára ... 1929. és A magyar nyelv szótára. 1940.; A. SAUVAGEOT, Nagy Kéziszótár. Magyar-francia rész, második jav. kiad. 1942.; KISS JÓZSEF, Magyar Helyesírás. 1943. stb.).

Az adatok nemcsak a szó írásmódjának egyenetlenségét mutatják, hanem azt is, hogy ez az egyenetlenség lassan a várható *m*-mel írás javára kezd kiküszöbölődni. Ezzel rendben is lenne a dolog. Felvetődhet azonban a kérdés, hogy mi okozhatta az említett kettősséget. Hogy erre a felmerülhető kérdésre valamit is mondhassunk, vegyünk kissé szemügyre magát a szót, a magyarba kerülésének körülményeit, feltételeit stb.

2. BALASSA — már említett szótárában — latin eredetűnek jelzi az *inparlamentáris* szót, amely a XVIII. század előtt nem volt meg nyelvünkben. — Ezt természetesen is vehetjük, hiszen nem volt olyan testületi szerve társadalmunknak, melyet akár régebbi,¹ akár mai értelemben *parlament*-nek neveztek vagy nevezhettek volna. Hasonló okok miatt hiányozhatott nyelvünkben a *parlamentáris* szó is. (A XVIII. század előtti szótárakban ebben a körben *országgyűlés*, *comitia*, *consilium regni* stb. kifejezéseket találunk.)

A parlamenti kormányrendszer hazája tudvalevőleg a polgárosodó Anglia; onnét terjedt el a kontinensen. — Nálunk — a nyugati országokhoz képest későbbben — 1848-ban alkották meg. A *parlament* szót persze ismerték már negyvennyolc előtt is, sőt már a XIX. század eleje óta szótározzák, de rendszerint az angol, esetleg francia parlamenttel kapcsolatban kerül elő, néha latinos végződéssel is: 1793/1844: „Ez egy fejn tarokk ... eljátszhatna vele a londoni parlamentom is” (Csokonai: Tempefői. 646); J. MÁRTON, Lexicon Trilingve ... Viennae, 1818.: „Párlamentum ... Comitia, conventus ordinum Angliae ...”; TudGyűjt. 1838. XI, 21.: „Tudjuk a' történetiratból, hogy a' ... francia parlamentek ... állandó országtanácsesá emelkedtek fel”; Idegenszótár. Pest, 1846.: „Parlament, fr. országgyűlés Angol- és Franciaországban”; stb.

A példákban is látható, hogy ismerték nálunk a középlatin *parlamentum* szót (vö. BARTAL, Magyarországi latinság szótára. 1901.); magyar szövegben először Csúzy Zsigmondnál (1723.) fordul elő (vö. Nyr. XXXVIII, 452); a latinos *-um*, *-om* végződés nélküli *parlament* alak azonban valószínűleg nem a magyarban rövidült meg, hanem már ilyen „csonka” alakban vettük át a nyugati nyelvekből: francia *parlament*, német *parlament*, angol *parliament* (ez utóbbit is említjük azért, mert néha találkozunk a szónak angolos írásával is, például Szalay László „Államférfiak” (1864.) című művében többször is stb.).

3. Az átvétel szempontjából hasonló lehet a helyzet a *parlamentáris* szóval is. Igaz ugyan, hogy megtaláljuk a szót BARTAL előbb említett szótárában: „Parlamentaris, ad comitia regni pertinens; országgyűlési. Száz. X. 746”, — de a *parlamentaris* szónak a magyarországi latinságba vonása egyáltalán nem meggyőző. A szótár ugyanis nem tud

¹ Franciaországban például a nagy francia forradalomig inkább bíraskodó testületet jelentett.

számottevő előfordulási helyet idézni a magyarországi latin s á g b ó l a szóra vonatkozólag. A szótár megjelölte helyen (Száz. X. 746) ugyanis ezt találjuk: „a parlamentáris rendszer nem tudomány . . .”. Ez a n e m l a t i n idézet azonban nem sokat bizonyít. Legalábbis azt nem, hogy a *parlamentáris* szó egyáltalán megvolt-e a magyarországi latinságban.

Arra is gondolhatunk tehát, hogy a *parlamentáris* szó nem más, mint a később nálunk latinnak érzett és tekintett német *parlamentarisch*. Ez csak azzal a megfontolással kerülhetett BARTAL szótárába, hogy a szó nyilvánvalóan nem klasszikus latin, és ha nem az, akkor későbbi latinnak kell lennie. Csakhogy így az előbb említett mozzanatot (hogy tudniillik a *parlamentáris* szó esetleg a német *parlamentarisch* alapján történt latinositás), a szótár nem vette figyelembe. A szónak tehát ezek szerint nincsen helye a m a g y a r o r s z á g i latinság szótárában.

4. Az előbbieket alapján fel kell tennünk, hogy az *inparlamentáris* ~ *imparlamentáris* szó — alapjelentésében is megegyezve — nem más, mint a német *unparlamentarisch* szónak a magyarban latinositott (*un* = *in*) formája, és ilyen alakban csak a magyarban használatos. A szó alapjelentésére vonatkozólag: BALASSA említett szótára, 1940.: *inparlamentáris* 'A parlamentbe nem illő kifejezés, magatartás'; SACHS—VILLATTE, Enzyklopädisches . . . Deutsch—Französisches Wörterbuch. Berlin—Schöneberg, 1911.: *unparlamentarisch* 'contraire aux usages parlementaires'; D. SANDERS, Fremdwörterbuch. Leipzig, 1891., a *parlamentarisch* címszó alatt: 'Ob ein Ausdruck *p.* [= parlamentarisch] (der Würde des Parlaments u. seiner Verhandlungen angemessen, darin zulässig . . .) od. *un-p.* [= unparlamentarisch] ist, darüber entscheidet der Präsident . . .'. Ebből a parlamenti viselkedést minősítő alapjelentésből fejlődött ki aztán az 'illetlen, sértő stb.' jelentés is.

5. A szó írásában azért keletkezhettek a fentebb említett ingadozások, mert lehettek olyanok, akik a német *un*-t érezték az *in*-ben,¹ s ezért — esetleg tudákosságból is — *n*-nel írták a szót. Az *n*-nel való írásmód bizonyos hagyományra is szert tehetett, mert mikor nem érezték már az *in*-ben az *un*-t, akkor is *n*-nel írták a szót, ugyanúgy, mint más *in*-nel kezdődő szavakat, de amelyekben megmaradhat az *n*, mert utána nem *b*, *p*, *m*, *l*, *r* következik: *inaktív*, *inkorrekt* stb. Ugyanakkor azonban más latin vagy latinos szavak írásának mintájára a kiejtésnek megfelelően *m*-mel is írták, s így kettőség keletkezett. — Ez — mint láttuk — az *m*-es írás javára — szerintem helyesen — kezd kiküszöbölődni.

FARKAS VILMOS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar levelek a XVI. század első feléből*

Pöstyéni András anyjához, Révay Ferencnéhez
Hely nélkül, 1544.

En ferelmes Azzonyom Es Anyam Az te^{ked} Egefeget ýgen eremest hallottam.
Es Az holy te^{ked} ennekem Azt mongya vola Sklabýnyam (!) hogý fyam nyklos Deak

¹ Vö. mai nyelvünkben: „Felemás összetételek egy különös fajtája az, mikor az összetételi tagok más-más idegen nyelvből valók, pl. . . . *unszimpatikus*, *unpraktikus*, *ungusztusos* stb.” (DENGL, Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus, Bp., 1937. 382).

* L. MNy. LI, 358—61.

ot lefen veled Byzonȳ ennekem hȳt ȳgen folgal es mȳnd [fotar] kencs tartom mȳnd labamat meg mossa Az hogȳ ȳsmegȳ Azt ȳrȳa te k^{ed} hogȳ most nem kevlđhetet te k^{ed} nȳklos Deaknak ruhat de kerevm te k^{ed} hogȳ mȳkor ȳde kevlđneh te k^{ed} az Niklos Dakak (!) ruhaȳat. te k^{ed} kevlge az en Ruhamal egetembe es ERzebet Azzontȳs kevlge ȳde te k^{ed} es az penczt megȳ folgalom te k^{nek} tyz pȳnczt Attam panconak es Az marcepanant megȳ folgalom te k^{nek} panconakȳs Attam Az marcepanba es ket papiroľban volt penczt es k^{ed} ȳrta uol (!) Lerȳnc Vramnak hoky [egȳket es t nekȳ] egȳket nekȳk keten Annam ianos vrammal egetembe es Az pankonak fȳ mȳt ne kevlgen mert mȳndenkor csak (!) haragfȳk velem es te Ked Azert eft fȳnkȳnek ne ȳrȳa megȳ te k^{med} lem evmȳganak pannkonak lem toctornak lem lenkȳnek Azert ȳrȳon te kegelmed pankonak de nem ez felet Isthien tarcaza megy te k^{ed} Saȳtotȳs kelgen te k^{ed} mȳnt turot

peľtheny Andras

[Címzés:] Ez Level Adalek Paxy Annanak ennekem Serelmes Azzonyomnak (Orsz. Lt. Mikrofilmtár. Révai cs. 1411. 2. Tek.)

Révay János Sövényházy Borbálához

Hely nélkül, 1544.

Kezenetemnek utanna en zerelmes Borbalazzon nag seretett[el] halottam az Te kegelmed egeľfeget, eľmeg ertettem az te kegelmed io akaratiat [meg ertettem] en hozzam De kerȳm kegelmedet hoky kegel. az miklosdeakrol emlekeznek azzoniomnak [wola] im eniľf irtam ű kegel. rola. Pankot peniglen ű igen fokallȳa, eľf az labat mind neki mind minekȳnk meg molla [Iľte] Azert kerȳm te kegel: hog io io follo legen ű erte. Iľten tarczon meg 1544

Az te kegelmed [ű] űcze

Reway Janos

[Címzés:] Ez level adalek souinhazi Borbalanak az en fereľmeľf nennemnek (Orsz. Lt. uo., mint az eľbbi.)

Kapronczay Péter Révay Ferencnéhez

Bécs, 1545. október 20.

Erekew walo zolgalathomnak wtanna .kegelmes azzonyom ennek elettee megjelentettem .k. hogȳ ez ȳwth walo Balaas deak lemȳkeppen nem akarya Andras wramnak gongȳath ffeľ wennȳ ez thelen, ha nem ha ȳde kȳldȳ kged, ehez kez penȳgh, hanem ez theľ wthan ha the kegelmed akarand, maľthes talalthonk Lukach deak newe de sokath kewan, telȳ nȳarȳ rwhath, zaaz forȳnthoth annak felette hoky thȳ .k. walamy adofagath kȳ zerezne, azerth the .k. laľfa megħ, En latha az Iľten zȳwem zerȳnth therekedem de Nynchen, kewes ȳth az magyar. kewes nemeth es, ha the .k. nem hȳzȳ ennekȳm, ȳm vram ew kegelme ffeľ ȳw, ȳw ffeľleghehez kerestheľfe ew .k. ha wgh nem lezen ammȳnth en mondottam .k. soha .k. zomnak ne hȳggen. kȳral ew ffeľlege tebnek eľthwe ȳewe megħ. Iľthen tharchon the .k. Betfbe kelth ez lewel zenth kalman naph wthan walo zerdan 1545

The .k.

hȳw zolgaya

Kapronczay Pether

[Címzés:] Nagľagos Paxy Anna Azzonyoknak Nagľagos Reway Ferencz wramnak hazas tarľanak, nekem bȳzoth es kegelmes Azzonyomnak (Orsz. Lt. uo., mint az eľbbi.)

Horvát Bertalan Forgách Lászlóhoz

Komárom, 1545. november 13.

Forgacz azt erthem hog levelet irtal erfek vram helj tartoyanak mvtnoky mihalnak en Reyam hog' en az te Jobag̃ydnak az cheteni hegrol hozattam el t̃yz avag t̃yzenket hordo borath es hog' erfek vrammalis ammint vegeztvnk hog' ha valami keztenk efendik wag' tertenendik hat eg malnak meg iriok, es hog en erfek vram vtan reya feletem, de ez en feleletemre es hog az erfek vram eletto valo zerzefre semmit nem godolok (!) de mint eg lohati hilpan chak az en haznomertis el Jarok, tvvgiá azt mint az egez k̃yral vdvara es minden vitezlew vrain, hog ammi ennekem vagion fegyveremmel viteffegemmel leltem, es hog eques auratofnak iratom magamoth ezt en nagyobbban erdemlem hog nem mint te m̃yert kw varas vr vağ, es hog te azt mondod hog erfek vram Jobagiati meg dvlattod, Bizonñyal ha eg avagy ket haz Jobagiati el dvlattod meg higg̃yed hog zaz annyat dvlatok erette, meg az hilpaniokbanis az te Jobagidol (!) sokakat el reckentettel, Annak felette m̃ynapon eg zolgalmat az te Jobagid vyfalvjak vg' vagdaltanak mint halalra; es hangfarath penzet vnget egieb Jozagat mind el foztottatok Ex komarom feria secunda post marti[n]um, 1545

Bartholomeus
Horvat

[Címzés:] Egregio domino Lazlo Forgacz Ex Gymes d[omi]no ete Amico obf[ervandissi]mo

(Orsz. Lt. uo., mint az ciöbbi.)

ECKHARDT SÁNDOR

Ötvös céhek levelei

A nagyváradi ötvös céh a kolozsvári ötvösökhöz az ifjúság „rendtartatlansága” miatt hozott artikulusz ügyében

1590.

Zolgalatunkatt ayanliuk mind feyenkenth t̃y kegjemeteknek | Ege; Cehw Minth ti;toletes es bochiwletes Vrainknak es | attiankfiaynak. A; Vr Jftentwl kewanunk minden lelkj | es teft̃y Jokatth t̃y kegjemeteknek megh adatnj mind feienkenth | ege; Cehwl, minth ti;toletes es bochiwletes Vrainknak. |

Megh adak m̃y nekwnk ti;teolendeo Vraink a; kegjemetek | leweleth es e; lewel mellett valo Artikulufokatis | mellyett vege;et volna t̃y kegjemetek a; Jfiuflagh ellen | lattuan t̃wlek [Jo]¹ fok rend tartatlanlagotth es m̃yattok | walo nagj karokatis mely Artikulufokatt, t̃y kegjemetek ky | nem akart bochjatanj, a; m̃y hirunk nekwl, hancm Edgyef = | segeott tartwa(n) m̃y velwnk fok dolgokban, E;tis t̃y kegjel = | metek velwnk akarta keo;lenj, hogj kegjemetekis megh | Erttheffe a; m̃y Contentjonkatt e; feleol, kegjemetek minden(n) | dologban iob moddal procedalhafso(n), mely Jo Jndulattiat es | kewanlagatth th̃y kegjemeteknek, ho;;ank lattwan, nagj bocyw = | lettel es Jo Newo(n) ve;wk t̃y kegjemetektwl, minth ti; = | toletes es boech[̃yw]-letes vrainktul. A;ertth th̃y keg(elme)teketh: | E;eón keowettywk feienkent, M̃y nekwnk kegjemetek | megh bochjalfo(n) hogj a; kegjemetek, mi keo;jukben bochjatot | Artikulufywal [mi]ndenben tell̃yeffegeofo(n) nem edgye;hettwnk | latw[an] a; |

¹ []-be a kitérés, illetőleg kirágás miatt olvashatatlan részleteket tettem, ()-ben pedig a jelölt rövidítéseket oldottam fel.

mý [. . . .] helyűwnknek allapattiat | es ebbe a; helybe lako Nepnek nem Mindenben, | edgýe;efet kitt hý;wnk hogj tý kegýelmetek tud es Jol erth; | A;ertt a; Menyre a; vr Iften a; ű A;andekat mý nekunk | engette a; mý vekónj ertelműnk ;erenth io lelkj efme= | rettbwl a; minemű dolgokkal e; elottis eltűnk, es moftis ed= | gie;ni akartunk tý kegýemetekkel rend ;erent mindenekett | Jrua be bocýattunk tý kegýelmetek eleýben A;ertt | kegýelmetek e;eokett megh lattvan Mýnkett es tegyon bi;o: | niolsa felole hogj mihe; kellyo(n) magunkatt tartanj Jftennek | zent aldafa tý kegýemetek(eo(n) legio(n) mind fejenkenth | Datum Varadinj 18 Die Menfis Julj. 1.5.90.

Eottveos Criftof es Baronýai Eotwos Mate a; ege; ce;hvel egjetembe

[Címzés letőredezett zárópecsét nyomaival a levélalakra összehajtogatott ív 4. lapján:] E; lewl adafsek a; | Mý Ti;teoteles es bocýű | letes vrainknak ege; | Cehűl Kolofwarý | fű vrainknak ke;ebe(n) | hýwen.

(Eredetije az Erdélyi Múzeum Levéltárában a kolozsvári ötvös céh iratai között egy kétrét hajtott ív 1. lapján.)

A kolozsvári, szebeni, brassói és besztercei ötvösök kérelme Báthory Zsigmond fejedelemhez a mezővárosbeli ötvösök mesterség-gyakorlása ügyében

1592.

Illustriffime Princeps et Domine Domine | nobis natural(ite)r gratioffimme.

Fidelium perpetuorumq(ue) Seruitiorum nostror(um) in fauorem Jll(ul)tr(iffi)me Cēlsi(ssime) V(est)rae | humilimam oblationem. Kegielmes Vrunk meegýs keónieórgeunk N(agys)ag(od)nak | fok fele bantafinkrol, a; reegi kiraliok feiedelmek ýdeieben foha a; Eotweffý | Rend keó;eót Me;eo varafban, Chiehes Eotwes nem lakot, hanem chiak valamý | kontarok ve;eóttek, mertt foha a;ok a; óh mewueket ýga;an exercialny nem | akarhak: E; el mwlt e;tendoókben kegielmes Vrunk erthiewk hogý mynd | a; Feýerwarý Eotwelek, Defiek es Vafarheliek magoknak N(agys)ag(od)tol | Chehet priuilegiummal niertenek, ký soha nem volt, De a; N(agys)agod kegiel | meffegenek kel megh maradny: Chiak keónieórgeunk N(agys)ag(od)nak hogý a; mý(n)t | a; limitatiobannýs megh vagion, hogý a; fele Me;eo Varoffý es a; kýk nem | ýga; Cheben vadnak hogj mý kýk Kolchios Varosban Chehek vagiunk | probalhaffuk megh eóket mwekben, es e;ewfteóket lathaffuk p(ro)balhafiuk | megh, mert fok pana; ieo ho;;ank hogý nem vgý elnek a; mýnth N(agys)agod | engetthe, A; mýntt hogý chehek lewele a;t tarchia, hogý eleo;eor Mester | remeket megh chinalliak, A;;al mutassa hogý eo elegh mester, Mafod;or | hogý Chehes helien lakot, es tanult, es iambor nem;et, es iamborul | élt, Harmad;or, hogý meg ha;afwllion es vgý legien mesterre. N[e] | gied;er hogý hewteos Chemesterek legien kettheo, es minden holnap[on] | a; Eotweffeket megh proballia ha io e;ewftbeol mýwelnek es a; kith | vetkefnek talalnak ;emelý Valogatafnalkewl megh bewnteffek, E;eket | eók lemmý vthon nem ýllethýk, fem vegben nem v;ý;k, hanem halgat | nak a; N(agys)agod atta priuilegium mellet. A ;ert kegielmes Vrunk a;t | kiwanniwk ege; Eotweffegh, e; or;agban hogý Elleóben mýndewth | valok elegendedeó Mester remeket chinallianak es moftan a; kýk meste | rek ne eomagok ýtýlлик megh, hanem ho;ak N(agys)agod eleýben es Eotwe | fekkal Twdos emberekkel ýtýlteffe N(agys)agod ha elegh Mesterek, mý | kor eomagok moftan a; kýk vadnak megh chinalliak bár a; vthan; | a; kik chinálnak eon keó;teók ýtýllyek megh, mýntt mýs chielekedeunk | mertt mýgh e;t nem chielekedik mý Kontaroknak mongiuik

¹ Mintegy 15 betűből álló szövegrész szúrágás miatt olvashatatlan.

mynd a3okat | k3k est nem chielekedik, es a3 eo lewelek tartaffa 3erent nem elnek | es a3 m3y 3olga3nykat nem engegg3ewk nallok m3yweln3y, ha k3y m3ywel | ne megh bewn-tetthiewk eretthe, mert m3y 3ga3 Chehek vagiunk, a3t | k3ywann3uk hog3y ha Chehet tart eo3s 3ga3an ellien, hog3y a3 Eotwef3e |=ghnek 3ga3 es iambor h3yrek newek meg ne giala3tallek.

N(agys)ag(od)tol kegielmes vala3t |
varunk

[A hátlapon ugyanazzal a kézzel:] Humillima Supplicatio Vniversor(um) | Magistrorum Aurifabrorum Colos | warien(sium), Cibirien(sium), Brassouien(sium) | et Bi3tricien(sium). — [Ez alatt más kézzel a fejedelmi határozat:] Megh kell nek3y3k 3yenteny3y hog3y | a3 uegeze3fhez tarchak magokat | m3ynden3b3ol.

(Eredetije egy összehajtott félv első lapján az Erdélyi Múzeum Levéltárában a kolozsvári ötvös céh iratai között.)

A keltezetlen kérelem-levelet a hátlapon levő és „Anno D(omi)ni 1592. Die 7. Apr(i)lis” kelt, az ügyre vonatkozó latin nyelvű feljegyzés tanúsága szerint 1592. április 12-ét közvetlenül megelőző időben nyújthatták be a fejedelemlhez.

SZABÓ T. ATTILA

Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk

Utolsó számunkban (MNY. LII, 89–91) HOFFMANN TAMÁS a jászárokszállási Protocollum Currentaliumból közöl egy 1782-ből származó kis tolvajnyelvi szójegyzéket. Ezt a szójegyzéket nyelvészeti irodalmunkban már négyszer közölték: először SIMAI ÖDÖN Dugonics „Jeles történetek” című műve (I, 270) alapján (Nyr. XXXII, 399), majd GYÖRFFY ISTVÁN Túrkeve város Protocollum Currentaliunából (Nyr. XXXIX, 328), végül kétszer BALASSA JÓZSEF egy XVIII. századi kéziratos kötetből (Nyr. LIII, 5 és SZIRMAY ISTVÁN—BALASSA JÓZSEF, A magyar tolvajnyelv szótára Bp., é. n. [1924.] 7 kk.). Mind a három közlő mint érdekes fölfedezést mutatta be e szójegyzéket, s noha azóta a jassznyelvről szóló irodalom e forrást bőven használta, és gyakran hivatkozott rá, e kis emlék most negyedszer sem kerülhetne el — úgy látszik — végeztszerű sorsát, s ismét mint eddig föl nem tárt különöség látott napvilágot. A négy közlés (a két BALASSA-félét egynek véve) kétségtelenül ugyanarra az ősforrásra vihető vissza, arra a szójegyzékre, melyet Jablonczai Petes János a Hajdú kerület juratus ordinarius notariususa állított össze, és küldött szét a törvényhatóságoknak. (Az ún. „Egri szójegyzék”, melyet HEINLEIN ISTVÁN közölt (MNY. IV, 268), bár kétségtelenül önálló munka, úgy látszik, nem e Jablonczai-féle szójegyzék ismerete nélkül készült.) A közös ősforrást igazolja: 1. a közös cím, mely BALASSÁNÁL szabadon magyarra fordítva jelentkezik, s melyből a GYÖRFFY-féle forrásban kimaradt a „fures nundinales” magyar értelmezése: „*Sivány seu Vásári Tolvaj*”; 2. a szavak azonossága: mindegyikben ugyanaz a 74 tolvajnyelvi szó szerepel, lényegtelen eltéréseket nem számítva ugyanazzal az értelmezéssel; 3. a szavak sorrendje, mely SIMAI és HOFFMANN közlésében teljesen azonos, GYÖRFFYÉBEN csupán két szó — *parázs* és *ne hadováj* — cserélt helyet, míg BALASSÁÉBAN a szavak kisebb csoportjai össze vannak keverve, de egy-egy ilyen csoporton belül sorrendjük híven követi a többinek azonos részeiben mutatkozó sorrendet.

A négy közlés közül HOFFMANNÉ a legkevésbé megbízható, ami persze lehet, hogy nem a közlő hibája, hanem az egykorú másolóé, aki egyet-mást félreérthetett, félreolvashatott, esetleg helytelenül értelmezett. Hogy a nyilvánvalóan hibás szóalakok

közül mi eshetik a régi másoló és mi esetleg a közlő rovására, azt természetesen csak a jászárokszallási kézirattal való egybevetés útján lehetne biztosan megállapítani. Hibái ellenére sem teljesen érdektelen a HOFFMANN-féle változat, tanulságos ugyanis a négy közlés és rajtuk keresztül a négy különböző forrás eltéréseit egybevetni, sőt egyes esetekben a HOFFMANN-tól közölt adat mint egy újabb szavazat eshetik a latba az eredeti szó megállapítása feladatában.

Az alábbi egybevetésben nem terjeszkedem ki — egyetlen esetet (*kigyó*) nem számítva — az értelmezésekben található eltérésekre, ezek ugyanis, bár előfordul bennük itt-ott egy-egy különösebb alak (pl. *Pennacillus*), többnyire lényegtelenek (pl. *Bitsak* ~ *Bitska*, *zsványi* ~ *zsványos*, *inni* ~ *innya* stb.) vagy csak helyesírásbeliek, de azonfelül elvégre itt a tolvajnyelvi szókészlet szempontjából nézzük a közléseket. A tolvajszavak között levő helyesírási eltéréseket (pl. *u* ~ *ú*, *ú* ~ *ü* ~ *ú*, *cs* ~ *ts*, *x* ~ *ks*, *czafka* ~ *czaffka* stb.) szintén figyelmen kívül hagyom, mert nem jelentenek a szavak alakjára vonatkozólag semmit, és GYÖRFFY különben is átírta adatait a saját korabeli helyesírásra. Tehát csak azokat a szavakat vetem egybe, melyek között lényeges eltérés van. BALASSA közlését a SZIRMAY—BALASSA-féle tolvajnyelvi szótár alapján idézem. Az adatok előtt a szám a kérdéses szó sorszáma. Összehasonlításképpen ötödiknek ide iktatom a közeli korú „Egri szójegyzék” megfelelő szavait is.¹

S. 2 7 „*Fasék Fély*”, Gy. 7 „*fazék tej*”, B. 35 „*Fasik Téj*”, H. 7 „*Fasék Fély*”, E. „*Fázól Félész*”. — S. 13 *Gagyi* 'arany', Gy. 13 *gagyi* 'ua.', B. 7 *Pagyi* 'ua.', H. *Gágyi* 'ua.', E. *Gagyi* 'ua.'. — S. 18 *Komnyik* 'orgazda', Gy. 18 *komnyik* 'ua.', B. 12 *Komnyik* 'ua.', H. 18 *Konyik* 'ua.', E. *Komnyik* 'ua.'. — S. 23 *Putzika* 'ruha', Gy. 23 *rucika* 'ua.', B. 40 *Púcziika* 'ua.', H. 23 *Puczika* 'ua.', E. *Puczika* 'ua.'. — S. 24 *Jordán* 'zsidó', Gy. 24 *jordán* 'ua.', B. 41 *Jordán* 'ua.', H. 24 *Gordán* 'ua.', E. *Jordány* 'ua.'. — S. 27 *Kaszakolni* 'összeszorítani a vásárt', Gy. 27 *kaszabolni* 'ua.', B. 44 *Koszakolni* 'ua.', H. *Kaszakolni* 'ua.', E. „*Kaszakoly Szorésd*”. — S. 28 *Nyalavi* 'az új zsványok közt a legjobb', Gy. 28 *nyalavi* 'ua.', B. 45 *Nyalazi* 'ua.', H. 28 *Nyalán* 'ua.', E. *Nyalavi* 'ua.'. — S. 33 *Czoltovaj* 'fizess!', Gy. 33 *csoltovaj* 'ua.', B. 50 *Czaltovaj* 'ua.', H. *Czoltovaj* 'ua.'. — S. 35 *Hontirozd* 'tagadd!', Gy. 35 *hontirozd* 'ua.', B. 17 *hontirozd* 'ua.', H. 35 *Hontirozd* 'ua.', E. *Handerozd* 'ua.'. — S. 37 *Paráz* 'erszény nélkül pénz a zsebben', Gy. 36 *parázs* 'ua.', B. 52 *Paráz* 'ua.', H. 37 *Parázs* 'ua.', E. „*Parás találtam Pinzt erszény nélkül zsebben*”. — S. 38 „*Kigyó Tüsző*”, Gy. 38 „*kigyó gyűsző (gyűrű?)*”, B. 19 „*Kigyó Tüsző*”, H. 38 „*Kigyó Tür keő*”, E. „*Kigyó Gyűsző. Pinz az oldalán*”. — S. 39 *Paribó* 'mente', Gy. 39 *paribó* 'ua.', B. 20 *Paribó* 'ua.', H. *Pariso* 'ua.', E. *Paribó* 'ua.'. — S. 46 *Pozdorja* 'gyolesváson', Gy. 46 *pozderja* 'ua.', B. 54 *Pozdorja* 'ua.', H. 46 *Poszderja* 'ua.', E. „*Pozdorja Ing, gatyá*”. — S. 48 *Posterium* 'tömlőc', Gy. 48 *poszterium* 'ua.', B. 56 *Posterium* 'ua.', *Posterud* 'ua.', E. *Poslerum* 'ua.'. — S. 52 *Lettegens* 'köpönyeg', Gy. 52 *letergeny* 'ua.', B. 60 *Letergeng* 'ua.', H. 52 *Letergeng* 'ua.', E. *Leternyek* 'ua.'. — S. 55 *Szlepriska* 'katona', Gy. 55 *szlepicska* 'ua.', B. 61 *Szlepritska* 'ua.', H. 55 *Sztrepriska* 'ua.', E. *Szlepicska* 'ua.'. — S. *Olvasó* 'bilincs', Gy. 56 *olvasó* 'ua.', B. 62 *Olvasó* 'ua.', H. 56 *Olvaszó* 'ua.', E. *Olvasó* 'ua.'. — S. 58 *Bánya* 'lúd', Gy. 58 *bánya* 'ua.', B. 29 *Bánya* 'ua.', H. 58 *Banya* 'ua.', E. *Banya* 'ua.'. — S. 62 *Kút* 'zseb', Gy. 62 *kút* 'ua.', B. 32 *Kúr* 'ua.', H. 62 *Kut* 'ua.', E. *Kút* 'ua.'. — S. 63 *Kútazni* 'zsebből lopni', Gy. 63 *kútazni* 'ua.', B. 33 *Kúrozni* 'ua.', H. 63 *Kutazni* 'ua.'. — S. 64 *Nyalavi nyelv* 'zsványi (zsványos) nyelv', Gy. 64 *nyalavi nyelv* 'ua.', B. 65 *Nyalazi nyelv* 'ua.', H. 64 *Nyalán nyelv*

¹ A szójegyzék címében HOFFMANN *sub sede* formája helyett SIMAI és GYÖRFFY *sub sedria*-t ad. Alig lehet kétséges, hogy ez a helyesebb.

² A rövidítések: S. = SIMAI, Gy. = GYÖRFFY, B. = BALASSA, H. = HOFFMANN közlése, E. = Egri szójegyzék.

'ua.'. — S. 65 *Mindennapi* 'kenyér', Gy. 65 *mindennapi* 'ua.', B. 30 *Minden napi* 'ua.', H. 65 *Minden orapi* 'ua.', E. *mindennapi* 'ua.'. — S. 68 *Singula* 'kurva', Gy. 68 *singyula* 'ua.', B. 68 *Singula* 'ua.', H. 68 *Singyula* 'ua.', E. *Szinglyula* v. *dorka* 'ua.'. — S. 69 *Plede* 'szaladj!', Gy. 69 *pleve* (*plede?*) 'ua.', B. 69 *Pledi* 'ua.' H. 69 *Plede* 'ua.', E. *Pléde* 'ua.'.

Az egybevetések szinte önmagukért beszélnek, belőlük az eredeti szó csaknem minden egyes esetben kihámozható, úgyhogy kommentár fölösleges, illetőleg részletesebb kifejtést igényelne az egy-két homályosabbnak maradó szóval kapcsolatban.

BÁRCZI GÉZA

HOFFMANN TAMÁS a jászárokszállási Protocollum Currentaliumból közli a magyar tolvajnyelv legrégebb jegyzékét 1782-ből (MNy. LII, 89–91). Ugyanczt a szövegetet HOFFMANN előtt nem kevesebb, mint kilenc ízben tették közzé. Szövegnek még ilyen sikere nem volt. Először kiadta DUGONICS ANDRÁS (Jeles Történetek I. Pest, 1794. 270). Innen nyomatta le 1903-ban SIMAI ÖDÖN (Nyr. XXXII, 399–401). MOENICH KÁROLY székesfehérvári levéltáros másolata alapján megjelent 1908-ban (Budapesti Hirlap XXVIII, 91. szám). Túrkeve levéltárából adta ki 1910-ben GYÖRFFY ISTVÁN (Nyr. XXXIX, 328–9). Kéziratos gyűjtőkötetből BALASSA JÓZSEF 1924-ben hozta nyilvánosságra (Nyr. LIII, 5–8; LIV, 96; vö. CSEFKÓ GYULA hozzászólását: MNy. XXI, 71–2). Közleményét ugyanez évben még kétszer jelentette meg (Detektív Szemle IV [1924.], 4. szám; SZIRMAY ISTVÁN, A Magyar Tolvajnyelv Szórára bevezetőjében: 7–9. l.). Megvan ZOLNAY VILMOS, A Magyar Fattvnyelv Nagyszótára mutatvány-füzetében (a M. Tud. Akadémia és az Orsz. Széchenyi Könyvtár kéziratárában). Még 1782-ben kinyomatták. A félféves nyomtatványból három példány is megkerült (Nyr. XLIV, 140).

SCHIEBER SÁNDOR

NYELVJÁRÁSOK

Nyelvjárástörténeti adatok gyűjtése

I. A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatainak igen érdekes és igen tartalmas bemutatása során BÁRCZI GÉZA nyomatókósan említi meg nyelvjárásaink történeti vizsgálatának szükségességét (I. OK. VI, 80–3). KNIEZSA ISTVÁN pedig bizonyos konkrét tennivalókat is megjelöl a nyelvjáráskutatással kapcsolatban (i. h. 105–7; vö. még PAIS i. h. 114). A III. Országos Nyelvészkongresszuson ugyancsak BÁRCZI GÉZA egész előadást szentelt a kérdésnek: A magyar történeti nyelvjáráskutatás (1954. november 13-án).

Az a gondolat, hogy nyelvünk története nem ismerhető meg nyelvjárásaink története nélkül, továbbá hogy nyelvjárásainkról szerzett ismereteink hiányosak történeti elmélyítés nélkül, nem új. Maga BÁRCZI már említett előadásai előtt foglalkozott e kérdéssel (vö. MNy. XLIII, 81–91; Régi magyar nyelvjárások. Bp., 1947.; TihAl. 118–20), nem is tekintve olyan régebbi kísérleteket, mint a BALASSÁÉ, LOSONCZÉÉ, MELICHÉÉ, GOMBOCZÉÉ stb. (vö. BÁRCZI, Régi m. nyelvj. 2; I. OK. VI, 83) és a Csűry-iskolának történeti elmélyítést célzó kísérleteit (l. a MNy. köteteit). Ennek ellenére ezen a téren még attól is távol vagyunk, hogy folyóirataink lapjain állandóan megjelentethessünk

érdemes részlettanulmányokat (vö. BÁRCZI: I. OK. VI, 83—4), s bár újabban örvendetes jelenségekkel találkozunk (vö. pl.: ABAFFY: MNy. XLIX, 335—41, L, 245—54; BENKŐ: MNy. LI, 130—4; P. HIDVÉGI A.: MNyj. I, 95—117, MNy. LI, 17—23), még egyelőre legsürgősebb tennivalónk az adatgyűjtés. Éppen ezért a következő sorokban főként a XVI. századra vonatkozó gyűjtéssel kapcsolatos gyakorlati és — hogy úgy mondjam — technikai kérdéseket vesszük sorra és csak másodsorban a feltárt anyag nyelvjárástörténeti értékelésének és értékesítésének kérdéseit.

2. Minthogy az Országos Levéltárban és vidéki levéltárainkban szinte felbecsülhetetlen mennyiségű és értékű, nyelvjárástörténetileg is értékesíthető nyelvi anyag rejlik, különösen az 1527. évtől kezdve,¹ ezért a mi anyaggyűjtésünknek is levéltári kutatáson kell alapulnia. A munka megkezdése előtt hasznos tájékoztatót meríthetünk HERZOG JÓZSEFnek „Magyar levéltári terminológia” című tanulmányából (LtKözl. X, 1—11). Megtaláljuk benne „a levéltárra, ennek tartalmára, valamint utóbbinak rendszerére vonatkozó fogalmak tisztázása”-t (i. h. 1).²

Az Országos Levéltárban őrzött iratgyűjteményekről csak a levéltárosok házi használatára készült, sokszorosított levéltári alapleltárak állnak rendelkezésünkre. Ezek azonban úgy készültek, hogy a kutatókat is tájékoztassák az egyes állagokra vonatkozó legfontosabb tudnivalókról; feltüntetik tehát: 1. az iratanyag tárgyát; 2. az iratanyag részeit, mennyiségét és raktári jelzeteit; 3. az iratanyag irattári rendszerét; 4. az iratanyagban való kutatás lehetőségét; 5. esetleges megjegyzéseket. A következő alapleltárakat kell megnéznünk az Országos Levéltárban:

1. WELLMANN IMRE, A magyar kancellária levéltára. Bp., 1951. Az ismertetett iratanyag általában a XVII. századtól tartalmaz forrásokat két fő részben: 1770 előtti korszak és 1770 utáni korszak. Nyolc iratgyűjteményben (34. Litterae archiepiscoporum, 35. Litterae capitulorum, 36. Litterae privatorum, 38. Particulare, 39. Acta particularia, 42. Acta diaetalia, 43. Hungarica et Transylvanica, 47. Conceptus expeditionum) találunk XVI. századi anyagot is, de a gyűjtemények címéből sejthetjük, hogy a mi célunkra ezek közül is csak kevés lehet érdemes forrás.

2. SINKOVICS ISTVÁN—FELHŐ IBOLYA, Pénzügyigazgatási levéltárak. Bp., 1952. Az úgynevezett „kamarai” levéltár (1531—1867.) ismertetése. 72 olyan iratgyűjtemény van benne, amelyekben már XVI. századi iratok is találhatóak. Számos olyan is, amelyekből nyelvjárástörténeti adatokat is bizvást remélhetünk: például a vidéki kamarai igazgatóságok iratai (32., 109., 130.), ide sorolt családi levéltárak (123., 161., 363., 365., 366., 372., 378., 382., 383., 386., 387., 388., 390., 393.), missilisek (397.) stb.

3. WELLMANN IMRE, Az erdélyi kancellária levéltára. Bp., 1952. Minthogy ez a hivatal 1695-ben kezdte meg rendszeres működését, iratanyaga a mi különös célunkra kevésbé fontos.

4. VARGA ENDRE—PÁRDÁNYI MIKLÓS, Bírósági levéltárak. Bp., 1952. Két állagban találunk XVI. századi anyagot is: 1. Processus Octavales, 10. Actus Sollennes. De fontos ez az alapleltár a mi számunkra azért is, mert ebben vannak felsorolva a különböző vármegyék, hiteles helyek levéltárainak elenchusai, mutatói (vö. ezekre HERZOG: LtKözl. X, 9).

5. SASHEGYI OSZKÁR, Abszolútizmuskori levéltárak. Bp., 1952.

6. BOTTLÓ BÉLA, Regnicolaris levéltár. Bp., 1953. Csak az 1. és 2. állagban van XVI. századi anyag.

¹ A Mohács előtti anyagot — mint ismeretes — az Országos Levéltár külön őrzi DI. (KGy.) jelzésű osztályában. Ebben persze jóval kevesebb a magyar nyelvű anyag.

² Az első levéltártani munkácska RÁMMINGEN JAKAB tollából jelent meg 1571-ben. A levéltár fogalmának tőle való meghatározása: LtKözl. X, 12.

7. BAKÁCS ISTVÁN, Családok, testületek és intézmények levéltárai. Bp., 1953. Véleményem szerint ebben a kötetben találjuk a számunkra legfontosabb anyag leírását. Példaképpen idézem a 4. tétel (Almásy család levéltára 1511–1935.) öt pontban felsorolt ismertetését: „1. Pásztóra és hevesmegyei birtokokra vonatkozó iratok. | 2. 2 csomó irat és 1 kötet elenchus. | 3. a) A család XX. század eleji rendezése. | b) Az iratok nagyjából évről-évre, 1-től folytatódólagosan numerussal ellátva. | 4. a) Az elenchus segítségével. | b) A kérdőlapra az állag neve és a numerus tüntetendő fel. | 5. a) Az elenchusban felsorolt irat anyagnak [!] mintegy egytizede került csak az Országos Levéltár őrzé-
tétébe. | b) Az oklevelek 1526-ig: KGy. 90336–90338.” — (Vö. LtKözl. XXVI, 5–26.)

8. PAULINY OSZKÁR, A helytartótanács levéltára. Bp., 1954. Minthogy a helytartótanács 1724-től 1848-ig működött, céljainkra ebből az anyagból valószínűleg kevés használható.

9. ILA BÁLINT, Filmtár. Bp., 1954. Családi, megyei, városi és más vidéki levéltárak filmre vett anyagáról tájékoztat ez a kötet.

A Levéltári Közleményekben (I. kötete 1923-ban, XXVI. kötete 1955-ben jelent meg) is jelentek meg ismertetések különböző levéltárakról. Felsorolom ezeket is, egyszerűen betűrendben, mert ezekből is hasznos tájékozódást nyerhet a kutató; bár természetesen a legnagyobb nehézségtől, nagyon sok iratnak aránylag kevés eredménnyel való átnézésétől ezek sem mentesítenek:

Árvai közbirtokosság: ILA BÁLINT: LtKözl. XI, 223–41. (A következőkben a LtKözl. jelzést elhagyom, minthogy valamennyi adatom innen való, és csak a kötet- és lapszámot közlöm.) — Bakabánya Hont m.: RELKOVIC NÉDA: IV, 231–5. — Baranya m.: FÖGLEIN ANTAL: V, 215–44. — Beregsurány Bereg m.: BAÁN KÁLMÁN: XV, 244. — Besztercebánya: JURKOVICH EMIL: IV, 219–30. — Borsod m.: KLEIN GÁSPÁR: XIII, 73–122. — Csenger Szatmár m.: BAÁN KÁLMÁN: XV, 245. — Debrecen: CSOBÁN ENDRE: VI, 204–39. — Debreceni Kereskedő Társulat: SZABÓ ISTVÁN: VII, 121–6. — Debreceni Ref. Kollégium Könyvtára: IVÁNYI BÉLA: III, 225–34. — Dunántúli ref. egyházkerület: TÓTH ENDRE: XVI, 168–85. — Feketefalu Szatmár m. (Korponay család): IVÁNYI BÉLA: II, 127–34. — Géberjén Szatmár m.: BAÁN KÁLMÁN: XV, 243. — Gömör m.: FÖGLEIN ANTAL: XI, 208–22 és ILA BÁLINT: XVII, 208–37. — Grádeczi Horváth Stansith család: IVÁNYI BÉLA: V, 245–53. — Györtelek Szatmár m.: BAÁN KÁLMÁN: XV, 245. — Heves m.: SOÓS IMRE: XX–XXIII, 260–89. — Karcag: GYÖRFFY ISTVÁN: III, 192–205. — Keszthely (Festetics család): SZABÓ DEZSŐ: III, 86–99 és IVÁNYI BÉLA: XXIV, 170–208. — Kismenes családok: BAÁN KÁLMÁN: XX–XXIII, 376–83. — Kistűszállás: GYÖRFFY ISTVÁN: IV, 215–6. — Kölcsey család (Szatmár és Bereg m.): BORSA IVÁN: XXIV, 55–70. — Kunhegyes: GYÖRFFY ISTVÁN: IV, 217–8. — Kunmadaras: GYÖRFFY ISTVÁN: IV, 214–5. — Kunszentmárton: GYÖRFFY ISTVÁN: IV, 218. — Leleszi konvent: KUMOROVITZ BERNÁT LAJOS: X, 223–55. — Malonyay család: FEKETE NAGY ANTAL: VII, 45–54. — Miskolc: KLEIN GÁSPÁR: XV, 185–98. — Nábrád Szatmár m.: BAÁN KÁLMÁN: XV, 243–4. — Nádori iratok: HERZOG JÓZSEF: V, 1–26. — Nagykovácsi Szabolcs m.: GÁL ISTVÁN: VII, 117–9. — Nyírbátor Szabolcs m.: GÁL ISTVÁN: VII, 119–20. — Petneháza Szabolcs m.: BAÁN KÁLMÁN: XV, 245. — Ref. egyház levéltárai: MIKLÓS ÖDÖN—SZABÓ ISTVÁN: XV, 177–84. — Regéc—Sárospatak: BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS: XIII, 5–41. — Rudnyánszky család: FEKETE NAGY ANTAL: XI, 16–57. — Sopron: HÁZI JENŐ: I, 227–47. — Szabolcs megyei községek: GÁL ISTVÁN: VII, 120. — Szathmáry Király család borsodi ága: BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS: XVIII—XIX, 476–84. — Szepesség (Petróczy család): FEKETE NAGY ANTAL: VIII, 54–64. — Thurzó család: ILA BÁLINT: X, 12–66. — Tolna m.: FÖGLEIN ANTAL: X, 67–91. — Trencsén megyei levéltárak: IVÁNYI BÉLA: XIV, 225–45, XV, 223–39, XVI, 236–48, XVII, 255–76. — Túrkeve: GYÖRFFY ISTVÁN: IV, 217. — Újbánya Bars m.: CSÁNKI DEZSŐ—RELKOVIC NÉDA: II, 86–107. — Veszprémi káptalan: LUKCSICS PÁL: VIII, 151–81. — Veszprémi püspök: LUKCSICS PÁL: IX, 13–37. — Wesselényi család: SZABÓ T. ATTILA: XVI, 205–35. — Zala m.: FÁRA JÓZSEF: XIII, 216–32, XIV, 172–95. — Zólyom m.: FÖGLEIN ANTAL: I, 150–64. — Zsély (Zichy család): LUKCSICS PÁL: VII, 193–230.

Aki az Országos Levéltárban kezdi meg munkáját, a fentebb ismertetett alap-
lévtárakból nyerhet előzetes tájékoztatást. Megtudja ezekből azt is, hogy a kutatáshoz

milyen segédkönyveket kell használnia (elenchusok, indexek, conspectusok). De a levéltár kutatótermének tisztviselői is készséggel állnak rendelkezésére. A munka természetesen még így sem könnyű. Nem is tekintve a paleográfiai és más természetű nehézségeket, rendkívül sokat kell „nyálazni” (sok iratot átlapozni), míg az ember érdemes adatokat talál. A munka eléggé fárasztó, de sohasem érdektelen. A nehézségekért kárpótól az a tudat, és egyben felelősséggel is tölt el, hogy minden levéltári kutató „megbecsülhetetlen szolgálatot tesz a tudománynak a fáradságosan kiásott adatok megbízhatóan pontos közlésével és helyes felhasználásával, de nagy kárt okoz és sokszor emberöltőig elfogadott tévhitet maghittója lesz, ha levéltári adataival pontatlanul és felületesen bánik. A levéltári anyag kincs, melyet csak a legavatottabb kézzel és legodaadóbb lelkiismeretességgel szabad feltárni” (BÁNREVY GYÖRGY: LtKözl. XII, 215).

Ha tehát a kutatónak módjában van a levéltárban őrzött anyag természetéről előzetesen valamennyire tájékozódni, a megfelelő kéréslapon kikér egy köteg (fasciculus) iratot. Aki először próbálkozik régi írások kibetűzésével, annak eleinte igen nagy nehézséget okoz az írásmód. Különösen a XVI. században vannak olyan írásmo d a k, hogy gyakorlatlan szem első látásra azt sem tudja megállapítani, magyarul van-e írva vagy idegen nyelven. Szükség van tehát paleográfiai ismeretekre is, bár kétségtelen, hogy a gyakorlat annyira megkönnyíti a kibetűzést, hogy bizonyos idő után folyékonyan olvashatjuk az iratokat, ha akadnak is olykor-olykor nehézségek. Magyar nyelvű paleográfiai kézikönyv tudomásom szerint nincs. Haszonnal forgatható munka BRETHOLZ, Lateinische Paläographie. Leipzig—Berlin, 1926.³ és DAIN, Les manuscrits. Paris, 1949. Ez utóbbi mű nem paleográfiai kézikönyv (magával a paleográfiával az 54—71. lapokon foglalkozik), hanem négy fejezetben a következő kérdéseket tárgyalja: I. A kéziratok és a másolás. II. A kéziratok és a paleográfia. III. A kéziratok és a szöveg története. IV. A kéziratok és a kiadás. A kérdések alapvető irodalmát csoportosítva találjuk a 177—80. lapokon. (L. még HAJNAL ISTVÁN, Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. 1921. és az alább idézendő oklevéltani munkát, amelyben szintén található paleográfiai megjegyzések is.)

De nemcsak az írásmo d a k, hanem a r ö v i d í t é s e k miatt is szükségünk van paleográfiai ismeretekre. A latin írásban szokásos rövidítéseket ugyanis gyakran megtaláljuk magyar szövegben is. A leggyakoribb rövidítési típusok: 1. Suspensio: a szó végének elhagyása. 2. Összevonás: a kezdő és a végső betű meghagyása minden esetben. 3. Sajátos jelentésű rövidítési jelek: c = con, 9 = us, os, 5 = er stb. 4. Változó jelentésű rövidítési jelek. 5. Felül írt betűk. 6. Konvencionális jelek (vö. BRETHOLZ i. m. 103—6; CAPPELLI, Lexicon abbreviaturarum. Milano, 1949.⁴).

A kézbe vett levéltári anyagot tehát bizonyos előtanulmányok és gyakorlat után el tudjuk olvasni. Újabb nehézségekkel találkozunk, ha le is akarjuk írni. Közléseinknek ugyanis „az eredeti iratok szövegével tökéletesen kell egyezniök” (BÁNREVY: i. h.). Ez a követelmény jogosnak és természetesnek látszik, de nem könnyen valósítható meg. Nyelvészeink körében a paleográfiai hűséget elengedhetetlen követelménynek tartják, a Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai (Melléklet a Századok 1920. évi folyamához. Bp., 1920.) nem ilyen szigorúak, éppen ezért a történeti forráskiadványok nyelvészeti célokra alig használhatók (vö. ZOLNAI: Nyr. XXXV, 62—70), bár van kivétel is (vö. pl. MÁLYUSZ, Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei: LtKözl. I, 126—49, 287—309, II, 55—69, III, 68—85, IV, 94—129, V, 82—103, VI, 66—86, VII, 231—77; vagy legújabban SZABÓ ISTVÁN: MNyTK. 86. sz.; l. még a MNy. „Nyelvtörténeti adatok” című rovatát). De nem is olyan könnyű a formális hűség megvalósítása (vö. PAPP LÁSZLÓ: MNy. LI, 261). A különböző régi betűtípusok visszaadása sokszor lehetetlen. A f és z jeleknek pl. nincs sem helyesírási, sem hangtani megkülönböztető szerepük (vö. KNEZSA, Helyesírásunk története a könyv-

nyomatás koráig. 1952. 7), és sokszor azt is nehéz eldönteni, hogy a leíró *l*-t vagy *s*-t, *z*-t vagy *z*-t akart-e írni. Véleményem szerint tehát ezt a két jelet (*l*, *z*) elhagyhatjuk szöveg- vagy adatátírásunkban (persze a szövegközlések bevezetőjében szólni kell róluk), de meg kell tartanunk minden olyan jellegetességet, aminek főként a helyesírástörténet szempontjából jelentősége van vagy lehet: pl. *w*, *u*, *v*, mellékjeles betűk stb. Meg kell őrizni az eredeti központosítását, a nagybetűk használatát, sőt szövegközlés esetén a sorvégeket is jelölni kell. Szerintem a hasonmás kiadások lehetőségével számolva sem szabad régi emlékeinket csak interpretáció módjára közzétenni (vö. SZABÓ DÉNES: MNy. XLIV, 128–32 és Magyarástudomány I, 450–1), hiszen az interpretáció nem a közzététel, nem a feltárás feladata, hanem a következő lépésé.

A szövegben található rövidítések kérdése sem könnyű. Erre vonatkozóan a Magyar Történelmi Társulat idézett szabályainak 4. rész 5. § 4. pontja így rendelkezik: „Az eredetiben előforduló rövidítéseket, melyeknek jelentése kétségtelen, az állandóan és általánosan használt rövidítések pl. czímzések rövidítései (Kgd, Sua Mta) kivételével megjegyzés nélkül mindig felold. Más rövidítéseket szögletes zárójel alkalmazásával fejt meg.” — A Magyar Tudományos Akadémia szabályai középkori latin források közlésére (8. pont) előírják minden esetben a rövidítések feloldását. Véleményem szerint a rövidítések kérdését egységesen úgy lehetne és kellene megoldani, hogy a rövidített szavak ki nem írt betűit vagy []-be tesszük, vagy eltérő betűtípussal szedetjük (álló szövegben dőlten, dőlt szövegben állón; vö. pl. BÁRCZI, TihAl. 8–12). Bár a nasalisokat helyettesítő vonalka a betűk fölött megtartható nyomtatásban is.¹ (Vö. még LtKözl. XII, 214.)

Az adatok idézésében a levéltár megnevezésének a benne őrzött anyag jelzése előtt kell állani. Az irat jelzését aszerint kell megadni, ahogyan a kéréslapon kértük. Például: Gönc, 1640: *megiön, menniön, Celeködñj, merelölvén* (OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 43. N. 6.); Nagyvárad, 1562: *zewch gierg, tyztelende, fiv, Ereklegett, Ew* (OL. Becskey cs. lt.); Nagyvárad, 1562: *veteokben, engeómet, felesegeóm, Jgallag zeórenth, tizteolendeó* (uo.); Debrecen, 1556: „p[ro] vna ocrea w[lgo] zekernie dr² 35” (Debreceni lt. Tan. Jk. I, 656). Ha csak egy levéltár anyagából idézünk, elég a bevezetőben megmondani, hogy valamennyi levéltári adat pl. a Szföv. Ltár.-ból való (vö. BÁNREVY GYÖRGY, Hogyan idézzünk és közöljünk levéltári iratokat?: LtKözl. XII, 210–23).

Oklevéltani és kortani ismeretekre is szükségünk van az eredményesebb munka érdekében, mert ismernünk kell az oklevéladási gyakorlatot (vö.: SZENTPÉTERY IMRE, Magyar oklevéltan. 1930.; ÓMOLv. Bevezetéséből a Szórványok című szakasz) és a dátummeghatározások megoldását (vö.: SZENTPÉTERY, Chronologia. 1923.; uó., Oklevéltani naptár. 1912.). Számunkra ugyan a legtöbb adat korának meghatározására elegendő az évszám megállapítása és közlése, de előfordulhat — különösen, ha egy-egy falura, városra nagyobb tömegű nyelvi anyagunk van egy évből is —, hogy pontos keltezésre van szükségünk (pl. nótárius-változás stb.), s akkor kortani ismeretek, de főleg az „Oklevéltani naptár” nélkül nem boldogulunk. A XVI. században ugyanis gyakoribb a ma szokásostól eltérő dátummegadás, de előfordul a XVII., sőt a XVIII. században is (vö. PAPP LÁSZLÓ: Nyr. LXXIX, 442–6).

3. A Mohács utáni időkből származó levéltári anyagból elsősorban természetesen a magyar nyelvűeket használjuk fel. De a latin nyelvű iratokat is el kell olvasnunk, mert azokban is találkozunk nyelvjárástörténeti szempontból értékesíthető szórványokkal, különösen nem országsszerte ismert földrajzi nevekben (vö. BÁRCZI, Régi m. nyelvj. 16); pl. Heves m., 1575: *Gianda ~ Gionda, Kúthelek* (OL. Almásy cs. lt.), de még személy-

¹ Én a []-ben való feloldást választottam ebben a közleményben.

² Ez és hasonló (fl., fni. stb.) feloldatlan maradnak.

(család-) nevekben is, pl. a szepesi kamara egyik consiliariususa így írja alá a nevét egy oklevélen: 1589: „St[ep]h[a]nus *fedwaryj*” (OL. Barkóczy cs. lt.).

A magyar nyelvű anyag felhasználásában is szinte a legnagyobb nehézséget a pontos helyhez rögzítés jelenti (vö. BÁRCZI: i. h.). Aránylag könnyű a helyzet olyan esetben, ha például az irat kiállítója (egyben leírója) *Wajajj Jbranj Ferenc*-nek nevezi magát, az aláírás *Franciscus Jbranj* és „datum Jn Caftello Jbranj” (1551: OL. Barkóczy cs. lt.). Az iratban megfigyelhető jelenségeket: *eghen* 'igen', *azoktul, maradekukutul, nap el njujtegh, kivel* 'kívül', *Kötes leve lem ~ ketes levelemett* stb. — nyugodtan vonatkozathatjuk a Szabolcs megyei Ibrányra. Hasonlóan egyszerű eset, ha egy Baktán (Szabolcs m.) kelt végrendelet írója, Tatay István kijelenti: 1595: „Touaba minth hogy Jdegen leuen ez földön Nekem femj olly gond = uifelo attjãmfia Ninchien az Egy Vchemen kiul” (OL. Barkóczy cs. lt.). Az írás nyelve valóban nem illik bele a Szabolcs—Szatmár megyei nyelvi képbe, de ha ez a kijelentés nem volna benne a szövegben, törhetnők a fejünket, hova helyezzük. Ezen persze **ö**g is töprenkedhetünk, de azt biztosan tudjuk, hogy nem a Szabolcs megyei Baktára, még csak nem is Szabolcs megyébe.

De még a biztosan helyhez rögzíthető anyag is bőséges problémákat rejt magában. Vegyük például Debrecen város tanácsülési jegyzőkönyveit.¹ Hogy ezek nyelve mennyire jellemző Debrecen nyelvére, sok körülmény mérlegelésével állapítható meg; de különösen fontos ezekből kettő: a nótáriusok személye és a nyelvi eszmény hatása. Mert az kétségtelen, hogy a jegyzőkönyveket Debrecenben írták, de már az, hogy a XVI. század közepén, 1547-től körülbelül 1556-ig erősen illabialis nyelvállapotot felváltó meglehetősen erős fokú *ö*-zés az egész város számlájára irandó-e, vagy csupán a szegedi és más *ö*-ző területről érkező menekültek közül kikerülő nótáriuséra, nehezen állapítható meg. A valószínű megoldás szerintem az, hogy a mai köznyelvi *ö*-zés mértékén felüli *ö*-zés csak írott sajtóság a jegyzőkönyvekben, de már a század végén jelentkező és a mai debreceni nyelvszokással egyező *ö*-zés a való helyzetet tükrözi, csökevényekben fenntartva néhány régi illabialis formát.

1562-ből és 1563-ból négy nagyváradai írást találtam az OL. Becszy cs. lt.-ban. Kettő ezekből ugyanannak az embernek, Szöcs Györgynek az írása. Jellegzetes példáit fentebb idéztem, valamint idéztem Tögyártó Sebestyén írásából vett példáimat is. Egészen ellentétes jelenségek találhatók bennük: Szöcs György erősen illabialis, Tögyártó Sebestyén erősen labialis tendenciát mutató nyelvi állapotot képvisel. A negyedik irat Szöcs László írása (1563.); ebben erős *i*-zést találunk, viszont Ötvös Máté főbíró 1589-ben kelt ítéletlevelében (Illyés deákné felperes Barancsi Inre és felesége elleni ügyben) van ugyan *i*-zés, de nem következetes (OL. Becszy cs. lt.). Mindezek a sajtóságok jellemzők Nagyvárad nyelvére? Úgy gondolom, a nagyváradai emberek nyelvére jellemzők, s a valóságot mutatják, amennyiben könnyen elképzelhető, hogy a XVI. század második felében különböző vidékről összesereglett emberek voltak Nagyvárad lakosai.

Szabolcs megye Ibrány falujából már láttunk egy példát a XVI. század közepéről. Az idézett iratban *i*-zés nincs. De a század második felében a Szatmár—Szabolcs területről való adataim egyöntetűen erős *i*-zést mutatnak. Közismert Sylvester *i*-zése, aki Szinyérváraljáról való; vö. 1589: „*Zijnijer* ali[as] *Zijnjyr*”, *Zijnjyr* (OL. Barkóczy cs. lt.). Így Csenger 1567 (egy kéztől származó két iratban is): *meg tekintuin, luuin, ertuin; okokirt, azirt; törüinnnyeljs, vighez, kipiben* (OL. Barkóczy cs. lt.). Anarcs ~ Kisvárdá (Tegzes László végrendelete, aki anarcsi, de a végrendelet Várdában kelt), 1573: „*zent Lijleknek neuibe*”, *elmijnben(!) egijffjges, zemjlyjek*, „*Borbjyl pal*”, *Tijzek, jykjuel, nijergjuel*,

¹ Ezek magyar nyelvi anyagát részben feldolgoztam (vö. MNy. LI, 370—7), részben közelesen feldolgozom; a III. nyelvészkongresszuson is szóltam róluk BÁRCZI GÉZA előadásához fűzött felszólalásomban (337—9).

Tartozzjék, býre:ýj̄mek, meg elýjýj̄f̄lyk (uo.). Nábrád (Komoróczy János és Császary Kata egyezsége), 1574: *egienellig*, „*elziki gergelne*”, *q̄tist, tortinik, rýjzem, kegielmire, lýgien, vijgezis, Ennekerrolsigere, meg tekintuín* (uo.). Komlód (Magasmarti Pathó János szolgabíró és Mikolai Ferenc iuratus assessor tanúvallatási jegyzőkönyve), 1579: *pinzit, pinzt, teörüinjtelen, be üttilire, hūti le tiuī, keziben, menediketh, szükfigire, ezen kippē, mirth, zeginj, Nippre, mikippen* (OL. Becsky cs. lt.). Kerecsény, 1579: *okokijrt, megh tekintuijn, tórekedilsit, vigin, riz, rizem, maradikoknak, erőlsigire, megh erőlsiltuijn(!)* (OL. Barkóczy cs. lt.).

Ebben az egy jelenségben tehát nagyjából egységesnek találjuk a kérdéses területet. De természetesen az adatok feldolgozása során nem egy jelenséget fogunk vizsgálni egy bizonyos szűkebbre szabott időhatáron belül, hanem minden olyat, amelynek földrajzi elterjedése problematikus. Egész kis nyelvatlasz kerekedhetik így ki munkánk nyomán a XVI. század nyelvi állapotáról (vö. PAPP LÁSZLÓ, Az északkeleti nyelvjársterület a XVI. században: *Pais-Eml.* 466–71).

Hogy azonban az *i*-zésnél maradjunk, nézzünk meg még néhány tiszántúli eredetű iratot. Láttuk, hogy van *i*-zés Debrecentől északra, van Nagyváradon és van Gyulán is (1564., 1566.: OL. Barkóczy cs. lt.). A debreceni jegyzőkönyvekben pedig csak szórványosan tapasztalható. Ennek véleményem szerint nem az az oka, hogy a debreceni nyelvjárás a XVI. században még nem volt *i*-ző, hanem az, hogy mint a nyelvi eszményből leginkább kirívó sajátyságot a nótáriusok kerülni igyekeztek, és csak néha-néha csúszott ki tolluk alól. Az *i*-zéssel kapcsolatos ilyen ingadozásra VERANCSICS szótárából, tehát már nyomtatásban megjelent munkából (1595.) is idézhetek példát: 61: „*Mirmi* — *Metiri* — *Meßen* ~ *Mereü* — *Menfor* — *Maßer*”; 62: „*Meg silygeülni* — *Mitfcere* — *Milt vverden* ~ *Szelegy* — *Mitis* — *Milt, gütig*”; 74: „*Szeginy* — *Pauper* — *Arm* ~ *Szegen-segh* — *Paupertas* — *Armüt*”.

A XVI. századból származó levéltári adatok tehát kellő mérlegelés után hangtani jelenségek földrajzi elterjedésének bemutatására is felhasználhatók, de nem minden szöveg, hanem a levéltárakban feltárt szöveganyagnak is aránylag kis hányada. Szövegeink jó része ugyanis sokat író literátusok tollából való. A literátusok gyakorlatában pedig a szépirodalom nyelvének hangtani egységesülése előtt kialakult bizonyos nyelvi egység, és így a legkülönbözőbb vidékről való iratokban semmiféle nyelvjárási sajátosság sem figyelhető meg, legfeljebb a mai nyelvhasználattól való eltérés. Így a nagyurak, vármegyék, fejedelem és király kancelláriáinak magyar nyelvű kiadványait céljainkra (ti. nyelvjárástörténeti vizsgálódásokra) alig használhatjuk. A mi gyűjtési gyakorlatunk szerint ezeket a szövegeket is kiírjuk, mert a magyar nyelv egyetemes történetének ezek is becses forrásai. (Van ugyan egy példám arra is, hogy Báthory István lengyel király krakkói kancelláriájának egy latin nyelvű oklevelébe foglalt magyar mondatban van *i*-zés. Ez azonban kivétel: 1583: OL. Becsky cs. lt.)

Nehezen tudunk mit kezdeni az olyan nagyurak, mint például ecsedi Báthory István, az országbíró sajátkezű írásaival (1594., 1599. OL. Barkóczy cs. lt.). Az írás nyelvi sajátosságai nem illenek Ecsedre vagy környékére.

A XVI. századi anyagból tehát leginkább felhasználhatók hangtani jelenségek földrajzi elterjedésének vizsgálatára a kisbirtokos nemesek és tisztségeket nem viselő városi polgárok írásai, akik tudnak írni-olvasni, de nincs olyan nagy írásbeli gyakorlatuk, hogy kötné őket bármiféle nyelvi eszmény; írnak, ahogy tudnak, írnak, ahogy beszélnek. A jobbágyleveleket rendszerint nem jobbágyok írják le. Ezekkel is óvatosan kell tehát bánnunk.

A XVII. és XVIII. században természetesen még kevesebb a hangtani jelenségek földrajzi elterjedésének megfigyelésére alkalmas szöveg a levéltárakban őrzött anyagban. Méginkább a kevés gyakorlatú írástudók írásbeli megnyilatkozásaira vagyunk utalva

ilyen tekintetben. Például Baxi Mihály, a Csákyak egyik familiárisa jelentésében található a fentebb idézett, 1640-ből való gönci adatok (OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 43. N. 6.). De az 1650. január 26-án kelt tanúkihallgatási jegyzőkönyv, amelyet Abaúj vármegye szolgabírája és két esküdtje vett fel, teljesen köznyelvi, *ö-zésnek* sincs nyoma sem benne (uo. N. 17.). Az 1653-ban kelt két ugyancsak tanúkihallgatási jegyzőkönyvben viszont gönci lakosok vallomásaiban ilyen alakok fordulnak elő: *üdü, penigh* (uo. Fasc. 44. N. 2.); *fel jüuen ~ jöuetelit ~ jüttel, fű Birot, bennünköt, Andraftul ~ Göncziektul, meg löüdüözgek, tauül, Gönczrül, úzesebül, Philep, búzj, onnet, Firmender*¹ (uo. N. 3.). Sőt még az egri káptalan által „Nobilis Andreas Gönczy” kihallgatásáról felvett jegyzőkönyvben is akadunk ilyen példákra: 1654: *üdü ~ ideieben, Oskolabül, kezdetödöt, helyrül, be üteltit* (uo. N. 7.). Vagy nézzük Bihar megyét: Körösszeg(apáti), 1635: példák az *í-zésre* (és a becéző képzőkre; OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 10. N. 28.); Adorján vagy Körösszegapáti, 1708: *í-zés; fzüllömnnek 'szöllömnnek', Urtul, jofzagunkbul* (uo. Fasc. 62. N. 6.); Nagyszalonta, 1727: *í-zés*, de nem következetes (uo. Fasc. 21. N. 2.); Váradolaszi, 1737: *í-zés*, de *részrül, -bül, küvagál* (uo. Fasc. 21. N. 37.); Szunyogd, 1751: *malwa* (uo. Fasc. 8. N. 12.); Berekböszörmény, 1754: *emléteit* (uo. Fasc. 11. N. 3.), 1767: *öveg* (uo. Fasc. 4. N. 50.), 1786: *Czőlepnnek, a' Czőlepet* (uo. N. 64.); Nagyvárad, 1757: „meltöz-tallek *ednihány* Elztendöbéli *idöcskit* is kegyessen resolválni” (uo. Fasc. 11. N. 20.); Margitta, 1784: *Kömévefi* (uo. Fasc. 4. N. 50.), XVIII. sz.: „Füsü csináló Mester Emberek” (uo. Fasc. 6. N. 39.); Siter, 1785: *Bellyogozo, Tanyir* (uo. Fasc. 4. N. 55.), *oskola* (uo. N. 5.).

Ezek az adatok azonban már jórészt szórványoknak tekinthetők, ha a szórvány elnevezést (vö. ÖMOLv. V–VI. l.) kiterjesztjük a köznyelvi szövegbe ékelt nyelvjárási elemekre is, különösen a XVIII. században. Találkozunk viszont szép számmal tájszókkal (esetleg csoportnyelvi szókkal): Margitta, 1784: „Az Szeles fogadóba vagynak 9. ajtók *fell gradungal* készültek”, „A fogadónál lévő Kút *váfástul*, vedrestül” (uo. N. 50.); Berekböszörmény, 1785: „Két *Léhó* egy oleska egy uj”, „Serhaz *cserpák*”, „Palinka *Cserpak*” (uo. N. 55.); Siter, 1785: „Valas *Lihu* réz Tsüre”, „Bádög *Szivárvány*”, „*Cserpák* vas abrontfal” (uo.), *Csobán 'csobolyó'* (uo. N. 5.); Szeghalom, 1769: „valamely nádas, és *Cfadés* ka;állokat” (uo. Fasc. 22. N. 20.). — Találkozunk szólásokkal: Körösszeg-apáti, Berekböszörmény, Károly, 1635: „*egi kinieren* van, lakik” (uo. Fasc. 10., N. 28.; vö. Ibrány, Szabolcs m. 1551: „minden *külön kenjeres* ember”: OL. Barkóczy cs. lt., latinul is, vö. 1760: „Stephanus & Paulus Gyurchö Fratres uterini *in uno pane existentes*”: OL. Csáky cs. kassai lt. Fasc. 118. N. 20.). Németh Ferenc poklosteleki (Bihar m.) közbirtokos írja 1835. március 9-én: *25 pert is kavarit a' Nyakamba, és az ökör alatt is Borjut jog keresni* (OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 21. N. 112.; aláhúzás az eredetiben).

A névtanulmányok is becses adatokat találnak, bármely időből származó levéltári anyagot vesznek kezükbe (vö. pl. — de igazán csak például — 1792: OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 4. N. 79., 1635: uo. Fasc. 10. N. 28., 1552: uo. Fasc. 4. N. 2, 1791: uo. N. 78.), sőt bizonyos nyelvjárási jellegű alaktani sajátságok is megfigyelhetők: Siter, 1735: „az buza nem *mürödhetett fel*”; *fel mürödvén* (uo. Fasc. 21. N. 2.); Váradolaszi 1801: „ezeknek ára azon alku és Contractus szerént *veödik fel*”, „munkájokért *ki is fizetödtek*”, „*fizetödött* ezen arkolásokért” (uo. Fasc. 20. N. 33.).

4. A levéltárakban gyűjtött nyelvi anyag alapján természetesen nemcsak nyelvjárástörténeti tanulmányaink, ismereteink gyarapodhatnak, hanem nyelvünk egész története, nem utolsó sorban irodalmi vagy köznyelvünk története is sok fényt kap ezekből az adatokból. Már az eddig átvizsgált anyag alapján is — mint említettem — az a vélemény kezd kialakulni bennem, hogy a nyelvi egység korábban kialakult a kancelláriai íródeákok gyakorlatában, mint a tulajdonképpeni irodalomban. A szépirodalom

¹ Vö. 1699: „Városunk *Fürmendere*” (Gönc. OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 62. N. 1.).

művelői még sokáig írnak nyelvjárásban (sőt még ma is nyelvjárásosan), midőn a kancelláriáknak már egységes gyakorlatuk van (vö.: PAIS: MNyTK. 83. sz. 146; GÁLDI: Nyr. LXXIX, 233—41).

5. Soraimmal azokra a kérdésekre igyekeztem választ adni, amelyek a gyűjtő-munka gyakorlati részével kapcsolatban előttem is felmerültek, midőn — először 1943-ban — levéltári anyagban kezdtem búvárkodni. Ha ennek az írásnak elolvasása után három-négy ember rászánja szabad idejét az adatgyűjtésre, már nem írtam hiába. Természetesen 30—40 ember munkája sem merítheti ki azt a tengernyi anyagot, amit a nyelvészek számára is vagy a nyelvészekről is rejtenek levéltáraink, és jól tudom, hogy vannak sürgősebb feladatok is (élő nyelvjárásaink gyűjtése); de a levéltári kutató-munka olyan, hogy azt az is elvégezheti, akinek a természete, magatartása, hajlamai nem alkalmasak élő nyelvi anyag gyűjtésére. — A második részben felvetett kérdésekkel viszont csupán ízelítőt akartam adni egyrészt gyűjtött anyagomból, másrészt az anyag kapcsán felmerülő problémákból, de természetesen egyikben sem törekedtem teljességre még megközelítően sem.¹

PAPP LÁSZLÓ

SZEMLE

Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között

A közlemény célja tájékoztatás: földrajzinév-kutatásunk eredményeinek összefoglalása, az önálló kiadványok, nagyobb tanulmányok rövid ismertetése, a kisebb közléseknek, névfejtéseknak csak könyvészeti felsorolása. Ha mégis itt-ott — a korlátozott terjedelem miatt csak szűkszavúan — egy-egy tanulmány ismertetésében (inkább olyanokéban, amelyeknek tárgya saját munkaterületemhez is közel áll) értékelő megjegyzéseket teszek, az is a tájékoztatás igényével történik. Az olvasó talán könnyebben látja meg az illető munka helyét névkutatásunk fejlődésében, vagy a megjegyzések esetleg éppen ellentmondásra késztetik. Kritikai vizsgálat, a nemzetközi eredményekkel való összehasonlítás nem lenne reális vállalkozás, hiszen névkutatásunknak ez a szakasza oly szoros összefüggésben van az előző évtizedek vizsgálataival (a publikációk egy része is korábbi gyűjtés eredménye), hogy azoktól elszakítva értékelése torz képet mutatna. Hogy egy általános igényű, földrajzinév-kutatásunk egészét felölelő kritikai elemzésre szükség van, az mindenki számára világos: csak így derülhet ki, hogy eredmé-

¹ A felvetett problémákhoz hasonló gondolatokat találunk SZABÓ T. ATTILA közleményében (Az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatás néhány kérdése: MNy. LI, 468—76). Ezekre reflektálnom nem áll módomban, minthogy cikkemet 1955. április végén — május elején írtam. A 471. lapon olvasható megállapítása azonban — „... a köz- és irodalmi nyelv egységesülésének jelei sokkal hamarabb kimutathatók a nyomtatott, irodalmi igényű szövegekben, mint a hagyományörzőbb kancelláriai oklevelezésben, illetőleg a nyelvjárásai sajtóságokat természetesen inkább tükrözőtető testületi megmagánjogi oklevelezésben és jegyzőkönyvekben” — valószínűleg nemcsak az én fentebb kifejtett véleményemmel áll szemben, hanem mások is tapasztalták már — s ebbeli tapasztalatukat szóban vagy írásban ki is fejezték —, hogy a hivatásos íródeákok nyelvhasználatában korábban jelentkezik a nyelvi egységre való törekvés, mint az irodalmi igényű alkotásokban. — Vö. SZABÓ T. ATTILA, Az erdélyi magyar oklevél-szótár műhelykérdései: Pais-Eml. 69—77.

nyeinkkel nem vallunk szégyent nemzetközi viszonylatban sem (vö. például a harmadik nemzetközi névtudományi kongresszus¹ és a korábbi kongresszusok tematikáját a magyar névkutatás érdeklődési körével), így lehetne felkutatni annak a korszaknak pozitív vonásait, amelynek névkutatásáról a tudományos közvéleményben majdnem közhelyként terjedt el, hogy a nacionalista tudománypolitika szolgálatában állott. Ez utóbbi tételt MÓD ALADÁR fogalmazza meg „Az anyanyelvi oktatás és a magyar nyelvtudomány néhány kérdéséről” című elvi jelentőségű megnyilatkozásában (Társadalmi Szemle VIII, 51): „Az ellenforradalmi korszakban a nyelv egész népünk nevelése szempontjából alapvető kérdéseinek vizsgálata helyett nyelvészeink az irredenta politika szolgálatában a régi Magyarország helységneveinek, régi családneveknek az elemzésével foglalkoztak, aminek kapcsán egyoldalúan a szóelemzés, az etimológia került a nyelvészeti munka középpontjába.” (69. l.) TAMÁS LAJOS a névkutatás túlsúlyát még a felszabadulás utáni időszakra is jellemzőnek tartja: „... nyelvtudományunkban még mindig túltengenek a hangtörténeti kérdések, a köznevek és helynevek [ritkítás tölem] kutatása, s komoly haladásként kell elkönyvelnünk, ha utóbbiakat település- és társadalomtörténeti szempontból is igyekeznek értékesíteni.” (A „fordulat éve” a nyelvtudományban: Nyr. LXXIV, 329.) Nyilvánvaló, hogy az a kevésbé szerencsés egyensúly a névtudományunknak és a nyelvtudomány egyéb ágainak, amelyről TAMÁS beszél, többé-kevésbé látszólagos, hiszen nyelvünk történeti korszakának 1000 évéből 3–400 esztendőre túlnyomórészt csak szórványok állnak rendelkezésünkre, tehát például ebben a korszakban nyelvünk fejlődési törvényeit vizsgálni nevek nélkül meddő vállalkozás lenne. MÓD ALADÁR nyilatkozatára PAIS DEZSŐ reflektált „A magyar nyelvtudomány időszerű kérdései” című akadémiai előadásában (I. OK. IV, 2): „Nem mondom, hogy nemzetpolitikai szempontok egyáltalában nem játszottak bele a múlt négy évtized tulajdonnévkutatásába, de ezek a mozzanatok is túlnyomórészt védekező és nem támadó jellegűek voltak, legtöbbször védekezések az elfogult tudománytalanság ellen. Azonban tulajdonnévkutatásunk a maga zömében éppen a sztálini elvek értelmében igen jelentős mértékben járult hozzá ahhoz is, hogy a nyelven át fontos, egyébként felderíthetetlen, sőt fel sem vethető társadalom-, népesedés- és településtörténeti kérdések megoldhatók legyenek... Abban igazat kell adnunk MÓDnak, magunk is hasonlóan vélekedünk, hogy erőteljesen rá kell vetnünk magunkat a nyelvtudomány más – valóban elhanyagolt – területeinek a művelésére is. De ennek korántsem lényeges feltétele közsői vagy tulajdonnévi nyelvelemeink etimológiai vizsgálatának a visszaszorítása.” E helyütt kell idéznünk végül BÁRCZI GÉZA megjegyzéseit, amelyek „A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai” című akadémiai előadásában hangzottak el (I. OK. VI, 69): „Különleges feladat a szókincsgyűjtés terén a földrajzinevek és a személynevek gyűjtése. Mindkettőnek a nyelvtudományi szemponton kívül is fontos egyéb, településtörténeti, szociológiai, lélektani, néprajzi tanulságai is vannak... A gyűjtésnek itt is be kell majd hálózni az egész ország területét. Kétségtelenül a feladat oly nagy, hogy megközelítő megvalósulása is csak évtizedek munkájával remélhető. Egyelőre meg kellene elégedni azzal, hogy az országnak minél több területéről egy-egy község topo- és anthroponymiai anyagát teljes gonddal összegyűjtenék... Ez is tájékoztatást nyújtana a tipikus egyezésekről és eltérésekről és ismereteink kiszélesítéséhez jelentős mértékben hozzájárulna.” – Az idézett, elvi és gyakorlati jelentőségű négy nyilatkozatot azért látom jónak tájékoztatóm legelején közölni, mert ezek máris hatással voltak a tárgyalt korszak földrajzi-név-kutatására, s további fejlődésére még inkább hatni fognak.

¹ Troisième Congrès International de toponymie et d'anthroponymie. — Third International Congress of toponymy and anthroponymy, Bruxelles, 15–19 juillet 1949. I–III. Louvain, 1951.

I. Adatközlés, adatgyűjtés

1. Önálló kiadványokban, nagyobb terjedelmű cikkekben közölt adatok.

SZABÓ T. ATTILA—†GERGELY BÉLA, A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár, 1945. 208 l. A munka a Kolozs megyei Borsavölgy 19 községének történeti és (1942-ben gyűjtött) jelenkori, valamint 25 elpusztult, illetőleg beolvadt település történeti földrajzi neveit tartalmazza. A közlés módja hasonló a korábbi erdélyi kiadványokban alkalmazotthoz. Egy-egy településnév történeti adatainak felsorolása után következik az illető községhez tartozó határnevek történeti adattára, az egyes neveknek betűhív és teljes nyelvi szerkezetben való közlése, []-ben a forrás megjelölésével, majd a jelenkori névanyag fonetikus lejegyzésben, a jelölt tájrész meghatározásával. Két nyelvű lakosság esetében a névanyag román változatait is közlik a gyűjtők, sőt néhány községben a jelenkori gyűjtés csak román adatokat tartalmaz. Minden kutatópont mellé térkép vázlatot mellékelnek a közlők, a kiadvány végén pedig részletes névmutató könnyíti meg az adattár használatát.

E munka előszavában (SZABÓ T. ATTILA írta) találjuk meg a legsommásabban megfogalmazva az úgynevezett „erdélyi iskola” (vö. LŐRINCZE, Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai 9) kutató módszerének elméleti igazolását. Az előszó egyoldalúnak ítéli a földrajzinév-kutatásnak azt a formáját, amely „a helyneveknek csak egy vetületét vette számításba akkor, mikor a helynevek nyelvi vizsgálatából a kérdéses helyneveket teremtő egykori lakosság népiségére igyekezett biztos, a legtöbbször azonban csak többé-kevésbé valószínű és így vitatható megállapításokat tenni.” A kutatás kedvezőbb feltételeinek tulajdonítja azt, hogy névkutatásunk jórészt a középkori, jobbára kiadott oklevelek névanyagát vizsgálta, ellenben a középkor utáni hatalmas bírtok- és gazdaságtörténeti anyagot érintetlenül hagyta. Ezen kívül az országos arányú helynévkutatás mellett háttérbe szorult a kisebb terület egységek vizsgálata. — Az említett töretlen munkaterület bevonása a kutatásba korszakalkotó a földrajzi nevek vizsgálatában, párhuzamát ritkító teljesítmény az a gyűjtőmunka is, amelyet SZABÓ T. ATTILA és tanítványai rövid néhány háborús esztendő alatt végeztek, hiányzik azonban — vagy legalábbis a publikációkból nem derül ki — bizonyos perspektíva, a célok elvi tisztázása, az anyag felhasználásának tanulmányozása (vö. LŐRINCZE i. m. 9), amely pedig a településtörténeti érdekű névkutatásunkban megvolt. Megjelent ugyan néhány kitűnő, egy-egy névtípust bemutató tanulmány, teljes tipológiáját egy tájegységnek azonban csak BENKŐ LORÁND készítette el. (Munkájának ismertetését l. alább.)

†GERGELY BÉLA—SZABÓ T. ATTILA, A szolnokdobokai Töki völgy helynevei: Erdélyi Tudományos Füzetek 193. sz. Kolozsvár, 1945. 36 l. A címben megjelölt tájegység tíz mai településének történeti és jelenkori földrajzinév-anyagát (az utóbbit térkép vázlatokkal lokalizálja) közli SZABÓ T. ATTILA, a történeti anyagot saját gyűjtéséből, a jelenkorit a GERGELY BÉLA gyűjtötte anyagból. Két elpusztult vagy beolvadt település (Böktelek és Csépántelke) egyszer előforduló adatait és lokalizálását ugyan csak megtaláljuk a kiadványban. A közlés módja a borsavölgyi nevek adattárával azonos (l. az előző ismertetést). E munka — az előzőhöz hasonlóan — nemcsak a magyar, hanem a román földrajzinév-kutatás szempontjából is hasznos, mert közli a magyar nevek mellett a párhuzamos román adatokat is.

SZABÓ T. ATTILA—†GERGELY BÉLA, A Dobokai völgy helynevei. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár, 1946. 78 l. A Dobokai völgy tizenegy mai községének történeti (SZABÓ T. ATTILA gyűjtése) és jelenkori (GERGELY BÉLA gyűjtése) névanyagát, tizenöt elpusztult, illetőleg beolvadt településének történeti adatait közli a munka, a román adatokat is hasonló teljességgel, mint a korábbiak. A közlés módja a fentebb

ismertetett kiadványok gyakorlatát követi, az egyes falukhoz itt is térkép-vázlatot mellékel a kiadó. — A bevezető egyik megjegyzésében már felmerül egy átfogó igényű szintézis terve is: „állhatatosan ott lebeg szemünk előtt a messihi cél: a sok kisebb-nagyobb helynév-monográfiára alapított erdélyi helynév-szótár és az összefoglaló helynév-feldolgozás megvalósításának távoli feladata.”

Az eddig ismertezett három kiadvány a román névanyag párhuzamos közlésével — nem számítva, hogy a román földrajzinév-kutatás céljait is szolgálja — különleges tanulságok levonására is alkalmas: könnyen tanulmányozható vagy — ha még ismeretlen — felderíthető a névátvétel, a párhuzamos helynévadás számos törvényszerűsége.

KOVÁCS LÁSZLÓ, Garbolci helynevek: MNny. VI, 132—143. A Szabolcs—Szatmár megyei Garbold kisközség jelenkori, élő földrajzinév-anyagát tartalmazza a közlemény. Az adattár előtt rövid helytörténeti vázlatot mutat be, majd felsorolja az adatközlőket. A betűrendben közölt névanyag egy-egy névre vonatkozóan a következőket tartalmazza: a földrajzi név sorszámát (ez egyszersmind a térképre utaló szám is) a név köznyelvi és népnyelvi alakját, példamondatot, a helynév [o: a névvel jelölt tájrész] leírását, esetleges néprajzi vonatkozásokat Nr. jelzéssel.

KOVÁCS közlése mintaszerű példája a gondos, alapos, minden szempontra figyelő gyűjtésnek. Különösen becses a variánsokkal való törődés, ezeket a korábbi gyűjtések, közlések gyakran elhanyagolták. Az alaposságra, hitelességre való törekvés azonban (és ez az erdélyi kiadványok egy részében is jelentkezik) néha vitatható eredményeket is szül. Ilyen például a földrajzi név úgynevezett köznyelvi változata. Ez legtöbb esetben tulajdonképpen fiktív, nem élő alak, olyan variáns, amelyet a nevet alkotó közszői elemek segítségével általában könnyű konstruálni. A példamondat közlése a nyelvjárási szógyűjtés gyakorlatából kerülhetett át, ahol természetesen fontos funkciója van, földrajzi nevek közlésében azonban különösebb haszonnal nem kecsegtet. „A Hodosi-ut mellett van ety szőb darap felezs gabonám” (137)-féle példamondatok a névről nem árulnak el újat, különösen akkor nem, ha a példamondatot a jelölt tájrész meghatározása amúgy is követi. Ez utóbbiakban meg az kifogásolható (és ez megint az erdélyi kiadványok egy részében is fellelhető jelenség); hogy a lokalizálhatóság kedvéért egy-egy határrész szomszédos helyeit is sokszor felsorolják, holott ez a térkép-vázlatról is kiderül. Nem egészen érthető végül, hogy a térszíni formák neveit a betűrendes felsorolásba külön is beilleszti. Nem tekintve azt, hogy ez a felsorolás hiányos és nem is következetes (a *domb* nincs benne, a *sor* igen, az *út* megint nincs benne stb.), megokolatlan e gy földrajzi köznévtípus kiemelése és a tulajdonnevek közé való beékelése.

BENKŐ LORÁND, A Nyáradmente földrajzinevei. Adattár: MNny. VI, 144—160 és A Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 30. sz. 19 l. A Nyáradmente 32 községének hatalmas, mintegy 3000 élő földrajzi nevet felölelő anyagát találjuk a közleményben. (A feldolgozás korábban jelent meg, ismertetését l. alább.) Térkép-vázlatokat BENKŐ nem közöl, bizonyos elvi, de főként gyakorlati okokra hivatkozva: „Névtani, nyelvtörténeti, népnyelvi szempontból a térképeknek szinte semmi jelentőségük nincs, e téren a földrajzi fekvés szerint közölt névanyag megold minden olyan problémát, amely miatt korábban a térképek közlését szorgalmazták.” (144.) Úgy látja, hogy a térképek kiadási költsége nincs arányban a kapott eredményekkel. A továbbiakban hangsúlyozza, hogy az erősen felhalmozódott kéziratos gyűjtéseket minél gyorsabban ki kell adni, mert végleges rendszerezés csak akkor valósítható meg, ha az ország minden részéről rendelkezünk földrajzinév-anyaggal. — Az adattár a neveket falunként fonetikus lejegyzésben közli a jelölt tájrész meghatározásával. A térkép-vázlatokat úgy pótolja, hogy a nevek felsorolását a falu belterületén kezdi, majd a településtől északra, keletre, délre majd nyugatra levő határrészek neveivel folytatja, ille-

töleg fejezi be. A térképvázlatok mellőzése a kiadásnál kétségtelenül igen nagy megtakarítást jelent, BENKŐ adataira is térképekkel körülbelül kétszeres terjedelmű lenne, a leírt közlésmód azonban — úgy látom — a térképeket nem helyettesítheti egészen. A település maga nem feltétlenül mértani középpontja a hozzá tartozó határterületnek, a jelölt határrészek sem helyezkednek el arányosan a lakott terület körül, úgyhogy egy-egy névről nem tudjuk eldönteni, hogy például délre vagy nyugatra fekvő határ-részt jelöl, pontosabb lokalizálás pedig még kevésbé lehetséges. Ha már a jelzett előnyökért lemondunk a térképekről, a betűrendes adatközlés némiképp több haszonnal jár, egy-egy megkülönböztető elem kikeresését feltétlenül megkönnyíti. — BENKŐ adataira a jelenkori anyagot közlő kiadványok között a tárgyalt korszakban a leg-gazdagabb tartalmú közlemény.

2. Más, szélesebb tárgykörű művek, tanulmányok földrajzi névi adatközlései
 KISS GÉZA—KERESZTES KÁLMÁN, Ormánysági szótár. Budapest, 1952. Legújabb regionális tájlesztőnk szép számmal közöl földrajzi neveket is. A közölt adatok számát mintegy 1000-re becsülhetjük; a *k* betűs címszavak között 88 földrajzi név van, tehát a címszóanyag közel 10%-a, ha ezt arányosítjuk a munka teljes címszóanyagával: 12 000 (vö. MNy. XLIX, 244), akkor kapjuk meg az említett számot. A szótár köznyelvi és nyelvjárási alakjában közli a neveket, legtöbbször dn. (= dülönév) jelzéssel, megemlítve a falu nevét is, amelyiknek a határában a név előfordul. A közölt nevek nyilván nem merítik ki egy-egy falu teljes határnév-készletét, a szórványos dunántúli gyűjtések sorában így is jelentős a szótár névanyaga. — NYÍRI ANTAL, A kihalt szentesi víziélet néprajzi és néprajzi maradványai: Alföldi Tudományos Gyűjtemény II [1946—1947.]. Szeged, 1948. 194—298. NYÍRI tanulmányában Szentés régi vízi életére vonatkozó gazdag néprajzi és nyelvi anyagon kívül a „Szentés vizei” című fejezetben (198—205) a vízi világ emlékéit őrző történeti és élő földrajzi neveket, valamint a halászhelyeket, a „tanyák” neveit (222) is közli. — SZÓKE BÉLA, Az érsekújvári régi halászat emlékei: Ethn. LIX, 128—33. A XVIII. és XIX. századi tanácsülési jegyzőkönyvekből és az élő hagyományból gyűjtötte össze és közli a szerző azokat a földrajzi neveket, amelyek Érsekújvárnak és környékének még a XVIII. században is igen gazdag vízi világát elevenítik meg. A történeti adatokat pontos évszámhoz köti, s minden adatról megmondja, hogy a mai névanyagban él-e még, vagy már eltűnt. — SOLYMOS EDE, A Velencei tó halászáinak mesternyelve I.: Nyr. LXXVI, 214—22. A tanulmány a „halásztópográfia” című fejezetben a Velencei tó halászhelyeinek történeti és élő neveit közli. — MOLNÁR BALÁZS, Adatok a komádi tanyák történetéhez és a tanyai lakosság életmódjának mai alakulásához: Ethn. LXIII, 371—406. A mellékelt két XIX. századi térkép a komádi határ földrajzi neveit is feltünteti.

Itt említjük meg azokat a történeti forráskiadványokat, amelyekben történeti földrajzi névi adatok szép számmal akadnak: MÁLYUSZ ELEMÉR, Zsigmondkori Oklevéltár I. Budapest, 1951. 6234 kiadott, illetőleg kiadatlan oklevél regesztája; a nevek, tehát a földrajzi nevek is betűhív átírásban. — KUMOROVITZ L. BERNÁT, Veszprémi regeszták. Budapest, 1953. 856 oklevél regesztája; a nevek ugyancsak betűhív közlésben. — MAKKAI LÁSZLÓ, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Budapest, 1954. A hatalmas személynév-anyag mellett szép számmal földrajzi neveket is közöl. — SZABÓ ISTVÁN, Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből: MNyTK. 86. sz. A községneveket betűhíven közli. — L. FEKETE, Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I. Budapest, 1955.

Nyelvtörténeti célú anyagközlésekben: GYALMOS JÁNOS „A *-beli* névszóképzés” (MNyTK. 88. sz.) című tanulmányában közli a *-beli* képzővel jelentkező földrajzi nevek régi irodalmi adatait; SZABÓ T. ATTILA pedig a *-bali* képzővel felbukkanó földrajzi nevekre mutat be számos levéltári adatot: MNy. XLVIII, 224—6.

3. Kisebb terjedelmű közlések, egyes adatok.

SZTRIPSKY HIADOR: Baranyamegyei helynevek (Szentlőrinc, Kacsota, Csonka-mindszent). Helynevek a háromszéki Bikfalváról: MNy. XLI, 94–5. — SZABÓ T. ATTILA: A kolozsvári *Bel-* előtagú utcanevek: MNy. XLIV, 145–6.

Nyelvjárási szöveg szórványaiként: PAPP LÁSZLÓ Bihardiószegről: MNy. V, 63. HEGEDŰS LAJOS Adorjásról, Besencéről, Kórósról, Lúzsokról, Piskórol és Szaporcáról: Népi beszélgetések az Ormányságból. Pécs, 1946. 17, 120, 129, 141, 157, 158.

Egy-egy névre vonatkozó adatok: BEKE ÖDÖN: Tó és tócsa: Nyr. LXX, 106. Csörgő: Nyr. LXX, 148. Tér: Nyr. LXXI, 59. Áj: Nyr. LXXII, 74. Balassagyarmat: Nyr. LXXII, 259. Arany János nyelvéhez (2. Fok): Nyr. LXXIV, 416. Mál: Nyr. LXXVI, 59–60. Magyar tenger: Nyr. LXXVI, 307. — CSEFKÓ GYULA: Galambvár: Nyr. LXXIII, 342. — DÖMÖTÖR SÁNDOR: A *Züric* patak nevei: MNy. XLVI, 393. — JAKÓ ZSIGMOND: Lakság. Lengyelkék: ErdMúz. L, 105–7. — MIKESY SÁNDOR: Kalapár: MNy. XLV, 324. — TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Keleti Sváje: MNy. XLIII, 60.

4. Kéziratban levő gyűjtések.

A tájékoztatónak ez a része főleg csak azokkal a gyűjtésekkel foglalkozik, amelyek az eddigi irodalom valahol már megemlített. A MTA Nyelvtudományi Intézete kicédulázva őrzi FARSANG ILONA Csongrád megyében, IMPLÓM JÓZSEF Békés megyében, IMPLÓM KLÁRA Békés és Bihar megyében, KÁZMÉR MIKLÓS Zala megyében és KOVÁCS ISTVÁN Nógrád megyében gyűjtött anyagát. — LŐRINCZE LAJOS értesülése szerint (i. m. 18) nagyobb kéziratos gyűjtése van KISS LAJOSNAK a Rétközből, NYÁRÁDY MIHÁLYNAK a Nyírségből, H. FEKETE PÉTERNEK a Hajdúságból. KATONA IMRE Csongrád történeti és jelenkori földrajzi neveit, KOSZORÚS ERZSÉBET a torontáli járás névanyagát gyűjtötte össze (vö. Alföldi Tudományos Gyűjtemény II, 339).

Nem új anyagot tartalmaz, hanem nagyszámú kéziratos gyűjtést, illetőleg számos apró földrajzinév-közlést tesz könnyen kezelhetővé a MTA Nyelvtudományi Intézetének földrajzi névi adattára. Tartalmazza kicédulázva (utaló cédulákkal) PESTY FRIGYES hatalmas gyűjtésének jó részét, valamint (folyamatos feldolgozásban) folyóiratunk tekintélyes névanyagát.

II. Feldolgozó munka

1. Önálló kiadványok, nagyobb tanulmányok.

Megkísértem — a könnyebb tájékozódás érdekében — a nagyobb tanulmányokat aszerint csoportosítani, hogy a szerző milyen tudományág számára értékesíti elsősorban a vizsgált anyagot. A módszertani, tudománytörténeti munkákat — az említett szempontot mellőzve — együtt sorolom fel. Ha egy-egy tanulmány elhelyezése vitatható, az nyilván nem a besorolt dolgozat hibája, hanem minden ilyenfajta kategorizálás következménye.

A) Egy-egy település vagy tájegység teljes névanyagának rendszerezése, feldolgozása. — Természetesen nem mennyiségi szempont, a teljességre való törekvés különíti el az ide tartozó tanulmányokat a többtől, hanem a névanyag önelvű, névleltani (vö. LŐRINCZE i. m. 4) vizsgálatára való törekvés. A kutatásnak az az iránya, amit a nálunk kevésbé használt, a külföldi szakirodalomban azonban jól ismert „tipológia” műszóval jelölnek.

MÁRTON GYULA, A szolnokdobokai Árpástó helynevei: ErdMúz. L, 281–317; kny.: Erdélyi Tudományos Füzetek 197. sz. Egy magyar–román lakosságú község két nyelvű földrajzinév-anyagának feldolgozását, illetőleg adattárát tartalmazza a tanulmány. Rövid településtörténeti vázlat után először a román neveket rendszerezi: az első csoportba a magyarból átvett neveket sorolja, a másodikba a magyarból fordított-

takat (valószínű, hogy ezek között sok példa akad a párhuzamos helynévadásra), a barmadikba pedig azokat, amelyeknek más alakjuk van a románban és más a magyarban. A neveket településtörténetileg kiértékelve úgy látja, hogy a román népelem a magyarság falualapítása után került a községbe. Ezután felsorolja azokat a neveket, amelyek a gazdálkodási, vízrajzi viszonyokra vagy az ezekben beálló változásokra derítenek világot (ez a szakasz a fejezet utolsó részébe: a tipológiába kívánkoznak). A nevek segítségével kimutatható fontosabb nyelvjárási (hangtani) sajátosságok felsorolása után a névanyagot alaktanilag rendszerezi. Ezt követi a fontosabb típusok szétválasztása, kissé homályos bevezető sorokkal: „Nem haladhatunk el szó nélkül azok mellett a külső és belső: lelki tényezők mellett sem, melyek a helyeket elnevező lakosság névadó készségét a névadáskor irányították.” (290.) A névadás nyilván nem készség, hanem szükséglet, a tájékozódás igényét elégíti ki; a névalkotó eszközök kiválasztása szemlélet vagy asszociáció, esetleg a kettő kombinációjának alapján történik. MÁRTON tagolása: személynevekből, térszínformanevekből alakult típus, a vízrajzi viszonyokra, növénytakaróra, a terület gazdasági felhasználására vagy a talaj minőségére utaló nevek, végül viszonyítást, a jelölt tájrész nagyságát kifejező nevek. — A rendszerezést követi a névanyag betűrendes felsorolása. Egy-egy névcikk címszava a név köznyelvi alakja, ezután áll a magyar nyelvjárási, illetőleg a román nyelvi adat, []-ben a térkép utaló száma, ()-ben a tájrész jellemzése, majd az esetleges történeti adat forrásjelzéssel. A pontosabb lokalizációt elősegítő megjegyzések után a név etimológiája következik. — MÁRTON tanulmánya folytatása annak az erdélyi névmonográfia-sorozatnak, amely mintaszerű anyaggyűjtésével, a feldolgozásban számos figyelemre méltó szempont felvetésével a magyar névkutatás egyik legeredményesebb korszakát jelenti.

SZABÓ T. ATTILA, Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvár, 1946. (térképekkel). A bevezető hangsúlyozza, hogy egy-egy település belső területének névanyaga (utca-, térnevek stb.) a helytörténetírás számára általánosabb érvényű megállapítások lehetőségét készíti elő. Ebben a névadási gyakorlatban SZABÓ T. ATTILA két korszakot különböztet meg: a régít, a spontán névadással kialakult, úgynevezett természetes helynevek korát a XIX. század közepéig-végéig, és a hivatalos névadás korát. A helytörténet számára a szerző szerint csak az előbbi hasznosítható. — Kolozsvár településtörténetének vázlatát követően a történeti utcanév-anyag tipológiáját ismerjük meg. Ezt követi a gazdag névanyag betűrendben való közlése. Egy-egy névcikk az utca- vagy tér-név irodalmi alakját, történeti változatait, helyhez rögzítését és a név magyarázatát tartalmazza. — SZABÓ T. ATTILA kiadványa a közölt értékes névanyagon túlmenően azért is hasznos, mert egy igen elhanyagolt, sőt majdnem ismeretlen munkaterületre, az utcanévek vizsgálatára irányítja a figyelmet.

BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzinevei: MNyTK. 74. sz. és Bölcsészeti-kari Értekezések 8. sz. Budapest, 1947. 52 l. A tanulmány a Nyárádmente 32 községének jelenkori névanyagát rendszerezi (az adatokat l. külön közleményben, ismertetése az I. l. fejezetben). A bevezetés a fontosabb helyismereti adatokat, a nemzetiségi viszonyok, a lényegesebb nyelvjárási sajátosságok, végül a tanulmányozott terület településtörténetének vázlatát tartalmazza. A mintegy 3000 adathól álló névanyagot a tanulmány négy csoportba sorolja: településnevek, víznevek, határnevek (e három csoport magyar vagy belső eredetű nevek címén összevonható és szembe állítható lett volna a negyedikkel) és idegen eredetű földrajzi nevek. A település- és víznevekhez térképvázlat csatlakozik. Az első csoporton belül tárgyalja a Nyárádmente helységneveinek etimológiáit (ezeknél történeti adatokat is közöl), majd a faluk belterületén használatos neveket mutatja be „helység-rész-nevek” címen. A vízneveket két alcsoportra különíti: vízrajzi tulajdonnevek és vízrajzi köznevek kategóriájára. A névanyag zömét alkotó határneveket először jelentéstani szempontból rendszerezi: térszínforma-nevek, természeti, dologi,

hagyományhoz kötött, gazdaságtörténeti nevek és birtokosnevek, majd a nevek alaktanát, végül fejlődéstörténetét vizsgálja. Ez utóbbi fejezetben mutatja be a névanyag jelentéstani és alaki változásait: jelentés- és hangalakváltozás, hangalakváltozás nélküli jelentésváltozás, értelem nélkülivé változás, lekopás és z-sülés. A név és a jelölt tájrész viszonyában beállott változást jelöléstárgulással és jelölésátvittel magyarázza. A rendszerezés negyedik csoportjában a román, szláv és ismeretlen eredetű neveket sorolja fel.

A tanulmány földrajzínév-kutatásunknak egyik legjelentősebb állomása, a legelső olyan munka, amely egy tájrész teljes névanyagának teljes tipológiáját mutatja be. Mint minden olyan mű, amely egy tudományág fejlődésében elvi fontosságú lépést jelent előre, BENKŐ feldolgozása is egy-egy részletében talán vitatható. Például a víznevek tulajdonnévként és köznévként való tárgyalása nem egészen meggyőző, hiszen minden földrajzi név tulajdonnév, — persze a típusok szétválasztása csak a névalkotó eszközök vizsgálatával, tehát a köznevek jelentésének figyelembevételével történhetik. BENKŐ is tulajdonképpen ugyanígy jár el: a vízrajzi közneveket sorolja az egyik csoportba, a másikban pedig aszerint teremt rendet, hogy a köznevek milyen elemekkel differenciálódnak. Végeredményben tehát csak a kategóriák címe félrevezető, bár úgy látszik, a tulajdonnevek csoportjában csak a folyóvizek nevei kaptak helyet, holott a *Kenderesmocsár* vagy a *Büdeskut* nyilvánvalóan olyan vízrajzi tulajdonnév, mint a *Magyaróspatak*. Kétségtelen, hogy a névtípusok szétválasztása nem könnyű feladat, a kiválasztott szempontnak nem engedelmeskedik minden név; BENKŐ a határnevek rendszerezésében maga is hivatkozik ezekre a nehézségekre. — Elvileg nem egészen megokolt a névalkotó közzsói elemek eredetének (finnugor, szláv stb.) bemutatása, ez a névfajtésen túl a szófejtés feladatkörébe vág, bár egy-egy esetben egy ide tartozó etimológia a földrajzínév-kutatás számára is tanulságos lehet, sőt egy-egy történeti névadat nyelvtörténeti értékesítésében nélkülözhetetlen.

BENKŐ tanulmánya a SZABÓ T. ATTILA és tanítványai kialakította névmonográfia-típusnak időrendben az utolsó és módszerében kétségtelenül a legmesszebbre jutott példája. Itt elmarad a korábbi munkáknak az a fogyatékosága, hogy a névadás tipológiájába csak válogatva, valamely tudományág számára használhatónak kínálkozó nevek kerülnek be, ezzel szemben következetesen érvényesül a teljességre való törekvés elve.

B) Elsősorban nyelvtörténeti érdekű feldolgozások.

Az itt felsorolt munkák természetesen a történeti földrajz számára is feldolgozták anyagukat, ez a fő cél érdekében nem is kerülhető el.

KNIEZSA ISTVÁN, A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek: MNny. VI, 3–52 és A Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 28. sz. Debrecen, 1949. A magyar igazságszolgáltatás e két legrégebbi emlékének szórványait: a személyneveken kívül 164 helynévét dolgozza fel a szerző nyelvi szempontból. A nevek azonosítását jórészt ŠMILAUERTŐL (Vodopis starého Slovenska) veszi át. JÁN STANISLAV ide vonatkozó etimológiáit (STANISLAV idézett munkáit l. a tanulmány 5. lapján jegyzetben) — mint módszerükben erősen kifogásolhatókat — zömükben nem tartja elfogadhatóknak. — Sorrendben először a földrajzi neveket tárgyalja: egy-egy cikk címszava a két oklevélben található alakváltozat; ha ezeknél van korábbi adat, akkor azokat is, a későbbi forrásokból pedig a fontosabbakat közli. Ezután következik a nevek azonosítása, majd a névcikkek legterjedelmesebb része, az etimológia. A névfajtés — a névtudomány módszertana szempontjából érthető módon — sok esetben nem megy túl a név közzsói előzményének kimutatásán, nyelvi feldolgozásról lévén szó azonban, rendszerint erre is szükség van. A nevek hangtani feldolgozásában a szerző ezt figyelembe is veszi. — A földrajzi nevek tárgyalása után közli a személynevek megfejtését, a Hangjelölés című fejezetben

pedig a mássalhangzók jelölési rendszerét mutatja be. Az utolsó részben dolgozza fel a szórványok hangtanát. Az összefoglalásban hangsúlyozza, hogy a tárgyalt nevek, bár jórészt szláv eredetűek, a magyar hangtörténet szempontjából igen jelentősek. Az átadó nyelv segítségével ugyanis olyan hangtani tanulságok is levonhatók, amilyenekre finn-ugor eredetű szavak vizsgálata nemigen alkalmas. Nyelvjárási szempontból a nevek kevert nyelvallapotra mutatnak. A tanulmányt névmutató és francia nyelvű összefoglalás zárja be.

BÁRCZI GÉZA, A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Budapest, 1951. BÁRCZI munkájának ismertetése vagy éppen értékelése nyilván nem ennek a tájékoztatónak a feladata, hiszen ez a mű elsősorban a magyar nyelvtörténeti kutatás gazdagodása (hogy mekkora, azt legjobban kézikönyvvé válása bizonyítja). Nagy nyeresége egyszerre földrajzinév-kutatásunknak is, hiszen a mű célja: a XI. századi nyelvallapot rekonstruálása jórészt az alapítólevél földrajzi neveinek segítségével valósul meg. BÁRCZI a szoroson vett nyelvtörténeti feldolgozás előtt — Helynevek címen — az apátság birtokait rögzítő földrajzi neveket (76 szórványt) tárgyalja (13–59). Felhasználja ERDÉLYI LÁSZLÓ azonosításait, hangsúlyozza azonban, hogy a helyhez rögzítés sok esetben csak valószínűsíthető. A nevek tárgyalásában címszóként az alapítólevélbeli névalakot közli, zárójelben az olvasatot, utána a név esetleges későbbi változatait. Ezt követi az azonosítás, majd az etimológia, amely a közszoói előzmény kimutatásán túl magának a köznévknek megfejtési kérdéseit is részletesen tárgyalja, a vonatkozó teljes szakirodalom kritikai feldolgozásával. Külön fejezet foglalkozik az a korbéli földrajzinév-adás módjaival, már amennyiben ez az alapítólevél névanyagából kihüvelyezhető. A névtípusok szétválasztását megnehezíti, hogy sok esetben nem dönthető el: tulajdonnév vagy köznévk tükröződik-e az adatban, egynéhány szórvány pedig csak alkalmi körülírásnak látszik. Ennek ellenére több-kevesebb biztonsággal a következő típusok különíthetők el: földrajzi köznévek, emberkéz alkotta létesítmények nevei, e kettőnek és személynévnek a kombinációja, puszta személynév, idegen névadáson alapuló nevek.

Ebben a szakaszban említtem meg PAIS DEZSŐ két jelentős tanulmányát, amelyekben néhány földrajzi név elemzésével is foglalkozik, illetőleg ilyeneket bizonyító anyagként felhasznál. Az egyik: Reg. A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből: Magyar Századok 5–23 és MNyTK. 75. sz.; a másik: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink: Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára 95–110 és MNyTK. 81. sz.

C) Földrajzi nevek településtörténeti feldolgozása.

MAKKAI LÁSZLÓ, a Csallóköz településtörténeti vázlata: Száz. LXXXI, 109–35. A tanulmány legnagyobb részében megegyezik MAKKAI alább (az F) fejezetben ismertetett módszertani munkájával.

KNIEZSA ISTVÁN, A honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon. A MTA Nyelvtudományi Bizottságának vitaüléseim — 1951. december 11–13. — elhangzott előadás: I. OK. II, 373–90; ST. KNIEZSA, Die Sprache der alten Slawen transdanubiens: Studia Slavica I, 29–47. Az előadás egyik része a címben megjelölt kérdés történetének kritikai elemzését mutatja be. A MELICHTŐL kiinduló, MOÓRTÓL továbbfejlesztett és JÁN STANISLAV által nagy apparátussal (Slovensky juh v stredoveku I, II. Turč. Sv. Martin, 1948.) bizonyított elméletet, amely szerint a dunántúli szlávság nyelve szlovák volt, nem fogadja el. Legrészletesebben STANISLAV bizonyító anyagával foglalkozik, névtipológiai és hangtörténeti érveit sorra megcáfolja. STANISLAV kritériumai jórészt a helytelen, korszerűtlen etimológiákon buknak meg. KNIEZSA a maga feltevését: a dunántúli lakosság délszláv jellegét három hangtani kritérium (az *l* epentheticum; az *l* az összláv *tl*, *dl* helyén; az összláv *t + j* hangkapcsolatnak magyar *ty* megfelelése) felhasználásával bizonyítja.

A meggyőző eredményű, korszerű módszertani elveket alkalmazó előadáshoz HADROVICS LÁSZLÓ, ANGYAL ENDRE, GÁLDI LÁSZLÓ ÉS MOÓR ELEMÉR szóltak hozzá (I. OK. II, 390—7).

D) Tanulmányok a történeti földrajz köréből.

GYÖRFFY GYÖRGY, A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtok-összeírása: II. OK. II, 325—62, III, 69—104. GYÖRFFY részletesen foglalkozik a monostor történetén kívül a helyén elterült *Sirmium*-mal, majd a keleti rítusú egyház délvidéki szerepének néhány kérdésével. A tanulmány tulajdonképpeni tárgya III. Honorius pápa 1218-i bullája, amelyről a szerző bebizonyítja, hogy egy része nem egyéb, mint III. Béla király 1193 és 1196 között kelt görög nyelvű oklevelének kivonata. Az oklevélben Béla király a szávaszentdemeteri bazilita monostor javait összeírja és a jeruzsálemi lavrának adományozza. A továbbiakban az összeírásban előkerülő földrajzi nevek igen gondos, finom filológiai módszerű azonosítását találjuk. A tanulmánynak ez a része nagy nyereség történeti földrajzunk és így névtudományunk számára is. A helynevek tárgyalása után GYÖRFFY azokat a hangjelölési sajátosságokat veszi sorra, amelyek az eredeti szöveg görög nyelvűségét bizonyítják, végül a monostor birtoklástörténetét tárgyalja.

Itt kell megemlítenünk GYÖRFFY GYÖRGY készülő nagy munkáját, amely az Árpád-kor történeti földrajzát dolgozza fel, e kor hatalmas földrajzinév-anyagának azonosítását, helyhez kötését végzi el (vö. BÁRCZI GÉZA, A magyar történeti nyelvjáráskutatás: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet 320).

SZABÓ DÉNES, A dömösi adománylevél hely- és vízrajza: MNYTK. 85. sz. A tanulmány lényegesen többet nyújt, mint címe után várnók. Az adománylevél földrajzi neveinek gondos azonosításán kívül kidolgozza a nevek etimológiáit is; így a szorosán vett történeti földrajz területén túllépve a névanyagot a nyelvtörténet számára is használhatóvá teszi. A nevek azonosítása az adománylevél csoportosításának sorrendjében történik. Egy-egy név tárgyalásában közli a későbbi történeti adatokat is, majd a nevek azonosítását végzi el, végül eredetükkel foglalkozik, megadva egy-egy etimológia teljes irodalmát is. Az „Összefoglalás”-ban az oklevél névanyagának tipológiáját is bemutatja. A tanulmány végén található szó- és tárgymutató, valamint 3 térkép növeli a munka használhatóságát.

E) Néprajzi érdekű földrajzinév-feldolgozások.

BELÉNYESY MÁRTA, A halászat a XIV. században: Ethn. LXIV, 148—64. Az ösfoglalások egyik legfontosabbikának, a halászatnak XIV. századi helyzetét és fejlődését mutatja be tanulmányában a szerző. A halászhelyekkel rendelkező birtokok egyik legjövendelmesebb haszonforrásává válik a halászat, s ez okozza azt, hogy a természetes halászhelyek számát mesterséges úton is igyekeznek szaporítani. A halászat értékének növekedését mutatja, hogy az oklevelek a birtokok halászhelyeit is pontosan rögzítik. A névkutatás szempontjából ezek a vonatkozások a legérdekesebbek: a tanulmány XIV. századi kiadott és kiadatlan oklevelek szórványait dolgozza fel, az adatokat, ezek között a földrajzi neveket is jegyzetben betűhíven közli.

BELÉNYESY MÁRTA, A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században: Ethn. LXV, 387—413, LXVI, 56—93. A XIV. század agrotechnikájának (a föld feltörésének módjai, művelési rendszer, határhasználat, a jobbágybirtok kérdései) korszerű néprajzi módszerrel készült analízisét nyújtja a tanulmány. A névkutatás szempontjából jelentős az a megjegyzése, amellyel a szórványok, ezek között főképp a földrajzi nevek néprajzi felhasználhatóságát emeli ki: a középkori oklevélírók „nehezen kerülhették el, hogy például határjárások során ne említsenek meg olyan magyar nyelvű határpontokat, amelyek mögött gyakran valamilyen technikai eljárás neve rejlik. E népiyelvi kifejezések sokszor éppen technikai kérdésekhez szolgálnak páratlan gazdag útmutatóul.” (389.) A halászatról írt tanulmányához hasonlóan itt is

azonkori okleveles anyagot dolgoz fel a szerző, s így szép számmal közöl földrajzi névi adatokat.¹

KISS LAJOS, Nagyhalász: Ethn. LXV, 329—73. Nagyhalász a Szabolcs megyei Rétköz legnagyobb határú faluja, határa a vízszabályozásig háromnegyed részben vizes, rétes, nádas, mocsaras terület volt. A község akkori gazdasági életét: elsősorban a halászat különböző formáit rekonstruálja a szerző a XVIII—XIX. század írásos emlékeiből gyűjtött és a még élő földrajzi nevek alapján. A történeti, az elavuló és az élő nevek bőséges adattárát nyújtja a tanulmány (egy 1791-i, földrajzi neveket is feltüntető térképet is közöl), s tekintve, hogy a falu gazdasági életét fejlődésében, változásában vizsgálja, ilyen kép tárulhatna elénk a földrajzinév-anyag változásáról is. Hogy ez az utóbbi kép kevésbé éles — legalábbis az olvasó számára —, annak az az oka, hogy a nevek köztétele nem egészen korszerű: a történeti adatok sokszor nincsenek pontos évszámhoz kötve, több esetben nem deríthető ki, hogy a jelölt tájrész megváltozásával a név eltűnt-e, vagy még ma is használják. — KISS LAJOS tanulmánya még ilyen hiányaiban is, mint a vízi világra jellemző névtípusok gazdag lelőhelye igen értékes földrajzinév-kutatásunk számára.

F) Módszertani, tudománytörténeti tanulmányok.

JAKÓ ZSIGMOND, Az elpusztult települések kutatása: ErdMúz. L, 46—66 és Erdélyi Tudományos Füzetek 194. sz. A dolgozat módszertani problémákkal, a magyarországi pusztasodás időrendi kérdéseivel, az elnéptelenedés okaival foglalkozik. A mi szempontunkból a tanulmánynak az a része a legfontosabb, amely rámutat arra, hogy a településtörténetnek ebben az ágában a történettudománynak, a nyelvtudománynak és a régészetnek szorosan együtt kell működnie: „A történettudománynak az említett helytörténeti adattárban össze kell gyűjtenie a pusztá-falvakra vonatkozó írásos adatokat. E gyűjtés azonban semmiképpen sem zárható le a középkor végén, hanem át kell nyúlnia a XVIII. századba, sőt sok esetben a mult századba is. E nélkül ugyanis a nyelvtudomány sem a helynév megfejtését, sem pedig az eltűnt falunak a terepen való lokalizálását teljes biztonsággal nem vállalhatja. A helynévgyűjtők feladata ezután a történeti kartográfiai adatok útmutatása szerint dűlőnevek segítségével a helyszínen pontosan meghatározni az egykori település helyét.” (59) JAKÓ e fejtegetéseiben a földrajzi nevek helyszíni gyűjtésének SZABÓ T. ATTILA és tanítványai gyakorlatában kialakult módszere a településtörténet oldaláról is igazolódik.

LADISLAS MAKKAJ, Contributions à l'histoire des établissements Danubiens: Revue d'Histoire Comparée III, 7—71. MAKKAJ tanulmánya nemcsak a magyar településtörténetnek, hanem földrajzinév-kutatásunknak is jelentős eseménye. A szerény cím mögött többek között a földrajzi nevek településtörténeti értékesítésének korszerű módszertanát találjuk. — A bevezető megállapítja, hogy a dunai népek történetének első fejezete, a korábban, illetőleg későbbben települők egymáshoz való viszonya, általában egész társadalmi és gazdasági fejlődésüknek első szakasza közvetlen írott források híján jórészt közvetett történeti források segítségével deríthető ki. A magyar tudósok kidolgozta módszert használhatónak tartja valamennyi dunai nép településtörténeti kutatásában, hangsúlyozva, hogy ez a kutatás termékeny csak akkor válik, ha a közvetett források felhasználása nemzetközi együttműködéssel: elsősorban a dunai népek történetisének együttműködésével történik. Elavultnak tartja azt a szemléletet, amely szerint például egy 600 éve letelepült népelemnek több joga van az illető területhez,

¹ Utóbb jutott kezembe BELÉNYESY MÁRTA „Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. (A »telek« és a magyar tanya középkori gyökerei.)” című, a Bölcsészeti Értekezések 12. számaként megjelent tanulmánya, amelyben a szerző a címben megjelölt kérdéskör tisztázására ugyancsak igen nagy földrajzinév-anyagot használ fel.

mint annak, amely 500 éve települt oda — elítéli tehát a nacionalizmus szolgálatában álló településtörténetet, s ezzel korszerűtlennek bélyegzi a történeti prioritás elvét.

Munkája I. fejezetében MAKKAI a településtörténet segédtudományait tárgyalja. Először a földrajzzal, majd a régészettel foglalkozik, végül a nyelvtudomány és a földrajzi-név-kutatás eredményeinek felhasználhatóságát mutatja be. Ez utóbbiak fejtegetésében a településtörténet legfontosabb forrásaként a földrajzi neveket jelöli meg. A nyelvészet érdemének, elsősorban MELICH JÁNOS, MOÓR ELEMÉR és főleg KNEI ZSA ISTVÁN munkásságának tulajdonítja, hogy a földrajzi nevek kutatásában korszerű módszer alakult ki. A nyelvtudomány szerepét a földrajzi-név-kutatásban két alapvető feladat elvégzésében látja: 1. a név eredetének, etimológiájának felderítése, s ha a névre több nyelvből vannak adatok, akkor a változatok viszonyának tisztázása; 2. a hangtani variánsok időrendjének megállapítása (tudniillik a különböző nyelvek hangfejlődései kronológiailag rögzíthetők, tehát ezek figyelembevételével egy-egy földrajzi név átvételének időpontját meg tudjuk állapítani). A magyar földrajzi-név-kutatásban a hangtörténeti módszer alkalmazása szerinte elsősorban MOÓR ELEMÉR és KNEI ZSA ISTVÁN munkáiban jelentkezik. — A II., „La toponymie” című fejezet a földrajzi-név-tipológia elvi kérdéseivel foglalkozik. A nevek pusztán nyelvészeti vizsgálata igen fontos kérdésekre: a földrajzi nevek módszeres osztályozására és a névadás belső törvényszerűségeire nem adhat választ. Ennek a vizsgálatnak a kulcsát a névanyag tipológiája adja meg. A tipológia azon a felismerésen alapul, hogy ugyanazon nyelvi közösség, ugyanazon időben azonos módon alkot földrajzi neveket. Csak a névtípusok szétválasztásával lehetséges a települők etnikumának és a település kronológiájának pontos megállapítása. A településtörténet szilárd módszertani elvekre csak akkor tehet szert, ha a földrajzi-név-anyagot a tipológia gondos alkalmazásával vizsgálja. — A továbbiakban elsősorban KNEI ZSA ISTVÁN két munkája alapján (Keletmagyarország helynevei: Magyarok és Románok. A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve 1943. I, 111—313 és A párhuzamos helynévadás. Bp., 1944.) a magyar földrajzi-név-adás típusrendszerét mutatja be: részletesen tárgyalja a köznevekből, a személynévekből alakult típusokat, a párhuzamos névadás kérdéseit, majd a névanyag tanulmányozásának módszertani alapelveit. Ez utóbbi fejezetben a földrajzi-név-adás általános törvényszerűségeit foglalja össze. A módszertani elvek szemléltetésére Erdély földrajzi-név-rendszerét mutatja be, öt térképlapot is mellékel, amelyeket LÁSZLÓ GYULA, KNEI ZSA ISTVÁN és maga MAKKAI tervezett. — A III. fejezetben az írott források felhasználásának kérdéseit fejtegeti. — A IV. fejezet Csallóköz településtörténetének vázlatát tartalmazza. A szerző a településnevek tipizálásának eredményeit két térképlapon is bemutatja, ezenkívül közli a bizonyító anyagot is: a csallóközi települések neveinek történeti adatait és etimológiáit.

Tárgykörünk szempontjából az a legfőbb értéke MAKKAI tanulmányának, hogy rendszerbe foglalja azokat a módszertani elveket, amelyek településtörténeti érdekű földrajzi-név-kutatásunkban, elsősorban KNEI ZSA ISTVÁN munkáiban alakultak ki. A tanulmányból az is kitűnik (ha a szerző szószerint nem is fogalmazza meg), hogy a településtörténet csak a komplex módszer alkalmazásával érhet el helyes eredményeket.

LŐRINCZE LAJOS, Földrajzineveink élete. Teleki Pál Tudományos Intézet. Budapest, 1947. 32 l. — A bevezető meghatározza a földrajzi nevek keletkezésének okát (tájékozódás), módját (ezt az elnevező és a táj viszonya határozza meg), majd röviden kitér a nyelvelmékekben ránk maradt földrajzi névi adatok értékesítésének lehetőségeire. Hangsúlyozza, hogy a történeti tudományok számára fontos forrás a földrajzi-név-anyag, azonban minden tudományág a saját hasznossági szempontjai szerint vizsgálja, válogatja ki a számára legmegfelelőbb típusokat. Éppen ezért szükség van olyan tudományos diszciplínára, amely a földrajzi-név-anyag egészét rendszerezi, sajátos problémáit elemzi. Jogosnak és szükségesnek tartja LŐRINCZE olyan önelvű, saját szem-

pontú, névélettani vizsgálati módszer kialakítását, „amelynek a középpontjában nem a földrajzi neveknek valamely tudományággal, hanem az étellel való kapcsolata áll: célja rekonstruálni azt a lélektani helyzetet, embernek és tájnak azt a kapcsolatát, amely a földrajzi nevek különböző formáinak keletkezési alapja, kutatni a változások, elmúlások okait, megállapítani azok törvényszerűségeit”. — Ebből a célból mutatja be a szerző azt a rendszerezési kísérletet, amely a nevek keletkezése szempontjából különíti el a földrajzi névanyag rétegeit, illetőleg választja szét a típusokat. Elnevezőnek az embert, névadónak az elnevezés alapjául szolgáló indítékot (táji adottság, birtokos stb.) tartja. A táj és az ember viszonyát, a névadásban betöltött szerepét vizsgálva a földrajzi nevek három fő csoportját különíti el: 1. A természeti nevek kategóriájában a névadás indítéka, tehát a névadó az embertől független táji adottság. Alapréteget a *hegy, völgy, domb, árok, mező, tó, patak* stb.-féle nevek alkotják. Ez az alapréteg a tájékozódási igény növekedésével differenciálódik: a megkülönböztetés alapja a jelölt tájrész nagysága, mérete, helyzete, fekvése, minősége. 2. A műveltségi nevek sorába azok a földrajzi nevek helyezhetők el, amelyeknél a névadó nem a természetes, hanem az emberi beavatkozás által megváltoztatott táj: *Borjúdüllő, Halásztó, Irtás, Égettrét, Nyílak, Kenderföld* stb. E csoport alaprétege hasonlóan, sőt még erősebben differenciálódhat, mint a természeti nevéké. Ebben a csoportban tárgyalja a személynevekből alakult nevek keletkezési problémáit, illetőleg egyes típusait. 3. Az úgynevezett eseménynevek keletkezésének alapja az emberrel kapcsolatos valamiféle esemény, amelynek a tájjal csak annyiban van kapcsolata, hogy szükségszerűen ott játszódik le, annak valamelyik pontjához fűződik: *Pálhalála, Asszonyperese* stb. — A továbbiakban a szerző a névadás lélektanát vizsgálja. Megállapítja, hogy az elnevezés alapja lehet: szemlélet emlékezet, fantázia. — A tanulmány következő fejezete a földrajzi nevek változására foglalkozik. Az előmunkálatok híján itt úgyszólván minden kérdés még feldolgozásra vár: „milyen névtípus állandóbb, melyik változik vagy múlik el hamarabb, mik a változásnak vagy elmúlásnak a feltételei, okai, törvényszerűségei” (23) stb. Ilyenfajta vizsgálatra szerinte három fő szempont kínálkozik: vizsgálni a tájváltozás, az elnevező változásának hatását a névanyagra és az ezektől függetlenül végbemenő névváltozást. Ez utóbbiban — igen elvszerűen — csak olyan változásokat tart vizsgálhatóknak, amelyek a nevek földrajzi névi funkciójával függenek össze. Mivel a névélettani vizsgálatnak a földrajzinév-anyag nem eszköze, hanem tárgya, a kutatási területbe nyilván a „hivatalos”, „tudatos” névadás eredményei is bevonhatók. A tanulmány röviden megvizsgálja e névréteg szükségszerű kialakulásának okait, és a további vizsgálatra több szempontot ajánl.

LÓRINCZE munkája első tanulmány földrajzinév-kutatásunkban, amely a név-vizsgálatot ki akarja emelni segédtudományi szerepéből, programként hirdetve meg azt, ami már ott lappangott JANKÓ JÁNOS és SZABÓ T. ATTILA munkásságában is, világosan azonban egyikük sem fogalmazta meg: azt tudniillik, hogy jogos, sőt szükséges a nevek önelvű, saját szempontú, névélettani vizsgálata. — Földrajzi neveink nyelvtörténeti, településtörténeti felhasználása már igen régen kifinomult módszerekkel rendelkezik, amikor az önálló földrajzinév-tudomány körvonalai ilyen módon még csak bontakozóban van. Név kutatásunk történetében jelentős állomás LÓRINCZE tanulmánya, szilárdabb elvi alapot nyújt a szűkebb területen teljességre törekvő földrajzinév-gyűjtéseknek, módszertani megállapításaival, problémák felvetésével nemcsak SZABÓ T. ATTILÁÉK hatalmas gyűjtőmunkájának eredményeit teszi még értékesebbé, hanem sürgetően követeli hasonló, esetleg még szélesebb körű történeti és helyszíni földrajzinév-gyűjtés megindítását.

LÓRINCZE LAJOS, Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai. Bp., 1949. 23 l. Műfajában a második vállalkozás földrajzinév-kutatásunkban, az első tudo-

mánytörténeti munka SZABÓ T. ATTILA nevéhez fűződik (A magyar helynévkutatás a XIX. században. Kolozsvár, 1944.). Míg ez utóbbi a gyűjtőmunka hőskorát tárgyalja, LŐRINCZE végigvezeti az olvasót földrajzinév-kutatásunk egész történetén. Részletesebben a módszeres kutatás kialakulásával és fejlődésével foglalkozik, fölveti egyszersmind az ezekhez kapcsolódó időszerű feladatokat is. Vizsgálatát az úgynevezett névélet-t a n (ennek kifejtését l. főntebb ismertetett munkájában) szempontjából számbajövő eredményekre korlátozza. — A földrajzinév-kutatás „romantikus” korszaka egybeesik a nyelvjárások iránti érdeklődés kezdeti szakaszával. A nevek mint az ősi nyelv megbízható adatai érdeklik a kutatókat. A fejlődés további állomásai: SZABÓ KÁROLY és RÉVÉSZ IMRE gyűjtései és elvi megjegyzései, majd PESTY FRIGYES országos vállalkozása. A gyűjtött anyag értékesítésének hiányát e korszakban, de általában is LŐRINCZE abban látja, hogy a kutatók: „E g y k o r i neveket gyűjtöttek s a nyelv, a lakosság, a táj régi állapotát — történetét vélték belőle rekonstruálhatni. Ehhez természetesen hiányzott — részben ma is hiányzik — a névanyag kronológiai szempontú rétegződésének előzetes és eredményes vizsgálata.” (6.) A továbbiak során korszakalkotónak tartja a néprajzos JANKÓ JÁNOS munkásságát. Gazdag anyaggyűjtése, gyűjtési elvei, a közlés módja, a nevek feldolgozása, értékelése, a névadás lélektana iránti érdeklődése stb. megannyi jelentős lépés földrajzinév-kutatásunk módszertanában. GYÖRFFY ISTVÁN a településtörténet és a néprajz szempontjából bizonyítja be a határnevek használhatóságát. — Elvi céljának megfelelően a tanulmány csak vázlatosan mutatja be azokat a hatalmas eredményeket, amelyeket a nyelvtudomány és a településtörténet ért el a nevek módszeres gyűjtésében, az adatok korszerű feldolgozásában, nyelvtörténeti és településtörténeti következtetések levonásában. A legkiemelkedőbb teljesítmények MELICH JÁNOS, PAIS DEZSŐ, MOÓR ELEMÉR, KNIEZSA ISTVÁN, MÁLYUSZ ELEMÉR és tanítványai nevéhez fűződnek. — Hogy a jórészt szórványokkal foglalkozó nyelvtörténeti és településtörténeti érdekű földrajzinév-kutatás mellett a két világháború közötti a jelenkori földrajzi nevek és a fiatalabb, de annál bőségesebb történeti források kutatásában is fellendülés mutatkozik, az elsősorban SZABÓ T. ATTILA példamutató munkásságának érdeme. Az ő és tanítványai szorgos, kifinomult módszerű gyűjtőmunkájának köszönhető, hogy a romániai magyar nyelvterület jó részéről megbízható történeti és jelenkori névanyaggal rendelkezünk. A gyűjtés technikai fejlettségével és anyaggazdagságával azonban nem egészen áll arányban az anyag feldolgozása, különféle irányokban való felhasználása. — A dolgozat harmadik fejezetében korábbi tanulmányának alapján a földrajzi nevek névéletteni rendszerezését mutatja be (l. az előző ismertetést), illetőleg azt, hogy az ilyen szempontú típus-elválasztás csirái hol bukkannak fel földrajzinév-irodalmunkban. — A negyedik fejezet a névanyag változásával, fejlődésével foglalkozik, megállapítva, hogy a változás okait mindig a táj, a névadó vagy a nevet használó közösség, ezek egymás közti kapcsolatának változásában kell keresnünk. A név teljes elmúlásán kívül számon kell tartanunk névváltozást (*Hosszúföld* > *Hosszú*), hangváltozást (*Erge* > *Zerge*), jelentésváltozást (*Babhely* > *Paphely*) és jelölésváltozást. — E fejezet után vázolja röviden a tennivalókat: tájmonográfiák készítése az ország minél több vidékéről, a földosztás, szövetkezeti gazdálkodás hatásának vizsgálata, PESTY gyűjtésének szótárszerű kiadása. „Az országnak lehetőleg minden táját magába foglaló névanyag ismerete és az egyes típusok vizsgálata után megkísérelhetjük a magyar földrajzi-nevek végeleges rendszerének a megalkotását is.” (15.) — A „Jegyzetek és irodalom” című részben földrajzinév-kutatásunk bibliográfiáját közli, majd a monográfiákon kívüli, folyóiratokban megjelent névközléseket sorolja fel megyék szerint csoportosítva.

LŐRINCZE tanulmánya azonkívül, hogy eligazít bennünket földrajzinév-kutatásunk immár gazdag irodalmában, elvi szempontok figyelembevételével jelöli meg e tudományág fejlődésének fontos állomásait, bizonyítja be a földrajzi nevek önelvű, névéletteni vizs-

gálatának szükségességét. A tanulmány értékét legjobban az bizonyítja, hogy az ilyen-fajta kutatómunka nélkülözhetetlen segédeszközzé vált.

2. Kisebb terjedelmű tanulmányok, magyarázatok. — Ezeknek általában csak könyvészeti adatait közlöm, kivételt csak akkor teszek, ha a tanulmány nem a Magyar Nyelvben jelent meg, s a cím nem árulja el a tartalom földrajzi névi vonatkozásait. Nem kerültek bele a tájékoztatóba a szorosabb értelemben vett hangtörténeti, helyesírás-történeti tanulmányok és természetesen a hasonló tárgyú tankönyvek sem, bár ezek bizonyító anyagában földrajzi nevet szép számmal találunk. Ezeknek ismertetése más tárgykörű tájékoztatóban kerül sorra.

A) Egy-egy névtípus összefoglaló feldolgozása vagy a típusok kapcsolatának vizsgálata.

BENKŐ LORÁND: *Bod* és származékai a székelységnél: ErdMúz. LII, 106—8. Víz- és helységneveink viszonyához: MNy. XLIII, 259—63. A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez: MNy. XLIV, 95—101. *-ka, -ke* képzős helységneveink kérdéséhez: MNy. XLVI, 143—50. — DEME LÁSZLÓ: A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez: MNy. XLIV, 105—7. — GÁLDI LADISLAS: Noms de lieu d'origine romane en Hongrie.: Troisième Congrès International de toponymie et d'anthroponymie... Louvain, 1951. II, 360—4. — KNEZSA ISTVÁN: Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön: MNy. XLIV, 1—11. A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez: MNy. XLIV, 101—5. Az *-i* helynévképző a magyarban: MNy. XLV, 100—7. — KUBINYI LÁSZLÓ: A *roh* színnév tulajdonneveinkben: MNy. XLIX, 409—19. — MIKESY SÁNDOR: *-ka, -ke* képzős helységneveink kérdéséhez: MNy. XLVI, 145—7. — PÉTER LÁSZLÓ: A tréfás helynévadáshoz: MNy. XLVI, 162—4. — PAIS DEZSÓ: A római *castellum* szláv—magyar folytatásai: MNy. XLV, 107—15. A római *castellum* szláv—magyar folytatásai [kiegészítés]: MNy. XLVII, 84—6. Survivances slavo—hongroises du *castellum* romain: Acta Lingu. IV, 269—83. A római *castellum* tárgyi és nyelvi folytatásaihoz: Antik Tanulmányok II, 144—7. — Keszthely: MNy. LI, 60—8.

B) Névfejtés, névmagyarázat.

BEKE ÖDÖN: Nebojsza: Nyr. LXXI, 22—2. Hencidátul Boneidáig: Nyr. LXXI, 118—9. Nyiregháza: Nyr. LXXVI, 61. Sió: Nyr. LXXVI, 230—2. — BENKŐ LORÁND: Adalékok a székelyföldi román névadáshoz (1. Nyomát ~ *Monyád ~ román Maiad; 2. Harc ~ *Hocó ~ román Hărtău). Bardoc. Ocfalva: ErdMúz. LII, 105—6. Szentgerice, Szentháromság: MNy. XLII, 53. Vécke: MNy. XLIII, 134—5. Csoktele: MNy. XLIII, 207. Lok. Enlaka. Betfalva. Izsó: MNy. XLIV, 52—7. Gerezd: MNy. XLV, 317—8. — CZEGLÉDY KÁROLY: Šarkel: MNy. XLVIII, 79—86. — DOBOSSY LÁSZLÓ: La Pannonie: MNy. L, 454—5. — DÖMÖTÖR SÁNDOR: Magyar tenger: Nyr. LXXVII, 141—2. — FERENCZI SÁNDOR: Tyiszk: ErdMúz. L, 100. — GYÓRFFY ISTVÁN: Csecstó: Alföldi Tudományos Gyűjtemény II, 333—4. — HORPÁCSI ILLÉS: Kolontár: MNy. XLVI, 78—80. Huszárokölő, Franciavágás: MNy. LI, 60—8. INOKAI TÓTH ZOLTÁN: Tuhtum és Gelou. IIagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. Száz. LXXIX—LXXX, 21—84. (A dolgozat osztályozza és néhány esetben elemzi Anonymus etimológiáit). — N. KAKUK ZSUZSA: Tabán: Nyr. LXXIX, 105—6. — KNEZSA ISTVÁN: Kudzsir. Vészverés: MNy. XLII, 66—9. Padrag, Paloznak: MNy. XLIII, 140—2. Boldva: MNy. XLVI, 260—3. — LOVÁNYI GYULA: Uhersky Brod magyar neve: MNy. XLIII, 297—9. Borszék: MNy. XLVIII, 212. — LUKÁCS KÁROLY: Fok—Sár—Sió—Siófok: MNy. XLVII, 255—66. — MAJOR JENŐ: Az Ódenburg név keletkezésének háttere: Soproni Szemle IX, 68—74. — MÉSZÖLY GEDEON: Szótörténet—munkatörténet (Anonymus egyik szórványának, a *Hymusuduor*-nak megfejtése): Ethn. LXV, 69—75. — MIKESY SÁNDOR: Ebfa. Regezin: MNy. XLI, 84—5. Kótaj: MNy. XLII, 72—3. Borzsova: MNy. XLIII, 55—6. Inaszakla. Aradvány.

Rázom. Émány. Püspüllös hegy: MNy. XLIII, 144–6. A *fagyöngy* közszo és a *Gyönggyös* víznév: MNy. XLIII, 253–8. Szapagy: MNy. XLIV, 141. Kebele: MNy. XLV, 64–8. Zöld vár: MNy. XLV, 94. Az OklSz. földrajzinévi adataihoz: MNy. XLVI, 90–2. — MOLLAY KÁROLY: Az „Ödenburg” név keletkezéséhez: Soproni Szemle IX, 69–79. Harka nevérol: Soproni Szemle IX, 138. — MOÓR ELEMÉR: Küküllő: MNy. XLIII, 253–8. — NAGY JENŐ: Penteck hídja. Tehénhajtó: ErdMúz. L, 250. — PAIS DEZSŐ: Dentumoger: MNy. XLIV, 63–4. Az Anonymus-féle „portus greci” és rokonsága: MNy. XLIV, 107–13. Budapest kialakulásának kezdetei: MNy. L, 506–13. Pillantások „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” egynémely részletébe: MNy. LI, 386–90. Bulesú: MNy. LI, 433–46. — PAPP LÁSZLÓ: Szilok: MNy. XLVI, 86–8. — PÉTER LÁSZLÓ: Szőreg neve: Alföldi Tudományos Gyűjtemény II, 43–7. Szőreg: MNy. XLV, 329. — SÜTŐ JÓZSEF: Kalapár: MNy. XLIV, 65–6. Debeák: MNy. XLVI, 372–5. — SZABÓ DÉNES: Gadács. Konda: MNy. XLI, 92–4. — SZTA [SZABÓ T. ATTILA]: Anygyalhegye ~ Zanygyalhegye. Arsága. Emán, Josikmán. Eszeg, Észeg, Észek, Íszeg, Íszka, Jíszka; Ziseg(u). Kotyor, Kotymány. Lisárdó, Risárdó. Nyárszó, Vársza. Ordigoje, Urgyigoje, Ordigus, Ordingusa: ErdMúz. L, 111–20. Az *áj* ~ *ágy* váltakozás erdélyi helyneveinkben. Aramáj. Benája. Csulyenyés. Dárittye. Élőerdő. Gyorgyik. Háj. Hárámbok. Kolozsvár nevének egy középkori magyarázata. Luget, Luget’, Led’et’. Mézmár, Szőlómár. Mosolygó. Pitráj, Petraj, Ptyetráj, T’etraje, T’itrai. Ríszeg, Ríszeg. Szenesel, Szenesele, Szeneselu Szeneselye. Tyisárdou(l). Vargalistető. Vérvölgy. Zergy. Zörk, Zörke, Zerke. Zumála, Zumále: ErdMúz. L, 257–75. Arnyir, Dércser. Antartigy. Bányabükk. Csikszó, Csukszo, Tyikszeo. Élő erdő, élő föld, élő ok. Haparnyak. Holtyerág, Ravaszlik. Tyiszoris ~ Tyiszorus. Veszekedő erdő. Mézmár: Mézsmár: ErdMúz. LI, 79–86. Benemig, Belemig. Dércser. Házsongárd. Kásóvér patakja. Kebelás. Néhány szó az Antartigy helynévhez. Odverem, Oskut. Seregyis, Séregyis: ErdMúz. LII, 138–45. — SZABÓ T. ATTILA: Magyar Szárazáj: rumén Szerezaj. Susej, Suséj, Suser: MNy. XLIII, 147–50. Zergya. Ziver: MNy. XLIII, 221–3. Vizebe. Királyo: MNy. XLIII, 299–301. Kozobircz, Közebirc. Hárámbok(u): MNy. XLIV, 66–8. Gagyyillet: MNy. XLIV, 146–8. Hintós: MNy. XLV, 331. Németkalap: MNy. XLVI, 375–6. — SZŐKE BÉLA: Nyárhíd: MNy. XLVI, 148–50. Gyór: MNy. XLIX, 202–3.

C) Földrajzi köznevek vizsgálata. A felsorolás a finnugor etimológiákat nem tartalmazza.

ÁRVAY JÓZSEF: Élőerdő, élőföld, közélő erdő, közélő föld: ErdMúz. LI, 87–90. Az *üver* tájszó mai gyergyói jelentései: ErdMúz. LII, 96–9. — BALÁZS JÁNOS: A *-ság*, *-ség* képző eredetéhez: MNy. XLIX, 50–61. — BEKE ÖDÖN: Kenderáztató, kenderáztó, kenderátó: Nyr. LXX, 103. Porond és porong: Nyr. LXXV, 312. — BENKŐ LORÁND: Két térszinformanév (ropó, kotyor ~ gugyor): MNy. XLIII, 27–32. Pilis, piliske: MNy. XLIII, 205–7. Számló, számló föld: MNy. XLIII, 289–90. Dülöl, dülölút, dülőre jut: MNy. XLIX, 474–5. — GELEJI ALADÁR: Dülöl, dülölút, dülőre jut: MNy. XLIX, 473–4. — HORPÁCSI ILLÉS: A *-ság*, *-ség* képző eredetéhez: MNy. XLIX, 44–50. — KÁLMÁN BÉLA: Sió, zsilip: MNy. XLVIII, 236. — KÁZMÉR MIKLÓS: A *gordon* földrajzi köznévi kialakulásához: MNy. XLV, 193–5. Nemzetközi szavak földrajzineveinkben: MNy. XLVI, 234–41. Ugar ~ parlag: MNy. XLVII, 240–3. — KNIEZSA ISTVÁN: Szláv jövevényszavaink a gazdasági élet köréből: Parlag — ugar: MNy. XLVI, 113–6. Lugas. Tanya: MNy. XLIX, 198–9. Vápa: MNy. XLIX, 200. — LŐRINCZE LAJOS: Bérc ~ börc: MNy. XLII, 22–6. Mál: MNy. XLIII, 24–7. A *seg* térszinformanév: MNy. XLVI, 53–60. — LUKÁCS KÁROLY: Balaton vidéki víz- és földrajzi tájszók: MNy. XLVIII, 184–9. — MIKESY SÁNDOR: *Eb* ’palus’: MNy. XLI, 83. Uszvány: MNy. XLIII, 217–8. Erdő gyapja, gyapjú, gypű: MNy. LI, 312–8. — PAIS DEZSŐ: *Aj* ~ *áj*: MNy. XLV, 269–75. *Nyék* törzsneveink és ami körülötte lehetett: MNy. XLIX, 278–93.

Újra: „A magyar őstörténet kérdései” című kiadványban: NyttudÉrt. 5. sz. 1955. 55–70. Egy »zuhogó«, ami inkább *szotyogott*: MNy. LI, 129–30. — ZOLNAI BÉLA: Város = belváros: Nyr. LXXVIII, 92.

D) Cikkek a történeti földrajz köréből.

GYÖRFFY GYÖRGY: Jegyzetek Anonymus tulajdonneveihez: MNy. XLVII, 46–50. — MIKESY SÁNDOR: Vári Regestrom-beli helyek meghatározásai: MNy. XLIV, 64–5. — MOÓR ELEMÉR: Eltűnt faluk az Alföldön: Alföldi Tudományos Gyűjtemény II, 121–30. — DÉSRÉ SIMONYI: Sur l'identification des noms géographiques de Ptolémée concernant le Slovaquie: Études slaves et roumaines I, 129–38.

E) Módszertani, tudománytörténeti közlemények.

KÁZMÉR MIKLÓS: Beszámoló a Zala vármegye keszthelyi járásában végzett földrajzinév-gyűjtésről: MNy. XLV, 296–303. — SZABÓ T. ATTILA: A magyar helynévkutatás XIX. századi történetéhez: MNy. XLVI, 71–4. Az erdélyi magyar nyelv-történeti kutatás: MNy. LI, 468–76. — VÉGH JÓZSEF: Útmutató a tanulók nyelvjárás-kutató munkájához. Budapest, 1954. (E középiskolások, illetőleg az általános iskolák felsőbb osztályosai számára írt gyakorlati tanácsadó röviden a földrajzinév-gyűjtés módszertani kérdéseit is összefoglalja.)

F) Egyéb, földrajzi névi vonatkozású közlemények.

BENKŐ LORÁND: A bukovinai székelyek nyelvéről: Nyr. LXXV, 273–7. Megállapítja, hogy a Baranya megyei Hidason letelepült bukovinai székelyek még nem használnak földrajzi neveket, a falu határában körülírással tájékozódnak. — GYÖRFFY ISTVÁN: Pótlókérdések az „Alföldi Községi lexikon”-hoz: Alföldi Tudományos Gyűjtemény II, 334–5. — KÁZMÉR MIKLÓS: A birtoklás szerepe a földrajzinevek kialakulásában: MNy. XLV, 75–6. — MARJAI SZABÓ LÁSZLÓ: A kunok betelepítése és az állandó szállások kialakulása a Nagykunság területén: Az Alföldi Tudományos Intézet évkönyve I, 97–106. — MIKESY SÁNDOR: Mohács-utca: Msn. XVII, 58–9. — MOÓR ELEMÉR: Egy „Alföldi Községi Lexikon” tervezete: Az Alföldi Tudományos Intézet évkönyve I, 191–200. — PAIS DEZSŐ: Helységnévújítások: MNy. XLIX, 492–5. — PAPP LÁSZLÓ: Két *ἀναξ λεγόμενον*: MNy. L, 471–2. Ismerteti SZABÓ ISTVÁNNAK „Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből” című művét; a cikk elején terminológiai problémát tesz szóvá: MNy. LI, 258–63. — VAMOS ISTVÁN: Hosszú városneveink szokatlan rövidítése: Msn. XVII, 19. — WAGNER JÓZSEF: Néhány megjegyzés a helységnévek meghatározó rajjai dolgában: Nyr. LXXIX, 66–7.

G) Könyvészet, bírálatok, ismertetések.

BENKŐ LORÁND—LŐRINCZE LAJOS, Magyar nyelvjárási bibliográfia. 1817–1949. Bp., 1951. Összefoglaló bibliográfiának, amint nyelvtudományunk egyéb ágai, földrajzinév-kutatásunk is igen nagy hiányát érzi. Éppen ezért nagy nyereség — LŐRINCZE tudománytörténeti munkáján kívül — ez a bibliográfia, amely a földrajzi névi adatközlések immár igen nagy számában könnyen eligazít bennünket. F jelzéssel közli egy-egy község vagy terület nyelvjárási adatai között, hogy az illető hely földrajzi neveiről hol találunk terjedelmes, közepes vagy kisebb közlést. — PÉTER LÁSZLÓ: Nyr. LXXIII, 116–8 és BALASSA IVÁN: Ethn. LVIII, 340 ismerteti LŐRINCZE LAJOSNAK „Földrajzi-neveink élete” című munkáját. — BALASSA IVÁN: Ethn. LIX, 206–7 ismerteti BENKŐ LORÁNDNAK „A Nyárádmente földrajzinevei” című kiadványát. — KOVÁCS ISTVÁN: NyK. LIV, 307–11 ismerteti JÁN STANISLAVNAK „Zo slovenského sociálneho miestopisu. Odráz rozkladu rodového zriadenia v miestnych menách na Slovensku” (megjelent: Jazykovedný zborník Slovenskej akadémie vied a umení V.) című művét. — BÁRCZI GÉZÁNAK „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” című művét KÁLMÁN BÉLA: NyK. LIV, 279–84, Acta Linguistica III, 201–9 és RÁCZ ENDRE: Anyanyelvünk az iskolában I, 28 ismerteti. — Ugyane mű akadémiai megvitatásáról IMRE SAMU számol

be: I. OK. III, 436—9. — VERBÉNYI LÁSZLÓ: Soproni Szemle IX, 138 ismerteti MOLLAY KÁROLYNAK „Scarbantia, Ódenburg, Sopron” című (Bp., 1944.) munkáját. — MOÓR ELEMÉR: A keletmagyarországi helynevek kérdéséhez: Száz. LXXIX—LXXX, 205—21. A tanulmány KNEI ZSA ISTVÁN két munkájával (Keletmagyarország helynevei: Magyarok és Románok I, 111—313 és A párhuzamos helynévadás. Bp., 1944.) foglalkozik, megvizsgálja a tanulmányok etimológiáit, módszerét, kritikai észrevételeket tesz eredményekre. — KNEI ZSA ISTVÁN válasza: Megjegyzések a helynevek kérdéséhez: Száz. LXXIX—LXXX, 222—7. — TÓTH ANDRÁS: Száz. LXXIX—LXXX, 230—1 a Magyarok és Románok I., II. tanulmánykötetét ismertetve összefoglalja KNEI ZSA ISTVÁN „Keletmagyarország helynevei” című tanulmányát. — I. TÓTH ZOLTÁN: Száz. LXXIX—LXXX, 239—40 a „Szolnok-Doboka mazyarsága” (szerk. SZABÓ T. ATTILA) című munkának ismertetésében bemutatja MAKKAI LÁSZLÓ településtörténeti és SZABÓ T. ATTILA Dés történetét tárgyaló tanulmányát. — KNEI ZSA ISTVÁN: Észrevételek ILA BÁLINT „Gömör megyé”-jéhez: Száz. LXXXI, 229—36. — GÁLDI LÁSZLÓ: Száz. LXXXI, 350 a Revue d'Histoire Comparée III—V. kötetét ismertetve bemutatja MAKKAI LÁSZLÓ fentebb ismertetett „Contributions à l'histoire des établissements Danubiens” című módszertani tanulmányát.

KÁZMÉR MIKLÓS

KÜLÖNFÉLÉK

Rubinyi Mózes hetvenöt éves

Rubinyi Mózes, a magyar nyelv tudomány múltjának és jelenének áldozatos és eredményes munkása, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja ez év április 1-én ünnepelte születésének hetvenötödik évfordulóját. Ez az örömdetes esemény jó alkalmul szolgál a Magyar Nyelv szerkesztőségének, munkatársainak, olvasóinak, sőt az egész magyar nyelvész-társadalomnak, hogy a szeretet és megbecsülés hangján köszöntse Rubinyi Mózes, a megnyerő egyéniségű embert, és maghajtja az elismerés zászlaját immár fél-évszázadot meghaladó tudományos munkássága és annak eredményei előtt.

Már debreceni diákévei során felébredt benne a magyar nyelv iránti érdeklődés, amelyet olyan tanárok erősítettek, mint Kardos Albert és Balassa József. Ez az érdeklődés aztán pesti és lipcei egyetemi évei folyamán — főképpen Simonyi Zsigmondnak és a neves lipcei indogermanistának, Brugmannak a hatására — a magyar nyelv és irodalom ügyével azonosuló életprogrammá fejlődött és szilárdult benne. Még egyetemista korában érte az alig húsz esztendő Rubinyi Mózes, hogy az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából két ízben is a moldvai csángók közé utazhatott nyelvészeti kutatások végett. Sikeresen megoldott feladatának eredményeiről 1900-ban írt első beszámolója jelentette tudományos munkásságának megindulását.

A doktorátus megszerzése és egyetemi tanulmányainak befejezése után közel négy évtizeden keresztül a magyar nyelv szeretetét erősítő és a haladó gondolatot védő, eredményekben gazdag pedagógiai munkát végzett középiskolák diákságunk körében. Közben egyre színesebben, egyre gazdagabban bontakozott ki nyelvtudományi és azzal legszorosabb kapcsolatban — nem egyszer szerencsés szintézisben — irodalomtörténeti munkássága, amelynek eredményességéről a tolla alól kikerült számos önállóan

megjelent könyv, füzet, nagyszámú tanulmány, cikk, ismertetés, bírálat, megemlékezés stb. tanúskodik.

A Tanácsköztársaság idején elnyert főiskolai tanári állásától az ellenforradalom megfosztotta ugyan, de Rubinyi Mózes ennek ellenére megtalálta a módját a haladó eszmék védelmének. A második világháborút megelőző évtizedben különböző egyesületek — így a tőle alapított Vajda János Társaság, Nyelvőr köre, Pen Club (ennek ma is titkára) — keretein belül ápolta a haladó gondolatot, és szolgálta nyelvünk és irodalmunk ügyét.

A felszabadulás friss munkakedvben találta a negyvenes évek elején haladó gondolkodása miatt nehéz megpróbáltatásoknak kitett Rubinyi Mózes. Eredményekben gazdag tudományos és tanári munkájának megbecsüléséül a népi demokrácia 1946-ban magántanári, majd pedig címzetes nyilvános rendkívüli egyetemi tanári kinevezéssel jutalmazta, az Akadémia pedig 1948-ban levelező tagjai sorába választotta. Nyelvészeti téren kifejtett munkásságának elismeréséül 1952-ben elnyerte a kandidátusi fokozatot.

Az immár hetvenöt esztendőes Rubinyi Mózes ma is fáradhatatlanul, lelkes odaadással szolgálja a magyar nyelvtudomány és nyelvi kultúra ügyét. Cikkeket ír, felolvasásokat tart, szervező munkát végez a legidősebb elvek ismeretében. Tudományos arculatához ugyanis hozzátartozik, hogy az új eszmék mindig utat találtak hozzá; mint saját maga írja: „azok közé sorozhatom magamat, akik legkevésbé irtóznak az új eszméktől, új utaktól, új törekvésektől” (Nyr. XLIII, 258).

Rubinyi Mózes több mint fél-évszázadra visszatekintő tudományos életművének átfogó ismertetéséhez bőséges térre lenne szükség. Számottevő eredményeket felmutató irodalomtörténeti, publicisztikai munkásságát ezúttal nem részletezve, nyelvészeti munkásságának is csupán néhány területét emelhetem ki. A nyelvtudomány körébe tartozó kutatásaiban a stilisztika és a stílustörténet terén, írók és költők egyéni stílusának vizsgálatában alkotott leginkább maradandót. Ilyen természetű talán legjelentősebb munkája, amelyet több elvi szempontot tisztázó részlettanulmányok után a magyar nyelv egyik nagy művészeinek, Mikszáth Kálmánnak stílusáról és nyelvéről írt (1910.). E munkájában szinte előzmények nélkül, a nagy mesélő nyelvének és stílusának igen alapos ismeretében — részben még ma is hasznosítható elvi és gyakorlati szempontok alapján — a magyar stílus kutatásban először valósította meg eredményesen egy nagy író egyéni stílusának és nyelvének művészi elemzését. De nem kevésbé úttörő jellegű a munkához csatolt és azt eredményesen kiegészítő, több tekintetben ma is nélkülözhetetlen Mikszáth-szótára, amelyben először történt kísérlet egy gazdag szókinccsel rendelkező író szóanyagának feldolgozására, illetőleg gyűjteménybe foglalására. — Hasznos megállapításokat találhat a stílustörténet bűvára Vajda Jánosról, Kiss Józsefről, Ábrányi Emilről írt tanulmányainak nyelvi-stilisztikai részleteiben. A felszabadulás után írt stilisztikai és nyelvművelési vonatkozású cikkei a bennük található hasznos elvi és módszertani észrevételekkel arról tanúskodnak, hogy a ma irodalmi nyelvének és nyelvművelésünknek időszerű kérdései állandóan foglalkoztatják Rubinyi Mózes, és megnyilatkozásra késztetik.

Az általános nyelvészet terén is eredményesen dolgozott, és gondolatai, megállapításai közül nem egy ma is jelentős mértékben hasznosítható. Így például az 1907-ben kiadott „Általános nyelvtudomány” című zsebkönyvében ötven év után is helytálló észrevételeket találhat az olvasó. Nem különben több időt álló gondolatot tartalmaznak tekintélyes számban megjelent általános nyelvészeti kérdéseket boncolgató tanulmányai és ismertetései; ilyen többek közt a német nyelvre is lefordított „A hangutánzás problémájának történetéhez” című (Nytud. IV, 1—19), jó részben még máig értékálló tanulmánya. — Érdeme többek közt az is, hogy a felszabadulás után elsőnek ismertette a magyar olvasókkal a szovjet nyelvtudomány eredményeit és kérdéseit.

Nagyon hiányos maradna Rubinyi Mózes nyelvtudományi munkásságáról adott — a teljesség igényétől nagyon is távol maradó — rövid vázlat, ha pár szóban nem emlékeznénk arról az immár több, mint ötven éves cikkírói és több évre terjedő szerkesztő bizottsági munkásságáról, amelyet a Magyar Nyelvőr érdekében mint annak egyik leg-régibb és leghűségesebb munkatársa kifejtett. — Nyelvtudományi munkásságának értékes összetevői azok a nem ritkán mintaszerű, kiváló írói érzékkel megírt kegyeletes megemlékezések, amelyekben vonzóan megrájtolt arcképekben állította eléink a magyar nyelvtudomány történetének több, kiváló — mindnyájunk számára elevenen ható erőt jelentő — alakját, áttekintést adva egyúttal nyelvtudományunk történetének egy-egy szakaszáról. A magyar nyelvtudomány történetét tárgyzoló ilyenmű munkái közt is fontos hely illeti meg a Magyar Nyelvőr történetének feldolgozását.

Rubinyi Mózes változatos tárgykörű nyelvtudományi, irodalomtörténeti, eredményes filológiai munkásságának éltető forrása, egyben összekapcsolója a magyar nyelv odaadó szeretete, a magyar nyelvi és irodalmi kultúra fejlesztésére és megismertetésére irányuló, soha nem lankadó igyekezete, amely végeredményben a haladó tudományt szolgálja. Ez ösztönzi ma is tevékenységre, újabb eredmények elérésére; ezt érezzük tudományos és szervező munkájában egyaránt. Születésének hetvenötödik évfordulója alkalmából kívánjuk, hogy fiatalos erőben és jó egészségben még sokáig folytathassa nemes munkáját nyelvünk, népünk s a magyar tudományosság érdekében.

TERESTYÉNI FERENC

A Magyar Nyelv megvizsgálása

I.

Az albizottság jelentése

A Nyelvtudományi Főbizottság a Magyar Nyelv ügyeivel hasonló módon leg-utóbb 1952. októberi—novemberi ülésein foglalkozott; ezért mostani jelentésünk az 1952—1955. évi XLVIII—LI. évfolyamra terjed ki.

Az 1952. őszén megvitattott főbizottsági javaslatok, illetőleg határozatok az elmúlt három évben fokozatosan megvalósultak.

A megjelenés előbb évi két kettős, 1955-ben pedig négy egyes számban mind pontosabbá vált. Ez a mai pillanatban megfelel. Gondolnunk kell azonban arra is, hogy később nem volna-e kívánatos évi 5 vagy 6 füzetre áttérni. — A terjedelem 1953-ban 47 1/2, 1954-ben 44 1/2, 1955-ben 46 3/4 ív (címlap stb. nélkül). A példányszám 1955-ben a korábbi 800-ról igen örvendetes módon 1200-ra emelkedett. A külső kiállítás a nyomda és a szerkesztők együttes igyekezetének eredményeképp általában igényes, nem méltatlan Akadémiánkhoz és a folyóirat tartalmához. A régebben sokszor megvitattott nyomdai és terjesztési nehézségek jelentősen csökkentek; kívánatos volna, hogy immár végképp megszűnjenek, kiváltképp a külföldi terjesztés bajai.

A szerkesztést a borítéklapok szerint az 1955. évi 4. számig PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND, az 1955. évi 4. számban BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND és PAIS DEZSŐ végezte; az 1955. 2. számtól emellett az utóbbi három tagú szerkesztő bizottság is föl van tüntetve. Ez — bár PAIS DEZSŐ felelős szerkesztő egyéni felelősségén nem változtat — nyilván alkalmas munkamegosztást, helyettesítési és megbeszélési lehetőséget biztosít. Természetesen igyekeznünk kell az adminisztrációs munkába más — fiatalabb — munkatársakat is bevonni. S nem tudjuk, nem jelentene-e a szerkesztő bizottságnak és a folyóiratnak segítséget az, ha bizonyos cikkeket lektorálásra adna ki külső munkatársaknak.

Az előző főbizottsági kívánságok megvalósulását jelzi az is, hogy a régebbi állapothoz is mind határozottabban meglátszik az egyes számokon a szerkesztők szellemi irányítása.

A tárgykörök tekintetében ezt elsősorban a tervszerű bírálat sűrűbbé válása jelzi; az utolsó három füzetben már külön „Szemle” rovat is létrejött. Jónak látszik a tíz éves időszakot áttekintő s így távlatot is nyújtó értékelő cikkek megindítása is, s ez 1955-ben különösen időszerű és hasznos volt. Örvendetes tartalmi gazdagodást hoztak az akadémiai tervmunkák vitái és beszámolóí is, a hozzájuk fűződő észrevételekkel. De helyes az is, hogy az egyéb cikkek írói is gyakran vitáznak egymással; válaszok és szükség esetén viszonválaszok követik egymást. Mindezek a bírálatok, észrevételezések, érvelések és cáfolások általában tárgyilagosság és közérdekűek, igényesek és mérsékelt terjedelműek voltak; s ha itt-ott e tekintetben némi kisebb személyi él maradt is, ez a viták hasznosságát nem cáfolja, inkább csak kezdeti nehézségnek számítható, s a továbbiakban nyilván még tovább csökkenthető.

A tárgyi változatosság dolgában is mind gazdagabbak a kötetek. Immár az irodalmi nyelv és a stílus kutatásával is több értékes cikk foglalkozott; ha nem is nagyon gyakran, jutott megfelelő hely a haladó hagyományok ápolásának; a nyelvtörténeti tanulmányoknak elég gyakran volt komplex jellegük, őstörténeti, társadalom- és művelődéstörténeti, néprajzi, irodalomtudományi, jogtörténeti stb. távlatuk. Jócskán jutott hely a gyakorlati életet segítő helyesírási és nyelvművelési kérdéseknek. Szaporodott az elvi kérdéseket fejtegető meg a részletkérdéseket elvi alapon, szélesebb kitekintéssel tárgyaló cikkek száma is. Ezeket — egy-két, inkább csak címében „elvi” értekezést nem számítva — általában komoly elmélyedés és helyes felfogásra való törekvés jellemzi; s igen hasznos, hogy a vitáknak nem kis része éppen körülöttük támadt. — A nyelvi múlt feltárása általában nem nyomta el a mai irodalmi és köznyelv, illetőleg nyelvjárások kutatását; a leíró vizsgálat némi erősítése a jövőben mégis hasznos lehet. A történeti nyelvészet nem szakadt el a finnugrisztikától (ennek egyébként külön folyóirata van); mégis mintha némileg lazulna a szoros kapcsolat, s ezt ismét meg kellene előzünk. Jó kezdeményezés erre egyes magyar vonatkozású, bár zömükben mégis finnugor tárgyú cikkeknek folyóiratunkban való közzététele.

Egészséges kezdeményezésnek látszik az, hogy a folyóirat többször is foglalkozik egyrészt olyan külföldi munkálatok állásával és menetével, amilyenek nálunk is folynak (pl. nyelvatlasz), másrészt meg a határainkon kívül folyó magyar nyelvi és nyelvtudományi törekvések ismertetésével. Végül hasznos a külföldön megjelent magyar tárgyú vagy magyar vonatkozású nyelvészeti irodalom ismertetése, illetőleg a vele való vita is. Mindezek számát érdemes lenne a továbbiak során még szaporítani.

Meg kellene még fontolni azt is: nem tenné-e frissebbé a folyóiratot, ha a Társaság életéről az eddigénél több szó esnék benne; például ha negyedévenként legalább hírek formájában beszámolna a megtartott felolvasó ülésekről, a választmány fontosabb határozatairól stb.

A közlemények terjedelme — helyesen — igen változatos, tehát a tárgyi szükség szerint olykor 1–2 íves munkák is megjelentek, de a zöm 5–10 lap közt mozog. Így még lehet magvas mondanivalója a szerzőnek, anélkül, hogy mások elől venné el a helyet. Másutt is megjelent — vagy megjelenés előtt álló — írásokat folyóiratunk csak egész kivételesen közölt, s erre a jövőben is — talán még erősebben is — ügyelni kellene. A szerzői gárda ti. örvendetesen gyarapodik fiatalokkal; de a középkorú s az idősebb kutatók is sok szép és újszerű munkát adnak közzé. A 2 ívnél hosszabb közlemények helyes elhárítását azonban csak akkor nem sínyle meg a jövő nyelvtudomány, ha ezeknek egyebütt való alkalmas közzétételét folyamatosan biztosítani tudjuk. (Gyöngye vagy helyfecsérlő írás nem juthatott szóhoz; a szerzői gárda növekedése miatt azonban

a jövőben talán a gyöngébb vagy a terjengősebb írásokat is még szigorúbban meg kell rostálnunk, — egyébként például a különben hasznos „Nyelvtörténeti adatok” rovat kerülne veszélybe, kivált amely évben külön gyűjteményes kötet, emlékkönyv, kongresszusi kiadvány stb. sem vezet le az értékes közölnivalók árvizét).

A hagyományos rovatok általában ma már nem a legjobban válnak be. A „Kisebb közlemények” és a „Szó- és szólásmagyarazatok” például sokszor annyira szerves folytatói a nyelvtörténeti — etimológiai cikkeknek, hogy még a közlendők mérete is alig ad támaszt arra vonatkozólag, mi miért jutott ide vagy oda. A helyesírási anyag még következetesen a „Nyelvművelés” rovatába jut (még az ilyen tárgyú kisebb közlemények is!); a nyelvművelő anyag egy része azonban ismét a nagy cikkek közé csúszik be, más része a „Nyelvművelés”-be. Hasonló ingadozó rovat a „Különfélék” is. Stb. Azt kell tehát javasolnunk, hogy a szerkesztő bizottság vessen számot a szokásos anyag fő tárgyköreivel meg a közlendők átlagos terjedelmével, s esetleg valósítson meg egy ügyesebb, korszerűbb rovatolást. (Az nem fontos, hogy a rovatok terjedelme állandó maradjon; s a vegyes, apróbb anyagnak való rovatokat is meg kellene tartani.)

Az egyes füzetek megszerkesztése különben ötletes, élvezetes. Látszik az egyes közlemények összeválogatásában a belső kapcsolatteremtés szándéka; néha több rokon tárgyú cikk valóságos külön egységbe forr össze, s a párhuzamos írások mégsem „födik” egymást. Ha az évi füzetek száma szaporodik, az is elképzelhető, hogy egy szám kivételesen zömében egy nagyobb tárgykört dolgoz fel.

A nyelvi kifejezés (és a szerzői szerkesztés) átsimításában a MNy. hosszú idő óta példaadó volt. Most is — bár a „közérdekű” jelző elmaradt a címlapról — az élvezetes nyelvű, áttekinthetően összeállított közlemények közt általában legfőljebb tárgyi szempontból van nehéz; a rokon tudományágak művelői s a tanárság is szívesen olvassák, becsülik. — A technikai szerkesztés és a korrigálás tekintetében szintén mintaszerű munka folyik; tudjuk, hogy erre a szerkesztők valóban sok értékes napjukat és éjszakájukat szentelik, s a megvalósulásnak minden apró tökéletlenségét lelkükre veszik; de ez a gondosság meg is látszik a füzeteken.

Egészében véve tehát a Magyar Nyelv című folyóirat szerkesztését igényesnek, hasznosnak, körültekintőnek, egyre jobbnak tartjuk. Úgy véljük, gondosságát tekintve a szerkesztés a legtöbb akadémiai folyóiratnak mintaképe lehet. Jelentősebb átalakítást, módosítást legfőljebb a jelzett tartalmi bővítés meg a rovatok tekintetében ajánlunk.

Javasoljuk, hogy a Főbizottság az elért fejlődésért fejezze ki elismerését PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND szerkesztőknek, valamint BÁRCZI GÉZA szerkesztő bizottsági tagnak.

Budapest, 1956. március 22.

LIGETI LAJOS
DEME LÁSZLÓ
HAJDÚ PÉTER
TOMPA JÓZSEF

az albizottság tagjai

II.

A szerkesztő bizottság nyilatkozata

A Magyar Nyelv szerkesztő bizottsága örömmel és köszönettel fogadja a folyóirat megvizsgálására kiküldött albizottság jelentését, és az abban foglaltak túlnyomó részével teljesen egyetért. Meggyőződése, hogy az albizottság megjegyzései, javaslatai

segíteni fogják a szerkesztés további munkáját. Véleménye csupán egy-két részletre nézve tér el kisebb-nagyobb mértékben a jelentésben foglaltaktól.

*

Mielőtt a jelentés egyes pontjairól szólnánk, olyan kérdést érintünk, amelyre ugyan az albizottság jelentése tételesen nem tér ki, de mi, a szerkesztő bizottság a folyóirat elsődrendű, központi kérdésének tartjuk, s megoldását a további munka legfontosabb előfeltételének látjuk.

Talán nem mindenki előtt ismeretes vagy legalábbis nem tudatosodott eléggé, hogy a Magyar Nyelv milyen nagy nehézségekkel küzd. E nehézségnek szinte kizárólagos oka a beküldött cikkek hétről hétre növekvő áradata. A kérdést nem lehet elintézni olyan frázisokkal, hogy a jókat közölni kell, a rosszakat nem, vagy hogy nem a spontán beküldötteket kell közölni, hanem azokat, amelyeket a szerkesztőség kér stb. stb. Az egész problémának objektív okai vannak, amelyek egy mondatban körülbelül így foglalhatók össze: a magyar nyelv kutatóinak nincs elegendő publikációs lehetőségük. Ennek az áldatlan helyzetnek többrendbeli oka van: legfőképpen az, hogy míg a magyarországi nyelvtudomány más ágaiban sokszor talán a kérdéses tudományág művelőinek számbeli gyarapodását túlnöve nőttek a publikációs lehetőségek (új folyóiratok indultak stb.), addig az utóbbi években számbelileg legjobban gyarapodott magyar nyelvtudomány a legfontosabb publikáció: a folyóiratban való közzététel szempontjából szinte alig haladt valamicskét előre. Nem feladatunk itt az okok és körülmények hogo-zgatása, csak a tény megállapítására szorítkozunk. A tény pedig az, hogy ma a Magyar Nyelvnek — amely a magyar nyelvtudomány szakeikkeinek zömét közli — több mint száz állandó munkatársa van, s e munkatársaknak a folyóirat egyre kevesebb teret tud biztosítani. Jelen pillanatban már évekre előre el vagyunk cikkekkel látva, s a szerzők többségének éveig várniuk kell arra, hogy egy-egy közleményük megjelenhessék. Nem kell talán bővebben ecsetelni, hogy a szinte reménytelen sorban állás intézményszerűsége nem éppen a legjobb módja a tudomány előrelendítésének. Ilyen helyzetben a folyóirat vagy lemarad az időszerű problémák tárgyalásában, vagy megszünteti az évek óta heverő cikkek időszerűségét. Nem is beszélve arról, hogy a létért való küzdelemnek ez a formája a munkatársakat elkedvetleníti, a fiatalság ambícióit letöri, a szerkesztők idegrendszerét felőrli. Nem lehet tovább személt hunyni afölött, hogy a Magyar Nyelv szerzői között egyre növekszik a publikálás nehézségei miatti elkeseredés, a fiatal-ságnak és a vidéki munkatársaknak a méltatlankodása, s nem utolsósorban annak a hangulatnak az eluralkodása, hogy ha a kérdéses szerző nem magyar nyelvész volna, hanem más magyarországi nyelvészeti ágak művelője, ha cikkének tárgya nem a magyar nyelv volna, sokkal hamarabb kerülne közlésre más: finnugor vagy idegen nyelvi jellegű folyóiratokban.

A szerkesztő bizottság nyomatékosan kéri ennek az áldatlan helyzetnek a sürgős megváltoztatását. Túrhetetlen állapot az, hogy Magyarországon bárki publikációs hátrányt szenvedjen azért, mert történetesen a magyar nyelvvel foglalkozik; lehetetlen az, hogy a Magyar Nyelv egyre erősebben vergődjék a kevés publikációs tér és a cikközön ellentétében. Nem ért egyet a szerkesztő bizottság azokkal a — szerencsére csak elvétve haltható — véleményekkel, amelyek a magyar nyelvtudomány 15–20 év előtti helyzete, a Magyar Nyelvnek a magyar nyelvtudományhoz és a Nyelvtudományi Társasághoz való akkori viszonya alapján bírálják a folyóiratot, nem a mai viszonyok figyelembe-vételével. Hova jutnánk jelenleg a Magyar Nyelvnel a nagy cikkek közlésével, a szerzők-höz intézett cikkírássra kényszerítő állandó felhívásokkal, a nem magyar vonatkozású cikkek nagyobb arányú közlésével stb.? Ha a magyar nyelvészet új folyóiratot kapna (mint ahogy ezt súlyánál, helyzeténél fogva bizonyára megérdemelné), akkor minderről

lehetne szó, akkor a Magyar Nyelvet meg lehetne tenni az egész magyarországi nyelvtudományt átfogó, reprezentatív folyóiratnak, ma már — a nyelvtudomány mai szervezetét tekintve — inkább talán az Akadémia vagy a Nyelvtudományi Főbizottság, mint a Társaság égisze alatt. Amíg azonban az anyanyelvünkre vonatkozó vagy legalábbis arra irányuló tudományos, szakmai jellegű publikációk a Magyar Nyelv köré tömörülnek, ilyesmiket a magyar nyelvtudomány további súlyos sérelme, a magyar nyelvvel foglalkozó nagyszámú kutató érdekeinek teljes figyelmen kívül hagyása nélkül nem lehet kívánni.

A Nyelvtudományi Főbizottság feladata, hogy a Magyar Nyelv e nehéz és egyre nyomasztóbb problémáját valamilyen formában megoldja. A folyóirat szerkesztősége legelsősorban ebben a vonatkozásban kér segítséget, javaslatot, noha természetesen minden más, munkánkat segítő hozzászólást is köszönettel fogadunk.

*

Áttérve az albizottság javaslataira, a következőket kívánjuk megjegyezni (a javaslatok sorrendjében):

1. Bár egyes cikkek külön lektoráltatására eddig is sor került néhány alkalommal, a jövőben — a javaslatnak megfelelően, — gondolunk arra, hogy a lektori rendszert, ha nem is általánosságban, de — a szükség szerint — az eddigieknél nagyobb méretben meghonosítsuk.

2. A vitaszellemet továbbra is ébren akarjuk tartani, sőt — ha még lehet — fokozni is. Egyetértünk az albizottsággal abban, hogy a viták itt-ott még jelentkező személyi élet a továbbiakban ki kell küszöbölni.

3. Egyetértünk az albizottságnak a leíró természetű vizsgálatok fontosságára célzó utalásával is. Az ilyenféle cikkek közlését a jövőben is feladatunknak tekintjük.

4. A valamennyire magyar vonatkozású, de zömükben finnugor témájú cikkek közlését figyelmünkbe ajánló javaslatot elvileg helyeseljük, gyakorlatilag azonban igen nehezen megvalósíthatónak ítéljük. A megvalósítás nehézségeire az imént mondottak talán eléggé rámutattak: bármennyire fájdalmas is a szorosabb értelemben vett finnugor (s mi hozzátehetjük: általános nyelvészeti, szlavisztikai, germanisztikai, romanisztikai stb.) tárgyú cikkekről való lemondás, a magyar tárgyú vagy erősebben a magyar nyelvvel irányuló közleményeknek más tárgykörök javára való további visszaszorítását mégsem vállalhatjuk. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ilyen tárgyú cikkeknek egyáltalán nem adunk helyet, csupán azt, hogy az effajta irányú publikálást nem kívánjuk fokozni vagy rendszeresíteni. A más tárgyú nyelvészeti cikkeknek manapság a magyar tárgyúaknál sokkal nagyobb publikációs lehetőségeik vannak más, különlegesen arra a célra indult és csekélyebb létszámú munkatársi gárdával fenntartott folyóiratoknál.

5. A Társaság életéről a lehetőségekhez mérten eddig is közöltünk rövid tájékoztatókat. Ezt a jövőben is fenn kívánjuk tartani; az ilyen jellegű közlések jelentősebb arányú fokozását azonban — megint csak a fentebb mondottak miatt — nem tudjuk megvalósítani. Úgy gondoljuk, hogy a Társaság különböző szakosztályainak sajátos híryanaga (beleértve az előadásoknak és hozzászólásoknak esetleges kivonatos ismertetéseit stb.) a kérdéses szakosztályhoz közelebb álló szakfolyóiratnak a feladata. A magyar szakosztály munkájáról szóló híradásokat természetesen készségesen megoszthatjuk a Nyelvőrrel, a Társaság életének egészéről szóló hírek közlését pedig szívesen vállaljuk, — különösen, ha megkapjuk őket.

6. Egyetértünk azzal, hogy másutt megjelent vagy megjelenendő közleményeket a Magyar Nyelv ne hozzon. Ne hozzanak persze más folyóiratok sem!

7. A hosszabb cikkek közlésétől — nem kell magyarázni, miért — továbbra is elzárkóznánk. A jövőben még erősebben fel kívánunk lépni a nyelvtudományunkban

egyre jobban elharapódzó terjengősség ellen. Ebben a vonatkozásban nem leszünk tekintettel arra, hogy a cikket milyen rangú vagy korú szerző írta.

8. Az albizottság javaslatában megértjük azt a gondolatmenetet, amely a Magyar Nyelv hagyományos rovataira vonatkozik. Bátorkodnánk azonban a figyelmet fölhívni arra, hogy ezek a rovatok már annak idején sem szigorú logikai elrendezés alapján jöttek létre, hanem elsősorban technikai megoldásra kívántak módot nyújtani a szerkesztőnek meg az olvasóknak, és ezt a célt szolgálják ma is. A borgisz rész rovatai elsősorban a helykimézésre, másodsorban az apróbb cikkek összefoglalására valók. Úgy véljük, a rovatbeosztásnak ez a hagyományos formája bevált, sőt továbbra is szükség van rá; ezért nem volnánk hívei itt nagyobb arányú változtatásnak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne tartanánk megfontolandónak minden olyan konkrét részletjavaslatot, amely az „ügyesebb, korszerűbb rovatolás” általános kívánalmánál tovább megy.

9. A füzetek számának szaporítása hasznos dolog volna ugyan (főként jelentősebb terjedelem-emelés esetén), de úgy hisszük, technikailag megvalósíthatatlan. Nem beszélve arról, hogy a szaggatottságnak ilyen fokozása a szerkesztők munkaidejének és energiájának az eddiginél még erősebb lekötésével járna, az Akadémiai Nyomda mai helyzetét tekintve egy-egy füzet még gyorsabb előállítására már eleve kilátástalannak mutatkozik.

*

Végezetül a folyóirat szerkesztésének még egy problémáját érintenők, bár e probléma — úgy véljük — túlnő a Magyar Nyelv keretein.

Nyilván mindnyájan egyetértünk abban, hogy a nyelvtudományi bűvárlat egyik legfőbb erénye, sőt legfőbb feltétele a filológiai pontosság. Sajnos, az utóbbi években tömegjelenséggé vált nálunk ennek az ellenkezője. Folyóiratunkhoz (mint valószínűleg más folyóiratokhoz is) nagy számban érkeznek olyan cikkek, amelyek első olvasásra megdöbbenetnek a tárgyalt kérdés irodalmában való tájékozatlanságukkal, egy kis utánanézés során elképesztenek az adatközlés pontatlanságával, lerí róluk a gyors, sokszor egyenesen gépbe fogalmazás slendriánsága, s az, hogy szerzőjük nem egyszer még a gépelmény átolvasását sem tartotta szükségesnek. Ez pedig nem a kettőspontok vagy pontosvesszők, a szögletes vagy kerek zárójelek alkalmazásának — sokaktól talán kevésbé fontosnak tartott — kérdése, hanem jóval több annál: az olvasók lebecsülése, a kartársak és az eljövendő kutatók megtévesztése, saját tudományunk tönkretétele, továbbá a szerzőtől el nem végzett munkáknak a szerkesztőkre való nem éppen erkölcsös áthárítása.

A Magyar Nyelv szerkesztősége úgy véli, hogy ezen a téren nagyarányú és gyors változásra, a szerkesztői és lektori munka éberségének és szigorúságának a fokozására van szükség, ha e mindjobban elharapódzó, káros fejlődést vissza akarjuk szorítani. Az a szándékunk, hogy e vonatkozásban a Magyar Nyelvhez beküldött kéziratokat az eddigiéknél is szigorúbban bíráljuk el, s nem leszünk tekintettel arra, hogy ki az, aki a gyors munka látszólagos, pillanatnyi előnyeit a minőség rovására ki akarja használni. Amikor ezt a csöppet sem hálás feladatot vállaljuk, bízunk abban, hogy törekvésünkben más nyelvészeti folyóiratok szerkesztőségei is mellénk állanak azzal, hogy egyrészt hasonló szellemben járnak el, másrészt a kívánatos szerzői korrigálás nélkül nem közölnek olyan kéziratokat, amelyek a Magyar Nyelvnél az említett okok miatt közlésre nem kerülhetnek.

*

Végezetül még egyszer köszönetet mondunk az albizottság hasznos tanácsaiért, javaslataiért, s kérjük a főbizottság tagjait, hogy a Magyar Nyelvvel kapcsolatos megjegyzéseiket minél nagyobb mértékben tegyék meg.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának
1955 első felében megtartott felolvasó ülései

1955. szeptember 20. IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Emese álma és a csodaszarva mondája. — Minthogy a két eredetmonda hosszú fejlődés eredményeként vette fel ma ismeretes alakját, az előadók megkísérli társadalomtörténeti, filológiai és összehasonlító vallástörténeti módszerekkel megrajzolni fejlődésük és alakulásuk útját. A mondaszövegek ellentmondásai alapján rámutat arra a kétségtelenül dinasztikus érdekeket szolgáló törekvésre, hogy az Árpádok eredetmondáját (Emese álma) kapcsolatba hozzák a magyar nép eredetmondájával (csodaszarvas).

1955. november 22. TOMPA JÓZSEF: A határozói igenév mai nyelvtani szinonimáinak kérdéséhez. — Az előadás megjelent a Pais-Emlékkönyvben (248–57).

1955. december 27. MARTINKÓ ANDRÁS: Milyen magból fejlődött a *maga*? — Az eddigi általános felfogással szemben, amely szerint a *maga* visszaható névmás egy 'test, törzs' jelentésű közszóból származnék, az ősi finnugor *m + s-* névmástöbblé eredeztetni, úgy, hogy ehhez egy a finnugor nyelvekben szintén gyakori nyomósító *-g* elem járul, amilyen az *engem, téged* alakokban is van. Jelentése: nyomósított 'ez', illetőleg személynévmással: 'én, aki ez vagyok'.

1956. január 24. DEME LÁSZLÓ: Egyes helységnév-típusok *-i* képzős származékkáról. — Rámutatott arra, hogy a helységneveinkre ma kötelezően érvényes két töcsonkító szabály (*Félegyháza* ~ *félegyházi*, illetve *Almádi* ~ *almádi*) gyengülőben van, s érvényesítésük olykor bizonytalanságot is kelt az alapalakot illetően, mert például a *Félegyháza* és a *Fityeháza* nevet egyformán *-házi* utótagú melléknév, a *Bors* és a *Borsi* nevet egyaránt *borsi* melléknév képviseli. Javasolta: fogadja el a nyelv művelés az *orosházai, bánhidai*, illetve a *szegői, almadíi* típusú alakokat engedélyezett változatokként a jelenleg szabályosak mellett.

1956. április 3. HÁMORI ANTÓNIA: Mind. — JUHÁSZ JENŐ ötletére és BALÁZS JÁNOS etimológiájára támaszkodva a *mind* szófajának alakulását tárgyalta, amely a legrégebbi, adatokkal igazolható átmeneti kategóriákból szerinte két irányba fejlődött: 1. összefoglaló határozószón keresztül kötőszóvá, 2. 'összes' jelentésű jelzői névmáson keresztül mondatsűrítő, fő- és melléknévi funkciójú névmássá.

1956. május 15. GYÖRFFY GYÖRGY: „Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza” című munka ismertetése. — Vázolta az irányítása alatt 1950 óta folyó tervmunka célját, anyagát, forrásait, feldolgozási módszerét, valamint a kiadvány szerkezetét és szempontjait. A mű kettős célt tűz maga elé: tudományos igényű akar lenni a szakemberek számára, de ugyanakkor könnyen használható a nagyközönség, elsősorban pedig a vidéki helytörténészek számára. Különös gondot fordít a gazdaságtörténetre. A határjárásokat csaknem teljes szövegükben közli, így törekedvén kielégíteni a nyelvészet igényeit. Az anyag nagyjából már együtt van, sőt Árva és Arad feldolgozásával is elkészült. Az első kötet megjelenése 1958-ban várható.

1956. június 12. BÁNHIDI ZOLTÁN: Nyelvészeti kérdések a jelentéstan és a stilisztika érintkezési köréből. — A jelentéstanban „névátvitel”, a stilisztikában „tropus” néven ismert jelenségek tükrében végigtekintett a jelentéstan és a stilisztika logikai, lélektani és funkcionális irányzatán. Újszerű rendszerezési eljárás- és módszer alapján végzett jelentéstani elemzéssel bizonyította, hogy a jelentéstannak és a stilisztikának ezek a jelenségei azonos gyökereiek. Bő és változatos példagyűjteménnyel igazolta azt is, hogy e kutatási területen sem elegendő csupán a descriptív módszer; határjelenségek lévén differenciáltságuk és bonyolult voltuk miatt több szempontból tárgyalhatók és tárgyalandók.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Ismerettár. Nem helyeslem, ha minden ok nélkül csipős és fölényes hangon szólunk hozzá valamely tudományos feltevéshez vagy megállapításhoz. MIKESY SÁNDOR az *enciklopédia* helyett a maga alkotásaként az *ismerettár* szót ajánlja, s az új szónak vélt összetétel nyelvi helyességét két lexikon-kiadvány címében előforduló megszorító jelzős *Ismeretek Tára* szerkezettel támogatja (MNy. LI, 495). Miért kell ezt a nyelvemvelő kezdeményezést a helyreigazítás közömbös mozdulata helyett efféle kitételekkel megtűzdelte hozzászólásban kiegészíteni: „Ha azonban megnézi...”, „Sőt azt is megtudhatta volna...” (MNy. LII, 128)? Senki sem köthet szótörténeti biztosítást. BOROS JENŐ sem. Mert ha történetesen elolvassa Szemere Bertalan úti naplóját, akkor e munkából „megtudhatta volna”, hogy az *ismerettár* szó nem a Heckenast kiadta lexikon címében bukkan föl először 1858-ban, hanem már a reformkor nyelvében is előfordul. Szemere Charles Nodier szavait tolmácsolja. A francia író Menteli (I. SZINNYEI, Magyar Írók Mandelli Dávid alatt) magyar származású polihisztorról írja: „történeti *ismerettára* mindig készen s nyitva állt” (Utazás külföldön. Budapest. 1840. I, 134). BOROS JENŐ tehát 1840-ből nemcsak az *ismeret* és *tár* nyelvelem birtokviszonyát feltüntető *Ifjúsági Ismeretek Tára* címet „idézhetette volna”, hanem az összetett szó alakját is: *ismerettár*.

ZSOLDOS JENŐ

Noha a személyeskedők elleni intézményes küzdelem immár szerkesztői programunká vált (I. 261. l.), BOROS JENŐ tettét máris mentegetni bátorkodunk. A „szerccsenmosdatáshoz” most van is némi alapunk: a ZSOLDOSTól említett cikk hangnemének élet ugyanis nagy mértékben tompíthatja az a körülmény, hogy BOROS JENŐ néven maga MIKESY SÁNDOR szól hozzá saját közleményéhez. ZSOLDOS JENŐ elvi igazát persze nem vitatjuk.

A SZERKESZTŐK

Egy feltűnő tévedésről. 1954-ben New Yorkban jelent meg MARIO A. PEI és FRANK GAYNOR „A dictionary of linguistics” című könyve. A nem túlságosan nagy igényű munka nyelvcsaládunk tekintélyes részéről valótlanságot közöl: azt állítja ugyanis, hogy a cseremiszek (38), mordvinok (139), votjakók (229) és zürjének (238) „in Asiatic Russia” élnek. Szerencsére a permiekről (164) nem állítja ugyanezt, de a tőlük dél-nyugatra: a Volga-könyök táján lakó csuvasok nyelvét „Asiatic language”-nak mondja (39). Talán a szerzők olyan térképet használtak, amelyen Európa és Ázsia határvonala a szokásostól eltérőleg van feltüntetve?! Ha azonban tévedés történt, akkor ez — éppen mert népszerűsítő kiadványról van szó — súlyosan esik a megítélés mérlegébe.

BOROS JENŐ

Szabó T. Attila írja: „Az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatás néhány kérdése” című előadásom (MNy. LI, 468–476) 1955. május 14-én hangzott el.

Hibaigazítás. A magyar leíró hangtan eredményei című közleményemben (MNy. LII.) a 118. lap 7. sorának helyes szövege: $n^n \cdot (n-1)^n$. (A különnyomat 14. lapjának 7. sorát is így kell olvasni.)

VÉRTES O. ANDRÁS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat beérkezett: 1956. IV. 20. — Példányszám: 1400 — Terjedelem: 13:6 (A/5) ív + 1 melléklet

Akadémiai Nyomda, V., Gerlőczy u. 2. — 39306/56 — Felelős vezető: Puskás Ferenc

A búcsú és a szabad

A jövevényszóvá létel és a szókiveszés jelenségéhez

A közlemény több mással együtt a *Búcsú* névre vonatkozó vizsgálódásaimból ágazott ki, ezeknek abból a részéből, amelyben a név és a *búcsú* szó egymáshoz való viszonyának alakulásával, illetőleg a *búcsú* szóból származtatható személynevek kérdésével foglalkozom.

I. A búcsú-nak és török előzményeinek jelentéstörténetéhez

1. A magyar *búcsú* szó jelentései: 1. 'licentia', vagyis 'szabadság, engedelm, engedély'; 2. 'távozásra való engedély'¹; 3. 'távozáskor való köszöntés'; 4. 'a bűn megbocsátása, a bűntől való feloldozás'; 5. 'a bűnbocsánat célját szolgáló zarándoklat' (NySz.).

Azonban az OklSz.-nak a *búcsú*-ra vonatkozólag összeállított adatai között egy ilyen merül fel a veszprémi káptalannak a Zala megye északi csücskében fekvő Nagypécsöllel kapcsolatos anyagában: 1434: „Vineas exemptas et libertatas wlgo *Bochozewlew* appellatas”. Vagyis itt bizonyára valami fennhatóság, valószínűleg adózási kötelezettség alól kivett, attól mentesített, felszabadított szőlőkről van szó, s ezt magyarul, „wlgo” így fejezik ki: *Bochozewlew*.²

Az utóbbi jelentés, illetőleg tárgyi vonatkozás figyelmet érdemel.

2. „Bocsát, bocsánik, búcsú” című cikkemben (MNY. XLIII, 200—4) foglalkoztam *búcsú* szavunk eredetével, valamint az előzményül felvehető, illetőleg vele kapcsolatba hozható török nyelvelemek etimológiai viszonyival. Az előadottakból, továbbá néhány itt nyújtott kiegészítésből talán joggal vonhatjuk le — tömörítve — a következőket.

A kiindulás a török *boş* melléknév, amelynek ilyen jelentései vannak: 'üres, üreges; mentes, szabad, meg nem kötött, önálló, nemes; csintalan, ráérő; stb.'. Ennek a *boş* melléknévnek két igei származékára mutathatunk rá. Az egyik, denominalis -a képzővel: *boşa* 1. 'ürít, kiürít' — 2. 'elenged, elbocsát, szabaddá tesz' vagy *boşa* 1. 'üresnek lenni' — 2. 'szabadnak lenni'. A másik, denominalis -u képzővel: türk. Turf. *boşu* 'lösen, vergeben (Sünden)' (BANG—GABAIN, Ind. Türk. Turf.-Texte 16)³, azaz 'felold, megbocsát' vagy ujjur Káş-yarinál: *boşu* 1. 'lázul (a csomó)' — 2. 'szabad (a ló a béklyótól)' — 3. 'el van

¹ Az OklSz. *búcsú* címszavában találjuk ezt az 1588-i adatot: „Senki *buchwt* ne *adgion* predicatornak az Wr [a jobbágyok ura] lyre nekwl... Egy falw se fogaggion se hiuatalt miwellien predicatornak az Wr hire nekwl”. MA. 1611.: „*Buczutadoc*: Dimitto, Amando. | *Buczudas*: Relegatio, Dimissio.” és „Amando: Elküldöm, *búczot adoc*.”

² Utaltam rá „Bocsát, bocsánik, búcsú” című cikkemben (MNY. XLIII, 203).

³ Ez az adat nincs meg korábbi dolgozatomban.

bocsátva (a házasságból is)'. Megjegyezni való, hogy mind a *boša*, mind a *bošu* ige átható és át nem ható jelentésben egyaránt használatos. — A *boša* és *bošu* igékből való török nyelvi $-q \sim -\gamma$ képzős névszói származékok, esetleg a *boš* melléknévből való $-aq \sim -a\gamma$, illetőleg $-uq \sim -u\gamma$ végű alakulatok (vö. DENY, Gram. de la langue Turque 559, 562) *boša* $q \sim boša\gamma$ és *bošu* $q \sim bošu\gamma$ 1. 'ürítés, lazítás' — 2. 'elengedéssel elbocsátás' — 3. 'szabadítás' — 4. 'engedély' — 5. 'megbocsátás' vagy 1. 'ürülés, lazulás' — 2. 'szabadulás'-féle jelentésekkel, így türk. Turf. *bošuy* 'Befreiung, Entlassung'.¹ Még azt is hozzáfűzhetjük, hogy az igéből való $-q \sim -\gamma$ képzős származékok cselekvő és szenvedő jelentésűek egyaránt lehetnek, mégpedig cselekvők át nem ható igékből és szenvedők áthatókból (vö. DENY 560—1).

DENY (561 jegyz.) ezt írja: „A *bit*-mek ige, amely majd tranzitív (a régi oszmánliban, 'ír' értelemben), majd intranzitív ('végződik, véget ér') alapszava a *bit-ik* származéknak, amely majd szenvedő (a régi oszmánliban, 'írás' értelemben), majd cselekvő ('ami véget ért').” — Különösen azért érdekes eset a mi szempontunkból, mivel a török *bitik*, illetőleg *bitiy* származék mind a két török jelentéselágazásban megvan nálunk: egyik az 'írás' tárgykörébe tartozó *betű*, másik a székelységi *bütü* \sim *bütü* \sim *bütü* 1. 'vég, elvágott vég, lapos vég'; 2. 'harangnyelv' (MTsz.). Az EtSz. (I, 595) szerint elfogadható etimonja nincs, azért sem, mert a VÁMBÉRY felvetette *bütkü* 'vég, csúcs' szó mint a *büt* 'végződik' ige származéka nincs meg a Kutadyu Biligben. Az EtSz. különben *büt* címszót vesz fel, és ebből való származékoknak jelzi a többi formákat. Szerintem az *ü* \sim *ü* \sim *ö* végű formák az eredetibbek, a *büt* \sim *böt* belőlük való rövidülések, s viszonyuk bizonyára hasonló módon magyarázható, mint a *gyepű*: *gyëp*, *bëcsü* : *bëcs*. Az ilyen alakviszonyokra az EtSz. is utal (I, 595 és 320 *bëcs* al.).²

Ezek tekintetbe vételével feltehető, hogy török *boša* és *bošu* igék török *boša* $q \sim boša\gamma$, illetőleg *bošu* $q \sim bošu\gamma$ származékai szintén kettős: nomen actionis: 'elengedés, elbocsátás, szabaddá tétel stb.' és nomen acti: 'elengedett, elbocsátott, szabaddá tett stb.' jelentéssel szerepeltek a törökben, és ilyen kettős jelentéssel jöttek át a magyarba, de esetleg nem is egyszerre, hanem más-más időben és más-más nyelvből.

Azonban még valamivel számolhatunk. A magyar *búcsú* előzményei közé idézett cikkemben „esetleg” jelzéssel odavettem ezt is: *bošu* $qu \sim bošu\gamma u$ mint $-qu$ ($-gu$) $\sim -\gamma u$ képzős alakulatot (a képzőre vö. DENY 573—6, 926—7). A *Kāšy* riből adatolható *bošu* γu -nak az *at bošu* γu *boldy* példa szerint ilyen értelme is volt: 'los sein (Pferd von Fessel)'.³

Nem lehetetlen, hogy a magyarba két szó jött át: az egyik a török *boša* γ vagy *bošu* γ deverbális (mindkettő lehet denominalis) főnév, a másik pedig a török *bošu* γu névszó, illetőleg igenév. Az átadó megint csak lehetett más-más török nyelv, s az átkerülés korának sem kellett ugyanannak lenni. — A magyarban a kétféle — alakilag korábban különböző — jövevény egy ideig egymás mellett élhetett, majd a magyar hangfejlődés során egy alakúvá, egy szóvá eshetett össze, amely a két előzményből kifolyólag kétféle: nomen actionis és nomen acti jelentéságazat hordozójának a szerepét töltötte be.

Ennélfogva a *búcsú*-t nálunk bizonyos időben 'meg- vagy felszabadult' jelentésben is használhatták.

¹ Erre az adatra sem hivatkozom korábbi dolgozatomban.

² A *bëcsü*: *bëcs*-re vö. PAIS: MNy. XXX, 127: a török *bič* 1. 'vág' és 2. 'mér, értékel' ige **bičiy* származékából. A *gyepű*: *gyëp*-re l. MIKESY: MNy. LI, 317—8 és IMRE: MNy. LII, 213.

Így feltehető, helyesebben: valószínű, hogy a török jövevény *bosoγ* ~ *bosú* ~ *búcsú* stb. korábbi jelölője volt egy olyanféle fogalomnak, amilyenre később a szlávból átvett *szabad* szót alkalmazták.

II. HB.: *bulfa* — *zoboducha*

A *szabad* bizonyára elég korán átjöhetett. Ez abból is következtethető, hogy a névszónak már a HB.-ben a *zoboducha* (< **szoboduxta*) igei származéka tűnik fel.

Érdekes, hogy a HB.-ben együtt jelennek meg *bulfa*, valamint a *zoboducha*.

A *bulfa* egy olyan magyar igeének a tartozéka, amelynek az eredetije a török *bošat* ige: a fentebb megjelölt török *boša* igéből alakult *-t* képzős műveltető 'úrit, elereszt, elenged, elbocsát, szabaddá tesz stb.' jelentésekkel (PAIS: MNy. XLIII, 201). Vagyis a magyar *bocsát* ige meg a *búcsú* névszó török előzményei egy szócsaládnak a tagjai.

A hely, ahol a *bulfa* és a *zoboducha* együtt szerepelnek: „hug iften iv uimad agucmia *bulfa* w bunet. El *zoboducha* wt urdung ildetuitvl. el pucul kinzotviatwl.” A HB. előző szakaszában *bulca* *mend* w bunet található. — A Máté-evangéliumnak az a részlete, amelyből a Miatyánk keletkezett (6 : 12—13.): „et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris, et ne nos inducas in tentationem, sed libera nos a malo.” — „A Halotti Beszéd »másképpen«” című cikkemben ezt írom (Nyr. LXXX, 220): „A HB.-beli *bulfa* az evangéliumi *dimitte*, *dimittimus* 'küldd el, engedd el, bocsásd el' tükörszava, a *zoboducha* pedig az evangéliumi *libera* elem megfelelője, csak a *zoboducha* állítmány a HB.-ben két mozzanatú bővítmenyt kap: az ördög kísértésére meg a gonosz helyébe léptetett pokol kinjára vonatkozót.” — Amikor azt írtam, hogy a *bulfa* az evangéliumi *dimitte*, *dimittimus* tükörszava, nem azt akartam és akarom mondani, hogy a *bocsát*-nak nem lehetett volna már előzőleg is a magyarban a tartozással, vétékkel, bűnnel kapcsolatos értelme.¹ Különben megszívlelni való, hogy a bűn fogalomkörében maga a *tűn*, valamint a *bocsát*, *bocsán*, *búcsú* egyaránt török jövevények, sőt a *gyón* is.

Megjegyezhetjük, hogy a CodCum.-ban az *absolue* imperativusnak a kun megfelelője *bosat*, az *absolutio*-é pedig *bosatmac* (KUUN, CodCum. 7).

Az *absolvo* magyar megfelelőjére korai adatok: CAL. 8: „*absoluo: El szaba ditom tege [o: meg] mentóm. El végezóm*” | MA.: „*Absolvo: Elszabadi-tom, megmentem, Elvégezem, öldozom.*” A bűnbocsánattal kapcsolatban az old a HB. „másképpen” részében feltűnik: „kinec odut hotolm *ovdonia*. el ketnie. hug *ovga mend* w bunet.”

¹ Figyelmet érdemelhet a következő szóhasználati eltérés bibliafordításaink nyelvében: János 8 : 18.: „testimonium perhibet de me qui *misit* me, Pater.”: MünchK. 186: „ki *érzitet* engem t” ~ JordK. (653): „es byzonlagot tezen en rolam en atyam, ky enghem *boczatot*.” János 8 : 29.: „et qui me *misit* mecum est et non reliquit me solum”: MünchK. 187: „ki *érzitet* engem t” ~ JordK. (654): „Es ky enghem *boczatot*, en velen vagyon, es nem hagyot el en magamath” | János 17 : 18.: „Sicut tu me *misisti* in mundum, et ego *misit* eos in mundum.”: MünchK. 206: „miképp'n te *érzített* l'engemét è uilagba, es 'n *érzett* m okét è uilagba” ~ JordK. (687): „Mykeppen te *boczat*tal enghemet ez vylagra, azonkeppen en es *boczat*tam hűket ez vylagra.”

III. A *búcsú* és *szabad* szók

egymásra vonatkoztatásának lehetősége, — a jövevényszóvá létel és a szókiveszés némely indítékainak és mozzanatainak érintése

Az előbbieket szerint egy közös jelentéskör kifejezéseiként elég hosszú időn át egymás mellett élhetett a *búcsú* és a *szabad*.

A *búcsú*-nak 'liberatus, exemptus' jelentését az 1434-i *Bocskoszló*-n kívül nem tudjuk adatalni. A XV. századot valószínűleg nem élte túl. — A *búcsú* és a *szabad* szók viszonyában olyan esettel lehet dolgunk, hogy a jövevényszó a régebbi elemet nem a maga egészében szorítja ki, hanem annak csak az egyik jelentését. — Megint talán egy nem egészen érdektelen vizsgálni való.

„A moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román nyelvi hatásról” című cikkében MÁRTON GYULA (MNy. LII, 98) a következőket írja: „A szókölcsönzés terén azonban, különösen tartós és egyben erős nyelvi hatás esetén gyakori jelenség, hogy az idegen eredetű szó valamelyik eredeti, már meglévő szó dublettjeként jelentkezik. Ilyenkor két eset lehetséges. Vannak esetek, amikor az idegen eredetű szó dublett ugyan, azonban az eredeti szó az illető tárgy régebbi, egyszerűbb válfaját nevezvén meg, az idegen eredetű szó pedig az újabb, tökéletesebb változatot, az eredeti szó és a kölcsönzó közti ellentét jelentésmegoszlás formájában föloldódik, azaz mindkét szó fennmarad a nyelvben. Végső fokon a szókölcsönzés ebben az esetben is az átvevő nyelv vagy nyelvjárás szókészletének gazdagodását eredményezi.”

MÁRTON GYULA adatai és megjegyzései igen érdekesek és tanulságosak, minthogy olyan helyzetre, olyan viszonyokra vonatkoznak, ahol szinte tetten lehet érni a kifejezésátvételt és — ami rendkívül lényeges! — az annak legtöbbször előfeltételül szolgáló tárgyátvételt. Amit ő mond, ahhoz további észrevételeket tehetünk. Néhánnyal most is előállok. — A különböző nyelven beszélő csoportok a műveltségbeli érintkezés menetében a magukénál fejlettebb fokú műveltségi elemeket, tárgyakat vehetnek át, természetesen igen gyakran a nevükkel együtt. Azonban a kapcsolatok révén megismerkedhetnek a sajátjaikénál alantasabb színvonalú dolgokkal, tárgyakkal és azok nevével, sőt a neveket használhatják is, ha a dolgokat, tárgyakat nem alkalmazzák is a maguk körében. „Dublettek” így is felléphetnek, és mint jelentésváltozatok hordozói életben is maradhatnak, amíg az egyik jelentésváltozat a neki megfelelő tárgyváltozat kivesztével el nem évül. A kifejezés addig él, amíg jelentésfunkciója van. Egyébként úgy is mondhatjuk, hogy a szó elavul, eltűnik, ha a dolog, a tárgy, amit képviselt, kicsúszik alóla. Persze bizonyos okoknál fogva elkövetkező tárgyváltások esetében a szó nem kopik ki a nyelv kifejezőkészletéből. Ha a társadalmi és műveltségi fejlődés feltételei normálisak, akkor a tökéletesebb színvonalú dolgok, tárgyak élnek tovább, és ekként velük együtt az ő nevük marad életben, ellenben a kezdetlegesebb műveltségi elemmel együtt a neve is kivész. Így, amennyiben tökéletesebb értékű műveltségi elem a nevével együtt jövevény, a jövevényszó diadalmaskodik az eredetibb, a régebbi kifejezés fölött.

Ami mármost a *búcsú* 'mentesített, felszabadított' értelmének és a *szabad* szónak az esetét illeti, arra az előzőket ekként vonatkoztatnám: Az Árpád-kori szláv jövevény *szabad* szó a mentességnek, felszabadításnak, szabadságnak egy olyan változatát jelölhette meg, amely az akkori társadalmi viszonyok mellett éppen az országban élő szláv népelemek egy

részének a társadalmi, gazdasági és jogi állapotára volt jellemző. A „szabadság”-nak ez a formája később kiterjedt más népiségű elemekre is, s ezzel az általánosabb használat következtében a vele összefüggő nyelvi kifejezés is fokozottabb nyomatékot kapott. Így a kevésbé konkrét jelentésű vagy ellenkezőleg ilyen jelentésével esetleg éppen egészen szűk tárgykörben megrekedt *búcsú* szó háttérbe szorult, sőt az idő haladtával ilyen jelentés kifejezőjeként használatlaná vált.

IV. A latin *libero* és *seruo* magyar megfelelői

A *libero* magyarja a szótárakban CAL.-tól kezdve még BÉL-nél és PPB. 1801.-ben is *megszabadít*. (VERANTIUS-nál: „*Liberare: Szabadítani*”). Eltér tőlük WAGNER, Phras. 1750., ahol ez van: „*Libero: Megszabadítom, megmentem, meg védelmezem*”.

A *libera nos a malo* visszhangja csendül meg a János-evangélium 17 : 15. részében, ott, ahol a tanítványokra vonatkozólag ezt mondja Jézus: „Non rogo ut tollas eos de mundo, sed ut *serues eos a malo*.”: MünchK. 206: „nem kérléc hog éluegèd èzekèt è uilágbol, dè hogy *meg tartiad økèt gonoztol*” ~ JordK. (687): „Nem keerek azon, hogy ki vegyed hűket ez vylagbol, de hogy *megh tarczad hűket gonoztol*.” Hasonlóan BpGl. (SermDom. II, 493): „Tertia est poenitentia conservans (*bintel meghtarto*), quae justum *conservat a casu*”. Máté 9 : 17.: „sed vinum novum in utres novos mittunt, et ambo *conservantur*”: MünchK. 29: „De v ý bort v ý tomløchè èrèztneç es monno *mehtartatic*” ~ JordK. (379): „de az wy bort wy edeenben kel tolteny, es monnofel *mehtartatyk*.”

Úgy látszik tehát, hogy egyházi szövegeinkben a *seruo*-t, *conseruo*-t *mehtart*-tal szokták fordítani.

A *seruo* és *conseruo* későbbi magyar képvisellete: CAL. 973: „*seruo: Meg tartom, oalmazom*” és uo. 246: „*conseruo: Meg tartom, ørzøm*” | MA. 1604., 1611., 1621.: „*Seruo: Mehtartom, ørzøm, oalmazom*.” és „*Conseruo: Mehtartom*.” | PP. 1708., PPB. 1767.: „*Seruo: Mehtartom, Ørzøm, Óalmazom*.” és „*Conseruo: Mehtartom, Ørzøm*.”

Feltűnő, hogy a szótárakban a *mehtart* első helyen, sőt egyedül jelentkezik. Ez valami folytonosság következményének tekinthető. Szerintem megvan a valósínűsége, hogy egy ilyen folytonosság onnan ered, hogy már a XIV—XV. század magyarjai, természetesen elsősorban egyházi emberei rendelkeztek nyelvtanulási vagy fordítási segédeszközökkel, amelyeket XVI. századi szótárszerzőink igénybe vehettek. Azt hiszem, ilyen irányú vizsgálódásokból igen érdekes és fontos eredményekre lehetne jutni.

Különben a *seruo*, *conseruo* ilyen magyar megfelelőjének a „*mehtartója*” lehet *Az Isten tartsa meg!* szólás: 'Az Isten ørizze, oalmazza, védje meg!'

V. Szabadhegy¹

A *Bocsószőlő*-höz hasonló — ugyancsak a szőlőműveléssel összefüggő gazdaságjogi indítékú határrész-, illetőleg helyelnevezések a *szabad* szóval is alakultak.

¹Itt egy „A *szabad* helynévi alkalmazásaihoz” című rész következett volna. Helyhiány miatt belőle most csak ezt a szakaszt tesszük közzé.

1371: „In monte *Zabadheg* alio nomine Nadasdhege”; 1378: „Vinea s in monte *Zabadheg* alio nomine Nadasdhege”: „Veszpr. 12, Kispécsöl” (Oklsz.), tehát valahol Balatonfüredtől nyugatra. — Az ilyenfajta „szabadság” — úgy látszik — tovább is élt, s az emlékét olyan helynevek révén jutatta el hozzáink, amelyekre csak újabb időből idézhetünk adatokat. Ilyenek: LIPSZKY: *Szabadhegy* „suburbium” Győr városához; Hnt. 1873.: *Szabadhegy* szőlőhegy Győr megyében. Hnt. 1873.: *Szabadhegy* Város- és Falu-Hidvéggel együtt Somogy megye északkeleti szélén. Hnt. 1944.: *Szabadhegy* Nagykanizsához tartozik Zala megyében.

1326: „Loca duarum vinearum eiusdem Anaas in loco *Zabodlok* dieto”: „Veszpr. 14, Szentkirályszabadja” (Oklsz. *szabad* és *lak* alatt). Összevethetjük a következőkkel: 1299/1389: „In territorio vinearum, *keklok* vocato” (MonStrig. II, 460): *Kék* Balatonfüred szomszédságában (CSÁNKI III, 69); 1343: „in loco *Lok* vineam Petri filii Gama”: „Veszpr. 13, Szőlős Zala m.” Tihany közelében (Oklsz. *lak*, *lok* alatt). — Az ezekben az adatokban előforduló *lok*-ot nem a *lak* szóval egyeztetem, hanem a székelységi tájszólásból ismert *lok* térszinforma-névvel, amelynek az értelme: ’két hegy közötti keskeny tér, alantabb fekvő hely, völgylapály’ (MTsz.). Felmerül *Lokdűlő* határnév a Bihar megyei Feketekörös völgyi Belényesújlakon is (BÖSZÖRMÉNYI, A jánosfalvi nyelvjárás: NyF. 29. sz. 33; HEFTY, A térszíni formák nevei: Nyr. XL, 264). Van *Lokhegy* a Balaton mellékén, továbbá *Lok* „sivatag” és *Szabadlok* dűlő Felsőörsön Zala megyében: amaz JANKÓ JÁNOS, emez PESTY FRIGYES (MgHn. 188) közlése (vö. HEFTY: uo.). — BENKŐ LORÁND (MNY. XLIV, 52—3) a *lok* térszinforma-névről ilyen véleményt nyilvánít: „A *lok* azonos azzal a szláv *loka*, *loka*: újszláv *lók*, *lók*; *luko*, *luka* stb. ’ív, hajlás, félkör; völgy, gödör, rét, mocsár’ szóval (vö.: BERNEKER, SLEtWb. 739; MIKLOSICH, PON. 275), amely *lonka* ~ *lanka* közszőnknak is az alapja. — Míg a *lok* csak székelly tájszó, addig a *lonka* ~ *lanka* az egész magyar nyelvterületen ismert ’lejtő, hegyoldal’, ’gyengén öblösödő vagy nyergesedő fennsík’, ’hegyoldal lépcsőzetesen emelkedő része’, ’víz melletti hely’, ’gyümölcsös’ közszői (vö. MTsz.) és ’nedves rét’, ’völgyecske’ térszinformanévi (vö. Nyr. XL, 260) jelentésben. A *lonka* ~ *lanka* elsődleges jelentése ’rét’ volt... A *lok* a zárt székelly területen jóval inkább megtartotta eredeti jelentését.”¹ — A *lok* szónak WICHMANN GYÖRGY (MNY. IV, 277) szerint hangalakjára és jelentésére nézve megfelelői lehetnek a cseremiszi *lák* ’gödör, mélyedés, völgy’ és a finn *lukko* (így is: *luko*) ’barázda, rovátk, mélyedés, mély völgy; vallis minor profunda, stagnum’. Én meg — WICHMANN-t kiegészítve — úgy vélekedem, hogy ez a *lok* nem más, mint hangalaki és jelentéstani változata a *lyuk* ~ *luk* ~ *lik* szónak, amelyhez finnugor megfelelésül finn *loukko* ’nyílás, rés’ — *laukku* ’foramen, apertura: lyuk, nyílás’ — nyj. *liukku* ’Öffnung, Höhlung: nyílás, üreg’ vehetők fel (vö. BÁRCZI, A tihanyi apátság alapítólevele 52—3, 116). Az összekapcsolásra javasolt szók közül kialakuló jelentéstartományban a jelentésváltozatok között hasonló viszonylatokat láthatunk, mint aminőkre az *aj* ~ *áj* szóval összefüggésben mutathatunk rá (vö. PAIS: MNY. XLIV, 269 kk.). — Különben az is mond valamit, hogy nemcsak *lok*,

¹ VARGA IGNÁC „A Felső Órvidék népe és nyelve” című dolgozatában (NyF. 9. sz. 11) közli: „*lokka*: mélyedés (szláv szó; a székelységben is *lok* v. *lók*. MTsz.)”. — Ezt a felső-órvidéki *lokka* elemet a székellyföldi *lok*-hoz viszonyítva a *halok*, *hajk* szó *hóka*, *hokka*, *hókka*, *huókka* alakjaihoz való párhuzamnak említi HORVÁTH KÁROLY (MNY. XLIII, 21).

hanem *luk* alakú szó is szerepelt szőlőre vonatkozólag: 1262: „Quandam uinea m suam empticiam in Baratsucurov in loco, qui *Luk* dicitur existentem” (Oklsz. *lak* alatt ? jellel) Győr megyében. — 1296: „Octo sunt prope *Nullyuk*”: „Veszpr. 8, Jutas” (Oklsz. *nyúl-lyuk* alatt), tehát a fentebb idézett, Veszprém és Balaton melléki *Lok* nevű helyek környékén a tőlem eredet szempontjából egyeztetett szóknak *lyuk* változata jelenik meg. Ez nem mond ellene etimológiai összefüggésüknek, minthogy az alaki különbség, illetőleg elkülönülés jelentésben való szétfejlődésnek lehetett a következménye ugyanazon a nyelvi körzeten belül. — Ezekhez még: a *lyuk*-nak is felmerül *lyok* változata, ebben: PeerK. 74: „ees ő az *kélyok*hoz közeleitene. beléé kezde nezny” (NySz. *kő-lyuk* nyomán), de 99: *kő lukba* és 101: *kő lukbol*.

Hogy a szőlőgazdálkodással kapcsolatosan milyen értelemben alkalmazhatták a *szabad* szót, arra némi világot vethet az iméntieknél jóval későbbi adat: 1613/1696: „Szőlőnek ujonnan való építéséről és annak *szabadságáról*. Az mi eleink szokták és rendelték volt azt, hogy valamely ember szőlőt épít, annis 12 dézmát ne adjon belőle” (GazdtörtSzemle VII, 409—10): az Oklsz. a *szabadság* címszó 2. ³[decumarum immunitas; zehentfreiheit]’ értelmezése alatt közli.

A SzófSz.-ban azt találjuk, hogy az 1326-i, vagyis a *Zabodlok* első adat mint „fn.”. Hogy ezen mit értsünk, nem világos előttem. — Kniezsa, SzlJövsz. I/1, 484 szerint a *szabad*-ra első „kn.” adat volna az 1326: *Zabodlok*. Így nem tudom, hogy a szerző mit akar vele mondani. — A KTSz. előlapján van *cobod-fagut*, ami körülbelül két évtizeddel későbbi, mint az 1326: *Zabodlok* adat.

1473: „loco vadi videlicet *Zabadrew* vocati in comitatu Jauriensi” (HéderOkl. I, 386) Győr városhoz (Csánki III, 540); de nem *Szabadfalu*, mint Csánki (III, 558) írja. A *Szabadrev* a *Szabadhegy*-ekhez és a *Szabodlok*-hoz hasonló indítékú elnevezés: ’olyan hely, ahol nem kell révdíjat fizetni’.

PAIS DEZSŐ

Az ö-zés irodalmi nyelvi szerepéről

I.

Az irodalmi nyelvi ö-zés XVIII. századi helyzetéről

I. Lassan elérkezik az ideje annak, hogy a magyar irodalmi nyelv történetét a legapróbb részletekre is kiterjedő, alapos vizsgálat alá vegyük. Az ilyen jellegű vizsgálatnak azonban természetes velejárója a kronológiai korlátozottság: irodalmi nyelvünk élete néhány évtizedének a tüzetes tanulmányozása is oly özönét veti föl a problémáknak, hogy a vizsgált szakaszon kívül eső előzmények és következmények hasonló részletességgel való felderítése megoldhatatlan, elnagyolt, felszínes kutatásuk pedig eléggé haszontalan. Az előzmények és következmények tüzetes feltárása, irodalmi nyelvünk részletes történetének folyamatos megismerése tehát nyilvánvalóan különböző korszakokkal foglalkozó kutatók egész sorára hárul majd.

Az *ë ~ ö* hangviszony is olyan kérdés, amely a magyar irodalmi nyelv életének *m i n d e n* szakaszában vizsgálható, sőt vizsgálandó. Amit TERES-

TYÉNI FERENC e cikk folytatásaként következő közleményében a probléma XIX. század eleji vonatkozásairól elmond, az természetesen csak egy láncszem irodalmi nyelvünk *ö-zésének* történetében: nem jellegzetesen XIX. század eleji probléma, bőven vannak előzményei és van folytatása is. Talán nem lesz minden tanulság nélkül, ha röviden bemutatom, hogy a TERESTYÉNI-től vizsgáltat közvetlenül megelőző időszakban: a XVIII. század második felében mi történik az *ö-zés* körül az irodalmi nyelvben. Az *ö-zés* állapota csak dióhéjban foglalom össze (a részletezést, az adatokat a XVIII. század második felének irodalmi nyelvéről készülő munkámra hagyom), a súlyt most inkább a tárgyalt jelenség dinamikájának bemutatására helyezem.

2. A XVIII. század irodalmi nyelvének hangtana hemzseg a többé-kevésbé szilárd irodalmi nyelvi normán kívüli nyelvjárási és regionális köznyelvi jelenségektől. Hogy egy-egy író nyelvében milyen nyelvjárási, illetőleg regionális köznyelvi jelenségek és milyen arányban kerülnek be, az függ egyrészt az írótól, másrészt a nyelvi jelenségtől. Az írótól ezekben: 1. milyen mértékben ismeri a korabeli magasabb igényű irodalmi nyelvi szokásokat, az irodalmi normát?; 2. mely vidékről származott? A nyelvi jelenségtől annyiban, hogy — most nem részletezhető okok miatt — egyes nyelvjárási jelenségek könnyebben hatolnak be a magasabb igényű írásbeliségbe, mások nehezebben vagy egyáltalán nem. Az *ö-zés* mindenestre a viszonylag könnyebben behatoló jelenségek közé tartozik, s a tárgyalt kor általánosan *e-zőnek* vehető irodalmi szokása ellenére is nagyon sok a korbeli írónál, illetőleg műben jelentkezik. Egészen vázlatosan a következő képet rajzolhatjuk meg, az egyes írók származási helyét alapul véve:

A) A dunántúli írók közül igen sok többé-kevésbé *ö-ző*. A náluk tapasztalható *ö-zés* jellege körülbelül azonos azzal, amely a Dunántúl legnagyobb részén — az erősen *ö-ző* déli területek kivételével — ma is megvan; főként hangsúlyos szótagban vagy hangsúlyos *ö-ző* szótagot közvetlenül követő hangsúlytalan szótagban jelentkezik: *böcsül, bögy, csöcs, csöpu, földél, fölség, fölhő, förtelem, gyönge, gyöp, köll, nyög, pölyh, pöng, röjt, röpül, röst, sör, sörte, sötét; csöpög, csörög, földöz, körösz, mögött, pörög, pöröl, söpör, töpörtyű, vödör, vörös* stb. Legjellegzetesebb az efféle *ö-zés* a következőknél: Bertalanfi Pál, Csódy Pál, Faludi Ferenc, Farkas János, Fejér György, Kép Gejza László, Kónyi János, Kulcsár István, Kunits Ferenc, Molnár János, Rájnis József, Sággy Ferenc, Péteri Takács József, Vajda Sámuel, Zechenter Antal. A szórványosan *ö-zők* száma még nagyobb; hogy csak egy-két ismertebb nevet említsék: Ányos Pál, Endrődy János, Losontzi István, Nagy György (a grammatikus), Noszko Alajos, Szaller György, Virág Benedek stb. — A tővéghangzóban, illetőleg formásokban jelentkező *ö-zés* viszonylag ritkább; például: Kónyi János: Magyar hadi román. Pest, 1779.: 44: *tellött, fénylött*, 80: *érközött*, 84: *szentölte*, 125: *henterödött*, 131: *ellenködik* stb.

B) A Dunántúltól északra eső területekről (Csallóköz, Mátyusföld) való írók jó részének az *ö-zése* körülbelül ugyanolyan jellegű, mint a dunántúliaké; a különbség csupán annyi, hogy itt kevesebb a tővéghangzós *ö-zés*. Az e területről származó írók közül leginkább a következők *ö-znek*: Amadé László, Bíró Márton, Illei János, Kozma Ferenc, Orosz Ferenc, Simai Kristóf, Tapolcsányi Gergely. Szórványos *ö-zés* tapasztalható Benyák Bernátnál, Döme Károlynál, Kereskényi Ádámnál, Mészáros Ignácánál, Szekér Joakimnál és még több más írónál.

C) A Duna—Tisza-közi és a Szeged vidéki írók ö-zése sem különbözik lényegesen az előbbiektől. Dugonicson kívül a leginkább ö-zők: Farkas András, Forrai András, Kelemen László, Laczkovits János és Vedres István. A tővéghangzás, illetőleg formansokban való ö-zés Dugonics mellett főként Farkas Andrásnál jelentkezik: pl. Pannónia öröme... Buda, 1800.: 26: *terjedjön, 27: ösmerködjön, veteködjön* stb.

D) A Székelyföld délnyugati részéről és a Küküllők vidékéről származó írók némelyikénél (Baróti Szabó Dávid, Cserei Farkas, Lázár János, Seelmann Károly) szintén feltűnik az ö-zés, főként hangsúlyos szótagban: *böcsül, bötű, föld, földik, pör, sötét* stb.

E) A felsoroltakon kívüli területekről származó íróknál (kivéve a tudatosan ö-zőket; ezekről l. alább) csak nagyon elvétve találunk egy-egy ö-ző alakot. Csupán három olyan íróról tudok a számba jöhető közel száz közül, akinek a nyelvében lényegesebb nyomai vannak az ö-zésnek: Haller László, Kovács Pál és Nagy János. A Nógrád megyei, szécsényi születésű Kovács és a nagyváradi születésű Nagy ö-zése azonban eléggé érthető: mint szerzetesek korán a Dunántúlra kerültek, s ö-zést mutató műveiket itt írták. Az erdélyi Haller születési helye nem ismeretes, életkörülményei kevéssé felderítettek, ö-zése tehát egyelőre homályos eredetű.

E rövid felsorolásból is nyilvánvaló, hogy az említett írók ö-zése alapján véve nyelvjárási eredetű: ezek az írók olyan vidékekről valók, ahol ma is gyöngébb-erősebb fokú ö-zés van. E megállapításon túlmenően azonban még valamit meg kell jegyeznünk. Feltűnő egyrészt az, hogy a nyugati magyar nyelvterületről származó írók közül — az általánosan e-ző irodalmi norma ellenében — igen sokan ö-znek; feltűnő másrészt az is, hogy ö-zésük jellege eléggé egyforma: az erősen ö-ző vidékről való dél-dunántúliaké például alig különbözik a Győr vagy Komárom vidékiekétől, akiknek nyelvjárása nyilván a XVIII. században is gyengén, csak bizonyos típusú szavakban volt ö-ző (vö. pl.: BEKE: MNY. XLV, 337; KÁZMÉR MIKLÓS: MNY. XLIX, 532). E tényekből talán nem vonjuk le jogtalanul azt a következtetést, hogy a XVIII. század második felében a nyugati magyar nyelvterületen az ö-zésnek említett formája majdnemhogy a regionális irodalmi nyelv szintjén állott: legalábbis nem számított az akkori irodalmi nyelvi norma elleni oly nagy vétségnek, mint sok más nyelvjárási jelenség; meglehetősen azonos nyelvi jellege pedig nyilván már korábban kristályosodni kezdett nyugati íráshagyományokból fakad (e hagyományokra vö. pl. TRÓCSÁNYI: MNY. LI, 283). — Az erdélyi regionális irodalmi nyelv az ö-zést nem vette be; az említett íróknak amúgy sem valami túlságosan erős ö-zése Erdélyben meglehetősen elszigetelt jelenségnek tekinthető.

Nézzük meg a továbbiakban, milyen fejlődési mozzanatok mutatkoznak a XVIII. század második fele irodalmi nyelvének ö-zése tekintetében: mi a helyzet egyrészt terjedése, másrészt visszaszorulása terén.

3. Milyen erők hatnak abban az irányban, hogy az ö-zés irodalmi nyelvi szerepe erősödjék? Már eleve valószínű, hogy irodalmi nyelvünk spon-tán, természetes fejlődése nem kedvezhetett az ö-zésnek: az északkeleti nyelv-járásokra alapuló közmagyar irodalmi nyelvi normával szemben ez időben már nemcsak a nyelvjárási, de a regionális irodalmi nyelvi szokások is egyre inkább visszavonulóban vannak. Mint később látni fogjuk, a közmagyar e-ző norma természetes előrenyomulása a nyugati magyar nyelvterület

íróinál is erősen érvényesül. Ebben a helyzetben tehát az irodalmi nyelvi *ö*-zés erősödése csupán az írók tudatos törekvéseiben gyökereszhett.

Ilyen tudatos törekvésekben nincs is hiány. Sőt aligha lehet meglepő, hogy az *ö*-zés szerepét erősíteni akarók nem mind *ö*-ző területről származnak, hanem többen *e*-ző vidékekről, s ez utóbbiak közül nem egy a közmagyar irodalmi norma terjesztésének élharcosai közé számít. Ennek a ténynek az a magyarázata, hogy a nyugati területekről való írók többségét a kétségtelenül egyhangú, színtelen közmagyar *e*-ző norma¹ nem izgatta túlságosan, mivel jó részük ennek ellenében is — többnyire spontánul — *ö*-zött; az anyanyelv-járásuk, illetőleg a közmagyar irodalmi normához való közelállásuk miatt *e*-ző írók közül azonban néhányan tudatosan kiutat kerestek az egyhangúságból, s ezt többé-kevésbé határozottan az *ö*-zés erősítésében vélték feltalálni.

Kezdjük a sort Versegly Ferencel. Versegly nyelvjárása és a közmagyar irodalmi normához való viszonya egyaránt az *e*-zésre kötelezte el. Mégis több jel mutat arra, hogy erősen rokonszenvezett az *ö*-zéssel. Proludiumában (Pest, 1793.) többször is kedvezően szól róla: dunántúli sajtáságnak, régi magyar hangnak, sőt az *ö* előzményének tartja (17—8, 66, 82—3). Műveiben rendszerint elhelyez néhány *ö*-ző szóalakot; a „Mi a poézis? és ki az igaz poéta?” című munkájában (Buda, 1793.) pedig Dugonics mellett legmeszszebbre megy kortársai között az *ö*-zés irodalmi alkalmazásában. Néhány példa a mű első lapjairól: 1: *kezdött, emelkedhessön, fölséges, megpöshedvén, bötsétöl*; 2: *leszögzi*; 3: *özömeit, özögezvén, erejzédött, tözi, özömeinkbe*; 4: *említett, vöheti, köll, özömeinkbe*; 5: *megrözsent, köllene, köll stb.*; így megy tovább végig az egész művön. Hogy ez mennyire tudatos alkalmazás, annak megvilágítására elegendő lesz a mű „Egynéhány előjegyzések” című bevezetőjének két mondatát idézni: „A' barátságos Olvasót mindenek előtt arra kérem, hogy a' poézisről való értekezésekben a' harmadik *e* helyett előakadó *ö* betőkben, mellyekkel a' Dunamelléki Dialectus mindedig él, meg ne ütközzön”; „A' poézisről való értekezésimben tehát a' harmadik *e* helyett *ö* vocalist írtam nem azért, mintha a' harmadik *e* betőt nyelvünküből számkivettetni akarnám, hanem tfupán, tsak a végbül, hogy ez által a' dunamelléki dialectusnak néminémü példázattját adgyam”. Az *ö*-zéshez való tudatos vonzódását azzal is elárulja, hogy Gyöngyösi *ö*-ző alakjainak a későbbi kiadásokból való eltüntetése miatt háborog: „A' Kolosvari Heréld, a' ki *Murányi Venust* 1702 eíztendöben kiadta, 's a' kit azután a' többi Nyomtatók is követtek, ezen ízókbán: *szerezött, rejtözött, érközött* az orthographiát ro'fzalván, mivel már akkor így kezdöttek íratni: *szerezett, rejtezett, érkezett* . . . fogytig megrontotta . . . megváltoztatta” (Mi a poézis? 30). — Mindamellet Versegly nem ismerte eléggé vagy legalábbis nem tudta eléggé alkalmazni az *ö*-zés szabályait: a „Mi a poézis?”-ban is eléggé keveri az *e*-ző és *ö*-ző alakokat, s néha olyankor is *ö*-z, amikor nem kellene: 55: *Nöm 'genus'*, 63: *élhötnénk stb.* — Hogy Versegly maga sem hitt valami nagyon próbálkozásának a közmagyar *e*-ző norma elleni hathatóságában, s kísérletét inkább csak irodalmi kuriózumnak vagy legjobb esetben néhány követőt remélő „példázat”-nak

¹ Ez a XVIII. században jóval erősebben *e*-ző volt a mainál: a mai köz- és irodalmi nyelvben *e* ~ *ö* ingadozást mutató szóalakokon (*fel* ~ *jöl*, *gyenge* ~ *gyönge*, *seper* ~ *söpör* stb.) kívül egész sor ma *ö*-ző szóban is az *e*-s változatot (*megett*, *ser*, *setít*, *tekéletes* stb.) tartotta érvényben.

szánta, azt nem csak a fenti egyik idézet sejteti, hanem a következő, ugyanonnan vett is bizonyítja: „A' dunamelléki dialectus a' sok ö miatt keményebb ugyan, hogysen azzal a' ketfegtető írásokra élhetnénk, de még is azonkívül, hogy reguláira nézve rövid, eredetére nézve is sokkal régiebb, hogysen a' Philologustúl tekintetbe vétetni és fő tziikkellyeire nézve, legalább örök emlékezetnek okaért, feljegyeztetni méltó ne volna.”

Verseghynél — legalábbis elméletben — jóval tovább ment Dayka Gábor. Daykát születési helye, életkörülményei és a közmagyar irodalmi normához való viszonya egyaránt az *e*-zéshez kötötte. Kazinczy és Földi János levelezéséből mégis arról értesülünk, hogy Dayka meglehetősen gyökeres ortográfiai és ezzel kapcsolatosan természetesen irodalmi nyelvi reformmal óhajtott volna kiküszöbölni az egyhangú irodalmi nyelvi *e*-zést. Bár tervei közt — úgy látszik — nem egy naív és erőszakolt elgondolás is helyet kapott (pl. egyes szavak *e*-inek *i*-vé vagy *ü*-vé változtatása, mások *e*-inek szócsonkítással való eltüntetése), a legkomolyabb szerepet mégis csak az *ö*-zésnek juttatta, melyet réginek és igaz magyarnak tartott, szemben a szerinte „tótos” és „németes” *e*-zéssel. (Vö. KazLev. II, 189, 238—41.) Daykának e problémával foglalkozó értekezéséről hírt ad GÁLOS REZSŐ is, röviden jelezve, hogy az egyhangú *e*-zésre az elrettentő példákat Pétzeli írásaiból idézte a szerző (Dayka Gábor költészete 23).¹ — Dayka elképzelései barátját, Kazinczyt is megdöbentették: „istentelen heterographiá”-nak mondja a tervezetet (KazLev. II, 189). Földi így kiált föl hallatára: „Az istenért Írók, ójátok ettől magatokat!” (KazLev. II, 238). — Gyakorlatban maga Dayka sem igen merte alkalmazni elgondolásait. Verseinek maga másolta kézírataiban (Elegyes Költemények. 1793.: MTA. Kézirattára) a legritkábban találkozhatunk egy-egy *ö*-zó alakkal. Életében itt-ott (Magyar Museum, Orpheus, Heliconi Virágok stb.) nyomtatásban megjelent költeményeiben valamivel több az *ö*-zó alak, de itt sem sok. Feltehető, hogy ezeket az *ö*-zéseket a *e*-zés egyhangúságának kiküszöbölésére tudatosan alkalmazta, Verseghyéhez hasonló próbálkozással azonban nyilván nem mert előállani.

Dugonics András *ö*-zéséről sokan tettek már szórványos megállapításokat; a probléma azonban annyira szövevényes és érdekes, s annyira szorosan beletartozik Dugonics irodalmi nyelve egészének folytonosan hullámzó átalakulásába, hogy külön tanulmányt is bízást megérdemelne. Csak röviden jelezném a következőket. A „Trója veszedelme” (1774.), az „Ulissesnek . . . történetei” (1780.) és az „Etelka” (1788.) elég gyakori *ö*-zést mutat ugyan, de csak olyan jellegűt, amelyről a nyugati regionalis irodalmi nyelv *ö*-zésével kapcsolatban szóltunk. „Az arany perezek”-nek (1790.), „A gyapjas vitézek”-nek (1794.) és a „Jeles történetek”-nek (1794.) a nyelvében az előbbiekhöz hasonló jellegű az *ö*-zés, de egyre kisebb mértékű. Dugonics ebben a korszakában nézetem szerint nem tudatosan, hanem spontánul (részben nyelvjárási és regionális köznyelvi hatásra, részben a közmagyar irodalmi norma kellő nem ismerése folytán) népies. Ez alatt az idő alatt egyre jobban megismeri az irodalmi nyelvi szokásokat, s *ö*-zése is kopik. — Gyökeresen megváltozik azonban a helyzet a következő időben: utolsó két XVIII. századi művében, „A szerecsenek”-ben (1798.) és a „Római történe-

¹ Sajnos, a nyilván nagyon érdekes kéziratnak nem tudtam eddig nyomára akadni; nem lehetetlen, hogy nincs is meg, s GÁLOS is másnak a leírása alapján említette.

tek"-ben (1800.) már hallatlanul gyakran ö-zik, s mi több — előző gyakorlataól eltérően — majdnem teljesen azonosan a szegedi nyelvjárás igen erős ö-zésével. Íme, szemléltetésül a két műnek csupán e g y - e g y l a p j á r ó l való adatok: A szerecsenek 14: *gyöngye, Föl-emelgette, föl-ébredött, le-görnyedött, meg-vörösítötte, öszve-szödögette, kezdötte, löttél, életödnék, vötte, vöttem, lélekzetöt, vöszöl*; Római történetek 160: *szégyönlötte, vötte, kiáltott-föl, Tégödet, üllý-föl, tödd, könyörületességöddel, embörül, érközik, lögyenek, eszömben, engömet, engöm*. Ez időben kezdődik el Dugonicsnak valóban tudatos nyelvi népieskedése; ezt persze nem csak az ö-zés jellegének átváltása bizonyítja, hanem sok más egyéb nyelvi jelenség is: „A szerecsenek”-től kezdve tér át a teljes j-zésre, az erős n-ezésre (*asszon, törvén*), az erősebb i-zésre stb. Mindebben van talán archaizáló szándék is, de a törekvés fő jellegzetessége mégis csak az, hogy a közmagyar irodalmi nyelvi normát vagy az ehhez legalábbis erősen közeledni törekvő nyelvezetet a tömény nyelvjárásiasság elemeivel cseréli fel; konkrétan a mi szempontunkból pedig: az e-zés ellenében az ö-zést akarja irodalmi szintre emelni.¹

Érdekes az ö-zéssel kapcsolatosan eléggé hasonló magatartása a kor két nagy nyelvi mesterének, Kazinczynak és Révainak.

Kazinczy Ferencet minden az e-zéshez vonja, és legalábbis 1800-ig megjelent sa já t műveiben a legnagyobb következetességgel tartja is hozzá magát. Mások műveinek átírásában azonban engedékenyebb. A kérdés megítéléséhez tudni kell, hogy Kazinczy bőséges szerkesztői és kiadói tevékenysége folyamán nyelvileg egységesít, azaz az irodalmi nyelvi normára ír át minden hatáskörébe tartozó írást: Orpheusában és a Heliconi Virágok című gyűjteményes kötetében még az olyan nyelvi és helyesírási egyéniségeket is megrendszabályozza, mint Baróti, Versegly, Földi, Pálóczi Horváth, Aranka stb.² Szigorú „megszerkesztésében” két komolyabb lazaság fedezhető fel: 1. kíméli Ráday Gedeon egyéni nyelvi sajátosságait; 2. eléggé elnéző az ö-zéssel szemben: Rájnis, Ányos, Döme, Dayka, Versegly írásaiban itt is, ott is benne hagy egy-egy ö-ző alakot. Az előbb említett engedékenységet az öreg Ráday gróffal szemben tanúsított rendkívül tiszteletteljes magatartása magyarázza. Az utóbbinak az oka viszont aligha lehet más, mint az, hogy a kiváló nyelvész-téta „fantáziát” látott benne már ekkor is, s ha maga nem is alkalmazott ö-ző alakokat, másoknál már nem irtotta. Mindez természetes előzménye lehet annak, amit TERESTYÉNI Kazinczynak az ö-zéshez való későbbi hajlandóságáról ír.

Révai Miklós egész fiatalkorát ö-ző környezetben töltötte, mégis — az irodalmi nyelvi norma hatására — már első műveiben is mint tiszta e-ző jelentkezik; csupán a többes szám 3. személyű birtokos személyragos alakokban (*kezök, székök* stb.) található nála szórványos ö-zés (erről l. alább!). Hogy azonban az ö-zéssel kapcsolatos magatartása mégsem teljesen negatív,

¹ Nyelvileg igen érdekes Dugonicsnak 1803-ban megjelent „Jólánka, Etelkának leánya” című munkája. A műben többször, szakaszosan váltakozik a nyelvjárásiasság és az irodalmi nyelvi normához való alkalmazkodni akarás: ö-ző, j-ző stb. szakaszok után jobbra e-zők, ly-ezők stb. jönnek. E jelenségek nem tudnám biztos okát adni; de nem tartom lehetetlennek, hogy Dugonics „ollózó” módszerében leli magyarázatát: a munka egyes részei — talán más és más idegen nyelvű mű áttételeként — különböző időben és ennek következtében különböző nyelvi felfogásban készülhettek.

² Arankának „Julia levelei Ovidiushoz” című munkáját is Kazinczy „adta ki” Kassán: a művet nyelvi és helyesírási szempontból átírta, s Arankát erdélyizmusaiért ismételtelen keményen leszidta.

azt Révai is mások munkái iránt való magatartásával mutatja meg. Hatalmas „kiadói” tevékenysége — Kazinczyéhoz hasonlóan — azzal járt együtt, hogy mások írásait saját nyelvi és helyesírási szokásai szerint írta át (Ortzy, Faludi, Bartsay stb. műveit). „Faludi Ferentz’ költeményes maradványai”-ban (Győr, 1786.) és a „Téli éjtszakák . . .”-ban (Pozsony, 1787.) Faludi jónéhány *ö-zését* meghagyja, noha a különben tőle rendkívül tisztelt és a kor egyik első tekintélyének számító írónak egyéb nyelvjárásai sajátosságait nemigen kíméli. Hogy ez bizonyos állásfoglalás, az nyilvánvaló.

Figyelmet érdemelnek azok a mozzanatok, amelyek e korban a palatalis illabialis hangrendű szavakhoz járuló többes szám 3. személyű *birtokos személyragokkal* kapcsolatosak. Az irodalmi nyelvi norma itt is határozottan *e-ző*, sőt még a dunántúli grammatikusok is kivétel nélkül a *lábok, fülök, kezek* (nem *kezök!*)-féle szabályt írják elő (vö.: ADÁMI, Sprachkuntft 25—7; FARKAS, Ung. Gramm. 73, 83; KALMÁR, Prodomus 95; NAGY, Ung. Sprachlehre 36; ROSENBACHER, Magyar Gramm. 78—9; SZALLEB, Ung. Sprachlehre 47—9; SZENTHE, Magyar Oskola 32). Ezzel szemben több e körbeli írónál több-kevesebb következetességgel előjönnek az *ö-ző* formák; például Vajda Samuél: A’ mi urunk Jesus Kristusnak élete . . . (Pozsony, 1772.): 69: *Lelköket, teftöket*, 77: *ítéletöket*, 79: *gyermeköket*, 80: *érdemök, szerentséjököt*, 85: *Szüléjök*, 86: *kedvöket*, 88: *népökröl* stb. Hasonló jelenségekre találhatunk Baróti Szabó, Cserei Farkas, P. Hermolaus (= Moré György), Kultsár, Rájnis, Révai, Sándor István és Verseghy műveiben, valamint Dugonicsnak már említett két utolsó XVIII. századi művében. Ez írók legtöbbször amúgy is *ö-ző* vagy legalábbis e jelenséghez vonzódó, de van közöttük olyan (Moré és Sándor), aki különben tiszta *e-ző*.

Több jel mutat arra, hogy ennek a birtokos személyragban való *ö-zésnek* az említett íróknál nem mindig van közvetlen nyelvjárási alapja, hanem több esetben az írók *tudatos* esztétikai vagy még inkább *nyelvelemző* törekvéseiből fakad. Akár nyelvemlékeinket, akár mai nyelvjárásainkat tekintjük, nem sok bizonyítékot találunk arra nézve, hogy a *fejök*-féle személyragos szóalakok akárcsak az összes *ö-ző* táji nyelvtípusban valaha is komolyabb szerepet játszottak volna (kivétel az erősen *ö-ző* délkelet-dunántúli részleg; vö. pl. ABAFFY ERZSÉBET: MNy. L, 249, 251, 254), nem *ö-ző* nyelvjárásainkban pedig még ennyi szerepük sem volt. Bizonyosnak látszik tehát, hogy említett íróink általában nem saját beszélt nyelvükben meglevő, kész nyelvjárási formákat vittek be írásaikba, noha a *fejék, kezek* stb. kiejtésű szóalakok *ë-jének ö-re* váltását legtöbbszörüknél nyilván nagymértékben segítette, befolyásolta az egyéb szóalakokban meglevő saját *ö-zésük*. — Mi hát akkor ennek az *ö-zésnek* a magyarázata? Az, amire több e körbeli író is céloz: a beszédben a kérdéses többes szám 3. személyű birtokos személyragos alakokat a zárt *ë*-vel való kiejtés alapján megkülönböztették az egyszerű többes jeles alakulatoktól (*kezek—kezek*), az írásban azonban az *ë* jelöletlensége miatt ez a megkülönböztetés nem volt lehetséges, tehát az *ö-zéssel* akarták a kérdést megoldani (*kezök—kezek*). Ezt a tudatos törekvést talán Rájnis fejezi ki szavakkal legjobban. Midőn a szintén dunántúli Bacsányi megkérdezi tőle: „Miért írod ezen igét így: *Kezdetököt*?” — így válaszol: „Mert több harmadik személynek a’ *sajátját* meg akarom különböztetni a’ többes változattól, melly senkinek sajátját-sem jelenti. Más én nálam ez: *Fejek*; más pedig: *Fejök*. *Fejek* annyi, mint *Capita*; *Fejök* pedig annyi, mint *Caput illorum*.” (KazLev. II, 147.)

Nem tudom, voltak-e ennek a tudatos írói törekvésnek a XVIII. század előtt is számottevő irodalmi nyelvi gyökerei. Meg kellene vizsgálni. Az azonban bizonyos, hogy ez az írói szokás a XVIII. század második felében érezhetően erősödött, s eredménye az ö-zés egy különleges fajtájának az e-ző norma ellenében való terjedése lett. Érdekes, hogy ennek az irányzatnak éppen az ilyen formákat korábban elég gyakran használó Baróti Szabó próbált ellenállni, helytelenítve a *vizők*, *kenyerők*, *eszők*-féle alakokat (Orth. és Gramm. 71). Eredménytelenül, mert alig telt el néhány évtized, e formák általános irodalmi nyelvi szokássá váltak, s csak a legújabb időkben adták át helyüket az *-ük* változatnak. (Az *-uk*, *-ük*-ös alakok a XVIII. század irodalmi nyelvében még t e l j e s e n ismeretlenek.)

4. A magyar irodalmi nyelv történetének nem kevésbé fontos problémáit képezik azok a mozzanatok, amelyek az imént vázoltakkal ellenkező fejlődeményekkel: az ö-zésnek az e-zés javára történő visszaszorulásával kapcsolatosak. Sajnos azonban, még a részletezés előbbi mértékével sem tudom bemutatni őket, mivel folyóiratunk mind szűkebbnek mutakozó terjedelme erre nem ad lehetőséget. Így e vonatkozásban csupán néhány megjegyzést teszek.

A jórészt az északkeleti nyelvjárásokra épülő irodalmi nyelvi normának egyre növekvő hatóereje — mint mondottuk — nem kedvezett az ö-ző írásbeliségnek, sőt annak sorsát — a tárgyalt birtokos személyragos alakok kivételével — általában meg is pecsételte. Aligha lehet csodálni, hogy több tucat XVIII. századi nyelvtanunk közül egy sem akad, amelyik az ö-zést propagálná, vagy akárcsak mint az irodalmi nyelvben megtűrhető jelenséget tüntetné föl. Erre még a dunántúliak sem vetemednek. Talán legenyhébb az állásfoglalása Beregszászi Nagy Pál nyelvtanának (Magy. Sprachlehre 22), de ez sem bátorító. A határozottan elítélő megjegyzésekben meg éppen nincs hiány (vö. pl.: DcbrGramm. 145; FÖLDI, Gramm. 64—5; BÖJTHI, A nemes magyar nyelv 18; stb.). Úgy látszik, egyes protestáns írók az ö-zés terjedésében a k a t o l i k u s o k nyelvi elrőnyomulásának a jelét látták — nyilván az ö-zés dunántúli és Szeged vidéki jellege miatt. Érdekesek e vonatkozásban FÖLDI megjegyzései, aki ezt írja Kazinczynak Dayka ö-ző tervezetével kapcsolatosan: „Te pedig Barátom ne engedd magadat az ilyenek által eltsábíttatni. Sőt (ezt egyedül magadnak írom) fogjuk köz erővel a' dolgot, ne hogy a' pápista magyarság, a' kiké mindazonáltal nem a' legtisztább magyarság, felsőségre emelje magát, 's a' nyelvben is, mint egyebekben törvényt osszon.” (KazLev. II, 241.)

Hogy az e-ző irodalmi nyelvi norma előrenyomulása milyen mélyreható nyomokat hagyott a XVIII. század második fele íróinak nyelvében, azt éppen a dunántúli írók nyelvén lehet lemérni. A dunántúli származású íróknak, akiknek nyelve egyébként is elszakadt a nyelvjárásiasságtól, illetőleg provincializmustól, s közel áll a korukbeli „bé vett jobb szokás”-hoz (ahogy az irodalmi nyelvi normát akkor nevezték), a nyelvében hiába keresünk ö-zést. Tipikusan ilyen nyelvezetűek, s ö-zést még hírül sem mutatnak például a következő dunántúli írók: Gerő György, Göböl Gáspár, Hajas István, Kalmár György, Kis János, Kováts József, Márton István, Perlaki Dávid, Ráth Mátyás, Szaitz Leó, Szerthe Pál, Szűts István, Weszprémi István stb. A Zala megyei Bacsányi is e-ző, az ő nyelvi fejlődése azonban egészen külön ügy. Kassai tartózkodása alatt kitűnően elsajátítja a „bé vett jobb szokás”-t, korábban megjelent, „A' magyaroknak vitézsége” című (Pest, 1785.) művének nyelve

azonban a tömény nyelvjárásiasságnak és a rendkívül érdekes túlkompensációk halmazának keveréke. E művének tiszta *e*-zése feltűnő ugyan, de nyilván a norma hatásának tulajdonítható, mint ahogy tömeges túlkompensációit is a még nem jól ismert norma felé való közeledés szülte. — Érdekes, hogy a XVIII. század végének hírhedt „mekegői” (tiszta *e* vokálisú verselői) közül Varjas János és Édes Gergely a nyugati vidékekről, a regionális *ö*-zés hatóterületéről származik. (Igaz viszont, hogy az effajta verselési divat nem nyugati, hanem sárospataki—debreceni eredetű.)

A nyugati magyar nyelvterületről való számos író *ö*-zése megkopik vagy egészen eltűnik az idők folyamán.¹ Simai Kristóf például korábbi műveiben (Mesterséges ravaszság. 1775.; Igaz-házi. 1790.; stb.) számos *ö*-ző alakot használ, a „Zsugori”-ban (1792.) már egyet sem. Szerelemhegyi András „A’ lantosok”-ban (1793.) még sokszor *ö*-zik, „A’ jó-tévő szarándok” (1795.) azonban már nem mutat *ö*-ző alakokat. Jelentősen csökken az *ö*-ző szavak száma Illei és Kónyi munkáiban is, Pálóczy Horváth pedig korábbi kis mértékű *ö*-zését vetkőzik le teljesen. Mindezek nagyon is látható jelei a nyugati regionális *ö*-zés fokozatos visszaesésének.

BENKÓ LORÁND

II.

Az *ö*-ző alakok benyomulása a nyelvújítás korának egységesítő irodalmi nyelvébe

1. Az irodalmi nyelvünk fejlődését vizsgáló kutatás előtt ismeretes — bár a kérdés kielégítően feldolgozva még nincs —, hogy a XIX. század első évtizedeiben jelentékeny mértékben megszilárduló irodalmi nyelvtípus teljes egységesülésének tekintetében el nem hanyagolható problémát jelentett az az ingadozás, amely az ország bizonyos vidékein — elsősorban a Tiszántúlon — *ë*-ző, másutt pedig — így a Dunántúlon — *ö*-ző formában használatos szavak irodalmi nyelvi alkalmazásában mutatkozott. Ugyanis vita tárgyaként szerepelt, hogy az ilyen szavak *ë*-ző vagy *ö*-ző formájukban honosodjanak-e meg a nyelvjárások fölé emelkedő és a norma érvényét egyre inkább éreztető irodalmi nyelvben. Az *ö*-ző formáknak a használatában — mint alább láthatjuk — kisebb mértékben nyelvjárási sajátosságokhoz való ragaszkodás figyelhető meg. Nagyobb részben azonban — ez kétségtelenül megállapítható — a nyelvújítás esztétikai célkitűzéseiből, így az eufóniára (az *e* hangok jelentette egyhangúságnak *ö* hangokkal való megszüntetésére) irányuló törekvésekből eredt az *ö* növekvő használata az irodalmi nyelvben. Megemlíthető, hogy el nem hanyagolható mértékben szaporította az *ö* hangok számát az a törekvés is, amelynek célja értelmi különbségtétel, azaz a *-k* jeles többes számnak és a többes 3. személyű birtokos formáknak *ö* hanggal történő megkülönböztetése volt: *kezek*, de (az *ö*) *kezök*; *levelek*, de (az *ö*) *levelök* stb.

A dolog természetéből szinte következett, hogy az *ë*-ző és *ö*-ző formák használatának kérdésében az egykorú költők és írók közt nem volt meg az egység, s így az ebből fakadó ingadozás azoknak a különbözőségeknek a számát

¹ A később tudatosan *ö*-ző Dugonicson kívül viszont egyetlen olyan író nincs, akinek az *ö*-zése későbbi műveiben erősödnék.

szaporította, amelyek a XIX. század első harmadában irodalmi nyelvünk teljes egységesülését kisebb vagy nagyobb mértékben gátolták.

A dunántúli származású (az *ö-ző* formákhoz szokott) T é t i T a k á c s J ó z s e f 1822-ben írt (de csak halála után, 1826-ban megjelent) cikkében erre nézve ékként nyilatkozott: „Nem tökéletesen egygyenlő mindenütt az egyes szavakra nevezve a kimondás a Magyaroknál. P. o. a' *ferdőt*, a' *pert* 's a' t. másutt *fördőnek*, *pörnek* mondgyák. Nehéz ezt a' kérdést eligazítani: mellyik kiejtést kellessék tiszta 's igaz magyar ajakunak tartani. De éppen ezen okból az a' vélekedésem, hogy senkit nem lehet oskolázni azért, ha e' részben a' maga vidékén uralkodó szokást követi valamint a' szóllásban, ugy az írásban is.” Mindazonáltal valószínűleg a normaérvényűségét egyre inkább éreztető irodalmi nyelv hatására szükségesnek tartotta a fenti megállapításhoz a következőket hozzáfűzni: „a' tanulttaknak azon kellene iparkodniok, hogy a' jobb könyvekben bevett szokáshoz, és a' kellemetesebb hanghoz tartsák, a' szép egygyenlőség miatt is, magokat” (TudGyűjt. 1826. V, 29).

Mivel az *ö-ző* formáknak a megszilárduló irodalmi nyelvben való használatára során az *ö* hangok fonematikus terheltsége növekedett, s ez a költői gyakorlat szempontjából el nem hanyagolható változást jelentett az irodalmi nyelvtípus hangrendszerében, természetesen, hogy ez a jelenség az eufóniát érintő más kérdésekkel együtt szintén foglalkoztatta a XIX. század első évtizedeinek költőit (vö. MOLE CZ BÉ LA, A nyelvújítás korának nyelvészpítő törekvései. A szentesi reál gimnázium 1927/1928. és 1928/1929. évi értesítőjében és kny.-ban is).

K a z i n c z y F e r e n c és a köréje csoportosuló egykorú költők e kérdésben elfoglalt álláspontjának, illetőleg az abból fakadó gyakorlatának csupán rövid — a teljesség igényével nem bíró — vizsgálata tehát nem kis mértékben elősegítheti egykorú irodalmi nyelvünk állapotának jobb megismerését.

2. P á p a i S á m u e l A Magyar Literatura Esmérete című (1806.) könyvében a magyar irodalmi nyelv — ahogy ő nevezte: „Írónyelv” — kifejlődését vizsgálva, miután megállapította, hogy vannak az ország egyes vidékein oly „különös szőejtések”, melyek nem juthatnak be az „Írónyelvbe”, többek közt azt is megjegyezte, hogy „az *ö*-vel e helyett való Dunai szóllást is az effélékben: *föl*, *köll*, *röst*, *ösmer*, *bötsül*, *pör*, *fördő* 's a' t. nem lehet a' közönséges Nyelv szokással megegyezőnek tartani: mert azzal sem a' Dunai 's Tisza közü Vidék, de sem a' tul a' Tiszaiak sem az Erdélyiek, sőt magok a' Dunaiak sem élnek minnyájan mindenütt (értvén mindenkor a' felsőbb rendü Magyarokat), és azért az az egy két Író, a' ki ezen *ö*-vel való Írásmódot ez előtt egynéhány esztendővel Könyveibe felvette, valaminthogy rosszul fogott a' dologhoz, ugy hijjába is várhatta, hogy azzal a' Magyar közönség előtt felkapjon, 's annak tetszését és követésre buzduló Indulattyát megnyerje” (94). Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy Pápai utóbbi elítélő megjegyzésében részben D u g o n i c s A n d r á s Etelkájának 1805. évi kiadására gondolt, amelyben — mint ismeretes — a szerző az első kiadáshoz mérten nagyobb számban használt *ö-ző* formákat. „Dugonics nyelve tudatosan, készakarva s túlzón népies, sőt tájszerű” — állapítja meg nyelvéről HORVÁTH JÁNOS (A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig 40).

Pápainak az *ö-ző* formákról tett elutasító megállapítását több egykorú megnyilatkozás is megerősítheti. Így többek közt Dugonics fentebb említett

kísérletéről 1825-ben a Tudományos Gyűjtemény lapjain lesújtó véleményt mondott Horváth József Elek, rámutatván, hogy Dugonics, kinek „mive olly felséges kellemekkel volt diszesítve első kiadásában, éktelen ö-zéseivel esmeretlenné, sőt mondhatnám, gyűlöletessé tette az olly igen kedvelt Etelkát” (TudGyűjt. 1825. III, 62–3).

A fentiekkel egyező megállapítást tett Döbrentei Gábor azokban a jegyzeteiben, amelyekkel Berzsenyi-kiadásában (1842.) Berzsenyinek az *e* hangok jelentette monotoníára vonatkozó észrevételeit kísérte. Döbrentei azt a — kétségtelenül helyes — megfigyelést közli, hogy „ujabb irodalmunkban 1820 tájáig kaczagás, üldés érte az ö-zést, mint lomhult és paraszt göcsei hangoztatást” (Berzsenyi Dániel Összes Művei. 1842. II, 416–7).

Ha a XIX. század első másfél évtizedének költői gyakorlatát ebből a szempontból megvizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy az eredmény jobbára igazolja Pápai és Döbrentei fentebbi megállapításait. Elvértve ugyan — mint alább láthatjuk — azoknak a költőknek a nyelvében is feltűnik néhány ö-ző forma, akik Kazinczy köré csoportosulva, költői gyakorlatukban leginkább közelítették meg az egységesülő irodalmi nyelvi eszményt, azonban egyáltalán nem vagy csupán elvértve lehet szó olyan természetű ö-zésre való törekvésről, amelynek indítóoka bizonyos esztétikai jellegű, azaz az *e*-k gyakoriságától támasztott monotonia megszüntetésére irányuló igyekezet.

3. A debreceni származású Csokonai nyelvében alig találhatunk ö-ző formákat, bár ilyeneknek felbukkanását is érthetővé tette az a körülmény, hogy Csokonai Dunántúlon jártában — különösen somogyi tartózkodása idején — megismerkedhetett az ö-ző formákkal, annál is inkább, mivel a nép nyelve iránt erősen érdeklődött. „Nevezetesebb poétai Munkái”-nak 1816-ban megjelent két kötetében *e*-zók alakban fordulnak elő: *fedelére, fel, felett, fergegek, gyengéden, kihempelygett, reptére, elrepül, setéten, setétellő, tsendességgel, tsepegett, temérdek* stb. Elvértve egy-egy ö-ző formát is találunk: *felköltek, felröppene, pörölsz, tsörgő (patak)*.

Nem találunk ebben az időben tudatos ö-zésre való törekvést Kazinczy Ferenc költeményeinek nyelvében sem, bár az kétségtelen, hogy Kazinczy érezte az *e* hangoktól okozott egyhangúság hátrányait. — Ismeretes, hogy 1808-ban „Magyar Régiségek és Ritkaságok” címen, III. részként kiadta Prof. Varjas „E vocálisú éneké”-t, amelynek pontos címe így hangzik: „Megtért Embernek Énekje, melyet nem régen szerzett, és egy megkeseredett, de reménységgel teljes lélek képében tett-fel egy nevezetlen ember Debreczenben”. Kazinczy az előszóban úgy nyilatkozik, hogy „a’ magyar nyelvben sok az e”. Ezzel kapcsolatban aztán megjegyzi, hogy „az pedig annyira nem ok a’ kevélykedetésre, hogy inkább pirulni kénszeríthet bennünket”; a szóban forgó verset azért „undok fajzat” kifejezéssel illeti. Ugyanakkor „nyelvünknek ezen vétkét” azoknak „a’ köztünk született németek”-nek szemrehányásaival szemben védelmezendő, „kik szégyenlik, hogy a’ Haza nyelvét nem tudják ugy, a’ mint azt tudniok illenek”, kimutatja, hogy „vannak és voltak ugyan a’ legszebb zengésű nyelveknek is monotoniai szavaik”. Számos példát idéz erre a görögből, latinból, olaszból, de főképpen a német klasszikusokból, így Schillertől, akinek „Telle tele van velek: Ist er zerschmettert? Rennet, rettet, helft! — Die Ehr gegönnt dem Kaiser, der den Herrn Sich nennt der deutschen und der welschen Erde. — Es lebe Tell! der Schütz und der Erretter!” (188). — 1813-ban Dajka Gábor költeményeivel egy kötetben kiadott Poétai Berek című versgyűjteményében ilyen alakokat találunk: *ferdejéből* (217), *elfedezzen*

(214), *felreppenne* (211), „*éj setétjét*” (208), *csendesen* (195), „nem *perlek* senkivel” (uo.), *fel felé* (189), *temérdek* (186), „*gyengén-rezelve*” (178) stb. Szembe-ötölő az ilyen és hasonló alakok közt a *förösz*: „Reggel nedvébe *föröszött* Rózsa” (162). — Gessner-fordításában (1815.) is *setéten*, *gyengédeden* stb. *e-zó* formákat találunk; nem különben 1816-ban kiadott Egmont-fordításában is: pl. „vond be *megetted* az ajtót” stb.

4. Különös figyelmet érdemelnek a dunántúli írók és költők. A dunántúli eredetű *Batsányi János* összes műveinek kritikai kiadásában jóformán nem találunk *ö-zó* formákat, bár a költő ilyen ejtésű vidéken nőtt fel, és „a nyílt és zárt *e* megkülönböztetését mindvégig igen fontosnak tartotta” — írja róla *Keresztury Dezső*. A zárt *e* jelölésére néha használta is a kétpontos *ë-t*, nyilván a monotonia elkerüléséért; de amikor nem jelölte, akkor is újra meg újra szóvá tette a zárt és nyílt *e* sorvégi összecsendítését. Bizonyítja ezt az, hogy *Kis János*, *Kisfaludy Sándor* és *Kölcsey Ferenc* verses köteteteinek birtokában levő példányaiban az ilyen rímeket megrovólag aláhúzgálta (*Batsányi János* Összes művei I, 246).

Kisfaludy Sándor, *Kis János* és *Virág Benedek* költői gyakorlatával kapcsolatban érdemes idézni *Kazinczy* azt a megállapítását, melyet *Berzsenyivel* a provincializmusról vitázva, e három költőről tett: „*Kis Soprony Vármegyei születésű. Dunai Virág és Himfy. Rajtok alig. Kisen épen nem ismerszik ki, melly vidéken leve*” (1811. március 8.: *KazLev. VIII*, 360).

*Kazinczy*nak igaza van: *Kis János*nál nyoma sincs *ö-zó* formáknak, pedig egész életét ilyen vidéken élte le. *Kis János* nyelvéről *Kölcsey* híres recenziói egyikében így nyilatkozott: „A mi *Kisnek* nyelvét illeti, *Rec.* ajánlja minden fiatal íróinknak, hogy *Kis* köteteit . . . *Stadiumokká* tegyék. Az *ő* nyelve szép, tiszta, világos, és egyszerű” (*TudGyűjt.* 1817. II, 108). Hasonlóképpen dicsérőleg nyilatkozott verseinek nyelvéről a tőle sajtó alá rendezett (1815.) kötet *Előbeszédében* *Kazinczy* is, megállapítván, hogy *Kis* „nyelve tiszta, . . . s tanult nyelv”. Alig lehet kétséges, hogy *Kis János* azért került verseiben az *ö-zó* formák használatát, mivel barátjának, bizonyos értelemben mesterének, *Kazinczy*nak gyakorlatában nem látott ilyen formákat.

Jobbára *e-zó* alakokat találunk *Kisfaludy Sándor* költői nyelvében. *Tolditól* kiadott minden munkáinak hat kötetében (1847.) ily formákat olvashatunk: *cseppceskét* (I, 20), *fel, felrezzentek* (II, 81), *ferdenénk* (V, 73), *fergeteggel* (II, 169), *fertelelem* (I, 39), *gyengédeden* (I, 159), *seper* (V, 73), *setétté tevén* (I, 268), *temérdek* (I, 100) stb.

*Virág Benedek*ről egykorúaktól tudjuk, hogy beszédében erősen őrizte a dunántúli *ö-zó* formákat. Így pl. *Döbrentei* azt írja a *Virágot* meglátogató erdélyi *Buczy Emil*ről, hogy *Virágot* először hallván beszélni, „csak elálmélkodott, . . . néha összecsucsorítgatá száját 's *Virág ö-zéseit* úgy *ö-ö-zte* ki” (*Berzsenyi*: *ÖM.* II, 225). *Virág* költői gyakorlatában — így például „poétai munkái”-nak 1822-ben megjelent második kiadásában (az első kiadás 1799-ben látott napvilágot) — meglehetősen következetlenséggel fordulnak elő *e-zó* és *ö-zó* formák. Egyébként — mint alább láthatjuk — *Virág* az 1820-as évek táján már tudatosan törekedett az *e* hangok jelentette egyhangúságot *ö-zó* alakok használatával megtörni, és erre a gyakorlatra másokat is buzdított.

Igen érdekes és fontos *Berzsenyi Dániel* gyakorlata. Szűkebb szülőföldjén és később *Somogyban* az *ö-zó* formákhoz szokott *Berzsenyi* már 1811-ben az irodalmi nyelv és a provincializmus viszonyáról vallott felfogásá-

nak ismertetésében a következőket írta Kazinczynak: Jobb lett volna „az én principiumom szerint a nyelvmívelésben a dunait is használni, és ez által sok kétértelmű tiszai szavakat megkülönböztetni illyformán: *felettem* devoravi, *fölöttem* supra me; *feles-fölös* . . .” Azt is szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy „A tiszai sok E nem kevés kétértelmű szavakat okozott, és egyéb eránt nyelvünk hibáját nagyobbította, mert a' sok E-ket szaporította”. Helytelenítőleg még hozzátette: „a' tiszai ha lehetne, minden ö-ket ki irtana a' nyelvből” (KazLev. VIII, 326—7). Verseiben ennek ellenére szinte kizárólagosan e-ző formákat használt. Döbrentei 1842-ben kiadott Berzsenyi-kiadásában csupán két ö-ző formát említ: a Horácz című versben szereplő *fölött* névutót (*Kemenes fölött*) és a Barátomhoz címűben a *föl* igekötőt, mint olyanokat, amelyek már az első és második kiadásban is ilyen formában találhatók. Egyébként azonban „Berzsenyi eltérete a somogyi ö-zéstől, mert verseinek második kiadásában sem azt hagyatá meg, noha társalgásban azzal szóla, miszerint ottan neve is: Börzsönyi” — írta róla barátja, Döbrentei (I, 225). Alig lehet kétséges, hogy Berzsenyi Kis János és főképpen Kazinczy Ferenc költői gyakorlatának hatására (nem látván azoknál ö-ző formákat) kerülté saját vidékének ö-ző formáit: „én Teveled egy hiten akarok lenni” — írta a nyelvre nézve Kazinczynak 1811-ben (KazLev. VIII, 323).

Nagyjából tehát ez volt a helyzet az ö-ző formára nézve a XIX. század első másfél évtizedének gyakorlatában azoknál a költőknél, akiknek tollán a magyar irodalmi nyelv a tökéletesedés és egységesülés terén legmagasabbra jutott.

5. Ha mármost ezek után felvetődik a kérdés, kinél jelentkezett az e hangok gyakoriságából eredő egyhangúság megszüntetésére, illetőleg csökkentésére irányuló tudatos törekvés a gyakorlatban, akkor — több jel alapján — a nyelvi finomságok iránt Kazinczyhoz hasonlóan fogékony és a magyar irodalmi nyelv hatékonyságát állandó önvizsgálaton alapuló gyakorlattal és önemésztő kereséssel erősítő Kölcsey Ferencnél kell megállapodni.

Kazinczyhoz írt leveleiből tudjuk, hogy pályája kezdetén felfigyelt az e hangoktól okozott monotoníára. Első idevágó észrevételét 1809. december 8-án kelt levelében találjuk. A levél tárgya a határozott névelő elhagyása; erre nézve idézi a „Szent énekesse . . .” című versének eme két sorát: „Ha csendes esti szelleteknek || Fuvalma lengedez felém”, és arról egy zárójelbe tett mellékmondatban szükségesnek tartotta megjegyezni: „melly akaratom ellen tele van sok e-vel” (KazLev. VII, 133). Pár hónappal később, 1810. március 9-én „Vég nyugalom” című versét küldve Kazinczynak, így panaszkodik: „Gonosz dolog az, hogy nyelvünkben annyi e-nek kellett teremnie. Im csak ezen kis dalban kevés Reim van, melly csupán csak ezen vocálisból nem állana ki.¹ Tegnap éppen erről beszéltem Szemerével”. Valószínűnek látszik tehát, hogy az eufónia rovására menő szépséghibának a kiküszöbölésére irányuló törekvése ösztönözte Kölcseyt arra, hogy az e hangok monotoníáját ö-ző formák használatával próbálja csökkenteni.

PAIS KÁROLY (MNy. XXXIX, 209) figyelemkeltő cikkben kimutatta Kölcsey nyelvében az ö-ző formák gyakori meglétét. Mivel kitűzött célján

¹ A vers rímeinek nagyobb részében valóban csupa e-féle magánhangzót találunk: *éjemet — életemet, éjelen — reptében, tekintetével — képevel, felett — megett, szenderedve — epedve* stb. Érdekes, hogy Kazinczy, aki válaszlevelében a küldött versről dicsérelőleg nyilatkozott, a Kölcseytől felvetett problémáról semmit sem szólt.

kívül esett, nem vizsgálta azt a kérdést, mikor kezdtek Kölcesey nyelvében szembetűnő módon felbukkanni az *ö-ző* formák. Az erre vonatkozó vizsgálat alapján a következőket lehet megállapítani: Ismeretes, hogy Kölcesey 1816-ban néhány fejezetet lefordított Homérosz Iliászából. Nos, alig lehet kétség aziránt, hogy Kölcesey ebben a munkájában kezdett észrevehető módon *ö-ző* alakokat használni, akár mivel az *e* hangok monotoníáját akarta azokkal megszüntetni, akár azért — erre egyébként kissé zavaros formában Döbrentei is utalt — mivel „Homéroszának falusi nyelve szellemében” a népiesnek érzett *ö-ző* formákkal esztétikai, illetőleg stílárius hatást akart elérni (Berzsenyi: ÖM. II, 416). Akárhogy van is a dolog, tény mindenesetre az, hogy Kölcesey korábbi gyakorlatához mérten ebben a fordításban használt először nagyobb számban olyan *ö-ző* formákat, melyek korábban nem fordultak elő nála. Ilyenek többek közt: *gyöngge, köllött, megtöttük, öttek, pörölj, röpöső, sötét* stb. Itt tűntek fel jobbra azok az alakok, amelyekre említett cikkében PAIS KÁROLY és újabban TOMPA JÓZSEF (Az irodalmi nyelv. Megjelent: Nyelvünk a reformkorban. 1955. 313—435) utalt: *hősek, kezőken, röpdez, seregők, szívők* stb. (vö. Homérosz fordítását).

Az *ö-ző* formák elterjedésére jelentős körülménynek látszik az, hogy Kölcesey fordításának kéziratát elküldte barátjának, Szemere Pálnak, aki viszont tovább adta Kazinczynak. Kazinczy rögtön lemásolta magának. A nagyon választékos ízlésű Szemere, akivel — mint fentebb olvashattuk — Kölcesey többször „beszélgetett” az *e* hangok gyakoriságáról — úgy látszik — helyesléssel fogadta barátjának gyakorlatát, mert különösebben elmélyült vizsgálódás nélkül is megállapítható, hogy Szemere és vele együtt Vitkovics Mihály ettől az időtől kezdve szintén használtak Kölcesey nyomán *ö-ző* formákat.

Hogyan reagált az *ö* hangok szaporítására a széphalmi mester, Kazinczy? Ha hihetünk a Kazinczyval szemben később ellenséges érzületű és ezért elfogult Döbrentei szavainak, akkor azt mondhatjuk: örömmel fogadta. Döbrentei ugyanis azt írta Berzsenyi-kiadásában, hogy Kazinczy látván Kölcesey *ö-ző* formáit, melyekkel az *e* hangok túlsúlyát csökkentette, ebben a gyakorlatban „förtégetesen pördült mögéje”, és — nem törődve azzal, hogy esetleg szemére vethetik korábbi *e-ző* gyakorlatát — „a magyar nyelvet temérdek e vétkes fészéknek zengette” (II, 416)

Kazinczy tehát elfogadta Kölcesey gyakorlatát, és Kölceseyvel együtt ajánlotta az *ö-s* formáknak megfelelő mérséklettel és ízléssel való használatát, sőt kikelt azok ellen, akik vonakodtak az ilyen formákat elfogadni és használni.

Kölcesey egyébként „A komikumról” címen írt (az Élet és Literatura 1827. évi kötetében „A leányörző” címen megjelent) értekezésében az irodalmi nyelv stílusnemeiről, főképpen a „poétai dialectus” alkotásáról szólva, miután megállapította, hogy „Két fő dialectusunk van: egyik, mely több *E*, másik, mely több *Ö* mangánhangzót szeret”, azt a javaslatot teszi, hogy a „prózaikus írók egyiket vagy másikat tisztán követnék, poétáink pedig mind a kettőt vegyítve használnák”; ily módon — írja — régebbi és újabb nyelvi kifejezési formák és lehetőségek kihasználásával „kétségkívül egy a prózai nyelvtől szerencsésen megválasztott poétai nyelvet nyerhetnénk” (III, 81).

Kölcesey és Kazinczy ismételten vigyázatra intettek az új formák irodalmi nyelvi használatával kapcsolatban, hangoztatva, hogy az ízléshez szokott kényes fül, „a’ hol lehet”, tegye változatossá magánhangzóink eloszlását (vö. Berzsenyi: ÖM. II, 417). Vitathatatlanul megállapítható, hogy

Kölcsey és Kazinczy példája — habár osztatlan helyeslésre nem talált — a nevesebb költők közt meglehetősen gyorsan elfogadásra jutott.

PAIS KÁROLY említett tanulmányában felvetette a kérdést, hogy K ö l c s e y hol ismerkedhetett meg az ö-ző formákkal, és hogyan, illetőleg kitől kaphatott ösztönzést azoknak az irodalmi nyelvben való használatára. Nem szólva arról, hogy Kölcsey ismerhette Dugonics Etelkáját, amelyben éppen nem ritkák az ö-ző alakok, az ilyen formák használatának kezdetét figyelembe véve, arra gondolhatunk, hogy olvashatta Pálóczi Horvát Ádámnak „A magyar nyelv dialectusai” (1815.) című tanulmányát, és ösztönzést nyerhetett annak következő helyétől: „Néha szüksége van a’ Poetának a’ dialectusi hang-változtatásokra, az egy hanguság monotónia távoztatása miatt is; ha sok az e egy sorban, ’s van benne *etsém*, tegye inkább *ötsém*, a’ *setét* helyett *sötét*, *feljebb följobb*, *felséges fölséges* stb.” (Horvát István: Jutalomfeleletek. 1821. I., 74). Emlékezzünk csak arra, a kezdő Kölcseynek mennyi bosszúságot okoztak az egyhangú e-s rímek. Arra is gondolhatunk, hogy Kölcseyt Virág gyakorlata is bátoríthatta. Kölcsey nem egyszer megfordult Virágnál, és ismerhette a kérdéssel kapcsolatos véleményét, amelyet az 1820-ban kiadott „Magyar Prosódia és Magyar Írás” című munkájában így fogalmazott meg: Arra kell törekednünk, hogy „annyiszor ne jőne elő az e, mellyel nyelvünk bővelkedik. S bár többen meggondolnák ezen gyengeséget, és ne írának e-t, hol ö-vel élhetnénk, mert ez is szépen hangzik: p. o. *födél*, *födöm*, *fölött*, *fölül*, *fölibe* stb.” (12).

6. B e r z s e n y iról fentebb említettük, hogy verseinek 1814-i és 1816-i kiadásában tartózkodott szülő- és lakóföldjének ö-ző formáitól. Könnyű megállapítani, hogy tetszéssel fogadta Kölcsey kísérletét, hiszen ez nála az eddig megtagadott, de beszédben állandón használt formákhoz való visszatérést jelentette immár az írásban is. Hogy Berzsényi helyeselte az új gyakorlatot, annak azonkívül, hogy prózai írásaiban ettől fogva nem kis számban fordultak elő ö-ző formák (pl. *föl*, *fölötte*, *fölösleggel*, *födél*, *föntebb*, *ösmeret*, *pörgetik* stb.; továbbra is e-ző formában a *becsület*, *gyenge*, *temérdek*), más kitapintható nyomai is vannak.

A megalakult Magyar Tudós Társaság felszólítására Berzsényi az 1830-as évek elején néhány bírálatot írt az egykorú zsebkönyvekről. Így az Aurora 1832-ben megjelent kötetének bírálatában a *megette* és *felette* szavakról így írt: „*megette*, jobb: *mögötte*, mert amaz nem csak monotóniás, de egyszersmind rút kétértelműség is”. Utóbbiról pedig: „*felette*, így ismét monotóniát és kétértelműséget csinálunk, holott ez annyit is tesz, mint devoravit: jobb tehát mind a széphangra mind a nyelv legfőbbjére — az értelemre nézve, a *fölötte* (Berzsényi Dániel prózai munkái. Kiadta MERÉNYI OSZKÁR. 1941. 118). Ugyanott a monotónia eltávoztatása végett *feleslegem* helyett javasolja a *fölöslegem*-et.

Szükségesnek látszik hangsúlyozni, hogy Berzsényi nem csupán az ö-ző gyakorlatot vette át Kölcseytől és Kazinczytól, de nagyon is magáévá tette Kölcseynek mérsékletet tanácsoló szavait. Így fentebbi bírálatában helytelenítette a *könyököm* szót, „mert — mint írja — a sok ö-ö-ö még rútabb monotónia, mint a sok e-e-e, mellyeket okkal-móddal közletni, nem pedig összehalmozni kell” (uo. 120). — Az Uránia című zsebkönyv ugyanazon évi kötetének a bírálatában az Etelköz című vers szerzőjét megróttá „a különféle idiótizmusnak írói nyelvbe vitele” és az ebből származó „illy rút monotóniák” miatt: *röpöső szömökön*. Hivatkozva Kölcseynek azon mondására, hogy „a’

poetai nyelvet az ö-k szaporításával különböztessük meg a prózai nyelvtől, csak úgy kell érteni — írja —, hogy monotoniaszavainkat az e, i, ö, ü magánhangzók célirányos közletése által változatosb hanguakká tegyük.” Az ilyen változtatás azonban ízléssel és úgy történjék, hogy „a’ nyelv nyerjen általa. Így p. o. nyer a’ nyelv ha e’ helyett: *szemekén* azt mondjuk: *szemülön*, mert így mind a’ monotonia mind a’ kétértelműség orvosoltatik; de ha e helyett azt mondjuk: *szömökön*, akkor meg csufabb monotoníát csinálunk . . .” (i. h. 133).

7. Vessünk még rövid pillantást Vörösmartyra, aki népszerűsége, majd hamarosan tekintélye folytán Kazinczy és Kölcsey mellett ugyan-csak elhatározóan befolyásolhatta az ö-ző gyakorlat terjedését és megszilárdulását. Vörösmarty minden bizonnyal nem csupán dunántúli származásánál fogva fogadta tetszéssel és használta pályájának kezdetétől az ö-ző formákat, hanem esztétikai megfontolásból is. Erre nézve egyébként kétségtelen bizonyítékot nyújt a verseiben található ö-ző alakokon kívül az a vitája, amelyet Biró Pál álneven folytatott 1833-ban Horvát Istvánnal, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjével, aki a már jobbára általánossá váló *tökéletes* alakkal szemben makacsul védte a régebbi *tekéletes* formát (vö. TudGyűjt. 1833. II, 102). „De hát miért nem jó a *tekéletes* szó?” — adja fel a kérdést Bajza Kritikai Lapokjában (1833. III, 91—2) Vörösmarty. A Horvát Istvánnak szánt indokolás pedig így hangzik: „Csak azon csekély okért, mert a *tökéletes* sem rossz és divatos, a *tekéletes* pedig nem divatos, s nem is igen méltó, hogy divatba hozassék, mert minden háromféle e betűje mellett is csak e betűkből áll, s ezek szaporítására a magyar nyelvben semmi szükség”. A Zalán Futásában és egyéb ifjúkori verseiben ö-ző formában találjuk a következő szavakat: *födi*, *fölszáll*, *föltött*, *förgeteg*, *pör*, *röpül*, *sörény*, *tökéletes* stb. Viszont továbbra is e-ző formában fordulnak elő: *csendes*, *gyenge*, *setét* (vö. TOMPA JÓZSEF: i. h. 321—2).

8. El nem hanyagolható mértékben szaporította az ö hangok számát az a birtokosjelzős szerkesztési gyakorlat, amely meg akarta különböztetni „a’ nevet, mikor birtokot jelent, vagy nem jelent” — írta Endrődi Sándor. „P. o. *Fegyverek* — *Fegyverök*, *Levelek* — *Levelök*, a’ mint Káldiban is tapasztalhatunk” (TudGyűjt. 1822. III, 85). Ez tehát azt jelentette, hogy a „birtottnak többes harmadik személyében az ö-t tették az értelmet meghatározó betűnek. P. o. A személyeknek különbségökről” — olvashatjuk a kérdést több ízben is tárgyaló Tudományos Gyűjteményben (1824. III, 101—2). Ezt a gyakorlatot nem ritkán megtalálhatjuk a folyóirat cikkeiben: így például többek közt a dunántúli Edvi Illés írásaiban: *legyőzésökre*, *szenvedelmök*, *merészkedésök* stb. (TudGyűjt. 1824. VIII, 95), hasonlóképpen Fenyéri Gyula cikkeiben is: *kifejtésök*, *festésök*, *kezdésök*, *keblök* stb. (TudGyűjt. 1827. I, 69). Könnyen megállapíthatjuk, hogy maga K a z i n c z y és a vele kapcsolatban álló költők — például K ö l c s e y és V ö r ö s m a r t y — egyaránt használtak ilyen formákat. Az ortológusok részéről erős tiltakozás hangzott el az ö-k számát szaporító fenti szerkesztésmód ellen. „Panaszkodnak az Orthologusok azon is, hogy az újítók az ö betűt igen szaporítják a Magyar nyelvben” — írta „A literaturának tökéletesüléséről” című értekezés B. S. jelű szerzője. „Noha ebben van valami igazság” — ismeri el a cikk írója — „mindazonáltal vannak olly esetek, mellyekben az ö betűt nem mint szaporítást, hanem mint szükséges ’s értelmet világosító eszközt tekinthetjük” (TudGyűjt. 1822. VII, 67).

Az ortológusok említett ellenkezésével kapcsolatban röviden térjünk ki még arra a tényre, hogy Kazinczy nyelvújító körétől általában pozitív módon értékelt ö-ző formák használata ugyanakkor az ellenkezés hangját is kiváltotta. Így többek közt megemlíthetjük a Kazinczyval nem egy kérdésben ellentétes véleményt valló D ö b r e n t e i G á b o r t, aki talán egyik legértelmesebb cikkében (Élet és Literatura 1827: 357) elutasította Kazinczyék gyakorlatát: „A nyelvünkben levő sok e elkerülése végett akarja Kazinczy így: *gyönge, sötét, föl*, és miért ne, ha ez az ö szebb volna az e-nél, de a száját összecsuorító ö-n, melyen némely dunántuli részt és a Székelység köznépét kivéve, minden más elmosolyodik, mi a nyereség? s ha volna is, ugyan kevés e-t cserélnék fel.” Kazinczy gyakorlatát „különösködés”-nek mondja, és a római Sallustiuséhoz hasonlítja törekvését, aki a többi római íróval ellentétben *-imus* helyett *-umust* írt superlativusban. Egyébként később Berzsenyikiadásának jegyzeteiben is gúnyorosan írt az olyan költőről, aki „a *fel*-ben is e gyilkoló” (II, 226).

Mint említettük, a Tudományos Gyűjtemény a megjelenése utáni években ismételten érintette a kérdést. Az állásfoglalás a cikkíró beszédmódjának, felfogásának megfelelően hol az ö javára, hol az ö rovására történik. Így többek közt egy B. P. jelű szerző elítélvén az e és ö betűknek bizonyos szavakban való váltakozását, azaz „a magában hangzó betűknek szabad tetszés szerint való felcserélgetését” (TudGyűjt. 1828, IX, 7–8), elutasítólag nyilatkozott az ö-ző alakokkal szemben: „a' tsak örökös igazságnak marad, hogy a *könyér, högy, édös, mögöszöm* 's a' t. nem jobb szó, sem nem szebb a *kenyérnél, hegynél, édesnél 's megeszemnél* . . .” (uo.).

A józan mérséklet hangját üti meg „A magyar nyelv fő törvényjeiről” című írásában egy B. L. jelű szerző: „Nálunk az i és ü, az e és ö gyakran felcseréltetnek, egyiknek tetszik *idő, per*, másnak *üdő, pör*: de ezekért a böles pert nem indit, tudván, hogy ezeket és az ezekhez hasonlókat csupán a szokás (az íróké vagy a' beszéllőké?) határozhatja meg; az élőbeszédben csak ugyan nem könnyü különbséget tenni” (TudGyűjt. 1818. VIII, 52).

Hogy pedig voltak türelmetlenek is ebben a tekintetben, az világosan kitűnik egy közleményből, amire már fentebb hivatkoztunk: T é t i T a k á c s J ó z s e f cikke ez (Észrevételek a' Magyar Orthographiáról). Miután olyanféle javaslatot hangoztatott, hogy „a' hol a' fülnek sérelmere esnék a' monotónia az egyyenlő vocálisoknak öszveseregése miatt, p. o. ezekben: *tekéltességéket, üdvözésések* . . .: ha a nyelv tulajdonával megfér a több vidékbeli közönséges kiejtés, azt követhetjük bátran és jól, így irván *tökülettességéket* perfectionem eorum, *üdvözésések* . . .”; ugyanakkor szükségét érzi annak, hogy nyomatékosan kinyilvánítsa, mely szerint nem tartozik azok sorába, akik — ha módjuk volna rá — egyik vagy másik hangot kiirtanák a magyar nyelvből: „De távul legyen tőlem, hogy ezt valaki arra magyarázza, mintha én azon igen finnyás fülüekkel kívánnék tartani, kik a' kellemetesebb hangzásért (a' mint ők vélik) az ö és ü betűket erőnek erejével kitudnák nyelvünkéből, még ott is, hol az onomatopoeia tekintetéből igen is természetesen és jól hangzanak, mint p. o. ezekben: *csörög, pözög, hóbög, zörög* 's a' t. Csoda, hogy az illyenek a' szebb hangzásért az *örömöt eremnek*, a' *Törököt Tereknek* nem mondgyák és írják; mint némellyek valóban *tükör* helyett *tiker* . . . kívánnják mondatni és iratni” (TudGyűjt. 1826. V, 29–30).

TERESTYÉNI FERENC

Baróti Szabó Dávid helyesírása*

5. Egy évvel a „Vers-koszorú” után jelent meg Barótinak „Ki nyertes az hang-mérséklésbenn?” (Kassán, Fűskúti Landerer Mihály’ betűivel. 1787.) című munkája. Ebben — mint ismeretes — Rájnis Józsefnek a szótagok helyes időmértékére vonatkozó nézeteit (vö. 1781. A Magyar Helikonra vezérlő Kalauz) vitatja. — A hosszúság-rövidség kérdése nem tartozik a helyesírásra. Hogy mégis szóba hozom Barótinak a szótagok időmértékével kapcsolatos megjegyzéseit, annak az az oka, hogy közülük többnek helyesírási vonatkozása is van. „Hát *ellenne* miért vólna rof’fz? — olvassuk pl. egy helyen — az igen is jó; mert ezen szót: *ellenn*, úgy ejti-ki az Erdélyi, kivált a’ Székely, valamint ezeket: benn, fenn, kinn, ’s azért mind maga, ’s mind az, a’ mi tölle származik helyefenn íratattik kettős *n* betűvel” (21). Ez a megjegyzés rávilágít arra, hogy Baróti szerint az írásmódnak a kiejtéshez kell alkalmazkodnia. Sőt az is kiténik belőle, hogy helyesírásában ő olykor az erdélyiek, pontosabban a székelyek ejtőmódját kívánja rögzíteni. — Egy jegyzetben ezt írja költőnk: „Az ilyen szókban [mint a *nemzéség*] szükséges vagy *tts* vagy *t/s* a’ keményebb hangnak igazán-való kiejtésére; mivel a’ magános *ts* röviden hangzik, valamint ezen szókban: *ctset*, *petsét*. Azon okból ezeket, ’s más illyeket-is így kellene írni: baráttság, Tótság, rútság, kétség, tafzittfon, ’s a’ t” (17). Ez a megnyilatkozása megint bizonyosság arra, mennyire fontosnak tartja azt, hogy a helyesírás pontosan tükrözze a kiejtést. — A „Vers-koszorú”-ban — mint láttuk — már szóba hozta írónk a szóvégi *n* írásmódját. Itt részletesen foglalkozik e kérdéssel (32—47). Fejtegetéseinek summája: „Minden igaz Magyar’ ítélete szerént jól vagynak írva, sőt így is kell ezeknek íratniok: *bann*, *fenn*, *honn*, *kinn*, *utánn*; tehát jól vagynak írva, ’s illy írá’t kívánnak ezek is: *házbann*, *kertbenn*, *nyomonn*, *helyenn*, *be’zédinn*, *jalonn*, *karónn*, *kapunn*, *búnn*, *üdönn*, ’s a’ t, tehát ezek is: *helyefenn*, *kedvesenn*, *okoffonn*, *akképpenn*, ’s a’ t; mivel ezeknek is utolsó tagjaibann az igaz Magyar kemény hangal [!] ejti-ki az *n* bötüt” (43). Hogy mégis „közönsége”en meg nem kettőztetik” az *n*, annak — úgy véli — csak az az oka, hogy „únalmas dolog vólna ez” (45). Ő maga is — noha szükségesnek tartja a kettőzést — csak magánhangzóval kezdődő szó előtt ír hosszú *nn*-et, „hogy mivel itt inkább kiadja magát, mintsem másutt a’ kemény hangzat, azt írá’sfal” kijelentse (45—6). Nem is lehet — úgymond — „fzóba venni valakit” a kettőzés elmulasztásáért, míg *nn*-et jelentő *n* betűnk nincs (uo.). — A továbbiakban amellet érvel, hogy az *egy* „unus” szót a kiejtésnek megfelelően hosszú *ggy*-vel kell írni (47—54). Ezzel kapcsolatban megjegyzi: „Ohajtani lehetne itt is vaftagabb hangot jelentő *gy* betűnek öntetését; vagy hogy a’ végre a’ *ggy* helyett *dj* vételsék szokásba: ez úgy ki-ütné itt is az igaz hangot, valamint az illyenekben: *fogadja*, *tagadja*, *engedje*, ’s a’ t, az hol a’ *dj*, *dgy* v. *ggy* helyett szólgál” (54). — A *közé*, *közül* írásmódjára nézve az a véleménye, hogy „mivel itten mind a’ két fél támogathatja magát mind a’ f’zóllás’, mind az írás’ módjával... *közé*, v. *közzé*; *közül*, v. *közzül* íratatásék” (54—7). — A következőkben az *aval*, *evel*, *ahoz*, *ehez*-féle írásmódot védelmezi (57—63). Ezt „igaznak tartja — írja — az írásnak, nyomtatásnak nagyobb része; igaznak tartja kivált a’ jó Magyar-nak f’zájában lévő hangzat” (62—3). — Szót emel az *épp*, *képp*, *éppen*, *képpen*

* L. MNy. LII, 192—8.

hosszú *pp*-vel való írása mellett is (63—4). — Majd kifejti: abból, hogy a *szívesen, kedvesen, gondosan, okosan* hosszú *ss*-sel ejtése helytelen, még nem következik, hogy *üress, hamiss, erőss, magass, szoross, hegyess, laposs, sebess, veress, poross, friss* „két *s* betűvel hibálomn írattnak. Így mondja ezeket ki az Erdélyi, 's minden más jó Magyar' (66—8). — Utal arra is, hogy szerinte a „*szólla/z*” szóban a második *sz* hosszan hangzik. Hogy mégsem kettőzik meg még a jó könyvek sem, annak „*a*” betű-*l*zaparitásnak únalma” az oka. „Ez únalomnak — folytatja —, 's ebből következni ízokott hibás írásnak is elejét vehetnök új bötü-öntéffel” (68—70). — Felveti azt a kérdést is, hogy nem lenne-e jó a „négyféle *e-t*” és a „háromféle *o-t*” az írásban megkülönböztetni (26—7); bővebben azonban itt még nem foglalkozik a kérdéssel.

Mindezeket a megjegyzéseket összevéve két fontos dolgot állapíthatunk meg. Egyfelől: Baróti a hosszú mássalhangzók időtartama jelölésének szokásos módját, a kettőzést nem tartja szerencsésnek. Úgy véli, hogy az írók olykor pusztá unalomból is elmulasztják a kettőzést, így az időtartam sokszor jelöletlen marad. Ennek elkerülése érdekében azt kívánja, hogy a hosszú mássalhangzók jelölésére új formájú egyes betűket hozzanak használatba. Másfelől: költőnk egyre határozottabban hangoztatja, hogy a helyesírásnak alkalmazkodnia kell a kiejtéshez. Ez a kívánsága nyilván összefügg verstani nézeteivel: mivel az időmértékes verselés híve, különösen fontos számára az, hogy a kiejtés a helyesírásban minél pontosabban tükröződjék. — Mint ismeretes, korszakunkban még nem volt olyan egyetlen, nyelvjárások fölötti beszélt nyelvi forma, amelynek az ejtésmódját normának lehetett volna tekinteni: a köznyelv ekkor még csak kialakulóban volt. Így azok az írók, akik a kiejtéshez igazították helyesírásukat, sok tekintetben a saját nyelvjárásuk ejtésmódját rögzítették írásaikban. E tekintetben Baróti sem kivétel. Ő maga is többször jelzi, hogy egyik vagy másik írás-, illetőleg ejtésmód helyességét az erdélyiek, a székelyek nyelvhasználata alapján védi.

6. Két évvel a „Ki nyertes” után látott napvilágot „Baróti Szabó Dávid' Költeményes munkái” (Kassán, Ellinger János' betűivel. 1789.). E művében írónk maga jelzi, hogy módosította korábbi helyesírását: „Senkinek írása' módgyát, vagy ortografiáját, nem óltsárlom. Én az enyimben néholt [!] változtatást tettem, a' régiebb Írók' nyomdokira vízfzátérvén, hogy a' Magyar igéknek tulajdon hangzattyokat-is igazábban kiüthetném” (Elő-szó (4). Az egyik legfontosabb változtatás az, hogy költőnk itt már nem jottista, hanem ipszilonista írásmódot alkalmaz: *tudgyam* (15), *módgyára* (18), *szenvedgye* (115); *nyomúllyon* (29), *tsudálljad* (117), *Személyét* (120); *Serkenny-fel* (124), *annya* (23), *fénnye* (125); *láltya* (17), *nyújtya* (21), *magzattyokat* (122), *Attyának* (21). Az ipszilonista írásmódra való rátéréssel — mint maga is utal rá — az a célja, hogy a kiejtés szempontját, melyet már eddig is hangoztatott, még fokozottabban érvényesítse. Ezenkívül azonban még más jelentősége is van annak, hogy elveti az eddig alkalmazott jottista írásmódot. Az ipszilonista írásmód — mint ismeretes (vö. KNEZSA i. m. 19) — a katolikus helyesírásnak volt egyik jellemző sajátága. Amikor tehát költőnk a jottista írásmódot felcsereéli az ipszilonista írásmóddal, akkor eddigi tiszta protestáns helyesírásába katolikus helyesírási elemeket vegyít, s így egy sajátos, protestáns (*tz, ts*) és katolikus (ipszilonista írásmód) elemekből alakult keverék helyesírást használ (vö. KNEZSA i. m. 20).

Említésre méltó az is, hogy e munkájában már következetesen alkalmazza írónk az *ő, ű = ős, űs* jelölést. Ellenben a *z, s = zs* jelöléssel egyszersmindenkorra szakít. (Az *sz* jele továbbra is az *sz'*!)

Nem érdektelen továbbá az sem, hogy Baróti az *-ít* képző írásmódját is megváltoztatja: már nem *-ít*, hanem *-itt* alakban írja: *közelített: a* (17), *hasított* (18), *hevített* (19), *említett* (122), *borítottva* (125), *tanításhoz* (125), *fordítottom* (125); de: *újított* (5), *szorítottán* (19), *fordítsd* (122).

Ezekhez a módosításokhoz képest kevésbé lényeges az, hogy e munkában kétjegyű mássalhangzón végződő szavaink *-val, -vel* ragos alakját valamennyi példánkban *ggy-vel, nny-el* írja (nem pedig *gyj, nyj-vel*): *tárggyal* (125), *arannyal* (19). S az sem nagyon jelentős, hogy itt az *egy* szó *gy-jét* olykor mássalhangzóval kezdődő szó előtt is megkettőzi: *eggy p* (19), *m* (129); de: *egy s* (7), *s* (21).

Időrendben soron következő munkája a „Kiseded szó-tár” 2. kiadása (Kassán, Ellinger János' betűivel. 1792.). Ennek helyesírása megfigyelésem szerint lényegében azonos a „Költeményes munkáji” helyesírásával. Legfeljebb azt lehet kiemelni, hogy itt a hosszú *ssz*-et olykor egyszerűsíti költőnk: *őfss-hang* (83, 286), *Vijsz-hang* (275); de: *Vijsza-élés, Vijszás* (275).

A „Paraszti majorság” két évvel később, 1794-ben megjelent 2. kiadása, amely megint Fűskúti Landerer Mihály kassai nyomdájából került ki, szintén ipszilonista írásmóddal van írva. Ez is bizonyítja, hogy Baróti maga hagyott fel a korábban alkalmazott jottista írásmóddal; hogy tehát a „Költeményes munkáji”-ban látható ipszilonista írásmódot nem az Ellinger-nyomdának kell a rovására írniuk.

Megjegyzendő: a „Paraszti majorság²”-ban már következetesen egyszerűsíti írónk a hosszú *ssz*-et: *viafzal* (56), *vijsza* (57), *Affzony* (87), *mejsze* (115), *el-afszott* (115), *vefszójével* (131).

7. 1800-ban jelent meg Barótinak az „Orthographia- és Grammatica-béli észre-vételek” (Komáromban, Weinmüller Bálint' Betűivel.) című munkája. Ebben — mint a mű címe is jelzi — nem minden fontosabb problémát felölelő helyesírási szabályzatot, nem is rendszeres nyelvtant ad az olvasó kezébe. Csupán a címben jelzett tárgyra vonatkozó észrevételeit, megjegyzéseit közli. Ezzel az a célja, hogy kortársait, író társait vetélkedésre serkentse, s így a helyes írás-, illetőleg beszéd mód kialakulását elősegítse (vö. Az olvasóhoz A3). Véleménye szerint ugyanis „Ideje... volna már egygyfzer köz tanátstsal meg-állítani [!], minémü kézületü, 's Orthográphiá-val íratandó légyen az az egygy Grammatika, mellyet az Országban lévő minden Magyar Oskolákba bé-kellene hozni, hogy a' nyelvre legjobban, 's egygyenlőkép p e n n tanítallék az Ifjúság” (Az olvasóhoz A3). Tehát — mint több más kortársában, így például Kazinczyban — költőnkben is megvan az egységes nyelvhasználat igénye. S világosan látja azt is, hogy a helyes, egységes nyelvhasználat kialakításának fontos eszköze az egységes helyesírás is.

Első „észrevételé”-ben azt hangoztatja, hogy az „idegen” *c, q, x* betűket csak az idegen tulajdonnevekben szükséges használni; magyar szókban — minthogy a „magyar” *tz, kv, ks* betűk jól helyettesítik őket — nincs rájuk szükség (7–8). — A továbbiakban egy javaslattal áll elő. Nevezetesen: minthogy az „e-nek leg alább négy, a' voná'os ó-nak, és ő-nek pedig kétféle hangjokat¹ nyilván tapasztaltalyuk a' Magyarbann”, azt ajánlja, hogy jelö-

¹ Érdekes feladat lenne e hangok értékét pontosabban is meghatározni, ez azonban külön tanulmányt igényelne.

lésükre vezessék be az *e, ë, è, é; ó, ò, ô, õ* betők használatát (8—13). Mert mint írja: „Ha tökélettelégre akarjuk vinni az *Orthographiá*-t, 's igazán vezetni a' nyelvünk' tanulókat; nem tsak felibenn, harmadábann, hanem egélfz'zenn ki kellene íráfunkt' módgyával-is fejeznünk az hang-változófokat, leg-főképp' mikor a' 'fzók' értelmébenn kéttség támadhatna” (11). És: „A' mí Íróink gondolóra nem vették az ilyeneket [mint a szóban forgó hangok külön-külön jelölése], mintha tsak azon tsekélyfégek vólnának, pedig nem azok: mert az írásnak jó módgya vezérli az Olvasót (kivált ha az még nem igen jártas a' nyelvben) a' jó ki-ejtésre [...] Tsak az *ufusra*, *fzokásra* (mellyet meg kellene jobbítani fok helyekenn) igazítottani ötet, nem derék mester ég” (12). Ezek a megjegyzései megerősítenek abban a fentebbi megállapításunkban is, hogy Baróti a helyes kiejtés kialakításában fontos szerepet juttat a helyesírásnak. — Következő észrevételében a hosszú *i, ó, ô, ú, ű*-nek rövid megfelelővel való írását kifogásolja, arra hivatkozva, hogy akik így tesznek, azok „az igaz ki-ejtéffel ellenkező íráfok' módgyával fokaknak okot nyújtanak az el-tévelyedésre, vagy leg alább a' kéttségeskedésre” (13). — Következő helyesírási tárgyú megjegyzésében azt a kérdést fogja vizsgálat alá, hogy vajon az *-it* képző négyféle (*-itt, -itt, -ít, -it*) írásmódja közül melyik a leg-helyesebb (20—1). Az *-it* alakot teljesen elveti „mert a' bé-vett jobb ki-ejtéffel mindenben ellenkezik” (21). A többi háromról megállapítja, hogy „kiüti a' *Prosodiá*tól meg-kívántt hofzfú mértéket”. Mégis rangsorolja őket: „A' leg elfő (mivel az igen gyakrann elé-forduló, és azért fokaknál unalmas hofzfú *i*-t ki-kerüli a' mértéknek férelme nélkül) jobb a' más kettőnél: a' második az harmadiknál (mivel ebenn az egygyes *t* nagyonn lágy hanggal jár)” (21). — A továbbiakban arról ír, hogy a *barátság, követség*-féle szókban a kiejtésre való tekintettel meg kell kettőzni a *t*-t, tehát *tts*-et kell írni (21—2). — Majd a szóvégi *n* (gyakorlatban az *-n* határozórag és a *-ban, -ben* rag *n*-je) megkettőzését követeli (24—9). Szerinte ugyanis ez az *n* „mindenkor egygyképpenn, az az mindenkor keményenn hangzik; es [!] azért meg-is kívánnya a *z i g a z k i - e j t é s f z e r é n t*, hogy... mindenkor két zeresenn ki-íráttassék” (24—5). (Megjegyzendő, hogy a 27. lapon „a' közönséges jó ki-ejtés”-re hivatkozik. Ám aligha hihetjük, hogy a szóvégi *n* megkettőzése csakugyan általános volt. Különösen abban van okunk kételkedni — Kazinczy idevágó nyilatkozata: Lev. XXI, 240 alapján is —, hogy a *-ban, -ben* rag *n*-jét is „közönségesen” megkettőzték.) Véleménye támogatására a Bécsi Magyar Hirmondó írói, Ráth Mátyás, Szenczi Molnár Albert, Károlyi Gáspár, Pázmány Péter stb. példájára hivatkozik (25—6). Úgy véli, hogy mások is csak „az únalom miatt” mulasztották el a kettőzést, „nem akarták ám elnyomni a' természetes kemény hangot” (27—8). Ő maga is csak akkor szokta megkettőzni az *n*-et, amikor a következő szó magánhangzóval kezdődik, „hogy mivel itt inkább ki-adgya magát, mintsem má'utt, a' kemény hang, azt írással-is” kijelentse (28—9). Tanácsosnak, sőt szükségesnek tartaná, hogy a nyomtatásban kettős *n*-nek megfelelő *n*-et használjanak (29). — Mint ismeretes, sokat vitáztak a kortársak az *oly, ily, mely* írásmódjáról is. Baróti erre a kérdésre is kitér, s „mivel az *Ejtegeté*'ekbenn kettőt kívánnak”, a hosszú *lly*-lyel való írásmód mellett foglal állást (30). Ő tehát azt is fontosnak tartja, hogy egyazon ragozási sorban ne legyen kétféle írásmód. Ugyanezen az alapon követeli — itt újra! — az *egy* 'unus' szó kettőzött *gy*-vel való írását is (31—2). — Az alanyesetben *s*-re (nem *ss*-re!) végződő melléknevek *s*-ének megkettőzését a többeshen és a határozói alakban a „bé-vett k ö z ö n f é g e -

s e b b [!], 's jobb ízokás" nevében elítéli (32—3). — A *mondasz*, *tanítasz*-féle igealakokat „az igaz ki-ejtés" követése érdekében hosszú *sz-szel* írandónak minősíti (33—4). — A többtagú szók utolsó szótagbéli *ú-ját*, *ű-jét* a tájanként ingadozó kiejtésre hivatkozva mind hosszsan, mind röviden írva megengedhetőnek tartja (35—6); ő maga többnyire Magyarországon élt, ezért az itteni „közönlégesebb ki-ejtést" követi. Az egytagú szavak *ú-ja*, *ű-je* szerinte „minden jó Magyaránál hofzfzann" hangzik (36). — Kitér a jottista-ipszilonista kérdésre, valamint a sziszegő végűek birtokos személyragos alakjának írásmódjára is (53—7). Megállapítja, hogy háromféle írásmód van szokásban. I. *haggyga*, . . . *tolylya* . . . *hánynya* . . . *áttsa* . . . *paizfsza* stb. II. 1. *Ad-gya* . . . *gondol-lya*, . . . *akarát-tya*, *kin-nya* stb.; 2. *nag-gya*, *gerjes-sze*, . . . *osztál-lya* stb. III. *Ad-ja*, . . . *nagy-ja*, . . . *bán-ja*, . . . *tsont-ja* stb. Ezek közül az elsőt tartja a leghelyesebbnek, „mert mind a' kemény hangot igazán ki-üti; mind pedig a' gyökér ízót a' maga épségében mindenütt meg-tartya" (54). Véleménye szerint tehát az a helyes írásmód, amely a kiejtést is pontosan tükrözi, és a szókép állandóságára is ügyel. A II. csoportban a *naggya*, *gerjes-sze*, *osztállya*-féle írásmód ellen is azért emel kifogást, mert „a' természetes hangot", illetőleg „a' gyökér ízót" — az ő szavával élve — megzavarja (55). A jottista írásmódot viszont azért ítéli el, mert „idegen ajak szerént"-inek tartja (55). Ez a kifogása csak úgy érthető, ha fölteszük, hogy ő helyesírásunkat alapjeleit tekintve fonetikusnak (vö. DEME i. m. 31) hitte, illetőleg óhajtott. Erre vall különben a hibáztatásához fűzött megjegyzése is: „A *y* igen-is tsak tsupa lágyíttó a' magyarbann; ellenbenn a' *j* (Tsétsi Jánosnál-is) valóságos mással-hangzó; hogyan viselhet azért két kötelelséget?" (56). Kikövetkeztethető ugyanis belőle az, hogy véleménye szerint a betűk csak egyetlen hangértékben használhatók. — A továbbiakból kiderül, hogy nézete szerint az „*Orthographia*-béli fok szakadásoknak" az az oka, hogy régen némelyek restek voltak a kettős betűk kírására. Innen érthető: annak érdekében, hogy „rövid üdö alatt majd mindenbenn *egy-í*-szinü *Ortographiánk* lenne, és pedig tökéletes", a kettős kétjegyűek helyett felül vízszintes vonáskával vagy hiányjellel ellátott egyszerű kétjegyűek (*ty*, *ly*, *gy* vagy *ty'*, *ly'*, *gy'*) használatát javasolja (57—9). Ezzel követkeppen arra tesz kísérletet, hogy a mássalhangzók időtartamának a jelölésében a többjegyves elvet mellékjelek bevezetésével kiküszöbölje, és így a hosszú mássalhangzók jelölését a hosszú magánhangzók jelölésével összehangolja (vö. DEME i. m. 32—3). — Már az eddig vizsgált műveiben is láttuk, hogy Baróti a múlt idejű melléknévi igenevet mindenkor kettős *tt*-vel írja, tekintet nélkül arra, hogy a *t-t* magán- vagy mássalhangzó előzi-e meg. Ezt az írásmódot itt is javaslatba hozza (90). Ezzel kapcsolatban azt a gondolatot is felveti, hogy „nem kellene-é ilyen kétl'zerezést jelentő betűt-is, t', metfzetnünk?" (uo.). — Utolsó helyesírási természetű észrevétele az igekötős ige írásmódjával kapcsolatos. Az ige előtt álló igekötőt némelyek kötőjel nélkül egybeírják az igével. Mások ellenben — s ezeknek a szokása a „közönlégesebb" — ilyen esetekben is kötőjeles írásmódot használnak. Szerinte akkor sem volna szükséges kitenni a kötőjelet, amikor az igekötő követi az igét (tehát így is lehetne írni: *adtafel*); gyakorlati szempontból azonban mégsem ajánlja ilyen esetben a kötőjel nélküli egybeírást (90—1).

8. „Az *Orthographia*-béli észre-vételek" Baróti helyesírási nézeteit véglegesen kialakult formájukban tükrözik. A továbbiakban már nem törekszik újításra, annál inkább az itt javasolt jelölés-, illetőleg írásmódok minél következetesebb alkalmazására. Ez állításunk igazolására vizsgáljuk meg „A' magyar-

ság virági” (Komáromban, Özvegy Weinmüllerné betűivel. 1803.) helyesírását. Csak azokat a helyesírási sajtóságokat véve tekintetbe, amelyek itt újdonság számba mennek, illetőleg amelyek célunk eléréséhez hozzásegítenek, a következőket figyelhetjük meg: a kétféle *e*, *é*, *ó*, *ő* megkülönböztetésére használja az „Orthographia-béli észre-vételek”-ben javasolt betűket: *szébb* (15), *vette* (23), *szívéken* (146), *légyen* (148), *te* (425), *fejékre* (425); *végét* (1), *létét* (21), *részit* (21), *isméri* (21), *végzést* (27), *részét* (147), *kész* (147), *jél* (147), *tréfa* (436), *mérges* (436); *külső* (21), *ő* (25), *elő* (25), *erő* (35), *kő-fzálon* (35), *félelmétol* (150), *mero* (423), *lőni* (423). Itt érdemes néhány dolgot megjegyezni. Írónk — elvéhez híven (l. Orthographia-béli észre-vételek 12—3) — többnyire csak akkor tünteti fel az *é* zártságát, ha értelemmegkülönböztető szerepe van. (Így jelöli az *é*-t a *szívek*-típusú birtokos személyragos alakban, megkülönböztetésül a *szívek* többes számú alaktól; ellenben az *-n* (*-en*) helyhatározórag *é*-jét már nem tünteti fel: *szíveken*.) — Mint BENKŐ LORÁND kimutatja, Baróti korában a zárt *é*-t az erdélyi írók körében szokás volt *é*-vel jelölni. Írónk azonban nem alkalmazkodik e szokáshoz; e helyett — a „magyarországi” hagyományhoz híven — az *é*-vel való jelölést igyekszik népszerűsíteni (vö. MNy. LI, 165, 168). Ez azt mutatja, hogy korszakunkban a minél helyesebb írásmód kialakítására való törekvéssel kapcsolatosan — a vallási kötöttség háttérbe szorulásán kívül — a provinciális helyesírási szokások is kezdtek megtörni: már nem voltak olyan erősek, hogy föltétlenül kötötték volna az írókat; egyik-másik írónak már volt bátorsága egyéb szempontoknak (Baróti esetében feltehetőleg az egy jel = egy hang elvének) érvényesítése érdekében eltérni tőlük. — A zárt *é* jelölésének kívánalma — mint BENKŐ utal rá (i. h.) — több grammatikusknál felmerül; a kétféle *é* külön-külön hangszíne a feltüntetését viszont — legalábbis tudtommal — egyedül Baróti követeli meg korszakunkban (l. fentebb). Igaz, hogy például Szemere Pál is említi a „négyféle *e*-t”, sőt ezeket példáiban Barótihoz hasonló módon jelöli is: *Éva* [?], *Ér*, *Erő*, *könyér* (vö. a Ráday-könyvtárban őrzött kézírata: Szemere-tár V. pótkötet 152); műveiben azonban nem kísérli meg a különféle *e* hangok jelölését. Ellenben Döme Károly, Baróti egyik barátja 1802-ben megjelent Metastasis-fordításában¹ már teljes következetességgel alkalmazza nemcsak az *é*, hanem az *è* és *é* betűket is. Ez annál feltűnőbb, mivel tudjuk, hogy Döme Komáromban született, s életét is Komáromban és Pozsonyban töltötte. Alighanem arra gondolhatunk, hogy maga Baróti jelölte nála — a saját nyelvjárása alapján — az *é* kétféle hangszíneét. Ezt látszik valószínűsíteni az is, hogy a „Bonaparte Napoleon’ Megbukása . . . Szerzette Kuik Ignácz. Magyarázta Döme Károly” műben, mely Baróti halála után, 1826-ban jelent meg, már semmi nyoma az *é*-nek.

Tovább vizsgálva kérdésünket: A kettős *nn*-et — ha nem is következetesen — különleges típusú egyes *n*-nel jelöli költőnk: *számon* (24), *bőségesen* (24), *húron* (55), *után* (95), *feleslédben* (149), *kebelében* (209), *szemében* (385). — A kettős kétjegyűek jelölésére — bár távolról sem következetesen! — használja a javasolt mellékjeles egyes kétjegyűeket: *artz’al* (25); *Óts’e* (23); *egy’ik* (148), *hegy’el* (423); *veszély’el* (30), *hely’el* (159), *arany’on* (158), *törvény’el* (443); *af’zony* (45), *fogyasz’a* (159), *konty’al* (172); *paizs’al* (154); de: *olly* (30), *ilyen* (131); *szagollya* (337); *mennyei* (24), *vonny* (421); *afszony* (32); *válttya* (76), *állapottját* (337), *fittyet* (337). — Az idegen tulajdonnevekben használja az

¹ Erre TOMPA JÓZSEF volt szíves felhívni a figyelmemet.

úgynevezett idegen betűket: *Czeres* (24), *Xerxes* (161), *Bacchusnak* (358); de: *Bakkus* (358). — Feltűnő ellenben az, hogy az *-it* képzőt — noha az Orthographia-béli észrevételekben *-itt* alakban helyesli leginkább — továbbra is *-itt*-nek, illetőleg *-it*-nek írja: *bizonyíttásra* (21), *tellyesítti* (25), *fordítottani* (163), *gyógyíttani* (398); és: *bizonyíthatván* (21), *jegíthet* (22), *tanította* (152), *taníthatná* (421).

Persze nem minden nyomda vállalkozik rá, hogy Baróti kedvéért új formájú betűket öntsön. Ezért van az, hogy Baróti utolsó nyomtatásban megjelent művében, a „Virgilius Eneisse” (Béts, Doll Antal’ költséggével. 1810. Nyomtatott Haykul Antal’ betűjével) címűben már nem találkozunk az „Orthographia-béli észre-vételek”-ben javasolt újfajta jelölésmódokkal. Ezt írónk maga is jelzi: „A’ mi az írás’-módgyát illeti: egygy-általlyábann azt kívántam volna most-is követni, mellyet Orthographia-béli É-zre-vételeim ízerent, mindenre tekintve, leg-helyesebbnek gondoltam lenni. De mivel új betű-vágatást nem akart a’ Nyomtató magára vállalni, ’s jó barátim-is azt ítélték, hogy az olly sok és külömb-féle vonásotskákkkal jelelt magánhangzók (mellyeknek mindazáltal mások leg-alább a’ Lexiconokban és nyelvtanítottó könyvekben helyt adatni kívánnak) a’ nyomtatás kellemetességét, sok(szor) elő-fordulásokkal, meghomályosíttanák: nem vagyok ellene ha más ízínben fog-is a’ munka ki-jöni” (Az olvasóhoz IX. l.). Ez idézetből az is kiviláglik, hogy Baróti újításainak nem volt kedvező a fogadtatása; a kortársakat zavarta a túlságosan aprólékos hangjelölés. — Megjegyzendő: a hosszú *gyy* és *ssz* e műben nincs egyszerűsítve: *egygyenlő* (43), *el-haggygák* (104), *Válaszszátok* (43), *egészsz* (108), *meszszzebbre* (116).

9. Miután részleteiben már áttekintettük Baróti Szabó Dávid helyesírását, illetőleg helyesírási megjegyzéseit, foglaljuk össze az elmondottakat, és vonjuk le a fontosabb tanulságokat.

A) Baróti pályája egész folyamán javítgatja, csiszolgatja helyesírását. Így jól példázza azt, hogy az ő korában a helyesírás nem volt közömbös dolog; ellenkezőleg: megvolt az írókban a törekvés a minél tökéletesebb írásmód kialakítására, illetőleg használatára. — Baróti helyesírása megváltoztatását rendszerint elméletileg is igyekszik igazolni. Ennek ellenére: ő nem nyelvtudós; őt a helyesírás elvi kérdései mint író, mint költőt érdeklik: azért foglalkozik velük, mert — helyesen! — úgy látja, hogy az irodalmi alkotás értékét a minél helyesebb írásmód csak növelheti. Ilyen értelemben ő mintegy előfutára a későbbi idők nagy író-nyelvművelőinek, különösen Vörösmartynak, aki — mint tudjuk — egyebek közt első akadémiai helyesírási szabályzatunk megalkotásában is igen tevékenyen közreműködött.

B) Költőnknek még azok a művei sem teljesen azonos helyesírásúak, amelyek egyazon nyomdából kerültek ki. Ha ő maga nem jelezné az egyes művek bevezetésében, hogy ebben vagy abban a vonatkozásban módosította korábbi helyesírását, esetleg arra is gondolhatnánk, hogy a nyomda alkalmazott időről időre más-más írás-, illetőleg jelölésmódot. Így azonban aligha van okunk ezt feltenni. Sőt épp azt kell megállapítanunk, hogy a nyomdák — legalábbis kettő (a Landerer és a Weinmüller-féle) a jelentősebbek közül — a korábbi századok egységesítő törekvéseivel szakítva, ez időben már nem törekszenek arra, hogy nyomtatványaikban a saját helyesírásukat érvényesítsék; e helyett inkább azon fáradoznak, hogy az író helyesírásához minél pontosabban alkalmazkodjanak; ennek érdekében olykor még új formájú

betűk öntésére is vállalkoznak.¹ Ebből viszont az is következik, hogy ha helyesírástörténetünknek e korszakra eső szakaszát meg akarjuk rajzolni, nem annyira az egyes nyomdák, sokkal inkább az egyes írók helyesírására érdemes gondot fordítanunk.

C) Az egyes hangok, hangkapcsolatok jelölését áttekintve: Az *ó*, *ű*-t kezdettől fogva jelölendőnek tartja. Két művében mégis hiányzik — részben vagy egészben — az időtartam feltüntetése, ez azonban nem az *ó*, hanem a nyomda rovására írandó. A hosszú *ó*, *ű* jeleként legtöbb művében *o*, *u* betűt használ. De érdekes, egyik-másik 1800 utáni munkájában az *o* mellett *o*-vel is találkozunk; ez azonban nem következetlenség: a kétféle *o*-nek szerinte más-más a hangértéke. Ugyanígy: az *ó*, *ò* betűk segítségével kétféle *o*-t is megkülönböztet. Az *e* kétféle hangszíne korábbi műveiben jelöletlen; később — 1800 után — hangoztatja az *ë* jelöletlenségének helytelenségét, s megkísérli az *ë* = *ë* betű elterjesztését. 1800 utáni műveiben azzal is megpróbálkozik, hogy az *é* véleménye szerinti kétféle hangszínét külön-külön betűkkel (*é*, *è*) feltüntesse. — A *c*, *cs*-t mindvégig *tz*, *ts*-sel jelöli; korábbi műveiben még a latin nevek *c*-jét is *tz*-vel írja, később e téren engedményt tesz: már nem *Tzeres*-t, hanem *Czeres*-t ír. Az *sz* jeleként mindvégig az *sz*-t használja; kivételnek legfeljebb az idegen nevek *sz* hangja tekinthető, ezeket többnyire az idegen nyelvek jelölismódjához híven, *s* betűvel jelöli. A *zs*-t először 'z, 's, *s* betűvel (vegyesen!) írja, de hamarosan feltűnik nála a *zs* (*zf*) betű is; ezután egyideig ingadozó a *zs* jelölése, végül azonban a *zs* (*zf*) = *zs* jelölismód jut uralomra. Itt említendő meg az, hogy a kettős *nm* megfelelőjeként új formájú *n* betűt hoz forgalomba. — A kettős kétjegyűek közül a *ggy*, *ssz* jelölése művenként ingadozó (*ggyy*, *szsz*; *ggy*, *ffz*); a többi esetben — legalábbis 1800-ig — következetesen csak az első jegyet találjuk kettőzve (*lly*, *nyy* stb.). 1800 után egy sajátos újítással találkozunk nála: a kétjegyű betűvel jelölt mássalhangzók hosszú párját — hacsak átmenetileg s nem következetesen is — nem kettőzéssel, hanem mellékjeles egyszerű kétjegyűvel írja. — A *d*, *gy*, *t* + *s*, *sz* hangkapcsolatokat pályája egész folyamán elemeik szerint írja (*ds*, *gysz*, *tsz* stb.). — A *j*-s hangkapcsolatok jelölésében első műveiben szintén szóelemző (jottista) írásmódot alkalmaz, tehát *dj*, *lj*, *nj*, *tj* stb.-t ír; 1789-ben azonban áttér a fonetikus (ipszilonista) írásmódra, s ettől kezdve következetesen *dgy*, *lly*, *nyy*, *tty* jelentkezik írásaiban. — Baróti írásmódja — éppen véglegesen kialakult formájában! — több vonatkozásban (így a *c*, *cs*, valamint a *j*-s hangkapcsolatok jelölésében) nem segítette elő mai helyesírásunk kialakulását. Mégis érdemes számba vennünk helyesírását: minthogy ő író, költő volt, számos helyesírási ötlete rögtön irodalmi szokássá, hatóerővé is vált.

D) Pályája első felében íronk — mint láttuk — a *c*, *cs* jeleként *tz*, *ts*-t használ, a *j*-s hangkapcsolatokat pedig elemeik szerint írja. Helyesírás dolgában tehát — bár katolikus — a XVIII. század végi protestáns helyesírás hagyományait követi. A protestáns helyesírásból származó *tz*, *ts*-t mindvégig megtartja, a szóelemző elven alapuló jottista írásmódot ellenben később elveti, helyette a katolikus helyesírásból átvett ipszilonista írásmódot alkalmazza.

¹ Nagyon helyes megállapítás! A XVIII. század második felében — teljes ellentétben az egy-két évszázaddal korábbi időkkel — a nyomdász már egyáltalán nem nyelvés helyesírásalakító tényező, hanem csupán tipográfiai szakember. Legtöbbjük német anyanyelvű, s magyarul csak rosszul vagy egyáltalán nem tud; de még a kevés számú született magyar nyomdász is — a nyomdafelszerelés lehetőségei szerint — pontosan úgy szed, ahogy az író előírja, illetőleg ahogy a kézirat megszabja. — B. L.

Ilyenformán egy sem nem protestáns, sem nem katolikus keverék helyesírásra tér át.

Az ipsiszonista írásmódra való áttérése azzal kapcsolatos, hogy mind jobban megerősödik benne az a nézet, hogy az írásmódnak a kiejtéshez kell alkalmazkodnia. Az ejtésmódnak minél pontosabb feltüntetésére való törekvése még egyebekben is megnyilvánul. Így abban, hogy a *t + s* hangkapcsolatot a *ts* betűvel jelölt *cs* hangtól megkülönböztetendő *tts*-sel jelöli; hogy az *n* határozóragot, valamint a *-ban*, *-ben* rag *n*-jét magánhangzó, valamint *h* előtt megkettőzi; hogy az *e*, *ó*, *ö* hangok különféle változatait jelölni kívánja; stb. (Megjegyzendő: arra is van példa, hogy a fonetikus írásmódot részleges szóelemző írásmódra cseréli; így a *kerttel* típusú *-val*, *-vel* ragos szók esetében.) A kiejtésnek pontos feltüntetésére való törekvése alighanem összefügg azzal, hogy ő az időmértékes verselés híve volt. Ha ez így van, akkor önként kínálkozik az is, hogy korszakunkban a helyesírást alakító, befolyásoló tényezők sorában a költők verstani nézeteit is számba vegyük.

E) Nemzeti köznyelv hiányában a kiejtéshez való alkalmazkodásra való törekvés nem egy vonatkozásban a helyesírás tarkaságának (valamint a tájanként változó kiejtésnek) fenntartását szolgálja: ki-ki a maga nyelvjárása ejtését rögzíti írásaiban. Ilyenformán a fonetikus elv minél következetesebb alkalmazása korszakunkban is nem segíti, ellenkezőleg: gátolja az egységes írásmód (és hozzátehetjük: ejtésmód) kialakulását. Mégsem állíthatjuk azt, hogy Baróti nem kívánja előmozdítani helyesírásunk egységesülését. Amikor ő egyik vagy másik szónak, végződésnek ilyen vagy olyan írásmódja mellett állást foglal, akkor egyetlen vidék (Erdély, Székelyföld) mintaszerűnek tartott ejtésmódjára vagy a „bé-vett közönségesebb jobb ejtés”-re alapozza véleményét. (Persze, hogy „közönségesebb jobb ejtés”-en pontosan mit ért, nehéz eldönteni; lehet, hogy Kazinczy felfogásához hasonlóan a művelteknek többekévéb már egységesnek tartott ejtésére gondol; de az is elképzelhető, hogy csak divatos szólamot emleget.) Ha ehhez hozzávesszük azt a nézetét, amely szerint a helyesírásnak feladata, hogy a kiejtés terén a helytelen szokást megjobbítsa, továbbá azt a kívánságát, hogy mielőbb „e g y - l z i n ü Orthographiánk lenne és pedig tökéletes”, feltehetjük: amikor ő a kiejtés elvét érvényesíti helyesírásában, akkor nem a vidékenként változó ejtésmód tartósítására törekszik, ellenkezőleg: az egységes helyesírás (sőt kiejtés!) kialakításának célja vezeti.

Mindebből az is világos, hogy korszakunkban a helyesírás kérdései igen szorosan összefonódnak a nyelvjárások harcának, az egységes irodalmi nyelv kialakulásának kérdéseivel. Aki tehát az irodalmi nyelv hangállományának egységesülését vizsgálja ez időkben, annak szükségszerűen figyelmet kell szentelnie a helyesírás kérdéseinek is; és viszont: a helyesírás történetét vizsgáló kutató sem mulaszthatja el, hogy a nyelvjárások, valamint az egységesülés útján levő irodalmi nyelv hangállományának problémáival ne foglalkozzék.

F) Baróti helyesírási fejlődésének vizsgálata során természetesen távolról sem derülhetett fény valamennyi XVIII. század végi és XIX. század eleji helyesírási problémára. Sőt még arra sem nyílt elég terünk, hogy Baróti Szabó helyesírásának előzményeire, illetőleg esetleges hatására rámutassunk. De helyesírási nézeteinek és gyakorlatának puszta regisztrálása sincs tanulság nélkül; kitűnik belőle: annak érdekében, hogy helyesírástörténetünknek korszakunkra eső szakasza a valóságnak megfelelően, a maga teljes bonyolultságában élénk táruljon, igen sok aprómunkát el kell végeznünk, igen sok részletkérdést meg kell vizsgálnunk.

RUZSICZKY ÉVA

A mar ige családja

Az eddigi kutatások alapján a *mar* ige tartozékainak körébe soroljuk a következő szavakat: *marakodik*, *marakodás*; R. *marcong*, R. *marcongat*, R. *marcongás*, *marcangol*; R. *mardalódik*; *mardos*, R. *mardoskodik*, *mardoz*; *morzsa*, *morzsal*; — ezeken kívül egy csomó igekötős alakulatot, az igék műveltető, visszaható, szenvedő és ható alakjait, igeneveit s mindezek esetleges további származékait.

Ebben a cikkben megpróbálom a *mar* ige családjába kapcsolni egy-két olyan szavunkat, amelynek eredetét ez ideig nem sikerült kielégítően magyarázni. Ezeken kívül néhány más szót is bevonok vizsgálódásom körébe. Vannak ezek között olyanok, amelyeknek származására nézve nem foglalok határozottan állást, de úgy gondolom, hogy az eddigi magyarázatok mellett vagy más magyarázat hiányában érdemes számba venni a *mar*-hoz való hozzákapcsolás lehetőségét. Foglalkozom olyan szavakkal is, amelyek etimológiailag a *mar*-tól függetlenek, de jelentésük fejlődését befolyásolhatták hozzájuk hasonló hangalakú és jelentésű, a *mar* családjába vonható szavak.

I.

Legelőször magának a *mar* szónak a jelentéséről kell az eddigieknél teljesebb képet adnunk.

1. A szó jelentései magyar értelmezést adó szótárainkban a következők: CzF.: 1. „Mondjuk tulajd. fogas állatokról, midőn vad indulatból, bele harapnak valamibe, s azt tépik, szakgatják, csipkedik. Különösen marnak a fenevadak, kutya-fajú állatok, mérges kígyók stb.” 2. Átvitt értelemben: ’rágalmaz, szid, szóval üz, kerget, üldöz’. 3. Átvitt értelemben: ’nagy erőszakkal, kinnal tesz valamit’. — A BALLAGI-féle szótár beszél az állatok foggal történő marása mellett csipős nedvek marásáról, a rágalmazásról és a *mar*-nak a lelki gyötrellemmel kapcsolatos átvitt értelmű alkalmazásáról. — BALASSA szótára az említettekhez képest nem tartalmaz újabb jelentés-mozzanatot. — A MTsz. csak egy igekötős tartozék miatt veszi fel a szót: *jé-mar* ’feldörzsöl, feltör’ (csizma a lábat). A SzamSz.-ban az értelmezés: 1. ’harapdos’, 2. ’csipő, maró fájást okoz’, az OrmSz.-ban: 1. ’harap, harapdál, fogaival beletép’, 2. ’durva magaviselettel és szavakkal bántalmaz’. — A szó különböző igekötővel ellátott alakjainak értelmezései szintén az említett jelentéseknek felelnek meg.

A NySz.-ban az igének régi szótáraink alapján felvett latin értelmezései: *mar* ’mordeo’; *lë-mar* ’demordeo’; *mëg-mar* 1. ’mordeo, commordeo, admordeo’, 2. ’devoro’; *vissza-mar* ’remordeo’. A latin *mordeo* igének a jelentése elsősorban ’harap’; ezenkívül találkozunk a szónak különféle átvitt értelemben való alkalmazásával, s a ’rág, eszik’ jelentéssel is. FINÁLY szótára az átvitt értelem között első helyen ezt közli: ’valamit megfog, megmarkol, megcsíp’. Ezt azért említem meg, mert a *mar*-nak a NySz.-beli kezelése jó példa arra, hogy az idegen nyelvű értelmezésnek mennyire hátránya lehet az idegen szó többértelműsége. Ami az idegen nyelvben később kifejlődött jelentés, az nem feltétlenül az a magyar szó esetében. A jelentésárnyalatok közti kapcsolatok nem feltétlenül egyformán magyarázandók, még akkor sem, ha a két nyelv megfelelő szavának teljesen azonos jelentésárnyalatai mutatkoznak. A jelen esetben például helyesebbnek találnók, ha a kézzel történő marás adata el

volna különítve a fogakkal történőnek az adataitól, annak ellenére is, hogy a *mordeo* jelentésárnyalatai között találunk 'megmarkol, megesíp'-féléit.

2. Hogy szótáraink a *mar* szó jelentését nagyon is egyoldalúan jellemzik, és hogy az eredeti jelentéstartalom nem éppen a 'harap' lehetett, azt bizonyíthatják a vele egyeztetett finnugorságbeli és szamojéd szavak jelentései, a szó régi és mai magyar nyelvi adatai, származékainak értelme, úgyszintén a szócsalád tagjainak rokon jelentésű szavakból alakult szókapcsolatokban, összetételekben való szereplése. Ezeket vesszük sorra.

A) A magyar *mar*-ról és rokon nyelvi megfelelőiről a NyH.⁷ a következőket közli (151): „*Mar* (*mor*- R.; vö. *morzsól*) ~ osztj. *mòrt*- 'tör'; *mürəm*-ua. (mom.) || f. *muru* 'apró darabka, morzsa'; *murene*- 'töredezik, morzsalézik'; *murta*- 'tör'. [Vö. szam. *more'obo*, *mornam* 'széttör'; *maru'am*, *moro* 'széttörök'].” Találunk lapp megfelelőt is: *moarrat*: 'aprit' (SzófSz.). Nem tartjuk valószínűnek, hogy a 'harap, f o g g a l szaggat, tépked' jelentés, amely a magyaron kívül egyik nyelvben sem mutatható ki, lett volna az eredeti. Sokkal inkább gondolhatjuk, hogy az általánosabb 'darabokra tép, szaggat' volt az alap, és hogy a szónak különböző állati és emberi cselekvések részleteivel kapcsolatos alkalmazása adott lehetőséget a különféle árnyalatok kialakulására, — így: 'valamit szájjal, foggal, csőrrel szaggat tépáz', 'valamit végtaggal, kézzel, körömmel szaggat, tépáz', 'valamit vadul megragadva szaggat', 'valamibe vadul belekap', 'valamit apróra tördel' stb. A szót leggyakrabban állatok és a műveltség alacsonyabb fokán álló emberek cselekvéseivel, például zsákmányszerzésével kapcsolatban alkalmazhatták. Könnyen megérthetjük, hogy a művelődés magasabb fokán, megfelelő eszközökkel folytatott, fejlettebb termelés mellett az emberi tevékenységek jelölésének körében a *mar* használata kissé háttérbe szorulhatott. Minthogy pedig az állatok legtöbbjénél a zsákmány feldarabolásában, szétszaggatásában legfőképpen a fogaknak jut szerep, természetesnek találjuk, hogy a szót ilyen darabolás jelölésére alkalmazták gyakrabban, tehát az eredeti általánosabb jelentésből kialakult egyes árnyalatoknak az előfordulási aránya megváltozott. Másképpen kifejezve: a 'harap' irányába való fejlődéssel jelentésszűkülési folyamat indult meg. Az agyarnak, madaraknál a csőrnek a használata szintén a 'szájjal mar' jelentés malmára hajtotta a vizet. A végtagoknak, karmoknak a közreműködése miatt azonban még az állati marás sem azonosítható minden esetben a harapással, szájjal történő marással. Az eredeti jelentés többi árnyalatának is maradt nyoma, illetőleg van folytatása, különösen az emberi tevékenységek jelölésére később is alkalmas, a mohó zsákmányszerzés fogalomkörén kívül is megélő származékokban.

B) Nézzünk egy-két olyan régi adatot, amelyben a *mar*-nak nem 'harap, fogakkal szaggat' jelentése mutatkozik.

A 'zsákmányul ragad'-féle jelentés van meg a következő adatban: JordK. XIV/b: „es kýt fenee vad *megh marth*, *megh* nem ýlentettem. teened: *Nec captum a bestia ostendi tibi*” (I. Mózes 31: 39.).

A csőrrel való marás érdekes adata: DöbrK. 254: „es madarak vket. keferőfeges *maraf/al* be ínelik: et devorabunt eos aves *morsu amarissimo*” (V. Mózes 32: 24.).¹ — Hogy a csőrrel és karmokkal

¹ A *devo* többször is van *megmar*-ral fordítva. JókK. 74/b: „es *meg maral* De es embereket: et *devoras* homines”. BécsiK. 74: „es az alazato'oc vigadanac es *mé'mazac* adilőfegéfcékét: et humiles exaltati sunt, et *devoraverunt* inelytos” (Eszter 11: 11.; az adat idézve a NySz. *még-mar* 2. alatt). A RMNy. (I/b 269) a BécsiK.-nek több *meg-mar*,

viaskodó ragadozó madárral kapcsolatban gyakran alkalmazhatták a *mar* szót, azt mutatja a Szalonta vidéki népnyelvben a *maró*, egy ragadozó madár-fajtának a neve, amelyet Arany János is alkalmaz „Az egri leány”-ban: „[Ki látott] . . . Galambot *marókkal* vinni, verekedni”. (A szó körüli vita: LEHR ALBERT: MNy. XIII, 177–8; SZENDREY ZSIGMOND: i. h. 245; TRENCSÉNY KÁROLY: i. h. 245–6.)

A kézzel történő marás adata a régiségből: MünchK. 60. levél: „zággatnacuala o taneituani gabona főket es meg ézéc vala o kézeckel *m̄gmaruā*: vellebant discipuli ejus spicas, et manducabant *confricantes* manibus” (Lukács 6: 1.). A NySz. a *m̄g-mar* 1. alá sorolja be az adatot. Későbbi fordítások megfelelő részletei: JordK. ÚjSzöv. 31: „h̄w tanoytvany zagattyak vala az bwza feyet, es kezek kezeth *megh tyztoyttwan* eznek vala” | Heltai: „A gabona feieket *meg törslöwén* kezeckel” (NySz. *m̄g-törslö* alatt) | Molnár Albert: „És az ő tanítványi fzaggatják vala a' gabona fejekeit, és é'znek vala: azokat kezek között *törwén*”. — PAIS DEZSŐ felhívta a figyelmemet a latin megfelelőnek korai szótárainkban jelentkező fordításaira. Tanulságos adatokat találhatunk: C.: „*confrico* — *összue t'rsiclm̄, meg vakarom*” | MA.³: „*Frico* . . . *Vakarom. T'rsiclm̄*” | PP.: „*Confrico: Ö, zve-tör, ölöm, Mor'ádom*” (a későbbi kiadások hasonlóan).

C) A *mar* szónak a mai köznyelvben meglévő 'karmol', 'vakar', 'kapar', 'dörzsöl' jelentéseit a szótárak nem tartják számon. Kissé csodálkozhatunk ezen, hiszen a mindennapi életben leggyakrabban ezekkel találkozunk. Különösen pattanások, szűnyogcsipések vakarásával, elkaparásával kapcsolatban lehet hallani a *mar* szót, gyakrabban *el-* vagy *ki-* igekötővel, ritkábban igekötő nélkül is. Példák: *Ne mard magad! Már megint elmarta a szűnyogcsipést. Úgy kimarta, hogy egészen elmérgeződött. Az összemar a. m. 'összekarmol'; az össze-vissza mar a. m. 'össze-vissza karmol'*. Több emberrel próbát tettem, s úgy látom, az ilyenféle kifejezéseket mindenki természetesnek találja. Ha rokonértelmű szavakat soroltatunk fel, a *vakar*, *kapar*, *karmol* feltétlenül szerepel a feleletben. Hogy az ember kézzel is *belemarhat* valamibe, azt az OrmSz. *marcog* szavának köznyelvi értelmezéséből is láthatjuk: „sűrűn, többször *belemar* kézzel, foggal mardos”. (Nem tudom, a kiadásban jó helyen van-e a második vessző; talán inkább a „kézzel” elé kellett volna kerülnie.)

D) A *mar -s > -zs + -l* képzős gyakorító származéka, a *morzsol* szó ma is, de régi adatai szerint is elsősorban kézzel végzett cselekvésre vonatkozik. Kukoricát, porhanyós tésztaanyagot és ehhez hasonlókat morzsolunk ujjainkkal. Ritkábban fordul elő, hogy ennivalót lassan, esetleg kelletlenül rágcsáló emberről azt mondjuk, hogy *elmorzsolja*, *elmorzsolgatja* például a száraz kenyeret vagy süteményt. — A CzF. szerint a *morzsa* dörzsölés, törés, metszés által keletkezik. BALLAGI szótárában a *morzsol* első jelentése ez: 'szilárd vagy félkemény testet kezei, ujjai között apró darabokká dörzsöl'.

mar: devoro, voro, mordeo adatát tartja számon az elavult, illetőleg „nem közönségesen értett” (260) kifejezések közt. A *megmar: devoro* megfelelőnek egy másik adata: JordK. XVII/b: „es azt mongvok hogy kegyethlen vagy *martha* *megh* hwet: *dicemusque, fera pessima devoravit eum*” (I. Mózes 37: 20.). Érdekesek a tűz általi marás adatai (JókK. 76/a: *marni, megmaró*; BécsiK. *megmar* pl. 216–7 többször, 222, 226; *megmaratitak* pl. 279, 282, 307). Ezek a 'harap, eszik, elnyel' árnyalat alapján érthetők, s természetesen beleillenek a *lángok nyalják, nyaldossák, a tűz elnyeli, megemészti* kifejezések sorába.

A mai *marcangol*, *R. marcong*, *R. marcongat*, *N. marcog* igék szintén a *mar* gyakorító képzős származékai. A képzőegyüttesek első eleme, a *c* valószínűleg az *-sz* gyakorító képzőnek az *r* után affrikálódott változata (vö. HORGER: MNy. XXII, 22 és 345), de az is lehet, hogy az *sz* előtt még egy *-t* képző volt. — A *marcangolás* sem feltétlenül vagy kizárólag fogakkal történik, hanem csőrrel és körömmel (azaz embernél kézzel) is. E szavakkal többször a *megkap*, *belekap* kifejezés mellett találkozunk, amely szintén nem csupán szájjal, fogakkal végzett cselekvésre vonatkozik, hanem kézzel végzettre is, sőt emberrel kapcsolatban elsősorban erre. Adatok a NySz.-ból: Pös: Igazs. I, 720: „A helvetica confessioban ölti k ö r m é t, s azt *marczongja*” | Mon: Apol. 316: „Nem talaltatot chac ég eretnekis, ki bele nem kapot volna az irasban, es valami reszeből *meg* nem *marczongotta volna*” | Fal: NE. 101: „Böcsületibe k a p, ezt agyarolja, *marczongatja*” | Fal: BE. 601: „A félnék a dögöt *marczongatja*, kiben éltében nem mert k a p n i”. — A MTsz.-ban *marcangol*: 1. 'jobbra-balra húzkod, tép' és 2. 'fogdos', tehát a kéz mozgásával folyó cselekvésre utal mindkét árnyalat. A régiesnek jelzett *marcog* értelmezése az OrmSz.-ban, mint az imént is idéztem: „sűrűn, többször bele-mar kézzel, foggal mardos”.

E) Amint tudjuk, a mellérendelő összetételként kezelhető: önállóan is értelmes tagokból alakult ikerszavak elemei egymással rokon jelentésűek szoktak lenni. Jelentéstani szempontból tanulságos lesz tehát, ha a *mar*-nak és tartozékainak ikerszavakban, összetételekben jelentkező adatait megvizsgáljuk.

PAIS DEZSŐ a szóikerítést tárgyaló egyetemi előadásában (A szóalkotás a magyar nyelvben. 1947—1948. II. félév) említette az északkeleti nyelvjárásokból kimutatható *töre-mora* ~ *töre-mura* ~ *tere-mura* alakulatot (MTsz. II, 790), melynek jelentése 'törmelék (gallytörmelék, szénamorzsalék)'. Történeti szempontból PAIS szerint a rokonértelmű tagokból keletkezett mellérendelő összetételek, illetőleg részben a forradásos ikerítések közé osztható be: előtagja a *tör* ige *-e* képzős igeneve, utótagja a *morzsol* ~ *marzsol* ige *mor-* ~ *mur-* alapszavának igeneve *-a* igenévképzővel, amely például a *morzsol* ige *morzs-* elemének *morzsa* ~ *murzsa* származékában is jelentkezik. — A NySz.-ban van *terzse-morzsa* is. Az előző *morzsa* szóval azonos értelműnek jelezve egy adatot közöl rá a szótár: „Az erekyék pedig, ugy-mint holt-tetemek, számártsontok, akasztott ember kaponyák, a mellyeket bolond buzgoságból szentek maradék-tetemi és terse-morsái gyanánt tsokolgatnak és a kikhez bűn-botsá-natért békélnek, mivel jobbak a matskáknál? (GKat: Válts. I. 1120)”. Tehát 'apróság', 'örökül maradt töredék', 'jelentéktelen maradék'-féle az alakulat értelme.

A régiségben és a népnyelvben megvan a *tör* és *mar* alapszavakból alakult összetétel is. A NySz.-ból idézem: „*tör-mar*. Gonozul tanačkozuan őrdögftül, ganakodic vala e scent Anna azzonhoz, es ebbe *tēri maria vala magat*, [töpreng vala], hog illen nag azzon ket feryeköt keresöt (TelC. 61)”. INOTAY ILONA „A Teleki kódex Szent Anna legendájának nyelvi feldolgozása” című munkájában a magyar szójegyzékben az adatot csak tagok szerint tartja számon, *tör-mar* szókapcsolatot nem vesz fel. P. HORVÁTH ÁDÁM egy jegyzetében a „kettőztetéssel való nagyítás” példái között említi a *tōri-marja* kifejezést (Ötödfélszáz énekek, 1953-i kiadás 812). A CzF. szótár a *tör* alatti szólások közt idézi: *Tōri marja magát*. Nem derül ki, hogy mit jelent: 'nagyon törekszik valamire' vagy 'töpreng valamin'. A *maró* alatt említi a szótár a *mar* szónak

a lelki fájdalommal kapcsolatos alkalmazását. Többek közt ezt írja: „Ily értelemmel bir ezen mondatban is: *Töri, marja* (zúzza) *magát*”. Viszont BALLAGINÁL a *törni-marja magát* a. m. 'nagy erővel törekedni valamin'. BALASSA idézi, de nem értelmezi a kifejezést: Az OrmSz.-ban ezt találjuk: „*Mari magát* (= felesleges gonddal, erőn fölüli munkával kínozza magát). *Mit töröd, marod magadat. Mőgéri?*” A *tör-mar* mai népnyelvi alkalmazása számomra Móricz Zsigmond írásaiból ismerős. Például ezt olvashatjuk: „Hej, *törte-marta* Pesta koma a fejét . . .” (Elbeszélések I, 114): „. . . törte a fejét . . .” (tréfásan túlozva). Ugyancsak nála ez van: „*Törte-marta* a kezét” (i. m. 146): 'idegesen, kétségbeesve, keserű tehetetlenségében tördelte a kezét'. A *törte-marta* a kezét a lelki-állapot testi kísérő jelenségének konkrét leírása. Arra gondolhatunk, hogy a TelK.-ben felbukkanó *töri-marja magát* fordulat sem egyenesen az összedettséget kívánó gondolkodás kifejezésére jött létre. Eredetileg a leggyötrőbb lelki kínokkal járó testi mozgásokat (fetrengés, földhöz, falhoz vagdalkozás, a mell, váll tépése, karmolása, marcangolása) jelölte, később pusztán magát a lelki gyötrődést, a kínzó töprengéssel, önemésztéssel, önmarcangolással járó gondolkodást, végül az érzelmi szempontból közömbösebb gondolkodást, egyszerűbb fejtörést is. Tehát korábbi értékéből már többszörösen is veszítve szolgálhatott a szellemi erőfeszítés megjelölésére. — A 'törekszik' jelentést nem szükséges bővebben magyaráznunk.

A *tör-mar*-nak konkrét jelentését őrző szótári adatok: C.: „contorqueo — *Meg tsauaritom, őszue gómbólitom* [!], *őszue töröm-marom*” (a kiadásban a két szó közé esik a sorhatár, az első sor végén kötőjel van) | MA.³: „contórqueo . . . *Megczavaritom, őβvetekerem, gómbólyitem, őβvetöröm marom*” | uo.: *Törémarmom*”, contorqueo . . .” | PP.: „*Töröm-marom*: Contorqueo . . .”, de *contorqueo* alatt már csak ez: „*Megtsavaritom, Óβve-tekerem*.” — Ez adatokban a *mar* ige nemcsak mint az előtaggal rokonértelmű szó tartandó számon, hanem esetleg egy 'görbít, hajlít' jelentésmozzanat hordozóját is kereshetjük benne.

A *tör* és *mar* -t képzős igenevéből alakult ikerszóra is van példánk Nádasy Tamás levelezéséből. A NySz. a *tör-mar* alatt idézi. Én egy kicsit tágabb szövegekörnyezetben közlöm, hogy a jelentést világosan láthassuk: „Meghagyjad azért mindjárt Komlóssynak, hogy valamennyi *törött-marott* ezüst mí vagyon az tárházba tudnyailik tál, tányér, kalán, kupa, pohár és akármiféle ezüst mí, kivel nem élhetni, azt mind szedje egybe és hozza kü az tárházból . . .” (NádLev. 52, egy valószínűleg 1559. november 20-án kelt levélből). Ami a szó alakját illeti: a két szótagú *marott* létrejöttében kitűnő példát láthatunk az összetétel elemei között különös erővel jelentkező analógiás hatás érvényesülésére. Amint látjuk, a szó használatban félig-meddig tönkrement, esetleg a tárházban való ide-oda hányattatástól, dobálástól megrongált tárgyakra vonatkozik.

A *tör* és *mar* származékaiból alakult összetétel a *töredezett-maradozott*. CALEPINUSnál tűnik fel, az *össze* igekötővel: „contortus — *őszue törödőzt* [!]
maradozot, őszue zürt zauart”. Alaktani szempontból figyelmet érdemel ismét az elemek egyforma szótagszáma (a *-doz* képzős ige egyébként *mardoz*: NySz.; CzF.; Nyr. XI, 158; MNy. XXXVII, 308). Jelentéstanilag sem lehet közömbös az adat a 'hajlítás', 'görbítés' mozzanat miatt. (Vö. MA.³: „contortor: *Teke-ritő, meggerbitő*”.)

A szintén összetétel *ciróka-maróka* játékos szólásban az előtag az ismeretlen, valószínűleg gyermeknyelvi *cirógat* ige alapszavának kicsinyítő képzős

igeneve, az utótag hasonló alakulat a *mar* igéből. Több jelentésárnyalattal számolhatunk: 'játékosan belekap', 'karmol', sőt a 'dörzsöl'-ből fejlődhetett 'simogat' jelentéssel is. Az utótag az előtaggal itt is rokonértelmű.

3. Az elmondottak alapján láthatjuk, hogy a 'mordeo' és az elavult 'devoro' értelmén kívül még számos árnyalatát lehetne számon tartani a *mar* jelentésének. E jelentés teljesebb megvilágításához hozzájárulhatott volna a szónak rokonértelmű szavakkal való együttes vizsgálata. A jelentésnek mindezideig legsokoldalúbb jellemzését BÉLTEKY KÁLMÁNNAK a rokonértelmű szavakkal foglalkozó tanulmányában találjuk (Nyr. XX, a *mar*-ra is vonatkozó rész a 303—5. lapon). A *mar* és *csíp* használatának összehasonlításában találjuk a minket érdeklő megjegyzéseket: „*M a r* a ragadozó természetű állat, mely hegyesen élezett fogakkal az élő húsba harap és megsebezve fájdit” (303). „*A m a r* á s és a mélyre járva, tépdelő karmolás között alig van különbség s fenevadaknál az éles fogazat nem ritkán hegyes karmokkal párosul és az öldöklés pillanatában mindketten ugyanazt teszik. Innen *m a r*: karommal kissebb-nagyobb karcolásokat ejt és *m a r* az ember is, ha körmeivel — szokás mondás szerint — másnak a képére mászik” (304). „Általában *m a r* az a támadásszerű erőszakosság, mely fogak vagy karmok segítségével vagy ezek híján mással, de hozzájuk hasonlóan senyvesztőleg kikezd, pusztít valamit” (305).

Azt mondhatjuk tehát, hogy a *mar* igének eddigi szótári jelentéseit ki kell bővítenünk, illetőleg el kell hagynunk az értelmezésből azt a megszorítást, amely szerint marni csupán foggal lehet, vagy eredetileg csupán azzal lehetett. Az eredeti jelentést általánosabbnak kell gondolnunk: mindenféle darabolás, tördelés, szaggatás, tépázás lehetett a marás. Figyelemre méltó lehet viszont, hogy a bármi módon — foggal, csőrrel, végtaggal, körömmel — történő marás esetében egyaránt görbült, hajlított horgas testrésszel, görbülő, hajló, horgadó mozdulattal, illetőleg ilyen mozdulatok ismétlődésével, változtatásával megy végbe a cselekvés. A törést, darabolást is gyakran a szétaprítandó dolog meggörbítése, összehajlítása, részeinek eredeti helyükből való elfordítása, kitekerése előzi meg vagy kíséri. A 'görbülés', 'görbítés' jelentésmozzanat mutatkozhat a régi szótárakban a *contorqueo*-nak megfelelő *törmar*-ban (l. fentebb). A szócsaládba feltételesen kapcsolható szavak némelyikének esetében erre a feltételesen felvehető jelentésmozzanatra építhetjük származtatási kísérletünket.

II.

1. Testrészre vonatkozó kevés ismeretlen eredetű szavunk közé tartozik a *marok* ~ *marék*. A szónak gazdag a jelentésköre: 1. testrésznév, 2. mértéket kifejező szó, 3. földművelési műszó; továbbképzett alakokban és összetételekben elég nagy számban és elég gyakran szerepel. A rá vonatkozó régi és újabb adatokkal részletesen nem foglalkozom, csupán néhány megjegyzést fűzök hozzájuk.

A SzófSz.-ban megkérdőjelezett* első adatot valószínűleg ide vonhatjuk. Ez az adat az 1240 körüli Albeus-féle pannonhalmi összeírásból való. A Veszprém megyei Keresztur helységhez tartozó személyek felsorolásában van: „*Hec sunt nomina fabrorum de eodem predio: Colov, Paulus, Moruc . . .*” (PRT. I, 776). Az ÓMOLv. (95) a három név közül a *Colov*-ot és a *Moruc*-ot dőlt betűs szedéssel közli, annak jeleként, hogy szerinte magyar szórványokat

kereshetünk bennük. Az erőskezű mesteremberről feltehető, hogy *marok* a neve, — a név tehát foglalkozásával függ össze, de egyszersmind testi adottságán is alapulhat. Nem zárható ki azonban az a lehetőség sem, hogy a *Marcus* vagy a *Mauricius* latin személynévek magyar változatával van dolgunk. A *markos* régi személynévi adatainak esetében még inkább megvan e magyarázat lehetősége; az OklSz. helyesen utal *Márkus* alatt a *markos* címszóra. A helységnevekben jelentkező *Marok*-, *Márok*-, *Márk*- régi adatai és újabb fejleményei meglehetősen keveredést mutatnak (vö. MELICH: MNy. X, 199, illetőleg az ott idézett helyeken található adatok CSÁNKI munkájában).

A NySz. az első szövegelemlékbeli adatot a GuaryK.-ből idézi. BALLAGI ALADÁR (Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár I, 143) — az első előfordulás idejét korrigálni szándékozván — az AporK. 3. lapjáról idéz már adatot. A szó valóban megvan e helyen (CodHung. II, 45), de XVI. század eleji kéztől származó lapszéli jegyzetben (i. m. XVI. lap), tehát az adat későbbi, mint a GuaryK.-beli.

A NySz. adatai különösen abból a szempontból érdemelnek figyelmet, hogy mutatják a *marék* alakváltozat ritkaságát. A Molnár Albert szoltárfordításából idézett adatot: „Ragadgyon egy *marék* vizet” én inkább a 2. jelentés alá osztottam volna be, mert a szó benne mértékjelző: ’egy marokra való’. Ezt azért tartom megjegyezni valónak, mert a *marok* ~ *marék* alakváltozatok használatában némi megoszlást vehetünk észre. Az ’egy marokra való, maroknyi’ jelentésben rag vagy képző nélkül elsősorban a *marék* használatos, viszont a *marékra való* és különösen a *maréknyi* ritkábban hallható, mint a *marokra való, maroknyi*. (Mellékesen megjegyzem, hogy a *maroknyi* és *maréknyi* közt van némi megoszlás más szempontból is. A *maréknyi* átvitt értelemben nem alkalmazható.) Testrésznévként a *marék* a ritkább változat. Ezt a megosztódást az is elősegíthette, hogy a testrésznévként inkább csak birtokos személyragosan használt hangugrató tövű alakok egységes hangrendűek, ritkább a egyes hangrendű alak használatának lehetősége. — A *marék*-ot szótáraink valóban mellékesebb változatként kezelik (CzF., BALL., BAL., OrmSz.). A jelentésbeli elkülönülés nyoma a SzamSz.-ban van meg: *marék*: ’annyi mennyiség, amennyi az összefogott tenyérbe fér . . .’ és *marok*: 1. ’die hohle Hand’, 2. a *marék* alatt található jelentés, 3. ’egy fogás kalász’. Bizonyára nem egy nyelvjárásbeli sajátossággal van dolgunk, csupán elkerülte a többi kutató figyelmét e jelenség.

A NySz. a 2. jelentés alatt együtt kezeli az ’egy marokra való’ és a ’gabonakéve’ jelentésű adatokat. Az utóbbi természetesen magyarázható az előbbiből, de határozottan el is különíthető tőle, tehát fel lehetett volna venni egy 3. jelentést. Az eddigi szakirodalom a szónak csupán ezzel a mezőgazdasági munkában való alkalmazásával foglalkozott behatóbban (FERENCZI JÁNOS: Nyr. II, 353; GYÖRFFY ISTVÁN: NéprÉrt. XX, 4–6; CSEFKÓ GYULA: NéNy. I, 42–4).

2. A NySz.-beli összetételekről szólunk egy-két szót. A *marokgyapjú* (I, 1149) szerintem nem tekinthető összetett szónak. A *marok* ugyanis ebben nem a gyapjúnak egy különleges fajtáját jelöli, hanem mértékjelző: ’egy nyalábra való’, ’egy kötegre való’. Így az adatnak a *marok* szavát önállóan lehetne felvenni a 2. jelentés alatt. — A hasonló típusú *marok-vessző* összetételként való kezelése már nem igen vitatható. Ha csak szótári adat állna rendelkezésünkre, itt is joggal kételkedhetnénk. A CALEPINUS-kiadás szómutatója például a kifejezés két előfordulását nem egyformán ítéli meg (*marok*

alatt 409 és *marokvessző* alatt 421). A rendelkezésünkre álló szövegadatok (NySz. III, 1126) — különösen a *nagy* jelző nélküli JordK.-beli adat — arra vallanak, hogy a szókapcsolat valóban összetétellé vált, sőt az előtag mértékjelzői funkciója elhomályosult. Érdekes magánlevélbeli adat 1579-ből: „Azt montad, hogy giermek vagiok es *Marok Vefövel* Meg uerß” (ECKHARDT SÁNDOR, Két vitéz nemesúr levelezése 212). Tájszótárainkban a *marokvessző* nincs meg, de a népnyelvben szórványosan előfordulhat. Egyik szómagyarázatában CSEFKÓ GYULA is alkalmazza (NéNy. II, 122), s zárójelben 'seprő'-nek értelmezi. — Nem találom indokoltnak a *marok-köpés* felvételét ebben a formában (NySz. II, 1325), mert az előtag csak birtokos személyragosan fordul elő az adatokban.

3. Térjünk rá ezek után a *marok* szó etimológiájának kérdésére.

Eredetét a SzófSz. ismeretlennek mondja, úgy, hogy zárójelben utal a MUSz.-ra. Ebben BUDENZnek egy kérdőleg megfogalmazott feltevését találjuk (281), amely szerint az erzä-mordvin *morgo* 'Zweig' szóhoz lenne köze a magyar *marok*-nak. Ámbár a két jelentés között az összefüggés levezethető, mégsem tarthatjuk bebizonyítottnak a két szó összetartozását. BUDENZcel körülbelül egy időben nyilatkozott SIMONYI is (Nyr. V, 148). Ő a vogul *marek* 'szárny' szóra utal, de a „még kétes” eredetű *-ék* végződésű főnevek közt említi szavunkat. Több kísérlet a szó eredetének megmagyarázására nem történt.

A *marok* szó a befelé görbülő ujjakkal tartott kézre vonatkozik. Valaminek a megragadásához, szaggatásához, megtépázásához, kaparásához, dörzsöléséhez stb., tehát mindahhoz, ami a kézzel való marás, marcangolás, morzsolás körébe tartozik, mindehhez ilyen kéztartás, illetőleg az ilyen másmilyenekkel változtatva tartalmazó mozdulatsor szükséges. Felvetődik tehát az a gondolat, hogy a szót a *mar* ige származékának magyarázzuk.

A származtatásnak alaktani akadálya nincsen. A szó eredetét ismeretlennek vagy kétségesnek tartva is képzett szót sejtettek benne már régóta. Különösen azért gondolhatták, hogy képzett szó, mert velaris és egyes hangrendű alakváltozata miatt a hasonló változatokat mutató *-k* deverbális nomenképzős szavak (*hajlok ~ hajlék, ajándok ~ ajándék*) szomszédságában ezt is számon kellett tartani. (Vö.: SIMONYI: Nyr. V, 148 és XXXIX, 66; TMNy. 489; BEKE: Nyr. LXII, 80; Nyr. LXXIV, 474.) A *mar* szóból való származtatás felmerülését bizonyára az akadályozta meg, hogy a *mar* tulajdonképpeni és eredeti értelmének a 'harap'-ot tartották. — Az ilyen *-k* deverbális névszóképzős szavak legteljesebb felsorolását a TMNy.-ban találjuk meg (488–9), mégpedig a képző eredetére vonatkozó régi magyarázat szerint az *-ék* képző fejezetében. Az alapszó és a képzett szó viszonyát tekintve több esetben kissé erőszakoltnak találjuk az egyes szavak besorolását ilyen vagy olyan kategóriába; a viszony nem mindig határozható meg egyszerűen. Ha mégis ragaszkodunk az itt felvett csoportokhoz, akkor azt mondhatjuk, hogy a *marok ~ marék* a cselekvés eszköztét jelölő szó lehet, tárgyas igéből alakult. A disszimilációs alak kései feltűnése megfelel a képző eredetéről való újabb magyarázatnak. (A képző gazdag irodalmára nézve l. BÁRCZI, TA. 167–8.)

4. Ami a szónak mint testrésznévnek a használatát illeti: megállapíthatjuk, hogy a régiségben tágabb körű volt. Több olyan esetben is ezt alkalmazták, amelyekben ma *kezében tart* és a *markában tart* kifejezések értelme közti különbséget megérthetjük, ha meggondoljuk, hogy

a *marok* behajló ujjakkal tartott kezét jelent, sőt ha gondolunk a *mar* alapszó jelentéseire is. Ami *markában* van az embernek, az jobban a kezében van, azt nagyon fogja, erősebben fogja, esetleg erőszakosabban — ha erőszakkal szerzett vagy védett dolgról van szó —, esetleg biztonságosabban. A m o r z s o l ó kéz is lehet *marok*. A régiségben minderre a változatra találunk adatokat, s az akkori nyelvvállapothoz képest ügyesnek látjuk mindegyik esetben a szó használatát. Például a DöbrK.-ben a 48. zsolttár 16. versének fordítása így van meg (105): „De maga bizón iŧten en lelkemet meg valt'ia pokolnak *markabol*: verumtamen Deus redimet animam meam *de manu inferni*”. A fordítás sikerültebb, mint például Molnár Alberté: „De az Iŧten meg-ŧzabáditja az én lelkemet a' pokolnak *kezetől*”. A JordK. egy adata (ÚjSzöv. 48): „Atyam, the *markodban* ayanlom az en lelkemeth: Pater *in manus tuas commendo spiritum meum*” (Lukács 23: 46.). ÉrsK. 291 és ÉrdyK. 378 a hívó Isten, Jézus *markába* ajánlja magát. Ezt a latin mondatot: „Si intraveris in segetem amici tui, franges spicas, et *manu* conteres: falce autem non metes” (V. Mózes 23: 25.), így fordítja — nem egészen pontosan — a JordK.-beli szöveg szerzője (ÓSzöv. 70): „Ha be menendez the baratodnak gabonayaban, anneeth tórdel” megh benne the *markod kőzót*, myn'nyeth akarz”, de farrowal femyth ne arall”. Amint látjuk, két mondatizület egybe van rántva, annyi azonban bizonyosra vehető, hogy nem a gabonaszár letöréséről, hanem a gabonaszemek kimorzsolásáról írt így a fordító, tehát a morzsoló kéz megjelölője a *marok*.

5. Lássunk egy-két példát arra, milyen esetekben, helyzetekben élünk ma a *marok* szóval.

A kisgyerekek részben nincs még tapasztalata abban, hogy mihez mennyi erő kifejtés elegendő, részben nagyon félti kincsnek vélt dolgait, ezért rendszerint a kellőnél nagyobb erővel fogja a kezében tartott tárgyakat. Amint a kisgyerek a számára értékes apróságokat, a nagyobb a rábizott pénzt *markában* szorongatja. A gyerekek mondják: *No, tartsd a markod!*, tőle így kérdeznak: *Mi van a markodban?*, — de ha a felnőtt a magáéről akarja vele kitaláltatni, akkor így: *Mi van a kezemben?* Felmőttek *markáról* inkább csak bizalmasan, tréfásan vagy gúnyolódva beszélünk, vagy esetleg még a közömbös hangulatú szavakkal meg nem elégedő, felháborodott lelkiállapot mondatja velünk ezt a szót. Például otthonában beszámolhat valaki arról, hogy már felszálláskor *markában* volt a villamosjegy ára, de csak később váltott jegyet, mert sokáig nem jött a kalauz. A kalauznak vagy ellenőrnek azonban már csak tréfálkozva vagy esetleg már komikussá vált helyzetét jellemezve mondhatja ezt a szót az ember, vagy talán ezt fogja használni az is, aki indulatosan veszekszik. — Bizonyos kifejezésekben alantas stílusrétegbe szorult a *marok* használata (*markába köp*, *markába röhög*). — A kapzsiság, erőszakosság fogalomkörében használjuk a szót ma is. Az elnyomónak *markában* vannak a neki kiszolgáltatottak, a kapzsi nem engedi ki *markából* szerzeményeit. A fentebbi *pokol marka* kifejezést ma is jónak találjuk. Az ember lehet *szűkmarkú*, ellenben ma már csak *bőkezű*, szemben a NySz. és OkISz. 'largus, liberalis; freigebig' jelentésű *bőmarkú*-jával. — A biztonságos tartással kapcsolatos alkalmazása a szónak részben az 'erőszak' jelentésmozzanat miatt vesztett ki, részben meg a *kezes*, *kezeskedik* származékban mutatózó jelentésárnyalata révén szoríthatta ki a *kéz*. Akiben megbízunk, annak *kezebe* tesszük ügyünket. Ilyeneket mondunk: *Vedd kezedbe ezt a dolgot!*, *Jó kezekben van ez az osztály*. Komikus hatású lenne ezekben a *marok*. A későbbi bibliafordítások

a fentebb idézett *markodba(n) ajánlom* helyett *kezedbe ajánlom*-ot mondnak.

A *marok* k a l végzett cselekvésekben is van némi nyoma a *marás* n a k. A *marokra fog, megmarkol, markol* kifejezések, ha nem is éppen vad indulattal, mohósággal, erőszakkal végrehajtott cselekvésre vonatkoznak, de erőteljes lendülettel végzett mozgásra. Ilyenféle jelentésárnyalataikat ismerjük: 'hevesen megragad', 'erősen, szorítva megfog', illetőleg 'erősen fogva, szorítva tart'. A 'mohón összefog' árnyalat mutatkozik ebben a közmondásban: „Ki sokat *markol*, keveset fog”. Ezenkívül a görbülő mozgás lendületétől esetleg el is fordul, félre is csavarodik kissé az, amit megmarkolnak. A *szívbe markoló fájdalom* például nemcsak egyszerűen belemar a szívbe, nemcsak összeszorítja a szívet, de görcsösen csavarja, facsarja is. A *markol*-nak ez az átvitt értelemben való alkalmazása talán teljesebben és sokoldalúbban tárja elének a szó eredeti jelentését, mint a korábbi, egyenes alkalmazás máig fennmaradt esetei.

6. A MTsz.-ban van egy *megmaroklik* szó, amelynek jelentése 'kificamodik, megrándul'. Ha a *marok* származékának magyarázzuk, akkor érdekes példáját láthatjuk annak, hogy a többszörös képzéssel alakult szó jelentés tekintetében a közbeeső származékokkal szemben az igei gyökér jelentésének egy mozzanatához, a 'görbül, fordul, horgad' értelemhez kanyarodik vissza. CzF. a *marok*-nak tulajdonít 'fordulás'-féle értelmet a „tájdivatos” *maroklik* szóban (l. *marok* alatt). Testrészt jelölő nevek és e testrészekre jellemző mozdulatokat jelző igék összefüggésére más példákat is találhatunk: *forog: forgó, csuklik: csukló; nyak: nyiklik-nyaklik*. — Számolnunk kell azonban azzal a lehetőséggel is, hogy a *maroklik* a 'kificamodik' értelmű *marjul*-nak és a *megbicsaklik*-nak a kontaminációja révén jött létre. Ebben az esetben csak kisebb valószínűséggel van köze a *marok* alapszavához (l. alább is).

Egy-két szót érdemel a *maroklár*. A Tsz. közli, mégpedig 'markolat' jelentésben. A MTsz. a *markolat*-nak *maroklat* alakváltozatoként tartja számon az adatot, azt írva, hogy a *maroklár* „nyilván hiba”. Nem tudjuk, nyugodtan tarthatjuk-e hibának, ugyanis MOLNÁR ALBERTNél is megvan: „*Maroklar*, Manubrium, An'á”; viszont ugyancsak nála: „*Maroklatoczká*, Manubriolum, An'ula” (MA.³). Az itteni *maroklár*-t inkább lehetne hibának gondolni, mint a Tsz.-belit, de az egymástól valószínűleg teljesen független két adat óvatosságra int.¹ Elvégre nem lehetetlen, hogy a főnév -l képzős igei származékából -ár deverbális névszóképzővel alakult a szó.

A nyelvjárási *maricskol, maricskál, maricskáz, maricsgát* szavakat többen is a *marék*-ból származtatták (ZOLNAI: Nyr. XIX, 565; SIMONYI: NyF. 11. sz. 60; BEKE: Nyr. LXIII, 115). Talán inkább lehetne ezeket közvetlenül a *mar* ige származékának magyarázni, -cs + -kol, illetőleg -cs + egyéb gyakorító képzővel (vö. TMNy. 400—1 és 404—5). Azt sem tartom lehetetlennek, hogy a *markol* szóban a *marok* denominalis -l verbumképzős származéka és a *mar* ige -kol gyakorító képzős származéka esett egybe (vö. a 'palpo', 'contrecto' jelentéseket: NySz.).

Foglalkoznunk kell röviden az ÉrsK.-nek egy adatával, amelyet a NySz. „*be-markol* [?]: [concludo; verschliessen?]” tétel alatt egyetlenként közöl: „*elewzer kel kewnyergetny az wr yltent, hogy az ew be markult awagy be r a a g a z t o t zayat ayakat meg nyfla*” (ÉrsK. 366). Az adatot két-

¹ TOMPA JÓZSEFNÉK a reformkori irodalmi nyelvről szóló tanulmányából értesülünk, hogy Pázmándi Horvát Endre „régí szó”-ként alkalmazza a *maroklár* szót (a „Nyelvünk a reformkorban” című kötet 338).

féleképpen magyarázhatjuk. Valószínűbbnek látom, hogy a *bemarkult* 'marokhoz hasonlóan bezárult', tehát hogy egy 'marokhoz hasonlóvá válik' jelentésű ige kapott szokatlan módon *be-* igekötőt, talán a *bezárul*, *becsukódik* stb. hatására. Nem zárhatjuk ki azonban azt a lehetőséget sem, hogy valóban egy *markol* ige *-t* képzős igenevével van dolgunk, bár a hangalak szokatlan. Ez a *markol* azonban nem a *marok* főnév származéka, hanem a *mar* ige gyakorítója. Mégpedig ebben az esetben a 'szájjal mar', 'harap' jelentésre gondolhatunk, tehát a *bemarkolt* száj mintegy 'beharapott', de cselekvő értelemben. A harapás a száj teljes összezárulásával jár, a hosszasan hallgató, összeszorított ajak ezért kaphatta a *bemarkolt* jelzőt.

(Folytatjuk.)

HEXENDORF EDIT

Két török szó a Szabács Viadalában

Jakubovich Emil emlékének

Hiteles emlékünke a Szabács Viadala vagy nem, — ez a kérdés ma élénken foglalkoztatja a régi magyar nyelv és irodalom kutatóit. A hamisítás gyanúja régi, s HORVÁTH JÁNOS folyóiratunk múlt évi kötetében (MNY LI, 422—33) egy mindenképpen nagyjelentőségű cikkben részletesen kifejtette, mik azok az okok, amelyek alapján az emléket hamisítványnak lehet gondolni. A dolog azonban — mint HORVÁTH JÁNOS is hangsúlyozza — úgy áll, hogy bár a hamisítás melletti érvek sokat látszanak mondani, döntő közöttük egy sincsen.

A kérdés legújabban nagy lépéssel jutott előre. IMRE SAMU a „Sabács Viadala mint nyelvi emlék” című kandidátusi értekezésében (1956., sokszorosított kivonatát idézem) gondosan átvizsgálta a költeményt nyelvészeti szempontból, s ez az átvizsgálás nemhogy újabb gyanúra nem adott alapot, — ellenkezőleg, ahhoz a megállapításhoz jutott el, hogy a költemény a XV. század második felének magyar nyelvét híven tükrözi. Bizonyos hangtani tulajdonságai — mondja IMRE SAMU az 5. lapon — „az eredeztetés szempontjából igen jelentősek, s egész határozottan a nyelvemlék eredeti volta mellett bizonyítanak. E jelenségek törvényszerűségei az 1870-es években ismeretlenek voltak”. — Hogy nem világos helyek vannak a Szabács Viadalában, az nem lényeges. Nekem inkább az a XV. századi nyelvemlék volna gyanús, amelyik nem ad fel problémákat. Az is bizonyos, hogy az író — gondolkozásában és nyelvében egyformán — sajátos egyéniség.

Joggal emeli ki IMRE SAMU KNEZSA ISTVÁN (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 100) véleményét, mely szerint a Szabács Viadala helyesírásában egyetlen olyan vonás sincs, amely korának irodalmi emlékeivel összevetve a legkisebb mértékben is kirína belőle.

Fontos kitűnő paleográfusaink véleménye, kik egyhangúlag az emlék valódiságát vallották. „Ilyet hamisítani nem lehet” — mondotta JAKUBOVICH EMIL többször is társaságunkban, ahol már 1920—1930 körül élénk viták folytak a Szabács Viadala hiteléről.

IMRE SAMUNAK (2) van egy új paleográfiai érve is, amelyet én majdnem döntőnek tartok. Annak a papírnak a vízjeléről van szó, amelyre a költeményt írták. A papír velencei; vízjelének változatai 1473-ból és 1475-ből maradtak

ránk, — müncheni, illetőleg augsburgi emlékek papírjain. Szabács bevétele pedig 1476-ban történt. Török irodalmi tanulmányaimból tudom, hogy egy kézirat korát bámulatatosan meg lehet határozni a vízjelek alapján. A hamisító keríthetett volna talán Mátyás korabeli papírt, de hogy éppen olyan papírt kerítsen, amelyiket a Szabács ostroma előtti években gyártottak, ahhoz egészen valószínűtlen szerencséjének kellett volna lennie.

*

Mivel a Szabács Viadalának erős turkológiai vonatkozásai vannak, legyen szabad nekem most erről az oldalról adalékkal szolgálni az emlék hitelességéhez.

Arról a helyről van szó, ahol a szerző az ifjú török Hamzáról beszél (95. s következő sorok). Hamza kiszökik a várból, a királyhoz jut, és megmondja neki, honnan lehetne különös sikerrel veretni a várat. Itt a 105—108. vers így hangzik (ZOLNAI GYULA, Nyelvemlékeink. 1894. átírása):

Jólléhet affelől volt sok kötés (*kutez*),
De azért ingyén mēndēn, mēndēn *vetez* —
Mēnt arról immár török nép beszél —
Lött nékik mēndēn *vetez* nagy veszély.

Mi a *kutez* és mi a *vetez*? A *kutez* alak *kötés* olvasata nincs kellőképp megokolva. Az *s* a Szabács Viadalában voltaképpen csak egyszer van *z*-vel jelezve, a *jelezwl* = *jelesül* szóban, ezt pedig hibának is gondolhatjuk. Vesszőfonadékból, cölöpökből és földből készített harcgátat jelentene a *kötés*, ami megint csak kigondolt magyarázat [THALY: Száz. VI (1872.), 19]. HORVÁTH JÁNOS is megfajtotlanul tartja a *kutez*-t (i. h. 426. l.). A *vetez*-t THALY a *vitéz* szóval azonosítja (uo.), de ezt sem lehet elfogadni: sem az olvasat nem megfelelő, sem a *vitéz* jelentése nem illik ide.

Más úton keresi a két szó magyarázatát SZILÁDY, aki török szót sejt a *kutez*-ben is, a *vetez*-ben is (RMKT. I, 297—8). A *kutez*-t a török *kütük* 'fatörzs, göcs' szóval egyezteteti, a *vetez*-t pedig a török *veted* 'karó, cölöp' szóval. Az első szó egyeztetése nem jó. A másodikét SZILÁDY eltalálta, de míg a *z* és *d* viszonyát nem tisztázzuk, addig ez az egyeztetés is nélkülözi a kellő alapot.

Először is kiemelem ezt a sort: „Mēnt arról immár török nép beszél.” Itt török szokat kereshetünk, a szerző azt akarja mondani: „mint ahogy ezt a törökök beszélik, mint ahogy ezt a törökök mondják.” Az *immár* inkább csak verstöltelék.

Ami mármost a *kutez*-t illeti, ezt *kötez*-nek olvasom, és így fordítom: 'árok, verem, csapda'. A szó ma Kisásziában él, a nagyobbik török tájszótár, a Söz Derleme Dergisi közli. Ez a szótár nagyon jó; régi török szövegek olvasásánál sokszor kiségit bennünket. 1941-ben megjelent II. kötetében, a 983. lapon ezt az Eszki-sehírből való adatot találjuk: *kötez* 'meredek hely, ahonnan nem lehet kijönni' ('çikilmiyan sarp yer'), pl. *hursızlar koyunları götürmemişler, köteзде bırakmışlar* 'a tolvajok nem vitték el a juhokat, „kötezbekben” hagyták'; van *kötezle*- ige és *köteze düşürmek* kifejezés is Eszki-sehírben, '„kötezbekben” tenni, „kötezbekben ejteni”' értelemmel.

A másik török szónak, a *vetez*-nek SZILÁDY-féle egyeztetése — mint mondtam — lényegében helyes. A török *veted* 'karó' szó ez, mely arab eredetű. De hogy kerül a szóvégi *d* helyébe a *z*? Ezt meg kell — és meg is lehet — magyarázni.

A török a perzsa és arab *d* hangot néha *z*-vel helyettesíti és helyettesítette már az ó-oszmánli korszakban. Ennek a jelenségnek érdekes háttere van, melyet részletesen nem akarok most fejtegetni, de néhány pontban megemlítem az itt figyelembe vehető jelenségeket: a) a törökben volt valaha *ð* hang; b) szerepet játszik itt a perzsa *ð*; c) figyelembe veendő az arab *d* sorsa a törökben (ez itt néha *d* ~ *z* váltakozást ad); d) fontos a török szóvégi *d* > *t* fejlődés tendenciája; török szóokban nem igen ejtettek szóvégi *d* hangot, ezzel szemben az arab és perzsa szóokban — különösen a műveltebbek — gondosan artikulálták a *d*-t, melyet aztán a kevésbé műveltek *z*-vel helyettesítettek; megjegyzendő, hogy a *d* > *z* változás szó belsejében is előfordul arab és perzsa szóokban. Ezeket mi most figyelmen kívül hagyhatjuk, rájuk nem kíváncsi az az olvasó, akit a Szabács Viadala eredetiségének kérdése érdekel.

Megelégedhetünk annak a bemutatásával, hogy a régi oszmán-törökben *šād* és *šāz* 'vidám', *ümīd* és *ümīz* 'remény', *hod* és *hoz* 'maga', *murād* és *murāz* 'kívánság' alakok váltakoztak egymással (HALASI KUN TIBOR: KCsA. I. kieg. kötet 204 kk.). Utalhatunk arra is, hogy az oszmánli népnyelvben ma ilyen alakok vannak: *ferjaz* 'panaszkiáltás' (CAFEROĞLU [*c = dzs*], Anadolu Dialektológiai üzerine Malzeme [Anyagok Kisázsia dialektológiájához] 171), a köznyelvben *ferjāt*, a ragozásban: *ferjād*-|*muraz*, *mīraz* 'kívánság' (ua., Güney doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar [Gyűjtések délkeleti vilájeteink nyelvjárásaiból] 298, 297), a köznyelvben *murāt*, a ragozásban *murād*- (*murāz* (ua., Sivas ve Tokat İAT 254), *mīraz* (ua., Doğu İAT [Keleti nyelvjárások] 268)|*šaz* 'vidám' (ua., Doğu İAT 277), a köznyelvben *šāt*, a ragozásban *šād*-|*qayız* 'papír' (ua., Sivas ve Tokat İAT 248), a köznyelvben *kāt* ~ *kād*-, a népnyelvben *qād*, *qahat* (ua., Güney doğu İAT 293), *kījad* (Orta-Anadolu Ağızlarından Derlemeler [Gyűjtések Közép-Kisázsia tájszólásaiból] 249).

Különben erre a török hangváltozásra sok magyar ember ismer egy példát, mégpedig Jókai „Török világ Magyarországon” című regényéből. *Feriz bég* neve ez a példa. Kedvelt mohamedán név ez; arab eredetű, és annyit jelent, hogy 'Egyetlen'. Eredeti alakja *Ferīd*, rendszeren így fordul elő, s a *Feriz* alak a fent kifejtett *d* > *z* hangváltozás következtében keletkezett. Van nőnemű alakja is: *Ferīde*. Ez CAFEROĞLU török dialektológiai gyűjteményében is megvan, *Ferīde* alakban is, *Ferīze* alakban is (Güney doğu İAT 316.). Hogy Jókai honnan vette a nevet, nem tudom hirtelen megállapítani, de a név hiteles, Hunyadi János harcaiban is szerepel egy Feriz bég. Erre a kérdésre még talán visszatérek.

Nincs tehát abban semmi különös, ha a *veted* szó *vetez* alakban jelenik meg a Szabács Viadalában.

Az olvasó már kitalálta, hogy a régi erődítési rendszer egy kedvelt eszközről, a farkasveremről van itt szó. Ez egy hegyével lefelé fordított kúp alakú verem (*kötez*), melynek aljára hegyes karót (*vetez*) erősítettek. A Szabács Viadala idézett helye tehát úgy értelmezendő, hogy Mátyás a Hamza által megjelölt oldalon verette a várat, jóllehet azon a részen sok farkasverem volt, és minden karó nagy veszélyt jelentett az ostromlóknak. (A „Jóllehet affelől volt sok kötez” sort tehát nem a következő sorokhoz: „De azért ingyen mēndēn, mēndēn vetez” stb. kapcsolom, hanem az előző sorokhoz. Tehát: „Az helyről kezdék szörnyen veretni, | Mind környől nagy erőssen töretni, | Jóllehet affelől volt sok kötez.” A „de azért” kifejezésben a *de* szócskát nem ellentétes, hanem erősítő értelműnek, illetőleg lényegtelen jelentésű verszőlő szónak gondolom. (Vö. EtSz. *de* és *dej*.)

Ilyen módon nemcsak az idézett helyet magyarázzuk meg, hanem a Szabács Viadala hitelességére is bizonyítékot kapunk. A török *kötez* szót a régi török szótárak nem ismerik, s az esetleges hamisító — a *vetez*-zel együtt — aligha írhatta ki valahonnan.

NÉMETH GYULA

A cseh szókinsz magyar elemeiből

Szerzőtársam példáját (l. MNy. LI, 453—63) követve, az alábbiakban bemutatok néhány szócikket a DÉCSY GYULÁVAL közösen készített „A cseh szókinsz magyar elemei” című munkánk adattárából.

Ezek szerkezetükben és fogalmazásmódjukban némileg különböznek a Décsytől közölt szócikkekétől. A változtatásra az adattár terjedelmének korlátozása végett volt szükség. A címszó után közlöm: 1. a cseh szó előfordulásait; 2. jelentéseit; 3. cseh származékait, illetőleg családját; 4. a cseh szó magyar eredetére, illetőleg az átvétel módjára vonatkozó magyarázatot; 5. a szó eredetével foglalkozó eddigi legfontosabb irodalmat. Mivel a munka szlavisták számára készül, a hangsúly a magyar szótörténeti bizonyító anyagon van.¹

*

hajs! Morva nyelvjárási (BARTOŠ, Sl.; Mistř.).

Igavonó szarvasmarhát biztató szó: 1. 'balra' (BARTOŠ, Sl.; Mistř.: „volá se na hovězí dobytek, když chceme aby se dal v levo”); 2. 'előre' (Zlín: BARTOŠ, Sl.).

Származékok: *hajs-ák* 'ökör; vül' (Loštice: BARTOŠ, Dial. II, 314); *hajs-at* 'vadul táncolni' (?): „*rozhajsal celu hospodu*” (Frenš.); szerintünk azonban ez az értelmezés kérdéses, a példamondatba ugyanis jobban illik a 'szét-ugratta, szétkergette (vad táncával) az egész vendéglőt' jelentés.

A magyar nyelvjárási állatúzó *hajsz* átvétele. Vö. 1566: Heltai Gáspár meséi 467: „*Hoysz ide, hoysz*”; 1700: Benicki Péter: Magyar Rithmusok 2: „*Hajsz* el'itted az nyul, verd el édes kutyácskám”, uo. 118: „Csa szőke, *hajsz* tarcsa, iga nyakad tarcsa”; 1702: Miskolczi Gáspár: Egy jeles vadkert 40: „A nagy erős barmok az ő gazdájok szavára, egy *hajsz*, tsáh, hóha, avagy fartova mondásra melly hamar engednek” (NySz.). — Bodrogek: „*Hajsszal* vagy *hajsza* menni”, Kiskunhalas: „Hun csárú, hun *hajszarú* ütötte mög a

¹ Az itt következő szócikkekben a megszokottakon kívül a következő (Décsy közleményében nem közölt) rövidítések fordulnak elő:

BARTOS, Dial. = FRANTIŠEK BARTOŠ, Dialektologie moravská I–II. Brno, 1886., 1895. — BARTOŠ, Sl. = FRANTIŠEK BARTOŠ, Dialektický slovník moravský. Praha, 1906. — GEB., Sl. = JAN GEBAUER, Slovník staročeský I–II. v Praze, 1903., 1916. — Klarét = V. FLAJŠHANS, Klarét a jeho družina I–II. v Praze, 1926–1928. — KNEZSA = KNEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. 1–2. rész. 1955. — MARIÁN. = MARIÁNOVICS MILÁN, A magyar-szláv nyelvviszonyhoz: Nyr. XLVI. — RIPPL = Prof. Dr. EUGEN RIPPL, Zum Wortschatz des tschechischen Rotwelsch. Reichenberg, 1926. (Veröffentlichungen der slavistischen Arbeitsgemeinschaft an der Deutschen Universität in Prag. I. Reihe: Untersuchungen, Heft 2.) — SČL. = ŠTEFAN KNEZSA, Stredoveké české listiny. Bp., 1952. — TRÁVN. = FRANTIŠEK TRÁVNÍČEK, Slovník jazyka českého.⁴ Praha, 1952. — TREIMER = KARL TREIMER, Das tschechische Rotwelsch. Entstehung und Schichten. Heidelberg, 1937.

nyakát”, Répce melléke, Balaton melléke, Heves m., Kassa vidéke: „hajszás ökör”, jobbfelöli, jobb felől befogott ökör’ (MTsz.).

Az állatúzó *hajsz* a valószínűleg ugor eredetű *haj-* (ebben: *haj-t*: SzófSz.) tőből alakult a *szá* erősítő indulatszóval, amelynek *a*-ja a gyakori használat közben, az egyéb egytagú állatúzők hatására, lekopott (vö. palóc *nosz* < *nosza*, továbbá *nosz-tok*: SIMONYI: Nyr. XLVIII, 150). — A *haj-* tő nyelvjárási származékai még: *haj-dász* ’nógat, noszogat’; *haj-kász* ’hajszol, ide-oda kerget, úz-hajt’; *haj-lál* ’hajszol’; *haj-hász*, *haj-hász-ol* ’úz, hajt, kerget’; *haj-kurász* ~ *haj-korász* ’hajszol, ide-oda kerget, úz-hajt’ (MTsz.).

Haranges. Tolvajnyelvi (RIPPL 24).

Jelentése: ’Glocke’.

A magyar *harang* átvétele, megtoldva — a felismerhetetlenség érdekében — egy a csehben ismeretlen *-es* toldalékkal, vö. magyar *ünnep* > cseh tolvajnyelvi *inep-os* ’Feiertag’ (RIPPL 27); a képzésmód szempontjából ide vonható talán — a szerintünk bizonytalan eredetű — cseh tolvajnyelvi *rapatos* ~ *rapados* ’gut, fein’ (RIPPL 44) is.

A *harang* a magyarban valószínűleg honfoglalás előtti török jövevény-szó (SzófSz.), amely nyelvemlékeinkből a XIII. századtól igazolható; vö.: 1211: „stagnum quod uocatur *Harangud*”, „locum qui uocatur *Harangud-foca*” (OkIšz.); 1300: „quandam terram ipsius *Harang* vocatam” (MNY. X, 80); 1301: „*Haranglab*-potoka-tw”; 1307: „in possessione . . . *Harang* uocata”; 1336: *Haranguzow* ’campanarius, campanator, pulsator’; 1367: *Haranglab* ’Glockenstuhl’; 1393: „Stephani *Harangus*” ’campanas habens’ stb. (OkIšz.).

chotár ~ **kotár** ~ **hotár**. Szlovák eredetű morva tájszó, de behatolt a cseh irodalmi nyelvbe is. — 1484 (Bytča — nyugatszlovák terület): „kdez sie odvolavali na swoy *chotarz*”, „toto gest nass *chotarz*”, „*chotarze* nemohu dosviecziti” (SČL. 53); „. . . przissly z pluchy a vezinily *chotarz* znamenity” (uo. 54) — (JUNGMANN I, 814; KOTT I, 536; PS. I, 941 és 1067; TRÁVN. 515; BARTOS, Sl.; Mistř.; Frenš.).

Jelentése az első adatoktól kezdve: 1. ’territorium; pozemky jedné obce nebo usedlosti, okrsek’: „Veškerý *chotár* rozdělen byl mezi zádruhy”; „Jestliže stopa nevybíhala z *chotáru* dědinského, platila škodu osada” (Herm. Jireček), „Byl (Ondra) jeden z nejhezčích hochů v dětvanském *chotáru*” (Frant. Langer: PS.). — 2. A magyarhoz hasonlóan kifejlődött a ’limes’ jelentés is: ’pozemky jedné obce’ → ’hranice mezi pozemky jedné obce — nebo obcemi’ → ’hranice’.

Származékok: *chotárník* ’határőr, csősz’: 1483 (Trencsén vidéke — nyugatszlovák terület): „o seze, neb o sply, ktomv magy z obu stranu lidy daty *chotarňky*, aby ti ohledaly . . .” (SČL. 46). — *chotární* ’hraničiti’ (JUNGMANN, KOTT): „My spolu *chotárníme*” (= Valaši s Uhry: BARTOŠ, Sl.). — *chotárný* ’toho kraje; Gebiet’: „*chotárná* cirkew” (JUNGMANN). — *hotař* ’polní hlídač’: „dostau sa za *hotařa* v horním poli” (Mistř.); ebből *hotařit* ’býti v »hotaření«’ és *hotařství* ~ *hutařství* ’polní hlídačství’: „I dědičná byla vinohradská *hotařství*” (Herben), „. . . na rok toho *hutařství* nevezmú” (V. Kosmák: PS.).

Az ómagyar *chatár* átvétele. A szó az ómagyar *chat-* ’posse, possidere’ ige-tőből alakult a deverbális *-ár* (*-ér*) névszóképzővel (vö. *kop-ár*, *csész-ár*, *fögl-ár*, *báv-ár*, *vez-ér* stb.); eredetileg azt a területet jelentette, amit valaki

hat 'hatalmában tart, birtokol', majd ebből a jelentésből fejlődött a 'limes; Grenze' és ebből a 'cumulus, acervus; Haufen'. A magyarországi német *hotter*, amelyből korábban származtatták, magyar jövevény (MELICH: MNy. XXVI, 161–7). A szó okleveleinkben a XI. század óta kimutatható; vö.: 1061/1390: „... de quo per Nogaruk ad hozywhotar...”, „a quo ad Noghatar...”; 1095: „ibi est cumulus hoc est hotar”; 1095: „Itur ad signum quod uulgo dicitur hotar”; 1240: „quercus pro meta que uulgo dicitur Seghatar”; stb. (OKISz.).

(Vö.: BERNEKER 383; MARIÁN.: Nyr. XLVI, 269; MELICH: i. h.; TRÁVN. 515.)

jambora, -y, f. Tolvajnyelvi (RIPPL 27; TREIMER 72.).

Jelentése: 'Mädchen, Geliebte, Dirne'.

Alakváltozata: *jamtorá* 'ua.' (RIPPL). PUCHMAJER 1821. évi tolvajnyelvi szótára egy *jamborka* 'Mädchen' alakot tartalmaz (a szótárt közli ZIBRT: Český Lid XI, 172–6).

A magyar *jámbor* 'probus; gut' melléknév átvétele. Az átvétel módjára két magyarázat lehetséges: 1. A cseh tolvajnyelvbe egy 'jó leány' jelentésű **jámbor leány* szerkezetből alakult tapadásos *jámbor* került át, amely a csehben felvette a nőneműek -a végződését. — 2. De lehetséges az is, hogy egy 'jámbor leány' jelentésű kicsinyítő *jámborka* alakot vettek át, és ebből visszakövetkeztetéssel jött létre a cseh *jambora*. A magyarban a *jámbor* 'probus, pius; gut, fromm' a XIII. század óta fordul elő nyelvemlékeinkben (vö. 1275: *Jambur* szn.: PAIS: MNy. XVIII, 34); ma már elhomályosult összetétel: a *jó ember* (vö. pl. 1251/1271: *Joember* szn.: OklSz.) összevonása (PAIS: i. h.).

járek ~ jarek, -rku, m. (JUNGMANN I, 569; KOTT I, 601 szerint morva és szlovák tájszó; KOTT VI, 487; PS. I, 1169; TRÁVN. 566). — A csehben kívül csak a magyarral érintkező szláv nyelvekben van meg (KŇIEZSA I, 791–2).

Jelentése: 1. 'příkop; Graben': „Potok kutálí kamínky s vrchu, zahrabává si je do pisku, ve svém járku” (Herben: PS.); „Wlož réwj do garkow 'pone ordine vites” (JUNGMANN). — 2. 'žlábek, potůček; eine Rinne': „Wodu tekaucej nazýváme gárkem, potůčkem a řekau” (Kollár: JUNGMANN); „ze slovenských járku čerstvotu jsme pily” (Heyduk: PS.). — 3. 'der Schlackensteg; výstruh v šindeli'. — Talán ennek a jelentésnek a félremagyarázásából származik a szó 4., 'strouha, stružka; forgács' jelentése, mely már JUNGMANN-nál említést nyer (l. még KOTT VI. és PS.), amely azonban az idézett szótárakban egyetlen adattal sincs igazolva, és jelentésstanilag sem érthető.

Származékok: *járeček* 'žlábeček; Kleine Rinne': „Korýtko sbíralo pramének a za tichého zurčení jej pouštělo do útlého járečku” (egy népdalból) (PS.). — *Jarka ~ járka, -rky*, f. 'malý příkop' (Bosk., KOTT VIII, 134).

A magyar *árok* 'fovea, fossa; Graben' átvétele, esetleg szlovák közvetítéssel; a *j* hiátustöltő; az -ok szóvéget — az átvételt a cseh képzőrendszerbe illesztve — a cseh -ek kicsinyítő képzővel cserélték fel. (Megjegyzendő, hogy JUNGMANN a *járek* szót -ek deminutivummal egy **jar-* tőből képzetnek tartotta.) — A magyar *árok* (< *aruk*) minden bizonnyal egy honfoglalás előtti török **aryk* átvétele (vö. ujjur *aryq* 'ua.': SzófSz.). Írott emlékeinkben a XI. század óta fordul elő: vö. 1055: „usque ad angulum *aruk*...”, „Indeque ad *aruk fee*”; 1095: „per munimentum quod uulgo dicitur *aruk*...”, „ad

sabulosum munimentum qui uulgo dicitur humuch *aruk*” (Oklsz.); 1109/1404: „quartum ut dicitur *kwarok*” (MNY. XII, 378); stb.

kajla, -y, m. (KOTT VI, 548). Megvan a szlovákban is (BERNOLÁK 862). Ökörfajta neve: „V Podluží jest *kajla* závodním volem, má dlouhé rohy a »způsebné« čelo” (KOTT).

A magyar *kajla* 'curvus, inflexus; krumm, gekrümmt, verbogen' átvétele, majd tapadásos jelentésátvitellel 'kajla szarvú ökör'; vö.: 1686: „*Kajla* verhenyős ökör”; 1707: „Kék *kalya* [olv. *kajla*?] kesely farkú, hólyagos szemű ökör” (Oklsz.). — A *kajla* a görbülést, ferdeséget jelentő *kaj-* tő származéka, amely a *hajlik* 'proclino, inclino, vergo' tövének változata; ez finnugor eredetű (SzófSz.). A *kajla* első adatai a XV. századból valók; vö.: 1480: „Georgio *Kayla*”; 1498: „Petro *Kayla*”; stb. (Oklsz.).

kamas, -a, m. (JUNGMANN II, 16 szlováknak és morvának jelzi; KOTT VII, 555; BARTOŠ, Sl.).

Jelentése: 1. 'výrostek; Kerl': „Už je to hodný *kamas*, může zapást; ... Tací *kamasé*, i hrajú sa a statky ve škodě!” — 2. 'ničema; Lump'. — 3. 'přihlouplý člověk; ütődött ember'.

Származék: *kamas-isko* a *k.* augmentativuma (KOTT).

Bizonyára a magyar *kamasz* 'süvölvény; Kerl' átvétele. Ennek eredete ugyan ismeretlen (SzófSz.), és ugyanez a szó a XVII. századi horvát szótáríróknál és a szlovénban is megvan a magyar szó régi 'kutya, szelindek' jelentésével (MELICH: MNY. XVII, 180—1, továbbá KNEZSA: Pais-Eml. 330—1); a szónak tehát egy további szláv nyelvben való megléte mellett arra is gondolhatnánk, hogy esetleg a magyar szó való a szlávból. A cseh *kamas* magyar eredetét mégis azért tehetjük fel, mert: 1. a csehben a *kamas* csak a XIX. században bukkan fel — először JUNGMANN szótárában —, itt azonban mint szlovák, illetőleg morva szó; azután BARTOŠnál és ennek nyomán KOTTnál (i. h.), aki morva adatokra hivatkozva cseh sóként közli; 2. az említett források a szónak csak fent idézett jelentéseit ismerik, és nem ismerik a szó régi 'kutya, szelindek' jelentését; 3. a 'süvölvény; Kerl' jelentés, amelyhez a fenti többi jelentés kapcsolódik, csak a magyarból ismeretes.

kanec, -nce, m. (KLARET II, 299; VELESL. I, 485; GEB., Sl. II, 17; JUNGMANN II, 22; KOTT I, 665, VI, 561; PS. II, 43; TRÁVN. 624; Mistř.). — A szlovákban van *kan* 'kanec' is (BERNOLÁK 876; KÁLAL 228).

Jelentése: 1. 'samec; verres: vervex beran' (KLARET i. h.); „jako lev královal [Vladimír] mužům a ženským co *kanec*” (Havlíček PS.). — 2. 'samec vepre domáciho a divokého': „grindí mu od huři létali jak *kancovi*” (Mistř.); „Vacek vyrazil jako *kanec* z houštiny” (Jirásek); „Major chrochtl jako podrážděný *kanec*” (Čapek Chod: PS.). — 3. 'chlípník; kéjenc': „Ferdinand je ti takovej *kanec*” (Jar. Zaorálek: PS.); — 'necudně mluvící; der Zottenreisser' (KOTT I). — 4. Átvitt, expresszív értelemben: 'nagy tintafolt' (vö. magyar *malac* 'tintafolt'): „Sotva že někdo udělá na papír kaňku, už jí nazývá *kancem*” (Neruda: PS.).

Származékok: *kančí* a *k.* adiectivuma: „*kančí* kůže” 'die Eberhaut' (KOTT VI, 560). — *kančík* 'nedorostlý kanec; ein kleiner Eber' (JUNGMANN; KOTT I.; PS.); „Býček, beránky a *kančíky* kleštím” (Baar: PS.). Ennek változata a régi *kanček* 'ua.' (1429; személynév: GEB., Sl. II, 17). — *kančina*. 1.

'kančí kuže; Eberhaut' (KOTT VI.); 2. 'oplzlá mluvení; Zotten, schlüpfriige Reden'. — *kančiti* I. 'oplzle mluvíti; die Sauglocke läuten, Zotten reissen'; 2. 'počinati si jako kanec, býti nenasytně chlíplý: kan módjára viselkedik, szakadatlanul kéjeleg': „*kančili* dost páni, nemusí *kančit* našinec" (F. X. Šalda: PS.). — *kaneček*, a *kanec* deminutívuma: „Na konci Kabrhelova provazu krácel *kaneček*" (Vančura: PS.). — *kanečník* 'vadászkutya fajta; pes chrtovitý; Saufinder' (JUNGMANN; KOTT I, 666; PS.): „Jím (lovcům) u noh ulehly smečky lovečekých psů: černoburů, vlkodavů, *kanečnicků*" (Jirásek: PS.).

A magyar *kan* 'ua.' átvétele, megtoldva a régi (ma már elavult) — eredetileg kicsinyítő — *-ec* masculinum-képzővel (< *-bcb*, vö. VONDRÁK, Vergl. Slawische Grammatik I², 621). — A *kan* szónak a magyarban biztos etimológiája nincs (SzófSz.); a nyelvemlékekben a XV. század elején kerül elő, de személy-, illetőleg nemzetségnévként és származéka, a *kanász* 'pastor porcorum, subulcus: Schweinehirt' szintén személynévként már a XII. században előfordul; vö.: 1191: „*Kan* genus" (ÁÜO. XI, 51); 1141–1161: „,servientes . . . Moglou, Daudid, Soludi, Berelei, *Kanaz* [a. m. *kanász*?] et Boggu . . ." (Oklsz.). A cseh szót magyar eredetűnek tartom azért, mert: 1. a szó a szláv nyelvekben családtalan: csak a szlovákban és a csehben van meg; 2. a szlovákban megvan a *kan* is; 3. a szó a csehben és a szlovákban is a magyarnak megfelelő jelentésekkel szerepel. — A csehben a szó közvetlen átvételen alapulhat, mert — mint a többi középkori magyar jövevényszó — ez is az udvari, nemesi (vadász-) élet szókincsébe tartozhatott (vö. a *vyžle* címszót). A származékok nagy száma mutatja azonban, hogy igen rövid idő alatt népi szóvá vált.

(Vö.: BERNEKER 479; MARIÁN.: Nyr. XLVI, 269; KÁLAL; HOLUB—KOPEČNÝ 162; KŇIEZSA 846).

kaňour ~ **kaňúr**, -a, m. (BARTOŠ, Sl.; PS. II, 46; TRÁVN. 625). — intens. subst.

Jelentése: 1. Expresszív: 'kanec, velký kanec; nagy kan': „Vás by měli vodit ode vsi ke vsi jako *kaňoura*" (Vančura: PS.). — 2. Expresszív, átvitt értelemben: 'inkoustová skurna, kaňka; tintafolt, (tinta)malac'.

Származékok: *kňour*, -a, m. 'dospělý kanec, kudrnáč'. — *kaňůrek* 'kaneček'.

A magyar *kan* + a cseh *-júr* ~ *-jour* augmentatív képző.

kepeň, -ě, m. (JUNGMANN II, 50; KOTT I, 684 idézi PALKOVIČ szótárából, VI. 586; BARTOŠ, Sl.; BARTOŠ, Dial. II, 327; Mistr.).

Jelentése: 1. 'plášť; Mantel': „Přistoupil ke stolu a odestřel svůj *kepeň* čili plášť" (Kollár: KOTT, VI.). — 2. 'škaredý odřený klobouk; csúnya, kopott kalap'. BARTOŠ, Sl. a valach nyelvjárásból ismeri ezt a jelentést, de megvan a mistryceiben is.

Családja: *kepeněk*, JUNGMANN szerint a *kepeň* deminutívuma; PALKOVIČ-ből idézi (a címszónál, példamondatában azonban egy többes *kepeňky* alak szerepel) és szlováknak jelzi, de a későbbi szótárak nem ismerik, KOTT sem említi. KOTTnál a *kepeník* 'Regenmantel' szerepel a *k.* deminutívumaként. A szlovákban a szónak sok származéka él, de — BERNOLÁK szótára szerint — egy évszázaddal korábban még több volt használatban, ami korai átvételre és nagy elterjedettségre vall már a múlt század elején.

Elvonás a deminutívumnak felfogott *kepeněk* szóból, amely a magyar *köpönyeg* ~ *köpenyeg* pontos átvétele. Az átvétel és a kicsinyítő képzőnek

felfogott szóvégi (-eg >) -ek elvonása a szlovákban történt, és a csehbe a szlovák *kepeň* ment át morva nyelvjárási közvetítéssel akkor, amikor a magyar nyelvújítási *köpeny* (1816.) a magyar tájnyelvben még el sem terjedhetett. E mellett szólnak a következők: 1. A régebbi cseh szótárak nem ismerik. JUNG-MANN (1836.) is szlováknek jelzi. 2. A szlovák PALKOVÍČ 1820-ban megjelent szótára már tartalmazza, BERNOLÁKNÁL meg már 15 származékot is találunk. 3. A magyarban a *köpenyeg*-ből a *köpeny*-t 1816-ban vonta el Helmečzy (SIMAI: MNy. V, 124).

Közvetlenül a magyar *köpeny*-ből magyarázzák: JUNG-MANN II, 50; KOTT I; KÁLAL 236; KNIEZSA 872. — BERNEKER 500 a magyar *köpenyeg*-et is számba veszi. SULÁN BÉLA

Megtanítlak kesztyűbe dudálni

I. CSEFKÓ GYULA „Szállóigék és szólásmódok” című (1930.) könyvében egy fejezetet szentel ennek a szólásnak. Ebben arra a következtetésre jut, hogy a *kesztyű* nem lehet egyéb, mint a hüvelykszorító, s a *dudál* a. m. 'sír', vagyis az egésznek az a szemléleti alapja, hogy valaki a hüvelykszorítóban sír a fájdalomtól, illetőleg a *fütyül* igével való változatában: 'fütyül a fájdalomtól'. KERTÉSZ MANÓ a mű ismertetésében (Nyr. LX, 11) óvatosan csak ennyit mond a magyarázatra: „valószínűvé teszi”, hogy a *kesztyű* amnyi mint 'hüvelykszorító', a *dudál* szóra pedig nem terjeszkedik ki. Már kezdettől fogva nem éreztem meggyőzőnek CSEFKÓ véleményét.

Hogy a *kesztyű* szó élt-e valaha 'hüvelykszorító' jelentésben, az idáig semmilyen forrásból nem derült ki; CSEFKÓ maga sem bizonyítja egyetlen adattal sem. Ez tehát csak föltevés, amelyet azóta sem próbált igazolni senki.

A szólás második eleme a mai nyelvben általában *dudálni*. Régebben azonban más igék is szerepeltek benne, éspedig: *fütyölni*, *sípolni* és *hegedülni*. Ezek közül CSEFKÓ a *dudálni* és *fütyülni* jelentését eléggé megtámogatja; a *dudál*-nak 'sír' jelentése szűkebb körben, főleg bizalmas, családi környezetben, tréfás árnyalattal csakugyan ismeretes; az is igaz, hogy némely ember *fütyülni* szokott fájdalmában. Hogy „sírását, jajgatását nevezhették hegedülésnek is”, azt CSEFKÓ egy tájnyelvi adattal támogatja Beregszászról, amely így hangzik: „hegedüli a nótát” (Nyr. XXXVII, 373).

A *kesztyűbe sípol* változatot CSEFKÓ nem említi.

A *kesztyűbe fütyül* változatot CSEFKÓ 1792-ből (Etédi Sós Márton: Magyar gyász) és 1804-ből (Szirmay: Hungaria in parabolis), továbbá ERDÉLYIBŐL és CzF.-ből idézi. Kiegészítésül íme még néhány forrás: 1819: P. Horváth Ádám: Ezer-hat-száz Példa beszédek 48; 1824: Böszörményi P. — Schlez: A köznép számára készült Kézi Könyv II, 158; 1864: Pelkó Péter: Eredeti magyar közmondások és szójárások 225; 1877: II. Kákay A.: Újabb országgyűlési fény- és árnyképek 117; 1891: Pálffy Albert: Egy leány mint özvegy-asszony 201; 1935: CSÜRY, SzamSz. 109, 485. A szólásnak ez a változata tehát eléggé elterjedt lehetett és soká élt, talán ma is él.

A *kesztyűbe(n) hegedül* változatot CSEFKÓ MARGALITSBÓL idézi (Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. 1896.), hozzátéve, hogy a megnevezett helyen: Dugonicsnál nem akadt rá. Én MARGALITSNÁL két helyen is találkoztam vele, éspedig a *kesztyű* címszó alatt (Dugonicsból: Magyar

példabeszédek és jeles mondások. 1820.) és a *hegedül* címszó alatt ERDÉLYIBŐL (Magyar közmondások könyve. 1851.) idézve, de ERDÉLYINÉL sem találtam meg, sőt még az Akadémia nagyszótári gyűjtésében sem. Hogy egykor ez a változat is élt, az mégis valószínű, mert hiszen mi oka lett volna MARGALITS-nak ilyesmit kitalálni? A forrás megadásában azonban pontatlan.

A *kesztyűbe sipol* változatra ezeket az adatokat találtam: 1793: Bétsi Magyar Merkurius 903 (Egy vár ostromáról szólva): „Ezen próba . . . tsak arra való, hogy a' benne lévő 8 ezer fejből álló örző sereg . . . egy keveset *kesztyűbe sipolni* tanuljon”; 1. még: 1847: Jósika: Jósika István III, 179; 1870: A garabonciás diák naptára 51—2. Mivel ezek eleven szövegek, nem is kell bizonyítanom, hogy ez a változat is járatos volt, ha nem is olyan mértékben, mint a *kesztyűbe füttyül* vagy pláne a *kesztyűbe dudál*.

Meg kell még említenem „Az istenek osztozása” című Csokonai-versben előforduló „megtanítlak . . . vas *kesztyűbe füttyülni*” változatot is, amelyben a *kesztyű*-nek *vas* jelzője érdemel külön figyelmet. Erre később még visszatérek.

A többféle változathoz arra lehet következtetni, hogy a *dudál*, *füttyül*, *sipol* és *hegedül* elemek valamely közös szemléleti alapra mutathatnak vissza; a vizsgálódásnak tehát főként erre kell irányulnia. Másrészt azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a *kesztyű*, *vas kesztyű* elemnek voltak-e elődei.

Valahányszor olyan szólás eredetéről van szó, amely nyelvünkben nélküli a szemléleti, illetőleg történelmi alapot, mindig jó, ha a szomszédos nyelvekben körülnézünk, főleg a németben, amely a hosszú politikai, gazdasági és műveltségi érintkezés alatt igen sok esetben adott át olyan szavakat és szólásokat, amelyeket a magyar nyelvből és a magyar viszonyokból nem lehet megmagyarázni. Több irányú vizsgálódásaim során arra az eredményre jutottam, hogy a *kesztyűbe dudál* szólás eredetének felkutatásában is ehhez a módszerhez kell folyamodnom.

2. A szólásoknak van egy olyan csoportjuk, amely mesén, anekdotán vagy más néphagyományon alapszik. A szóban forgó szóláscsoport is alkalmasnak látszik, hogy ilyen magyarázatot keressünk hozzá. Mindnyájan ismerjük Arany Jánosnak „A hegedű” című víg legendáját. Ennek rövidre fogott tartalma: Péter Jézus akarata ellenére bemegy a kocsmába a mulató fuvarosok közé, Jézus megbünteti őt azzal, hogy hegedűt varázsol a hátára, melyet mindenki lát, csak Péter maga nem, és mikor a mulatók felszólítják, hogy hegedüljön nekik, Péter nem tud, mire nagy szidalmak és verések közt kidobják. Ennek a költeménynek a forrása egy néphagyomány (vö. HELLER BERNÁT: Ethn. 1916. 301), melyet több változatban ismerünk Szalontáról és Szegedről. Az egyik szalontai változatban Péter hátán hegedű, a másikban bőgő van (HELLER: i. h.), mikor belép a kocsmába. Ugyanezt a két változatot közli 1924-ben SZENDREY ZSIGMOND nagyszalontai gyűjtésében (213—4), az A) változatot hegedűvel, a B) változatot bőgővel. A szegedi változatot KÁLMÁNYNAK „Szeged népe” című gyűjtéséből (II, 141) is ismerjük 1882-ből; ebben Jézus bőgőt teremt Péter hátára.

A mesének német nyelvterületen, sőt másfelé is több változata és feldolgozása ismeretes. Igen tanulságos FÄHNHARDTNAK *Natursagen* című, 1909-ben megjelent gyűjteménye, melynek II. kötete — sajnos nem az eredeti népies előadásban, hanem köznyelvre átfogalmazva — ennek különféle vidékekről gyűjtött változatait és régebbi feldolgozásait ismerteti. Közülük elsőnek említtem a legrégebbit Hans Sachstól, 1551-ből (Fabeln und Schwänke Nr. 774); ebben Péter valami lakodalomba megy, s Jézus dudát teremt a

hátára. Bemutatja Hilprant Sebastian 1552-ből kelt feldolgozását is, részben szóról szóra idézve (Montanus: Schwankbücher, Bolte kiad. 483): benne Jézus dudát teremt Péter hátára. 1617-ből Sandrub Lazarus versében (Historische und poetische Kurzweil Nr. 124) Péter búcsúba megy, s Jézus titkon dudát akaszt a hátára. XVI. és XVII. századbéli írótól és a nép között élő mondákból vette — ahogy ő maga mondja — prózai meséit Aurbacher, s ezek között találkozunk újra ezzel a legendával (Volksbüchlein 28. sz. I, 85): Péter esküvőre megy, hátán festett hegedűvel. Ehhez hasonló a Simrocknál található mese (Deutsche Märchen. 1864. 136). Két népi gyűjtésű mesében — az egyik Tirolból, a másik Karintiából — Péter bőgőt visz a hátán; egy svájci mesében hegedűt (DÄHNHARDT i. m. II, 179), s ebben még próbál is cincogni a hegedűn, míg a mulatók látják, hogy csakugyan nem tud játszani; egy másik, svájci mesében szintén hegedűt visz a hátán Péter. Egy abruzzói mesében (uo. 180) Jézus gitárt teremt Péter hátára.

Mindezek a változatok csak igen kis mértékben térnek el egymástól: a mulatók ácsok, katonák, lakodalmások, búcsúsok; Pétert megverik vagy csak kidobják. Ami minket érdekel, az az, hogy a Péter hátára varázsolt hangszer hol duda, hol hegedű, hol bőgő, sőt gitár is.

3. Mármost ismerünk a németben egynéhány szólást, amelynek szemléleti kiinduló pontja az, hogy valaki valakit megtanít vagy kényszerít valamely hangszeren játszani, azzal a jelentéssel, hogy megrendszabályozza, ráncba szedi, illetőleg ilyesmivel fenyegeti. A könnyebb áttekinthetőség végett ezeket is hangszeres csoportosítom.

A) WANDER értelmezés nélkül hozza ezt a kettőt a hegedűvel: „er soll mich nicht *geigen lehren*” és „ich werd ihm [így!] *geigen lehren*” (Deutsches Sprichwörterlexikon I.). Ez utóbbinál Murnerre hivatkozik, akinél a következőket találtam: „Doch wil das selber sagen ich, | Das du nit aber trüwest für, | Die lenden baß zu gürten mir . . . | Auch wollest mich baß *geigen leren*” (Von dem großen Lutherischen Narren. 1522. 2544 és kk.). Magyarul: 'Mégis magam akarom megmondani, nehogy aztán az legyen a szándékom, hogy ágyékom körül jobban meghúzzad a hevedert . . . és még jobban megtaníts hegedűlni.'¹ E műnek két kiadását láttam, de a kérdéses sort egyik sem jegyzeteli, sem MERKER, sem BALKE, holott egyéb szókat és kifejezéseket alaposan magyaráznak. RISSE ANNA „Sprichwörter und Redensarten bei Th. Murner” című tanulmányában (Zeitschrift für den deutschen Unterricht. 1917.) nem említi ezt a szólást. Ezt két okból is feltűnőnek találom; először, mert a két sorral előtte levő *die Lenden baß gürten* szólásról megemlékszik, s ennek jelentése a tárgyalt szólással érintkezik; másodsor, mert a *geigen lehren* szólás más forrásban is előfordul, tehát nem Murner egyéni alkotása. HENISCH szótárában (Teutsche Sprach und Weißheit. 1616.) *Geige* címszó alatt majdnem száz évvel később közmondás formájában a következőképpen hangzik: „Armut *lehret geigen*”. SIMROCK is közli ezt a közmondást (Die deutschen Sprichwörter. 1880. 30), továbbá WANDER (uo.), aki SIMROCKRA és Güntherre² hivatkozik.

¹ NEDECZEY JENŐ hozzám írt levelében az utolsó sort így értelmezi: „... megtaníts arra, mi a rend, vagy megleckéztess”. Ez az értelmezés megerősít eredeti föltevésemben, én azonban kissé erősebb kifejezést találnék helyénvalónak, pl. *ránca szedj*.

² A forrásjegyzékben három római számokkal jelölt Günther-mű is fel van sorolva, de az idézett helyen hiányzik a római számjelzés, tehát nem ellenőrizhető. Mind a három Günther-mű a XIX. századból való.

Ide tartozónak látszik még a WANDERNÉL (i. m. I, 1011) és TETZNERNÉL (Deutsches Sprichwörterbuch, Reclam-kiad., é. n. 129) regisztrált: „jemandem die Fiedel entzweischlagen” (‘jemandem das Handwerk legen: valakinek beköti a koszorúját’ értelmezéssel) és a FRISCHBIERNÁL talált: „nun geht der Fiddeltanz los” (‘kezdődik a verekedés’) szólás (Preußische Sprichwörter. 1865. 64). Ezeket csak a teljesség kedvéért említem; a címbeli szólás kialakulására nem vetnek fényt, s magyar megfelelőikre idáig nem akadtam.

B) A másik hangszer a síp. A következő szólásban, melyet GRIMM szótárából idézek: „er ist noch jung, er wird schon *pfeifen lernen*” a jelentés kissé eltolódott az eredeti kiindulástól. GRIMM egy 1680-i adatra hivatkozik, értelmezésül pedig a következőket mondja: ‘naturam parturit usus’; a példa a sípon játszás jelentése (1) alá van sorozva. SANDERS szótárában találtam ezt: „aha, nun *kann er Pfeifen*” ‘gute Worte geben’ értelmezéssel. A jelentésváltozás iránya tehát: ‘majd megtanítlak → majd megtanul → már tud’. Hogy a *pfeifen* ezekben nem szájjal füttyülést jelent, hanem sípon játszást, azt GRIMM beosztása és maguk a szólások is valószínűvé teszik; egészen világosan kitűnik azonban ebből a szólásból: „ich will ihm [így!] noch die flaute douce *pfeifen lernen* [így!]”. Ezt idézi BORCHARDT—WUSTMANN—SCHOPPE Weise XVII. századi költőtől, azzal a megjegyzéssel, hogy egy foglyot kell majd engedelmességre szorítani (Die sprichwörtlichen Redensarten im deutschen Volksmund. 1954. 153).¹

Egy másik, többször regisztrált szólás: „da hilft kein Maulspitzen, es muß *gepfiffen* werden”, ‘itt cselekedni kell’ értelmezéssel (WANDER i. m. III, 530; BORCHARDT—WUSTMANN—SCHOPPE i. m. 375; FRISCHBIER i. m. 180), vagy így: „es hilft kein Maulspitzen, sondern *pfeifen*” (KÖRTE, Sprichwörter. 1837. 301; SIMROCK i. m. 370) elvezet az eredeti kiindulástól, egyrészt mert szemléleti alapja eltolódott, s a *pfeifen* ‘síp’ jelentése helyébe a ‘szájjal füttyül’ jelentés lépett, másrészt fenyegető színezete tompult. Nagyon valószínűnek látszik, hogy ez is a fenti csoportba tartozik, s a szájsücsörítése csak akkor került bele, mikor a *pfeifen* ige jelentése a (szájjal való) füttyülés felé tolódott. Ennek magyarázatára WANDER az említett helyen két anekdotát közöl. Mindkettőben bizonyos fríz falunak közismerten ostoba lakói a szereplők. Néhányan ki akarják próbálni, hogy meddig bírja az ember az akasztást, és egyik társukat felhúzzák, azzal, hogy ha már nem bírja tovább, füttyüljön, akkor majd leeresztik. Ez azonban már az első pillanatban képtelen a füttyülésre, s mikor már a nyelvét kiölti, a többiek odakiáltják neki: „nem segít a szájsücsörítés, füttyülni kell”. A második anekdotában egyik társukat nyomórúd helyett rákötik a szekérre, s addig szorítják, míg már nem tud füttyülni, bár próbál. Ezt a két anekdotát valószínűleg WANDER sem mint kétségtelen magyarázatot közölte, csak az érdekesség kedvéért, mint ahogy több más szólással is tette. Ilyen anekdoták gyakran csak a nyelvi tény magyarázataként keltek, vagy meglevők utólag összefüggésbe hozatnak ismert, de nem értett kifejezésekkel (mint pl. a *flöten gehen* szólásnál is). Egyébként maga WANDER közli ugyanott a szólásnak egy keleti fríz változatát: „hier helpt kîn Mûlspitzen, der moet *fleitet* worden” (itt nem segít a szájsücsörítés, furulyázni kell), amelyben, mint látjuk, a *flöten* ige szerepel a *pfeifen* helyett, tehát valószínűleg a másikban is hangszeren való füttyülésről, sípolásról van szó. SCHRADER szerint ugyan az alnémet nyelvjárásokban a *flöten*-nek meg-

¹ Sajnos, a mű címe nincs megadva, ezért nem tudtam ellenőrizni.

felelő alakok 'pfeifen (szájjal füttyül)' jelentésben használatosak (Der Bilder-schmuck der deutschen Sprache. 1896. 373). Ha tehát a szólás alnémet területről származik, akkor a két szónak egymással való helyettesítése nem mutat okvetlenül a hangszeren való füttyülés, illetőleg sípolás jelentésre. Az idézett gyűjtemények azonban nem közlik, hogy mely nyelvterület e szólás hazája, sőt inkább általánosan elterjedtnek tüntetik fel.

C) Még egy hangszer szerepel a megrendszabályozást jelentő szólásokban, és ez a *f u v o l a*, illetőleg *f u r u l y a*. WANDERNél: „et hit (heiBt) *geflöt* of *gestorwen*” (idézve Meursból, Düsseldorf közeléből, 1843-ból) minden ilyenféle szólás közül a legenergikusabb fenyegetés: 'vagy fuvolázni, vagy meghalni' (i. m. I.). Ez az egyetlen adat nem sokat mondana, ha nem volna mellette a fent említett „*die flaute douce pfeifen lehren*” és ez a sokkal elterjedtebb szólás: „jemandem die *Flötentöne* beibringen”. Ezt regisztrálja WANDER, SEILER (Deutsche Sprichwörterkunde. 1922. 173), LESSMANN (Der deutsche Volksmund im Lichte der Sage. 1922. 262), SCHRADER (i. m. 507), DORNSEIFF (Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. 1934. 425) és BORCHARDT—WUSTMANN—SCHOPPE (i. m. 153). Értelmezésében többé-kevésbé megegyeznek: SCHRADER, SEILER és DORNSEIFF a verés alá sorolják, WANDER 'megfenyítés'-sel értelmezi, csak BORCHARDT—WUSTMANN—SCHOPPE ad kétféle értelmezést, és pedig: 1. 'ihn eine sanftere Tonart lehren, ihm Höflichkeit beibringen (szelídebb hangnemre, udvariasságra tanítani)' és 2. 'ihn tüchtig vornehmen (jól ráncba szedni)'. Magyarázatot ad hozzá SCHRADER, ilyenformán: „daß du vor Schmerz winselst” (hogy fájdalomban nyöszörögsz); ez — nézetem szerint — minden bevezetés és bizonyítás nélkül nem meggyőző. A *Flönton* jelentése több német szótár szerint 'szép, finom beszéd'; 'winseln' jelentést egyikben sem találtam. LESSMANN is magyarázza, és pedig minket különösen érdeklő módon, egy magyar népmeséből. E mesét mi HORGER tatrangi gyűjtéséből ismerjük (MNGy. X, 27. sz.: Hogyan nyerte el a szegény csobán a császár leányát), LESSMANN pedig SKLAREK fordításából (Ungarische Volksmärchen. Neue Folge. 1909. Nr. 11). A mese egyik szakaszában a csobán furulyájának hangjára a sárkány annyira megszelídül, hogy maga is szeretne megtanulni furulyázni. Az okos csobán azzal az ürüggyel, hogy a sárkány ujjait előbb le kell lapítani, egy bükkfába üti fejszójét, szétfeszíti, és mikor a sárkány a hasadékba beledugja az ujjait, a csobán kihúzza a fejszójét, a fa összecsapódik, s a sárkány ujjai beleszorulnak. Erre a fiú leüti a sárkánynak mind a tizenkét fejét. Ez a motívum egy román mesében is előfordul — írja SKLAREK a jegyzetben (i. m. 291) —, erre azonban LESSMANN nem hivatkozik. — Nagyon valószínűtlennek látszik, hogy egy német szólás magyar vagy akár román népmeséből származzék. LESSMANNnak legalább egy német változatot is be kellett volna mutatnia, vagy legalább egy olyan német mesét, amelyben ez a motívum szerepel. Pedig van ilyen is. Az okos kis szabórol szóló mesében (BR. GRIMM, Kinder- und Hausmärchen, Jubiläumsausgabe. 1912.) a szabó hegedülni tanítja a medvét, hasonló módon. A különös muzikusról szóló másik GRIMM-féle mesében (uo.) pedig a hős előbb egy farkast, aztán egy rókát, végül egy nyulat tanít hegedülni úgy, hogy különféle módon ártalmatlanná teszi őket. LESSMANN ezekre a mesékre nem hivatkozik, feltehetőleg azért, mert a fent részletezett szóláscsoportból csak a „jemandem die *Flötentöne* beibringen” szólást ismeri, s így magyarázatában nincs tekintettel a nagyobb összefüggésekre. LESSMANN fenti magyarázatát egyébként az utána következő gyűjtők és magyarázók hallgatással mellőzik. Számunkra azonban mégis

közel állhatna az a föltevés, hogy az egész szóláscsoport eredetét itt is kereshetjük. Ennek azonban legfőbb nehézsége az a körülmény, hogy a két mese elterjedtségéről sem GRIMM, sem BOLTE—POLIVKA (Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm. 1913.) nem ad kielégítő képet. BOLTE—POLIVKA szerint mindkét mesét a középső Rajna vidékén jegyezték fel a múlt század második évtizedében. Német változatokat BOLTE—POLIVKA nem mutat be, csak más európai nyelvterületekről (svéd, szerb, horvát, kisorosz). Egy másik nehézség nézetem szerint az, hogy a rendelkezésünkre álló adatokból nem ismerjük a GRIMM-féle mesék korát, míg szólásaink előfordulásait már a XVI. századtól kezdve nyomon tudjuk követni. (Ugyanígy a Jézusról és Péterről szóló anekdotát.) Ezért megmaradunk eredeti föltevésünk mellett, míg a német folklórkutatás és nyelvészet meg nem cáfolja.

D) Megemlítem még ezt a mai nap is élő, argószerű szólást: „er ist ein Aas auf der *Baßgeige* (*Geige*)”, amely ’nagyon is kitanult ravasz fickó’-t jelent (SCHAEFFLER, JULIUS, *Der lachende Volksmund*. 1931. 20; BORCHARDT—WUSTMANN—SCHOPPE i. m. 20). Feltevésem az, hogy ez a szólás újabb fejlődés eredménye, de ugyanabból a töből sarjadt, mint az előbbieket, mert hiszen honnan került volna bele a böggő, illetőleg a hegedű? Az *Aas* jelentése tréfás beszédben magában is ’okos, remek fickó’ (DORNSEIFF i. m. 340). A jelentés eltolódása hasonlatos ahhoz, amelyet a „nun kann er *pfeifen*” esetében bemutatam.

Feltűnőnek találom, hogy az itt felsorolt német szólásokra — az eléggé kétes értékű SCHRADER-, WANDER- és LESSMANN-féléken kívül — sehol sem találtam semmi magyarázatot. Természetesen nehéz itt Magyarországon nyomára jönni, hogy hol és mikor jelent meg róluk valami; de fölteszem, hogy ha lenne rájuk valami elfogadható magyarázat, akkor valamelyik összefoglaló munka, mint például a SEILERÉ, RICHTERÉ (*Deutsche Redensarten* 4. kiad. WEISE O. átd. 1921.), STORFERÉ (*Wörter und ihre Schicksale*. 1935. és *Im Dickicht der Sprache*. 1937.), GÖHRINGÉ (*Volkstümliche Redensarten und Ausdrücke*. 1937.), de főleg BORCHARDT—WUSTMANN—SCHOPPEÉ, ez a rendszeres, alapos és új munka csak megemlékezne róluk.

4. Legközelebbi teendők mármost megvizsgálni a *pfeifen* ige jelentését.

GRIMM nagy német szótára első jelentésnek a *Pfeife* ’síp’ hangszeren való játszást veszi, és a középkortól kezdve sok adattal támogatja.

ADELUNGnál (1788.) a *pfeifen* első jelentése: ’bármilyen olyan hangot ad, amelyet e szó utánoz’; második jelentése: ’ilyen hangot előidéz, pl. szájjal, szűkebb értelemben sípon’; hozzáteszi, hogy az alsó szászban ’panaszodik’ jelentése is van. — HEINSIUS (1835.) majdnem szóról szóra átveszi ADELUNG beosztását és értelmezését.

Régi magyar szótárainkban a *pfeifen* igét a következő magyar szavakkal kapcsolatban találtam: A) ’sípól’ vagyis ’sípon játszik’ értelmezéssel: MA.: „sípoloc, sibilo, fistulo, Ich p f e i f e”¹ (1708.); WAGNER: „canere fidibus, tibiis: sipolni, hegedülni, kürtölni: geigen, pfeiffen” (1750.); PPB.: „sípólni: tibiã canere, inflare tibiam, auf der Pfeiffe spielen, blasen”, „sípólok: sibilo, fistulo, ich pfeiffe, zische” (1782); MÁRTON JÓZSEF: „pfeifen a) auf einer Pfeife sipolni; tibia, fistula canere; fistulam inflare b) mit dem Munde: fütülni; sibilare” (Deutsch Ungarisch

¹ A ritkítások mind tőlem valók.

Latinisches Lexicon, 1823.). — B) 'füttyül' értelmezéssel: WAGNER: „fistula: síp, furuglya, tárogató-síp ... vulg. sipolni, füttyölni... eine Flöte” (1750.). Ez utóbbinál tehát a *füttyül* jelentése: 'sípon vagy más fúvó hangszeren játszik, sipol, furulyáz'.

Még a *Pfeife* 'síp' szó jelentését is érdemes megnézni. A duda német neve régebben *Sackpfeife* volt, a *Dudelsack* szó csak később, KLUGE—GÖTZE szerint a XVII. században terjedt el a nyelvben. A *Sackpfeife* röviden *Pfeife* is lehetett, mint például GRIMM szótárának 1. e) alatti példái igazolják, Frank XVI. századi írótól kezdve Schillerig.

A magyar *síp* is jelentett dudát, mint a *tömlősíp*, *bordósíp* rövidebb alakja. MA.-nél a *síp* a. m. 'fistula, tibia, uter', az *uter* pedig: 'tömlő, s í p'. WAGNER Phraseológiájában a *fistulator* a. m. 'sípos, sipoló, furuglyás, d u d á s'.

Az előadottakból érthetővé válik, hogy a *pfeifen* ige a németben egykor 'dudál' jelentésben is élt, s hogy a magyarban is a *sipol* ige helyettesítette a *dudál* igét, a *füttyül* pedig a *sipol*-t. A sípos dudált, a dudás sípolt is, vagyis mind a kettő dudán játszott. Pl.: „... mindenféle fából csinált *dudán* tudott *sipolni*” (Czövek I.—F. Siller: Az Európai hires zsványok. 1817. II, 424); „A *sípos* hangosban *dudált*” (Lévay J.: Burns Róbert költeményei 493). Innen van, hogy szóban forgó szólásunkban e három szó váltakozva fordul elő.

ADELUNG a *Pfeife* szó értelmezésében továbbá elmondja, hogy ez a szó a gyakori használat következtében megvető színezetet nyert, és helyette a *Flöte* szó lett használatos. — Mivel az idők folyamán a hangszer maga is tökéletesedett, hangja lágyabb színezetűvé vált, különösen az úgynevezett *egyenes fuvola*, olaszul *flauto dolce*, franciául *flûte (fleute v. flaute) douce*, a *Flötenton* természetesen fölvehette a szelídebb, finomabb hang jelentését, mint például ADELUNG és HEINSIUS is említi; erre a jelenségre mutat rá BORCHARDT—WUSTMANN—SCHOPPE, mikor a *Flötentöne beibringen* szólás első jelentésüül ezt mondja: 'szelídebb hangnemre, udvariasságra tanít'.

5. Ami tehát a címbeli szólásnak hangszeren játszás elemét illeti, a magyar szólás változatai az idézett német szólásokkal feltűnő rokonságot mutatnak. Ebből az egy elemből álló változatot a magyarban csak egyet találtam, s ez a következő: „majd *megtanítlak fújni, a kesztyűbe dudálni*” Abaúj és Sáros megyéből (Nyr. XXXVIII, 372). Ennek első mondata a másodikkal azonos jelentésű, s a második az elsőnek mintegy értelmezése, bizonyára mert az első már nem érzik eléggé fenyegetőnek. A *fújni* ige itt természetesen a. m. 'dudán, sípon vagy más fúvó hangszeren játszani'. A mai nyelv is használja így, s a régebbi nyelv adatai is ezt bizonyítják: 1669: „ugyan azon *sipot fújja*” (Nyr. V, 410, Pósa-házi János); 1794: „*Fújjad Dudás a' dudát*” (GYARMATHI, M. Nyelvm. II, 195); 1807-ben MÁRTON JÓZSEF „Német-magyar és magyar-német lexicon”-ában *fújni* címszó alatt a 2. jelentésben: 'nótát p. o. a flótán, *blasen, spielen*'.

6. Mielőtt rátérnék a szólás másik elemére, érdemes lesz a címbeli szólás közvetlen elődeivel foglalkozni, annál is inkább, mert ezeknek is van a németség felé mutató mozzanatuk.

A) WAGNER Phraseológiájának első, 1750-i kiadásában¹ olvasható a következő szólás: „*megtaníttyák a lompost szegény házban füttyülni*”, *fistula* címszó alatt. A NySz. (II, 625) a *lompos* címszó alatt említi, a *lompos* 3. jelen-

¹ A következő kiadásokban nem szerepel.

tése alatt, mely a farkas jelzője. WAGNER azonban eléggé tájékoztat bennünket a *lompos* jelentéséről, a következő szócikkben: „braccatus: plúdrás, l o m p o s, nadrágos, der ein Nieder-Kleid an hat; Syn. braccis utens”. SIMAI KRISTÓF is hozza. (Végt. Szót. I, 178): „*lompos*: (bugyogós): braccatus, turgens, turgidus”. A *lompos* tehát a. m. 'nadrágos, bugyogós, plundrás'; s hogy ez a csúfnév nálunk a németek neve volt, azt könnyű megérteni, ha összehasonlítjuk azoknak bővebb bugyogóját a magyarok feszes nadrágjával. A *lompos* szónak 'német (katona)' jelentése a kuruckor kutatói előtt már elég régóta ismeretes, sőt már az irodalomban is jelentkezett. Komáromi János többször használja „Esze Tamás” című regényében (Az Ifjúsági Könyvkiadó 1955-i kiadásában 16, 37, 53, 57, 92). De mivel szótáraink nem emlékeznek meg róla, talán helyénvaló, ha egy-két adattal megtámogatom. Cserei Mihálynak egy versében (FERENCZI ZOLTÁN: IrtörtKözl. I, 454), melyet Bethlen Gábor dicsőítésére írt 1697-ben, a következőket olvashatjuk: „A pénzt nem szeretted soha csak úgy mint pénzt, | Igaz hogy le hoztál *lompostól* sok erszényt, | De nem voltál te György sem Lupuj e szerént, | Világ szerte tetted a sok jó téteményt.” FERENCZI jegyzete szerint a *lompos* a németet (György I. Rákóczi Györgyöt és Lupuj Lupuj vajdát) jelenti. Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában levő Jankovits Miklós-féle „Magyar világi énekek” XXXVIII. számmal jelölt énekében pedig: „Szalagy kurucz, gyün a Labanez látod bűdös *lampos*¹ német, hidd el meg dőf ha el érhet...” (Quart. Hung. 175, 18v). Ennek a versnek több változatát és töredékét közli Thaly (Adal. II, 296, 300, 304, 308). Ezek közül egyik három szakaszos töredékben a fenti sorok ilyenformán hangzanak: „Szaladj kurucz, jön a német! | Oh, mely *lompos* kerget téged!”²

B) WAGNER ismertetett szólásához hasonló BARÓTI SZABÓ DÁVIDNAK „A' magyarság' virági” című (1803.) gyűjteményében a *taníttani* fejezetben található szólása: „*meg-taníttani a' lompost* a' fenyítették házban, a szégyen kövön is *fütyölni*.” A NySz. a *lompos* címszó végén, külön bekezdésben említi, értelmezés és magyarázat nélkül. Hogy ez a szólás az előbbi WAGNER-féle szólásnak egyenes folytatása, ahhoz nem férhet kétség. A *szegényház* helyébe a *fenyítékház* és a *szégyenkő* lépett. Szegényházak a Pallas Lexikon szerint már a XVI. század eleje óta léteztek hazánkban (XV, 509, ZIGÁNY ZOLTÁN cikke), sőt PÁLOS KÁROLY szerint már II. Endre idejében (Szegénység, szegénygondozás. 1934. 45—6), s a Révai Lexikon szerint 1704-ben rendezte a szegényügyet egy királyi rendelet. A *fenyítékház* pedig nem egyéb, mint a fegyház őse. Az első ilyen 1772-ben létesült. BARÓTI SZABÓ DÁVID ebben az alakban szótározta 1792-ben 'büntető, javító ház' értelmezéssel, aztán SIMAI KRISTÓF (i. m. I, 221) 1809-ben így: „*fenyíték-ház*: correctoria domus”, és pár sorral alább: „*fenyítő-ház*: correctoria domus”. A *fenyítőház* más neve: *jobbító ház* — írja VAJNA (Hazai régi büntetések. 1906. 383). A szegényház tehát a XVII. század első felében foglalkoztatta a nép képzeletét, mert akkor rendezték a szervezetét, s mikor az első fenyítőház létesült, az érdeklődés arra irányult. Ezt látszik tükrözni a két idézett szólás.

C) A *szégyenkő* a NySz. szerint a. m. 'pellengér'; idézi KRESZNERITS értelmezését: 'infamis cippus, lapis propudii'. Ami az elsőt illeti, az kétségen

¹ Esetleg *lompos*-nak is olvasható, mert az *a* függőleges szára nincs eléggé lehúzva. De a Tsz. a Dumántúlról *lampos* alakra is közöl adatot.

² Szerinte a M. Tud. Akadémia kéziratára egyik dalgyűjteményében, közelebbi forrásjelzés nélkül.

kívül pellengér, hiszen a *cippus* jelentése 'cövek'; a második értelmezés azonban nem okvetlenül jelent pellengért, vagy nem csak azt. A NySz. példamondatainak vizsgálata sem ezt az eredményt adja. Minket főleg a Gvadányi-idézet érdekel: „tsuklyába, *szégyen kövön* állott”. A szövegkörnyezetből kiderül, hogy Gyöngyvirág Jóskát már előbb pellengérré állították és megvesszőzték, azután pedig: „Mivel Kálvinista volt, azért tsuklyába — | *Szégyen kövön* állott az Ekkklézsziába” (Rontó Pál 64). Így tartott penitenciát. Ez a szokás a reformátusoknál még a XVIII. században is fennállott, bár szórványosan. A penitens az istentisztelet alatt lepellet letakarva a szószék közelében levő szégyenkövön állt (ILLYÉS ENDRE, Egyházfegyelem a magyar református egyházban . . . 1941. 113, 136–7). Ez a *szégyenkő* nem azonos a pellengérral. Viszont a fenyítőházakban is volt valami ehhez hasonló megszégyenítő büntetés, illetőleg erre vonatkozó rendelkezés. József császár büntető törvénykönyve rendelkezik a szégyenpolcra állításról. Ez abban állott, hogy az elítélt vasra verve és őrizet alatt olyan helyen, ahová sok nép fért be, magas állványon hajadon fővel délben egy óra hosszat közszemlére kiállítatott, és elkövetett bűntette a mellén csüngő táblán néhány szóval jeleztetett (VAJNA i. m. 310). A szégyenkőről egyébként BARÓTI SZABÓ DÁVID megemlékszik máshol is (Kisded Szó-tár); továbbá CzF. így: „kőállvány, melyre némely bűntettben marasztaltat nyilvános megszégyenítés végett régebben állítani szoktak”. ERDÉLYI mint szólást említi a *szégyenkőre állítás*-t értelmezés és magyarázat nélkül (Válogatott magyar közmondások II. 1862.). BARÓTI SZABÓ szólása alighanem a fegyházi szégyenpolcra szól, de az általánosabban ismert *szégyenkő* szóval nevezi.

7. Most még a *kesztyű* jelentését kell tisztáznunk. Kesztyű formájú kalodák és kínzó eszközök elég sokáig divatban voltak. Magam is láttam egyet a Grác melletti Riegersburg várban 1937-ben, ahol az idegenvezető el is magyarázta a használatát. Ez a kaloda fából készült tok, mely belül a kéz és az alsó kar számára ki van faragva, körülbelül a könyökig ér, és úgy záródik, mint egy hegedűtok. Az áldozat kezét szétterpesztett ujjakkal belezárták, és egy ideig rajta hagyták. Hogy ilyesmi volt-e valaha Magyarországon, azt hosszas utánjárás után sem sikerült megállapítanom. De hogy valami kézi kaloda mégis lehetett, azt bizonyítja BARÓTI SZABÓ Kisded Szó-tára, melyben a *kéz* címszó alatt ez olvasható: „kézi kaloda: fa, mellybe záratik a' kéz”. Lehet, hogy ennek nyomait is őrzi a címbeli szólás. Ére látszik mutatni az a körülmény, hogy a *kesztyűbe dudál* szólás első ismert alakjában, Illei Tornyos Péterében a kesztyűnek névelője van (RMK. XXXVIII, 44). Mintha arról a bizonyos kesztyűről volna szó, amelyet mindenki ismer, s amelyből csak egy van, legalábbis egy helyen csak egy. Ez azonban letűnt, a *kesztyű* pedig a bilincs eufemisztikus kifejezőjévé vált. Ezt igazolja például Vas Gereben „Kis képes naptár”-ának 69. lapján: „vedd meg — bilincseire mutatva — ezt az egypár *kesztyűt*” (1854.), továbbá Jókai „Az új földesúr”-ban (XXIV, 129): „. . . nagy resignációval kérte a csendőrök egyikét, hogy most már hát húzza rá a *kesztyűket* a kezére; értette alatta a kézbilincseket.” Az Igazmondó Kalendárium 1868-i évfolyamában (47. l.) olvassuk: „hát mikhur nem volt [eladni valóm]? — mondja a [zsidó] rab — . . . vedd meg ezt az egy pár *kheztyűt*”. Az Akadémiai Nagyszótár gyűjtőjének, HORVÁTH ENDRÉNEK erre a cédulára írt jegyzete arról tanúskodik, hogy a gyűjtő maga is hallotta egy Veszprém megyei katonától, hogy „megkapta a *kesztyűt*”, vagyis 6 órai vasat (1892-ben). Érdeklődésemre bírói körökből biztosítottak, hogy a bilincset ma

is szokták *kesztyű*-nek nevezni. Ebből magyarázható az ERDÉLYMÉL található szólás: „*kesztyűt szabok neki*”, továbbá BALLAGI értelmezése: *kesztyű* 2. „(tréf) á. é. erős szorítás a kézcsuklón mind a két kéz mutató és közép ujjaival; várj, majd *kesztyűt* adok” (CZF.-nál nem szerepel). A németben: „jemandem *Handschuhe anmessen*” ugyanezt a tréfás kínzást jelenti (mint STORFER A. J. levélben közölte velem 1938-ban). Baksay Sándor Dáma című regényében: „*Kesztyűre fogta a gyenge csuklósontokat*” már nem ilyen tréfás kínzást jelent, hanem a csukló alapos megmarkolását (12. l.). A kéz szorítása bilincsként akadályozza a mozgást.

A *vaskesztyű*-t több régi szótárunk, például MA., SIMAI szótározza értelmezés nélkül. Mindenesetre a középkori hadi felszereléshez tartozott. KRESZNERITS hivatkozik Pázmányra, aki a Kalauz 64. lapján elmondja, hogy egy Pópo nevű püspök, mikor Dániát keresztény hitre akarta téríteni, egy nagy vas kesztyűt csináltatott, megtüzesíttette és felhúzta könyökig, jó ideig hordta, s aztán a pogány király lábaihoz vetette. Ezzel és más csodatétellel a pogányokat megtérítette. Ez a kesztyű voltaképpen kínzó szerszám lehetett. Hogy nálunk ismerték-e ilyen használatban, éppúgy nem sikerült megtudnom, mint a fából készült kalodáról adatot szereznem. CZF. a közölt népdaltörödéket: „Hej huj *vas kesztyű!*” az egyetlen 'kesztyű' jelentés alá veszi. Ha azonban a *kesztyű* 'bilincs' is lehetett és lehet, akkor a *vaskesztyű*-ben a *vas* jelző csak világosabbá teszi, hogy voltaképpen bilincsről van szó. Ebben az értelemben használja 1911-ben Szemere György „Két világ” című regényében (331. l.) „. . . *vaskesztyűbe* fognak *dudálni* [a betörők], mire [a gróf] hazaér”.¹ Viszont nem tűnik ki a szó jelentése ebből a kaszárnyai rigmusból: „Réz trombita, *vas kesztyű*, | Kemény gyomor, puha leves” (Nyr. VI, 426).

8. Az elmondottakat röviden összegezem. Szólásunk és változatai az eddig talált adatokból következtetve a török háborúk után bukkantak fel, mikor a németek sok katonát és új telepeket hoztak hazánkba. Ezért legelső és még egy későbbi szólásunkban a *lompos*-ra irányul a fenyegetés. Láttuk, hogy a *dudál*, *fütyül*, *sípol* és *fúj* igék, melyeknek jelentése szótári adataink szerint érintkezik, váltakozva fordulnak benne elő, továbbá a *hegedül* ige. Találtunk adatot a pusztai igével is, minden más elem nélkül. Láttuk, hogy a *kesztyű* elemnek elődei is voltak, de a XIX. századi utolsó adat után többé nem talákoztunk velük.

Tehát igen nagy a valószínűsége annak, hogy németből vett szó l á s s a l van dolgunk. Kialakulását úgy képzelhetjük el, hogy a feltehetően német eredetű *megtanítlak dudálni* (*sípolni*, *fütyülni*, *hegedülni*) szólást a szemléleti tartalom hiánya vagy elfakulása következtében a hazai viszonyoknak megfelelően kibővítették *szegényház*-zal, *fenyítőház*-zal, *szégyenkő*-vel, *kesztyű*-vel, *vaskesztyű*-vel, s így adtak neki erőteljesebb szint.²

BÍRÓ IZABELLA

¹ HAJDU TERÉZnek is ez a véleménye (Nyr. LXXVI, 394), bár ő CSEFKÓ magyarázatát sem veti el.

² Adataimnak nagy részét az Akadémia nagyszótári gyűjtésében találtam. Ez alkalommal köszönetet mondok GÁLDI LÁSZLÓnak, aki lehetővé tette az anyagban való keresgélést. Enélkül aligha lett volna alkalmam e szólás változatairól és elterjedtségéről képet alkotni. Köszönetemet fejezem ki még KELEMEN JÓZSEFnek azért a sok értékes tanácsért, amellyel kutatásaim során támogatott.

Géza nevünk eredete

Árpád-kori személyneveink közül az egyik leggyakrabban tárgyalt és legjobban ismert a *Géza* név. Eredeti helyes olvasatát (**Gyëücsa* ~ **Gyëüsa*), régi magyar alakváltozatait (**Gyëicsa*, **Gyëisa*), személy- és földrajzi névi előfordulásait KARÁCSONYI JÁNOS, NAGY GÉZA, MELICH JÁNOS, JAKUBOVICH EMIL, PAIS DEZSŐ és mások (vö. GyÓNI, Görög feljegyzéses szórványeml. 38–40) kutatásai tisztázták. Általános elfogadásra találtak NÉMETH GYULA (MNY. XXIV, 147–51) fejtegetései is, amelyek szerint *Géza* nevünk magyar alapszava egy török eredetű méltóságjelölő szó.

A türk–kazár–magyar kapcsolatok vizsgálata során magam is foglalkoztam a *Géza*, *Gyula* és más Árpád-kori neveinkkel, különösen átvételük történeti körülményeivel. Ide vonatkozó kutatásaim során olyan adatokat is találtam, amelyek — úgy hiszem — hasznosan egészíthetik ki a *Géza* névről eddig elmondottakat, s egyben lehetségessé teszik az eddigi magyarázatok egyes homályos pontjainak felderítését is.

1. Az utóbbiak közül először talán azt említeném, hogy a *Géza* névnek az egykorú külföldi latin forrásokban található számos alakváltozata még magyarázatra vár. Ezek közül néhányra már SÁNDOR ISTVÁN (Sokféle VII [1801.], 143–6) felhívta a figyelmet, a továbbiakban azonban többnyire torzított formákat láttak bennük (vö. például KARÁCSONYI: Turul X, 40), s a figyelem akkor sem fordult feléjük kellő mértékben, amikor a fejlettebb helyesírástörténeti ismeretek ezt már indokoltá tették volna. GOMBOS F. ALBIN Catalogusa — ha szövegkritikai apparátus nélkül készült is — ma már jelentékeny mértékben megkönnyíti ezeknek a szétszórt adatoknak nemesak történeti, de nyelvészeti felhasználását is (vö. Cat. Fontium Hist. Hung. IV. [CSAPODI Cs.] Bp., 1943. 61).

A *GÉZA* név régi magyar **Gyëücsa* ~ **Gyëüsa* (**Gyëü-* alapszó és *-cs* [~*s*] + *-a* kicsinyítőképző-bokor: BÁRCZI, TihAl. 141–4, 157–60) változatát a külföldi forrásokban is megtaláljuk. Így VII. Gergely pápának I. Géza magyar királyhoz intézett leveleiben **Geusa* alakban: 1074: *Geuse* gen., 1075: *Geusam* acc., 1075: *Geuse* dat. (ed. CASPAR 85, 218, 229). A latin szövégi *a* itt, ugyanúgy, mint I. Géza érmefeliratainak *Geuca* névalakjában (vö. NÉMETH: MNY. XXIV, 147) ejtésbeli ómagyar *â-t* jelöl. A pápai levelek *s*-szének eredeti hangértéke bizonytalan, de tekintettel arra, hogy ez az adat végeredményben bizonyára valamilyen magyarországi forráson alapul, ebben az esetben is lehetségesnek tarthatjuk az *s* vagy *cs* olvasatokat. Géza érméinek *c*-je ezzel szemben — mint XI. századi okleveleinkben (vö. KНИЕZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 14–6) — világosan *cs-t* jelöl. — A **Gyëücsa* ~ **Gyëüsa* nevet (I. Géza) a német Manegold (a XI. század végén írt: GOMBOS 1490) *Gieuso* formában jegyezte fel latin nyelvű munkájában. Itt azonban a szövégi *â* helyén már latin *o-t* találunk (az ilyen adatok értékelésére vonatkozólag vö. BÁRCZI, TihAl. 98). Érdekes a szókezdő magyar *gy-*nek a *gi* betűkapcsolattal való, egyébként természetes (vö. KНИЕZSA i. m. 77) írásmódja is. Ugyancz a jelölésmód később nálunk is feltűnik (vö. KНИЕZSA i. m. 22). Ami a németországi feljegyzésű *Gieuso* és alább tárgyalt más latin alakok *s*-szét illeti, ezek lehetnek magyarországi latin feljegyzésű, *š* vagy *cs* kiejtésű *s*-szes formák átvételei, de figyelembe kell vennünk azt is, hogy a mai német *s* helyén a XI. században még a német feljegyzők nyelvében is *š* hangzott (vö. KНИЕZSA i. m. 65, 67), amely a németben ekkor még hiányzó

cs hangot is helyettesíthette (vö.: MOÓR ELEMÉR, Westungarn im Mittelalter 198—9; KNEIŽSA i. m. 69). — A **Gyëücsa* alaknak bajor nyelvterületen feljegyzett latin formái a Salzburgi Necrologiumok *Geutsé*, valamint az Admonti Necrologium hibásan másolt *Kautse* változatai (így GOMBOS is 1667—8; mindkét adat II. Géza halála napjának feljegyzésében; a necrologiumok forrásaiban ezek valószínűleg genitivusi [**Geutsae regis*] formák voltak).

2. A XII. századi csehországi latin feljegyzésű **Deuca* (GOMBOS 2292—3, *Deucam* acc., *Deuce* gen.: II. Géza) alak is világosan a **Gyëücsa* nevet tükrözi. Ugyanezt a változatot (*Deuca* nom.) tartalmazzák a cseh necrologiumok is (vö.: K. SCHÜNEMANN, Die Deutschen in Ungarn 35, 4. jegyz.; GOMBOS 1672). A magyar *gye*-nek a jellegzetes (vö. KNEIŽSA i. m. 61—2) *de-* (o: *d'e*) átírása cseh jelölési sajátosság, és a magyar *cs*-nek a *c*-vel való jelölése is pontosan megfelel a XII. századi cseh helyesírási szokásoknak (vö. KNEIŽSA i. m. 68—9).

Ehhez a **Deuca* változathoz tartozik Pribislaw XIV. századi krónikájának hibásan másolt *Deuthe* (gen.) névalakja is (GOMBOS 1994). — A cseh feljegyzésű *Deuca* alakra emlékeztet az 1075-ben élt *deuczha* száznagy neve a garamszentbenedeki apátság többször másolt (vö. KNEIŽSA i. m. 14) alapítólevelében (1075/1124/1217; vö. PAIS: MNy. LI, 529—30). SZABÓ DÉNES MNyTK. 85. sz. 23—4) ezt a *deuczhá*-t tartja *Décs* helység (Békés megye; 1403: *Deche*, 1138/1329: *Geijca*, *Geijfce*, *Geiche*, tehát — amint alább látni fogjuk — a Géza név egyes régi változataival azonos alakok) névadójának. A *deuczha eu*-ja, ha ez a név valóban a **Gyëücsa* átírása, megfelel a *Gyëücsa* XI. és XII. századi feljegyzésű változataiban található *eu* jelölésnek. A *de* betűkapcsolat azonban, mint a *gye* jele, magyar forrásainkban szokatlan; egy szókezdő *gye* > *de* hangváltozást pedig, tekintettel arra, hogy a név még 1138/1329-ben is *gy*-re mutató átírásokban maradt fenn, 1075-re aligha vehetünk fel. Elképzelhető ezzel szemben, hogy a *deuczha* név az eredetiben *G*-vel kezdődött (vö.: 1141/1146: *geuc-czha*: PAIS: MNy. XXX, 109; MIKOS: MNy. XXXI, 249; KNEIŽSA i. m. 24; az olvasat FEJÉRPATAKY kétértelmű megjegyzése miatt nem teljesen világos).

Egy cseh **Deu-*, illetőleg az kettőshangzó kiküszöbölésével **Dev* kezdetű forma átvételén alapszik az a *Devix* változat is, amely Géza fejedelem és Szent István kortársának, merseburgi Thietmarnak a német földön latinul írt krónikájában maradt fenn. Ezt a névalakot régebben Thietmar korábbi kiadásából (MGH. SS. VI, 682_g) *Deuix* formában szokták idézni, bár néhány még régibb kiadó és fordító a *Dewix*, KUNZE iskolai kiadása pedig a *Deviux* olvasatot fogadta el. Az utóbbi R. HOLTZMANNNAK a legújabb kiadásban (MGH. SS. Nov. Ser. IX, 497, 8. jegyz.) tett megjegyzése szerint határozottan hibás. A cseh *Deuca* változatra való tekintettel a leghelyesebb szerinte a *Devix* írásmód. Ez az érvelés nem teljesen meggyőző: Thietmar névalakja nem egy cseh **Deuci* eredetire, hanem olyan cseh változatra mutat, amelyben egy szóközépi *vi* szótag is volt. Ennek a *v*-jét pedig általános helyesírási szokásnak megfelelőleg (vö.: BÁRCZI, TihAl. 128; KNEIŽSA i. m. 69, 71) jelölhette mind a két *u* vagy akár az *uv* betűkapcsolat is. A **Deuix* és **Deviux* formák tehát egyformán jogosultak, s mindkettőben egy cseh eredeti **Devi*-átvételt láthatjuk, amelyet Thietmar — valószínűleg egy *ča* szöveg helyén — latinosító szövegi *x*-szel látott el. — A **Devix* alak cseh eredetét nemcsak a szókezdő *de* betűkapcsolat és az bizonyítja, hogy Merseburgba, Csehország túlsó határának közelébe elsősorban cseh közvetítéssel juthatott el Géza

fejedelem neve, de az is, hogy Thietmar valóban a szlávok kiváló ismerője volt, s hogy pár sorral a *Deuvia* név után Szent István anyjának nevét (*Beleknegini*) is szláv fordításban közli (vö.: MELICH, HonfMg. 247—53; PAIS: MNy. XXXI, 270; BERRÁR JOLÁN: MNyTK. 80. sz. 25). Minden valószínűség szerint igaza van tehát GYÓNI MÁTYÁSNAK (i. m. 39—40), amikor a *Deuvia* alakot — bár közelebbi bizonyítás nélkül — ő is szláv közvetítésének mondja. A **Deuia* alak *i*-jének magyarázata azonban (vö. alább), mind itt, mind pedig a következő adatban — ha csak a **Gyëücsa* eredetiből indulunk ki, látszólag leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik.

Thietmar **Deuia*-jéhez a legközelebb az a bizánci feljegyzésű változat áll, amelyet a magyar korona alsó részén levő, I. Gézát ábrázoló zománcképfeliratából Γεωβιτζάς alakban (ᾠ: *jeovidzas*) ismerünk (MORAVCSIK: Szent István-Eml. III, 446, MNy. XXXI, 137—40). Ez világosan három szótagú szó, amelyben ismét feltűnik az imént tárgyalt *vi* szótag is. GYÓNI (i. h.) szerint ez szintén szláv közvetítésű alak, amelyben az ω „egy magyar **Gyëüvicsa* névalak” ű-jét írja át. Honnan került azonban a névbe a *vi* szótag? — Bizonyos nehézséget jelent a szláv közvetítés feltevése esetén a bizánci Γε ~ magyar Gyë megfelelés is. Egy szláv *D'e* bizánci feljegyzése ugyanis természetesebb volna a Δε betűkapcsolattal. Erre mutat például az albán Devilli folyó szláv *Dëvoli* nevének bizánci Διάβολις, Δεάβολις alakja (vö. A. VAILLANT, Grammaire comparée des langues slaves I. Lyon—Paris, 1950. 114) s közvetve a cseh *Deuca* írásmód is. — A *Deuvia* és Γεωβιτζάς névalakok magyarázata — amint alább (332) látni fogjuk — valószínűleg egészen más módon lehetséges. Egyelőre jegyezzünk meg annyit, hogy ez a két névalak egy *vi* szótagot is tartalmazó három szótagú eredetire mutat.¹

3. A közös forrásból merítő XII—XIV. századi osztrák krónikák IV. Henriknek I. Géza ellen 1073-ban viselt hadjáratával kapcsolatban (1074: „Heinricus rex in Ungariam adversus *Goutsonem* patrualem Salemonis profectus incassum rediit”), továbbá II. Géza halálának feljegyzésében (1162: „*Goutsco* rex Ungarie obiit”) említik a Géza nevet (GOMBOS 90, 156, 267, 504, 559, 677, 751, 1484). Az egyes krónikáknak az idézett két latin mondatban használt főváltozata a *Goutso* (acc.: *Goutsonem*; *Goutsco*) és a **Ioitsco* (acc.: *Ioitsconem*). Ezek az adatok az osztrák krónikák 1793—1794. évi kiadásából, továbbá a Monumenta Germaniae Historica korai köteteiből nálunk is régen ismertek voltak, meggyőző magyarázatuk azonban *ou*-juk, illetőleg *oi*-juk miatt mindezideig nem látszott lehetségesnek, s így a Géza név magyarázatakor legtöbbször egyszerűen figyelmen kívül hagyták őket. Talán csak NAGY GÉZA (Turul IX, 121—2) volt kivétel, aki éppen ezeknek a változatoknak az alapján vette fel a Géza névnek az egyetlen más forrásból sem igazolható **Gyovicsa* ~ **Gyoucsa* változatát. — Nézetem szerint azok után, amiket BENKŐ LORÁND (NyK. LIV, 59) írt az ómagyar *ëü* > *öü* > *ő* fejlődés *öü* fokáról a magyar kettőshangzókat tárgyaló tartalmas cikkében, a *Goutso* adat magyarázata nem okoz nehézséget. BENKŐ bizonyítékai közül én csak a *Gourin*-ra hivatkoznam, amelynek első része nyilvánvalóan egy ejtésbeli **Gyöür* alakot tükröz (vö. még BÁRCZI, Hangtört. 70)²: a *Gou* írásmód tehát a *Goutso* esetében is **Gyöü* eredetit adhat vissza. Az osztrák krónikák ebben az esetben a Géza névnek

¹ A GYÓNITól ide sorolt szlovák *Devicse* (< ?) földrajzi név külön vizsgálatot érdemelne.

² Vö. PAIS, Az -n határozórag történetéhez: MNy. XXXV, 315.— P. D.

olyan változatát rögzítették, amely magyar forrásainkban nem maradt fenn. Fennmaradt ezzel szemben a magyarban a **Gyeü*-nek **Gyöü* fokon keresztül fejlődött *Győ* alakja az *Al-Győ*, *Gyöd*, *Gyüd* földrajzi nevekben, amire PAIS DEZSŐ mutatott rá meggyőző módon (MAN. 117, MNY. XXIII, 507, Script-RerHung. I, 116, 2. jegyz.; vö. még: SZABÓ DÉNES: MNYTK. 85. sz. 19–20; MOÓR i. m. 134–5).

Hogy a latinul írt osztrák krónikák *Goutso* névalakja mögött milyen kiejtett bajor névalak áll, természetesen nem volna könnyű megmondani. Azonban *öü* kettőshangzó volt az egykorú bajorban is (vö. V. MOSER, Frühneuhocho Deutsche Grammatik I/1. Heidelberg, 1929. 154), s — úgy látszik — ismeretesek ugyanonnan *oi* nyelvjárási fejlemények is (vö. MOÓR i. m. 189–90). Talán nem lehetetlen tehát, hogy a latin írású bajor *Gou*, *Ioi* változatok *öü*-vel, illetőleg *oi*-val hangzó formákat adnak vissza. — A szókezdő magyar *gy* ~ bajor *j* változás magyarázata nem ütközik nehézségekbe: a bajor *j* ugyanis a magyar *gy*-t — a ritkább *g* mellett —, amint néhány világos földrajzi névi példa bizonyítja (MOÓR i. m. 192; KNEZSA i. m. 71) szabályosan helyettesíti. A *Goutso*, *Goutsco* és *Ioitsco*, *Ioitscho* alakok *ts*, illetőleg *tsc*, *tsc̄h* betűkapcsolatai szintén szabályosan jelölik a **Gyöücsa* cs-jét (a *t* + *s*, *t* + *sc*, *t* + *sch* betűkapcsolatok *š* hangértékű *s*, *sc*, *sch* elemeire vonatkozólag vö.: KNEZSA i. m. 69, 73, 74–75; BÁRCZI: Acta Lingu. I, 31–4; MOÓR i. m. 198–9). Nyilvánvaló íráshibán alapulnak a *Ioitsco*, **Goutsa* változatnak az osztrák krónikákban (GOMBOS 559, 763) található *Iottscnem*, *Loutse*, *Poutsa* névalakjai.

• A bajor *Goutso* formával azonos vagy hasonló hangértékűnek tekintetjük a *Gouso* (indecl.) változatot is, amely Eberhard salzburgi püspöknek a II. Gézához 1161 táján írt levelében (GOMBOS 863) fordul elő. Ez a *Gouso* alak egyben megmagyaráz egy vele szorosan összefüggő másik — eddig rejtélyes — formát: a II. Géza királynak ugyanehhez az Eberhardhoz előzőleg, 1161 táján (vö. PAULER, MNT.² 293) küldött levelében WENZELNÉL (Árp-UjOkm. VI, 102) található *Goviso* (nom.) aligha lehet más, mint egy eredeti *Gou(t)so* elírása. Erre mutat az is, hogy FEJÉR (Cod Dipl. II, 161) HANSZ (Germ-Sacr. II, 272) nyomán ugyanitt *Goviso* helyett *Couso*-t olvas. Feltehető tehát, hogy a HANSZTÓL használt és a WENZELNÉL „Bécsi udv. kézír. 629. sz., 55. lev.” jelzéssel közölt másolatok nem voltak azonosak (vö. SZENTPÉTERY, KritJ. I, 33). Ugyanezzel az elírással találkozunk a Chronicon Garstense egyik helyén, ahol (GOMBOS 559) a következő alakokat találjuk: 1146, 1163: *Goviso* (nom.), 1162: *Gouis* (gen.). Ugyanez a forrás használja az imént tárgyalt *Iottscnem* (acc.) változatot is (1074: I. Géza). Minthogy az 1162. évnél közölt mondat szó szerint egyezik a többi krónikák szövegével, azok azonban a *Goviso* helyett *Goutso*-t írnak, nem kétséges, hogy — mint II. Géza és Eberhard levelezésében — itt is elírással van dolgunk. Elhibázott volna tehát a *Goviso* formákat a *vi* szótagot tartalmazó adataink közé sorolnunk.

A *Gouso* változattal függ össze a bajor Notae Weltenburgenses (GOMBOS 1712: I. Géza) *Gonzonem* (acc., így GOMBOS is; helyesen: *Gouzonem*, nom.: **Gouzo*) névalakja, amelyben a *z* szintén jelölhet magyar *cs*-t (vö. KNEZSA i. m. 69). Valószínűleg egy német *Gouzo* formára vezethető vissza Chavannesi Ademar (GOMBOS 16) *Gouz* és esetleg Gaufredus de Bruil (GOMBOS 976) *Gonzalco* (olv. **Gouz* + ?) adata is. Az utóbbi forrást azonban GOMBOS is a „maxima ex parte fabulose enarrata” szavakkal jellemzi (Gaufredus — úgy látszik — pár sorral később a bibliai eredetű *Iosepha* nevet is használja II. Géza nevéként).

A bajor *Gous[z]o* és *Ioitsco* változatok feljegyzési sajátosságait egyesíti magában Freisingeni Otto (GOMBOS 1774) *Goizo* (gen.: *Goizi*), valamint a Klosterneuburgi Necrologiumok *Iouotsa* (GOMBOS 1658; olv. *Ioutsa*: II. Géza) névalakja is. — Ide tartozik végül Hersfeldi Lamprecht *Io(i)as* (abl.: *Ioiade* acc. *Ioiadem*: I. Géza) adata is, amely látszólag azonos a Lamprechtől eredeti összefüggésében is említett (ed. HOLDER-EGGER 5₁₅) bibliai יוֹאָשׁ: LXX: *Ioás*: Vulg.: *Ioas* (II. Kir. 12, 1) névvel (így magyarázza a *Ioias*-t HOLDER-EGGER, i. kiad. 78). Azonban nem kétséges, hogy a bibliai *Ioias*-szal való kontaminációra a *Géza* névnek csak egy eredetileg is *Ioi*-val kezdődő német változata lehetett alkalmas.

4. A magyar **Gyöücsa* eredetit tükröző bajor változatok mellett a XII. században és azután mind a magyar, mind a külföldi forrásokban egyre tömegesebben olyan változatok mutatkoznak, amelyek csak egy magyar **Gyëicsa* ~ **Gyëisa* eredetiből magyarázhatók. Ennek a változatnak az *ëi* kettőshangzója általánosan elfogadott magyarázat szerint egy mellékfejlődést követve (*ei* > *eï* > *é* > *i*) korábbi *ëü*-ből fejlődött. A **Gyëücsa* ~ **Gyëüsa* névből a *Gyëicsa* ~ *Gyëisa* alak NÉMETH (MNY. XXIV, 148) szerint 1100 körül fejlődött: II. Géza viaszpecsétjén *Geisa* alakban, ólombulláján *Geise* (gen.) formában olvasható (NÉMETH: i. h.). XII. századi okleveleinkben a következő változatokat találjuk: *Geyfa*, *Geyse*, *Geissa*, *Geisse*, *Geiffa*, *Geiza*, *Geize*, *Geica*, *Geythfa*, *Geytse*, *Geifce* (vö. MIKOS: XXXI, 249; az idézett alakok közül az *a* végűek nominativusi és ablativusi, az *e* végződésűek genitivusi és dativusi formák). Krónikáinkban később még néhány más alakváltozat is felmerül: *Geicha*, *Geyca*, *Geyssa*, *Geyza* (ScriptRerHung. I, 523; vö. még JAKUBOVICH: MNY. XVI, 125—7, XVIII, 165).

Ami ezeknek a névalakoknak a helyesírási sajátosságait illeti, az *i*-vel való írás régebbi, mint az *y*-os (KNIEZSA i. m. 21, 24; SZABÓ DÉNES: MNY. XXXIII, 102). Az *s*-ses (*f*-ses), illetőleg *sc*-s (*f*-s) és *ss*-ses (*ff*-ses, vö. KNIEZSA: MNY. XXIV, 320—4) alakok hangértéke ebben a korban is kérdéses (KNIEZSA i. m. 19—20, 22—4, 74—7), lehet *š*, de lehet *cs* is, sőt PAIS (MNY. XXX, 109—10) a *Geifce* (gen.) és *Geiza* alakok esetében az *sz*-szes olvasatot is lehetségesnek tartja. A *cs* hangértékben a legrégebbi a *c* jelölés, későbbiek a *z*, *cz*, *ch*, *chs*, *ts* írásmódok (KNIEZSA i. m. 16, 19, 23).

A külföldi krónikák a **Gyëicsa* ~ **Gyëisa* nevet részben ugyanilyen változatokban használják. A XII—XIV. századi bajor krónikában (GOMBOS 267, 315, 505, 762, 1754, 1766) *Geizza*, *Geysa* és *Geiza* alakokat találunk. Az *ei* kettőshangzót *ai*-val is jelölik (GOMBOS 1770). — A *Geisa* és *Geissa* változatok megvannak a lengyel forrásokban is (GOMBOS 996, 1400; 455). A lengyeleknél a későbbi történeti művekben a *Geysza* forma is használatos (GOMBOS 1594, 2577). — Az olaszországi forrásokban *Geysa* (GOMBOS 1986) van, a XIV. századi velencei *Geyza*, *Geiza* (uo. 59—62) formák mellett. — A *z*-s írásmódot (*Geyza*, *Gejza*, *Geizza*) alkalmazták a dalmát (GOMBOS 2224) és a késői német források is (uo. 354, 373, 377), Aventinusznál azonban (*Geizo*, *Geizo* és *Geitzo*) a magyar *ä*-t *o* jelöli.

5. A külföldi források egy részében, már a XII. századtól kezdve egyetlen betűt találunk a magyar feljegyzésű *Geisa* és más névalakok *ei*-jének a helyén. Ezeknek az *ei* helyén *e*-vel vagy *i*-vel írt változatoknak a magyarázata több okból is igen nehéz. Egyrészt kérdéses az átadott magyar forma hangalakja. A **Gyëicsa* alak mellett — amint a *Décse* földrajzi név (vö. EtSz.)

és talán az 1166: *Geche* (gen.: I. Géza) adat is mutatja — olyan *Gyécsa*, sőt esetleg *Gyicsa* alakokkal is számolnunk kell, amelyek a mi forrásainkban nem maradtak fenn. Másrészt számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a német feljegyzésű alakok *i*-je esetleg magyar *é*-t is helyettesíthet (vö. MOÓR i. m. 187), a távolabb feljegyzett alakok esetében pedig sokszor lehetetlen megállapítani, hogy milyen közvetítéssel került oda a név. A XII—XIII. századi német forrásokban előfordul ilyen alakok a *Giso* (GOMBOS i. m. 2560, 2564) és *Gizo* (uo. 519), valamint *Gysa* (uo. 763). — Albericus (XIII. sz.), aki különböző forrásokból veszi magyar vonatkozású tudósításait, II. Géza nevéként a *Gizza* névalakot használja, hozzáfűzve a „vel *Gecha*” kifejezést (GOMBOS 28). Géza vezért azonban ugyanő (uo. 26) — a *gy ~ j* hanghelyettesítésből ítélve — német forrás nyomán *Ieche* (gen.) néven említi. — A lengyel—magyar, továbbá bizonyos sziléziai és lengyel krónikák XIII—XV. századi, egyébként igen kétes értékű tudósításaiban, valamint Miechovi Mátyásnál és Dlugosz-nál szintén *e*-t találunk az *ei* helyén, s a *gy ~ j* hanghelyettesítést is megtaláljuk ugyanezekben a változatokban: *Iesse*, *Yesse* nom. (hibásan *Iestae* gen.: GOMBOS 117, 145, 202, 455, 476, 566—8, 574, 1313, 1593, 2061). A magyar *gy* (vö. Miechovi Mátyás *Gyesse* névalakját) helyettesítésére a lengyelben ekkor már szükség volt, mivel a *d'*-ből a XII. század végére *dž* fejlődött (VAILLANT i. m. 46). БОД „*Geisa: Jesse*” megjegyzésével kapcsolatban KARÁCSONYI (vö.: MNy. III, 170; MNy. XXIV, 148; GRÓNI i. m. 40) tévesen állítja, hogy a *Jesse* alak csak Thietmarnál fordul elő. Thietmar egyáltalán nem közli ezt a formát, amely a lengyel—magyar krónikák jellemző változata. — Sigbert Gemblacensis XII. századi folytatója (GOMBOS 312—3) Manegoldhoz hasonlóan *gi*-vel írja a magyar *gy*-t II. Géza és Géza herceg nevének *Giezo* alakú feljegyzésében, s ezzel lényegében azonos a XIII. századi folytató *Gyezo* alakja is (uo. 756). — A velencei *Zechae* (gen.) és *Zeicha* adatok (XIV. és XVI. sz.: GOMBOS 1593, 1550) *z*-je szabályos velencei jelölés (vö. MELICH, SzlJöv. I/2, 33—5).

A Kinnamosnál (XII. század vége) görög írással feljegyzett Γειτζᾶς (pontosabban Γειτζᾶς-t kell olvasnunk) alak egy magyar **Gyēicsa* átírása (vö.: GYÓNI i. m. 40; MORAVCSIK, ByzTurc. II, 104). A Kinnamosnál és Niketas-nál fennmaradt Ἰαρτζᾶς változat *a*-ja — bár mindkét szerzőnél ismételtelen előfordul — elírásnak látszik *e* vagy *ei* helyett.

6. A feltett török *jig ~ džiy* alapszó (vö.: NÉMETH: MNy. XXIV, 149, HonfKial. 126, 292) hangalak szempontjából kifogástalan előzménye lehetne a magyar **Gyēü*-nek (PAIS: ScriptRerHung. I, 116, 2. jegyz.), jelentéséről azonban nem mondhatjuk el ugyanazt. A *jeg* (türk. *jig ~ jüg*, ujj. *jig ~ brahmi írásos jeg*, oszm. *jāj*, azerb. *jāj*, csag. *ig* 'feljebb levő [előkelő], jobb [előnyös]' szó (RADL. III, 313, 415; AnalInd.; TürkTurfText. VII.; CAFEROĞLU; MALOV, ПамДревнТюркскПисм.; BAILEY: BSOS. IX/2, 296; vö. NÉMETH: i. h.) ugyanis — amint THOMSEN (Turc. 21, 2. jegyz.) hangsúlyozza — mindig egy középső- vagy felsőfokú melléknév értelmében használatos.¹ Ugyanilyen jelentései vannak a *jeg* szabályos mongol megfelelőjének (**dege-*), illetőleg származékainak is: *degere* 'oben, über, besser' (vö.: RAMSTEDT: KSz. XV, 148, KalmWb. 91, MSFOu. XCV, 260, JSFOu. LV, 51—2, MSFOu. CIV/2, 32; POPPE, MongGramm. 59, MSFOu. CX, 62, 146). Ez a jelentés alkalmassá

¹ Ezért nem valószínű, hogy I. Géza királyunk másik (vö. JAKUBOVICH: MNy. XXIII, 238) neve, a *Magnus* (Manegoldnál *Magnisonem* acc.) a *Gyēücsa* név fordítása volna (vö. már NÉMETH: i. h.).

teszi a *jeg* közszót ö s s z e t e t t méltóságnevekben való használatra: például *Jeg qu[o]nčui* 'Fő qu[o]nčui' (*qu[o]nčui* 'az uralkodó feleségének a méltóságneve'; vö. THOMSEN i. h.), amelyben azonban a *qu[o]nčui* a valódi méltóságnév, a *jeg* pedig olyan szerepet tölt be, mint az *uluy* 'nagy' szó az *Uluy beg* összetett címben. Nem meglepő tehát, hogy a *jeg* szó önálló méltóságnévként eddig sem a türk, sem az ujjur, sem más török forrásból nem került elő, de hiányzik az egyébként igen gazdag arab, perzsa, örmény, szogd, saka stb. feljegyzésű török szórvány-névanyagunkból is, és nincs meg a magyarsággal egykor szoros kapcsolatban volt török népeknél sem. Felmerül tehát a kérdés, hogy — NÉMETH alap gondolatát továbbra is szem előtt tartva — nem találunk-e a török, közelebbről a kazár méltóságnév-anyagban más, megfelelőbb alapszót a magyar **Gyëü* számára. Úgy gondolom, hogy erre a kérdésre igennel válaszolhatunk.

„Herakleios török szövetségesei” című cikkemben (MNY. XLIX, 319—20) rámutattam arra, hogy Herakleios harmadik perzsa hadjáratának (626—628.) elbeszélésében a kazár uralkodó az örményeknél a *Jebu* (a *j-t dž* hangértékben használom), a grúzoknál a *Jibyo*, Theophanesnél pedig a *Zießηλ* nevet viseli. Ugyanott rámutattam arra is, hogy ez a név azonos a bizánci feljegyzésű nyugati türk (*Σιλ*)*ξιβουλος*, arab (< középperzsa) (*Sin*)*jibu* és a szintén bizánci feljegyzésű nyugati türk (*Σπαρ*)*ξενγοῦν* névalakokkal, továbbá arra is, hogy ugyanez a név a keleti türköknél *yabyu* alakban volt meg. Az eddigiekhez még azt tenném hozzá, hogy a nyugati türk és kazár változat *γ*-je megvan a *Jibyo* és *-ξενγοῦν* alakokban, hiányzik ezzel szemben nemcsak a meggörögösített kazár *Zießηλ* és nyugati türk *-ξιβουλος* formában, de az arab feljegyzésű nyugati türk *-jibu*-ban és az örmény feljegyzésű kazár *Jebu*-ban is. A *γ* váltakozó meglétének, illetőleg már 628 táján mutatkozó hiányának a legtermészetesebb magyarázata az, hogy ez a spirans már eltűnőfélben volt mind a nyugati türk, mind pedig a kazár alakokban. Ami a *b-t* illeti, az örmény, grúz és arab forrásokban ezt az írásmódot találjuk. A bizánci *-ξιβουλος* és *Zießηλ* *β*-jának azonban a középgörögben *v* hangértéke volt, s bár a bizánciak az idegen nyelvi *b* feljegyzésére a *β*-t régi *b* hangértékében is használták, a *zevgun* hangértékű *-ξενγοῦν* szintén eredeti *v* hangértékre mutat. Eredeti hangértékül azonban nemcsak *b-t* és *v-t*, hanem éppen az írott formákban mutatkozó *b ~ v* váltakozásra való tekintettel bilabialis spirans *β*-t is számításba kell vennünk. Hasonló a helyzet a török nyelv különböző más írásrendszerekkel feljegyzett régi szórványemlékeinek a területén is: bizonyos szórványok esetében a *v-s* írásmód legalább olyan régi, mint a *b-s*. Nem lehetetlen, hogy ezekben az esetekben vagy egy részükben szintén ejtésbeli *β* áll az ingadozó írásmódok mögött, s a következtelen jelölés-mód annak az eredménye, hogy a kérdéses adatok olyan írásrendszerekkel vannak feljegyezve, amelyek nem rendelkeznek külön jellel a bilabialis spirans részére (vö. THOMSEN: KSz. II, 255—6). Az arab írásos régi török nyelvemlékekben, ahol nemcsak a *β*, de a *v* jelölése is nehézségekbe ütközött, az arab *u*-vel vagy a három pontos *f*-fel (vö. például a *Tavğūč* nevet Kášgarinál) jelölt „*v*” (vö. BROCKELMANN, OsttürkGramm. 22) mögött — legalább is az esetek egy részében — szintén állhatott ejtésbeli *β*.

Egy *b ~ v* váltakozással egyébként is találkozunk a török nyelvek területén (vö. RÄSÄNEN, Lautg. 124—31), s nem éppen gazdag példatárunkból ítélve *v* vagy *β* volt a magánhangzók közötti török *b* helyén a magyar nyelv honfoglalás előtti jövevényszavait átadó török nyelv(ek)ben is (vö. *szór*

és öröl szavaink török alapszavát: GOMBOCZ, BTLw. 168; NÉMETH: MNy. XXVIII, 9; LIGETI: MNy. XXIX, 179).

Az elmondottak értelmében a tárgyalt nyugati türk ~ kazár méltóság-név egykorú hangalakját a **džěvu* ~ **džěβu* (*džěbu*) fermákban kell látnunk. Az *ě* felvételét a grúz *i* ~ örmény *e* ~ bizánci *ι, ε* és *ιε* megfelelés indokolja. — Ez volt nézetem szerint a magyar **Gyěü* alapszava, amely valamikor a VI. század után került át a honfoglalás előtti magyarok nyelvébe.

Érdekes, hogy a török labialisok hang- és írástörténeti értelmezésében mutatkozó nehézségek számos vonatkozása a magyar labialisok esetében is megtalálható. A magyarban is előfordul (vö. PAIS: MNy. LII, 15—9) *v* ~ *b* váltakozás, s magyarázata itt is egy közös előzménynek, a *β*-nek a felvételével történhetik a legtermészetesebben (vö.: BÁRCZI: MNy. LII, 11—2; DEME LÁSZLÓ: uo. 13—4; KÁLMÁN BÉLA: uo. 21—3). A román nyelv magyar jövevényszavainak néhány hangtani sajátága a PETROVICI EMIL kitűnő előadásában (vö. MNy. LII, 6—11)¹ elhangzottak tanúsága szerint szintén világosan bizonyítja, hogy a magyar *v* hang helyén korábban egy bilabialis spirans képzésű hangot ejtettek. Bár PETROVICI megállapításainak érvényességét a magyar hangtörténet és a magyar nyelvjárások szakértői mind kronológiai, mind pedig földrajzi szempontból erősen korlátozták (vö.: DEME: i. h.; TAMÁS LAJOS: MNy. LII, 15; BENKŐ: uo. 23—6), az a tétel általános elfogadásra talált, hogy a későbbi magyar *v* (és részben *b*) előzményeként az ősmagyarban *β* volt.

Egy török **džěvu* ~ *džěβu* (**džěbu*) forma átvétele tehát az ősmagyarban **džěβu* alakban történhetett, amelyben a *β* vagy egy török eredeti *β*-nek felel meg, vagy pedig egy átadott török *v*-t helyettesít (vö. DEME: MNy. LII, 11—2). Ez a névalak a későbbiek során vagy ilyen illeszkedés nélküli formában élt tovább az ősmagyarban, vagy pedig idők folyamán az ősmagyar szóvég-szabályoknak (vö. BÁRCZI, Hangtört. 13—5) is megfelelő **džěβi*, illetőleg az ősmagyar nyelvjárási *ü*-k (vö. BÁRCZI, Régi m. nyelvj. 7) megjelenése után (amit ebben az esetben a *β* labializáló hatása is elősegíthetett) részben **džěβü* fejlődhetett belőle. Ezek az ősmagyar **džěβi* és **džěβü* alakok — úgy gondolom — kifogástalan alapot szolgáltatnak a Géza név összes régi formáinak értelmezéséhez.

Szembeötölő elsősorban, hogy az igen régi Γεωβιτζάς és **Devix* névalakok *vi* szótagja kitűnően magyarázható egy kicsinyítő képzős **džěβitša* változatból. A Γεωβιτζάς alak εωβι betűcsoportjának ω-jában, mivel a középgörög ω már csak hangsúlyos helyzetben jelölt hosszú hangot, a *β*-t bevezető labialis hangképző-elem pleonasztikus jelölését, illetőleg az egész *eovi* betűkapcsolatban egy magyar *ěβi* megfelelőjét láthatjuk. A magyar *β*-t a cseh **Devix* alakban is helyettesíti a *v*.

A **džěβü* változat szóvégi *ü*-jének redukálódása valószínűleg igen korán végbement (vö. BÁRCZI, TihAl. 79), ami a szóvégre került *β* vokalizálódását vonta maga után. Az így keletkezett **Gyěü* alakot tükrözik az *Al-Győ* név *Győ* elemének az őmagyar korban feljegyzett *Geu*, *Gew* alakjai (vö. SZABÓ DÉNES: MNyTK. 85. sz. 19—20). További fejleményeiről (*Gyěü* > *Gyöü* > *Győ*) fentebb (328) már szóltunk. Arra a kérdésre, hogy a *-csa* (*-sa*) kicsinyítő-képző-bokrot az ősmagyar **džěβü* név egyszótagúvá válása után (és részben

¹ Géza nevünk itt előadott magyarázatának alap gondolatait ez az előadás és az utána elhangzott tanulságos hozzászólások támasztották bennem.

következtében) vagy pedig még eredeti kétszótagú formájában vette-e fel, határozott választ nem adhatunk. De a későbbi fejlemények — úgy gondolom — egy eredeti **Gyëbücsa*-ból is kifogástalanul magyarázhatók. Ha ugyanis figyelembe vesszük BENKÓNEK (MNy. LII, 25—6) az ősmagyar β kivetésére vonatkozó fejtegetéseit, nyilvánvaló lesz, hogy a β kivetése után egy **Gyëbücsa*-ból is **Gyëücsa*-nak kellett fejlődnie. A β kivetését a rákövetkező labialis hang, az *ü* itt is elősegíthette. Arra a kérdésre, hogy vajon a XII. századi **Gyëicsa* alakot is — a fentebb említett **Gyëücsa* > **Gyëicsa* fejlődés feltevése helyett — nem volna-e megfelelőbb ismét BENKÓ tételét alkalmazva egy régi **Gyëbücsa*-ból a β kivetésével magyarázni, a magam részéről nem tudnék határozott feleletet adni. Tekintettel arra, hogy a **Gyëicsa* alak feltűnése vagy száz évvel megelőzi az alkalmi és nem minden esetben világos *ëü* > *ëi* fejlődés (illetőleg megfelelés) XIII—XIV. századi példáit (vö. BÁRCZI, Hangtört. 71), egy ilyen magyarázat talán nem volna lehetetlen.

Ami a későbbi fejleményeket illeti, a **Gyëicsa* névalak *ëi*-jének monoftongizálódása (**Gyëicsa*) talán az idézett külföldi adatokból igazolható. Figyelembe kell vennünk azonban azt a lehetőséget is, hogy az *e* ezekben a formákban a magyar *ëi*-t helyettesíti. A szóvégi *a* illeszkedését a **Gyëicsa* személynév hazai példái még nem mutatják, s a külföldiek közül is csak egy-kettő végződik nominatívusi *e*-re. Mind a monoftongizálódás, mind pedig a szóvégi *a* illeszkedése végbement ezzel szemben a *Décse* (és *Décs*) földrajzi névben. Az elmondottak értelmében a XVIII. századi rossz latin olvasaton nyugvó *Géza*, *Gyeiza* nevünk helyett talán a földrajzi névi *Décse* alak volna a legindokoltabb („helyes”) forma. Ha az ősmagyar kori **Gyëicsa* személynév tovább élt volna a középkorban, bizonyára más alakot vett volna fel a későbbiek során, akkor is, ha a *gy* > *d* változás nem történt volna meg benne. Egy **Gyécse* (KARÁCSONYI: Turul XII, 22) alak azonban csak feltevés a *Décse*-vel szemben.

*

Ha a fentiekben tárgyalt — több szakterületet is érintő, rendkívül szétágazó — kérdésekben nem is nyújthattam végleges megoldásokat, remélem, hogy *Géza* nevünk magyarázatát egyes vonatkozásaiban a fentiek is előbbre fogják vinni.

CZEGLÉDY KÁROLY

Megjegyzések a bántóan, sértően-féle alakok jelentéséhez

I. TOMPA JÓZSEF a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1955. november 16-i ülésén „A határozói igenév mai nyelvtani szimonimáinak kérdéséhez” címen tartott előadást.¹ Előadásában a folyamatos és a befejezett melléknévi igenév modális ragú (-*lan*, -*len*; -*lag*, -*leg*; -*n*, -*an*, -*en*; -*képp*, -*képpen*) alakjainak nyelvhelyességi kérdéseivel foglalkozott, s bemutatta ezen alakok történetéről végzett vizsgálódásait is.

Az *-ó(a)n*, *-ő(e)n* végű alakok „divatjának” és meggyökeresedésének okai között TOMPA előadásában és még határozottabban egyik régebbi tanulmányában (MNy. XLIX, 137) említi a jelentéskülönböztetésre való törekvést is, de részletesebben nem foglalkozik ezzel a kérdéssel.

¹ Az előadás időközben megjelent: Pais-Eml. 248—57.

TOMPA megállapítja előadásában, hogy míg a *sértően, sértetlen* folyamatos (egyidejű és cselekvő), illetőleg befejezett (előidejű és — tárgyias igékből többnyire — szenvedő) állapotot (módot) fejez ki, addig a *sértve* alakban ez a megkülönböztetés nincs meg. Emellett — folytatja TOMPA — más finom különbség is lehet a régi és az új alakok jelentése között. A *sértve* szó a *sért* cselekvésfogalom módosulásaként fogja meg az állapotot (módot); a *sértően, sértetlen* azonban csak közvetve így, tudniillik közvetlenül a *sértő, sértett* melléknévi igenév jelentésének módosulásaként.

Ennél a mindenképpen helyes és lényegre utaló, de kissé óvatos megállapításnál — úgy látom — a határozói igenév (*sértve*) és az igenévi határozók¹ (*sértően, sértetlen*) közötti jelentéskülönbséget konkrétebb és határozottabb formában is megfogalmazhatjuk.

A következőkben TOMPA tanulmányait a folyamatos (-ó(a)n, -ő(e)n végű) igenévi határozóra vonatkozó és a mai nyelvhasználatunkban érvényes néhány jelentéstani megfigyeléssel akarom kiegészíteni.

2. Megfigyelésem szerint a *-va, -ve* képzős határozói igenév (*sértve*) és a folyamatos igenévi határozó (*sértően*) jelentése nem mondható szinonimnak, még kevésbé egyértékűnek. A két szóalak jelentése mai köznyelvi használatunkban az esetek többségében lényegesen eltér egymástól. Míg a határozói igenév az ige alapjelentésében kifejezett elsődleges, konkrét szemléletből fakadó, leggyakrabban testi, mozgásbeli állapotot (módot) tükröz, amely más cselekvést megelőz vagy kísér, addig a folyamatos igenévi határozó másodlagos, átvitt jelentésű és leggyakrabban egy másik cselekvéssel együttjáró, azt kísérő lelki állapotot, lelki folyamatot jelöl.

Példáim közül először egy sor többnyire újabb keletű, jelöletlen és jelölt tárgyias és határozós összetételű igenévi határozót mutatok be. Ezekből *-va, -ve* képzős határozói igenév nem is képezhető, tehát alakpárokról szó sem lehet: *önállóan, magabizón, vakmerőn, észbontóan, vérfagyasztón, vérforralón, hátborzongatóan, idegtépően, hajmeresztően, fűlsiketítően, nyaktörően, szófogadóan, jólesően, ékesszólóan, velőtrázón, szivettépően, tisztelettudón, béketúrón, alapvetően, fülbemászóan, szemrehányóan, tiszteletreméltón, részreahajlón, észrevehetően, égbekiáltóan, szembeszökőn, szembetűnően, egybehangzóan, helybenhagyóan, nyilvánvalóan, tudvalevően* stb.

Ezek és sok hasonló jellegű más szó is persze mind melléknévi származékok, igenévi jellegük elhomályosult, és ragozott igei alakjai is csak egykettőnek használatos (*szembetűnt, helybenhagyom*). Mégis, ha a példaszókat összevetjük az igeként ugyancsak nem ragozható *szívdobogva, szemlesütve, fogcsikorgatva, farkcsóválva, szájtátva, lélekszakadva* (= lélegzet szakadva), *szemlekhunyva, rangrejtve* típusú határozói igenevekkel, látjuk, hogy ezek elsődleges szemléletet tükröznek, konkrét cselekvéstartalmat fejeznek ki, ellentétben a másodlagos jelentésű, átvitt értelmű, lelki állapotot, lelki folyamatot jelölő fenti igenévi határozókkal.

3. A következő példacsoportban igekötős összetételeket mutatok be. A határozói igenevet és az igenévi határozót külön-külön kis példamondattal vagy mondatrövedékekkel szemléltetem.

¹ TOMPA előadása végén felveti a kérdést, hogyan soroljuk be az új alakokat (*sértően, sértetlen, sértőleg*) a mai nyelvtani rendszerbe. Számba jöhetne az igenévi határozó, mint új nyelvtani műszó. Dolgozatomban — rövidség kedvéért — ezt a kifejezést használom.

Adósságát <i>megadva</i> fellélegzett.	<i>Megadóan</i> tűrte a bántalmakat.
<i>Odaadva</i> a maradék pénzt is elment.	A beteget <i>odaadóan</i> ápolta.
<i>Megbánva</i> eddigi életét új életet kezdett.	<i>Megbánóan</i> pillantott szüeleire.
Egymás derekát <i>átfogva</i> sétáltak.	<i>Átfogóan</i> ismertette a helyzetet.
A szobából <i>kihíva</i> közölte vele a titkot.	<i>Kihívóan</i> lépett fel.
<i>Megkapva</i> a kért könyvet mohón kezdett olvasni.	<i>Megkapóan</i> ecsetelte az eseményeket.
Az ellenséget <i>meglepve</i> győzött.	<i>Meglepően</i> sok ember jelent meg.
<i>Előre látva</i> a bajt menekült.	<i>Előrelátóan</i> gondoskodott mindenről.
A hidon <i>túlmenve</i> eszébe jutott...	Kötelességén <i>túlmenően</i> is segítette.
<i>Lenézve</i> a hegyről láttam...	<i>Lenézően</i> bánt vele.
<i>Túlnyomva</i> a kart eltörte a féket.	<i>Túlnyomóan</i> nők voltak jelen.
A játszmat <i>megnyerve</i> felállt.	<i>Megnyerően</i> viselkedett.
<i>Megrázva</i> a fát hullt az alma.	<i>Megrázóan</i> adta elő a jelenetet.
A hírtől <i>lesújtva</i> elsápadt.	<i>Lesújtóan</i> hatott rá az eset.
Társai közül <i>kitűnve</i> nehezebb feladatokat bíztak rá.	<i>Kitűnően</i> érti a dolgát.
Előlem <i>kitérve</i> befordult a kis utcába.	<i>Kitérően</i> válaszolt.
Kezét <i>kitartva</i> vizsgálta, esik-e az eső.	<i>Kitartóan</i> dolgozott.
A csoportból <i>kiválvá</i> elment.	<i>Kiválóan</i> játssza szerepét.
Külső ellenségeit <i>leverve</i> a belsők ellen fordult.	<i>Leverően</i> hatott rá a hír.

Ilyen típusú példák még egyebek között: *belátóan, meglepően, eltérően, megfélelően, felmentően, feltűnően, elítélően, megejtően, összefüggően, szétfolyóan, elnézően, átütően, felvágóan, kizáróan, elragadóan, elriasztóan, elbájolóan, megbocsátóan, elringatóan, megnyugtatóan, megrendítően, megindítóan, kiábrándítóan, kijózanítóan, kielégítően, lebiláncselően, lekicsinylően, megszegyenítően, felháborítóan, elkeserítően, megsemmisítően, visszataszítóan, megdöbbenítően, elképpeszítően, megtévesztően, megalázóan, meghökkentően, megvesztegetően* stb. (Több igenévi határozónak, mint *előkelően, elhalóan, kirívóan* stb. nincs határozói igenévi alakpárja.)

A fenti példákban megvannak az alakpárok, de a határozói igenév és az igenévi határozó egyik példában sem cserélhető fel. A két alak jelentésében és használatában lényeges különbségek vannak.

Mindegyik példában igekötős ige szerepel. Az igekötő az igének perfektív jelentést kölcsönöz. Az ilyen igéből képezett határozói igenév szintén perfektív jelentésű. Ha tehát folyamatos állapotot akarunk kifejezni, más nyelvi eszközhöz kell folyamodnunk. Alkalmas nyelvi eszközként kínálkozik itt a folyamatos igenévi határozó.

Példáinkban a határozói igenév — perfektív jellegénél fogva — rendszeren előidejű, esetleg egyidejű időhatározó vagy ebből fejlődött okhatározó, s legtöbb esetben mondatot képvisel, illetőleg mondattal helyettesíthető: „*Miután (minthogy) előrelátta a bajt, menekült.*” Az igenévi határozó ezzel szemben idő- vagy okhatározóként sohasem szerepel, mondatértéke nincs. Az igenévi határozó jelzős kifejezést képvisel, illetőleg jelzős kifejezéssel helyettesíthető: „*Előrelátó gonddal gondoskodott mindenről.*”

A legszembetűnőbb különbség az alakpárok között pedig az, hogy a határozói igenév a cselekvésfogalom szemléleti, konkrét, mondhatnám testi,

mozgásbeli jelentéstartalmát jelöli, az igenévi határozó pedig átvitt értelmű, lelki állapotot, lelki folyamatot tükröz.

4. Figyeljünk meg most néhány mondatpárt igekötő nélküli határozói igenévvél, illetőleg igenévi határozóval:

Ragyogva égtek a csillagok.

Találva érezte magát.

Pusztítva, *rombolva* száguldott a vihar.

Irtva, pusztítva vonult végig az ellenség.

Fákat *metszve*, hernyózva kertészkedett.

Vadakat *riasztva* járta az erdőt.

Buzogva tör fel a forrás.

Bokrot, fát, falat (*ki*)*döntve* rontott előre a harckocsi.

Egymást *marva* veszekedtek a kutyák.

Ragyogón oldotta meg a feladatát.

Találóan jegyezte meg.

Rombolón hatott az ifjúságra.

Irtóan haragudott.

Metszően fújt a szél.

Riasztóan hangzott a hír.

Buzgón tanul.

Ez a kérdés *döntően* fontos.

Gúnyosan, *marón* ír a regényről.

Ilyenek még sok egyéb között: *bomlasztóan, züllesztően, borzasztóan, fárasztóan, bágyasztóan, csüggesztően, rémítően, bénítóan, termékenyítően, enyhítően, vakítóan, izgatóan, törtetően, tüntetően, serkentően, sarkallóan, gáncsolóan, érzőn, didergően, zavaróan, gátlóan, tolakodóan, tékozlóan, kedvezően, haladóan, támadóan* stb.

Az igekötő nélküli határozói igenév legtöbbször már nem mondathelyettesítő idő- vagy okhatározó, hanem az állítmánynak belső határozója, s a cselekvés módját fejezi ki. Mondatbeli szerepüket tekintve tehát az alakpárok itt közelebb állnak egymáshoz. Jelentésükben azonban ezek sem egyértékűek.

Az igenévi határozók tulajdonképpen elliptikus kifejezések, előzményeik ilyenféle gyakran használt jelzős kifejezések voltak: *ragyogó megoldás, találó megjegyzés, romboló hatás, irtó harag, metsző (hideg) szél, riasztó hír, buzgó szorgalom, döntő kérdés, maró gúny* stb. Így nyerték átvitt értelmű jelentésüket. Ilyenféle jelzős kifejezések viszont, mint: *ragyogó égés, találó érzés, romboló száguldás* nincsenek. Még kevésbé képzelhető el a jelentéstartalmat ismétlő jelzős kifejezés: *ragyogó ragyogás, találó találat, romboló rombolás*. Ezzel magyarázható a határozói igenév elsődleges, konkrét jelentése.

5. Külön kell megemlékeznünk az olyan igéknek a csoportjáról, amelyeknek már alapjelentése is lelki történést fejez ki. Ezeknél, de csak ezeknél, valóban beszélhetünk szinonim alakpárokról: az egyes kifejezésekben a határozói igenév és az igenévi határozó a jelentéstartalom lényeges változása nélkül kölcsönösen cserélhetőek.

Példaként a következő alakpárokat említem: *vágyva-vágyón, vágyakozva-vágyakozón, epedve-epedőn, sóvárogva-sóvárgón, álmodozva-álmodozón, álmodva-álmodón, merengve-merengőn, tűnődve-tűnődőn, búsongva-búsongón, sajnálkozva-sajnálkozón, szánakozva-szánakozón, tétovázva-tétovázón, emlékezve-emlékezőn, csodálkozva-csodálkozón, vezekelve-vezeklőn, évődve-évődőn, bizva-bízon, bizakodva-bizakodón, biztatva-biztatón, buzdítva-buzdítón, bátorítva-bátorítón, lelkesítve-lelkesítőn, dicsérve-dicsérőn, áldva-áldón, lázítva-lázítón, fitymálva-fitymálón, rosszallva-rosszallón, ijesztve-ijesztőn, bosszantva-bosszantón, csábítva-csábítón, fenyegette-fenyegetőn, szédülve-szédülőn, fontoskodva-fontoskodón, követelőzve-*

követelőzőn, komolykodva-komolykodón, kedveskedve-kedveskedőn stb. Az igekötős ige e csoportban ritkább: *meghatva-meghatón, elbűvölve-elbűvölőn, meggyőzve-meggyőzőn* stb. — A költői nyelvben persze sok más, a köznyelvben szokatlan igenévi határozó is előfordul: „Szelid remény!... *Áltatón* bár, *áltatón* bár, oh hajjaj le rám!” (Tóth Á.: Esdeklés).

A fent felsorolt alakpárok szinonimák, azonban jelentésükben korántsem egyértékűek. A TOMPA előadása után elhangzott hozzászólásokban felvetődött a kérdés, hogy vajon miért érezzük az *epedőn* alakot költőibbnek, mint ezt: *epedve*. A válasz az eddigiek után világos. A határozói igenév a lelki folyamatot (állapotot), amely valamely történést kísér, konkrétan, tárgyilagosan, szinte testi megnyilvánulásában tükrözi. Az igenévi határozó jelentéstartalma elvontabb, finomabb, szubjektívebb, határozatlanabb, komplex lelki állapot kifejezésére megfelelőbb. Hasonlítsuk össze a következő mondatpárokat:

Vágyva gondol hazájára.

Vágyón gondol hazájára.

Még meggyőzőbb e Tóth Árpád költői nyelvéből vett példa:

Ő jött... S *reszketve* megfogta vá-
lam... (Ósz)
Hazaindultam aztán bús dolgokon
tűnődve... (Tavaszi elégia)

Emléked... Már úgy csillantja lel-
kem, mint nagy antik Gyűrűjét
agg kéz, *reszketőn, tűnődőn*... (Kincs)

Kíséreljük meg itt a *reszketőn, tűnődőn* helyett a *reszketve, tűnődve* szavakat mondani, s a költői kép elveszíti fátyolos varázsát, esetlenné válik.

Vagy figyeljük meg végül Tóth Árpád „Elégia egy elesett ifjú emlékére” című verséből a következő szakaszt:

Húnyt ifjat illőbb megremegő, setét
Virágú verssel hinteni most körül,
Bús rózsát fűzni holt kezébe,
Elfeledőn, hogy e kéz is ölt tán.

Itt az *elfeledve* szinte sértőn (nem: *sértve!*) hangzanék. Azt fejezné ki, hogy a holt ifjú keze majdnem biztos, hogy ölt, de ezt jóakaróan megbocsátjuk neki.

A jelentéskülönbség tehát itt is megvan: a határozói igenév konkrét lelki állapotot jelöl, az igenévi határozó hangulatszerűen, elmosódva, szubtilizálva tükrözi a lelki állapotot, mint valamely cselekmény kísérő jelenségét. A határozói igenév inkább mód-, az igenévi határozó inkább állapothatározó.

6. Végeredményként tehát megállapíthatjuk, hogy a folyamatos igenévi határozó gyors elterjedését és a köznyelvben is meggyökerező használatát a TOMPától felsorolt okok között talán elsősorban az a részben tudatos, részben ösztönös lelki szükség segítette, amely a differenciált gondolat tartalmat nyelvileg is differenciált formában igyekszik kifejezni. A folyamatos (és nyilván a befejezett) igenévi határozó mint „rejtett tartalék” eleve megvolt nyelvünkben. A költői nyelv fejlődésével az elvontabb, kifinomultabb lelki mozzanatok kifejezésére alkalmas igenévi határozók mind nagyobb számban jelennek meg irodalmunkban, átkerülnek és meggyökeresednek a köznyelvben is. A fejlődés — úgy látom — kapcsolatban van igekötőinknek a konkrét (helyhatározói) jelentésből az absztrakt jelentés felé irányuló fejlődésével is. Alig

vonható kétségbe, hogy bár itt belső nyelvi fejlődéssel van dolgunk, az idegen, főként német hatás a fejlődést lényegesen elősegítette, meggyorsította. Nem véletlen és nem meglepő, hogy a romantikus költői stílus kapja fel és használja e nyelvi alakokat, és hogy azután impresszionista és expresszionista költőink nyelvében fordulnak elő legsűrűbben.

Meggyőződésem, hogy a befejezett igenévi határozó (*megindultan, elhagyottan*) jelentésének vizsgálata hasonló eredményekre vezetne.

JÓKAY ZOLTÁN

Pallas szótárának magyar szóanyaga

1. 1786—1787-ben jelent meg Péterváron P. S. PALLAS 200 nyelvű összehasonlító szótára: „Linguarum totius orbis vocabularia comparativa; augustissimae cura collecta. Sectionis primae linguas Europae et Asiae complexae . . . Petropoli Tipis Johannis Caroli Schnoor. 1786.” E kiadás első kötetének (Széchényi Könyvtári száma: Polygl. 148. 1. köt. 1787, 2. köt. 1789) első címlapja a fenti latin címet viseli, második címlapján a cím orosz nyelven szerepel: „Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные десницею всевысочайшей особы . . . Содержашее въ себѣ европейскіе и азиатскіе языки . . . Въ Санктпетербургѣ, Печатано въ типографіи у Шнора 1787 г.” Ez után következik 5 számozatlan lapon az előszó, cím nélkül, latin nyelven, 1786. december 29-i dátummal, „P. S. Pallas” aláírással. — Utána ugyancsak számozatlan lapokon következik latinul: „Indiculus Librorum e quibus Dialecti Celticae, Gothica et Anglo-saxonica depromptae sunt” (1/2 lap); | Explicatio litterarum Alphabeti Ros-sici” (kb. 1 1/2 lap); utána ismét az előszó következik orosz nyelven. A második kötet első címlapja orosz, a második latin nyelvű, a kiadási év: 1789. Ezután következik 3 és 1/2 számozatlan lapon az 1. és 2. kötet szavainak rövid orosz—latin jegyzéke.

A Széchényi Könyvtárban Polygl. 148 a) jelzettel található kiadás évszámában és a szójegyzék szövegében teljesen megegyezik az előzővel. Csak a címlapokban és a lapszámozás nélküli részekben vannak eltérések: ezek közül a leglényegesebb az, hogy itt csak az orosz nyelvű előszó van meg. Ez feltehetően arra mutat, hogy ugyanannak a kiadásnak címlapját, bevezető részeit két redakcióban készítették el: egyet a külföld és egyet a belföld számára.

A Széchényi Könyvtárban Polygl. 149. számot viseli Pallasnak egy 1790—1791-ből való 4 kötetes pétervári kiadása. Ez a kiadás lényegesen eltér az előzőtől abban, hogy a szavakat a nyelvektől függetlenül ábécé-rendbe szedi, mellettük megadja az orosz jelentést, majd azt, hogy milyen nyelvhez tartozik a szó.

2. A szótár magyar részének közlésével az a célom, hogy felhívjam a figyelmet ennek a tudománytörténeti szempontból fontos műnek meglehetősen elhanyagolt magyar részére. Tudomásom szerint GYARMATHI SÁMUELEN kívül a magyar nyelvészeti irodalom nem foglalkozott a szótár magyar részével, amely teljesen és eredeti (cirill-betűs) formájában nem is jelent meg nálunk. Mindeddig csupán a szótár votják szavaival foglalkozott (ismét Gyarmathin

kívül) MUNKÁCSI BERNÁT 1884-ben (Votják nyelvtanulmányok: NyK. XVIII, 40).

A Pallas-szótárt ezután sem MELICH JÁNOS (A magyar szótáriródlalom: NyF. 46. sz. 1907.), sem SÁGI ISTVÁN (A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. 1922.) nem említi.

Az újabb nyelvészeti irodalomban ZSIRAI MIKLÓS emlékezik meg róla: „A mi szempontunkból Katalin orosz cárnő soknyelvű szótára volt a legkapósabb, amely Pallas gondozásában 1786—1787-ben jelent meg, s 285 tárgynak, fogalomnak 149 ázsiai és 51 európai nyelven való elnevezését tartalmazza. A nyelvek között a magyaron kívül szerepel több manysi és chanti nyelvjárás, a komi, a permjék, az udmurt, a mari, a mordvin, a lapp és több finnsegi nyelv is, egyik teljesebb, másik fogyatékosabb anyaggal.” (A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi. Bp., 1952. 16, 40, 42—3.) Ezenkívül a szótárt BÁRCZI GÉZA is megemlíti (Bevezetés a nyelvtudományba. 1953. 121).

Gyarmathi volt tehát az első magyar nyelvész, aki az Affinitasban a Pallas-szótár finnugor s így magyar szóanyagával is részletesebben foglalkozott. Az Affinitas első, 1799-i göttingai kiadásában I. Pál cárhoz írt ajánló soraiban Gyarmathi azt mondja, hogy Pallas szótára volt munkájának egyik fő forrása és ihletője. A szótárra 1797-ben August Ludwig Schlözer, a híres német történész hívta fel Gyarmathi figyelmét. Schlözer a magyar problémák nagy szakértője volt. Ez kitűnik az Affinitas fenti kiadásának harmadik függelékéből, amely Schlözernek Gyarmathihoz írott levelét tartalmazza (Affinitas . . . i. kiad. Appendix III, 383). Gyarmathi az ajánlason kívül munkájában több helyen említi meg Pallas szótárát, amelyből anyagot, gondolatokat, módszert merített. Így a Praefatio-t követően a XXV—XXVI. lapon orosz—magyar egybevető ábécét közöl: „Mindjárt az elején szükségesnek tartom a magyar és az orosz ortográfia egybevetését. Először is azért, mert egész munkámban ezt az ortográfiát alkalmazom a lapp . . . [stb.] szavak leírásában. Másodszor, mert munkám második függelékében, amelyben számos népnek a pétervári kiadású 200 nyelvű egybevető szótárból vett szavait olvashatóan leírni törekszem, úgy gondolom, erre a célra a magyarnál alkalmasabb ortográfia nincs. Ez ugyanis az orosz után majdnem minden európai nyelvnlél alkalmasabbnak látszik, mert [a magyar nyelv] ortográfiája nem nehéz, amit a jóakarató olvasó első látásra könnyen eldönthet.” — Erre az egybevető ábécére éppen Pallas hasonló természetű megállapításai miatt később még vissza kell térnem.

Ezen kívül Gyarmathi a legterjedelmesebben a második függelékben foglalkozik Pallas szótárával. Itt közli, mégpedig — mint később meglátjuk — saját átírásában a mű teljes orosz címét. Pallas munkáját „egyedülálló mű”-nek (incomparabilis opera) nevezi, és szükségesnek tartja, hogy bemutassa honfitársainak. Erre két oka van: egyrészt a könyv ritkasága miatt csak kevesek kezébe juthat el, másrészt kevés magyar ember tudja olvasni a számára idegen orosz betűket (i. m. 242). Ezek után Gyarmathi ismerteti a szótár tartalmát, majd azt az eljárást, amelynek segítségével a szótár finnugor vonatkozású szavainak egy részét a magyarral összehasonlítva közli. Gyarmathi körülbelül 140—150 magyar szót vesz ki Pallas szótárából (285 közül); főleg azokat, amelyeknek hangalakbeli hasonlósága a legjobban támogatja az utánuk közölt finnugor megfelelésekkel való rokonságot. Közlésének érdekessége, hogy a Pallas szótárából merített magyar szavak mellé újabb magyar

szinonimákat állít latin jelentésükkel együtt. Érdekes ebben a második függelékben a magyar nyelv (vélt vagy igazi) szláv jövevényszavainak terjedelmes felsorolása is.

3. A továbbiakban megkísérlem, hogy némi fényt derítsek Pallas szótára magyar anyagának eredetére.

Erre vonatkozóan Pallas a szótár bevezetésében ennyit mond: „Az összes felsorolt nyelvet a 47.-ig [az európai nyelvekről van szó, amelyek sorában a 47. éppen a magyar] a nagyszorgalmú és tudós Bakmeister asszessor és alkönyvtárnok úr adta ki” (az 1. kiadás orosz nyelvű előszavának 4. lapján olvasható).

Ki volt Bakmeister, akitől, illetőleg akinek munkájából Pallas szótárának magyar anyagát átvette? — Különböző források¹ adatait egyeztetve röviden a következőket mondhatom róla: Ivan Grigorjevics (Johann Vollrath) Bakmeister (a források még *ck*-val és *c*-vel is írják!) 1756-tól kezdve a pétervári akadémiái könyvtár alkönyvtárnoka és múzeumi őrre volt. Munkái közül kiemelkedik az akadémiái könyvtár részletes története. Születésének helyét és idejét egyik forrás sem ismeri. Német származására és anyanyelvére vonatkozóan a következő támasztékaim vannak: 1. Neve. 2. Egyes munkáit németül írta meg. 3. Az idézett „Das gelehrte Teutschland” német írók, tudósok stb. között tartja számon (ennek az adatnak értékét csökkenti az említett mű sovíniszta beállítottsága). 4. BERNOULLI szerint I. G. Bakmeister távoli rokona volt Hartwich Ludwig Christian Backmeisternek. BERNOULLI JOHANN (sz. Baselben, 1744-ben) „Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preussen, Curland, Russland und Polen in den Jahren 1777 und 78” című könyvében említi meg I. G. Bakmeister; Péterváron személyesen is találkozott vele. 5. H. L. Ch. Backmeistert (aki 1730-ban a mecklenburgi hercegségben született) pedig a már említett, szintén német származású híres A. L. Schlözer, a magyar dolgok nagy szakértője segítette ki 1762-ben Pétervárra, ahol ő maga éppen vendégtudósként dolgozott (kb. 1762-től 1769-ig). H. L. Ch. Backmeistert — még németországi egyetemi évei óta — bensőséges barátság fűzte Schlözerhez. Schlözer azonban visszatért Göttingába, H. Backmeister pedig Péterváron maradt. Itt is halt meg 1806-ban.

Mindezekre az adatokra, mint közvetett bizonyítékokra még hivatkozni fogok. Most azonban még vissza kell térnem néhány szóval I. G. Bakmeisterhez, aki 1788-ban halt meg Péterváron, tehát nem sokkal a Pallas-szótár első kiadásának megjelenése után. Honnan vehette I. G. Bakmeister a Pallas szótárában közölt 285 magyar szót? Válaszomat, sajnos, csak feltevésekre alapozhatom, amelyeket azonban bizonyos tények megerősíthetnek. Ezek a következők: 1. Schlözer 1755-ig, majd 1759-től 1762-ig Göttingában tanult. ZSIRAI tanúsága szerint Göttinga az a német egyetemi város, mely a XVIII. század második felében „a haladó szellemű tudományos kutatómunka egyik legelevenebb gócpontja s magyar diákjai révén szellemi életünk üdvös irányú ösztönzője volt” (i. m. 37). Bizonyos, hogy Schlözer már az ötvenes évektől kezdve — J. E. Fischer orosz akadémikussal együtt — a finnugor nyelvek együvé tartozásának meggyőződéses híve volt (vö. ZSIRAI

¹ Большая Советская Энциклопедия. М., 1950.; Большая Энциклопедия. СПб., 1903.; Энциклопед. Словарь Брокгауза. СПб., 1891.; HAMBURGER—MEUSEL, Das gelehrte Teutschland... Lemgo, 1783. (I-r B., 4-e Ausg.); stb.

i. m. 17). Ez nyilvánvalóan összefüggött magyar diákokkal kötött személyes ismeretségeivel és feltehetően barátkozásával is. Haladó irányú tudományos érdeklődéséből és személyes ismeretségeiből világosan következik az a tény, hogy magyarul tanult. 2. Schlözer — mint láttuk — kikerült Oroszországba, majd rövidesen maga után hívta legjobb barátját, H. Backmeistert. 3. H. Backmeister rokona volt I. G. Bakmeisternek, a pétervári Akadémia könyvtárosának. Ezek alapján feltehetjük, hogy Schlözer akár közvetlenül, akár barátja révén megismerkedett a könyvtáros Bakmeisterrel, és közölhette vele a tudományos munkássága során gyűjtött magyar szavakat.

Természetesen más lehetőségek is vannak. Schlözer írja Gyarmathihoz intézett levelében (amelyet fentebb idéztem), hogy a finnugor nyelvekre vonatkozóan „számos szójegyzék van” („Wörter-Verzeichnisse gibts die Menge”. L. Affinitas i. kiad. 383). — Maga Gyarmathi is idéz forrásai között egy 34 nyelvű, 336 szót tartalmazó kézírásos pétervári szójegyzéket, amelyet Fischer akadémikus használt, majd ajándékként megküldte a göttingai történelmi intézetnek. Ez a szójegyzék magyar szavakat is tartalmazott, és Gyarmathi Göttingában ismerkedett meg vele (Affinitas 177).

Pallas szótárának cirill betűs átírásban közölt magyar szóanyaga azonban azt bizonyítja, hogy Bakmeister ezt nem az akkoriban meglévő magyar—latin vagy latin—magyar szójegyzékekből merítette, hanem vagy magyar embertől vagy magyarul tudó embertől élőszóban hallotta és cirill betűkkel írta le. Erre mutatnak ugyanis a szójegyzék egyes átírási sajátosságai. Ez nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy Bakmeister egy közvetítő szójegyzékből merítette anyagát (ilyen — mint láttuk — több is volt), amelynek azonban ismét élőszó volt a forrása. Nem szabad figyelmen kívül hagyunk, hogy a XVIII. század második fele gyűjtő, enciklopedikus tevékenységével, szótár-irodalmával nyelvészeti szempontból Európa-szerte igen fontos előkészítő időszak volt. Pallas szótárának magyar anyagát éppúgy, mint minden benne szereplő nyelv anyagát összefüggésben kell látnunk s nem egymástól elszigetelten, és bizonyosak lehetünk benne, hogy Pallas szótárának magyar anyaga éppúgy, mint bármilyen más nyelvű anyaga sok embernek, tudósnak és egyszerű, megfigyelő érdeklődőnek évtizedekre visszamenő munkáját tükrözi. Erre mutat Schlözernek fent idézett kijelentése és Gyarmathi forrásmegjelölése, valamint magának Pallasnak szótárához írott előszava is: „... az országon belüli nyelveket számos kézírásos szótárból merítettük...” (i. m. Előszó [lapszámolás nélkül] 3. lapján). Az európai nyelvek, s ezekkel kapcsolatban a magyar nyelv szavainak forrását — mint már idéztem — I. G. Bakmeister szolgáltatta. A többi nyelv forrásáról így nyilatkozik Pallas: „A többieket, az *avar* nyelvtől kezdve [ez sorrendben a 48.] magam gyűjtöttem össze, nagyjából kézirásos szótárakból... A finn nyelvek szótárait különféle vidékekről küldték meg...” (i. h. 4).

4. Pallas szótárának teljes magyar szójegyzékét az alábbiakban közlöm, az eredeti, régi orosz helyesírás szerint.

A szójegyzék 200 főnevet, 18 melléknevet, 12 határozószót, 12 számnevet, 20 igét (ebből 17-et főnévi igenévi alakban, 3-at felszólító mód egyes szám 2. személyben), 8 személyes névmást, 6 kérdő névmást, 4 névutót, 2 módosító szót és 1 rámutató szót (*ime*) közöl. A szavak legnagyobb része a XVIII. század második felének nyelvi állapotát tekintve az alapszókincshez tartozik. Lexikai rétegek szerinti feldolgozásával itt nem foglalkozom.

A számok Pallas szótárában a szavak sorszámát jelölik 1—273-ig. Ez után a tőszámnevek következnek sorszámozás nélkül 1—10-ig és a 100, valamint az 1000 (a számnevek 222 nyelven!). A sorszám után következik a szó oroszul, utána magyarul az eredeti cirill betűs átírással.

Az I. kötet a következő szavakat tartalmazza:

1. Богъ — Ишгень	55. Крикъ — Кіалташь
2. Небо — Меньегъ	56. Шумъ — Лърма
3. Отець — Атья, Апа	57. Вопль — Кіалташь, Ордитасъ [!]
4. Мать — Анья	58. Слово — Сô
5. Сынъ — Фіу	59. Сонъ — Аломъ
6. Дочь — Леанка	60. Любовь — Серелемъ
7. Братъ — Батя, Эче	61. Боль — Фаидаломъ
8. Сестра — Ненемъ, Хугъ	62. Трудъ — Мунка
9. Мужъ — Фирфи, Фирье	63. Работа — Дологъ
10. Жена — Ассонъ, Фелешигъ	64. Сила — Эро
11. Дѣва — Сысьлеанъ	65. Мочь — Эрэ
12. Мальчикъ — Гьермекъ	66. Власть — Хаталомъ
13. Дитя — Дьермекъ	67. Бракъ — Эсвеадашь
14. Человѣкъ — Эмберъ	68. Жизнь — Илетъ
15. Люди — Эмберекъ	69. Ростъ — Нэвшиъ
16. Голова — Фей	70. Духъ — Лилекъ
17. Лицо — Абразатъ, Аллорца	71. Смерть — Халалъ
18. Носъ — Оръ	72. Стужа — Хидегшигъ
19. Ноздри — Орлюокъ	73. Кругъ — Керигшигъ
20. Глазь — Семъ	74. Шаръ — Гольобишь
21. Брови — Семьлдекекъ	75. Солнце — Напъ
22. Ресницы — Семсъръ	76. Мѣсяць — Холдъ
23. Ухо — Фылъ	77. Звѣзда — Чиллагъ
24. Лобъ — Хомлокъ	78. Лучъ — Шугаръ
25. Волось — Хай	79. Вѣтръ — Сійъ
26. Щоки — Пофакъ	80. Вихрь — Форгосійъ
27. Ротъ — Сай	81. Буря — Игихабору
28. Горло — Торокъ	82. Дождь — Ешишъ
29. Зубъ — Фогъ	83. Градь — Егешъ
30. Языкъ — Ньяевъ [!]	84. Молнія — Виламлашь
31. Борода — Сакалъ	85. Снѣгъ — Хô
32. Шея — Някъ	86. Ледъ — Ъгъ
33. Плечо — Валъ	87. День — Папъ [!]
34. Локоть — Кѣньѣкъ	88. Ночь — Ицака
35. Рука — Кизъ	89. Утро — Реггелъ
36. Пальцы — Урякъ [!]	90. Вечерь — Эштве
37. Ногти — Кърмекъ	91. Лѣто — Ніаръ
38. Брюхо — Хашъ	92. Весна — Тавасъ
39. Спина — Хатъ	93. Осень — Эсь
40. Нога — Лабъ	94. Зима — Тѣлъ
41. Колѣно — Тирдъ	95. Годъ — Эстендъ
42. Кожа — Бѣръ	96. Время — Идъ
43. Мясо — Хушшъ	97. Земля — Фѣлдъ
44. Кость — Чонтъ	98. Вода — Визъ
45. Кровь — Виръ	99. Море — Тенгерекъ
46. Сердце — Сибъ [!]	100. Река — Фолвовисъ [!]
47. Молоко — Тей	101. Волны — Хабокъ
48. Слухъ — Халлашь	102. Песокъ — Фѣвинъ
49. Зрѣніе — Латашь	103. Глина — Адыагъ
50. Вкусъ — Изъ	104. Пыль — Поръ
51. Обоняніе — Саглалашъ	105. Грязь — Шаръ
52. Осязаніе — Эрдеклись	106. Гора — Хедъ [!]
53. Голось — Сава	107. Берегъ — Паргъ
54. Имя — Нивъ	108. Холмъ — Домбъ

109. Долина — Вѣлдь	120. Ровъ — Гѣдѣръ
110. Воздухъ — Левегѣичъ [!]	121. Камень — Кѣ
111. Паръ — Гѣсъ	122. Золото — Арань
112. Огонь — Тызь	123. Серебро — Эзыштъ
113. Жаръ — Мелегшигъ	124. Соль — Сѳ, Шѳ [!]
114. Глубина — Мильшигъ	125. Чудо — Чуда
115. Высота — Магошшагъ	126. Лѣсъ — Ердѣ
116. Ширина — Сийишигъ	127. Трава — Фи
117. Длина — Хосашшасъ [!]	128. Дерево — Фа
118. Дира — Люкъ	129. Коль — Каро
119. Яма — Веремъ	130. Зеленъ — Зѣлдишгъ

A II. kötet a következő szavakat tartalmazza:

131. Дубъ — Тѣлдьфа	178. Возъ — Секирь
132. Пень — Тэке	179. Хлѣбъ — Кенъирь
133. Листы — Фалевелекъ	180. Вино — Боръ (виноградное),
Игитъборъ [!]
134. Плоды — Гьомѣлгъ [!]	181. Ясты — Ителекетъ
135. Кора — Фахей	182. Татъ, воръ — Лопо, Толвай
136. Корень — Дьюкирь	183. Латы (древ. доспѣхъ) — Панцирь
137. Сукъ — Агъ	184. Сторожъ, (Караул) — Стража
138. Поле — Мезѣ	185. Брань — Весекедишъ
139. Лугъ — Ригъ	186. Драка — Верекедишъ
140. Жито — Буза	187. Бѣда — Бай
141. Рожь — Рожь	188. Побѣда — Дьюзеделемъ
142. Овесъ — Забъ	189. Война — Хадъ, Хаборушагъ
143. Виноградъ — Сѣлѣ	190. Воинъ — Катона
144. Рыба — Халъ	191. Лѣнь — Рештъ
145. Червь — Фирегъ, Нью, Богаръ	192. Ладъ — Дерекашъ
146. Муха — Лидъ [!]	193. Родины — Гѣрмекъ-Агѣаси [!]
147. Звѣрь — Алатъ	194. Поль — Мег-вергъ, Серу
148. Быкъ — Экэръ	195. Пашня — Сантофѣлдъ
149. Корова — Техинъ	196. Иго — Яромъ
150. Баранъ — Баранъ [!]	197. Судно — Гаю
151. Рогъ — Сарвъ	198. Китъ — Тѣгалъ [!]
152. Конь, Лошадь — Ло	199. Свѣтъ — Вилѣгошагъ
153. Свинья — Дисно	200. Громъ — Менкѣ
154. Собака — Кутя	201. Молодъ — Ифью
155. Котъ — Кандуръ	202. Старъ — Эречъ, Ванъ [!]
156. Мышь — Эгиръ	203. Здоровъ — Эгнишигешъ
157. Птица — Мадаръ	204. Высоко — Магошъ
158. Перо — Толлъ	205. Низко — Алачонъ
159. Петель — Какашъ	206. Велико — Надъ
160. Яицо — Тоияшъ	207. Мало — Кичинъ
161. Курица — Тьюкъ	208. Бѣло — Фехиръ
162. Гусъ — Лудъ	209. Черно — Фекете
163. Утка — Руца, Рица, Кача	210. Красно — Верешъ, Пирошъ
164. Голубъ — Галамбъ	211. Зелено — Зѣлдъ [!]
165. Соха — Эке	212. Остро — Хедьешъ
166. Борона — Борона	213. Сыро — Ньершъ
167. Межа — Хатаръ	214. Легокъ — Кънью
168. Домъ — Хазъ	215. Толстъ — Ваштагъ
169. Дверь — Антѳ	216. Добро — Юль
170. Дворъ — Уваръ	217. Хорошо — Юль
171. Городъ — Варошъ	218. Лѣпо — Сипъ
172. Очагъ — Киминъ	219. Благъ — Ямборъ, Чендешъ
173. Мѣра — Миртикъ	220. Зло — Россуль
174. Кадъ — Кадъ, Дежа	221. Дурно — Рутуль
175. Топоръ — Фей	222. Худо — Росуль
176. Поясъ — Эвъ	223. Скоро — Хамаръ
177. Гвоздь — Сегъ	

224. Тихо — Лашшань [!]	254. Имъ — Вадь
225. Живо — Элевень	255. Что — Мить
226. Радъ — Эремешть [!]	256. Чѣмъ — Мивель
227. Ясти (ѣсть, Кушать) Энни	257. Кѣмъ (Кто) — Кивель; Кичода
228. Пить — Инья	258. Да Удь, Игень
229. Пѣтъ — Инекелни	259. Нѣтъ Нень [!]
230. Бить (Ударить) — Верни	260. Гдѣ Холь
231. Спать — Алудни	261. Здѣсь — Итъ
232. Лечь (Ложиться, Лежать) — Фекейдни	262. Тамъ — Отъ
233. Взять (Брать, Имать, Принять) — Елвенни	263. Подъ — Аллатъ
234. Любить (Миловать) — Серетни	264. Надъ (На) — Фентъ
235. Носить — Бишелни [!]	265. Во (Въ) — Бань, Бень
236. Вozить — Секереньвинни	266. Когда — Микоръ
237. Рѣзать — Вачни [!]	267. Теперь (Нынѣ) — Мошть
238. Сѣять — Ветни	268. Прежде — Элэть
239. Пахать — Сантани	269. Послѣ — Утѣнь
240. Скрыть (Спрятать, Таить) — Элдугни	270. Какъ — Ходъ
241. Лить — Тэлтени	271. Безъ (Кромѣ) — Нѣлкъль
242. Варить — Фэзни	272. Или (Либо) — Вадь
243. Есть (Бываетъ) — Вадьюнь	273. Вотъ — Име
244. Дай (Давай) — Альбяль	(274.) 1 — эгы эть
245. Стой — Алмегъ [!]	(275.) 2 — кеттэ
246. Иди (Пади, Ступай) — Менбель	(276.) 3 — Гѣромъ
247. Я — Инь	(277.) 4 — Нѣить [!]
248. Ты — Те	(278.) 5 — Эть
249. Онъ — Э	(279.) 6 — Гатъ
250. Она — Э	(280.) 7 — Гѣтъ
251. Мы — Минкъ	(281.) 8 — Нэлць
252. Вы — Тикъ	(282.) 9 — Кѣленць
253. Они — Экъ	(283.) 10 — Тысь
	(284.) 100 — Сась
	(285.) 1000 — Эсеръ

5. A szójegyzékhez — a teljesség igénye nélkül — a következő megjegyzéseket fűzöm:

Mint látható, a magyar szavak átírásában vannak nyilvánvaló sajtóhibák (pl. 30., 36., 46., 87., 100., 110., 117., 124., 134., 175., 202., 235., 237., 259. stb.) és nem egy hibás értelmezés is (pl. 172., 191., 192., 219., 254. stb.). Az értelmezések általában egy szóval vannak megadva, de több esetben két, sőt három szinonimát is találunk (17., 57., 145., 163., 174., 180., 182., 189., 202., 210., 219., 258.). Nem egyszer találkozunk az általános jelentésű orosz szó mellett a magyar megfelelés tartalmi kibővítésével (pl. 7., 8., 9., 10.). Ugyanakkor többször úgy találjuk, hogy a különböző (bár rokonértelmű) orosz szavaknak azonos magyar jelentése többé-kevésbé pontatlan, s a jelentés értelmezése korlátozott (pl. 12—3., 64—5., 216—7., 220—2.).

Kezdetben fejtegetett elgondolásaim két feltevésre épültek, mégpedig arra, hogy a magyar szójegyzéknek: 1. írott forrása volt, 2. szóbeli forrása volt. Mindkét esetben, de különösen az elsőben, azt hiszem, nem egy, hanem több forrásról van szó, s e két feltézés nem mond egymásnak ellent, mert valószínűleg mind a kettő szerepelt. Ezt tükrözik a cirill betűvel átírt szavak bizonyos eltérő sajátosságai, amelyekhez igen lényeges elemként járulnak hozzá az akkoriban még korántsem szabványosított átírás bizonytalanságai és ingadozásai is.

Emellett, akármilyen sokfélék voltak is a források, a szótárban érvényesül egy bizonyos rendező elv abban, hogy a különféle nyelven megadott szavak jelentései a címszóként szereplő orosz szó jelentéséhez igyekeznek igazodni. A szerkesztőnek ez az egységesítő törekvése a legfeltűnőbb akkor, amikor a szavak nem hagyományos szótári (morfológiai) alapalakjukban szerepelnek, hanem például többes számban (15. *Эмберекъ; 19. Орлюкокъ, 101. Хабокъ* stb.) vagy szószerkezetben (236. *Возить — Секереньвинни*) vagy felszólító mondatban (224. *Даи (Давай) — Адьяль; 245. Стой — Алмегъ; 246. Иди (Пади, Ступай) — Меньель*). Az utóbbi kettő véleményem szerint élőszó-forrásról tanúskodik, hasonlóképpen a következő példák is: tárgyragos szó (255. *Что — Мумъ*), eszközhatározóragos szó (256. *Чъмъ — Мивель*), társhatározóragos szó (257. *Къмъ — Кивель*) és birtokos személyragos szók (8. *Сестра — Ненемъ, 9. Мужъ — Фире, 53. Голосъ — Сава*).

Mivel ezeket a szavakat ebben a formájukban semmilyen 1786-ig létező és tölem ismert, magyar nyelvet is tartalmazó két vagy több nyelvű szótárban nem találtam (CAL. 1588.; MA.²; PPB.¹; WAGNER. 1775.), forrásuk közvetlenül vagy közvetve feltétlenül élőszó volt.

Ezt néhány további példával is támogathatom, olyanokkal, amelyek a fent idézett, magyar nyelvet tartalmazó szótárakban vagy egyáltalában, vagy címszóként nem szerepelnek, vagy más körülmények mutatnak arra, hogy a szóban forgó szótárak nem szolgálhattak forrásként. Az utóbbit bizonyítja a 265. *Во (Въ) — Бань, Бень* is. Megfelelései: MA. I, 482: „In: *Ben, Ban*” stb.; II, 17: „*Ba et Ban: In . . .*” | PPB. I, 293: „in: . . . *Ben, Ban*”; II, 24: „*Ben, et Ban: Affixa In, Intus*” | WAGNER 639: „In: *Ben, ban*”. Tehát míg Pallasnál a sorrend: velaris-palatalis, addig a többi szótárban, az egy *Ba* kivételével palatalis-velaris. Továbbá: 251. *Мы — Минкъ; 252. Вы — Тукъ*. MA., PPB., WAGNER ugyanakkor csak a *Mi* és *Ti* alakot ismeri. — 88. *Ночь — Ицака*; vö.: MA. I, 636: „Nox: *Eey, Etszac, Eyjel*”; II, 79: *Ettzaka* | PPB. I, 378: „Nox: *Éj, Éjtszaka*” | WAGNER 854: „Nox, *Éj, éjtszaka*”. — Ha Pallas, illetőleg Bakmeister írott (nyomtatott) szót írt volna át, akkor *Ицака*-t vagy ehhez hasonlót kellett volna írnia (mint pl. a 198. *Кумъ — Тумаль* esetében, vö. MA. II, 224: *Tzethal*, bár ez is sántít egy kissé a *h* hiánya miatt), hallani meg így is, úgy is csak *éccaká*-t vagy akár *iccaká*-t hallhatott. — 110. *Воздух — Леведбучъ* (a *ч* sajtóhiba a *z* helyett): MA. I, 38: „Aer: *Eltető ég*”; II, 189: *levegő* | PPB. I, 26: „Aer: *Éltető ég*”. — Igaz ugyan, hogy itt van ez is: „propellere aërem: Eloszlatni széllel a' *levegő eget*”. Ez azonban tárgyragos alak, és külön szóba írták. Pallas—Bakmeister viszont egy intonációs egységnek hallhatták, tehát egybeírták, s alanyesetben van náluk. — 51. *Обоняние — Саглаашъ*: MA., PPB., WAGNER egyöntetűen csak a *szaglás* alakot közlik. — 183. *Латы — Панцирь*: MA., PPB., WAGNER csak *Páncél*-t, illetőleg *Pántzél*-t ismernek, tehát azt, amelyikben a disszimiláció már végbement a német *Panzer*-hez képest. Az, hogy Pallas a német *r*-t megőrizte, azt gyaníttatja, hogy a közvetítő talán éppen Schlözer német nyomokat viselő „magyar élőszava” volt. — E példákat még tovább sorolhatnám.

A továbbiakban még néhány átírási sajátosságra térek ki. A magyar szavak cirill betűs átírása különös, a Pallas-szótárnak történetileg jelentős érdekessége. Tudomásom szerint ez az emlék ezen a téren a legrégebb, ha nem számítjuk a Schlözer és Gyarmathi által említett kézírásos szójegyzékeket,

amelyeket nem ismerek. Hasonlóképpen a legrégebnek tartom a maga nemében Gyarmathi átírási kísérletét, amelyben orosz szavakat írt át a magyar ábécé betűivel.

Nézzük meg először Pallas erre vonatkozó véleményét, elveit és azoknak gyakorlati megvalósítását. Idézett előszavában Pallas ezt írja: „Mindezen nyelvek pontos kiejtésének visszaadására az összes európai ábécék között nincsen jobb és alkalmasabb az orosznál . . .” (i. m. 6. lap). Emellett azzal érvel, hogy az orosz ábécét a görög segítségével könnyen el lehet sajátítani. Végül bejelenti, hogy mellékeli az orosz betűknek más európai nyelvek ábécéjével való egybevetését (ezt csak latin magyarázó szöveggel teszi!). — Ez az egybevetés — Gyarmathiéval együtt — külön tanulmányt érdemelne, hasonlóképpen a Pallas-szójegyzék egész átírási rendszere is. Most azonban csak két fonéma átírásának megvizsgálására szorítkozom: „Э э adhibui ad exprimentum ö vel oe germanorum et latinorum. | Ю ю simpliciter exprimit in vocabulario jo, cum accentu ió tanquam ü et circumflexo notatum iö tanquam ju pronunciantur”.

Lássuk most néhány példán, hogyan valósítja meg Pallas az imént felállított átírási szabványát a magyar ö (ö) és ü (ü) fonéma átírásában. Előre kell bocsátanom, hogy Pallas nem különbözteti meg átírásában az ö és ő, valamint az ü és ű fonémákat. Ez egyáltalában nem feltűnő, mert a megkülönböztetés első jelei a magyarban is kezdetlegesekek és bizonytalanok még a XVIII. század második felében. Helyszűke miatt csak a típusokra hozok fel egy-egy példát, s zárójelben közlöm előfordulási számukat:

ö (ö)		ü (ü)	
21. Семьдекекь	[ы] (1)	112. Тызь	} [ы] (5)
69. Нэвишь }	[э] (19)	123. Эзыштъ }	
126. Ерде }			127. Фи
97. Фьлдъ }	[ъ] (18)	134. Гьюмьлчъ	[ю] (2)
138. Мезъ }			194. Серу
136. Дьюкирь }	[ю] (2)	214. Кэнью	[ü] (1)
188. Дьюзедельмь }			
226. Эремешгъ	[e] (4)		
64. Эро	[o] (1)		

E két példasorból is láthatjuk, mennyire nem követte Pallas a saját-maga felállította normát, mennyi ingadozás, határozatlanság van ebben az átírásban. Valószínű okai: 1. az előszó megfigyelésének hiányosságai; 2. az előszóval közvetítő (Schlözer?) nem magyar voltából eredő artikulációs ingadozások (ennek nyomát egyébként más fonémák átírásánál is láthatjuk); 3. az írásos források akár magyar, akár orosz helyesírási ingadozásai; 4. a XVIII. századi magyar nyelvjárási sajátosságok.

És most lássunk néhány példát Gyarmathi átírási rendszeréből is (Affinitas XXV—XXVI. lap). Meg kell jegyeznem (mint már idéztem is), hogy Gyarmathi az orosz után a magyar helyesírást találja a legalkalmasabbnak szinte minden európai nyelv átírására: „г — g. h. | e — je. e. | ж — 's. ds. 'Sertva, D'ertva (gall. Jour) | c — sz | x — kh. ch. Blokhi. Ut in lat. Archivus | ц — tz, | ч — ts | ш — s Vifnja (germ. Sch) | ѳ — je | ю — ju | я — ja | і — i | щ — lfta Stfałztie. Ut in hungar. Re'tég. | э — e. ö. ю — jo [!]

ió — ü | нь — ny | ль — ly. | ть — ty. | h — gy. Ut in italorum: gente, Giro et latinorum: Genus, Germania [?].

Ezen átírási táblázat (nem közöltem teljesen!) gyakorlati alkalmazására példaként bemutatom, hogyan írta át Gyarmathi a Pallas-szótár orosz címét (Affinitas 242): „Szravnitelnije Szlovari v'zjekh jazikov i narjet'ii, szobran-nije deznitzeju v'zevi zotsaisei o'zobi. Otdjelenije pervoje, l'zoder'la tleje v'lzebeje, jevropei'zkiye i áziát'zkiye jaziki. T.a'zty Pervaja, v'Szanktpeterb. 1786. Tfa'zty Vtoraja. 1789”. Ez a példa helyenkint meglepően megközelíti mai helyesírásunk idevágó szabályait, ha számolunk a XVIII. század vége és a mi korunk helyesírásának megfeleléseivel.

6. Mint már említettem, megjegyzéseim távolról sem merítik ki mind-azokat a kérdéseket, amelyekkel Pallas szójegyzékének magyar részével kapcsolatban foglalkozni lehet és kell. További tisztázásra vár az a kérdés, honnan merítette Bakmeister a magyar szóanyagot: itt különösen sok feltevéssel kellett dolgoznom. Igen érdekes volna azonban részletesen feldolgozni Pallas átírási sajátosságait. Vitás kérdés például az, hogy a magyar *é* fonémának következetesen megfelelő orosz *u* magyar *i-zó* nyelvjárást tükröz-e, vagy pedig egyszerűen az oroszban hiányzó *é* fonémát ez közelíti meg a legjobban. Az a néhány kísérlet, amelyet ebben az irányban folytattam — úgy látszik — bizonyos mértékig az utóbbit igazolja. Orosz anyanyelvű embereknek diktáltam *é* fonémát tartalmazó magyar szavakat, amelyeket cirill betűkkel kellett átírniuk. Az eredmény ingadozott az *э*-vel, *е*-vel és *и*-vel való átírás között. Ez azonban nem zárja ki a XVIII. századi magyar nyelvjárási sajátosságok megvizsgálásának szükségességét, mert bármi volt is Pallas magyar anyagának forrása, közvetve vagy közvetlenül ide kell eljutnunk, illetőleg innen kell kiindulnunk.

FOGARASI MIKLÓS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A Jókai-kódex latin eredetijének eddig ismeretlen fejezete

A Jókai-kódex latin eredetijének felkutatásában először EHRENFELD ADOLF, a kódex felfedezője és VOLF GYÖRGY, a kódex kiadója, majd később KATONA LAJOS tett fontos szolgálatot. A JókK. kiadása előtt (VOLF, Nyelvemléktár VII. 1881.) EHRENFELD és VOLF sok kutatás után két latin forrásra vitte vissza a kódex szövegének eredetijét: a) Speculum Vitae b. Francisci et sociorum eius. Velence, 1504.; nagyjából a Jókai-kódex 1—153. l. és b) Bonaventura: Vita b. Francisci: Acta SS. Antwerpen, 1768., melynek egyes fejezetei a JókK. 155—62. lapjain fordulnak elő. EHRENFELD a felkutatott anyagot összeállította és leírta, majd később ezt az egész kéziratot VOLF rendelkezésére bocsátotta a kódex kiadásához. VOLF a fejezetek címéről és lelőhelyéről jegyzéket állított össze, és ezt kiadásának tartalomjegyzékébe foglalta. EHRENFELD eme kézírata — VOLF javításával — később a MTA Kézirattárába került, ma is ott van. EHRENFELD és VOLF akkor még ismeretlennek tartották a JókK. 87. lapján levő „Arrol ky zegenlyuala alamyznaert mentett” és a 153—4. lapon található „feszületnek: ymadkozafrol” című fejezeteket.

Két évtized múlva igen fontos kutatást végzett ezen a téren KATONA LAJOS. Kiderítette, hogy a JókK. nagyobb része egy „Actus beati Francisci et sociorum eius” nevű legendagyűjteményből, kisebb része pedig a „Speculum Perfectionis” néven emle-

getett gyűjteményből való. Ezeket a könyveket SABATIER PÁL adta ki: „Collection de documents pour l'Histoire religieuse et littéraire du Moyen âge. Tome I.; Speculum Perfectionis seu S. Francisci Assisiensis legenda antiquissima. Paris, 1898., tome IV.; Actus beati Francisci et sociorum eius. Paris, 1902.” A Jókai-kódex végén található néhány lap szövege KATONA szerint is a Bonaventura-féle életrajzból való. SABATIER említett művei nemcsak jobb szöveget nyújtanak, mint a Speculum Vitae, hanem még a fejezetek egymásutánja is jobban megközelíti a JókK. fejezeteinek sorrendjét. Ezenkívül KATONA az Actus függelékében megtalálta a JókK. eddig hiányzó egyik fejezetének latin szövegét: „Arrol ky zegenlyuala alamyznaert mentett” (87). Ugyanakkor KATONA a Magyar Nemzeti Múzeumban talált egy XIV. századi kódexet (Cod. Lat. medii aevi 77.), melynek latin szövege a JókK. szövegét még jobban megközelíti, mint az előző forrásoké. Ebben a kódexben is megvan az előbb még ismeretlen fejezet: „De illo qui verecundabatur ire pro elemosina”. KATONA kutatásai eredményét IrtörtKözl. XIII, 59 ismerteti táblázatos összeállításokban és a tőle felfedezett rész latin—magyar párhuzamos egybeállításával. KATONA már csak a JókK. 153—4. lapján levő „fezewletnek: ymadkozafrol” című fejezetet tartotta ismeretlennek (vö. IrtörtKözl. XIII, 64). KATONA is összeállította és leíratta — SABATIER említett művei alapján — a JókK.-nek megfelelő latin szöveget, valószínűleg egy későbbi kiadás számára. Ez a kézirat is a MTA Kézirat-tárában található EHRENFELD kéziratával együtt.

EHRENFELDnek a Speculum Vitae kuszált gyűjteményéből meglehetősen nehéz munkát jelentett kiválogatni a JókK.-nek megfelelő magyar szöveget. Így aztán megtörtént, hogy ha nem akadt a magyarnak pontos latin mása, akkor a hozzá hasonló szöveget tette meg forrásának. Ilyen nem teljesen megfelelő latin szöveget tulajdonít a JókK. 125—6. lapján levő „Angyalnak yzanyv yelenetyrewl” című fejezetnek, melynek forrásául EHRENFELD a Speculum Vitae 1504. velencei kiadás 38b lapján és az 1752. győri kiadás 108—14. lapjain található „De statua simili statuae Nabuchodonosor” című latin fejezet szövegét jelöli meg és másolja le, Ez a latin szöveg azonban nem megfelelője a magyarnak, csak a fejezet elején néhány mondattöredék egyezik azzal. VOLFÉK jobb szöveg híján ezt tekintették a magyar rész forrásának. Annál különösebb azonban az, hogy KATONA nem vette észre a magyar és latin szöveg eltérését, ami csak úgy képzelhető el, hogy nem hasonlította össze végig a két szöveget. Így aztán nem is tekintette ezt a szöveget ismeretlennek, mert akkor idézett cikkében feltétlenül megemlítette volna. A MTA Kézirat-tárában őrzött összeállításában a JókK. 123—6. lapok megfelelője hiányzik, és helyette a következő bejegyzés (minden valószínűség szerint KATONÁTÓL) látható: „E[hrenfeld-codex] 123—126 = Vat. 19 a—19 b; Spec. Vitae 1504, 125 a, 38 b”. A Speculum Vitae megfelelő helyén (38b) pedig a „De statua simili statuae Nabuchodonosor” fejezet található. Legfeltűnőbb azonban az, hogy KATONA IrtörtKözl. XIII, 67 közöl egy táblázatos összehasonlítást a tőle felfedezett budapesti latin kódex és a külföldi kódexek között (berlini, vatikáni és Spec. Vitae 1504.), és éppen a budapesti kódex 14b lapján ott van a „De apparitione stupenda angeli” című fejezet. Ha KATONA ennek szövegét összevetette volna a JókK. megfelelő helyével, nyomban rájött volna az azonosságra. SABATIER a Speculum Perfectionis előszavában (CLXXX. és CXCV. l.) a kéziratok ismertetésével kapcsolatban két kódexről említi, hogy tartalmazza a „De apparitione stupenda angeli” című fejezetet, az egyik a Vat. 4354., a másik a berlini Királyi Könyvtár 196. számú kódexe. Sajnos ezekhez nem tudtam hozzájutni, de a SABATIER idézett művében levő tartalomjegyzéküknek a budapesti kódexszel való összevetése alapján azt mondhatjuk, hogy a „De apparitione stupenda angeli” fejezet szövege mindhárom kódexben (budapesti, berlini, vatikáni) ugyanaz lehet.

Hogy azonban lássuk, mennyire hű szöveget nyújt a budapesti kódex, alább párhuzamba állítva közöljük a Nemzeti Múzeum kódexének latin és a JókK.-nek meg

felelő magyar szövegét. Sajnos, a JókK.-ben a 126. lap után hiányzik néhány lap, ezért a szöveg csonka:

Cod. Lat. medii aevi 77.

Ad idem de apparitione stupenda angeli.

Una dierum, dum oraret beatus franciscus in loco sanctae mariae de angelis, apparuit ei angelus sub forma et aspectu stupendo. Erat enim caput eius aureum, pectus et brachia de argento, venter aereus, crura ferrea, pedes ferrei et fictiles, humeri eius cooperti sacco vili et aspero. Praetendebaturque quaedam erubescencia de sacci vili operimento. Qui obstupuit videns. Dixitque ad eum angelus: Quare stupes et miraris? Forma ista, quam vides, initium, progressum et finem significat, quam habitura est tua religio usque ad tempus partus eius et reformationis vitae Christi et ecclesiastici status. Tu enim cum omnibus sociis tuis, qui estis dei amore repleti et Christum et mortem eius in mente et corpore portatis, es caput aureum. Qui autem post vos venturi sunt, oratione postposita ad scientiam, quae inflat et lectionis studium et multitudinem librorum et paupertatis et amore dei dimisso, sub specie salutis animarum et aedificationis proximorum et praeponent verba virtutibus, scientiam sanctitatis et remanebunt intus frigidi et vacui caritate facta mutatione auri in argentum frigidum et porosum

Jókai-kódex 125—6.

Angyálnak zyanjv yelenetyrewl.

Egy napon mykoron ymadkozykualazent ferencz Angelyfy zent marianak helyen: meg yelenek neky angyal zyanw abrazban es tekintelben: mert vala ew feye aranyazot: melye es karyaj ezewft-belewl: halfa erezes: zaray vaffafoac labay vaffafok: es czerepeselek: ew valaly hytuan zakual fetettekualabel es kemenuel Es mutattnakuala az hytuan zaknak belfederewl nemy zegyenfeget: ky latuan megyede Es az angyal monda ew hoza: mykeppen zyanwols es czudalz Ez abraz kyt lacz yegyze te zerzetednek kezdetyt yarafat es vegezetjt es criftul eletynek es zentegyhasznak yogywlatat: kyt te zerzeted vallot zewlelenek ydeyewtfoguan: Mert te tetarfydual: kyk vadtok yltennek zeremleuel telyefek: Es criftuft es ew halalat elmetekben es testekben vyfelytek: Es vadtok aranyazot few De kyk te vtannatok yewnek ymadfag el hagyuan: tudomanra ky felfualkodtat es olvafalnak tanufagara es kewnueknek fokalfagara: es zegenfegnek ferelme el hagyua: lelkek ewduewffegenek remenfege alat Es rokonoknak epewlefenek: meg fordolnak es pdicalyak yduewffegnek bezedjt: auagy zentfegnek tudomanyat yozagokual Es belewl maradnak hydegen es hyuan zerelemuel: Arannak es ezewftneec valtozafanal kewl: valyak P. BALÁZS JÁNOS

A Gyulafehérvári Glosszák egyik latin eredetijéről

Ismeretes, hogy a Gyulafehérvári Glosszák mindhárom részének latin eredetije megvan a Glosszák kódexében. Az I. rész latin szövege :

J — Jocunditas merencium.

E — Eternitas uiuencium.

S — Sanitas langencium.

V — vbertas egencium.

S — Sacietaſ efuriencium. (ÓMOlv. 137.)

DÉZSI LAJOS (MNY. IX, 183) és tőle függetlenül JAKUBOVICH EMIL (MNY. IX, 234) megtalálta ennek az akrosztichonnak egy változatát a Nyírkállai Tamásnak tulajdonított „Stilus curiae sub Mathia I. rege” című kézirat KOVACHICH kiadta szövegében. JAKU-

BOVICH összehasonlította a KOVACHICH-féle kiadást az 1476-ból keltezett kézirattal, s megállapította, hogy „a szöveg az eredetiben valamivel közelebb van a Gyulafehérvári Glosszák megfelelőjéhez” (i. h.).

Bizonyára nem fölösleges fölhívunk a figyelmet arra, hogy ezeknél a szövegeknél, sőt a Gyulafehérvári Kódeknél is régebb a Nagy Szent Albert (1197—1280.) egyik munkájában található Jézus-„etimón”: „In hoc nomine, *Jesus*, sunt quinque litteræ, quæ possunt esse initia istarum dictionum, *jucunditas mœrentium, æternitas viventium, sanitas languentium, ubertas egentium, satietas esurientium*”¹ (Compendium theologicæ veritatis, lib. IV., cap. XII.: B. Alberti Magni Opera omnia. BORNET-féle kiadás XXXIV. kötet 136). Nem érdektelen, hogy ezek a sorok még a JAKUBOVICH közölte változatnál is közelebb vannak a Gyulafehérvári Kódeks említett latin szövegéhez, sőt szóról szóra megegyeznek vele.

Kinek az alkotása a fent tárgyalt akrosztichon, nem tudjuk: Albertus Magnus idézett „istarum dictionum”-a alighanem már ismert szövegre vonatkozik; úgy vélem azonban, hogy a Compendium tekintélye is hozzájárult az idézett sorok elterjedéséhez, s ezek talán e kézikönyv közvetítésével kerültek a Gyulafehérvári Glosszák kódexébe. — A „doctor universalis” különben nem tekintette az említett akrosztichont kétségtelen bizonyosságú etimonnak, sőt óvatos fogalmazása arra utal, hogy talán nem is akart szószármaztatást adni; e megjegyzésünk mellett szól az is, hogy más helyütt más akrosztichonnal hozza kapcsolatba a *Jézus* nevet: „Nota ergo, quod hoc vocabulum *JHESUS* ex sex litteris est, pro quibus si sex dictiones ponantur, videbimus quantæ virtutis sit hoc nomen. Ponamus igitur 1. pro I, *Justissimus*. 2. pro H, *Honestissimus* [!]. 3. pro E, *Elegantissimus*. 4. pro S, *Sapientissimus*. 5. pro V, *Veracissimus*. 6. pro S, *Suavissimus* [!]. Et colligere possumus, quanta efficacia lateat in hoc nomine *JHESUS*” (Sermo IX.: De circumcissione Domini. Id. kiad. XIII. kötet, 43).

GUSTAV ROETHE (Die Gedichte Reinmars von Zweter. Leipzig, 1887. 626: REINHOLD KÖHLER személyes közlése nyomán) és FRANZ DORNSEIFF (Das Alphabet in Mystik und Magie. [ΣΤΟΙΧΕΙΑ, Heft VII.] Leipzig—Berlin, 1922. 138) csak a Compendium akrosztichonját említik, de nem szólnak az imént idézett prédikációéről, s — természetesen — nem tudnak a Gyulafehérvári Kódeks latin szövegéről.

A magyar *ly* hang iskolai életének utolsó nyomai

RÉVAI szerint az *ly*-nek *j*-s ejtése hibás: „pigritia in loquendo” (ElabGramm. I, 167; erre s a kor fölfogására l. BENKŐ LORÁND, A magyar *ly* hang története 69). RÉVAI kortársa, SIMON ANTAL azonban úgy véli, hogy jobban esne, ha a nehéz kimondású *ly* hangot egészen „kiirtanánk” (Igaz mester 55). Tudjuk, hogy az *ly* kései védelmezői közé tartozott a hetvenes évek *j*-zõ színészeit megrovó SZARVAS GÁBOR is (Nyr. II, 102; vö. LŐRINCZE: Nyr. LXXIV, 99).

Meglepő, hogy alábbi adataink szerint — még 1900 táján is tanították az *ly* (*l*) hang képzését siketnéma tanulóinknak, tehát azoknak, akik a köznyelvben meglévő hangok tanulásával is éppen eleget győzködtek.

A nagytekintélyű FEKETE KÁROLY, a váci siketnéma-intézet igazgatója az iskola 1886—1887. évi értesítőjében közzétette a hangképzés tanításának útmutatóját (A siketnémák élõszóval nyilatkozó beszédjének fejlesztése); ebben leírja az *ly* kiejtését is: „Az *ly*-nél a nyelv csúcsa elválik a metszõfogaktól s csúcsa kissé lehajlítva, keskeny háta az ínyívezethez tapad, oldalutat engedve a zengõ légáramnak; szinte úgy, mint az *l*-nél”

¹ Az én kiemelésem.

(i. h. 22); az *ly* hang gyakorlására egyébként a *lyuk* szót ajánlja (i. h. 24). SCHERER ISRVÁNNAK egy munkája is tanúskodik arról, hogy a múlt század végén süketnéma-intézeteinkben még tanították e hangot: módszertani könyvében ugyanis leírja az *ly* képzését (A süketnéma-oktatás és nevelés kézikönyve. Bp., 1895. 110). Még századunk elején is ajánlották az *ly* hang ejtésének tanítását; bizonyoság erre KLIS LAJOS tájékoztatója: e szerint az *ly* képzésekor a „beszédszervek állása hasonlít a »ty« hangéhoz azzal a különbséggel, hogy a nyelv oldalai nem támaszkodnak a zápfogakhoz, hanem 2 felől szabad útat hagynak a kiömlő zöngés levegőnek. Érzékelhető, mint az »l«” (Közérdekű tudnivalók a süketnémákról. Vác, 1901.: Gyógypaedagogiai Könyvtár 1. sz. 56). A kiejtés, illetőleg az írás-olvasás gyakoroltatásához anyagot is ad: például az *ilyen, olyan, ölyv, hólyag, vályu, király, pulyka* szavakat (i. h.).

Végre — e munkával körülbelül egy időben, sőt valamivel előbb — a süketnémák intézeteinek tanterve megállapítja: „Az *lyet*, mivel leginkább *j*-nek ejtetik, hangfejlesztés szempontjából külön tanítás tárgyává nincs miért tenni” (Tanterv és módszeres utasítások a magyarországi süketnémák iskolái (intézetei) részére. Kiadott a vallás-és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1900. évi 16 822. számú rendeletével. Bp., 1900. 10).

Mi az oka annak, hogy az *ly* hang ily hosszú ideig élt süketnémák ajkán? Csak a nevelői eljárások megrögződésével és az írott szó hatalmának megnyilvánulásával van dolgunk? Nem lehetetlen, hogy a tárgyalt jelenségben van valami szerepe a váci nyelvjárásnak is: tudniillik Vác városának katolikus lakossága a század elejéig megtartotta az *ly* hangot (NAGY SÁNDOR: NyF. 10. sz. 7, 10), a váci süketnéma-intézetnek pedig vezető szerepe volt a süketnémák pedagógusainak képzésében, a hazai tanítás módszerének alakításában.

VÉRTES O. ANDRÁS

Zárhangok és réshangok egymásrahatása

1. A lingualis zárhang + réshang kapcsolat hangváltozásai.

A kételemű mássalhangzó-kapcsolatok sokféle egymásrahatásának területén tudomásom szerint eddig senki nem foglalkozott azzal a jelenséggel, amelynek általános fonetikai törvénye szerint az azonos képzéshelyű lingualis zárhang + réshang kapcsolatban a zárhang *tiszta zárejtése többé-kevésbé erősen módosul*. A két szomszédos hang közül mindig az hasonul a másikhoz, amelyiknek erre a fonéma-és variánsrendszerben ugyanazon képzéshelyen belül lehetősége van. E törvény tárgyalt jelenségek némelyikével foglalkoztak ugyan, de maga az általános törvény nem volt ilyen határozottan körvonalazva.¹ — A lingualis zárhang + réshang kapcsolat két fajtája: A) lingualis oralis zárhang (*d, t, g, k*) + réshang: B) lingualis nasalis zárhang (*n, ny*) + réshang.

A) A lingualis oralis zárhang + réshang kölcsönös módosító hatása ismeretes. Nyelvünkben ezen hangkapcsolat összes egyképzéshelyű lehetőségeinek ugyanazon képzéshelyen affrikáta hangszomszédai is léteznek. Ezek adják azután a *d + z* és *t + sz* hangkapcsolat legáltalánosabb módosulási lehetőségét, amely szerint a *d + z*, illetőleg *t + sz* az időtartam megőrzésével hosszú *dz*, illetőleg *c* affrikátává válik, pl. a *bodza* és *útszéli* szavak ejtésében. Ezekben tehát az előtaghoz hasonlóan igyekezete (lélektanilag talán helyesebben: az előtag képzésszándékának továbbregése) folytán győz a zárelem, mivel a geminált affrikáta ejtésében teljes zár áll elő. — Közeli képzéshely esetén a hangkapcsolat mindkét tagja módváltást szenved (affrikálódik), mégpedig az utótag képzéshelye felé közeledő helyváltással: *gyógyszer > gyóccer, adja > aggya* stb.

¹ A képzésmód változása a továbbiakban: módváltás, a képzéshelyé: helyváltás.

B) A lingualis nasalis zárhang + réshang kapcsolat kétféle módon szenvedhet változást:

1. Ha a zárhang bizonyul erősebbnek, akkor a réshang azonos képzéshelyű affrikátává válik: *ns* > *ncs* (*nem is* > *nincs*), *nz* > *ndz* (*pénzem* > *péndzem*, *benzin* > *bendzin*) stb.

2. Sokkal gyakoribb azonban, bár ugyanakkor a legkevésbé ismert e hangkapcsolat módváltásának másik fajtája, amikor a réshang bizonyul erősebbnek, és a nasalis zárelem ennek hatására réshangszerűen fellazul. E fellazulás mértéke és pontos körülményei kétségtelenül tüzetes gépi vizsgálatot tesznek szükségessé. Mindenesetre azonban hallás útján is, de talán még jobban a nyelvizom mozgásérzeteinek figyelmes önvizsgálata alapján nagy valószínűséggel megállapítható, hogy a réshang előtt ejtett lingualis nasalis zárhang zárképzése a természetes lazasággal beszélő tömegek hangképzésében meglehetősen fellazul. A gépi vizsgálatok véleményem szerint a következő elgondolások valamelyikét fogják igazolni: a) A lingualis nasalis zárhang zárképzése hanyagabb a szabályosnál, mintegy félig végrehajtott törekvésként van jelen. Ez esetben nasalis réshangról beszélhetnénk. (BÁRCZI GÉZA feltevése.) b) A lingualis nasalis zárhang nasalis eleme beolvad a megelőző magánhangzó ejtésébe, azt nasalizálja, maga pedig záreleme eltűnésével nemcsak mint zárhang, hanem mint mássalhangzó is megszűnik létezni. A koránható (hátraható) réshangképző szándék tehát teljes magánhangzóvá válást hoz létre, mint a spirantizálódásnak kissé különös vagy talán inkább: eddig ismeretlen formáját. A magánhangzó ugyanis voltaképpen a legtisztább réshang.

A hangkapcsolat előtagjának ilyen irányú módváltása nemcsak azonos, hanem közeli képzéshelyű lingualis nasalis zárhang + réshang kapcsolata esetén is megtörténik, de a két hang képzéshely-távolságával egyenes arányban csökken. Ugyanakkor a réshangszerűvé hasonulásnak ezt a fajtáját arányosan elősegíti a hangkapcsolat előtti magánhangzó szájúrfokának (nyíltságának) növekedése (főleg a legnyíltabb *á* hang ejtése). Ennek oka: a magánhangzó erősebb résképzéséből nem könnyű záralkotásra a közvetlenül utána újra résképzésre átmenni. Ugyanis az *á* erőteljes résképző szándékának továbbregzése és az utótag-réshang résképző szándékának előregzése a közrefogott zárhang zárképző szándékát valósággal szétmorzsolja.

A lingualis nasalis zárhangok (*n*, *ny*) réshanggal való kapcsolatában a képzéshely-távolsággal arányosan gyanítható tehát (és gépi ellenőrzésre érdemes) a zárhang réshanggá lazulása, esetleg nasalis magánhangzóba olvadása. Ilyen hangkapcsolatok az azonhelyi *nz*, *nész*, az egylépcsős *nzs*, *ns* és a kétlépcsős *nj* (esetleg hanyag egyéni ejtésben a négylépcsős *nh*): *nz* példák: *magánzó*, *utánzat*, *kínzó*, *vonzó*, *Isonzó*, *önző* stb. — *nzs* példák: *tanszék*, *ötvenszer*, *sínszék*, *vonszol*, *unszol* stb. — *nzs* példák: *Anjou*, *avanzsál*, *ötven zsák*, *donzsuan* stb. — *ns* példák: *Hanság*, *fennsík*, *ellenség*, *én se*, *rokonság* stb. — *nj* példák: *lassan jár*, *Bán József*, *Kálvin János*, *nagyon jó* stb. — *nh* példák: *van hát*, *magánhangzó*, *dán hal*, *színház*, *tonhal* stb. Ezek közül legnagyobb a lazulás az *á* hang után, bár az *n* szabályos zárelemképzése a négylépcsős képzéshely-távolság folytán itt sem jelent különösebb megterhelést.

Az *n* hangnak a réshangszerű tremulans *r*-rel és lateralis *l*-lel való kapcsolatában szintén megtörténhetik ez a feloldás: *nr* példák: *Henrik*, *énrám*, *kínrím*, *Konrád*, *ónról* stb. — *nl* példák: *egyenlő*, *fenn lobog*, *színlél*, *hasonlat* stb. Ezekben az *n* hangsúlyozva is legfeljebb *n*, nem pedig *n* ejtést eredményez.

Gépi megvizsgálásra érdemes a magánhangzó utáni *ny* + réshang kiejtése. Az *ny* fellazulása itt talán olyan félhangzós *ɨ*-t eredményez, mely az előző magánhangzóval kettőshangzóvá kapcsolódik, nasalis elemét azonban megtartja, sőt a kettőshangzó előtagjára is kiterjeszti (pl. *ányzs* > nasalis *áɨ* + *zs*, *énysz* > nasalis *éɨ* + *sz* stb.): *nyz* példák: *irányzat*, *dohányzó*, *hiányzás*, *cigányzene*, *leányzó* stb. — *nysz* példák: *aranyzóru*,

hányszor, lányszív, tömény szesz, kényszer, fényező, törvényszék stb. — *nysz* példák: *Arany Zsófia, hány zsák, dohányzacskó, menj Zsóka!* stb. — *nys* példák: *hitványság, lánysereg, reménység, bizonyság, ínysorvadás* stb.

Az egylépcsős *nyv, nyf* kapcsolat előtagjának nem labiodentalis felolvadása az *á* utáni helyzet kivételével inkább csak laza, nyelvjárási ejtésben történik meg: *le van h'va* (= *húnyva*) a *szeme, arafogó* (= *aranyfogó*). Az *á* utáni helyzetben azonban a lazább köznyelvi ejtésben gyakori a szétolvadás, vagy *í* simulóhangú nasalis kettőshangzó, vagy csak az *ny* előtti magánhangzó nasalizálódásának formájában: *hú véka búza* vagy *hái véka búza*. Ugyanígy kettős a *dohányvágás, hány fok meleg van?, sármányfióka, cigányfiú* stb. laza ejtésének lehetősége is (a labiodentalis hasonulást nem számítva).

Gyakran megtörténik a szétolvadás az *ny* + réshang + zárhang torlaszos kapcsolatában. A *könyvtár* ejtése például *köftár*, esetleg *köjftár*. (Lehet természetesen *kömfár* is, de a hangsúlyozott *könyftár* ejtés sokkal ritkább.)

Az egylépcsős *nyj* kapcsolat hangsúlyos helyzetben hosszú *ny*-nyé válik: *anyja* > *annya* stb. Laza ejtésben azonban az *ny* nasalis eleme feltehetőleg az előző magánhangzó nasalis elemévé olvad, a zárelem *í* félhangzóba olvadó réselemmé lazul; a *j* ejtése pedig eltűnik ebben az *í* félhangzóban: *arajános* (= *Arany János*), *néhájáték* (= *néhány játék*). A nasalitás a kettőshangzó mindkét tagjára kiterjed.

Az *r* és *l* réshangszerű képzése miatt az *nyr* és *nyl* hangkapcsolat *ny* hangja az előző magánhangzó nyíltságával arányosan ugyanígy gyakran az előző magánhangzóval kapcsolódó nasalis *í* simulóhanggá olvadhat fel: *nyr* példák: *lányrablás, hányra mégy?, legényre* stb. — *nyl* példák: *aránylag, hány lap?, cigánylány, tényleg, viszonylag* stb.

2. A réshang + zárhang kapcsolat hangváltozásai.

A mássalhangzók affrikátás képzési helyeiben a réshang + zárhang kapcsolat réshang előtagja a zárhang utótag záralkotó törekvéseinek koránható (hátraható) asszociációs zavara folytán gyakran affrikálódik: *szt* > *ct*, *szk* > *ck*, *zq* > *dzq*. (Az affrikáta ugyanis két esetben válhat zárhanggá: 1. geminálás esetén, 2. affrikáta + zárhang, illetőleg zárhang + affrikáta kapcsolatban.) Ez a hátrahatás a lélektani magyarázata a középmagyar korszakbeli *sz* hang *k* előtti tendenciaszerű affrikálódásának (pl. *palack, barack, tarack, kocka*) és a szláv *szki* > *cki* változásnak (pl. *Bielicki*). A magyar nyelvjáráásokban e tendencia szórványosan ma is hat: *mezgerél* > *medzgerél*, *húzgál* > *húdzgál*.

3. Lingualis nasalis zárhangok szóvégi fellazulása.

Amint az előbbieken már jeleztem, a lingualis nasalis zárhang réshang előtti fellazulását nagyban elősegíti az előtte ejtett *á* hang erősebb részének, vagyis alsó nyelvállásával párhuzamos nagyobb szájúrfokának képzésére irányuló szándék továbbregése (előrehatása).

Ez a hatás a lingualis nasalis zárhangokon (*n, ny*) akkor is észlelhető, ha ezt a rákövetkező réshang képzésszándékának koránhatása (hátrahatása) nem erősíti meg, vagyis abszolút hangsorvégi helyzetben. — A fellazulás itt is kétféle lehet: 1. A szólamvégi *n, ny* eltűnik, és csupán az előtte ejtett magánhangzó nasalizálódásában marad nyoma: *kardigá, talá, korá* stb. 2. A szólamvégi *ny* palatalis eleme az előző magánhangzóval összeolvadó *í* simulóhanggá gyengül, a nasalitás pedig a kettőshangzó mindkét tagjára kiterjed: *cigáíldí, hozomái* stb.

LADÓ JÁNOS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Leledzik. 1. Amikor a SzófSz.-tól a *lel* ige származékként említett *leledzik* vizsgálathoz fogtam, voltaképpen azt az ötletemet akartam bizonyítani, hogy e szó nem más, mint *lélegzik* igénk jelentésszűkülésén átment alakváltozata. Erre a gondolatra a NySz. következő adatai készítették: A) 'leledzik' jelentésben: Poenit. 27: „Tölkéldt el magadban, hogy ennek utánna semmi halálos vétekben nem *lélegzel*”; Toln: Vigaszt. 30: „Az papista vallasban *lélegzeni* nem valami frasca”; Pó: Igazs. II, 110: „Szent Pál megtérésének előtte üldöztvén az istennek anyaszentegyházát, szent lélek ellen való vétekben *lélegzetté*”; PPB. I.: „Vétekben-való *lélekzés*: reatus”. — B) 'lélegzik' jelentésben: Szathm: Cent. 337: „Mihelyt a tünd megszűnik *leledzeni*, ottan az erek is megszűnnek a vért a testre kibocsátani”. Azonban már a kutatás kezdő lépéseinek megtételekor kiderült, hogy az ötlet nem az enyém: CzF. a *leledzik* mai köznyelvi jelentéséről így ír: „ezen értelemben mindig mellette állanak: *bűnben, hibában*, vagy más hasonjelentésű szók; úgy hogy ez itt sem jelent mást, mint folyvást lélekzeni vagy élni, ti. bűnben, hibában élni.” Hogy e kis cikkben most mégsem a régiék egy jó gondolatát kell tudományos megvilágításba helyeznem (vö. BENKŐ: MNy. LI, 485), abban egy rövid lélegzetű hangtani megfontoláson kívül néhány kódexbeli adatnak van döntő szerepe.

2. A CzF.-féle magyarázatnak jelentéstani akadályja nincs, hiszen arra nemcsak a magyarból, hanem szinte minden nyelvből idézhetünk példákat, hogy egy igének a használati köre valamilyen okból kifolyólag egészen megszűkül, esetleg egyetlen kifejezésre szorítkozik. Így például a mai oroszban a *nomynumь* ige mindössze három szó mellett állhat: *nomynumь глаза, взор* 'lesüti a fejét, a tekintetét' és *nomynumь голову* 'lehorgaszítja a fejét' (Е. М. ГАЛКИНА-ФЕДОРУК, Лексика 155). Annál nehezebb azonban a hangtani megfelelés magyarázata. Az első szótagbeli magánhangzó rövidsége még nem komoly akadály, mivel a *leledzik*-nek *léledzik* változata nemcsak a régi nyelvben, hanem ma is él — a NySz. még címszóként is *leledzik, léledzik* alakokat vesz fel —, s ugyanakkor a *lélek* alapszavának magánhangzó-quantitása is vitatott; egyelőre azt sem tudjuk, kell-e itt egyáltalán nyúlást feltennünk, s ha igen, mikori ez a nyúlás (erről legújabban JUHÁSZ JENŐ: Pais-Eml. 313). Sokkal problematikusabb azonban a feltett *gz > dz* hangváltozás, amelyet kielégítően nem is tudunk magyarázni (vö. mégis FEKETE ANTÓNIA, A magyar zárhangok története 30). Esetleg *gz > zz* hasonulásra (SIMONYI: NyK. XIV, 77) gondolhatunk, s arra, hogy egy *lelezzik ~ lélezzik*-ből a hasonló *kéredzik* ige *kérezzik* (SIMONYI: i. h. 78) változatainak analógiás visszahatásaként keletkezett a *leledzik ~ léledzik*. De még ha ehhez hozzá is vesszük azt az elgondolkoztató ténytet, hogy CsÜRY BÁLINT a maga Szamosháti Szótárában a *leledzik ~ léledzik* igének *lélegzik* ejtését tünteti fel, akkor is ingatag lábakon áll ez a magyarázat. Próbáljunk még más, járhatóbb utat keresni!

3. A *hidegletés, leli a hideg* kifejezéseket korábbi bizonytalan kísérletek után (Nyr. XXXI, 464; Nyr. XXXII, 47, 115) meggyőződen magyarázta JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXXII, 327), amikor rámutatott, hogy az említett kifejezések őseink démon-hitével állnak kapcsolatban: „a betegség gonosz szelleme keresi áldozatát, s ha megtalálja, akkor az illető megbetegszik” (SzófSz.), a *hideg leli*. Ezen a nyomon elindulva próbáltam megközelíteni címszavunkat, s e célból idézem a Münchener Kódex néhány adatát: 27: „Es mīkor iūtotuolna i' pètern' hazaba, lata q napat fèkette es *hideg lelettè*, es illète q kèzet, es meghaga qtèt a' *hideg létèt*” | 72: „Simōnac ke' napa fekHzèn vala *hidèg létèbèn*” | 72: „ottā meghaga qtèt a' *hidèg létèt*” (idézi a NySz.) | 116: „Simonnac kè napa tartatic vala nag *hidèg létèteckèl*” | 116: „paranlola a *hidèg létètn'*” | 176: „hatod idòbèn hagamg qtèt a' *hidèg létèt*” || 192: „Uala ke' némè'l *lèlètezo* Lazar neuo betaniaban”

(NySz.) | 123: „lelec a' zolgat kí *m̄gl̄l̄t̄ez̄et* vala ègef̄f̄egbèn” (NySz.) || 30: „megvigaztanac mēden *lel̄t̄ez̄et̄ek̄et̄*” | 72—3: „getr̄etn' vala kül̄omb kül̄omb *lel̄t̄ez̄et̄ek̄el̄*” (NySz.) | 116: „valnacuala b̄t̄ez̄ek̄et̄ kül̄b kül̄omb *l̄l̄t̄ez̄et̄ek̄el̄*” (a NySz.-ban hibásan) | 120: „meguigaztanac q̄ *lel̄t̄ez̄et̄et̄ql̄*” | 123: „fokcat vígázta meg q̄ *l̄l̄t̄ez̄et̄et̄ql̄*” | 129: „hog a' *l̄l̄t̄ez̄et̄ek̄et̄* meguigaztanac” || 43: „Es vep̄nec̄ q̄ hozia foc ḡl̄ek̄ez̄et̄ec̄ valuan q̄ ūlec nemakat es fantacat es vakocat es *lel̄t̄ez̄et̄ek̄et̄*” (NySz.) | 176: „ezecbèn fekez̄en uala *lel̄t̄ez̄et̄ek̄en* nag fokalfaga” | 177: „F̄l̄l̄è q̄n̄eki a' *lel̄t̄ez̄et̄es*”.

A fenti idézeteknek *hideg lelet* 'hidegletés, betegség', *lelelezik* 'beteg, betegségben szenved', *leletez* 'betegség, nyavalya', *lelezetes* 'beteg, hidegletős' szavai mellé állítanám a szerintem *lelelezik*-ből fejlődött *leledzik* igét is. A középkori vallásos szemlélet ugyanis egészen természetesen alakíthatta át a megvizsgált kódexben még oly gyakori *lelelezik* jelentését olyanformán, hogy a konkrét jelentést elvonttá tette, s így a testi kór megjelölője a lelki betegség kifejezőjévé vált. *Hibában, bűnben leledzik* eredetileg tehát annyi, mint *hibában, bűnben emésztődik, senyved, sínylódik*. Kár, hogy a *lelelezik* ige elvont, valamint a *leledzik* konkrét jelentésére egyelőre nincs adatom,¹ ezt azonban az elég jelentékeny időbeli különbség némileg megokolja. A *lelelezik* > *leledzik* fejlődésre viszont pontos analógiául szolgál köznyelvi *kéredzik* igénk, mely a szintén adatolható korábbi *kéretezik*-ből fejlődött (vö. NySz.). S hogy e magyarázattal jó helyen tapogatózunk, azt az is bizonyítja, hogy *-adzik, -edzik* deverbális képző a magyarban nincsen, csak denominalis: *fiadzik, sarjadzik, pelyhedzik* stb. Kivétel csupán a *leledzik* és a *kéredzik*, ezekben azonban a *-d* az eredetibb deverbális nomenképző *-t*-ből a harmadik nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése után hasonulással keletkezett. A *lelelezik* *-t*-jét nomenképzőnek gyanítja SIMONYI (TMNy. 445) is, bár egy korábbi dolgozatában (NyK. XVI, 248) *-doz* gyakorító képzőbokkal alakult **leleledzik*-ből való *lelelezik* hangfejlődést tesz fel. Az idézett kódexbeli adatok ezt a feltevést ab ovo lehetetlenné teszik.

4. *Leledzik* szavunknak azonban a nyelvjárásokban még egyéb jelentései is vannak, s ezeket szintén magyaráznunk kell. A régi nyelvben általános 'betegségben szenved, jelentés tovább fejlődhetett oly irányban, hogy társult hozzá a betegségnek s nem utolsósorban éppen a hidegletésnek egyik jellemző tünete, a nehezen lélegzés. S ha figyelembe vesszük, hogy a cikkem elején közölt NySz. és SzamSz.-beli adatok alapján mégiscsak számolnunk kell valamilyen fokú — részben alaki, de elsősorban jelentésbeli — keveredéssel a *leledzik* és *lélegzik* között, egy 'zihálva lélegzik, piheg → lihegve kapkod, nagyon áhítozik valami után' jelentésfejlődéssel könnyen magyarázhatók a — legnagyobb-részt az ÚMTsz. céduláiról lejegyzett — következő adatok: *léletez (léletez)* 'piheg' Bakonyalja Veszprém m. | *léletel² (léletü, léletül)* 'piheg' Németgenes Vas m. | *leledzik* 'áhítozik valamiért, nagyon kíván valamit' Jászság, Tiszababolna Borsod m., Aldebrő Heves m., Halas Jász-Nagykun-Szolnok m.; 'ragaszkodik, nyúkáll (jóság, ember)' Óbást Nógrád m. | *leledző* 'ingyenlős, potya-kedvelő (kül. ivásban)' Léva Bars m. (MTsz.) | *léledzik (lélegzik)* 'minden erejével igyekszik' Szamoshát (SzamSz. II, 24).

Végül megemlítem, hogy a köznyelvben többé-kevésbé elterjedt a *leledzik*-nek a régi nyelvben nem használatos 'van, találtatik' jelentése is, sőt egy adat szerint él e jelentés a Bihar megyei Hosszúpályiban (ÚMTsz.) is. Véleményem szerint itt képzet-társulási, asszociációs zavarokkal kell számolnunk: a *leledzik*-nek a *létezik* és *leletik* igékhez való alaki hasonlósága eredményezhette a jelentésátvitelt (GOMBÓCZ, Jelentés tan 100—2), illetőleg jelentéskeveredést.

GRÉTSY LÁSZLÓ

¹ A NySz. CALEPINUS-adata: „Vétekben való *lelelezés*” valószínűleg a feldolgozó elírásaként született meg; a MELICH-féle kiadásban *lelelezés* helyett *leletzés* áll.

² E szó KASSAI-nál is megvan, de ő a *lélekel*-ből való módosulással magyarázza (II, 278).

Fejérmnyikó. A *Fejérmnyikó* jelentékeny folyócskája Udvarhely megyének. A Hargita hegység nyugati lábánál tűzhányó-hamuból képződött fennsíkon ered, s mintegy 30 kilométer pályafutás és több patak befogadása után Székelykeresztúr mellett szakad a Küküllőbe. Tájegységet alkot, amely különösen néprajzi szempontból nagy jelentőségre jutott. Partjairól és mellékvölgyeiből kerültek a legszebb vadrózsák: dalok, balladák, mesék, tréfás mondókák, nyelvi érdekességek a Kriza püspök gyűjteményébe. Orbán Balázs lelkesedéssel ír a Nyikó-vidék hagyományörzéséről, nyelvkutatók gyakran hivatkoznak rája.

Magának a folyócskának elég érdekes és feltűnő nevével azonban nem foglalkozott a tudomány. KNEZSA ISTVÁN a Székelyföld folyóneveiről szóló fontos dolgozatában meg sem említi. Amikor a mellőzés okára nézve kérdést intéztem hozzája — érdekel a dolog, mert a Nyikó-mentén születtem —, azt felelte, hogy a név magyarázatára nem talált megnyugtató megoldást, tehát munkájában szótétlen hagyta.

Én szülőföldem kedves folyócskájának nevérol szót akarok tenni, ami műkedvelő nyelvész részéről a magas tudomány árnyékában túlmerész vállalkozásnak tűnhetik föl. Ezért előre mentem magamat: magyarázó föltevésemet nem a magam valamelyes elméletére, hanem a néphagyományra alapítom. Azokra a nyelvi emlékekre, amiket két szomszédos kis falu: Bencéd és Szentmihály nyelvhasználatáról őrzök magamban.

A szóban forgó két faluban a *Nyikó*-t néha *Nyikorgó* néven említik. Fülemben csengnek ilyen szólások: „Megyek mosni a *Nyikorgóra*.” „Megáradt a *Nyikorgó*.” „Elvitte a hidat a *Nyikorgó*.” Mindjárt hozzátésem, hogy emlékezetem szerint ezt a nevet tréfás hangsúllyal ejtik, mintha kedves gúnyval illetnék, helyesebben kényeztetnék folyócskájukat.

Minden tréfának fele valóság, s vajon, a *Nyikorgó* névben is nem rejtőzik-e valóság?

Nyilvánvaló, hogy a tréfás név hangutánzásból ered. Ez a hangutánzás pedig nagyon ráillik a *Nyikó*-ra. Mire ugyanis a tűzhányó hamujából képződött fennsík szélére érkezik, annyira lemélyül a medre, hogy eléri a láva köveket. Ettől fogva a köves fenéken keringve, tajtékozva, zakatolva vergődik tovább. *Nyikorog*, mint a kenetlen szekér. Ezt a folyamatot hasonló szemlélettel, de költőibb kifejezésekkel festi a székely kuruc vers: Így szól a Torda mellett elsiető Aranyos folyóról: „Kömmen *csörgő*, kövön *pöngő* — Amaz kis Aranyos.”

De nemcsak versbeli, hanem a való életből vett analógiákat is idézhetünk. A *Nyikó* vízvázlatstójának a túlsó felén, három-négy kilométerre folyónk köves medrétől, kis patak szalad le a magashól Korond község felé. Ez a kis patak nem tudott levágni a láva kövekg, végig a vulkáni hamu rétegében halad. Ott pedig nem *csörög*, nem *pöng*, nem *nyikorog*, hanem *suhog*. Ennek a pataknak a neve: *Sugó*, ami a *suhog* igének egy szótaggal megrövidült melléknévi igeneves alakja. Amint PAIS DEZSÓ (MNY. XXXIX, 236) írja: „A *sug*, valamint *súgó* és *súgás* származékai vonatkoznak arra a hangra, amit a folyó víz ad némely helyeken, vonatkozik az ilyen helyeken levő mederalakulatokra.” LUKÁCS KÁROLY és PAIS DEZSÓ (MNY. XLVII, 264–5) bő történeti adatok alapján a *Sió* folyó nevét a hangutánzó *si*, *siv* igével hozza kapcsolatba, úgyhogy ez a víznév a *sivó*, *sivító* igenevekkel lehetett rokonértelmű közzszóból való.¹

A hangutánzás névadó szerepére utalnak ilyen nevek is: *Morgó*, sőt *Mondó* hegy a bentzajló és kihallszó vízáramlásról. *Dörgő tó* (Tordán) a sóaknába időnként lezuhanó víz hangjáról. Ide sorolhatók a székelyföldi szénsavas *Fortyogó*-k is.

Mindezek talán feljogosítanak arra, hogy a *Nyikorgó* tréfás nevet a *Nyikó* név megfejtése céljából a szaktudósok figyelmébe ajánljam. Vajon kezdetben nem *Nyikorgó*

¹ Vö. még PAIS: MNY. XLVIII, 148 és KÁLMÁN: i. h. 236. — P. D.

vala-e? Nem ennek az emléke él-e a tréfás szóhasználatban? Amiként a *suhogó*-ból *Sugó*, a *sivító*-ból *Sió* lett, nem lehetett-e akként a *nyikorgó*-ból szótagkiugráttással *Nyikó!*? A *fejér* jelző (*Fejérnyikó*): *Férnyikó* onnan származhatik, hogy a *Nyikó* áradáskor vulkáni hamut sodor le a fennsíkról, ami vizét feltűnően fehéresre, szőkésre festi. A népdal szerint: „Szőke vize a Nyikónak, Megizentem Anikónak...”

GYALLAY DOMOKOS

Azt gondolom, GYALLAY DOMOKOS barátom, úgy is mint — ő szerinte — „műkedvelő nyelvész”, jó helyen keresi a maga kedves *Nyikó*-jának a nyitját.

Azt, hogy a víznév a vízjelölőkben nem ritka hangutánzó mozzanatok révén összefügg a *nyikorog*-gal, én — a sokban műkedvelő — elfogadhatónak tartom. Azonban nem a *nyikorgó* igenév hangcsoportkivetéses rövidülését látnám benne, hanem a *nyikorog*, *nyikkan*, R. *nyikog*, R. *nyikácsol* (NySz.) hangutánzó **nyik* alapszavának az -ó képzős *nyikó* igenevét. Ez a *nyik* egyébként -k képzős alakulat a R. *nyi*, *nyiv*-hang kifejező szóból, amelyiknek más származékai R. *nyivás*, R. *nyivog*, R. *nyivákol*, R. *nyivákodik*, R. *nyivácskol* (NySz.).

A *Fejérnyikó*, illetőleg *Férnyikó* névalakhoz hozzászóltam a *Csantavér* helynév magyarázatában (MNy. XII, 15). — Ezenkívül még vele kapcsolatban hivatkozhatom arra, amit S. NAGY LAJOS írt meg „Határrészek az udvarhelymegyei Siménfalván” című adalékában: „A falu közepe részén szakad az *Alba-pataka* a *Nyikó*-ba, és innen kezdve az utóbbinak a neve *Fehérnyikó*.” (MNy. XXX, 119.)

PAIS DEZSÓ

Dolmány. Ezt a szavunkat mind az EtSz., mind a SzófSz. az oszmán-törökből származtatja, bár nehézséget jelent, hogy első előfordulása a XV. század első felére esik (SchlSzj.), amikor a törökökkel még nem voltak olyan kapcsolataink, hogy egy ruhadarab nevének átvétele valószínű lenne. Anélkül, hogy általában a törökből való származtatást kétségbe vonnám, az alábbiakban felhívnom a figyelmet egy szótörténeti adatra, amely az oszmánliból való eredeztetés lehetőségét szinte kizárja.

Róbert Károly özvegye, Nagy Lajos édesanyja, Erzsébet királyné 1343-ban olaszországi útja alkalmával az egykorú források szerint mindenfelé bőkezűen osztogatott ajándékokat. Többek között a Szent Lajos nevére szentelt massiliai egyháznak egy teljes főpapi ornátust (capella completa) ajándékozott, melynek darabjai között egy *dulmanica* is szerepelt (WENZEL, DiplEml. II, 11). Hogy ez a szó mit jelentett, azt legkönnyebben úgy állapíthatjuk meg, ha ezen ajándékok leltárát összevetjük más forrásokból ismert főpapi ornátusok darabjainak felsorolásaival. Így fennmaradt az a végrendelet, amellyel Gergely egykori antivari-i érsek 1196-ban főpapi ornátusát (capellam) a zárai szent Chrysgonusról elnevezett kolostorra hagyta (CodDiplCroat. II, 282). Ugyancsak fennmaradt III. Ince pápának 1204-ből egy levele, melyben Bulgária érsekével tudatja, hogy Leo kardinális útján a főpapi öltözék kellékeit küldi neki (ÁŰO. VI, 276—7). A három felsorolás egybevetése megadja a *dulmanica* szó jelentését:

Erzsébet királyné ajándéka	Gergely érsek végrendelete	III. Ince pápa ajándéka
1343-ban:	1196-ban:	1204-ben:
... duo panni pretiosi, et	... in primis capellam meam	Mittimus autem tibi per
unum frontale, capella com-	uidelicet: duas mitras et uir-	Cardinalem praedictum Pon-

¹ CAL. és Dráva melléke: *nyaukol* 'üvölt, vonít (a kutya)' (MTsz.), Székelyföld: *nyáunkol* ~ *nyávunkol* 'nyávog' (MTsz.).

pleta: vna planeta, *dulmanica*, tunica, et unum pluui-ale, amictus, albe, scole (stolae?), cortine et omnia multum pulcra (WENZEL, Dipl. Eml. II, 11, a központoszás tölem).

gam pastoralem, planetam tificalia ornamenta, caligas et pluui-ale, *dalmaticam* et et sandalia amictum et al-camisum et micetum, stobam, cingulum et succincto-rium, orarium et manipu-lum, tunicam et *dalmaticam*, chirotecas et annulum, plan-etam et mitram (ÁÚO. VI, 276—7).

A fenti felsorolásokban a legalább két szövegben szereplő *alba*, *amictus*, *cingulus*, *manipulus*, *mitra*, *planeta*, *pluui-ale*, *stola*, *tunica* mutatják, hogy a baloldalt álló *dulmanica* sem lehet egyéb, mint a másik két szövegben szereplő *dalmatica* megfelelője, amit még az is kétségtelenné tesz, hogy a *dulmanica* és az egyik *dalmatica* a *tunica* közvetlen szomszédságában szerepel. A *dulmanica* alakot (amelyet egyébként semmiféle szótárban sem találtam meg) nem tartom írás- vagy sajtóhibának, hanem *dolmány* szavunk hatása alatt keletkezett sajátos magyarországi latin alaknak. Nem valószínű ugyanis, hogy egy szóban véletlenül éppen két olyan hiba keletkezik, amelyek egészen közel viszik hangalakját a *dolmány*-hoz. Ez csak szándékos azonosítás eredménye lehet. A *dalmatica* a korai középkor óta ezen a néven ismert rövidujjú, ingszerű egyházi ruhadarab, melyet a diakonusok és szubdiakonusok viselnek, amikor a szertartásokban közreműködnek. Bizonyos szertartásokhoz a püspök is felölti, jelezve ezzel, hogy ő valamennyi-egyházi fokozat birtokában van. A szót BARTAL a *dolma*, *kamóka*, *miseruha* magyar szavakkal értelmezi, ami azt jelenti, hogy a latin *dalmatica* és a magyar *dolmány* azonosításának bizonyos hagyománya van. Ugyancsak nem érdektelen, hogy a szubdiakonusi öltözéknek a *dalmatica*-hoz hasonló darabját, a *tunicella*-t magyarul *beldolmány*-nak nevezték (BARTAL).

Így az 1343-i *dulmanica* adatnak a szótörténet szempontjából rendkívüli fontossága van. A *dolmány* szó (valószínűleg **dulmán* alakban) ekkor már annyira közismert volt nyelvünkben, hogy az egyházi latin *dalmatica*-val azonosították. Ez tehát végképp lehetetlenné teszi a szónak az oszmánliból való származtatását. Ha a szó valóban a törökből származik, eredetét az oszmán hatást megelőző török rétegekben kell keresni.

Kelengye. E szó eredetével foglalkozó cikkemben, ahol bizonyítani igyekeztem a *clenodia* > *kelengye* származtatást (MNy. LI, 340—2), több adatot idéztem arra, hogy a többes számú *clenodia* alak az eredeti 'kincsek, drágaságok, értéktárgyak' jelentés helyett a *clenodia domus* kapcsolatban a 'házi ingóságok' jelentést nyerte. De egyetlen adatom sem volt, amely a *clenodia* 'hozomány' vagy 'nászajándék' jelentését igazolta volna. Azóta sikerült egy ilyen középkori adatra bukkannom. 1348-ban Kanizsai Lőrinc fia János Nagy Lajos király előtt kötelezi magát, hogy a házasságkötése alkalmával feleségével együtt kapott hozományt és nászajándékokat visszaszolgáltattja felesége özvegy édesanyjának: „... ipse Johannes est confessus viua voce, quod ipse de rebus seu *clenodijs* per predictam dominam eidem Johanni sponso suo cum filia sua *pro dote et rebus p(ar)arphanalibus* [helyesen: *paraphernalibus*] tempore nupcie sue datis, hec *clenodia* seu has res . . . reddere assumpsisset domine prenotate, ymo, assumpsit coram nobis.” Az oklevél ezután felsorolja az egyes tárgyakat, melyek között díszes ruhadarabok, fejdísz, ágynemű, függöny voltak (AnjouOkm. V, 205—6; CodDiplCroat. XI, 468—9). A *clenodia* itt olyan tárgyakra (res paraphernales) vonatkozik, amelyeket a menyasszonnyal nászajándékul adtak, tehát nagyon is megközelíti a 'kelengye' fogalmát, s így ez eggyel több mozzanat, amely a *clenodia* > *kelengye* származtatást jelentés-tanilag valószínűsíti. Ettől függetlenül az egyeztetésnek mindazok a nehézségei, melyeket előző cikkemben jeleztem, továbbra is fennállnak.

HADROVICS LÁSZLÓ

Csőcselék. 1. A magyar nyelvtudománynak sok szép, folytatásra érdemes hagyománya van. Egyik a sok közül: a „végtagokra szedett” szótárírás. Persze nem teljesen a másfél száz évvel ezelőtt élt úttörőnek, SIMAI KRISTÓFNAK módszerével. Véletlenül egyező szövegek szerint állítani össze szótárt, nem vezetne eredményre. Eredményes azonban bizonyos képzőkkel kapcsolatban az ilyen szempontú szótárírás. Az újabb idők-ből egy ilyenfajta munkát ismerek: SÁMSON EDGÁRNAK a gyakorító képzős igéket egybefoglaló munkáját. Magam a *-lék* képzős szavakat gyűjtöm. Egy ilyen munka sokféle eredményhez vezet: hangtani, alaktani eredményhez, a szókinces tisztázatlan elemeinek kiderítéséhez, jelentéstani megállapításokhoz, az irodalmi nyelv fejlődésének megvilágításához stb., de a nyelvművelést: a köznyelv gazdagítását is szolgálja. A *-lék* képzőre és a *-lék* képzős szavakra vonatkozó kutatásomból itt közlöm az egyik tanulságosabb és terjedelmesebb cikket a *csőcselék* szóról.

2. A SzófSz. szerint „eredete ismeretlen; egy vélemény egy népnyelvi *csődelék* alakváltozathoz és a *csődít* ige családjához kapcsolja (EtSz.; MNy. 19: 142)”. Úgy látszik, BÁRCZI újabban magáévá tette ezt a véleményt. „Bevezetés a nyelvtudományba” című, 1953-ban megjelent munkájában az előre ható teljes hasonulásra ezek a példái: „HB.: *helhez* > *helyezze*; 1258.: *hoziu*, 1265.: *Huzzio* stb. > *hosszu*; *olvas-jam* > *olvas-sam*; *bestia* > *bestye*; *kengy-al* > *kengyel*; *csődelék* > *csőcselék* stb. (i. m. 67).” (Erre a helyre BERRÁR JOLÁN hívta fel a figyelmemet.)

Nem tartom valószínűnek ezt a hangváltozást. Nemcsak azért, mert egyedülálló a felsorolt példák között is. Elsősorban nyelvtörténeti és nyelvjárási szempontból emelhető a származtatás ellen kifogás. A székelyföldi *csődelék* alak más vidékről nincs kimutatva (*csődülék*-et a. m. 'csődület' ismerek Lovászpatonáról és Nórápról), az ismert régi adatokban se fordul elő, másrészt mai köznyelvi vagy 'csődület' jelentése nehezen illik a nyelvtörténeti szövegekbe, illetőleg a Dunántúl egy részének szóhasználatába.

A *csőcselék* a mai nyelvérzék számára *-lék* képzős szónak tűnik fel. A *-lék* képzős szavak egy része történetileg az *-l* gyakorító képzős igék *-ék* képzős származéka. Tegyük fel, hogy a *csőcselék* az, aminek látszik: magyar származékszó. Ebben az esetben lehetne a *csőcs*: *csőcs* főnév *-l* denominális \sim *-l* gyakorító képzős származékának, a *csőcsel*: *csőcsel* igenek származékak: *csőcselék* 'akit szoptatnak, azaz csecsemő'. A Tsz. Kemencsaljáról valóban közöl *csecsel* a. m. 'szoptat' és *csőcselék* a. m. 'csecsemő' szavakat. Ezt az adatot a szó első fejtegetője is észrevette, de lehetetlennek tartotta a 'csecsemő' jelentésből a mai 'mindenféle szedett-vedett nép' jelentés kifejlődését.

Pedig véleményem szerint ilyen jelentésfejlődés történt itt. A dunántúli tájnyelvben — bár a MTsz. a *csőcselék* szót nem közli — több helyütt nem azonos a szó jelentése a köznyelviével. Saját megfigyeléseim és tanítványaim nyelvtudása alapján a következőket közölhetem. A Pápa vidéki nyelvjárásban és Zala meg Veszprém megye néhány részén leggyakoribb jelentése 'apróbb gyerek (a már járni tudótól kb. 8 éves korig)', használatos továbbá megvetést kifejező jelzőként: „*Csőcselék* gyerekbanda”, „Mennyi *csőcselék* van itt!” (Takácsi, Mezőlak); „Kinn az utcán játszanak a *csőcselékek* (apró gyerekek)” (Lesenceistvánd, Vigándpetend); „Idősebbek a fiatalabbakról megvetőleg: *csőcselékek*” (Bakonyszentkirály). Pókaszeptken: 1. 'kis gyerek': „Lármáznak ezek a *csőcselékek*”; 2. utolsó emberre: „Ilyen *csőcselékekkel* nem állok szóba”; cigányokra: „Má meggyütt ez a *csőcselék* had!”. Bazsin: 1. 'apróbb gyerek': „Ezek a *csőcselékek* má megint leszedték a virágomat”; jelzőként: „*Csőcselék* gyerekek jártak itt, azok taposták le a füvet (akik még nem nagyon tudnak maguknak parancsolni)”; 2. megvetőleg (pl. a végrehajtókról): „Merre vannak már ezek a *csőcselékek*?”, „Elvisznek mindenünket ezek a *csőcselékek*”. — De úgy látszik, más vidéken is van ilyen jelentése. Egy bükkzsérci ember szerint: „Sok *csőcselék*: ahol nagyobb tömörben vannak a gyerekek, olyan 6 éves, mongyuk 10 éves koráig.” — Nyomtatásban egy helyen bukkantam ilyenfajta

jelentésre. BERZE NAGY JÁNOS „Baranyai magyar néphagyományok” című gyűjtésének III. kötetében kis szójegyzék is található. Itt, a 9. lapon szerepel: „*csőcselékos* kor = gyermekkor (Magyaregregy)”.

Jelentésstanilag: A 'csecsemő' jelentésből egyaránt érthető a népnyelvi szóhasználat mind főnévi, mind jelzői alkalmazásban. Ahogy a *gyerek* és *gyerekes* szónak nemcsak kedvező jelentése van, hanem megvető is (például *gyerek beszéd*, *gyerekes tudatlanság* stb.), úgy a *csőcselék*-nek is. Csakhogy ez teljes jelentésváltozáson ment keresztül: 'csecsemő → beszámíthatatlan kisgyerek', illetőleg jelzőként: 'tudatlan, beszámíthatatlan, aljas'.

3. Vizsgáljuk meg a továbbiakban, hogyan alakult a szónak irodalmi és köznyelvi 'mindenféle szedett-vedett nép' jelentése, és hogyan változott koronként a szó hangulata.

Nem lehet véletlen, hogy a NySz. adatai a XVII. század hitvitázó irodalmából valók. Nem gondolnám, hogy a korábbi irodalomban felmerülne a szó. A hitvitázók a hatásosabb, népszerűbb kifejezési módokat keresve vagy gorombáskodásaik közben nem egy tájnyelvi szót vittek bele a kifejlődő magyar irodalmi nyelvbe. Ilyen tájnyelvi szó a *csőcselék* is. Ha a mai köznyelvi jelentésével vagy akár a *csődül*, *csődít* igékkel kapcsolható *csődelék* eredetibb jelentésével próbáljuk értelmezni a hitvitázók mondatait, nem megyünk sokra. Kétségtelen, hogy náluk még a *csőcselék* nem gyűjtő, hanem egyedi főnév, többnyire jelzői használatban. Íme: Pázm: Kal. 454: „Kőnnyű érteni, mit kell állítani az utánnok tódult *tsőtselék* praedikatorokrul” | Pázm: LuthV. 36: „Igazság nem lehet a római győlekezet ellen támadott *tsőtselék* újságokban” | GKat: Válts. II, 1333: „*Csőcselék* és gyűlevész gaz sokaságok” | Czegl: MM, 114: „Nem pápa ennek találója, hanem valami *csőcselék* késség” | Misk: Vkert. 246: „Az pór *tsőtselékek* tsak szabad életet kívánnak” (NySz.). A *csőcselék* szó ezekben a mondatokban ezt jelenti: 'tudatlan, ostoba, beszámíthatatlan' vagy akár (átvitt értelemben): 'csecsemő'. Az ő hosszú vagy rövid hangot egyaránt jelölhet. — A Nyr. XLII, 266 olyan szövegrészt is közöl, amelyben a *csőcselék* gyűjtő főnév lehet: 1659: „erre az nagy hostilis lármára az szolgálk és más holmi öszvegyölt és hivatlan *csőcselék* felzendölvén az az sok ember között ötés esett rajta...”

XVIII. század: Figyelemre méltó, hogy az adatok zömében még mindig jelzői szerepe van szavunknak. Egyedi főnév: 1756: „az eő utánna következett Árrius *Csőcselékivel* azt tanította” (Bíró M.: Micae I, 130). — Egyedi főnév jelzőként: 1757: „Az hit dolgaiban Mahomet *csőcselék* hamisságit vallyák” (Turzelini—Lestyán: X. Sz. Ferencz 45) | 1784: „agyaskodom: — tsevegek, sok ki-fogással, *tsőtselék* beszéddel élek” (SzD. 9) | 1784: „Kordé, v. kardé; *tsőtselék*, heába való beszéd” (SzD. 42) | 1790: „olly vigyázat vagyon a Városban, hogy ide minden *tsőtselék* ember szabadon bé-jöjön” (Simai Kr.: Igazházi 58) | 1792: „Poronty: sok apró magzat, *tsőtselék* gyermekek sokasága” (SzD. 181) (NB! A szó jelentése itt 'apró', vö. mai „*csőcselék* gyerekek”: Bazsi) | 1793: „Jöttek osztán *tsőtselék* emberek-is” (Molnár J.: Könyvház V, 318) | 1796: „Hasonló dologban az én *tsőtselék* rendű itéletemtől kérdezősködöl” (Molnár J.: Könyvház VIII, 33). — Gyűjtő főnév (személyekre): 1723: „mihent a korhelek-bez adta magát, mihent a *csőcselék*-közé egyeledett, és a csél-cfap trágárokkal fűttözött, ottan, káromkodni kezdett” (Csúzy: Zeng. 629) | 1767: „most a pártűtő *tsűtseléket* Barátnak nevezi” (Kereskényi: Cyrus 41) | 1793: „Olly *tsőtselék* közzé magamat keverném, A jó Gubernátort meg-bántani merném?” (Gvadányi: Rontó Pál 274). — Gyűjtő főnév (dologra): 1784: „tutzolék: — ... *tsőtselék*, keteputa” (SzD. 87).

¹ A következőkben a Csúzy-féle adat kivételével az Akadémiai Nagyszótár gyűjtését használom fel.

XIX. század:¹ Ebben a században igen terjed a szónak gyűjtőnévként való használata. Egyedi főnév: 1803: „mindnyájan *tsötselések* voltak” (Gvadányi: Világ hist. VI, 125) | 1851: „A zenészek idején foglaljanak helyet a karzaton; a lépcsőkön nem kell engedni, azt a sok éhes *csöcselék*!” (Erdélyi J.: Velencei hölgy 103). — Egyedi főnév jelzőként: 1800: „A melly nemzetére nem vala *tsötselék*” (Peretsenyi Nagy L.: Léta 163) | 1809: *tsötselék* 'inutilis, nihili' (SIMAI, VégtSzt. 59); | 1833: „Rájok is férne már s mindnyájunkra, hogy utóbbi cholera-évi s czibere-zamatú borainktól s *csöcselék* zagyva lőrénkintől menekhesstink meg valahára” (Helmeczy: Jelenkor II/I, 67) | 1843: „mennyire gyűlölöm előre is azon idegen *csöcselék* népet” (Nagy Ig.: Roche V, 82) | „Cselédimet vered; s magánál jobbakat Szolgáivá tesz *csöcselék* hadad” (Vörösmarty: ÖM. V, 294) | „azt fogják írni a krónikába, hogy Stambul *csöcselék* népe gyáva volt” (Jókai: ÖM. VII, 306) (ez utóbbi két adat az Értelmező Szótár gyűjtéséből való) | 1870: „Közpiaczkokra hurezolának engem, Látványaul a *csöcselék* tömegnek” (Lőrinczi Zs.—Shakes.: VI. Henrik I, 161) | 1877: „A *csöcselék*knép dühre kel S miként, vértszomjazó vadak A szende szüzere rontanak” (Mindszenty G.: Legúj. költ. 55–6). — Gyűjtő főnév (személyekre): 1808: „*Tsötselék*. Colluvies, Foex populii” (SÁNDOR, Told. 407) | 1808: „*Tsötselék*. Convenae — [‘hajdan’] Tsödülék, Gyülevész nép” (SÁNDOR, Sokféle XI, 187) | „El hölgyeinkkel; e vad *csöcselék* Isméri a szerályok kéjeit” (Madách: Ember trag. 90, az Ért. Sz. gyűjtéséből) | 1857: „San Francesco *csöcseléke* fellázadt” (Sárosy Gy.: Album 110, Jókai) | 1880: „az aranynek is van salakja, a népnek is *csöcseléke*” (Teleki S.: Eml. II, 134) | 1881: „ujra sikra száll Az ósdi tábor istenes hada, Hogy a fejetlen kéz-láb *csöcselék*nek Élére állva, rendet hozzon a Kerékvágásból elsiklott tömegbe” (Tomor F.: Kor. tükre 126–7) | 1891: „Hatalmatat nem *csöcselék*ed adta” (Ábrányi E.—Byron: Manfred 95) | 1895: „Azért, öcsém, szerény te még se légy. Hadd szidjon az irói *csöcselék*” (Reviczky Gy.: Költ. II, 39) | 1886/98: „Ezek nem a mi embereink! Ez a reactio *csöcseléke*” (Jókai: ÖM. XCVI, 193). — Gyűjtő főnév (dologra): 1807: *tsötselék* 'der Mischmasch' (MÁRTON I., Lex. m.-n.) | 1808: „Lodmér. Igen-is, Uram-Atyám, Bertáé örökségem! Berta. Ezt a *tsötselék*et magadnak tarthatod” (Holosovszki Imre: Lel. 122).

A *csöcselék* szó gyűjtőnévvé való alakulása részben tapadással, részben ráértéssel történt. Elvonódhatott a *csöcselék* tömeg, *csöcselék* had, *csöcselék* nép kifejezésekből, de magába szívhatta a 'nép, tömeg' értelmet jelzős szerkezeten kívül, ráértéssel is. Hiszen az előforduló jelzős kifejezések azt bizonyítják, hogy ebben a században már — akár kimondva, akár ki nem mondva — nagyon összeszokott a *csöcselék* szó a tömeg, sokaság fogalmával.

XX. század: A jelen században szavunk személyeket kifejező gyűjtőnévként és jelzőként használatos csupán. Már a XIX. század irodalmi nyelvében is megfigyelhető a szónak társadalmi hangulattal való telítődése, még inkább jelentkezik ez a XX. században. Lássunk néhány példát erre is! — Az első világháború előtt Ady az uralkodó osztályokat kiszolgáló embereket tekinti *csöcselék*nek. Ezt írja „A magyar tanítókhöz”: „S kik hivattatok vezérül a népnek, Ne maradjatok gyáva *csöcselék*nek: Uri gazságok jobbágy öreül.” — Az 1930. szeptember 1-i munkástüntetés résztvevőit a Népszava egykorú száma is *csöcselék*-nek nevezi. A „Sarló és Kalapács” 1930. szeptemberi száma ezt írja: „Az elkeseredés óriásira nő, amikor megérkeznek a páncélaútók ... Lovasrendőrök hiába rohannak az emberek közé, a tömeg mindig összezáruló... Másnap olvasom a Népszavát. Nem azonosítja magát a »romboló *csöcselék*ke! ...«” (A Horthy-korszak rövid önéletrajza 1953. 65). — Napjainkban a buzsoáziára vonatkoztatva bukkan fel a szó. A Szabad Nép 1954. december 29-i száma a 3. lapon ezt írja: „1919

¹ Az adatok a MÁRTON- és SIMAI-féle meg a másnak jelzettek kivételével a Nagyszótár gyűjtéséből.

dec. 29-ének reggelén ismét kilenc kommunistát végeztek ki ... Ezen a reggelén, a burzsoázia káromkodó, öklét rázó, *csöcselék*-csapatával szemben ...". Georg Weerth: „Humoros karcolatok” című könyvének (magyar fordítása 1954-ben) egyik részét Lányi Viktor így fordítja: „Ez a gyáros-*csöcselék*, mialatt durva profithajhászatával minden nehéz időt szerencsésen átvészel ...” (192).

4. A Tsz. 'csecsemő' jelentésű *csöcselék* szava rövid *ö* hangzóval szerepel. A megváltozott jelentésű *csöcselék* is előfordul a felhozott adatokban megállapíthatóan röviden, két-két esetben Gvadányinál és Simainál. Ezek az adatok megerősítik magyarázatomat, amely szerint a *csöcselék* a *csöcselék*-ből lett. A nyúlást előidézhette a *csődül* igének hosszu magánhangzója. A *csöcselék* származék ugyanis legtöbb vidéken korán elszigetelődött a *csöcs* szótól, jelentésében pedig közeledett a *csődül*, *csődület*, *csődülék* (vö. SÁNDOR I. és az idéztem tájnyelvi adatot!) családhoz. Elősegíthette a nyúlást a szónak többnyire erősebb érzelmi nyomatékkal való hangsúlyozása is.

A jelentésfejlődés a tájnyelvben 'csecsemő → apró gyerek', illetőleg 'tudatlan, beszámíthatatlan, aljas' fokig jutott el. Az irodalmi és a köznyelvben így történt: 'csecsemő → tudatlan, beszámíthatatlan, aljas (ember)', majd tapadással vagy ráértéssel: 'ostoba, felelőtlen, aljas tömeg', másrészt (egy ideig): 'értéktelen, ócska holmi'. — A XIX. században értelmezéssel is megpróbálkozó szótáraink a szónak személyekre, dolgokra vonatkozó gyűjtő értelmét és jelzői használatát rögzítik: M.-N. Szókönyv: „*tsötselék* der Mischmasch; *tsötselék* had, v nép der Troß, ein Völklein, welcher überall vármegyei szó. Csapó Dániel.” | CzF.: „*csöcselék* Itt-ott szedett, elegy-belegy sokaság; alávaló, iminnen, amonnan összecsődült hitvány emberek özvege; gyülevészség” | BALLÁGI: „1) *ált.* szemetje, alja valaminek; *csöcselék* beszéd; *külön.* hitvány szemétnép, sehonnai emberek sokasága; 2) szopós gyerek, csecsemő”.

A szó az irodalom nyelvében, amióta a hitvitázók felkapták, mindig megvető hangulati tartalommal telítve szerepel. A XX. században az élesedő osztályviszonyok között a szó társadalmi hangulatának változása a legjellemzőbb.

Szófaji szempontból: A véleményem szerint eredetileg 'csecsemő' jelentésű *csöcselék* főnév a XVII. és a XVIII. század íróinál főként jelzői használatban szerepel. Tekinthetjük a kérdést tehát úgy is, hogy szavunk a főnévből melléknévi kategóriába csapott át. A szófaji alkategória megváltozása — egyediből gyűjtőnév (vagy melléknévből gyűjtőnév) — tapadással vagy ráértéssel történt. Meggyökeresedését elősegíthette az a körülmény, hogy a *-lék* képzős szavak jó része gyűjtőnév.

Végül egy stílustörténeti megállapítást is megkockáztathatunk. Ha meggondoljuk, hogy a Nagyszótár gyűjtése a XIX. század íróinak műveit nagy alaposággal dolgozta fel, reálisnak fogadható el az a megállapítás, hogy a század nagy írói közül Vörösmarty, Jókai, Madách és Reviczky használják a *csöcselék* szót. Feltűnhetik az is, hogy míg a nagy romantikusok énekel vele, a népies realizmus fő képviselői, Petőfi és Arany — a rendelkezésemre álló adatok szerint — nem használják.

ILLÉS GYULA

Tángál. A Pais-Emlékkönyvben (383—8) foglalkoztam a latin *tangere* szóra visszavezethető magyar 'megver', illetőleg 'érint, reá vonatkozik' jelentésű *tángál* (~ *tangál*) szavaink történetével. Van azonban olyan *tángál* szavunk is, amelynek jelentését nem tudjuk a latinból magyarázni. Most ezt a 'segít, támogat' jelentésű szót szeretném megvizsgálni.

1. Erre a jelentésre nincs adatunk a régiségből. Egy-két XIX. századbeli irodalmi idézetten kívül csak szótári adatokat találtam, legtöbbet tájszótárakban. Ez a *tángál* az adatok tanúsága szerint vagy tájszó, vagy néha az irodalmi nyelvben előforduló provinciális, familiáris stíluselém.

A) A MTsz. 1. *tángál* címszó alatt közöl adatokat 'tenget' és 'tengődik' jelentéssel. Van igekötős alakja is: *é-tángál-bángál* 'eltengtet' és *össze-tángál* 'összetákol, összefoltoz' jelentéssel (tévedésből a 2. *tángál* 'elver, megver' címszó alatt). Származéka a *tángálódik* 1. 'tengődik' (illetőleg 2. 'tántorog') értelmezéssel. Ennek igekötős alakja: *é-tángálódik* 'eltengődik'. — Az adatok — kettőnek kivételével — mind dunántúliak. Legnagyobb részükben (főleg az északnyugatiaknál) a *tángál* mellett igen ritkán *tangál* is előfordul.

B) A készülő új magyar tájszótár és az akadémiai nagyszótár néhány cédulája már aránylag változatosabb képet mutat. — A csallóközi Bogyáról 'támogat, segít' jelentésben; a Veszprém megyei Szerdahelyről *dángállo* [= *tángálja*] alak 'ápolja' jelentésben; Debrecenből 'segít valamivel' jelentésben (NyF. XXVI, 33) találunk adatokat. A SzamSz. 'támogat' értelmezéssel közli, a következő példával: „Ez a Göyűdén *tángálta* úköt egy dara:big, oszt az'utá fē' hagyot ve:lek.” (Közöl egy *fétámbállóúdik* szót is 'felépül, fellábad' jelentéssel.) Az OrmSz. 'dülöngél' jelentésű adatára később térünk ki. A nagyszótár Kálmány Lajos „Koszoruk az Alföld vad virágaiból” című művéből (Arad, 1877—1878.) idézi: „Tavaszkor lovaikat csak alig *tángálják* . . .” (II, 78). Ezt az alföldinek, közelebbiről Szeged környékinek látszó adatot HORVÁTH ENDRE jegyezte ki 1930-ban, 'fogyatékosan táplál' jelentéssel látta el, s rögtön megjegyezte, hogy a Veszprém megyei Lovászpatonán is használatos. — A másik adat Baksay Sándortól származik: „Igy *tángalom* a basám egészségét” (Dáma. Bp., 1899. 243). Baksaynak talán erről a szaváról is elmondhatjuk azt, amit PAIS DEZSŐ egy másik szavával kapcsolatban megjegyzett, tudniillik hogy „lehet baranyamegyei elem a költő gyermekkori nyelvéből, de lehet az is, hogy későbbi életszakában a kiskunsági nyelvből szedte fel” (MNy. LXIX, 283). Ismeretes a Szatmár megyei Gacsályon is 'segít, támogat [főleg kisebb-nagyobb adományokkal]' jelentésben, pl.: „Van annak a fíjunak elég baja, oszt még az anyját is neki kél *tángálni*, hun evvél, hun avvál!” (SEBESTYÉN ÁRPÁD szíves közlése.)

C) A köznyelvi szótárírók közül FOGARASI és BALLAGI MÓR szótáraiban találunk adatokat. — FOGARASI „Hilfswörterbuch der ungarischen und deutschen Sprache” című (1845.) művében a *tángál*, *tángálódik* címszót 'vegetirt, lebt kümmerlich' jelentéssel értelmezi. A „Neuestes und vollständigstes Wörterbuch der deutschen und ungarischen Sprache”³-ben (1852.) már zárójelben a 'teng, tengődik' magyar értelmezést is megadja. A CzF.-szótárban külön címszó a *tángál*, *tángálás*, *tángálódik*, *tángálódás*; mind a négyet a 'teng'-gel, illetőleg származékaival értelmezi és magyarazza. Etimológiai ötletére még visszatérek. — BALLAGI a *tángál*-t szintén 'tengődik'-kel értelmezi (vö. pl.: A m. nyelv teljes szótára. 1867., majd 1873.; Uj teljes m. és német szótár. 1890.). Hasonló jelentéssel: BARTAL—VERESS, Magyar—latin szótár³.

2. Ennek a 'segít, támogat' jelentésű *tángál*-nak a magyarázatára még csak CzF. tett kísérletet. A *tángál* szócikke így szól: „Győr és Pápa vidékén am. tenget, imígy amúgy szegényesen, nyomorultán táplál. Csak úgy *tángálja* magát életét. Innen, *tángálódik*, am. *tengődik*. Mint jelentéséből kitűnik, alkalmasint annyit mint a magashangú *tenget* igének (honnan: *tengődik*) mély hangú módosulata. Egyébként a mongolban *tanghakai* v. *tangghai* am. nyomorult, nyomoruságos (pitoyable)”. CzF. mongol egybevetése azonban bátran elvethető, márcsak azért is, mivel más közvetlen mongol átvételünk valószínűleg nincsen (vö.: GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 31—4; LIGETI: NyK. XLIX, 190 kk.; BÁRCZI, A m. szókincs eredete 32—6). A *tángál* > *tángálódik* ~ *tengődik* összefüggésének megvan a lehetősége, bár ennek a magyarázatnak igen sok nehézsége van. Leginkább az, hogy az ismeretlen eredetű *teng* szócsaládra utal (vö. SzófSz.). CzF. ugyanezt a szót egy ZENKER-nél meglevő perzsa *teng* 'eng, eingeengt, eingeschränkt, bedrängt in seinen Umständen' szóval rokonítja; ez azonban ebben a formájában különféle okokból elfogadhatatlan. Egyébként a perzsa származtatás és a mongol utalás is ellentmond egymásnak.

A *tángál* (~ *tángálódik*) nem lehet a *teng* (~ *tengődik*) „mély hangú módosulata”, mert a tőhöz járuló képzők mások; a *tengődik* ilyen alapon legfőljebb valamilyen **tángódik* alakkal lenne kapcsolatba hozható; ilyen adatunk azonban nincsen.

A *tengődik* > *tángódik* hangrendi átcsapás is nehezen lenne elképzelhető, mivel a hangrendi átcsapás velaris > palatalis irányban szokott végbemenni (vö. HORGER: MNy. XXIII, 133). — Ha csupán a tövek (pontosabban első szótagok) időrendi adatait nézzük, akkor mindenesetre megvan a lehetősége a velaris > palatalis irányú hangrendi átcsapásnak, mivel a *tám*-tő alakjai jóval régebben bukkantak föl, mint a *teng* szócsaládéi (vö. NySz.). Ezzel kapcsolatban külön probléma a *teng* magánhangzójának a minősége. Mert ha ez zárt *ë* volna, ahogy a NySz. címszavában [!] találjuk, akkor itt természetesen a velaris > palatalis hangrendi átcsapásnak is megszűnik a lehetősége. S bár a *teng*-re csak nyílt *e*-s adatom van, a talán ide tartozó *töndüül*, illetőleg a hasonló hangalakú *peng*, *zeng* zárt *ë*-s, valamint *ös*-s alakváltozatai alapján esetleg mégiscsak zárt *ë*-s adathból kell kiindulnunk.

Megjegyzendő még az is, hogy a *tángál* ~ *tangál* adatok első szótagbeli magánhangzójának minősége sem tekinthető tisztázottnak. Én ugyan úgy gondolom, hogy a gyakoribb *tángál* alak az eredeti, a ritka *tangál* pedig elhasonulás útján keletkezett, azonban ennek e s e t l e g ellene mond egy körülmény, amit nem szeretnék elhallgatni. Feltűnő ugyanis, hogy a *tangál*-t máshol találjuk meg, mint a 'megver' jelentésű *tángál*-t, vagyis ahol mindkétféle jelentésű *tángál* előfordul, ott ezek egymással homonimikus viszonyban állnak. Természetesen mindez lehet a rendelkezésünkre álló csekély számú adatok szeszélyének a következménye, tehát véletlen. Arra is gondolhatnánk viszont, hogy e s e t l e g a rövid és labialis első szótagú alak volt az eredeti, s csak a hosszú és illabialis első szótagú 'megver' jelentésű *tángál* homonimikus vonzásának következtében vált a *tangál* első szótagja hosszúvá és illabialissá; ahol pedig nem volt meg a 'megver' jelentésű *tángál*, ott vonzás híján megmaradt eredeti alakjában. Erre azonban márcsak a *tangál* adatok csekély száma miatt sem lehet építeni.

A *tángál* és a *teng* rokonításának alaktani nehézségeinél nem kisebbek a jelentéstaniak sem. A *teng* 'vegetat; nyomorúságosan él' jelentése eléggé messzire esik a *tángál* 'segít, támogat' jelentésétől. A *tángál*-nak pedig egyetlen egy, szövegösszefüggésből kideríthető jelentését sem lehet 'teng'-gel visszaadni. A *tángál* 'tengődik' jelentésére c s a k s z ó t á r i adataink vannak! (A származékoknak, tehát a *tángálódik*-nak és a *tengődik*-nek már kisebb a jelentésbeli különbsége. Ez esetben azonban esetleg szó lehetne a hangalak hasonlóságán alapuló jelentés-keveredésről, illetőleg jelentés-közeledésről.)

Azt hiszem, ennyi alaktani és jelentéstani nehézség eléggé megrendítheti a *tángál* 'teng' értelmezésnek m i n t m a g y a r á z a t n a k a hitelét. Úgy gondolom tehát, hogy a megoldást másfelé kellene keresni.

3. Alak szempontjából hiába keresünk megfelelő *tang* szót vagy tövet. Van ugyan egy *tang* 'laza, porhanyós [pl. föld]' szavunk (MTsz.). Jelentéstaniilag azonban ez sem jöhet számításba. Alakilag is nehéz volna a származtatás, mert a *tang* + *-l* gyakorító képző kapcsolata valamilyen *tangol*-t eredményezne.

Ez az alaki nehézség ugyan megszűnnék az ismeretlen eredetű *tanga* szavunk esetében. Ennek azonban 'sirály' a jelentése (MTsz.), s így szintén nem vonható ide.

4. Ha a *tángál*-nak a szöveggörnyezetből kideríthető jelentéseit summázni akarjuk, akkor a 'segít, támogat' alapjelentéshez jutunk. Ennek alapján jutottam arra a föltevésre, hogy ez a *tángál* a *támad* ~ *támogat* ~ *támaszt* igecsalád *tám*-tövéből és *-gal* gyakorító képzőbokorból keletkezett. Erre már alighanem CSÜRY BÁLINT is gondolt. A SzamSz.-ban ilyesféle etimologizálással sorolhatta a *tángál* adatát a *támbál* címszó alá. Ehhez azonban az is hozzájárulhatott, hogy ezt a szót összekapcsolta a *jetámbállóudik* 'felépül,

fellábad (betegségből)' jelentésű szóval (a *támbálódik*-ra találunk még adatot a MTsz.-ban is). SEBESTYÉN ÁRPÁDNak köszönöm a Szatmár megyei Gacsályból gyűjtött *feltámbálódik* 'lábra áll ügyyel-bajjal; felépül a betegségből' adatot. A *fültángál*-nak hasonló jelentésére én is emlékszem Nagykőrösről. — VÉGH JÓZSEF is gyűjtött a Veszprém megyei Nyírádból egy ide vonható, 'táplál' jelentésű *tángál*-t: „Akit alurú *tángálnak*, megéhszi azt a fene.” — Hasonló jelentésárnyalattal kezdődik CzF. idézett értelmezése is.

A *tám*- + *-gál* származtatás alakilag nem okoz nehézséget. A *-gál*, *-gél* gyakorító képzőbokor a csonka tőhöz is járulhat: *nézgél*, *huzgál*, *dobgál*, *metzégél*, *szedgél*, *hajgál*, *vizsgál*, *dorgál* (TMNy. 401). Természetesen a *-gál* a teljes tőhöz is járulhat: *támo-gál* > *tám-gál*. Az $m > n$, illetőleg pontosabban az $m > \eta$ változás nem más, mint a *g*-hez a képzés helye szerinti hasonulás. (A *feltámbálódik* esetében nyilván másról van szó: vagy másféle analógiáról, vagy az úgynevezett páros mássalhangzó-változásról; vö.: HORGER: MNy. XXXVII, 12; DEME: MNy. XLIII, 132). A *-gál* képzőbokorban világosan elemezhető a *-g* és az *-l* gyakorító képző; a magánhangzó hosszúsága alkalmasint az *-l* nyújtó hatásának köszönhető.

5. A MTsz. Tapolcáról közöl egy *tángálódik* szót 'tántorog' jelentéssel (Nyr. X, 476), azonban megkérdőjelezi a jelentést. Csakugyan feltűnő is volna ez a társtalan adat, ha az OrmSz. nem közölné egy 'dülöngél'-lel értelmezett adatot: „Azoknak az anynyik is hogy mögnyomorodott. Bot nékü nem is möhet. Eddig csak *tángálódot*, mind a részög.”

Ez a *tángálódik* összefügghet a *támolyog*-gal vagy a *tántorog*-gal, ha pedig e két szó között is van összefüggés, akkor mind a kettővel. Az összefüggést támogatja a hasonló jelentésű *támbojog* szó is (MTsz.). A SzófSz. szerint ugyanis mindkét szó alkalmasint a *támad*-dal azonos tőből keletkezett. SZÉPE GYÖRGY

NYELVMŰVELÉS

Családneveink alaki sérthetlenségéről

Jól tudjuk, hogy családneveink írásmódjának változtathatatlanságára ma már a törvény ügyel, s így aligha teheti meg mai ember azt, ami Zrínyiről, Rákócziról és sokakról közismert, hogy családnevét alkalmanként más és más alakban írja le. Családneveink tehát alapformájukban a törvény szerint is *sérthetetlenek* — belügyminiszteri engedély nélkül — változtathatatlanok. — Toldalékos alakjaikban már nem védi őket állami törvény; de talán nem árt egyszer összefoglalóan rámutatnunk arra, hogy a helyesírási szabályok, sőt a nyelvi törvények — bár többnyire kimondatlanul — e formákban is igyekeznek biztosítani sérthetlenségüket; hogy a teljesen tudatos törvényhozás mellett a lényegében tudatos helyesírási-szabályozás és a szinte tudat alatti — de legalábbis e kérdésben nem tudatos szándéktól irányított — nyelvfejlődés is e követelmény biztosítása felé törekszik.

1. Nézzük először az utóbbi, a tudatos irányítás nélkül kialakult *nyelvhasználati* szabályokat

Már többen megemlékeztek róla (pl. DENGL JÁNOS, Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 162—3; vö. még ZOLNAI GYULA: Msn. V, 23), hogy családneveink általában nem engedelmessékednek a közszókban érvényes *tóváltakozási* szabályoknak. Gyakran nincsen formans előtti magánhangzójuk: *Nyúlt*, *Aranyt*, *Keményt*, *Fehért*, *Kövért*; szemben a hasonló köznevek magánhangzós *nyulat*, *aranyat*, *fehért* stb. alak-

jával. Ez eléggé kiterjedt különbség, bár persze következetes nem lehet, hiszen aligha ejthető a formansos alakokban magánhangzó nélkül a *Tóth*, a *Pap(p)*, a *Ferencz*, a *Végh* s. még egy sor hasonló mássalhangzóra végződő családnév, meg az olyan két mássalhangzóra végződők, mint az *Eckhardt*, *Schwarz*, *Berend* stb. — Megvan a formans előtti magánhangzó, de szinte törvényszerűen hiányzik a mennyiségi hangváltakozás jelentkezése az ilyenekben: *Szélt*, *Szélek*; *Kézt*, *Kézek*; *Rézt*, *Rézek*, s mind a formans előtti magánhangzó, mind a mennyiségi hangváltakozás hiányzik ezekben: *Sugárt*, *Tenyéért* stb. — szemben a köznévi *szelet*, *kezet*, *rezet*, illetőleg *sugarat*, *tenyeret* stb. formákkal. Sokukban nincsen meg a többeli rövid magánhangzónak nullával való váltakozása sem: *Cukort*, *Cukorok*, *Cukoron*; *Sólyomot*, *Sólyomok*, *Sólyomon*; *Fodort*, *Fodoron* stb. — szemben az ilyen közzói alakokkal: *cukrot*, *sólymot*, *fodrot* stb. — Talán az egyetlen töváltakozási szabály, amely következetesen érvényesül családneveinkben, az *a ~ á*, illetőleg *e ~ é* váltakozás a tövégen: *Kopa ~ Kopát*, *Fekete ~ Feketét* stb.; a helyesírásban még ezek: *Cicero ~ Cicerót*, *Nexő ~ Nexőt* stb.

* Családneveink formansos alakjai tehát eltérnek a köznevekeitől abban, hogy a töváltakozási szabályok — a fentebbi kivételekkel — nem érvényesek bennük, hanem a formans lehetőleg a változatlan alapformához járul, gyakran még a *tő* és formans közötti magánhangzó (úgynevezett kötőhangzó) nélkül is. (Az utóbbiról egyszer érdemes lenne megvizsgálni, hogy mely mássalhangzók és mássalhangzó-csoportok után nélkülözhetetlen.) Ez nyilván a közzói jelentéstől való elszakadás, majd a köznévtől való teljes elválás eredménye, melyet segíthetett a homoním köznévtől való elszigetelődésnek tudat alatti törekvése is. De bármik voltak is indítékai: ma családneveink formansos alakjainak — nem sok kivétellel — változatlan alapforma + formans a morfológiai szerkezetük, s ez végeredményben kellően biztosítja sérthetetlen ségüket s egyértelmű rekonstruálhatóságukat.

2. A családnevek sérthetlenségére törekvés — kimondatlanul bár — eléggé régi, s a gyakorlati szabályozásban erősen érvényesülő elve helyesírásunknak is. Nyilván ezen alapult az a régi, s csak 1954. évi kiadásunkban eltörölt szabály, amelyik a kettőzés mássalhangzóra végződő családnevek *-val*, *-vel* ragos formájában megtiltotta a kettőzés csonkítását. Ez a kérdés 1915-ben vált problémává, amikor az Akadémia az iskolai helyesírás hatására egy tervezetében érvényesíteni készült a tőszók mintájára a közzók toldalékos alakjaiban is a csonkított kettőzést; a családneveket viszont (s hallgatólag a többi tulajdonnevet is) kivette a csonkítás hatálya alól. Erre mutat az 1915. évi javaslatban ez a rész: „Megjegyzendő: ... *Takátszal*, *Kossuthal*, *Pákhkal*, *Keménynyel*” (109. pont). A továbbiakban ez a megjegyzés szabállyá bővült, pl. az 1936. évi kiadásban: „A tulajdonneveket ragozva is csonkítatlanul írjuk, tehát: ... *Keménynyel*; továbbá *Mihálylyal*, *Károlylyal*, *Erdélylyel*, *Tihannyal*, *Szilágygyal*” (1936. évi kiadás 109. pont; így már az 1923. évi kiadásban is). — Nyilván a családnevek sérthetlenségét volt hivatva szolgálni az a másik szabály is, amely szerint: „A családnevekben előforduló kettős mássalhangzókat elválasztáskor nem szabad kiegészíteni: *Sen-nyei*, *Bat-thyány*” (így az 1923. évi kiadás 212. pontjában, az 1936. évi kiadás 212. pontjában; lényegében így már az 1915. évi javaslat 212. pontjában is; az első kérdésre vö. FÁBIÁN: HIK. 80; a másodikra BÁRCZI: i. h. 103).

Hogy azután e két szabály lassan kihalt (erre l. DEME, Magyarázat² 27–8), az nem a tulajdonnév sérthetlensége elvének valamiféle elhomályosulásából származott — amint ezt több aggódó hozzászóló is gondolta —; mindössze annak fölismeréséből, hogy az említett megszorítások az elvnek formális értelmezéséből származtak, s értelemszerűen nem szükségesek. A sérthetlenség elvének ugyanis csak formális értelmezése kívánja azt, hogy a családnév s általában a tulajdonnév minden helyzetben formailag azonos maradjon önmagával. Az elvértelmezés követése mindössze

annyira kötelez, hogy a tulajdonnév minden helyzetben azonnal és kétség nélkül rekonstruálható maradjon; hogy a származékok közül egy se térjen el az alapformától úgy, hogy az a napi helyesírási szabályok alapján egyértelműen visszakövetkeztethető ne legyen. Márpedig nyilvánvaló, hogy a *Sziny-nyei*, *Hosz-szú*, illetőleg *Arannyal*, *Kodállyal* formából mai szabályaink alapján nemcsak hogy a *Szinnyei*, *Hosszú*, illetőleg *Arany*, *Kodály* forma visszakövetkeztethető, hanem nem is következtethető vissza más (*Hosszú* típusú teljes kettőzésű családneveink ugyanis nincsenek); így tehát ezek a formák egyértelműek, s a tulajdonnév sérthetlenségének elvét értelemszerű felfogásában nem veszélyeztetik. Ahol ez veszélyt jelentene — a *Batthyány* esetében — ott a szabályok kivételt tesznek, — éppen a rekonstruálhatóság érdekében (vö. BÁRCZI: uo.).

Hogy a fenti változtatásokkal (l. rájuk vonatkozólag az 1954. évi kiadásnak 230—1., illetőleg 330. pontját) a szabályozók nem akarták a tulajdonnév sérthetlenségének elvét megszegni vagy elvetni, arra az is mutat, hogy másutt — ott, ahol erre értelemszerűen szükség volt — éppen új szabályokat hoztak, új megkülönböztetéseket tettek ennek szellemében. Az eddigi szabályozásban ugyanis nem szerepeltek a valóban kétféleképpen is rekonstruálható, s ezért a sérthetlenség elvét valóban kockáztató *Pappal*, *Széllel* stb. formák. Mint tudjuk, van *Pap* és *Papp*, *Szél* és *Széllel*, *Kis* és *Kiss* stb. családnév, s így az eddigi megoldási formák (a *pappal*, ill. *jobbal*, a *szellel*, illetőleg *tollal* stb. mintájára) egyáltalában nem tudták föltüntetni, hogy az említett pároknak melyik tagjáról van szó. Hasonló volt a helyzet ezeknél: *Marr* és *Marról*, *Hermann* és *Hermannál* stb. (vö. FÁBIÁN: i. h.). Itt tehát a csonkítás nem formálisan, hanem érdemben sértette a rekonstruálhatóságot, valóban veszélyeztette a sérthetlenség elvét. Ezért a szabályzat az elv szellemében úgy választotta szét az eddig egybeeső alakokat, hogy mindegyikük egyértelmű legyen: *Pap*, *Pappal*; viszont: *Papp*, *Papp-pal*; hasonlóan: *Marr-ról*, *Hermann-nál*; stb. (l. erre az 1954. évi kiadásnak 230., 285—6. és 400. pontját).

Tulajdonneveink sérthetlenségének, egyértelmű rekonstruálhatóságának közvetelménye tehát régi s ma is érvényesülő törekvése helyesírásunknak. Ennek értelemszerű követése a családnevek írásszabályainak mostani módosításával nem szenvedett csorbát, hanem éppen megerősödött. — A sérthetlenséget nem veszélyezteteti sem ez az elválasztásmód: *Hosz-szú*, *Meggy-gyes*, sem ez: *Mar-xot*, *Leni-nért*, hiszen ez a visszakövetkeztetésben semmi zökkenőt nem okoz.

3. Ha már a családnevek toldalékos alakjainak írásánál tartunk, ide vonnék még egy-két egészen apró gyakorlati, illetőleg tipográfiai kérdést is velük kapcsolatban.

Szabályzatunk a név végén álló néma (ki nem mondott) betű után kötőjellel kívánja a kiejtett részhez hasonult alakú toldalékot, pl. *Dumas-val*, *Voltaire-ek* stb. (l. a 10. kiadás 289. és 401. pontját), ahogyan kötőjelet kíván — mint rámutattunk, szintén jogosan — a hosszú mássalhangzóra végződő nevek azonos mássalhangzón kezdődő toldalékai előtt is (*Papp-pal*, *Hermann-nál* típus). Ehhez két megjegyzést fűznék. Az első egy figyelmeztetés: a régiesen írott családnevek, pl. a *Pákh*, *Végh*, *Tóth*, illetőleg *Ferencz* stb. végén nem néma *h*, illetőleg nem néma *z* betű van, hanem *kh*, *gh*, *th*, illetőleg *cz* régies kétféle *y* betű; s így ezeknek *-val*, *-vel* ragos alakjai nem a kötőjeles szabály, hanem a 230. pont rendelkezései szerint írandók; ezt elválasztásuknak a 333. pontban foglalt szabálya is megerősíti. Természetesen ide tartoznak az idegen többjegyű betűre végződő nevek is: *Frischsel*, *Fishsel* stb.

Másik megjegyzésem inkább kérdés: szükség van-e a néma betűre vagy betűcsoportra végződő nevek toldalékos alakjaiban a toldalékot kapcsoló kötőjelre akkor is, ha a név valamilyen kiemelő betűtípussal van szedve, s így típusváltás van a név és a toldalék határán. Szükségesek-e tehát ezek a formák: *ROSTAND-nal*, *Voltaire-ral* stb., nem lenne-e ugyanolyan világos így: *ROSTANDnal*, *Voltaire-ral* stb. S ide vonnám

a hosszú mássalhangzóra végződő családnevek kritikus formansos alakjait. Betűtípusváltáskor nem lenne-e elegendő a SZÉLLEL, Marról forma, kell-e ide is kötőjelet tennünk? — Azt hiszem, a kötőjel a tipográfiaiilag ki nem emelt nevek után csak arra való, hogy a három azonos (és azonos típusú) betű egymás mellé kerülését leküzdje; a típusváltás azonban már maga leküzdí ezt.

Ez talán azért sem lenne különösebben veszélyes, mert a toldalékos alakok kapcsolódásának szabályait — éppen a típusváltás esetében — másutt is szoktuk értelem-szerűen alkalmazni mechanikus végrehajtásuk helyett. Az *Arannyal*, *Kodálllyal* típusú alakokat új szabályunk csonkítja ugyan; de ha a név más betűtípussal kiemelt, a csonkítás értelem-szerűen elmarad: ARANNYAL, KODÁLLYAL. Más aligha tehetnénk — éppen a név vagy a toldalék megcsonkítása vagy megtoldása nélkül: az *Arannyal*, *Arannyal*, *Arannyal* egyaránt helytelen forma lenne. Persze ezt könnyű elvileg megfogalmaznunk: a betűtípus-váltás e l v á l a s z t á s s a l é r f e l (csak éppen az elválasztást jelző kötőjel nélkül), itt tehát a csonkítatlan kettőzés jogos.

Hogy azonban a fentebb említett névtípusokban milyen elvi vagy gyakorlati megokolással lenne elhagyható a kötőjel, azt még érdemes megfontolnunk s esetleg megvitatnunk. Mindenesetre: a sérthetelenséget — amire e kis cikkben igyekeztem a figyelmet felhívni — a kötőjelnek ilyen esetekben való elmaradása n e m v e s z é l y e z t e t n é.

DEME LÁSZLÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar nyelvű becsülethírósági ítélet 1516-ból

Bazini és Szentgyörgyi Péter országbíró 1516. augusztus 20-án kelt oklevele őrizte meg számunkra a középkori magyar udvari írásosságnak ezt a ritka emlékét (I. Országos Levéltár. Dl. 94.827. sz.). Az oklevél bevezető részében az országbíró (latinul) elmondja, hogy abban a becsületsértési¹ perben, amely Kevendi Székely Miklós és Dobrakutai Nelepeczy Ferenc között már II. Ulászló idejében kezdődött, és előtte sokáig elhúzódott, II. Lajos király külön rendeletére pedig az ő ítélőszéke elé került — augusztus 18-án, hivatalában, ahol az ellenfelek is megjelentek, s ügyükben döntést kértek —, bírótársaival: az ország több főemberével s ítélőszéke esküdt nemes ülnökeivel a feleket magyarul és „köznyelv”-en (sermone Hungaricali et wlgari) az alábbi békeegyes-ségre bírta.

*

Athyanak e6 fñnak / e6 Zenthleleknek Newebe / amen / Zenth Jfthwan Napelewthwalo || Hethfen / Bwdan az mjw zalafonkon / az dologban egh felewl Zekel Mýklo6 kewzewth / Ma6 felewl Nelepeczy ferencz kewzewth / Nemý Thýztheffeghez ellenkewdew dologban / Zekel Mýklo6 e6 || Nelepeczy ferencz hagyak mjw / zerzeflenkre / e6 el Jgjenef-fýtheffewnkre / fogadanak / hýthekre / Thýztheffegekre / hogh Mýw walamýth ew kewzthek zerzenenk / azokath Mýnd megh || allanaýak / Azerth Mýwnekwenk / az wraýmmal egyethembe / kýk ez dolognak megh lathalaba e6 zerzeleben / Mýw welewnk walanak / ez jatthyathýk / Mýerth ez Zekel Mýklo6 || hallomafhol / e6 Thýthok Bezedbowl ez dolgoth

¹ Az oklevélnek alább következő magyar szövegrészéből ez kétségtelen, de bevezető részében is megjegyzi, hogy a per „in causa militari” folyt. A királyi kúria lovagi és becsületbíróságára, a személyes becsületet érintő ügyekben eljáró királyi bíróságra („curia militaris”-ra) vonatkozólag vö. HAJNIK I., A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp., 1899. 60–5.

JW
3 = 434-5

Býzonýal Nem thwdwan / Montha wolna ez Nelepeczý ferencznek / hog ew az ew Jpawal Boznyák Jlyeffel egýethembe / akartha wolna || Zekel Mýklo6th megh ethethny / akkoron ez Nelepeczý ferencz ezth felelthe wolna / hogh walaký ezth Zekel Mýklo6nak montha wolna ewneký hamýffath thewthwolna / Mýerth kedýgh ez || Zokath halomaibol / e6 annak wthanna Magath olthalmazny akarwan / Montha wolna / Nem Theczýk egh felnek e6 Thýztheffegenek hogh arthana / Eznék wthan Nelepeczý ferencz wra || dolgayth el wegezwen / Jewe Jde ala Bwdara akarwan Magath Megh Igazýthaný / holoth akkoron Nemý Bozwfago6 Bezedek Zekel Mýklo6 ellen esthenek wolna / Elewzer hogh Nelepeczý || ferencz Montha wolna / hogh Zekel Mýklo6 Thaglaith thethethethwolna / annak wthan hogh leanth ewlethewthwolna / E6 az wthan hogh ew kewzthek Nemý zerze6 wolphwolna || hogh ez Zekel Mýklo6 Thýztheffegel / ewellene Nem zolhatna / mely.dolgokath Nylwan erthewn / hogh ez zok herthelenffegbowl / haragbol e6 Bozwflagbol Thewrthenthenek || ez zokath Nem erthewn / hogh Zekel Mýklo6nak Thýztheffegenek arthana / Mýerth mynd ez dolognak zereýebe / egh fel e6 oly Thýztheffeghellen walo Zokath / Nem mondoth / hogh || Egh felnek e6 Thýztheffegenek arthana / Mýw azerth az wraýmmal egýethembe / kýk Jth welewnk egýethembe wolthanak ez dologban / wegezthewk / Mýerth / hogh ez zok || hallomaibol Thewrthenthenek / E6 az ma6 fel annak fem enghedewth / az Thewb zok kedýgh / herthelenffegbowl / haragbol / e6 Bozwflagbol ez Nelepeczý ferenczthel mondatthanak || E6 lewtthenek / azerth Jmerýewk hogh mynd ezek egh fel Thýztheffegenek e6 Nem arth / ha Nem Mýnd az keth fel ew Thýztheffegebe megh marad / azerth mýw az felýewl || megh mondoth wraýmmal egýethembe / akarýok / lelthewk / e6 Mongýok / hogh Mýnd keth fele echerfnynd / Eghmafnak kezeth adwan / Eghmafnak myndenbowl megh Bochýaffanak || e6 Jnneththowa / ýo Bekeffegben / Eghmaffal Ellýenek.

*

A beágyazó oklevél zárórészében az országbíró kijelenti, hogy az egyesség előtte és bírótársai előtt jött létre, általa a per véget ért, s a vele kapcsolatban minden eddig kiadott oklevél érvényét veszti, az ítéletről pedig mind a két fél részére patens-oklevelet állíttatott ki.

KUMOROVITZ L. BERNÁT

A budai káptalan egy 1472-i oklevelének XVI. század közepi magyar fordítása

Mý Bwdai egyhaznak kapituloma. Emlekeýetre addywk e3 lewelnek rendiben, ielentest | tewen mindeneknek akiknek illik, hogy a3 f3erf3etbeli Erfebeth aff3ony Nehaj Kwfali La3lo | leanya, f3ent Kalara aff3ony f3erf3etib3ol walo, az f3erf3etbeli Aff3onyoknak klaftromokban (!), | mely wagyon f3ent Janos Eűangelifta Calaftromanak előtte Bűda waroffaban fondaltatwa, | elwen, mi előnkbe f3emelye f3erint ielen alwan, twn ilyen wallaft, hogy ő Inoban | damleemban (!) a3 ket magyar Goro3loban es olah napradban es wdwarhelyben walo | ege3 fel re3et, ki Zolnok warmegyeben wagyon, minden a3okho3 tarto3ando ha3nokkal | es tarto3okkal egyetembe, twdni illyk f3anto földekkel, előkkel, es kiket | nem eltenek, Me3eiwel, f3ena retywel, legeltető fywewel, erdeyewel, berkywel, | hegyeywel, wölgeywel, f3ölöyewel es f3ölóhegyeywel, folyo wý3eywel es hala3o | wy3eywel, molnaywal es Malomhelyekkel es ko3onfeggel minden fele egef3 ha3nokkal egyetemben | mellyek ho33a tarto3andok wolnanak, értelmes es tekenetes Banyai | polgaroknak Adamnak es Criftannak es ő wtannok walo minden örökös | maradekoknak, örökös keppen es wí33a hyhatatlanol birodalmokba es cletekre | walo meg tartafra, e3er öt33a ty3ta, iga3 es ty3ta mertekbeli arany forintert | el atta es kezekbe boc3átotta wolna fót hogy nekiek atta es kezekbe boc3yatotta | legyen, mi előttwnk, femmi Juffat, fem femmi wraffaganak twlaydonlagat | a3okban maganak iowendő meg maradafra nem

hagyot, de minden byrodalmat | es wrallaganak twlaydonfagat, a; fellyól meg ielentetet Adamnak es Criftannak | es wtannok walo maradokoknak tellyes wolta f;erint atta legyen. Mely dolognak | örök emleke;etire es erőffegere e; mi örökleg kepeben walo függó pec;ye-tes lewe = | lwnket attwk. Kólt e; lewel kys all;on Napyanak wtanna walo f;eredan wr f;yletetinek | wtanna e;er, negy;az, hetwen kettódik e;tendóben.

*

Eredetiye nyílt alakban levélszerűen összehajtva, viaszba nyomott két gyűrű-pecsét nyomaival egy fekvő ív első lapján az Erdélyi Múzeum gróf Gyulai és gróf Kuun levéltárában. Az irat hátán, az ív 4. lapján XVII. század végi kézzel: Fasio Elizabetae Kusaly, super | portinib(us) suis in po(sse)ssione Ino sitis facta. Alatta későbbi, XVIII. századi kézzel — egy évtizedes tévedéssel — az évszám: 1462., majd XIX. század eleji kézzel a régi levéltári jelzet: Fasciculus 14us | Nrő 7°. — Megjegyzendő, hogy ezt az oklevelet már PETRI MÓR is ismerte, és rövid, regesztaszzerű kivonatban fel is használta Szilágy vármegyéről írt monográfiájában (III, 254). Az oklevélben említett *Ino*, az *ket magyar Gorozlo, olah naprad* és *wdwarhely* helységnevét a mai Szilágy megyei Inó, Kis- és Szamosnagygorozló, Náprád meg Szamosudwarhely nevével azonosítható; az ugyanott határozóragos *damlemban* alakban előforduló községnevét kétségtelenül a mai Dabjon középkori névalakját rejti. E község ugyanis az előbb felsorolt községek tőzsomszéd-ságában van, és 1423-ból más forrásból is ismeretes *Damlen* alakja (vö. PETRI i. m. III, 253). A PETRITŐL (i. h.) 1472-ből közölt *Damleona* forma csak elírás vagy sajtóhiba lehet.

SZABÓ T. ATTILA

Magyar szövegek XVI. század végi bírószági (sedriális) jegyzőkönyvekből

A rimaszombati volt vármegyei levéltárban kutatva kezembe akadtak a régi pereskedések jegyzőkönyvei (protocolumai). Amint beléjük lapoztam, észrevettem, hogy a jegyzőkönyvek anyagának nagyobb részét, főleg a vádlók és a vádlottak, továbbá a tanúk és a helyszínen kihallgatottak vallomásait magyarul, illetőleg az elhangzott nyelv és beszéd szerint jegyezték föl. Több kopott bőrkötésű, nagy formátumú kötet maradt meg mind a mai napig a levéltárban ilyen anyaggal. Egy kötet körülbelül 6—16 év vegyes pereit, elsősorban vagyonpereit és a helyszínen tett kivizsgálásokat öleli föl az úriszéki tárgyalásokkal együtt. Néhány kötet a XVI. század végéről való, az elsőt pontosan 1571-ben kezdték vezetni. A vaskos kötetek avult sárgás lapjai leplezetlenül elénk tárják a feudalista társadalom osztályainak és tagjainak egymás ellen vívott kíméletlen harcát. Igen sok tanulságot és adatot szolgáltatnak ezek az elmúlt évszázadok osztályviszonyainak és a feudális társadalmon belül dúló harcoknak a megismeréséhez. De tanulságosak nyelvi szempontból is. A jegyzőkönyv-vezető, a nótárius iskolázott egyén volt, és — amint a kötetekből láthatjuk — legtöbbször huzamosabb ideig működött egy helyen, valamelyik vármegye székhelyén, néha évtizedekig is. Minden valószínűség szerint a nótárius arra törekedett, hogy a vallomásokat, a vádakat és a védekezéseket híven rögzítse, hiszen a kijelentéseknek nagy súlyuk lehetett az igazságszolgáltatásban. Ennélfogva a jegyzőkönyvek nyelvéből nemcsak köznyelvünk általános fejlődésére és fejlettségére következtethetünk egy bizonyos korban, hanem a történeti nyelvjáráskutatás néhány kérdéséhez is közelebb juthatunk, és meríthetünk hozzá az irodalom kívül eső anyagból is. Nem kevésbé fontosak az ilyen szövegek helyesírásunk és az írástílus alakulása szempontjából sem. Ezekről talán majd később. Íme most néhány részlet az első kötetből. Annyit teszek még hozzá, hogy a per felvételének, bejegyzésének elejét, a bevezetőt, valamint az utána következő döntést (kivizsgálás, kihallgatás, elhalasztás, helybenhagyás, helye van a fellebbezésnek stb.) rendszerint latinul írták.

Anno do(mi)ni 1571 : fer(ia) 2 (secunda) po(s)t festum Epiphaniar(um) do(mi)ni, in oppido Zendrew. Anno 571. [Ez utóbbi évszámolás későbbi, fakult barnás tintájú és idegen kézírású bejegyzés.]

Caufa do(mi)nae Annae Zechy confortis¹ E(gregi)i Wolfgangi Bafo contra Thomam Zechy mota. Paribus l(ite)ra(rium) Tutoriar(um) p(er) I.(n causam attractum) petitis et concefsis.

I. (n causam attractus) medio Senyey cum n(ost)ris. A3 twtorlagh lewel ellen a3t felellye zechy Thamaf hogh ew fewllege Nem e3 orzagh tewrwenye zerenth Atta Darwas Palnak Darwas Gergelnek es Petronya a3zonnak a3 twtorlagoth, ewkis nem e3 orzagh tewrwenye zerenth kerthek megh, merth lenky ydegenek, attyafyw fwer [= és vér] ellen twtorlagoth megh nem kerheth, a hol ew fewllegenek é [= és ?] twtorok é [= és ?] haro(m) zemely wgy exponalthak hogh lenky nem volna egyeb kyketh ynkab yllethne a3 twtorlagh hanem ewketh a3 ellen a3th mondom hogh wolthanak moftis wadnak kyk werék a3 zechy Jozagban, mykor a3zonjom Darwas Palhoz menth a3 Zechy Demeter Neweth megh walthozthatta, akkor zechy Gyewrgh wolth mely zechy Gyewrgh zechy Demetherwel attyafyw wolth a3 a3 Patruelis fr(ater) wolth a kyre Negeth a3 fuceffio bonor(um)que), katha a3zon karoly Peterne a3is egh wolth zechy Demeterrel, katha a3zon Bornemy3za Bodifarne a3 egh wolth zechy Demeterrel Lypthay Gywrgyne Anna3on a3is egh wolt zechy Gywrgyel a3erth a3th mondom hogh ezek ellen é [= és ?] werék elien nem adhatta ew fewllege lenkynek a3 twtorlagoth.

A.(ctor) medio Barakoný petit par Responfionis in c(aus)am Atti (attracti), conceffum eft illi

J. Medio Senyey Bafo wram a3 ew leanya kepebe a3 Zechy yozagba Articulus zerenth yttth a3/warmegyé zekyn Balogh warath es Baloghwarahoz tharthozoba yozagoth keres wgh mynth lany agh a3 Zechy Demeter re3 yozagath ky ew Neky ewfy wolth es a3 en Attyamwal Zechy Gyewrgyel attyafyw gyermek wolth a holoth a3 Actorix a3 ew kerefetit wgh fondaltha hogh az en attyam zechy Gyewrgh a3 ew anyatwl Senyeny Petrony a3zontol ky e3 elewth zechy Demeterne wolth moftth Darwas Palne hatalmafwl foglaltha volna el azon keppen a3 ew lanyanak a3 annyatwlis Zechy Anna3zontwl ky ew neký felelege wolth ennek elewtté. En a3th mondom hogh az en attyam femytth Senyeny Petronya a3zonthol femytth el Nem foglalth sem a3 actornak a3 anyatol merth Zechy Demeter halala wthan a3 zechy Demeter yozagaba maradoth a3 ew felelege lanyawal egyetembe fyw agnalkwl a3 kedýgh Nyilwan wagyon hogh a3 Zechy Jozagh Balogh warahoz tartozo lany agath Nem ylleth mely yozagba ember emlytetyre foha lany agh Nem wolth moftth fynchen, Petronya a3zon Zechy Demeterne ky wolth a3 elebbý wra Neweth megh walthoztatta es Darwas Palhoz menth, az en attyam Zechy Gyewrgh e3 orzagh tewrwenye zerenth a3 yegh Rwhawal megh kynahatta a3 Lyantis kerette tewle wgh mynth were zerenth walo attyafyw Zechy anna3zonth wgh mynth Patruelis es kyre a3 yozagh e3 orzagh tewrwenye zerenth zallando wolth hogh el tartya es mykor ydeye le3 kihazafyttya kynek byzonlagara be ado(m) az Jazay Connenth [= Convent] leweleth Annak wtana Zechy Demeternenek a3 en attyam tellyeflegel megh fy3ette yegh rwhayath keeth Za3 forynthoth a3tis be adom ty kegteknek cum Proteftacione az mendekeeth. Azerth moftanis Pathwarth mondok mynd Sereny Petronya azonhoz es mynd az Actorhoz, Ahol a3th felely hogh az myhelenth a3 a3zonnak holtha tewrthenth Zechy Thamafra zalloth volna az thwtorlagh Nem az Bafokra az mynd megh wagyon yrwa primae par(tis): c. (száz)tyzen harmadyk kaputhnak zynthe a wegýbe...

A.(ctor) Im ertem hogh a3 twthorlagoth forgattya de en twtorlagoth Nem for-gathok ew kegýelme errewl el menth merth e3 el mwltth zeken a3 Penifionalth kywantha

¹ Az 6-féle írásjelet mind a latin, mind a magyar szavak végén s-nek írtam át.

az Penisional penýgh ýhon wagýon, hanem felellyen a3 derek dologra a3 Zechý Anna a33on feleletýre a3 mely ýozagoth kýwanth es kereleth aggya megh

Delibaratu(r) . . . Thomas Zechý ad meritu(m) . . .

I. medio Senýeý a3th mongýa hogh calumniat keres Bafo wra(m) thol azth mongýa hogh a3 ew Napathol Zechý Demeternetel [?] ký mofth Darwas Palne hathalmafwl foglaltha el a3 ýozagoth, merth Nem hathalmaswl foglaltha el hanem orzagh tewrwenýe 3erenth merth a3 ýozagban, Darwas Palne Serýený Petronýa a33on fewl wette a3 ew ýegh rwhaýath Zechý Gyewrgh megh fýzette Neký a3 kaptolomba, quitaniciat adoth Neký a3 Jazaý Conventbe mýndenwth walo ýozagarol e3 orzagba, kýtt megh býzonýt-thok az Jazaý Convent lewelehw, Parte 2 tit. 72.

A. medio Barakoný Ahol azth mongya hogh calumniofe agalok a3th en raýttham a3th Nem kerelhetý merth az en megh holth felelegemeth zechý Anna a33onth a3 ew annyawal Serýený Petroný a33onnal a3 Nehaý Zechý Demeternewel egýenlew keppen foglaltha ký az ýozagoth kezekebwel ký es hatalmaswl rekezteth ký, Azerth ha az en felelegemnek a3 annyawal megh ýgyenesedeth ýegh rwhaýath le tewtte az en anyam twggýa ha kereli az ew raýtha esewth hathalmath awagyh Nem de en tewlem hathalmafwl foglaltad el a3 ýozagoth mýwel hogh eggýwth woltham a3 en anyamwal akkor ew wolth ennekem gondwýfelem ew tharthoth engemeth azerth mondom hogh en twlem saz [= s az] en anyamthol hathalmafwl foglalthad el. En ýegh rwhath ýtth Nem keresek

KOVÁCS ISTVÁN

Szavates.* 1. A pápai úriszék előtt 1628. március 9-én Nagy György ellen lefolytatott büntetőper anyagában olvashatjuk:

„Jn perſona J.¹ Paulus Boſniak, cum ſolenni p[ro]teſtatione dicit; Miuel hogy az D. A,² ez | Jhoz, mint niluán valo Malefactorhoz feleltet; Azert cz moſtani ca[us]a a' D. At | nem concernallia, mert azok a' Czuadofok az kik ez itt³ ide az D. M[a]g[i]ſ[tra]tus | kezehez hoztak, in flagranti nem tapafztaltak es ſemit kezeben ſem kap= | tak, azert be ſem hozhattak uolna, hanem ut ſupra, kiuánnia, hogy az D. A | Actioiatol amouealtaf-fek es azoknak a' Czuadofoknak a' kik ide a' foglagra hoztak in competenti termino megh felel.”

(OL. Kamarai lt. Miscellanea N. 12. Urbarialia Fasc. 1. Prothocollum Arcis Papensis ab anno 1620. I, 91 b.)

2. A l a k o m p a k i (Sopron m.) úriszék előtt 1642. május 12-én Soós Gergely ellen lefolytatott büntetőper anyagában olvasható:

„J perſonal[ite]r Jn vinculis Aftando negat Action[em] D[omi]nj Magiftrat[us] | ezt aduā hozza hogn Saruarat foghua leuē ſenkj czuadoffa nē | Talalkozott.

Procur[ator] D[omi]nj A Dicit, hogn hazontalā az J Tagadafa: miuell az Jnqui = | fitiobull gonofz chjelekedeti nyłuā megh Teczik, az ſem ſuffra = | galhat penigh, hogn Saruarj foghlagabā Czuadoffa nē | Talalkozott, miuell azō Jnquifitio p[ro] p[rae]ſenti Juditor[um] Termino | elegh czuadoffa az J. gonofz chielekedetenek, . . .”

(OL. Eszterházyhg. lt. 1766. ragsz. kötet: Altes Rechtsbuch 133 b.)

PAPP LÁSZLÓ

* Vö. KNIEZSA, A magyar nyelv szláv jövevényszavai I, 493–4. — Az adatra VARGA ENDRE levéltári kutató hívta fel a figyelmet.

¹ Az 'alperes'-t jelentő *in causam attractus* (ez esetben genitivusának) rövidítése.

² A *dominus* és a 'felperes'-t jelentő *actor* rövidítése.

³ Hiba *J.-t* helyett.

NYELVJÁRÁSOK

Hangtani adalékok a Dunántúl nyelvjárástörténetéhez*

1. A Veszprém és Nemesvámos közti vidékről való ez az adat: 1304 (Veszpr.)/1304 (Fehv.): *Kerekgemulch* (ZalaOkl. I, 122); a Tihanytól nyugatészakra fekvő Kis-, Felső-, illetőleg Alsó-Dörgicsé vidékéről ez: 1312 (Veszpr.): *gemulchkert* (uo. 140); végül a Veszprém-fajsz és Balaton-Alsóörs közti vidékről ez: 1320 (Veszpr.): „ad arborem [!] fructiferas *Solgemulche* vocatas” (uo. 153) — azaz *Sól* vagy *Sóly* (< *Saul*, vö. GALAMBOS LÁSZLÓ: MNyTK. 64. sz. 21) nevű ember gyümölcse, illetőleg gyümölcsöse. E három adat — és a hiánya ellentmondó adatoknak — megengedheti azt a durva általánosítást, hogy *gyümölcs* szavunk a XIV. század elején, a Veszprémtől és a Balaton északi partjának Alsóörs és Zánka közötti szakaszától alkotott háromszögben — vagyis nagyjából Tihany szélesebb környékén, a Balatonfelvidék keleti felén — *gyémölcs* vagy *gyémölcs* alakban hangzott. Az első szótagban a nyíltabbá válás megelőzte az *i > ü* labializációt (s a másodikban is talán nem *i > ü > ö*, hanem már *ë > ö* változás történt). Jól beleillik ez abba a képbe, melyet e hangváltozások góciáról, terjedésük fő irányáról feltevésként BÁRCZI rajzolt. Az előbb megjelölt vidéket elkerülhette a fő iránya annak az *i > ü* labializációnak, amely feltehetőleg a Drávatorok vidékéről sugárzott ki; viszont az ország közepe tájáról szétterjedő *i > ë* változás rövidebb úton, nagyobb elevenséggel érhetett ezt a vidéket. (Vö. BÁRCZI, Régi magyar nyelvjárások 11, 13, TihAl. 118—9, Hangtört. 29, 40.)

Az előbb megjelölt területről, időszakból és a hozzájuk kötött *gyémölcs* vagy *gyémölcs* alakról, mint szilárd nyugóhelyről kipillanthatunk némely irányba.

Úgy látszik, hogy az *i > ë* nyíltabbá válás — némely szóban — a mi vidékünk felől Zala megye belseje felé terjed a következő évtizedekben (l. később), azonban a labializáció — mégpedig valószínűleg még az *i > ü* (> *ö*) labializáció — vélhetőleg Somogy megye felől betör a zalai szélekre, és — a Balaton délnyugati csücskénél Tapolca alá is felkanyarodva — elhódítja a *gyémölcs* alakot a nyíltabbá válás elől. Zalaapátitól délre, Egeraracsa vidékén találjuk: 1237 (Veszpr.): *Zomargumulche* (ZalaOkl. I, 13); Tapolcától délre, Lesencetomaj és Török között: 1339 (Kap.): „ad dumum *gumulchyn*” (uo. 359); de a Balaton legdélnyugatibb csücskénél az első szótag még 1374-ben is várakozni látszik: *gymulchyn*, kétszer így (i. m. 105; vö. Cs. III, 61 Hidvég) — ha ugyan hihetünk ennek a Visegrádon kiállított oklevélnek.

Úgy látszik továbbá, hogy a keleti Balatonfelvidék *i > ë* változásának intenzitása nem jellemző a Bakonyra, s nem terjed át a Bakonyon túli részekre. Ajkai birtokrészek határjárásából való ez az adat: 1335 (Veszpr.): *Gymulchen* (HazOkm. IV, 155). Továbbá — most már összefüggések keresése nélkül — érdemes utalnunk néhány adatra, melyekből kiderül, hogy a mi vidékünk *gyémölcs* (*gyémölcs*) alakja mennyire sajátosan jellemző (legalábbis a Dunántúlon). V a s megyében, Sárvártól északkeletre volt: 1221 (helybeliek a nádor előtt): *Beseneugumulch* (HazOkm. VI, 16; OklSz. 325; vö. Cs. II, 740 Család és 768 Köröselő); ebből már nem lehet hangfejlődés útján *gyémölcs*. S o p r o n megyében, Csepreg és Mészlény vidékén volt: 1255 (győri püspök): *ghumulchyn* (ÁÜO. VII, 40).

* Az adatok közlésekor az évszám utáni zárójelben az oklevelet kiállító hiteles helyet nevezem meg a következő rövidítésekkel: Bud. = Budai káptalan; Csázm. = Csázmái káptalan; Egr. = Egri káptalan; Fehv. = Székesfehérvári káptalan; Kap. = Kapornaki konvent; Nagyv. = Nagyvárad káptalan; Nyitr. = Nyitrai káptalan; Pécsi = Pécsi káptalan; Sági = Sági konvent; Som. = Somogyvári konvent; Vasv. = Vasvári káptalan; Veszpr. = Veszprémi káptalan; Zal. = Zalavári konvent; továbbá: kir. = király; nád. = nádor. — A nyelvi adat utáni zárójelben, a lelőhely megnevezése után olykor CSÁNKIRA hivatkozom pusztán Cs.-vel, vagy ORTVAY „Magyarország régi vízrajza” című munkájára a szerző nevével.

A régi P o z s o n y megyében: 1347 (Bud.): „possessionem *Gumulch*”, „pratum *Gumulchagtw*”, „a Twne ad *Gumulch*” (AnjOkm. V, 100). A régi N y i t r a megyében, a zsámbokréti járásban: 1271 (kir.): *Gymylchen* (HazOkm. VII, 130; vö. ORTVAY I, 515 Megyespotok) és 1296 (Nyitra): *Gymilchyn* (HazOkm. VI, 421; vö. ORTVAY I, 116 Bebre); valamint Vágújhely vidékén: 1382 k. („a nagy dunasziget ispánja”): *gymulchenbukur*, *gymulchenfa* (ÁÚO. VIII, 271, 272; OklSz. 325, 326; vö. ORTVAY I, 489 Luzyeh). A régi H o n t megyében, a Selmec folyó mellett: 1277 (kir.): *Gymulchen* (ÁÚO. XII, 204; MonStrig. II, 75; vö. ORTVAY II, 200 Scewnte)/és Palásti vidékén: 1279 (Sági): *Gumulchen* (MTörtEml. II, 20). N ó g r á d megyében, Varsány vidékén: 1327 (Bud.)/1327 (kir.): *Gymulchus*, *Gymelchus* (AnjOkm. II, 302). J á s z - N a g y k u n - S z o l n o k megyében, Tisza-Abád határában: 1270 (Egr.)/1284 (Egr.): *Gymuchenbukur* (HazOkm. VI, 179). A régi S z a t m á r megyében, Nagykárolytól délnyugatra, Reszege (Cs. I, 484) vidékén: 1316 (Nagyv.): „arbores fructiferas *langas gemelche* dictas” (AnjOkm. I, 397). Ismét a Dunántúlra térve: B a r a n y a megyében, Makófalva (Cs. II, 504) vidékén — érthetően — 1313 (Pécsi): *Gyumulchen* (AnjOkm. I, 308). Szlavóniában, a régi V a l k ó megyében, Terpenye (Cs. II, 357) mellett: 1339 (macsói bán): *Gymulchin* (HazOkm. V, 115); a volt B e l o v á r megyében, Csázma vidékén, a *Dobrolých* patak (ORTVAY I, 276) közelében: 1272 (Csázm.): *Gumulchen* (MTörtEml. I, 86). — Néme-lyik adat nyelvöldrajzi megbízhatósága persze több okból is kétséges, és maga a gyűjtemény sem teljes. De — amint az egy-egy területről való adatok egybecsengéséből láthatjuk — az efféle kutatások (több módszerrel és rendszerrel) nem reménytelenek.

2. A *gyémülc* (*gyëmölcs*) alakról nevezetes vidékünkön az *i > ë* nyiltabbá válás nagyjából való befejeződése talán a XIII. század derekára vagy második felére tehető, azaz korábbra az országos átlagnál (vö. BÁRCZI, Hangtört. 29). Erre vallanak a következő adatok: 1235 (Veszpr.): *Pisce*, *Pesce* (HazOkm. V, 16; Cs. III, 247), 1269 (Veszpr.): *Pezey* (négszer: ZalaOkl. I, 55, 56), a továbbiakban végig *e*-vel (l. Cs.: i. h.) | 1269 (Veszpr.): „a monte *Leshyg* uocato”, „in monte *Bordachege*” (ZalaOkl. I, 56); 1320 (Veszpr.): *Leushag*, *Lesheg* (uo. 152; valamennyi adatra vö. Cs. III, 247 Pesze). Nem marad el ettől a nyugatabbra — Tapolcától délre — fekvő *Hegymagas* sem: 1222: *Higmogos* (Cs. III, 59; OklSz. 363); 1234—1270 (kir., Pannonhalma): *Hegmogos* (ÁÚO. II, 13); 1238 (nád.): *Hegmagos* (ÁÚO. II, 90); jöllehet az *i*-s alak 1272-ben, egy Szlavóniában kiállított királyi oklevélben még visszatér (ZalaOkl. I, 69); a továbbiakban *e*-vel (Cs. III, 59). — E vidékről talán nyugatra és délnyugatra terjed lassacskán az *i > ë* változás. Nagykanizsától északkeletre, Csapi határában még 1341-ben (Veszpr.) is „de monte *Bolhygy*” van (ZalaOkl. I, 387), s a Mura—Kerka közén, Resznek vidékén még 1342-ben (Vasv.) is: „ad magnam viam *Cherhyguta* dictam” (uo. 397). Zala megye közepét: Hahót környékét a változás talán már előbb is elérhette, mint: 1380 (Zal.): *Warhegh*, *Genehege* (ZalaOkl. II, 169).

Ugyanezt a megfigyelésünket támogatják a következő adatok. Nemesvámos vidékén (tehát a *gyémülc* ~ *gyëmölcs* területén): 1304 (Veszpr.)/1304 (Fehv.): *Keseleufescek* (ZalaOkl. I, 123); ugyanígy Fejér megye déli csücskében, Sárbogárdtól délre: 1342 (Fehv.): *Keselefezek* (OklSz. 488; ZichyOkm. II, 9); ellenben Nagykanizsa és Kis-komárom között, Zalaújlak és Csapi vidékén még 1341-ben (Veszpr.) is: „ad vallem *Keseleufeszyk* dictam”, „in eadem valle *Keseleufeszyk* dicta” (ZalaOkl. I, 385) — már amennyiben feltehető, hogy ez az eredetibb alak.

Hasonló tapasztalatot nyújtanak *szëg* 'angulus' szavunknak az egyes földrajzi nevekben mutatkozó alakváltozatai. Balaton—Alsóörs vidékén az *i > ë* változás nyilván korábban történt ennél: 1323 (Veszpr.): „in loco *Scëg* dicto” (ZalaOkl. I, 169; vö. Cs. 89 Örs b). — A Zala északi könyökénél, Aranyod tájékán a XIV. század elején *e* mutatkozik: 1301 (Zal.)/1425 (kir.): *Zalazëgh*, 1308 (Vasv.)/1338 (Vasv.): *Zalaszëg* (ZalaOkl.

I, 120, 129; Cs. III, 125); a szlavóniai bántól 1335-ben kiadott oklevél *Zalascy* adata (AnjOkm. III, 171) nyelvjárási szempontból nem látszik hitelesnek. Azonban mindkét előbbi adatunk átírásban mutatkozik, ezért jobban kell bízunk a következőben: 1360 (Vasv.): *Sarymaszygh*, *Sarymazygh* (ZalaOkl. I, 605); csak 1364-ben *Saramaszege* (Cs. III, 100). Ez a hely az előbbi *Zalaszég*-től kissé északabbra és nyugatabbra, Nagytilaj és Pakod vidékén (a Vas megyei határon) feketett (Cs.: i. h.). — Délebbre: Zalaapátitól délnyugatra, Dióskál tőzsomszédságában 1274-ben (Zal.) még *i* van: „pro romano et *pousa de Zygy*”, „nobiles de *Zygy*” (HazOkm. VII, 147, 148, 149; Cs. III, 103), és csak 1329-től *Zegfalw*; 1429: *Zegh*; stb. (Cs.: i. h.). — Nagykanizsa vidékén is későn éri el ezt a szót az *i* > *ë* változás: 1296 (Zal.): *Kenesazyg* (ZalaOkl. I, 113), sőt 1323 (kir.): *Kanisazyg* (többször: uo. 165—7; vö. Cs. III, 11). A XIV. század derekán végül ezen a vidéken is megtörténik a nyíltabbá válás: 1338 (Som.): *Zeglak* (többször), 1358 (Zal.): *Zegloky Zenthmiclos* (többször: ZalaOkl. I, 336, 337 és 595; vö. Cs. III, 109 Szent-Miklós b); továbbá 1372 (Zal.): *Sul'alzeg* (ÓMOlv. 210).

Sziget szavunk Zala megyében, a XIII—XIV. században már elszigetelődhetett a *szög*-től, mivel *szüget* alak nem mutatkozik (a negatív adatközlést ezúttal mellőzzük).

Zala megyében öt *Mindszent* nevű helység volt, illetőleg van. Egyikre sincs a XIV. századnál korábbi adat, viszont 1462-ig valamennyi adat — kivétel nélkül — *e-t* mutat az összetétel előtagjában (vö. Cs. III, 83), *i-s* alakok csak a XV. század végén hatolnak be szórványosan. Ez a körülmény esetleg adalék lehetne az előadottakhoz, de még valószínűbben arra vall, hogy *mind* szavunknak *mënd* változata az eredetibb, vagy legalábbis igen régi változat (vö. HB.).

KUBINYI LÁSZLÓ

Az *adi*, *mondi* történetéhez

A magyar nyelvterületnek igen nagy részén, Légrádtól kezdve a Dunántúl déli felében, aztán majdnem végig az egész Alföldön, északra egészen Zemplén, Abaúj-Torna, Bereg és Ung megyéig, sőt imitt-amott a moldvai csángóban is a mély hangrendű igék jelentő módú, jelen idejű, egyes számú 3. személyének a ragja *-i* (nem pedig *-ja*): *adi*, *mondi*, *vári*, *takari* stb. (vö. HORGERT, MNyelvj. 154).

Ehhez a jelenséghez közlünk egy régebbi, a XVII. század végéről való adatot, mivel nyelvjárásaink leírása és nyelvjárásföldrajzunk nem bővelkedik történeti adatokban. Úgy véljük, későbbi kutatóink majd hasznát veszik: „A' miket pedig akkor ő Kegyelmelek fzememre hányának, ezek voltak I. A' gyermekeket bajos a' fzerint tanítani: *adjad*, *áldjad* &c. és képtelen-is azokat így *pronuncialni*: Mert tsak Kalsa körül fzoznak így: *adi*, *mondi* &c. Felelet. A' mi a' gyermekeket nézi: ők ugy tanulják, a' mint tanítják őket. És ezt-é könnyebb megtanúlni: *A-tyánk*, avagy ezt *adjad*? melyet ha betű fzerint *pronuncial*-is, *nihil aberrat*. Abból pedig nem az *jö-ki*, *adi*, *mondi* &c. mellyről láthattnak volna, (ha méltóztatták volna olvasni) az *Apologiában* ott meglévén erre felelve; én fem *urgeáalom*.” (M. Tótfalusi K. Miklósnak maga Személyének, életének, és különös tseledetinek MENTSEGE. Kolosvár, 1698. Az 1940-i gyomai kiadás alapján, TOLNAI GÁBOR gondozásában. 95—6.)

Ez az adat mutatja, hogy az *adi*-féle alakok ebben az időben a HORGERTől meg-rajzolt területen is használatosak voltak (Kassa körül), de azt is látjuk, hogy az erdélyi magyarság, beleértve M. Kiss Miklóst is, provincializmusnak tartotta és megvetette. Ez az adat tehát az irodalmi nyelv használatának tudatosulásáról is tájékoztat.

ERDŐDI JÓZSEF

SZEMLE

Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára

Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerkesztette Bárczi Géza és Benkő Loránd.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956. 711 lap, 27 ábra, 7 melléklet.

Pais Dezső Kossuth-díjas akadémikust, egyetemi tanárt hetvenedik születésnapja alkalmából barátai, tisztelői és tanítványai hatalmas terjedelmű, értékes emlékkönyvvel lepték meg. A szép kiállítású emlékkönyv megjelenése a magyar nyelvtudomány jelentős eseménye, jelentőségét még csak fokozza az a tény, hogy — BÁRCZI GÉZA szava szerint — a magyar nyelvtudomány szinte egész gárdájának seregszemléje.

Az emlékkönyv, mint valami színes mozaikkép, száztizenkilenc szerző tanulmányát foglalja magában. Az értékes tanulmányok a nyelvtudománynak majd minden ágával foglalkoznak, és ezáltal a mű egyben térképe is a magyar nyelvtudomány jelenlegi helyzetének. A szerzők között neves külföldi és hazai tudósok mellett a fiatal nyelvész-nemzedék is szép számmal szerepel. Magát ezt az értékes és hatalmas művet ismertetni szintén megtisztelő és hálás feladat. A rendelkezésre álló keretek között persze ezt valamennyi szerző művével megtenni lehetetlen. Sokszor csak utalni tudok egyik vagy másik érdekes kérdésre, amely aztán bővebb kifejtést, vagy a kérdés továbbfejlesztését, vagy esetleg vitát igényel.

*

A Pais-Emlékkönyv sok tekintetben eltér az eddigi emlékkönyvek jellegétől. Ahogy kezünkbe vesszük az izléses fedőlappal borított vörös vászonkötésű könyvet, mindjárt meglepetéssel szolgál. A fedőlap alatt ugyanis szerényen húzódik meg a „Kruzsok” törzsvendégeinek szellemes, jól sikerült karikatúrája, ezt követi az emlékkönyv első lapjain az ünnepelt Pais Dezső találó karikatúrája (mindkettő KUBINYI LÁSZLÓ műve).

KERESZTURY DEZSŐ az ünnepélyes alkalomból verssel köszönti Pais Dezsőt. Majd BÁRCZI GÉZA ismerteti Pais Dezső tudományos pályafutását. Beszámolójában lépésről lépésre végigvezeti az olvasót Pais Dezsőnek, a tudósnak, a szerkesztőnek, a tudományos élet vezető egyéniségének, a tanárnak és nevelőnek munkában és eredményekben gazdag életén. A kép, melyet rajzol, vázlatos, mégis az egész embert mutatja, Pais Dezső tudós egyéniségének egységes képét. A beszámolót szervesen kiegészíti a Függelékben levő kilenc lapos, Pais Dezső irodalmi munkásságát ismertető felsorolás (MIKESY SÁNDOR összeállításában).

I. Az első főtárgykör „A nyelv és nyelvtudomány”.

Az általános nyelvtudományi részben négy jelentős cikket találunk. HERMAN JÓZSEF rövid, de magvas dolgozata tisztázza a nyelvtani kategória meghatározását, majd a nyelvtani kategóriák és a logikai gondolkodás kategóriái közötti viszonyt tárgyalja. Cikke végén megállapítja, hogy „a nyelvtani kategóriák — bár évezredek át kialakult tartalmuk gyakran nem felel meg a logikus gondolkodás követelményeinek — a nyelv egész rendszerével való összefüggésük által, a nyelv egész rendszerével együtt a logikus gondolkodásnak, a gondolkodási formák fejlődésének — és visszahatásként saját fejlődésüknek is — nélkülözhetetlen eszközei” (29). — PAPP ISTVÁN „Az ősi szófajok” című cikkében ismerteti CSÚRY BÁLINT, PAIS DEZSŐ és PAAVO RAVILA gondolatait ősi szófajaink (névszó és ige) kialakulását illetően. A három vélemény összeillesztésével, melyet saját véleményével is kiegészít, felvázolja, hogyan látjuk ma ősi szófaji csoportjaink kérdését. — TAMÁS LAJOS a „signe linguistique” vitájához szól hozzá. Ismerteti SAUSSURE-nek a fogalom és a hangkép egységéről és a kettő

összefüggéséről szóló tételét, és az ezzel kapcsolatban kialakult vitát. Végül is VOSZTRIKOV fogalmazásával ért egyet: „A fogalmak az embert körülvevő valóság tárgyainak és jelenségeinek lényegét tükrözik, azért szükségképpen össze is függenek velük, ellenben a tárgyak szójelei nem függenek e tárgyak természetétől és sajátságaitól, s épp ezért csak konvencionális jelek” (39). — VÉRTEŠ O. ANDRÁS az asszociációs hangváltozásokkal kapcsolatban a „Ranschburg-féle gátlással” (homogén gátlás) magyarázza a távolabbi hangok átvetését. A szomszédos hangok hangátvetése magyarázatául elfogadja e változás fiziológiai magyarázatának lehetőségét. Az egyszerejtés okának a mennyiségi gátlást tartja, és megjegyzi, hogy „a haplológias alakok még hosszabb hangsorból rövidültek, mint eddig gondoltuk” (44). Ennek alapján felveti a gondolatot, „vajon nem fokozhatja-e a mennyiségi gátlást az a törvényszerűség, amely szerint hosszabb hangsort aránylag kevesebb idő alatt ejtünk ki, mint rövidebbet?” (44).

A nyelv tudomány-történeti részben öt értékes és érdekes cikkel találkozunk. GÁLDI LÁSZLÓ a Kisded Szó-tár első „bővítésé”-ről írva a Kisded Szó-tár első (1784.), második (1792.) kiadását és a közben megjelent „Vers-koszorú” szójegyzékét (1786.) hasonlítja össze. Az összehasonlítás a nyelvújítás neologizmusainak terjedésére és Baróti Szabó és Barczafalvi együttműködésére vet fényt. — HAJDÚ PÉTER a magyarországi szamojéd nyelv hasonlítás történeti áttekintésében a múlt eredményeinek értékelése után felhívja a figyelmet a „követésre méltó, szép hagyományok” folytatására, fiatal, új kutatók nevelésére és munkába állítására. — A. KÖVESI MAGDA tisztázza a Debreceni Grammatikát Kazinczy vádjai alól. Megállapítja, hogy a Debreceni Grammatika elsősorban az élő nyelv szokásra támaszkodik, a nyelvtörténetet elhanyagolja; szép számmal vannak hibái és tévedései, ennek ellenére úttörő munka volt az első magyar nyelvű nyelvtanok keletkezésé idején. — RUBINYI MÓZES színes írása a hányatott életű Verseghy Ferencről, a „jotta és ipszilon háború” egyik hadfeléről szól. — SZABÓ T. ATTILA a készülő erdélyi magyar oklevélszótár műhelyébe vezet el.

II. A második — természetesen legnagyobb terjedelmű — fő tárgykör a „Magyar nyelv” címet viseli.

A hangtan című fejezetben három jelentős hangtörténeti és két eszközfonetikai dolgozatot találunk. BENKŐ LORÁND „Az $a > \bar{a}$ »labializáció« eredete” című cikkében megállapítja, hogy az előbbi jelenségre írásos emlékekben nem találunk megbízható adatokat, és ezért a mai nyelvjárási állapot adataira kell támaszkodnunk. Számos példával bizonyítja, hogy az $a > \bar{a}$ labializáció az \bar{a} hanggal összefüggő, azaz attól függő hangváltozás. Jellemző erre az, hogy az \bar{a} -nak és \bar{a} -nak területi elterjedése pontosan fedi egymást. Az $a > \bar{a}$ hangfejlődés több összetevő eredményeként jött létre. A palóc $a > \bar{a}$ hangváltozás az \bar{a} elhasonító hatása nyomán azokban a szavakban indult meg, amelyekben az \bar{a} és \bar{a} szomszédos szótagban fordultak elő; majd ezek analógiájára azokban a szavakban is elterjedt, amelyekben nem volt meg az \bar{a} -s környezet. A csángóban szintén ehhez hasonlóan mehetett végbe e változás, vagy az $a-\bar{a} > \bar{a}-\bar{a}$ hasonulást $a-\bar{a} > \bar{a}-\bar{a}$ elhasonulás követhette. Végeredményben óvatosan vizsgálva az adatok nyújtotta bizonyítékokat, azt a megállapítást teszi BENKŐ, hogy az $a > \bar{a}$ hangfejlődést újmagyar jelenségnek lehet tekinteni. — BENKŐ cikkét követi DEME LÁSZLÓNAK „Az l asszociatív hatásai és eredetük” című dolgozata. Munkájában az azonszótagú l a) eltűnő nyújtó; b) zártabbá tevő, illetőleg zártabbnak megőrző; c) labializáló; d) nyíltabbá tevő, illetőleg nyíltabbnak megőrző hatásával és eredetével foglalkozik. A fenti hatások három lehetséges kombinációban összekapcsolódva vagy magukban is jelentkezhetnek. (Az a), b), c) jelenség göca a Dunántúlon, a nyugati nyelvjáróterületen van, a d) jelenség göca a palóc nyelvjáróterület nyugati felére tehető. A jelenségek kiindulópontjával az l vokalizálódását tartja elfogadhatónak. Az így keletkezett diftongusok fejlődése azonban már egybeesett a más eredetű diftongusok fejlődésével, amelyekre az adott nyelvjárás egyéb

hangfejlődési tendenciái is hatottak. DEME ebből magyarázza az *l* hangnak mai sokféle hatását. Megjegyzi azonban, hogy az *l*-nek ez a sokféle hatása eredeti fonetikai természetében nem volt meg, és nem is belőle lett, „hanem a fejlődés során hozzátapadt”. Az *l*-nek e szerzett tulajdonsága nyelvjárásainknak mai rendszerében már szerves tulajdonsága. — SULÁN BÉLA az *á-a > á-o* és az *a-á > o-á* hangváltozás kérdéséhez történeti és mai nyelvjárás anyagból hoz adalékokat. Jelentősek e jelenség alapján Petőfi költeményeiben végzett kutatásai és észrevételei. Majd felhívja a figyelmet, hogy e jelenséget részletesebben kellene megvizsgálni mai nyelvjárásainkban. — A két *e s z k ö z f ö n e t i k a i* cikk méltán tarthat számot az érdeklődésre, mert egészen új problémákat vet fel. HEGEDŰS LAJOS mérései és fejtegetései alapján arra az eredményre jut, hogy a beszéd legkisebb egysége „nem a szó, hanem a szólam vagy hangszakasz, mely egyben dinamikus, melodikus és ritmikai egység is” (108). — TARNÓCZY TAMÁS „Az egyéni beszédshinkép objektív vizsgálatáról” írt dolgozatában beszámol kísérleteiről. Módszerének jelentősége abban áll, hogy a beszéd egyéni jellegzetességei szinkép alapján felismerhetők.

Hét szerző foglalkozik *s z ó a l a k t a n i* kérdésekkel. BALÁZS JÁNOS szellemes magyarázatában a *le* határozószó *-g* lativusragos alakjából származtatja a *leg-* felsőfokjelet. A *leg-* fejlődési útján először helyhatározószó, majd nyomatékosító határozószó volt, végül a XVI. század közepe táján kezdték mindinkább a felsőfok jelölésére használni. — D. BARTHA KATALIN „Hangzónyújtó névszótöveink tövégi magánhangzójának alakulásáról” ír. A kérdést számos történeti példán kíséri figyelemmel. Az a véleménye, hogy a hangzónyújtó típusban a tövégi magánhangzó nyíltabbá válása az egytagúakban indult meg, a *v-* tövű egytagú szavak mintájára. Az így keletkezett alakpárok analógiájára a teljes *tő* véghangzója a többtagúakban is nyíltabbá vált. Bár az ingadozás a zárt és a nyílt *tő*véghangzós formák között kezdetben nagy volt, később ez az ingadozás a nyílt véghangzós rövid váltóhangú teljes *tő*alakok javára dőlt el. Fejtegetése számottevő a nyílt véghangzós, rövid váltóhangú teljes *tő*alakok keletkezését illetően, valamint a rövid váltóhang: nyílt véghangzó és a hosszú váltóhang: zártabb véghangzó együttjárása törvényszerűségének kutatása terén. — JÓKAY ZOLTÁN főneveink kötőhangzójának nyílt vagy zárt formáját vizsgálja számtalan szón. Tökéletes és általános érvényű szabályunk erre nézve nincs. Vizsgálódása elsősorban a külföldiek magyar nyelvi oktatása számára jelentős. — KELEMEN JÓZSEF a *nőttön-nő*-féle kifejezéseket vizsgálva a kifejezés emfaticus voltának tulajdonítja XVI. és XVII. századi nagyarányú elterjedését, valamint jelenkori visszaszorulását. — B. LŐRINCZY ÉVA cikkében két kérdést tárgyal: 1. a mellérendelő összetételek jellemző vonásai; 2. ezek alapján milyen csoportokba oszthatók, és e csoportok milyen logikai sorrendben kapcsolódnak egymáshoz. — MELICH JÁNOS a *-da, -de* képzőt a XVIII. század végén tudatosan formált képzőnek tartja. Ezzel kapcsolatban bővebben szól a *Várda* és *Várad* helységnevek kialakulásának történetéről, megjegyzi azonban, hogy a *Várda* helységnévnek a képző kialakulásához semmi köze sincs. — SÁMSON EDGÁR a *-dok, -dek, -dök* gyakorító funkciójú képzőbokor korai meglétét bizonyítja számos példával. Ma inkább a *-dokol, -dekel, -dököl* gyakorító képzőbokor az általános, mely a fenti képzőbokorból keletkezett az *-l* gyakorító képző hozzátoldásával.

S z ó j e l e n t é s t a n i f e j e z e t ü n k hat cikkéből ki kell emelnünk a következőket: H. BOTTYÁNFY ÉVA adalékai érdekes jelentéstani fejtegetések a Müncheni Kódex néhány igéjét illetően. — KÁROLY SÁNDOR az *aranylag* és társai (fokhatározók) keletkezésével, jelentéstani fejlődésével és mondattani használatával foglalkozik. — LŐRINCZE LAJOS „Édes melléknevünk néhány »lappangó« jelentése” című érdekes dolgozatában az *édes* általánosan elterjedt, egy pregnáns íz hiányát jelölő melléklentését tárgyalja. *Édes* = 1. nem erős, nem csípős; 2. nem savanyú; 3. nem sós; 4. nem keserű; 5. nem maró; 6. nem csípős, nem szúrós; 7. nem kemény; 8. nem forró. Cikkében — bár

megemlíti, hogy nem lenne érdektelen — nem foglalkozik e jelenségek kialakulásának lélektani okaival. — MARTINKÓ ANDRÁS a tulajdonnév és a köznév összehasonlítása alapján kifejti véleményét, hogy a tulajdonnév olyan jel, melyben — szemben a köznévvvel — a jelentés közvetlenül kapcsolódik a dologgal.

A mondat t a n fejezet tíz szerző cikkét foglalja magában. BÁNHIDI ZOLTÁN a fog időképzővel kapcsolatos legfrissebb irodalmat összegezi, és kiegészíti saját kutatásaival. — BÁRCZI GÉZA dolgozata a tárgyias igeragozás használatának néhány érdekes történeti jelenségére hívja fel a figyelmet. Bár a lehetőség adta keret kicsi volt, ennek ellenére a tárgyias igeragozás ingadozásának számos példáját és esetét mutatta be nemcsak Zrínyi, hanem más szerzők műveiben is. Az adódó problémákra mindjárt megoldási lehetőségeket is felvet a cikk, és utal a kérdés stílustörténeti vonatkozásaira is. — ELEKFI LÁSZLÓ az ige alanyának kérdéséhez elsősorban az alanytalan igék szempontjából szól hozzá. Végeredményben oda jut, hogy az igék alanytalan használatának különböző okai lehetnek. — HÁMORI ANTÓNIA a Huszita Bibliában az alany és állítmány egyezését kíséri figyelemmel. Felderíti, hogy a bibliafordítás három kódexében az alany és állítmány egyezése terén nincs nagy eltérés. A mai nyelvallapottól még a legjobban a Bécsi Kódex áll távol. Az egyeztetések aránya a Bécsi Kódexben 97% az alaki egyezés javára. A példák alapján láthatjuk, hogy az értelmi egyeztetések legtöbb típusa már megvan ebben a korban. — KLEMM IMRE a létige mondatbeli szerepét vizsgálja. A kutatást a rokon nyelvek vizsgálatával kezdi, és megállapítja, hogy „a létigével szerkesztett névszó-igei állítmány nem finnugor alapnyelvi, hanem újabb fejlemény a finnugor nyelvekben a névszó-igei állítmányból” (227). Majd megváltoztatva régebbi nézetét: a létige nélküli határozós szerkezeteket most másodlagosnak tartja, melyekből a létigét elhagyták, és így az igei állítmányú mondatból névszó-igei állítmányú mondat keletkezett. — H. MOLNÁR ILONA a *de* kötőszó kapcsán kutatja a tagmondat önállósulásának okait és körülményeit. — RÁCZ ENDRE a következményes mellékmondatok mondatnani osztályozását fejtegeti. Mondattani osztályozásában a mondatok közötti mondatnani összefüggésen kívül figyelembe veszi a szerző a közöttük levő logikai viszonyt is. A két szempont érvényesítése alapján a következményes mondatokat a mondatrészek szerint osztja fel, hangsúlyozva, hogy a következményes mondat a főmondat cselekvésének, tulajdonságának vagy mennyiségének a következményét mondja meg. — J. SOLTÉSZ KATALIN az igekötő önálló használatát számos irodalmi példán mutatja be. Majd ezeket az eseteket osztályozza az igekötő szerepe szerint. — TEMESI MIHÁLY „A kihagyásos szerkezetek határozói” című közleményében szembenáll KLEMMnek a létige szerepéről vallott felfogásával. TEMESI véleménye az, hogy „a létige elmaradásával állítmányi jellegű szerepben használt határozóragos vagy névtűs névszók... nem foghatók fel névszó-igei állítmánynak, hanem sajátos kihagyásos szerkezetek” (245). Majd a különböző mondatformákat csoportosítja, amelyekből az igei vagy létigei állítmány elmaradhat. — TOMPA JÓZSEF „A határozói igenévvel egyértékű modális ragú melléknévi igenevek nyelvtani szabályaihoz” című cikkében egy százötven éve megindult eleven változást mutat be számos irodalmi példával. Közben ennek a változásnak néhány tanulságát is összefoglalja (4. és 5. pont).

A szó- és szólástörténet fejezet számos cikke közül csak röviden említek néhányat. BAKOS FERENC a *pulya* szót jelentéstani és szóföldrajzi mozzanatok alapján román jövevényszónak tartja. — P. BALÁZS JÁNOS a *lánchid* szó elterjedését, majd tulajdonnévvé válását illusztrálja egykorú adatokkal. — CZEGLÉDY KÁROLY összesíti a magyar népnévvel kapcsolatos eddigi irodalmat, és ezek alapján népvünk ősmagyar hangalakjának a **magyeri*-t tartja. — CSONGOR BARNABÁS a *tea* és *csája* párhuzamos átvételéről ír: a *csája* az észak-kínai nyelvjárás alakja, szemben a *tea* dél-kínai nyelvjárás alakjával. — HADROVICS LÁSZLÓ cikkében három szó: *gálya*, *bárka*, *sajka*

etimológiáját fejtegeti. Különösen a *sajka* etimológiája igen szép. Majd ezután felhívja a figyelmet az egy fogalomkörbe tartozó szavak csoportos vizsgálatára és a hazai latin források adatainak fokozottabb mértékű felhasználására. — HARMATTA JÁNOS más véleménnyel szemben a *hang* szót névszónak és iráni jövevényszónak tartja. — HEXENDORF EDITnek „A bibliának, változatainak, részleteinek elnevezései középkori emlékeinkben” című vizsgálódásai nyelvészeti és irodalomtörténeti szempontból egyaránt értékesek. — P. HIDVÉGI ANDREA számos példán mutatja be az *óv*—*ollalom* írott nyelvi képeknek kikristályosodását és ezzel kapcsolatban a két szó szoros összetartozását. — HORVÁTH MÁRIA „A német »landsknecht« nyelv magyar irodalmi emlékeiből” tizenkilenc — a XVII. század derekán használatos — német eredetű katonai műszót tárgyal. — JUHÁSZ JENŐ szómagyarázatai (*bogár*—*madár*; *játék*—*játszik*; *kilenc*) szellemesek. (Ugyancsak JUHÁSZ munkája az Emlékkönyv végén található tartalom, szó- és tárgy-mutató.) — N. KAKUK ZSUZSA *konok* szavunkat XVII. századi oszmán-török katonai kifejezésből származtatja. — KÁLMÁN BÉLA tizenhét Szlovákiában gyűjtött tájszót magyaráz és értelmez. — KERESZTES KÁLMÁN a *bórfá*-t a *börüfa*, *bürüfa* alakból származtatja. Ugyanakkor a *bórhíd*—*bürü* eredetét bizonytalannak tartja. — KNIEZSA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai”-hoz ad néhány pótlást. Közben kifejti nézetét a nyelvészeti nagy, összefoglaló művek „teljességre” törekvő elvéről. — LIGETI LAJOS cikkében felhívja a figyelmet szókészletünk török elemeinek monografikus feldolgozására, melyben a vitás etimológiák számát a minimumra kell csökkenteni, és a hangtani fejlődés melléktendenciáinak ugyancsak nagyobb figyelmet kell szentelni. Cikke második részében *T[t]jorontál* szavunk eredetét tárgyalja. — MÉSZÖLY GEDEON *búz* szavunkat *yzeeet* *byzeet*-féle ikerszói kapcsolatból eredezteti. Ezzel kapcsolatban a *z > d* hangváltozással is foglalkozik. Majd kifejti véleményét, hogy a *z + rövid magánhangzó + s* egymás közötti hangtani helyzete okozta a *z > d* hangváltozást, mely már a magyar nyelv külön életében zajlott le. — NÉMETH GYULA *úr* szavunk eredetére vonatkozólag felveti annak a lehetőségét, hogy a szó török méltóságnév, melyet egy bolgár-török *ujur* 'úr' alaknak vele egy jelentésű **ur* alakpárjával egyeztet. — K. SAL ÉVA a magyar *folyik* szót ugor-korinak tartja, melyet azonos jelentésű chanti hangutánzó szóval egyeztet. A magyarban a *p > f* változás következtében a szó ezt a tulajdonságát elvesztette. — SZABÓ DÉNES *erge* szavunkat a szláv *jaruga*-ból származtatja. — ÚRHEGYI EMILIA behatóan fejtegeti *genny* szavunknak és rokonságának szláv eredetét. — VÉRTES EDIT matematikai szaknyelvünk nemzeti jellegét vizsgálja. A német nyelvvel való összehasonlítás alapján megállapítja, hogy az anyanyelvre általában az elemi matematika szókincsét fordítják, a magasabb színvonalú matematika rendszerint megmarad latin nyelvűnek.

Külön fejezetet alkotnak a *t u l a j d o n é v - t ö r t é n e* ttel foglalkozó cikkek. Az eddigi véleményektől és feltevésektől eltérően GYÖRFFY GYÖRGY a Tihanyi Alapítólevél 15. birtoktestét — mely a *Culun* víz mellett fekszik — a Duna—Tisza közére, a mai Izsák falu helyére teszi. — KÁZMÉR MIKLÓS a *Héder*, *Hedre* személynév és a belőle származó földrajzi nevek egymáshoz való viszonyát tárgyalja. — MOÓR ELEMÉR az utóbbi időben egy kissé elhanyagolt földrajznév-kutatásra hívja fel a figyelmet, egyben követhető példát is mutat. — MORAVCSIK GYULA *Katapán* Árpád-kori személynévünket bizánci méltóságnévből eredezteti. — RÁSONYI LÁSZLÓ a Kecskemét környéki *Köncsög* és *Kötöny* földrajzi nevek eredetét világítja meg, úgy, hogy a helyek névadója két kun vezér volt.

A *n y e l v j á r á s o k* fejezetben egymást egészítik ki a történeti és mai nyelv-járáskutatások. Mindenesetre a XVI. század nyelvjáráskutatójának nehezebb a dolga, mert kevés és általában pontatlanul rögzített adatok állnak rendelkezésére, amelyeknek helyhez kötése sok nehézséggel jár. Ennek ellenére ABAFFY ERZSÉBET dolgozatában

lépésről lépésre haladva kideríti Akács István nyelvjárását — huszonhárom XVI. századbeli levele alapján —, és azt pontosan helyhez is rögzíti. — GÁLFY MÓZES ERDÉLYVEL egyetértésben hét nyelvjárásváltozatot különböztet meg Háromszékben, ezeket a jellemző vonások alapján területileg is elkülöníti. — KUBÍNYI LÁSZLÓ „Adalékok Zala megye nyelvjárásához” című dolgozatában kifejti, hogy „egy-egy kisebb tájegységen belül a szórányos hangváltozatoknak is lehet bizonyos, meghatározható terjedési irányuk”. — PAPP LÁSZLÓ a nyelvatlasz gyűjtőmódszerét alkalmazza történeti anyagon. Szemlévényeit a jelenségek szempontjából helyesen választotta meg. A felmérés után megkísérli helyhez kötni az *íé*-zés kiindulásának góciát. — SZATHMÁRI ISTVÁN dolgozatában DEME LÁSZLÓ új módszerével vizsgálja meg az *í*-zést Kisújszállás nyelvjárásában. Az új módszer alkalmazásával bemutatja az *í*-zés jelenlegi állapotát. Majd az eredmények alapján értékeli a módszer használhatóságát. — VÉGH JÓZSEF 66 XVII. századi levélen tanulmányozza az Őrség nyelvjárását. Rámutat az íródeákok nyelvi ingadozására, amikor egymásnak ellentmondó adatok fordulnak elő ugyanazon a lapon.

Az i r o d a l o m, i r o d a l m i n y e l v című részben irodalmárok és nyelvészek egyaránt a nyelv és az irodalom kapcsolatával foglalkoznak. BÓKA LÁSZLÓ „Nyelv és halhatatlanság” című cikkében az „Ave maris stella” himnusz Festetics-kódexbeli és Babits-féle fordítását hasonlítja össze. Az eredmény meglepő: a két fordítás szókincse — bár 450 év korkülönbség van köztük — nagyjából azonos. Ez szókincsünk alaprétegének állandóságát bizonyítja. — ECKHARDT SÁNDOR a régi magyar irodalomból szolgáltat adatokat az egyes számú imperatívus történetéhez. — HORVÁTH JÁNOS apró adata Arany Jánosról csak fokozza tiszteletünket nemzetünk nagy költője iránt. — KOROMPAY BERTALAN Ludas Matyi meséjének az ukrán és az orosz néphagyományban található párhuzamait vizsgálja. Egyben kiemeli, hogy a népmeséken alapuló észmei mondanivalót és tartalmat Fazekas Mihálynál jobban senki sem fejezte ki. — RUZSICZKY ÉVA Kazinczy Ferencnek irodalmi nyelvünk egységéért való fáradozását tárgyalja. Kazinczy leveleiben több ízben felhívja a figyelmet az irodalmi nyelv használatára, ugyanakkor helyteleníti a nyelvjárás alakok használatát az irodalmi művekben. Mit tartott Kazinczy irodalmi nyelvnek? Olyan nyelvi változatot, amely minőségileg más és több, mint a nyelvjárások, és amely a műveltek nyelvhasználatával azonos. Ez a gyakorlatban az északkeleti nyelvjáráshoz — Kazinczy saját nyelvjárásához — több vonatkozásban hasonló nyelvi változat volt. Ezáltal az irodalmi nyelvben található bizonyos ingadozások az északkeleti nyelvjárásban használatos változatok javára küszöbölődtek ki. — TÖRÖK GÁBOR írott nyelvünk egységülésének ahhoz a mozzanatához szól hozzá, amelyben a nagy nyomdák „maguk mögött hagyják a kéziratok helyesírási rendszereit”. Ezzel bizonyos kettősség keletkezik a kézirat és a nyomtatvány között. A nyomdászok átírják a kéziratot a saját helyesírási rendszerüknek megfelelően; ez elsősorban a hazai nyomdákra vonatkozik. A hangjelölés szempontjából mindenesetre a nyomtatványé a pontosabb. A protestáns és katolikus helyesírást egyaránt nyomdai jellegűnek tartja. Majd kifejti, hogy a katolikus helyesírási rendszer nem áll szemben a protestánszal, hanem annak tökéletesítése, továbbfejlesztése. — ZOLNAI BÉLA egyes argó-szavak köznyelviülését kíséri figyelemmel számos, az irodalomból vett példán.

A stílus és stílustörténet fejezet cikkei a tárgy érdekességénél fogva is méltán tarthatnak számot az érdeklődésre. DÉNES SZILÁRD „Móricz Zsigmond és a nyelvhelyesség” című cikkében Móricz nyelvvel kapcsolatban arra a köteletségünkre figyelmeztet, hogy íróinknak, nyelvművészeinknek alkotásait két szempontból is vizsgálat tárgyává kell tennünk: egyrészt, hogy hogyan jelentkezik műveikben a magyar irodalmi és köznyelv, másrészt, hogy mit nyújtott nyelvük a magyar irodalmi és köznyelv gazdagítására. — R. HUTÁS MAGDOLNA tárgya az indulatszó stílusértéke József Attila költészetében. Az első versektől kezdve figyelemmel kíséri, hogyan változik

az indulatszók használata, ez az elem mint alkalmazkodik a vers stílusához. — KOVALOVSKY MIKLÓS Krúdy bizarr nyelvi fantáziájának tulajdonítja fantasztikus névalkotásait „Krúdy Gyula és a nevek” című cikkében. Egyben ízelítőt is ad számos irodalmi példával. Ezekben bemutatja, hogy Krúdy számára nincs közömbös név: mindegyikhez fűz valami sajátos tartalmat, s ezt a névadásban fel is használja. — T. LOVAS RÓZSA bemutatja, hogy Katona József miként használja fel az indulatszók adta lehetőséget hősei jellemzésében. — O. NAGY GÁBOR a frazeológiai szókapcsolatok stilisztikai szerepéről ír. — SZILÁGYI FERENC számos példával bizonyítja, mint hatnak Csokonai verseiben a „legprózaibb” szavak is költőién. — TERESTYÉNI FERENC dolgozata „A melléknév jelzői szerepének és stilisztikai értékének fejlődése a romantizmus korában”. Eszerint: A romantikus költők a klasszicizmus felfogásával szemben mindenben a sajátosságokat, a jellemzőt, az egyénit keresték. Ennek kifejezésében nagy szerepe volt a melléknév szemléltető erejének és konkretizáló funkciójának. Új mondanivalójuk kifejezésére számos újszerű jelzős szerkezetet alkottak, az irodalmi ábrázolás pedig gazdagabb, színesebb, kifejezőbb lett.

A nyelvhelyesség és helyesírás fejezetet FÁBIÁN PÁL „Bécs vagy Wien” című cikke vezeti be. A szerző megállapítja, hogy a sovinizmus 1920 és 1945 között szolgálatába állította a nyelvet. Az államnyelvi elv pedig megkövetelte, hogy a helységneveket idegen szövegben is hivatalos magyar alakjukban kell használni (pl. német szövegben *Klausenburg*, román szövegben *Cluj* helyett *Kolozsvár*). Szükségesnek látszott, hogy 1945 után tisztázzuk a kérdést, és a gyakorlatban egységes legyen a helységnevek használata. Magyar szövegben a magyar elnevezést használjuk általában, különösen pedig a széles néprétegeknek szóló művekben. Tudományos művekben, hivatalos térképeken az idegen elnevezések használandók, de utánuk zárójelben közölhetjük a magyar alakot is. — NAGY J. BÉLA cikkében felveti: tudományos vagy nem tudományos kérdés-e a helyesírás. Mindjárt választ is ad rá: gyakorlati, melyet tudományosan kell vizsgálni és rendezni. Majd néhány híres írónk helyesírását vizsgálva kijelenti: nincs szükség a helyesírás bálványozására, de ne is vessük meg. — PROHÁSZKA JÁNOS a tárgyias igenévi szerkezetek használatáról ír. A ragos vagy ragtalan alak helyességének megítélésében a használatot, az usust tartja döntőnek. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN a XVII. és XVIII. század nyomtatványainak helyesírását vizsgálja. A XVII. század elején a kiejtés szerinti (fonetikus) helyesírás nagyjából egységes. Ezt az egységet Geleji Katona István, M. Tótfalusi K. Miklós és Tsétsi János helyesírási reformja zavarja meg, mely aztán a XVIII. század első felére ismét megállapodik. De Révai Miklós 1786-beli fellépése nyomán megint zavar keletkezett, minek következtében a XIX. század elején nagyobb a helyesírási bizonytalanság, mint az előző században.

A nyelvemlékekkel öt cikk foglalkozik. BERRÁR JOLÁN a Debreceni és Weszprémi-kódexet hasonlítja össze. Hang-, alak-, mondattani és helyesírási sajátosságok egyezései alapján megállapítja, hogy a két kódex közös alaphól indulhatott ki. A sajátosságokat a DebrK. hívebben megőrizte, mint a WeszprK. — IMPLÓM JÓZSEF megszokott műfajával, szótörténeti adatainak szép csokrával szerepel az Emlékkönyvben. — IMRE SAMU kutatásai alapján azt a véleményét nyilvánítja, hogy a SzabácsViadala XV. századi magyar nyelvemlék és nem hamisítvány. — KIRÁLY PÉTER MEZEY LÁSZLÓ segítségével kiderítette, hogy az esztergomi „ómagyar” nyelvemlék — melyet a szerző fényképmásolatban is mellékel — Literáti Nemes Sámuel XIX. század eleji pompásan sikerült koholmánya és hamisítványa.

III. A harmadik fő tárgykör a „Rokon és idegen nyelvek”.

Itt a legbővebb az uráli nyelvekkel foglalkozó rész. A csoportban három kiváló külföldi nyelvész: két finn: ERKKI ITKONEN, LAURI KETTUNEN és egy szovjet: B. A. SZEREBRENNYIKOV cikkével is találkozunk.

FOKOS DÁVID a mértékjelölő főnévi jelzöt és a mértékhatározót fogja vizsgálat alá a finnugor nyelvekben. Arra az eredményre jut, hogy az ugor-permi mértékhatározó ugyanolyan szerepű, mint a finn és a lapp partitivus. — ERKKI ITKONEN etimológiai adalékaiban három kérdéssel foglalkozik: 1. A finn *kotva* 'unbestimmte Zeit oder Zeitdauer, Weile' jelentésű szó rokon nyelvi megfelelőit kutatva azt fejtegeti, hogy hogyan keletkezett az öslapp *f*. 2. A moksa-mordvin *pondä*, *pondä* - 'Körper, Leib', finn *pinta* 'Oberfläche, äussere Haut' megfelelést vonja kétségbe. 3. A norvéglapp (FRIS) *budaš*, gen. *budača* 'canalis, rivus, qui ex alveo majore dividitur atque leniter in eundem retro influit' szó rokon nyelvi, hasonló alakú és jelentésű szavak etimológiai összetartozását cáfolja, főleg hangtani nehézségek alapján. — LAURI KETTUNEN a *kaleva* és *kalevi* etimológiáját közli. Mindkettő szabályosan a finn *kali*, Gen. *kale(n)* 'straff, hart' szóból származik. A *kaleva*, *kalevi* egyben hatalmas, erős, kiváló ember epitheton ornansa is volt, amely később történelmi hős neve lett. A hős halála után nevét mondták és mesék fonták körül, majd később magát a hőst is mitológiai alakkal (pl. óriással) cserélték fel. — SZ. KISPÁL MAGDOLNA a magyar és a manysi fosztóképző egyezésével foglalkozik. — LAKÓ GYÖRGY a finn-permi kori földművelés terminológiájához szolgáltat újabb adalékokat. — LAVOTHA ÖDÖN a visszaható igék keletkezésének kérdését bogozza. — N. SEBESTYÉN IRÉN a régi magyar *Nemvagy*, *Mavagy* védőnevek és a *nap-levő*-féle szerkezetek másaira mutat rá CASTRÉN és LEHTISALO nyenyec szövegeiben. Felfogása szerint ezek ősi uráli szerkezetek maradványai a magyarban is. — B. A. SZEREBRENNYIKOV egyes, ellentétes jelentésű finnugor igeképzőkről ír. SZINNYEI alapján szemléletesen mutatja be számos finnugor nyelvből vett példán az *-s ~ -z* és *-j ~ -i* ellentétes jelentésű igeképzőket. Majd felveti a kérdést a képzők eredetét illetően. Két lehetőséget tart elfogadhatónak: 1. a képzők különböző eredetűek, és csak később váltak homonimná; 2. a képzők azonos eredetűek, és csak az ellentétes jelentés kifejlődésével látszanak különböző eredetűnek.

Az a l t a j i nyelvek csoportjában FEKETE LAJOS a *doquz* '9-ből álló kerek egység', majd 'ajándék' jelentésű szó török és perzsa nyelvi magyarázatát nyújtja *doquz*-ként Pais Dezsőnek. — U. KÖHALMI KATALIN egy uráli eredetű vándorszót vizsgál a mandzsu-tunguzban és a mongolban.

Az indoeurópai nyelvek fejezete három cikket tartalmaz. BENIGNY GYULA az oszk, umber és latin vokalizmus viszonylagos régiségével foglalkozik. — DÉCSY GYULA számos adattal bizonyítja, hogy a *čakan ~ čekan* szó a magyar nyelvből került át a csehbe. — MOLLAY KÁROLY „Germanisztika és magyar nyelvtudomány” című cikkében több jelentős dologra hívja fel a figyelmet: Német jövevényszavaink vizsgálatánál okvetlenül szükséges a hazai német nyelvjárások fokozottabb figyelembevételre. A magyarországi nyelvtudománynak is feladata, hogy megteremtse: 1. a hazai német tájszótár elkészítésének, 2. a hazai korai újfelnémet nyelvtörténeti szótár összeállításának, 3. a hazai német nyelvjárástörténet kidolgozásának lehetőségét.

*

Ezzel a hatalmas kiadvány végére érkeztünk. Nagy és jelentős kincsek rejlenek benne. Az olvasókon, nyelvtudományunk művelőin áll, hogy ezeket mennyire bányászzák ki és használják fel további kutatásaikban.

MOLNÁR JÓZSEF

KÜLÖNFÉLÉK

A „Keresztyén Urak adománya”

1. A borsvai vár jobbágysága különleges jogállásának emléke maradt ránk egy 1689-i oklevélben. Ebben Hegedüs János, Petes Mihály, Szántó István és Siket Mihály idős jobbágyok hit alatt vallják: „Ekképen értük és éltünk is szegény helységünknek törvényes módja szerint. 1. Tudjuk nyilván és értük, éltünk is vele, hogy ha az mi helységünkben az gazda ember megholt testamentomban az urának tartozik, ha vagyon egy tinóval, olyannal is meg kell elégednie a földes urnak az kinek az szarván megakad a kötél, ha olyan nem volna tehát egy közönséges szántó földdel tartozik az földes urának, az mellyel meg is elégedett az Földes Ur is. 2. Tudjuk nyilván és ugy is értük, hogy az Földes Ur az Jobbágy Szöllejéhez és mezőbeli örökségéhez az *keresztyén Urak engedelméből és adományából* soha nem nyulhatott el nem is vehette még eddig. 3. Soha nem tudjuk, sem nem értük, hogy valakinek adóságáért vagy hegyen volna mezőn örökségét az az kinek adós volt volna elfoglalhatta volna, hanem ha Biró előtt lekötte volna örökségét. 4. Soha nem tudjuk, sem nem értük, hogy az Földes Ur az mely aszszony özvegyiségre maradott volna, annak utána férjhez ment volna ugyanazon özvegy aszszonynak, avagy ha férjhez ment aszszonynak itten ez mi helységünkben attól az örökségét elvette volna az *Keresztyén Urak adománya* volt ez hozzánk az melyet mindeddiglen keresztyén Földes Uraink nem is háborgattak. 5. Nem értük azt soha, hogy az földes urak az falu erdejére disznót hajtanak, azt is nem értük, hogy pázsit pénzt vegyenek itt az mi hejünkben disznótizedet is nem adtak. 6. Nem is értük azt is soha, hogy az mi helyünkben ez ide való lakosok az Földes Urnak szántottak volna igazság szerint, sőt azt is tudjuk, hogy Vitéz Pált, Csapó Lőrinczet és többeket is vasztak és tömlőcezték érette, hogy nem szántottak az Kemény Földes Urak, de minthogy *Keresztyén Uraknak* hozzánk donatioja vagyon, nem rontották meg, hanem csak maradott abbeli szabadságunk. Item, hogy az Benei Jobbágy sorra járt volna Földes Urának nem értük és nem tudjuk, nem is volt, fel nem vesszük. Mely szerint mi is ehez kívánjuk magunkat tartani és mindvégig mellette megállani.” (DR. SÍPOS ZSIGMOND, Borzsova monographiája. Beregszász, 1910. 41.)

2. A kérdéses kifejezéssel, valamint annak magyarázatával sem történeti, sem nyelvészeti irodalmunkban nem találkoztunk.

Világot vet reá az alább közölt, 1232-ből származó oklevélrészlet, melyet egy 1360-ban kelt országbírói ítélet tartott fenn. II. Endre a Bereg megyei Bene faluval határos „Muse” nevű várföld öt ekényi területét — kiszakítva azt a „castrum Borsua” kötelékéből — „Legyr” comesnek adományozza, s egyben ugyane „Legyr”-nek előbb „Patroh”-ra tett adományát visszavonva, Patroh-ot a „predium Beregh”-hez visszacsatolja: „declarantes inter cetera, quod cum idem dominus, Andreas rex, terram Legyr, procuratoris predii sui de Beregh nomine Patroh olym ab eodem predio suo sibi collatam, ad idem predium assumpsisset, in concambium ipsius terre quandam terram nomine Muse, usui quinque aratrorum competentem ac a castro de Borsua exceptam, sibi et per eum heredibus suis iure perpetuo possidendam (et in dominium) ipsius terre per fidelem pristaldum suum Chak, filium Dionisii auctoritate regis ipsum fecisset introduci. Cuius prima meta esset cum terra filiorum jobagionum de villa Gwerche; inde teneret metam cum villa Bagotha, que esset *filiorum jobagionum Sancti Regis*; inde teneret metam cum Petro de genere Thomay; inde teneret metam cum populis regis de villa Batur; inde teneret metas cum populis regiis de villa Muse; deinde procederet et convicinaretur metis terre hereditate eiusdem Legyr comitis, ibique terminaretur . . .” (SZABÓ KÁROLY, Az Erdélyi Múzeum Eredeti Okleveleinek kivonatai.

Bp., 1889. 45 és SZENTPÉTERY, KritJegyz. 158. Mindkettő azonos szöveggel, de az itt közölt szövegrész nélkül. Fényképmásolata: O. Lt. Erdélyi anyag. Törzsgyűjtemény. 781. dob. 28. lemez.)

Az Anonymustól 14. fej. „bolgár” castrumként ismertetett „castrum Borsua” várfölelei, várnépe és „a szent király jobbágyainak fiai” néven említett várjobbágyai az oklevélben megsokasodva tűnnek elő (PESTY FRIGYES, A magyarországi várispánságok története. 1882. 118, 196), bár maga a vár már ez időben is rom. Ósmezgyéről (Provincia Suprutus VárReg. I. §. és Provincia Borona 93 §.) hiteles feljegyzések maradtak reánk, amelyek után arra kell gondolnunk, hogy valaha — márcsak földrajzi elhelyezkedésénél fogva is — a Felső-Tisza vidékének kapuvára vagy örvára lehetett, de már a XII. század végén rom, castrumával együtt.

Ahogy a szövegrészből látható, a „Muse” körüli határpontok megjelölése a vele határos Borzsova falu és a szövegrészben „Gwerche” néven említett Gecse, valamint az eladományozott „Muse” (ma Kismuzsaly puszta, rom templomával) déli határainak összeszőgellésénél fekvő *Szépasszonydombja* nevű halomnál kezdődik, hol régen a Verke folyócskán épült hídon bonyolódott le a faluk forgalma is. Folytatólag nyugatnak Gecsetől, „a jobbágyfiuk földé”-től a határpont Bagotha (ma Bakta), amelyben a „szent király jobbágyinak fiai” laktak, majd a mai Búcsú falu helyén a Tomaj nembeli Péter birtoka van említve, s innen északra keletre fordulva a mai Beregszász helyén „Batur” falut említi határpontul a királyi népeivel. Keletre ettől a ponttól „Muse” fekszik, az eladományozott területtel, melyen királyi nép él, és amelyen túl fekszik Bene és Borzsova, melyet az okirat a „Legyr” comes öröklött földeinek ír.

Különösen figyelemre méltó az oklevélnek azon része, amelyben „Patroh”-ot (nevére l. PAIS: MNy. XXXIX, 68) azért veszi vissza „Legyr”-től, hogy azt visszacsatolhassa előbbi központjához, a „predium Beregh”-hez, mint örközponthoz. *Patroh* azonos azon Szabolcs megyei *Eurpatroh*-val, a mai *Pátrohá*-val, mely 1324 előtt a speculatorok = határőrök telepének tekintendő (PAIS: i. h.). Földrajzi fekvésénél fogva belesik abba a sásvári „comitatus” székelyei által bizonyítalan, ősi idő óta lakott részterületbe, melyet „Nagylovó” néven, mint a „sásvári székely nemzetség” nemzetségi birtokát említ más oklevél (MNy. XXVII, 205—9). Ezen oklevelet JAKUBOVICH barátomnak adtam át 1928 körül, aki teljes terjedelemmel — reám hivatkozva — közölte azt az idézett helyen. E sásvári székelyek „nemzetségüknek törvénye szerint” kötelezve voltak a királyt szolgálni Nagylovó nevű, nagyterjedelmű táborhelyükön, mint a „székelyek közös őrhelyén”. Innen látták el a határőrszolgálatot is — valószínűleg comitatusuk területén. Kinyomozhatólag Nagylovó területéhez tartoztak: Órmező, Órladány, Tornospálcá, Ór, Vaja (a vármegyei monographia szerint *Kustosvég* nevű falurésze van), Székely, Hetény más néven Hodász, Bátor, Oros, Levelek ... stb. őrnépe, „nyilasai”, mint a „predium Beregh” örterületi központ tartozékai.

3. Az 1232. évi oklevélrészlet (az 1360-i oklevélben) adatai szerint a borsvai várjobbágyok és várnépek továbbélését kell látnunk a földesúri jobbágyokban a benei jobbágyok fentebb közölt vallomásai után. Természetesen nemcsak a benei, hanem a többi borsvai várjobbágyok és várnépek, sőt ivadékaik is hozzájuk hasonló szervezetben éltek, és hasonló lehetett társadalmi helyzetük is. A „castrum Zothmar”-hoz tartozó várjobbágyok s várnépek is hasonló szervezetben éltek, mert azok is „természetes jobbágyok, másként a szent király jobbágyfiai”-ként ismeretesek (VárReg. 183. §). Az 1232-ben kelt és ismertetett oklevél helynevei s földrajzi, tereptani elhelyezkedésük az 1785-ben szerkesztett „Mappa Comitatus Bereghiensis”-en és egy másik 75 000-es részterképen jól szemlélhetőek (SÍROS: i. h. 44, 118). Ugyanitt a „castrum Borsua” központi székvéra is látható a Borzsova folyónak a Tiszába szakadásánál, a „Tyza borzua

kwz"-ben (KOMÁROMY ANDRÁS, Ugocsa vármegye keletkezése. 1896. 14), Ugocsa területén, Szatmár—Ugocsa—Bereg—Szabolcs érintkezési pontján.

4. Az 1232-ből való oklevél közölt részében „Patroh” speculator-telepnek a „predium Beregh”-hez, mint örterületi központhoz való visszacsatolásával eldöntöttnek látszik az a fontos kérdés is, mely szerint az örterület a várterülettől független s külön szervezetű. Megállapítható abból, hogy a „predium Beregh” „Legyr” comes felügyelete és parancsnoksága alatt álló örterület, amelyhez nemcsak „Patroh” tartozott, de sok más örterületi rész, köztük az *Orosz kapu* néven ismert országos határkapu is, a nagy terjedelmű, ősi „sylva Beregh” gyepeélvi résszel együtt, melynek őrsége a „comes confiniorum” címet viselő külön comes alatt élt (VárReg. 314. §). Ilyen comes lehetett „Legyr” is. Az örterületi központ, a „predium Beregh” központi helye a „villa Beregh” (ma Nagyberég).

Megállapítható továbbá ez oklevélből, hogy a határgyepűn belüli örföldek a vár-földekkel összekeveredetten helyezkedtek el. Szabolcs vármegye területén Kék, Anarcs, Pazony, Mérgesd (Petneháza mellett vagy helyén) borsvai várföldek mellett s felett találjuk azokat az örterületi földeket (l. fentebb), amelyek a Tisza vonalán, annak könyökétől, Zsurktól (1067: *Suruk*; itt Mihály őrnagyuk alatt magyar őrség van) és Győröcskétől Husztig (országos határgyepű vonala a Morvamezőtől az erdélyi Mezőségig, Sátoralja-újhely—Ungvár—Munkács érintésével, a Sebes-Körös forrásvidékéig) helyezkednek el, mely országos határgyepű, egyben — HODINKA ANTAL szerint — néprajzi határ volt s ma is az nagyban (A munkácsi görögkatolikus püspökség története. Bp., 1910. 59—70; JAKAB ELEK, Székelytelepek. Székelyörvonal: Száz. 1896: 600). A Tisza felső folyásánál, a mondott vonalon s a Számos—Túr alsó szakaszain találjuk nyomait a sásvári székely örterületnek s nyilasainak, őreinek: Hetény = Hodász, Bátor „nyilasai”, Magosmart = Patóháza „nyilasai”; a „Cheke”-örök a Túr mellett Csekénél: 1272, 1215, 1181 (MAKSAY FERENC, A középkori Szatmár megye 147, 113, 171, 123).¹

5. A várjobbágyok történetét, jogi helyzetét és szervezetét legújabbán NOVÁK JÓZSEF tárgyalja (A várjobbágyintézmény. Debrecen, 1940.). E munkájában megemlékszik a *szent király jobbágyai*-ról és a *szent király jobbágyfiai*-ról is (40—6). Elnevezésüket azzal magyarázza, hogy az István király ellen lázadt nemzetségbelieket kiirtották ugyan, de fiaikat, leszármazóikat életben hagyták, s várszolgálatra kötelezték. Ezért s így kapták nevüket. — E magyarázatot nem tartom megnyugtatónak s elfogadhatónak nemcsak a „régii” várjobbágyok jogi-társadalmi helyzeténél fogva, de főképpen azért nem, mert a várszervezet gyökerei régebbi időre nyúlnak vissza. Szent István a már meglévő várszervezetet szervezte újjá oly módon, hogy az ősgyepűs várakat kisebb egységekre osztva „castrum”-okat létesített, külön-külön, általa kinevezett ispánok (comesek) alatt, akiket az ősgyepűs vár ispánjának joghatósága alá rendelt. Az új várak részére külön várjobbágyrendet alkotott, a régi várjobbágyoktól elkülönítve és kevesebb joggal felruházva. Ugyanakkor mind a régi, mind az új várjobbágyokat külön-külön „registrum”-ba íratta össze, váraikhoz tartozásaik szerint, amint azt utódai is (I. Endre, Szent László, III. Béla; II. Endre, IV. Béla) tették. E „registrum”-ok tartalmazták jogaikat is (Szent István Legendája), melyek őket a királyhoz, illetőleg váraikhoz kötötték nemzetségeik szerint, éppúgy, mint ahogy azt a sásvári székelyek nemzetségénél láthattuk. Ennek következtében nevezték a régebbi jobbágyok magukat a *szent király jobbágyai*-nak és a *szent király jobbágyfiai*-nak, miután a királyság megalapozásával kap-

¹ E kérdésekről s a magyar várszervezetről, ennek gyeperendszeréről és népeiről részletesen három kéziratban levő, nagyobb dolgozatomban emlékeztem meg: A gyepe és szervezetének története elődeinknél s más népeknél. — A magyarországi székelyek és a „Comitatus Sásvár”. — A várjobbágyok eredete és története.

csolatban Szent Istvántól régi jogaikban megerősítettek. Innen van a régi és Szent István által szervezett várak jobbágysai közt a jogi és elnevezésbeli különbség. Ez elgondolást támogatja az is, hogy a pogány reakció következményeként I. Endre az egész ország területére elrendelte a várjobbágyságok és őrnépek összeírását, külön az anyaországra, külön a hercegségi területre, s azt a gyulák jogutódával, a „charchas”-szal végeztette el (Szent László III. 1., 2.). Ebből az is kitűnik, hogy a regestrumok régebbiek a királtságánál, s hogy e regestrumok elkészítése, nyilvántartása a védelmi szervezet fejének, a gyulának ügy-hatáskörébe tartozott. Itt is igazolódna Gardézi és Konstantin császár ide vonatkozó feljegyzései a „gyula nagyobb” s a „küdü kisebb” hatalmára vonatkozólag, mely közhatalom-megosztás vezetett a gyulák s fejedelmek, majd Szent István és a gyulák közt dúló véres harcokra, és így lesz érthető, hogy miért hivatkoznak a Szent Istvántól kapott szabadalmakra e várjobbágyságok leszármazói is utóbb. E regestrumokban a régi várjobbágyságok ősváraihoz, az újabbak saját váraihoz tartozás szerint, az őrnép pedig kapuvárai szerint írtak össze.

A borsvai (benei) várjobbágyság-utódoknál előtűnő *Keresztyén Urak donatioja* meghatározás többes száma csakis azzal magyarázható, hogy — mivel a XI. század második felében a kunok e területen mindent romokba döntöttek — a második szent király, Szent László volt az, aki újjá szervezte a régebbi, megsemmisült várszervezetet, jogaikban a régebbi várjobbágyságokat is megerősítette, s mint ilyeneket vétette be „regestrum”-ába.

DOMAHIDI SIPOS ZSIGMOND

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1956. június 26-án tartotta 1956. évi közgyűlését.

1. A közgyűlés első részében Kniezsa István akadémikus, elnök a Társaság hagyományaihoz híven szélesebb körű nyelvészeti érdeklődésre számot tartó előadásban vázolta a szláv filológia fejlődését, és beszámolt a Szovjetunióban tartandó szlavisztikai kongresszus előkészületeiről.

2. Kniezsa István előadása után Lakó György akadémiai levelező tag olvasta fel főtárgyi beszámolóját.

*

A főtárgyi beszámoló:

Társaságunk 1955. évi közgyűlésén Mollay Károly titkár nemcsak a Társaság megelőző évi működéséről számolt be, hanem röviden áttekintette az elmúlt tíz év történetét is. Úgy érzem, titkárunknak ez a dicséretre méltó alaposága feleslegessé teszi, hogy ez alkalommal én Társaságunk múltbeli tudományos tevékenységére általánosságban kitérjek, s elegendő lesz, ha most csak az elmúlt év eseményeivel, eredményeivel és nehézségeivel foglalkozom.

Az események közül elsőnek a fájdalmasak elevenednek meg emlékezetemben, mert sok és rendkívül nagy az a veszteség, amely Társaságunkat az elmúlt évben érte. Társaságunk volt elnökének, majd társelnökének, Zsirai Miklósnak a haláláról szövegek először, mert az ő személye és munkássága a legszorosabban kapcsolódott Társaságunk életéhez, s a múlt év szeptember 9-én bekövetkezett halála legközvetlenebbül érintette Társaságunkat. Zsirai Miklós Társaságunknak — Szily Kálmán és Szinyei József után —

sorrendben harmadik elnöke volt; igen nehéz időkben irányítván Társaságunk életét, annak fennmaradása, illetőleg új életre keltése érdekében rendkívül sokat tett. Kérem, engedje meg ezért a közgyűlés, hogy néhány percre visszapillantsak a múltba, és rávilágítsak: hogyan fonódtak Társaságunk és Zsirai Miklós között egyre szorosabb szálak, s hogy röviden feltárjam, miben állt az a tevékenység, amellyel Zsirai Miklós — tudományos alkotásain kívül — oly hűen szolgálta Társaságunk célkitűzéseit.

Zsirai Miklós tudományos pályája 1913-ban néhány régi meg népnyelvi szó magyarázatával, illetőleg a rábaközi nyelvjárás szókinéséhez adatok közlésével Társaságunk folyóiratában, a Magyar Nyelv IX. kötetében indult meg. De alighogy megindult, máris félbeszakadt: Zsirai 1914-ben a finn nyelv gyakorlati elsajátítása céljából Finnországba utazott, onnan rövidesen hazatérve katonai szolgálatba lépett, s az első világháborúban, 1915-ben hadifogságba került. Azt hihetnők, hogy a tudományos életből való ezen tartós kiszakadás súlyos károkkal járt tudományos pályájára. De nem így történt. A hadifogoly társadalomtudományi, történeti, néprajzi, nyelvészeti meg filozófiai munkákat olvasott, megtanult oroszul, a helyzet adta szűk lehetőségek közt tanulmányozta a komi nyelvet, sőt a Vörös kereszt útján még finn könyveket is szerzett, és tökéletesítette finn nyelvtudását. Rendkívülinek kell mondanunk azt az akaratot és tudásszomjat, amely minderre képessé tette. — De ilyen körülmények között nem mondhatjuk csodának azt, hogy amikor Zsirai 1920 végén a hadifogságból kiszabadult, tudományának művelését szinte azonnal folytatni tudta, és már 1921-ben újra jelentkezett a Magyar Nyelvben (XVII, 186—7): WICHMANN GYÖRGY „Zürjének és karjalaiak” című értekezésének ismertetésével. Alighogy befejezte egyetemi tanulmányait, 1922. január 24-én a Nyelvtudományi Társaság XX. közgyűlésén (vö. MNy. XIX, 63—4) Horger Antal után Társaságunk jegyzőjévé választják, egy évvel később, 1923. január 23-án pedig Gombocz Zoltán „titkár” azt jelenti a közgyűlésnek, hogy Zsirai Miklós az alapító tagok közé lépett. — Noha nyomtatott nyomát nem találtam, úgy emlékszem, hogy Társaságunk engem először 1936-ban választott jegyzőjévé. Habár e tisztségeről vidékre helyeztetésem miatt már jegyzői tevékenységem megkezdése előtt le kellett mondanom, rövid időre volt alkalmam beletekinteni a Társaság régi jegyzőkönyveibe. Mondhatom, mély benyomást tett rám az a gondosság és ügyszeretet, amelyről a Zsirai Miklós írta jegyzőkönyvek tanúságot tettek.

A továbbiakban Zsirai mint választmányi tag, 1937-től mint alelnök, 1944-től 1951-ig pedig mint elnök vett részt Társaságunk vezetésében. Az utóbbi ténynek rendkívüli jelentősége van: az ő elnöksége azt jelentette, hogy Társaságunk vezetése annyira nehéz időkben, mint a második világháború és az azt követő esztendőök, olyan ember kezében volt, aki gazdag élettapasztalatai és tudományos tekintélye folytán hol a higgadt bölcsesség érvényre juttatása útján, hol pedig bátor kiállással sikeresen át tudta kormányozni Társaságunk hajóját a nehézségek és veszedelmek néha elnyeléssel fenyegető, sötét színű, zúgó áradatán.

Zsirai Miklósnak egyaránt szívügye volt a magyar tudomány múltja, jelene és jövője. A múltat kutatta, a jelent irányította, a jövőt pedig előkészítette. Mindannyiunknak emlékeztetek a tudományunk régi, érdemekben gazdag munkásairól elmondott és írt megemlékezései. Hálára kötelezett bennünket nagy ügyszeretetével, amellyel fiatalabb korában buzdította, lelkesítette, toborozta tudományunk kezdő munkásait és Társaságunk új tagjait. S a jövőt biztosította a finnugor nyelvtudomány hazai munkásai számára egyebek közt azáltal, hogy nagy mennyiségű és nagy értékű új kutatási anyagot tárt fel s adott a kezükbe. Sajnosan korán megszakadt élete munkájának nagy számmal vannak látható, kézzelfogható eredményei. De jelentékenyek tevékenységének, tudományos munkásságának azon eredményei is, amelyeknek súlyát lemérni nem lehet. Ezek mint ösztönzések, energiák, törekvések, mint közismereti elemek, mint ízlés, mint

gondolkodásmód kielemezhetetlenül is hajtóerői Társaságunk életének, tényezői tudományos fejlődésünknek s részei hazaszeretetünknek meg anyanyelvünk iránti ragaszkodásunknak.

Örökre elváltunk az elmúlt évben Társaságunk egy másik kiváló tagjától, a magyar tudományosság egy másik büszkeségétől, Gyóni Mátvás egyetemi tanártól is. Amikor róla emlékezem, nehezebb a szót megtalálnom, hiszen Gyóni Mátvás sohasem szervezett társadalmi együtteseket, legalábbis tudatosan sohasem irányított nagy közösségeket, s akarva senkire sem hatott. Csendes és a végtelenségig szerény társunk harcolni is csak egy célért harcolt, s ez a tudományos igazság győzelme volt, de ezt is úgy tette, hogy saját személye lehetőleg észre ne véssék. Tudományos munkásságának területe a klasszika-filológia lévén, kutatásainak eredményei közül csak keveset ismertünk meg Társaságunk felolvasó ülésein, s keveset látunk belőlük kiadványaink lapjain. De nem egy dolgozatával, főleg pedig „A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei” című kötetével (Bp., 1943.) bebizonyította, hogy szűkebb szaktudományát a magyar nyelvtudomány eredményeinek alapos ismeretében műveli, s annak szempontjait nemcsak messzemenően tekintetbe veszi, hanem azt jelentős új megállapításokkal gazdagítani is képes. Gyóni Mátvás szakmai munkásságának méltatására nem vagyok hivatott. Kifejezésre kell azonban juttatnom mélyszéges fájdalommat amiatt, hogy e rendkívül szeretetreméltó tudós társunkat oly fiatalon elvesztettük. Tudós lelkiismeretessége bizonyára példaként fog hatni szaktudományának azon fiatal művelőire, akik munka közben közelről láthatták. Egyénisége pedig feledhetetlen marad mindazok számára, akik emberi finomságnak, nagy tudásnak s tudóshoz illő alázatosságnak értéket tudnak tulajdonítani.

Harmadiknak meg kell még emlékeznem arról a súlyos veszteségről, amely Társaságunk egy külső tagjának, Yrjö Heikki Toivonen finn akadémikusnak elhunytával érte a magyar, a finnugor és az egyetemes nyelvtudományt. Toivonen 1934-től 1948-ig a helsinki egyetemen a finnugor nyelvészet tanára, 1948-tól pedig a 12 tagból álló Finn Akadémia tagja volt. Hazánkban nem járt, nem főzték tehát hozánk és népünkhöz oly szoros szálak, mint Setälä Emilt, Paasonen Henriket vagy Wichmann Györgyöt. Tudományos munkássága közben azonban figyelemmel kísérte és tekintetbe vette a hazai finnugor nyelvtudomány eredményeit is, s kutatásai útján nagymértékben előbbre vitte az egyetemes finnugrisztikát. Toivonen elsősorban etimológus s így egyben természetesen a hangtörténet és a kultúratörténet kutatója volt. Etimológiáinak a száma sok százra rúg. Affrikáta-tanulmánya az alapvető finnugor nyelvészeti monográfiák közé tartozik. Kisebb értekezései közül például a protolapp problémáról és a finnugor őshazáról szóló dolgozatai olyan kérdésekben tartalmaznak jól megalapozott állásfoglalást, amelyek a finnugor nyelvtudomány legnehezebb és legvitatottabb kérdései közé tartoznak. Etimológiai egyebek közt szép számú magyar szó eredetének megfejtését is tartalmazzák. Egyéb magyar vonatkozású dolgozatai közül az „Über die Vertretung des finnisch-ugrischen anlautenden *k* im Ungarischen” (FUF. XXII.) és a „Zur Vorgeschichte des ungarischen Lativs” (FUF. XXVIII.) címűeket kell kiemelnem. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Toivonent először 1937-ben, másodszor pedig az elmúlt évben tiszteleti tagjává választotta. Ezt követően jelent meg legnagyobb szabásúnak ígérkező munkájának, igazi életművének: a finn etimológiai szótárnak első füzeté (Suomen kielen etymologinen sanakirja. I. Helsinki. 1955.). Szerzőjének halála folytán olyan munka megjelenése maradt félbe, amely nemcsak a finn, hanem a magyar nyelvtudomány szempontjából is rendkívüli jelentőségűnek mutatkozott. — Toivonenban a finnugrisztika egyik legkiválóbb művelőjét veszítettük el. Tudományunk külföldi munkásaival, elsősorban a finn nyelvészekkel együtt szívőből gyászolja őt a Magyar Nyelvtudományi Társaság is.

Jelentem továbbá, hogy rendes tagjaink közül elvesztettük Gröber Aladár gyöngyösi nyugalmazott közjegyzőt, aki Geleji Aladár néven írt néhány cikket folyóiratunkba, továbbá Honti Rezső tanárt, ismert nyelvkönyvrót, irodalomtörténészt és műfordítót.

Javaslom, hogy elhunyt tagjaink emlékét a közgyűlés jegyzőkönyvében örökítsük meg.

Átérve Társaságunk elmúlt évi életének és munkájának ismertetésére, jelentem, hogy amíg tagjaink létszáma 1955-ben 256 volt, most elérte a 276-ot (beleszámítva azokat is, akik évi tagdíjukat még nem fizették be). Felolvasó ülést összesen tizenhatal tartottunk. Ebből a magyar szakosztály 7, a finnugor 1, a szlavisztikai 4, az orientalisztikai 4, a romanisztikai és általános nyelvészeti szakosztály 2 ülést tartott. Időmegtakarítás céljából mellőzöm az elhangzott 18 előadás címének felsorolását. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy az előadások témájukat tekintve elég változatosságot mutatnak, s köztük képviselve vannak a komplex témák is. Feltűnő, hogy a finnugor szakosztálynak csak egy felolvasó ülése volt, s hogy a felolvasást ezen egyetlen alkalommal is egy külföldi tudós tartotta. Ennek a magyarázata egyrészt a hazai finnugrisztika sok szempontból nem éppen kedvező helyzetében, másrészt abban a körülményben keresendő, hogy az elmúlt év őszén tartott finnugor konferencia e szaktudomány kevés számú művelőit nagymértékben igénybe vette. Viszont például nemzetközi kapcsolataink kedvező alakulásának jelét láthatjuk abban, hogy felolvasó üléseinken három külföldi tudós szerepelt: WITOLD DOROSZEVSZKI „Nyelvjárási adatok térképezése” címen tartott előadást, EMIL PETROVICI a román nyelv fonémarendszerét mutatta be, WOLFGANG STEINITZ pedig az obi-ugor magánhangzók történetét ismertette.

Külföldi kapcsolatainkról lévén szó, megemlíthetem még azt aényt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával tagjaink közül többen voltak külföldi tanulmányúton. Közülük Hadrovics László, Király Péter és Fekete Lajos — szerintem igen helyesen — Társaságunk ülésein számoltak be tapasztalataikról. Ennek a jelentőségét abban látom, hogy így azok a tudósaink, akik külföldi tanulmányút tételére alkalmat nyernek, a külföldi tudományt közelebb tudják hozni a fiatalabb nemzedék azon tagjaihoz, akiknek még nem volt alkalmuk a külföldi tudományossággal ismerkedni.

A nagyobb jelentőségű témával foglalkozó és szélesebb hallgatóközönség számára feldolgozott előadások száma nem mondható elegendőnek. Ezért a Társaság előadásainak általában nincs olyan vonzóerejük a nagyközönség számára, mint például a Néprajzi avagy az Irodalomtörténeti Társaságnak. Bármily nehéz is tagjaink nagymértékű elfoglaltsága miatt munkánkban az eddiginél nagyobb tervszerűséget megvalósítani, ennek elérése céljából a jövőben is kísérletet kell tennünk előre felkért előadók szerepeltetésére. Persze tisztában kell lennünk azzal is, hogy például az aktív nyelvész akadémiai tagok száma most jóval kisebb, s emiatt a mennyiségben és jelentőségben megnövekedett akadémiai kötelezettségek jóval kevesebb személy között oszlanak meg, mint a múltban. Ezért akadémiai tagjaink, sajnos, sok feladatot a jövőben sem igen vállalhatnak.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság új kiadványaiként az 1955. évi közgyűlés óta három különnyomat jelent meg a Magyar Nyelvből. Ezek: 91. KOVALOVSKY MIKLÓS, Gombocz Zoltán; 92. HORVÁTH JÁNOS—IMRE SAMU, Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez; 93. a magyar *v* hang történetéhez: PETROVICI EMIL akadémikus előadása és a hozzászólások.

Költségvetésünk jelentékeny hányadát a Pais-Emlékkönyv kiadására fordítottuk, melyben Társaságunk számos tagjának jelent meg egy-egy dolgozata. Ezen emlékkönyv gondolata a Társaság körében vetődött fel, s vele tiszteletünket kívántuk kifejezni Társaságunk egyik legrégibb vezető tagja, a Magyar Nyelv szerkesztője s a magyar

tudomány valamennyiunktől nagyrabecsült kiváló munkása, Pais Dezső iránt. Az Emlékkönyvet a Magyar Tudományos Akadémia és Társaságunk képviselői Pais Dezső 70. születésnapján, 1956. március 20-án adták át az ünnepeltnek.

Megemlítem továbbá, hogy fényképmásolatban újra kiadtuk a Magyar Nyelv 1944. évi 4. számát és B. SIMOND RENÉENAK a Murmelius-féle latin — magyar szójegyzékhez készült Mutatóját (MNyTK. 70. sz.). Az említett folyóiratszám, illetőleg kiadvány ugyanis Budapest ostroma idején, 1945. január elején az egykori Tanárképző Intézetben elégett. Amint majd a pénztáros jelentéséből is ki fog tűnni, az említett kiadványok megjelentetése után is van még kisebb összegű maradványunk. Ebből néhány további kisebb értekezést fogunk megjelentetni a Társaság Kiadványainak sorában.

Az állami szervek Társaságunk több tagjának munkásságát részesítették elismerésükben az elmúlt évben is. F e k e t e L a j o s tagtársunk 1956. március 15-én Kossuth-díjat kapott a török birodalom államszervezetében használt siyāqat írásról írt nagyszabású monográfiájáért. Pais Dezső 70., Rubinyi Mózes tagtársunk pedig 75. születésnapján kapott magas kormánykitüntetést. További munkásságuk során mindhármukat valamennyiünk legjobb kívánságai kísérik.

Mielőtt e beszámolóml készítéséhez fogtam, elolvastam az előző közgyűlésünkön elhangzott titkári beszámólótl s benne a jövő terveinkről szóló szakaszt. Minthogy még a tavaly elhangzott javaslatok sem valósultak meg mind (ma sincs kellően megoldva a vidéki tudományos központokkal való kapcsolatunk, nincs hivatali helyiségünk), ezért Társaságunk jövőbeli programját nem kívánom új javaslatokkal terhelni. Ilyen újabb javaslatok kidolgozása különben is a most megválasztandó új tisztikarra vár.

*

A főtitkári jelentéshez Pais Dezső akadémikus szólt hozzá. Megköszönte a Társaságnak, illetőleg a Társaság vezetőségének, hogy tudományos munkásságának méltánylásául emlékkönyv kiadását kezdeményezte, és megjelentetésében igen jelentős részt vállalt. Hangsúlyozta, hogy a kiadványt az ő születési évfordulójával kapcsolatos alkalomhoz mérten túlzott szabásúnak tartja, azonban örül annak, hogy a kitűnően megszerkesztett és mintaszerűen kialakított hatalmas tanulmánykötet meggyőző tanúságtétellé válhatott nyelvtudományunknak jelenlegi magas színvonaláról.

A főtitkári jelentést a közgyűlés elfogadta.

3. Lakó György beszámolója után Kelemen József a pénztárosi jelentést, Kovalovszky Miklós a számvizsgáló bizottság jelentését olvasta fel. — A közgyűlés mindkettőt elfogadta.

4. A közgyűlés — Kniezsa István elnök javaslatára — a szavazatszedő bizottság elnökévé Loványi Gyulát, tagjaivá Simon Györgyit és Molnár Józsefet választotta meg. — A szavazás eredményét Loványi Gyula olvasta fel.

A közgyűlés a következő vezetőséget választotta: Elnök: Kniezsa István. Társelnökök: Bárczi Géza, Németh Gyula. Alelnökök: Lőrincze Lajos (magyar szakosztály), Fokos Dávid (finnugor szakosztály), Hadrovics László (szlavisztikai szakosztály), Tamás Lajos (általános nyelvészeti szakosztály), Ligeti Lajos (orientalisztikai szakosztály). Főtitkár: Lakó György. Titkár: Mollay Károly. Jegyző: Kázmér Miklós. Pénztáros: Kelemen József. Ellenőr: Benkő Loránd. Szakosztálytitkárok: Kovalovszky Miklós (magyar), Sz. Kispál Magdolna (finnugor), Király Péter (szlavisztika), Herman József (általános nyelvészet), Uray Géza (orientalisztika).

Választmányi tagok lettek: Balázs János, D. Bartha Katalin, Beke Ödön, Berrár Jolán, Csongor Barnabás, Dénes Szilárd, Eckhardt Sándor, Erdődi József, Fábíán Pál, Fekete Lajos, Fónagy Iván, Gáldi László, Gulyás Pál, Hegedűs Lajos, Horváth János,

Imre Samu, Kálmán Béla, Mészöly Gedeon, Moravcsik Gyula, Nagy J. Béla, N. Sebestyén Irén, Országh László, Pais Dezső, Papp István, Prohászka János, Rubinyi Mózes, Sámson Edgár, Sulán Béla, Telegdi Zsigmond, Temesi Mihály, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

Számvizsgáló bizottság: Rácz Endre, Tarnóczy Tamás, Tompáné Lovas Rózsa.

LEVÉLSZEKRÉNY

Szlávik Ferenc (Nyiregyháza) a szatmárnémeti magyarság nyelvében *Dehenné*-nek nevezett városrész neve felől érdeklődik. — Feleletünk: A *Dehenne utca* neve (így már 1881-ben, vö. Nyr. X, 432) a *gyehenna* szóból származik, amely több helyütt szolgált nyomorúságos, rendezetlen, elhanyagolt város- vagy faluvégi, gyakran rosszhírű utcák megnevezésére. Erre a származásra mutat 1847-i *Cehenna* adata (Szatmár-Németi sz. kir. város monográfiája 73). Egy ugyanott látható századunk eleji térképen a zeg-zugos *Dehenne* a *Kert utca* nevet viseli, és a *Dianna kert*-té kozmetikázott Szamos parti térségre vezet. (De a ligetek és berkek istenasszonyának *Diana* a neve!)

MIKESY SÁNDOR

Mikesy Álmos (Nagybátony) írja: PAIS DEZSŐnek „Az *aszó* elhomályosult összetételei” című cikkében olvasom *Inaszó* puszta nevének magyarázatát (MNY. VIII, 398). *Inó* + *aszó* összetétel esetén azonban nem *Inaszó*-t, hanem inkább *Inászó*-t várnánk, mint ezekben is: *Jó* + *aszó* > *Jászó*, *Homoró* + *aszó* > (*Homorászó* >) *Hamarászó*, *Dió* + *aszó* > *Diászó*, *Disznó* + *aszó* > *Disznászó*, *Ló* + *aszó* > *Lászó*. Nos, PAIS az *Inaszó* alakot a helységnévtárból és CSÁNKIBÓL vette, ahol valóban így is van (de így van az 1944-i és az 1952-i helységnévtárban is). Én itt számtalanszor hallok emlegetni *Inászó* alakban. Sőt, mivel a bányászok ajkán csak így él a neve, felvetem a kérdést, vajon nem kellene-e nevét hivatalosan is a nyelvtörténetileg helyesebb *Inászó*-ra változtatni.

Pais Dezső írja: Örülök a MIKESY ÁLMOS-féle *Inászó* ejtészváltozatnak. Azt a véleményt azonban nem tudnám osztani, hogy ez volna „a nyelvtörténetileg helyesebb” forma. Amennyiben megáll az a magyarázat, amelyet hajdanán (MNY. VIII, 398) adtam a helynévről, s mely szerint az az *ünő* állatnév *inó* vagy *iné* változatának és a térszíni formára vonatkozó *aszó* szónak az összetétele, nyugodtan tarthatjuk eredetibbnek az *Inaszó* alakot (1435: *Inazow*). Tudniillik a két elem határán fellépő *ő* vagy inkább *é* + *a* magánhangzótorlódás nemcsak hosszú hanggá való összevonódással küszöbölődhetett ki, hanem az elülső *é*-nek az elisiojával is. Ez pedig különösen azért történhetett, mivel az előtag mivolta elhomályosult. Bővebb adatolásra és kifejtésre nem lévén tér, csak arra hivatkozom ama dolgozatomból (i. h. 395--6), hogy *szarka* + *aszó*-nak Nógrádban *Szarkaszó*, *körte* + *aszó*-nak a Mátra vidékén *Körtaszó*, *kova* + *aszó*-nak szintén a Mátra vidékén *Kovaszó* a folytatása (Beregszász környékén *Kovászó*). De az *Inaszó* mellett szólhat, hogy a *gazda-asszony* *gazdasszony* lett, bizonyára mivel itt az elisio a kifejezés jelentéshatását kevésbé zavarta, mintha *a* — *a* > *á* hangösszevonással a szókapcsolat *gazdásszony*-ra formálódott volna (vö. *gazduram*).

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat beérkezett: 1956. VII. 3. — Példányszám: 1400 — Terjedelem: 11:2 (A/5) ív.

Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlőczy utca 2. — 399156 — Felelős vezető: Puskás Ferenc

MAGYAR NYELV

LII. ÉVF.

1956. DECEMBER

4. SZÁM

Nyelvjárás és nyelv

1. Annak a kérdésnek a föltevése, hogy mi a nyelvjárás, sok szakember, sőt laikus előtt is fölöslegesnek tetszhetik. Hiszen mindnyájan tudjuk, ha nyelvjárásról beszélünk, hogy lényegében mit értünk rajta, más fogalommal nemigen tévesztjük össze, sőt forgalomban levő számos meghatározása sem vezet éppen tévútra. Például a „Bevezetés a nyelvtudományba” nyelvjárás-meghatározása (16) ellen különösebb ellenvetést nem lehetne tenni, sőt HORGESZ meghatározása: „a nyelvjárás . . . a népnyelvnek valamely földrajzi alakulata” stb. (MNYvj. 4), ha főleg a meghatározás kissé bővebb kifejtésében használt terminológiájával s az ebben megnyilvánuló felfogással nem értünk is teljesen egyet, nem hibáztatható. DEME ugyan elég súlyos szemrehányásokkal illeti, de csak azért, mert e definíció elmosza a nyelvjáráson belül észlelhető további tagozódást, s ennek megkülönböztetése a tudományos terminológiában valóban kívánatos lehet. Mégis a nyelvjárára mint gyűjtőfogalomra a legtágabb értelmezésben ráillik ez a meghatározás. DEME maga több definíciót is ad, rámutatva ezzel arra, hogy a nyelvjárás meghatározása attól az összefüggéstől függ, amelybe beleállítjuk a fogalmat (A magyar nyelvjárások néhány kérdése 9 kk.). Jóllehet azonban a nyelvjárásról nem egy és nem éppen hibáztatható meghatározás van forgalomban, mégis úgy érzem, hogy a nyelvjárások körül vannak tisztázatlan kérdések, s ezeket kissé megbolygatni talán nem egészen fölösleges.

Ilyennek látom egyebek közt a nyelvjárás és a nyelv fogalmának egymástól való elhatárolását.¹ A felelet erre is látszólag egyszerű, hiszen kiindulhatunk abból, hogy a nyelvjárások egy bizonyos fejlődési fokon az irodalmi és a köznyelvi változattal együtt adják azt, amit nyelvnek nevezünk, a nyelvjárás tehát kisebb egység a nyelvnél: egy nyelv függőleges és egyszerűsmind vízszintes tagozódásában. Ez a különben közkeletű fölismerés számos adott esetben mégsem dönti el a problémát, akkor ugyanis, ha a nyelvjárást és a nyelvet nem csak mint egy mai művelt nép nyelvváltozatait tekintjük, hanem a múltba is nézünk, és fejletlenebb népek nyelvi viszonyait is számba vesszük, nyelvet és nyelvjárást mint történeti alakulást állítjuk egymással szembe.

2. Tudjuk, hogy a mai rokon nyelvek egy-egy közös alapnyelvből fejlődtek. Ez az alapnyelv persze nem volt, nem lehetett teljesen egységes, hanem nyelvjárásokra bomlott, és e nyelvjárásokból, legtöbbször e nyelv-

¹ A nyelvjárás és a nyelv kérdését érinti BENKŐ LORÁND DEME LÁSZLÓNAK említett könyvéhez fűzött értékes megjegyzéseiben. Nézetei és az enyéim több ponton találkoznak. Mégsem lesz talán egészen érdektelen az alábbi gondolatokat elmondani, melyek BENKŐ fejtegetéseitől függetlenül régóta foglalkoztatnak, de eddig legfőljebb egyetemi szemináriumaimban jutottak kifejezéshez.

járások csoportjaiból keletkeztek területenként eltérő fejlődés útján a ma önállóknak tekintett, élesen elkülönülő nyelvek, így a finnugor alapnyelvből, ennek nyelvjárásaiból, ezek csoportjaiból vagy keveredéséből az egyes finnugor nyelvek, a germán alapnyelvből a germán, az ősszlávból a szláv, a latin népnyelvből a román nyelvek stb. Kérdés, hogy az egyes nyelvjárásoknak nyelvvé alakulása során mikor beszélhetünk még csak nyelvjárásról és mikor már nyelvről.

Első pillanatra hajlandók volnánk azt vélni, hogy a szétágazó fejlődés során keletkezett különbségek mértéke dönt arról, vajon nyelvjárásról vagy nyelvről beszélhetünk. E különbségeknek kétségtelenül megvan a maguk fontossága, mint látni fogjuk, de eleve is biztos, hogy bizonyos fokú különbségek nélkül külön nyelvekről nem beszélhetünk. Ámde az is nyilvánvaló, hogy az eltérés foka nem lehet döntő kritérium a nyelv és nyelvjárás elhatárolásában. Arról most ne is szóljunk, hogy vajmi nehéz volna az eltéréseket fokokba osztva olyan mércét találni, amelynek segítségével határt lehetne vetni e két alakulat között, hiszen a nyelvi eltérések oly sokfélék, hogy ilyen fokozatok tárgyilagos megállapítása merő chiméra volna. De a tények is azt mutatják, hogy az eltérések számát és nagyságát, s köztük a nyelv hangzásában keletkezett különbségeket, tehát általában a kölcsönös megértés akadályait már csak azért sem lehet kritériumnak tekinteni, mert a valóságban sokszor nyelvjárásnak minősülnek egymástól igen távol levő, nagyon különböző nyelvváltozatok, holott olykor viszonylag közelebb állók már külön nyelveknek számítanak. Ismeretes, hogy a szláv nyelvek viszonylag közel vannak egymáshoz, úgyhogy — bizonyos szerény fokon — gyakran még a kölcsönös megértést sem teszik teljesen lehetetlenné, például egy szerb és egy orosz, egy horvát és egy szlovén, vagy éppen egy cseh és egy szlovák között. Még nagyobb mértékben állott ez ezer évvel ezelőtt, és bár Cyrill és Method bulgár alapú nyelvet a nyugati szlávok nyilván elfogadható mértékben megértették, mégis már ekkor külön bulgár és külön cseh nyelvről szoktunk beszélni. E nyelvek, melyeknek önállóságához, nyelvi mivoltához nem férhet szó, minden hangzásbeli különbségük, eltérő beszédzenéjük ellenére annyi rokon vonást mutatnak, hogy szláv voltuk, tehát közös eredetük, rokonságuk, egybetartozásuk még az idegen fül számára is fölismerhető, annál inkább nyilvánvaló valamely szláv nyelvet anyanyelvvül valló számára a különféle szláv nyelvek rokon jellege. S mégis — és teljes joggal — ezeket külön nyelveknek minősítjük. Ezzel szemben például a liège-i vallon és az anjoui, az amantvillers-i lotaringiai és a normandiai nyelvjárások között a különbség olyan nagy, hogy kölcsönös megértésről szó sem lehet, s e nyelvváltozatok hangzása is oly eltérő, hogy a beszélők esetleg nem is sejténék egymásról, hogy ugyanannak a nyelvnek a nyelvjárását beszélik, hacsak többkevesebb közép-francia jövevényszó nem keltene gyanút bennük. Kétségtelen tehát, hogy bár ameddig az eltérések a kölcsönös megértést számottevően nem zavarják, külön nyelvről nemigen szoktunk beszélni, másrészt az eltérések nagyobb mértéke még nem dönt a nyelvjárás vagy nyelv kérdésében.

3. Arról talán fölösleges beszélni, hogy az országhatárok gyakran nem vágják szét külön nyelvekké a viszonylagos nyelvi egységet, sőt eltérő művelődési közösségbe tartozás sem jelent szükségszerűen másnyelvűséget. Az erdélyi magyarság nyelve nem külön nyelv, a délamerikai spanyol a kasztíliainak aránylag csekély eltérésű változata, sőt a svájci német, mely hangzásban, szókincsben igen sajátos, s például egy pomerániai földműves számára teljesen

érthetetlen volna, eltérései ellenére is a német nyelv kötelékébe tartozik. De nem lehet külön szerb és külön horvát nyelvről sem beszélni, noha évszázadokon át eltérő történeti adottságok más és más művelődési világban alakították ki őket. Az államhatárok, a külön műveltség elősegíthetik a külön nyelv keletkezését, de nem idézik elő okvetlenül. Sőt, a politikai elkülönülés még akkor sem szül föltétlenül új nyelvet, ha egyébként mélyreható nyelvi különbségeket teremt. Liège évszázadok hosszú során át idegen, nem francia államalakulásba tartozott, mégsem tudott nyelve a nyelvjárási szint fölé emelkedni, a liège-i íróknak már legrégebb ismert műveiben (1200 óta) a francia nyelv regionális változatával találkozunk, nem pedig a helyi nyelvjárással.

4. Arra lehetne gondolni, hogy nyelvvé alakul az a nyelvjárás, mely eljutott az írásbeliség fokára. Ámde futó körületekintés is meggyőzhet arról, hogy ez sem áll. A fejlődés során a nyelvjárások előbb eljuthatnak és rendszerint, ahol az írás mestersége nem ismeretlen, el is jutnak az írásbeliségre, mielőtt a nyelvjárások fölé rétegeződő egységes nyelv kialakulása megindulna, vagy jelentékenyebb mértékben érezhetővé válnék. Lehetséges, hogy a mi kódexeink még tiszta nyelvjárási állapotot tüntetnek fel, de szinte kétségtelen, hogy nyelvjárásban jelentkeznek a legtöbb nyelv első írásos emlékei. Az sem ritka, hogy egy nyelvjárásnak nagyobb mértékű írásbelisége fejlődik ki olyan időben, amikor már régen van a helyi nyelvváltozat fölé rétegeződött köz- és irodalmi nyelv is. A liège-i vallonnak a XVII. század elejétől van írott szövegemléke, a XVIII. században nagy sikerrel játszanak vallon nyelvű operákat Liège-ben (ezek olykor még a XIX—XX. században is színre kerülnek), vallon nyelven sok könyv jelenik meg, igen népszerű vallon színdarabok, vígjátékok ma is nagy közönséget vonzanak. Metzben a XVIII. században ugyancsak nyelvjárásban írt színdarabokat adtak elő, s a könnyebb fajsúlyú irodalom (paskvillusok, dalok stb.) itt is kapott nyelvjárásban kifejezést. (Ma Metzben a nyelvjárás már teljesen ismeretlen.) Nagy nyelvjárási irodalma van a svájci németnek. Az északi olasz nyelvjárások között is többen jutottak el az irodalmi igényű írásbeliségre (pl. a velencei, a milánói), mégsem váltak külön nyelvekké. Világos, hogy ha az írásbeliség elősegíti a nyelvjárásoknak nyelvvé alakulását, csak egyik tényezőként lehet e folyamatban szerepe, önmagában kritériumként nem használható, nem idézi elő szükségszerűen a fejlődésnek ezt a változatát.

Egy nyelvjárás viszonylag nagyobb tekintélye sem döntő. A liège-i vallon a legkulturáltabb, legfinomabb vallon nyelvjárás hírében áll, irodalma is a legfejlettebb, de azért csak patois (sőt vallonul gyakran *djargon* = jargon). Egy nyelvjárás nagyobb tekintélye olykor lehet küszöbe az emelkedésnek, de nyelvjárási mivoltát nem szünteti meg.

Nehéz kérdést vetnek föl az ógörög nyelvjárások, illetőleg ezek közül azok, melyek nagyszabású irodalmi és tudományos művek kifejező eszközeivé emelkedtek. Látszólag e tények azt bizonyítják, hogy egy nyelvjárásnak magas fokú írásbelisége sem szünteti meg nyelvjárási mivoltát, de persze lehetséges, hogy az ión, attikai, aiol és dór néven ismert írott nyelvjárások már egyes nyelvjárás-csoportok fölé egységesült irodalmi nyelvváltozatok.

5. Hogyan, mi módon szűnik meg tehát egy nyelvjárás nyelvjárásnak lenni? Azt hiszem, csak úgy, ha több más nyelvjárás fölé rétegeződik. Ha elterjed oly módon más területre, hogy ott nagyobb tekintéllyel a vezető társadalmi osztályok vagy a műveltebb társadalmi rétegek nyelvvé válik,

és mintegy összekötő kapoccsá fejlődik, mely eltérő tájbeszédű területeket és embereket egybefűz. A nyelvjárás és a nyelv között a fő különbség tehát az, hogy a nyelvjárás ahhoz a területhez tapadva él, melyen lassú történeti fejlődéssel kialakult (legfőképpen) a terület szélein végez apróbb-nagyobb hódításokat vízszintesen terjedvén), a legszélesebb, legkevésbé tanult rétegeknek egymásközti érintkezésében használt élményközlő eszköze, míg a nyelv — egy bizonyos fokon — komplexebb valami, magába foglal egy felsőbb réteget, mely, még ha egyetlen nyelvjárásból fejlődött is ki, elhagyta szülő helyét, más nyelvjárások területe fölé borult, s ott nagyobb tekintélyével, terjeszkedése közben nyert nagyobb pallérozottságával vagy elnyomja a helyi nyelvjárást, vagy legalább győzedelmesnek ígérkező harcban áll vele, s magasabb igényű tudattartalmak közlésében máris fölébe kerekedett. Az ilyen módon akár egy nyelvjárás eluralkodásával, akár másként keletkezett nyelvjárás fölötti nyelvváltozat — majdan nemzeti nyelv — a függőleges tagoltság egysége, ha tehát egyetlen nyelvjárásból keletkezett, a vízszintes tagoltság kötelékéből a függőleges tagoltságába lépett át, és bizonyos megszorításokkal (l. alább) a leigázott nyelvjárásokkal együtt alkotja a nyelvet, esetleg pedig, a fejlődésnek egy későbbi lehetséges fokán, a nyelvjárások teljes eltűnésével egymaga marad a nyelv.

Persze az ilyenképpen irodalmi és köznyelvvé emelkedett nyelvjárás rendszerint szülőterületétől független létnek indulhat, elszakadhat a szűkebb területhez kötött nyelvváltozattól, mellyel valaha azonos volt. Más célok felé törve, más szerepben, más területekre távolodva, más tendenciáknak, más hatásoknak kitéve elvesztheti kapcsolatát azzal a nyelvjárással, melyből kinőtt. Garnier de Pont Saint-Maxence a XII. században joggal mondhatta: „Mis langages est bons car en France fui nez” (Thomas le martyr 166, 10), azaz „az én nyelvem jó, mert én Île-de-France-ban születtem”, az ő korában a francia, már irodalmi nyelv, legtisztább változatában azonos volt az île-de-france-i nyelvjárással. A XVII. században azonban Párizs közvetlen környékének népi nyelve már komikusan ható patois (vö. Rosser, *Les origines de la prononciation moderne* II. Appendice. Paris, 1911.). Tudjuk, hogy magának Párizsnak népi nyelve ma milyen messze van az irodalmi és köznyelvtől, vagy Firenze nyelvjárása az irodalmi és közolasztól. Az irodalmi, majd nemzeti nyelv magasságára emelkedett eredeti nyelvjárásnak a maga régi területén a nyelv természetes változásai következtében olyan változata vagy változatai alakulhatnak ki, melyek visszamaradnak nyelvjárási szinten. — Másrészt már kialakult köznyelvek is visszasüllyedhetnek nyelvjárási szintre, ha további fejlődésükben nyelvjárás fölötti jellegük eltűnik, és a keletkezett újabb változatok helyhez kötve maradnak. Így süllyedt vissza nyelvjárási szintre a provençal (a katalán kivételével), főleg mert a kialakulóban levő nyelvjárás fölötti irodalmi nyelvet a francia megölte. A latin nyelv szétbomlása is elnyelvjárásiadásával függ össze.

6. Ha ez az elgondolás helyes és általánosítható, ebből az következik, hogy a nyelvjárás autochton nyelvváltozat (megelőző nyelvcsere stb. nem számítva) az irodalmi és köznyelvvvel szemben, mely az autochton nyelvváltozatok fölé rétegeződött. De fölvetődik az a kérdés, mi a viszony a nyelvjárás és a nyelv fogalma között akkor, amikor nincs vagy még nincs irodalmi vagy egyéb nyelvjárás fölötti változat. Ha ma a nyelvjárások beletartoznak a nyelvbe, egységbe kapcsolva egy irodalmi és köznyelv által, hogyan áll a helyzet, mielőtt ilyen kapcsolat kialakult volna?

Ha egy viszonylagos nyelvi egység, mely legalább a közvetlen szomszédok kölcsönös és könnyű megértését lehetővé tette, oly módon bomlik meg, hogy a beszélők egy része messze szakad nyelvrokonaitól, és minden oldalról teljesen allogén nyelvű népekkel érintkezik, azoknak a nyelvjárásoknak együttesét, melyet e közösség beszél (és melyben a szomszéd települések hiánytalanul megértik egymást), természetesen külön nyelvnek nevezzük addig is, míg bennük egy, valamennyi nyelvjárás fölé emelkedett nyelvváltozat ki nem alakul, föltéve, hogy elhagyott rokonaik nyelvétől már a megértést zavaró eltérések is elválasztják. Így beszélhetünk magyar nyelvről olyan korban, amikor nyelvjárás fölötti nyelvváltozat még nincs, csak nyelvjárások többé-kevésbé változatos sora. Úgy vélem, ez az elgondolás nehézség nélkül elfogadható. (Ugy BENKŐ LORÁND, A magyar nyelvjárások. Egyet. jegyzet 5.) — De hogy áll a dolog, ha a nyelvi elkülönülés nem jár a beszélők szétvándorlásával, a földrajzi érintkezés megszakadásával. Erre például vehetjük a latin nyelvnek román nyelvekre való hasadását. A nyugati román nyelvek egy összefüggő tömböt alkottak egész történetük során a gyarmatosítások megindulásáig. A népi latin nyelv viszonylagos egységének teljes szét-töredezése hozzávetőlegesen a VI—VII. században már nagyon előre haladt. Az irodalmi nyelvek kialakulása azonban, még ha e kialakulás kezdeteit, első nyomait vesszük is figyelembe, a XI—XIV. században (területenként más és más időpontban) történt, sőt egyes területeken, mint például a rétorománban még sokkal tovább váratott magára. Vajon hogyan áll e korban a nyelvjárás és a nyelv kérdése? BENKŐ, kinek e kérdéshez vágó érdekes fejtegetéseivel különben sok ponton egy véleményen vagyok, hajlandó egyes nyelvjárás csoportokat (pl. vallon, normand stb.) külön nyelveknek tekinteni (i. h.; vö. még KÁLMÁN BÉLA, A mai magyar nyelvjárások 4). Ezzel már nem tudok egyetérteni, s úgy látszik, az elmúlt korok nyelvi öntudata sem így látta a dolgot. Amíg valami barbár latin-féle, mely a művelt nyelv illúzióját keltve összekötő kapcsot alkotott az egész román világban, a valóban beszélt nyelvjárások fölé rétegeződött, a helyi nyelvek természetesen a köz tudatban is nyelvjárások maradtak, melyeket romlott latinnak tartottak. Amikor Nagy Károly iskola-politikája következtében a latin nyelv rendszerének, ragozásának, egész nyelvtanának ismerete ismét helyreállt és megszilárdult, s ennek következtében a szakadék a latin és a nép nyelve között nyilvánvalóvá vált, a hűbértokokok mezsgyéitől és az országhatároktól függetlenül a nyelvi egység hagyománya tovább is kitartott. A szomszédos települések persze még eléggé értették egymást, de az egymástól messzebb lakók beszéde között már igen mély különbségek támadtak, mégis az egész román világ nyelvét „román”-nak nevezték, közös néven. Nemesak a tours-i zsinat (813.) szerint kell „in rusticam romanam linguam” átültetni a szentbeszédeket, de még a XIV. századi lotaringiai zsoltárkönyv fordítója is *laingue romance*-ről beszél, bár panaszkodik e nyelv egységének hiányáról, s a lotaringiai nyelvjárást is *laingue romance . . . de Lorenne*-nek nevezi (F. APFELSTEDT, Lothringischer Psalter 1). S így van az egész román nyelvterületen. Még a XV. században is Marqués de Santillana híres irodalomtörténeti levelében egységben tárgyalja a francia, provençal, spanyol, portugál és olasz költőket, kiket *romancistas*-nak vagy *vulgares*-nek nevez, s az olasz nyelvű szonettekét *sonetos en romance*-nak mondja. Ez ekkor már voltaképpen igen erős anachronizmus, de jól mutatja a hagyomány makaességában az egykori állapotot és fölfogást. Az egyes területek nyelvi változatait vagy változat-

csoportjait nem megannyi nyelvnek tekintették, hanem ellenkezőleg egy fiktív nyelvi egység: a román részeinek, tehát nyelvjárásoknak. Tudjuk, hogy a román nyelvet beszélőket is szokásos volt gyűjtő néven nevezni, nálunk a *Latinus* vagy *olasz*, a németeknél *Wale*, *welsch* stb., a franciáknál *Latin* néven.

Ez a látszólag egyszerű megoldás azonban, az tudniillik, hogy ameddig nincs kialakuló nyelvjárás fölötti nyelvváltozat, egy nyelv tartozékainak kell tekinteni mindazokat a rokon nyelvváltozatokat, melyek érintkeznek egymással, s egy nyelv határa csak ott volna, ahol allogén nyelvekkel találkozik, mondom, ez a látszólag egyszerű megoldás, sajnos, önmagában nem megnyugtató. Bármilyen fontosnak valljuk is a beszélők nyelvi öntudatát, döntő kritériumnak nem fogadhatjuk el, arról nem is szólva, hogy régi korok embereinek nyelvi tudata milyen bizonytalan, és hogy a ránk maradt gyér megnyilatkozások általánosítása súlyos tévedéseknek lehet a forrása. Hiszen — mint láttuk — a „román” elnevezés s ezzel a nyelvi összetartozás tudata olykor messze túl is élte azt az időt, amikor még nem volt nyelvjárás fölötti nyelvváltozat. Másrészt azt is láttuk, hogy ilyen nyelvváltozatok nem egyszerre alakultak ki mindenütt. S amikor már — a megszületett irodalmi és köznyelv alapján — joggal szólhatunk például franciáról, hogyan, milyen gyűjtőnévvel nevezzük azokat a román nyelvjárásokat, vagy azoknak valamilyen szempontból összetartozó csoportjait, melyek sem ekkor, sem később nem kerültek a francia nyelv uralma alá, s még külön nyelvjárás fölötti változatot nem fejlesztettek ki?

A nyelvtudományi irodalomban gyakran beszélünk külön nyelvekről olyan korban is, amikor egy adott területen az egymással érintkező nyelvjárásokat irodalmi és köznyelvek nem csoportosítják a maguk égisze alatt külön nyelvekké. Így beszélünk archaikus franciáról, provençalról, portugálról, mielőtt e nyelvek nyelvjárás fölötti változata kialakult volna. Ilyenkor voltaképpen az történik, hogy egy későbbi állapotot vetítünk vissza a múltba. Azért tekintjük már a VII—XI. században a francia, a spanyol, a provençal nyelvet külön nyelveknek, mert később, akár hosszú időre, akár átmenetileg kifejlesztettek egy supradialectalis változatot. Kérdés marad azonban, milyen időponttól számítjuk e nyelvek külön életét, minthogy ezt a megkülönböztetést az irodalmi nyelv kialakulásánál régebbi időre is használjuk. A szokásos eljárás az, hogy megvizsgálják, melyek azok a fontos eltérések, melyek az egyes nyelvek neve alá foglalt köznyelvet és nyelvjárásokat a többi rokon nyelvektől és ezek nyelvjárásaitól elválasztják. Megállapítható például, hogy a franciát a provençaltól — alaktani és mondattani tényeket nem említve — egyebek között elkülöníti a nyílt-szótagbeli hangsúlyos magánhangzók fejlődése (diftongálás és $a > e$ a franciában, konzervatívabb állapot a provençalban) és a hangzóközi zárhangok spirantizálódása, sőt teljes eltűnése a franciában, a zárhang-jelleg megtartása a provençalban. Amikor ezek és más ezekhez hasonló fontos különbségek jelentkeznek, tehát a VI—VII. századtól, már megkülönböztetünk provençal és francia nyelvet, értve mind-egyiken — mindaddig míg a nyelvjárás fölötti változatok kialakulnak — merőben e jelenségekkel összekapcsolt nyelvjárások sorát. — Hasonlóképpen lehet meghatározni azt az időt, amikortól pl. a nyelvrokonaitól elszigetelődött magyarság nyelve már külön nyelvnek tekinthető (vö. 2. pont).

A kutatások előrehaladásával olykor kiderül, hogy a megállapított elválasztó kritériumok egy jelentékenyebb területen keverednek (tehát nem-

csak a határnyelvjárásokban, ahol még ez elhanyagolható lehetne). Például a Francia-Svájc, Szavoja, a Dauphiné, a Lyonnais nyelvjárásaiban jellegzetes francia és jellegzetes provençal vonások találkoznak: a megfelelő hangsúlyos magánhangzók diftongálnak, de a nyílt-szótagbeli *a*-ból nem lesz *e* stb. Ilyenkor, hogy a hagyományosan kialakult megállapítások, melyeknek különben a maguk kétségtelen realitása is megvan, meg ne dőljenek, keletkezik egy külön nyelv fogalma, a jelen esetben a franco-provençal (más nevei is vannak). Ez politikai szempontból soha külön egységet nem alkotott, külön nyelvjárás fölétti nyelvtípust nem fejlesztett ki, a tudományos irodalomban az elválasztó kritériumok sajátos alakulása következtében mégis többnyire külön nyelvnek számít. — Az is megtörténik, hogy az ilyen módon, a nyelveket elválasztó kritériumok alapján egy nyelvjárás — nyelvtudományi megítélésben — nem ahhoz a nyelvhez tartozik, melynek irodalmi és köznyelve a kérdéses nyelvjárás fölé terjedt. Így a spanyolországi gallego a spanyolt a portugáltól elválasztónak tekintett nyelvi kritériumok alapján portugál nyelvjárás, noha a föléje kerekedett irodalmi, hivatalos és köznyelv a spanyol.

7. Még egy szempontot kell figyelembe venni a külön nyelv fogalmának elhatárolásában, mégpedig a beszélők öntudatát. Láttuk, hogy ez nem döntő, de mégsem egészen mellőzhető tényező. Az északi olasz nyelvjárások kétségtelenül vannak olyan messze a firenzeitől és az olasz irodalmi és köznyelvtől, mint például a provençal a franciától, mégis tudomásom szerint sohasem tekintették őket sem maguk a beszélők, sem a tudományos terminológia egy külön nyelv részeinek. Sőt a friuli rétoromán is olyan helyzetben van e szempontból, mint a galiciai portugál. A svájci rétoromán azonban — bár a szakirodalomban franciák és olaszok versengenek érte — a beszélők tudata szerint is külön nyelv volt. A vogul és az osztyák közel vannak egymáshoz nemcsak földrajzilag, de nyelvészeti szempontból is, és talán vitatkozni lehet azon, vajon az északi és a keleti osztyák nyelvjárásokat beszélők jobban értik-e egymást, mint egy északi osztyák és egy közeli vogul telep lakója. De a rokonság tudatán kívül a nyelvi különállás tudata is megvan bennük nyilván régtől, mert bár a vogul *mañsi* elnevezés voltaképpen mind a két testvérnép közös neve (ZSIRAI, FgrRok. 160), az osztyákoknak van megkülönböztető nevük, mellyel vogulokat nem illetnek (i. m. 184). Persze a két nyelvjárás között nyelvészeti szempontból is fontos eltérő vonásokat lehet találni, ám aligha nagyobbakat, mint amelyek olykor nyelvjárásokat választanak el egymástól. — De számba jöhet a környező népek hagyományos tudata is. A permjárnak külön nyelvként való kezelését még a zürjénnel való kétségtelen szoros egybetartozás sem képes az orosz hagyományokkal szembeállva megszüntetni.

8. Mindent összevéve tehát a nyelvjárást (itt e szót a legtágabb gyűjtőfogalomként alkalmazva, mely tehát a külön nyelvi szintre nem emelkedett nyelvjárás(csoport)tól kezdve az a nyelvjárásokon át a legszűkebb értelemben vett helyi nyelvjárásig mindent egybefoglal) viszonylag könnyű elválasztani a nyelvtől. Nyelvjárás marad minden olyan helyi nyelvváltozat, mely egyébként szomszédaitól különbözik, de nem terjedt más nyelvjárások fölé, mint az adott korban és helyen a magasabb rendű szellemi élet kifejező eszköze. A nyelv viszont magába foglalja a nyelvjárások fölé rétegeződött (akár egyetlen nyelvjárásból kinőtt, akár másképpen keletkezett) irodalmi és köznyelvet meg az alá tartozó nyelvjárásokat, némi megszorításokkal (mint pl. a galiciai

portugál esetében). Ámde a nyelvtudományban külön nyelvnek tekintjük azokat a köznyelv összekötő kapcsát még nélkülöző nyelvjárásokat is, melyek később a fenti értelemben vett külön nyelvek részeivé lettek, és melyeket a nyelvtudományban elválasztó kritériummá jegecesedett különbségek alapján szoktak egymástól elhatárolni. Persze arról lehet szó, hogy helyesebb volna ezeket csak ilyen vagy olyan nyelvjárás-csoportoknak nevezni, s ez utóbbi elnevezés nem is éppen szokatlan a szakirodalomban, de a nyelv elnevezés is járja, sőt gyakoribb, és ennek tartalma is elég pontosan körülhatárolható. A külön nyelv fogalmának kialakításában egy-egy adott esetben tehát a tudományos hagyomány, valamint a népi öntudat is szóhoz jut.

9. Még egy kérdést akarok röviden érinteni: mi a különbség a köznyelv regionális változata és a nyelvjárás között. A nyelvjárások fölé rétegződött köznyelv ugyanis vidékenként más és más színezetet kap, jelentékeny részben az alacsonyabb szinten meglévő nyelvjárás hatására. Például a debreceni művelt ember választékosabb nyelvében is megfigyelhető az *l*, *r*, *j* erős nyújtó hatása, sőt olykor némi diftongálási hajlam: a dunántúli művelt ember kiejtésében is rövidevé válik az *i*, *ú*, *ü* stb.; a franciául beszélő keleti vallon a szóvégi zöngés mássalhangzókat zöngétlenül ejti, többé-kevésbé denasalizálja az orrhangú magánhangzókat stb. Ez a PAISTÓL találó kifejezéssel „nyelvjárásias-ság”-nak nevezett jelenség persze a beszélő műveltségétől, nyelvi öntudatától, helyességre való törekvésétől függően különféle fokozatokban jelentkezik, de csekély kivétellel rendszerint megfigyelhető. Ezekhez az eltérésekhez esetleg újabb differenciálódás is társulhat, de a megkülönböztető vonások — legalább a mai nyelvekben — túlnyomóan nyelvjárási jellegűek, s ezért sokszor — néha még a szakemberek is — összevették a nyelvjárást a változó mértékben nyelvjárásias koinéval.

Addig, amíg a helyi színezetű köznyelv alatt a tulajdonképpeni nyelvjárás is él, a legtöbbször igen könnyű őket elhatárolni egymástól. Nehézség ilyenkor két esetben lehet. Először ott, ahol a köznyelvet túlságosan erősen színezi a nyelvjárás. Ámde a dolgok gondos vizsgálata rendszerint megengedi a határ megvonását: a nyelvjárási alakokkal erősen megtűzdelt köznyelv is a maga nyelvtani rendszerével, alapszínezetével elárulja idegenből való származását, az egyetemes köznyelvvél való benső, a nyelvjárásénál közvetlenebb kapcsolatát. Ez a helyzet például a középkori valloniai szövegekkel kapcsolatban, melyeket sokszor — tévesen — nyelvjárási szövegeknek vélnek. — Megtörténhetik az ellenkezője is, amikor a nyelvjárás oly mértékben kerül a köznyelv hatása alá, hogy emiatt már szinte lehetetlen a történeti nyelvjárás igazi folytatójának tekinteni. Ilyen szélsőséges esetekben, ha mind a két változat: a nyelvjárásias köznyelv felső fokán és az erősen köznyelvedett nyelvjárás egy alacsonyabb szinten párhuzamosan él, a kettejük közti különbség a számos átmenet ellenére lehetővé teszi az elhatárolást. Nyelvatlasz-gyűjtőink igen sokszor bukkannak a köznyelv rendkívül erős hatására, de rendszeren kiderül, hogy a lakosság voltaképpen két nyelvváltozatot beszél, és ezek elég jól szétválaszthatók. Meg kell azonban engednünk a teljes keveredés lehetőségeit is; ez főleg akkor következhetik be, ha a nyelvjárás és a nyelvjárás fölötti változat igen közel van egymáshoz, ami éppen a magyarban gyakori jelenség.

10. Más a helyzet, ha már a tulajdonképpeni nyelvjárás eltűnt, és csak a helyi koiné őrzi gyér emlékeit. A svájei franco-provençal nyelvjárások

legalább a városokban már teljesen ismeretlenek, a svájci francia nyelv mégis jellegzetesen sajátos színezetű (itt persze voltaképpen nem is szigorúan véve francia nyelvjárás fölé rétegződött a francia nyelv). Ez esetben nincs kétség, hogy a köznyelv táji változatáról van szó, de ebből megfelelő körülmények között könnyen válhatik nyelvjárás, ha újabb elkülönítő fejlődések megsokasítják a köznyelvtől eltávolító vonásokat. Ilyenkor tehát nem a történeti nyelvjárás gyér visszfénye, hanem új folyamatok okozzák az új nyelvjárás keletkezését. Talán ilyesmit figyelhetünk meg az itáliai latin nyelvjárások történetében. Az olasz nyelvjárásokban fellelhető egy-egy vonás, mely például oszkusz, umber vagy vidéki-latin eredetű, de az olasz nyelvjárások nem az oszkusz vagy az umber folytatásai, hanem a latin koiné helyi változatainak szétfejlődésével keletkeztek. Érdekes volna azt is megvizsgálni, meddig kell ilyen esetben helyi színű köznyelvről beszélni, és mikor már nyelvjárásról. Ez azonban megint más probléma, melybe belebocsátkozni messze vezetne.

*

E néhány itt vázolt elgondolással egyáltalában nem vélem a kérdést elintézettnak. Hiszen esetleges tévedéseimet nem is számítva, könnyen lehetséges, hogy számos olyan tény akad, mely az itt előadottakba nem fér bele. Inkább vitaindítónak szántam e megjegyzéseket, melyek, ha mással nem, az ellentmondás kihívásával hozzájárulhatnak a kérdés tisztázásához.

BÁRCZI GÉZA

A szódarabok funkcionális megelevenedése

Évek óta sokszor, sőt szinte folytonosan kaptuk a kritikát, szemrehányást, hogy nem foglalkozunk általános nyelvészettel vagy nyelvelmélettel. Ilyen szempontból főképpen az úgynevezett „vezető nyelvészek” marasztaltattak el, akik közé — sajnos — én is be voltam osztva. Mentegetőztem, magyaráztam, hogy az adott körülmények között nem okvetlenül én vagyok a legalkalmasabb arra, hogy csak úgy általánosan nyelvészkedjem.

Hogy a levegőből mit lehet létesíteni, annak nyilván megvan nemcsak a gyakorlata, hanem az elmélete is. Hogy a légből mit lehet kapni a nyelvtudomány számára, arra vonatkozólag voltak némi, nem éppen kedvező tapasztalataim. Ezek nem bátorítottak, és különösen nem képesítették arra, hogy magam is belebocsátkozzam légből predesztinált dogmák előtti, ritus szerint végrehajtandó hajlongásba.

„Az ember feljő, lelke fényfolyam,
A nagy mindenség benne tükrözik.
Megmondhatatlan kéjjel föltekint,
Merőn megbámul földet és eget;”

Mondja az Éj a „Csongor és Tündé”-ben.

A Vörösmarty és Lenin szerinti „tükrözés” valóban rendkívül fontos, sőt döntő az ember fejlődésében, az emberiség tökéletesedésében. Ámde a

tükrözés jó darabig igen mérsékeltén sikerülhetett, mivel számtalanszor torzító tükrök tolakodtak a jelenségek és az emberek közé. És az emberek mit cselekedhettek? Aránylag sokan elfordították vagy lehúnyták a szemüket. — Torzító tükrök elég szép számban jelentkeztek a nyelvvel és a nyelvtudománnyal kapcsolatban is, s akadályozták, nem egyszer lehetlenné tették kiváltképpen az általános nyelvészet vagy nyelvelmélet „reális” művelését. — Igen! a kiaggatott görbetükrök megaggasztották, illetőleg aggasztották azokat, akiknek szánva voltak, — még a hozzám hasonló fiatalokat is. — Hogyan is mondja tovább az Éj?

„De ifjúsága gyorsan elmulik,
Erőtlen, aggott egyikét nyár után,
S már nincs, mint nem volt, mint a légy fia.”

A szellem hull a dogmától, — ismételjük meg Vörösmartyt — mint a légy fia.

*

Nem tudom, az illetékesek elfogadják-e valamennyire általános nyelvészetnek az alább következőket. Ha igen, ha nem, mondják meg! Szóból ért az ember (már aki!).

Ha nem megfelelő, abba hagyom. Mert — sajnos (tautológia) — légneműbbet nem tudok alkotni, eddigi idealizmusom, formalizmusom igénybevételével sem.

Egyébként, ami az I. jelzetű részben van, az egyetemen először az 1939—1940. tanév első felében adtam elő, utoljára az 1949—1950. tanév második felében, tehát akkor, amikor az egyetemen a Magyar Nyelvtudományi Intézet politikai zárlat alatt volt, a nyelvtudomány pedig nálunk is Marr nyomdokait volt hivatva követni.

I.

Szavégek képzővé válása

1. BOPP FERENC, az indoeurópai összehasonlító nyelvtudomány megalapítója, a múlt század harmincas éveitől kezdve megjelent műveiben alkalmazta azt a magyarázó elvet, hogy az indoeurópai ragok névmásokból, a képzők részint névmásokból, részint egyéb szógyökökből származnak; vagyis szerinte az indoeurópai nyelvtani alakok általában összetétel, úgynevezett *agglutinatio* útján keletkeztek (vö. SIMONYI, MNy.¹ 44). — Sőt a nyelvek alaki: morfológiai szempontból való osztályozásának keretében egyik csoportul éppen az agglutináló: összeragasztó vagy ragozó nyelveket szokták felvenni. Ebbe a csoportba osztják bele az uráli és altaji nyelveket sok másnon kívül. Mint ZSIRAI MIKLÓS Finnugor Rokonságunk című művének 5. lapján olvashatjuk, e nyelveket az jellemzi, hogy a jelentés módosítására, valamint a mondatbeli viszony jelölésére önálló szókból elsovdadt képzőket, ragokat alkalmaznak, azokat mintegy hozzáragasztják, hozzáenyvezik, a latin *gluten* 'enyv' szóból való igével: agglutinálják a változatlanul maradó s ezért mindenkor felismerhető tőszóhoz vagy alapszóhoz. — BOPP agglutinációs elmélete soká: több évtizeden keresztül uralkodott a nyelvtudományban. PAUL HERMANN „Prinzipien der Sprachgeschichte” című korszakalkotó, sőt sokban

ma is irányt mutató művének még 5., utolsó, 1920-ban megjelent kiadásában (347–51) is a képzőket (Ableitungssuffixe) és a ragokat (Flexionssuffixe) összetételek elhomályosulása útján magyarázza. — Efelé az elmélet felé hajlik „A jelenkori nyelvészet alapelvei” című 1898-ban (Nyr. XXVII.) megjelent tanulmányának „A ragok és képzők keletkezéséről” szóló V. fejezetében GOMBOCZ ZOLTÁN. Azt jegyzi meg, hogy „a mai tudománynak is ez [a BOPP-féle!] a felfogása” (340).

2. Az agglutinációs elmélettel szemben a jelen század elején nyomult előtérbe a másik felfogás. Az, hogy a képzők és ragok úgy támadtak, hogy szóvégek jelentés-, illetőleg viszonymódosító funkciót nyertek, vagyis ilyenféle szerepekre adaptálódtak, alkalmazódtak. Ennek az a d a p t a t i ó s elméletnek LUDWIG ALFRÉD volt a kezdeményezője. „Agglutination oder Adaptation?” című kis munkájában 1873. fejtegette először rendszeresen az idevágó kérdéseket. LUDWIG és az agglutinációs elmélet hívei között a múlt század utolsó évtizedeiben mélyreható vita ment végbe. LUDWIG elméletét behatóan ismereti és kritizálja „Az idg. flexio genesisének problémája” című igen fontos tanulmányában SCHMIDT JÓZSEF 1911–1913-ban (Nytud. III, 180 kk., IV, 20 kk.). LUDWIG felfogásának a jelentőségét következőképpen emeli ki: „az adaptációs theoria lassankint a nyelvbúvárlatnak tudatos vagy tudatlan vezérelvévé vált... Meggyőzőbb argumentumot nem is lehet kívánni annál, hogy az újabb nyelvtudomány minden glottogonikus hypothesisre való tekintet nélkül tisztán a nyelvtények kényszerítő erejének hatása alatt nagyban és egészben az adaptációs theoria sodrába került, sőt adaptációs természetű magyarázatok szórványosan az agglutinációs theoria bevallott és legnagyobb képviselőinél is fel-felbukkannak.” (Nytud. IV, 185.)

Hogy miképpen keletkezhetnek más úton, nem összetétel útján képzők, arról HORGER ANTAL „A nyelvtudomány alapelvei” című munkájában (2. kiad. 1926. 87) ekként nyilatkozik: „Az indogermán összehasonlító nyelvészet, amely anyagában leggazdagabb és a kutatás módszereiben legfejlettebb, már azt is kiderítette, hogy szuffixumok p u s z t a s z ó v é g e k b ő l i s keletkeztek oly módon, hogy több, bizonyos fokig hasonló jelentésű szó véletlenül ugyanazon hanggal vagy hangcsoporttal végződött, s ezért a beszélők ezt a hangot vagy hangcsoportot formatív szerepűnek érezték, úgyhogy az egész szótest ezen lélektani elemzés következtében két részre bomlott: egy gyökérrészre, amelyhez az illető szó jelentése fűződött, meg egy szuffixumra, melyhez az egész szócsoport jelentéseinek közös (formatív) elemei fűződtek.” (87. l.)

Az utóbbi időben az adaptációs elmélet egyre jobban hódít a nyelvtudósok körében. Ennek az elméletnek az ágaként meglehetősen általános a mai nyelvtudományban az a felfogás, hogy a legelső, legősibb szuffixumok: képzet- és viszonyjelentést módosító járulékok, vagyis képzők és ragok több — funkciókategória szempontjából közömbös — hangsor egyenlő végének a jelzett módon való elvonásával keletkeztek. (Vö. HORGER i. m. 87–8.) — Amint HORGER (i. m. 88) ismerteti, az adaptációs elmélet szerint: „egy-egy szuffixumnak funkciója sem volt mindig állandó, hanem nyelvtörténeti fejlődés folyamán a mondatbeli viszonyok hatása alatt sokféleképpen változott és differenciálódott. Az a szép rendezett állapot, melyet ma a nyelvek ragozási és képzési rendszereiben találunk, hogy t. i. ma a legtöbb szuffixumnak csak egyetlen-

egy meghatározott funkciója van, s hogy viszont egy bizonyos funkció végzésére ma rendszerint csak egy szuffixumot alkalmazunk, szintén csak hossz-as adaptációs folyamatok eredménye, melyet a szuffixumok nyelvhasználatbeli rendszertelenségének és bizonytalanságának igen-igen hosszú korszaka előzött meg. Az alaktan terén ma tapasztalható »kivételek« jó része nem egyéb, mint a nyelvtörténetnek ebből az ősrégi korszakából való maradvány, melyet a hagyomány ereje napjainkig meg tudott védeni az analógiának egyformásító hatásától.” — Az adaptációs elmélet fő tételeinek ezt az összefoglalását megfelelőnek fogadhatjuk el.

3. A szuffixumok: képzők és ragok keletkezésének kérdésében az igazság — mint igen sokszor — középen van. Keletkeztek toldalékok, járulékok önálló szók elsorvadásával, mint a magyarban a *-hat*, *-het*¹ meg a kétféle *-né*² esetében látjuk, és keletkezhettek az ellentétes úton-módon is: bizonyos szóvégek megelevenedésével. A nyelv élete, mint általában a lelki élet, nem ismeri az egyformaságot: a kaptafa, a kategória nem a legmegfelelőbb, legfeljebb a legkényelmesebb szerszám a nyelvi jelenségek magyarázója számára.

A *-hat*, *-het* és a kétféle *-né* azon a lélektani alapon nyerte a képző funkcióját, hogy a „nyelvérzék”-ben bizonyos hangalaki egyezésnek-különbségnek, amilyen például *múl : múlt*, jelentésben való egyezés-különbség felelt meg. Ezekben az esetekben a hangalaki és jelentésbeli viszonyítás olyan elem-párok történt, amelyekben némely szók meg egy bizonyos szóval való összetételükből vált nyelvelem kapcsolódtak egymáshoz.

Azonban nemcsak összetétel, illetőleg összetétel elhomályosodása útján, hanem más úton-módon is keletkeztek és keletkezhetnek a nyelv életében mindenkor elem-párok, amelyeket a nyelvérzék hangalaki és jelentésbeli tekintetben egymáshoz viszonyítva fog fel. Ezek az elem-párok szintén alapul szolgálhatnak képzők keletkezésére: a viszonyítás következtében az egyik elem szóvége bizonyos funkcióhoz jut, és analógia révén más szókhöz is hozzájuk csatlakozhatnak.

Adaptációra lehetőséget nyújthat hangtani-jelentéstani indítékok összejátszása. Megtörténhetik, hogy ugyanannak a szónak hangváltozás következtében bizonyos mértékig eltérő két alakja lesz, például az egyik a másiknál egy vagy több hanggal hosszabbá válik, de ugyanakkor az is megesik, hogy mindkét alakváltozat jelentésváltozás következtében más-más jelentés hordozója lesz. Ilyenkor, és különösen akkor, ha két vagy több esetben is hasonlóan eltérő alakpároknak hasonlóan eltérő jelentéspárok felelnek meg, a hangtani úton keletkezett hangalkati többletbe vagy különbségbe viszi bele a nyelvérzék a jelentésmódosító funkciót, azt teszi meg képzőnek.

4. BÁRCZI GÉZA „Bevezetés a nyelvtudományba” című munkájában (87—8) ezt írja: „A képzők keletkezésének másik módja a szóvégek megelevenedése vagy más műszóval: a r á é r t é s, a d a p t a t i o . . . De a képzőbokok keletkezése, valamint az idegen képzők meghonosodása is ráértés útján történik.” Találkoztam a jelenségre vonatkoztatva a „tapadás” megjelöléssel is.

Az „adaptatio” fogalmának magyar kifejezéséül elfogadhatónak találnám a „ráértés” szót, ha ez nem volna már használatban a jelentésváltozás egyik

¹ PAIS, A *hat* ige és a *-hat*, *-het* képző: MNy. XLI, 19—27.

² PAIS, A *-né* képzők: MNy. XLVII, 1—12.

fajának: a nevek szintagmatikus kapcsolata vagy mondatbeli, beszédbeli érintkezése alapján létrejövő jelentésátvitelnek a műszavaként a „tapadás” vagy az „odaértés” mellett (vö. BÁRCZI i. m. 84). Hogy a kétféle jelenségkörrel összefüggésben ugyanaz a műszó forogjon, nem gondolnám helyesnek, célszerűnek. Azt el tudnám képzelni, hogy a „ráértés”-t szakítsuk ki a jelentéstan műszó-készletéből, és foglaljuk le a képzők egyik keletkezési módjának a megjelölésére. A „tapadás”-ra nézve nem volnék ilyen véleményen: hogy egy funkciótlan valamire funkció „tapad”, szerintem nem volna szerencsés fogalmazás; ellenben hogy egy funkciótlan valamire funkciót értünk rá, azt helyesen mondhatnók. Azonban azt a zavart, amelyet a „ráértés” szónak a megszokottól eltérő értelemben való használata okozna, elkerülhetjük úgy, hogy az „adaptatio”-nak új magyarítását nyújtjuk. Mégpedig ilyen az „adaptatio” tükörszava: a „ráalkalmazás” lehetne.

SZINNYEI (NyH.⁵ 57, ⁶ 57, ⁷ 60) „Szóvégek megelevenedése” címen utal a jelenségkörre. A meghatározás igen jó, mert valóban jellemző, azonban műszónak hosszú és kissé nehézkes volna.

De ha már benne vagyunk a magyarításban, megtehetnők ezt az „agglutinatio”-val is. Esetleg a „hozzáragasztás”-t javasolhatjuk magyar megfelelőjéül.

Azt mondtuk előbb, hogy szuffixumok és köztük képzők keletkezhettek a szóvégek megelevenedése: adaptatio útján. Jó volna azonban ezt a magyar nyelv köréből vett példákon igazolni. Azonban itt nehezebb a dolgunk, mint a másik irányban, vagyis abban, hogy agglutinációval lett képzőket mutassunk ki. Ósi magyar, illetőleg finnugor eredetű képzőink között nincs olyan, amelyikről bizonyítani tudnók, hogy szóvégi hangnak vagy hangcsoportnak a megelevenedésével támadt (hasonlóan BÁRCZI is i. m. 87). — Hanem az újabb nyelvfejlődésben, nem egyszer szinte a szemünk előtt merülnek fel olyan jelenségek, amelyek az adaptatio körébe vonhatók.

Ilyen esetekként leginkább a *-nök*, *-nök*, valamint a *-zat*, *-zet* képzőkre szoktak hivatkozni, szerintem is jogosan. — Idevágó — jelzett egyetemi előadásomba iktatott — észrevételeimet adandó alkalommal fogom majd ismertetni.

II.

Elegyes megjegyzések

Néhány újabb keletű gondolatomat, esetleg csak ötletemet csatolom az előbbiekhöz, egész vázlatosan.

1. A szóvég vagy szódarab raggá válásáról nem beszéltem az I. szakaszban. Tudniillik az az érzésem, hogy funkcionális megelevenedés következtében elsődlegesen képzetmódosító nyelvelemek, vagyis képzők jöttek létre, s ezek a képzetjelentésükben foglalt bizonyos viszonyt kifejező mozzanataiknál fogva utóbb fejlődtek ragokká.

2. A „szódarab” kifejezést nem szándéktalanul használtam. Az eseteknek szélesebb körű számbavétele mellett ugyanis kiderül, hogy a szavaknak bármelyik darabja megelevenedhetik: képzet- vagy viszonyjelentő funkciót nyerhet. A „szódarab” — és nem „szórész” — kifejezést még azért is használok, mivel a teljes szervetlenség állapotát akarom kiemelni.

3. Az adaptatióval, a ráalkalmazással rokonnak tekinthetjük azokat a jelenségeket, amelyeket az „elvonás” cím alá szoktunk vonni mint a szóalkotásnak egyik módját vagy faját. Amikor ugyanis a *medvédi*-ből vagy *medvé*-ből *medve*, a *jegnyéd*-ből pedig *jegenye*¹, a *csárdák*-ből *csárda*², a *Szeremlyén*-ből *Szeremle*,³ a *Dobrogoszt*-ből *Dobrogosz*, majd *Doborguz*,⁴ a *lelkiismereti*-ből *lelkiismeret*⁵ lett: „elvonódott”, a szavaknak végső darabja organikussá vált: képzőnek, illetőleg ragnak érződött, de mint ilyen a nyelvelem kellő funkcionálásában zavart okozott, s ezért elmaradt. Mi más ez, mint adaptatio? Csak ezekben az esetekben a változás okára nézve van bizonyos különbség. Tudniillik a szódarab azért elevenik meg, mivel az azt tartalmazó nyelvelem analógiásan olyan nyelvelemekhez igazodik, amelyekben az illető szódarabbal egyező szódarab már előzetesen funkcióval szerepel.

4. Olyan szódarabok is megelevenedhetnek, funkcióhoz juthatnak, amelyek nem szóvégen állnak, hanem egyéb helyzetben, így szó elején. „A szóeleji *a* elhagyása” címen (MNy. XI, 271—3) tárgyaltam efféle eseteket. Helynévi példákat állítottam össze, amelyekben a szókezdő *a* hang határozott névelővé elevenedett, adaptálódott, s ennek következtében mint zavart okozó elem elmaradt.

5. Ezúttal még csak annyit jegyzek meg, hogy bizonyos fokig ebbe a jelenségkörbe tartom bevonhatónak a „népetimológia” névvel illetett — meglehetősen vegyes jellegű — eseteket, természetesen annak a figyelembe vételével, hogy ezeknél szódarabok nem formansokká elevenednek meg, hanem szavakká.

1956. szeptember.

PAIS DEZSŐ

A mondatban mivolta

(Szó szerkezetek, syntagmák)

A mondatban mivoltának kérdésére a nyelvtudományban többen próbáltak feleletet adni, így különösen GOMBOCZ ZOLTÁN „Mi a mondatban?” című tanulmányában (MNy. XXV, 1—7, XXX, 5), továbbá PAPP ISTVÁN „Mi a mondatban?” című dolgozatában (MNy. XXVIII, 228—35, 290—4), BROENDAL „Morfologi og Syntax” (1932.), „L'autonomie de la syntaxe” (1933.) című munkáiban és a jelen tanulmány szerzője „A mondatban elmélete” című (1928.) akadémiai székfoglalójában.

A „mondatban” elnevezést sokan szinoním értelemben a syntaxis elnevezésére is szokták használni. A syntaxisnak négy főiránya van: 1. A MIKLOSICH-féle úgynevezett negatív syntaxis; ez a szófajok és a szóalakok jelentésánál veszi azonosnak a syntaxist. — 2. A vegyüléksyntaxis (Mischsyntax); ez majd az alaktanba, majd a mondatbanba, majd a stilisztikába, a retorikába tartozó jelenségeket tárgyal, és hol a nyelvi jelenségek alakjából, hol ezeknek

¹ PAIS: MNy. X, 268—70.

² HORGER: NyT. XLI, 82; EtSz. I, 867.

³ MELICH: MNy. XXV, 109—11.

⁴ PAIS: MNy. XXXIX, 69—71.

⁵ PAIS: MNy. XLI, 86—7.

jelentéséből indul ki. — 3. A RIES-féle szószerkezeti irány. — 4. A syntaxisnak a mondattannal való azonosítása.

RIES „Beiträge zur Grundlegung der Syntax I. Was ist Syntax?” című (1894. és 1927.) művében a nyelvtan harmadik részéül a mondattan helyébe a syntagmák tanát: a szószerkezettant tette; ezt ő *syntaxis*-nak nevezi; „Syntax ist Lehre von den Wortgefügen” (i. m. 136; vö. még a Beiträge II. kötetéül megjelent „Zur Wortgruppenlehre” című és III. kötetéül megjelent „Was ist ein Satz?” című művét). A szószerkezet (syntagma) szerinte szavaknak értelmes kapcsolata új értelmi egységgé: „Wortgefüge ist eine sinnvolle Verbindung von Worten zu einer neuen Einheit” (Was ist Syntax? 1927. 47). Hasonlóképpen határozta meg a szószerkezetet GOMBOC is (Mi a mondattan?: MNy. XXV, 3): „Syntagmán olyan két (vagy több) elemből álló szószerkezetet értek, amelynek tagjait határozott logikai viszony fűzi össze”. RIES szerint a mondat is szószerkezet, tehát a mondat tana szintén beletartozik a szószerkezettanba, a syntaxisba. Azonban a syntaxis a RIES-féle szószerkezettani irány szerint nem teljesen azonos a mondattannal; vannak ugyanis a szószerkezettani irány hívei szerint a szavaknak új értelmi egységekké való oly kapcsolata is, azaz oly szószerkezetek is, amelyek szerintük nem mondataalkotók; szócsoporthoz (Wortgruppen) nevezi őket RIES. Ezek az említett szószerkezettani irány szerint nem férnek bele a mondattanba, hanem csak a szószerkezettanba, a syntaxisba.

Ilyenek a következő nyelvi kifejezések, amelyekben nincsen kifejezve az alany, ezek állítmányul szerepelnek a következő példákban: könyv- és fejezetcímek: *Tüzetes magyar nyelvtan. Buda ostroma. A tücsök és a hangya*; színlaphirdetések: *Bánk bán*; utcafeliratok, épületfeliratok: *Vendégfogadó. Ruhatár. Magyar Tudományos Akadémia. Kijárat*; szobor- és képfeliratok: *Kossuth Lajos*; bemutatkozás: *Kovács János*; stb.

Az ily szerepű kifejezésekre azonban meg kell jegyezni, hogy ezek mondatértékűek, az alany a helyzetből odaérthető; ezeknek a tárgyalása tehát a mondattanba való „Nyelvileg nem teljes mondatok” címmel. Ilyenek tárgyalására sem szükséges külön rész a nyelvtanban, külön RIES-féle szószerkezettan (syntaxis). Ha figyelmen kívül hagyjuk ilyen mondatbeli szerepüket, azaz nincs bennük predikatív funkció viszony, akkor csak fogalmi tartalmat vagy tartalmi viszonyt fejeznek ki mondatbeli (predikatív) viszonyítás nélkül, tehát ekkor nem tartoznak a mondattanba.

A mondattan a RIES-féle szószerkezettani irány hívei szerint csak egy része a syntaxisnak: a syntaxisban a mondataalkotó, mondat szerepű szószerkezeteken kívül még egy többlet van: a nem mondataalkotó szócsoporthoz (Wortgruppen); ilyeneknek tartják az említett szószerkezeteket.

RIES az említett okokon kívül főképp a következő ok indította a szószerkezettannak, syntaxisnak a nyelvtan harmadik részéül a mondattan helyébe való felállítására: Ha az alany és az állítmány csupán egy-egy szóból alakul, akkor az ily szószerkezet a szószerkezeti irány szerint mondatot alkot, és az ily mondat egészében, valamint az ily mondat tagjai: az alany és az állítmány a mondatbanba valók. Ha azonban az alany és az állítmány nem csupán egy-egy szóból alakul, hanem egyikük vagy mind a kettő két egymással tartalmi (objektív) viszonyban levő szóból alakul, akkor ily szószerkezetek az említett szószerkezettani irány szerint csak addig tartoznak a mondattanba, míg egészükben tekinti őket valaki, vagyis amíg alanyul — állítmányul szerepelnek a mondatban; ha azonban az ember nem veszi figye-

lembe ily szószerkezetek tagjainak alanyi—állítmányi funkcióját, hanem ily szócsoportok tagjainak csupán egymással való tartalmi (objektív) viszonyát tekinti, akkor ily szócsoportok e tartalmi (objektív) viszony szempontjából — a RIES-féle szószerkezet-tani irány szerint — már nem tartoznak bele a mondat-tanba, hanem a szószerkezet-tanba, a syntaxisba valók.

A szószerkezet-tani irány szerint a mondat két fő tagból alakul: alanyból és állítmányból, és csak az alanyi és az állítmányi funkció tartozik a mondat-tanba. A határozós és a jelzős szószerkezetek ezen irány szerint csak alanyi és állítmányi funkciójukban, a bennük kifejezésre jutó tartalmi (objektív) viszonyoktól elvonatkoztatva, tehát csak alanyi és állítmányi funkciójukat tekintve tartoznak a mondat-tanba. Így nem tekintve alanyi és állítmányi funkciójukat, a szószerkezeti irány csak szócsoportoknak tartja a hatá-rozós és a jelzős szószerkezeteket, és a bennük kifejezésre jutó tartalmi viszonyt a szószerkezet-tannal azonosított syntaxis tárgyának tekinti.

A szószerkezeti irány nem helyesen fogta fel a szószerkezetek valódi mivoltát, igazi alkatát. — Minden szószerkezet (syntagma) valódi, igazi mivoltát két elem alkotja: mindegyik szószerkezet tartalmi (tárgyi, objektív) viszonyt fejez ki, s ezen felül mindegyik szószerkezetnek egyúttal funkciója is van. A funkció szempontjából minden mondat két tagra oszlik: alanyi funkciós tagra és állítmányi funkciós tagra. A tartalmi (objektív) viszony a mondatban többféle lehet: a cselekvő fogalmának vagy a történés, tulajdonság hordozója fogalmának és magának a cselekvés, történés, tulajdonság fogalmának tartalmi viszonya. Ezt a tartalmi viszonyt a l a n y i — állít m á n y i v i s z o n y n a k vagy egy szóval p r e d i k a t í v v i s z o n y n a k szokták helytelenül nevezni, holott a predikatív viszony funkciós viszony. Már BRASSAI sürgette nálunk a tartalmi és a funkciós viszony megkülönböztetését a mondat-tanban (vö. KOCSIS LÉNÁRD, A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében: NyF. 3. sz.; KICSKA EMIL, A mondat-részek: Nyr. XXXII, 170).

Más tartalmi viszony: egy tárgyfogalomnak és egy tulajdonságfogalom-nak vagy számfogalomnak vagy birtokost kifejező tárgyfogalomnak tartalmi viszonya; ezt t u l a j d o n s á g j e l z ő s, s z á m j e l z ő s, b i r t o k o s j e l z ő s v i s z o n y n a k szokták nevezni. — Tartalmi viszony lehet továbbá cselekvés, történés fogalmának és helyet, időt, módot vagy más körülményt kifejező fogalomnak a tartalmi viszonya, ezt h a t á r o z ó s v i s z o n y n a k szokták nevezni. — Tartalmi viszony lehet még cselekvésfogalomnak és célpontot kifejező tárgyfogalomnak tartalmi viszonya; ezt t á r g y i (o b i e c t a l i s) v i s z o n y n a k szokás nevezni. Ezek a tartalmi viszonyok csakis alanyi—állítmányi funkciójukkal együtt alkotják a szószerkezeteknek valódi mivoltát, igazi alkatát. Az alanynak és az állítmányoknak valódi szószerkezeti mivoltát tehát nem egymagában alanyi—állítmányi funkciójuk alkotja, hanem ez a predikatív funkció az alanynak és az állítmánynak tartalmi viszonyával együtt, azaz a cselekvő fogalmának vagy a történés, tulajdonság hordozója fogalmának a cselekvés, történés, tulajdonság fogalmával való tartalmi viszonyával együtt. Viszont a határozós, a tárgy-as és a jelzős szószerkezet valódi mivoltát nem egyedül ezeknek említett tartalmi viszonya alkotja, hanem ezzel együtt alanyi vagy állítmányi funkciójuk, vagyis a határozós, a tárgy-as és a jelzős szószerkezetekben benne kell lennie a tartalmi viszonyon kívül egyúttal a predikatív funkciós viszonynak is. A mondat legegyszerűbb alakjában is két fő alkotó részre tagolódik: alanyi és állítmányi funkciós

tagra, és a leghosszabb mondatot is mindenekelőtt erre a két főtagra bonthatjuk szét.

Mint hogy tehát így minden szó szerkezetben: az alanyi—állítmányi szó szerkezetben kívül a határozói, a tárgyi és a jelzői szó szerkezetben is benne van az állítmányi vagy az alanyi funkció, azért az alany és az állítmány elnevezést egyedül a predikatív funkció két tagjának számára kellene lefoglalni, az alanyban és az állítmányban benne rejlő tartalmi viszony (cselekvő: cselekvés stb.) elnevezésére pedig más elnevezés volna szükséges. Így minden szó szerkezetnek volna külön neve a predikatív funkció kifejezésére (alany—állítmány) és külön neve a tartalmi (objektív) viszonyok kifejezésére, csak hogy az alanyban és az állítmányban benne levő cselekvő és cselekvés tartalmi viszonyának kifejezésére nincsen grammatikai terminológiánkban megfelelő kifejezésünk, miként a határozói, a tárgyi és a jelzői tag esetében van.

A görögök és rómaiak az ítélet két tagján (*ὑποκείμενον*: subiectum és *κατηγορούμενον*: praedicatum) egyedül csak funkciót értettek, ezért a nyelvlogikai irány, amely a mondatot az ítélet nyelvi kifejezésének tartotta, a mondat alanyán és állítmányán is csak funkciót értett, a két tag objektív tartalmát nem vette figyelembe, ezért nem is volt erre külön név a mondattan terén és ma sincs. Ez zavart okoz.

A szó szerkezetek (syntagmák) mivoltát tehát így lehetne meghatározni: a szó szerkezet (syntagma) két szónak egymással való tartalmi (objektív) és egyúttal egymással való alanyi—állítmányi (predikatív) funkciós viszonyba állítása: *A madár repül. A hó fehér.* Ha pedig az alanyi—állítmányi szó szerkezeti viszony egyik vagy mindkét tagja bővített, akkor az első esetben a szó szerkezet egy szónak és egy szó szerkezetnek egymással való tartalmi és egyúttal alanyi—állítmányi funkciós viszonyba állítása: *A zöld fa kiszáradt. A madár ül a fán.* A második esetben pedig a két szó szerkezetnek egyike két szónak egymással való tartalmi és egyúttal egymással való alanyi funkciós viszonyba állítása. A második szó szerkezet pedig két szónak egymással való tartalmi és egyúttal egymással való állítmányi funkciós viszonyba állítása. Az egész mondat pedig e két szó szerkezetnek egymással való tartalmi és egyúttal alanyi—állítmányi funkciós viszonyba állítása: *A szorgalmas kertész dolgozik a kertben.*

Ezekben a szó szerkezetekben alárendelt viszony van a két szó szerkezeti tag között. Lehet azonban a szó szerkezet tagjai között mellérendelt viszony is. A mondat alanyi és állítmányi része több egynemű tagból alakul: *Péter és Pál összefér. A koldus ázik, fázik. A magyar zászló piros, fehér, zöld. Kosár van kezén és hátán. Fia megcsókolta anyja arcát és kezét. Szép, erős és egészséges gyermekei vannak.*

Predikatív funkciós viszony csakis tartalmi viszony alapján lehetséges. Hasonlóképpen ítéleti funkció sem lehetséges az ítélet tagjainak fogalmi tartalma nélkül, az ítéletben is valamire vonatkozólag állítunk vagy tagadunk valamit. A predikatív funkciós viszony nélkül két szó kapcsolata — ha ez a kapcsolat állandó jellegű — csak szóösszetétel, nem pedig syntagma. Így a mondat minden szó szerkezetében (syntagmájában) benne kell lennie a tartalmi viszonynak és az alanyi—állítmányi funkciónak is, s ennek alapján a syntaxiszt azonosnak lehet venni a mondattan fogalmával.

A szó szerkezetektannak, syntaxisnak RIES-féle iránya a határozós, tárgyas és jelzős szó szerkezetben nem számol az alanyi—állítmányi funkcióval, és így egyedül a tartalmi viszony szempontjából tekintve őket a szó szerkezettanba, syntaxisba teszi tárgyalásukat, ellenben az alanyi és az állítmányi szó szer-

kezetben tartalmi viszonyt nem vesz föl, hanem csak predikatív funkciós viszonyt. Ezen irány szerint az alanyt és az állítmányt szó szerkezetté csak a predikatív funkció maga teszi. Az kellett volna, hogy ez az irány következetesen az alanynak és az állítmánynak tartalmi viszonyt is tulajdonítson, és őket is a szó szerkezettanba tegye a tartalmi viszony szempontjából, s csupán alanyi és állítmányi funkciójuk szempontjából tegye őket a mondattanba. A szó szerkezettan, syntaxis említett iránya az alanyi—állítmányi szó szerkezet tárgyalását, azaz az ő értelmében vett mondattant a szó szerkezettan, a syntaxis egy részévé teszi ugyan meg, de egyszerűen azon az alapon, hogy az alany és az állítmány predikatív funkciós viszonya (azaz szerinte a mondat) szó szerkezet. Ennek az iránynak ez az eljárása azonban nem helyes, mert az alanyban és az állítmányban nem vesz fel tartalmi viszonyt, s az alanyt és az állítmányt csupán a köztük levő predikatív funkciós viszony alapján tartja szó szerkezetnek, a többi szó szerkezetet ellenben tartalmi (objektív) és predikatív funkciós viszonyuk alapján. Így tehát a szó szerkezetek (syntagmák) meghatározása nem egységes alapon történik. A határozói, tárgyi, jelzői szó szerkezet tartalmi viszonyának tárgyalása tehát a RIES-féle szó szerkezet-tanba, syntaxisba kerül; az alany és az állítmány predikatív viszonyának tárgyalása pedig a határozói, tárgyi, jelzői tag predikatív funkciójának tárgyalásával együtt a RIES-féle syntaxisnak egy külön részébe: a mondattanba kerül.

Az alanyi—állítmányi szó szerkezetben is fel kell venni tartalmi viszonyt a predikatív funkciós viszonyon kívül; így azután az összes szó szerkezetekben van tartalmi és predikatív funkciós viszony, tehát mindegyiknek tárgyalása e g y s é g e s m o n d a t t a n b a v á l ó. Az egységes mondattanban azután lehet az összes szó szerkezeteket kettős viszonyuk alapján vizsgálni: tartalmi és predikatív funkciós viszonyuk szempontjából, nem pedig külön syntaxisban a határozói, a tárgyi és a jelzői szó szerkezeteknek csupán t a r t a l m i v i s z o n y a i t, a mondattanban pedig az összes szó szerkezeteknek csupán p r e d i k á t í v f u n k c i ó s v i s z o n y á t. Így tehát külön szó szerkezet-tan (syntaxis) és külön mondattan felvétele nem szükséges. A mondattant lehet a syntaxis-sal egyenlő értékűnek venni és syntaxisnak is nevezni; a mondat ugyanis oly szó szerkezet vagy oly szó szerkezetekből alakul, amelyeknek van tartalmi viszonyuk és egyúttal alanyi—állítmányi predikatív funkciós viszonyuk is.

Ha csak a határozós, a tárgyas, a jelzős szó szerkezetben vennénk fel tartalmi viszonyt, és az alanyi—állítmányi predikatív funkciós viszony alap-jául nem, akkor például *A szorgalmas kertész megöntözi a kertben a növénye-ke-t* mondatnak alanyi tagjában (*a szorgalmas kertész*) a *szorgalmas* jelzői szó szerkezeti tag nem lehetne tartalmi (jelzős) viszonyban a *kertész* alanyi funkciós taggal, hanem csak fogalmi tartalommal; a jelen mondatban a *ker-tész* cselekvőt jelentő tárgyfogalom tartalmával és e kettőnek (*szorgalmas kertész*) együttvéve van alanyi funkciója a mondatban. Szintúgy e mondat állítmányi szó szerkezeti tagjában (*megöntözi reggel a kertben a növényeket*) *a kertben*, a *növényeket* tárgyfogalmak nem lehetnek tartalmi viszonyban a *megöntöz* állítmányi funkciós taggal, hanem csak a *megöntöz* cselekvést jelentő szó fogalmi tartalmával; így a *megöntözi a kertben a növényeket* szó szerkezetnek együttesen állítmányi funkciója van, és az alanyi funkciós taggal együttesen predikatív funkciós viszonyt fejez ki. Ebből is nyilvánvaló, hogy az alanyi—állítmányi szó szerkezetben is van tartalmi viszony a predikatív funkciós v i s z o n y o n k í v ü l.

Nem helyes tehát a mondattant RIES szellemében kettészakítani úgy-
képpen, hogy csak a határozói, tárgyi, jelzői szószerkezetekben veszünk fel
tartalmi viszonyt, és csak ezeket tárgyaljuk külön syntaxisban tartalmi
viszonybeli szempontból, hiszen a pusztá alanyi és a pusztá állítmányi tag
között is van predikatív funkciós viszonyukon kívül tartalmi viszony is,
ezért tehát következetesen az alanyi és az állítmányi tagot is kellene tárgyalni
a RIES-féle syntaxisban tartalmi viszonyuk alapján. A mondat minden alá-
rendelt szószerkezetében: az alanyi—állítmányi, a határozói, a tárgyi és a
jelzői szószerkezeti tagban egyaránt van tartalmi viszony és predikatív
funkciós viszony, ezért tehát nincs értelme annak, hogy elkülönítsük egymás-
tól a tartalmi és a predikatív funkciós viszonyt, és a szószerkezettan, syntaxis
két külön részében tárgyaljuk őket, mégpedig egy részüket: a határozós, a
tárgyas és a jelzős szószerkezet tartalmi viszonyát a syntaxis egyik részében,
ellenben az alanyi és állítmányi szószerkezet predikatív funkciós viszonyát,
továbbá a határozói, tárgyi, jelzői szószerkezet predikatív funkcióját a syn-
taxis másik részében: külön mondattanban. Minthogy minden alárendelt szó-
szerkezetben van tartalmi viszony és predikatív funkciós viszony, és a kettő
együttvéve alkotja az alanyi—állítmányi, a határozói, tárgyi, jelzői szószer-
kezet mivoltát, azért valamennyi alárendelt szószerkezet nyelvtani tárgya-
lásának helye csak egységes mondattanban lehetséges kettős szempontból:
a tartalmi és a funkciós viszony szempontjából egyaránt. A nyelvtan harm-
madik részét azután nevezhetjük akár syntaxisnak, akár mondattannak.

A szószerkezetek valódi mivoltának helyes fölfogásából következik,
hogy ilyen mondattanban: *Utazásom Párizsba sikerült, az utazásom Párizsba*
szószerkezetet (syntagmát) nem szabad úgy fölfogni, hogy benne az alanyi
szószerkezeti tagnak (*utazásom*) van határozója (*Párizsba*), hanem hogy az
alanyi tagban kifejezett cselekvésvfogalom (*utaz-*) tartalmi viszonyban van
egy határozóul szereplő tárgyfogalommal (*Párizs*), és a kettő együttesen
mint cselekvés és hely viszonya, röviden szólva mint helyhatározó viszony
szerepel a mondatban alanyi tagul. Hasonlóképpen az ilyen mondatul szereplő
szószerkezetben: *Atyám elutazott Párizsba*, nem az állítmányi szószerkezeti
tagnak van határozója, hanem az állítmányi szószerkezeti tagul szereplő cse-
lekvésvfogalom tartalmi viszonyban van egy határozóul szereplő tárgyfogalom-
mal, és a kettőnek együttesen mint helyhatározói viszónynak, szószerkezet-
nek állítmányi szerepe van a mondatban. Így kellene fölfogni a tárgyi és jelzői
viszonyt kifejező szószerkezetet is.

A szószerkezetek eredete is a bennük előforduló kettős viszony: a tar-
talmi és a predikatív funkciós viszony mellett szől.

RAVILA finn nyelvész, a finnugor összehasonlító mondattan úttörője,
nagy szerepet tulajdonít az uráli nyelvek mondattani viszonyainak kifejlő-
désében a jelzős szerkezetnek, szerinte pl. az alanyi jelző átér-
tékeléséből keletkezett. (Über den ursprünglichen Bau des uralischen Satzes:
FUF. XXVII, 108—36.)

Szerintem a mondat egy fogalmi tartalomnak egy más fogalmi tartalom-
mal való tartalmi és predikatív: alanyi—állítmányi viszonyítása. E kétféle
viszonyításnak a mondatban való megismétléséből keletkezett a bővített mon-
dat, a mondat többi részei: a jelzős, határozós és a tárgyi szószerkezet.

Ha az alanyi szószerkezeti tagban kifejezett tárgyfogalom fogalmi tartal-
mát bővítették tulajdonságfogalmi tartalommal, és a két fogalmi tartalmat
predikatív (alanyi—állítmányi) funkciós viszonyba állították, keletkezett a

jelzős szó szerkezet: *Beteg fiam, (meg) holt.* A két mondatot összevonták, ezáltal az első mondat névszói állítmányi szó szerkezeti tagja elvesztette állítmányi funkcióját, és beleolvadt az alanyi tag funkciójába jelzőül: *Beteg fiam (meg)holt.*

A határozói szó szerkezet úgy keletkezett, hogy igenévi állítmányi tag fogalmi tartalmát bővítették más fogalmi tartalommal (helyi, időbeli vagy más körülményt jelentő fogalmi tartalommal) és ezt a fogalmi viszonytartalmat az alanyi tag fogalmi tartalmával predikatív (alanyi—állítmányi) viszonyba állították: *Madár: ül* (= ülő = névszói állítmány), *fán* (er. = fa az). Ily összetett mondatban a második mondat névszói állítmányi tagjának (*fán*) predikatív funkciója egyesült az első mondat igenévi állítmányi tagjának (*ülő*) predikatív funkciójával. Így összevonással az összetett mondatból egyszerű mondat keletkezett, amelyben az *ül (a) fán* szó szerkezet állítmányi tagul szerepel: *Madár ül a fán.*

Hasonlóképpen keletkezett a tárgyi szó szerkezet is: *Atyám vágó: fát* (er. = fa az). Jelzőtől is keletkezhet a tárgy: *Atyám fa vágó.* Így keletkezett a ragtalan tárgy.

Jelzős szó szerkezet eredetileg csak a mondat alanyi tagjában volt, idővel áttevődött az állítmányi, határozói, tárgyi szó szerkezeti tagra is: *János jó fiú. Madár ül a nagy fán. János két madarat fogott. Atyám bezárta a házkaput (a ház kapuját).*

A főmondat tehát szó szerkezetből keletkezett, a bővített mondat pedig szó és szó szerkezet, illetve szó szerkezetek összetételéből. A mondat tana tehát a szó szerkezetek tana, így a mondatban egybeesik a szó szerkezetek tanával, a syntaxissal.

A szó szerkezeteknek a tartalmi viszony szempontjából több fajtát lehet megkülönböztetni: cselekvőt vagy történés, tulajdonság hordozóját kifejező tárgyfogalom és cselekvést vagy történést, tulajdonságot kifejező fogalom között levő tartalmi (objektív) viszonyt, ennek két tagját nem megfelelően alanynak, állítmánynak szokták nevezni, ezek ugyanis predikatív funkciós viszonytagok; továbbá cselekvés vagy történés fogalma és tárgyfogalom között levő határozós (adverbialis) viszonyt; azonkívül cselekvésfogalom és tárgyfogalom között levő tárgyi (obiectalis) viszonyt; végül tárgyfogalom és tulajdonságfogalom vagy számfogalom közt vagy birtokost és birtokot kifejező fogalom között levő jelzős (attributív, determinatív) viszonyt. Mindezek alárendelt tartalmi (objektív) viszonyok. Tehát nemcsak az összetett mondatokat alkotó egyszerű mondatok között: főmondatok és mellékmondatok között fordulhat elő alárendelt viszony, hanem az egyszerű mondatokban, mégpedig főmondatokban és mellékmondatokban egyaránt előforduló szó szerkezetek (syntagmák) tagjai között is.

Továbbá nemcsak két főmondat között vagy két mellékmondat között lehet mellérendelt viszony, hanem az egyszerű mondatokban az úgynevezett halmazott (többtagú) szó szerkezeti tagok között is lehet mellérendelt viszony, midőn több cselekvőt, történéshordozót, tulajdonsághordozót kifejező fogalom tartalmi (objektív) és egyúttal predikatív viszonyban van cselekvést, történést, tulajdonságot kifejező fogalommal, tehát több alanyi szó szerkezeti tag esetén: *Apja, anyja sír előtte. Péter és Pál beteg.* Vagy pedig cselekvőt, történéshordozót, tulajdonsághordozót kifejező fogalom tartalmi (objektív) és egyúttal predikatív funkciós viszonyban van több cselek-

vést, történést, tulajdonságot kifejező fogalommal, tehát több állítmányi szó szerkezeti tag esetén: *A koldus ázik, fázik. A magyar zászló piros, fehér, zöld.* Vagy pedig tárgyfogalom több tulajdonságfogalommal jelzői tartalmi (objektív) viszonyban van, tehát több jelzői szó szerkezeti tag esetén: *A szegény, beteg asszony meghalt. János okos és szorgalmas fiú. Vidd asszonyodnak szíves, de bánatos üdvözlétem!* (Arany). Hasonlóképpen akkor is van az egyszerű mondatban levő szó szerkezethen (syntagmában) mellérendelt viszony, midőn több határozói szó szerkezeti tag (adverbiale) vagy több tárgyi szó szerkezeti tag (obiectale) fordul elő: *A gyermek éjjel, nappal sír. Elvesztettem atyámat, anyámat.*

Miként az összetett mondatokat alkotó egyszerű mondatok között előforduló mellérendelt és alárendelt viszony tárgyalása a mondattanba való, ugyanúgy nemcsak az egyszerű mondatok szó szerkezeteiben előforduló alárendelt viszonyok tárgyalása tartozik a mondattanba, hanem a mellérendelt viszonyok tárgyalása is. A szó szerkezetekben előforduló mellérendelt viszonyok tárgyalására sem szükséges külön RIES-féle szó szerkezettan (Syntaxis: Lehre vom Wortgefüge vagy Wortgruppenlehre).

A mondatot és a szó szerkezeteket (syntagmákat) az alanyi—állítmányi funkció és a tartalmi (objektív) viszony alapján így lehetne meghatározni: A mondat a valóságélményhez való viszony és a beszélőben végbemenő tudatfolyamat szempontjából nyelvi kifejezése annak, hogy egy tényleges vagy csak képzelt valóságélményen alapuló egységes tudattartalmat szándékosan tagolunk fogalmilag tárgyfogalmakra, cselekvés-, történésfogalmakra, tulajdonságfogalmakra, és hogy e tagokat egymással tartalmi (logikai, objektív) viszonyokba állítjuk (cselekvő és cselekvés, történéshordozó és történés viszonyába, tulajdonsághordozó és tulajdonság viszonyába (*A hó fehér*); cselekvés, történés, tulajdonság és ezt meghatározó körülmény határozói tartalmi viszonyába; cselekvés és cselekvés célpontja között levő tárgyi (obiectalis) tartalmi viszonyba; tulajdonságot, számot jelentő szó és tárgyfogalmat jelentő szó, birtokost és birtokot jelentő szó jelzői (attributív) tartalmi viszonyába, és egyúttal funkcióba állítjuk.

A grammatikai alanyi szó szerkezeti tag (vagy röviden szólva az alanyi: subiectum) cselekvőt vagy történés-, tulajdonsághordozót jelentő névszó vagy szó szerkezet vagy ily jelentésű szót helyettesítő névmás, amelyet cselekvést vagy történést jelentő igével vagy tulajdonságot jelentő névszóval vagy azt helyettesítő névmással tartalmi viszonyba állítunk, és ezzel az igével vagy névszóval mint állítmányi szó szerkezeti taggal együtt egyúttal alanyi funkciós viszonyba állítunk: *A madár repül. Az üveg eltört. A hó fehér. A zöld fa kiszáradt. Az, ki másnak vermet ás, maga esik bele.*

A grammatikai állítmányi szó szerkezeti tag (vagy röviden szólva állítmány: praedicatum) cselekvést, történést jelentő ige vagy tulajdonságot, élőlényt, élettelen tárgyat jelentő névszó vagy pedig ily jelentésű szót helyettesítő névmás; amelyet cselekvőt vagy történés-, tulajdonsághordozót jelentő névszóval vagy ezt helyettesítő névmással tartalmi viszonyba állítunk, és ezzel a névszóval mint alanyi szó szerkezeti taggal együtt egyúttal állítmányi funkciós viszonyba állítunk: *A madár énekel. A fa kidőlt. A fal fehér. Öcsém katoná. Anyám sült kenyeret. Ez nem az, amit kértem.*

A határozói szó szerkezeti tag (vagy röviden szólva a határozó: adverbiale) az állítmányi szó szerkezeti tagban kifejezett cselekvésnek vagy történésnek, tulajdonságnak valamely körülményét (helyét, idejét, módját stb.) meghatározó névszó, melyet tartalmi (objektív) viszonyba állítunk

cselekvés-, történés- vagy tulajdonságfogalmat jelentő szóval, és ezzel együtt egyúttal állítmányi funkciós viszonyba állítunk az alanyi szó szerkezeti taggal: *A munkás dolgozik a mezőn. Az alma leesett a fáról. Ez a kép nagyon szép.*

A tárgyi szó szerkezeti tag (vagy röviden szólva a tárgy; objectale) az állítmányi szó szerkezeti tagban kifejezett cselekvésnek célpontját meghatározó névszó, amelyet tartalmi viszonyba állítunk cselekvésfogalmat jelentő igével és ezzel együtt egyúttal állítmányi funkciós viszonyba állítunk az alanyi szó szerkezeti taggal: *A fiú ütötte a kutyát.*

A jelzői szó szerkezeti tag (vagy röviden szólva a jelző; attributum) az állítmányi vagy határozói, tárgyi szó szerkezeti tagban kifejezett tárgyfogalomnak tulajdonságát, számát, birtokosát jelentő névszó vagy az állítmányi funkciós jelzős szó szerkezeti tagban kifejezett tulajdonságfogalomnak minősítésére szolgáló névszó, amelyet jelzői tartalmi viszonyba állítunk e tárgyfogalommal, tulajdonságfogalommal, és ezzel együtt egy állítmányi funkciós viszonyba állítunk az alanyi funkciós szó szerkezeti taggal: *Péter jó fiú. Egy madár ül a nagy fán. Péter két madarat fogott. Atyám bezárta a házkaput (a ház kapuját). Ez édes ízű alma;* vagy az alanyi szó szerkezeti tagban kifejezett tárgyfogalomnak tulajdonságát, számát, birtokosát kifejező névszó, amelyet tartalmi jelzői viszonyba állítunk e tárgyfogalommal, és ezzel együtt egyúttal alanyi funkciós viszonyba állítunk az állítmányi szó szerkezeti taggal: *A beteg fiú meghalt. Két fa kidőlt. A kapukulcs (a kapukulcsa) elveszett. A piros színű ruha jól fest rajta.*

A mondat alkotó részeinek: a szó szerkezeteknek és szó szerkezeti tagoknak ily módon való meghatározása teljesen összhangban van a mondat mivoltának meghatározásával. A mondat alkotó részeinek: a szó szerkezeteknek és szó szerkezeti tagoknak csak ily módon való felfogása alapszik a mondatnak és a szó szerkezeteknek igazi természetén. A tartalmi (logikai-objektív) viszony és az alanyi-állítmányi (predikatív) viszony együtt alkotja a mondatot és a szó szerkezeteket. A szó szerkezeteknek e két szempontból való együttes tárgyalása alkotja a mondatban (étude de la phrase; Satzlehre) tárgyát. Külön RIES-féle szó szerkezetben (syntaxis) fölvétele a grammatika harmadik részül a mondatban helyébe nem felel meg sem a mondat, sem a mondatrészek igazi mivoltának.

Nem a mondatban része tehát a szó szerkezeteknek (syntaxisnak), miként a RIES-féle szó szerkezetek irány vallja, hanem fordítva: a szó szerkezeteknek tartalmi (objektív) szempontból való tárgyalása beletartozik a mondatbanba, a szó szerkezeteknek predikatív funkció szempontjából való vizsgálatával együtt.

Ha a szó szerkezet (syntagma) mivoltát úgy fogjuk föl, hogy ez két szónak vagy két szó szerkezetnek egymással való fogalmi tartalmi és egyúttal alanyi—állítmányi (predikatív) funkciós viszonyba állítása, akkor a mondatban azonos a syntaxissal. GOMBOCZ (MNy. XXV, 7) szerint „kétségtelen, hogy a determinatív (határozós), attributív és objektális viszonyok a predikatív viszonyból sarjadtak ki, a határozós, jelzős és tárgyas szerkezetek erejükvesztett predikatív szerkezetek, glottogonikus szempontból a syntagmák tana beleolvad a mondatok tanába, a syntaxis a mondatbanba.” Magyar történeti mondatban előadásait GOMBOCZ „Syntaxis” címmel jelentette meg. (Vö. PAIS, Mondatrészek: MNy. XLVI, 305.)

Az összetett mondat funkciós viszonybeli dualizmusa. — Ily dualizmus csak összetett mondat főmondata és mellékmondata között lehetséges, vagy két egymással alárendelt viszonyban levő

mellékmondat között, amikor egyik mellékmondat a másik mellékmondatnak főmondatául szerepel. Két főmondat vagy két egymással mellérendelt viszonyban levő mellékmondat között nem lehetséges ilyen dualizmus.

1. Egy főmondattal egy mellékmondat van alárendelt viszonyban:

A) Alanyi mellékmondat: *Ki korán kel, aranyat lel.* Alanyi tag: *a korán kelő*; állítmányi tag: *aranyat lel.* — B) Tárgyi mellékmondat: HB.: *Látjátuk szüntükkel, mik vogymuk.* Alanyi tag: *ti*; állítmányi tag: *látjátuk szüntükkel mivoltunkat.* — C) Határozó mellékmondat: *Mindnyájan kimegyünk dolgozni, mikor a nap fölkel.* Alanyi tag: *mindnyájan*; állítmányi tag: *kimegyünk dolgozni a nap fölkeltekor.* — D) Jelzői mellékmondat: *Nincs oly madár, amely kalitkáját szeretné.* Alanyi tag: *kalitkáját szerető madár*; állítmányi tag: *nincsen.*

2. A) Egy főmondattól két egymással mellérendelt viszonyban levő mellékmondat függ: *Tegnap nem mentünk ki, mert egész nap esett az eső, és bokáig érő sár volt.* Alanyi tag: *mi*; állítmányi tag: *tegnap nem mentünk ki az esőnek egész napon való esése és a sárnak bokáig érése miatt.* — B) Egy főmondattól függ két egymással alárendelt viszonyban levő mellékmondat: *Atyám kunyhót épített magának, hogy meghúzhassa magát benne, miután már belefáradt az élet küzdelmeibe.* Alanyi tag: *atyám*; állítmányi tag: *kunyhót épített magának a magát benne való meghúzásra, az élet küzdelmeibe való belefáradása után.*

KLEMM IMRE

A geminátákról

1. A kérdés történetéből.

Fonetikusok és nyelvészek különféleképpen vélekednek a hosszú mássalhangzókról. Vannak, akik a hosszú mássalhangzóktól szigorúan különválasztják az ikerhangokat vagy geminátákat. Szerintük a hosszú mássalhangzók képzésmódja teljesen megegyezik a megfelelő rövidkével, s csupán a megnyúlt időtartam különbözteti meg őket egymástól; a geminátákat viszont az időtartam-nyúláson kívül sajátos kétmozzanatú izomfeszülés, különleges nyomás-, intenzitás- avagy hangzóssági ingadozás választja el a rövidektől. — Mások viszont úgy látják, hogy a hosszú mássalhangzók és gemináták képzésmódja azonos, s a megfelelő rövidektől csupán nagyobb időtartamukkal térnek el.

A magyar szakírók kivétel nélkül az első nézetet vallják. BALASSA JÓZSEF (Hangtan: TMNy. 24—5) a „hosszú mássalhangzó”-t a „kettős mássalhangzó”-val állítja szembe: „Hosszú a mássalhangzó akkor, ha képzése annyi ideig tart, mint két rövid mássalhangzóé, s e közben a hangképző szervek működésében semmiféle változás sem áll be, pl. *áss*, *aggy* (adj), *agg* stb. . . Ily hosszú mássalhangzót a magyar nyelv csakis szó végén ejt; a szó belsejében, két magánhangzó között, a hosszú mássalhangzóból kettős mássalhangzó lesz, mivel két szótag között oszlik meg: *ás-son*, *agy-gyon* (adjoin), *ag-gódi*k. Az ilyen kettős mássalhangzó képzésének módja ugyanolyan, mint a hosszúé; a beszélő szervek változatlanul maradnak, míg a két hang képződik, csak a lehellet kibocsátásában történik némi változás, annyi t. i., hogy az illető hang második felét új lehelletkibocsátással képezzük, tehát mintegy újra kezdjük. Ily módon a mássalhangzó első fele befejezi az első, másik fele pedig kezdi a második szótagot.”

GOMBOCZ ZOLTÁN (ÖM. II/1) hasonlóan csoportozza a hosszú mássalhangzókat, a gemináták két mozzanatú lehelletkibocsátásáról azonban nem szól, és azok jellegzetességének a középtájon mutatkozó nyomaték-minimumot tartja: „A hosszú mássalhangzóknak két fajtáját különböztetjük meg. Ha a *jobb ~ jobban, ott ~ ottan, vess ~ vessen, benn ~ bennem* szó-párokat egymásután ejtjük, megfigyelhetjük, hogy míg az egytagú alakokban a hosszú mássalhangzóknak szótagzáró szerepük van, addig a kéttagú alakokban a szótaghatár (nyomáshatár) a hosszú mássalhangzóba esik, tehát a *bb, tt, ss, nn* mintha két félre válnék, amelyek közül az első a kezdő szótaghoz, a második a záró szótaghoz tartozik. A *jobb, ott, vess, benn . . .* szavakban szorosabb értelemben vett *h o s s z ú m á s s a l h a n g z ó*, a *jobban, ottan, vessen, bennem . . .* szavakban *i k e r m á s s a l h a n g z ó* (g e m i n á t a) van. — A magyarban a hangzóközi hosszú mássalhangzó mindig geminata; hosszú mássalhangzó csak abszolút szóvégen fordul elő.” (43.) Majd: „A magyarban a szótag alakulásánál a nyomaték különösen a geminátákkal kapcsolatban játszik szerepet: a *koppan, robban, rokkan* hangsorokban a nyomaték-minimum, tehát a szótaghatár a *p-, b-,* ill. *k-*zárba esik, a nyomaték a zár tartama alatt decrescendo-crescendo változik √ úgy, hogy az az érzésünk, hogy az explosiva implosioja az első, explosioja a második szótaghoz tartozik: *koppan, rob-ban, rok-kan.*” (46.)

Felfogását ugyanígy fejti ki HORGER ANTAL (Általános Fonetika. 1929.) is: „A hosszú mássalhangzók lehetnek vagy e g y s z e r ű e n h o s s z ú a k, vagy i k e r í t e t t h o s s z ú a k (latin eredetű műszóval: gemináták). Az előbbieket teljes egészükben ugyanegy szótaghoz tartoznak, pl. *itt, jobb, hall*, az utóbbiaknak kezdő fele a megelőző, végző fele pedig a következő szótaghoz tartozik, pl. *itten, jobbak, hallom.*” (31.) HORGER a gemináták képzésének jellegzetességét a „hangzósság” gyengülő—erősödő effektusában jelöli meg: „az az akadály, amely a hosszú mássalhangzók képzésekor teljesen elzárja, vagy többé-kevésbé megszükiti az artikulációs levegő útját, nem egyformán erős a hangzóképzésnek egész tartama alatt, hanem ennek körülbelül közép-idejében már kezd fokozatosan gyöngülni. Az akadály meggyöngyülven a keletkező hang hangzóssága természetesen fokozódik, tehát már túl van a megelőző minimumon, s ezért az ilyen helyzetű mássalhangzónak második fele már a következő szótaghoz tartozik. A szótaghatár ezen esetben a zár vagy rés tartamának azon pillanatára esik, mikor a zár legerősebb vagy a rés legszűkebb.” (23.)

Legutóbb BÁRCZI GÉZA (Fonetika. 1951.) is szükségesnek tartotta a hosszú mássalhangzóknak e kettős csoportozását: „Ha a hosszú mássalhangzó zárja a szótagot, mint pl. *menny, szebb, forr, láss, ott* példákban, szorosabb értelemben vett hosszú mássalhangzókról beszélünk. Ha azonban a szótaghatár . . . a hosszú mássalhangzó közepe tájára — pl. zárhang esetén a zárra — esik, mint *mennyek, szebben, forrong, lásson, ottan* esetében, e mássalhangzóknak *i k e r m á s s a l h a n g z ó* vagy gemináta a nevük.” (31.) Majd: „A nyomatéki szótag a magyarban főleg a hosszú mássalhangzók, az úgynevezett gemináták esetében jut előtérbe: *abban, retten, toppan, akkor* szavakban a nyomaték minimuma a *bb, tt, kk, pp* stb. zárjára esik. Ezért úgy érezzük, hogy a szótaghatárt maga a zár alkotja, a zárhang implosiója az előző, explosiója a következő szótaghoz tartozik.” (36.)

A geminátáknak a hosszú mássalhangzóktól való szigorú elkülönítése, két hangként való appercipiálása, két lehelletkibocsátással történő képzése,

a hangnyomás és hangzósság csökkenő-emelkedő vonala, két szótaghoz való tartozandósága SIEVERS (Grundzüge der Lautphysiologie. Leipzig, 1876.) gemináta-elméletéből került be a fonetikákba szerte a világon. A geminátáknak két hangként való appercepciójáról ezt írja: „Es ist nun ebenso deutlich, dass das Ohr hier wirklich zwei getrennte Laute (einen am Schlusse der ersten, einen am Anfang der zweiten Silbe) zu vernehmen glaubt, als dass eine wirkliche Doppelsetzung des betreffenden Consonanten nicht stattfindet... in *asso* z. B. wird nämlich der erste Theil des ohne Unterbrechung fortgesetzten s mit dem Expirationsstoss der ersten, der zweite Theil mit dem der zweiten Silbe hervorgebracht. Zwischen beiden Stößen findet aber eine Herabsetzung des Expirationsdruckes statt, und diese markirt sich dem Ohre die geringere Intensität des in diesem Momente hervorgebrachten Lautes. Man kann also in den Geminaten der Dauerlaute eine Abschwächung und Wiederverstärkung deutlich wahrnehmen, die bei tönenden ausserdem noch häufig mit einer Senkung und Erhöhung des Tones verbunden ist.” (99—100.)

SIEVERS még részletesebben fejti ki gemináta-elméletét a századforduló táján megjelent munkájában (Grundzüge der Phonetik. Leipzig, 1901.), és azt írja, hogy a két hangként való érzékelés objektív alapja a nyomáshatárban, illetőleg a nyomaték decrescendo-crescendo menetében rejlik. Éppen ezért nem a megnyúlt időtartamot, hanem a sajátos nyomatékeloszlást tartja a gemináták legbensőbb lényegének: „Wenn man also auch zugeben darf, dass die Geminaten an sich zugleich auch schon bis zu einem gewissen Grade 'lang' sind, so kann doch nicht streng genug vor dem viel verbreiteten Irrthum gewarnt werden, als ob die Geminaten nun auch bloss 'lange Consonanten' oder alle 'langen Consonanten' gleich Geminaten wären. Zur Geminaton gehört eben als wesentliches Moment die Discontinuität der Druckstärke innerhalb des Consonanten.” (214—5.)

PASSY, P. (Étude sur les changements phonétiques et leurs caractères généraux. Paris, 1890. 73) a gemináták közepén mutatkozó hangzóssági minimumot tartja leglényegesebb mozzanatnak: „diminution de sonorité au milieu”. Későbbi munkájában (Petite phonétique comparée. Leipsic—Berlin, 1906. 55) a *hangzósság* helyett az *intenzitás* szót használja: „diminution d'intensité.”

GRAMMONT, M. (Bulletin de la Société de Linguistique de Paris 74.7) a kétmozzanatú izomfeszülést véli a képzés legjellemzőbb vonásának: „les géminées ont deux tensions différentes pour l'implosion et pour l'explosion”, és a hosszú mássalhangzókat ő is elválasztja a geminátáktól: „On confond le plus souvent les consonnes géminées et les consonnes longues. L'allongement et la gémination sont des phénomènes bien différents.” (Traité de Phonétique. Paris, 1946. 52—3.)

JESPERSEN, O. (Lehrbuch der Phonetik. Leipzig—Berlin, 1904. 197—8) a svéd *Anna*, *finna*, *alla* szavakról szólva ezt írja: „Um hier von Doppelkonsonanten... reden zu können, muss man fordern, dass ein Niedergang in der Sonorität (hier = Stimmstärke) mit folgendem Aufsteigen stattfindet, während der Konsonant bewahrt wird”. Ugyanebben az évben megjelent másik munkájában (Phonetische Grundfragen. Leipzig—Berlin, 1904. 116) viszont már csak a tartamnyúlást tartja a gemináták fő sajátosságának: „Vielmehr wird einfach die Dauer der Zeit, in welcher die Organe die verschlossene Stellung einnehmen, verlängert, ganz wie bei (*ll*, *nn*) die für diese Laute erforderliche Organstellung längere Zeit hindurch innegehalten wird.”

DIETH, E. (*Vademekum der Phonetik*. Bern, 1950. 415) szerint a két külön nyomáscsúcs a gemináták jellemzője: „Eine Geminata ist ein Konsonant, der mit zwei Hüben hervorgebracht wird und somit die Silbengrenze in sich birgt.”

Ezt a nézetet vallja FOUCHÉ, P. (*Phonétique historique du français*. Paris, 1952. 38) és STETSON, R. H. (*Motor Phonetics*. Amsterdam, 1951. 61) is.

A szakemberek egy másik tekintélyes csoportja ezzel szemben úgy véli, hogy a hosszú mássalhangzók és gemináták képzésmódja között nincs lényeges különbség, egy csoportot alkotnak, s a megfelelő rövid mássalhangzótól is csak az időtartam megnyúlása által válnak el. — Elsőnek talán ROSAPELLI (*Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* X, 349) fejt ki ezt az álláspontot: „la seule différence entre B simple et B redoublé consiste dans la durée du deuxième temps (c'est-à-dire la tenue) qui dans la consonne redoublée est augmenté d'environ un tiers.” — ROUSSELOT (*Les modifications phonétiques du langage étudiées dans les patois d'une famille du Cellefrouin*. Paris, 1891. 86) hasonlóképpen azt mondja a geminátáról, hogy: „en réalité une consonne unique, forte et longue . . . La longueur de l'articulation forte atteint le double de la consonne ordinaire.” — Így vélekedik e kérdésről még: JOSSELYN, F. (*Étude sur la phonétique italienne*. Paris, 1900. 173); METZ, C. (*Ein experimentell-phonetischer Beitrag zur Untersuchung der italienischen Konsonantengemination: Vox XXIV*[1914.], 201—70); PANCONCELLI—CALZIA (*Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft*.² Berlin, 1924. 115); VAN DANTZIG, B. (*Petite contribution à l'examen expérimental de la gémination dans la langue néerlandaise: Archives Néerl. de Phon. Exp.* XI, 117—32); legutóbb VON ESSEN, O. (*Allg. u. angewandte Phonetik*. Berlin, 1953. 112) is.

A geminátákról vallott ellentétes nézetek ösztönöztek arra, hogy a magyar gemináták képzésmódjának egyes mozzanatait kísérletfonetikai eszközökkel is megvizsgáljam, s így közelebb kerüljünk természetük megismeréséhez.

2. A vizsgálat módja.

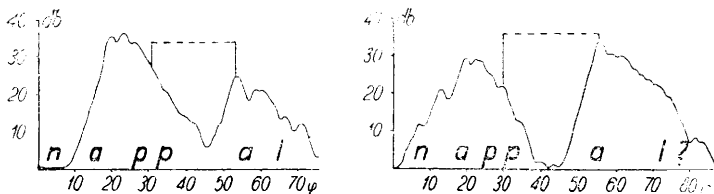
A vizsgálandó magyar anyagot 4 köznyelvet beszélő személytől vettem fel magnetofónszalagra. A hangfelvételeket először kondenzátor szájmikrofonnal (JB 6 MM kondenzátor mérőmikrofon [Solothurn]), majd gégemikrofonnal és végül egyidejű száj- és gégemikrofonnal készítettem. Az elemzéseknél 750 geminátát tartalmazó izolált szót (kijelentő és kérdő formában) és 120 mondatot vettem figyelembe. Az eddigi geminátavizsgálatok csupán a tartamviszonyokról és — néhány zárhanggal kapcsolatban — a szájüregben megfigyelhető levegőnyomás nagyságáról adtak számot. Én a levegőben mérhető hangnyomást vizsgáltam meg, mert ennek ingadozásai keltik érzékelésünkben a hangbenyomást, ezek hatnak közvetlenül hallószervünkre. A hangnyomás-felvételeket Bruel—Kjaer-féle nagysebességű szintiróval készítettem (2301 típus, 50 decibeles potenciométerrel, 600 és 700 db/sec. írássebességgel, 100 mm/sec. szalagsebességgel, phon-előerősítéssel), mert ez a készülék különösen alkalmas gyorsan változó nyomásingadozások regisztrálására.

3. Szájmikrofonnal készült hangnyomásképek.

Zárhangok: *pp, tt, kk; bb, dd, gg*. Normális zárhangoknál az artikuláció három mozgási fázisát figyelhetjük meg: 1. a zár képzését; 2. a teljes zárat; 3. a zár feloldását. A harmadik mozzanat a legaktívabb és legrövidebb, a középső nyújtható — geminátáknál éppen ezért a legjelentősebb szakasz —, s az első általában fokozatosan olvad a másodikba. A hangnyomásképek hűen

tükrözik az artikuláció minden egyes mozzanatát. A zár kialakítása (implosio) közben a hangnyomás értéke esik, a teljes zár alatt éri el természetesen minimumát, és a zár feloldása (explosio) közben ismét emelkedik.

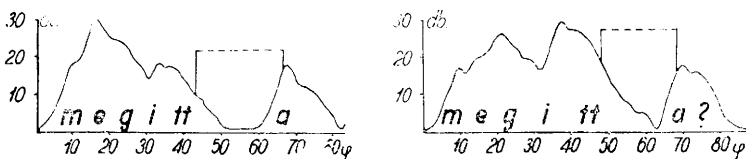
1. kép: *nappal*. Az izolált szavakat mindig két formában vettem fel: a) kijelentő és b) kérdő alakban, hogy az eső és emelkedő intonációnak a gemináta képzésére gyakorolt hatását is megfigyelhessük. — A) A szókezdő *n* közben meredeken emelkedik fel a hangnyomás görbéje, és az *a* hang képviseli a legnagyobb nyomásértéket. Az ajkak egymáshoz közelítése közben fokozatosan

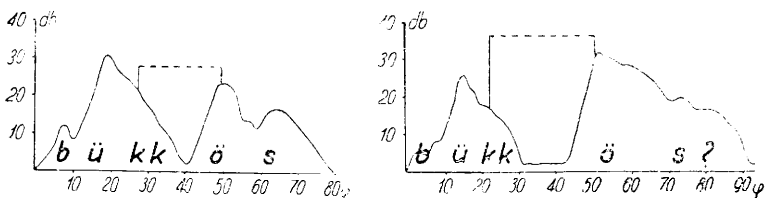
1. a) és b) kép

esik a hangnyomás, és minimumát közvetlen a zár feloldása előtt éri el, majd ismét hirtelen emelkedik. A szótagok nyomáseloszlása eső irányú, és így teljes mértékben egyezik a kijelentés hanglejtésének eső menetével. — B) A kérdő alak a gemináta implóziójának hasonló alakulását mutatja. A teljes zár azonban jellegzetesebb, mint az előző képen. Valamennyi beszélőnél ezt a két fajta nyomásalakulást figyelhettük meg. A kérdő forma hanglejtése emelkedő. Ennek megfelelően alakultak a nyomatókviszonyok is, s a második szótag hangnyomásának csúcserőke valamivel magasabb, mint az első. Kétszótagú kérdésben tehát nemcsak a hanglejtés, hanem a hangnyomás is emelkedő irányú, és szubjektív érzékülésünk szerint a hangsúlyban is eltolódás következett be: az első szótagról a másodikra tevődött át a hangsúly.

A geminátáknak imént bemutatott kétféle alakulását figyelhetjük meg a 2. a) és b): *megitta*, valamint 3 a) és b): *bükkös* képeken.

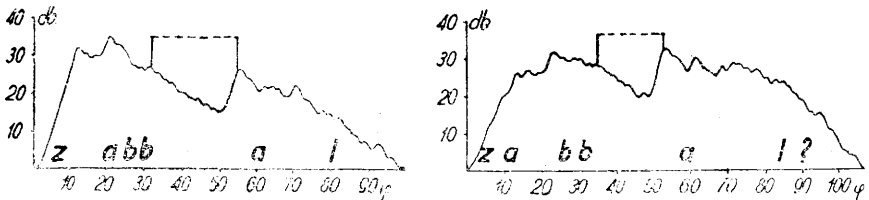

2. a) és b) kép

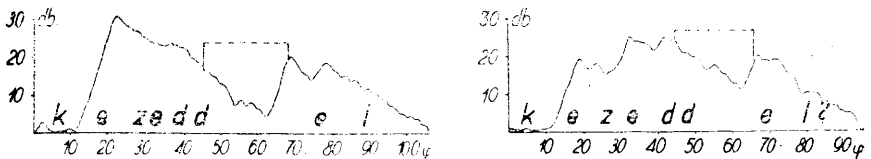

3. a) és b) kép

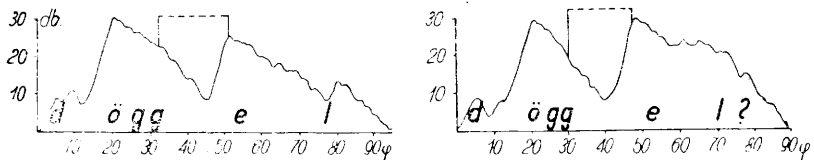
Zöngés zárhangoknál a hangszalagok a zárképzés közben is rezegnek, így a hangnyomás görbéje nem esik le a 0 vonalra, hanem jóval felette marad. A hangnyomás alakulása azonban teljesen megegyezik a zöngétlenekével, amint azt a 4. a) és b): *zabba*, 5. a) és b): *kezdeddel*, valamint a 6. a) és b): *döggel* képeken is láthatjuk. A gemináta képzését tehát mind a zöngétlen, mind pedig a zöngés csoportban a fokozatosan eső és hirtelen emelkedő, azaz decrescendo-crescendo hangnyomásmenet jellemzi. A két fázisú elmélet hívei evvel a formával határozták meg a geminátákat. Itt azonban bizonyára tévedtek, mert az eső-

4. a) és b) kép

5. a) és b) kép

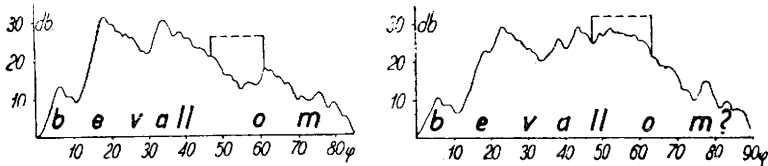

6. a) és b) kép

emelkedő nyomásforma nemcsak a geminátáknak, hanem minden zárhangnak, így a rövideknek is sajátja. A zárhang képzésének mozzanataiból következik, hogy a zár előkészítése közben, az 1. fázisban esik, a zár alatt minimumát éri el, és a harmadik fázisban, a zár felpattanása közben ismét emelkedik a hang ereje, nyomása. Ezt figyelhetjük meg a 2. a) és b) képen is, ahol a *g* képzése közben hasonlóképpen decrescendo-crescendo a hangnyomás iránya. A zárhangok osztályában tehát nem a nyomásforma különbözősége, hanem csupán az időtartam megnyúlása választja el egymástól a megfelelő rövid és hosszú mássalhangzókat. A gemináták erős érzékelhetőségét a középfázis megnyúlt időtartama, valamint az a nagy hangnyomáskülönbség teszi lehetővé, amely a három mozzanat között keletkezik. Éppen ezért a szakírók a gemináták leírására mindig zárhangokat választanak ki szemléltető anyagul.

R és hangok és nasalisok képzését ugyancsak az artikuláció három mozzanata jellemzi (ROUSSELOTnál: tension — tenue — détente; VON ESSENNél: Anglitt — Mittelphase — Abglitt). A középfázis és a két szélső mozzanat között azonban sohasem találunk a hangnyomás-felvételeken olyan magas nyomáskülönbséget, mint a zárhangoknál.

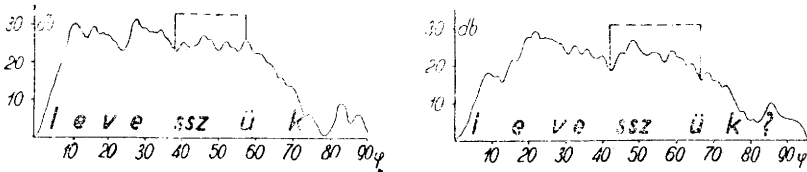
7. a) és b) kép: *bevallom*. Az *ll* képzése közben fokozatosan esik a hangnyomás, második fázisában éri el minimumát, majd hirtelen emelkedik a részoldás pillanatában. Kérdő alakban a gemináta középfázisában is igen

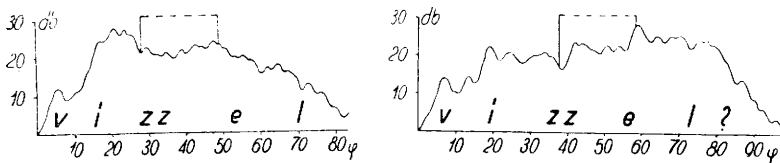
7. a) és b) kép

magas a hangnyomás értéke, ami annak a bizonyítéka, hogy a hanglejtésnek bizonyos módosító hatása van a hangnyomás alakulására. Kijelentő alakban a melódia eső menetével tartott a gemináta hangnyomása, kérdőben viszont a melodikus csúcsot alkotó *a* magánhangzóhoz igazodott.

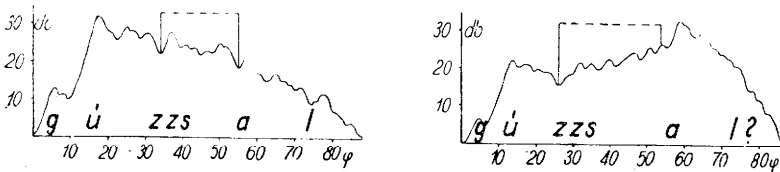
A 8. a) és b): *levesszük*, 9. a) és b): *vízzel* és 10. a) és b): *gúzzsal* képeken a sziszegő hangok képzése közben a váltakozó zörejeknek megfelelően hang-

8. a) és b) kép

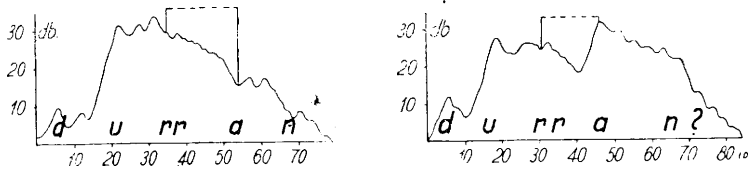

9. a) és b) kép

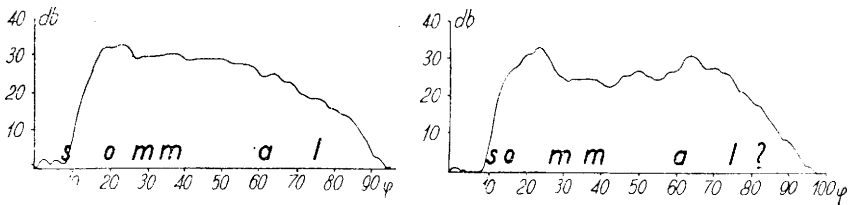
10. a) és b) kép

nyomás-hullámzást figyelhetünk meg. A három fázis közötti különbség azonban korántsem olyan feltűnő, mint a zárhangoknál. A nyelvheggyel képzett pergőhangnál — 11. a) és b): *durran* — fokozatos nyomáscsökkenést és kisebb (kijelentő alakban), illetőleg nagyobb (kérdő alakban) mértékű emelkedést

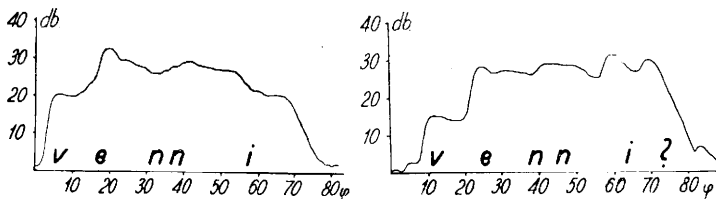

11. a) és b) kép

láthatunk a feloldás után, ami arra vall, hogy bizonyos rokonságban áll a zárhangokkal, hiszen a nyelv hegye érinti a fogínyt vagy a kemény szájpadlás elülső részét, és ezen idő alatt a hangnyomásnak csökkennie kell. Ennek ellenére az egyes fázisok közötti nyomáskülönbség messze elmarad a zárhangokétól. Még kisebb különbségeket találunk a nasalisok egyes mozzanatainak között: 12. a) és b) kép: *sommel*, 13. a) és b) kép: *venni*.

12. a) és b) kép

13. a) és b) kép

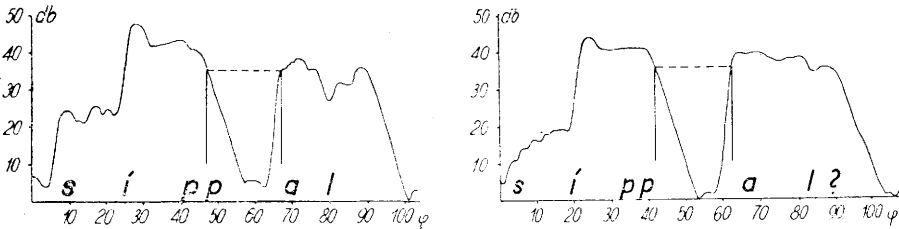
A gemináták hangnyomás-menete tehát — amint a bemutatott példák-ból is kitűnt — nagymértékben függ képzésük természetétől. A hangképzés egyes fázisai között a zöngétlen zárhangoknál mutatkozik a legnagyobb hangnyomás-különbség, majd sorrendben így követik egymást az egyes osztályok: zöngés zárhangok, réshangok, nasalisok. A decrescendo-crescendo nyomásmenet tehát a zárhangoknál a legfeltűnőbb, s legkevésbé észrevehető a nasalisoknál. Ez azonban nemcsak a geminátáknál van így, hanem a megfelelő rövid mássalhangzóknál is. A geminátáknak nincs kétesűs nyomásalakulása

és különleges nyomásmenete. Alakulásuk teljesen olyan, mint a hosszú más-salhangzóké, s a megfelelő rövidektől is csak nagyobb tartamukkal különböznek.

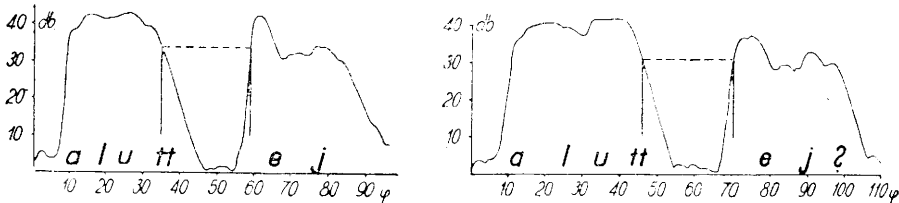
4. Gégemikrofonnal készült hangnyomások képek.

Elemzéseink során megvizsgáltuk a gégefő külső falán tapasztalható hangnyomás alakulását is, hogy ily módon felfedhessük a geminátaképzésnek olyan mozzanatait, amelyek esetleg a későbbi energiaelnyelés következtében már módosult formában jelentkeznek a hangmezőben.

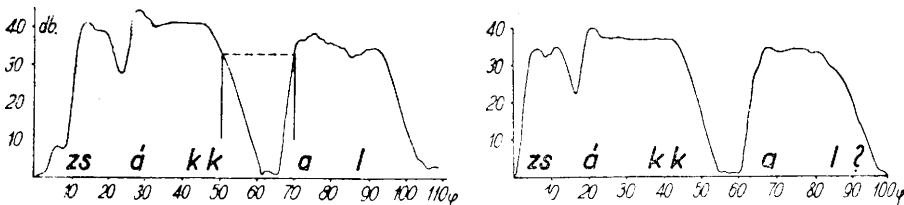
Zárhangok: *pp, tt, kk; bb, dd, gg*. A zárhangképzés 3 fázisa itt is élesen válik el egymástól. A zár előkészítése közben fokozatosan esik a hangnyomásgörbe, a zár közben éri el minimumát, és a zár felpattanása után hirtelen meredeken emelkedik a magasba. Ilyen az alakulás mind a zöngétlen, mind pedig a zöngés osztályokban avval a különbséggel, hogy zöngés zárhangoknál a középfázis nyomásszintje jóval a 0 fölött van: 14. a) és b) kép: *síppal*, 15. a) és b) kép: *aluttej*, 16. a) és b) kép: *zsákkal*; 17. a) és b) kép: *zabbal*, 18. a) és b) kép: *kedden*, 19. a) és b) kép: *függöny*.

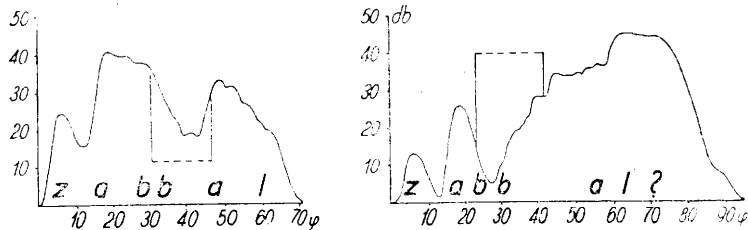
14. a) és b) kép

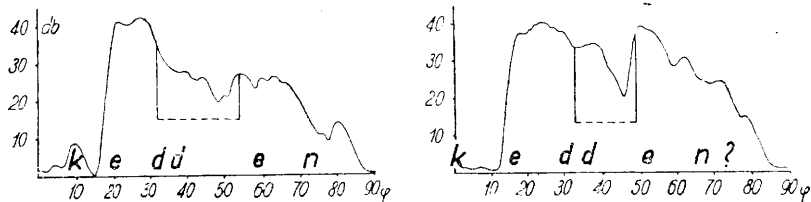
15. a) és b) kép

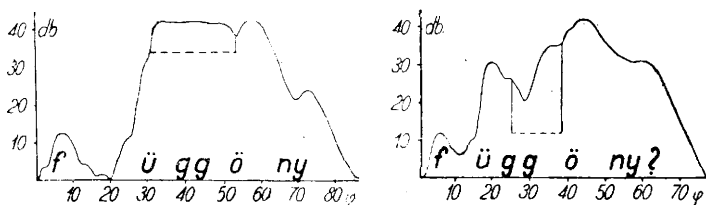
16. a) és b) kép

17. a) és b) kép

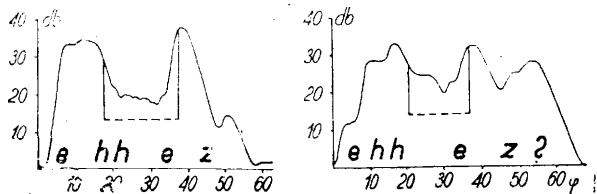

18: a) és b) kép

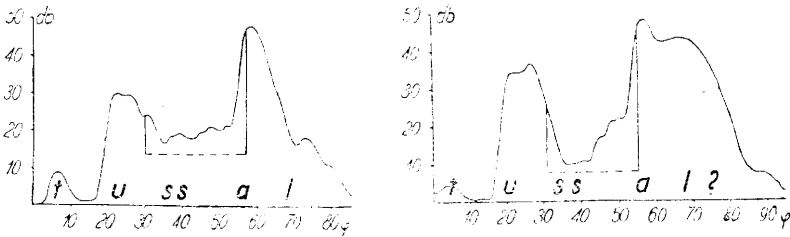

19. a) és b) kép

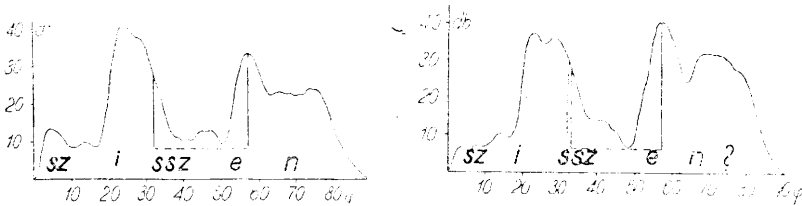
Részhangok és nasalisok képzésének 3 mozzanata gégemikrofon segítségével is megfigyelhető. Különösen nagy nyomáskülönbséget találunk a zöngétlen hangok egyes fázisai között: 20. a) és b) kép: *ehhez*, 21. a) és b) kép: *tussal*, 22. a) és b) kép: *szísszen*, 23. a) és b) kép: *Réffülöp*.

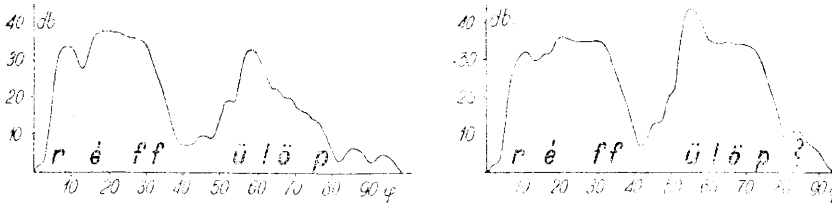
20. a) és b) kép

21. a) és b) kép

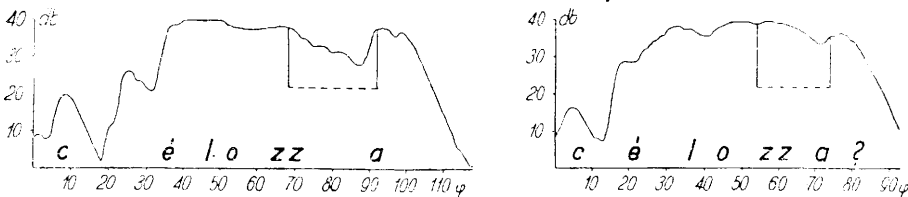

22. a) és b) kép

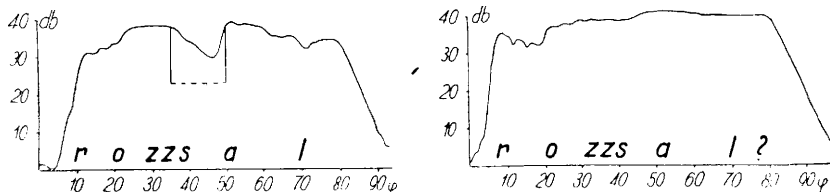

23. a) és b) kép

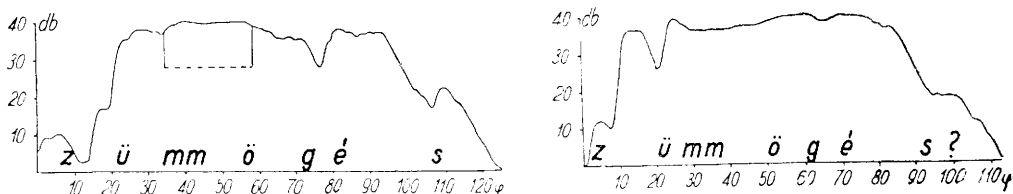
Zöngés réshangok egyes mozzanatai között a gégefő külső falán nem tapasztalunk nagy nyomáskülönbséget, a nyomásesőkkenés általában legfeltűnőbb közvetlenül a résoldás előtt: 24. a) és b) kép: *célozza*; az intonáció hatására azonban ez a nyomásforma is módosulhat: 25. a) és b) kép: *rozssal*. A legkisebb szintkülönbség nasalisok képzése közben figyelhető meg. A nyomás szinte egész tartama alatt egy értéket mutat: 26. a) és b) kép: *zűmmögés*, 27. a) és b) kép: *annak*.

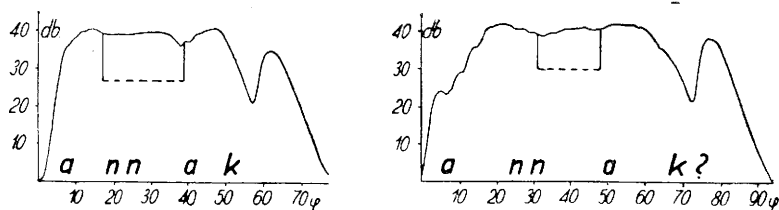
24. a) és b) kép

25. a) és b) kép

26. a) és b) kép

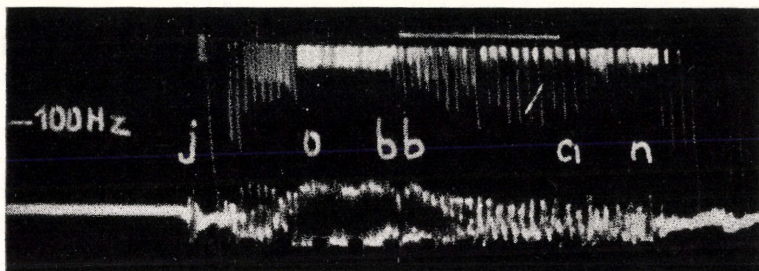

27. a) és b) kép

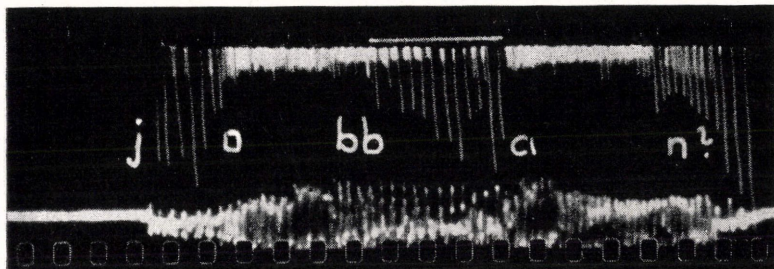
A geminátáknak a hangnyomása tehát gégemikrofonnal nyert felvételeken sem mutat a megfelelő rövid és hosszú mássalhangzóktól eltérő alakulást. A hangképzés egyes fázisai között a zöngétleneknél mutatkozik feltűnő nyomáskülönbség, a zöngéseknél már jóval kisebb, a nasalisoknál pedig úgyszólván teljesen jelentéktelen. Evvel természetesen összefügg, hogy a nyomás decrescendo-crescendo menete a zöngétlen réshangoknál a leghatározottabb, a nasalisoknál pedig szinte 0-ra zsugorodik.

5. A hangmagasság alakulása geminátaképzés közben.

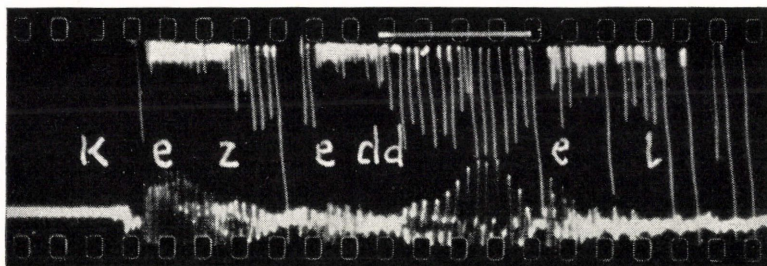
Szubjektív érzékelésünkre a hangerősségen kívül a hangmagasság alakulása gyakorol döntő hatást. A hangnyomás, izomfeszülés és hangmagasság tényezői szoros összefüggésben állanak egymással. Az egyik tényező megváltozása magával vonja több más tényezőnek módosulását. A nyomásingadozásokra például hűen és azonnal reagál a gégefő izomzata. Ha az intratoralis levegőnyomás zár- vagy résképzés következtében megnövekszik, akkor egyidejűleg megváltozik a hangszalagok feszültsége is, s a gégefő izomzata ernyedtebb, lazább lesz, a gégefő pedig lejjebb ereszkedik. A lazulással s a gégefő ereszkedésével azonban együtt jár a hangmagasság csökkenése. Világos tehát, hogy a geminátaképzés közben kialakuló nyomásváltozások bizonyos módosulást idéznek elő a hangmagasság menetében. A nyomásválto-

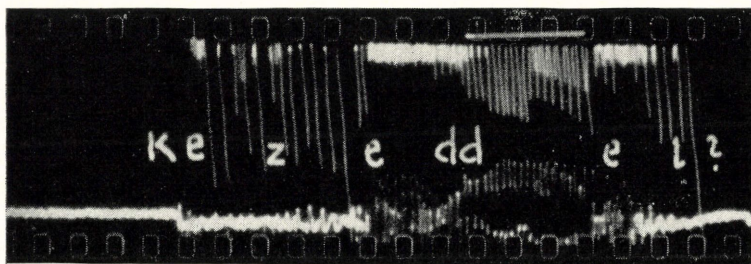
28. a) kép

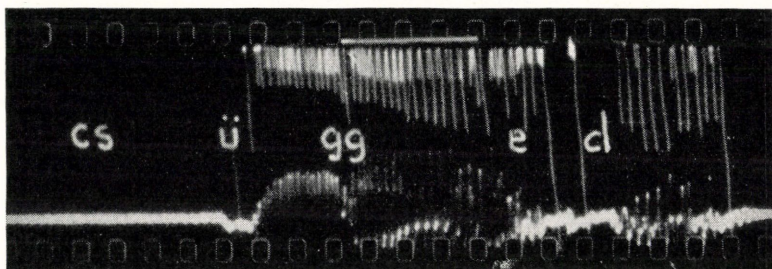
28. b) kép

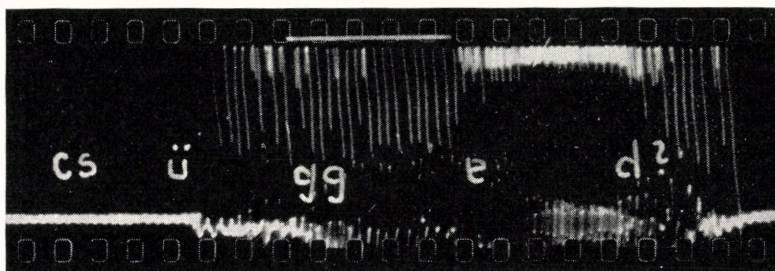
29. a) kép

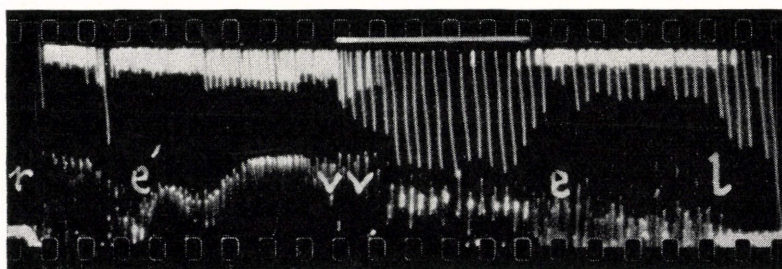
29. b) kép

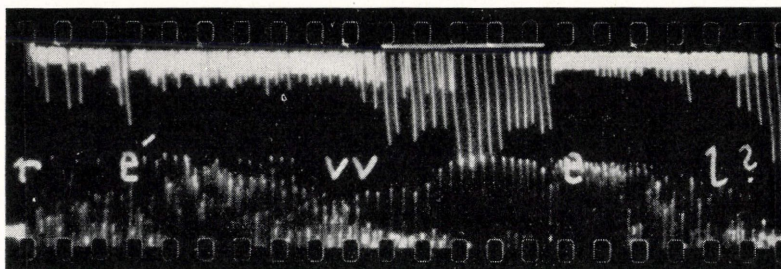
30. a) kép

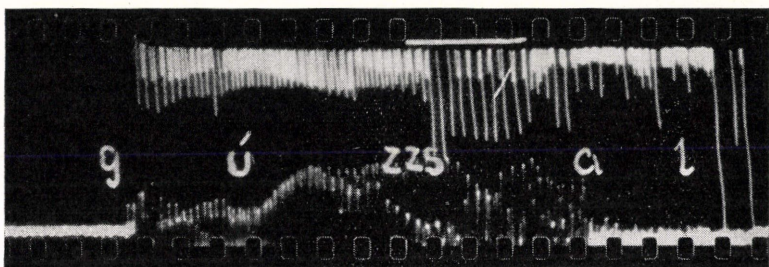
30. b) kép

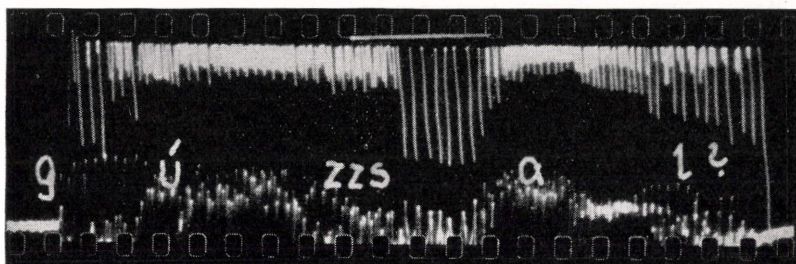
31. a) kép

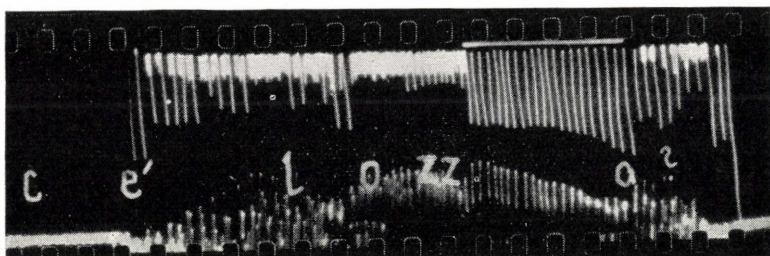
31. b) kép

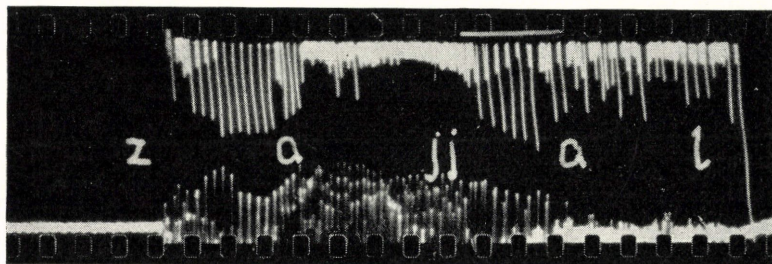
32. a) kép

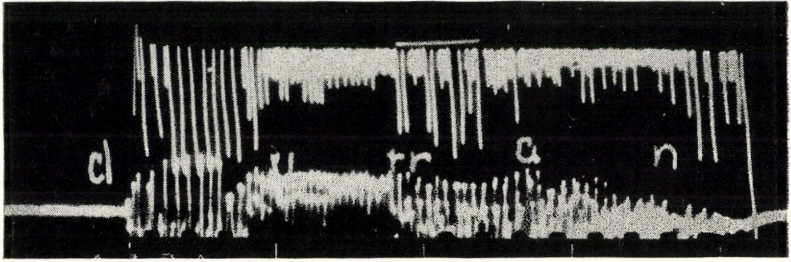
32. b) kép

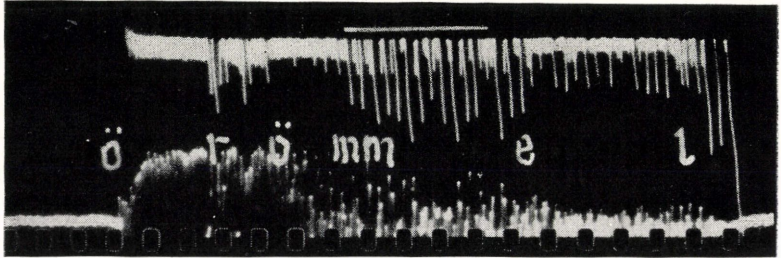
33. b) kép

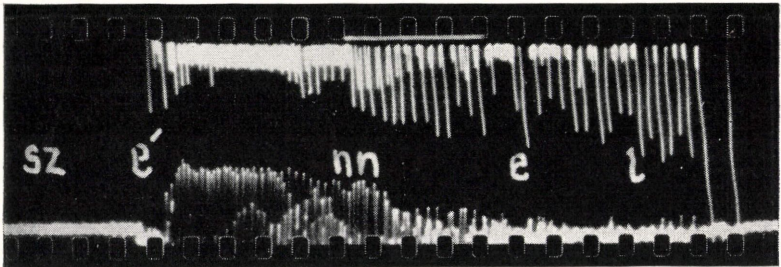
34. a) kép

35. a) kép

36. a) kép

37. a) kép

zások okozta hanglejtés megfigyelésére hangmagasság-felvételeket készítettem automatikus hangmagasság-jelző készülékkel magnetofonszalagról, melynek anyagát gégemikrofonnal vettem fel.

Zárhangok: *bb, dd, gg*. A magnetofon anyagát kétsugaras katód-oscillográfra vittem át. A felső csíkon a hangmagasság képét látjuk. A rövidebb pálcikák magas zenei hangot, a hosszabbak pedig mélyet jeleznek. Az alsó sáv a megfelelő szó oscillogrammját adja.

28. a) és b) kép: *jobban*. A) A *bb* gemináta kiejtése közben a hangmagasság nem marad azon a szinten, mint az *o* hangnál, hanem ereszkedni kezd. Fokozatosan sülyed mélyebbre, és csak a zárodás pillanatában emelkedik egy kissé feljebb. A gemináta vége csaknem olyan mélyen mozog, mint a szó utolsó rezgései, ahol a beszélő hangja alaphangra száll le. A hangmagasság alakulása tehát pontosan megfelel a hangnyomás menetének. Ilyen nyomásmenetet figyelhetünk meg a 4. a) és b) képeken is. B) Kérdő formában a hangmagasság fokozatos sülyedése még határozottabb, s az esés intervalluma is nagyobb. Hasonló hangmagasságalakulást figyelhetünk meg a 29. a) és b) képen: *kezdeddel*, valamint a 30. a) és b) képen: *csügged*.

Nemcsak az itt bemutatott példák, hanem valamennyi geminátafelvételünk azt mutatta, hogy a hang magassága minden zárhang típusban mélyre ereszkedett. Zárképzés közben természetesen az intraorális levegőnyomás fokozódik, és a fiziológiai apparátus a gége alatti és gége fölötti levegőnyomás egyenlőtlenségét valamiképpen igyekszik automatikusan kiegyenlíteni. Ez úgy történik, hogy a gégefő lejjebb ereszkedik, ezáltal csökken az intraorális hangnyomás, a gégefő izomzata kissé meglazul, a hang magassága pedig mélyebbre száll.

Részhangok és nasalisok hasonlóképpen bizonyos izomlazulásnak megfelelő hangmagasság-menetet mutatnak, s így a hangnyomással nagymértékben egyeznek: 31. a) és b) kép: *révvél*, 32. a) és b) kép: *gúzzsal*, 33. b) kép: *célozza*, 34. a) kép: *zajjal*, 35. a) kép: *durran*; 36. a) kép: *örömmel*, 37. a) kép: *szénnel*.

Magyar geminátákról készített hangmagasság-felvételek tehát — a hangnyomás-képeknek megfelelően — azt mutatták, hogy képzésük alatt leszáll a hang magassága. Az ereszkedés vagy fokozatos egészen a zár- vagy résoldásig, vagy hirtelen, s ilyenkor a hang középfázisa alatt már egyenletes mélyen mozog a hang magassága. A gemináta képzése alatt két izomfeszülésnek megfelelő melódiaalakulást nem találtunk. A hangmagasságnak ilyen alakulása azonban nemcsak a geminátáknál, hanem a megfelelő rövid és hosszú mássalhangzóknál is hasonló.

6. Összefoglalás.

Vizsgálataink alapján a geminátákkal kapcsolatban a következő eredményeket szűrjük le:

1. A magyar gemináták időtartama kétszer, sőt egyes osztályokban háromszor is nagyobb, mint a megfelelő rövideké.

2. A gemináták hangnyomásásképei általában jól tükrözik a hangképzés három mozzanatát, és regisztrálják azt a hangnyomás-különbséget, mely az egyes hangképzés-fázisok között keletkezik. A hangnyomás-különbség az egyes hangosztályok képzésmódjától függ (pl. zárhangok — nasalisok). A decibelekben kifejezett legnagyobb hangnyomás-különbséget a zöngétlen zárhangok egyes fázisai között találjuk. A további rangsor így következik: zöngétlen réshangok, zöngés zárhangok, zöngés réshangok és nasalisok.

3. A gemináták első és harmadik fázisa szorosan egybeforr a szomszédos magánhangzókkal. Ezek a szomszédos magánhangzók képviselik a kiemelkedő hangnyomás-csúcsokat, s közöttük a gemináta középfázisa alkotja a hangnyomás-minimumot. Kétségtelen, hogy a szomszédos magánhangzók csúcsai keltik a szubjektív érzékelésben a kettős benyomást, a két szótaghoz való tartozást, s ez szolgáltatta az alapot az úgynevezett „két-fázisú gemináta elmélet” megteremtésére.

4. A gemináták hangnyomás-képeinek középfázisa nem mutatott két kiemelkedő csúcsot, sem két minimumot.

5. A gemináták hangnyomás-alakulása egyezik a megfelelő rövid és hosszú mássalhangzókéval.

6. A kérdés, illetőleg a kijelentés hanglejtése a gemináták hangnyomás-és hangmagasság-alakulására csekély módosító hatással van. A hatás legészrevehetőbb a nasalisoknál (*mm, nn, nny*) és az *l* réshangnál; legkevésbé jelentős pedig a zöngés zárhangoknál.

7. A gemináták hangmagassága a környező magánhangzókhoz képest mindig mélyebb. Gyakran a beszélő alaphangjának közelében mozog a hang. A hang mélyülése azonban nemcsak a geminátáknál, hanem minden rövid zöngés mássalhangzónál is megfigyelhető. A gemináták hanglejtése tehát nem mutat olyan ingadozásokat, melyekből két mozzanatú, két izomfeszülési képzésmódra következtethetnénk.

8. Az a tény, hogy a környező magánhangzók melódiasúcsokat alkotnak, s közöttük a gemináta melódiaminimumot képvisel, megvilágítja a „kétfázisú elmélet” keletkezését egy másik oldalról.

9. A gemináta középfázisának olyan tulajdonságai vannak, amelyek hallószervünkre különösképpen hatnak: a) feltűnő tartamnyúlás; b) feltűnő hangnyomásminimum a környezethez viszonyítva; c) melódiaminimum a szomszédos magánhangzókhoz viszonyítva. Az időtartamnak, hangerősségnek és hangmagasságnak ezek a ténylegesen ható tényezői fontos szerepet játszanak annak a komplexbenyomásnak érzékelésében is, amit általában „hangsúly”-nak, „kiemelés”-nek nevezünk. Éppen e sajátosságok miatt érzékeljük a geminátákat bizonyos osztályokban (pl. zárhangok) olyan határozottan.

10. A hangnyomás („hangzósság”, „hangerősség”, „hangintenzitás”) decrescendo-crescendo menete nemcsak a geminátákra, hanem a megfelelő rövid mássalhangzókra is jellemző, mert a hangképzés természetéből következik.

11. A gemináták szótagalkotó szerepe a különböző nyelvekben más és más, s a nyelvenként kialakult prozódiai szokástól függ. A mai magyar szótagolási szokás az intervokális hosszú mássalhangzót — éppen nagy időtartama miatt — megosztja, s első részét az előző, a másodikat pedig a következő szótaghoz számítja. A hosszú mássalhangzók kettőzött írásképe nagyban elősegíti a képzésével kapcsolatos hiedelmek tartósságát.

12. Szakkönyveinkben a hosszú mássalhangzónak és geminátának fonetikai szempontból való merev elkülönítése tehát nem megokolt, mert képzésük mozzanatai egyezők. Ha azonban nyelvi szerepüket vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a két kategória szótagalkotó szerepe nem egyforma. Az úgynevezett hosszú mássalhangzónak csak szótagzáró szerepe van, a geminátának pedig egyidejűleg szótagzáró és szótagnyitó funkciója.

HEGEDŰS LAJOS

A -tól fogva névutó kialakulása

1. Ha egy névutó történetét kutatjuk, meg kell állapítanunk azt, hogy a ma viszonyító elemként szereplő szónak eredetileg mi volt a jelentése, hogyan illeszkedett bele a mondatba, milyen mondattani viszonyban állt nemcsak az állítmánnyal, hanem saját főszavával is. Korai névutóink e szempontból meglehetősen egy típusúak: egy erősen általánosult jelentésű, pusztán helyviszonyt jelentő főnév ('valaminek az alja, belseje' stb.) az állítmányhoz mint helyhatározó, egy másik főnévhez azonban mint birtokszó kapcsolódik (vö. R. *asztalnak alatta*-féle névutós szerkezetek). E legáltalánosabb minta mellett később újabbak is fellépnek; például az *ablakon belül* esetében két egymásnak mellérendelt határozó közül a második, vagy ha úgy tetszik, az előző ragos főnevet értelmező határozószó válik névutóvá. (L. KLEMM, TörtMondt. 222—3.)

Magának a névutóvá váló szónak is lehet szabályos határozós — vagy esetleg más — vonzata: a *nézve* a *néz* ige elvont 'valamire vonatkozik, valamit illet' jelentésében tekintethatározóként helyezkedik bele a mondatba, és megőrzi az alapige szokásos *-t* tárgyragos vagy *-ra* határozóragos vonzatát (a névutós szerkezetben az utóbbi általánosul); Melius: „Christus nem Iltenségenec termezeti szerent uelzen es ker maganac, mintha ő izűkölködneiec, hanem Iltensége és embersége tizti szerent *mi reanc nezue'*”; „*Az tetet nezuen pedig, kit Christus fel uőn, ezköze az ualtságban es békéltetésben a telt à tellyes szent Haromságnac*” (I. MNy. XLIX, 463). — Más a helyzet a *múlva* esetén, amely a szintén elvontabb, már nem térbeli eltávolodásra, hanem az idő múlására vonatkozó jelentésben időhatározóként szerepelt a mondatban, és saját külön alanyának vált névutójává; Szék. Krón. 195: „*Nem sok ora muluan ki mulec e vilagbol*”. (L. bővebben: SIMONYI, Mhat. II.; KLEMM, TörtMondt. 221—53; BERRÁR, Magyar történelmi mondattan. I. Viszonyító eszközök. Egyetemi jegyzet. 1955. A névutóvá válás néhány mozzanatára a *nézvé*-vel kapcsolatban újabban rámutatott KÁROLY SÁNDOR: MNy. XLIX, 462; egy kéziratban levő cikkemben én is foglalkoztam vele.)

2. Vizsgáljuk meg az itt felvetett szempontokból a *-tól* vonzatos *fogva* névutót, mely főképp kezdő időpont megjelölésére szolgál. (Ettől kétségtelenül el kell választanunk a *-nál fogva* eszközhatározót.) Az eddigi vélemény egybehangzóan az róla, hogy a *fog* itt — szintén már elvont — 'kezd' jelentésben áll, ma *kezdve* igenévvél mint szinonimával is helyettesíthető. SIMONYI példájában: „*Az Eufrátestől kezdve egész Egyiptomig meghódítá a földet*” a *kezdve* nyilván módhatározó (hogyan hódítá meg? — úgy, hogy az Eufrátestől kezdte el); az *Eufrátestől* a *kezdvé*-nek alárendelt ablatívusi határozó (honnan kezdte?), az *Egyiptomig* mint külön terminatívusi helyhatározó csatlakozik az állítmányhoz. Időhatározós szerkezetben a *fogva*, illetőleg *kezdve* éppúgy módhatározó lehet, mellette azonban — mikortól? kérdésre felelő — időhatározó áll: VitkK. 25: „*vetkeztem germekfegemtől fogvan ez oraiglan*”. — Ez a térbeli, a kezdőponttól a végpontig való haladást érzékeltető szemlélet a latinban is világosan kifejezésre jut az ilyen kifejezésekben: Mát. XX. 8.: *incipiens a novissimis usque ad primos*. Ezt persze kódexeink így fordítják: MünchK. 57: *kezduen az utofocrol med az elofokiglen*; JordK. 416: *el kezduen az utofokrol mynd az ellefekygen*. De az általános latin kifejezésben: *ab . . . usque ad . . .* nincs benne a *kezd* ige, és véleményem szerint a magyar *-tól fogva* alakulat magyarázatát is máshol kell keresnünk.

Az említett latin körülírással kifejezések fordítását nem tekintve régi irodalmunk — tudtommal — nem használja a *-tól kezdve* névutószerű szerkezetet a *-tól fogva* helyett. Ezt sem a NySz., sem SIMONYI, sem KLEMM nem említi. Valószínű, hogy későbbi, analógiás alakulat a *-tól fogva* mintájára, mivel a *kezd* és a *fog* egyik elvont jelentése kölcsönhatásban áll egymással. Vajon mióta tart és miből fakad ez a kölcsönhatás? A szakirodalomból az az általános felfogás hüvelyezhető ki, hogy a *fog* — többek közt — 'kezd' jelentést vett fel, s mint ilyen a *kezd*-del együtt alkalmassá vált a jövő idő kifejezésére. Kettőjük versenyében aztán a *fog* került felül. A NySz. adatai azonban a következőt mutatják: már a JókK.-ban használatos mind a *fog*, mind a *kezd* a jövő idő jelölésére (pl. 49: „mynd ez világ *czudalny fogya*”; 125: „Es *gycewl-kewdny kezdnek* embereknek gyczeretyben: gloriabuntur”). Viszont 'kezd' jelentése csak a *kezd*-nek van ugyanitt, a *fog*-nak ez a jelentése csak a DebrK.-ben és a PeerK.-ben tűnik fel (pl.: DebrK. 181: „hossaia futuan a lonak *mardofni ffofa ötet*”; PeerK. 5: „zyz marianak egh haza élöth *foga űlny*”). A *kezd*-nek és a *fog*-nak ez utóbbi szerepe azonban éppúgy segédigészerű, mint a jövő időben: csak főnévi igenév mellett fordul elő. *Fog valamihez* és *kezd valamihez*: mindkettő csak CAL.-nál jelenik meg. Önálló igeként az *elkezd* használatos már a NádK. óta. A *hosszafog*, *belefog* stb. mind későbbiek (adatokat l. NySz.).

3. Anélkül, hogy a *fog*-nak és származékainak nagyon gazdag jelentésárnyalatait és fejlődését csak nagy vonalaiban is érinteni akarnám, megjegyzem, hogy valószínűbbnek látszik az adatok alapján a következő fejlődés: a *fog* konkrét jelentéséből közvetlenül jövő időjelölő lett. Hogy ez elképzelhető, a következő példán mutatom be (persze nem állítva azt, hogy éppen ilyen szerkezetekből s éppen így jött létre minden esetben a jövő idő): *kenyeret fog* 'kezeben tart' | *enni* (célhat.). A mondat elemzésének félreértésével a *fog* és *enni* szorosabban kapcsolódtak egymáshoz, a főcselekvés a megfogás mozzanatából az evésre tolódott át, s a *fog* átvette a cselekvés beállításának jelölését. A beszédhelyzet ezt az eltolódást megengedi, sőt támogathatja. A célhatározó főnévi igenév ugyanis mindig a jövőre vonatkozó (kívánatos, végrehajtandó) cselekvést jelöl.¹

Ezen a ponton került a *fog* kapcsolatba a *kezd*-del, és mivel a jövő idő jelölésére felváltva használták őket, a *kezd*-et eredeti jelentésében is helyettesíthette. Ennek a szinoním használatnak eredménye aztán a *-tól kezdve* alakulása a *-tól fogva* mellé. A *fog*-nak 'kezd' jelentése csak a XVI. század elejétől van, akkor is csak két kódexben (l. előbb).² (Ha a NySz. adatai hiányosak is, ami könnyen elképzelhető, valószínű mégis, hogy első kódexeinkben valóban hiányzik ez a jelentés.) A *-tól fogva* azonban már a Kőntör.-ben felbukkan, és összes korai kódexünkből van rá több-kevesebb adatunk, még hozzá annyira minden alaki, jelentésbeli, mondatszerkezeti, szórendi ingadozás nélkül, hogy a *fogva* névutóvá válását nyugodtan tehetjük legkésőbb a XIV. századba.

¹ Némileg hasonló mondathár-eltolódással és az eredeti főige elsúlytalanodásával magyarázza PAIS DEZSÓ a *valá*-val összetett igealakok keletkezését (MNy. XL, 193–7).

² A MünchK. 70: *tanaléhoz fogvan* adatát a NySz. 'kezd'-nek értelmezi, pedig latinja „consilio accepto”, tehát a 3.: 'accipio, sumo, nehmen, annelmen' csoportba tartozik. Vö. itt Deesi: SallJ. 40: „vy *tanaczot* magunknac ebben az dologban ne *fogiunc*: minus novum consilium capiamus”.

A *fogva* 'kezdve' jelentésével tehát baj van. De még rosszabb a helyzet, ha keressük a régi nyelvben azt a *-tól* ragos időhatározót, amellyel az annyira gyakori időhatározós kifejezésekben (pl. *kezdetől fogva a mai napig*) számolnunk kell, mielőtt az egész *kezdetől fogva* névutós szerkezet időhatározóvá nem vált. Pusztán *-tól* ragos időhatározó ugyanis a régi nyelvben nincs. A későbbi ilyen adatok (pl.: Vás: CanCat. 704: „Ezeröttszáz esztendő~~től~~ való irások”; Kaz: Lev. III, 253: „Reggeltől délig”; stb.) nyilván a *fogva* kihagyásából, a kifejezés könnyedebbé tételének érdekében keletkeztek (adatokat l. SIMONYI, MHat. I, 232–3; hasonló rövidüléseket l. CSÚRY: MNy. XIV, 256). Nem képzelhető-e el, hogy megvolt régen, a XIII–XIV. században a *-tól* ragos időhatározó, de a *-tól fogva* kiszorította, amint gyakran megtörténik, hogy az újabb nyelvi alakulatok elfoglalják a korábbi rövidebbek, elkopottabbak helyét? Ennek azonban kódexeinkben már a legszörványosabb nyoma sincs! Sokkal valószínűbb, hogy a *-tól* rag — amely talán fiatalabb, mint a *-ben*, *-ből*, *-be*, *-ról*, *-ra*, hiszen a XVI. században még többször nem illeszkedik (GOMBOCZ, Syntaxis. 1951. 71; BÁRCZI, Magyar névragozás. Egyetemi jegyzet. 51) — még erősen érezhető helyi jelentése ('valaminek a tövétől') nem kedvezett az időhatározói használatának, vagy még inkább a valami mellettiséget kifejező árnyalat, amelyre lefoglalódott, az idő viszonylatában nem volt használható. Az utóbbira mutat az is, hogy inetimologikus társainak, a *-nál*-nak és a *-hoz*-nak ma sincs és régen sem volt számba vehető időhatározói funkciója (l. SIMONYI, MHat. I, 232–3, II, 78–89).

4. Vajon tudnánk-e a *fogva*-nak valami más, talán megnyugtatóbb magyarázatot adni, belekapcsolva ebbe a régen általános *mindenestől fogva* határozószót, ami 'kezdve' jelentéssel egyáltalán nem érthető?

A *-tól fogva* a következő kifejezéstípusokban általános:

1. A) Helyhatározók: *egyik tengertől fogva a másikig*. — B) Időhatározók: a) *eleitől fogva a mai napig*; b) *kezdetől fogva*. — C) Mértékhatározó: *kicsinytől fogva nagyig*.

2. Módszathatározó: *mindenestül fogva*.

Ha az 1. csoportot megvizsgáljuk, ennek legnagyobb része poláris kifejezés: egy nagyobb mennyiséget (térben, időben stb.) a kiinduló ponttal és a végponttal jelöl. Ez alól csak látszólagos kivétel a *kezdetől fogva* típus, mert ennek is van ki nem mondott végpontja: a beszélés pillanata; ezt az idő természeténél fogva gyakran fölösleges kitenni (ilyen egy pólusú kifejezéseket szinte kivétel nélkül az időhatározók között találunk).¹ A kezdet és a végpont megjelölése általában akkor szükséges, amikor sok különmemű darabból álló, vagy általában bár egységes, de nagy kiterjedésű helyről, időről van szó. Gyakran éppen a nagyság kiemelésére hívják fel nyomatékosan vele a figyelmet (előfordulhatnak benne ilyen nyomatékosító szók, mint *egészen*, *mind*), sőt összességet, általánosságot fejeznek ki (különösen időben). Ilyen összesség-jelölő a szintén egy pólusú módszathatározó *mindenestül fogva* is.

Némileg hasonlók az előbbiekhöz a következő két pólusú distributív kifejezések: *ajtóról ajtóra*, *háztól házra jár*, *izről izre*. A két típust összeköti az, hogy a kiindulás mindkét esetben a valóságos térbeli *t o v á b b h a l a - d á s* volt egyik helyről a másikra. Csak egyik esetben ez a részekre bontott-

¹ A *fogva*-nak ezt a funkcióját később az *óta* vette át (PAIS: MNy. L, 325–31).

ság került a jelentés középpontjába, a most tárgyalandó kifejezésekben viszont az összefoglaltság emelkedett ki.

Ezek az összefoglaló kifejezések a kódexekben legáltalánosabban a latin *a(b) . . . usque ad . . .* fordításai. Az *-ig* valószínűleg már nagyon korán elvált a lativusragtól, és felvette speciális határvető jelentését először térben, aztán időben is. Ehhez volt szükség egy ellenkező batárt: a kezdőpontot jelölő hely- és időhatározóra; ezzé vált a kódexekben már általános *-tól fogva*. Miért éppen ez? Nem volt-e vajon korábban erre más kifejezésmód is? Az utóbbira könnyen felelhetünk: kétségtelen, hogy amennyiben az ősmagyar korban szükség volt ilyen kezdetet és véget is jelölő kifejezésre, erre a két ősi határozóragot (*-l, -é*) használták. Ennek nyoma van meg a némileg megmerevedett, határozó jellegűvé vált *örökül örökké* alakulatban, még a kódexekben is (pl. JókK. 8, SándK. 28, JordK. 38, 356, ÉrdyK. 341 stb.: NySz.). Az elavulófélben levő, illetőleg speciális állapothatározó funkciót nyerő *-l* ablativusragot később gyakran a *-tól* szorítja ki; így találunk a BécsiK.-ben éppen az *örök* szóból egy *-tól* ragos időhatározót (*fogva* nélkül!): 108: „mert tűz reia őnèki az *öröktől* napoknac hoziulagaban: Ignis enim superveniet ei ab aeterno in longiturnis diebus”. A meglehetősen értelmetlen magyar szöveg itt láthatólag a latinnak szolgál fordítása, s így nem lehet belőle levonni a következtetést, hogy a *-tól* ragot a kódexekben akárcsak szórványosan is használják időhatározóként.

A *-tól fogva* szerkezet a kezdőpont jelölésére első kódexeink korára már kétségtelenül megszilárdult, szabályosan csak így használható: K i a l a k u l l á s á r a írásbeli emlékeinkből jóformán semmi útmutatást nem kapunk. Következésképp a most adandó magyarázat is csak feltevés, amelynek hiányosságait magam látom a legjobban.

5. Vonzata-e a *-tól* rag a *fogvá*-nak úgy, mint az eszközhatározó *fogva* mellett az *-n* vagy *-nál* (*kézen fogva, lábánál fogva*), mint a *nézve* mellett a *-ra* (*arra nézve*)? Ha a *fog* ige számtalan jelentésén végigtekintünk a NySz.-ben, erre nem találunk megnyugtató feleletet. Eredethatározó állhatna a 'fogan' jelentésű *fog* mellett, bár példánk nincs rá (de vö. JordK. 357: „*fogadwan zent lelekthwl*”), ez azonban a névutó megfejtésére nem alkalmas. Szenvedő szerkezetben a tulajdonképpeni cselekvő alanyt jelölhetjük *-tól* raggal a *fog* eredetibb konkrét jelentése mellett: BécsiK. 258: „*a caldeo[cto]l megfoga[ft]ta [tandoknac: a Chaldaeis esse capiendos*”. A NySz. 'occupo, befallen' jelentés alatt közli ezt a példát: Mad: Évang. 137: „*E betegség[te]l[te]l fogattatván, fekvék*”. Könnyen elképzelhető, hogy a *fog* valamilyen alkalmas jelentésében határozói igenévként passzív értelmet nyer (hiszen a határozói igenév egyaránt lehet aktív és passzív, minden alaki változás nélkül), s így *-tól* raggal kerül melléje az, aki „fog”, s a mondat alanya egyben a *fogva* igenév szenvedő alanya. Mielőtt erre alkalmas jelentést keresnénk, meg kell néznünk alaposabban e használat a l a k t a n i valószínűségét.

Ha a *-tól* ragos főnév a *fogvá*-nak volt eredetileg alárendelve, az *-ig*-gel szemben nem a *-tól* állott, hanem a *fogva*! Márpedig alkalmasint nem csupán mai nyelvérzékünk tiltakozik az ellen, hogy egy végpontot jelölő lativusi határozóhoz egy mód-állapothatározót kifejező határozói igenév járuljon kezdőpontként, és ne egy ablativusi határozó, amely különben ott is van, csak mi más funkcióra akarjuk elvonni. A latin megfelelés sem indokolja semmivel, hogy az *-ig*-gel szemben ne a *-tól* álljon. Egyetlen példánk van a BécsiK.-ből a *fogva* nélküli helyhatározó *-tól . . . -ig* kifejezésre, amit talán

nem kell okvetlenül a *fogva* korai kiesésével magyaráznunk: 109: „nezièd te egbè guitot fiaidat *napnac kèlètètòl mend ñugtaiglan*: vide collectos filios tuos ab oriente sole usque ad occidentem”.¹ Bár nincs rá több adatunk, valószínűnek látszik, hogy — legalábbis helyi szemlélet esetén, ami nyilván a többinek is a kiindulópontja — a *-tól . . . -ig* szerkezet az eredetibb. A *fogvá*-nak valami szervetlen betoldásnak kell lennie, amely nem alkotott szintagmát a *-tól* ragos taggal, ellenben az állítmánynak lehetett mód- vagy állapothatározója vagy még inkább ahhoz is csak lazán csatlakozó módosító szó. A *fogvá*-nak sem ma, sem az írásos emlékekben nincs ilyen szerepe, és így csak közvetve, okoskodással állapíthatjuk meg, hogy mi lehetett az eredeti jelentése.

A *-tól . . . -ig* kifejezések — mint láttuk — összefoglaló jellegűek: két végpont által határolt, ezektől magukba foglalt teret, időt, mennyiséget jelölnek, gyakran nyomatékosan, a nagyságot kiemelve. A BécsiK.-ben például ilyen kifejezések vannak: 320: „*napkèlèttòl foguā napñugatiiglan* nag èn nèuèm nènzètècbèn”; 308: „*ò hatalma têngertòl foguā têngeriğlèn. z foloçtol foguā földnc vegeiğlèn*”; 75: „*IGen* nag kiral Artaxarjes *Indiatolfogvan Ethioipiaiglan*”; 4: „*holualltol foguā m ē d maiğlan* al a mezon”. Ezekben egyikben sem pontos határvetést akarnak jelölni, hanem a szokatlan térbeli vagy időbeli nagyságot hangsúlyozzák. Valamely cselekvésnek személyekre való kiterjedése mindig ilyen: 56: „*èltòrlèttètnènèc gèrmèktòlfoguā m ē d vèniğlèn*”; 48: „*ki létèttètec Sufiğban a nagtòlfoguan m ē d a küşdèdiğlèn*”; 38: „*m ē d ohozia fvtanac a küşdèdtòl foguā m ē d annaggiçlan*”; ugyanígy még: 44, 97. Ezek költőibb módon csak azt fejezik ki, hogy 'mindenki'. Éppen ezért gyakori bennük a *mind* határozószó; ma helyette *egészen*-t is mondhatunk. Én tehát a *fogva*, *fogván*-t is egy ilyen — a kiterjedés nagyságát nyomatékosító — határozószónak tartom 'egészen, teljesen' jelentésben.

Valóban semmi nyoma nincs ennek a feltett nyomatékosító határozószónak? A kódexekben nagyon gyakori módhatározó szó a *mindenestül fogva*, s éppen az a jelentése, hogy 'egészen, teljesen' (és egyelőre még nem 'mindennel együtt'). A *fogvá*-nak itt semmiképp nem lehet 'kezdve' jelentése; de a *mindenestül* sem lehet a *fogva* vonzata, annak alárendeltje, mert a kódexekben a *mindenestül* egyedül is 'teljesen' jelentésű határozószó. Akárhogy vélekedünk a *-stül* végződés eredetéről, itt mindenestre mód-állapothatározóként áll; ha tetszik, hozzá járulhat egy másik mód-állapothatározó is: a *fogva*. A *mindenestül fogva* éppen ezért szerintem két nagyjából azonos jelentésű, egymásnak mellérendelt határozószóból álló összetétel lehet, mint amilyen például a *szerte-szét*, *mindörökké*, *csupáncsak* stb. (I. SIMONYI, MHat. II, 328—70).² Talán ilyesféle alakulat a R. *általán fogva*; *általában* külön is ugyanazt jelenti (I. NySz. és MHat. II, 199).

A *fogvá*-nak 'egészen' értelmezését támogatja a latin kifejezés is: *a(b) . . . usque ad . . .* Az *usque* eredetileg időhatározószó 'ohne Unterbrechung, ununterbrechen: folyton, szüntelen' jelentésben (a német értelmezések MENGE—

¹ Ugyanezt a kifejezést az előző lapon még kissé félreértve fordítja: „*egbè gulèkezuen napkèlètètòl mend napñugatiiglan*”; tehát valahonnan való összgyülekezésnek értelmezi.

² A *-stul*, *-stül* végződésnek sokáig egyetlen előfordulása éppen a *mindenestül*, *mindenestül fogva*. Ebben a szóban mehetett végbe az 'egészen, teljesen' → 'mindennel együtt' jelentésváltozás, ahol az összességjelölés eredetileg az alapszó jelentéséből fakadt, de később a végződésre értették rá, s innen terjedhetett át más szavakra, mint társ-határozó rag.

GÜTHLING, Lateinisch-deutsches und deutsch-lateinisches Hand- und Schulwörterbuch 6. kiadásából valók): *usque-quaque* 'überall, allerwärts; immerdar'. Az *a(b)* . . . *usque ad* kifejezésbe nyomatékosító 'megszakítás nélkül, teljesen' jelentéssel kerülhetett bele, de később az *ad*-hoz kapcsolódott egyszerűen az '-ig' jelentés kifejezésére. A kódexírók talán ismerték az *usque* credeti szerepét, és éppen a *fogvá*-val, majd később a *mind*-del igyekeztek visszaadni.

6. Van-e a *fog* igének olyan jelentése, amelyből meg tudjuk magyarázni azt, hogy határozói igeneve valamely kiterjedés nagyságát, teljességét nyomatékosítja? Ahogy a rokon jelentésű *tart* igének van 'tartalmaz' jelentése (l. NySz.), éppúgy van a *fog*-nak 'befogad, magába foglal' jelentése. A NySz. három példát idéz 'capio; fassen, umfassen' értelmezéssel a kódexekből: FestK. 16: „kyth egek nem fokhatnak wala: quem coeli capere non poterant”; WinklK. 117: „kyth feewld Menny ces a thengheer nem foghatwala azth eez napon az kew koporfo magaba rekezthee”; JordK. 627: „hat kew vydre k... foghwan mynnyenyk keth awagy harom merteketh: lapidae hydrae capientes singulae metretas binas vel ternas”. Vajon nem csak a latin *capio* szolgál fordításával van-e dolgunk ebben a három esetben, és nem pusztán ez tűnik-e fel jelentésváltozásnak? De van ilyen jelentése a *megfog*-nak is: FestK. 414: „Ees festhet tfegek ewtett meg nem fogak”; ÉrsK. 102: „kit feld, meny, egh Es a tenger meg nem foghat”; Pázm: Préd. 154: „A világ sem foghatná-meg azokat a könyveket, mellyek ezekkel meg-telnének”.¹ Az a két ige pedig, amivel a *fogvá*-nak a keresett jelentését megadtuk: *befogad*, *magába foglal*, mindkettő a *fog* származéka (igekötő nélkül is megvan régen ez a jelentésük; l. NySz.). A *fog*-nak és származékainak jelentésárnyalatai pedig annyira kölcsönhatásban állnak egymással, hogy nyugodtan feltehetjük: az alapszóban is adva voltak ezek a lehetőségek, s a jelentések megoszlása későbbi fejlődés eredménye.

7. A *fogva* jelentésfejlődésének és névutóvá válásának fokozatait tehát így képzelem el: 1. A *fogva* határozói igenév mód- vagy állapothatározóként 'megfogva, tartva' konkrét jelentéssel, aktív vagy passzív használatban. 2. A *fogva* 'befogadva, magába foglalva' az ige megfelelő jelentésárnyalatával párhuzamosan. 3. A *fogva* elhomályosulófélben levő módhatározószó 'egészen, teljesen' jelentésben, vö. *mindenestől fogva*. 4. A *fogva* nyomatékosító szóként belekerül a *-tól* . . . *-ig* poláris kifejezésekbe — akár a 2., akár a 3. jelentéssel, mert a „tengertől — magába foglalva [a közbeeső területet] — a tengerig” értelmezés éppúgy helytálló, mint a rövidebb és talán éppen az előzőből fejlődött „a tengertől egészen a tengerig”. 5. A *fogva* megszilárdul a *-tól* . . . *-ig* kifejezésekben, — talán a latin *usque ad* támogatására —, elveszti kapcsolatát korábbi jelentéseivel és a szokásos igenévi használattal. 6. Mivel a kifejezés nemcsak helyi, hanem időbeli kiterjedésre is használatos, és időhatározói funkciója a *-tól* ragnak nincs, a *fogvá*-t a *-tól*-höz tartozónak kezdik érezni, kiegészítőjének, amely a *-tól*-t — szokásos jelentésével szemben — a kezdőpont jelölésére alkalmassá teszi. 7. A *fogva* kezdőpontjelölő névutóvá válik,

¹ Itt jegyzem meg, hogy a *fogva* névutónak is van *megfogva* változata, bár ez nyilván késői és szórványos hozzátétel: Szár: Cat. B4: „Minden prophetae Samueltul meg fogva es annak utanna valok, valamenin . . .”; MoI: LTárh. 94: „Nap kelettül meg fogva, mind nap nyugotiglan ditsiretes az urnak neve ez vilagban”. Mindkét példában nagyon nyomatékos az összefoglalt hely, illetőleg személyek nagysága!

és magának alárendeli az eredetileg önálló *-tól* ragos szót, illetőleg a nyelv-érzék már úgy érzi, hogy a *-tól* eredetileg a *fogva* határozói igenév vonzata volt, mielőtt ez névutóvá lett volna. 8. Mivel a *fogva* kezdőpontot jelöl, és a *fog* ige különben is kölcsönhatásba került a *kezd* igével a jövő idő jelölésén át, és egyik jelentésében szinonimája lett annak, a *-tól fogva*-t is most már *-tól kezdvé*-nek értelmezik, és némelykor azzal helyettesítik.

BERRÁR JOLÁN

Elég (~ *eléggé*), *meglehetősen* (~ *meglehető*s)

(A fokhatározók egy csoportjáról)

Pais-Emlékkönyv-beli cikkemben („*Aránylag* és társai”) a fokhatározóknak egy olyan csoportjával foglalkoztam, amely főleg melléknévek jelentés-tartalmát szűkíti meg olyan értelemben, hogy ez a jelentéstartalom nem teljes, de azért elég nagy mértékben van meg abban a dologban, amelyre a melléknév vonatkozik. E csoport szavainak egységbe fűzését, egy tanulmányban való tárgyalását főleg jelentésfejlődésük szempontjából láttam indokoltnak. Az ide tartozó szavak jelentésfejlődésében ugyanis egy közös vonás állapítható meg: eleinte tartalmasabb, egymásétól különböző jelentésüket idővel egy eredetileg csak másodlagos, a mondatkörnyezetből nyert jelentés váltotta fel (vö. Pais-Emlékkönyv 178), olyan jelentés, amely — másodlagosan — mindegyikükben közös volt: a minőség közepszerű fokának a jelentése. Így lettek e csoport szavai fokhatározóvá, és mint ilyenek egymás szinonimáivá (uo. 175). A Pais-Emlékkönyvben (174—80) az ide tartozó négy szó közül — helyszűke miatt — csak kettővel, az *aránylag* és a *viszonylag* szóval foglalkoztam, most kiegészítem cikkemet — ahogy már ott jeleztem — a másik két szó tárgyalásával: az *elég* (~ *eléggé*) és a *meglehetősen* (~ *meglehető*s) szavakéval.

Elég (~ *eléggé*)

Az *elég* (~ *eléggé*) már kódexeinkből ismert szó. A NySz. igen gyér adataiból azonban alig tudhatunk meg valamit szavunk melléknév előtti használatáról. Az *elég*-re két, az *eléggé*-re csak egy ilyen adatot találunk, s a szó jelentésének a megjelölése [valde, nimis; sehr] sem feltétlenül helyes. A mai és a régebbi nyelvhasználat szerint is az *elég* csak melléknévek (vagy határozószók) mellett fordulhat elő. A szó eredetét illetően MELICH felteszi, hogy az *el* 'pars antica' főnév *-ég* ~ *-ig* terminativusragos alakjával állunk szemben (vö. még SzófSz.). Nincs kizárva e feltevés helyessége, de nagy nehézsége a magyarázatnak, hogy igei állítmány melletti adverbiumként lativusrag nélküli alakban (a NySz. egy kétes adatát nem tekintve) nem mutatható ki a szó. Márpedig egyetlen olyan önállósított határozót sem ismerünk, amely a nyelvtörténet folyamán soha ne szerepelt volna igei állítmány meghatározójaként (vö. BudAlb. 48 kk.). Az *elég* egyébként teljesen odaillik a *sok* és *kevés* melléknévek mellé mind jelentés (a sok és kevés közötti fok), mind mondattani használat (*sok ember, sokan, soká, sok neki, sokat tesz, sok volta* stb. ~ *kevés ember, kevesen, kevésbé, kevés neki, keveset tesz, kevés volta* stb. ~ *elég ember, elegendő, eléggé, elég neki, elegendő tesz, elég volta* stb.) szempontjából. Feltehető tehát, hogy az *elég* határozói minőségében éppolyan melléknévi jelző, mint a

meglehető (szép), rettentő (komoly), szörnyű (csúnya), nagy (beteg) stb., annál is inkább, mert az ilyen, melléknévek előtt álló, határozói értékű jelzők többnyire fokhatározást fejeznek ki (vö.: SIMONYI, A jelzők 88; KLEMM, TörtMondt. 330). — Az *elégge* ilyen mondattani helyzetben ma ritkább, s ha elő is fordul, kissé erőltetettnek érezzük. Így a következő múlt századbeli mondatokban is: 1868: „*Elégge* tisztességesnek látszott . . .” (Vértesi A.: Tíz beszély I, 5); 1868: „A leány anyja . . . még *elégge* csinos özvegyasszony volt” (uo. 34); 1870: „*elégge* bő” (Vachot I.: A magyar honvéd 42). Az *elégge*-nek ilyen használata ellen természetesen semmi kifogást nem emelhetünk, hiszen még „szabályosabb” is, mint az *elég*. Talán egy árnyalatnyi különbség is van az *elég ügyes* és az *elégge ügyes* között: az utóbbi mintha nyomatékosabb kifejezés lenne. A tény mégis az, hogy az *elég ügyes-t*, *elég ügyesen-t* ma a lativusragos *elégge*-vel alkotott szerkezetnél gyakrabban használjuk. — Az *elég*-nek ilyen használata a múlt században is szokásos volt, legalább annyira, mint az *elégge* szóc: 1763: „Assez bien, alkalmasként jól, *elég* jól” (Thomas J.: Nyelv. I, 221); 1808: „Búsúllyon a' ló, *elég* nagy a' feje” (Kreszn.: Közm. I, 133); 1808: „*Elég* hamar, ha *elég* jó” (Kreszn.: Közm. II, 109); 1808: „*Elég* szép. Forma tolerabilis” (SÁNDOR, Told. 60); 1820: „*Elég* gazdag, ki senkinek se adós” (Dugonics: Példabesz. I, 165); 1820: „*Elég* éles a' kasza” (Dugonics: Példabesz. I, 129); 1856: „Ki a szegénységet el tudja viselni, *elég* gazdag” (Vas G.: Kisk. napt. 13); 1908: „*Elég* jól áll rajtad a mente” (Mikszáth: Noszty I, 58); 1882: „egy alföldi szűnyog madárnak *elég* kicsi, de ekkora lelket se találtunk” (Bartalus I.: Féltud. 131). Azt hiszem, ennyi példa is elég (!) hathatósan bizonyítja, hogy az *elég* szó melléknév előtti használatának hibázatása nyelvhelyességi babona.

Idézett példáinkon kívül a XVIII. és XIX. század irodalmában számos olyan is található, amelyben az *elég* tónek valamilyen ragos vagy képzős alakja van meg. Ilyen, az *elég*-gel és az *elégge*-vel párhuzamosan használt régebbi szóalakok: *Elégséges*: 1719: „Semmi homály nints az idvességnek dolgára nézve, *elégséges* világos” (Páriz I.: Keskeny út 21); 1757: „nem *elégséges* hitelűeknek lenni álittya” (Az Igaz útnak meg választása 5); 1787: „Az ember nem rakhatja maga eleibe . . . *elégséges* kitsin voltát érdemének” (Faludi: Bölcs ember 109). *Elégedendő*: 1629: „*Elégedendő* magoss” (MesésK. 10, vö. NySz.). *Elegendőleg*: 1800: „*elegendőleg* bizonyosnak állítom lenni” (Nyulás F.: A Radna vidéki vasas borvizeknek orvosi erejéről 169); 1833: „a' német nyelvben *elegendőleg* járatóság nem valának” (P. Thewrewk J.: Honosi érzések 53). *Elegendőképpen*: 1785: „Nem tartotta *elegendőképpen* tisztességes, és szemérmes Asszonynak” (Lethenyi J.—Plútárkus: Apophtegmata 277); 1789: „az ember soha *elegendőképpen* vigyázatos nem lehet” (Len- és kenderművelésről való oktatás 5). Az itt említett szavak a NySz.-ban — az egy *elégedendő* kivételével — vagy egyáltalán nem találhatók meg, vagy ilyen használatuk nincs nyilvántartva. — Igei állítmány meghatározójaként még más szóalakokat is használtak régen (*elégségesen*, *elégképpen*, *elégségesképpen*, *elégesképpen*, *elegendőn*, *elegendőül*), s noha érdekes lenne ezekre is kitérni (a NySz. nem ismeri őket), most mégsem foglalkozhatom velük. — Az *elég* tónek ezekben a ragos vagy képzős alakjaiban *elégge* érezzük a szótó jelentését: az *elégség*, *elegendőség* fogalmát. Olykor maga az *elég* szó is kifejezi ezt: 1808: „Kinek teli erszénye, *elég* tudós az” (Kreszn.: Közm. I, 267). Ma már azonban az *elég* eredeti jelentése elhalványult, s amikor azt mondjuk valakiről, hogy *elég okos*, *elég ügyes*, *elég csinos*, az *elég* ilyenkor már csak annyit jelent,

hogy 'meglehetősen, nem túlságosan'. Az *elégséges* és az *elég* közötti jelentéskülönbségnek egy mondaton belül történő szembeállítására szép példa: „[oly határ, amelynek legelői] gazdaság-folytatásra *elég* alkalmasok, az *elégséges* legelőjű földek sorába tartozik” (Jelenkor 1833. II, 521).

Sokkal erősebben érezhető az *elég* szó eredeti jelentése akkor, ha *-nek* vagy *-hoz* ragos névszóval szerkesztjük a mondatot: „*Nekem* (számomra) *elég* édes”; „*Ehhez elég* ügyes”; „*Elég* okos *ahhoz*, hogy ezt ne tegye meg”. — Ilyenkor ugyanis az *elég* a *-nek* vagy *-hoz* ragos névszóhoz is vonható ilyen értelmezéssel: „Édessége *nekem elég*”; „Ügyessége *ehhez elég*”; „Okossága *ahhoz elég*, hogy ezt ne tegye meg”. Sokszor a *kielégítően* határozót használjuk az elégség fogalmának erőteljesebb kidomborítására: *kielégítően szorgalmas*. Nem ritkán természetesen magában az *elég* szóban is kifejezésre jut az 'elégség' fogalma a tárgyi helyzetből vagy a beszédhelyzetből, a megelőző vagy követő mondatokból adódóan: „Ne rakj már a tűzre, *elég* meleg a víz”; „*Elég* sós neked a leves?”; „*Elég* sós”; „*Elég* sokat (= eleget) beszéltem már, mindenki értheti, miről van szó.”

Meglehetősen (~ meglehető)

Divatos szó lehetett már a XVIII. század második felében. A *meglehetősen*-re az első adatot PP.-ből ismerjük: „*Meg-lehetősen*: Probabiliter, Utcunque” (a NySz. csak PPB.-ből ismeri). Még egy adat ebből a századból: 1787: „Ez a' . . . sovány beszédű komor ember *meg lehetősen* unalmassá tévé az oskolában való lakást Szigvártunk előtt” (Barczafalvi Szabó D.: Szigvart I, 622). A NySz. a *meglehető*-re 1748-ból, Faluditól idézi az első adatot, de száz évvel azelőtt is megvolt már: 1650: „Az Possibile Lehetőség, jegyzi a' meg nem levő dolgot *meg-lehetősen* lenni” (Medgyesi P.: Dialogus 186). — A szó kifejezte jelentéstartalomnak a *lehet* ige hordozza a magvát. Ennek igenévképzővel és -s melléknévképzővel továbbképzett alakját, a *lehető*-t a XVII. századból ismerjük 'lehetséges' jelentéssel (vö. NySz.). Ebben a jelentésben még a XIX. század folyamán is élt a szó: 1829: „*Lehető* vagy lehetséges általában az, a'miben nincs ellenmondás” (Imre J.: A' bölcselkedés II, 191); 1862: „az egyedül *lehető* politikát követte” (Kemény Zs.: Zord idő II, 225). A *lehető*-nek volt 'meglehető, tolerabilis' jelentése is: 1807: „a *lehető* tsendeséggel . . . mondám” (Ajtay S.: Fedor és Mária 45); 1808: „*Lehető* Tolerabilis” (SÁNDOR, Told. 230); 1899: „A komp nagy. Széles és *lehető* hosszú, de nem mély” (Cserzy M.: Kint a pusztán 207). A jelentésfejlődést nyomon kísérhetjük olyan példákon, amelyek a 'lehetséges' jelentés mellett a 'meglehető' jelentést is éreztetik: 1797: „ezt a' veszedelmes háborut mind a' két Hatalmasságok a' *lehető* hamarsággal bévéezni akarják” (Magyar Merkurius 568); 1799: „Az egész Extrablatt, a' *lehető* magyarsággal szórol-szóra le-fordítva, így következik” (Magyar Kurir II, 241); 1807: „pallérozását a' *lehető* tökéleteségre vigye” (Kultsár: Hazai Tudósítások I, 388). A *lehető*-nek *-n* ragos alakjával is találkozunk, jelentése 'meglehetősen': 1897: „Valaha szép erős ember lehetett az öreg, de azért *lehetősen* bírja magát ma is” (Tömörkény I.: Jegenyék alatt 131).

Elsősorban mégsem az igekötőtlen szóalak vált a 'tolerabilis, ziemlich' jelentés hordozójává, hanem a *meg* igekötős. Az *-s* képző nélküli *meglehető* (a NySz.-ban nincs rá adat) 'possibilis, lehetséges' és 'probabilis, hihető' jelentésű volt: 1750: „Probabilis, Javalható, hihető, *meg lehető*, bizonyítható:

ditsérendő” (WAGNER, Phras. 991); 1809: „*Meg-lehető*: Possibilis” (SIMAI, Vég-tagokra szedetett Szótár I, 116); 1772: „ez mind szükséges dolog volna, mind pedig *meg lehető*” (Marikovszky M.—Tissot: A néphez való tudósítás 15); 1775: „Arról az ételről... szállott Krisztus, mely akkor *meg-lehető* volt” (Molnár J.: Az oltári szentségről és áldozatról 55); 1794: „Nem *meg-lehető* dolog-e az, hogy én a’ tartós szorgalmatosság és erős munka-által reámegetek, hogy ezen odvas fából egy hajót tsináljak?” (Gyarmathi S.: Ifjabbik Robinzon 209). A *meglehető*-nek -n ragos alakja vagy a *módon* szóval alkotott szerkezete a mai *meglehetősen*-nel volt egyértékű: 1742: „Ez nap ó Főlsége *meglehető-módon* vala, majd egész estvélig” (Kovács J.: A magyar krónikának sommája II, 100); 1886/97: „*meglehetően* utoljára maradt” (Jókai: A kis királyok 138). A *meglehető*-ből képzett *meglehetőség*-nek (a NySz.-ban nem fordul elő) is ’lehetőségesség, lehetőség’ és ’hihetőség, bizonyíthatóság’ jelentése volt: 1788: „A’ Gubernátor tsak a’ *meg-lehetősegről* akarna meg-győzettetni; de semmi valóságos ki-rontást nem kíván meg-engedni” (Trenk F.: Emlékezetre méltó életének históriája II, 171); 1791: „Ezen Tudósítást öszve hasonlítván egy Triesti Levéllel, nem kis *meg lehetőseget* találunk a’ dologban” (Magyar Kurir 446); 1793: „ilyen változások meg-történhetnek, a’ mint némelyek a *meg-lehetőségig* (probabilitas) meg-mutattyák” (Segesvári J.—V. Derham: Physico-theologia 164); 1808: „a’ *meglehetőségnek* meg mutatása után a’ munkának végre hajthatatását is igen világossan meg mutatta” (Kultsár: Hazai Tudósítások I, 259).

Zavart nem okoz a megértésben, ha egy szónak több jelentése vagy több szónak közös jelentése is van, mert a tárgyi helyzet és a mondatkörnyezet rendszerint egyértelműen határozza meg a szó jelentését a beszédben. Ha azonban egy szócsaládhoz tartozó szóalakok között vannak ilyen jelentéstani megfelelések, jelentésmegoszlással vagy a felesleges szóalakok elavulása útján egyszerűsödési folyamat szokott bekövetkezni a nyelvben. Ezt láttuk az eddig ismertetett szavak esetében, s ezt tapasztaljuk a *lehet* szó családjában is. — A *meglehető* igenévként -s képzős származéka is elvesztette a ’possibilis, lehetőség’ jelentését, mert erre a legmegfelelőbbnek mutatkozott a régi, már a kódexekből ismert *lehetséges* szó (vö. NySz.). A XVIII. században azonban még használták ’possibilis’ jelentésben is a *meglehető*-t: 1754: „sok lehetlent *meg-lehető*snek lenni példájával mutatta” (Csete I.: Panegyrici Sanctorum 77); 1780: „Ezt az evesedést (suppuratio) minden *meg-lehető*s módon siettetni kell” (Rácz S.—A. Störck: Orvosi tanítás II, 96). — A ’probabilis, hihető’ jelentésben ugyancsak elavult a *meglehető*s. Mai nyelvérzékünk számára furcsák az ilyen mondatok: 1783: „a mostani leg-újabb *meg-lehető*s fel jegyzések szerint... [a] katonaság 24.000 emberből állana” (Magyar Hirmondó 573); 1788: „midőn már illy *meglehető*se lett az, hogy Josefnek... mind Pruszszia, mind Anglia Baráttok” (Magyar Kurir 19). — De a ’mediocris, tolerabilis, leidentlich’ jelentése (vö. WAGNER, Phras. 1750. 788, 991) ma is megvan a szónak, főnevek jelzőjeként azonban ma már sokkal korlátozottabban használjuk, mint régen. A következő mondatokban még ma is használhatnók a *meglehető*-t: 1780: „*meglehető*s öltóság vagyon” (Magyar Hirmondó 167); 1786: „Bora, *meg lehető*s van” (Magyar Hirmondó 524); 1788: „sok hajók, szálak, ladikok *meglehető*s számmal” (Gelei J.: Hallónak bődög estvéje I, 38); 1868: „Az óra *meglehető*s állapotban volt” (Lidércz-naptár 60). Állítmányként sem hat szokatlanul: 1787: „A’ világtalanoknak nálunk *meg lehető*s a’ sorsuk” (Faludi J.: Téli éjtszakák 280); (vö. Szabad Nép 1947. I. 12.: „A teremben

meglehető a meleg”). — Ellenben a következő mondatokban már alig használók: 1748: „Meg lehet hogy eő kegyelmek *meg lehetős* [= meglehetősen jó, elég jó, tűrhető] katonák légyenek” (Faludi: Nemes asszony 192); 1831: „valahai *meglehető* [= elég jó] honi fajtaink . . . tudja Isten milly zavarék vérrel vannak már össze vissza keresztül kasul zagyválva” (Széchenyi: Világ 232); 1792: „*meglehető* [= elég nagy] birtokban vagynak az ott való lakosok” (Gvadányi: Tizen-ketődik Károly 170); 1794: „a’ Frantziák tegnap ismét *meg-lehető* [= elég nagy] verést kaptak” (Magyar Merkurius 711); 1748: „mesterséggel és festékkal a’ *meglehetőst* [= meglehető szépseget] még alkalmasint fen-tartogatta” (Faludi: Nemes asszony 53). — Melléknevek bővítőményeként határozói értéke van a *meglehető*-nek (határozói értékű jelzőnek tekinthetjük, lásd erről fent), használata teljesen egyértékű az -n ragos alakjával: 1786: „egygy özvegy mester embernek már *meg lehető*s koros leánya mondá” (Magyar Hirmondó 780); 1808: „egy *meg lehető*s vagyonos gazda” (Farkas F.: Az éjnek diadalma 121); 1867: „Én *meglehető*s becsületes vagyok” (Arany—Shakes.: Hamlet 72); 1883: „E *meglehető*s gyöngö leleménynek” (Gyulai: Katona József 73); 1883: „A vendéglői árák *meglehető*s magasak voltak” (Szász K.—A. Theuriet: Beesvágyból 34); 1892: „Egy nap . . . *meglehető*s izléstelen jelenetet rendeztem előtte” (Herczeg: Mutamur 242); 1895: „*Meglehető*s bizonytalan következtetés” (Tóth B.: Szájruul szájra 354). — A *melehető* igenévként -leg ragos és -s képzős alakja is felbukkan: 1867: „*melehetőleges* hideg van” (Arany—Schakes.: Hamlet 149).

Szoros párhuzamban használták a múlt században a *melehető*-t és a *melehetősen*-t melléknevek előtt. Adatok a *melehetősen*-re: 1800: „az elbontott dombhái vasas borvizhez *melehetősen* hasonló borvizet lehet tsinálni” (Nyulas F.: A Radna vidéki vasas borvizeknek orvosi erejéről 190); 1831/85: „Az út most *melehetősen* szabad” (Vörösmarty: Összes munkái VI, 266); 1844: „*melehetősen* jól kémlelődő tehetséget tanúsít” (Bajza: Az emberi művelődés tört. I, 89); 1862: „*melehetősen* higgadt szokott lenni” (Vértesi A.: Tíz beszély II, 141); 1890: „már *melehetősen* érett szépség volt” (Herczeg F.: Fenn és lenn I, 22). Ma már a *melehetősen*, tehát a határozóragos alak az elterjedtebb: Szabad Nép 1947. VII. 27.: „*melehetősen* módos község lettünk”; 1948. VI. 11.: „*melehetősen* rapszódikus játékos”. — A *melehetősen* igei állítmány határozójaként is gyakran előfordul. Ilyen használatban nem is egy olyan példát tudok bemutatni, amely szemléltetheti azt, hogy a ’lehetségesen, lehetőség szerint’ jelentésből hogyan alakulhatott ki a ’mediocriter, tolerabiliter, satis; erträglich, ziemlich, genug; tűrhetően, nem nagyon, eléggé’ jelentés. E mondatokban a *melehetősen* úgy is érthető, hogy ’a lehetőség szerint, a lehetséges módon’, és úgy is, hogy ’eléggé, tűrhetően’: 1789: „így a’ nyelv’ és Nemzet’ pallérozáának *meg-lehetősen* meg lenne fundamentoma vetve” (Pézteli J.: Mindenés Gyűjtemény II, 359); 1791: „A’ melyre *meg-lehetősen* is reá érnek” (Nagyváthy J.: A szorgalmatos mezei-gazda I, 10); 1794: „Az ő seregek . . . *meg-lehetősen* szaporodik” (Magyar Merkurius 1279); 1867: „mi ezt a modort már *melehetősen* levetkeztük” (Arany—Schakes.: Hamlet 76). — A ’satis, ziemlich, genug’ jelentésű *melehető*s és *melehetősen* esetében a szótó jelentését már nem érezzük; e szavak jelentése ugyanúgy elhalványodott, mint az *elég* vagy az *aránylag* szóé. — A ’nem nagyon’ jelentés a minőség teljes fokának a kisebbítését, csökkentését tartalmazza. Ez magyarázza meg a kicsinyítő képzős szóalakok használatát: 1843: „ez a bírószeék *melehetőske* kifogások alá esik” (Kazinczy G.—Müllner: A meghittek 56); 1863: „*meg-*

lehetősöcske az aratás” (Kriza: Vadr. 553); 1842: „*Meglehetőskén* tiszteletre méltó!” (Kazinczy G.—Raupach: A fricska 369); 1863: „Én es *meglehetőskén* tuttam sikolándani” (Kriza: Vadr. 432). Igei állítmány melletti használatban *-képpen* ragos alakja is élt a *meglehetős*-nek: 1787: „szavai . . . *meg-lehetősképen* vigasztaltak engem” (Kép Gejza L.: Szerelem példája 89); 1857: „*meglehetősképen* folyt a dolga” (Gaal Gy.: Magyar népmese gyűjt. II, 37).

*

Ósi szókészletünkhöz viszonyítva az itt tárgyalt szavak többsége nagyon is fiatal, nyelvünk újabb fejleményeihez tartozik. Nem foglalkozhattam azzal, bár nagyon érdekes lenne, hogy régi nyelvünk milyen szavakat alkalmaz — ha egyáltalán alkalmaz — e szavak megfelelőjeként. Máskor visszatérek még e kérdésre, mert a nyelv és a gondolkodás fejlődéséhez tanulságos adatokat nyújt az ilyen vizsgálódás.

KÁROLY SÁNDOR

A *mar* ige családja*

III.

A XVI. század elejétől jelentkezik *martalék* szavunk. Első jelentése a NySz.-ban 'praeda, manubiae . . . ; Raub'; a második, kikövetkeztetett jelentés, amelyre csak Pázmány műveiből vannak példák: 'primum agmen, velites; Vortrab, Plänker'. A szóra a régiségből nem valami sok adat van. A NySz. példái nem is egészen két évszázados időkörből valók (ÉrdyK. 1526—1527.; Kisv. Adag. 1713.). Ritkán használhatták, kissé feledésbe merülhetett. Az irodalmi megújulás korában mint régi magyar szót alkalmazták, a szándékos archaizálásnak, illetőleg az irodalmi nyelv gazdagításának tudatával. TECHERT JÓZSEF Csokonai nyelvi forrásait vizsgálva (MNY. XXXII, 247) beszél arról, hogy a *martalék*, amelyet Kölcsey Csokonai új szavaként említ, tulajdonképpen nem új. A költő Molnár Albertre hivatkozva él vele, és már többen is használták előtte a XVIII. század végi irodalomban. Szentjóni Szabó László a „Mátyás király” című drámájában szereplő *martalék*-hoz jegyzetben az értelmezés mellé ezt fűzi: „Régi igaz Magyar Szó”. (Idézi TECHERT: i. h. — Foglalkozik vele JELENITS ISTVÁN kéziratban levő stílustörténeti dolgozatában. Ugyancsak ő Kármán mérsékelt archaizáló tendenciájának jeleképpen említi többek közt a *martalék*-ot is.) A NyÚSz. nem veszi fel anyagába, tehát nem tartja olyan szónak, amelyet a nyelvújítás elevenített volna fel. A *martalék* azóta sem tartozik leggyakrabban használt szavaink közé, de a nyelvközösség legtöbb tagjának számára nem idegen.

A SzófSz. ismeretlen eredetűnek mondja a szót, s megemlíti, hogy a *martalóc*-ból való származtatásnak az a bökkenője, hogy a képzésmódot nem lehet kielégítően megmagyarázni. E szófejtési kísérletről nekünk is ez lehet a véleményünk. SIMONYI az elvonásról szóló tanulmányában (Nyr. XXXIII, 144 és külön NyF. 11. sz. 65) a ritkább, nehezebben magyarázható képző-

* L. MNY. LII, 297—307. — Hibaigazítás az ott megjelent részlethez: 299. lap 32—3. sor: a zárójelben levő mondat helyett: „Valószínűleg sajtóhiba, hogy a kézzel előtt nincs vessző.” — 301. lap utolsó két sor: „ismeretlen” helyett: „ismeretlen eredetű”. — 302. lap 27. sor: „hajlított horgas” helyett: „hajlított, horgas”.

cserék példái közé megkérdőjelezve vészi be a *martalóc*: *martalék* esetét. Részletes magyarázatot sem alaktani, sem jelentéstani szempontból nem ad. Nem egészen kielégítő a kérdésnek az a megoldása sem, amelyet MELICH JÁNOS nyújt „Martalék” című szómagyarázatában (MNY. XVI, 33). Szerinte a *martalóc* szó által jelölt tartalomban az uralkodó képzet a 'rablás, fosztogatás' volt, s ez az erős uralkodó képzet alkotta meg a *martalék* szót, „nem törődve azszal, van-e egy *mart* (vagy *martal*) ige”. A szó keletkezése MELICH szerint tanulságos példa arra, „mennyire lelki működés eredménye a továbbképzés”. A lelki működés szerepét mi sem tartjuk lebecsülhetőnek, azonban a *martalék* esetében nem kell megelégednünk egy kizárólag ezen alapuló magyarázattal. Megfejtethető a szó a *mar* ige származékaként.

A *mar*-ból való származtatás megvan már a CzF. szótárban is. Ebben a *martalék* szónak ezt az értelmezését találjuk: „Ragadmány, zsákmány, melyet a fenevadak fogaikkal mardosva vagy körmeikkel marczangolva szereznek. Szélesb. ért. rablás vagy erőszak által szerzett jószág.” Származtatása: „*mardalék*, az elavult *mardal* (am. mardos) törzsoktól, melyből *mardalódik* és *martalóc* is származott”. A szótárban a *mardalódik* jelentése 'egymást marja', szokottabb használatú ilyen értelemben a *marakodik*. (Vö. MTsz.)

Jelentéstani szempontból nincs nehézség. A 'praeda' értelmet eléggé megmagyarázza a CzF. szótár. Az igei alapszóhoz képest a főnév a cselekvés eredményét fejezi ki, mint a *-lék*, *-alék*, *-elék* képzős szavak jelentékeny többsége (vö. TMNY. 491—3). A szónak Pázmánynál található 'primum agmen' értelmét sem kell képzettársuláson alapuló, esetleg magától Pázmánytól származó jelentésnek gondolnunk, amint MELICH teszi (MNY. XVI, 33). Az előre küldött, kockázatul odavetett, a „derékhad”-dal szembeállítható csapat megjelölésére természetesen alkalmazhatták a *martalék* szót. Íme az adatok: Kal. 1766. 456: „De ezek csak csatázó *martalékok*; jer, menjünk a dandárra”; i. m. 601: „A fejedelem elsőben *martalékok*ot és csatát rendel; annak-utánna az ütközetre bátorságos vitézekből dandárt és derék sereget rendel”; Préd. 222: „Az asztalnál legelőször apró pohárokkal kezdik el a csatát, mint valami *martalékokkal*: azután a derék harezok kezdetnek nagyobb pohárokkal” (NySz.).

A **martal* és *mardal*-alakváltozatok viszonyának magyarázata némi nehézséget rejt magában. Ilyen hangváltakozásra nemigen ismerünk más példát. Lehet az is, hogy nem hangtani, hanem alaktani változatokkal van dolgunk. Ekkor azonban gondot okoz, hogy a tranzitív jelentésű alapszó mellett mi a *-t* képző funkciója. Egyébként a közbeeső *mart* származék esetleg nem is egyedüli a szócsalád igéiben. A *marcong*, *marcangol* *c*-je ugyanis nem csupán az *szr* utáni affrikációjának lehet az eredménye (vö. HORGER: MNY. XXII, 22), de magyarázható *-t + -sz* képzőegyüttessel is (vö. *boncol*, R. *roncol*, N. *döncöl*: SZILY: MNY. XIII, 275—6). Gondolhatunk a hangalaki hasonlóságot és bizonyos jelentéstani vonatkozást mutató *martalóc* *t*-jének hatására is. (Ennek a szónak etimológia szempontjából nincs köze a *mar* családjához, l. alább is.) Bár ezeknek a megokolásoknak egyike sem kifogástalan, úgy gondolom, a *t* mégsem lehet végleg elháríthatatlan akadály a származtatásnak.

A *martalék*-hoz hasonló felépítésű, de részben más képzőelemekkel alakult és a közbeeső igei származék révén más jelentésárnyalatokban elkülönült tartozéka a *mar* igeének a *morzsalék*. Az alapszók jelentésbeli rokonsága, illetőleg a szócsaládokban felbukkanó hasonló jelentések miatt meg kell említenünk a *törmölk* szót. Jelentése 'úti pogácsa', tulajdonképpen 'morzsolni

való' (TMNy. 488; az adat MNyszet VI, 352), alapszava *törmöl*: 'ujjaival, kezével dörzsöl, morzsol, zsurmol' (CzF.). Természetesen ez az alapszava más hangalakváltozatban a köznyelvi *törmelék*-nek is: 'összetörődött maradék, hulladék', azaz legegyszerűbben 'morzsalék'. A *törmelék*-et legkönnyebben a *morzsalék* szóval lehetne értelmezni, viszont: a *morzsalék* szó értelmezésében a *törmelék*-et is lehet szerepeltetni. E rokon jelentésű szavak csoportjába bekapcsolható a *maradék* is. (Ennek esetleges etimológiai kapcsolatára a *martalék*, *morzsalék* szókkal alább térek rá.) A *martalék*-nak lehetett eredetiben 'maradék'-féle értelme is. Nemcsak a marással szerzett, meg mart dologra vonatkozhatott, hanem a marakodás közben le mart, utána visszamaradó hulladéokra, morzsára, töredékre, általánosítva nagyobb egész kisebb részére. A Pázmánynál előkerülő adatokban ezt a jelentésárnyalatot is sejt-hetjük.

A szónak nyelvjárási adatai támogatják a *mar* igéből való származtatást.

HORPÁCSI ILLÉS volt szíves rendelkezésemre bocsátani dunántúli tanítványainak körében gyűjtött nyelvjárási anyagából a következő adatot: „*martalék* (Bakonytság): két kutya megmarja egymást: lehullott húsa, szőre (Dudar, Sümeg, Bazsi)”. A szót egy bakonyi gyerekek értelmelte; HORPÁCSI a jelentést a három falu tanulóinál ellenőrizte. Tehát ami marakodás közben, a marás által leválik a marakodókról, annak a hulladéknak, a lemart dolognak a neve a *martalék*.

Az *ármányos* szóról a Nyelvőr szerkesztőségének kérdésére (XVII, 175) PASZLAUSZKY SÁNDOR ezt írta (i. h. 273): „*Ármányos*: más ellen áskálódó, a maga hasznát kereső: *martalékos*. Fölváltva használják. 'Nálunk a nép nem ármányos.' Akkor mondta a bíró, mikor egy papot 'vót meghijni a parókiára'. 'Bizon, a mi népünk nem olyan *martalékos*, mint sok helyütt látni.'” E Zemplén megyei adatot a MTsz. is idézi, *martalékos* alatt. Úgy gondolom, a két jelentésmozzanat közül az *ármányos* esetében a 'más ellen áskálódó', a *martalékos* esetében a 'maga hasznát kereső' lehet az eredetibb. Az utóbbi tudniillik mint a *martalék* nomen possessoris képzős alakja a zsákmányszerzésre törő, prédára leső, minden lehető szerzeményt megkaparintó emberre vonatkozhatott. A 'más ellen áskálódó' a jelentésnek egy később kifejlődött mozzanata lehet, mivel aki *martalékos*, az akár mások kárára, titokban mások ellen dolgozva is képes üzni mesterkedéseit. Ha mármost nemcsak a közvetlen előzményül szolgáló szót vesszük figyelembe, hanem a gyökeret, megállapíthatjuk, hogy a *mar* jelentése többféleképpen is felvillantható a *martalékos* szó értelmének bővebb megvilágítása során. Tudniillik aki *m a r t a l é k r a* vadászik, az nemcsak mohón *m a g á h o z m a r j a*, amit lehet, de versenytársaival is *m a r a k s z i k, e l m a r j a* őket magától és a zsákmánytól, sőt élő zsákmány esetében áldozatával is *m a r a k s z i k*. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy akik a *martalék* szónak *martalékos* származékát megteremtették, azok számoltak a szót a *mar*-hoz fűző szálakkal. A szóalkotás eredménye, a *martalékos* szó a használat során mégis felidézhetette a *mar*-ral kapcsolatos említett képzeteket is, és ezek által jelentése megelevenedett, teljesebbé vált. A veszekedők, egymás ellen áskálódók tevékenykedésére alkalmazott *marakodnak*, *marják egymást* kifejezések megléte segíthette az ilyen irányú képzettársítást. — E részletező magyarázattal nem az egyetlen tájnyelvi adat jelentőségét akartam túlozni, hanem arra kívántam rámutatni, hogy egy többszörösen képzett szónak rendkívül kifejező és találó volta

sokszor a gyökérszó és a közbülső származékok jelentésbesugárzásának következménye. Egyébként is minél nagyobb szócsalád tagja egy szó, annál gazdagabb a jelentéstartalma; ahol sok szerteágazás van, ott több a találkozás is. A találkozások, egymásra vonatkoztatások nemcsak a szavak használati körének egyezéseiből adódnak, hanem gondolkodáslélektani folyamatok következményei. Sokszor olyan képzetkapcsolódásokkal van dolgunk, amelyek ellenőrizhetetlenül játszanak közre az újonnan létrejövő származékok jelentésének alakulásában. Azért ellenőrizhetetlenül, mert a használat során a szócsalád egyes tagjainak közös jelentésmozzanatai jobban kiábrázolódhatnak, az újabb egymásra vonatkoztatások erősebbé tehetik a szavak közötti kapcsolatot, mint amilyen eredetileg lehetett.

Érintenünk kell még egy régiségbeli szót, amely esetleg a *martalék*-kal azonos. Az ÉrdyK. 356. lapján van egy rejtélyes adatunk, a latin pénzegységet jelölő *dipondium* megfelelője: *markalet*: „Nem de ewt verebek veetethnek ee egy *markaleton*: Nonne quinque passerces veneunt *dipondio*” (Lukács 12: 6.). Legrégibb bibliafordításunkban *félpénz* van (MüncK. 70. levél), mint a párhuzamos Máté evangéliumabeli szövegben is (16. levél), ahol a latin *as* van ezzel fordítva. A későbbi időkben *két fillér*-t találunk. Az ÉrdyK.-beli adathoz hiába kért SIMONYI felvilágosító hozzászólást (Nyr. X, 126). Így a NySz.-ban külön címszóként vették fel, idézve a Vulgatabeli megfelelőt, s kérdőjellel 'zwei Pfennige' jelentést következtetve ki. Nem tudom, nem lehetne-e az adatot a *martalék* hangátvetéses vagy íráshibás alakjának magyarázni. Amint a *marok* szótárainkban (CAL., MA.) a pénzegységet és kicsiny súlyegységet jelölő *dragma* megfelelőjeként szerepel, úgy egy 'csekély maradék, hulladék, morzsalék' jelentésű szóról elképzelhető, hogy a szinte semmi értéket nem képviselő pénzt jelölték vele. A *markalét* szónak a *markol*-ból való származtatása még nehezebben megoldható feladatok elé állítana. — A kérdést persze csak akkor lehetne teljes biztonsággal eldönteni, ha megvizsgálnók mindazokat a pénzrendszereket és pénzelvezéseket, amelyek középkori bibliafordítóink számára ismertek lehettek, s a nevek megválasztásában befolyásolhatták őket.

IV.

Ebben a szakaszban olyan szavakkal foglalkozom, amelyek eredetének kérdése nincs lezárva, s amelyekkel kapcsolatban felmerülhet a *mar*-ból való származtatás gondolata.

I. A *marjul* igről a SzófSz.-ban azt olvashatjuk, hogy finnugor származtatása nem meggyőző. A MUSz.-ban (601—2) BUDENZ egy **magur* 'drehen, sich drehen' alapszót következtet ki, egy korábbi magyar **majrul*-ból hangátvetéssel magyarázza a *marjul*-t, a *j* nélküli *marul* változatot későbbinek gondolja. — Egy régebbi magyarázat, CZF.-é: *marjít*: 'valamely tagot csuklójában kimozdít, kimenyít, kifecamít'. A *marjul* a hozzá tartozó reflexivum. Gyökük a mozgást jelentő *mar*, ezt *mar* (1) alatt különböző értelmű elvont gyöknek mondja a szótár. Mint reflexív képzős szót tartja számon KÖRÖSI SÁNDOR is (Nyr. XI, 409), a MUSz. származtatását fogadva el.

Szerintem a szót magyarázhatjuk úgy, hogy a *mar* igenek reflexív képzős alakja. Az *rj* magánhangzóközi *r* ismert elváltozásának eredménye (BEKE: Nyr. LX, 23). Jelentéstani magyarázatunk a *mar*-nak feltett 'görbülő mozgást végez'-féle jelentésárnyalatán alapul, bár mint látni fogjuk mindjárt,

egyéb jelentésének is van nyoma. Régi adatainkban a 'kificamodik, helyéből kifordul' értelem mutatkozik (NySz., OklSz.). A tájszótárak jelentései: Tsz.: *marjul* 'rándul' | MTsz.: *kimarjitt*, *kimaritt* 'kificamit'; *marjul*, *marul* 1. 'rándul, ficamodik', 2. 'zsibbad'; *elmarjul*, *elmarul* 'elzsibbad'; *fölmarjul* 'föltörik, fölhorzsolódik, fölsebzik'; *kimarjul*, *kimarul* 1. 'kificamodik', 2. 'kisebesedik'; *mëgmarjul* 1. 'kificamodik, 2. 'elzsibbad', 3. 'beleáll a fájdalom'; *marjulás* 'ficamodás'. — Véleményem szerint a 'kificamodik', 'fölhorzsolódik', 'kisebesedik' egyaránt érthető lenne a *mar* ige kimutatható vagy feltehető jelentései alapján. A 'zsibbad' értelemhez átvezető mozzanat talán a horzsol, dörzsölt tagban érzett zsbongás lehet.

A *marjul*-t a *mar* igéből származtatva számba kell vennünk azt is, hogy van 'kificamodik, megrándul' jelentésű *maroklik* (CzF.) és *megmaroklik* (MTsz.) is. Fentebbi magyarázatunk szerint ez vagy alakkeveredés eredménye (*marjul* × *bicsaklik*), vagy a *mar*-ból magyarázott *marok* szó származéka, tehát a *marjul* szempontjából mint a szócsalád rokon jelentésű tartozéka érdemel figyelmet.

2. A *marad* igét és tartozékait a SzófSz. ismeretlen eredetű töből származónak jelzi. Kérdés, nem lehetne-e ezeket is a *mar* igéhez kapcsolni. Ez összefüggés gondolatát először TAKÁCS ETEL vetette föl előttem, később a *maradék* szó felbukkanása a *törmelék*, *morzsalék*, *martalék* szó értelmezésében terelte ebbe az irányba figyelmemet.

Érdeemes megnéznünk a MUSz.-ban felmerült magyarázatot (602—3). BUDENZ nyugvást jelentő finnugor igék lativusi vonzatait magyarázva foglalkozik a mozgást és nyugvást kifejező igék jelentésének összefüggésével, a 'mozgás → nyugvás' fejlődés lehetőségével. Különösen elképzelhetőnek tartja ezt abban az esetben, ha eredetileg nem haladó, hanem egy pontra visszatérő mozgást fejezett ki az ige. Például a latin *versari* tulajdonképpen 'sich drehen', majd 'sich irgendwo befinden, sich aufhalten, leben, sein'. Ehhez hasonlóan próbálja magyarázni a *marad*-ot is, melynek alapszava a *marjul* alapszavának is tartott finnugor **mągr* 'sich drehen, sich wenden' volna. — Ezt a származtatást a későbbi kutatók nem fogadták el. A szót ismeretlen töből eredőnek mondja BEKE ÖDÖN is (NyK. XLIII, 162—3), de bizonyosra vehető szerinte, hogy a lativusszal álló *hagy* és *marad* (*odahagy*, *odamarad*) eredetileg mozgást jelentő ige volt. Azon az alapon, hogy több finnugor nyelvben is a 'marad' jelentésű igét a 'hagy' jelentésűből képezik reflexív képzővel, „kétségtelenné lesz előttünk, hogy a *marad* ige jelentése a *hagy* ige reflexívuma”.

Amikor a *marad* igét a *mar*-hoz kapcsolhatónak magyarázom, én is reflexívumnak gondolom. Nem is kell a feltételeesen felvett 'görbül, fordul' jelentés-mozzanatra építenünk a származtatást, — bár az a jelentésfejlődés is lehetséges, amelyre BUDENZ alapít. Kiindulhatunk a 'tör, darabokra aprít'-ből. A *marad* jelentései eredetileg ilyesfélék lehettek: 'letörik, lemaródik, lemorzsolódik'. A magyarázat legnagyobb bökkenője, hogy *-d* reflexív képzőről nem tudunk.

A TMNy. (440—1) az *-ódik* képzőre vonatkozólag BUDENZnek a magyarázatát (UA. 101) fogadja el. E szerint *-d* reflexív képző nem mutatható ki a finnugorságban. A reflexív képzőt a több mozzanatu hangváltozási folyamaton keresztülment magánhangzó-elembe kell keresni, a *d* a frekventatív *-d* képzővel azonos. A *-d* előtti rövid magánhangzót (pl. *csavaródik*) rövidüléssel magyarázhatjuk.

Nem tudom, hogy ha *d*-t tartalmazó igeképzős igéinket alaposan megvizsgálók, nem derülne-e ki, hogy a *-d* bizonyos esetekben mégis szerepel visszaható (jelentésükre nézve sokszor csak „ál”-visszaható) igék képzőjeként. Az *-szt* képzős igék *-d* képzős alakjait reflexív jelentésűeknek érezhetjük, mégpedig mind deverbális (*akaszt: akad, dagaszt: dagad, éleszt: éled* stb.), mind pedig denominalis (*hamvaszt: hamvad*) képzés esetében. A denominalis *-odik* stb. képzős szavak jelentése szintén reflexív (*pirosodik, soványodik* stb.), a denominalis *-odik* képzősöké ugyancsak (*bátorkodik*). Az utóbbi esetekben a *-d* előtti magánhangzóban talán fölösleges lenne reflexív képzőelem lappangását sejtenuünk. Sokféle funkciójú *-d* képzőnkről feltehető, hogy lehetőleg reflexív képző szerepe is, vagy legalábbis kialakulhatott ez az idők folyamán, részben az összetett reflexív képzőkben való szereplése miatt, adaptáció útján, részben meg a *-d* képzős alakoknak a műveltető képzősökkel való szembenállása miatt. Ez a kérdés szerintem további vizsgálatot érdemelne.

A *marad*-nak és családjának gazdag jelentéstartalmát most nem szándékozom megvizsgálni. Csak egy-két olyan adatot idézek, amelyek a *mar*-ból való származtatás mellett szólhatnak. Az ételmaradékokra vonatkozó adatok tömegéből: MünchK. 41: „Derebecnéc *maradeka*” | JordK. 399: „Fel gyeyteek az *maradekyt*” | ÉrdyK. 472: [kenyérosztásnál:] „Es mykoron el zeldőznee myndennek eleegh keeppen Wr iftennek malazttyaból efmeg meg zaporodyk vala kezeeben az *maradeka*” | Helt: Mes. 312: „Houa *marad* a *maradéc* étec?” | MA: Bibl. IV, 16: „Az mi *megmarad* az mi ételünktől” | MA: Scult. 310: „Az *maradéc* darabokat felszedgyéc” | Pázm: Kal. 704: „Tizenkét kosár m o r s a l e k o t *maraszt*a az öt kenyerecskéből”. — Egyéb érdekes adatok: Vilmányi Libecz Mihály: „... kinknél [a székelyeknél] tiszta magyar nyelv *maradéka* vagyon”. Itt a szó értelme ilyesféle: 'örökbe maradt töredék'. | Fal: NU. 334: „Barátom, el-ne szakazd beszédedet; káralanám, ha valami *elmaradna*”. Az *elmarad*-ot így értelmezhetnők: 'morzsaként elvész, elmorzsálódik'. (Az adatok az ÉrdyK.-beli kivételével a NySz.-ből.)

3. A *mar*, *marj* állati testrésznév eredetére vonatkozólag vetünk fel egy új lehetőséget, habár a szónak van valószínűleg helyes finnugor származtatása (SzófSz.). Ennek 'váll', 'szárny', 'mell'-féle jelentésű megfelelői vannak, amelyek a rokon nyelvek többségében kimutathatók (MUSZ.; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 271; WICHMANN: MNy. IV, 75—7; MUNKÁCSI: Nyr. LVI, 137—8). Az alaktani felépítés kérdésében nem egészen értenek egyet a kutatók. A finnugor származtatás előtt az általános nézet az volt, hogy a *j*-s tőváltozat másodlagos elvonással keletkezett a harmadik személyű birtokos személyragos alakból (CzF.; SIMONYI: Nyr. XVI, 247). A finnugor megfelelők alapján a *j*-t többen eredeti elemnek, végső soron egy finnugor **-k* képző folytatásának tartják (MUSZ.; BALASSA: TMNy. 145). MUNKÁCSI szerint azonban (Nyr. LVI, 137—8) a *mar* az eredetibb, s a *marj* elvonás eredménye. Mint BEKÉTTől értesülünk (Nyr. LXXI, 16—7), CsÚRY a *j* nélküli tövet tekinti korábbinak, s úgy látjuk, BEKE maga is.

Ezt a származtatást sem a különböző rokon nyelvi származékok jelentésének összefüggése, sem az alaktani magyarázat szempontjából nem találom teljesen kielégítőnek. Főleg a feltehető képző nélküli tő, valószínűleg ige tő körül van homály. Mi lehetett a jelentése? Mi a hozzájáruló képző funkciója? Nem látom tehát olyan nyugodtan lezárhatónak a *marj* kérdését, hogy ne lehetne újabb magyarázatot megkísérelni. Ha feltesszük, hogy a *mar* igehez a 'görbülés, hajlítás' képzete is hozzátapadt, akkor nem találjuk lehetetlennek,

hogy ennek egy deverbális névszóképzővel alakult 'görbület, domborulat'-féle jelentésű származéka a *marj*. Egy ilyen jelentésű szó könnyen válhatott testrésznévvé. A szótárak adatai szerint az állat *marja* eléggé kidomborodó, a két első lapocka közül kiemelkedő rész (CzF., BALL., BAL.). A *j* nélküli alakváltozat másodlagos lehet (vö. az *eperj*, *szederj j*-jének hasonló eltűnését); létrejöttében szerepe lehetett a *-ja* személyragkénti elvonásának is, hiszen nemesak *mar*: *marj* > *marj*: *marja* lehetőséggel számolhatunk, hanem e változás fordítottjával is.

4. *Mart* főnevünk eredetére nézve többféle magyarázat is felmerült. Jelenleg kettővel kell komolyan számolnunk. Az egyik szerint (PAIS: MNY. XXXI, 103) a *mar* főnév kicsinyítő képzős származéka, állati testrész nevéből vált térszínformanévvé. A másik magyarázat (N. SEBESTYÉN IRÉN: MNY. XLIII, 244) 'halom, domb' jelentésű finnugor és szamojéd szavak megfelelőjét látja benne, *-t*-jében szintén kicsinyítő képzőt keres.

Különböző származtatási lehetőségek után kutatva szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a szó elsősorban 'vízpart'-ot jelent, s csak másodsorban akárhol emelkedő 'domb'-ot. (Lásd a szótári adatokat: NySz., OklSz.; — MUSz.; Tsz., MTsz.; CzF., BALL., BAL.; továbbá HEFTY GYULA ANDOR: Nyr. XL, 300; másképp N. SEBESTYÉN IRÉN: MNY. XLIII, 245.) Különösen jelentőseknek találjuk a szóra vonatkozó legrégebbi adatokat, melyeknek többségében víz martjáról van szó (NySz. és OklSz. *mart* és *martos*). Arra gondolhatunk ugyanis, hogy a *mart* szó a *mar* ige főnevesült *-t* képzős igeneve lehet, s eredetileg a folyó medrének víz mosta, víz vájta, víz marta oldalára, a folyónak a víz mosta meredek partjára vonatkozhatott. Ilyen irányba mutat a szónak az Ormányságban előkerülő jelentése: „'a folyónak a fogyó oldala'; [az a part, ahol erős a folyó sodrása?]'” (OrmSz.).

Amikor a *mart*-nak ilyen 'víz marta, víz vájta part'-féle megfejtésére gondolunk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a *marás* Balaton melléki tájszót. Ezzel LUKÁCS KÁROLY foglalkozott (MNY. XLVIII, 188). A fogalmat így magyarázza: „Ahol a tarajzás egyszerre erősödik és sűrűsödni kezd, az a vonal az úgynevezett *marás*, szintén halász-hajós mesterszó, az úgynevezett déli fenékpadka kezdete. A *marástól* befelé kezdődnek a nagy mélységek, ahol a hullámok völgyei jobban elnyúlnak, a tarajzás tehát ritkább és egyenetlenebb. A *maráson* túl veszedelmes fürödni, innen kezdve megszűnik a bársonyos, kemény homok, s kezdődik a híg iszap, melynek neve halász-hajós nyelven *latyak*.” Az elnevezés nyelvi megvilágítása LUKÁCSnak nem volt célja. A vízrajzban járatlanok találgatásokra vannak utalva. Vajon a tófenék szintmagasságának hirtelen megváltozását jelzi a szó, vagy a szinte elvaduló tarajzás volt az indítéka a névadásnak? Ha jól értem a magyarázatot, a *marás* vonalán túl egyrészt mélyebbre vájult a tófenék, másrészt a talaj felületének anyaga olyan, hogy jobban felkavarja, szétmállasztja, kimarja a víz, tehát a vonalon túli vízi területre jobban illenék a *marás* név, mint a határvonalra. Előfordulhat, hogy eredetileg nem is a határvonalat jelentette a *marás*, csak később vihették át a mélyebb terület határának jelölésére. (A fordítottjára van példánk: *határ*, *kerület*.) Mindez — mondom — laikus találgatás csupán, de talán nem fölösleges a *marás* névvel kapcsolatos lehetőségeket fontolóra vennünk a *mart* szempontjából.

5. A MTsz.-nak van egy *marcangos* adata. Csík megyéből idézik 'makrancos' jelentéssel. A *makrancos* szó a NyÚSz. szerint 1792-ben SZABÓ DÁVID-

nál tűnik fel először, a nép nyelvéből került szótárába. Egyéb tartozékai nyelvújítási alkotások. A népnyelvi szó eredetét a SzófSz. ismeretlennek mondja. Arra gondolhatunk, hogy a nyelvjárási *makrancos* szó szabálytalan hangátvetéssel és a *g* zöngétlenné válásával alakulhatott a *marcangos* deverbalis nomenből. A hangátvetéses alak létrejöttét és megszilárdulását elősegítette a hasonló végződésű szavak (*gubancos*, N. *bagancos*) megléte. — A szó korábbi jelentése 'marakodó, vad, fékezhetetlen' lehetett, ebből természetesen fejlődhetett a 'makaacs, csökönyös'. A jelentésfejlődésben esetleg számolhatunk a *makaacs* szó családjának hatásával is.

6. Van a nyelvjárásokban egy *kacsmar* ~ *kacsomor* ige. (A szóra KUBÍNYI LÁSZLÓ hívta fel figyelmemet.) Jelentése: 'kaparít' és 'csen'; igeikötős alakja: *elkacsmar* 'elkaparint, elcsen', 'elhány-vet', 'birkózás közben a lábát a másiknak akadályul veti s így leteríti' (MTsz.). További származékok: *kacsmarog* 'hízkelkedik valakinek, forgolódik valaki körül, teszi valakinek a szépet'; *kacsmarkodik* 'inceseleg (a leányokkal)' (uo.). Nem lehetetlen, hogy a szó mellérendelő összetétel: utótagja a *mar* 'megragad, elkap', előtagja a 'görbül' jelentésű *kaj* igeének (vö. PAIS: MNy. XI, 406) olyan változata, mely a *cs*-vel hangzó tartozékokból visszakövetkeztetéssel keletkezett. Sőt ha a *mar*-ban elismerjük a görbülő, horgas mozdulatra utaló jelentésmozzanatot is, akkor a *kacsmar* rokonértelmű szóból alakult összetételként fejthető meg.

7. Ha már a *kacs*-nál, illetőleg a *kaj* igenél tartunk, meg kell említenünk még egy⁶ halvány lehetőséget. Nem elképzelhetetlen ugyanis az, hogy a 'torta, placenta' jelentésű szó esetében is a *kaj* igehez kapcsolható *kalács*-csal van dolgunk, amellyel PAIS foglalkozott (MNy. XI, 407), — a 'fonott kalács' jelentésű *morvány* szó pedig (Tsz., MTsz.) a *mar*-hoz kapcsolható. CzF. a *morvány*-nak 'dudorodás'-t, 'magasodás'-t jelentő alapszavát a *morj* ~ *marj* szóval hozta kapcsolatba. — Valószínűbb azonban mindkét szóra vonatkozólag a szláv származtatás (vö. GOMBOCZ: MNy. I, 163—4). KNIEZSA a bizonyosan szláv eredetű szók közt tárgyalja őket (A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1, 240—1 és 343).

V.

Rátérek azokra a szavakra, amelyek a *mar*-tól eredetükre nézve függetlenek, de jelentésük fejlődésében a *mar*-nak vagy tartozékainak hatásával számolhatunk.

1. Első helyen a *mord* és a *mordály* szót említem. Eredetük kérdésével nem foglalkozom, csak megjegyzem, hogy a *mord* összefüggését a *mordul*, *morog*, *mormog* hangutánzó igecsaláddal valószínűnek tartom, a *mordály*-nak német származtatása elfogadhatónak látszik (vö. SzófSz.). A két szó jelentésfejlődése során erősen hathatott egymásra, s mindkettőre hatással lehetett a *mar*.

A *mar* családja meg a *mordul*, *morog*, *mormog* ige családja között az alak és jelentésbeli keveredésnek a feltétele eleve megvolt, már a két gyökérszó között is. A hangalak igen hasonló, sőt a magánhangzó-változások bizonyos szakaszában a két szó homonim is lehetett. A kutyafajú állat, ha marakodik, morog is, viszont a haragos vad, morgó állat marakodásra kész, a legkisebb ingerlésre is mar. — A NySz. a *mord* alakváltozatai közt említi egy 1592-i cszióból a *mard*-ot; ez alakilag a *mart* igenév hatását mutathatja. A Heltai-

tól idézett *mart* esetében pedig szerintem nem lehetünk bizonyosak abban, hogy a *mord* alakváltozatával van-e dolgunk, vagy a *mar* -t képzős igenevével. A NySz.-ban felsorolt származékok (*mordékony, mordi, mordos, mordság*) jelentései igen jól beleillenek a *mar* családjába is, például 'mordax', 'mordacitas', 'crudelis' stb. A MTsz.-beli *mordiás, mordás, mordos* esetében szintén ez a helyzet, a *mordóz, mordiáz* igéket meg éppenséggel a *mardoz* igéhez kapcsolhatta a nyelvérzék.

A NySz.-beli *megmordál, mordálás, mordáló* szavakat jelentésük alapján szinte több joggal lehetne a *mardalódik* ige *mardal* alapszavához kapcsolni, mint a *mordály*-hoz. Ez a *mordály* szó, amely manapság a nyelvközösség legtöbb tagjának passzív szókincsébe sem tartozik bele, eredetileg 'gyilkos'-t jelentett. A rá vonatkozó adatokkal, a felmerülő jelentésárnyalatokkal nem foglalkozhatunk. Elég egy pillantást vetni a CzF., BALL., BAL. szótárakbeli értelmezésekre s a *mordáj* ~ *mordály*-nak e szótárakban található elkülönítésére, és meggyőződhetünk arról, hogy a *mord*-hoz fűződő jelentésmozzanatok belekeveredtek a *mordály*-hoz fűződőkbe. Ez a keveredés vezetett ahhoz, hogy a tudós okoskodás egy *mordáj* melléknevet következtetett ki, amelyet a *mord* tartozékának, a köznyelvi ejtésű *mordály* homonim szópárjának lehetett tekinteni.

2. A *mord* szóról könnyen eszünkbe jut a vele rokon jelentésű *morc*. Ez jóval később bukkan föl; először KRESZNERICS szótárában találkozunk vele. A SzófSz. szerint ismeretlen eredetű; az a magyarázat, hogy elvonással jött létre az újfelnémet *mordskerl*-ből, nem fogadható el. Utal viszont a szótár a *mord* szóra. Szerintem valószínű, hogy a *morc*-ot is a *morog, mordul* ige alapszavához kapcsolhatjuk. Jelentésének és talán hangalakjának kiformálódásában a *mar* szócsaládjának, különösen a *marcangol*-nak a hatására gondolhatunk, de talán méginkább az ezzel szintén jelentéskeveredést mutató *marcona* szóra, melynek viszont talán éppen a *morc* hatására *morcona* alakú változata is mutatkozik (CzF.). Tehát a jelentést illetően jogos a CzF. szótár utalása a *morc*-cal „egyértelmű” *mord*-ra és a „hozá rokon” *marconá*-ra.

3. *Marcona* szavunk eredete ismeretlen (SzófSz.); jelentése eredetileg 'haszontalan, értéktelen, jelentéktelen' (NyÚSz.). A NyÚSz. szerint a 'kegyetlen, szörnyű' jelentés WAGNER Phraseológiájában és Faludinál szerepel, a nyelvújítás korában a szót ezzel a jelentéssel elevenítették föl. Ugyancsak a NyÚSz. BARÓTI SZABÓ DÁVID szótára (1784.) alapján idézi a „mérgező állatostka, bestye” jelentést. A CzF. szótár már MOLNÁR ALBERTRE hivatkozva említi a „feroculus, ferocicus, bestiola” értelmet. E szótár szerint az alapfogalom az „apróbszerű marás, harapdálás”, a szó tulajdonképpen „kisebb fenevadakra illő”, tágabb értelme: 'fenevadak módjára kegyetlenkedő'. A SzófSz. szerint a mai jelentés „talán” a *mord, morc* vagy a *marcangol* hatására fejlődött ki. Szerintem e szavak hatását nemcsak fel lehet, de fel is kell tennünk. A *morc* hatása mellett szólhat a szónak *morcona* alakváltozata is (CzF.). Részemről a *marcangol*-lal még az etimológiai összetartozást sem tartom lehetetlennek. A *marcona* ~ *morcona* esetleg igenév lehet a *morcong* > *marcong* g nélküli, tehát mozaikatos -n-nel végződő alakjából. Ebben az esetben a szónak régi 'haszontalan, értéktelen, jelentéktelen' és újabb 'kegyetlen, morcos' stb. értelme közötti különbséget úgy foghatnók fel, mint az igenév hajdani szenvedő ('ami lemarcangolódik') és cselekvő ('aki marcangol') jelentésének különbségét. — Ha közös származásról nem beszélhetünk is,

mindenesetre a *marcangol* befolyásával számolnunk kell a *marcona* jelentésének fejlődésében.

4. A *martalóc* szónak fő jelentésén (NySz. 1. 'mango') kívül 'praeda' értelme is feltűnik (NySz. 2., kérdőjellel). A gyakrabban szereplő jelentésen belül számos változat mutatkozik. Ezeket mintegy összefoglalja az a magyar értelmezés, amit a CzF. szótárban találhatunk: „Rabló, orv, ki rablásból vagy zshiványságból, általan hamis úton, módon élősködik.” A másik jelentésre a NySz. csupán egy adatot közöl: Com: Jan. 148: „P r a e d á n a c, *martalócznac* okáért: *praedae causa*.” Ehhez hasonló jelentést a későbbi időkből csupán a SzamSz.-ban találunk. CsűRY egyszer hallott szóként veszi be a szótárba a *martalóc*-ot, s értelmét így fogalmazza meg: 'tűzvész prédája, áldozata, martaléka'. Hivatkozik a NySz.-beli 2. jelentésre és CzF.-nak egy idézetére. Az utóbbiban valaki egy „*martalócz* állatot elé koparíth”. A *martalóc* itt melléknévi értelmű, a jelentése nem felel meg a szótárban megfogalmazott, fentebb idézett értelmezésnek, hanem körülbelül ez: '(valami szerrel) zsákmányolt'.

Fentebb találkoztunk egy olyan kísérlettel, amely a *martalék*-ot a *martalóc*-ból próbálta származtatni. E magyarázatnak a fordítottját adja a CzF. szótár. A kutatások azóta kiderítették, hogy a *martalóc* oszmán-török jövevényszó, amely esetleg délszláv közvetítéssel került hozzánk (SzófSz.; KNEZSA, A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/2, 689–90). A *martalék* és a *martalóc* közös származtatását el kell vetnünk. Az alaki hasonlóság és a felidézett tartalom közös mozzanatai (ragadozás, zsákmányszerzés) azonban, amelyek a kutatókat a közös származtatás gondolatára csábították, valóságos kapcsolatot teremtettek a két szó között. Igen érdekes a két fogalom együtt szereplése szempontjából a következő adat, melyet a NySz. két helyre hivatkozva idéz: „*Martalocz* modgyára ütven a' praedára (Paskó: ESir. A3. Hall: Paizs 228).” Az élő beszédben esetleg olyan fordulatok is lehettek, amelyekben a *praeda* egyik magyar neve, a *martalék* szerepelt, s ez a két szó közötti kapcsolatot csak erősíthette. A rokonság érzése újabb jelentésárnyalatok kifejlődésének vagy korábban is meglevők megszilárdulásának alapjául szolgálhat, — ez esetben a *martalóc* szó 'praeda' jelentésének vált forrásává. Feltehető, hogy a *martalóc* szó nemcsak manapság, de talán már jó idő óta a nyelvközösség legtöbb tagjának passzív szókincsébe tartozik; így természetes is, hogy a két szó közötti jelentéskeveredés a jóval elevebb *martalék* javára történt.

A cikkemnek ebben az V. szakaszában említett esetekkel nem foglalkoztam részletesen. Nem is annyira a *mar* családjának szempontjából fontosak — bár az egyik esetben lehetséges az etimológiai összetartozás —, hanem a szócsaládok keveredésének vizsgálata miatt kellene alaposabban szemügyre vennünk őket. A szócsaládok keveredése nehezen tanulmányozható kérdés. A keveredés kiindulópontjaiul szolgáló pillanatnyi botlások, külső és belső mező által indokolt téves képzetkapcsolódások adatokban nem könnyen nyomozhatók. A változás apró kezdő mozzanatai, az átbillenést eredményező esetek többnyire a mindennapi beszéd eleven sodrában mutatkozó jelenségek, nemigen kerülnek lejegyzésre. Különös becse lehet tehát az olyan adatnak, melyben egy ritka alakváltozat feltűnt vagy megfelelő szövegkörnyezet segít abban, hogy az érintkezés, átbillenés pontját kitapinthatassuk. Egy-két ilyen adatot a tárgyalt esetekben is találhattunk.

Cikkemben elkülönítettem azokat a szavakat, amelyeket véleményem szerint teljes bizonyossággal a *mar*-ból magyarázhatunk, azokat, amelyek esetében megvan a *mar*-ból való származtatás lehetősége, s azokat, amelyekkel kapcsolatban közös származásról nem vagy nemigen beszélhetünk, de számolnunk kell vagy lehet a *mar* családjának hatásával. Több kérdést csak futólag érintettem, ezek közül némelyikkel talán érdemes lenne tüzetesebben foglalkozni. Tudom, hogy néhány esetben kevés valószínűsége van a cikkben felvetett magyarázat helyességének. A szócsaládok terjeszkedési körének vizsgálata azonban olyan kérdés, amelyben sokszor nem árt többet markolni, mint amennyit végül is megfoghathatunk.

HEXENDORF EDIT

Bokály

(Egy európai vándorszó magyar vonatkozásai)

I. A címben jelzett vándorszó őse végső soron a görög *βαυκαλις* (~ *βαυκάλιον*) 'italok hűtésére szolgáló agyagedény', amely a középkori latin *baucalis* 'ua.' szóban talált folytatóra. Az utóbbiból származik a XIV. század óta adatolt olasz *boccale*, amely a XV–XVI. századi híres itáliai fajanszgyártásban kicsúcsosodó olasz agyagipar egyik jellegzetes termékének a neve. A *boccale* hangtani alakulását az olasz *bocca* 'száj' szóval való népetimologikus azonosítás befolyásolta. (DIEZ, EtWbRom.; MEYER-LÜBKE, RomEtWb.; ZAMBALDI, VocEtIt.; PIANIGIANI, VocEtIt.; VocItAcad.; BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.; MIGLIORINI—DURO, PronEtIt.; PRATI, VocEtIt.)

A szó hangalakja az észak-olasz nyelvjárásokban: piemonti, paviai, veronai, bellunoi, velencei, udinei: *bocal*; vicenzai, val-suganai: *bocale*. A közép-olasz nyelvjárások a *bocale*, *boccale*, a dél-olaszok pedig a *vucale*, *vucali* alakokat mutatják. (Az előbbiekhöz vö. még: GAMBINI, VocPav.; PAJELLO, DizVic.; BOERIO, DizVen.; GAVUZZI, VocPiem.) — Jelentése: 1. 'égetett agyagból (fajanszból) készült kancsó, amelyet főként borivásra használtak'; 2. 'a bor régi mértékegysége, vidékenként változóan 1–2 liter' (az előbbiekhöz vö. még: ANTONINI, DizIt.—Ted.; RIGUTINI—BULLE, ItWb.; ZINGARELLI, VocIt.; PALAZZI, NovDizIt.; PREMOLI, VocNom.; FANFANI, VocIt.). A velencei nyelvjárásban az előbbi jelentéseken kívül még: *bocal de pissò* 'éjjeli edény' (MEYER-LÜBKE, RomEtWb.).

A szó igen gyorsan túllépte az olasz nyelv kereteit; terjedése legalábbis részben nyilvánvalóan összefüggésben van az itáliai agyagipari termékeknek, elsősorban a fajanszárúknak nagy európai népszerűségével. Az olasszal szomszédos nyelvekben való első írásbeli felbukkanásának évszámai szépen szemléltetik a behatolás dinamikáját: spanyol: 1492.; horvát: XV. század vége; svájci (?német): 1519.; francia: 1532.; német: 1561. Mindezekben a nyelvekben a *bocal*, *bokál* kétségtelenül olasz jövevényszó. (GAMILLSCHEG, EtWbFr.; DAUZAT, DictÉtFr.; BLOCH—WARTBURG, DictÉtFr.; ROBERT, DictAlphFr.; HEYNE, DtWb.; FAULMANN, EtWbDt.; PAUL—EULING, DtWb.; BASLER, DtFremdw.; KLUGE—GÖTZE, EtWbDt.¹⁶; TRÜBNER, DtWb.; C'OROMINAS, DiccEtCast.; HASZ.)

A *bocal* mint vándorszó néhány északi nyelv kivételével előbb-utóbb minden európai nyelvbe eljutott. A közvetlenül átadó nyelv sokszor nem

állapítható meg, de általában úgy látszik, hogy — főként az északi szláv nyelvekben — közvetítőként a német játszotta a legjelentősebb szerepet. Vizsgáljuk meg tehát kissé közelebbről a legfontosabb német nyelvi adatokat.

Az első adat JOSUA MAALER „Die Teutsch Sprache” című művéből való, 1561-ből. A szerző így értelmezi a *bocal* szót: „ein Trinckgeschirr in Italien”, tehát nem biztos, hogy német nyelvi szót tükröz. A következő adat *pocal* hangalakú, és 1572-ből való. (Vö. BASLER, DtFremdw. stb.) A továbbiakban *b*-s és *p*-s szókezdetű írott alakokkal egyaránt találkozunk; a *p*-s változatok ugyan egyre előbbre nyomulnak, de a *b*-sek egészen a XVIII. századig tartják magukat. Egyszer-egyszer felbukkan a *buckal* és a *pogal* változat is. (Vö.: GRIMM, DtWb.; HEYNE, DtWb.; WEIGAND, DtWb.; TRÜBNER, DtWb.) — A szó jelentésére vonatkozóan először is azt állapítsuk meg, hogy igen feltűnően sem a régebbi, sem az újabb értelmezésekben nincs utalás arra, hogy a német *bocal* ~ *pocal* fajanszból vagy akár közönséges égetett agyagból készült edényt jelentene. Az értelmezéseket általában így lehet összefoglalni: 'bor vagy sör ivására, illetőleg mérésére használt, művészien kidolgozott talpas serleg'. Ahol az értelmezésben a tárgy anyagára utalás történik, ott elsősorban az arany és ezüst, másodsorban az üveg szerepel; például: ADELUNG, WbHochdt.: „ein grosses Becher von Gold, Silber oder Glas”; HEYNE, DtWb.: „goldner, silberner, gläserner pokal”; PINLOCHE, EtWbDt.: „breiter Trinckbecher, gewönlich aus feinem Glas oder Metall”; stb. (Vö. még: GRIMM, DtWb.; SANDERS, WbDt.; HEYSE, Handwb.; WEIGAND, DtWb.; PAUL—EULING, DtWb.; BASLER, DtFremdw.; ÖstWb.; TRÜBNER, DtWb.) A szótárak irodalmi idézetei is rendszerint aranyból, ezüsből, illetőleg üvegből készült serlegekről beszélnek. — A szó használati körére három idézet: HEYNE, DtWb.: „zuerühest Wort der Goldschmiede, von da aus allgemein geworden”; BASLER, DtFremdw.: „vornehmlich in der gehobenen Sprache gebraucht”; TRÜBNER, DtWb.: „In der dt. Trinklyrik erscheint er nur selten und wirkt dann meist als pompöses Fremdwort.” A német szótár-irodalom a *pokal*-t még ma is általában „idegen szó”-nak tekinti. Valószínűleg ez az oka, hogy a tájszótárakban sem igen szerepel; nincs meg még SCHMELLER nagy bajor tájszótárában sem.¹

Végül vessünk még néhány pillantást azokra a nyelvekre, amelyek a magyarral szintén közelebbről érintkeztek: szlovén: *bokal* 'agyagedény' (MIKLOSICH, EtWbSl.; PRAPROTNIK, Schulwb.; PLETERŠNIK, Slov.—NemSl.) | horvát: *bòkâl* 1. 'serleg', 2. 'éjjeli edény'; *bòkâr* és *bòkara* 'agyagkorsó, serleg' (IVEKOVIĆ—BROZ, RječHrv.; HASz.) | szerb: *бокал* 1. 'serleg', 2. 'éjjeli edény'; *бòкâп* 'fajanszkancsó' (VUK—KARADŽIĆ, LexSrb.—Germ.; POPOVIĆ, RečSrp.—Nem.; MIKLOSICH, EtWbSl.) | bolgár: *бокaлъ* 'boroskorsó, serleg' (WEIGAND, Bulg.—DtWb.; más bolgár szótárakban nem találtam a szót) | román: *bocâl*, *bocâlă*, *bacală*, *pocâl* 'szűknyakú üvegkancsó, boroskorsó' (TIKTIN, DietRom.—Germ.; DietLimbiiRom.) | orosz: *бокаль*, *покаль* 'serleg, nagy pohár' (MIKLOSICH, EtWbSl.; DALJ, SIVelRusz.; VASMER, RussEtWb.; PREOBRAZHENSKY, EtDietRuss.) | ukrán: *бокал* 'serleg, korsó' (MEYER, Ukr.—DtWb.) | lengyel: *bokat*, *bukat*, *bukaj*, *pokal* 'serleg', adatok a XVI. század óta (LINDE, SłPols.; BRÜCKNER, SłEtPols.;

¹A továbbiakban a szóval kapcsolatban kényszerítve leszek általánosságban „német”-ről beszélni (l. erre MOLLAY: Pais-Eml. 669), mivel a rendelkezésemre álló adatok alapján a szót a német nyelvjárásokra felbontva tárgyalni nem tudom.

KARLOVICZ, SIPols.) | sz l o v á k : *bokál, bokál, bukál, pokál* 'serleg, pohár' (BERNOLÁK, LexSlav.; HVOZDZIK, SlSlov.—Mad.) | c s e h : *bokál, bukál, pokál* 'serleg, pohár' (MIKLOSICH, EtWbSl.; JUNGSMANN, SlČes.—Ném.; KOTT, Čes.—NémSl.; PřírSlČes.; TRÁVNÍČEK, SlČes.).

Tanulságos volna természetesen a tárgyalta vándorszó adatait más európai nyelvekben is áttekinteni, de közvetlen célkitűzésünkhöz: a magyar származás földérintéséhez ez most nem vinne közelebb.

2. „A magyar *ly* hang története” című munkám adattárából közlöm a következő — tárgyalta szavunkkal kapcsolatos — magyar nyelvi adatokat:

A) 1. 1549: „Thwba cum *bokaly*” (Oklsz.); Mel: Sám. 198: „Hozának Dávidnac medenczét es *bokaliokat*” (NySz.); RMK. IV, 237 [Plosvai Selymes Péter]: „Szép aranyas *bokályát* megtölteté” (NySz.); 1581: „Egy zeold *bokaly* aranyas” (Oklsz.); CAL. 125: „batiocus — Kantso, *bókál*”; 1594: „Labas iuegh. *Bokali*. Iuegh kanna” (Oklsz.); MA.¹: „*Bokál*, Batiocus”; Com: Jan. 110: „Sellegec, *bokályok*: crateres cyati” (NySz.); PP.¹: „*Bokál*: Batiolus, Bauca-lium”; MonIrók. XI, 326 [Apor Péter]: „Ittak ugyan, de igen ritkán *bokályokból* is, kivált sert” (NySz.); 1721: „*bokály* nr. 3” (Cs. BOGÁTS DÉNES, Háromszéki oklevél-szójegyzék 15); PPB.¹: „*Bokál*: Batiolus, Bauca-lium, ii ein Trinkgefchirr mit einem engen Hals, Boutelie”; l. még: MÁRTON 1807.; SIMAI; GYARMATHI, Voc; LESCHKA, El.; N.—M. Szókönyv; KRESZNERICS; DANKOVSKY. N.: *bokály, bokáj* 'cserépkorsó' (Gyergyó, Csík, Háromszék, Erdővidék: MTsz.); *bukán* 'cserépkorsó' (Szentcs. MTsz.) 1594: „*Bokali* talachka” (Oklsz.); MonTME. III, 391: „*Bokály* táblákat” (MNY. XXIII, 199); 1643: „az *bokaly* házban” (uo. 198); 1666: „*bokaly* kementse” (JAKÓ ZSIGMOND, A gyalui vártartomány urbáriumai 169); 1688: „*Bogály* edényeket: Fejér mázas tálat . . . Kéket . . . Sótartót . . . Fejér csészét . . .” (MNY. XXIII, 201); 1689: „negy *bokály* Tángyér” (Cs. BOGÁTS i. m. 15); 1698: „két *bokály* fejér kancsó” (MNY. XXXVI, 187); XVII. század: „*bokály* kemence jó” (Cs. BOGÁTS i. m. 15); MonIrók. XXVII, 205: „Mázas *bokály*-csészébül praesentáltak” (NySz.); 1740: „jó *bokály* kemence” (MNY. XXXVI, 187). N.: *bokáj-kancsó* 'hosszúnyakú cserépkorsó' (IMRE SAMU, A kolozsvári fazekasság műszókincse 45). — 2. 1632: „az *bokályos* házat” (MNY. XXIII, 199); MonOkm. XXIV, 129: „Az *bokályos* házban” (NySz.); 1678: „a *bokályos* házban” (MNY. XXIII, 198); 1684: „az *bogályos* házon kívül”, „a *bogályos* házban” (uo.); Bethlen Miklós önéletírása I, 552: „a *bokályos* andentias ház” és II, 183: „audentia- vagy *bokályos* és ebédlő palotát” (uo. 199); XVII. század: „Vagjon ezen házban Tüzelő *bokályos* kemence”, „*bokályos* belől fűjtő kemence” (Cs. BOGÁTS i. m. 15); Bod: Pol. 126: „audentias *bokályos*-házban is” (NySz.). — 3. CAL. 125: „batiola — Kantsyotska, *bokálotska*”; MA.¹: „*Bokaloczka*, Batiola”; l. még: PP.¹; PPB.¹.

B) N.: *bokála* 'cserépkorsó' (Göcsej, Kemenesalja, Ormánság: MTsz.); *bokála* 'cifra cserépkancsó' (Sopron megye: ÚMTsz.); *bokálla* 'cserépkorsó' (Somogy megye: MTsz.); *bokálla* 'cserépkorsó' (Veszprém megye: ÚMTsz.); *bokálya* 'szájjas korsó' (Vas megye: ÚMTsz.; *ly*-e miatt gyanús adat); *bokora* 'széles nyakú kancsó' (Martonfa Baranya megye: Nyelvatlasz); *bokora* 'kancsó' (Szebény Baranya megye: Nyelvatlasz) | 1556: „Ket *bokalya* cheze” (Oklsz.; az adatnak e csoportba való tartozása kétes). N.: „*bokálla*-korsó” 'cserépkorsó' (Kemenesalja: MTsz.); „*bokálla* korsó” 'nyitott cserépkorsó' (Veszprém megye: ÚMTsz.); „*bokálla*-korsó” 'cserépkorsó' (Zala megye: ÚMTsz.).

C) I. MA.¹: „*Bokolyo*, Oppa”; PP.¹: „*Bokolyó*: Oppa”; 1731: „Egy *bokolyó* haltól pedig, mivel háton hozza szombaton és köznap” (Oklsz.); PPB.¹: „*Bokolyó*: Obba. ein Flaſche, Schlauch, ein Erdnes Trinkgefchirr”; SzD.¹: „*bokolyó*: Tsobolyó, légely, öreg fa-palatzk”; CzF.: „*Bogolyó* . . . Hordócska, melyben a mezőn dolgozók vizet visznek magukkal”; I. még: SzD.²; MÁRTON 1807.; SIMAI; LESCHKA, El.; N.—M. Szókönyv; KRESZNERICS; DAN-KOVSKZY; N.: *bogolyó* 'csobolyó, légely' (Erdővidék: MTsz.). — 2. N.: „*bukolyós* korsó” 'szükszájú korsó' (Nyitra megye: MTsz.). — Nem tartozik ide az Oklsz. megkérdőjelezett „1548: *Bokoloe*” adata, valamint a MTsz. közölte, 'bojt, cafrang, konty, bóbita stb.' jelentésű *bogolyó*, *bokjó*, *bokló*, *bakaló*, *bagoja*, *bugoja* stb. szócsoport. Az EtSz. a „2. *Bokolyó*” címszó alatt megkérdőjelezi ADÁMI Sprachkunstjának azt az állítását, hogy a sziléziai Troppau magyar neve *Bokolyó*. A kérdőjel bizvást elmaradhat, mert már MA. 1708. is utal a *bokolyó* címszóban Troppaura. E régi magyar nyelvű városnév azonban etimológiailag aligha tartozik *bokály* szavunkhoz.

3. Az A), B) és C) pontokban felsorolt magyar szavak származásával kapcsolatban eddig a következő vélemények hangzottak el:

A) A *bokály* eredetét LESCHKA a latin *poculum*-ra és *baucalium*-ra viszi vissza (Elenchus 40). SZILÁDY ÁRON a francia *bocal*-ból vezeti le (RMKT. IV, 340). MUNKÁCSI olasz eredetűnek vallja (Nyr. XI, 141). Hasonlóan nyilatkozik SIMONYI is; szerinte az olasz *boccale* a szó idegen nyelvi előzménye (NyÉrt. XIV/7, 21). KÖRÖSI SÁNDOR a szó olasz előzményeként a velencei *bocal* alakot jelöli meg (Olasz elemek 28). SZINNYEI elfogadja az olasz származtatást (NyK. XXXIII, 135). Az EtSz. észak-olasz nyelvjárási eredetre mutat rá. Ugyanígy nyilatkozik KARINTHY FERENC (OlJövsz. 12). A szót olasz eredetűnek jelzem én is (A m. ly tört. 17). Legutóbb MOLLAY KÁROLY kétségbe vonta az olasz származást, s a szót németből átvettnek gondolja (Pais-Eml. 673—4).

B) A *bokála* változatot SIMONYI így jellemzi: „ujabb szláv közvetésre [sic!] látszik mutatni” (NyÉrt. XIV/7, 21). Ezt a nézetet elfogadja SZINNYEI is (NyK. XXXIII, 135). Az EtSz. elveti a szláv eredetét: „-a végű szláv alak nincs”; a szóalakot egy kikövetkeztetett hazai latin **boccala* szóval kapcsolja egybe (~ hazai latin PPB.¹: *baccolla* 'kancsó', klasszikus és középkori latin *baucalis* 'ua.').

C) A *bokolyó* változatot LESCHKA *poculo*, *baucalio*-féle olasz—latin alakokkal veti egybe (Elenchus 40). MUNKÁCSI is olasz *baucalio*-ból vezeti le (Nyr. X, 387).¹ SIMONYI az olasz *boccolo* 'bimbó' szóval hozza kapcsolatba (Nyr. XVII, 219). A SIMONYI-féle származtatást átveszi WICHMANN (Nyr. XXXVII, 244). Az EtSz. mindezeket elfogadhatatlannak tartja; lehetségesnek véli ellenben, hogy a magyar *bokála* alakváltozata.

A származtatással kapcsolatban még MOLLAY KÁROLY megállapításaira tennék egy-két megjegyzést. MOLLAY nehezményezi (i. h. 672), hogy én „kurtán és határozottan” olasz eredetűnek jeleztem a *bokály*-t. A kurtaságra egyszerűen tanulmányom megszabott terjedelme kényszerített. Ami pedig a határozottságot illeti: munkám célkitűzései közé nem tartozott új etimológiák keresése, kérdéses jövevényszavunk eddigi irodalma pedig szinte szokatlanul egyértelműen az olasz eredet mellett vall. — „CSEFKÓ GYULA

¹ Hogy ilyen olasz szóalak nincs, arra már az EtSz. rámutatott; a *baucalio* LESCHKA önkényes kikövetkeztetése a *baucalis*-ből, s MUNKÁCSI nyilván tőle vette át.

szép cikke a »Bokályos ház«-ról (MNy. XXIII, 197) is figyelmeztethette volna [Benkőt], hogy a *bokály* szó sorsa nálunk a németiséggel függ össze” — mondja MOLLAY (i. h. 673). CSEFKÓ azonban nem adott etimológiát, csupán arra utalt, hogy a hazai cserépedény-gyártás mesterei az újkeresztény németek voltak; e cikkben kívül pedig *bokály* szavunk irodalmában semmi olyan mozzanatról nem tudok, amely a szó német eredetére figyelmeztethetett volna.

De hagyjuk a tudománytörténeti vitát, s próbáljuk meg az igazságot a tények, az adatok alapján földeríteni vagy legalábbis megközelíteni.

4. Először a *bokály*-ról beszéljünk, s hagyjuk későbbre a *bokálá*-t és a *bokolyó*-t.

Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy hangtani alapon nem nagyon juthatunk előre. Pusztán a hangalakot tekintetbe véve ugyanis szinte bármelyik velünk közvetlenebb kapcsolatban levő nyelvről állíthatnók, hogy az az átadó. E tekintetben a német *pokal* változat sem kivétel, hiszen a *p*-vel írott német változatok is jórészt zöngétlen mediát jelöltek (vö.: PAUL, DtGramm. I, 105; MOLLAY: MNy. XLV, 145), amelyet a magyar *p*-vel és *b*-vel egyaránt helyettesíthetett volna (vö. MOLLAY: Pais-Eml. 673). A szórványos és későbbi magyar szóközépi *g*-s változatok sem irányadók, mivel az adatok világos tanúsága szerint ezek másodlagos magyar zöngésülések. — Mindamellet nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy azokban a többnyire dél-európai nyelvekben, amelyekben a szó biztosan olasz eredetű, csak *b*-s változatok élnek; a német közvetítést is sejtető északibb nyelvek viszont *b ~ p* változású szókezdetet mutatnak. A mi nyelvünk kétségtelenül az előbbi típusba tartozik, szókezdő *p*-nek nyoma sincs benne.

A jelentés vallomása jóval határozottabb. A magyar *bokály* főnévi használatú régi adatai ugyan nem tükrözik világosan, hogy az ily. nevezetű kancsó, korsó milyen anyagú; a mai nyelvjárási főnévi adatok, s még inkább a régi és a mai melléknévi használatúak azonban egészen határozottan rámutatnak, hogy a *bokály* egyúttal anyagjelölő szó is: a finom égetett mázas cserepet, fajanszot, majolikát jelöli (vö. erre még: CSEFKÓ: i. h.; SZABÓ T. ATTILA: MNy. XXXVI, 187). Ez a jelentés nyilvánvaló azonosságot mutat az olasszal és részben a közvetlen olasz átvételt tartalmazó déli szláv nyelvekkel; ellentétben áll ugyanakkor a némettel. A német arany, ezüst vagy üveg „pokál”-ok alapján igen bajos volna a *bokály* magyar jelentését megmagyarázni.

Adnak bizonyos fogódzót a szó földrajzi tények is. Az mindenestre kétségtelen, hogy a *bokály* a régi magyar nyelvben regionális jellegű keleti nyelvjárási szó volt, mint ahogy keleti tájszó ma is; a lokalizálható régi adatok mind a keleti magyar nyelvterületre mutatnak,¹ s kivétel nélkül erdélyiek a mai nyelvi adatok is. Erdélyi német jövevényszavaink zöme kimutathatóan nyugatról hatolt kelet felé a magyar nyelvterületen (vö. BENKŐ, A m. ly kérd. 34), a *bokály* ilyen útja azonban a mondott szóföldrajzi okokból kizárható. Igaz ugyan, hogy ettől még lehetne a szó az erdélyi németiség kölcsönzése is; de mindamellet, hogy a torzóban maradt erdélyi szász tájszótár erre vonatkozóan sem pozitív, sem negatív fogódzót nem ad, az ilyen helyi kölcsönzésnek a valószínűsége szótörténeti, kronológiai szempontból is

¹ A későbbi szótárak a helyhez kötés szempontjából nem jöhetnek számításba: CALEPINUS erdélyi magyar értelmezőitől vette át a szót MOLNÁR ALBERT s aztán sorban a többi. — Melius Péter ugyan dunántúli származású volt, de keletre, Debrecenbe került el.

vajmi csekély (l. erről alább is). Persze ilyenkor látszik, milyen nagy kár, hogy nincs hazai német nyelvtörténeti és nyelvjárási szótárunk vagy éppen nyelvatlaszunk (vö. MOLLAY: Pais-Eml. 673).

Igen fontos a művelődéstörténeti kritériumok vallomása. A festett díszítésű ónmázás cserépedények gyártása a XV. század közepétől a XVI. század közepéig igen magas, Európában egyedül álló színvonalra emelkedett a közép- és észak-olasz városokban. Siena és Firenze mellett főleg az adriai körzet: Gubbio, Città di Castello, Urbino, Pesaro, Faenza (innen a *fajansz* név!), Padova stb. volt e kézműipar központja (vö. pl. Révai-Lex.). Produktumai a XV–XVI. században nagy népszerűségnek örvendtek Közép- és Dél-Európában, s terjesztésükben már csak földrajzi helyzeténél fogva is nagy szerepe volt a velencei kereskedelemnek. Nyilván ezen az úton kerültek az itáliai cserépárúk, s köztük a bokály a Balkánra és Magyarországra. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy az észak-olasz *bocal* szó is éppen a XV. század vége és a XVI. század közepe körül bukkan föl először számos európai nyelvben. Ugyanerre az időre esik a *bokály* első magyar nyelvi előfordulása is, amit sűrűn követ a többi adat. — Anélkül, hogy az írásbeliség tényeit fetiszálni akarnók, a *bocal* alig néhány évtizedes gyors terjedését tekintve sem lehet jelentőséget nem tulajdonítani annak, hogy a szó első német adata felbukkanásakor — a magyar adatok tanúsága szerint — a *bokály* már ismert, sőt gyakran használt szó volt a keleti magyar nyelvterületen.

De hogyan állunk az újkeresztény német mesterekkel, akiknek állítólag szerepük lett volna a *bokály* szó magyarországi meghonosításában? A habánokat (később fekete vagy újkeresztény németeknek is nevezik őket) a XVI. század közepén említik először okleveleink: Trencsén, Nyitra és Pozsony megyében telepedtek le ebben az időben. Ónmázás edényeket gyártó csoportjukat Bethlen Gábor 1621-ben telepítette Erdélybe, Alvincre (vö. CSEFKÓ: i. h.; Révai-Lex.). Hogy a *bokály* szó közvetítői ők lettek volna, az — minden más érvet félretéve — már csak kronológiai okokból is kizárt, hiszen Erdélybe telepedésük idején a szó már legalább nyolcadik évtizedét éli a magyar nyelv keleti részlegében, sőt magyar szó a *bokály* már az újkeresztényeknek hazánkba telepítése idején is.

Mindent egybevetve: A *bokály* olasz eredete eléggé biztos alapon áll, a német eredetet viszont egyetlen számottevő érv nem támogatja. Azt kívánhatjuk, bár mindegyik bonyolult problematikájú, vándorszó jellegű jövevényelemünknel akár ennyire is valószínűsíteni tudnók a közvetlen származás kérdését.

5. Még néhány szót a *bokála* és a *bokolyó* változatokról.

Az EtSz.-nak a *bokála*-val kapcsolatos nézete helytelen, az igazságot itt SIMONYI közelítette meg. Az egészen világosan nyugati magyar tájszó *bokála* ~ *bokalla* ~ *bokállo* ~ *bokora* nincs közvetlen kapcsolatban a keleti *bokály*-lyal, hanem regionális átvétel a délszláv nyelvekből, nagyon valószínűen a horvátból. A latin **boccalá*-hoz már csak azért sincs semmi köze, mert ilyen szó nincs sem a magyarországi latinban (vö. : BARTAL, Gloss., MA.; PP.; stb.), sem másutt, csupán az EtSz. következtette ki a származtatás kedvéért. — Ami az átvétel idejét illeti, az adatok inkább újabb délszláv közvetítésre látszanak mutatni. A szó horvát nyelvi helyzete ugyan megengedné az igen korai, XVI. századi átvételt is, s az OklSz. 1556-i adata is támogatná ezt; de nem lehet figyelmen kívül hagynunk az adatok időbeli eloszlását (az OklSz. adata és a sok mai nyelvi adat közt hatalmas időbeli

úr tátong, ami aligha véletlen), s a különben nem lokalizálható 1556-i adatban az *ly* mind horvát, mind nyugati magyar nyelvi szempontból gyanús.

A *bokolyó* magyarázatában minden eddigi vélemény teljesen elfogadhatatlan. E szó alighanem belső magyar fejlemény: a *bokály*-nak (helyenként talán a *bokálá*-nak) és a hangutánzó eredetű *csobolyó*-nak (jelentése 'szűk szájú cserépkorsó', első adata MA.) contaminációjából keletkezett. A szóvegyülésre a majdnem azonos jelentés kitűnő alapot szolgáltatott. A *csobolyó*-t és a *bokolyó*-t különben a legtöbb forrás is együtt emlegeti.

Úgy látszik, a magyar *bokály* és *bokolyó* a környező nyelvek egyikébe-másikába is átment, a kérdés eme ágazatának a bogozgatása azonban további helyet igényelne, ezért elállok tőle.

BENKÓ LORÁND

Milyen nyelvből fordította Petőfi „A koros hölgy”-et?

I. Nemrég KISS JÓZSEF, a napjainkban megjelenő új Petőfi-kiadás egyik szerkesztője, felhívta figyelmemet azokra a megoldatlan kérdésekre, amelyek Petőfinek „A koros hölgy” című, 1843-ban megjelent regényfordításához (Külföldi Regénytár. XVI.) fűződnek. Egyelőre — KISS szerint — kellő előmunkálatok hiányában még az sem bizonyos, vajon franciából vagy németből fordította-e Petőfi Charles de Bernardnak szinte teljesen feledésbe merült regényét, a „La femme de quarante ans”-t (A negyvenéves asszony). A kérdés megvizsgálására örömmel vállalkoztam; a regény német fordítása ez idő szerint nem ismeretes ugyan, de KISS néhány napra rendelkezésemre bocsátotta a párizsi Bibliothèque Nationale-ből kölcsönzött eredetit (másodpéldány; könyvtári száma Y² 1040). Ennek a francia kiadásnak nincs címlapja, de 1. és 21. lapján a következő ívjelzet olvasható: Le Siècle II. Mivel pedig a Le Siècle című francia napilap 1836-tól kezdve jelent meg (vö. Larousse du XXe siècle VI, 343), nagyon valószínű, hogy a „La femme de quarante ans” rendelkezésünkre álló kiadása a Le Siècle II. kötetének mellékleteként 1837-ben került ki a sajtó alól.¹ Volt azonban e regénynek a múlt század harmincas éveiben egy másik kiadása is: L. HOLOTTE szerint a „La femme de quarante ans” Bernardnak „Le nocud gordien” című novellás kötetében is megjelent, 1838-ban (vö. Revue Hebdomadaire IX [1924.], 91). Lehet, hogy a számunkra egyelőre még lappangó német fordítás éppen ezen az 1838-i francia kiadáson alapult; mindenesetre egyedül az 1837-i francia szövegből nem fejthető meg Petőfi fordításának például következő részlete:

„tenant à demi ouvert un volume de *Jocelyn*, qu'elle ne lisait pas” (Bernard [a továbbiakban: B.] 12).

„félíg fölnyitva tarta egy londoni *Jocelynt*, a nélkül, hogy olvasná” (Petőfi [a továbbiakban: P.] 48).

Ez a betoldás egyébként tárgyilag teljesen érthetetlen: THIEME könyvészeti összeállítását szerint „Jocelyn”-nek egyáltalában nem volt londoni kiadása: Lamartine ismert költeményének 1. kiadása Párizsban jelent meg

¹ Ezzel a francia irodalomtörténetnek is alighanem új könyvészeti adalékot szolgáltatunk: H. P. THIEME a regénynek csupán 1861-i önálló kötetben megjelent kiadását ismeri (Bibliographie de la littérature française de 1800 à 1930. Paris, 1933. I, 192).

Gosselin-nél, 1836-ban, a 2. kiadás szintén ugyanott, 1840-ben (THIEME i. m. II, 34). Mindez azonban számunkra meglehetősen mellékes; nagyjában és egészében az ismeretlen német fordításra a regénynek 1837-i kiadásából is következtethetünk.

2. De vajon ki volt Charles de Bernard, teljes nevén Pierre-Marie-Charles de Bernard du Grail de la Villette, Balzac kortársa és barátja, akiről egykor SAINTE-BEUVE is elismeréssel nyilatkozott (vö. Premiers Lundis II, 350—59)? Charles de Bernard 1804-ben született Besançonban. Jogot tanult, majd résztvett a La Gazette de Franche-Comté című újság alapításában; itt jelent meg Balzac „La peau de chagrin” (A számbőr) című regényéről írt elismerő bírálata, amely a nagy regényíróval közvetlen kapcsolatba hozta. Balzac híres regénye, a „La femme de trente ans” (A harmincéves asszony) 1831-ben hagyta el a sajtót; nyilván ez ösztönözte az 1835 körül Balzac támogatásával párizsi újságíróvá lett Bernard-t arra, hogy a negyvenéves nőt is regényalakká avassa (a két regény közvetlen kapcsolatáról l. SAINTE-BEUVE i. m. 353). A Le Siècle, az általános választójogért küzdő Ledru-Rollin sajtóorgánuma, bizonyára örömmel fogadta Bernard eleven és színes társadalomrajzot nyújtó regényét, mely a nők egyenjogúsításának kérdését is világosan felvetette. Bernard legnagyobb sikerét azonban nem ezzel a művével, hanem Gerfaut című regényével (1839.) aratta. Később egyik elbeszélését (Une aventure du magistrat) Sardou alkalmazta színre (Les pommes du voisin). Sajnos Bernard írói pályája korán véget ért: már 1850-ben elhunyt, 46 éves korában (vö. Grande Encyclopédie VI, 361—2; továbbá: L. HOLOTTE, Un ami de Balzac. Charles de Bernard, romancier méconnu: Revue Hebdomadaire IX [1924.], 88—100; A. DE PONTMARTIN, Poètes et romanciers modernes de la France: Revue des Deux Mondes IX [1855.], 535—56).

A maga korában Charles de Bernard regénye egyáltalában nem volt jelentéktelen alkotás: amikor Nagy Ignác éppen ezt fordította le a fiatal költővel, bizonyára nemesak a francia realizmus alaposabb magyarországi megismertetésére törekedett, hanem figyelembe vette a regény társadalompolitikai célszándékát is. Nagy kár, hogy a fordítás — bizonyára nyelvi nehézségek miatt — nem a francia eredetiből, hanem német szöveg nyomán készült. Így is általában igen hű, lelkiismeretes munkának mondható, bár itt-ott akadnak tévedések: sajnos, nem egy részletét csupán a francia eredeti segítségével tudjuk megérteni. E tétel igazsága alábbi idézeteinkből számos esetben világosan kitűnik.

3. Közleményünk tulajdonképpeni tárgyára, „A koros hölgy” közvetlen forrására térve hadd mondjunk egy szót a követendő módszerről is. Eljárásunk magából a tárgyból adódott: mintegy „kontroll-szerkesztés”-t végeztünk Petőfi fordításával kapcsolatban: a magyar szöveget sorról sorra, mondatról mondatra összevetettük a francia eredetivel, s olyan részleteket kerestünk, ahol a szövegeltérések mintegy áruló nyomként utalnak a közbeeső láncszemre, az egyelőre ismeretlen német fordításra.

4. Vegyük sorra mindenekelőtt azokat a részleteket, amelyek semmi esetre sem magyarázhatók Petőfi részéről pusztán valamely francia—német szótár használatával, hanem csakis a műnek német fordításával. Kezdjük két olyan részlettel, ahol a német személyes névmások rendszerében tapasztalható homonímia okozott félreértést.

Első idézetünk abból a jelenetből való, amelyben a regény hősnője, Flamareilné Donizetti „Anna Bolena” (Petőfi fordítása szerint: „Bolena Anna”) című operájának hallgatása közben így nyilatkozik:

„ — On accuse Henri VIII . . . moi, je le comprends et je l'absous. C'était un coeur généreux; lorsqu'il ne les aimait plus, il les tuait (B. 2. = amikor már nem szerette őket többé [ti. a szeretőit], megölte őket).

„Vádolják VIII. Henriket . . . én részemről felfogom őt és feloldom. Ő nagylelkű volt; miután őt nem szerethette, megölte” (P. 7).

A félreértés oka nyilvánvaló: tekintettel arra, hogy a német *sie* névmás jelentése lehet 'őket', de lehet 'őt' is (egyesszám, 3. személy, nőnem), Petőfi csakis német szövegre támaszkodva érthette félre Flamareilné utolsó mondatát.

Az idézett példa távolról sem elszigetelt. A IV. fejezetben, amikor az ifjú Mornac s a nála jóval idősebb Garnier őrnagy, szerelmi tapasztalataikról csevegve, megállapítják egyik ideáljuk feltűnő lelki hasonlóságát — amint rövidesen kiderül, mindkét férfi, különböző időben, egyazon nőnek, tudniillik Flamareilnének udvarolt — a következő mondatot olvassuk:

„Ainsi, elles ont le même coeur noble et enthousiaste. — Elles ont! interrompt l'officier de chasseurs” (B. 8).

„Tehát birja ön [!] azon nemes, buzgó szívet? Birja, vága közbe a vadásztiszt” (P. 33).

A feltehető *Sie haben* szó szerkezet (1. 'ők bírnak'; 2a 'ön bír'; 2b 'önök bírnak') minden valószínűség szerint a mondat elején volt; máskülönben az udvariassági névmásra jellemző nagybetűt a fordító nem téveszthette volna össze a mondat elején használatos nagybetűvel.

Mivel ez a két félreértés pusztán szótár használatával aligha magyarázható, most már bizvást ebbe a távlatba állíthatjuk a fordítás egyéb meglepő részleteit is. Bőven szolgáltatnak nyomra vezető példát a több jelentésű német főnevek. Amikor Mornac-ot házassági terveket szövögető nagybátyja vallatja, az ifjú gyötrelmeit a német fordítás nyomán Petőfi így írja le: „valahányszor a gunyos agg bonckése gyöngéd lázat [!] érinte, összeszorítá fogait” (40). Ez a magyar szöveg teljesen érthetetlen, amíg nem állítjuk melléje a franciát: „chaque fois que le scalpel de l'ironique vieillard fouillait une fibre délicate” (B. 10). A hibát ebben az esetben a francia *fibre* 'rost' szó német 'F i b e r, Faser' (vö. L'Abbé MOZIN, Dictionnaire complet des langues française et allemande. Stuttgart—Tubingue, 1842. I, 899) megfelelője magyarázza: Petőfi a 'rost' jelentésű *Fiber*-t összetévesztette a 'láz' jelentésű *Fieber*-rel, s ezzel az eredeti szövegtől első látásra egészen érthetetlen módon távolodott el.

A *fibre* = *Fiber* szó egyébként még egyszer furcsa játékot űzött a fordítóval. A szerelmi csalódástól megtört Flamareilné lelkiállapotáról ezt olvassuk:

„sorte de mosaïque douloureuse dont chaque fragment froisse une fibre de l'âme” (B. 21).

„a fájdalmas mozaik egy nemének lehet mondani, melynek mindenik része a lélek egy egy házat [!] dörzsöli szét” (P. 88).

A fordításban itt is eredetileg *láz* lehetett; ezt a szót azután valamelyik lektor vagy nyomdai korrektor — nem kevésbé hibásan — *ház*-ra „javította”.

Az egyik legárulóbb nyom a francia *conversation* 'beszélgetés' szó magyar fordítása. MOZIN francia—német szótára az 'U n t e r h a l t u n g, Gespräch'

értelmezést adja (I, 426), s mivel *Unterhaltung* a. m. 'm u l á t o z á s, beszélgetés, felekezés; m u l a t s á g' (Tzs. 1835. 695). Petőfinél következetesen a *mulatság, mulattatás, mulatás* értelmezést találjuk. Íme néhány példa:

[il] „se livrait plus résolument à la pente élégiaque de la *conversation*” (B. 8).

„elhatározottabban engedte át magát a *mulatság* elégiái hangulatának” (P. 33).

„aucune des qualités de madame de Flamareil ne trouva grâce devant lui, ni son esprit, ni l'élégance de ses manières... ni le charme de sa *conversation*...” (B. 11).

„Flamareilné egy jó tulajdona sem nyert kegyelmet szemei előtt. Sem szellemét, sem kellemes modorát, ... sem *mulattatása* báját ... nem kimélte” (P. 44).

„Vous préférez, je le vois, la contemplation des étoiles, à la *conversation* des femmes” (B. 24).

„Ön többre becsüli a csillagvizsgálást a hölgyekkel *mulatásnál*” (P. 101).

Többször okozott nehézséget a francia *illusion* helyes magyar megfelelőjének kiválasztása is. Petőfi — nem ismervén a francia eredetét — nem használhatta fel azokat a magyar szinonimákat, amelyeket 1835-ben KUNOSS ENDRE ajánlott (vö. „Illusio: megjátszás, áltatás, csalás”: Gyalulat 46), hanem kénytelen volt beérni a német szövegben talált *Täuschung*-nak (vö. pl. MOZINNÉ: „illusion... Täuschung”: II, 60) a Tzs. 1835.-ben is meglevő *csalódás* értelmezésével. Pedig hogy a szövegbe ez a fordítás sokszor egyáltalában nem illett, arról eléggé meggyőző a következő két szövegrészlet:

„Il flétrit l'une après l'autre des *illusions* jusqu'alors sacrées” (B. 11).

„Egymás után bemocskolá a *csalódásokat*, melyeket eddig oly szenteknek tartott” (P. 43).

„celui dont le coeur est blessé pour la seconde fois perd jusqu'à l'*illusion* qui croit le désespoir éternel” (B. 21–2).

„az, kinek szíve másodszor sebesítették meg, mindent veszít, még a *csalódást* is, mely örök kétségbeesést hisz” (P. 92).

Fontos bizonyítékot szolgáltatnak a fordításban hemzsegő németes összetételek is. *Croyance* 'hiedelem' bizonyára ezért lett a magyarban *hitvélemény*, mert a feltett német fordításban *Glaubensmeinung* szerepelt (e szóról vö. CAMPE II, 392):

„les croyances du coeur ressemblent aux grains d'un chapelet: qu'une seule se détache, les autres la suivent” (B. 11).

„A szív *hitvéleményei* hasonlók az olvasó szemeihez: ha egy kibomlik, a többi magától követi” (P. 43).

Valószínű, hogy a *halálohajtás* összetétel sem került volna a magyar fordításba, ha a német szövegben nem talált volna Petőfi valamely *Todeselötagu* összetételt (talán a *Todessehnsucht* szót):

„le corps, ce tenace adorateur de la vie, s'était révolté contre les *funèbres désirs* de l'âme” (B. 21).

„a test, az életnek e makacs imádója, ellenállt a lélek mogorva *halálohajtásainak*” (P. 91).

Ami a mellékneveket illeti, hadd próbáljuk megmagyarázni, hogyan lett a francia *surprenant* 'meglepő' melléknév a magyarban 'elhatallmazó'. Ezúttal a szerelmében csalódott negyvenéves asszony szenvedéseit eseteli az író:

„L'insomnie qui suivit pour elle cette soirée de tortures vit commencer ces révolutions mystérieuses qui s'accomplissent parfois dans le coeur des femmes avec une *surprenante rapidité*” (B. 21).

„e kínos estét álmatlanság követé, Azon titkos zendülések egyikét látá támadni, melyek néha *elhatalmazó* gyorsasággal foglalják el a hölgy szívét” (P. 88).

A német fordításban talán *überraschend* volt; e szó jelentéstartalmának bennünket érdeklő részéhez tanulságos adalékot nyújt a Tzs. 1835. következő két értelmezése: „Üeberraschen, cs. meglep; r a j t a ü t. — Ueberraschung, die; meglepés, r a j t a ü t é s” (672). A magyar szövegben olvasható *elhatalmazó* e német melléknévnek vagy más, hasonló jelentésű német szónak kissé katonai-politikai vonatkozású árnyalatára utal.

Persze a fordítás igehasználatában is találunk olyan nyomokat, amelyek német közvetítésre utalnak. A francia *encombrer* 'betölt, elfoglal' ige nehezen lett volna a magyarban *elevenít*, ha már a németben nem a *beleben* ige szerepelt volna. Egyelőre a magyar és a francia szöveg közt, összekötő láncszem hiányában, éles különbség mutatkozik:

„Au milieu de la cohue moitié britannique, moitié parisienne, qui encombraient l'appartement de mistriss Lawington . . .” (B. 14).

„A félbritt, félpárizsi sokaság középett, mely mistriss Lawington teremeit *eleveníté*, Pomenars ur s társa nem sokára Mornac Edvársra akadt” (P. 58).

Az igehasználát köréből vett legbiztosabb példáinkat azonban a *fekszik* ige németes használata szolgáltatta. Íme három idézet:

„Il y a une dizaine d'années de cela; j'étais alors lieutenant au 7e chasseurs, en garnison à Lyon” (B. 7).

„Valami tíz év előtt, mint a hetedik vadászrezred hadnagya, Lyonban, Garnisonban *fekvém*” (P. 26).

„Toutes ces liaisons qui sont le seul bonheur de la vie doivent finir ainsi” (B. 18).

„minden köteléknek, melyben életboldogság [= Lebensglück?] *fekszik*, így kell végződnie” (P. 75).

„En voulant mourir, dix ans auparavant, elle avait apporté dans ce voeu toute la naïveté de la passion malheureuse” (B. 21).

„Midőn tíz év előtt meg akart halni, e vágyban a szerencsétlen szenvedély egész szendesége *feküdt*” (P. 91).

Még két bizonyítékot óhajtok megemlíteni. Az egyik a francia szövegben előforduló hol enyhébb, hol durvább káromkodások fordítására vonatkozik. Nem lehet véletlen, hogy „Non, *morbleu!*” fordítása „Nem, *mennydörgettét!*” (B. 10, P. 42), hogy „Non, *parbleu!*” magyarul „Dehogy, a *mennykőbe!*” (B. 14, P. 57), s hogy „Comment, *mort-dieu!*” tolmácsolása „Hogy, *égiháború!*” (B. 3, P. 10). A német szövegben nyilván valamennyi esetben *Donnerwetter* volt. S végül hadd utaljak egy helyesírási sajátságra is. Ha a németben nem írának minden főnevet nagybetűvel, akkor számos francia és idegen köznévi példát találunk: ide tartozik „aux boulevards” (B. 10) = „a Boulevardokon” (P. 43), „boulevard de la Madeleine” (B. 11) = „Boulevard Madelaine” (P. 45), „Un coupé” (B. 11) = „Coupéet” (P. 44), „un tilbury” (B. 11) = „Tilbury” (P. 44) stb.

5. A magyar fordítás néhány részlete azért lett homályos, mert egyazon idegen szónak különböző jelentéseit Petőfi nem vette eléggé figyelembe. Tudta például, hogy *orchester* a. m. *hangászkar* (vö. KUNOSS i. m. 70; Tzs. 1835. 506; valamint „A helység kalapácsa” 326. sor), s ezért jól fordította Mornac következő kifakadását: „Quel détestable *orchestre* et quelle soirée insipide!” (B. 23) = „Mi förtelmes *hangászkar* s mi izetlen társaság!” (P. 98). De vajon helyén való e *hangászkar* a Théâtre Italien leírásában? Hogy erre a kérdésre felelhessünk, lássuk mindjárt a francia eredetét is:

„L'orchestre appartenait sans contestation aux habitués à chevrons...” (B. 1). „A hangászkar fele kétségtelenül a sok évi látogatókhoz tartozék...” (P. 2).

A magyar szöveg csak akkor válik érthetővé, ha figyelembe vesszük, hogy itt a színház különböző hely-kategóriáinak felsorolásáról van szó: nem magáról a zenekarról szolt tehát Bernard, hanem a földszintnek arról a részéről, amelyet ma *zenekari ülés*-nek nevezünk. Petőfi a szónak két jelentését annál inkább összetéveszthette, mivel a német szövegben nyilván mindkét esetben egyszerűen *Orchester* volt. A magyar *hangászkar* tehát így a megfelelő francia—német elnevezés tükörszava lett.

Valami hasonló történt a *toilette* szó esetében is, amelyet Petőfi első-sorban egy bútordarab nevéként ismert (vö. Rouxnál: 'Nachttisch der Frauenzimmer, mit dem Zugehör': i. m. 968; valamint KUNOSznál: „Toilette (toalett): pipereasztal”: i. m. 109). Jól sikerült tehát a következő mondat tolmácsolása:

„elle prit sur sa toilette un petit miroir afin de se voir de profil” (B. 22). „egy kis tükört vett elő pipereasztaláról, hogy oldalt lássa magát” (P. 93).

Nem egészen bizonyos viszont, hogy *toilette* nem inkább 'öltözék, toalett' jelentésű-e abban a mondatban, amelynek fordítása közben Petőfi ismét pipereasztalra gondolt:

„La larme suspendue à leur paupière semble seulement une perle de plus dans leur toilette” (B. 15). „a szemekiken függő köny egy gyönggyel többnek látszik pipereasztalokon” (P. 64).

A *toilette* szónak e 2. jelentése Petőfi korában természetesen nálunk sem volt ismeretlen; már KUNOSznál ezt olvassuk: „Toilette (toalett) tart: öltözködik, pipereáskedik” (i. m. 109).

6. Természetesen valószínűnek tartjuk, hogy egynémely tolmácsolási hiba már a német fordításba becsúszhatott; amikor a német fordító ritkább francia szavakat és fordulatokat talált Bernard nyelvileg eléggé gazdag, s első-sorban hajlékony, finoman árnyalt szövegében, e jellegzetesen francia szó- és kifejezőkészséget aligha tudta minden esetben teljes stilisztikai hűséggel tolmácsolni. A számunkra hozzáférhetetlen német fordítás gyengéiről persze csak halvány sejtésünk lehet; mindenesetre nem annyira szabad fordításra, mint inkább a szó szerinti fordításból eredő homályos megoldásokra kell gondolnunk. A fentebb említett zenekari ülésen terpeszkedő „suzerains de la presse”-ből (B. 1) nyilván azért lett a magyarban „a sajtó bérlői” [!], mivel a francia *suzerain* — a szónak eredeti, történelmi jelentésében — németül *Oberlehnsherr* (ROUX i. m. 940); valami efféle volt a magyar szövegben levő *bérlő* forrása is. Teljesen érthetetlen volna a magyar fordítás második mondata is — „a játékidő közel vége összegyűjté azon válogatott közönség *hadfelhívását* [!], melly magát a legfelvilágosodottabbnak tartja Európában” (P. 1.) — ha nem ismerőnk a francia eredetit: „La fin prochaine de la saison avait convoqué l'arrière-ban de ce public d'élite, le plus éclairé de l'Europe à ce qu'il prétend...” (B. 1.). *Arrière-ban* konkrét történelmi jelentése 'Heerbann, Heerzwang, Aufruf zur Heeresfolge' (MOZIN i. m. I, 151); valami hasonló szó szerinti értelmezés volt bizonyára a német szövegben, pedig ECKHARDT SÁNDOR francia—magyar szótára — igen helyesen — jelzi a szónak éppen e francia szövegből jól kimutatható átvitt jelentését is: 1. '(al)hűbér-

urak hűbérese'; 2. 'hűbéresek fegyverbehívása, nemesi felkelés'; 3. *le ban et l'arrière-ban* 'az egész pereputtya' (95). A regényben leírt Donizetti-előadásra bizonyára teljes számban felvonult a párizsi előkelő színházlátogató közönség, s ezért használta Bernard az *arrière-ban* megjelölést.

Alighanem már a német fordító sokat bajlódott a tengeri hajózás köréből vett képes kifejezésekkel. *Baisser pavillon* a. m. 'einem nachgeben' (ROUX), 'enged valakinek, elismeri legyőzetését' (ECKHARDT). De mily nehéz e kifejezésre következtetni a magyar fordításból, ahol ezt olvassuk egy szőke hölgy szépségének dicséretében: „Az öné is szőke? átaljában nem adok elsőseget e színnek, vannak dühösen csábító barnák [!], de ez egyszer kénytelen volt valamennyi andaluziai s afrikai nő a *vitórlákat lebocsátani*” (P. 27). A szöveg igazi értelmét csak a francia eredeti alapján hámozhatjuk ki: „La vôtre est blonde aussi? Ce n'est pas qu'en général je préfère cette couleur; il y a des brunes furieusement séduisantes, mais cette fois-là, toutes les Andalouses et toutes les Africaines eussent été obligées de *baisser pavillon*” (B. 7). Ugyanezzel a kifejezéskörrel kapcsolatban említhető Mornac elcsüggedésének rajza is, amelyet a francia szerző az *amener son pavillon* kifejezéssel jellemez (ennek jelentése: 'die Flagge streichen lassen': ROUX; 'megadja magát': ECKHARDT):

„Mais je n'ai aucun prétexte, répondit Mornac avec l'accent de détresse d'un homme près d'*amener son pavillon*” (B. 10).

„Nincs ürügyem, felelte Mornac, oly ember szivaggalmával [= Herzensangst?], kinek nem kell sok, hogy a zászlót *kitűzze*” (P. 41).

A francia műszavakkal teletömött részek különösen sok gondot okozhattak a német fordítónak; valószínűleg már ő erősen megrövidítette ezeket a részleteket, s Petőfi csak követte eljárását. Ebből a szempontból jellemző Garnier párbajának leírása: a pontos francia tudósítás a magyarban a felénél is kevesebbre zsugorodott, s végül egy jobb sorsra érdemes *mouton*-ból, azaz juhból — borjú lett:

„Après quelques passes, j'engage donc solidement en quarte, en cherchant à lier son fer, que je comptais faire sauter à dix pas d'un revers de poignet. Pstt! voilà cette chienne d'épée, que je croyais bien tenir, qui se dégage, et frétille comme une anguille autour de la mienne; une, deux; feinte de seconde; puis, quand je la cherche en tierce, un second dégagement, auquel je ne vois que du feu, et une botte qui m'arrive à fond, oh! mais à fond: six pouces de fer dans le côté, rien que cela. Avant d'avoir pu me rendre compte du coup, je me trouvais par terre, étendu comme un mouton qu'on vient de saigner.” (B. 7.)

„Darabig tart a párbaj, végre elhatározom magam, egy kanyarintás által a kardot a markától tíz lépésnyire kipördíteni. Szt! ekkor az a kutya kard, melyet jól tartani véltem, kiszabadul, s az lesz belőle, hogy öt hüvelknyi vasat kapok oldalamba, semmi más. Mielőtt még e dőfésért számot adhattam, már a földön fekvém, mint a levágott borjú.” (P. 30).

S hadd említsük meg itt, a szakszókincs tolmácsolásával kapcsolatban, Bernard két kedvenc szavának, a *romantique* és *romanesque* mellékneveknek különböző átültetési kísérleteit is. *Romanticus*, *Romantisch* már KUNOSS szerint a. m. *regényes* (i. m. 94), tehát a kor szóhasználatához illőnek tarthatjuk például a következő kifejezéseket: *pathos romantique* (B. 23) = *regényes érzélgés* (P. 98), *aberrations romanesques* (B. 23) = *regényes tévelygések* (P. 99). Ugyanide tartozik a következő megoldási kísérlet is:

„Malgré l'entraînement romanesque de votre caractère vous n'aviez envie . . . ni de votre mort, ni même de la mienne” (B. 19).

„A regényeshezi vonzódása mellett sem volt önnek kedve . . . sem meghalni, sem az én halálomat okozni” (P. 81).

Meglepő viszont, hogy egy maradi aggastyán korholó szavaiban a *littérature romantique* 'romantikus irodalom' kifejezésnek rosszaló árnyalatú használatából *regényirodalom* [!] lett, valószínűleg a német fordításban levő *Romanliteratur* hatására:

„C'est votre littérature romantique qui vous fausse l'esprit” (B. 10).

„Regényirodalmatok elmiveli szellemeteket” (P. 40).

7. Olykor a szövegben rejlő buktatókhoz még egy félelmes veszély járult: az „értelmes sajtóhiba”. Hadd idézzünk erre is egy nagyon jellemző példát abból a fejezetből, amely a „megházasodásra ítél” Edouard szomorú sorsát, kiábrándultságát ecseteli. A magyar szöveg teljesen érthetetlen lenne, ha nem segítené „megfejtését” a francia eredeti:

„Edouard seul paraissait triste et soucieux; il errait mélancoliquement des salons aux jardins . . .

„Edvárd egyedül volt szomorú, gondteljes. Búskomoran bolyga a teremből a kertekbe . . .

— Quel détestable orchestre et quelle soirée insipide! s'écria-t-il d'un ton ennuyé.

— Mi förtelmes hangászkar s mi izetlen társaság! kiálta unatkozó hangon.

— Vous voyez tout en jaune, parce que vous-même avez la jaunisse, répondit le chef d'escadron” (B. 23).

Mindent sárgának lát ön, mert maga van társaságban [o: sárgaságban], viszonzá az őrnagy” (P. 97).

Aligha gondolhatunk arra, hogy már a német szövegben keveredett *Gelbsucht* 'sárgaság' és *Gesellschaft* 'társaság'; valószínűbb, hogy a szókezdő hosszú *f*-sel és egy meglehetősen hanyagul odavetett *g*-vel írt *sárgaság* szót vélte a szedő *társaság*-nak.

8. A fentiekben magyarázni igyekeztünk a magyar szöveg különösségeit, önmagukban sokszor bizony érthetetlen fordulatait. Elemzésünket számos további részlettel szerezhetnők meg, hiszen szótári forrásaink útbaigazítása nyomán megállapítható, miért lett például a színházi *foyer* (B. 3.) magyar neve *meleg szoba* (P. 9; MOZIN i. m. I, 955 szerint ebben a sajátos jelentésben *foyer* a. m. 'W ä r m-, Sprech z i m m e r'), Flamareilné miért „*lelkes* mint egy *daemon*” (P. 28; az eredetiben *spirituelle*: B. 7, tehát 'geistvoll, geistreich; szellemes'), hogyan keletkezett a *rosszul nyalt medvét . . . kimivelni* kifejezés (P. 38: az eredetiben *civiliser l'ours mal appris*: B. 9; de a franciában is van *ours mal léché*, s a németben is használatos *ein unbeleckter Bär*; vö. MOZIN i. m. II, 186). Nem titok számunkra a magyarban homályos *olympi mester* kifejezés (P. 42) keletkezése sem: a franciában *maître de l'Olympe* olvasható (B. 10), de e kifejezésnek jelentése természetesen 'az Olimposz ura'. Ámde a közvetítő szöveg rekonstrukciójának egyelőre vannak korlátai: nem világos például, hogyan lett a francia *démon incarné* (B. 17) 'megtettesült ördög' a magyar fordításban *beszózott daemon* (P. 72), s az *aux jours de crise ou de catastrophe* szószerkezetnek (B. 11) miért felel meg a magyarban a következő: „a *krisis* vagy *kifejlés* napjaiban” (P. 47).

Mindezen kérdésekre megnyugtató választ csakis a közvetítő német fordítás felfedezése adhat. Ugyancsak ettől várjuk a regényfordítás címével

kapcsolatos nagy probléma megoldását: benyomásunk szerint „A koros hölgy” cím aligha Petőfinek eredeti leleménye, hanem már a német fordításnak valami hasonló címe lehetett (például: „Die bejahrte Frau”, de ez természetesen csak egy sok más lehetőség közül).

9. Mindeddig — a dolgozat tárgyaként felvetett kérdés megoldása érdekében — csupán szövegeltérésekkel, kisebb-nagyobb hibákkal foglalkoztunk, vagyis a fordítás szeplőivel. Igazságtalanok lennénk azonban a húszéves Petőfivel szemben, ha beérnők ennyivel, s nem mutatnánk rá a fordítás kétségtelen erőnyeire is. Erénye mindenekelőtt a pontosságra, hűségre való törekvés, s ezzel kapcsolatban az a világosan megmutatkozó szándék, hogy megközelítő megoldások helyett minél többet tolmácsoljon az eredeti szöveg finom árnyaltságából. Ennél is jelentősebb azonban egy másik sajátosság, amelynek nyitját csakis Petőfi egyéniségében, eszmei célkitűzéseiben találjuk meg: valahányszor — különösen a regény második felében — érvényesül a regény társadalmpolitikai célzata, a stílus egyszerre magasba szökken, a fordítás szinte hajszálpontosan követi az eredetit, s valóban egy Balzac-korabeli jó francia regény méltó tolmácsolásaként hat. Annyi bíráló megjegyzés után hadd idézzük e megállapítás bizonyítására Flamareilné nagy monológját, vagyis azt a részt, amelyben az idős és közömbös férj oldalán sínylődő asszony férfiak és nők társadalmi helyzetének fonák különbségéről elmélkedik. Mintha az egész regény ezért az egy oldalért íródott volna: érdeemes idéznünk franciául is, magyarul is:

„Le monde nous traite, nous autres pauvres femmes, avec une sévérité bien impitoyable. Les hommes ont mille moyens d'employer leur vie. La renommée, le pouvoir, la fortune, la gloire leur ouvrent autant de routes, où ils peuvent marcher sans blâme et sans remords; mais nous, dont l'existence n'a qu'un seul but, nous n'avons pas même le droit de l'atteindre. Entre le bonheur et nous, un mariage contracté sans l'aveu de notre coeur vient dresser sa barrière tyrannique; et si notre âme meurtrie se révolte un jour contre la chaîne qu'elle n'a pas acceptée; si le besoin de respirer la liberté, de vivifier nos rêves, d'être heureuses, d'être aimées enfin, nous entraîne malgré nous vers la voie interdite; si l'irrésistible instinct qui dit à la rose de fleurir, à l'hirondelle de voler, nous apprend que la femme a des parfums comme la fleur et des ailes comme l'oiseau, nous sommes criminelles alors, et le monde entier nous condamne! Est-ce juste, ô mon Dieu?” (B. 21).

„A világ irántunk, hölgyek iránt, oly kérelhetetlen szigorral viseltetik. A férfiaknak száz mód kínálkozik, életüket használni. Hír, hatalom, kincs, dicsőség annyi utat nyit nekik, mellyen becsmérés és megbánás nélkül indulhatnak, míg mi, kiknek hivatásuk csak egy célt ismer, még arra sem vagyunk jogosítva, hogy elérjük. Közénk s a boldogság közé oly egység állíta zsarnoki sorompót, melly szívünk megegyezése nélkül köttetett, s ha elzuzott lelkünk egyetlen napig [!] lázad is föl a lánc ellen, melly rá erőszakoltatik; ha végre a szükség, szabadságot élvezhetni, álmainkat valósíthatni, boldoggá lehetni, akaratunk ellen szeretett lényekhez von, ha az ellenállhatlan ösztön, melly a rózsának hogy virúljon, a fecskeének, hogy röpjüljön, parancsolja, megtanít bennünket, miszerint a hölgynek, miként a virágnak, illatja, s miként a madárnak, szárnya van: akkor azt vétkünknek tulajdonítják, s a világ kárhozzat érte. Igazság é ez? oh istenem!” (P. 89).

„Le besoin de respirer la liberté” . . . kellett-e ennél több a húszéves Petőfinek? S nem jellemző-e a korra, hogy ezt a mondatot Nyugaton is — két francia forradalom közt — egy gáláns regény szenvedélyes tirádájába kellett rejteni?

10. Mi a teendőnk ma, 114 évvel megjelenése után Petőfinek e majdnem feledésbe ment regényfordításával kapcsolatban? Irodalomtörténeti

szempontból feltétlenül jellegzetes dokumentum, de becses emlék irodalmi nyelvünk történetének szempontjából is. A francia realista regénystílus meghonosítási kísérletének vagyunk itt tanúi, s ez a kísérlet van olyan jelentős, mint amikor jó félszázaddal korábban Kazinczy — Bácsmegyey írása közben — a wertheri regénystílussal viaskodott. Örvendetes tehát, hogy új Petőfi-kiadásunkban „A koros hölgy” is könnyen hozzáférhetővé válik, de gondoskodnunk kell róla, hogy a szöveg helyes megértésének útjából az akadályok lehetőleg tökéletesen elháríttassanak. Filológiai célra idővel két, (sőt három) nyelvű kiadást kellene e kis regényből készítenünk, hogy az irodalmi stílus bűvára lépésről lépésre, mondatról mondatra tanúja lehessen a fordító egykori munkájának. Elismerjük azonban, hogy a teljes francia szöveg közlése mintegy szétfeszítené a most készülõ teljes kiadás kereteit, s bizonyos kiadói következetlenséget jelentene pl. az eredeti szöveg nélkül közölt Coriofanushoz képest. Feltétlenül gondoskodni kell azonban egyrészt a magyarországi könyvtárakban fel nem lelhető, tehát gyakorlatilag hozzáférhetetlen francia eredeti szöveg lefényképezéséről s így a további kutatás számára való megmentéséről, másrészt pedig arról is, hogy mindazon helyeken, ahol a magyar szöveg egymagában túlságosan homályos, a jegyzetekben megtalálható legyen az eredeti szöveg, szó szerinti magyar fordításával együtt. A legkirívóbb esetekben érdemes lenne a félreértés okára is rámutatni, persze csak akkor, ha a félreértést magyarázó feltevés jóformán a bizonyosság határát súrolja. Mindeme feladatok elvégzése érdekében tovább kell kutatni az egyelőre még lappangó német fordítást: talán egy szerencsés véletlen nemzeti irodalmunk történetét ezzel is megajándékozta.¹

GÁLDI LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A nagybetűk használata a Szabács Viadalán

1. A nagy kezdőbetűknck XV. századi és XVI. század eleji nyelvemlékeinkben való használatáról eddig igen kevés szó esett nyelvészeti szakirodalmunkban (vö. BENKŐ LORÁND: I. OK. VII, 135; említi ezt BENKŐ „A Szabács Viadala mint nyelvi emlék” című kandidátusi disszertációmról írt opponensi véleményében is). Csupán az egyes kódexekről írt monográfiákban találunk elvéve egy-két megjegyzést a nagybetűk használatára is. Például PÁL ANTAL ezt írja: „Nagybetűket ír a zoltárok és himnuszok verssorainak kezdetén rendszeren, de a tulajdon neveket hol kis, hol nagy kezdőbetűvel írja” (A Döbrentei-codex nyelvi sajátosságai. 1899. 10). KAUSCH MIHÁLYTÓL ezt olvashatjuk: „Nagy kezdőbetű gyakran fordul elő codexünkben, de nem új mondat, vagy gondolat jelzésére, sem a tulajdonnevek feltüntetésére, mint ma, hanem a codex csinosítására. Így szereti feltűnővé tenni az egyes fejezetek, egyes bekezdések kezdőbetűit. E mellett egy-egy betűt különös clószerezettel rajzol nagy betűvel. Codexünk másolója

¹ E cikk 1956 tavaszán íródott; azóta megjelent az új Petőfi-kiadás VI. kötete, melynek jegyzeteiben a kiadók már felhasználták cikkem kéziratát (vö. 458–64; ugyanitt még számos szövegösszevetés a francia és a magyar kiadás alapján). Charles de Bernard „Le noeud gordien” című gyűjteményes kötetének — melyben a „La femme de quarante ans” című kisregény is megjelent — egykorú német fordítását (Der gordische Knoten. Breslau, 1840. I–II.) a Petőfi-kiadás számára sem sikerült még megszerezni.

leginkább szerette a *j*-t rajzolni, mely legtöbbször nagy betűvel van írva, két szóban még a szó közepén is . . . Tehát a csinosítás vágya és nem nyelvtani szempontok vezetik a nagy kezdőbetű alkalmazásában” (A Tihanyi codex nyelvezete. Bp., 1901. 12). SIMONYI KÁLMÁN pedig így ír: „A nagy kezdőbetűt leggyakrabban a második [ti. kéz] használja, még pedig meglehetősen következetességgel. A tulajdonneveket, kivéve Jézus-t és Krisztus-t, többnyire nagy kezdőbetűvel írja; ugyancsak többnyire nagy kezdőbetűt alkalmaz a mondatok elején. Az elsőnél és harmadiknál [ti. kéznél] ritka a nagy betű, de arra nézve, hogy mikor használják, szinte lehetetlen határozott véleményt mondani, legfőlegb̄b̄ annyit jegyezhetek meg, hogy igen gyakori, mint lapkezdő betű.” (A Lobkovitz-kódex hang- és alaktani sajátosságai. Bp., 1908. 20.) A Bécsi Kódex nagybetű-használatára vonatkozóan szintén találunk némi utalást (vö. RMNy. I/2, XIII–XIV. 1.).

2. Ez a néhány megjegyzés azt mutatja, hogy a nagy kezdőbetűk használatát illetően a kódexek korában még nincs általános, kialakult gyakorlat, jelentős szerep jut még az egyéni elgondolásoknak; bizonyos szabályszerűségekre való törekvés azonban – legalábbis egyes kezeknél – mintha már mégis kialakulófélben volna, például mondatok elején, lapkezdeten, tulajdonnevekben. Ennek ellenére – vagy talán éppen ezért – érdemesnek és szükségesnek tartom, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzunk, mégpedig az eddigiéknél részletesebben. Én úgy látom ugyanis, hogy ha az egyes nyelvemlékeknek a nagybetűk használatára vonatkozó vallomása ebben a korban nem egységes is, több nyelvemlék részletes feldolgozásából minden bizonnyal leszűrhetünk majd olyan tanulságokat, amelyek helyesírástörténeti szempontból hasznosíthatók lesznek, amelyek mai helyesírási rendszerünk kialakulásának megrajzolásához egy-két vonással hozzájárulnak, sőt lehetségesnek tartom, hogy ezek a vizsgálatok a nyelvtani kutatások számára sem lesznek teljesen haszontalanok. Szükségesnek és fontosnak tartom ezeket a vizsgálatokat azért is, mert úgy látszik, hogy mai helyesírási szabályainknak a nagybetűk használatára vonatkozó körvonalai már ebben a korban kezdenek bizonyos fokig megrajzolódni.

3. Ezeknek az elgondolásoknak az alapján fogtam hozzá – BENKŐ figyelmeztetése után – a Szabács Viadalában előforduló nagybetűk használatának rendszerezéséhez, s úgy vélem, hogy a Szabács Viadalában található viszonylag kevés adatból kirajzolódó kép is azt mutatja, hogy ez a kérdés megérdemli az eddigiéknél bővebb, rendszerezesebb vizsgálatot.

A nagybetűeknek a Szabács Viadalában való használatát illetően a következőket állapíthatjuk meg:

A) A nyelvemlékben semmiféle írásjel nincs, így azt, hogy a nyelvemlék írója mondat kezdetén nagy vagy kis kezdőbetűt használ-e, nem lehet mindig biztosan eldönteni.

B) A nyelvemlék sorai nagy többségükben félreérthetetlenül nagy kezdőbetűsek (vö. HORVÁTH JÁNOS: MNy. LI, 425). A részletesebb vizsgálat azt mutatja, hogy a nagy kezdőbetű használata szigorú következetességet mutat. Sor elején a következő betűvel kezdődő szavak fordulnak elő: *a* (17+1),¹ *b* (3), *d* (6+2), *e* (21 ! 4), *f* (1), *g* (1), *h* (14), *i* (4+1), *k* (16), *l* (6), *m* (23+1), *n* (9), *o* (4+1), *s* (12), *t* (4), *v* (4+1), *w* (2), *z* (2), *y* (1); sor elején nem fordul elő a *ch*, *ew*, *p*, *r*. A sor elején előforduló betűket három csoportra oszthatjuk: 1. világosan felismerhető alaki különbség van a betű nagy és kis változata

¹ A zárójelben levő szám azt jelöli, hogy az illető betű sorkezdeten hányszor fordul elő. A + jellel kapcsolt szám azoknak a nagybetűs szavaknak a számát jelöli, amelyek a sor elejéről ki vannak húzva, illetőleg amelyek a kéziratból kivehetően sor elején álltak ugyan, de a nyelvemlék szerzője utólag más szót írt eléjük. Sorban szókezdeten természetesen mindegyik betű jóval többször előfordul, mint sor elején, így alaki összehasonlításukra van mód.

között, sor elején mindig a nagybetű fordul elő; ezek: *a, b, d, e, g, i, m, n, o, s, t, y*. — 2. Nincs lényeges különbség nagy- és kisbetű között, alakilag a kettő nagyon hasonló, de sor elején a betű valamivel nagyobbnak látszik, mint sorban szókezdeten, a ductus valamivel határozottabb; ezek *h, v, w*. — 3. A kérdéses jel sor elején, sorban szókezdeten, sőt szóban ugyanolyan alakú és nagyságú; ezek: *f, k, l, z*. — Az 1. csoportba sorolt betűknél a nagybetű használata sor elején szigorúan következetes (12 betű 105 + 10 előfordulásában), a 3. csoportba sorolt betűkre viszonylag szintén sok adatunk van (4 betű 25 adata). Az 1. csoport adatai között sor elején előfordulnak főnevek (köz- és tulajdonnevek), melléknévek, számnevek, névmások, határozószók, igekötők, kötőszók, indulatszók, vagyis a legkülönbözőbb szófajba sorolható szavak. A 3. csoport adatai között sor elején találhatók igék, főnevek, melléknév, névmások, határozószók. A 3. csoport adatai az általam legvalószínűbbnek tartott központosítás alapján viszonylag kevészer állnak mondat elején, de az *f* kivételével mindegyik ilyen helyzetben is előfordul, s a kezdőbetű itt is ugyanolyan alakú és nagyságú, mint egyébkor. Az 1. csoportba sorolt adatok közül az *o* kivételével mindegyik — nagy részük többször — előfordul sor elején olyan mondattani összefüggésben, amikor semmi esetre sem tekinthető mondatkezdőnek, és mégis mindig nagy kezdőbetűt találunk.

C) Mielőtt az eddigiekből bármi következtetést levonnánk, nézzük meg a nagy kezdőbetűk használatát soron belül szó elején (szóban nagybetű egyszer sem fordul elő a nyelvemlékben): 1. Világosan felismerhető nagy kezdőbetűt találunk: a) tulajdonnevekben: helységnevekben: *Nandorfeyer varra, Budara, Budanak, Sabach* (5×), *Sabachnak, Sabachbol, Sabachoth* (2×); folyónévben: *Dunan*; keresztnévben: *Sijmon, Alybeg, Mathijas*; országnévben: *Turwkorlagba*; b) népnévben: *Turwkneppek, Turwk, Turwkuk, Turwknep, Turwknepeh, Cheh, Chehwyteznepek, Cheknep, Magyar*; c) a császár szóban:¹ *Chazarnak, Chazarhoz, Chazarth, Chazar*; d) két közszóban: *Sereg, Strwmlath*. — 2. Nincs nagy kezdőbetű a következő adatokban: a) tulajdonnevekben: helységnevében: *zabachba, zabachoth, zabacz*; folyónévben: *zawan*; keresztnévben: *pal, francz, hamza*; b) népnévben: *magjjarok*.

D) Ezek az adatok első pillanatra azt mutatják, hogy a nagy kezdőbetű használatát illetően a Szabács Viadalában nincs következetesség. A részletesebb vizsgálat azonban mást mond. A fenti 2. csoport adataiból legelőször is ki kell venni a *magjjarok* szót, a három népnév kilenc nagy kezdőbetűs adatával szemben álló egy kis kezdőbetűs alakot. A szóban az *y* és az *a* betűkön ugyanis a kéziratból világosan kitetszően javítás van. Feltehető tehát, hogy a szerző eredetileg esetleg valami más — az ő helyesírási elvei szerint — kisbetűvel kezdődő szót akart leírni, s a szó megmásítása után a kis kezdőbetűt nem javította át nagyra. Ezek után is marad hét nem nagy kezdőbetűs tulajdonnév. Közülük azonban 4 *z*-vel, 1 pedig *f*-fel kezdődik, vagyis olyan betűvel, amelyeknek — mint fentebb láttuk — sor kezdetén sincs nagy változatuk. Nem nagybetűvel kezdődik azonban a *pal* keresztnév sem. Ebben az esetben a sor eleji betűhasználat nem igazít el bennünket, a *p* ugyanis sor kezdetén nem fordul elő. Feltehető azonban, hogy ez a betű is ugyanabba a csoportba tartozik, mint az *f*, a *z*, a *k* és az *l*. Nem nagy kezdőbetűs a *hamza* szó sem. A *h* betű írása — mint említettem — sor elején elsősorban nagyságban különbözik a sor belsejében előforduló *h*-ktől. Mivel sor belsejében csak az egy *hamza* adatban várhatnánk nagy *h*-t, nem dönthető el minden kétséget kizáróan, hogy a *h*-kban mutatkozó elsősorban nagyságbeli különbség a sor eleji helyzettel vagy pedig a nagybetű jelleggel hozható-e összefüggésbe. A *hamza* szóval kapcsolatban egyébként felmerülhet még egy másik kérdés is, az tudniillik, hogy valóban tulajdonnév-e? Erre vonatkozóan ugyanis megoszlanak a vélemények. THALY (Száz. VI, 19) szerint

¹ A nyelvemlékben a *császár* szó a török uralkodót jelenti.

'török tisztí cím'; SZILÁDY (RMKT. I, 296) szerint a szó a perzsa *hemzad*-ból származik, és azonos értékű a mai 'földi'-vel. ZOLNAINAK (Nyelvméleink 150) ebből a fogalmazásából: „Mátyás egy hozzá szökött hamzától . . . tudja meg, hogy . . .”, arra következtethetünk, hogy ő is köznévként tekinti. HORVÁTH CIRILL (RMKT.² 475) valószínűnek tartja SZILÁDY véleményét, de megjegyzi azt is, hogy a szó lehet személynév is. A szó személynév voltát én is valószínűnek tartom. A törököknél a *Hamza* név igen gyakori volt. FEKETE LAJOS (Száz. LVII–LVIII, 615) szerint „Hamza, mint férfinév a hódoltság korában olyan gyakori volt, hogy alig száz évvel később, 1676-ban magyar emberrel találkozunk, kinek Hamza János a neve”. Valószínűvé teszi a szó személynév voltát a Szabács Viadala szerzőjének az az eljárása is, hogy minden egyént, akinek a költeményben valamennyire is fontos szerepe van, megnevez.

4. Összevetve a fenti adatokat: a nagy kezdőbetű használatát sor elején és sorbelseji helyzetben szó elején, arra gondolok, hogy a Szabács Viadala szerzőjének írásában néhány betűnél (*f, k, l, z*, esetleg *p*) a nagy- és a kisbetű alakilag teljesen azonos, azaz ezeknek a jeleknek a nyelvmélemben kis- és nagybetű értéke is lehet. Csak így érthető számomra az, hogy a nyelvmélemben előforduló betűk többségénél a nagy és kis kezdőbetű használata eléggé határozott szófaji megkööttséget mutat, illetőleg a szónak sorban elfoglalt helyétől függ; a kérdéses négy betűben pedig ilyen jellegű megkööttség egyáltalán nem mutatkozik.

Mint láttuk, a *császár* szó mind a négy előfordulásában nagy kezdőbetűs. Ennek alapján, valamint a fentebb elmondottakból arra gondolhatnánk, hogy a *király* szó *k*-ja is nagy kezdőbetűs értékű. Személynévszerű voltukra utal a névelő használata is. A két szó 15 adatából ugyanis a nyelvmélemben 14 névelő nélküli, jóllehet a fogalom mindig határozott (hasonlóképpen a BécsiK.-ben; vö. IMRE SAMU: MNy. XLIX, 353). Nem lehet viszont megállapítani, hogy nagy vagy kis kezdőbetűs-e a nyelvmélemben előforduló két vezetéknev. Az egyik *k*-val kezdődik (*kenezij*), a másik (*vardaj*) az utólag betoldott részben fordul elő. A szókezdő *v* azonban nem nagyobb, mint ebben a részben előforduló többi *v* és a ductus sem olyan határozott, mint a sor elején előforduló néhány *v*-é.

5. A fentebbi feltevést elfogadva a nagy kezdőbetűs használata a Szabács Viadalában határozott szabályszerűséget mutat. Nagy kezdőbetűt találunk: 1. sor kezdetén, a szó szófajától függetlenül; 2. tulajdonnevekben (helységnevek, folyónevek, keresztnévek, országnév 23 adatában, egy adat — a *hamza* szó — kétes); 3. népnevekben (9 adatban; de kis kezdőbetűs a javított *magyarok* alak); 4. két méltóságnévben (*császár, király*). — A fentiekben kívül nagy kezdőbetű van két köznévből: *Sereg, Strwmalfth* (az utóbbiban a nagybetű javítás eredménye).
IMRE SAMU

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Vákáncsos. 1. Szótáraink közül csupán BALASSA JÓZSEFÉ (MNySz. 1940.) tartja nyilván a *vákáncsos* szót, és jelentését így határozza meg: '(a vákáncsosok) a városból kiszorult szegény emberek, akik rongyos viskókban laknak'. Ez a meghatározás nem teljes. Hiányzik belőle a fogalom lényeges jelge, az, hogy a vákáncsosok debreceni erdőirtók és erdőtelepítők. Lehetséges, hogy BALASSA meghatározását annak a leírásnak az alapján készítette, amelyet BÁTKY ZSIGMOND (Magyarság Néprajza¹ I, 142–3) a vákáncsos kunyhókról ad. — Nem mutat rá a vákáncsosok erdőtelepítő voltára BALASSA IVÁN értelmezése sem (A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszó-

kincse. Debrecen, 1940. 104); szerinte a vákáncsosok 'erdőirtással és földműveléssel foglalkozó emberek'. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy BALASSA IVÁN a fekete földön, tehát Debrecen nyugati határában úzött gazdálkodást vette tanulmánya alapjául. A fekete földön gazdálkodóknak és a városi lakosság jó részének a hatalmas kiterjedésű debreceni határ keleti és északi, homokos és erdős részén működő vákáncsosokról általában tényleg nincsen ennél pontosabb fogalmuk. — Nem találkozunk szabatos fogalmi meghatározással a vákáncsosokkal foglalkozó néprajzi stb. jellegű tanulmányokban sem. — A vákáncsos fogalmát viszonylag kimerítően így határozhatjuk meg: 'debreceni erdőirtó és erdőtelepítő, aki az általa beültetett erdőparcellát (az ún. *vákáncs*-ot vagy *vákáncs-föld*-et) a fák felnövekedéséig gondozza, és a facsemeték között saját szükségletére kapás növényeket termeszt; többnyire földbe ásott kunyhóban lakik családjával együtt nyomorúságos viszonyok között; olyan szegény emberek közül kerül ki, akik nem akarnak vagy nem tudnak gazdasági cselédnek sem elállni'.¹

2. A *vákáncsos* etimológiai összefüggésére a latin *vac-* 'üres' tövel (amelyik a *vakáció*, *vákuum*, *evakuál*; *vacans*, *vacantia* stb. szavakban is szerepel) már 1922-ben rámutatott BALASSA IMRE: „... azért hívják vákáncsosnak, mert a vakuált, vagyis kiürített erdőterületen tengődik” (Nyf. LI, 31). BALOGH ISTVÁN néprajzi tanulmányában — melyben a vákáncsosság történeti kialakulását is feldolgozza — már pontosabban is megállapítja az átadó latin alakot: „A *vacans* földek bérlői kapták a vákáncsos nevet” (Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. A vákáncsosok. A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1935. Debrecen, 1936. 153). — A továbbiakban az a feladatunk, hogy a levéltári adatok alapján felvázoljuk a latin szó meghonosodásának az útját, és feleletet adjunk a felmerülő hangtani és jelentéstani kérdésekre.

3. A *vacans* szó Debrecen város latin nyelvű irataiban éppúgy, mint a magyarországi latinságban általában 'üresedésben levő, betöltetlen; gazdátlan, elhagyott' jelentésben fordul elő. Így pl.: „ut *vacantia* falcastra inter cives ... subdividuntur” (Tan. jkv. 1790. ápr. 8.; BALOGH ISTVÁN i. m. 150). Ebben a jelentésben jelenik meg a szó a XIX. század elején a magyar nyelvű iratokban is, amint ez a következő hivatalos levélből is kiténik: „Tekintetes Úr Senátor Uram! A' Telekeknek mostani regulázása alkalmatosságával el vevődvén H. [Hatvan] utsza lakos Deme Mihály ő klmének a Régi Telekije és adódott tsak ugyan H. utszai Lakos Kántor Istvánnak, már most ennél fogva Deme Mihály Telek nélkül van. Instálná már most magának azon Teleket mely a Péterfiai Kapu előtt Kántor Istvánnak adódott, De az után bizonyos okokra nézve Vácantiába esett. Hancm Kántor Istvánnak azon vácáns telekít Tetes Fő Bíró Úr Tegnap Pfiái [Péterfiai] Lakos Öreg Dús Istvánnak méltóztatott adni, annál fogva Deme Mihály a' Kinek a' Kántor Vácáns Telekjéhez igaz jussa lett volna attól el maradt és Telek nélkül van. Mellyet is eszerént alázatosan jelentek Debr. die 23. Aug 1811. Kováts György mp.” (Debreceni városi számadások. Földbérletek [kaszálók, szántók]. 1811. augusztus 23.; határozat az ügyben uo. 1811. augusztus 28. 262. sz.: „... az említett ujj Ház hely *vacantiában* lévén, Deme Mihálynak által engedtetik, íródjon a' neve alá”). Az 1820-as évektől kezdve különösen gyakran olvashatunk a városi iratokban a *vacans kaszálók* ügyéről: „Specificatioja Azon Vacans Kaszálóknak a' mellyeket én ... Harmadra ki adtam” (uo. 1825. február 12.); „... a Többi kezem alá jött Vacans kaszálók Censuszával a Cassára adminisztráltam” (uo. 1827. április 27.); „... a' viszszavonatott vagy *vacans* tanya és kaszáló földek...” (uo. 1856. március 25.); „... a gazdátlanná lett, úgy neve-

¹ Ez úton is hálás köszönetet mondok BALOGH ISTVÁNNAK, a debreceni Déri Múzeum igazgatójának értékes levél- és szóbeli felvilágosításaiért, valamint KOMORÓCZY GYÖRGYNEK, a Debreceni Állami Levéltár vezetőjének tanácsaiért, melyekkel számomra a levéltári kutatást megkönnyítette.

zett vacans tanya földekre és kaszálókra nézve..." (uo. 1856. október 12.). 1845-től kezdve már nyomtatott úrlapon is olvashatjuk: „vákánsok” (uo., Kaszálók sorjegyzéke 1845/6. évről).

A *vacans kaszálók* kérdéséhez tudnunk kell, hogy Debrecen határában területnek el a Nagyalföld legnagyobb erdősegei: Nagyerdő, Apafája, Monostor, Savóskút vagy Savós-Gúth, Nagycsere, Haláp, Fancsika, Bánk, Pac, Gúth, Ohat. A XIX. század első fele óta a városhoz 45,292 kat. hold erdőterület tartozik, de a fával benőtt terület ennek csak 51,8%-a, azaz 23,497 hold, a többi legelő és szántóföld (TÖRÖK GÁBOR, Erdőgazdaság: Debrecen sz. királyi város egyetemes leírása. Szerk. ZELIZY DÁNIEL. Debrecen, 1882. 668–89). A régi debreceni birtokjog szerint az erdősegek a város komunitásának tulajdonát képezték, a polgároknak azonban városi háztelkük és adójuk nagyságának arányában kaszáltatási és legeltetési joguk volt. Voltak olyanok is, akik a háztelkük után járó illetőséget nem vették igénybe; ezeknek a kaszálóit nevezték *vacans kaszálók*-nak. 1818 után, amikor Fancsikát és Bánk egy részét a város a tulajdonos kincstártól 32 évre zálogba vette, és a zálogösszeget a birtokos polgárookra hárította, a *vacans kaszálók* különösen megsaporodtak, amelyeket aztán a város hosszabb-rövidebb időre bérbe adott (BALOGH i. m.). Később a város a megváltatlan, *vacans kaszálók*-at, különösen azokat, amelyek fával némileg is be voltak növe, az erdősegek testéhez csatolta, és erdővel kezdte betelepíteni. Vö.: „Az erdősegi összes parcellák, valamint a várost illető úgynevezett *vacans kaszálók* ... Debreczen város közönsége tulajdonaként ennek nevére telekkönyveztessenek” (Debreceni városi számadások. Földbérletek [kaszálók, szántók]. Rendkívüli bizottsági közgyűlés jegyzőkönyve, 1882. nov. 23. stb.); „Vacáns kaszálók elnem adatnak hanem beültetendők melyek nem ültetettek be – haszonbérbe adatnak” (uo. Erdőmesteri utasítás. Skizze. Kb. 1880.).

Hogy az erdők telepítése ne járjon készkiadással, a város állandó erdőtelepítőket fogadott a *vacans kaszálók*-ra, akik ott (ha az erdő távol esett a várostól) kunyhót építhettek, bizonyos számú állatot tarthattak, és az általuk telepített fasorok között saját szükségletükre kapás növényeket termesztettek. Ezeket az erdőtelepítőket nevezték aztán *vákáncsosok*-nak. (Vö. PÓLYIK ÁRPÁD, Erdőgazdaság: Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye. Vármegyei Szociográfiák XII. 1940. 155–6.).

A köztes használatú erdőtelepítési rendszerről 1882-ben olvashatunk először: „Mezőgazdasági terményekkel — nevezetesen rozs, de különösen tengerivel — a hol a sorok egymástól 2 méternyire jönnek, tétetett kísérlet 180 holdon a Nagy-erdőn, 16 holdon a Paczon. Ezen felújítási mód az itteni körülményeknél fogva pénzbe nem kerül, a művelési költséget a termés megadja, több éven át kapáltatván a talaj, a kikelt csemete gyönyörűen növekszik, nem alkalmazható azonban azért, mert a cserebogár pajódja egy év alatt az egészet elpusztítja” (TÖRÖK i. m.).

Úgy látszik azonban, hogy a pajorok kártevése mégsem lehetett olyan veszedelmes, mert a köztes használatú telepítési rendszer — a *vákáncsosok* útján — hamarosan általánosan elterjedt a debreceni erdőkben. A *vákáncsos* foglalkozás természetesen csak nyomorúságos megélhetést biztosított. A *vákáncsos* ezért úgy segített magán, ahogy tudott. Bizonyos jövedelemhez jutott a tuskóknak, gyökereknek a kiszedéséből is (*tuszkózás*), mert a tuskó fele, a gyökér egészen a *vákáncsost* illette meg; a téli napokon kosarat és seprűt kötött; stb.

1924-ben 850 *vákáncsos* családról tudunk, később számuk fokozatosan csökkent. A közvélemény a két háború között megoldásra váró szociális kérdésként tartotta számon a *vákáncsos* problémát, gyakran cikkeztek róluk az újságok. 1935-ben 250, 1940-ben pedig 160 a *vákáncsos* családok száma. 1937-ben kb. 48 *vákáncsos* családot a város egyik kaszálóján, a Vekeren (Pacon túl, a Kati-hídnál) egy helyre tömörítettek össze. Ezt a *vákáncsos* telepet, amely a látogatóban középkori jobbágyfalu benyomását kelti, Átokházának is

nevezték (SÁRKÖZI ZOLTÁN, Vákáncsosok között: Építünk. Debrecen, 1952. 1. sz. 63–5).

A vákáncsos rendszerű erdőtelepítés megváltozott formában (a vákáncsosok napszámberért ültetik az erdőhivatal által adott csemetéket, és felesben használják a felevetőmaggal megművelésre kapott *vákáncs-föld*-et) ma is él a debreceni erdőkben, különösen a Nagyerdőn, ahol az 1945–1946-os években nagy területről irtották ki a fákat. A fejlődés azonban a vákáncsos rendszerű erdőtelepítés teljes megszűnése felé mutat. 1952-ben a vekeri telepen már csak mintegy 10 vákáncsos család maradt (SÁRKÖZI i. m.).

4. A *vákáncs* és a *vákáncsos* jellegzetesen népnyelvi szavak, és ezért a városi iratokban csak elvétve bukkanhatnak fel. A vákáncsosnak hivatalosan *erdőtelepítő* a neve. Így nevezik magukat a vákáncsosok is a hatóságokhoz beadott kérvényeikben. Jó bepillantást nyújtanak ezek a kérvények a vákáncsosok szociális helyzetébe is a két háború között. Íme az egyik: „Nacságos Méltóságos Polgármester Úr! Én, Szutor György Pac 20. sz. alatti lakos azzal a nagy kéréssel fordulok a méltóságos Polgármester úrhoz, méltóztassék engem miután 30 esztendeje, hogy Debrecen városának erdőtelepítőe vagyok és 9 kiskorú gyermekes apát segíteni a Méltóságos Polgármester úrhoz avval a kéréssel fordulok, hogy a városi lakban marathassunk csak október 1-gyig és a földet munkálhassuk, mert a banki [bánki] mérnök ur felmondott április 1-sején, hogy május 1-re elköltözünk erre zs. 154–042 sz. alatt felfüggesztett állásomból s lakásomból 1942 V. 1.-re felmondott. Tudatommal semmi ojat nem tettem, hogy erre a naty tüntetésre alkalmat atam volna így nagyon alázatosan kérem a méltóságos Polgármester úr jóságos megértő szívét ne engem de 9 kicsiny gyermekemet vegye tekintetbe. Legalázatosabb szolgálja Szutor György. Választ sürgősen várok. Pac. 20.” (Levelek a multból. Összeállította KOMORÓCZY GYÖRGY és NAGY LÁSZLÓ. Debrecen, 1954. 17).

A debreceni erdős pusztákban már a XVIII. század közepe óta feltűntek a téli pásztorszállások mellett a földművelő szegénység kunyhói is, noha a város az állandó kitelepedést erdővédelmi szempontok miatt szigorúan tiltotta. A kitelepedési tilalom csak a XIX. század közepe táján szűnt meg, és az erdős puszták végleges betelepülése az 1880-as évekre esik. Kétségtelen, hogy részben az erdős pusztákra már régebben kitelepült szegénység közül toborzódtak az első vákáncsosok. Arra azonban, hogy a *vákáncsos* szó a köztes használatú erdőtelepítési rendszer bevezetése előtt is használatos lett volna a városból kiszorult szegénység jelölésére, nincsen adatunk. A *vákáncsos* szó megjelenését – mai hangalakjában és jelentésében – az 1880-as évekre tesszük (vö. BALOGH i. m.; másképp KOMORÓCZY GYÖRGY, Debrecen története a felszabadulásig. Debrecen, 1955. 60–1).

A *vákáncsos* szó képzése szempontjából a *kubikos*, *majoros*, *summás*, *napszámos*, *béres*, *fuvaros* stb. típusú foglalkozásnevekhez tartozik; ezek -s képzőjét olykor még azok a jövevényszavaink is felveszik, amelyek az átadó nyelvben is foglalkozást jelentenek: *kocsmáros*, *esztergályos*, *mészáros*, *furmányos* stb. A *vákáncsos* alapszava, a latin *vacans* szóból való *vákáncs* különösen a *vákáncs-föld* összetételben gyakori; azt az (irtott) erdőparcellát jelenti, amelyet az erdőgazdaság telepítés kötelezettsége mellett a *vákáncsos*-nak használatba ad (BALOGH i. m. 155, 156; SÁRKÖZI i. m.).

A *vákáncs* < latin *vacans* hangalakjának a kialakulása nem egyedülálló jelenség latin jövevényszavaink körében. A magyarországi latin kiejtés szerint *vacans* = *vákáncs*, vö. *ministráns*, *variáns*, *konstans*, *aspiráns* stb. Az *s* > *cs* affrikálódásra pedig latin eredetű szavaink között több példa is van: *paradicsom*, *g(a)rádics*, *Lukács*, *ákics*, talán *virgács* (FLUDOROVITS, LJSZH. 39, LatJsz. 27, 35). Idegen nyelvtudással nem rendelkező emberek szájából az *intelligens*, *elegáns* stb. szavakat néha *inteligens*, *elegáncs* kiejtéssel lehet hallani. A francia eredetű *branche* megvető értelemben használva már a köznyelvben is *brancs*-nak hangzik. Vö. továbbá *trancsíroz* < német *tranchieren* stb. Szóközépi *s* > *cs* affrikálódásra a debreceni tájnyelvben is van példa: *tucs-*

kózás (BALOGH i. m. 156). — A *vákáncs* szónál megfigyelhető hangtani változást az a körülmény is elősegíthette, hogy a szóvégi *-ncs* hangkapcsolat mind eredeti szavainkban (*bakáncs, dübbencs, jurdancs, gáncs, lebbencs* stb.), mind pedig jövevényszavainkban (*abroncs, bilíncs, narancs, kilíncs, parancs* stb.) meglehetősen gyakori.

Jelentéstanilag figyelmet érdemel, hogy az elvont: 'gazdátlan, elhagyott' jelentésű latin szó a magyarban konkrét: 'betelepítendő erdőparcella' jelentéssel honosított meg.

A *vákáncs(os)* ritka példája annak, hogyan kerülhetett be egy latin szó a XIX. század végén a debreceni tájnyelvbe. KISS LAJOS

Mokra. Arany László „Déliabok hőse”-nek negyedik énekében, a 40. versszakban azt olvassuk, hogy Hübele Balázs

... a nép számára tervez
Tanegyletet, de népe szétszökik;
Népkört csinál, de abból mokra-kör lesz
(Nem kell az ige, közföld kell nekik).

Mi ez a *mokra-kör*? Nyelvészetünk tudomásom szerint csak egyszer kísérlete meg a szó tisztázását, a Nyr. 1910. évfolyamában (XXXIX, 182), ahol SZILÁGYI ÁDÁM¹ a *makra* és *mokra* szókat egy kalap alá véve, mindkettőt részben *Makra* helységgel, részben a *makrancos*-sal, részben a *makra-szőlő*-vel hozza összefüggésbe, majd hozzáteszi: „A személyekre vonatkoztatott *makra* vagy inkább *mokra* aligha azonos a *makrancos*ból rövidített *makrával*, talán inkább a *makra-pipából* van elvonva.” Végül szkeptikusan még megjegyzi: „Más, különös magyarázatot találtam egy hírlapi cikkben (B[udapesti] H[írlap] 1897. XI. 12.). Madarász József országgyűlési képviselő elmondta, hogy a 67-es évben is alakult a fővárosban egy demokrata-párt, a mely azonban rövidéletű volt, mert mihamar kénytelen volt Kecskemétre menekülni. Úgy bívták akkor azt a küzdelmet, hogy a *mokrák* (demokraták) harca a *tokrák* (arisztokraták) ellen.”

Pedig lényegében MADARÁSZ JÓZSEF magyarázata helytálló, s Arany László nagy stilisztikai merészséggel egy akkor újkeletű s csak az élclapokban és legföljebb valamely anekdotában szereplő tréfás szót ültetett át azon frissiben költeményébe. A *mokra* szónak ugyanis semmi köze a *makra* szóhoz, *Makra* helységhez, a *makrancos*-hoz, a *makra-szőlő*-höz és a *makra-pipá*-hoz, hanem — s ennyiben kissé módosítanom kell MADARÁSZ magyarázatát — az 1867-ben alakult, földosztást követelő demokrata-körök gúnyneveként keletkezett és élt a századvégi köztudatban. A szó 1868-ban tűnik föl először az egykorú élclapokban. A Borsszem Jankó című kormánypárti élclap 1868. december 27-i számában például a következő epigrammát találjuk:

A hevesmegyei mokrák.

Amiket a nemzet s koronás fejedelme teremtett,
Szent törvényinket szerte repesztgetitek.
Félegyházánál csak a sint emelék ki a mokrák,
Ti kiemelnétek sarkaiból a hazát.

Ráspoly

Ilyen értelemben használja a szót Vajda János „Jubilate” című költeményében is (1884-ből vagy 1885-ből), mikor a vasútpanamákat csúfolja:

¹ Azaz SIMONYI ZSIGMOND. — A SZERK.

... im hazádnak van már mindene!
 Vasut, országos és családi — „görbe” —,
 Mint mondogatják némely „mokra”-körbe.

A „Budapesti társaság” című névtelen szerzőjű könyv is (1887.) hasonló értelem-
 ben írja Mocsáry Lajosról: „Olyan kastélya meg parkja is van Andornakon, hogy benne
 ellakhatnék bármely angol miniszter is; de hát azért Mocsáry Lajos oly jóízűt nevet,
 mint a legeslegmokrább alispán vagy szolgabíró az alföldön, ha valamely hazánkfia bár-
 mi tekintetben is külföldieskedő fogásokban keresi akár a politikai böleseség nimbuszát,
 akár a high-life tempót.”

Végül A d y E n d r e még 1905-ben is él vele „Noé bárkája” című, a koalíciót
 támadó versében (kötetben először Összes Műveiben közölve: 1954. II, 561), amikor
 már csak kevesen emlékezhettek a szó eredetére:

Volt egyszer egy hajó,	Mokra s kuruc mennykő
Tarkanépü bárka,	Tüzét mind ráhordta,
Szélbali özönvíz	Noé bárkájának
Omlott-csapott rája —	Cimezte, csufolta.

A demokrata-körök már rég megszűntek, de a szó túlélte őket.

KOMLÓS ALADÁR

Gugus, Gegus. Jóval a fenti személynevekről és a *gége*, *góg*, *gögös*, *gögicsél* stb.
 szócsaládról szóló cikkem (MNy. LII, 167–73) megjelenése után került a kezembe —
 H. MOLNÁR ILONA kollégám szíves figyelmeztetése nyomán — HORGER ANTAL (NéNy.
 VI, 75–8) *Grégus* ~ *Gégus* című cikke. — Mivel ez bizonyos pontokon érintkezik az én
 előbb idézett munkámmal, jónak látom tanulságait kiegészítésül közölni.

HORGER cáfolja WERTNER MÓRNÁK (NyT. XLIV, 352–4; NyF. 73. sz. 20–2)
 azt a tölcem elfogadott magyarázatát, mely szerint az Árpád-kori *Gegus* név a latin
Gregorius-ból származó *Geg-*, illetőleg *Gegu-* tő -(u)s, illetőleg -s képzős származéka
 lenne. Szerinte ugyanis jövevényyszavainkban nincs arra példa, hogy a szóeleji *br*, *gr*
 stb.-féle torlódó mássalhangzók közül az *r* kiessék. — Az bizonyos, hogy az efféle torlódást
 nyelvünk leggyakrabban bontóhang közbeiktatásával oldotta fel (vö. BÁRCZI, Hangtört.
 89), de hogy a *Greg(u)*-ból *Geg(u)*- létrejött hangtanilag teljesen lehetetlen-e, ahhoz
 kapásból nem tudok hozzászólni. HORGER cáfolatával szemben mindenesetre ott vannak
 a WERTNER-től idézett oklevelek, amelyekben ugyanaz az ember egyszer *Gegus*-ként,
 illetőleg *Gegew*-ként, máskor *Gregorius*-ként szerepel. Ez elgondolkodtató még akkor is,
 ha nincs teljesen kizárva, hogy a két nevet csak az oklevélírók keverték össze, azt gon-
 dolván, hogy az előbbieket az utóbbi becéző származékai, noha eredetileg semmi közülük
 egymáshoz, — mint HORGER felteszi.

Különösen érdekes számomra, hogy HORGER a *Gegus* nevet éppen úgy a *gége*
 szó -s képzős származékának tartja; mint magam a *Gugus*-t. A *Gugus* ide tartozására,
 illetőleg a *Gegus* és *Gugus* név esetleges összefüggésére azonban ő nem gondol, ami —
 ismerve az ő *gége* szó eredetére és alakj fejlődésére vonatkozó felfogását (i. h.) — nem
 meglepetés.

HORGER cikke a *Gugus* személynévvel és a *gége*, *góg*, *gögös*, *gögicsél* stb. szócsaláddal
 kapcsolatos felfogásomon nem változtatott. Legfeljebb a *Gegus* névről mondottakat
 egészíthetem ki annyival, hogy HORGER érvei némiképpen megingattak WERTNER
Gregorius > *Gegus* származtatásának helyességét illető nézetemben, s az eddiginél nagyobb
 mértékben merem feltenni a *Gegus* névnek *gége* szavunkkal való esetleges összefüggését.

B. LŐRINCZY ÉVA

Hajdan. „Kétségtelenül a *ha* időhat. szárm.-a, képzésmódja azonban nem világos; mások szerint elhomályosult összetétel lenne: *hái* + *időn*, s ebben a *hái* a *ha* r. *há* időhat. szárm.-a.” Így foglalja össze a SzófSz. — mindenestül helyesen — a szóra vonatkozó eddigi feltevések eredményét. Helyesen, ismétlem, mert a *hajdan* „kétségtelenül” a *ha* származéka, s helyes a szkeptikus „lenne” feltételes mód „mások” elméletével szemben. A „mások” közül HORGER ANTAL kardoskodott leginkább amellet, hogy a *hajdan* „a ’régi idő’ jelentésű *hai* idő kifejezésnek -n ragos, tehát ’régi időben’ jelentésű határozói alakja” (MNY. XXXVI, 43). A fejlődést pedig így képzei el: *hai idén* > *haidén* > *haidén* > *hajdén* > ? *hajdan* (bár az *é* > *a* változás feltevését maga is „merésznek” tartja). HORGER megokolása egyben rámutat annak a módszerbeli eljárásnak gyengéjére is, melynek alapján a szó analízisét végezték, s amely szerint szavunk „képzésmódja — mint a SzófSz. mondja — nem világos”. HORGER ugyanis harciasan kijelenti: „nem ismerek olyan képzőt, sőt olyan képzőbokrót sem tudok magamnak elképzelni, mellyel e szavunk -*idan* végét azonosítani lehetne” (i. h.).

A szó morfológiai-szintaktikai struktúrája persze szöveget ütött azok fejébe is, akik a *hajdan*-t tőszónak tekintették, mint elsősorban BUDENZ és SIMONYI. Azt érezték, hogy egy — kétségtelenül névmási eredetű — szó önmagában, minden formans nélkül nem válhatott időhatározóvá. A *hajdan* — írja BUDENZ (MUSz. 101) — „a *ho* kérdő névmáshoz tartozik, ha bizonyosan meg nem határozhatjuk is, milyen viszonyrag kopott el róla, mely által t. i. a névmástó időhatározó adverbiummá vált”. SIMONYI szintén a *ho*-tőlöz kapcsolja (ebben inkább vonatkozó névmást lát), úgyhogy a *hajdan* „ennek valószínűleg valamely ragos alakjából rövidült el”; továbbá: „Jelentésénél fogva locativust kellene benne keresnünk, de alakjában ezen elemzésre nem találunk semmiféle támaszpontot” (MKöt. III, 101).

Amikor nemrégiben (MNY. LII, 35) a *ma* és *majdan* szavakkal foglalkoztam, tulajdonképpen a fenti kérdésekre is feleltem. Ha ugyanis abból a kétségtelen tényből indulunk ki, hogy szavunk egy finnugor *ku*, *ko*, *χu*, *χo* töre megy vissza (BUDENZ: NYK. VI, 401; vö. még GOMBOCZ: NYK. XXXIX, 271–2), s ennek a folytatásaként a magyarban *a* (*â* ~ *ā*) hangot várnánk, viszont a *ha* előzménye kétségtelenül *há* (BALASSA: NYK. XXIV, 376; GOMBOCZ: NYK. XXXIX, 236, 271; SIMONYI: i. h.; l. NYSz. is), akkor önként adódik, hogy a *há* alakban egy lativusi (-*γ* >) -*í* (vö. BÁRCZI, TihAl. 192–3) elemet keressünk. Az így keletkezett *hai* alak aztán két irányban fejlődik: az *í* szóvégen nyújtó hatást fejt ki, zárt helyzetben viszont *í* (> *j*) marad (vö. *rá* ~ *rajta*). A *hai* egyik vonalon tehát *há* > *ha* lett (a rövidülésre vö.: *tova*, *messze*, *haza*, *tele* stb.), illetőleg a már HORGER által is elképzelhető -*tan* rag-, illetőleg képzőbokkal (vö. *mostan*, *régente*, *mihelyten* stb.) *hai-tan* > *hajtán* és (a *t* zöngésülésével) *hajdan*. A *hajdan*-beli *í*-nek tehát semmi köze a denominális -*i* képzőhöz, a *hai*, *háji* ’mikori, milyen régi; régi, ócska, vén’ (MTsz.) *i*-je k é s ő b b i, valóban denominális -*i* (vö. *mikori*, *mai* stb.).

A szó fejlődése jelentéstanilag sem okoz különösebb nehézséget. Az előbb mondottak értelmében a *hajdan* eredeti jelentése nem lehetett más, mint nyomósított, tájlag vagy stilsztikailag differenciálódott ’*ha*’. Ez utóbbi jelentésében pedig kétségkívül kielemezhető egy ősi ’(valamikor, akkor)’ (vö. *minden*, *néha*: NYSz.) jelentés. A (*ha* →) *há* így eredetében és jelentésében teljesen azonos a *tehát* szó *hát* tagjával, mely — a SzófSz. szerint (*tehát* al.) — „a rokon nyelvekben gyakran szerepel időhat. kifejezésekben”. Alaposabb utánjárással s több hozzáértéssel bizonyára kiderülne, hogy eredetileg mutató névmás volt, s fejlődése ’(*oda →) ott’ → ’(*akkorra →) akkor’ → ’valamikor, egyszer’ → ’régén’. Az egykori helyviszonyt is kifejező jelentését őrzi a NYSz. által Beythe: Epist. 3-ról idézett „*egyebha* [egyebhol ?]” adat is. (Ezzel kapcsolatban érdemes volna megvizsgálni: vajon a N. *há* ’hová’ alak valóban *hová* → *hoá* → *há* fokokon jött-e létre, vagy az egykori *há* egyenes folytatása.) A mutató értelmű időhatározói jelentésre pedig idéz-

hetjük a N. *ha ... ha*, 'egyszer ... máskor, most ... most' alakot (SIMONYI: i. h.). Érdemes megjegyezni, hogy az említett finnugor *ku-*, *ko-* névmástő a vogulban is tölt be időhatározói funkciót: *χun*, *khun*, *khon* 'mikor' (MUNKÁCSI: NyK. XXV, 268), s ugyanígy a *hol*-nak is volt (és van: *hol ... hol ...*) időhatározói értéke (MÉSZÖLY: NyK. XLVIII, 56–7).

Arról, hogy az eredetileg lativusi (terminativusi) (*hai* →) *há* → *ha* hogyan vált, hogyan válhatott statikus értékű '(*ott →) akkor, valamikor' jelentésűvé, arra ezúttal nem akarok kitérni (l. MNy. LII, 37–8). Mindenesetre nem tartozik a jelentésfejlődési ritkaságok közé; vö. *messze (van)*, *tele (van)*, *odahaza (van)* stb.

MARTINKÓ ANDRÁS

Nyelvet fogni. A török hódoltság korában ismert kifejezés volt a *nyelvet fogni* (*venni*, *kapni*, *hozni*). Értelme az volt, hogy 'az ellenség állásáról, szándékáról hírdomdót szerezni'. Azt, hogy e kifejezés az oszmánliból került tükörfelfejtés, úgy látszik, nyelvtudományunk minden időben tudta (l. Tudománytár 1839: 253, id. Nyr. XXXIX, 427). BUDENZ JÓZSEF mutatott rá oszmánli török eredetijére (1867-ben, l. Nyr. XXXIX, 324). Említi SZILÁDY ÁRON (RMKT. III, 292, 303, 458, id. Nyr. XXXIX, 324 is), THURY JÓZSEF (l. MNy. XXXII, 45) s bizonyára mások is. A legszelesebb alapon LIGETI LAJOS írt a kifejezésről (l. MNy. XXXII, 45). Az oszmánliból *dil almaq* 'nyelvet venni, fogni' a kifejezés, benne *dil* a. m. 'nyelv', mint hadi szó azonban a *dil* a kifejezésben a. m. 'elfogott ellenség, hadifogoly, aki önként vagy erőszakkal híradással szolgál a saját táboráról'. LIGETI kimutatta, hogy a 'nyelv, Zunge, lingua' jelentésű török *dil*, *til* szónak fenti hadi nyelvi jelentése csaknem minden török nyelvben megvan, megvan a türk rovásos feliratokban is. Megvan e hadi nyelvi jelentése a 'nyelv, Zunge, lingua' jelentésű mongol *kelen* s a belőle kölcsönzött mandzsu *χelen* szónak is. Ugyancsak LIGETI említi tanulságos cikkében, hogy az oszmánliból való tükörszó az oláh *limbă* 'nyelv', s valószínűleg onnan való a lengyel *język* 'nyelv' szónak is 'gefangener feindlicher Soldat, von dem man Kundschaft einzieht; Kunde, die man sich vom Stande des Feindes verschafft; Kundschaft, Nachricht' jelentése. Mindez arra mutat, hogy ázsiai vándor-tükörfelfejtés-sel, vándor-tükörszóval van dolgunk.

Két dolog az, amiért cikkemet írom. Az egyik, hogy a tükörfelfejtés, tükörszó megvan, megvolt régen is az orosz katonai nyelvben; a másik, hogy 1945. januárjában Budapest ostroma alatt egy igen derék és jóindulatú orosz katona elmondta nekem, hogyan fogott ő nyelvet: *языка*: német katonát a Kolozsvár–Torda közt folyó harcokban, amelyeket – mindkét részről – mint rendkívül nagy és elkeseredett harcokat esetelt előttem.

Tolsztoj „Háború és béke” című regényében többször előfordul a *взять языка*: *vzjats jazyka* 'fogni, (kézbe) venni nyelvet'. A regényt először 1899-ben olvastam, 1945. június–december hónapjaiban újra elolvastam. Elmondhatom, hogy most sokkal, de sokkal több okulással, sokkal, de sokkal több tanulsággal, s talán nagyobb élvezettel is, mint ahogyan e klasszikus alkotást először olvastam. A kettő közti különbséget a helyzet okozta.

A regény, mint ismeretes, az oroszoknak a napoleoni hadjáratokban való részvételével, sorsával foglalkozik. Hogy mi minden van benne, nem tartozik ide, de hogy a regény négy főrészből áll, azt a tárgyalta tükörszó, tükörfelfejtés szempontjából említem meg. A négy főrész ez: I. Tiltsit előtt (1805–1807.); II. A hadjárat (1807–1812.); III. A franciák Moszkvában (1812.); IV. Epilogus (1812–1820.).

A *vzjats jazyka* kifejezés a harmadik főrészben fordul elő. Tolsztoj itt a többi közt ezt írja: „Такъ называемая партизанская война началась со вступления непри-

ятеля въ Смоленсь = Az úgynevezett partizán-háború az ellenségnek Szmolenszkbe való bevonulásával kezdődött.”

A partizán-csapatok tudvalevőleg mindenütt szabad katonai alakulatok; frank-tirőrök, guerilla-harcosok, orvlövészek. Ezeknek is szükségük van arra, hogy tudják, merre van az ellenség, milyen erős, milyen fegyverneműek vannak az ő vidékén stb.

Tolsztoj két ilyen partizán-csapatot ír le: Denyiszovét és Dolochovét. Denyiszov tudni akarta, milyen fegyvernemhez tartoznak azok a francia katonák, akiket ő lesből akart megsemmisíteni: и для этой Цѣли Денисову нужно было *взять языка* (т. е. человека из неприятельской колонны)¹ = s ebből a célból Denyiszovnak szüksége volt arra, hogy *nyelvet fogjon* (azaz: az ellenséges katona-osztagból embert, katonát)”. – Denyiszovnak egy ilyen megbízottja, akinek feladata volt *nyelvet fogni*, Sescerbatov Tichon volt. Vele kapcsolatban olvassuk a regényben: „Тихонъ былъ посланъ Денисовымъ для того, чтобы *взять языка* | ... Я его посылалъ *взять языка* | ... посланный *взять языка* не возвращался = Tichont Denyiszov azért küldte volt el, hogy *nyelvet fogjon* | ... Elküldtem, hogy *nyelvet fogjon* | ... akit elküldött, hogy *nyelvet fogjon*, az még nem tért vissza”.²

Az a helyzet, amelyet Tolsztoj leír, egészen más, mint az, amelyet elbeszélőm ecsetelt. Tolsztojnál az országúton vonuló francia katona-oszlopból kellett *jazyk*-ot: *nyelvet* fogni, venni, az én elbeszélőm esetében az egymással szemben álló, tehát a frontról kellett *jazyk*-ot: *nyelv*-et hozni. Az elbeszélés színhelye: Kolozsvár – Torda közti terület, a fogást Torda körül kellett végrehajtani. Az idő 1944. második fele, pontosabban elbeszélőm nem jelölte meg. Elbeszélőm harminc év körüli orosz születésű orosz közkatona volt, talán nagyorosz, s nem kisorosz. Magas, izmos, szikár ember. Beszéde nyugodt, megfontolt, s a dicsekvésnek nyoma sem mutatkozott elbeszélésében. Igen értelmes ember volt; inkább iparosnak, mesterembernek néztem, mintsem földművesnek vagy gyári munkásnak. Egész elbeszélése alatt a jóság tükröződött arcán, érzett beszédén. Németgyűlöletnek, mint sok más oroszén, akikkel beszéltem, nyoma sem jelentkezett. Óvóhelyemen: bunkeromban beszélte el a dolgot, ahová esténként egy kis tereferére szokott volt eljönni. (Az illető ugyanis, több más orosz katonával, házam alagsorában lakott, ahol tábori konyha is volt.) Elmaradni akkor maradt el, mikor egy mongolképű orosz kapitány (a polgári életben egyetemi docens) kezdett hozzám járni. Csak azt szerette, ha egyedül van velem. A hírmondófogásról való elbeszélését ma, közel egy év múlva híen, pontosan nem tudom leírni, azon melegében meg jegyzetet nem készítettem. A lényegben azonban leírásom hű, mert ma is élénken előttem vannak képzeletemben azok a mozdulatok, melyekkel a *jazyk: nyelv* o g á s t kísérte.

Az volt a megbízása, hogy az ellenséges frontról, amely Torda vidékén volt, hozzon egy németet. Németet s nem mást, pl. magyart, mert csak a németek tudják, mi lesz 24 órán belül, lesz-e támadás vagy nem, milyen erők vannak. A németek a velük küzdő más katonáknak minden titkot, parancsot nem adtak le. Elbeszélőmnek éjnek idején egy negyed vagy egy fél kilométert sikerült hason úgy odacsúszni, hogy a német előrsöt derékon kaphatta, felemelve erősen magához szorította, s sikerült neki az orosz clórhöz, innen az orosz sorokba vinni. Elbeszélőm szerint az ilyen észrevétlenül elkapott ember, bármilyen edzett és bátor katona, az első pillanatban megijed. Az övével is

¹ Idézeteimet a következő kiadásból veszem: Сочинения графа Л. Н. Толстого. Война и миръ. Издание седьмое. Москва. Въ Университетской типографіи. 1887. (A budapesti egyetemi könyvtár a kiadást Hg. 126 jelzet alatt őrzi.) Az általam idézett részek a Томъ IV, 174–87. lapokon vannak.

² A „Háború és béke”-t többen is lefordították. Bonkáló Sándor fordításában a *vzjabъ jazyka*-t úgy fordítja: *elcsipni egy franciát*, egy *híradóra* volt szüksége, *egy franciát elfogni*. B o n k á l ó nál: *partizanskaja vojna* = *guerilla harc, guerilla háború*. Más fordításban *guerilla mesterség, portyázó franciát elcsipni* van.

az történt, s mire felocsudott, hogy mi történt vele, akkor már ott volt az orosz előőrs s az orosz front. Az ilyen *jazyk: nyelv* boldog szokott lenni, hogy meg nem ölték, s rendesen vall mindent, amit tud. Az óvé is vallott, de hogy mit, azt ő már nem tudta (vagy nem akarta) megmondani. Az egész elbeszélés alatt elbeszélőm a *jazyk* szót használta. Arra azonban már nem emlékszem, hogy a *vzjatb* 'venni, fogni' vagy a *zachvatitb* 'megkapni (derékon), elfogni, ergreifen, festnehmen' vagy más igét használt-e.

Mind a Tolsztojból vett idézetek, mind az én elbeszélőm bizonyíték a mellett, hogy az orosz *jazyk* szó mind a XIX. század, mind pedig a XX. század orosz katonai nyelvében megvolt és megvan. Az elbeszélésből az is kiviláglott, hogy a hírmondófogás ma is az oroszoknál s bizonyosan más népek hadseregeinél is szokásban van, ahogy az másképp nem is képzelhető.

Az orosz *vzjatb* és az orosz *jazyk* szavaknak ez a katonanyelvi jelentése nincs meg PAVLOVSKIJ kitűnő német–orosz ~ orosz–német szótárában. DALJ szótárában azonban *jazyk* alatt megtaláljuk a katona-nyelvi jelentését is (l. a 3. kiadást; Moszkva, 1909.). DALJ szerint *jazyk* 'hadifogoly, akitől vallatás útján kikutatják azt, amire az ellenség helyzetéről és állásáról szükségük van'. Kifejezések: *dobytb, dostatb jazyka* 'szerezni, fogni *jazyk*-ot'. DALJ megjegyzi, hogy a régi oroszban: *lovitb jazyka* 'elfogni, fogni, elcsipni a *jazyk*-ot' a kifejezés. Tehát megvan a kifejezés a régi oroszban is.

SZREZNYEVSKIJ kitűnő orosz szótára idevonatkozólag sok értékes anyagot szolgáltat. Az ó-orosz *языкъ* = 'пльвникъ туземець, который может сообщить свѣдѣнья о неприятелѣ, бeннзүлөтт fogoly, aki az ellenségről híreket adhat, tud adni'. A kifejezések még: *dobyvati jazyka, lovitb jazyka, jatb jazyka*. SZREZNYEVSKIJ adatai mind orosz krónikákból valók, s minden adat harci események leírásával kapcsolatos. A legrégebb adatok az Ipatyevszkájja Lyetopiszь-ból valók, mégpedig a XII. századi háborús események elbeszélésénél. Ebből valószínűnek tartom, hogy a *lovitb (dobyvatb, jatb) jazyka* kifejezés és a *jazyk* szó mint katona-nyelvi kifejezés nemcsak az Ipatyevszkájja Lyetopiszь szerkesztése idején: a XV. században, hanem a leírt XII. századi események idején is e jelentésben a kifejezés és a szó megvolt. Minthogy pedig e XII. századi események az oroszországi kun és besenyő népekkel kapcsolatosak (vö. SZREZNYEVSKIJ példái közt: jaša „*Polovci jazyk*”), azért valószínű, hogy a 'lingua' jelentésű kun *tülnék* (l. CodCum.) is meglehetően ez a katonanyelvi jelentése. Kimutatni persze ezt sem a kunból, sem a besenyőből nem tudom. Bizonyos azonban az, hogy az ó-orosz *jazyk* katonanyelvi jelentésében szintén tükörszó, az is bizonyos azonban, hogy időrendi okokból nem oszmánliból vett tükörszó, tükörkifejezés. Török–mongol: ázsiai vándor-tükörkifejezés, vándor-tükörszó lesz az ó-orosz, orosz *jazyk* (*lovitb* stb.).

A magyar *nyelvet fog (vesz, hoz, kap)* oszmánli eredetű. Feltűnő, hogy a bolgár és a szerb meg a horvát nyelvből a 'lingua' jelentésű *jazyk, jezyc* szónak ilyen katonanyelvi jelentését idézni nem tudom. Pedig ezek a népek nemcsak oszmánli uralom alatt éltek, hanem az oszmánli hadsereg tekintélyes része belőlük került ki. Annál feltűnőbb, hogy az ő nyelvükből a tükörjelentést kimutatni nem tudjuk.

Írtam 1945 végén vagy 1946 elején.

MELICH JÁNOS

Szentvér. BÁLINT SÁNDOR barátom Úrnapjának Lányi-kódexbeli *szentvért* nap nevét, valamint a szegedi alsóvárosi nép nyelvében ma is élő „*az Isten vére áldjon mög!*” áldást a szegedi vérző ostya tiszteletével hozza — teljes valószínűséggel — kapcsolatba (MNY. LI, 91–2). Azt azonban nem gondolom, hogy az ünnep *szentvért* nap elnevezése „szokatlan, egyedülálló” szegedi sajtáság lett volna. Bár nekem sincs másunnan adatom rá, a hazai *szentvért* kultusz ismerete megengedi ezt a feltevést.

A XIII. századtól a szentségi színek iránti fokozódó tisztelettel együtt járt az eukarisztikus csodák rohamos szaporodása. Legismertebb ezek közül az állítólag 1264-

ben történt úgynevezett bolsenai mise (az egykorú tudósítások azonban mit sem tudnak róla). Amiről azelőtt sohasem hallunk, a gótikus Európában egyre-másra tűnnek fel vérző ostyák, loggyakrabban Bajorországban. A legendaképződés magva többnyire a Szentséget ért tiszteletlenség, amelyre az ostya vézése, esetleg lebegése, világítása a felelet. A csoda helyén aztán engesztelésül kápolna vagy templom épül, amelyhez megindul a búcsúsok áradata. Így a legrégebb hazai szentvér-ereklyéről, a kassairól is 1402-ben a dóm építésével kapcsolatban hallunk, és bizonyára igaza van DIVALD KORNÉL-nak, hogy enélkül, illetőleg a hozzája sereglő zarándokok adományai nélkül a kassai polgárok sohasem mertek volna ilyen fényes székesegyház építéséhez hozzáfogni. A leg-híresebb hazai szentvér-ereklye a bátai benoés kolostoré volt, amelynek fő pártfogói a Hunyadiak voltak.¹ Tisztelték szentvér-ereklyét még Szegeden, Pécsen, Győrött, Vasvárott, a Varaszd megyei Ludbreg várában és a Vas megye Ausztriához csatolt részén fekvő Monyorókerék környékén valahol. A magyar szentvér-ereklyékhez számít Krisztus sírkendőjének az a véryomokat mutató darabkája, amelyet II. Pál pápa ajándékozott Mátyás királynak, s amelyet máig a garamszentbenedeki templomban őriznek.² (L. BALANYI GYÖRGY, A szentvér tiszteletének nyomai a magyar középkorban: Vigilia XVII [1952.], 573–81. Vö. még: KÓNYI MÁRIA—HOLUB JÓZSEF, A bátai apátság és Krisztus-vére ereklyéje. 1940.: Tolna vármegye multjából. Szerk. HOLUB JÓZSEF. 5. szám; PÁSZTOR LAJOS, A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. 1940. 135–8.) De az említeteken kívül másutt is meglehetett e tisztelet, s így a *szentvérmnap* szó is.

Nyírbátorban a mai napig *Szentvér utca* a neve a Gebe felé vezető utcának, amelyben évszázadok óta a református parókia áll. Mikori az elnevezés, nem tudjuk, de bizonyára hitújítás előtti, sőt XV. századi, mert 1433-ban már *Krisztus Szent Testé*-ről nevezett egyházát említik (MAKSAI FERENC, A középkori Szatmár megye 113). Minden-esetre 1611-ben már így hívták, mert Báthory Gábor egy okirata ezen a néven nevezi (I. SZIKSZAY JÓZSEF, Szabolcs vármegye monografiája 149). Nevét valószínűleg onnan vette, hogy az említett egykori kápolna a mai református parókia helyén vagy mellett volt. A városka két impozáns későgótikus templomának a XV. század végén — a XVI. század elején történt megnyitása után a régi, funkciója vesztett templomocská megszűnt, de telke továbbra is egyházi tulajdonban maradt, és mint a plébános, majd a hitújítás győzelme után a parókus lakása, mai napig mutatja a középkori egyház helyét. A név megizmosodásához hozzájárulhatott, hogy az úrnapi körmenetek is ezen az utcán haladtak. — A nép azonban másként tudja. Édesanyám, aki leánykorát Bátorban töltötte, a helyi hagyomány alapján így szokta elbeszélni nekem az utcanév történetét: A két nagy templom közül a szebbik a vörösbarátoké volt, ezért Báthory Erzsébet elvette tőlük és reformátussá tette. A barátokat pedig kiűzte a városból. A *Szentvér* utcán hajtották ki, illetőleg öldösték le őket: innen a neve. E semmi történeti alappal nem bíró mesét, a személyek nevének változtatásával és több-kevesebb színezéssel, többször feldolgozták, legutóbb SOLTÉSZ ISTVÁN a nyíregyházi Néplap 1954. januári és februári vasárnapi számaiban. A népetimológia persze nem gondol azzal, hogy a gonosz és ki-csapongó hírű vörösbarátokat nem szokás *szentek*-nek nevezni. A protestánssá vált városka lakói kerekítettek így történetet a számukra ismeretlen kultusz emlékét őrző utcanév köré. — Eredetere van még egy másik vélemény is. BALOGH ISTVÁN, a debreceni Déri Múzeum igazgatója tavaly előadást tartott Bátorban a város nevezetességeiről, s

¹ 1521-ben II. Lajos király az apátságot Szent Mihály arkangyal és *Krisztus legszentebb teste* egyházának nevezte (PRT. XII/B, 130–4).

² *Szentvér*-kápolnáját 1489-ben szentelik fel (PRT. XII/B, 108). A kultusz azonban már jóval előbb megvolt, mert az apátság Miskolci Lászlótól 1394-ben írt misc-könyvének naptárában augusztus 8-án ezt találjuk: „Aduentus sanguinis xpi” (RADÓ POLIKÁRP, Libri liturgici 116).

ebben — mint ottani ismerőseim jelezték — a *Szentvér utca* nevét — nyilván újabban előkerült adatok alapján — az egykor ott állott *Szent Veronika* kápolnával hozta kapcsolatba. Mivel az értesítés azt is tartalmazta, hogy előadásának kéziratát BALOGH a helybeli múzeumban helyezte el, kértem a vonatkozó szövegrész kijegyzését, ugyanis a szentvér-tisztelethez kapcsolódhatnak a Krisztus vérző-verejtékező arcát megtörlő Veronika tisztelete. Szalontai Barnabás, a Báthory István falumúzeum szervezője volt szíves számomra a kért részletet lemásolni: „Az említett templomok környékén a középkorban temető állott, de ezek mellett még a mai református templom cintermében volt egy kis kápolna a középkor végén *Szent Veronika* tiszteletére. Ennek emléke századokon át megmaradt a *Szentvér utca* nevében.” Csak az a baj, hogy ennek a Szent Veronika kápolnának sincs semmi bizonyítható nyoma.¹ Beniczky Gáspár ugyan 1708-ban ezt írta naplójába: „másik [a mai református] fődet, nagy örög Templom, kinek Szekrestéje más külső Kápolnájával együtt pusztá” (Rákóczi Tár I, 92), de erről a külső kápolnáról a művészettörténeti irodalomban semmit sem találtam. A református templom körül — a torony mellett talált harmadfelméteres átmérőjű köralakú téglapítmény kivételével, amely a hajdani vár kútja vagy bástyájának alapja lehetett, de semmi esetre sem kápolna (vö.: LEFFLER BÉLA: ArchÉrt. 1915: 267; B. GYÜRKY MARGIT, A Báthoryak nyírbátori templomai 14) — épület maradványaira nem akadtak. Különben is a templom aránylag messze esik a *Szentvér utcá*-tól. BALOGH — Szalontai közvetítésével kapott tájékoztatása szerint — adatait a megyei monográfiából vette, amelyben ez olvasható: „[A papok] a mai református parochia helyén laktak... ezt [a kisebbszerű kolostor-féle épületet] nevezhették el *Szent Veronika* nevééről és tiszteletére, s a hagyomány szerint ebből rövidítette a nép az utca nevét” (i. h. 146). Lám, vigyázni kell a népszerűsítéssel, mert kápolnák, illetőleg kirihathatlan tévismeretek épülhetnek a könnyen odavetett mondatokból!

A XVI. században Pelsőcön földrajzi névben bukkan fel: 1588: „Tobolyka parton szántó, kit hívnak *Szent veér földenek*” (ILA BÁLINT, Gömör megye III, 179).² Mivel ugyanott és ugyanakkor *Boldogasszony szigete* nevű földrajzi név is szerepel, arra kell gondolnunk, hogy ezek oltároknak adományozott földek lehettek. Régen ugyanis nemcsak a templomoknak, hanem a bennük levő oltároknak is voltak birtokaik. Így például 1592-ben Szatmárnémetiben Szent Jakab oltárának szép szigetje volt a Szamos közepén, telve pompás gyümölcsfákkal. Ugyanakkor Szatmárhegyen két szőlő volt oltárbirtok, amelyek közül az egyik egy *Bóna* nevű presbiterről volt elnevezve (VárosMon. 179). Egyébként Szatmáron is van mind a mai napig *Szentvér*-nek nevezett terület: itt van az 1906. április 9-én megnyitott keskenyvágányú bikszádi vasút állomása és a vasúti rak-tárak (i. h. 49, 307). Bár bizonyosan régi név, VOZÁRI GYULA 1881-i közlésénél régibb adatot nem találtam rá (Nyr. X, 432). Ugyancsak VOZÁRINÁL van *Piros Berek* és *Piros mező* („mindig olyan piros fű van abban mint a vér”), amely 1777 óta adatolható (Város Mon. 73). Mivel a monográfiához mellékelte térkép szerint a *Piros berek* és a *Szentvér* szomszédosak, és csak néhány száz méternyire vannak egymástól, nem lehetetlen, hogy ebben az esetben a név nem a kultusztól, hanem a *vérfű*-től, másként *Szent Veronika fűvé*-től (*Sanguisorba officinalis*, vö. PallLex.; SzamSz.; MNyelvj. III, 220) származik.

A PESTY-féle kézirati helynévtárban Csikzsögödnél ez olvasható: „j) Wizközé és *szentvér* kaszáló, nevezetett vette tos és posványos helyétől a melyet a vadréczék is laknak mely közt számtalan borviz forások a főb *szentvérnév* alatt ösmeretes, minek előtte Európa hírül Borszék fedeződöt volna általános használatban volt de azután fölhagyat-

¹ A *Veronika* név é-s ejtésére vö. bukovinai székely *Véró* (BENKŐ: Nyr. LXXV, 275). A SzamSz.-ban azonban *e*-vel.

² 1864: „*Tobóka* (mindig tele van vad és házi galambokkal — hibetőleg innét *Tubóka* vagy *Tubuka*).” (PESTY, Hnt.)

ván a jelen évnék jutott osztályrészüln ezen már is nagy pártolast nyért kihülés és egyéb nyavalyáktól kiépítettni és nyilvánossá tenni." Ámbátor Csíkban éppen nem ritkaság az egyházi jellegű földrajzi név (pl. Vardotfalván *Salvator hegy, Jézus hága, Szent Antal oldala*), és magán Csíkzsögödön is van *Szentlélek mezeje*, hihetőbbnek tetszik itt is — kasszálóról lévén szó — a növénynévből való származás. Amennyiben azonban elsődlegesen nem ennek, hanem borvízi forrásnak a neve (a PESTY-féle közlésből ez nem derül ki világosan), a névadás indítéka ismeretlen.¹

Befejezésül a szentvér-kultusz utóéletéből még annyit, hogy a múlt század elején Del Bufalo Gáspár megalapította a szangvinisták kongregációját és a szentvérimádó apácák (Adoratrici del divin sangue) egyszerű fogadalmas rendjét. IX. Pius 1849-ben — hálából gaetai fogságából való kiszabadulásáért — az egész egyházra kiterjesztette az azelőtt csak helyenként megült *Krisztus drágalatos vére*² ünnepét (július 1.), amelyet azután XI. Pius 1933-ban — a megváltás 1900. évfordulójának emlékére — elsőrendű ünnep rangjára emelt. — A protestantizmusban, elsősorban pedig a pietisták körében jelentkező „Vér-kultusz”-ra l. HARTNAGEL ERZSÉBET cikkét a Melich-Emlékkönyvben (131–4).

MIKESY SÁNDOR

A XVI. századi *Literatus*: *Diák* ~ *Deák* nevek kérdéséhez. E névtípussal kapcsolatos kérdéseket alaposabban megvizsgálni nemcsak névtani szempontból érdekes és fontos, hanem a magyar művelődés történetének szempontjából is. Abból a tényből, hogy a SZABÓ ISTVÁNTól közzétett jobbagynévsorokban (MNYTK. 86. sz.), valamint az általam vizsgált, jobbára az ország keleti részére vonatkozó levéltári anyagban aránylag olyan sűrűn szerepel ez a névtípus, arra lehet következtetni, hogy az iskolázás sokkal nagyobb mértékű volt a XVI. században, talán már a XV. században is, mint közvetlen emlékek alapján gondolni lehetne. Elhamarkodott következtetéseket persze nem célszerű levonni, de nyilvánvaló, hogy ennek az iskolázott rétegnek döntő szerepe volt a magyar nyelv írott alakjának egységessé tételében is. Például az, hogy az irodalomtörténettől számon tartott írók a XVI. században sokkal inkább írnak nyelvjárásban, mint a különböző kancelláriákon dolgozó deákok vagy falusi, városi nótáriusok, csak arra mutathat, hogy a mi literátusaink hazai iskolában begyakoroltak valamilyen nyelvi formát, az írók viszont külföldi egyetemeken latin nyelvű írásbeliséget szoktak meg, s mikor hazai nyelvükön akartak írni, a gyermekkorukban megtanult nyelvjárást használták (vö. Sylvester). — Ha névtani kutatásaink során felderíthetjük ennek a névtípusnak az elterjedését és gyakoriságát, minden bizonnyal választ kapunk számos olyan művelődés-, irodalom- és külső nyelvtörténeti kérdésre, amelyeket ma még nem látunk tisztán, vagy nem tudunk rájuk felelni.

Az elterjedés, gyakoriság megállapítása azonban csak az első lépés a kapcsolatos problémák megoldása felé. Meg kell állapítanunk azt is, hogy milyen szerepet töltöttek be e nevek viselői a társadalomban. Így például az az *Urbanus Literatus*, akinek a kezéhez 1522-ben a kisbácsi dézsmát beszolgáltatták, nyilván udvarbíró (provisor) volt a

¹ Utólag találtam ORBÁN BALÁZSNÁL (Székelyföld II, 34): „Zsögöd határán sok ásványos viz buzog fel, ezek legnevezetesebbike V é r k á p o l n a vagy S z. V é r n e k nevezett helyen van az Olt jobb partja közelében. Borszék feltalálása előtt sokan járták és hordották is.” — Ezek szerint mégis a szentvér-kultuszhoz kapcsolódik. — Bizonyára ilyen eredetű annak a hegyaljai (olaszliszkai) szőlőhegynek a neve is, amelynek adatait SZABÓ T. ARTILA volt szíves számomra névgyűjteményéből kifejyezni: Nyr. IV, 186, IX, 143.

² Vö.: WinkIK. 74: „ala hwllo zentseghes veerth” (NySz. I, 874, *fogdos* al.); MargL. 83: „az ev dragalatos zent veruel” (NySz. I, 537). A protestánsoknál is meglevő *drágalatos vér* kifejezésre vö. Melich-Eml. 131.

péterváradai várban (vö. SZABÓ ISTVÁN i. m. 47); 1545: *Paulus Literatus de Oros Szabolcs megye alispánja* (OL. Kállay cs. lt.); *Illyés deák* „Varadj porkolab. Capitan Vrā heltart-hoja” (1562: OL. Beecsy cs. lt.; vö. MNy. LI, 260); *Albertus Literatus: Albert diák Bihar vármegye nótáriusa* (OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 22. N. 8., 25; 1571: OL. Beecsy cs. lt.), s ő volt az egyik „requisitor litterarum et litterarium instrumentorum in sacristia sive conservatorio ecclesiae Varadiensis repositorum ac aliarum quarumlibet iudiciarium deliberationum et legitimorum mandatorum regionum executor” is; 1567: *Tamas deak* őfelsége ravója és árendátora (OL. Beecsy cs. lt.); 1572: *Paulus Iratus Thalijáj* Kraszna megye iuratus notarius (uo.); 1593: „*Giarmatj Thamas Deak*... Thunjogi mefter volt. az Leuelet vgian az jrta” (OL. Kállay cs. lt.). — Debrecenben főbírók és az egyik nótárius viselik ezt a nevet a XVI. században: „Judicatus Circumspecti Viri Domini *Gregorj Irati* in Annum domini 1554” (Tan. Jk. I, 515); „Judicatus Circumspecti do: *Blafj Irati*, die felto Diuj georgj Martj[r]is, Jn Judicem Electj et procreatj Anno dom[in]j 1.5.64.” (uo. II, 1). Az egyik — a jegyzőkönyvekben név szerint is feltüntetett — nótárius is *Johannes Literatus de Debrecen* (vö. MNy. LI, 371). 1565-ben Ungvár városi tanácsának egyik tagja *Gregorius Iratus Nanafi* (OL. Csicseri cs. lt.). Találkozunk velük magánszolgálatban is. 1566-ban *Zyklaj Miklos Deak* az ura ügyében jár el Pozsonyban (OL. Kállay cs. lt.); 1641-ben Czobor Imre nagyidai tisztartója *Debreczenj Daniel deak* (OL. Csáky cs. kassai lt. Fasc. 161. N. 9.). Számos esetben szerepelnek tanúként jogügyletekben: 1571-ben néhai Horváth György gyermekei és felesége közötti oszlásban az egyik tanú *Janos deak Therebelj* (OL. Barkóczy cs. lt.); 1591: „...Gauaj Nemesek elwth es Maczaj pal elwth es en magam *Mjyks deak* elwth kiuel e3 leue leth [!] yraththakis” (OL. Dessewffy cs. margonyai ág lt.). De például 1603: *Bereklzajj Mihál Deak* csupán jómódú magánember (OL. Bonis cs. lt.).

Mint fentebb is jeleztem, jobbagynévsorokban is találkozunk *Literatus*okkal. SZABÓ ISTVÁN idézett munkájában öt *Literatus* és tizenhárom *Diák* ~ *Deák* fordul elő, nem tekintve azt a már említett péterváradai provisort és egy elszámolásban szereplő *Simon Literatus*-t (i. h. 73). A fennmaradó tizennyolc személy jobbagy, mégpedig a legszegényebbek közül valók. Az öt *Literatus* közül három csak kereszténypénzt fizet (vö. i. h. 3), kettő egy-egy kepet. A magyar szóval jelöltek közül csak kereszténypénzt fizet őt, a többi természetben is ad dézsmát.

Jól tudom, hogy ezek a jobbagyokra vonatkozó nevek nagyon is kérdésesek. Lehet, hogy ezek már családnevek, s a latin forma egyszerűen mechanikus lefordítása a névnek. De még így is figyelmet érdemelnek. Valószínű ugyanis, hogy a *Deák* családok nevet adó őse valóban *de ák: l i t e r a t u s* volt, de az sem lehetetlen, hogy a dézsma-lajstromokban szereplő *Deák*-ok, *Literatus*-ok is *de á k o k: l i t e r a t u s o k* voltak. Általában ugyanis helyesnek látszik a XVI. századra vonatkozóan az a megfigyelésem, hogy ez a névtípus még nem vált igazi családnévvé ebben a korban, hanem csak azt illették vele, aki valóban deák volt (vö.: PAPP: MNy. LI, 260; BÁRCZI: MNy. LII, 146).

A következő kérdés e névtípussal kapcsolatban az, hogy mi volt a követelménye a literátusi „rangfokozat” elnyerésének. Nyilvánvaló, hogy nem pusztán az írás-olvasás ismeretének ténye jogosít a *Deák* név viselésére. Nagyon sokan írtak a XVI. században olyanok, akik nem nevezték magukat *Literatus*-nak. E kérdés további boncolása azonban már túlmutat a névtan határain, s megnyugtató feleletet csak a magyar iskolázás XVI. századi történetének alapos ismeretében adhatunk.

Az emlékezetet hátuljokra verik. SCHEIBER SÁNDOR (MNy. LI, 229–30) közelebről felhívta a figyelmet arra, hogy Arany Jánosnak „A Jóka ördögé”-ben és „A csillaghulláskor” című epigramma-sorozatában a népi határjárás alkalmával szokásos „megcsapás”-sal kapcsolatos futó utalása a régiségből való okleveles adatokkal igazolható. A Csanád megyei Koppány és Székegyháza közötti határ megállapítására vonatkozó 1753-i vallatásos határjárásból e szokásra tőle közölt három vallatás-részlet idézése után joggal állapította meg, hogy Arany ezúttal is egy régi népi szokásjogi gyakorlat ismeretéről tett bizonyosságot. Nem lett volna azonban felesleges legalább kivonatossan közölni azt a másik ide vonható okleveles adatot, amelyre SCHEIBER levéltári jelzetes utalásában hivatkozott. Nem már csak azért sem, mert hiszen a szükséges levéltári utalásból megállapíthatóan ez az adat két évvel korábbiak látszik.

Nem tudom, SCHEIBER szándékosan nem említi-e, vagy elkerülte-e a figyelmét az, hogy az Aranyból idézett helyeken jelentkező határjáró szokást a magyar néprajztudomány »megcsapás« néven eléggé ismeri. „A régi határjárás érdekes szokása volt a megcsapás: egy suhancot¹ a határdombra fektettek, s megcsapták, hogy a határjel jól emlékeztetőben maradjon...” – írja SZENDREY ZSIGMOND és ÁKOS (MNépr.² IV, 240). Minthogy e szokás ismertetői nem hivatkoznak egyetlen történeti adatra sem, SCHEIBER adata érdekes és értékes hozzájárulás a szokás okleveles jelentkezésének ismeretéhez.

A szokásnak azonban nem ez az eddig ismert legrégebbi okleveles emléke. Magam már régebben közöltem reá egy csaknem félszázaddal korábbi okleveles adatot (Erdély XXXV¹ 132). Minthogy ez a kis cikkem egy nehezen megközelíthető folyóiratban jelent meg, szükségesnek tartom e legrégebbi okleveles előfordulásnak szokásjogi és nyelvi szempontból sem érdektelen adatait legalább kivonatossan ismertetni.

1715. április 15-én a kalotaszegi Bánffy-birtokok Szilágytság felé eső határának meghatározása ügyében a Kálnoki Farkasné Gálfi Zsuzsanna asszony emberei által Bánffy-részről jogtalanul behajtott sertések legelőhelyének és a jogtalan behajtás tényének megállapítása ügyében tartott vallatás alkalmával egy „Gregorius Magda” nevű öreg ember, Bánffy László jobbágya elmondja, hogy még csak tizennégy esztendő volt, mikor nehái Csáki János almási jószágának gondviselője, Varga Pál János tizennégy szilágyi öregemberrel, két szolgabíróval és két nemes személlyel vallatott a szóban forgó terület hovatarozása ügyében. „Mikor aztán kijárták volna [ti. a határt] – vallja az öreg renden levő tanú – itt, ezen a Sido szérűnn felül lévő dombon keresztül menő útnak a felső martján, említett Varga Pál János engem, minthogy csak kicsin voltam, emlékezetnek okáért pofon is csapa mindkét felől, hogy jövendőben megemlegethessem ez [!] az határjárást” (i. h.). – Mint első pillanatra látható, SCHEIBER okleveles adatában, illetőleg Arany megfelelő utalásában a megcsapás hátuljára veréses változatától eltérően itt, Kalotaszegen, ugyancsak „emlékezetnek okáért” pofoncsapás járt ki az ott ácsorgó gyanútlan vagy esetleg e szokást ugyan ismerő, de szájtátságában róla elfelejtkező tizennégy éves suhancnak.

De míg itt és Aranynál suhancot, illetőleg „süheder”-t csapnak meg, a SCHEIBER idézte okleveles részletben szokásjogi szempontból egyebek mellett éppen az a feltűnő és érdekes, hogy az ugyancsak „emlékezetnek okáért” való megcsapást két felnőtt szenvedni el: az egyik egy Izsák László nevű, valószínűleg közrendben levő káplár, de a másik, nemzeti és vitéző Návay József uram nyilvánvalóan a nemesség soraiba tartozó szemtanú. Egy nemesi renden levő személy megcsapása a testi büntetést a jobbágyi és szcléri rend „kiváltsága”-ként tekintő korban valóban feltűnő, és szinte-szinte hi-

¹ Amint az alábbiakból látható, gyakran nem egy, de több fiatalos és felnőtt személy is szerepelt e szokás szenvedő részesei között.

hetetlen volna, ha a vallatásból ki nem derülne, hogy a megcsapást a „civil” formasággal minden időben keveset törődő katonaság egyik jelenlevő képviselője, egy Csorba nevű kapitány rendelte el. Az ilyen megcsapásban (a természetjárók között ma magashegyi kirándulásokon dívó „lekapás”-hoz hasonlóan) különben is mindig kidomborodott a tréfás jelleg. Erre nézve legyen szabad egy okleveles és egy mai népszokásból ismert adatra hivatkoznom.

1816-ban a Kalotaszeg és a Szilágyság határán levő Börmény nevű erdő határának kijáratásakor a Börmény egyik pontjához érve a következőket mondják a határjárók: „...Ezen pontnál egy közép nagyságú és idejű szép nyárfa lévén, reá egy keresztet vágattunk és a kerületén kívül is a földbe egy más keresztet, és e mellett emlékeztetünk a kőért egy ifjú nevedékenyre tréfás és igen szenvedhető módon kettőt a hármat vágunk is, hogy másoknak és még jövődöbelieknek is, ha él, és szülésges lesz kívántatni fog, a dolgot úgy is bizonyíthassa. Ezen emlékeztető solemnitás után elindultunk napkelet felé...” (i. h.). — Amint az idézett oklevélrészletből látható, a megcsapás tréfás jellegét és az „emlékeztető solemnitás” „igen szenvedhető formában” való lefolytatását maguk a határjárók is igyekeznek kiemelni.

De a cselekmény minden tréfás lefolytatása ellenére is a megcsapás szokásának a telekkönyv behozatala előtti időben komoly jelentősége volt. Egyrészt az egyes falvak határkérdései miatti, másrészt a nemes, szabad vagy közrenden levő birtokosok közötti birtokjogi pereskedések, villongások vagy — székelyesen — virgások, nemkülönb az évenként, rendszeren hűsvétkor megtartott határjárások alkalmával a helyrajzi és birtokjogi viszonyok terén tapasztalt öregekkel együtt résztvevő fiatalság néhány kezügyben ácsorgó tagjának emlékezetnek okából való megcsapása a határvonalak biztos ismeretének továbbbővítését, az erre vonatkozó hagyománynak nemzedékről nemzedékre való átörökítését célozta.

A telekkönyv behozatala, illetőleg a földtulajdonjogi viszonyok rögzítése és az e téren beálló változások telekkönyvi nyilvántartása után a határjárás birtokjogi jelentősége megszűnt. Ennek következményeként a néprajztudományban jól ismert törvényszerűség eredményeként a szokás átalakult, és még tréfásabb formában élt tovább a magyar nyelvterület egyes pontjain. Mint SZABÓ BÁLINT közleményéből tudjuk, a maroszéki Nyárádszentimrén például a megcsapás legényavatással kapcsolatos szokássá vált. Itt ugyanis a határjárás bizonyos egyházi jellegű mozzanatának megtörténte után „következik a serdültek *felavatása*. Ráfektetik őket az újonnan felrakott halmokra és jól végigverik őket. Ezzel a megpálcázottakat bevetteknek nyilvánítják; a felavatottak hol vidám, hol savanyú arccal (ez a gyerek kötésétől függ!) követik a folytonosan újabb-újabb csinyt tevő csapatot.” — Maga a közlő — nyilván a ma is élő szájhagyomány alapján — utal arra, hogy „ez a ma egészen ártatlan szokás valamikor régen nagyon komoly jellegű volt. Mondják, hogy azért olyan nagy a szentimrei határ, mert »elkerülték« a szomszéd falutól. Ősi szokás szerint (ma nincs meg) a szomszéd falvak is résztvettek ebben a kerülésben. Ha valamelyik falu nem volt ott a kitűzött időben a kijelölt helyen, akkor a szentimreiek *foglaltak* az idegen határban, *kicsóválták*, s ezzel szentimreinek nyilvánították...” (i. h.). — A határjárás szokása tehát átalakult formában itt-ott még ma is él. A levéltári kutatók és a népszokás-gyűjtők feladata, hogy minél több adatot mutassanak fel e szokás egykori vagy mai meglétére, magának a szokásnak formai és tartalmi elemeire és — ami bennünket nyelvészeket érdekel — a szokással kapcsolatos nyelvi megnyilatkozásokra nézve.

S ha már Arany verseivel, tehát irodalmi alkotásokkal kapcsolatban vetődött fel e kérdés, nem tartom érdektelennek még valamire felhívni a figyelmet. Sokáig azt gondoltam (s lehet, SCHEIBER ma is így vélekedik), hogy a megcsapás a régiségben csak a magyarság lakta területen dívó szokás volt. Érthetően meglepődtem azonban, mikor —

csaknem két évtizeddel ezelőtt — Reymontnak a lengyel népeletet bemutató Paraszok című hatalmas regényében a húsvéti határkerülés leírásával kapcsolatban a következő sorokat olvastam: „...Éppen az első határdombhoz közeledtek [ti. a határjárók]... A pap imádságot mondott a jégeső ellen és meghintette szentelt vízzel a világ négy táját, a fákat, a földet, a vizet s az alázattal meghajolt fejeket... A nép új énekekre zendített és élénkebben, vigabban kelt föl. Tovább indultak, balra kanyarodva a réteken, (a) szelíd emelkedés irányában. Csak a gyerekek maradtak el, mert a Gulba fiú Vitekkal ősi szokás szerint néhány fiút deresre húzott a dombon. Lett is olyan üvöltés, hogy a pap messziről megfenyegette őket...” (Dante kiadás, é. n. III, 196—7).

A népi szokásjog összehasonlító kutatói bizonyára még fölös számú közép-európai, sőt esetleg még távolabbi területről való adattal is tudják szaporítani a szokás földrajzi elterjedését bizonyító példákat számát. De ebből a tőlem idézett egyből is nyilvánvaló, hogy Arany hivatkozott helyei nemcsak a magyar, hanem az egyetemes néprajz vonatkozásában is biztos, hiteles adatot jelentenek e népszokás és — egy nyelven belül — a vele kapcsolatos nyelvi megnyilatkozások kutatója számára.

SZABÓ T. ATTILA

Az Arany János két költeményében előkerülő megosapással kapcsolatban SCHEIBER SÁNDOR (MNy. LI, 229—30) és — mint fentebbi cikke korrigálásakor látom — SZABÓ T. ATTILA figyelmét elkerülte, hogy a szokást már részletesen tárgyalta MÉSZÖLY GEDON (NNyv. IV [1944.], 1—15). Az elnézésben nyilván része volt a cikk mészölyös „Szanktól Arany Jánosig avagy mi az az ethnographiai hitel?” címének, amely aránylag kevésbé utal a határjárásokkal kapcsolatos szokásokra és hiedelmekre. MÉSZÖLY a szokásra 1746-ból és 1620-ból hoz bizonyítékot, tehát még a SZABÓtól ismertetettnél is majd évszázaddal öregebbet. A tanúvallomásokból egyébként az is kiderül, hogy — Attila barátom állításával ellentétben — e „levonások” nem voltak mindig tréfás jellegűek. Az 1620-iban Sáros Tamás 54 éves tanú (a határjárás tehát 1585 táján történt) azt vallja, hogy annak idején megragadák, és egy rekettye vesszővel egy Márkus Pál nevű ember erősen megveré (i. h. 8). Az 1746-i jegyzőkönyv szerint Virágh Mihály nyájbéli juhászt Rabatin, a kecskeméti megyei hajdúk vezérhadnagya két társával együtt az Ártányhalmán találván „mind hármokat levonatta s emlékezetért megtsapta. A tsapás után a Fatens napnyugotra, hol Bodoglár fekszik, szaladván, juhász-módra káromkodott s Rabatin Hadnagy ezt felelte: Köszönd annak, hogy a magad földjére szaladtál, mert majd megtanítanálak!” (i. h. 7). A véletlen találkozás tehát szitkozódással, nem éppen barátságos légkörben ért véget.

MIKESY SÁNDOR

Szittyá. Vagy húsz éve, még Balassagyarmaton (elégge szűkös könyvtári viszonyok közt) Csokonai szókincsének forrásait nyomozgatva lettem figyelmes erre a többféle jelentésű és hangulatú népnévünkre. Amit azonban akkor (MNy. XXXII, 315 és NyK. L, 446) írtam róla, az bizony több vonatkozásban — egy régi vegyülekiszavunkkal szólva — „hibányos” maradt: azaz *hibás* is, *hiányos* is (vö. MNy. XXX, 188; persze e vegyülekiszavunkba a *hibás* is alighanem 'hiányos' jelentésben olvadt bele, én meg mai értelmére gondolok).

Azt láttam ugyanis, hogy a *szittyá* szó a magyarsággal kapcsolatban már Csokonainál is felítve volt az ősi, dicső keleti múltra emlékezés hazafias hangulatával. Ilyen tárgyú versekben is fordul elő; s hasonló stíluskörnyezetet teremtő lexikai eszközök társaságában, mint *leventa*—*levente*, *áldomás*, *Dentmagyar*, *Tuhutum*, *Uzsubu*, *magyarok istene*,

szeg 'barna' stb., melyeknél maga a költő is utalt a múlt felé forduló *Dugonics* *András* közvetítő szerepére vagy a közös ősforrásra: latin krónikáinkra — vagy legalább a régi magyar nyelvszokásra. Ennek alapján a *szittyá* népnévnek Csokonai verseiben való használatát is egyszerűen Dugonics hatására vezettem vissza. Így azonban képtelen: „filius ante patrem” időrendet állítottam föl, hiszen Dugonicsra legfőképpen a *szittyai* (melléknévi) szóalak volt jellemző; régebbi szakirodalmunkban egyébként elég sok szó volt már arról, hogy a *szittyá* nem Dugonics szava (sőt a *szittyai* sem az!). *SIMONYI* és *ZOLNAI GYULA* stb. kutatásai nyomán kétségtelen, hogy a latin *Scythia* országnévből magyar ajkon már a XVI. század első felében *Szitya*, *Szittyá* lett; ebből való a XVIII. század közepétől ismeretes *szittyai* melléknévi származék; s igen valószínű, hogy csak a *Szittyország* kapcsolatból vált ki végül a fönti: *szittyá* alakú népnév. (Vö. a SzófSz.-ban összeállított gazdag bibliográfiai anyagot, s talán még NyK. XXXIII, 186 és NyF. 14. sz. 48.)

Csokonainak 1797-i keletű, „A nemes magyarságnak felülésére” című versében ezt a buzdítást olvassuk: „Ha pezseg még az a *szittyá* vér bennetek, . . . Ne szégyeneljétek a harca kimenni” (*HARSÁNYI—GULYÁS* kiad. I, 224). A kiadásunk kronológiai jegyzéke szerint 1802-i, „Mélt. gróf Festetics György ó nagyságára” című ódában pedig két adat is van rá; de először inkább antikizáló, mint hazafias stílushangulattal: „*szittyá* szokás szerént | Bacchussa a boldog [muraközi] szigetnek | Tölt poharát neki hajtogatja” (I, 424); „megnemesíti György, | A *szittyá* testet brittus ésszel” (egy angliai tanulmányútra célozva; I, 426). — Megjegyzem még, hogy a melléknév a Dorottyában ismét a nemesség ősi, napkeleti eredetére utal (a daliás Opor pompázó leírásában), de itt még — érdekes! — a várhatóbb *szittyai* alakban: „Almás paripáján cafrangok függenek, | A melyek *szittyai* módra kécsülnének” (I, 560).

Abban most is változatlan maradt a nézetem, hogy a *szittyá* népnévi alakot Csokonai nem maga vonta el; s részben azért sem helyesbítettem eddig fönti pontatlanságomat, mert Csokonainak 1797-i adatánál régebbi példát utóbb sem ismertem rá. Most (más szempontú adatgyűjtéseim mellékes eredményeképp) ezt is igazolhatom. Így az inkább Vanier-fordításáról ismert jezsuita *Mihály István* 1768-ban négy tizenkettes sorból álló strófiákban magyarra fordította Seneca leveleinek erkölcsi gondolatait (Keresztény Seneca); s itt többek közt ekképp intette divatmajmoló kortársait: „Hajadot-is akár mi módon fodrítsad | Tzifra pántlikákban fonnyad, és szorítsad: | Vagy némelly nemzettel írral le-fimítsad, | *Szittyákkal* tündérül akár borzolótsad: | — Sokkal simább tollok vagon a' tsókáknak, | Ékelebb a' fejek, 's farkok a' páváknak” (71). Mint az idegen, szokatlanabb szók általában, a *Szittyákkal* is dőlt szedésű a szövegben. Jelentése még elég messze csik a magyar nemesi világtól; én így fognám meg: 'ázsiai, a rómaiakhoz képest barbár (borzas hajviseletű)'. — Jelentés és hangulat tekintetében a következő (1789-ből való) példák is hasonlóak. A kőszegi *Rájnis József*ről *ZOLNAI GYULA* adataiból eddig azt tudtuk, hogy ő is csak a *szittyai*, *szittjai* melléknévi alakot használta. Így van ez a tőlem átnézett „Magyar Virgilius. I. darab” című munkájában is többször: „heves Afrika táján | Meg nyugfzunk, részént vad *Szittjai* földre menendünk” (6); „a' *Szittjai* nyelvet nem tudta” (17); „a' vad *Szittjai* földre [mennek]” (18). De közben a főnévi *Szittja*, *Szittja* népnév is előfordul (többször): „A' Párthus Nemzet . . . a' *Szittjáktól* Izám-ki-vetett Nemzetség . . . a' *Szittjáktól* a' párt-ütés-miatt kergettettek ki Hazájokból” (17).

Mindez azonban szerintem csak a lakja szerint magyarázza meg Csokonai *szittyá* vér szerkezetét; de jelentésében ('ősi: napkeletien magyar') és hangulatában (mint a nemesi hazafias pátosz hordozóját) nem. Ebben vagy egy eddig élénk nem bukkan *magyar* irodalmi mintája lehetett az 1797-ben huszonnégy éves poétának (valami akkori — akár Bécshez húzó, akár Bécesel szembeszegülő — literátornak haza-

fias hangú írásában); vagy pedig a latin krónikáknak, esetleg az akkor felvirágzó latin nyelvű magyar történelmi irodalomnak valamelyik terméke hatott rá úgy, hogy a magyarul csak 'szkíta; ázsiai barbár' jelentésben fölbukkanó új: *szittyia* szóalakot a magyar történelmi tárgyú, de latin nyelvű szövegek *scytha* szavának mintájára 'napkeleti, ősi magyar' jelentéssel is gazdagította, s ez új lexemát így akkor divatos hazafias (haza-fiaskodó) költészetünk szavául is meghonosította. — A hangnem, a módszer tehát akkor is a Dugonicséval mutat rokonságot, ha maga a *szittyia* szóalak nem Dugonics szövegeiből került a fiatal debreceni költő verseibe.

Tájékozódásul megnéztem végül az akadémiai Nagyszótár eddig rendezett anyagát is. Magának a *szittyia* vagy a *szittyiai* népnévnek a korát, időrendjét ezek sem mutatják másnak; mégis több érdekes megfigyelni való akadt bennük. Így a XVIII. századi költészetben a latin *Scytha* népnév hazai változata ugyancsak előfordul (valódi vagy vélt) eleinkre vonatkoztatva; pl. 1773: „Te érdemes *Stzitha*” (Bessenyei: Buda 61); akkor pedig talán még más analógiás hatásra is gondolhatunk a *Szittyiaország* → *szittyia* rövidülés magyarázatakor, mint amivel SIMONYI számolt. 1760-ban különben ez alak kettős *t*-vel is előfordul, de még eredeti (klasszikus) értelmében: „Dionysius Exiguus nemzetére nézve *Stzitta*” (Bod P.: Anyaszentegyh. hist. 248). — Az eddig többször is világosan számba vett *Szittyia*, *szittyiai* mellett akadnak továbbá *Szittyia*, *szittyiai* alakok is (talán nem pusztán írásváltozatok!), mégpedig főként épp Dugonicsnál: 1788: „Országjokat-is *Szittyiának* mondották” (Etelka I, 67)¹; 1794: „*Szittyiai* anyák” (Gyapjas vitézek I, 358; de i. h. 276: „*Szittyiai* vérből származott”; három évvel utóbb Csokonai *szittyia vér*-t említ!); 1801: „*Szittyia*-Országról” (Magy. Uradalom 14); „a' *Szittyiai* Magyarok” (i. h. 4); vö. Baróti Szabónál is, 1794/1802: „Már eme' Tót völgyek-is *Szittyiai* hangon zengnek” (Megjobb. költ. munk. II, 82). — Érdekes viszont, hogy a főntebb Rájnisból idéztem hosszú tőhangzós *Szittjaktól* alakot egyetlen hasonló példával sem tudom megerősíteni. (Egyébként ugyanabban a forrásban is csak *i*-vel szokásos a szó-család.)

TOMPA JÓZSEF

Salabakter. I. *Salabakter* szavunk eredete tudtommal eddig nincs tisztázva, sőt a kérdés föl sem vetődött. BALASSA JÓZSEF szótára sem utal származására, és tájjszó-
nak jelzi, bár 1940-ben már köznyelvinek volt mondható. Négy jelentését állapítja meg: 1. 'vén, kopott'; 2. 'ostoba, buta'; 3. 'rég, rongyos könyv'; 4. (a diáknyelvben) 'puska, amiből a fordítást tanulják'. — A MTsz. nem ismeri a 3. jelentést; a többit igen, de ezeken kívül még regisztrálja a 'szuszi-muszi, sunnyogó, alattomos' és az 'éjjeli őr, bakter (gúnynév)' jelentéseket. SAUVAGEOT magyar-francia szótára a *salabakter*-t a 'rég, könyv' és a 'vén ravasz', 'vén csoroszllya' jelentéseknek megfelelő francia familiáris kifejezésekkel értelmezi. A *salabakter* szónak nőre vonatkozó jelentése mindenestre tévedés. ECKHARDT SÁNDOR magyar-francia szótára (1935.) szintén a 'könyv' (*grimoire* [?]) és az 'ember' (*vieux pédant* [?]) kettős jelentésre utal a *salabakter*-ral kapcsolatban. Legpontosabban födi a magyar *salabakter* jelentését KELEMEN BÉLA (1929.) fordítása: *altés Buch* és „(tréf.) *alter Mann*”. SIMONYI és BALASSA magyar-német szótára (1902.) nem említi. CzF. (1870.) és BALLAGI (1872.) szintén nem ismerik. A NySz.-ban nem található. Az idegen szavak szótárai — TOLNAI VILMOSÉTÓL kezdve — annyira magyarnak érzik (jogosan), hogy nem közlik.

GÁLDI LÁSZLÓ szívességéből átnézhettem a készülő akadémiai Nagyszótár ide vonatkozó cédulaanyagát. Alább közlöm néhány időrendben az adatokat: 1875: Endrődi

¹ Ezt SZILÁDY is idézte, de — úgy látszik — *szittyia*-nak olvasva (IrtörtKözl. 1897: 497–8); később aztán a *Szittyia* kiejtéssel is számolt (i. h. 1898: 378).

Sándor: Falusi álmok 48: „egy mákszemnyi szerelem többre megtanít, mint minden *okulárés salabakter*”. Jelentése: 'szemüveges [öreg] ember', [?] 'öreg tanító'. — 1876: Falusi Könyvtár (Berettyó-Újfalu) I, 16: „Ép a csűrbe volt a *bakter* | Egy gonosz, *vén salabakter*, | (Efffélékbe nincs karakter!)...” Jelentése erősen pejoratív: a *salabakter* éppen homályosabb tartalma, furesa, idegenszerű hangkombinációja miatt alkalmas a vén és gonosz ember megjelölésére. — 1877: Vértesi Arnold: Eltévészett utak 48: „a *vén salabakterek* megköszvényesednek”. Jelentése 'öreg ember'. — 1880: Bus Vitéz: A javából 7: „Ejnye, de nagyra van kend magamagával, pedig mindössze is csak *bakter* kend! — No az igaz, hogy te több vagy valamivel, te — *salabakter*.” Jelentése pejoratív: valamiféle ember, akit gúnyból neveznek így. — 1883: Arnóthi: Az erki pap (Eger) 6: „Győr a híres-nevezetes *Sala bakter*ről, Czinkota a nagy itczéjéről nevezetes.” Ez a *Sala bakter* lehet tréfás etimológiája a *salabakter* szónak. — 1885: Ábrányi Emil Don Juanfordítása, I. kötet, 229: „A férfi része így-úgy, közepes. | A muzsikus vén, elnyűtt *salabakter*, | De azt hiszem, még jó állása lesz: | A háremben lehet belőle *bakter*.” Byron szövegében (IV. ének 86. strófa): „The musico is but a *crack'd old basin*”: „a zenész már csak régi *lyukas mosdótál*”; fordítása lehetne: *repedt fazék*; a magyar *bakter* megfelelője az angol szövegben: *servant* 'szolga'. Ábrányinál megint gúnyos jelentéssel, szójátékban szerepel a *salabakter*, rímelve a természetesen adódó *bakter* szóval... — 1889: Hangay: Csörgősapkás múzsa (Kolozsvár) 9: „A zongora-mester | Egy *vén salabakter*.”

Az eddigi példákból kitűnik, hogy a *salabakter* igen kedvelt és használható szó volt a gúnyoros versírásban. Jelentése mindenütt 'vén ember'. Úgy látszik, a 'könyv' jelentés csak újabb fejlemény, pedig több szótárunk első jelentésnek veszi...

1897: Berczik Árpád: Őszi hajtás 238: „Küldjön penzióba egy pár *vén salabaktert*.” Emberre vonatkozik.

1898: DOBOS, Diáknyelv: *salabakter* 'huncut'; 'klasszikus-fordítás, puska'. Itt jelenik meg először a 'könyv'-re vonatkozó jelentés.

2. A *salabakter* őset valamely embert jelentő vagy emberre vonatkozó szóban kell keresni. Nyilván idegen eredetű. Föltehető elvé, hogy a *bakter* szóval rokon...

A *bakter*-t szerencsére szótározza a NySz. (I, 164), latinul 'custos', németül 'wächter' értelmezéssel. Csak egy adatot idéz, Gvadányi Rontó Páljából (1807. 290): „Nem leszek én *bachter* sem notarius.” Ha a német eredetű *bakter* (*bachter*) a XVIII. századra vagy még régebbre megy vissza, a *salabakter* is lehet ilyen régi, amennyiben idegen megfelelője kimutatható.

Ismeretes, hogy a *bakter* eredetije az osztrák *wächter* 'Wächter' (EtSz.), amely már az osztrákban *b* kezdetű lehetett; a *cht* > *kt* változás a magyarban történt. A *w* > *b* változásra vö. még: *willkomm* > *bíllikom*, *wicken* > *bükköny* (EtSz.); *o weh!* > *óvégat* > *óbégat* (SzófSz.); *schuldwache* > *silbak* (DOLw.).

A további lépés márcsak az lehet, hogy megkeressük az osztrák *wächter* 'ör' olyan összetételét, amelyből a *salabakter* származhatott. Ez az összetett szó pedig nem lehet más, mint a középfelnémet *schar* 'Abteilung des Heeres: katonai szakasz, hadseregrész', 'Schar: csapat, raj' és a *wahter* 'bakter' összetétele (LEXER).

A középfelnémet *scharwahter* 'Scharwächter' alapszava a *scharwahte* 'umgehende, aus mehreren Personen bestehende Wache, die entweder zusammen, oder der Reihe nach patrouillieren: őrzőpatrol, patrul'. Újfelnémet formája a két szónak: a *Scharwache* 'őresapat' (SIMONYI-BALASSA. 1899.) és a 'Scharwächter' 'az őresapat tagja' szavak.

HEYNE szótára (1906.) a *Scharwache* szónak 'városi rendőrzőpatrol' és 'városi rendőrszoba' jelentését is közli; a *Scharwache* mindenképpen az *Einzelwache* 'egyén őrs' ellentéte; *Scharwächter* = 'einzelnes Glied der Scharwache'. — F. A. WEBER Handwörterbuchja (1908.) a *Schärwache* szónak „polgári” jelentését hangsúlyozza: 'der Haufen bewaffneter Bürger einer Stadt'. — HERMANN PAUL (1897.) a következőket írja: „*Scharwache* 'Wache,

die aus mehreren Personen besteht', 'Patrouille', veraltet, im 18. Jahrhundert noch üblich; dazu *Scharwächter* 'Teilnehmer an der Scharwache' ". Ez az adat a szó átvételének modern határát a XVIII. század végére tenné... Hogy a *Scharwache* tényleg szerepelt a XVIII. század eleji Bécs századkincésében, arra tanúnak magát Jókai Mórt idézhetjük, aki „Rákóczy fia” (1892.) című regényében (XVI. fej.) így ír: „[éjféltor]... aztán egyszerre vége szakad a néppünepélynek, utcai, kocsmái, színházi mulatozásnak. A *Scharwache*¹ tisztára portyázza az utcákat, aki azontúl dalol és kiabál, azt becsukják.”

Teljes világosságot a magyar *salabakter* szempontjából GRIMM szótára ad (VIII, [1893.], 2228). GRIMM idézi ADELUNGOT, és a *Scharwächter* szónak három fő jelentését állapítja meg: 1. 'Wächter, der einer Scharwache angehört, Scharwache tut, der patrouilliert, ronde macht' és 'Nachtwächter' [éjjeli őr], az utóbbi jelentés nálunk csak a tájnyelvben, vö. főntebb; előfordul Rückert verseiben. 2. „alter scharwächter heiszt in Östreich [!] einer, der altväterisch gekleidet ist” [divatjamúlt ruhában járó ember]; „in weiterer Übertragung ein altes, dickes buch in schweinslederband” [ez a jelentés is lényegileg megvan a magyar köznyelvben: 'régi, rongyos könyv', vö. főntebb]. 3. Csak kuriózumképpen idézem, mert a magyar *salabakter* nem vette föl ezt a jelentést: „verhüllend für penis”. — GRIMM szótárában a magyar jelentés ('vén ember' és 'régi könyv') alapjai ezek szerint már megtalálhatók. Az osztrák *alter Scharwachter* nem más, mint a magyar *vén salabakter*.

A *Scharwachter* > *salabakter* hangváltozásban az osztrák *r* helyében levő magyar *l* gyakori eset; vö. MELICH adatait (DOLw. 288): *kalmár* (< újfelnémet *krämer*), *polgár* (< *purger*), *fullajtár* (< *vorreiter*) stb. Az *rw*, *lw* hangtorlódást a magyar ejtés kiküszöbölte. Talán a *salavári* '(katonai) harisnyanadrág' (vö. erről KNIEZSA, SzlJövsz. I, 473) hatott rá.² A *salabakter* tájnyelvi 'félkegyelmű' jelentésére is hathatott a *salavári* 'fél-eszű' jelentése.

A föntiek alapján kétségtelennek tarthatjuk a *vén salabakter* (< *alter Scharwachter* [*Scharbachter*]) osztrák eredetét. A jelentésváltozások lényegileg már az osztrákban végbementek, de a magyarban továbbfejlődtek. A 'divatjamúlt ruhában járó ember' jelentésből könnyen fejlődhetett a 'kivénült ember' értelem. Ha azonban a német szó 2. jelentése újabb fejlemény, mint a magyar átvitt jelentés — amire legrégibb adatunk csak 1875-ből van — akkor a magyarban is végbemehetett a következő jelentésképződés: 'öresapat tagja' [ezek nyilván nem fiatal, kombattáns katonák voltak] → 'öreg őrkatoná' → 'szolgálatban megöregedett ember' → 'vén ember' → 'régi, elavult könyv' → 'latin-görög klasszikusok fordítása (puska)'. A 'félkegyelmű' jelentés oldalhajtása a szónak.

A szó magyar életében egyébként is olyan jelentések fejlődtek ki: 'tartalma miatt elavult könyv', 'iskolai segédkönyv, fordítás', amelyek ismeretlenek az osztrákban.³

¹ Jókai nem tartja szükségesnek a szó magyarázatát.

² Ez a török-szláv *salavári* a francia nyelvbe a magyarból átment *charivari* 'longue culotte des bussards garnie de cuir entre les cuisses et de boutons sur les côtés' alakban. Vö. SAINÉAN, Les sources indigènes de l'étymologie française. Paris, 1925. I, 374; BORBÁLA LOVAS, Mots d'origine hongr. dans la langue et la litt. fr. Szeged, 1932. 57. — A *charivari* 'nagy zajongás' és 'macskazene' szónak semmi köze az előbbihez: onomatopoeitikus eredetű, a XIV. században *chalivali* alakban (DAUZAT).

³ Arra, hogy egy szó jelenthet 'öreg ember'-t és egyúttal 'öreg könyv'-et is, van példa a németben: görög *závaσργov* 'kosárka' > spanyol *canastro* 'kis nádkosár' → 'ilyenben árult finom dohány' > holland *Knaster* > német *Knaster* 'finom dohány' → (fam.) 'komisz dohány' → 'alter Mann' → (diáknyelv) 'öreg (füst-ette) könyv': vö. KLUGE-GÖTZE. 1934.; Sprach-Brockhaus. 1935.; KLUGE, Deutsche Studentensprache. 1895.; ERNOUT-MEILLET szerint (1932.) a kiindulópont a latin *cannistrum* 'corbeille de jono', amelyből a görög szó átvétel. — Az ellenkező jelentésképződésre is van példa

A *salabakter* alakban és jelentésben magyarrá lett. Osztrák eredetét azonban az is támogatja, hogy tájnyelvi adatai (MTsz.) mind a Dunántúlról valók. Nem irodalomból, hanem közvetlen népi érintkezéssel vagy a katonaság révén kerülhetett hozzánk. Az átvétel időpontját egyelőre nem lehet megállapítani. A tervezett új Nyelvtörténeti Szótár bizonyára fölszínre hoz a ma ismereteseknél jóval régebbi adatokat. A *salabakter* nem lehet sokkal újabb átvétel, mint rokona, a *bakter*.

ZOLNAI BÉLA

NYELVMŰVELÉS

A határozott névelő használata egynemű mondatrészek előtt

Sem nyelvtanaink, sem nyelvművelő kézikönyveink nem szoktak kitérni a határozott névelő használatának a címben jelzett esetére: mikor kell kitenni a határozott névelőt az azonos mondatrészek elé, mikor nem. Korántsem ritka, elszigetelt dologról van pedig szó, hanem egy gyakori nyelvi jelenségről. Talán az a magyarázata a nyelvtani és nyelvhelyességi szakírók tartózkodásának, hogy tapasztalták az e téren mutatkozó nagy ingadozást, s ezért azt látták helyesebbnek, ha nem korlátozzák a nyelvhasználat spontán alakulását semmilyen irányban sem.

Példáim gyűjtése közben úgy vettem észre, hogy az egynemű mondatrészek előtti névelőhasználat mai nyelvünkben is meglehetősen kötetlen. Ezt mutatják az alábbi mondatok: „Az évi tervek teljesítésének . . . igen fontos feltétele a bér- és munkafegyelem megszilárdítása és megjavítása”; de: „A munka- és a bérfegyelem megszögőivel szemben az üzemek vezetői alkalmazzák a rendelkezésükre álló törvényes rendelkezéseket” (Tarjáni Acél 1955. május 28.) | „A rabszolga és rabszolgatartó, a jobbágy és hűbérúr, a bérmunkás és tőkés közötti termelési viszony az uralom és alávetettség viszonya” (A politikai gazdaságtan tankönyve 9); de: „a tőkés és a munkás viszonya az uralkodás és alávetettség viszonya” (i. h. 10) | „A szóelemzés és etimológia olyan szembeállítását, valamint a szóelemzés és a fonetika elvének olyan körmönfont egységbe vonását, amilyenről szó esett, nem látom szükségesnek” (I. OK. IX, 156). Amint látjuk, ugyanabban a cikkben, két egymás után következő lapon, sőt ugyanazon mondatban is egyszer nincs határozott névelő az azonos mondatrészek mindegyike előtt, máskor meg van. A példák számát az ilyesféle ingadozások bemutatására tetszés szerint szaporíthatnók, ezzel azonban nem jutnánk közelebb kitűzött célunkhoz, azaz a jelzett esetekben a mai nyelvünkben érvényes törvényszerűség megtalálásához. Ezért modern nyelvi anyagon vizsgálom meg, mennyivel vihetjük előbbre a kérdést. A régebbi nyelvállapot bemutatását — a közlemény terjedelmének csökkentése érdekében — kénytelen voltam mellőzni.

A határozott névelő azonos mondatrészek előtti használatának egyik esete az, hogy a névelőt mindegyik egynemű mondatrész elé kitesszük: „a haza és a trónus széjjelszakadván, a szabadság védelmében harcra határozta magát a magyar” (Famási: Hazai tükör II, 136) | „Úgy kellesz, mint a parasztnak a föld, a csendes eső és a tiszta

a németben: tárgyat jelölő szóból embert jelölő lesz: vö. (olasz er.) *Scharteke* 'altes, wertloses Buch' → (fam.) 'altes Weib' (WEBER. 1908.). Hasonló a magyar *vén skatulya* 'öregasszony', amely egyébként német tükörszó (*alte Schachtel*). Vö. még *öreg házi bútor* 'valamely családban régóta élő cseléd, rokon'; „wie geht es dir, du *altes Möbel*” — mondja Thomas Mann egyik hősnője a házvezetőnőjének (Buddenbrooks VIII. 3. fejj.). Vö. még BRUNO MIGLIORINI, Dal nome proprio al nome commune. 1927.

nap” (József A.: Flóra) | „ez a [szó]használat voltaképpen a mindennapi életben a tréfa, a gúny, a csúfolódás, a kárörvendés stb. . . megnyilatkozása” (Nyr. LXXIX, 191) | „megvizsgáljuk az epikus és a drámai művek szereplőinek ún. nyelvi jellemzését is” (Nyr. LXXIX, 219) | „Mozgásodat . . . rajzolja, vázlatozza, skicceli, el-eltalálja, aztán elveti a nád, a sás, a fűzfaág kitartón, még a jegenyecsucs is” (Illyés: Beesteledett: Új Hang 1955/12: 5). Szerintem az idézett példákban az tűnik ki, hogy a határozott névelőt akkor tesszük ki az egynemű mondatrészek mindegyike elé, ha az a célunk, hogy az azonos mondatrészek mindegyikének hangsúlyt adjunk, különálló voltukat, önállóságukat kiemeljük. A névelő elmaradása mindegyik esetben esöklenténé a kifejezés nyomatékosságát, sőt nem egyszer értelmi zavart is előidézhetne, így például a „megvizsgáljuk . . .” kezdetű mondatunkban, amelyben az *epikus és drámai művek* kifejezés értelmetlenség lenne. Joggal róta hát meg SZABÓ KÁROLY a NYT.-ben az *osztrák és magyar kormány* formulát azonos című cikkében (XXXIV, 98), s helyesen harcolt az *osztrák és a magyar kormány* típusú kifejezőmóddért, minthogy nem egy osztrák és magyar (azaz osztrák–magyar) kormányról, hanem két külön kormányról volt szó a tőle kifogásolt esetekben. DENGL ugyancsak a SZABÓÉHOZ hasonló véleményen van (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 209). Úgy vélem, ennyivel eléggé bizonyítva van, hogy miért helytelen a következő mondat is: „Öt társadalmi-gazdasági formáció (társadalmi forma) alakult ki: az ősközösségi, rabszolgatartó, hűbéri, kapitalista és kommunista társadalom” (A pol. gazd. tkve 12). Jelenleg a határozott névelők hiánya miatt egy, öt tulajdonsággal rendelkező társadalmi rendről szól a mondat, nem pedig ötről. Világossá a mondanivaló akkor válik, ha a határozott névelőt mindegyik jelző elé kiteszük: „Öt társadalmi-gazdasági formáció (társadalmi forma) alakult ki: az ősközösségi, a rabszolgatartó, a hűbéri, a kapitalista és a kommunista társadalom.”

A határozott névelő azonos mondatrészek előtti használatának másik esete az, hogy a névelőt csak egyszer tesszük ki az egymást követő egynemű mondatrészek előtt: „És elhúzódtak a szűrők, pokrócok alá, fejje a szélnek, mert [másképp] a lábáról, hasáról felfázik [az ember] még az enyhe éjszakában is” (Veres P.: Pályamunkások 47) | „Az s, sz és z végű igék” (AkH. 1954. 94. pont) | „A *lesz, tesz, vesz, visz, eszik, isszik* ige felszólító módjában *gy-t* ejtünk és írunk” (uo. 96. pont) | „Bonyhán is írt egy éneket: az udvarbírákról és kulesárokról” (Horváth J.: A reformáció jegyében 189) | „Ilyen bizottság lesz: a jogi, igazgatási és igazságszolgáltatási; a külügyi; a honvédelmi; a terv- és költségvetési; a mezőgazdasági; az ipari; a kereskedelmi; a kulturális; a szociális és egészségügyi szakbizottság” (Szabad Nép 1956. július 22.) | „Még mindig igen nagy az igazolatlan mulasztók, a lógósok, az álbetegek, a béresalók és normalizitók száma” (Tarjáni Acél 1955. május 28.) | „a magas hang a vidámság, az élénkség, az öröm kifejezője, a mély pedig a szomorúság, lehangoltság, fásultság közvetítője” (Nyr. LXXIX, 186). — Mit mutatnak ezek a példák? Azt, hogyha az azonos mondatrészek szoros együvé tartozását akarjuk hangsúlyozni, rokon voltukat kívánjuk kifejezni, a határozott névelőt csak egyszer tesszük ki a több egynemű mondatrészből álló szószervezet elé. Módunk van így bizonyos csoportosításra s e csoportok szembeállítására is, amint azt a Szabad Népből vett példánk jól mutatja. A Szikra-kiadó nyelvművelő kézikönyve a fentebbi típusú szerkezetekre nézve azt a szabályt adja, hogy olyankor maradhat el a névelő, ha hosszú felsorolásról van szó, s ezen a példán mutatja be a szabályt: „Sztrájkoltak a fémmunkások, gépkocsivezetők, szerelőmunkások, nyomdászok, pékek stb.” Véleményünk szerint nem amiatt maradt el itt a névelő, mert „hosszú felsorolás”-ról van szó, hanem azért, mert a beszélő szándéka a több szakma névelőtlen felsorolásával a sztrájkolókat egységének, együtt nagy tömegének érzékeltetése volt, nem pedig az, hogy külön-külön emelje ki, melyek az egyes sztrájkoló csoportok. Határozott névelőkel a mondat hatása más lett volna.

Fontos értelmi és stilisztikai funkciója van tehát a határozott névelő kitévésének vagy elhagyásának. Mint láttuk, eléggé pontosan körvonalazható is, hogy mikor kell kitenni, mikor kell elhagyni a határozott névelőt az azonos mondatrészes szerkezetek esetén. Persze, olykor annyira finom különbségek vannak csupán a névelős és a névelőtlen megoldás között, hogy nem feltétlenül szükséges a névelő kitévésének vagy elhagyásának mérlegelése: így is jó, úgy is jó a mondat. A legtöbbször azonban — úgy vélem — a fentebbi szabályokhoz tarthatjuk magunkat.

FÁBIÁN PÁL

Mit értek ezen? avagy: Mit értek ez alatt?

1. E kifejezés azok közé tartozik, amelynek általában csak a ragos fomáját tartják helyesnek,¹ a névutós változatot a múlt század végén a német *darunter verstehen* megfelelőjeként germanizmusnak bélyegezték. Ezt a véleményt átvéve — újabb vizsgálat nélkül — a mai munkák szintén helytelenítik az utóbbi használatot. (Vö.: BENKŐ — KÁLMÁN, Magyar nyelvtan a gimnáziumok I–IV. osztálya számára 119; Nyelvművelésünk főbb kérdései 99; NYR. LXXVIII, 103.)

2. Nyelvhelyességi kérdésekben először a jelenkori általános nyelvhasználatot szoktuk megvizsgálni:² „*Csúrdás alatt* az összes, sokféle elnevezésű, de egyazon ösztönvilágot kifejező népi táncokat *értem*” (Veres P.: Az Alföld parasztsága 37); „Na megkezdődött aztán a munka. *Ez alatt azt értsd*, hogy szinte minden nap értekezlet” (Veres P.: Almáskert 126); „Mert azt mondani sem kell, hogy ők ’közös’ *alatt* osztrákokat *értenek*” (Veres P.: Szegények szerelme 100); „Ez annyiban nem volt rossz, hogy otthon s egy-csomóban találhatunk mindenkit, *értve ezen mindenkét* alatt András nagyapót és Teréz nagyanyámat” (Tamási Á.: Hazai tükör 61); „A Kisfaludy-társaság 41-ben pályadíjat tűzött ki arra, hogy »Mit *értünk* nemzetiség és *népiesség* *alatt* a költészetben?»” (Illyés Gy.: Petőfi 41); „No . . . mit gondolsz, mit *ért ezalatt* a molnár?” (Tatay S.: Kinizsi Pál 20); stb.³ E példák tanúsága szerint mai irodalmunkban gyakran használatos a névutós kifejezés, s népi íróink sem idegenkednek tőle. Köznyelvünkben, a rádióban és az újságokban pedig annyira gyakorivá vált, hogy szinte felesleges példákat idézni. Csak kapásból tekintsünk bele a Szabad Ifjúság és a Magyar Rádió című újságokba: „Az alapszervezetet elhanyagolják — *ezt értik az öntevékenység* *alatt*” (SzI. 1956. augusztus 23. 2. l.); „S a külföld *szó* *alatt* most nemesak a Szovjetuniót s a környező népi demokráciákat *értjük*” (SzI. 1956. augusztus 26. 6. l.); „A klasszikus irodalom *címszó* *alatt* az elmúlt korok irodalmi termésének legjavát *értjük*” (MR. 1956. augusztus 19–25. 6. l.). Az újabb nyelvészeti irodalomban ugyan többnyire kerülnek a névutós alakot,⁴ de azért itt is

¹ Többnyire annak az általános elvnek az alapján, hogy két párhuzamos kifejezés közül szinte mindig a rövidebb a magyárosabb, mindig a ragos alak a helyesebb (Nyelvművelésünk főbb kérdései 123, 191).

² Ezt már nyelvművelésünk kezdetekor hangsúlyozták (vö. Nyelvművelő 110); GOMBOCZ pedig azt vallja: „Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll” (MNy. XXVII, 11).

³ Példagyűjteményemből csak néhány legjellemzőbbet idézhetek a lehetőség szerint. — Átvizsgáltam a RMKT. I–VI., a Nyelvemléktár I–XIV., a Régi Magyar Nyelvemlékek I–II., a Magyar Leveles Tár I–II. kötetét, a Magyar Drámai Emlékeket, az egyetemi segédkönyvként megjelent Szöveggyűjtemény kötetét, valamint valamennyi nevesebb író egy-két munkáját.

⁴ Azt hiszem, TOMPA megjegyzése: „A valami *alatt* ezt vagy azt *érti* határozós szerkezet nyelvművelésünk hatására már mintha ritkábban fordulna elő” (Nyelvm. főbb kérd. 99) — elsősorban ide korlátozódik.

megtalálható: „*Ez alatt azt értem, hogy...*” (I. A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai 224).

Az új nyelvszokás után nézzük meg, mit mond a nyelvtörténet. SIMONYI — aki e kérdéssel legrészletesebben foglalkozott — azt írja egyik munkájában, hogy Faludi használta először a névutóval szerkesztett kifejezést (MHat. II, 19), de itt igen sovány példatárt kapunk. Egy későbbi cikkében XVI. századi példát is tud: „at'anc ananc *neuezeze alatt* feiedelmönket, előttönc iárocat, mesterinket, predicátorincatis kell *ertenönc*” (Dévai Bíró M.: Tíz parancsolat 44); „tanold meg azért innét, mit *érts az hűtnek neve alatt*” (Kulcsár Gy.: Evang. Z8) (Ny. r. XI., 128). A Dévaitól idézett példát én is megtaláltam, de az *ért* igével alakult szerkezet egyre növekvő számban valóban csak Faludi korától kezdve tűnik fel: „A világnak *neve alatt* a föld, és víznek egy ragasztott gömbölő testét *értjük*, a felette, és benne valókkal egyetemben” (Faludi: MM. 346); „A többi között arra is inti Árpád Zoltán fiát, hogy a Pannonoknak (*ezen név alatt* ottan a németeket *értem*) soha ne higgyen” (Dugonics: Följegyz. 18); „Mit *ertesz* te vajjon *e név alatt*?” (Versogyhy: A term. ember 228); „Sokaknak szólásformájokat ha megmagyaráztatnánk velök, *az alatt*: 'az egész világ' meg fogják látni, hogy nem *értenek* egyebet, hanem legfeljebb a vármegyét” (Kármán: A nemzet csinosodása: Szöveggyűjt. I, 414); „idővel messzebb kiterjedt a jelentése, és *alatta* mindent *értettek*” (Csokonai: ÖM. II, 550); „Mit akar ő, hogy mi *értsünk Arcadia alatt*?” (Fazekas: ÖM. II, 26); „a vallás *neve alatt* nem azt a szerencsétlen veszekedést *érti*” (Kazinczy: Lev. 108); „Igazságos jussa lévén a magyar nemzetnek azt kívánni, hogy minden kebelében lakó és a nemzetnek *neve alatt értett* egyes felekezetek magyarokká váljanak” (Kisfaludy S.: MM. VIII, 432); „nem szeretném, ha másra is ragadna! s a *más alatt Rózát értem*” (Kisfaludy K.: MM. VII, 83); „*ezt értjük* mi a magos *név alatt*” (Kölcsey: MM. II, 183); „*Ezen szó alatt... az összes nemzetet értem*” (Széchenyi: HCikkok I, 499); „Idegen *hatalom alatt értem* azt, midőn egy nemzet felett oly hatalom uralg, amely nem azonosíthatja magát azon nemzet öncéliaságával” (Kossuth: Iratai IV, 33); „*következellenség alatt* a nagy többség igen hibásan *azt érti*, hogy bizonyos kérdésekre nézve nézeteinket megváltoztattuk” (Eötvös: Naplójegyz. 304); „mit kell *e szó alatt*: 'politika' *értenünk*?” (Táncsics: Sajtószabadságról 5); „*e név alatt* a táblabírói kart *értem*” (Madách: ÖM. II, 613); „de (s ezen jelentékeny 'de' *alatt azt értették*, hogy neki nincs eléggé telt melle)” (Kemény: Beszélyek... II, 151); „Ha ezen elkülönző *vágy alatt* a 'B' *azt érti*, hogy a magyar nemzet mindig hűen ragaszkodott saját alkotmányos önállásához, ... nincs okunk ellenmondani” (Deák F.: VM. 257); „Székely szülte a magyart; *értve* a székely *név alatt* a 'hunt'” (Kriza: Vadr. II, 367); „Mit *értsek én ez alatt*!” (Jókai: A fehér rózsza 331); „a 'köz' *alatt* az egyetemes nagy tömeg *értendő*” (Vajda J.: ÖM. 1032); „Mit *ertesz* az 'eredeti népmesék' *alatt*?” (Tompá M.: Válműv. 144); „néhány év óta lazul az irodalmi 'morál'. Nem *értem ezalatt* egyes író magánéletét” (Arany: Válműv. IV, 169); „*mely alatt* nem egyedül csak olvasókat, hanem írókat is *érték*” (Bajza: ÖM. VI, 56); „Hogy mit *ért* a szerző az irodalom kritikai *története alatt*, nem tudjuk” (Gyulai P.: KritDolg. II, 33); „Mondottam már más helyen, mit *érték* a szellemi *szabadság alatt*” (Trefort Ág. id. Gyulai Bir. 337); „'A *fejedelmi személy*' *alatt* Rákóczi *értetik*” (Thaly: Adalékok... II, 157); „A székely 'sut' helyett 'sod'-ot mond s a kemencét is *érti alatta*” (Szilády Á.: RMKT. I, 341); „Hetekig tündötket rajta a burghban, hogy mit *értett ez alatt*?” (Mikszáth: Nagyobb Elb. II, 9); „Szödök *név alatt* azok a... borkereskedők *értetnek*, akik összeszedik a bort” (Tömörkény: Új bor idején); „eljárása helytelen volt, ha *azt tartjuk*, amit 'az elvi álláspontok merev szembeállítás' *alatt érteni szoktak*” (Móricz: VállrodTan. 53); „ha ez a szó jutott eszembe 'asszony, nő', én mindig öntudatlanul is magát *értetem alatta*” (Kaffka: Színek és évek 235); „A *szakértő alatt* természetesen a Bojszi *értendő*” (Móra: Ének a búzamezőkről II, 42); stb. — Nyelvjárási vonatkozású munkából is idéz-

hetünk: „*Sikkattyu alatt* pedig azon karikás szerdékeket *értjük*...” (MNyszet. VI, 367); „'puju—mámi' Erdélyben mindenfelé divatozik... Az anyának kedvene, el-kényeztetett gyermekét *értik alatta*” (Damján I.: Adatok... 37; id. Pais-Eml. 261).

E kifejezés a XVIII. század közepétől terjedt el nagy mértékben, más igével alkotott igen hasonló szerkezet azonban már legrégebb kódexekben feltűnik és később is folytatódik: „*èz nèuèc alat mondatie*... háza” (BécsiK. 180); „*es zeep zonak alatta mcergõt gondola*” (ÉrdyK. 66); „*ez ygèknek alatta magyaráztatyk* nemynemew lelky martyromság” (ÉrsK. 554); „*Es kezenetewth mynt yobbán thwdak ez ygheek alatt*” (ÉrsK. 106); „*zent Peterys meg emlyty ewtet elesew leuelebe mykoron az Babyljon neue alat*, abrazat zerjnt Romat akarja *ielentenij*” (Pesti G.: Új Test. 67); „*A mennyiség néljezi alatt mondatik c* egynek” (Apáczai: BölesDolg. 146); „*A pápistaság alatt azt gondolja* talán, hogy...” (LevT. II, 171); „*jobb annál is, aki végbeli név alatt semmit nem tud egyebet*” (Zrínyi: Áfium 292); „*Ezen Máriának szíve indulhatott, Az édes szók alatt mérget gondolhatott*” (Gyöngyösi: MurV. II, 314); „*A lelkiismeret és igazság kít egymástúl megkülönböztetett szó alatt nevezni szokott, ugyanazon egy dolog*” (Bessenyei: A bihari rem. 12); „*Az alatt csak azt jelentem, hogy én a 'h' betűre nézve azzal tartok, kik azt mássalhangzónak veszik*” (Bacsányi: ÖM. I, 188); „*Mi, akik parasztok vagyunk a természettudományban, a darazsak neve alatt nem efféle bogarakat ismerünk*” (Gárdonyi: Amiket az útleíró elhallgat 3); stb.

Párhuzamosan utalok itt a ragos változat történetére is. Ez az alak már a kódexek korában mindig csak az *ért* igével szerkesztve fordul elő: „*lassok meg ymaran myt kel erteneunk* ez nag meelseeges *ygheeken*” (ÉrdyK. 367); „*zyklnak repedőzesen ercedz az kemeny zynek Tőredelmességet*” (ÉrsK. 19); „*Nabolon ertetyk az bevnes*” (CornK. 314); „*vilagossagon az angali termezeth ertetik*” (TihK. 93); „*mel' ertetik . . . leuelen* (KazK. 154–5); „*Az tikmonnak az feyeren ertetyk az ű feyersegű lelke*” (SándK. 3); „*vilagossagon ertetik az ő bizoni Istensege*” (DebrK. 174.); stb. — Később egyre ritkul a használata, s csak az alábbi írók munkáiban találtam példákat: Pesti G., Molnár A., Rimay, Apáczai, Pázmány, Zrínyi, Mikes, Bod, Bessenyei, Gvadányi, Fazekas, Virág, Berzsenyi, Kemény, Arany, Thaly, Tömörkény, Juhász Gy., József A., Illyés Gy. A példagyűjteményekben nem szereplő írók munkáiban nem találtam a tárgyalt kifejezés egyik változatát sem, ők más módon használják az *ért* igét (*így értem; azt értem itt; erre értem*; stb.). Érdekes, hogy közöttük van például Balassi, Vörösmarty, Petőfi, Ady stb., ami viszont érthető, hiszen ez a szerkezet leginkább a próza tárgykörének megfelelő, a lírában sokkal kevesebb alkalom adódhat — különösen a névutós forma — használatára. — A mindkét változat példái között felsorolt írók felváltva használják a két alakot.

A két változat történetének összehasonlításakor a következő váratlan és meglepő eredményre jutunk: 1. Irodalmunkban egyedül a ragos változatot igen kevesen használják (csak Molnár A., Rimay, Mikes, Bod, Berzsenyi, Virág, Juhász Gy., József A. használatában nem találtam névutós változatot!). 2. A névutós alak már mintegy kétszáz éve annyira meggyökeresedett irodalmunkban (vö.: SIMONYI, MHat. II, 19; KELEMEN B., Jó magyarság 43; Msn. VIII, 40), hogy használói között ott vannak az olyan elismerten legmagyarosabb stílusú és a nyelvvel tudatosan is foglalkozó íróink, mint például Gyulai, Arany stb. (I. Nyelvművelő 123). Arany nyelvészeti vonatkozású munkáiban sem találtam e kifejezést elítélő megjegyzést (vö. Nyr. XXV, 69–71, 356–9, 400–3, XXVII, 504–5, XXVIII, 17–8; MNy. XIII, 155–61, 161–6, 166–71). Nem meglepő tehát, hogy az irodalom olvasói eltanulták e változatot, hiszen irodalmunkban sokkal többször találkozhatunk ezzel, mint a ragos alakkal.

3. Az új és a régi nyelv szokás tehát a névutós alak igen erős irodalmi hagyományát bizonyítja. Most próbáljuk megvilágítani keletkezésének körülményeit, és clozlatni a germanizmus vádját.

A múlt század végén indult meg a harc ellene, abban az időben, amikor minden kifejezésben német megfelelőt kerestek és német analógiát láttak. Idegen eredetűnek tartja: NYR. VII, 293–301; SIMONYI, MHat. II, 20; MNy. IV, 434; GÁRDONYI, Magyarul így 19; BALASSA, HM. 100; DENGL, Magyar nyelvhelyesség 300; Msn. IV, 168; A Pesti Hírlap Nyelvőre 67; KLEMM, TörtMondt. 174; PINTÉR, M. nyelvvédő könyv 29. Nincs megemlítve a kifejezés: GYERGYAI, Magyarosan; P. THEWREWK, A helyes magyarság elvei; IMRE S., Idegen és hibás szólások bírálata; SIMONYI, Antibarbarus; BRASSAI, Védjük nemzeti nyelvünket; FÜREDI-FÜHRER, Magyartalanságok; SIMONYI, Elévült hibák és látszólagos hibák: NYR. XXVIII, 193–200 és 292–9; VUTKOVICS, Magyartalanságok; SIMONYI, A magyarság veszedelme: NYR. XXXVI, 49–54; SZINNYEI, Jó magyarság; HALÁSZ Gy., Édes anyanyelvünk. — Nagyon figyelemreméltó SIMONYI állásfoglalásának alakulása. Neki is nagy szerepe volt abban, hogy germanizmusnak tartották a névutós változatot, mert egyik legismertebb munkájában írta ezt: „egészen a német *darunter verstehen* szólásmódra emlékeztet” (MHat. 19). Bár ugyanitt azt is hozzá teszi, hogy természetes úton is fejlődhetett, s „Ennek az oltványnak védelmére sokfélet föl lehet hozni”: 1. könnyen érthető metafora; 2. régiségben nagyon gyakran előforduló *név alatt, cím alatt, szín alatt* stb.¹ igen közel áll a szóban forgó kifejezéshez (i. m. 20). Nyelvművelő cikkeiből kihagyta az elítélendők közül a szerkezetet, sőt Helyes Magyarságában még ingadozóbbá lesz álláspontja, és még óvatosabban fogalmaz: „ez a szólás talán — de nem bizonyos — a német mintájára keletkezett és terjedt el” (31–2). Végül egy késői rövidke cikkében — amelyet éppen ezért jóval kevesebben ismernek — a két XVI. századi példát a következő önvallomással közli: „Ezt a szerkezetet másokkal együtt német eredetűnek tartottam . . . mert Faludinál régibb forrásból nem ismertük. De megmondtam (MHatározók 2: 20), hogy nyelvünkben természetesen is fejlődhetett . . . Óvatosságom helyénvaló volt, mert csakugyan előkerültek sokkal régibb, 16. századi adatok az *ért* igével is.” Azután ismét hivatkozik a régiségben található sok, az *alatt* névutóval szerkesztett kifejezésre, de mégis így fejezi be cikkét: „Igaz, hogy még így is a latin *subintelligere* hatására lehetne gondolni.” (Vö. NYR. XL, 128.)

Valóban már legelső kódexeinktől kezdve nagyon szívesen használták az *alatt* névutót a legkülönbébb határozók szerepében. Csak néhány példa a Bécsi Kódexből: 84: „Azert alèuèlèkèt kikèt èn *nèuèm alat* az èrèztèt vala tuggatoc megsèmioltkènc: Unde eas litteras, quas sub nomine nostro ille direxerat, scietas esse irritas”; 88: „bètèlvèn bölcsèssèggèl s nèmbèri *gòdolat alat* ferfio èlmèt visèluè mòda: repleta sapientia, et, femineac cogitationi masculinum animum inferens”; 239: „Niniuènc *nèue alat* poganoknac vduosseget hirdèt: sub nomine Ninive salutem gentibus denuntiat”; 317: „voltanac a varakban a *romlas alat*: fuerint in castris illis, sicut ruina haec”; stb. Eme adatokon kívül a régiségből igen bõ és változatos példatárat lehetne összeállítani, de helyhiány miatt ezt most elhagyom (vö.: MHat. II, 19–20; NYR. VII, 293–30). A példák mutatják, hogy e kifejezések nem német mintára keletkeztek, hanem néha latin fordítások; viszont némelyik példa (2., 4.) azt is bizonyítja, hogy önálló szerkezet alkotására is (ahol a latin eredetiben nincs *sub*) már korán ösztönzést kapott nyelvünk, továbbá hogy a *valami alatt fekvés, rejtés, lappangás* érzékeltetésére hamar metaforikus kifejezést is alkotott.

Az *alatt* névutóval alkotott számos példa segítette egy új nyelvi alakulásnak, a metaforikus használatú *ért valami alatt* kifejezésnek létrejöttét. Az analógia csak

¹ GÁRDONYI ugyan német szagot érzett „minden alaton, amelynek nincsen föle vagy felsője”, tehát még az időhatározói használatot sem fogadta el (i. m. 19). DENGL szintén helytelenítette az *alatt* névutós szerkezetek legtöbbszörét, mint pl. *cím alatt* stb. (i. m. 300), viszont mai nyelvművelőink már gyakran használják (LŐRINCZE, Nyelv és élet 143; Nyelvművelő 125; stb.).

megindította a folyamatot, s a régebbi előzmények nyelvszokássá sűrűsödtek. Ez esetben a magyar analógiákon kívül idegen – de latin, s nem német – analógiák működésére is gondolhatunk (l. a BécsiK. idézett példáit; vö. még Nyevm. főbb kérd. 87–8).

A nyelveken kívül azonban lélektani okok is magyarázhatják a szerkezet keletkezését és használatát. Az írás elterjedésekor érezhették – különösen az írástudatlanok – az írás, a szó alatt az értelmet, fogalmat, „a dolgot” (ti. az ő számukra rejtett, eltakart maradt az, amit az írástudók megértettek). Ezt a szemléletet tükrözik ma is az efféle kifejezések: *a szó fedi a fogalmat; a szó a fogalom nyelvi burka* (ti. a burok alatt van az értelem); stb. Az értelmet a szó alól kell kihámozni, mert az a z írás, a z ige, a z ó, a z ó, a z jel alatt van. Ezt igazolják az alábbi példák: „Kinek csoda foganattyát . . . lássuk meg ez írásnak alatta” (RMKT. I, 32); „Hasonlatos meennyeknek orzaga tyz zyzekhez kyk kőzzől ewte bőlch ewte kedeeg bolond, kyknek ertelme alatt magyarázatyk myndden embernek ewt erzekőnseege” (ÉrdyK. 590); „Kitanultam fenekét minden titkainak. Semmi az ország rövidségére *nem fekszik alatta*” (DrámEml. 135); „Mecly tyzen keet Cyllaghos Coronayak peldazattya alatt ky yéjzetteek ez may napon valo tyzen keet reend bely tyztesseege” (ÉrdyK. 490); „nekenk chodalatws zenthseegek alatt the kenodnak emlekezeteeth hattad” (KeszthK. 435); „Az szentegyház neve alatt Krisztust kerengeted” (RMKT. II, 221); „szép arany bötükkel irt könyvet adnak, noha gyönyörködnek az bötük ékességében, de nem értik mi *fekszik azok alatt*” (Pázmány: VM. 13); „Költés a formája; de teljes valóság *fekszik alatta*” (Faludi: MM. 347); „Délus nevezet alatt a napot . . . imádták” (Bessenyei: VM. 204); „megvizsgáltam volna, ha valjon az ugyanazon *szavak alatt* nem *rejteznek-e* különféle ideák” (Berzsenyi: MM. 308); „Nemzeti játékszint mondok, s *e név alatt* egészen más intézetet *gondolok*, mint . . . *alatta* közönségesen *gondolunk*” (Kölcsey: MM. II, 164); „valahányszor valamit kivinni akartunk, mondani szokták: nem kell hinni, *valami fekszik alatta*” (Deák F.: VM. 101); „röjtököm’ *szó alatt* is ugyanaz fog *lappangani* inkább, mint az általa gondolt röjtöki” (Kriza: Vadr. II, 304); „Szabad például a *nép jelszava alatt* a nép igazi érdeke ellen *küzdeni*” (Ady: ÖPM. II, 381); stb. — Hasonló kifejezések nemcsak a latinban vagy a németben, hanem több más nyelvben is alakultak egymástól függetlenül. A szemlélet hasonlósága alapján használja például a francia a *sous* szót, az angol az *under* szót; sőt az angol magát a megértést is az *understanding* szóval fejezi ki. Itt tehát nem kell feltétlenül más nyelv hatására gondolnunk, hiszen hasonló tudattartalmaknak többé-kevésbé hasonló kifejezések szoktak megfelelni. Ezt igyekezett bizonyítani KULCSÁR GYULA is (Nyr. XXXVIII, 5).

Az *ért valami alatt* kifejezés nagy népszerűségének döntő oka a katekizmusok, enciklopédiák, nomenklaturák és általában a szótárféleségek szélesebb körű elterjedésére és gyakori használatára vezethető vissza. Az említett munkákban ugyanis a kiemelt (legtöbbször nyomdatechnikailag is!) *szó, cím, címszó* vagy *jel alatt* következt a magyarázat, az értelmezés. Fölül állt tehát a *szó és a l a t t a* lehetett ’érteni, gondolni’ valami. Ez a gyakori szemlélet annyire bevésődött az ember tudatába, hogy e kép hatására a konkrét helyhatározói *alatt*-ból megszületett a metaforikus *ért valami alatt* kifejezés. A metaforizálódás elsősorban a műveltek nyelvében történhetett (vö. SIMONYI, MHat. II, 19), s később vált köznyelvé.

Ez az alakulás nem ellenkezik sem a nyelv természetével, hiszen számos hasonló szerkezet él az *alatt* névutóval már legelső emlékeinktől kezdve, sem a magyar észjárással, hiszen magyar szemlélettel is jól elképzelhető a kialakulása. Nem lehetett szokatlan már keletkezésekor sem, s az *alatt* sok különféle határozói használatának analógiája következtében nem bánthatta az akkoriak nyelvérzékét.

4. Az utolsó kérdés: van-e szükség erre a változatra, amikor ott van még senkitől kétségbe nem vont magyarságával az *ért valamin* forma. Az idézett példákból kivi-

láglik, hogy íróink többsége felváltva használja a két változatot, hogy ezzel is változatosabbá tegye stílusát. Már arra is utaltunk, hogy a névutós alak többnyire csak a prózában helyénvaló, és sajátos stilisztikai értéke fejlődött. Ehhez most hozzáteszünk egy múlt századbéli véleményt. FINÁLY HENRIK pártfogója volt a névutós szerkezetnek,¹ s így vélekedett: „a szólam nem helytelen, nem ellenkezik a nyelv természetével . . . éppen nem lehet határozottan eldönteni, hogy ha valaki így beszél: mit értünk e szó alatt: 'test'; más meg így: mit értünk e szón: 'test'; hogy a kettő közül melyik beszél magyarosabban; de igen is lehet kimutatni az árnyalati különbséget a két szólam jelentése közt. Amennyiben a jelentés bizonyos tekintetben lappang a szó meze alatt, az értelmező e mez alatt keresi, ám ha a kimondott szót a kifejezendő fogalom képviselőjének tekintjük, a fogalmat a szón ismerjük meg.” (Hogy is mondják 192.)

5. Az elmondottak összegezésével megállapíthatjuk:

1. A tárgyalt kifejezés ragos változata már a kódexekben megtalálható, de alig későbbi adat van a névutós formára is. Téves volt tehát az a nézet, hogy az utóbbi csak Faluditól található. Nagy íróink többnyire párhuzamosan használják a két változatot.

2. A szerkezet nem keletkezhetett német mintára, hiszen a XVI. század közepén még túlzás lenne ekkora német hatást feltenni. Nem germanizmus, mert alakulásának módja nem tér el a nyelv fejlődésének sajátos belső törvényeitől. Nyelvünkben igen gyakori az *alatt* névutóval alkotott szerkezet, s már meglévő analógiák támogatták az *ért valami alatt* alakulását. A benne rejlő szemlélet magyar észjárással is elképzelhető, s pusztán a látszat alapján minősítették idegennak, minthogy párhuzamosan más nyelvben is található egyező kifejezés. Az idegenség vádját azonban senki sem bizonyította. A kérdéssel foglalkozók közül P. THEWREWK — bár felteszi az idegen eredetet (Nyr. VII, 301) — maga is használja e változatot egy másik munkájában: „Mink a *népnyelv alatt* koránt sem *értünk* egyik vagy másik vidéken divó szójárást” (A helyes magyarság elvei 93). SIMONYI és KULCSÁR (i. m. 5, 51 stb.) állásfoglalása határozatlan, de vég-eredményben inkább az *alatt* mellett tanúskodik, FINÁLY pedig határozottan pártfogásába vette. A többiek csak bizonyítás nélkül sorolták az idegen kifejezések közé.

3. A mai nyelvszokás a kifejezés mellett bizonyít.

4. Stilisztikai szempontból is értékelhető.

Ezekből arra az eredményre jutunk, hogy e névutós szerkezet is azok között a jelenségek között van, melyek használati tilalmának felülvizsgálására elérkezett az idő (vö. Nyelv és élet 169; Nyelvművelésünk főbb kérdései 100–1, 108; Nyelvművelő 144). A még mindig kételkedőknek pedig — akik ezután sem akarnak polgárjogot adni az *ért valami alatt* kifejezésnek — egyik mai nyelvművelőnk szavait idézzük: „A változásokat időnként kötelesek vagyunk tudomásul venni, mert különben menthetetlenül elrugaszzkodunk a valóságtól, elmarad a dogma az élettől. Pedig a tapasztalat azt mutatja, hogy ilyen esetekben az élet szokott győzni” (LŐRINCZE, Nyelv és élet 153).

Cikkünk abból a szándékból született, hogy megindítsa a nyelvművelőinktől többször javalt vitát (vö. Nyelvm. főbb kérd. 112–3, 117, 119–20, 123, 128 stb.), illetőleg részletes adatgyűjtéssel hozzájáruljon egy gyakran előkerülő nyelvi tény tisztázásához.

BÁNHIDI ZOLTÁN

¹ Ugyancsak kevésbé ismeretes az a tény, hogy már a Nyelvművelő Bizottság 1938. december 21-i ülésén szintén akadt védője a névutóval szerkesztett változatnak (l. Msn. VIII, 40).

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok

A Telegdyek levelezését, amelyet ECKHARDT SÁNDOR „Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről” címen adott ki (1944.) hangtani és nyelvjárástörténeti szempontból dolgoztam föl. Közben azonban megítélésem szerint érdekes szótörténeti adatokat is találtam bennük. Főleg azokat közlöm, amelyek közkeletű forrásaink megvilágításában eléggé koraiak vagy éppen eléggé későiek; továbbá amelyeknek itt előforduló alakjára vagy jelentésére nem találtam másutt példát. Bevettem néhány alaktanilag (főleg képzésmódja, esetleg hangrendje szempontjából) érdekes alakot; továbbá néhány példát a partitívusra is.

A Telegdyeknek a Bihar megyei Mezőtelegd az eredeti fészük. De János és Pál már nem ott élnek: apjuk elvesztette bihari birtokait, s a megmaradt magyarországiakra szorult. János élete a Zemplén megyei Zétény meg a Bereg megyei Szentmiklós és Podhering falvakban folyik le; Pál a Szabolcs megyei Kisvárdára nőül, s attól kezdve ott él. Mindez figyelembe veendő szavaiknak földrajzi rögzítésében. — Időköriüket tekintve a levelek 1580–1600 közé esnek, de zömükben (éppen a Telegdyekéi) 1588–1596 között keltek.

A szövegrészeket ECKHARDT kiadása szerint közlöm. Tőle valók a szögletes zárójelbe tett kiegészítések is. A mondatokban kiemelt szóadatokat viszont én szedtem dőlten.

abora: ... hon meni zenank volt ... Duzinan kett *Abara* ... Ezektol marad hatt *Abara Zena* (65).

Ahmat: ... az *Amhat* aga hjtth leuele őttuen napra zol (116).

Albert: ... *Albertot* ... *Albertnak* (135).

alkó (mn.): őli [= oly] le[ueleke]t embernek mutogatnj údon[ek el]otth nem *alko* (71).

aszu (mn.): ... *Aβu* piztrañotis kultem (133).

asztag: Im it 3 buza *asztagot* rakattam egj zab *asztagot* egj kis arpa *asztagotth* (79). ... keth buza *asztagotth* raktak, az keth *asztagban* nigj zaz kalongia uagjon (81). Zolyuan egj *asztagot* raktak buzatth kiben keth zaz kalongia wagionj ... Egj zab *asztagot* raktak zoljuan kyben zaz Kalongia (82).

asztagocska: Ismet egj arpa *asztagoczjka* aztis megh Irtam menj (81–2).

ázt: ... eleozeor hidegh vizben megh *aztiak* (111).

bapka: ... megj sem adatok chiak Egj [bak]¹ *bapkatys* (174).

bizony (mn.): ... az my az bidj mihalj pinzitth illety, ahoz ne bizzjk kegj: mert nem *bizon* (81).

bodnár: ... de bizonj hordoimath el busultam mert mind betegek *bondorink* kik hordoth vernek (100).

boncso: Niaikba uetok *bonczejokok* uadnak homlok elok ezust lanczj (129).

bosszú (mn.): ... ha vetettem volna valaha Nekj valamjt, nem volna oly *boβú* minth hogj illen oknekwl meg haragútt ream (91).

capa: Kustanczjnapoljbol hozattam uolt egj Sarga *czjapa* nierget (131).

caprang: Czjapi Kristof ura[mna]k hagiom az kis pej paripat egj *czjaprangal* egjete[mben] (130).

csélsapás: ... bizoni uram olj *czalczapassal* hazugsagal viue el a' lowatt (90–1).

csetert: En nekem tudom hogj harminez *Czetertett* hoztak onnan ala ... amaz

¹ Az eredetiben törölve.

ötth *czetertis* aligh teszi azt mit itt az Vendegek Louaj megh öttek . . . toöb nem loöth az zeme, harmincz niolczad fel *czetertnel*, Annak fele Tizen niolcz *czetert* (66). . . tobbeth Inneth nem uit 12 *chjetert* zabnal (74). Im 3 *czjetert* mogiorot kultem kegj (78). Az borsotth megh czipeltettem huz *czjetert* . . . ebbol uerny hagjattam 5 *czjeterteth* (82). . . kg 50 *chetert* buzaiuaal ados nekj (136).

eperj: . . . mert egj maas kelebybe nem zednek *eperiet* (155).

esztrengapenz: . . . megh hattam uala nekik hogi az *Ztrunga penzt* be bedgick (135).

felöl (+ vonzata): Im irtam *chicherinek felöle* (47).

fennhéjáz: . . . ha Telegdi Janos az zoniomis oli *fen* nem *hiaz* vala (171).

férjnek ad: . . . mert Isten azt az udot aggja Irny, hogj *firnek aggjak* (130).

gabona: . . . mertt Siciliaboll az [Tenger]en kj hordott *gabna* Immär lassan lassan kissebitenj kezte à *gabonanak* az arätt (192).

gerezna: . . . zezodek uelle · de kulomben nem akar zolgalnj eztendejg, fl 32 egj stameh uagj longis zoknia egj *gerezna* (79).

grádics: . . . a' labomra nem jarhatok mert michelt egyezzer a' *gradiczion* ala megiek mintha vilagh ebe Ragna oly kinth vallok miatta (106).

gyarat: . . . irj nekem mjnt uattok, es mit *gjarattok* (56).

hagyjár(j)on: Ez mjnd *hagiaryon* (24). . . de Am *hagiaron* Vram (178).

hahol: . . . tartia megh kegj nekem mig megh Jouok mert *hohult* egj jo agaram sinczj (117).

együld: . . . ted jo heljre ez leuelet *egjült* kelletik jóuendóben (51). . . de ismeg ytylym azt magamban hogj *egiuld* keso lezen (161).

inas 'puer': Imar most hogi az *inas* oly korü (108).

ismerszik: . . . ót seregeket aranzottuk hogj uala jolehet annj föld uoltak egj mastul hogj chag (!) alig *ismerfet*, külön seregeknek lennj (59).

kacola: . . . nem thudom michoda Isten vezette *kaczolat* kwldeot volt ide ked . . . minth a' dezka oly hituan (112). . . de bizonj bep *kaczola* de azir eosteuer megh, mert a' fure verte volt imar a' Polgar (113).

kalamáris: Az én *kolmarisomnak* à kwczjatt (183). Az *klomarisomba* wagjon egj üy ladam kwczja (184).

kalangya: Az Dúzinaj zabot az mint kegeld Iria, hogi harmincz hett *kalongia* loöth igaz (66). . . uetny az czjur fiaban rakattam 2 *zaz kalongjatth* (79). . . az keth aztagban nigj *zaz kalongia* uagjon (81). Isten Ismett Jo ideökett ada, megh zarattak az *kalongiak* (139).

kanál: Im egj *kalant* kültem ides Rokonom egjel berdiket uele (56). . . *kalannal* vgy kel egy Thalban zednj hidegh vizre (111).

kebel: . . . mert egj maas *kelebybe* nem zednek *eperiet* (155).

kenéz: Im kultem keth karult . . . ugjan azon *keneztul* kultem el (76). Az Latarkaj Sindelhez ne bizzjk kegj mert az *kenez* itt uala (77). Im megh kultem kegj az hat forin-toth, az *kinezemtul* (120).

korcsma: . . . megh uezem uala tulle *korczjomara* · mert egj cziep borunk sinczj *korczjomara* ualo (87).

kornyadoztat: . . . az ket fjunk betegeskedisc, egjket el hjttem hogj az chech el ualaftasa *kornjadoftatia* (42).

köböl: Im kwltem kednek cothüen *keobell* zaboth a' Cassay *keöbellell* (104). Zabotis kizittetem volt Kednek 75 *kebel* vollt (107). . . tizen ket *kobol* buzatth (130).

lazsnak: Az *lasnakok* uram Es az Daroczjok kizek leznek mind egj hette (pokróc, a ma is ismert rutén házi gyártmány — ECHHARDT jegyz.) (120).

maga (ksz.): Irta uala kegj hogj megh Iriam miczjoda' diznokath óztóttunk megh, *maga* bizony egj nihanzor megh montam kegj: (87).

makói: ... kjrte uolt egiz *Makoj* jozagunkatt (71). Im Irte kultem Kamonjatth (!) Es Gersenith aggion kegj kezekben az *makajakatth* (72).

malom: Az en *Monomon* alol akar chinaltatnj *Monoth* ... feleol chinalj vram *monoth* ne Alol (210)... ha az Both Paladj *Monon* Innen chinaltat kd *Monoth* ... sem zanto földem sem *Monom* (211).

megnyíraz: Valamelik kowách Patkolta wolt meg az ayandekba walo paripatt, de wgian waloba megis *nyrazta* wolt ... It penégh az fejedelem kowachawal kerestettem fell ä *nyrazzäst* (191).

Mehmet: ... az En torokom *memhet* oda uagion (116).

? *merigy*: ... higgie kegeld hoga zinten vgi nem küldenem oda fel en ötett mint Egj *merigy* halalt, de nincz kit küldenönk (145).

mindéltig: ... tollies iletünkben Bolgalhassuk meg Nnak, es mondhassunk jot *mindéltig* Ngod felöl (29). Hay Hay Vram *mindéltig* halotam az Vrasag erkolchiot Valazt Maganak (178).

nám: ... *nam* megh Irtam kegj: ez elot ualo leueleben (82). ... *nam* Irtam uala kegj el mult leueleben (87). ... ha mit ertek kéték ertesere adom, *nam* eleg Babadosos uagion, kuldenel ide bennék (137).

nyargal: Mi nekünk mjnd ezjdeig ualo *jargalasunk* sem ir egj barackot (56).

öntet (ige): ... az hasadjkokat, moual ezjnaltatom be, Es ugj *ottetem* meg oztan meg az mezzel (80).

partitívusok: ... bizvast mondhatom hogy kettött megh nem öttem az *Tehenben* ... aggion kegeld egh nihaniat az *halban* (139). ... de megh nem ettem abban az eztenobben az *madarban*. az kit zentmiklosrul hoztanak uolna (88). ... a ked Rizet akjt el adhattam edig, de hizem hogj megh el adhatok *benne* (107). ... hogy valamj piztrangoth fogna .. enis ettem megh *benne* vagy 6 (113). ... tegnap hozanak 4 chiaßar madarat ... talam megis ehelik kéték *benne* (133). ... bizony sok holt megh *benek* vgian feletteb (139). ... eleg Babadosos uagion, kuldenel ide *bennek* (137). ... el futanak, az harc heljen sokat le uagan *bennek* (59). Ha Kamonaj Istuan otth nem leth uolna talam most kettöjs fekwnnjk most halwa *bennek* (75).

porozska: Az *porozkajrt* el kultem mingjart, es abbrakoth adatok nekj (82).

prókátort vall: Irasson lelezt, akj p[ro]katoronk lezen mert enis p[ro]kátort vallot-tam volt (108).

registrom: Zolgaimnak az miuel ados lezek az *registrombol* kj tettjzk (130).

? *roh*: Melit pal ura[mna]k hagjom az oregh *röh* paripamat (130).

sehol: ... mikjpen hogh markalph akasztofat maganak nem talal wolt *sohün* (207).

sérszik: ... az gjernek meg *serßik* (57).

sokadalom: Prenislere kuldök egi paripaert, mert Jeles *sokadalom* leßen ott ... [ke]restek paripat, de *Sokadalom* nekul iot nem talalnj (133).

spenót: Im kultem Kegyednek egy bokor *spikinardoth* (112).

szerdek: Im egj kalant kultem ides Rokonom egjel *Berdiket* uele (56).

? *szög* (mn.): Matuznaj Gedeoni ura[mna]k hagiom az *zegh* paripamatth (130).

szük (? fn.): ... nekem sinez *ßwkeom* beleole (112).

szür (ige): ... ma Indultam el *Zwrnj* aminth ertem mind a' helmezi mind a' ladmoczy Zeoleombe tiz bornak felete nem lezen (98). En nem az Helmechi hegyen *zwreok* vram hanem a' ladmochinj Miel hogi minden kor oth *zwrettem* eleozer ... amj a *Zwres* dolgat illeti arra nekem gondom lezen (100).

tángál: ... zabotth megh egj zemeth sem raktak be hanem az eseö Igen *tangallia*. Iyel napal (82).

teher: Az spaniaj kiralji masfelzaz ezer lu *tereh* ilest küld ide (53).

temetség: ... ujjire menj mikor temetik el, el menj az *temechigre* (25).

tyúkmony fehérje: ... rea *Tiukmonnak a' feieret* (111).

tyúkmony-sült (fn.): ... egy *Tiukmonj sulthigh* nem tharthoth (95).

tózsér: A Juhokirt pegig el kultem mingjart keth *tóser* jobbgiomat (120).

túros: ... az hatas louaimis eleg roBo uadnak, egj paripam uagion azis *turos* (133).

vártat: ... addig it *uariatom* az leginnjel (72). ... oth ked engem ne *vartasson* hanem ked. oth legyen (94). DEME LÁSZLÓ

Magyar levél a XVI. század első feléből*

Mutnak y Mihály Forgách Lászlóhoz
Komárom, 1545. november 13.

Egriegie domine Amice Honorand. Salutem et Seruicij Comen[*dationem*]. Eerthem az k.^{med} leweleth kýbe k.^{med} walamý lohathý ýfpanrol ýr az az lohathý ýfpan Regen kýralý zolgalathý; ara hadnaghýffagara ffoglalathos, kýnek wram az ew thewrewk ellen walo hýwffeges zolgalathyaert attha az Czethený thýzthnek ffele Jewedelmeeth, Azerth az mýnemew kaara Bozzzwffaga Horwath Berthalantwl effeth k.^{nek}, Baanom. Byzoný Een kmnek Elewttthe nem erthetthem ha nem az k.^{med} lewelebewl, Azert een ewrewmefth ýnthem Horwath Berthalanth ahoz, hoggy az k.^{med} zegen nepenek karath therýtheffe meg, Ees warýon thewrwenthewl abbol, Az mý az k.^{med} Jobaggýthwl, az ew zolgáyan effeth. Ahol k.^{med} az karrol ýr hoggy Arpayath wýtthek el .k.^{nek}, Azoknak Pokol Paal wolph eggywk, abbol az dologbol az wram zolgay[th] thapagattýa k.^{med}, Horwath Berthalannak waggýon keeth eztendeýe mýnd azokal eggyethembe, az kýkel az hadba wolph, hoggy az wram ho penzethewl el zakadoth az kýralý ho penzeen wolph, kýralý ew hadnagýanak ýrýa, Azerth ha mýth k.^{nek} wethetth, k.^{med} lewlýe az kýralý kepeth meg rola, mert ew azth monggýa Horwath Berthalan, hoggy az mý az kýralý zolgalathýaban, az ew zolgayan effeth az k.^{med} Jobaggýthwl, Arrol ew meg lelthe az kýralý kepeeth thwttara attha. Jimmar Azth een nem thwdom ha Az ew thanachýabol chýelekezýke waggy nem azt en nem eerthem. Thowaba ahol k.^{med} azt ýrýa hoggy ecnnek az kaarath az wram Jobaggý wallýak nem Horwath Berthalan Býzoný Een az .k.^{med} Jobaggýnak semmý karokra nem Jggýekezem. Azth kewannam hoggy k.^{med} ffe Jggýekeznek az wram Jobaggý kaarara mert az Compromiffum az ký Eccezer wolph Wagý lezen mazor waghnem etc. Thowaba tharchýa meg Ifthen k.^{leth} mýnden Jawawal, Comaromij 13 Novembris 1545

Michael Mwthnaký

p[ro]uifor pertinens[tium] Archie[piscopatus]
etc

[Címzés:] Egriegio domino Ladislao Forgachý de Gyemes etc. domino et Amico honorand [issimo]

(Orsz. Lt. Mikrofilmtár. Révai cs. 1411. 2. Tek.)

ECKHARDT SÁNDOR

A Nyelvtörténeti Szótár egy téves adatáról. Folyóiratunk ez évi második számában BENKÓ LORÁND világitott rá – meggyőzően – a *léha* szó eredetére (MNY. LII, 203–6). Mint maga (i. h. 205) írja, magyarázatának látszólag ellentmond a NySz. „Apoll. 3.” jelzésű adata, azonban az azt tartalmazó, KÖNNYE NÁNDORTÓL feldolgozott műre – a NySz. forrásjegyzéke szerint: „Apollonius chronicája. 1722.” – nem bukkan rá, csak ennek 1751-ben megjelent kiadására. Ebben az említett adatot nem találta.

* L. MNY. LI, 358–61, LII, 224–6.

BENKŐ figyelmét elkerülte, hogy a históriának nemcsak 1722-i, hanem még korábbi, 1591-i kiadása is ismeretes (SZABÓ KÁROLY, Régi Magyar Könyvtár I, 120), s ez utóbbit – amely időben éppenséggel nem „utóbbi” – 1912-ben újra kiadta BEREZ SÁNDOR (RMK. XXXI.), a jegyzetekben közölvén az 1722. évi Esler Márton-féle budai kiadás variánsait is. Az 1722-i kiadást, bár BEREZ szerint az Akadémiai Könyvtárban megtalálható (i. m. 39), a könyvtár tisztviselői nem tudták rendelkezésemre bocsátani, de a BEREZ-féle kiadás alapján is megállapítható, hogy a NySz.-beli idézetnek *n y o m a s i n c s* sem az 1591-i, sem az 1722-i kiadásban. S hadd tegyem még hozzá: nem is lehet nyoma. Az Apollonius krónikája címen ismert mű ugyanis verses: 6-6-7 | 6-6-7 | 6-6-7 | tagozódású, sorokra nem tördelt, valójában azonban három-három tizenkilencesből (HORVÁTH JÁNOS, Rendszeres magyar verstan 36) összetett Balassi-strófiák-ból áll. Márpedig a NySz. idézte szövegrész – „Mutatod magadat nem *léha*, hanem istenes szorgalmatosságú embernek lenni” – többrendbeli erőszak alkalmazása nélkül nem illeszthető ennek a szinte hibátlan ritmusú históriának a szövegébe.

A NySz. forrásjelzése tehát valóban téves, s a kérdéses adatot BENKŐ – a fentiek figyelembevételével is – joggal rekesztette ki a tárgyalásból.

GRÉTSY LÁSZLÓ

NYELVJÁRÁSOK

Az ikes igék ragozása a Borsavölgyén

1. A közlemény „Borsavölgyi igeragozás” című terjedelmesebb kéziratos dolgozatom ikes igeragozásról szóló fejezetének adatanyagát és legfontosabb megállapításait tartalmazza. A dolgozat egyébként a következő tíz falu igeragozását ismerteti: Kide (a továbbiakban rövidítve: K), Bádok (B), Bodonkút (Bk), Csomafája (Cs), Kolozsborsa (Kb), Kolozsgyula (Kgy), Magyarfodorháza (Mf), Magyarmacskás (M), Ördögkeresztúr (Ö), Válaszút (V). Mind a tíz falu a Kolozsvár közelében folyó Borsapatak mentén húzódó völgyben vagy közvetlenül e völgy közelében fekszik. Nyelvjárási szempontból a terület eléggé egységes. A szilágysági, a kalotaszegi és a mezőségi nyelvjárásterület határterületén található, nyelvi kapcsolat különösen a mezőséggel mutatható ki. Az *é* hang megléte szilágysági kapcsolatokra utal.

A borsavölgyi nyelvjárásról meglehetősen gazdag anyagunk van. A minden falura kiterjedő nagy kérdőíves anyagon és a kérdőíves gyűjtés során lejegyzett példamondatokon kívül Kideből igen gazdag közvetlen megfigyeléssel gyűjtött anyaggal is rendelkezünk, melyet SZABÓ T. ATTILA, GÁLFFY MÓZES, IMRE SAMU és e sorok írója gyűjtött. A nagy kérdőíves gyűjtés során mindenik faluban kikérdeztük mintegy negyven ige- és névszótó ragozását is. Ez az anyag teljes egészében GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA gyűjtése. A nagy kérdőív anyagát, továbbá az ige- és névszótóvek paradigmáit Kisesküllőn is összegyűjtöttük, anyagunknak ez a része azonban a háború viszonyosságai következtében majdnem teljes egészében elveszett.

2. Az ikes igék ragozásának képe a Borsavölgyén meglehetősen egyenetlen. Mivel ez igék ragozása még a szomszédos falvak nyelvhasználatában sem egészen egyöntetű, mindenik faluban külön vizsgáljuk meg a kérdést.

Kidében tizenhét ikes ige ragozását vizsgáltuk meg: *alkuszik, alszik, botlik, bújik, dolgozik, esik, eszik, fekszik, fürdik, haragszik, iszik, játszik, romlik, szokik, ugrik, verekedik, veszekedik*. A gyűjtött nyelvi anyag azt bizonyítja, hogy Kideben az ikes ragozás meglehetősen háttérbe szorult.

A jelentő mód jelen idő egyes 1. személyben hét ige ragozásában az ikes és iktelen alak váltakozása, harca állapítható meg: *aluszam ~ álsham ~ aluszok, dógozam ~ dógozak, eszem ~ eszek, esem ~ esek, harakszam ~ harakszak ~ harakszok, iszam ~ iszak ~ iszok, jáddzam ~ jáddzak ~ jácodak*. A többi ige esetében a harc már eldőlt az iktelen (-k személyragos) alakok javára: *álkuszok ~ -ak, botlok, bujak ~ -ok, fekszek, feredek ~ fűrdek, romlok, szokok, ugrok, verekedek, veszekedek*. Abból a tényből, hogy a tizenhét ige közül tizben a -k személyrag használata az általános, továbbá abból, hogy a felsorolt hét ige ragozásában is a legtöbb esetben nem is egy, hanem két -k személyragos alak áll szemben az ikes alakkal, nyilvánvaló, hogy a jelentő mód jelen idő egyes 1. személyben a -k személyragos alakok elterjedése és az ikes alakok fokozatos háttérbe szorulása van folyamatban.

A felszólító mód jelen idő egyes 1. személyben mindössze az *eszik* igének fordul elő -m személyragos alakja is a -k személyragos alak mellett: *egyem ~ egyek*. A többi tizenhat igének csak -k személyragos felszólító módú alakját hallottuk: *álkuggyak, aluagyak, botloggyak, bújak, dógozzak, essek, fekügyek ~ fekügyek, feregyek, haraguggyak ~ haraguggyak, igyak, jácoggyak, romőjak, szokjak, ugrogyak, verekegyek, veszekegyek*. A felszólító mód egyes 3. személyben még javában folyik a harc. A *veszekedik* igének csak ikes alakját jegyeztük fel: *veszekegyék*; az *álkuszik, dolgozik, esik, eszik, fűrdik, iszik, játszik, szokik, ugrik* és *verekedik* igéknek ikes és iktelen ragozása egyaránt előfordul: *álkuggyék ~ álkuggyan, dógozzék ~ dógozzan, essék ~ essen, egyék ~ egyik ~ egyik ~ egyen, feregyék ~ feregyen, igyék ~ igyék ~ igyik ~ igyan, jácoggyék ~ jácoggyan, szokjék ~ szokjan* és *verekegyék ~ verekegyen*; a többinek pedig csak iktelen alakjával találkoztunk: *alugyan, botloggyan, bújan, fekügyen ~ fekügyön, haraguggyan, romőjan, verekegyen*.

A feltételes mód jelen idejének egyes 1. és 3. személyében a harc eldőltnek tekinthető. Az egy *botlik* kivételével, melynek az 1. személyben *botlammám* alakját jegyeztük fel, valamennyi igének iktelen ragozása az elterjedt: *(én) álkunnék, alunnék, bújnék ~ búnnék, dógoznék, esnék, ennék, fekünnék, ferednék, haragunnék, innék, jácodnék, romlanék, szoknék, ugrannék, verekednék, veszekednék; (ő) álkunna, alunna, bollanna, bújna ~ búna, dógozna, esne, enne, fekünné, feredne, haragunna, inna, jácodna, romlana, szokna, ugranna, verekedne, veszekedne*.

A többi faluból nyolc ikes ige ragozásáról van rendszeres és teljes anyagunk. Ezek: *álkuszik, alszik, bújik, esik, eszik, iszik, ugrik, verekedik*. Bádokban kikérdeztük még ezen kívül a *romlik* igét is. Bádokban a jelentő mód jelen idejének egyes 1. személyében a megvizsgált kilenc ige közül hét kap -m személyragot: *aluszom, aluszom, esem, eszem, iszam, ugom* és *verekedem*; kettő pedig -k személyragot: *bujak, romlok*. A felszólító mód jelen idejének egyes 1. és 3. személyében a kép meglehetősen zilált. Az 1. személyben a kilenc ige közül csak egy kap -m személyragot: *egyem*; héthez -k személyrag járul: *álkuggyak, aluagyak, bujak, essek, igyak, romojak, ugőryak*; egyhez pedig az -m és -k személyrag egyaránt járulhat: *verekegyem ~ verekegyek*. A 3. személyben az ikes alakok vannak túlsúlyban; öt igét ragoznak ikesen: *álkugyék, bújék, egyék, igyék, verekegyék*; hármat iktelenül: *essen, romojan, ugőryan*; egyhez pedig az -m és -k személyrag egyaránt járulhat: *alugyék ~ alugyan*. A feltételes mód jelen idejének egyes 1. és 3. személyében a helyzet nagyjából ugyanez. Az 1. személyben mindössze három igét ragoznak ikesen: *álkunnam, innám, verekedném*; a többi -k személyragot kap: *alunnék, bunék, ennék, esnék, romlanék, ugornék, verekednék*. A 3. személyben két ige kap -k személyragot: *álkunnék, esnék*; hat pedig alanyi személyragot: *alunna, buna, enne, inna, romlana, ugorna*. A *verekedik* igéhez mindkét személyrag járulhat (*verekednék ~ verekedne*).

Bádokban a megvizsgált nyolc ige ragozásában az ikes alakok vannak túlsúlyban. A jelentő mód jelen idő egyes 1. személyben három ige kivételével, melyek

-k személyragot kapnak (*alkuszok, bujok, verekedek*), valamennyit ikesen ragozzák: *álszom, eszem, esem, iszom, ugrom*. A felszólító mód egyes 1. személyében ugyanígy: *alkuggyam, alugyam, egyem, essem, igyam*; de: *bùjak, ugòrjak, verekeggyek*. Az egyes 3. személyben szintén az ikés alakok vannak túlsúlyban: *alkuggyék, aluggyék, egyék ~ -ék, essék, iggyék*; csak a másik három igét ragozzák iktelenül: *bùjan, ugòrjan, verekeggyen*. A feltételes mód jelen idejének egyes 1. személyében mind a nyolc ige -k személyragot kap: *alkunnék, alunnék, bunnék* stb.; a 3. személyben azonban egy kivétellel (*bunna*) mind ikesen ragozzák: *alkunnék, alunnék, ennék* stb.

A Kide szomszédságában található Csomafáján nagyjában azonos a helyzet a kideivel. Legfeljebb azt kell még hozzátennünk, hogy itt az iktelen igeragozás még fokozottabban előretört, mint Kideben. A jelentő mód jelen idő egyes 1. személyben öt igét ragoznak ugyan a megvizsgált nyolc közül ikesen: *álszam, eszem, iszom, ugram, verekedem*, s csak hármat iktelenül: *alkuszak, bujok, esek*; a felszólító és feltételes módban azonban majdnem kizárólag az iktelen alakok dominálnak. Így a felszólító mód jelen idejének egyes 1. személyében valamennyi ige iktelenül ragozódik: *alkuggyak, aluggyak, bújak, egyék, essek, igyak ugòrgyak* stb. Az egyes 3. személyben egy ige kivétellel (*ò egyék*) mind iktelenül ragozódnak: *alkuggyon, aluggyan, bújan, essen, igyon* stb. A feltételes mód jelen idejének egyes 1. személyében csak a -k személyrag fordul elő: *alkunnék, alunnék, bunnék* stb.; a 3. személyben pedig két ige esetében az ikés alak: *ennék, innék*, a többi esetében pedig az iktelen alakok: *alkunna, alunna, bunna, esne* stb.

Kolozsborsán a jelentő mód jelen idejének egyes 1. személyében fele-fele az arány: *alkuszom, alszom, eszem* és *iszom*; de: *ugrok, buvok, esek* és *verekedek*. A felszólító mód egyes 1. személyben két ige kap -m személyragot: *egyem, igyam*, hat pedig -k-t: *alkuggyak, alugyak, bújak, esek, ugorgyak, verekeggyek*. Az egyes 3. személyben egy kivétellel (*bùjon*) valamennyit ikesen ragozzák: *alkuggyék, aluggyék, egyék, essék, iggyék, ugòrgyék, verekeggyék*. A feltételes mód jelen idejének egyes 1. személyében mind a nyolc ige iktelen alakban fordul elő: *alkudnék, alunnék, bunnék, ennék, esnék, innék, ugornék, verekednék*; a 3. személyben három ikesen: *alkudnék, alunnék* és *innék*, a többi iktelen ragozással: *bunna, enne, esne, ugorna* és *verekedne*.

Kolozsgyula egyike azoknak a borsavölgyi falvaknak, melyekben az ikés ragozás háttérbe szorulása a legfeltűnőbb. A jelentő mód jelen idő egyes 1. személyben csak az *alkuszik* fordul elő -m személyraggal, a másik hét -k személyragot kap: *alkuszom, álszok, eszek, bujok, esek, iszok, ugrok, verekedek*. A felszólító mód jelen idejének egyes 1. személyében mind a nyolc ige iktelen személyragot kap: *alkuggyak, aluggyak, bújak* stb.; az egyes 3. személyben öt ige fordul elő ikés személyraggal: *alkuggyék, aluggyék, egyék, iggyék, ugòrgyék*, három pedig iktelennel: *bùjon, essen, verekeggyen*. A feltételes mód egyes 1. és 3. személyben valamennyi ige ragozása már iktelen: *alkunnék, alunnék, bùjnék, ennék* stb.; *alkunna, alunna, bújna, enne* stb.

Magyarfordorházról származó adatok szerint a jelentő mód jelen idő egyes 1. személyben öt ige kap -m személyragot: *alkuszom, aluszom, eszem, esem, iszom*, három pedig -k-t: *bujok, ugrok, verekedek*. A felszólító mód 1. személyben öt ige fordul elő ikés és három iktelen ragozással: *alugyam, egyem, essem, igyam* és *verekeggyem; alkuggyak, bújak* és *ugòrjak*. A 3. személyben az arány fele-fele: *alkuggyék, aluggyék, egyék, iggyék*; de: *bùjon, essen, ugòrjon, verekeggyen*. A feltételes mód 1. személyben két ige kap ikés személyragot: *alkunnám, esném*, hat pedig iktelent: *bujnék, ennék, innék, ugranék, verekednék*. A 3. személyben mind a nyolc igét iktelenül ragozzák: *alkunna, bujna, alunna* stb.

Magyarmacskaán a jelentő mód jelen idő egyes 1. személyben öt ige fordul elő -m személyraggal: *alkuszom, álszom, eszem, iszom, ugrom*, és csak három -k személyraggal: *bujok, esek, verekedek*. A felszólító mód 1. személyben két ige maradt

meg ikes ragozásúnak: *álkuggyam, aluggyam*; a többbit már iktelenül ragozzák: *bùjak, egyek, essek, igyak, ugòrgyak, verekeggyek*. A 3. személyben csak egy ige ikes: *aluggyék*, a többi iktelen: *álkuggyon, bùjon, egyen, essen, igyon, ugòrgyon, verekeggyen*. A feltételes mód jelen idejének mind az 1., mind pedig a 3. személyében iktelenként viselkedik mind a nyolc ige.

Ördögkeresztúron a jelentő mód jelen idő egyes 1. személyben az *alszik* kivételével mind a hét igét iktelenül ragozzák: *alszom, alkuszok, bujok, esek, eszek, iszok, ugrok, verekedek*. A felszólító mód 1. személyében mind a nyolc ige iktelenül ragozódik: *alkuggyak, aluggyak, bujjak, egyek, essek, igyak, ugorgyak, verekeggyek*; a 3. személyben azonban már csak kettő: *bujon, ugorgyon*, a többi ikesen: *alkuggyék, aluggyék, egyék, essék, igyék ~ -ik, verekeggyék*. A feltételes mód jelen idejében mind az 1., mind pedig a 3. személyben csak iktelen alakokkal találkozunk: *(én) alkudnék, alunnék, bujnék, emnék* stb.; *(ő) alkudna, alunna, enne* stb.

Nagyjában ugyanezt állapítottuk meg az utolsó borsavölgyi faluban, Válaszúton is. A jelentő mód jelen idejének egyes 1. személyében két igét ragoznak ikesen a megvizsgáltak közül: *alkuszam* és *aluszam*, hatot pedig iktelenül: *bujak, eszek, esek, iszak, ugrak, verekedek*. A felszólító mód 1. személyben az egy *iszik* kivételével *(igyam)* valamennyit iktelenül ragozzák: *alkugyak, aluggyak, bujjak, egyek, essek, ugraggyak ~ ugraggyak, verekeggyek*. A 3. személyben öt ige fordul elő ikes alakban: *alkuggyék, aluggyék, egyék, igyék, verekeggyék*, három pedig iktelen ragozású: *bujjan, essen, ugraggyan*. A feltételes mód jelen idejének egyes 1. személyében mind a nyolc ige iktelen személyragot kap: *alkunnék, alunnék, bujnék* stb.; a 3. személyben az *alszik* ige ikes ragot kap: *alunnék*, a többi pedig iktelent: *alkunna, bùjna, esne* stb.

A tanulmányozott ikes igék kis száma korántsem jogosíthat fel bennünket arra, hogy teljes értékű következtetéseket vonjunk le a borsavölgyi ikes igék ragozásáról. Egy-két megállapítást azonban mégis tehetünk. Az egyik az, hogy az ikes ragozás a Borsavölgyén is kezd háttérbe szorulni, akárcsak a magyar nyelvterület jelentős részén. Legerősebben két borsavölgyi községben, Bádokban és Bodonkúton tartja magát. Kidében, Csomafáján, Kolozsborsán és Magyarfodorházán szembeéltő módon kezd háttérbe szorulni, Kolozsgyulán, Magyarmacsakáson, Ördögkeresztúron és Válaszúton pedig kiveszőfélben van. Meg kell jegyeznünk, hogy ez utóbbi falvak magyar lakosságának nyelve nemcsak az ikes ragozás szempontjából áll közelebb a városi nyelvhez, hanem általában minden szempontból. E jelenségnek több oka lehet. Feltétlenül számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy Kolozsvárhoz elég közel eső vidékről van szó, a várossal való érintkezés tehát meglehetősen intenzív. Számolnunk kell településtörténeti tényezőkkel is. Okleveles adataink és az egészen öregek emlékezete szerint a Borsavölgyére szilágyságiak is települtek be.¹ A Szilágyságban az ikes ragozás meglehetősen háttérbe szorult.

Nem érdektelen az a megállapítás sem, hogy az ikes és iktelen ragozás harca nemcsak térben folyik egyenlőtlenül, hanem még ugyanazon faluban is más a helyzet az egyes igeidőkben. Úgy látszik, az iktelen ragozás térhódítása a feltételes mód jelen idejének 3. személyében a legerősebb. Ebben a személyben — az egy Bodonkutat nem számítva — az iktelen alakok kerültek túlsúlyba. Ugyanez a helyzet a felszólító mód 1. személyben is. Bodonkút és Magyarfodorháza kivételével ebben az igeidőben is az iktelen alakok vannak túlsúlyban. A jelentő mód jelen idejében a két ragozási alak szinte egyenlő eséllyel küzd. Anyagunkból az is látható, hogy az ikes ragozás a felszólító mód 3. személyében tartja magát legerősebben. Kolozsborsáról származó anyagunkban két esetben az iktelen ige is ikes ragozású: *szakaggyék, szikaggyik*.

¹ Ez utóbbi körülményre SZABÓ T. ATTILA hívta föl a figyelmemet.

3. Az adattárban első helyen a kidei igealakokat közlöm, mivel e kis nyelvjárásnak Kide a központja. A kidei anyag ugyanakkor teljesebb is a többi falu anyagánál. A második helyen a többi faluban lejegyzett igealakok következnek, majd az illető igére vonatkozó példamondatok. Az igealakok felsorolásában a kötőjellel kapcsolt végződések nem a címszóhoz, hanem a felsorolásban említett legutolsó tóalakhoz kapcsolódnak. — Itt jegyzem meg, hogy a kidei anyagban az *é* hang jelölése nem egységes: egyes szókban *é-t*, más szókban *é-t* jelöltek a gyűjtők. Az *é* hangot főleg én jelöltem, az *é-t* pedig gyűjtőtársaim. Látva a hangjelölés egyenetlenségét, 1943-ban megvitattuk, a helyszínen is közösen még egyszer ellenőriztük a jelenséget, és megállapítottuk, hogy a XVI. század előtti *é* helyett csakugyan gyakran ejtenek *é-t*. Egyébként a közölt anyag hangtani szempontból is eléggé megbízható. Kideben több gyűjtő töltött huzamosabb időt, a többi borsavölgyi faluban is ketten gyűjtöttünk, tehát módunkban állott a jelenségeket megfigyelni és egymás jegyzési módját ellenőrizni.

A l k u s z i k : *álkuszok* ~ -ak, -ál, -ik, -unk, -tak, -nak; *álkuszam*, -ad, -sza, -szuk, -szátok, -szák; *álkuttam*, -ál, *álkutt*, -unk, -atak, -ak; *álkuttam*, -ad, -a, -uk, -átok, -ák; *álkuggyak*, *álkuggy* ~ -ál, -an ~ -ék, -unk, -atak, -anak; *álkuggyam*, -ad, -a, -uk, -átok, -ák; *álkunnék*, -ál, -a, -unk, -átok, -ának; *álkunnám*, -ád, -á, -uk, -átok, -ák; *álkunné* ~ *álkudni*, *álkutt*, *álkuva* (K), — *álkuszom* (Kgy, M), *alkuszom* (B, Kb, Mf), *alkuszam* (V), *álkuszok* (Bk, Cs), *alkuszok* (Ö), *alkuszal* (Mf, V), *álkuszól* (Cs, Kgy, M), *alkuszol* (Bk), *alkuszol* (B, Kb, Ö), *alkuszik* (B, Kb, Mf, Ö, V), *alkusztak* (B, V), *álkuszatok* (Cs, M), *alkuszatok* (Mf, Ö), *alkuttak* (Kb), *alkusznak* (B, Kb, Mf, Ö, V); *alkuszam* (Mf, V), *alkuszom* (Bk, Cs, Kgy, M), *alkuszad* (V), *álkuszod* (Bk, Cs, Kgy, M), *alkuszod* (Kb, Mf, Ö), *alkussza* (Kb, Mf, Ö, V), *alkusszuk* (Kb, Mf, Ö, V), *álkusszátok* (B), *alkusszátok* (V), *alkusszátok* (Kb, Mf, Ö), *alkugyátok* (B), *alkusszák* (Kb, Mf, Ö, V), *alkugyák* (Bk); *alkuttam* (Kb, Mf, Ö, V), *alkuttál* (Kb, Mf, Ö, V), *álkuttá* (Kgy), *álkudott* (Bk, Cs, M), *alkudott* (Ö), *alkutt* (Kb, Mf, V), *alkuitunk* (Kb, Mf, Ö, V), *alkuttatak* (Kb, V), *álkuttatok* (Bk, M), *alkuttatok* (Mf, Ö), *alkuttak* (Kb, Mf, Ö, V); *alkuttam* (Kb, Mf, Ö, V), *alkuttad* (Kb, Mf, Ö, V), *alkutta* (Kb, Mf, Ö, V), *alkuttuk* (Kb, Mf, Ö, V), *alkuttátok* (Kb, Mf, Ö, V), *alkutták* (Kb, Mf, Ö, V); *alkuggyak* (Kb, Mf, Ö), *alkugyak* (V), *alkugyam* (Bk), *alkuggyál* (Kb, Mf, Ö), *alkugyál* (V), *alkuggyá* (Kgy), *alkuggyék* (B, Bk), *alkuggyék* (Kgy), *alkuggyék* (Kb, Mf, Ö), *alkuggyék* (V), *alkuggyon* (Cs, M), *alkuggyunk* (Kb, Mf, Ö), *alkuggyunk* (V), *álkuggyatok* (Bk, M), *alkuggyatak* (Kb), *alkugyatak* (V), *alkuggyatok* (Mf, Ö), *alkuggyanak* (Kb, Mf, Ö), *alkugyanak* (V); *alkuggyam* (Cs, Kb, Mf, Ö), *alkugyam* (V), *alkuggyad* (Cs, Kb, Mf, Ö), *alkugyad* (V), *alkuggya* (Cs, Kb, Mf, Ö), *alkugya* (V), *alkuggyuk* (Cs, Kb, Mf, Ö), *alkugyuk* (V), *álkuggyátok* (B), *alkuggyátok* (Cs, Kb, Mf, Ö), *alkugyátok* (V), *alkuggyák* (Cs, Kb, Mf, Ö), *alkugyák* (V); *álkunnék* (Cs, Kgy), *alkunnék* (V), *alkudnék* (Kb, Ö), *álkunnám* (B), *alkunnám* (Mf), *alkunnál* (Mf, V), *alkudnál* (Kb, Ö), *álkunná* (Kgy), *alkunna* (Mf, V), *alkudna* (Ö), *álkunnék* (B, Bk), *alkudnék* (Kb), *alkunnunk* (V), *álkunnánk* (Bk, Cs, M), *alkunnánk* (Mf), *alkudnánk* (Kb), *alkudnonk* (Ö), *alkunnátok* (Mf, V), *alkudnátok* (Kb, Ö), *alkunnának* (Mf, V), *álkunnának* (M), *alkudnának* (Kb, Ö); *alkunnám* (Cs, Mf, V), *alkudnám* (Kb, Ö), *alkunnád* (Cs, Mf, V), *alkudnád* (Kb, Ö), *alkunná* (Cs, Mf, V), *alkudná* (Kb, Ö), *álkunnók* (M), *alkunnánk* (Cs, Mf), *alkudnánk* (Kb), *alkudnok* (Ö), *álkunnátok* (B), *alkunnátok* (Cs, Mf, V), *alkudnátok* (Kb, Ö), *alkunnák* (Cs, Mf, V), *alkudnák* (Kb, Ö). — *Én álkuszok, ne féj! Nem álkuszál belölle? Megálkuszik a tímárról, szabjál belölle. Álkuszik a tehénre. Álkuszam a tehenet. Eggy ember mind álkussza eggy órájig. Leálkuttam belölle. Hátul mind álkutt a másikkál. Megálkuttuk ezt a házat. Álkugy meg vele! Álkuggyál te is! Meg van álkuva a fejjövel, az jött a cseberér.* (K).

a l s z i k : *aluszak* ~ <áluszam> ~ <aluszam> ~ <aluszok>, *aluszál*, -ik ~ <álszik>, *aluszunk* ~ <álszunk>, *aluszatok*, -nak; <aluszsa>; *aluttam*, -ál, *alutt* ~ *aludatt* ~ <aludott>, *aluttunk*, -atak, -ak; *alugyak*, -ál ~ *alugy*, -an, -unk, -atak, -anak;

alunnék, -ál, -a, -unk, -átok, -ának; alunni ~ <aludni>, aluva, alutt, álvó (K), — aluszam ~ aluszom (B), álszom ~ aluszom (Bk), aluszom ~ alszom (Mf), aluszam (V), álszam (Cs), álszom (M), alszom (Kb), álszok (Kgy), aluszol (B), aluszal (Mf, V), álszol (Bk), álszól (Kgy, M), alszol ~ aluszol (Kb, Ö), álszól (Cs), aluszik (Bk), álszik (Cs, Kgy, M), alszik (Kb), aluszik ~ álszik (Ö), aluszunk (B, Cs, Kb, Mf, V), álszunk (Kgy, M), alusztak (B, Bk, Cs, Kb, Kgy, V), alusztok (Kgy, Mf, Ö); aluttá (Kgy), alutt (B, Bk, Cs, Kgy, Kb, Mf, M, Ö, V), aluttatok (Bk, M); aluggyak (Cs, Ö, V), aluggyak ~ alugyak (Kgy), alugyam (Bk), aluggyam (Mf, M), aluggy ~ aluggyál (Cs, Mf, M, Ö, V), alugyék (B, Kb), alugyék (Bk), aluggyék (Ö, V), aluggyék ~ aluggyon (Kgy), alugyék ~ alugyon (B), aluggyunk (Cs, Mf, M, Ö, V), aluggyunk ~ aluggyunk (Kgy), alugyatok (Bk), aluggyatak (Cs, V), aluggyatok (Mf, M, Ö), aluggyanak (Cs, Kgy, Mf, M, Ö, V); (én) alunnék (B, Cs, Kb, Kgy, Ö, V), (ő) alunnék (Bk), alunnék (Kb, V), (ő) alunna (Cs), alunnánk (Bk, Cs, M), alunnónk (Kb), alunnonk (Ö), alunnának (Kb, M, Ö). — Asz hiszi, lefekszek, aluszak. Aluszak eleget. Ha akármennyit aluszok este, azé úty hiányzik a déli álvás. Ha fázik a lábom, nem álszam èl. (K). Ne gondöld, én nem aluszam. (B). Addig vaty te böldog, amég aluszál. Addig vagy jó, amég aluszál. Hé koma, aluszál? Még nincs éty hete, hogy ott aluszik. Aszt a tejet kihozam fijam, s megaluszik. Éfáratt, elázot, nem árt neki se, ha aluszik éty kicsit. Ojanyaknak aggyuk, aki délig álszik, amikor ém mán jó vagyok lakva dolaggál. (K). Má aluszik. (Bk). Aluszik a gyérnek? Nem álszik, jácodik. (Ö). Aluszunk ẽ cseppet. Éggy órát, sok ha kettõt álszunk. Ha én nem aluttam, csináltam, a másik is csinált. Iccaka megin nem alutt. Még mindig alutt? Ággyat vetetleg, de ott alutt a csürbe. Egyedül aludad, de nem hatták eggyáltalín. Még aludatt is it, hoty taniccsam dagasztani. Itt aludot szembe. (K). Kialutt a tûsz, hideg van, nem jó a fazék. (Kgy). Sokat aluttung dílbe. (K). Mácco unalombùl, mácco, hogy ne alugyak èl. (Kgy). Alugyál fijam, hadd ẽ, hoty szopjanak. (K). Mennyen haza, fekügyék le s alugyék! Ha ivutt, alugyon, ne lárnázzon! (B). Alunnék ẽ cseppet. (K). Mindig alunna. (Cs). Nem tud alunni, má alutt. Délbe nem tuttam aludni, mer ojan ẽgy doroncs vót ott. (K). Ojanokat lehetet aludni, hoty csak na! (M). Nelluska is aluva találto. (K).

botlik: botlok, botlossz, botlik, botlunk, botlottok, botlodnak; botlattam, -á, botlatt, -unk, -atak, -ak; botloggyak, -ál, -an, -unk, -atak, -anak; botlannám, -ál, -a, -unk, -átok, -ának; botlanni ~ botlani, botlatt. — Vigyáz, mē megbotlossz! Sze megbotlik az embër. Megbotlattam a tennap az uccám, mikõ jüttem haza. Megbotlattá, fijam? Nem hiszem, hogy megbotloggyál fnyes nappal. Bár megbotlannál! Könnyü ijen sütidbe megbotlanni. (K).

bújik: bujak ~ bujok, bússz ~ bújsz, bujik ~ buvik, bujunk, bújtak, bújnak ~ ~ búnak; bujál (félmúlt); búttam ~ bújtam, búttál ~ bújtál, bútt ~ bújt, búttunk ~ bújtunk, búttatak ~ bújtatak, búttak ~ bújtak; bújnék ~ búnék, bújnál ~ búnál, bújna ~ ~ búna, bújnunk ~ búnunk, bújnatok ~ búnatok, bújnanak ~ búnanak; bujak, búj ~ -ál, -an ~ -on, -unk, -atak, -anak; bújni ~ búni, bújva ~ búva, bútt (K), — bujak (B, V), bujok (Bk, Cs, Kgy, Mf, M, Ö), buvok (Kb), bússz (Bk), bussz (B, Cs, Kb), bújsz (Kgy, M, V), bujssz (Mf, Ö), bujik (valamennyi faluban), buvik (B), buvunk (Kb), bújtok (Kgy, M), bujtok (Mf, Ö), búttak (Cs), buttak (Kb), bújnak (Bk, Cs, Kgy, V), bujnak (Mf, Ö), bunak (B, Kb), bunnak (M); búttam (Cs, M), buttam (B, Bk, Kb, Mf), bújtam (Kgy, V), bujtam (Ö), búttál (Cs, M), buttál (B, Bk, Kb, Mf), bújtál (V), bújtá (Kgy), bujtál (Ö), bútt (Cs, M), butt (B, Bk, Kb, Mf), bújt (Kgy, V), bujt (Ö), búttunk (Cs, M), buttunk (B, Bk, Kb, Mf), bújtunk (Kgy, V), bujtunk (Ö), búttatak (Cs), búttatok (M), buttatak (B, Kb), buttatok (Bk, Mf), bújtatak (Kgy, V), bujtatok (Ö), búttak (Cs, M), buttak (B, Bk, Kb, Mf), bújtak (Kgy, V), bujtak (Ö); bújak (Bk, Kgy, Mf), bujak (B, Ö), bujjak (V), bújál (Bk, Mf), bújá (Kgy), bujál (B, Ö), bujjál (V), bújon (M), bújan (Bk), bújon (Kgy, Mf), bujon (Ö), bujjan (V), bujék (B), bújunk (Bk, Kgy, Mf), bujunk (B, Ö), bujjunk (V), bújatos (M), bújatos (Kgy, Mf), bújatos (Bk), bujatos (B), bujatos (Ö), bujjatos (V), bújanak (Bk, Kgy, Mf), bujanak (B, Ö), bujjanak (V); bújnek (Kgy, V), bujnek (Mf, Ö), bunnék (Bk, M) bunnék (Cs, Kb),

bunék (B), *bùjnál* (V), *bùjná* (Kgy), *bujnál* (Mf, Ö), *bunnál* (Bk, Cs, Kb, M), *bunál* (B), *bùjna* (Kgy, V), *bujna* (Mf, Ö), *bunna* (Bk, Cs, Kb, M), *buna* (B), *bùjnunk* (Kgy, V), *bujnánk* (Mf), *bujnonk* (Ö), *bunnánk* (Cs, M), *bunnónk* (Bk, Kb), *bununk* (B), *bùjnatok* (Kgy, V), *bujnatok* (Mf, Ö), *bunnátok* (Bk, Cs, Kb, M), *bunátok* (B), *bùjánák* (Kgy, V), *bujjánák* (Mf), *bujjának* (Ö), *bunnának* (Bk, Cs), *bunnának* (Kb, M), *bunának* (B). — *Előbb ém bujak èl. Bébússz oda? Hová últeted è, ha kibujik? It semmi szín alatt ki nem bujik a gyapju. Belébujik a juházbundába, osztám fúhat a szél. Ojan hère híjába buvik.* (K). *Ojanko fáj töbnyire, miko buvik a foga.* (B). *Ezek elbùjnak, lez belöllek csimmasz.* (Cs). *Èlbujál, -hogy ne kèrgessenek ki. Visszabùjtam az ágybo. Kibùjt a tú. A bajusszát, nihèjt kibùjt, csípi le. Az öreg is èlbùtt.* (K). *A gyönygyed el izs butt, úgy megijett.* (B). *Osztán ha kibùtt, tudom is én, hogy menekült meg.* (M). *Èlbùttak az èrdöbe. Sok juhót összezúsztak, jába vót a pakulárak kutyájá, még a kutyák is èbùjtak.* (K). *A tatárjutáskor buttak el oda az emberek.* (B). *Od buttak ki egyenkint.* (Bk). *Búj ki onné! Hogy bújan ki onnan? Hát az èrdög bújom beléd, mér búttál ki? Mikòr mán ki vam melegedve, bújam be a vízbe! Bujatak ki, Márisko! Inkább ára való (a boronálás), hogy bújanak ki az idegem magak. Bébùjnék, mü izs bébùjnunk.* (K). *A kolló kibunna belölle.* (Cs). *Ott aratunk s mondam: né te, mos mán hová futnunk, hová búnunk, ha bombád dèbna? Ók (ti. az urak) nem szoktak ketten egygy ágyba bebùjni, csak a pòlgárnép. Bé vam bújva alája. Bé vam búva a ketrec alá.* (K).

d o l g o z i k : *dógozok ~ -ak ~ -am, -òl, -ik, -unk, dógosztak, dógoznak; dógozam, -ad, -za, -zok, -zátok, -zák; dógosztam, -úl, dógozatt, dógosztunk, -ataik, -ak; dógosztam, -ad, -a, -uk, -átok, -ák; dógozzak, -ál ~ dógozz, -ék ~ -an, -unk, -ataik, -anak; dógozzam, -ad ~ dógozd, dógozza, -uk, -átok, -ák; dógoznék, -ál, -a, -unk, -átok, -ának; dógozám, -ád, -á, -uk, -átok, -ák; dógozni ~ dógozni, dógozva, dógozott* (K). — *Jön a kendèrmunka, azzal se dógozam.* (K). *Mikor sokad dógozam, nem ehetem.* (B). *Csak úgy eszèl, ha dógozìl. A kurumpi ahogy megindult, nem dógozik semmit. Lassan dógozik, ha nincs kedvère való idò (ti. a gabona). Aszonta, ha ú nem kap elegendòt, hogy egyék, akkor ú nem dógozik.* (K). *Amék szòrgalmatas, az még èccaka izs dógozik.* (Cs). *Jába dógozunk, ha nincsen esò. Ezek ojan feledesek, felibe dógoznak. Azon a vidéken lóval dógoznak. Kèl neki adni azèbul, aki nagy nehezem megdógozza. A birtokot odattam a vejemnek, ú dógozza meg. Bácsnak asz híják, aki od dógozza fel a tejet. Mos mán nincs is ki fèdógozza íthun. Fèlszòvik, fèldógozzák. Hìdeg vót azan az udvaram, mikor od dógosztam. Kolozsvárd dógosztam sokat fíjatàl koromba, de egygy idò óta nem dógosztatnak. Nem állat sehová se, dógozatt. Hát sztán nem dógosztatak, mégis megèhesztetek?* (K). *Igaz, utánnam dógosztak haton, s nem gyòszték.* (K. y). *No, dógozzá csak, ne fogaggyá! Kèt embèr vam mid dógozzék a kasza után. Dógozzék, aki akàr, nekem elég vót. Készítették a papat eleget, hogy dógozzan.* (K). *Èty hetvennégyeres ember hogy dogozzék a bányába? Sokat kelled dogozzan rajta.* (B). *Három liter cseresznyèjèr nem èrdemes, hogy dogozzék egész nap.* (Kb). *Ne dogozzék, újen othon.* (V). *Fòdòt ástag, dógozzanak. Ijen idòbe othon se dógozna. Dógoznunk, ha az idò engedne. Borus idò van, nincs meleg, jó lehed dógozni most. Az a bajam, nem tudag dógozni. Jáj, azokat èl kèl dógozni, nem marathatnak ot, nem fog ot láccani ety se. Ahoty tanul enni, úty tanuljan dógozni. Nem bír dógozni a tengeri.* (K).

e s i k : *esek ~ <esem>, -èl, -ik ~ és, esünk, -tek, -nek; estem, -él, esett, estünk, -etek, -ek; estem vót stb.; essek, -èl ~ ess, -ék ~ essen, -ünk, -etek, -enek; esnék, -él, -e, -ünk ~ -ènk, -ètek, -ènek; esni, esò, esett, esve* (K), — *esek* (Cs, Kb, Kgy, M, Ö, V), *esem* (B, Bk, Mf), *esel* (Bk, Kb, Mf, Ö, V), *esik* (Cs, Kgy), *és* (Ö, V), *esik ~ és* (B); *estèl* (Kb, V), *esett* (B, Cs), *estek* (Ö, V); *essem* (Bk, Mf), *essèl* (Kb, Kgy, V), *essék* (Bk), *essék* (Kb, Ö), *essen* (B, Cs, Kgy, Mf, M, V); *esnèk* (Kb, Kgy, Cs, Ö, V), *esnèm* (Mf), *esnèl* (Cs), *esnèl* (Kb, Mf, Ö, V), *esnèk* (Kgy), *esnèk* (B, Bk), *esnünk* (Kgy, V), *esnènk* (B, Cs, Kb, Mf, M), *esnónk* (Bk), *esnönk* (Ö), *esnètek* (Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, V), *esnètek* (M), *esnènek* (Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, V), *esnènek* (M). — *Gondòltam, belésem, mind evòllettem magamat. Leesìl!*

Né, süts a nap és esik az eső! Ojam fejéren esik, hogy jó az isten, ha nem jég esik. (K). Rogya ronytya a növényeket, mikor napsütésbe esik az eső. Ha naty szárazságak vannak, és az eső. (B). Esik eső, naty sár van az uccán. (Cs). A kertyek, téltek túl esik. (Kgy). Most is és? (Ö). Ot nem úgy és a hó, mind itt. (V). Márcijus vöd, de úgy esett a hó, úgy jött a szél, ojan hideg vót. Mán a hó is leeset, s akkő fősztég Bádogba. Ha ozsonnyáltam, östére mán nem eset jól a vacsara. Annyi eső eset, hogy úgy állot, mind az asztalan itt a víz. Asz monta, hogy ráesett écs csutkóra és kifúrta a csutkó. (K). Jol eset nekik az a savankás. Esmént leesett, osztán esmént el kellett mennyen az orvoshoz. (B). Az eset le, a fárzsábám. Éty kicsid zokon esett. (Cs). Sokan clesetek mellölle. (Ö). Ojan darap havak estek, mind valami kapcák. (V). Jövöleg (jövet) nem estem le, most essek èl? Úgyēj, le ne essék! Azér le is vam fedve, hogy a jószág ne essem bele. Lehetetlen, hogy jól essen. Ne essem bele, mē nekünk a zabunk a fődön. (K). As se jó, hogy ne essék az eső. (Kb). Me ha nem látnám, nem esnék ojan rosszu, de látam, hogy nem érdemlik meg. (K). Meksziwákadatt a főd, minha nem eset vóna. (Ö). Le van esve a fődre. Tet fel eszt a kívét, mēr le van esve itt ezen az oldalan. (K).

eszik: eszem ~ eszek, eszél, -ik, -en, -ünk, -tek, -nek; eszem, -ed, -i, -szük, -ítek, -ik; ettem, -él, ett ~ evett, ettünk, -etek, -ek; ettem, -ed, -e, -ük, -étek, -ék; ettem vót stb.; egyem ~ egyek, -él ~ -é, -ék ~ -ik ~ -ik ~ -en, -ünk, -etek, -enek; egyem, -ed ~ edd, egye, -ük, -étek, -ék; ennék, -él, -e, -ünk ~ -énk, -étek, -ének; enném, -éd, -é, -ük, -étek, -ék; ettem vóna stb.; enni, ett, evő ~ évó, éve ~ íve (K), — eszem (B, Bk, Cs, Kb, Mf, M), eszek (Kgy, Ö, V), eszel (B, Bk, Kb, Mf, Ö, V), eszik (B), esz (M), eszünk (V); eszi (Kb, V), eszik (Kb); etlé (Kgy), ettél (B, Kb, V), ett (B, Bk, Cs, Kgy, Mf, M, Ö, V), evett (Kb); ettétek (Kgy, Mf), ettétek (B, Cs, Kb, Mf, Ö, V), ették (Kgy, M), ették (B, Cs, Kb, Ö, V); egyem (B, Bk, Kb, Mf, V), egyek (Cs, Kgy, M, Ö), egyél (Cs), egyél (B, Kb, Ö, V), egyék (Bk, Cs), egyék (B, Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö), egyen (M), egyék ~ egyen (Bk, V), egyétek (Bk), egyétek (B, Cs, Kb, Mf, Ö, V), egyék (Bk), eyyék (B, Cs, Kb, Mf, Ö, V); ennék (Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, V), enném (B), ennél (Cs), ennél (B, Kb, Kgy, Mf, Ö, V), ennē (Kb), (ó) ennék (Bk), ennék (Cs), ennünk (B, Bk, Kgy, V), ennénk (Cs, Mf, M), ennönk (Ö), ennönk (Kb), ennétek (B, Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, V), ennének (B, Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, V); ennēm (B, Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, V), ennéd (B, Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, V), ennē (B, Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, V), ennők (Kb, M), ennők (Ö), ennénk (Cs, Mf), ennétek (B, Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, V), ennék (B, Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, V); éve (Cs). — Éhes vagyok, leülök, eszem. Há én nem eszem egyedül. Nekem nem kē, nem eszeg belölle. Na, gondolom, most eszek mézet retekkel. Csak úgy eszél, ha dölgozól. (K). Ha idegen hejt eszel, aszonygyák, nem ettél soha. (B). Eszik főrált tejet pulickával. Úgy váglak szájba, hogy a fene röktöm megeszen! Az időjárás, ez eszem meg minket. (K). Úgy rádütök, minygyá megesz e fene! (M). Ha eszik az ember, nem kel pálinka, csak víz kell. (B). Nem könnyen eszünk kényeret, csak ha túl muszáj. Kápasztát eszünk, püttyókát, hogy a kenyér ne foggyon. Aszt eszünk, ami van, de feketén nem veszünk. (K). Ami van a háznál, aszt eszünk. (V). Há mé nem tettelek krumpit, ha mos nincs krumpitok, müt eszek? Málét nem esznek egy világé, mē szaparátlan étel. Ot mék cseréznek a márhák, esznek cserét. Meg is esznek a legyek, nem tudok itt ñlni. (K). Azak nem esznek. (V). Máj, ha megeszem, akkor hálगतok. Ted le, mēr megeszed (tönkreteszed) minden ronygyodat! Így eszed mek, ha akarat, ha nem akarat, nem eszed. Szedek neki mék, ha megeszi. Az itál hamár megeszi az embert. Pláne az idén elpusztultak a juhak, mindenki megeszi a magáját. Most amijen drága a kóst (a takarmány), egyyk megeszi a másikat. (K). Lecsabdasadik (az ülü) s ot megeszi a tyukat a kërbe. (Kb). A kutya nem eszi meg a telet soha. (V). Ha láttuk, é kicsit piros, minygyá esszük. Ezutám mán a tésztát esszük mek paprikással, s a bört pedig beléteszi a kávába, s úgy issza meg. (K). Teszünk e csep kòrpát rájta, s asztán ugy eszik. (Kb). Nem ettem idegen kényeret. Nem evettem semmit. (K). Sokszor vot, hogy napokig nem ettem. (Bk). Ett akkő, mikő hazajöt Páncélcsebü, asztán lefeküt vacsara nekü, nagyjan ē vót járadv. Ett izs belölle, de aszonygya, nem akár lemenni a tórkaman. Tennenap is hármat

et meg. Tegnap nem ett, aszonygya, semmit. A tesvérem, mék férhez nem vót memve, sokszór emlegette, hogy minden jót evet, csak jó pulickát nem. (K). Három-négj napja nem ett ety falás kenyeret se. (Cs). Kapált ę kizs gabonát, et, nem vót annyi nehésség. (Kgy). Nincs, mē máma egyéb ételt fősztém, s megettünk többet, min tennap. (K). Ettek a malacak? Még az urak se ettek rígebben íjet. (V). Hát te etted meg, abbú nem ett senki se. Meg bizony, az enyimet is megette a m'j. Az mindég mim megette ęcçere mindet. Gyenge, megette a régíség. (K). Azutám monták meg a gyèrmekik, hogy ette az ákácvirágot. (B). Azèr ette mek, hoty hozat mást. (V). Vót tizennégy darab dísznó, mim megjavították, mim műk ettük meg. (K). A mējénket ettük. (Bk). Na, megettétek az ozsonnát? Megették a dísznók, s a gyengéjüt a márhák. Gyütttek ezek az ablakasak, meg is ették az érdón úket. Vice'lték, hogy megették a tyúkot meg a kakast. (K). Ették meg a birtokakat. (Cs). Aggyam valamit, hogy egyem, aggyam valami ebédet! Mit egyem, édesanyám? Én is kē egyek? (K). Attak, hogy egyem, ágyat, mindent. (V). Hadd èl, egyé! Egyél mán, ne egyék meg a legyek, mind ott ülneq benne. Egyél, egyél te, ne légy ügyetlen! Aszonta, ha ű nem kap elegendőt, hogy egyék, akkō ű nem dógozik. Mé hagyják asz csak a nagybirtakam, mikor az a kizsbirtokos is ęppen úty k'l egyék? Ennek a közözs gujának, ami a kösség mellet van, nincs mit egyék mán. Jó hoty kapnak ęgyesek, hát, aki nem kap, mi a francot egyék? Máma lesz legaláb mit egyik a dísznónak. Neki aggyan az embèr többet, s a gazda egyik kevesebbet. Kidének sosincs annyi törögbúzája, hogy málét egyen. (K). Te Bèrta, mér hagyat te aszt a gyèrmeket, hogy egyég bal kézzel? (B). Hust ne egyék! Annyit nem mondot nekem, egyem meg a fene. (Bk). Alig vam mit egyék. (Cs). Maga vigyem magának kenyeret, legaláp két napra legyem mit egyen. (V). Nincs, mit együnk. (K). Nem vot, mit együnk a vonatan, döglöttünk meg éhen. (V). Az álatoknak se lesz mit egyenek. Kípes vagyak megegyem az egésszet ęcçere. (K). Haggyam békít, egyem meg a kenyeret! Mikor megláttya a honyom alatt, az monta, nehogy megegyem! (V). Ed meg a szappant! (K). A fene egye meg a márhájüt! (B). Én ennék pütýókát! Ennéq, de nincs mit! Enne a, csak aggyanak. (K). A fuszujka virágját leennë. (Kb). Minha nem ettél vona soha! (B). Meg nem et vona ety falatat nálam nélkű. Én a paradicsamat meg nem ettem vona. Éhes lettem, még az ördögöt is megettem vona. Ojan úhesek vótak, megették vona az egésszet. Nem szabot sokat enni, mē kihullik a fogad. Íty kipüleg jól nész ki, van étvágyga, tud enni. (K). Egész napakat nem tudok enni. Ha hazajöttem, öt hónapig nem bírtam enni a kenyeret. (Bk). Vigyem bē a túnygyèrát, me nem akar enni. (Kb). Én húsevő embèr vagyak. Meg vót ive, mire odaértem. (K). Hajzsd őket lefelé éve. (Cs).

f e k s z i k : fekszek, -el, -ik ~ feküszik, -ünk ~ fekszünk, feküsztek, -nek; feküttem, -él, fekütt, -ünk, -etek, -ek; fekügyek ~ fekügyek, fekügygy ~ fekügyél, -en ~ -ön, -ünk, -etek, -enek; fekünnék, -él, -e, -ünk, -étek, -ének; feküttem vona stb.; fekünni, fekvő, fekve ~ feküve (K). — Asz hiszi, lefekszek, aluszak. Láttá, hoty fekszek le. Felivē bétakarózik, felire ráfekszik. (K). Toroggyigba feküsznek ojankor. (B). A naccságával egygy ágyba feküsznek. (Kgy). ęgy óra múlva, ha lefeküsznek, hamarèb nem. (M). A csürbe ot vót valami sárju, lefeküttem reá. (K). Ha feküttem, egísszem meret meg. (Cs). Feküttem mellettek egy ágyba. (Ö). Hol feküttél? Asztán lefeküt vacsara nélkű, nagyon ē vót fáradva. Montam, mejek hoty fekügyek le. (K). Most ojan idő kén legyen, hogy oda az udvára tericcsem ki a kabátomat s fekügygem rá. (M). Fekügygy oda le szépen a lepedőre, szembe vele, asztán ő is lefekszik. Erigy, meny drágu, fekügy le! Megízentem neki, fekügyön le. Fekügyen le! Mondam, fekügyék le. (K). Mennyen haza, fekügyék le s alugyék. Fekügygyik rejá! (B). Nehogy lefekügyünk a szilvafák árnyékába! Ne vacsarázzunk, fekügygyünk le vacsara nélkű! Ó, ha ém mindég lefekünnék, amikő fáj a fejem, minden nap le kéne fekügyek. Lefekünné, ha hadnák. Fekünni sem lehet, csak hanyatt. Fekvő beteg vót a feleségem. (K).

f ü r d i k : feredek ~ <fürdök>, ferecc, feredik, -ünk, ferettek, ferednek; ferettem, -él, feredett, ferettiünk, -etek, -ek; feregygyek, -él ~ feregygy, -en ~ -ék, -ünk, -etek, -enek; ferednék, -él, -e, -ünk, -étek, -ének; ferettem vona stb.; feredni, feredő, feredve (K). — Most

nem feredek. Jáj, mijen jól mekferec most! Jól feredig Börtuka! Feredett ő is velünk. Feredning, de messze van. Mejük feredni. Mos fürdőre mennek, régente feredőbe. (K).

haragszik: harakszam ~ -ak ~ -ok, -al, -ik, -unk, haragusttak, -nak; haraguttam, -ál, haragutt ~ haragudatt, haraguttunk, -atak, -ak; haraguttam vót stb.; haragudni ~ haragunni fogok stb.; haraguggyak ~ haragugyak, haraguggy ~ haragugy, -ál, -an ~ -ék, -unk, -atak, -anak; haragunnék, -ál, -a, -unk, -átok, -ának; haraguttam vóna stb.; haragudni ~ haragunni, haraguva (K). — *Én harakszam ára is, aki monygya. Úty harakszam ezekre a legyekre. Haragudni nem harakszak. Dehogy is harakszok. Märgit, gyere ide, më Sándör bácsi harakszik. Minygyá hánkolódik, harakszik. A lëjánkám a kicsire is harakszik.* (K). *Harakszik a fíja, de haragugyék, ha ojan.* (B). *Haragusznak egymásra. Nagyon haragudat rám. Ó nem haragudat rám. A papakra mindik haragudat, hogy mér kell a népet annyira incitáják, ingeréjék. Misi erőssen haragut rám.* (K). *Hoty haragutt éggy ember, ha piszének monták. Haragut rëjád. Azë haragudot meg az annya.* (B). *Elárult, mër haragut rëjánk.* (M). *Mozs biztosan, hoty haragunni fok, hogy nem küttem fë eggyiket se. Tutlam, hoty haragunni fog apám. Mér haraguggyak? Nincs mé haraguggyak? Ne haragugy! Hozatt éggy-ëty címër húst, hogy ne haraguggyék mámi. Há hat, hoty haragugyék. Úgy akárná, hoty Trézi se haragugyék. Tik ne haraguggyatak!* (K).

iszik: iszok ~ -ak ~ -am, -al ~ -ol, -ik, -unk, -tak, -nak; iszam, -ad, -sza, -szuk, -szátak, -szák; ittam, -ál, ivutt ~ itt, -unk, -atak, -ak; ittam, -ad, -a, -uk, -átok, -ák; igyak, -ál, igyék ~ -ék ~ -ik ~ -an, -unk, -atak, -anak; igyam, igyad ~ idd, igya, -uk, -átok, -ák; innék, -ál, -a, -unk, -átok, -ának; innám, -ád, -á, -uk, -átok, -ák; ittam vóna stb.; inni, ivó (K), — iszam (B), iszom (Bk, Cs, Kgy, Mf, M), iszak (V), iszok (Kgy, Ö), iszal (B, Kb, V), iszol (Bk, Cs, Kgy, M), iszol ~ iszöl (Ö), iszok (Bk, Mf, M, Ö), isznak (B, Bk); iszom (Kb, Kgy, Mf, M, Ö), iszod (Kb, Kgy, Mf, M, Ö), issza (Kgy), isszátok (Cs, Kb, Kgy, Mf, M, Ö, V); itta (Kgy), ivutt (B, Cs, Kb, Kgy, Mf, M), ivott (Bk, V), ivott ~ ivutt (Ö), ittatok (B, Bk, Mf, M, Ö); igyam (Bk, Kb, Mf, V), igyék (Bk), igyék (B, Bk, Kgy, Mf, V), igyék ~ igyik (Ö), igyon (Cs, M), igyatok (B, Bk, Mf, M, Ö); igyátok (Kgy); innám (B), innék (Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, V), innánk (Cs, Kgy, Mf, M), innónk (Kb), innonk (Ö), innának (Kb, Ö); innók (Kb, M), innok (Ö), innánk (Cs, Mf), innátok (B). — *Ha ëty pohár bört megiszok, mejen. Amég reggelizek, háromszó, néccë iszok.* (K). *Kiforosodok, s iszok.* (Ö). *Tejet iszol, váj kórélábét eszel?* (K). *Veszem a baltát, s levágam a fejit, ha iszal.* (B). *Asztán lesz még, mikor kotlóstójást iszol.* (Cs). *Nem iszál vizet?* (Ö). *Dohányozni nem dohányzik, inni nem iszik. Soha jop tejet nem iszik, mer jop tejet nem viszen.* (K). *Az ijen embereknek, akik annyit isznak, mektompul a fejek.* (B). *Most a többi emberek se isznak. A becsületit is elissza, a pénzit is.* (Bk). *Ez a ruca ëty përe alat kikasmagója a vizet, megissza, annyid zabál.* (Kgy). *Úgy nekiszoktam, hogy ëgy liter rumot ëgy nap megittam.* (K). *Nem ittam, hogy megittasaggyak.* (Cs). *Felemélte az ember a fedőt s ivutt. Amire szërt tehetet, mindent megivutt. Ett és itt és jüt vissza.* (K). *Az én anyám nagyon ritkán ivut vizet. Ha ivutt, alugyon, ne lümmázzon.* (B). *Mikor ivut pálinkát, elveszett a szégyene.* (Cs). *Ivutt a biháj?* (M). *Biztos többet ivutt.* (Ö). *Gabógyasztak, ittak egész estélig.* (K). *Ecedbe tettek ijem parázsás hamut, árul ittak.* (B). *De a levit is megittam. Elopták az apjoknak a búzájokat, evitték a kocsmába, megitták. Most, hoty kimosom, ide tölöm, igyék, ha szomjas. Tötöm bele a káposztalevet, igyék ojant. Igyék ithun, osztán iszik, hotyha hazajün.* (K). *Mennyem, maga még igyik.* (Ö). *Adak én nektek káposztalevet, igyatak.* (K). *Az uram, hogy ne igya meg a börjakat (borukat), ő is vett.* (Kgy). *Mi is ennünk, innunk, ha vóna. Ot rökön hidegen ihatnunk pedig. It vóna mindëggyik, ahogy gurásztotta bé a hördókat. Nem gyöszte a föld inni (az esőt).* (K).

játszik: jácodak ~ jáddzak ~ -m, jácodal ~ jácoco, jáddzik ~ jáccik ~ jácodik, jáccunk ~ jácodunk, jácottak, jácodnak; jácodam, -ad, jácoggya, -uk, -átok, -ák; jácottam, -ál, jácodatt, jácottunk, -atak, -ak; jácottam, -ad, -a, -uk, -átok, -ák; jácoggyak, -ál ~

jácoggy, -an ~ -ék, -unk, -atak, -anak; jácoggyam, -ad ~ jácodd, jácoggya, -uk, -átok, -ák; jácodnék, -ál ~ -á, -a, -unk, -átok, -ának; jácodnám, -ád, -á, -uk, -átok, -ák; jácodni, jácodatt, jácodva, <jácó> (K). — Nem jáddzam többet veletek. Hogy jáccik ott! (K). Nem álszik, jácodik. (Ö). Szindarabat jáccunk. Bujócskát jáccunk. Nem jó van, ha csak így jácottak (játszodtok). (K). Gyerekek jácodnak. (B). Nem jácodat ki ingem éggy ügyvét se. Jácodatt egy darabig. (K). Úgy éljácot magánosan. (M). Az átomásig vaty kéccèr-háromszór jácotta eszt a gójamadárt. A gyèrmekik èjácották aszt a kis cédulát. Nesze, ezzel jácoggyál, ne azzál! Jácoggyá na, jácoggyá! Lebukòl, ne jácoggy a pampivál! Sokat tönkretet, most ù jácoggyék velem? Gyere, jácoggyunk! Jácodnék én isz szívesen. Há kün nem lehet jácodni? Èveszem a labdát, s nem engedlek jácodni. Az è vót jácodva. (K).

romlik: romlok, -ossz, -ik, -unk, romlòtak, -nak ~ romlanak; romlòtam ~ romlottam, -ál, romlòt ~ romlatt, -unk, -atak, -ak; romòjak, -ál ~ romòj, -an, -unk, -atak, -anak; romlanék, -ál, -a, -unk, -átok, -ának; romlòni, romlòva, romlatt (K). — Operáltassa a szemét, mē megromlik a másik szeme is. Nagyobb esò kél, romlik a motòr. Sót ha nem teszem belé, èromlik a bór a vízbe. Ha romlik, fejelünk eggyet. (K). Fèlforik, hogy mék habat csinál, megromlik. (B). Nekem is romlòlnak a fogajim. Ha az enyéme el is romlanak, veszem elé az újakat. Belòlle mindég romlatt. Úgy èromlat, hogy nem birak vele. Vigyáz, nehogy èromòj! È van romlòva a centiméterünk. È vannak romlòva a málmak. Láttá, hogy è van romlòva. (K).

szokik: szokok, -sz, -ik, -unk, -tok, -nak; szokam, -ad, -ja, -juk, -játok, -ják; szoktam, -ál, szokatt ~ ott, szoktunk, -atak, -ak; szoktam, -ad, -a, -uk, -átok, -ák; szoktam vót stb.; szokjak, szokj ~ -ál, -an ~ -ék, -unk, -atak, -anak; szokjam, szogd ~ szokjad, -a, -uk, -átok, -ák; szoknék, -ál, -a, -unk, -átok, -ának; szoknám, -ád, -á, -uk, -átok, -ák; szoktam vóna stb.; szokni, szokatt, szokva (K). — Mekszokik ára más is. (K). A hidekhez is hozzászokik, a tetűhez is, az ésekhez is. (V). Mekszokja az embèr a nyomoruságot. Úgy mekszokják, nem isz szégyellik. Régem még ennyi se vót, nem szokott ennyi lenni. Tudom, hoty hová szokot jární, de azak most a mezòm vannak. A fíja mindíg edényyél szokot jární, pòrcelánnyál. (K). Februárba rendesen szokot lenni. (V). Sze mán úgy összeszoktak. Sándòr, kí szoktat szedni a konkòjt? Kefèvél nem szoktuk sűròlni, inkáp csak ronnygál. Má mekszoktuk úgy egy mankòvā. Nahát aszt úty szokták. Úgy mekszoktam vót odakünn a kajibába, hogy mind ott ültem. Nem jó, hoty kúszokjék. Nehéz eszt nekem mekszokjam. Amég mekszoknuak, nehéz lenne. A halat nem akártam mekszokni, az nem teccett. Hozzá vótunk szokva a komòj élet-hesz, kedvetlenek vótunk. Ó mán egészen íhunias, egészem meg vannak szokva a fíjatalak. Mi csak úgy vagyunk mekszokva mām vele. Úgy meg vótam szokva, nem is töròttem vele. Ezek a jeddzò fájtaak, akig belé vótak szokva. (K).

ugrik: ugrok, -ossz, -ik, -unk, -ottak, -odnak, -oggya, -oggyuk, -oggyátok, -oggyák; ugrottam, -ál, ugratt ~ ugrott, -unk, -atak, -ak; ugrottam, -ad, -a, -uk, -átok, -ák; ugroggyak, -ál ~ ugroggy, -ék ~ -an ~ ugòrgyon, -unk, -atak, -anak; ugroggyam, ugrodd ~ ugroggyad, -a, -uk, -átok, -ák; ugrannék, -ál, -a, -unk, -átok, -ának; ugrannám, -ád, -á, -uk, -átok, -ák; ugrottam vóna stb.; ugrani, ugrott, ugró, ugòrva (K), — ugom (B, Bk, Cs, M), ugrak (V), ugrol (Bk), ugról (Kb), ugrassz (Kgy, Mf, Ö, V), ugòrtak (B), ugrosztok (Bk), ugrottok (Cs), ugrattak (Kb, Mf, V), ugrotok (Kgy, M), ugratok (Ö), ugranak (B, Bk, Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, M, V); ugram, -ad (V), ugòrja, -juk (B, Bk), ugorja (Mf), ugòrgya (Kgy, M), ugorgya (Kb, Ö), ugraggya (V), ugruk (Mf); ugòrtam (B, Bk), ugrattam (V), ugrott, -unk (B, Bk, Cs, Kb, Kgy, Mf, M, Ö), ugratt, -unk (V), ugòrtatak (B), ugrottatok (Bk, Cs, M, Ö), ugrottatak (Kb, Kgy, Mf), ugrattatak (V), ugrottak (B, Bk, Cs, Kb, Kgy, Mf, M, Ö), ugrattak (V); ugòrtam, -ad stb. (B), ugrattam, -ad stb. (V); ugòrjak, -ál (B, Bk, Mf), ugòrgyak, -ál (Cs, M), ugòrgyá (Kgy), ugorgyak, -ál (Kb, Ö), ugraggyak, -ál (V), ugòrjan (B, Bk), -on (Mf), ugòrgyon (Cs, M), -ék (Kgy), ugorgyon (Ö), -ék (Kb), ugraggyan (V), ugòrjatak (B), ugòrtatok (Mf), ugòrgyatak (Cs), -atok (Mf, M), ugorgyatak (Kb), -atok

(Ö), *ugraggyatak* (V); *ugòrjam*, -ad stb. (B, Bk, Mf), *ugòrgyam*, -ad stb. (Cs, Kgy, M); *ugorgyam*, -ad stb. (Kb, Ö), *ugraggyam*, -ad stb. (V); *ugranám* (Bk, V), *ugranék* (Cs, Kgy, Mf), *ugrannék* ~ *ugornék* (Ö), *ugranék* (M), *ugornék* ~ *ugranék* (Kb), *ugrana* (Bk, Cs, Kb, Kgy, Mf, M, V), *ugranna* ~ *ugorna* (Ö), *ugrannunk* (Bk, Kgy, V), -ánk (Cs, Mf, M), -ónk (Kb), *ugrannánk* ~ *ugornonk* (Ö), *ugranának* (Bk, Cs, Kgy, Mf, V), *ugranának* (Kb, M, Ö); *ugranám*, -ád stb. (Bk, Cs, Kgy, Mf, M, V), *ugornám* ~ *ugranám*, -ád stb. (Kb), *ugornám* ~ *ugrannám*, -ád stb. (Ö), *ugranuk* (Bk, Kgy, V), *ugranánk* (Mf), *ugranók* (M), *ugornók* ~ *ugranók* (Kb), *ugornok* ~ *ugranok* (Ö). — *Gondoltam, hotyha menekülésrül lesz szó, én ety-kettőre felugrok a fára. Leugrosz te hamar.* (K). *Nagyon serény, ugrik, csinál.* (B). *Kiugratt az ablakan? Rázódatt* (a szekér), *ki-kiugratt* (a kerékszeg), *láncól odaerősítettem. Szépen a róka felugratt oda. Az ősszél már akkor ugrot le az abrancs, mikòr benne vót a káposzta. Hoz egy villát s azan a jukan, ahun ő béugrott, odaigazítottam a villát a nyakához, zs belészúrtam.* (K). *Miko felébrett, egyenesen lábra ugrott.* (B). *Ugrogy a szálmára le! Ugrogy le a szekérrül! A kúdba ne ugòrgyon!* (K). *Nem kell egyép, csak egy macska ugòrgyék át az úton, s vége.* (M).

v e r e k e d i k: *verekede, verekecc, verekedik, -ünk, verekettek, verekednek; verekettem, -él, verekedett, verekettünk, -etek, -ek; verekegyek, -él ~ verekegy, -en, -ünk, -etek, -enek; verekednék, -él, -e, -ünk, -étek, -ének; verekedni, verekedő* (K), — *verekedem* (B, Cs), *verekedél* (Cs), *verekedel* (B, Bk, V); *vereketté* (Kgy), *verekettél* (Kb, Mf, V), *verekettél* (Cs); *verekegyem* (Mf), *verekegyem* ~ *verekegyek* (B), *verekegyél* (Kb, V), *verekegyék* (Kb, V), *verekegyék* (B); *verekedném* (B), *verekednék* (Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, V), *verekednél* (Cs, Kgy), *verekednél* (Kb, Mf, Ö, V), *verekednék* (Bk), *verekednék* (Cs, Mf, M), *verekednők* (Bk, Kb), *verekednők* (Ö), *verekednőtek, -ének* (Cs, Kb, Kgy, Mf, Ö, V). — *Dezsó nem verekedik.* (K). *Há mēr verekettek?* (Kb). *ÉS ha hazajöttem, sehotyse tuttam jószágra verekedni.* (M). *Nagy verekedő vót.* (K).

v e s z e k e d i k: *veszekede, -él ~ veszekedecc, veszekedik, -ünk, veszekettek, veszekednek; veszekettem, -él, veszekedett, veszekettünk, -etek, -ek; veszekegyek, -él ~ veszekegy, -en ~ -ék, -ünk, -etek, -enek; veszekednék, -él, -e, -ünk, -étek, -ének; veszekettem vóna stb.; veszedni, veszekedő, veszekedve* (K). — *Én nem veszekede, minek veszekegyek? Veszekede mindem percbem vele. Mit veszekedél te vele? Mit mindené veszekedecc? Veszekettek velem. Ne mim veszekegyél! Hagy békít fijam, ne mim veszekegy! Haggyam békét, ne veszekegyék, édesanyám! Ha én összeveszekednék velle, akkor is mongyuk, hoty csodrinyalunk. Az én számot sose hallatta senki veszekedve.* (K). MÁRTON GYULA

SZEMLE

A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1945 és 1956 között

1. Ma már senki számára sem kétséges, hogy a stilisztika milyen fontos helyet foglal el a nyelvvel és az irodalommal foglalkozó diszciplínák sorában. A stilisztika ugyanis a maga sajátos módszereivel a nyelv funkcionálásának a mikéntjére, a h o g y a n kérdésére derít fényt, azaz arra, hogy a beszélő vagy író a tárgynak, a célnak, a körülményeknek (helyzet, alkalom stb.) megfelelően az adott nyelvi tények, lehetőségek közül melyeket választja mondanivalójának a legszabatosabb, legválasztékosabb, legízesebb vagy éppen leggúnosabb stb., azaz a l e g h a t á s o s a b b, a l e g c é l s z e r ű b b kifejezésére. Ennél fogva a stilisztika egyrészt a nyelv valamennyi területét átfogja, s ugyanakkor érintkezik a nyelvvel foglalkozó minden tudományággal, másrészt a leggyakorlatibb jellegű diszciplína. Az elmondottakból következik, hogy a

stiliztika mint tudomány segítségére lehet a nyelv- és irodalomtudomány valamennyi ágának, sőt ma már eredménnyel hasznosítható más eszközökkel nem vagy nehezen megközelíthető szótörténeti, szövegtörténeti és forráskritikai kutatásokban is (vö.: MÉSZÖLY GEDEON, A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése: MNy. LI, 176–83, illetőleg: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 126–9; MARC CHOUET, Les Lettres de Salluste à César. Paris, 1950.; HORVÁTH JÁNOS, Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954.). Ami pedig a gyakorlati diszciplína voltát illeti, megjegyezhetjük: nemcsak szépirodalmi s bármilyen alkotás teljes értékű megértése, hanem egyáltalán a helyes és szép beszéd, valamint fogalmazáskészség kialakítása sem lehetséges stilisztikai ismeretek nélkül.

Mindezek ellenére nálunk a stiliztika az utóbbi évtizedekben nagyon háttérbe szorult. A pozitív irányba való fordulatot – mint tudjuk – a III. Országos Nyelvész-kongresszus hozta meg (1954. november 11–13.). A kongresszus gazdag anyaga, az azóta (s kis részben azelőtt) megjelent stilisztikai tárgyú vagy ilyen vonatkozású cikkek meglehetősen nagy száma lehetetlenné teszi, hogy a szűkre szabott keretek között szemlénkben átfogó értékelést, bírálatot vagy akárcsak teljes ismertetést is adjunk. E közlemény célja tehát: egységben bemutatni az elmúlt évtizedben (pontosan: 1945-től 1956. július 1-ig) megjelent, a fenti tárgykörbe vágó, fontosabb közlések fő mondanivalóját, eredményeit, a vitás kérdéseket, természetesen állást foglalva vagy éppen ellenvéleményt jelentve be ott, ahol erre mód kínálkozik, továbbá lehetőleg teljes bibliográfiát adni.

Ismertetésemet a következő szempontok alapján készítettem el: 1. A teljesség igényének megfelelően figyelembe vettem nemcsak a nyelvészeti jellegű közléseket, hanem az irodalmiakat is. Részint ez a körülmény, részint pedig az, hogy a stiliztika szinte minden nyelv- és irodalomtudományi diszciplínával összefügg, mégpedig sokak szerint nem egy esetben elválaszthatatlanul (vö.: TOMPA hozzászólása BALÁZS JÁNOS-nak „A stílus kérdése” című előadásához: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Bp., 1956. [a továbbiakban III. NyKongr.] 240; MARGÓCSY: i. h. 276; BÁNHIDI: i. h. 219), még a bibliográfiai teljességet is kétségessé teszi, különösen a kisebb utalásokat, vonatkozásokat illetően. – 2. Átnéztem valamennyi nyelvészeti és irodalmi folyóiratot, a módszertaniakat is, továbbá az e tárgykörbe tartozó önálló műveket (természetesen a nyelvészeti jellegűeknek nagyobb teret szentelve); nem kerülhetett viszont sor az Irodalmi Ujság, a Társadalmi Szemle, a közben megszűnt folyóiratok, a napilapok stb. átnézésére. – 3. Az egy típusú közlésekből (például a Nyr. „Íróink nyelve” című rovata, írói monográfiák stb.) csak egy-két jellemzőt emelek ki, a többire csupán összefoglalóan utalok. – 4. Tájékoztatóm felépítése a következőképpen látszott a legcélszerűbbnek: először ismertetem – mint alapot – BALÁZS JÁNOS kongresszusi előadását (i. m. 101–78), azután a stiliztika egyes részterületeinek megfelelően (a részterületek vitathatók, de a könnyebb tájékozódás végett kénytelen voltam őket felvenni) a hozzászólásokat (A) pont), majd a fontosabb közléseket (B) pont); ezt követőleg közlöm az illető részterülettel kapcsolatos bibliográfiát, külön említve az e tárgykörbe tartozókat (C) pont), s külön azokat, amelyekben csak bizonyos stilisztikai vonatkozások találhatók (D) pont), végül pedig az ismertetéseket (E) pont); ha az illető pontba tartozó cikk stb. nincs, magát a pontot is elhagyom. – 5. A MNy. cikkeit – a szokáshoz híven – csak a bibliográfiában említem meg, úgyszintén a Pais-Eml.-belieket, mivel ezekről folyóiratunk előző számában jelent meg ismertetés.

2. A magyar stiliztika területén az elmúlt évtized kétségtelenül legjelentősebb eseménye a III. Országos Nyelvész-kongresszus stilisztikai vitája volt.

A második világháború után — mintha a gyakorlatibb élet követelné — a stilisztika világszerte a nyelvészeti érdeklődés középpontjába kerül. A Szovjetunióban részben a GVOZGYEV stilisztikája (Ocserki po sztilisztiko ruszszkogo jazika. Moszkva, 1952.; magyarul kivonatolta BALÁZS JÁNOS [Orosz stilisztika. Bp., 1954. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat]) körül kialakuló vita (magyarul l. NyIK. V, 180—314), továbbá a franciáknál (vö. III. NyKongr. 126. lapalji jegyzet és Nyr. LXXVIII, 324—35), a németeknél (vö. MOLLAY: Nyr. LXXVIII, 335—8) és az angoloknál (vö. BÁNHIDI: III. NyKongr. 220) megjelent stilisztikai munkák mind azt mutatják, hogy a régi teoretikus jellegű stilisztika helyét a nyelv funkcióját szem előtt tartó g y a k o r l a t i stilisztika váltja fel.

Nálunk ezen a téren BALÁZS JÁNOSnak „A stílus kérdései” című kongresszusi előadása törte meg a jeget. Ebben a rendkívül széleskörű előadásban tükröződik a filológus, a gondolkodó—rendszerző s a gyakorlati szakember minden jó tulajdonsága; valóban felöleli a stilisztika valamennyi fontos területét és alapvető kérdését.

BALÁZS előadása három részre oszlik: Az első a stilisztika történeti áttckintését adja. A szerző visszanyúl a kezdetekig, az ókorig, s a történetiség elvéhez igazodva (vö. i. m. 104) végig kíséri a stilisztika fejlődését napjainkig, mindig kiemelve azokat a pontokat, amelyek egy-egy lépést jelentenek előre, s így mire a mához érünk, előttünk áll a stilisztika a maga sokrétűségével, problémáival, de ugyanakkor elvitathatatlan különleges tárgykörével, módszerével, feladatával. Érdekes, tanulságos, új szempontokat tartalmazó képet fest az előadó az ókor, a középkor, a reneszánsz és humanizmus stilisztikai elméletéről, majd a XVIII. század végi döntő fordulatról, a modern értelemben vett stilisztika kezdetéről. Megemlékezik BLAIR, ADELUNG, CROCE, VOSSLER, SPITZER felfogásáról s azokról a jelentéstani és általános nyelvészeti irányokról, amelyek elvezetnek BALLYhoz. Részletesen elemzi BALLYnak a nézeteit, aki először vizsgálja és értékeli a nyelvi tényeket érzelmi telítettségük szempontjából, de ugyanakkor rámutat BALLY három fő tételének korlátaira is. BALLY tanítványai közül (MAROUZEAU, DEVOTO, CRESSOT), akik tovább fejlesztik mesterük elveit, MAROUZEAU felfogását ismerteti latin stilisztikája alapján (Traité de stylistique appliquée au latin. Paris, 1946.²). Végül pedig bemutatja GVOZGYEV (i. m.) és RIESEL munkáját (Abriss der deutschen Stilistik. Moszkva, 1954.).

Az előadás második részében BALÁZS az időszerű és vitatott kérdéseket tárgyalja. A Szovjetunióban folyó stilisztikai vitára utalva SZOROKINnak „A stílus alapfogalmairól” című (magyarul NyIK. V, 221—40) előadását ismertette és kommentálva — hol egyetértve, hol vitatkozva — eljut ahhoz a stilisztika alapját érintő megállapításhoz, hogy minden közlés egyéni, egyedi, de ugyanakkor rendszerint tipikus is, mivel mindenféle szóbeli vagy írásbeli előadás a társadalmi életben kialakult hagyományokat követ. A nyelvrendszer oldaláról tekintve a kérdést: vannak bizonyos stilisztikai értékek, amelyek tipikusan egy-egy hagyományosan kialakult közlési formában realizálódnak, és ebből leszúri a következőt: „A stilisztikát éppen az teszi tudománnyá, hogy a stílusban az egyedi mellett a maga kategóriái révén meg tudja ragadni a tipikust is” (i. m. 141).

Talán a szerzőnek azzal az állításával szállhatnánk szembe, hogy a stilisztika legelső feladataként e tipikus esetek (stílusnemek, stílus kategóriák) kutatását tűzi ki. Véleményem szerint — inkább JÁRÓKIN „analitikus” stilisztikájával (vö. III. NyKongr. 138) érteve egyet — sokkal járhatóbb, gyümölcsözőbb s ugyanakkor fontosabb út az egyes nyelvi elemek általános stilisztikai értékének vizsgálata. Ez vezethet el a stílusnemek megnyugtató osztályozásához, jellemzéséhez stb., egyébként is a stílusnemek osztályozására vonatkozó eddigi próbálkozások nagyon labilisnak bizonyultak, másrészt a méltán híres francia „explication de texte” módszernek is az „analitikus” stilisztika az alapja (vö. III. NyKongr. 232—4 és 217).

A továbbiakban a stilisztika feladatkörének meghatározása végett helyes tudományos és gyakorlati szemlélettel bemutatja a stilisztika és más nyelvtudományi diszciplínák dialektikus összefüggését, igyekszik őket elkülöníteni, közben rámutatva a legsürgősebb teendőkre is. Meg kell jegyeznünk, hogy ez utóbbira annál is inkább szükség van, mivel a lexikológiától való elkülönítés nem történik meg, s a többi sem teljesen megnyugtató, de nem tisztázódik egyértelműen a stilisztika sajátos feladatköre sem.

BALÁZS az egyes diszciplínák elkülönítését a következőképpen képzei el: Szókincs. A stilisztika a szótárírás (lexikográfia) kalauza, persze kölcsönhatásuk eredményeképpen az előbbi is becses anyagot kap a gyakorlati szótárírástól. — Nyelvtan. A normatív leíró nyelvten értékeli, rendszerezi a nyelvi tényeket, a stilisztika viszont azt vizsgálja, hogy a nyelvtenban rendszerezett kifejezési eszközöknek milyen a stílusértékük, milyen stilisztikai kategóriák szerint realizálódhatnak. Itt jegyzem meg, hogy az alaktani jelenségekkel kapcsolatban mintha a leíró nyelvtenba utalna a szerző olyan minősítéseket, amelyek a stilisztikába tartoznak (vö. III. NyKongr. 268). — Jelentés tan. A metaforákat vizsgálva így határolja el a két diszciplínát: „A metaforákkal a stilisztika addig foglalkozik, amíg újak, egyéniek, *parole*-jelenségek; a jelentés tan inkább csak akkor, amikor már elkoptak, ... tehát *langue*-jelenséggé lettek” (i. m. 153–4). — Véleményem szerint ez a megfogalmazás kissé merev, mert a stilisztikának a *langue*-gá vált metaforákkal is kell foglalkoznia, ugyanakkor a jelentés tanak is vizsgálnia kell a *parole*-ként jelentkező metaforákat, mert a folyamatot másként nem szemlélheti. Itt veti fel az előadó a jelölés tan és a stilisztika kapcsolatát is. — Nyelv helyesség, nyelv művelés. A nyelv művelés azt vizsgálja, mennyiben helyes a felbukkanó új elem az irodalmi nyelv normái alapján. A stilisztika pedig, meghallgatva a nyelv művelők döntését, azt kutatja, hogy mi az értéke ezen új fejleményeknek. Helyesen hangsúlyozza a szerző, hogy a nyelvi változások okai közt nagyobb mértékben kell keresnünk érzelmi tényezőket. — Irodalom tudomány. Utal a két diszciplína szerves, de annál bonyolultabb kapcsolatára. Kiemeli, hogy a történetileg kialakult stílusnemek közül a legfontosabb, legsajátságosabb a szépirodalmi kifejezési forma (vö. RIESEL i. m. 28–31). A szépirodalmi alkotásokban valamely művészi tartalom sajátos, ma már rendkívül változatos, de tipikus elemeket mindig tartalmazó (pl. a műfajok stb.) nyelvi formában realizálódik. — Helyesen hangsúlyozza — bírálva a romantikával kapcsolatos vitát (I. OK. VI, 196–327) —, hogy a kor stílust „bizonyos tipikus tartalomnak, tipikus nyelvi megformálása jellemzi” (i. m. 161), s kitűnő elemzésekkel illusztrálja állítását. Itt említi az egyéni stílust is.

BALÁZS a második részt pontokba szedett, igen világos összefoglalással zárja le, amely tartalmazza a feladatokat is.

A harmadik részben rövid áttekintést ad a magyar stilisztikai irodalom fejlődésének történetéről. Foglalkozik RÉVAI, SZVORÉNYI, NÉVY, KULCSÁR ENDRE, továbbá NÉGYESY és ZLINSZKY munkásságával. — E résszel kapcsolatban azt jegyzem meg, hogy a jövőben sokkal nagyobb mértékben kellene támaszkodni az elődök, például NÉGYESY és ZLINSZKY munkáira, de a folyóiratokban elszórt kisebb kutatásokra is.

BALÁZS igen bő bibliográfián felépült referátumát hasonlóan gazdag, változatos vita követte, ennek anyagát a stilisztika egyes részterületeinek első: A) pontjaként tárgyaljuk.

3. Elvi kérdések

A) RUBINYI MÓZES (III. NyKongr. 178–82) az új stilisztikai rendszer alapvonalainak a megrajzolása végett felveti azt a gondolatot, hogy a nyelvi kifejezéseket a kifejezés módja és neme szempontjából kellene osztályozni. — ZOLNAI BÉLA (i. h.

185–9) több példával bizonyítja, milyen sokatmondók az íróknak a stílusra vonatkozó nyilatkozatai. Elfogadható szót ajánl a szóra mint stílusérték-jelölő fogalomra (sztiléma). — BÁRCZI GÉZA (i. h. 197) szerint ami tipikus, az már szociális; a stílus szempontjából is csak az parole, ami egyéni. Ezt a kérdést valóban megvizsgálandónak tartjuk. — JELENITS ISTVÁN (i. h. 265) eredményesen igyekezett meghatározni a *stílus* szó három fő jelentését. Szerintem negyediknek még fel kellett volna venni az expr. szivitás szempontjából tekintett jelentést.

C) BÓKA LÁSZLÓ, Hozzászólás TAMÁS LAJOSnak „Általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány” című előadásához: III. NyKongr. 61–3. — GÁLDI LÁSZLÓ, ua.: III. NyKongr. 71–3. — TAMÁS LAJOS: Általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány: uo. 1–47.

4. Stilisztika és irodalmi nyelv

A) GÁLDI LÁSZLÓ (III. NyKongr. 220–5) tanulságos példákkal igazolja, hogy az író bizonyos hagyományból indul ki, de a hagyományt maga is tovább fejleszti. Kazinczy példáján szemléletesen mutatja be, hogyan válik egy-egy közömbös nyelvi tény az irodalomban stílusesszüközé.

B) „A stilisztika a stilisztikai értékeket, a stílusnemeket és árnyalatokat a nemzeti irodalmi nyelv egészében, az itt kialakult normák alapján vizsgálja” — mondja BALÁZS előadásában (i. m. 167). Éppen ezért igen nagy jelentőségű stilisztikai szempontból is PAIS DEZSŐnek „A magyar irodalmi nyelv” című előadása (MNyTK. 83. sz. 125–66). Nem feladatomban ismertetni (vö.: Nyr. LXXIX, 233–42; ItK. 1954: 457–63), annyit azonban mégis megjegyezek, hogy PAIS az irodalom, az irodalmi nyelv és a köznyelv, a társalgási nyelv meghatározásával, létrejöttük, fejlődésük tényezőinek a feltáráásával megadta az a l a p o t, egyes íróink, költőink nyelvének — ha mindjárt vázlatos — bemutatásával pedig a p é l d á t a stilisztikai vizsgálódásokhoz. — Itt említjük meg a „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjtemény (szerk. PAIS DEZSŐ. Bp., 1955.) bevezetőjét (PAIS DEZSŐ, Bevezetés I–XVI. l.), továbbá első két tanulmányát (DEME LÁSZLÓ, A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért 1–27; Uő., Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások 27–83), amelyek irodalmi nyelvünk kialakulására általában az irodalmi nyelvre vonatkozó ismereteinket egészítik ki.

D) GERÉZDI RABÁN, Irodalmi nyelvünk kialakulásáról: Magyar Századok. Bp., 1948. 52–9. — BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és a XVI. századi magyar irodalmi nyelv: MNy. L, 126–9. — Hozzászólások PAIS DEZSŐnek „A magyar irodalmi nyelv” című előadásához: MNyTK. 83. sz. 167–84. — TERESTYÉNI FERENC, Kiss János nyelvének egységesítő hatása a magyar irodalmi nyelvre: Soprsz. X, 43–50, 147–56.

E) GÁLDI LÁSZLÓ, Pais: A magyar irodalmi nyelv: Nyr. LXXIX, 233–42.

5. A hangtan stilisztikája

B) Ez a részterület a legszegényebb, de csak látszólag, mert a szókinés és a költői nyelv stilisztikájával foglalkozó közlések hangtani kérdéseket is érintenek, s ide számítható a jegyzetek hangtani része is. — BÁRCZI GÉZA külön tárgyalja a mai magyar hangrendszer esztétikai értékét (Magyar hangtörténet. Bp., 1954. 109–10). — T. LOVAS RÓZSA, „A versek zenéje” című (Nyelvművelő, szerk.: LÓRINCZE LAJOS. Bp., 1956. 354–62) rádióelőadásában, ügyesen megszerkesztett párbeszéd formában „elmondja” a nyelv zeneiségének valamennyi fontos kérdését.

C) NAGY JÁNOS, A szóhangulat szerepe költészetünkben: MNy. LI, 189–201; l. még: BENKŐ LÁSZLÓ, Az emfatikumok kérdéséhez: MNy. LI, 478–80.

D) BEKE ALBERT, Földi és Csokonai verselmélete: ItK. 1955: 62–76. — GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar vers a szabadságharc korában: ItK. 1956: 148–89; Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers: Acta Lingu. III, 373–409. — HORVÁTH JÁNOS,

A magyar vers. Bp., 1948.; Rendszeres magyar verstan. Bp., 1952.; Vitás verstani kérdések: NytudÉrt. 7. sz. Bp., 1955. — VARGYAS LAJOS, Betűrím a magyar népköltészetben: FilKözl. I, 401–10; A magyar vers ritmusa. Bp., 1952. — VÉRTES EDIT, Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez: NyK. LIV, 96–140, LV, 138–80, LVI, 215–67.

6. A szókincs és frazeológia stilisztikája

A) O. NAGY GÁBOR (III. NyKongr. 189–93) mintaszerűen vizsgálja a szókincs sok stilisztikai értékét és a nyelvi klisék stílusalanságát. — ÚJVÁRY LAJOS (i. h. 260–5) az értelmező szótár és az értelmezés kérdéseit fejtegetve utal arra, hogy az értelmezéshez nélkülözhetetlen a stílusminősítés, viszont a stilisztikának is „próbaköve” az értelmező szótár.

B) BALÁZS JÁNOS „A rokonértelmű szavakról” című cikkében (Nyr. LXXVI, 94–9, 178–82) — ez a felszabadulás után a legelső igazán stilisztikai jellegű cikk! — előadja a stilisztika legspeciálisabb területének: a szinonimikának minden fontosabb kérdését, úgy, hogy — rejtve — kibontakoztatja az új stilisztika körvonalait is (vö. uő, A rokonértelmű szavak: Nyelvművelő 331–7).

A nyelvi archaizálás kérdését veti fel PROHÁSZKA JÁNOS (Nyr. LXXV, 370–2), majd hat történeti regényt elemez ebből a szempontból (Nyr. LXXVI, 189–98), s összefoglalja az archaizálás kérdéseit, leggyakoribb nyelvi eszközeit. — MARTINKÓ ANDRÁS Gergely Sándor regénytrilógiáját vizsgálva (Nyr. LXXVIII, 369–75), modernebb szempontból hozza elő a kérdést: a nyelv és gondolkodás, valamint a nyelv közlő funkciója szempontjából. Így — helyesen — felveti az olvasó igényét (híhetőség, érthetőség, következetesség), sőt a nyelvtudomány igényét is, majd kifejti, mit jelent e téren a realista nyelv- és stílusfelfogás. — TOMPA JÓZSEF „Irodalmi nyelvünk első archaizálása” című cikkében (MNY. LI, 68–79) Kazinczy és Csokonai archaizálását vizsgálja, az „Elavult nyelvi formák művészi felhasználása” című rádióelőadásában pedig (Nyelvművelő 344–50) hatásosan, jó példákkal illusztrálva mondja el a legfontosabb tudnivalókat.

A másik vita a provincializmusok írói felhasználása körül folyt le (VERES PÉTER: Csillag [a továbbiakban Cs.] 1950: 62–3; PROHÁSZKA JÁNOS: Nyr. LXXV, 25–33; DEME LÁSZLÓ: i. h. 33–43; RUBINYI MÓZES: i. h. 116–7; majd: LÓRINCZE LAJOS: Nyr. LXXVI, 107–11, továbbá i. h. 430–40; PÉTER LÁSZLÓ: i. h. 428–30; l. még Nyr. LXXVII, 250–3). A vitát elvi síkon LÓRINCZE zárta le (l. Nyr. LXXVI, 430–40), a gyakorlatban pedig DEME, aki mintaszerűen elemezte VERES PÉTER „Pályamunkások” című írását, és megállapította róla, hogy nyelvezete népi, de nem népies, megvan benne a tartalom és a nyelvi forma összhangja anélkül, hogy túllépné a határt a provincializmusok használatában (Nyr. LXXVII, 183–96). — KOMLÓS ALADÁR (Cs. 1952: 604–17) „A költőség és a mai magyar líra” című tanulmányos cikkében sok ötletes példán kimutatja, hogy költői szókincs nincs, bármely szó költőivé válik, ha költői mondanivalót fejez ki. — Hasonló témát fejt ki T. LOVAS RÓZSA szellemes párbeszédű rádióelőadásában: „Milyen szavak valók a versbe?” (Nyelvművelő 365–73). — KOVALOVSKY MIKLÓS igen tanulmányos módon elemzi két rosszul sikerült vers szavait, kiemelve azok nem megfelelő értékben történő használatát: „A költő és a szavak értéke” (Nyr. LXXX, 57–63). — GÁLDI LÁSZLÓ kitűnő irodalmi példákkal tájékoztat az Akadémiai Nagyszótár hasznáról: „Irodalmi szókincsünk és az Akadémiai Nagyszótár” (Nyelvművelő 337–44). — L. továbbá a 11. és 12. pontot.

C) DEME LÁSZLÓ, Stíluselem-e a tájszó Vörösmarty szépprózájában?: MNY. XLIX, 435–46. — O. NAGY GÁBOR, A frazeológiai szókapcsolatok stilisztikai szerepe: uo. 539–44; Mi a szólás?: MNY. L, 110–26, 396–408. — PAIS DEZSŐ, Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához: MNY. XLVII, 135–54. — SZILÁGYI FERENC: Csokonai költői szókincséről: Pais-Eml. 544–9. — TERESTYÉNI FERENC, A neologizmu-

sok kérdéséhez: MNy. LI, 297—303, 463—8. — ZOLNAI BÉLA, Argo és irodalom: Pais-Eml. 511—9.

D) ORSZÁGH LÁSZLÓ, A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései: I. OK. VI, 117—34; és a vita uo. 134—90.

7. Az alaktan és mondattan stilisztikája

A) TOMPA JÓZSEF a *zárvá, telve* típusú határozói igenév reformkori divatját vizsgálva (III. NyKongr. 235—42) kimutatja, hogy a nyelvtani és stilisztikai eszközök határa — különösen az írói finomságok terén — olykor nagyon is elmosódik. Megemlíti a helyesírás stilisztikai vizsgálatának fontosságát is (vö. uő.: Nyr. LXXIX, 69—81). — T. LOVAS RÓZSA (i. h. 268—75) érdekes kísérletet végez arra vonatkozólag, hogy mi a stílárís értéke egyes nyelvi jelenségeknek, ezúttal a rövid mondattesteknek. — TERESTYÉNI FERENC (i. h. 288—96) ugyanezt végzi el a melléknévek esetében — csak történetileg.

B) HERCZEG GYULA először Krúdy mondat szerkezeit vizsgálja (Nyr. LXXV, 324—32, 420—5), majd Eötvös körmondatait (Nyr. LXXVII, 56—71, 165—79). Ez utóbbi körül — kiszélesítve a kérdést a stílusvizsgálat módszerére — vita is támadt a szerző és TOMPA JÓZSEF között (Nyr. LXXVIII, 44—59, LXXIX, 204—18, 218—20). Tény az, hogy HERCZEG — a próbálkozás érdemét nem vitatva el tőle — túlzott mértékben alapít a korstílusra, nem veszi eléggé figyelembe a tartalmi, valamint az érzelmi és hangulati elemeket, erőlteti a körmondatok osztályozását (vö. GÁLDI: MNy. L, 134) stb., de az is tény, hogy az ilyesfajta elemzési módszer kialakítása még a jövő feladata. Szerintem jobban sikerült HERCZEGnek „A nominális stílus a magyarban” című dolgozata (Nyr. LXXX, 40—57, 204—18), amelyben a nominális stílus eseteit elemzi az Eötvös utáni prózában. Egy másik dolgozatában meg (Nyr. LXXVIII, 203—11) a közlés egyik formáját, az úgynevezett kapcsolt egyenes beszédet tanulmányozza Tömörkény és Móra stílusában. — GRÉTSY LÁSZLÓ a tartalom és forma szoros összhangjában mutatja be Ady — jobbára új — versmondattani alakzatait, mint a mondanivaló művészibb, érzékletesebb kifejezésének eszközeit: „Ady versmondatai” (It. 1954: 302—19).

C) R. HUTÁS MAGDA, Az indulatszó stílusértéke József Attila költészetében: Pais-Eml. 523—6. — T. LOVAS RÓZSA, Az indulatszó szerepe a „Bánk bán” stílusában: uo. 533—9. — PROHÁSZKA JÁNOS, Névszólul használt igealakok szerepe a stílusban: Nyr. LXXIX, 190—4. — TERESTYÉNI FERENC, A hiányos mondatok stilisztikája: Anyanyelvünk III, 105—10; A melléknévi jelző szerepének és stilisztikai értékének fejlődése a romantika korában: Pais-Eml. 549—55.

8. Stilisztika és jelentéstan

A) MARTINKÓ ANDRÁS (III. NyKongr. 197—219) külön előadás számba menő hozzászólásában szinte önálló stilisztikai elméletet fejt ki. A stilisztika feladatát a „stilisztikum”, a stílushatást kiváltó legelemibb mozzanat keletkezésének és természetének vizsgálatában látja. Stilisztikum pedig akkor keletkezik, ha a nyelvi jel funkciójában, illetőleg a jelentés struktúrájában valamilyen elmozdulás következik be. A formai és tartalmi stilisztikum kérdéseinek fejtegetése közben érinti a stilisztika csaknem minden alapvető kérdését és kategóriáját, és sikerül neki sok ponton az eddigieknél megnyugtatóbb vagy éppen új eredményt elérni (pl. annak a stílárís jelentősége, hogy a „dolgot” cselekvésként, szubsztanciaként vagy minőségként fogjuk fel; a nyelvtani jelentés mint stílusérték; stb.). Szerintem e munka eredményét feltétlen fel kell használni az új szempontú stilisztika végleges kialakításában. — KELEMEN JÓZSEF (i. h. 225—35) gazdag példaanyagon elemzi a szavak, kifejezések szokásos és alkalmi hangulati értékét. — BÁNHIDI ZOLTÁN (i. h. 219—20) a jelentéstan és stilisztika érintkező pontjait fejtegeti.

B) TERESTYÉNI FERENC a Szigeti Veszedelem metaforáin és metonimiáin keresztül

a jelentéstani elemzés új lehetőségeit és módszerét mutatja be (Anyanyelvünk II, 72–5). — L. még a 11. pontot.

C) PROHÁSZKA JÁNOS, A nagytízés és túlzás kifejezőmódjai nyelvünkben: Nyr. LXXVII, 196–208.

E) BÁNHIDI ZOLTÁN, Stephen Ullmann: The Principles of Semantics: MNy. LI, 522–6.

9. Stiliztika és nyelvművelés

A) KOVALOVSKY MIKLÓS (III. NyKongr. 242–5) helyesen, az új követelményeknek megfelelően határozza meg a nyelvművelés funkcióját. Úgy látjuk azonban, hogy az úgynevezett funkcionális nyelvművelés felvételével még jobban elmosza a határt a két diszciplína között; a nyelvművelés körébe utal ugyanis olyan funkciókat, amelyek a stiliztika lényegét teszik. — Kissé hiányoljuk, hogy nem történt említés a nyelvi helyteleniségekről, amelyek szintén stilisztikumot jelenthetnek.

B) Nem lehet feladatomban, hogy a nyelvművelésünkben valóban új szakaszt jelentő két műről (LŐRINCZE LAJOS, Nyelv és élet. Bp., 1953.; Nyelvművelésünk főbb kérdései, szerk.: LŐRINCZE LAJOS, Bp., 1953.), továbbá a velük kapcsolatos tanulságos vitáról (I. OK. II, 399–451; MNy. XLVIII, 10–8, XLIX, 117–27; Nyr. LXXVIII, 129–165) ismertetést adjak. Csupán annyit jegyzek meg, hogy a nyelvművelésben a stilisztikai-esztétikai szempontoknak az előtérbe helyezésével (BÁRCZI: MNy. XLVIII, 12), az elvi alapok tisztázásával (Nyelv és élet 151–73; Nyelvművelésünk főbb kérdései: Bevezetés 1–15), az irodalmi nyelv nyelvhelyességi norma voltának a tisztázásával (Nyelvművelésünk főbb kérdései 15–49), és nem utolsósorban elvi — köztük a stilisztikai — szempontok gyakorlati alkalmazásával (ebben különösen KOVALOVSKY cikke tűnik ki: Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdése: i. h. 115–99) nagy segítséget jelentettek s jelentenek a stiliztika problémáinak tisztázásában, különösen pedig a stilisztikai oktatásban. Csak helyeselhetem továbbá, hogy BENCÉDY JÓZSEF felvetette a stiláris helyesség szempontját (Nyr. LXXVIII, 157), ez talán jobban hozzásegít a két diszciplína szétválasztásához is.

C) DEME LÁSZLÓ, Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító: MNy. XLII, 34–42; Ápoljuk nyelvünket. Bp., 1954. — A Nyr. vitája: I. OK. VII, 473–83.

D) DÉRY TIBOR, Beszámoló a Nyelvvédő Bizottság megalakulásáról és munkájáról: Nyr. LXX, 117–9. — FÓNAGY IVÁN—SOLTÉSZ KATALIN, A mozgalmi nyelvről. Bp., 1954. — HORVÁTH JÁNOS, Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól: Msn. XIV–XV, 12–7, XVI, 7–14, 35–8, 68–74. — KARINTHY FERENC, Nyelvünk tisztasága: Nyr. LXXV, 334–9. — KLÁR JÁNOS—KOVALOVSKY MIKLÓS, Műszaki tudományos terminológiánk alakulása. Bp., 1955. — MAKAY GUSZTÁV, A nyelvművelés kérdéséről: Cs. 1953: 1384–9; Van-e nyelvhelyesség: Új Hang III/1, 43–51. — NÉMETH GÉZA, „Elvszerűség” és „liberalizmus” a nyelvművelésben: Cs. 1954: 115–21. — Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára (Bp., 1954.). — PAP ANTAL, Tudományos nyelvünk magyartalanságai. Bp., 1954. — Műszaki Nyelvtör. Összeállította TORMA DOMOKOS. Bp., 1953.

E) BÁRCZI GÉZA, Lőrincze Lajos: Nyelv és élet: MNy. XLIX, 117–28. — BENCÉDY JÓZSEF, Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje: Nyr. LXXIX, 470–3. — FERENCZY GÉZA, Tudományos nyelvünk művelése: Nyr. LXXVIII, 99–104. — KOVALOVSKY MIKLÓS, Lőrincze, Nyelv és élet: Nyr. LXXVII, 273–8.

10. Stílusrétegek

A) Meggondolkodtató KELEMEN JÓZSEF hozzászólásának (III. NyKongr. 232–4) az a része, amelyet a stílusrétegek rendkívül bonyolult kereszteződéséről mondott; ez is bizonyítja, hogy valóban kevésbé szilárd alap ez — legalább is egyelőre — ahhoz, hogy rá épüljön a stiliztika.

B) A stílusrétegek (másoknál stílus kategória, stílusnem, nyelvi stílus) meghatározása, még inkább a kidolgozása nálunk nagyon kezdeti stádiumban van (vö.: III. NyKongr. 232–4; Nyr. LXXVIII, 157; I. OK. VI, 131), de még a külföldi stilisztikák is vitatkoznak a kérdésein (vö.: MAROUZEAU, Précis de stylistique française. 1946. 16, 197; GVOZGYEV, Orosz stilisztika (kivonatolta BALÁZS JÁNOS, 8–10; RIESEL i. m. 7–14, 19–28; SZOROKIN: NyIK. V, 221–39). — Részben ebbe a csoportba kívánkozik a „Nyelvünk a reformkorban” című kötet négy tanulmánya. Ezek közül TERESTYÉNI FERENC „Az állami élet nyelve” (i. m. 83–165), FÁBIÁN PÁL „A gazdasági élet nyelve” (i. m. 165–227), KOVALOVSKY MIKLÓS „Tudományos nyelvünk alakulása” (i. m. 227–313) című tanulmányában a reformkori élet egy-egy területének nyelvi alakulását, fejlődését ismerteti, szem előtt tartva a nyelv és társadalom állandó kölcsönhatását. Munkáikban az eredmények ellenére (új adatok, új szintézis, új tételek a nyelvújítással kapcsolatban, szinte teljes szókinés és kialakulása, nem egy mintaszerű stilisztikai elemzés — pl. a KOVALOVSKYÉ Horváth Mihály történetírói stílusára vonatkozólag — stb.) stilisztikai szempontból hiányolnunk kell a szókapcsolatok, a mondatok, a mondatformák stb. tárgyalását, ugyanis ezek hiányában nem kerekedett ki az akkori hivatalos és tudományos stílus. — T. LOVAS RÓZSA helyes módszerrel felépített tanulmányából (A társalgási nyelv: i. h. 435–97) valóban megismerjük a kor társalgási nyelvét, már amennyire ez írott emlékekből rekonstruálható; talán ebben is szerepelhetne több mondatnyi jelenség; példamutató viszont Szendrey Júlia naplójának az elemzése (i. h. 442–3).

C) BECK SALAMON, Jogi műnyelvünk fejlődéséhez: Nyr. LXXVI, 276–8. — TERESTYÉNI FERENC, Az újságírás nyelve 1848-ban: MNy. L, 136–42. — VINCZE OSZKÁR, Megjegyzések műszaki nyelvünkről: Nyr. LXXVIII, 197–202.

II. Stilisztika és irodalomtudomány (irodalmi stílus; egyéni írói stílus; korstílus; stílus elemzés, szövegelemzés).

A) VERES PÉTER (III. NyKongr. 182–5) felhívja a figyelmet a stíl-modorosságára, továbbá a mai írott köznyelv két betegségére: a zsurnalizmusra, valamint a „papíron való szónoklás”-ra és alpátoszra. — GÁLDI LÁSZLÓ (i. h. 224–5, l. előbb is) a szövegvariánsok stílus jelentségére figyelmeztet. — SZILÁGYI FERENC (i. h. 281–8) helyes elméleti, gyakorlati szemlélettel igyekszik a stílus kutatás műfajait, módszerét meghatározni. Helyesen mutat rá a komplex szemlélet és módszer fontosságára.

B) a) Irodalmi, szépirodalmi stílus.¹ Rendkívül nehéz röviden írni TOMPA JÓZSEF-nek a „Nyelvünk a reformkorban” című kötetben megjelent, valóban példamutató tanulmányáról: „Az irodalmi nyelv” (i. h. 313–435). Ez a tanulmány nagy nyeresége mind a leíró, mind a történeti szempontú magyar stilisztikának. Azt hiszem, ez az út, amelyen a jövő stilisztikusainak haladni kell. (Sok tekintetben hasonló módszert követ legújabb történeti stílus kutatásában MARCEL COHEN: Grammaire et style. 1450–1955. Cinq cents ans de phrase française. Paris, 1954.) TOMPA a szélesebb értelemben vett irodalmi nyelv kialakulását tárgyalja, amely „legtisztábban mint az irodalom — ezen belül mint a szépirodalom — nyelve jelent meg” (i. h. 315). Utal az irodalmi nyelv fejlődésének folyamatosságára, hullámvására, sorra veszi a hangtan, a szó- és szóhasználat, a szóalaktan és mondatlan legfontosabb kérdéseit, de nemcsak hogy minden nyelvi elemet a stilisztika, a nyelvészeti szemszövegéből is néz, hanem beszél a költői realizmusról, a szentimentalizmusról stb., mintaszerűen elemez szépprózai részleteket (Fáy, Eötvös, Jókai), sőt — ugyancsak követésre méltó módon — bemutatja a derűs hang (mondhatnók: komikus stílus) nyelvi eszközzeit is. Különösen kiemelném a hullám

¹ Mivel ebbe a pontba sok cikk tartozik, négy alpontban tárgyalom őket.

szóról mondottakat (i. m. 334–7) és a „Helység kalapácsa” elemzését (i. h. 412 kk.). — GÁLDI LÁSZLÓ „Vers és nyelv” című, szintén kiváló tanulmányában — a szó legteljesebb értelmében — átfogó képet ad a reformkor versművészetének és költői nyelvének fejlődéséről Vörösmartytól Petőfiig, közben ő is követendő példát szolgáltat az elemzésre (például a Csongor és Tünde: i. h. 566 és a Szeptember végén: i. h. 604 elemzése).

b) Egyéni írói stílus. Ady képzet- és szókincsét, elsősorban a mitikus szó- és képzetelemeket elemzi BARTA JÁNOS érdekes cikkében: „Khiméra asszony serege” (Magyar Századok 278–99). — ECKHARDT SÁNDOR „A régi magyar költők képei” című dolgozatában a magyar képes költői stílus kialakulásának különböző forrásait vizsgálja (i. h. 69–80). — Tanulságos kísérlet RUBINYI MÓZES cikke: A humor nyelvi eszközei Mikszáthnál (Nyr. LXXIV, 348–57). — BÓKA LÁSZLÓnak több tanulmánya foglalkozik e tárgykörrel. A teljesség igénye nélkül, de ötletesen mutat rá Arany nyelvi eredetiségének gyökerére (Új Hang I, 9–10, 154–9). Ady szimbolizmusának változó nyelvi eszközzeit vizsgálja „Ady szimbolizmusa” című cikkében (ItK. 1954: 125–46). A mi szempontunkból a legtanulságosabb mégis a „József Attila költői eszközei” című dolgozata (It. 1952: 287–301). BÓKÁnak a költő egész egyéniségéből, kora teljes valóságából, de a modern stilsztika segítségével valóban sikerül bemutatni József Attila költői eszközeit. — TÓTH DEZSŐ „Vörösmarty nyelve” című tanulmánya (It. 1951: 186–207) szintén előfutára a jövő stíluselmzésének. Ő is a „teljes” Vörösmartyból igyekszik megérteni a költő nyelvét, stílusát, s helyesen tárgyalja Vörösmarty romantikus nyelvének jellemvonásait. Talán nyelvi szempontból áthatott volna a szerző mélyebbre is.

c) Korstílus. Korstílussal közvetlenül SÓTÉR ISTVÁNNak „A magyar romantika” című cikke (I. OK. VI, 196–327, ebben a vita is benne van) foglalkozik. Anélkül, hogy e munka tagolásába egy kicsit is belemennénk, csak egyetérthetünk BÓKÁval, aki joggal hiányolta a vitából a romantika formai jegyeinek, köztük a nyelvi eszközöknek a meghatározását (i. h. 324). — Ezenkívül több vonatkozást tartalmaz „A realizmus kérdései” című, az irodalomtörténeti kongresszus anyagát magában foglaló kötet, s más cikkek is. — LUKÁCS GYÖRGY is sok művében foglalkozik a realizmus kérdéseivel; nála azonban a realizmus nem korstílust jelent, hanem a valóság teljes értékű művészi visszatükrözését. A marxista esztétika módszerével kétségtelenül helyesen jelölhetők meg a sokszor bonyolult témájú szépirodalmi művek fő esztétikai problémái, de részletes nyelvi-stilisztikai műelemzésre ezzel a módszerrel eddig még nem igen láttunk példát.

d) Stíluselmzés, szövegelemzés. A stilsztika háttérbe szorulása, a csak a tartalommal törődés (vö. Nyr. LXXIX, 250) magával hozta a stíluselmzés elhanyagolását is. GÁLDI LÁSZLÓ még 1955-ben is ezt kénytelen megjegyezni: „...néhány legutóbb megjelent irodalomtörténeti monográfia a hagyományos szűkszavúsággal vagy még ennél is kevesebbel intézte el irodalmi művek nyelvi és stílusbeli megformálásának kérdését” (Nyr. LXXIX, 233; vö. továbbá I. OK. V, 565; az 1951-es állapotokra l. DEME: Cs. 1951: 1148–55), igaz, hozzát teszi, hogy az erjedés megindult. — Mielőtt az „erjedés” példáira rátérnénk, hadd jegyezzük meg, hogy a régiek e tekintetben is mutathatnának példát (vö. MNy. L, 131). HORVÁTH JÁNOSRA gondolunk, akinek nemrégiben megjelent művei (A reformáció jegyében. Bp., 1953.; Kisfaludy Károly és íróbarátai. Bp., 1955.; Tanulmányok. Bp., 1956.) is azt igazolják, hogy szerzőjük — nagy hozzáértéssel — mindig megfelelő teret szentel a művek nyelvi, stílusbeli vizsgálatának. Például mesteri az a kép, amelyet Pesti Gábor, Méliusz, Heltai nyelvről kapunk (MNy. XLVIII, 3–10, részlet „A reformáció jegyében” című műből). — A fentebb említett „erjedés”-nek a képviselője BÓKA LÁSZLÓ. A jó verselemzés kritériumait így fogalmazza meg „A szép magyar vers” (Bp., 1952.) című verselemzés-gyűjteményben: „... ismerjük a kort, a költőt, értsük a verset eszmeileg, nyelvileg, kövessük nyomon a költői kifejezőmód

használatának minden árnyalatát, tartalom és forma összhangjának kialakulását" (13). Ezt követi – nagy ötletességgel – minden vers elemzésében: szerepelnek itt is a régi stílusalakzatok, a szókincs és frazeológia, a mondattani elemek, ha éppen szükség van rá, a szó etimológiája is stb., de mindez nem formális, hanem a kifejezett mondanivaló és a kifejező eszközök összhangjának, azaz a művészinak, a szépnek a keresése, megragadása. – Más típusú, a nagymúltú francia „explication de texte”-re (vö. MNy. XLVIII, 18, Nyr. LXXVIII, 330, III. NyKongr. 267) emlékeztető verselemzést mutat be BÁRCZI GÉZA a „Nyelvművelő” című kötetben (Kisfaludy Sándor: A boldog szerelem 35. dal: i. h. 350–4). Tulajdonképpen csak végigmegy a sorokon, de figyelme minden, még oly kicsiny dologra is kiterjed; a nyelvész pontosságával, az irodalmár fantáziájával s mindkettő ötletességével, méghozzá a költemény hangulatához nagyon illő stílusban sikerül úgy „magyaráznia” a verset, hogy az elemzés elolvasása után szebb, teljesebb, mert tudatosabb lesz a versről való képünk. (Vö. PAPP ISTVÁN, A nyelvi nevelés kérdései. Kny. a Kossuth Lajos Tudományegyetem Actája című kiadványból. Debrecen, 1954. 62–6). – Különösen az iskolai oktatás számára, sikerült elemzés a SZILÁGYI FERENCÉ (Csokonai: Tüdőgyulladásomról: Anyanyelvünk III, 68–75). Érdekes kísérlet a R. HUTÁS MAGDÁÉ is: József Attila „Tömeg” című verséről (It. 1955: 182–6). Külön szólunk a Nyr. „Íróink nyelve” című rovatáról (s ez mutatis mutandis érvényes a Nyr. s valamennyi folyóirat Szemle, Könyvkritika stb. című rovatára is). Azt hiszem, egyetérthetünk RÁCZ ENDRE véleményével: „A közölt cikkek színvonala egyenetlen. Találkozunk... eléggé találomra végzett tallózásokkal...” (vita a Nyr.-ről: I. OK. VII, 476). E rovat írói valóban sokszor csak első impresszióikat rögzítik le; vagy nyelvi elemzést adnak, de stilisztikait nem; vagy ha igen, akkor se tudják a stilisztikai jelenségeket az egész mű, az író egész oeuvre-je szempontjából nézni. Mint sikerültebb vagy érdekes próbálkozást megemlíthjük DEMÉNEK Szeberényi Lehel „Hét nap” című írásáról szóló elemzését (Nyr. LXXVII, 488–91), valamint SZILÁGYI FERENCÉNEK „A magyar népi epika hagyományai Fazekas Ludas Matyjában” című cikkét (Nyr. LXXVIII, 350–365). – Végül a monográfiákról. Se mód, se lehetőség nagyszámú monográfiánk jellemzésére, csak néhány dolgot jegyeznek meg. A fentebb vázolt, meglehetősen sivár kép kezd javulni, a nyelvi-stilisztikai elemzés a monografiákban is kezdi megkapni az őt megillető helyet. Két típust emelek ki. KLANICZAY TIBOR a Szigeti Veszedelem nyelvének és stílusának elemzését inkább a jó értelemben vett „filológus”-módszerre emlékeztető módon oldja meg (Zrínyi Miklós. Bp., 1954. 177–201). A másik típust KARDOS LÁSZLÓ képviseli „Tóth Árpád” című szép monográfiájában (Bp., 1955.). KARDOS beépíti a költő pályájának rajzába a versek nyelvére, stílusára vonatkozó mondanivalóját; persze azért nem feledkezik meg semmiről, igen érdekes például, amit a költő egyik pályaszakaszán fogalomkörének gazdagodásáról, hasonlatairól, egyes általa használt mondatrészekről stb. mond (i. m. 214–26), vagy ahogyan a műfordítót bemutatja (330–99). – Nem szólhatunk a Magyar Klasszikusok s egyéb sorozatok, valamint az önállóan megjelent kötetek bevezetéseiről, de nagyjából ezek is a fentiekhez hasonló képet mutatnak. – Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a jó stílus elemző módszer kialakításához mindenekelőtt nagy irodalmi, nyelvi, stilisztikai tudás és gyakorlat, továbbá az irodalmárok fantáziája, merészsége, a nyelvészek filológiai pontossága és mindkettő ötletessége kell. Ezt képviseli a tárgyalat elemzések közül a BÓKÁÉ, a BÁRCZIÉ és a TOMPÁÉ.

C) ANGYAL ENDRE, Szkárosi Horvát András nyelve: Nyr. LXXV, 15–21; A háromszázéves Szigeti Veszedelem: i. h. 161–9; Stílusvizsgálat és stílusorszakok: i. h. LXXIX, 426–31. – ASCHER OSZKÁR, A versmondás művészete. Bp., 1955. – BENKŐ LÁSZLÓ, Írói ösztönösség vagy tudatosság: Új Hang III, 8–9, 118–25. – DÉNES SZILÁRD, Kossuth szónoki és közírói stílusa: Nyr. LXXVI, 411–7; Gárdonyi stílusának jellemzéséhez: i. h. 372–4; Adatok Móricz Zsigmond írói nyelvének kialakulásához: i. h.

LXXVII, 179–83; A nyelvi jellemzés eszközei a Rokonokban: i. h. LXXVIII, 59–62. — ECKHARDT SÁNDOR, A legrégebbi parasztlevelek nyelve és stílusa: i. h. LXXV, 113–23; A Fűveskertecske: ItK. 1954: 373–86. — FARKAS VILMOS, Fekete Gyula „Vér és korom” című elbeszélő kötetének nyelvéről: Nyr. LXXX, 75–80. — FERENCZY GÉZA, Szabó József első prózai kötetének nyelvéről: i. h. LXXX, 71–5. — HORVÁTH JÁNOS, „Az elveszett alkotmány” Arany Jánosa: Kodály-Eml. 87–95. — HORVÁTH MÁRIA, Örkény István „Hóviharban” című novellás kötetének nyelvéről: Nyr. LXXIX, 322–8. — JELENITS ISTVÁN, Jegyzetek Pap Károly írói nyelvéről: Nyr. LXXIX, 435–42. — KERESZTURY DEZSŐ, Berzsenyi: A közelítő tél: Magyar Századok 201–15. — KOMLOVSZKY TIBOR, Adalékok Ady és a régi magyar költői nyelv kérdéséhez: It. 1956: 85–95. — II. MOLNÁR ILONA, A drámai szerkesztés nyelvi eszközei Veres Péter „Rossz asszony” című kisregényében: Nyr. LXXIX, 314–22. — NEMESKÜRTHY ISTVÁN, Bornemisza stílusa: ItK. 1955: 24–35. — PAIS DEZSŐ–GÁLDI LÁSZLÓ, Hozzászólások Sötér István doktori értekezésének vitáján: MNy. L, 130–6. — PAIS KÁROLY, Realizmus mint stílusjelenség Kisfaludy Sándor költészetében: MNy. XLI, 71–9. — PÉTER LÁSZLÓ, Romániai magyar elbeszélők nyelvéről: Nyr. LXXX, 63–8. — PROHÁSZKA JÁNOS, Krúdy Gyula stílusa és nyelve: Nyr. LXXIII, 14–7; Illés Sándor írói nyelvéről: uo. LXXVIII, 62–8. — RUBINYI MÓZES, Vajda János nyelvéhez és stílusához: MNy. XLI, 16. — TOMPA JÓZSEF, Jókai és Csokonai stílusbeli kapcsolata: MNy. XLVII, 12–21. — VARGA JÓZSEF, Székési Horvát András: It. 1955: 268–304.

D) Valamennyi irodalmi témával foglalkozó tanulmány (a felsoroltakon kívül).¹

E) Az e tárgykörbe tartozó műveket ismertető közlések a különböző folyóiratokban.²

12. A stilisztika oktatása; egyetemi és főiskolai jegyzetek.

A) Azok a hozzászólók, akik a stilisztika oktatásával foglalkoznak (III. NyKongr. 245–60, 275–8), általában súlyos hibának tartják a stilisztikai oktatás elhanyagolását, s szorgalmazzák mielőbbi bevezetését. BENCÉDY JÓZSEF (i. h. 246–51) a Pedagógiai Főiskolán kialakított stílusgyakorlatok felépítését, módszerét ismerteti, SZATHMÁRI ISTVÁN pedig (i. h. 251–5) az Idegen Nyelvek Főiskoláján kialakított stílusoktatás anyagát, eredményeit, nehézségeit; hangsúlyozza, hogy a stilisztika oktatása jól kikísérletezett szövegek, gyakorlatok alkalmazásán áll vagy bukik. — Nem érthetünk egyet KERÉKGYÁRTÓ IMRE véleményével (i. h. 258), aki szerint középiskoláink nyelvtani anyagát kellene kibővíteni stilisztikai ismeretekkel. Ez csak a két diszciplína határainak elmosódásához és a stilisztika elsikkadásához vezetne (vö. KÖRÖSI MARGIT: i. h. 259). — B. LŐRINCZY ÉVA (i. h. 266–8) helyesen hangsúlyozza, hogy a gyakorlat felől lehet közelíteni az elvek felé. — MARGÓCSY JÓZSEF — szintén igen helyesen — felhívja a figyelmet nagy kritikusaink, íróink stílusvizsgálataira. A stilisztikai vizsgálatokat nem tartja elsősorban nyelvészeti feladatnak, annál is inkább nem, mivel szerinte a stilisztikai elemzésbe beletartozik a szerkezet, jellemfejlés stb. is (i. h. 275–8).

B) Egyetemi és főiskolai jegyzetek.³ — SULÁN BÉLA, Magyar stílus (gyakorlatokkal). Bp., 1952. 60 l. Rövid bevezetés után foglalkozik az alapfogalmakkal, majd a világosság, szabotosság, magyarosság keretében tárgyalja az anyagot; a jegyzet mai nyelvművelésünk főbb kérdéseivel zárul. Mint a szerző is mondja, gyakorlati bevezetést akart adni a fogalmazásba és a nyelvművelésbe (I. OK. IV, 389). — KÖVESI MAGDA, Magyar stilisztika. Debrecen, 1952. 119 l. Ez is az alapfogalmakkal

¹⁻² Mindegyik felsorolása — nagy számuk miatt — szinte lehetetlen.

³ Stilisztikaoktatással foglalkozó cikkek nincsenek, ebben a pontban a jegyzeteket ismertetjük.

kezdődik, s az előbbihez hasonló felépítésű, csak jóval részletesebb; sok irodalmi példát használ, s távolabbi témákat is feldolgoz (pl. a pesti nyelv, tükörszavak stb.). A maga idejében mindkét jegyzet igen hasznos volt. — BALÁZS JÁNOS, Magyar stilsztika. Bp., 1953. 60 l. — Az első modern szempontok alapján készült jegyzet, mintául szolgál mind a mai napig. Először tisztázza a stílus, a stilsztika, a stílusrétegek kérdéseit, majd a szókinés és stilsztika összefüggéseit — általában mindig a nyelv funkcióját tartva szem előtt. — BALÁZS JÁNOS, A magyar stílus történetének vázlatja. Bp., 1953. 46 l. — Ez is igen értékes, úttörő munka, mind anyagában, mind módszerében. Meghatározza, mi a nyelvi és irodalmi stílus, majd végigvezeti a magyar stílus történetét az első nyelvemlékektől Sylvesterig. — BENCÉDY JÓZSEF, Fogalmazás, nyelvhelyesség, stílus. Bp., 1954. I—II. 134, 153 l. Ez már teljes — a pedagógiai főiskolák céljainak megfelelően — a fogalmazást és szerkesztést is tartalmazó rendszeres stilsztika. A felépítésben — a modern stilsztikáknak megfelelően (vö. MAROUZEAU i. m. 13) — a leíró nyelvtant követi. Minden kérdésben teljességre törekszik, mindenütt megjelöli az irodalmat. Igen alapos, nagy körültekintéssel készült jegyzet, de talán hasznos volna több gyakorlat, továbbá az egyes részek felrészítése mellett a nyelvhelyesség oldaláról inkább a stilsztika oldalára billenteni a mérleget. — SZATHMÁRI ISTVÁN, Magyar stilsztika. 1954. 212 l. (kézirat). Az Idegen Nyelvek Főiskoláján kialakított rendszeres stilsztika. Jobban támaszkodik a magyar hagyományokra, meghagyja a régi keretet, de megtölti új tartalommal. Jó gyakorlatok mellett hasznos elemzési táblázatokat is tartalmaz. (Vö. III. NyKongr. 252—5.) — TERESYÉNYI FERENC, Fejezetek a magyar stilsztikából. Bp., 1950. 107 l. Ez a munka kiragadja a stilsztika legfontosabb és a leendő magyar tanárok számára leghasznosíthatóbb kérdéseit. Felépítése a következő: alapfogalmak, stílusrétegek, a szókinés és frazeológia stilsztikája. Csak helyeselhető, hogy a változatos szépirodalmi nyelv példaanyagként mindig szerepel, hasznos a megadott irodalom is. Kívánatos lenne azonban a stilsztika többi fejezetének mielőbbi kidolgozása.

Az egyetemi i r o d a l m i j e g y z e t e k r ől csak annyit, hogy az újabbakban szaporodnak a modern szempontú, mélyebb nyelvi,—stiláris elemzések. Nem foglalkozhatunk érdemben az általános és középiskolai t a n k ö n y v e k k e l sem. 1954-ben jelent meg az első olyan tankönyv (Magyar irodalmi olvasókönyv. A középiskolák I. osztálya számára. JULOW VIKTOR, KOSARAS ISTVÁN, MARGÓCSY JÓZSEF munkája), amely rendszeres és nem formális irodalomelméletet, s ezen belül stilsztikai ismereteket is tartalmaz. Persze meggondolkodtató, nem volna-e helyesebb külön stilsztikát tanítani (vö. III. NyKongr. 276).

C) BAKOS JÓZSEF, Nyelvtan és stílus: Anyanyelvünk II, 65—7. — BÁNHIDI ZOLTÁN, A stílusoktatás kérdései: i. h. II, 170—3. — MÓD ALADÁR, Az anyanyelvi oktatás és a magyar nyelvtudomány néhány kérdéséről: TársSz. VIII, 51—71. — PAIS DEZSÓ, A magyar nyelvtudomány időszzerű kérdései: I. OK. IV, 17—31.

D) A Köznevelés, az Anyanyelvünk, az Irodalomtanítás és a Felsőoktatási Szemle több, jól hasznosítható szövegelemzést s elvi cikket tartalmaz.

13. E g y é b.¹

B) BÁRCZI GÉZA „Anyanyelvünk magyarsága” című (Nyr. LXXX, 1—15) kitűnően megírt tanulmányában összefoglalja nyelvünk szókinésének, hangállományának, szerkezetének stiláris—esztétikai tulajdonságait, s utal a fejlődési, illetőleg fejlesztési lehetőségekre is. — A Csillagban megjelent több, f o r d í t á s s a l kapcsolatos kérdést tárgyaló cikk, amely — bár távolabbról — sok hasznos nyelvi-stilsztikai vonatkozást tartalmaz: ÁPRILY LAJOS, Anyegin-fordításom margójára: 1953: 867—76; Anyegin

¹ Itt a máshova nem sorolható cikkeket tárgyaljuk.

első versszakának műfordítói problémája: 1954: 495–501. — KARDOS LÁSZLÓ, Jegyzetek a versfordításról: 1953: 1343–51. — MÉSZÖLY DEZSÓ, Miért fordítottam le Kosztolányi után a *Romeo és Júliát?*: 1953: 1520–32. — NÉMETH LÁSZLÓ, A prózafordításról: 1953: 382–96; A fordító jelentése: 1955: 2037–44. — VAS ISTVÁN, Jegyzetek a fordításról: 1954: 1125–36.

C) FÖLDESSY GYULA, Költészetünk és nyelvünk: Nyr. LXXIII, 307–16. — ILLYÉS GYULA, A nép nyelvéért, a nép színházáért: Új Hang IV/10, 14–6. — NÉMEDI LAJOS, Kármán műve-e „A fejvesztéség”: Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1955. 295–320.

D) GÁLDI LÁSZLÓ, József Attila a műfordító: ItK. 1955: 155–78. — GOMBOS LÁSZLÓ, A magyar szó regénye. Bp., évszám nélkül. — MÉSZÁROS ISTVÁN, Lukács György hetven éves: ItK. 1955: 141–55. — TRENCSENYI WALDAPFEL IMRE, Az irodalmi nyelv és forma kérdései Sztálin nyelvtudományi munkáinak megvilágításában: I. OK. III, 1–45.

E) HUTTERER MIKLÓS, Eduard Koelwel: Wegweiser zu einem guten Stil: Nyr. LXXIX, 365–8. — KOMOR ILONA, E. Riesel: Abriss der deutschen Stilistik: FilKözl. I, 83–6.

14. A kongresszusi előadás és az azt követő vita — mint az azóta eltelt idő is igazolja (vö. Nyr. LXXX, 172–3) — biztos, de csak kiindulási alap a további munkákhoz. Biztos, mert minden lényeges kérdést felvetett; csak kiindulás, mert még az alapvető kérdések is megoldásra várnak. Úgy gondolom, TOMPA helyesen jelölte meg a további feladatot az úgynevezett a p r ó m u n k á b a n: „... a nagy szintézisek számára a fontos részleteket megbízható apró munkával” (Nyelvünk a reformkorban 434) kell elvégezni. Talán még a következő nem vagy nem eléggé hangsúlyozott feladatokra hívnám fel a figyelmet: a) az esztétika és a stilsztika viszonyának megoldása; b) nagyobb mértékben támaszkodni az oktatás szakembereinek eredményeire; c) az oktatás érdekében tisztázni a stilsztika és a teljesebb műelemzés (vö. III. NyKongr. 276) viszonyát; d) kidolgozni a stíluselemzés megfelelő módszerét; e) megvalósítani a komplex módszert, továbbá a közös munkát a nyelvészek és irodalmárok között.

SZATHMÁRI ISTVÁN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

Ilyen címen többek kívánságára meghívókból összeállítottam a Társaságunk rendezésében az 1949-i egyesülés óta elhangzott előadások jegyzékét (MNy. LI, 526–9). Az összeállításban azonban hiányosságok vannak, amelyek a rendelkezésemre álló meghívókból nem derültek ki. Helyesen így:

1950. május 30. KNIEZSA ISTVÁN: Földművelésünk szláv eredetű terminológiája.

1950. július 4. XLVI. közgyűlés. BEKE ÖDÖN: A harmadik Kalevala.

1954. november 2. KELEMEN JÓZSEF: A jelzős szerkezetek osztályozásához.

A jegyzék folytatása:

1955. szeptember 20. IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Emese álma és a csodaszarvas mondája.

1955. szeptember 27. DOROSZEWSKI WITOLD: Nyelvjárási adatok térképezése.

(Ábrákkal.)

1955. október 18. PETROVICI EMIL: A román nyelv fonéma-rendszere.

1955. november 1. HADROVICS LÁSZLÓ és KIRÁLY PÉTER beszámolója a belgrádi szlavista kongresszusról.

1955. november 22. TOMPA JÓZSEF: A határozó igenév mai nyelvtani szinonimáinak kérdéséhez.

1955. december 6. KIRÁLY PÉTER: Latsný XVIII. századi szlovák kéziratosszótára.

1955. december 13. TAMÁS LAJOS: A román nyelv fonéma-rendszeréről. (Megjegyzések PETROVICI EMIL hasonló tárgyú előadásához.)

1955. december 20. CZEGLÉDY KÁROLY: Jugria.

1955. december 27. MARTINKÓ ANDRÁS: Milyen magból fejlődött a *maga*?

1956. január 24. DEME LÁSZLÓ: Egyes helységnév-típusok -i képzős származékáról.

1956. március 20. GÁLDI LÁSZLÓ: Kassai József szláv—magyar szögyeztetései.

1956. április 10. RÓNA TAS: Újabb tibeti források Belső-Ázsia történetéhez. (VII—X. század.)

1956. április 17. HÁMORI ANTÓNIA: Mind.

1956. május 8. STEINITZ WOLFGANG: Az obiugor magánhangzók története.

1956. május 22. GYÖRFFY GYÖRGY: „Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza” című munka ismertetése.

1956. június 5. FEKETE LAJOS: Beszámoló az V. török történetészkongresszusról.

1956. június 12. BÁNHIDI ZOLTÁN: Nyelvészeti kérdések a jelentés- és a stilsztika érintkezési köréből.

1956. június 15. KNIEZSA ISTVÁN: Beszámoló a nemzetközi szlavisztikai kongresszus előkészítő munkálatairól.

1956. szeptember 11. MOLLAY KÁROLY—ORSZÁGH LÁSZLÓ: Beszámoló a berlini germanista kongresszusról. — GÜLYA JÁNOS: Finnugor aspiránsképzés a Szovjetunióban. (Beszámoló hanglemzebemutatóval.)

1956. szeptember 21. HAKULINEN LŐRINC: A finn nyelvtudomány mai munkaterületei.

1956. szeptember 25. MAJTINSZKAJA KLÁRA: I. Finnugor tanulmányok a Szovjetunióban. II. Az új magyar leíró nyelvtan.

1956. október 9. B. LŐRINCZY ÉVA: Az ómagyar kori személynevek -s ~ -cs képzőinck nyelvjárástörténeti vizsgálatáról.

1956. október 23. TOMPA JÓZSEF: A főnévi és a melléknévi kötőhangzó eltéréseiről. (*Bűnösök ~ bűnösek.*)

*

Az 1949. május 31-én tartott közgyűlés előttre visszamenőleg még ezek állapíthatók meg a meghívókból:

1942. december 15. N. SEBESTYÉN IRÉN: Uráli fanevek életföldrajzi tanulságai.

(1943. január 12. MÉSZÖLY GEDEON: Szómagyarázatok. Vö. MNy. XL, 145.)

1943. február 9. XLI. évi közgyűlés. MELICH JÁNOS: Családneveinkről.

1943. március 9. NÉMETH GYULA: Sóllyom és karvaly. — KELEMEN JÓZSEF: A *tütü* szóról.

1943. április 13. COLLINDER BJÖRN: A lapp nyelv hovatarozása.

1943. május 4. LAKÓ GYÖRGY: Egy magyar—permi szögyezés. — SCHLACHTER WOLFGANG: Megjegyzések a magyar szórendhez. (MELICH JÁNOS szómagyarázatokat közölt, vö. MNy. XL, 146.)

1943. június 8. PAIS KÁROLY: Adalékok Kölcsey költői nyelvének kérdéséhez. — HASAN EREN: A *székely* név magyarázatához.

1943. október 12. GYÓNI MÁTYÁS: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórvány- emlékei. — SZABÓ DÉNES: Az *öntvény* szó magyarázatához.

1943. november 9. MÉSZÖLY GEDEON: *Székesfehérvár* neve és a *szik* szó eredete. — HALÁSZ ELŐD: Német eredetű középkori személyneveink.

1943. december 14. KÉPES GÉZA: A finn—magyar kapcsolatok múltja és jelene. — KNIEZSA ISTVÁN: A magyar kancelláriai nyelv kérdése a középkorban.

1944. január 11. MÉSZÖLY GEDEON: *Arc és orca*.
1944. február 8. XLII. évi — Szinnyei József emlékének szentelt — közgyűlés.
- ZSIRAI MIKLÓS: Szinnyei József emlékezete.
1944. március 14. MELICH JÁNOS: *Gara* vagy *Garay* Miklós nádor? — LOVAS RÓZSA: A magyar költői impresszionizmus stílusformái.
1945. június 30. XLIII. évi közgyűlés. TAMÁS LAJOS: A nyelvi hangok szociális és egyéni tulajdonságai.
1945. október 16. CZEGLÉDY KÁROLY: A kalizok vallása.
1945. november 20. GÁLDI LÁSZLÓ: Középkori szójegyzékünk külföldi mintái.
1945. december 18. PAIS DEZSŐ: A székelyek eredetéhez.
- (1946. január? KNIEZSA ISTVÁN: A magyar királyi kancellária helyesírásának kialakulása. Ez a felolvasó ülés a jegyzőkönyvekben sem szerepel, de vö. MNy. XLII, 89.)
1946. április 9. LAKÓ GYÖRGY: Nyelvrokonaink helyzetének változása és művelődésének fejlődése az utóbbi évtizedek folyamán.
1946. május 7. LIGETI LAJOS: A török szókészlet története és török jövevényszavaink. — FOKOS DÁVID: A *-hat, -het* igekepző.
1946. június 4. XLIV. évi közgyűlés. ZSIRAI MIKLÓS: A magyar népnév eredete.
1946. július 2. TARNÓCZY TAMÁS: A beszédhangok fizikai vizsgálatának újabb eredményei.
1946. október 8. DEME LÁSZLÓ: Beszédhangjaink szemléletéhez és rendszeréhez.
1946. november 12. TOMPA JÓZSEF: A magyar nyelvi nevelés új iskolarendszerünkben. — HORVÁTH KÁROLY: A *halok* szó eredete.
1946. december 10. HAJDÚ PÉTER: Tövek és suffixumok kapcsolata.
1947. február 4. XLV. évi közgyűlés. BÁRCZI GÉZA: Történeti nyelvjáráskutatás.
1947. március 11. SZILÁGYI LORÁND: P. magister forrásai és módszere.
1947. április 22. ELEKFI LÁSZLÓ: A mondatfunkció jellegzetes módosulásai. — IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Anonymus elbeszélő stílusa.
1947. május 13. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Extra Hungariam non est vita. — KELEMEN JÓZSEF: A nyelvtudomány Bühler-féle alapelvei.
1947. június 10. KNIEZSA ISTVÁN: Anonymus helyesírása.
1947. szeptember 23. LŐRINCZE LAJOS: Földrajzi neveink önelvű vizsgálatának szempontjai. — KALLÓS ZSIGMOND: Első lecke az ómagyar település történetéhez, különös tekintettel Pest megyére.
1947. október 14. BENKŐ LORÁND: Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez.
1947. november 11. DEME LÁSZLÓ: Nyelvjárásaink osztályozása és jellemzése.
1947. december 16. HAJDÚ PÉTER: Szamojéd népnévek.
1948. február 10. ELEKFI LÁSZLÓ: Mondatrészek és mondattagok. (Szempontok és műszavak a mondat elemzéséhez.)
1948. március 16. XLVI. évi közgyűlés. PAIS DEZSŐ: *Nyék* törzsnévünk és ami körülötte lehetett.
1948. április 13. Centenárius ülés. GÁLDI LÁSZLÓ: A magyar vers alkata a szabadságharc korában. — DEME LÁSZLÓ: Az irodalmi nyelv és a nyelvjárások hangállapota a szabadságharc korában.
1948. május 11. BENKŐ LORÁND: A névrövidülés jelensége régi keresztneveinkben. — VÉRTES O. ANDRÁS: Sacralis nyomok a régi magyar helyesírásban.
1948. október 19. KNIEZSA ISTVÁN: A mai magyar helyesírási rendszer kialakulása.
1948. november 16. DEME LÁSZLÓ: A leíró magyar nyelvtan vázlata.
1948. december 14. KELEMEN JÓZSEF: Mondattani kérdések.

1949. február 22. Jubileumi ülés a Kalevala centenáriumának alkalmából.
KOROMPAY BERTALAN: A Kalevala-kutatások és a finn folklór módszere.

1949. március 29. KÁLMÁN BÉLA: Az orosz nyelv obi-ugor jövevényszavai.

1949. május 31. XLVII. évi közgyűlés. A Kőrösi Csoma Társasággal és az Országos Néptanulmányi Egyesülettel való egyesülés kimondása.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKERÉNY

Hibaigazítás. A MNy. LI, 239–43 lapjain megjelent „Nyelvomlékek a XVI. század közepéről” című szövegközlésomben – sajnálatos módon – több hiba maradt. Ezek közül néhány lényegesebbnek a javítását itt közlöm: 240. l. I. levél 7. sor: *boldíjfarher³ es az wijncij* helyesen: *boldíjfar es az wijncler³*; 241. l. 5. sor: *Bizzonlag(ar)a⁹* helyesen: *Bizzonlag(ar)a²*; III. levél 1. sor: *cömédationēl* helyesen: *cömēndationāē*; 2. sor: *tar'ayua* helyesen: *tar'ayual*; 242. l. 7. sor: *Requifitorijat* helyesen: *Requi'itorijat*; 11. sor: *absolutionalt voltak* helyesen: *absolotiouall voltak.*

IMRE SAMU

TARTALOM

A Magyar Nyelv megvizsgálása.....	257
A Magyar Nyelvtudományi Társaság LII. közgyűlése	387
BAKOS FERENC: Hozzászólás a <i>v</i> hang vitáján 20. — Pakura	202
BALÁZS JÁNOS: A héber nyelvtanirodalom hatása a magyarra a XVI. században	185
P. BALÁZS JÁNOS: A Jókai-kódex latin eredetijének eddig ismeretlen fejezete....	347
BÁNHIDI ZOLTÁN: <i>Mit értek ezen? avagy: Mit értek ez alatt?</i>	491
BÁRCZI GÉZA: Hozzászólás a <i>v</i> hang vitáján 11. — A magyar személynevek XVI. századi történetéhez 144. — Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk 228. — Nyelvjárás és nyelv	393
BENKŐ LORÁND: Hozzászólás a <i>v</i> hang vitáján 23. — Germanisztika és magyar nyelvtudomány 199. — Léha 203. — Az <i>ö</i> -zés irodalmi nyelvi szerepéről (Az irodalmi nyelvi <i>ö</i> -zés XVIII. századi helyzetéről) 271. — Bokály (Egy európai vándorszó magyar vonatkozásai)	450
BERNÁTH BÉLA: Lárma	72
BERRÁR JOLÁN: A magyar megengedő mondatok kialakulása 26. — Herjó 206. — A <i>-tól fogva</i> névutó kialakulása	429
BÍRÓ IZABELLA: Megtanítlak kesztyűbe dudálni	315
BISZTERAY GYULA: Cinterem	206
CSONKÁS MIHÁLY: Festett lovak színjelnevezései	73
CZEGLÉDY KÁROLY: Kangarok és zavarok 120. — Géza nevünk eredete	325
DANCFI JÓZSEF: Szövegmutatvány a kúrti nyelvjárásból.....	100
DEME LÁSZLÓ: Hozzászólás a <i>v</i> hang vitáján 13. — Megjegyzések a magyar <i>ly</i> hang kérdésének vitájához 102. — Családneveink alaki sérthetlenségéről 365. — Szótörténeti adalékok	497
ECKHARDT SÁNDOR: Kalauz-imperativus 68. — Magyar levelek a XVI. század első feléből	224, 500
ERDŐDI JÓZSEF: Az <i>adi, mondi</i> történetéhez	375
FÁBIÁN PÁL: Adalék mesterszavaink reformkori szótározásához 67. — A határozott névelő használata egynemű mondatrészek előtt	489

FARKAS VILMOS: <i>Inparlamentáris</i> vagy <i>imparlamentáris</i> ?	222
FERENCZY GÉZA: Mi legyen a készülő magyar enciklopédia címe?	220
FOGARASI MIKLÓS: Pallas szótárának magyar szóanyaga	338
GÁLDI LÁSZLÓ: Hozzászólás a <i>v</i> hang vitáján 19. — Milyen nyelvből fordította Petőfi „A koros hölgy”-et?	456
GRÉTSY LÁSZLÓ: Topánka 74. — Leledzik 354. — A Nyelvtörténeti Szótár egy téves adatáról	500
GYALLAY DOMOKOS: Fehérnyikó	356
HADROVICS LÁSZLÓ: Dolmány 357. — Kelengye	358
HEGEDŰS LAJOS: A geminátákról	415
HEXENDORF EDIT: A jelfunkció és egy bíráló kérdéséhez 61. — A <i>mar</i> ige családja	297, 456
P. HIDVÉGI ANDREA: Herdál	210
HOFFMANN TAMÁS: Zsivány-argot 1782-ből	89
HORVÁTH MÁRIA: Lavéroz	80
R. HUTÁS MAGDOLNA: Régi ételneveinkről	76
ILLÉS GYULA: Csöcselék	359
IMRE SAMU: Gyepű, gyp 213. — A nagybetűk használata a Szabács Viadalában	465
JÓKAY ZOLTÁN: Megjegyzések a <i>bántóan</i> , <i>sértően</i> -féle alakok jelentéséhez	333
JUHÁSZ JENŐ: Irigy	214
KÁLMÁN BÉLA: Hozzászólás a <i>v</i> hang vitáján	21
KÁROLY SÁNDOR: Elég (~ eléggé), meglehetősen (~ meglehetősen) (A fokhatározók e. y csoportjáról)	435
KÁZMÉR MIKLÓS: Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között	238
KERESZTES KÁLMÁN: Vádol	216
KERESZTURY MÁRIA: Egy Bartók-vers	1
KISS LAJOS: Vákáncsos	468
KLEMM IMRE: A mondatannal mivolta (Szó szerkezetek, syntagmák)	405
KOMLÓS ALADÁR: Mokra	472
KOVÁCS ISTVÁN: Magyar szövegek XVI. század végi bírósági (sedrialis) jegyzőkönyvekből	370
KUBÍNYI LÁSZLÓ: Nansen az eszkimó személynévekről 69. — Hangtani adalékok a Dunántúli nyelvjárástörténetéhez	373
KUMOROVITZ L. BERNÁT: Magyar nyelvű becsületbírói ítélet 1516-ból	368
LADÓ JÁNOS: Zárhangok és réshangok egymáshozhatása	351
B. LŐRINCZY ÉVA: Árpád-kori <i>Gugus</i> , <i>Gegus</i> személynéveink és a <i>gége</i> , <i>gög</i> , <i>gögös</i> , <i>gögicsél</i> stb. szócsalád 167. — <i>Gugus</i> , <i>Gegus</i>	473
MARTINKÓ ANDRÁS: Az időhatározószók egy csoportjának történetéhez 48. — Hajdan	474
MÁRTON GYULA: A moldvai csángó nyelvjárási szókincsét ért román nyelvi határról 92. — Az ikes igék ragozása a Borsavölgyben	501
MELICH JÁNOS: Szibinyáni Jank 129. — Nyelvet fogni	475
MIKESY ÁLMOS: Inászó	392
MIKESY SÁNDOR: Dalma 127. — Deregye, sifli, fülke 216. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának az 1955/1956. tanévben megtartott felolvasó ülései 263. — Dehenne 392. — Szentvér 477. — Az emlékezetet hátuljokra verik 484. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből 525. — Tartalom. Szó- és tárgymutató	528
MOLLAY KÁROLY: Fráng	78
MOLNÁR JÓZSEF: Emlékkönyv Pais Dező hetvenedik születésnapjára	376
MOÓR ELEMÉR: A <i>kopja</i> és <i>kép</i> fejezőnevek	218

NAGY J. BÉLA: Válasz Szemere Gyulának	84
O. NAGY GÁBOR: Nyakleves.....	173
NÉMETH GYULA: Két török szó a Szabács Viadalában	307
NYÍRI ANTAL: Gége, gegőzik	42
PAIS DEZSŐ: Kodály Zoltánnak 3. — Hozzászólás a <i>v</i> hang vitáján 15. — <i>Tamóság</i> -os és <i>tanu(l)ság</i> -os különféle 126. — Bulesú 139. — A <i>búcsú</i> és a <i>szabad</i> (A jövevényszóvá létel és a szókiveszés jelenségéhez) 265. — Fehérnyikó 357. — Inaszó 392. — A szódarabok funkcionális megelevenedése	401
K. PALLÓ MARGIT: A magyar <i>úr</i> szó eredete	157
PAPP LÁSZLÓ: Adatok az <i>á</i> utáni <i>o</i> -zás történetéhez 91. — A MTsz. <i>késa</i> szavának értelmezéséhez 92. — Nyelvjárástörténeti adatok gyűjtése 230. — Szavatos 372. — A XVI. századi <i>Literatus: Diák ~ Deák</i> nevek kérdéséhez....	480
PETROVICI EMIL: Egy magyar hangtani sajtóság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban	6
RÁCZ ENDRE: Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez.....	48
RÁSONYI LÁSZLÓ: A kiskunsági <i>-li, -lí > -la, -le</i> képzős földrajzi nevek.....	52
RUZSICZKY ÉVA: Baróti Szabó Dávid helyesírása	192, 288
SCHNEIDER SÁNDOR: Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk	228
CS. SEBESTYÉN KÁROLY: Szuszék	79
D. SIPOS ZSIGMOND: A »Keresztyén Urak« adománya	384
SIVIRSKY ANTAL: Lavéroz	80
SULÁN BÉLA: A cseh szókincs magyar elemeiből	310
SZABÓ T. ATTILA: Ötvös céhek levelei 226. — A budai káptalan egy 1472-i oklevelének XVI. század közepi magyar fordítása 369. — Az emlékezetet hátuljokra verik	482
SZATHMÁRI ISTVÁN: A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1945 és 1956 között	512
SZÉPE GYÖRGY: Tángál	362
TAMÁS LAJOS: Hozzászólás a <i>v</i> hang vitáján.....	15
TERESTYÉNI FERENC: Rubinyi Mózes hetvenöt éves 255. — Az <i>ö</i> -zés irodalmi nyelvi szerepéről (Az <i>ö</i> -ző alakok benyomulása a nyelvújítás korának egységesülő irodalmi nyelvébe)	279
TOMPA JÓZSEF: Mai tárgyragos szóalakjaink egy típusáról 177. — Szittyá.....	484
TÖRÖK GÁBOR: Az első ismeretes magyar nyelvű korrektúra-ívekről	201
ÚRHEGYI EMILIA: rohal? — dohal?	83
VÉRTES O. ANDRÁS: A magyar leíró hangtan újabb eredményei 107. — A Gyulafehérvári Glosszák egyik latin eredetijéről	349
ZOLNAI BÉLA: Salabakter	486
ZSOLDOS JENŐ: Ismerettár	264
Kisebb közlemények	67, 199, 347, 465
Különfélék	120, 255, 384
Levélszekrény	127, 264, 392, 528
Nyelvjárások	92, 230, 373, 501
Nyelvművelés	84, 220, 365, 489
Nyelvtörténeti adatok	89, 224, 368, 497
Szemle	102, 238, 376, 512
Szó- és szólásmagyarázatok	72, 202, 354, 468
Társasági ügyek.....	252, 387, 525
A borítékon: Szerkesztő bizottság. — Tartalom. — Tudnivaló. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — Nyelvtudományi Értekezések. — Értesítés. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsenek, illetőleg csak részben vannak felvéve: a *v* hang vitájának példái (6–26), R. HUTÁS MAGDOLNA „Régi ételneveinkről” (76–8) és BÁRCZI GÉZA „A magyar személynevek XVI. századi történetéhez” (144–57) című cikke, a Pais-Emlékkönyv ismertetése (376–83), MÁRTON GYULÁNAK a moldvai csángót ért román hatásról írt közleménye (92–100), a Telegdyek levelezésének szótörténeti anyaga (497–500), valamint általában a nyelvművelési, nyelvtörténeti és nyelvjárási rovat anyaga.

„A koros hölgy” 456 kk.
a vrea (román) 7
 az *absolvo* magyar megfelelői 267
 ág | fiú ~ és leány ~ 371
ahura (avesztai) 158
 aj ~ áj 270
 akarnok 207
 akusztika 107–9
 alabárd 219
 alaktan | -é birtokjel 64,
 ikes igék ragozása a
 Borsavölgynél 501 kk.,
 jelfunkció 61 kk., lati-
 vusi $i < \gamma$ 37, 474,
 -n határozórag 334 kk.,
 -ns végű szavaink kötő-
 hangtalan tárgyragja
 180 kk., -*stul*, -*stül* 433,
 tárgyrag előtti kötő-
 hang 177 kk., tár-
 gyas ragozású jelen ide-
 jű egyes 3. szem. (*adi*,
mondí-félék) történeté-
 hez 375, tárgyas rago-
 zású elbeszélő múlt 3.
 szem. 17, tárgyragos
 szóalakjainkról 177 kk.,
 többes 3. szem. -*ök*
 birtokos személyrag
 276–7, a -*től* rag kora
 431, -*től* . . . -*ig* 432 kk.
 Alba-pataka 357
 alig 27 j.
 Alkondala 128
 alkuszik 505
 alszik 505 k.
Altibars (kun) 54
 Andi 49 j.
arÿy (osuvás) 166–7
 árok 312–3
 asszony 157–8, 166
 Átokháza 470
ayla-, *ayli* (török) 60
Bachkolda (kun) 61
 Bacsányi János 278, 282
Bag- kezdetű középkori
 női nevek 50–1
 Bagics 50 k.
 Bakmeister I. G. 340–1
 bakter 13, 487 kk.

balek 90
 Bálint 13
 Bandi 49 j.
 banya 'lúd' 91, 229
 Baróti Szabó D. helyes-
 írása 192 kk., 288 kk.
 Bartók Béla verse 1–3
 **bat*, **batu* (török) 16
 Bát 11
 Bata 11, 16
baucalis (klat.) 450
bazz (arab) 165
 bec sú: becs 266
 beldolmány 358
 Bencenc 13
 Bercik 153
 Bernard, Charles de ~ 456
 Bersen 11
 Berzsenyi ő-zése 281–5
 besenyők 120 kk.
 beszélőszervek működése
 109–10
 betegségnevek | oláh ere-
 detű ~ a moldvai
 magyarban 94
 betű 266
 Bila 11
 billikom 13
bíró keresztnév mellett
 146
 bitang 79
bütik[γ] (török) 266
biutunge (kfn.) 79
bocal, *boccale* (olasz) 450
bocálă, *bacală* (rom.) 451
 bocsát 267
 Bócsósózlő 265, 268
bókál, *bókár(a)* (szerb—
 horvát) 451
bokál (tót) 452
bokan (szerb, ukrán) 451
 bokála 452
 bokály 200, 450 kk.
 bokolyó 453
bókára (horvát) 451
 bolgár 142
 Bol(y)ár 142
 Bóna 152, 479
borla (kun) 54
 Borsavölgye l. nyelvjá-
 rások

boš (török) 265
bošay[q] (török) 266
bošat (török) 267
bošuy[q] (török) 266
 Both 138
 botlik 506
 briliáns 180
 búcsú 139 kk., 265 kk.
 búcsút ad 265 j.
 Bud 138
 buga 'ökör' 91
 bújik 506
bukaj, *bukat* (lengyel) 451
 H.B. *bulajfa* 267
 Bulcsú 128, 139 kk.
bul(γ)a (török) 141 kk.
Bulšan (kazár) 139 j.
 But(h)i 138
 búza 164
 bükköny 13
 bűn 267
 bütkü 266
 bütüfü, ő] 266
büz (Kásgari) 165
 búz 50, 380
 caf 'forintos' 90
 cafka 90
 capturál l. kapturál
 céhlevelek l. nyelvemlé-
 kek
čengel (török) 57 kk.
Čerče, *Čerči* (kun) 54
charivari (francia) 488 j.
Chengeld 59
čhotár (oseh) 311–2
čingül (török) 58
 cinterem 206 kk.
 ciróka—maróka 301–2
coemeterium (klat.) 206
 coltováj 'fizess' 90, 229
conservo fordításai 269
čölig (török) 61
 cúa 218
 cucolék 360
 csacsogó 'kutya' 90
 családneveink sérthet-
 lenségéről 365 kk.
 csárda 406
 csécs, csecsel 359
 csőcselek 'csecsemő' 359
 csőcselek 359 kk.

- csöde[ü]lék 359
 Csengele 57–8
 csengetyű 'zsebóra' 91
 Csokonai ö-zése 281
 Csőre 52
 Dalma 127 k.
dalmatica (egyh. lat.) 358
 dara 55
 dárda 218
darı (török) 55
 Dayka Gábor ö-zése 275
 a *Deák* vezetéknevekről
 146 k., 480 k.
 Décs(e) 326, 329, 333
 dédelget 47, 171
 Dehenne 392
 delivator 91
 dereglye 216 k.
 derelye 216 k.
De(u)vis 326–7, 332
 Doborgaz 406
 doh, dohos 83–4
dohal 83–4
 dolgozik 507
 dolmány 375 k.
 Dörgő íó 356
 drágalátos vér 480
 Dráva 17–8
 d(z)sida 219
 Dugonics ö-zése 275–6,
 280
dulmanica (hazai lat.)
 357 k.
 **džepiša* 332
 **džepu* 332
 az *é* megmentése 5
ädgü (csuvas) 166–7
 egyebha 474
 Elek hn. 16
 ellenére 27
 előhangzó 178
 elvonás 403
 emlékezetet hátuljokra
 verik 482 kk.
 epe 215
 ér ige 215
 Erdély nevei 135 kk.
 erdélyi népi helységnevek
 tára 19
 erdőtelepítő 471
erne (csuvas) 161
 ért vmin vagy vmi alatt?
 491 kk.
 esik 507
 eszi a lóg a nyakát 176
 cszik 508
 ételnevek keletkezése 76
 kk.
fjagas (román) 6, 15
 fagylalt 200
 falu 15
 fazék 90, 229
 fegyvernevek 218 kk.
 Fehérnyikó 356–7
 fejes 'tiszt' 90
 feketeleves | hátra van
 még a ~ 174 k.
 fekszik 509
 felavatás szokása 483
 félpénz 443
 felrántó 'csizma' 90
 feltévő 'kalap' 90
 felülmegmondott 369
 fenytékház 322
 Ferenc 153
Ferid(e) (török) 309
 Feriz bég 309
 fertál(y) 199–200
 festett lovak színelneve-
 zései 73–4
 fészek 374
 fog 'kezd' 429 kk.
 fog | hozzá~, bele~ 430
 foglalatos 500
 fojtott lé, peccenye 77
 fondál(tat) 369, 371
 Fortyogó 356
 a földművelés szókinsését
 ért román hatás a
 moldvaiban 96–7
 földrajzinév-kutatásunk
 1945–1955 között 238
 kk.
 *frájong 78–9
 fráng 78–9
Freiung (ném.) 78–9
 füles 'ló' 91
 fülke 218
 fürdik 509
 füstölő 'pipa' 90
 gágó 172
 gágog 44
 gágyi 'arany' 90, 229
 gagyog 44, 171
 gege, gegő 43
 gége 42 kk., 168, 171, 473
 gegchütés 43
 gegőz(ik) 45 kk.
Gegus 167 kk., 473
Γεωβυττίας 327, 332
 gerely 218–9
 Gergely 152, 170, 473
Geyza 329
 Géza 325 kk.
Gou(t)so 327–8
 gödény 162
 gög, gög 43, 168
 gögicsél 47, 171
 gögös 168, 473
gönüllü (török) 60
grád (szerb–horv.) mint
 országnev 136
 grammatikai viszonyítás
 63 kk.
Gregorius (lat.) 473
 Gregus 473
 Gug 168
 guga 44, 169 j.
Gug(h) 168
Gugus 167 kk., 473
 g(y)üge 44
 gügü 'gyürke' 168
 gügyög 44, 171
 gyagya 44
 gyehenna 392
 **Gyëcsa*, **Gyëisa* 325 kk.
 gyerek, ~es 360
 gyertya ég 'vigyáznak'
 91
 gyertyáz 'vigyáz' 90
 gyep(ü) 213, 266 j.
 **Gyëücsa*, **Gyëüsa* 325
 kk.
 gyógymódnevek | oláh
 eredetű ~ a moldvai
 magyarban 94
 Győ, Győd 328, 332
 győn 267
 György 152
 Györk 137
 Györffy György 123 kk.
 a Gyulafehérvári Glosz-
 szák egyik latin ere-
 detije 349 kk.
 Gyúd 328
 gyümölcs 373
 ha 474–5
 HB. *hadlaua* 17–8
 hado[u]vál 90
 haj- 311
 hajdan 474–5
hajs (morva) 310–1
 hajs! 310–1
Handschuhe anmessen
 (ném.) 324
 hangrő és hangsúly
 116–7, 415 kk.
 hangjelölés 111 k.
 hanglejtés 117–8
 hangok és hangváltozá-
 sok | hangstatiszti-
 ka 118, inetimológikus
 b- és p- előtét 48 kk.,
 történeti adatok az *á*
 utáni c-záshoz 91 k.,
 elhasonulás-fajták 212,
 zár- és réshangok egy-
 másrahatása 351 kk.,
 páros mássalhangzó-
 változások 365, gemi-
 nátaikról 415 kk., *á* – *á*
 > *o* – *á* 18, *β* 8 kk.,
 331–3, *β* > *u* és *ü* 8,
 -cs < -s 471, *dz* < *gz*
 354, *e* hangok jelölése
 291 kk., *ë* ~ *e* 364,

- ë* < *i* 373-4, *eü* > *eü*
 > *é* > *i* 329, *gz* > *dz*
 354, *h* 110, *i* 108, *i* > *ë*
 373-4, *i* < *é* 329, *ü*
 12, *i* > *ü* 373, *jt* < *lt*
 200, *l:ly* 102 k., 199
 k., 350 k., 456, *l:r*
 108, *lt* > *jt* 200, *m* 109,
m- ~ b- 50-1, *n:ny*
 75, 105, 199, *ng* > *mb*
 365, *-ns* > *-ncs* 471,
o > *é* 212, *r:l* 108, *r* > *rj*
 443, *s* > *cs* 471, *isz* > *c*
 441, *-uy* > *-ou* 126,
ü < *i* 373, bilabialis *v*
 8 kk., *v* > *b* 13, 22,
v- ~ l- 16, *v* > *Ø* 16,
zs 109 || lat. *-ns* > *m*.
-ncs 471 | ném. *cht* > *m*.
kt 487, kfn. *ü* > *eü* > *áü*
 79, ném. *r* > *m*. *l* 488,
 ném. *w* > *m*. *b* 13-4,
 22, 487 | rom. *ä* > *m*.
a 202, rom. *j* < *m*. *ß*,
ü 8 k., rom. *y* < *m*.
y, *v* 8 k., rom. *v* > *h*
 7 | szl. *o* > *m*. *e* 220,
 szláv jövevényiszava-
 ink *v*-jének vokalizáló-
 dása 25 | tör. *b* ~ *v*
 331 k., őstör. *-d-* > *ð* >
z ~ j ~ r ~ t 159 kk.,
 csuvas (*d* >) *ð* > (*z*)
 > *r* változás kora 164
 k., tör. *d* > *z* 309, tör.
-ll- > *-l-* 60 k., tör.
-q ~ -γ, k ~ g 158
 haragszik 510
 harang 311
haranges (cseh) 311
 hát 'tehát' 474
 határ 311-2
 hátuljokra verik az em-
 lékezetet 482 kk.
 hegy 374
 Heltai Gáspár 201-2
 helyesejtés 5
 helyesírás | ~i kérdé-
 sek 84 kk., Baróti Sza-
 bó Dávid ~ának fejlő-
 dése 193 kk., 288
 kk., vezetékneveink ~i
 sérthetlensége 365
 kk., ~i hibák javítása
 a XVI. sz.-ban 201, a
 nagybetűk használata
 a Szabács Viadalában
 465 kk.
 hentiroz 90, 229
 herdál 210-3
 herde 210-11
 hergel | el ~ 211
 herjő 206
 hidegtelelés 354-5
 **zo, *zu* 474
 holott 32-4
 hombár 79
 hord(ál) 211
hotár (cseh) 311
 hová 474
 hozzáragasztás 405
 hőle 205
hulpe (román) 7
xun (vogul) 475
 Hunyadi János nevééről
 129 kk.
üd- (őstörök) 160
 idő 162, 164
üduq (török) 158 kk.
 ikerítés | ~sel alakult
 becéző nevek 48 kk.,
 mássalhangzóval kez-
 dődő nevek ~e 52
üli (török) 60
 Illés 152
 Inaszó, Inászó 392
inapos (cseh) 311
 in- vagy imparlamentá-
 ris? 222 kk.
invideo (latin) 214
 Imrőd 153
irä, irä (csuvas) 159
 irigy 214-5
 irodalmi névadás 127
 irodalmi nyelvi ö-zés
 271 kk.
 ismerettár 128, 220 kk.,
 264
 ispotál(y) 199
 Isten tartsa meg! 269
 István 152
 iszik 510
itik (jakut) 159 k.
 jámbor 312
jambora[ka] (cseh) 312
jamtora (cseh) 312
Jamulo (kun) 54 j.
jangal (török) 57
Jangorha (kun) 54
 Jank(ó) 137-8
Jankul (szerb) 134, 137
 János 152, a ~ magyar,
 román és szerb becé-
 zői 137-8
járek (cseh) 312
 játszik 510
Jebu (örmény) 331
járax (csuvas) 166-7
jeg (török) 330-1
 jegenyé 406
 jegyruha 371-2
 jellembeli tulajdonságok
 nevei a moldvaiban 94
 Jézus névbetűi 350
jingil (török) 58
 jobbitó ház 322
 a Jókai-kódex eredetijé-
 hez 347 kk.
Jolca (kun) 54
 jordán 'zsidó' 90, 229
 Józsa 153
Jurguce (kun) 54
Kačkanči (kun) 54
 kacsmar ~ kacsmor 447
 kaj 'görbül' 447
 kajla 313
kajla (cseh) 312
 kajzer 91
 káka 55
 kalács 447
 kalauz-imperativus 68
kamas (morva) 313
 kamasz 313
 kan 314
 kanafória 'akasztófa' 90
kan(ec) (cseh-16t) 313-4
kangarāyē (szír) 125
 kangarok 120 kk.
kañour (cseh) 314
kañúr (cseh) 314
 kaparó 'tyúk' 91
 kapkodás 'kankó' 90 |
 sógor ~ 'kaput' 91
 Kaprevár 9, 20-1
 káptolom 'káptalan' 372
 kaptural | meg ~ 91
 kaput 91
 kaput 'fejezet' 371
 Karga(la) 55-6
Karla (kun) 55
 kaszakol 90, 229
 kasznya 'szoknya' 91
 kavarit | pert ~ vki
 nyakába 237
 Kazinczy és az ö-zés 276,
 281-2
 kelengye 358
 kelevéz 218
 kenyér | egy vagy külön
 ~en lenni 237
 kép 'lándzsa' 219
kepen (cseh) 314-5
kepenék (tót) 314-5
 képzők | szavégek ~vé
 válása 402, *-adzik, -ed-*
zik denom. ige ~ 355,
-ál, -él ige ~ 211, *-csa*
 332, *-d* gyak. ige ~ 444,
-é birtok ~ 61 kk., *-éroz,*
-íroz 81, *-gál* gyak. ige ~
 365, *-i* kies. ~ 49 j.,
-ics becéző ~ 51, *-kó*
 kies. ~ 138, *-kodik* 445,
-lék 359, 362, 441, *-nok,*
-nök 405, *-ny* kies. ~
 75, *-ó* igenév ~ 140,

- odik, -ódik 444, -sa 332, *szt* ~ *d* ige ~ 445, -zat, -zet 405 || gör. -*ójs* 141 | szerb -*ok* kies. ~ 138 | török -*lig*, *lig*; -*lug*, -*lüg* és folytatásaik 52 kk.
- kéredzik 355
kéretezik 355
a „keresztény urak” adománya 384 kk.
késa 92
kesztyűbe dudál, füttyöl, hegedül, sipol 315 kk.
kéz 304-6
kezd, el ~ 429
kezdettől fogva 431
kezdve vmitől 429
kigyó 'tűzkő' 90, 229
Kis János 282-3
Kisfaludy Sándor 282
kiskunsági kun földrajzi nevek 52 kk.
Knaster (ném.) 488 j.
**ko*, **ku* 474
Kodály Zoltán 3-6
konyik 'orgazda' 90, 229
kopja 218 kk.
kopbje (szláv) 219
koporsó 'láda' 91
korrigálás a XVI. században 201
kotár (cseh) 311
kovács foglalkozásnév nevekben 147
Kočola (kun) 54
Kölcsey ö-zése 283-5
könlü (török) 60
köpeny(eg) 314-5
kötez (török) 308
kötőhangzó 178
kristál(y) 199
kuka 44
kuksi 'vásár' 90
Kustosvég 385
kút 162-4, 'zseb' 91, 229
kutaz 'zsebből lop' 91, 229
kutya 'hajdú' 90
SzV. *kutez* 308 kk.
**kürkü* (kun) 56
Kürküle 56-7
lábravaló 90
Lack(ó) 137-8
lajha 204-5
lándzsa 219
lápa, Lápa fő 16
lárma 72-3
laveien (holland) 80 k.
lavéroz 80-3
lavieren (ném.) 80
lé, leves | fojtott ~ 77,
- törött ~ 78, nyak~, pof~, száraz~ 173 kk., megissza a levét vminek 174
léha 203 kk., 500-1
lehenda 204
léhendék 204-5
léhóka 205
lel 354
leledzik 354 k.
lélegzik 354-5
leletezik 355
leli a hideg 354-5
lelkiismeret 406
lép ige 16
Leperd 16
Lepsény 16
létére 27
letergeng 91, 229
Levedi 140
leves 173 kk., 'ezüstpénz' 90
lévóka 205
a *libero* fordításai 269
Licentius (lat.) 139
lik 270
a *Literatus* nevekhez 480
lobogó 'keszkenő' 90
lőháti ispán 500
lok 270
lokka 270 j.
lompos 321-2
lovak festése 73-4
lovitb jazyka (orosz) 477
lűg l. nyak
l(y)uk 270-1
ma 35 kk., 474
Macartney C. A. 121-5
maga kötőszó 30, 498
Magics 50 k.
Magnus 330 j.
a Magyar Nyelv megvizsgálása 257 kk.
a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülései 263, 525, közgyűlése 387 kk.
majd(an) 35 kk., 474
makra (pipa, szőlő) 472
makrancos 446-7
malae 'tintafolt' 313
malter 200
Malvina 127
máma 38
Manci 52
Manga 51
a *mar* ige és családja 297 kk., 440 kk.
már 55 kk.
mar(j) 445 k.
marad, ~ék 444 k.
marás 446
marcang|ol 300, ~os 446
- marcona, marcang 448
mardal(ék) 441
mardos 297
marék, marok 302-3
marjul 443 k.
markalet 443
markos 303
Márk(us) 303
maró 'madárfajta' 299
Márok 303
marok|gyapjú, ~vessző 303
maroklár 306
maroklik | meg ~ 306
mart 446, 482
martalék, ~os 440 kk.
martalóc 440 k., 449
más 35 kk.
Mavagy 37 j., 383
medve 406
megissza a levét vminek 174
megtanítlak kesztyűbe dudálni 315 kk.
merőn festett ló 73-4
mester keresztnév mellett 146
mesterségyszavaink szótár-rozásához 67 k.
Mihály 152
mind 375
minden napi 91, 230
mindamelletthogy 34
mindenestől fogva 433
Misztótfalusi Kiss Miklós nyelvi megjegyzése 375
mit értek ezen vagy ez *alatt?* 491 kk.
mokra 472-3
moldvai csángó l. nyelv-járás
mondattan | a határozói igenév és az igenévi határozók különbsége 334 kk., a vmitől fogva és kezdve névutószerű szerkezetek kialakulása 429, időhatározószóink történetéhez 35 kk., kalauz-imperativus 68, kötőszók fajai 26 k., a megengedő mondatok kialakulása és a *létére, ellenére, dacára, esetén* megengedő nyelvelemek 26 kk., a ~ mivelta 405, múlt idejű felszólítás 68, névutók 429, nyelvi kategóriák keletkezéséhez 34 k., a syntaxis irányai 406, szó szerkezettan 407 kk.,

- aránylag, elég(gé), meg-
lehetős(en) és viszonylag
fokhatározók 435 kk.
- more 448
moreona 448
mord 447
mordály 447 k.
mordul, morog 447
Morgó (hegy) 356
molvány 447
morzsa, ~ál 297, 299
morzsalék 441
most 35 kk.
Muci 52
HB. *mundoa* 17–8
Muzsaly Bereg m. 384–5
műszók | nyelvészeti ~
334 j., 404 k.
nagyvíz 'sokadalom' 90
népetimológia 406
Nesta, Neste 50 j.
névadás | eszkimó ~i
szokások és hiedelmek
69 k., irodalmi ~ 127,
a XVI. századi ~hoz
151 kk.
- nősz(a), nosztok 311
nyaklél, ~leves 173 kk.,
eszi a lóg a ~át 176
nyalán 90–1, 229
nyárs 218
nyá(v)unkol 357
nyelv és nyelvjárás kü-
lönbsége 393 kk.
nyelvemlékek | becsület-
bírósi ítélet 1516-ból
368 k., XVI. századi
levelek 224 kk., 500,
ötvöscéhek levelei 226
kk., a legrégebbi tolvaj-
nyelvi szójegyzék 89
kk., 228 kk.
nyelvet fog 475 kk.
nyelvjárás | nyelv és ~
különbsége 393 kk., a
moldvai csángó ~t ért
román hatás 92 kk.,
borsavölgyi ikes rago-
zás 501 kk., kürti ~i
szöveg 100 k., ~tör-
téneti adatok gyűjtése
230 kk., ~történeti
adatok észak-keletről
497 kk.
nyelvtan | a héber ~iro-
dalom hatása a mienk-
re a XVI. században
185 kk.
nyelvtudományi | kri-
tika 65 k., ~ műszók
334 j., 404 k.
nyikkan, nyikog 357
- Nyikó 356–7
Nyikorgó 356
nyivjálkol, ~og 357
a NySz. téves adata 500
Oarda (román) 19
ogaş (román) 8, 10–11
oktál(y) 199
old(oz) 267
olvasó 'bilines' 91, 229
opanak (horvát) 75
opanka (szerb—horvát)
74–5
opincă (román) 76
orr 183–4
Oradea (román) 7, 18
Orgonda (kun) 54
ormeghie (román) 20
ortál(y) 199
Oszkár 127
ő-zés az irodalmi nyelv-
ben 271 kk.
öblösség 112–3
ökör alatt is borjút keres
237
ördög 'lakat' 90
'öreg bútor' 489 j.
örökül örökké 432
öröl 332
păcură (román) 202–3
Pais-Emlékkönyv 376 kk.
pakura 202–3
Pál 152
Pallas P. S. szótárának
magyar anyaga 338 kk.
pap keresztnév mellett
146
Papp István 61 kk.
parázs 90, 229
pariso 'mente' 90, 229
parlament 223
patvart mond 371
Pátroha 384–5
pedig 31
pehely 205
pénz 178
perge 'szekér' 90
pârî, pîr (csuvas) 164–5
pert kavart vki nya-
kába 237
Petőfi Sándor 456 kk.
pfeifen (ném.) 320–1
piarista 'pulyka' 91
pika 219
plede 'szaladj' 91, 230
plundra 91
pocâl (rom.) 451
pofleves 173
Pokal (ném.) 451
pokâl (tót) 452
pokalъ (orosz) 451
posteritud 'tömlőc' 91, 229
pozderja 'gyóles' 91, 229
- Pöre 52
profiterium 91
Puci 52
pucika 'ruha' 90, 229
pufra iszik 'hitelbe' 91
Pula 52
qaqi (török) 55
qarga (kun) 55
Qargala'ij. 55–6
ráalkalmazás 405
ráértés 404
ragok l. alaktan
rajzol 'lop' 90
rapad[t]os (cseh) 311
Révai Miklós és az ő-zés.
276–7
reveléroz 82
rikkantó 'ruca' 90
ríz 185
rohál 83
román hatás a moldvai
csángóra 92 kk.
romlik 511
rozs 185
Rubinyi Mózes 255 kk.
ruház | meg~ 'megver'
90
ruhi 'csapás' 90
rút ember 'hóhér' 90
salabakter 486 kk.
salavári 488
sárga irigység 215
sárkány 163
Schiff(e)l (ném.) 217
Scharteke (ném.) 489 j.
Scharwächter (ném.) 487
Scythia (lat.) 485
Seba, Sebe 50 j.
sefej 217
servo fordításai 269
Sibenburg (ném.) 135 kk.
Siebenbürgen (ném.) 135
Sibinj, ~ *grád* (szerb—
horv.) 133 kk.
sifli 217
singyula 91
Sylvester János 185 kk.
sógor 'német' 90
söfől 217
stibl(i) 91
stilisztikai kutatásunk
512–25
sûra (óráni) 158
Sugó 356
Szabács Viadala 307 kk.,
465 kk.
szabad, Szabadhegy 267
kk.
szárazleves 174
szatócs 142
Száva 17–8
szavatos 372

- szög 'angulus' 374
szegényház 322
szegyenkő 322–3
szék 'ülés' 371
szekrény 79
szelíd 215
személynév | XVI. szá-
zadi ~cinkhez 144 kk.,
Nansen az eszkimó
~ekről 69 kk.
a szénakészítés szókin-
cséhez 96–7
Szépasszonydombja 385
a szent király jobbágysai
384–5
szentvér, ~nap 477 kk.
Szentvér utca 478
szepe 73
Szeremle 406
Szibinyáni Jank 129 kk.
sziget 375
szittyá, szittyai 484 kk.
szokik 511
szoknya l. kasznya
szór 331
szótározás | mesterség-
szók reformkori ~a
67 k., argot szók ~a
1782-ből 89 kk.
szókróny 79–80
szőrös 'bunda' 91
sztrepriska 'katona' 91,
229
szűrholdó 90
szuszék 79–80
szuszogó 'disznó' 90
T. Takács József 280,
287
támad, ~ogat 364–5
támbál 363–5
tám(b)olyog 365
tángál 364
tángál 362 kk., 499
tángál(ódik) 363
tango (lat.) 362
tanít 127
tanol, tanul 127
tanóság 126 k.
tanú 126
tanu(l)ság 126 k.
tapadás 404
tárgyragos szóalakjaink-
ról 177 kk.
tart | meg~ 'öriz, véd'
269
tehát 474
teng, ~et, ~ódik 363
terzse-murzsa 300
testrésznevek 93 k.
HB. *tilutoa* 17–8
Timişoara (rom.) 20
tisztartó 90
titokbeszéd 368
tod- (östörök) 162 k.
tolvajnyelvi szójegyzék
89 kk., 228 kk.
top 47
topánka 74 kk.
topánka 'szeszecsal' 90
topánkaskodik 90
Topanke (ném.) 75
topika 76
topog, toppant 75
tor 'lakoma' 162
torok 48
tot (jakut) 163
tökéletes 286
töndül 364
tör-mar 300–1
töre-mura 300
törme[ő]lék 441 k.
török | nevű magyarok
147, ~ szók a Szabács
Viadalában 307 kk.
tucskózás 470
tunicella (egyh. lat.) 358
turun (csuvas) 161, 164
tutorság(levél) 371
túzok 164
Tüskevár 214
ugrik 511
ugyan 34
ujur (török) 158
ulu (török) 60
úszó(v)an, úszólag fostett
ló 73–4
unparlamentarisch (ném.)
224
úr 157 kk.
urî (török) 158
uró, *urom* (déli-szláv) 165
Urkuta 157
uros (finn) 158
üdül 162
ügü (tör.) 56
Ügüle 56
ürügy 215
vacans (lat.) 469
vacsora 13
vádol | el~, meg~ 216
vágván(y) 'bicska' 90
vágás 6, 8, 10, 15
vagaš (bolgár) 15
Vajla 11
vákáncs(os) 468 kk.
vamá (rom.) 10, 15, 20
várjobbágy-intézmény
386
varmigie (rom.) 8, 10,
20
vápa, Vápfő 16
Várad 7, 18
Váradgya 18–19
Varadia (rom.) 18
vasány 9
vaskesztyű 324
Vát 11, 16
Vat(h)a 11, 16
vén skatulya 489 j.
vép 16
vér 'rokon' 371
Vérbulcsú 140
verekedik 512
verás (zürjén) 158
vérfű 479
Veronika | szent ~ füve
479
Versoghy ő-zése 274
Versend 11
Veszprém 11
veszekedik 512
veted (török) 308 k.
SzV. *vetez* 308 kk.
vezetéknevek | XVI. szá-
zadi ~ 144 kk., *Deák*:
: *Diák* ~ 480 k., a
~ sérthetlensége 365
kk.
Virág Benedek 282
Vojk 138
Vörösmarty Mihály ő-ző
gyakorlata 286
voras (lapp) 158
vyžle (cseh) 314
vzjatb jazyka (orosz) 477
zachvatib jazyka (orosz)
477
zavideti (ószláv) 214
Zelidma 128
HB. *zoboducha* 267
Zießl 331
zsvány 'tolvaj' 90
zsványnyelv 89 kk.
yabyu (török) 331
Yölg-tigim (tör.) 60–1

LII. ÉVF.

1956. MÁRCIUS

I. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

400. SZÁM

1956

Szerkesztő bizottság:
BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, PAIS DEZSŐ

T A R T A L O M

<i>Keresztury Mária</i> : Egy Bartók vers	1
<i>Pais Dezső</i> : Kodály Zoltánnak	3
<i>Petrovici Emil</i> : Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban. — <i>Bárczi Géza</i> — <i>Deme László</i> — <i>Tamás Lajos</i> — <i>Pais Dezső</i> — <i>Gáldi László</i> — <i>Bakos Ferenc</i> — <i>Kálmán Béla</i> — <i>Benkő Loránd</i> : hozzászólások	6
<i>Berrár Jolán</i> : A magyar megengedő mondatok kialakulása	26
<i>Martinkó András</i> : Az időhatározószók egy csoportjának történetéhez	35
<i>Nyíri Antal</i> : Gége, gegőzik	42
<i>Rácz Endre</i> : Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez	48
<i>Rásonyi László</i> : A kiskunsági <i>-li</i> , <i>-li</i> > <i>-la</i> , <i>-le</i> képzős földrajzi nevek	52
<i>Hexendorff Edit</i> : A jelfunkció és egy bíráló kérdéséhez	61
Kiseb b közlemények. <i>Fábián Pál</i> : Adalék mesterszavaink reformkori szótározásához. — <i>Eckhardt Sándor</i> : Kalauz-imperativus. — <i>Kubinyi László</i> : Nansen az eszkimó személynivekről	67
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bernáth Béla</i> : Lárma. — <i>Csonkás Mihály</i> : Festett lovak színelnevezései. — <i>Grétsy László</i> : Topánka. — <i>Rejtőné Hutás Magdolna</i> : Régi ételneveinkről. — <i>Mollay Károly</i> : Fráng. — <i>Cs. Sebestyén Károly</i> : Szuszók. — <i>Sivirsky Antal</i> — <i>Horváth Mária</i> : Lavéroz. — <i>Úrhegyi Emília</i> : rohal? — dohal?	72
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Válasz Szemere Gyulának	84
Nyelvtörténeti adatok. <i>Hoffmann Tamás</i> : Zsivány argot 1782-ből. — <i>Papp László</i> : Adatok az a utáni o-zás történetéhez. A MTsz. késa szavának értelmezéséhez	89
Nyelvjárások. <i>Márton Gyula</i> : A moldvai csángó nyelvjárás szókinését ért román nyelvi hatásról. — <i>Danczi József</i> : Szövegmutatvány a kürti nyelvjárásból	92
Szemle. <i>Deme László</i> : Megjegyzések a magyar <i>ly</i> hang kérdésének vitájához. — <i>Vétes O. András</i> : A magyar leíró hangtan újabb eredményei	102
Különfélék. <i>Czeglédy Károly</i> : Kangarók és zavarok. — <i>Pais Dezső</i> : <i>Tanóság</i> -os és <i>tanu(l)ság</i> -os különféle	120
Levélsekrény	127

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V., Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklámálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V., József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszerűszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Knieszsa István elnök* címére (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V., Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Sándor adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd**: A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. **Hajdú Péter**: A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László**: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. **Helyesírásunk időszerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette Benkő Loránd.** 1955. 12,— Ft.
5. **A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1.** 1955. 12,— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd**: A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. **Hórváth János**: Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V., Váci utca 21.).

ÉRTESÍTÉS

Fénymásolatban kiadtuk a Magyar Nyelv 1944. évi októberi számát és **B. Simond Renée** „Mutató a Murnelius-féle szójegyzékhez” című munkáját, amelyek Budapest ostroma alatt elégték. Az előbbinek ára: 7,— Ft, az utóbbié 5,— Ft.

Folyóiratunk XLIX. (1953.) és L. (1954.) évfolyamainak címlapja, tartalomjegyzéke és szótárátja adminisztrátorunknál díjtalanul kapható.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

21. **Házi Jenő**: A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 3,— Ft.
22. **Csúry Bálint**: A szamosháti nyelvjárás hangjejtésformál. 1925. 5,— Ft.
25. **Knieszsa István**: A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 5,— Ft.
26. **Fludorovits Jolán**: Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 7,— Ft.
30. **Németh Gyula**: A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 5,— Ft.
31. **Gyalmos János**: Latin eredetű képzőink. 1933. 4,— Ft.
32. **Hartnagel Erzsébet**: Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 4,— Ft.
35. **Jakubovich Emil**: A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. 1935. 5,— Ft.
36. **Melich János**: Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 3,— Ft.
37. **Zsirai Miklós**: Budenz József. 1936. 3,— Ft.
38. **Csúry Bálint**: Mássalhangzónyúlás, ikerítőds a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 3,— Ft.
39. **Kispál Magdolna**: Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 5,— Ft.

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre 30,— Ft

40. Szende Aladár: A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 5,— Ft.
41. Baboss R. Ernő: A causativ igeképzés. 1938. 4,— Ft.
42. Melich János: Jelentéstani kérdések. 1938. 4,— Ft.
43. Kálmán Béla: Obi-ugor állatnevek. 1938. 4,— Ft.
44. Vértes O. András: Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 4,— Ft.
45. Urhegyi Emília: Turóc megye helynevei. 1939. 5,— Ft.
46. Csúry Bálint: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvallású magánhangzóinak története. 1939. 3,— Ft.
47. Szepesy Gyula: Az *isten-atta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 5,— Ft.
48. Danczi Villebald: A kürti nyelvjárás hangtana. 1939. 7,— Ft.
49. Zsinka István: A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 5,— Ft.
50. Pais Dezső: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 8,— Ft.
52. Melich János: Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 5,— Ft.
53. Mikesy Sándor: Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 5,— Ft.
54. Csúry Bálint és Kovács István: Adalékok a magyar népnyelv *e—é*-féle hangjaihoz. 1940. 3,— Ft.
55. Bakó Elemér és Sovijärvi Antti: Adalékok a magyar és finn nyelv *i—í, u—ú, ü—ű* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 3,— Ft.
56. Szabó T. Attila: Csúry Bálint emlékezete. 1941. 3,— Ft.
57. Nagy J. Béla: Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 4,— Ft.
58. Gácsér Imre: Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 7,— Ft.
59. Terestyéni Cz. Ferenc: Magyar közszói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 6,— Ft.
60. H. Németh Gyula: Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. 1941. 8,— Ft.
61. Horváth Károly: Az *sz-szel* és *d-vel* bővülő *v-tövű* igék története. 1941. 5,— Ft.
62. Hegedűs Lajos: Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 5,— Ft.
63. Bánhidi Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 5,— Ft.
64. Galambos László: A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestrumban. 1942. 7,— Ft.
65. Lazicius Gyula: Egy nagy pör felújítása. 1943. 6,— Ft.
66. Bakó Elemér: A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai. 1943. 6,— Ft.
67. Györke József: Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrésztan.) 1943. 8,— Ft.
68. Haluszka Margit: Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schláglai és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 6,— Ft.
69. Deme László: A hangátvetés a magyarban. 1943. 7,— Ft.
70. B. Simond Renée: Mutató a Murnelius-féle latin—magyar szójegyzékhez. 1944. (1955.) 5,— Ft.
73. Karinth Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondatantból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkonferencia anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vizrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.

LII. ÉVF.

1956. JÚNIUS

2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

401. SZÁM

1956

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, PAIS DEZSŐ

T A R T A L O M

<i>Melich János</i> : Szibinyáni Jank	129
<i>Pais Dezső</i> : Bulcsú	139
<i>Bárczi Géza</i> : A magyar személynevek XVI. századi történetéhez	144
<i>K. Palló Margit</i> : A magyar úr szó eredete	157
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Árpád-kori <i>Gugus</i> , <i>Gegus</i> személyneveink és a <i>gége</i> , <i>góg</i> , <i>gógös</i> , <i>gógicsél</i> stb. szócsalád	167
<i>O. Nagy Gábor</i> : Nyakleves	173
<i>Tompa József</i> : Mai tárgyragos szóalakjaink egy típusáról	177
<i>Balázs János</i> : A héber nyelvtanirodalom hatása a magyarra a XVI. században ..	185
<i>Ruzsiczky Éva</i> : Baróti Szabó Dávid helyesírása	182
Kiseb b közlemények. <i>Benkő Loránd</i> : Germanisztika és magyar nyelv- tudomány. — <i>Török Gábor</i> : Az első ismeretes magyar nyelvű korrektúra- ívekről	199
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bakos Ferenc</i> : Pakura. — <i>Benkő Loránd</i> : Léha. — <i>Berrár Jolán</i> : Herjó. — <i>Bisztray Gyula</i> : Cinterem. — <i>P. Hídvégi Andrea</i> : Herdál. — <i>Imre Samu</i> : Gyepű, gyep. — <i>Juhász Jenő</i> : Irigy. — <i>Keresztes Kálmán</i> : Vádol. — <i>Mikesy Sándor</i> : Derelye, sifli, fülke. — <i>Moór Elemér</i> : A kopja és kép fegyvernevek	202
Nyelvművelés. <i>Ferenczy Géza</i> : Mi legyen a készülő magyar enciklopédia címe? — <i>Farkas Vilmos</i> : <i>Inparlamentáris</i> vagy <i>imparlamentáris</i> ?	220
Nyelvtörténeti adatok. <i>Eckhardt Sándor</i> : Magyar levelek a XVI. szá- zad első feléből. — <i>Szabó T. Attila</i> : Ötvös céhek levelei. — <i>Bárczi Géza</i> — <i>Scheiber Sándor</i> : Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk	224
Nyelvjárások. <i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténeti adatok gyűjtése	230
Szemle. <i>Kázmér Miklós</i> : Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között	238
Különfélék. <i>Terestyéni Ferenc</i> : Rubinyi Mózes hetvenöt éves. — A Magyar Nyelv megvizsgálása	255
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztá- lyának 1955 első felében megtartott felolvasó ülései	252
Levélszekrény	264

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V., Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V., József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszerűlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kniezsa István elnök* címére (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V., Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkzámlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Sándor adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd**: A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. **Hajdú Péter**: A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László**: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. Helyesírásunk időszerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12,— Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaulése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd**: A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. **Horváth János**: Vítás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V., Váci utca 21.).

ÉRTESÍTÉS

Fénymásolatban kiadtuk a Magyar Nyelv 1944. évi októberi számát és **B. Simond Renée** „Mutató a Murmelius-féle szójegyzékhez” című munkáját, amelyek Budapest ostroma alatt elégték. Az előbbinek ára: 7,— Ft, az utóbbié 5,— Ft.

Folyóiratunk XLIX. (1953.) és L. (1954.) évfolyamainak címlapja, tartalomjegyzéke és számotatója adminisztrátorunknál díjtalanul kapható.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

21. **Házi Jenő**: A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 3,— Ft.
22. **Csúry Bálint**: A szamosháti nyelvjárás hangletjtésformál. 1925. 5,— Ft.
25. **Kniezsa István**: A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 5,— Ft.
26. **Fludorovits Jolán**: Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 7,— Ft.
30. **Németh Gyula**: A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 5,— Ft.
31. **Gyalmos János**: Latin eredetű képzőink. 1933. 4,— Ft.
32. **Hartnagel Erzsébet**: Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 4,— Ft.
35. **Jakubovich Emil**: A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. 1935. 5,— Ft.
36. **Melich János**: Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 3,— Ft.
37. **Zsirai Miklós**: Budenz József. 1936. 3,— Ft.
38. **Csúry Bálint**: Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 3,— Ft.
39. **Kispál Magdolna**: Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 5,— Ft.

Ara: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

40. Szende Aladár: A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 5,— Ft.
41. Baboss R. Ernő: A causativ igeképzés. 1938. 4,— Ft.
42. Melich János: Jelentéstani kérdések. 1938. 4,— Ft.
43. Kálmán Béla: Obi-ugor állatnevek. 1938. 4,— Ft.
44. Vértes O. András: Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 4,— Ft.
45. Úrhegyi Emília: Turóc megye helynevei. 1939. 5,— Ft.
46. Csúry Bálint: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. 1939. 3,— Ft.
47. Szepesy Gyula: Az *isten-aitta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 5,— Ft.
48. Danczi Villebald: A kúrti nyelvjárás hangtana. 1939. 7,— Ft.
49. Zsinka István: A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 5,— Ft.
50. Pais Dezső: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 8,— Ft.
52. Melich János: Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 5,— Ft.
53. Mikesey Sándor: Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 5,— Ft.
54. Csúry Bálint és Kovács István: Adalékok a magyar népnyelv *e-é*-féle hangjaihoz. 1940. 3,— Ft.
55. Bakó Elemér és Sovijjärvi Antti: Adalékok a magyar és finn nyelv *i-í, u-ú, ü-ű* hangjainak fizioiógiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 3,— Ft.
56. Szabó T. Attila: Csúry Bálint emlékezete. 1941. 3,— Ft.
57. Nagy J. Béla: Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 4,— Ft.
58. Gácsér Imre: Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 7,— Ft.
59. Terestyéni Cz. Ferenc: Magyar közszoí eredetű személynévek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 6,— Ft.
60. H. Németh Gyula: Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. 1941. 8,— Ft.
61. Horváth Károly: Az *sz-szel* és *d-vel* bővülő *v-tövű* igék története. 1941. 5,— Ft.
62. Hegedűs Lajos: Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 5,— Ft.
63. Bánhídi Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 5,— Ft.
64. Galambos László: A szentírási eredetű személynévek a Várad-i Registrumban. 1942. 7,— Ft.
65. Lazicius Gyula: Egy nagy pör feltűjtása. 1943. 6,— Ft.
66. Bakó Elemér: A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fizioiógiai tulajdonságai. 1943. 6,— Ft.
67. Györke József: Tö. képző, rag. (Szó- vagy jelrésztan.) 1943. 8,— Ft.
68. Haluszka Margit: Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlágl-i és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 6,— Ft.
69. Deme László: A hangátvités a magyarban. 1943. 7,— Ft.
70. B. Simond René: Mutató a Murmelius-féle latin—magyar szójegyzékhez. 1944. (1955.) 5,— Ft.
73. Karinyth Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vizrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmas János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.

LII. ÉVF.

1956. SZEPTEMBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

402. SZÁM

1956

Szerkesztő bizottság:
BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, PAIS DEZSŐ

T A R T A L O M

<i>Pais Dezső: A búcsú és a szabad</i>	265
<i>Benkő Loránd—Terestyéni Ferenc: Az ő-zés irodalmi nyelvi szerepéről</i>	271
<i>Ruzsiczky Éva: Baróti Szabó Dávid helyesírása</i>	288
<i>Hexendorj Edit: A mar ige családja</i>	297
<i>Németh Gyula: Két török szó a Szabács Viadalában</i>	307
<i>Sulán Béla: A cseh szólkincs magyar elemeiből</i>	310
<i>Biró Izabella: Megtanítlak kesztyűbe dudálni</i>	315
<i>Czeglédy Károly: Géza nevünk eredete</i>	325
<i>Jókay Zoltán: Megjegyzések a bántóan, sértően-féle alakok jelentéséhez</i>	333
<i>Fogarasi Miklós: Pallas szótárának magyar szóanyaga</i>	338
Kisebbségi közlemények. <i>P. Balázs János: A Jókai-kódex latin eredetijének eddig ismeretlen fejezete. — Vértés O. András: A Gyulafehérvári Glosszák egyik latin eredetijéről. A magyar ly hang iskolai életének utolsó nyomai. — Ladó János: Zárhangok és réshangok egymásrahatása</i>	347
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Grétsy László: Leledzik. — Gyallay Domokos — Pais Dezső: Fejérvényikó. — Hadrovics László: Dolmány. Kelengye. — Illés Gyula: Csöcselék. — Szépe György: Tángál</i>	354
Nyelvművelés. <i>Deme László: Családneveink alaki sérthetlenségéről</i>	365
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kumorovitz L. Bernát: Magyar nyelvű becsület-bírósi ítélet 1516-ból. — Szabó T. Attila: A budai káptalan egy 1472-i oklevelének XVI. század közepi magyar fordítása. — Kovács István: Magyar szövegek XVI. század végi bírósi (sedriális) jegyzőkönyvekből. — Papp László: Szavatos</i>	368
Nyelvjárások. <i>Kubinyi László: Hangtani adalékok a Dunántúl nyelvjárás-történetéhez. — Erdődi József: Az adi, mondi történetéhez</i>	373
Szemle. <i>Molnár József: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.</i>	376
Különbözők. <i>Domahidi Sípós Zsigmond: A „Keresztyén Urak adománya”</i> ...	384
Társasági ügyek. <i>A Magyar Nyelvtudományi Társaság III. közgyűlése</i>	387
Levélzsokrény	392

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V., Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V., József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kniezsa István elnök* címére (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V., Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkszámlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Sándor adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd**: A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
 2. **Hajdú Péter**: A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
 3. **Deme László**: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
 4. **Helyesírásunk időszerű kérdései**. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12,— Ft.
 5. **A magyar őstörténet kérdései**. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
 6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd**: A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
 7. **Horváth János**: Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
- A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V., Váci utca 21.).

ÉRTESÍTÉS

Fénymásolatban kiadtuk a Magyar Nyelv 1944. évi októberi számát és **B. Simond Renée** „Mutató a Murmelius-féle szójegyzékhez” című munkáját, amelyek Budapest ostroma alatt elégték. Az előbbinek ára: 7,— Ft, az utóbbié 5,— Ft.

Folyóiratunk XLIX. (1953.) és L. (1954.) évfolyamainak címlapja, tartalomjegyzéke és számotatója adminisztrátorunknál díjtalanul kapható.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

21. **Házi Jenő**: A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 3,— Ft.
22. **Csúry Bálint**: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 5,— Ft.
25. **Kniezsa István**: A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 5,— Ft.
26. **Fludorovits Jolán**: Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 7,— Ft.
30. **Németh Gyula**: A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 5,— Ft.
31. **Gyalmas János**: Latin eredetű képzőink. 1933. 4,— Ft.
32. **Hartnagel Erzsébet**: Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 4,— Ft.
35. **Jakubovich Emil**: A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. 1935. 5,— Ft.
36. **Melich János**: Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 3,— Ft.
37. **Zsirai Miklós**: Buzenz József. 1936. 3,— Ft.
38. **Csúry Bálint**: Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 3,— Ft.
39. **Kispál Magdolna**: Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 5,— Ft.

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

40. Szende Aladár: A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 5,— Ft.
41. Baboss R. Ernő: A causativ igeképzés. 1938. 4,— Ft.
42. Melich János: Jelentéstani kérdések. 1938. 4,— Ft.
43. Kálmán Béla: Obi-ugor állatnevek. 1938. 4,— Ft.
44. Vértes O. András: Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 4,— Ft.
45. Úrhegyi Emilia: Turóc megye helynevei. 1939. 5,— Ft.
46. Csúry Bálint: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvválású magánhangzóinak története. 1939. 3,— Ft.
47. Szepesy Gyula: Az *isten-alta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 5,— Ft.
48. Danczi Villebald: A kúrti nyelvjárás hangtana. 1939. 7,— Ft.
49. Zslnka István: A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 5,— Ft.
50. Pais Dezső: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 8,— Ft.
52. Melich János: Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 5,— Ft.
53. Mikesy Sándor: Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 5,— Ft.
54. Csúry Bálint és Kovács István: Adalékok a magyar népnyelv *e—é*-féle hangjaihoz. 1940. 3,— Ft.
55. Bakó Elemér és Sovijárvai Antti: Adalékok a magyar és finn nyelv *i—í, u—ú, ü—ű* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 3,— Ft.
56. Szabó T. Attila: Csúry Bálint emlékezete. 1941. 3,— Ft.
57. Nagy J. Béla: Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 4,— Ft.
58. Gácsér Imre: Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 7,— Ft.
59. Terestyéni Cz. Ferenc: Magyar közszoói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 6,— Ft.
60. H. Németh Gyula: Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. 1941. 8,— Ft.
61. Horváth Károly: Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v-tövű* igeik története. 1941. 5,— Ft.
62. Hegedűs Lajos: Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 5,— Ft.
63. Bánhidai Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 5,— Ft.
64. Galambos László: A szentírási eredetű személynevek a Várad Regestrumban. 1942. 7,— Ft.
65. Laziczius Gyula: Egy nagy pör felújítása. 1943. 6,— Ft.
66. Bakó Elemér: A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai. 1943. 6,— Ft.
67. Györke József: Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrésztan.) 1943. 8,— Ft.
68. Haluszka Margit: Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlágli és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 6,— Ft.
69. Deme László: A hangátvetés a magyarban. 1943. 7,— Ft.
70. B. Simond Renée: Mutató a Murmelius-féle latin—magyar szójegyzékhez. 1944. (1955.) 5,— Ft.
73. Karinithy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárárdmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondatban. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkonferencia anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.

LII. ÉVF.

1956. DECEMBER

4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

403. SZÁM

1956

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, PAIS DEZSŐ

TARTALOM

<i>Bárczi Géza</i> : Nyelvjárás és nyelv	393
<i>Pais Dezső</i> : A szódarabok funkcionális megelevenedése	401
<i>Klemm Imre</i> : A mondattan mivolta	406
<i>Hegedűs Lajos</i> : A geminátákról	415
<i>Berrár Jolán</i> : A <i>-tól fogva</i> névtű kialakulása	429
<i>Károly Sándor</i> : <i>Elég</i> (~ <i>eléggé</i>), <i>meglehetősen</i> (~ <i>meglehető</i>)	435
<i>Hexendorj Edit</i> : A <i>mar</i> ige családjá	440
<i>Benkő Loránd</i> : <i>Bokály</i>	450
<i>Gáldi László</i> : Milyen nyelvből fordította Petőfi „A koros hölgy”-et?	456
Kiseb b közlemények. <i>Imre Samu</i> : A nagybetűk használata a Szabács Viadalában	465
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kiss Lajos</i> : Vákáncsos. — <i>Komlós Aladár</i> : Mokra. — <i>B. Lőrinczy Éva</i> : Gugus, Gegus. — <i>Martinkó András</i> : Hajdan. — <i>Melich János</i> : Nyelvet fogni. — <i>Mikesy Sándor</i> : Szentvér. — <i>Papp László</i> : A XVI. századi <i>Literatus</i> : <i>Diák</i> ~ <i>Deák</i> nevek kérdéséhez. — <i>Szabó T. Attila</i> — <i>Mikesy Sándor</i> : Az emlékezetet hátuljokra verik. — <i>Tompai József</i> : Szittyá. — <i>Zolnai Béla</i> : Salabakter	468
Nyelv művelés. <i>Fábián Pál</i> : A határozott névelő használata egynemű mondatrészek előtt. — <i>Bánhídi Zoltán</i> : <i>Mit értek ezen?</i> avagy: <i>Mit értek ez alatt?</i>	489
Nyelvtörténeti adatok. <i>Deme László</i> : Szótörténeti adalékok. — <i>Eckhardt Sándor</i> : Magyar levél a XVI. század első feléből. — <i>Grétsy László</i> : A Nyelvtörténeti Szótár egy téves adatáról	497
Nyelv járá s o k. <i>Márton Gyula</i> : Az ikes igék ragozása a Borsavölgyén	501
Sz em le. <i>Szathmári István</i> : A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1945 és 1956 között	512
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	525
Levél s z e k r é n y	528
Tartalom. Szó- és tárgymutató	528

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V. Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest V. József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V. József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kniezsa István elnök* címére (Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest V. Szalay utca 10–14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253–70. számú csekkszámlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Sándor adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd**: A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. **Hajdú Péter**: A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László**: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. Helyesírásunk időszerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12,— Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd**: A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. **Horváth János**: Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. **Lakó György**: Észak-magyari nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája. Szerkesztette **Fábián Pál**; 1956. 5,— Ft.
10. **Károly Sándor**: Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V. Váci utca 21.).

ÉRTESÍTÉS

Fénymásolatban kiadtuk a Magyar Nyelv 1944. évi októberi számát és **B. Simond Renée** „Mutató a Murmelius-féle szójegyzékhez” című munkáját, amelyek Budapest ostroma alatt elégték. Az előbbinek ára: 7,— Ft, az utóbbié 5,— Ft.

Folyóiratunk XLIX. (1953.) és L. (1954.) évfolyamainak címlapja, tartalomjegyzéke és szómutatoja adminisztrátorunknál díjtalanul kapható.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

21. **Házi Jenő**: A soproni magyar—latin szójegyzék. 1924. 3,— Ft.
22. **Csúry Bálint**: A szamosháti nyelvjárás hangjejtésformái. 1925. 5,— Ft.
25. **Kniezsa István**: A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 5,— Ft.
26. **Fludorovits Jolán**: Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 7,— Ft.
30. **Németh Gyula**: A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 5,— Ft.
31. **Gyalmos János**: Latin eredetű képzőink. 1933. 4,— Ft.
32. **Hartnagel Erzsébet**: Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 4,— Ft.
35. **Jakubovich Emil**: A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. 1935. 5,— Ft.
36. **Melich János**: Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 3,— Ft.
37. **Zsirai Miklós**: Budenz József. 1936. 3,— Ft.
38. **Csúry Bálint**: Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 3,— Ft.
39. **Kispál Magdolna**: Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 5,— Ft.
40. **Szende Aladár**: A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 5,— Ft.
41. **Baboss R. Ernő**: A causativ igeképzés. 1938. 4,— Ft.
42. **Melich János**: Jelentéstani kérdések. 1938. 4,— Ft.
43. **Kálmán Béla**: Obi-ugor állatnevek. 1938. 4,— Ft.
44. **Vértes O. András**: Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 4,— Ft.

Ara: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

45. **Úrhegyi Emília**: Turóc megye helynevei. 1939. 5,— Ft.
46. **Csúry Bálint**: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvválású magánhangzójának története. 1939. 3,— Ft.
47. **Szepesy Gyula**: Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 5,— Ft.
48. **Danczi Villebald**: A kúrti nyelvjárás hangtana. 1939. 7,— Ft.
49. **Zsinka István**: A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 5,— Ft.
50. **Pais Dezső**: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 8,— Ft.
52. **Melich János**: Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 5,— Ft.
53. **Mikesy Sándor**: Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 5,— Ft.
54. **Csúry Bálint és Kovács István**: Adalékok a magyar népnyelv *e-é*-féle hangjaihoz. 1940. 3,— Ft.
55. **Bakó Elemér és Sovijärvi Antti**: Adalékok a magyar és finn nyelv *i-í, u-ú, ü-ű* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 3,— Ft.
56. **Szabó T. Attila**: Csúry Bálint emlékezete. 1941. 3,— Ft.
57. **Nagy J. Béla**: Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 4,— Ft.
58. **Gácser Imre**: Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 7,— Ft.
59. **Terestyéni Cz. Ferenc**: Magyar közszói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 6,— Ft.
60. **H. Németh Gyula**: Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. 1941. 8,— Ft.
61. **Horváth Károly**: Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-tövű igék története. 1941. 5,— Ft.
62. **Hegedűs Lajos**: Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 5,— Ft.
63. **Bánhidai Zoltán**: A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 5,— Ft.
64. **Galamos László**: A szentírási eredetű személynevek a Várad Regestrumban. 1942. 7,— Ft.
65. **Laziczius Gyula**: Egy nagy pör felújítása. 1943. 6,— Ft.
66. **Bakó Elemér**: A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzójának fiziológiai tulajdonságai. 1943. 6,— Ft.
67. **Györke József**: Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrésztan.) 1943. 8,— Ft.
68. **Hafuzka Margit**: Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlágli és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 6,— Ft.
69. **Deme László**: A hangátvetés a magyarban. 1943. 7,— Ft.
70. **B. Simond Renée**: Mutató a Marmelius-féle latin-magyar szójegyzékhez. 1944. (1955.) 5,— Ft.
73. **Karinthy Ferenc**: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. **Benkő Loránd**: A Nyárádmente földrajzi nevei. 1947. 6,— Ft.
75. **Pais Dezső**: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. **Hajdú Péter**: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. **Pais Dezső**: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. **Pais Dezső**: Két fejezet a mondatból. 1950. 6,— Ft.
80. **Berrár Jolán**: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. **Pais Dezső**: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. **Kardos Tibor**: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkonferencia anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. **Czeglédy Károly**: IV-IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. **Szabó Dénes**: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. **Szabó István**: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. **O. Nagy Gábor**: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. **Gyalmos János**: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. **Hadrovics László**: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. **Lőrincze Lajos**: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. **Kovalovszky Miklós**: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. **Horváth János-Imre Samu**: Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. **A magyar bilabialis v hang kérdése**. 1956. 5,— Ft.